

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA VE BİYOGRAFYA LUGATI

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
[A. ADIVAR v. 1955, R. ARAT v. 1964, A. ATEŞ v. 1966, C. BAYSUN v. 1968.]
T. YAZICI, S. BULUÇ, A. KARAHAN, O. F. KÖPRÜLÜ, N. GÖYÜNÇ,

B. KÜTÜKOĞLU

TARAFINDAN

LEYDEN TABİ ESAS TUTULARAK
TEL'İF, TADİL, İKMÂL ve TERCÜME SÖRETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

12/I. CİLT

TARİKAT — TUĞRAİ

İKİNCİ BASIŞ

İSTANBUL

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ

1979

TARİKAT. TARIKA (A. cem. *tırık*), Arapça'da çeşitli mânalara gelen (bk. *Qāmūs ter-mezî*, III, 931) bu kelime mutasavvıflar arasında sūfîyi Allah'a kavuşturan yol (Tahānavî, *Kaṣṣāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, Kalküte, 862. s. 919) mânasına gelmektedir. Tarikatın, islâm tasavvufunda ıstılab olarak birbirini âkip eden iki mânası vardır:

1. *Tarika*, IX.—X. asırlar arasında, öteki dünyayı kazanmak için, bu dünyadan yüz çevirerek, rubî kuvvetleri terbiye, nefsi ve tabîî istekleri yenme, içi (*bâtin*) temizleme ve zâhidâne bir yaşayış yolu idi. 2. XI. asırdan sonra, bu kelime, kurulmaya başladıkları bu tarihten itibaren muhtelif müslüman tarikatlarında müşterek yaşayış için, ruhî riyâzetle pek ziyâde iltizam olunan menâsikin bütününü ifâde eder (krş. Kâaim Gani, *Bahş dar âsâr u afkâr u ahvâl-i Hâfiz*, II (*kisimat-i avval, târih-i tasavvuf dar islâm*), Tabran, 1322 hş., s. 459).

İslâm tasavvufu menşeleri, fikirleri ve temâyülleri bakımından başka yerde [bk. mad. TASAVVUF] tetkik olunacaktır; burada onun içtimâî neticelerinden ve zâhid müslüman zümreler tarafından fi'liyâta kalbedilmesinden doğmuş müşterek teşkilâtlardan bahsedilecektir.

Birinci mânasında (krş. Cunayd, Hallâc, Sarrâc, Kuşayrî ve Huevîrî'nin metinleri) *tarikâ* kelimesi, henüz müphemdir ve muhtelif ruhî menzillerde (*makâmât, ahvâl*), şerî'atin tam mânası ile tatbikinden ilâhî hakîkate (*hakîka*) götüren bir „itinerarium mentis ad Deum“ = Tanrı'ya varmak için ruhun takip ettiği yol“ tesbit ederek her ilâhî dâvete rehberlik etmek için daha çok nazarî ve ideal bir usûlü (*ri'âya, sulûk* dâba kuvvetlidir) göstermektedir. Bu cür'etli iddia, tenkitleri ve hattâ şerî'atçıların tâkibâtını mücib olduğu için, Sulamî ve Makî'den itibaren İbn Tâhir Makdisî (*safea*) ve Gazzâlî'ye kadar üstad sūfîler, teskin ve tatmin edici âdâbı (*âdâb al-şūfiya*) derleyerek, hareketlerini daha çok sünnî mânada sınırlandırmaya çalıştılar. Fi'len hepsi de hakîkate (*hakîka*) doğrudan doğruya girişi (*fath*) gaye olarak muhâfaza edip, Kur'anî esaslara dayanan muayyen duâları tekrar etmek için. vecd ile sık-sık tenkit mevzuu olan ve aşırı ifâde (*şafh*) şekillerine sevkeden mûsikî toplantılarını [bk. mad. SEMÂ'] tedricen terkettiler. Böylece sâiki, yalnız başına sükûnet içinde denediği zihnî bir tefekkür hâline hazırlamakta idiler. Bu, çeşitli renkte ışıqların (*anvâr*) devamlı ihsas hâlinin yavaş-yavaş sözlerin dış kabuğundan (tekrar edilen duâların) „vuzûh“unu tecrîd edip, onu kalpte „cevhreştirdiği“ bâidir; kalp bundan sonra, duâsındaki ilâhî zâta katılır (Subravardî, *Avârif*, II, 191, bö-

lüm XXVII'de *zîkr al-zât, bi-tacavhur nûr al-zîkr fi'l-kalb* demektir). [Bir kısım sūfîler, „kul ile Allah arasında, nur ve zulmetten yemiş bin perde bulunduğu“na dâir Peygamber'den nakledilen bir hadîse dayanarak, zikri, aradaki bu perdelerin kalkmasını te'min için bir vâsta kabûl ederler ve Allah'ın her isminin muayyen sayıda zikri ile bu perdelerin belirli bir sayısının kalkacağını ileri sürerler. Nitekim bilhassa halvetî tarikatında *asmâ-i ḥusnâ*'dan, zikir için esas olan 7 isimden (*Allâh, Hû [Huva], Hakḥ v.b.*), her birinin muayyen gün ve sayılarda tekrar edilmele-ri ile bu zulmet ve nur perdelerinin kalkacağına inanılmış ve bunlar, ayrıca, mürîdin Allah'a doğru çıktığı mânevî yolculuktaki bâlleri (*sayran ila'llâh v.b.*), bir takım hâdise, mevcûdat (ay ve güneş gibi) ve renklerle ilgili gösterilmiştir (La'li Mebmed Fenâî Efendi, *Şerh-i Mânevî-i şerîf*, İstanbul, 1289, s. 44—52; M. Sâdik Vîcdânî, *Tomâr-i turuk-i aliyeden Halvetiye*, İstanbul, 1338—1341, s. 29—37). Bilhassa sünnî muhitlerde tarikat, şerî'ate bağlı olup, Allah'ı zikretmeye devam ederek, ona ulaşma yoludur. Bu sûretle onlara göre, şerî'at „bilmek“, tarikat ise, „bilinen ile amel etmek“ten ibârettir (Tahānavî, *Kaṣṣāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, I, 919 v. d.; M. Sâdik Vîcdânî, *ayn. esr., Melâmîge*, s. 21 v. d.).]

İşte bu sûretle *tarikâ*, mütad islâmî abkâma ilâveten bir dizi hususî kaideler üzerine kurulmuş müşterek bir yaşayışa (*mu'âşara*) delâlet etmekle son bulmuştur. Sâlik (*faḳîr*, Farsça *darvîş*), mürîd (*murîd, gandîz*) olmak için bir şeyhin (*şayḥ al-saccâda*=Farsça *pîr*=Türkçe *baba; murşid, muḳaddam, nakîb, ḥalîfa, tarcumân*, Farsça *rind, rāḥbar v.b.*) önünde bî'atta bulunur; gezginliği (*siyâḥa*) kabûl eden bir tarikat bile olsa, onun, tarikatın, kefâret olarak verilen sadaka (*hadya*) ile varlığını muhâfaza eden, umûmiyetle ölüm yıl dönümü tes'îd (*mavlid, urs*) edilen ve kendisinden himmette (*baraka, ziyâra*) bulunması niyaz edilen bir velînin türbesi yanında inşâ olunmuş bir zâviyede (*ribât, zâviya*=Farsça *ḥânḳâh*, Türkçe *tekke*) muayyen zamanlarda uzlete (*uzla, ḥalva, arba'inîya*=Farsça *çihil*) çekilmesi, halvet veya çileye girmesi mecbûrî idi. [Mürîdin tarîkatten feyz alması, şeyhin nazar ve teveccühünün kuvveti ile, kendisinin yaratılışındaki istîdat ve kabiliyete bağlıdır. Şeyhin nazar ve teveccühü kuvvetli ve mürîdin istîdat ve kabiliyeti yerinde ise, şeyhin, mürîdi bir hamlede velâyet derecesine ulaştırabileceğine inanılırdı. İki taraf da zayıf veya mürîdin istîdat ve kabiliyeti az ise, sonuncusunun tarikatın gerektirdiği mücâhedenin şart-

larını yerine getirmesi ve zikre devamla bir takım menzilleri aşması gerekirdi (M. Sâdık Vicedânî, *agn. esr.*, *Kadirîye*, s. 24.)]

Tekke içinde kardeşlerin (*ihvân*=Türkçe *ağır*), XIII. asırdan itibaren kullanılan bir Anadolu tâbiri; yalnız Suriye ve Mısır'da XIII. ve XIV. asırlarda tecrübe mâbiyetinde olarak kadınlara mahsus tekkeler mevcut olmuştur) müşterek bayatı, nâfile namazlarla, geceleri uyumamakla (*sahr*), oruç tutmakla (*şiyâm*), virdlerle (*vird*; msl. *yû laîf*'i yüz veya bin kere tekrarlamak), bilbassa muayyen kânilerde (dinî bayramlara tekaddüm eden günler: *barâ'a*, *ragâ'ib*, *qadr*'e mahsus âyinler) zikirlerle (*zîkr*, *hizb*); ayrıca sadaka toplama (*kasama*: *kaşkül*'de toplanmış) gibi ve içinde zikirle ilâveten mânevî bir hazla bakışın (*naẓar ilâ'l-murd*), canbazlıklara, oyuna (*rağs*) ve elbiseleri yırtmalara (*tamâzîk*) kadar varan kaba şakaların (*mizâh*) yapılmasına müsâade (*ruhaş*) edildiği toplantılarla (*hazra*, *vazîfa*, *zarda*) geçer.

Tarîkate kabûl merâsimine gelince, bu Kable'nin işaret ettiği gibi, Karmat menşe'li esnaf teşkilâtına kabûl merâsiminin aynı olup, XII. asırda muhtemelen Karmatîlerden alınmıştır (Teschner, *Isl.*, VI, 169—172'de neşrettiği XVII. asra âit bir Türk minyatüründe, bu kabûl sahnesini göstermektedir). 1227'den beri kullanılmakta olan (krş. İbn Abî Uşaybi'a, *Uyûn al-inbâ*, II, 250) bir tarîkate kabûl icâzet-nâmesinde (*icâza*), mubaddislerin *isnâd* şekli taklid olunmuştur. [icâzet-nâme, tarîkatın gerektirdiği merhaleleri aşp, irşad etme derecesine ulaşmış olan müride, şeyhi tarafından verilmiş mühürlü bir vesikadır; buna *hilâfet-nâme* de denir. Böyle bir icâzet-nâme vermeğe *ilbâs-ı hurka* („hırka giydirme“), bu icâzet-nâmeyi almaya da *lab-ı hurka* („hırka giymek“) denilir ve bu icâzet-nâmeyi alana ayrıca merâsimle bir tâc giydirilir. Vaktiyle icâzet-nâme ile birlikte hırka da giydirildiği hâlde, sonraları bundan vazgeçilmiş, sâdece icâzet-nâme verilmele iktifâ olunmuştur. Bununla beraber, Mevlevîye gibi büyük tarîkatlerde, bizzat hırka giydirmek âdeti de muhafaza edilmiştir. Bir tarîkatın mürşidinden bu şekilde bir tarîkat hırkası giymiş olan bir kimse, başka tarîkatten olgun bir şeybe rastlayıp, ondan da faydalanırsa, ona da mânevî bir bağlılığı olur ve bu bağlılık „ikinci şeyhten *hurka-i teberruk* almıştır“ şeklinde ifâdesini bulur. Bu şekilde *hurka-i teberruk* alanlar *hurka-i tarikat*'ın vermiş olduğu irşad selâbiyetine sâhip değillerdir. Yâni bu ikinci hırka âhipleri sâdece hırka-i tarikat aldığı şeybin tarîkatını yaymaya mehzundular. Ancak bu se-

kilde birden fazla tarîkate intisap eden bâzı kimselerin, bunların hepsini yaymaya çalıştıkları da görülmüştür. Bununla beraber, böyle hareket edenlerin de, muayyen bir tarîkatten hırka giymesi şarttı.

Bir mürîd, bir şeyhten ya sâdece *inâba* eli veya bununla birlikte seyr-ü-sülûkte aşılması gereken menzilleri kat'ederek irşad derecesine ulaşp, hilâfet icâzesi alır. Sâdece *inâba* eli alan mürîd, sonradan başka bir mürşiddeden de tarîkat birkası giyebilir. Nitekim başta 'Abd al-Kâdir Gîlânî olmak üzere bu şekilde hareket eden bir çok şeyh vardır (S. Vicedânî, *agn. esr.*, s. 25 v.d.).]

Sünnî fakihler (*fuqahâ*), tarîkatlar tarafından yayılan nâfileler, ruhsatlar, kıyâfetler (renkli sarıklarla kendilerine has serpuşlar, külâh, tâc v. s.), mükeyyifât (kahve, haşbağ, afyon), bokkabazlıklar, *talân* ve *baraka*'nın tabiat üstü müessiriyeti, mes'ûliyeti olmayan bir âminin, ferdi ve kanun tanımayan ilhâmına körüne itâat gibi „yeniliklere“ (*bid'a*) devamlı olarak hücum ederler. Onlar, bu silsilelerin [bk. mad. TASAVVUF] doğruluğu şüpheli olan yerlerini ve boşluklarını göstererek, sülûk isnadlarının tarihî tenkidini tabrik ederler ve *isnâd ilhâmî*'ye karşı ayaklanırlar; bu *isnâd ilhâmî*, tarîkatın imtiyazlarını, *Kur'an* (XVIII, 64)'a göre, Mûsâ peygamberin kılavuzu olduğundan ve bundan dolayı da şerî'atın ve peygamberlerin fevkinde bulunduğu ve ruhu tasavvuftan ulvî gerçeğe (*hakîka*) kadar götürmeğe muktedir olduğundan bütün tarîkatların „yolun“ (*tarîka*) üstâdı olarak saygı gösterdikleri, mukaddes, esrarlı ve ölümsüz bir aziz varlığa (al-Hîzr [b. bk.]) dayar.

Türkiye'de hükûmet, tarîkatleri, şî'î temâyülleri dolayısıyla sık-sık tâkibâta uğratmıştır; bunlar, Abdülhamid'in panislâmizminin, kendilerinden faydalanmak istemiş olduğu kısa bir devre rahat bırakılmışlar, sonra, irticâî faaliyetlerinden dolayı 1925'te ilga olunmuşlardır. Diğer islâm ülkelerinde ahlâkî Hindistan'da) veya fikrî (Cezayir'de) bakımdan ilgi çekici bâzı islâhât teşebbüslerine rağmen, tamâmiyle çöküntü hâlinde idirler; aşağı tabakadan bâzı tarîkat mensuplarının bokkabazlıkları ve bir çok tarîkat şeyhinin ahlâkî düşüklüğü onları bugünkü müslüman münevverlerin gözünde her yerde hor ve bakîr duruma düşürmüştür.

Bununla beraber, tarîkatler içinde her şeyi de bir kenara atmak doğru değildir; bunların ortalama ahlâkî seviyesi ilk *şûfiya*'nın büyük örneklerinden ne kadar uzak olursa-olsun, yine de bunların islâmî halk hayatında geniş aşağı tabakalarda hâlâ oynamakta oldukları büyük rol, onların âdab ve te'lîfâtını tenkid ve

tetkik ile uğraşan bir kimseye mühim neticeler va'deder. Daha Tremearne ve Westernmark gibi etnologlar, onların islâmî—dinî merâsim kisvesine bürünmüş olarak beklenmedik bir rol oynayan menâsikinden çoğunun, bakikatte, ya islâm öncesi devirden kalıntılar (msl. şarkî Hindistan ve Cava'da) veya „animist“ sızmalar (msl. Kahire'deki Gülşenilerde Azazel'den alınmış *zâr*; Meknes'deki 'İsaviya'nın kurban merâsimleri Haussaların *bori*'sinden taklid edilmiştir: krş. *RMM*, XLIV, 1—52) olduğunu göstermişlerdir. Mukayeseli halkiyat ve „farklar“ ruhiyatı, büyük islâmî tarîkatların menkabevi vesikalarından aynı derecede faydalanacaklardır (krş. *Mél. R. Basset*, Paris, 1923, I, 259—270 ve *Journal de psychologie*, 1927, s. 163—168).

İSLÂM TARİKATLARI LİSTESİNE GİRİŞ

Bu listenin môtalarını tarihî bir sıra içinde mütâleâ edebilmek için, islâm'da bir cemâat bayatı yaşamak üzere yapılmış olan münferid teşebbüslerin [bk. mad. TASAVVUF], müntesiplerine ancak 814 yılında (İskenderiye ve Küfe'de) bir cins ismi kazandırdığını ve bunun da *şûfiya* olduğunu kısaca hatırlatalım; 857 (Muhasibi)'den sonra bu isim, oldukça gevşek bir şekilde, Irak'ta (burada daha kesif zümreler salîmiya ve hâllâciya tesmiye olunurlar) sûtîyâne dâvetlerin bütününe delâlet etmeye başlar; bu ad iki asırdan fazla bir müddet, Horasan'ın „levme kayıtsızlık“ ı meslek edinen ve *şûfiya*'nın Tanrı'ya ancak aşk ile ulaşabileceğine dâir bedîî kanaatleri ile onları *samâ*'dan zevk almamakla itham eden, daha faâl ve daha müteassip âdîflerine delâlet eden bir tâbir olan Melâmetîye ismine zıddır.

Bu ilk devir için, aşağıdaki liste, sâdece müslüman menâkıb-nâme müellifleri tarafından XIII. asırdan itibaren sun'î olarak yenilenmiş ve tarihî tertipten mahrum isimleri, aynı zamanda, haksız yere dinî tarîkatler olarak gösterilen hiç şüphesiz saf akîdevî mekteplerin isimlerini ve imâmî kelâmîcılar tarafından uydurulan mu'tezilenin adlarını ihtivâ eder.

Buna mukabil, XII. asır için verilen liste, tarihleri söy'ece hülâsa edilebilecek olan muhtelif tarîkat kuruluşlarını oldukça tam olarak aksettirir: Sûfiye-Hafifiye arasından ikinci bir tarîkat, Kâzerûniye (1034); Sûfiye-Cüneydiye arasından, gerçek büyük şeyhler (Curecânî, Fârmazi, Nassâc Ahmed Gazzâlî) tarafından idâre edilmiş, sonunda da, XIII. asırda şu üç kola, Hıvâcagân (Yûsuf-i Hamazânî, ölm. 1140), Kübreviye (Kubrâ, ölm. 1221) ve Kadirîye (her ne kadar kurucusunun 1166'da öldüğü rivâyet edilir ise de, tarîkatının âdabı

ancak 50 yıl sonra teessüs etmiştir)'ye ayrılmış olan büyük bir tarîkat doğmuştur. Bu son iki tarîkata, Ahmed İbn al-Kâzî (*Kavâ'id vafiya*, bk. Lâleli kütüp, nr. 1478) „aslı beş hırka“ zümresini teşkil etmek için, *Rifâiye*, *Medenîye* (sonraki *Şaziliye*) ve *Çiştiye*'yi ilâve eder.

Diğerleri çok geçmeden bunlara katılırlar: XIII. asırda Kalenderîye, Ahmedîye, Mevlevîye; XIV. asırda Bektâşiye, Nakşbendiye, Safevîye, bir çok tâli kolları ile Halvetîye; XV. asırda Magrib'de Cazûlî'nin yaptığı değişiklik, Hindistan ve Sumatra'da Şattârîye'nin büyük gelişmesi, nihâyet XIX. asırda Magrib'de Kadirîye ve Şaziliye'nin yenilikleri ile, Ticânîye, Derkave ve Senûsiye'nin kuruluşu.

Senûsiye ve Mevlevîye'den başka, bu büyük tarîkatlerden hiç biri merkezileşmemiştir. Müntesiplerini bağlayan bağ, sürekli ve inhisârî olmadığı için, ekseriyâ son derecede gevşer. Umûmiyetle, muayyen bir müslüman ülkesinde, tarîkatlere girenlerin yekûnu hemenbemen halkın % 3'ünü geçmez. Bundan otuz kırk yıl önceye kadar en çok yayılmış olan tarîkatler şunlardır: Kadirîye (Irak, Türkiye, Hindistan, Türkistan, Çin, Nûbe, Sûdan ve Magrib'de); Nakşbendiye (Türkistan, Çin, Türkiye, Hindistan ve Malezya'da); Şaziliye (Magrib ve Suriye'de); Bektâşiye (Türkiye ve Arnavutluk'ta); Ticânîye (Magrib, garbî Afrika ve Çad'da); Senûsiye (Büyük Sahrâ, Sabrâ ve Hicâz'da); Şattârîye (Hindistan ve Malezya'da). [Sonradan yapılan bu tasnifte, tarîkatler, önce esas olarak Peygamber'in dört halîfesinden (Abû Bakr, 'Omar, 'Osman, 'Alî) her birine öğretmiş olduğunu kabûl ettikleri zikir şekillerine (*al-zikr al-cahri*, *al-zikr al-hafi* v.b.; bk. Harîrî-zâde Kemâleddin Efendi, *Tib-yân*... I, 112—122; krş. S. Vicedânî, *agn. esr.*, *Melâmiye*, s. 9 v. dd.) göre, dörde ve bu dördün de bağlı bulunduğu Peygamber'in tarîkatı (Muhammedîye) ile birlikte beşe ayrılmaktadır. Buna göre, beş esas tarîkat şunlardır: Muhammedîye, Siddikîye, Ömerîye, Osmânîye ve Alevîye. Diğer bütün tarîkatlerin silsileleri dört halîfe vâsıtasıyla Peygamber'e ulaşmaktadır. Tarîkatlerin sonradan sayılarının artması ise, daha ziyâde bunları kuran veya adlarına nisbet edilen şeyhlerin çokluğu ile ilgilidir. Esâsen aşağıdaki listede gösterilen tarîkatlerin isimlerinin, bu tarîkatleri kuranların ad veya nisbeleri ile ilgili bulunmaları da bunu göstermektedir. Tarîkatler içinde bu bakımdan en çok kolu olan Halvetîye'dir.]

Abdülhamid II. devrinde bir kaç tarîket birliği kurma denemesi olmuştur; bu denemeler, *Abdâl* ve *Kaşb*'ların yanında âlemşümûl

dört mutavassıt, Rifâ'î (reis), Gılânî, Bedevî ve Desûkî'den müteşekkıl dâimî bir meclis teşkilî sûretiyle nev'î şabsına münhasır bir te'lîfî merâtîp silsilesi şeklinde tezâhür etti.

İslâm tarikatlerinin hepsine ansiklopedide ayrı ayrı maddeler tahsis olunmadığı için aşağıdaki listede, tarikatların alfabe sırasına göre, isimleri, asılları, tâli kolları, imkân nisbetinde coğrafi yayılışları ve kurucusunun ölüm tarihi kısaca zikredilmiştir. Bu liste aşağıda kısaltmaları verilmiş olan kaynak ve tetkiklere dayanmaktadır. Kısaltmaların sağında bulunan rakamlar, bâzan, mezkûr kaynağın, tarikatın sıra ve bâzan da sahife numarasını verir: H=Hucvîrî, *Kasf al-mahecûb* (nşr. Jukovski), 1926, s. 218—340, ve İngilizce trc. Nicholson, (London, 1911), s. 176—266 (11 isim); U=Ucaymî (ölm. 1702), *Fahrâsa*, yazma M. Fâsî (40 isim); S=Sanûsî (ölm. 1859), *Salsabil ma'in*, L. Massignon nüshası (40 isim); T=Ma'sûm 'Alî Şâh. (ölm. 1900'den sonra) *Tarâik al-hakâik*, tağ-basma (Tahrân, 1319), II, 136 v.d. (17 isim); Q=d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788), II, 294—316 [ondan aynen nakil: Hughes, *Dictionary of Islam*, s. 117 ve Brown, *Darwishes*, nşr. Rose, London, 1927, s. 267—271 (32 isim)]; [Z=Muhammed Murtaza al-Husaynî al-Vâsîlî al-Zabîdî, *İkd al-cavhar al-samîn fi'l-zikr va'turuk al-ilbâs va'l-talkîn* (ramazan 1181=Kânun II./şubat 1768'de te'lif olunmuştur), Muhammed Taneî'nin husûsî kütüphânesine âit mecmua, s. 1—114]; [Zi=ayn. mll., *İthâf al-asfiyâ bi raf' salâsil al-avliyâ* (aynı mecmua içinde), s. 166—260]; [K=Harîrî-zâde Mehmed Kemâleddin (ölm. 1299=1882), *Tibyân vasâ'il al-hakâik fi bayân salâsil al-şarâik*, Süleymaniye kütüp., İbrahim Efendi kısmı, nr. 430—432, I—III]; G=Gümüşhânî, *Câmi-i usûl...* (Kahire, 1319), s. 3 v. dd. (40 isim); [Vh=Sâdik Vicedânî, *Tomar-ı turuk-i aliye-den Halvetiye silsile-nâmesi*, İstanbul, 1338—1341]; [Vk=ayn. mll., *Tomar-ı turuk-i aliye-den Kadiriye*, İstanbul, 1338—1340]; [Vm=ayn. mll., *Tomar-ı turuk-i aliye, cüz 1, Melâmilik*, İstanbul, 1338—1340]; R=L. Rinn, *Marabouts et Khouan* (Cezayir, 1885), (31 isim); P=Malcolm, *History of Persia* (London, 1815), II, 271 (5 isim); M=Massignon, *Annuaire du Monde Musul-*

man (Paris, 1926), 2. tabı.

Yukarıda zikredilmiş olan eserlerden henüz yazma hâlinde bulunan Arapça K, Z ve Zi, U, S esas olarak alınmıştır. H, T, P Farsça olup, Türkçe olan O ve G, RMM, II, 513—517; Isl., VI, 149—169; MW, 1922, s. 52—56 ile mukabele edilmiştir. Cezayir menş'î olan R, ondan faydalanmış bulunan Châtelier (*Confréries musulmanes du Hedjaz*, Paris, 1887) ve Depont-Coppolani (*Confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, 1897) ve Montet (*Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 1918, X, 719—726) ile karşılaştırılmıştır.

TARİKATLERİN LİSTESİ

Abbâsiye ('Abbâsiya). — K, II, 268a—270a; Z, s. 86 — Abu 'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed al-Anşârî al-Balansî al-Andalusi (ölm. 633=1235/1236)'ye nisbet olunmuştur. Abdüsselâmiye ('Abd al-Salâmiya). — Rifâ'iye'den Sadiye (b. bk.)'nin bir kolu. Acemiye ('Acamiya). — Zi, s. 229—Abu 'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf al-Harîsî'ye nisbet olunmuştur (IX. h. asır).

Âdilîye ('Adilîya). — K, II, 267b; Z, s. 87; Zi, s. 244 — Bargisiye'nin bir şubesi olup, Badr al-Din Muhammed b. 'Omar b. Ahmed al-'Adilî al-'Abbâsî (ölm. 970=1562)'ye nisbet edilmiştir.

Afifiye ('Afifiya). — K, II, 293b—294a — Şâziliye'den Nâsiriye'nin bir kolu olup, 'Abd al-Vahbâb b. 'Abd al-Salâm al-'Afîfi al-Marzûkî (ölm. 1180=1766/1767)'ye nisbet olunmuştur.

Ahdaliye (Ahdaliya). — K, I, 106a—107b — Abu 'l-Hasan 'Alî al-Ahdalî tarafından kurulmuştur.

Ahmediye (Ahmediya). — U¹⁴, S¹², K, I, 40b—52a; Z, s. 24; Zi, s. 167; G⁵, M¹¹⁷ — Bir Mısır tarikatı (müess'si Tanîhâ-Badavî, 599—675=1202—1276) olup, Şâziliye'nin bir koludur. Kolları: Şinnâviye. Marâzika, Kennâsiye, Enbâhiye, Hammûdiye, Menâ'ifiya, Sellâmiye, Halebiye, Zâhidiye, Şu'aybiye, Taskiyânîye, Arabiye, Sutûbiye, Bundâriye, Muslimiye (= Şurunbulâliye), Beyyûmiye.

Ahmediye (Ahmediya). — K, I, 40b — Rifâ'iye [b. bk.]'nin diğer adı.

Ahmediye (Ahmediya). — Z, s. 32 — Çiştîye'nin bir kolu olup, Abu 'l-Abbâs Ahmed b. 'Abd al-Hakk al-Rudavî al-Çiştî (ölm. h. 1000'den sonra)'ye nisbet edilmiştir.

Ahmediye (Ahmediya). — K, I, 64b; Z, s. 33; Zi, s. 170 — Ahrâriye'nin bir şubesi olup, Mucaddid Alf Şani veya İmâm-i Rabbânî diye tanınan Badr al-Din Abu

'l-Abbâs Ahmed b. 'Abd al-Ahad al-Fârûkî Kâbulî. Sirhindi (ölm. 1034=1624) tarafından kurulmuştur. bk. Müceddiye.

Ahmediye (Ahmediya). — K, I, 52a—64b; Vn. — Halvetiye'nin bir kolu olup, müessisi, Manisa civârında Göl Marmarası nâhiyesinden Ahmed Şemseddin (ölm. 910=1504/1505) Efendi'dir.

Ahrâriye (Ahrâriya). — K, I, 33a—40b — Nakş-bendiye'nin bir şubesi olup, Ahrâr lekabı ile tanınmış olan Şayh 'Ubayd Allâh b. Mahmûd b. Şihâb al-Din al-Husaynî al-Taşkandî (ölm. 895=1490)'ye nisbet edilmiş olup, başlıca kolları şunlardır: Ahmed ye. Tâciye. Kâsâniye.

Alavânîye ('Alavâniya). — Z, s. 88 — 'Alavân al-Hamavi (ölm. 936=1530)'ye nisbet olunmuştur.

Aleviye ('Aleviya). — G²⁵, K, II, 299a—301b — Sunî bir isnadla IV. halifeye izâfe olunan bir tarikat.

Aleviye ('Aleviya). — Darğâva'nın Cezayir kolu (1919'dan itibaren Müsteganim-Ben Alioua).

Ammâriye ('Ammâriya). — M³⁰ — Kadiriye'nin Cezayir-Tunus kolu (XIX. asır).

Amûdiye ('Amûdiya). — K, II, 302a—b; Z, s. 89 — Medyenîye'nin bir şubesi olup, Abû 'İsâ Sa'id b. 'İsâ al-'Ammâlî al-Şiddîkî'ye nisbet olunmuştur.

A'râbiye ('A'râbiya). — Z, s. 87; Zi, s. 244 — 'Omar b. Muhammed al-A'râbî'ye nisbet olunmuştur.

Arûsiye ('Arûsiya). — K, II, 271b—272a; R⁸ — Kadiriye'nin Trablungarp kolu (Zliten, XIX. asır).

Assâliye ('Assâliya). — K, II, 279a—290a — Halvetiye'den Cemâliye'nin bir koludur. Şamî Ahmed b. 'Alî al-Harîrî al-'Assâlî al-Şaffî (ölm. 18 zilhicce 1048=22 nisan 1639)'ye nisbet edilmiştir.

Âşîkiye ('Âşîkiya). — P² — Râfizî bir tarikat.

Âşûriye ('Âşûriya). — K, II, 267b — 268a — Burhanîye'nin bir kolu olup, Sayyid 'Âşûr al-Magribî'ye nisbet edilmiştir.

Aydarûsiye ('Aydarûsiya). — U³¹, S³³, G³⁷; K, II, 302b—313b; Z, s. 90; Zi — Kübrevîye (Z ve Zi'de Medyenîye)'nin Yemen kolu (XV. asır) olup, Abû Bakr al-'Aydarûs (ölm. 909=1503)'a nisbet olunmuştur.

A'zamîye ('A'zamîya). — K, I, 78b—86a — Sonradan al-İmam al-A'zam Abû Hanîfa (80—150=699—767)'ye izâfe olunmuş bir tarikat.

Az'zân ('Azizân). — K, II, 273a — Azizân lekabını taşıyan Hıvâea 'Alî al-Ramaytânî

'ye nisbet olunmuş bir tarikat olup, Hâcegân tarikatı ile aynıdır.

Azîziye ('Azîziya). — K, II, 273—279a — Rifâ'iye'nin bir kolu olup, 'İzz al-Din 'Abd al-'Azîz b. Ahmed al-Dirînî al-Damîrî al-Şaffî al-Rifâ'î (ölm. 694=1295)'ye nisbet edilmiştir.

Azzûziye ('Azzûziya). — M⁹⁷; K, II, 273a — 279a — Tunus'ta küçük bir tarikat (XIX. asır).

Babâiye (Babâiya). — O¹⁷ — Bir Türk tarikatıdır. Müessisi Abdülganî Pîr Babâ'î olup, Edirne'de, 870 (1465)'te ölmüştür. Bâciye (Bâciya). — Z, s. 34; Zi, s. 175 — Abû Sa'id Ha'af b. Ahmed al-Bâcî al-Tamîmî (ölm. 628=1230/1231)'ye nisbet edilmiştir.

Bahâ'iye (Bahâ'iya). — K, I, 171a—bk. Nakş-bendiye.

Bahâ'iye (Bahâ'iya). — Z, s. 43 — Şihâbiye'nin bir kolu olup, Abû Yahyâ Bahâ'î al-Din Zakariya al-Multânî (ölm. 666=1267)'ye nisbet edilmiştir.

Bahdâdiye (Bahdâdiya). — Zi, s. 241 — 'Abd Al-lâh b. Bahdâd'a nisbet olunmuş bir Yemen tarikatı.

Bâherziye (Bâharziya). — Z, s. 41 — Tarikat şeceresi Nacm al-Din al-Kubrâ'ya ulagan Sayf al-Din Sa'id b. al-Mutabhar b. Sa'id al-Baharzi (ölm. VIII. [XIV.] asrın ilk yarısı)'ye nisbet olunmuştur.

Bahşiye (Bahşiya). — K, I, 107b—108b; Vh, s. 30 — Halvetiye'den Cemâliye'nin bir kolu olup, kurucusu Muhammed b. Muhammed b. Ahmed al-Bahşî al-Halabî (ölm. 1098=1687)'dir.

Batâ'ihîye (Batâ'ihîya). — K, I, 127b—bk. Rifâ'iye.

Bâveysiye (Bâvaysiya). — Zi, s. 232 — Zarîûkiye'nin bir kolu olup, Abû Ya'kûb al-Bâvaysî'ye nisbet olunmuştur.

Bayramîye (Bayramiya). — Vm, s. 34—59; O¹⁸; G²⁰; K, I, 171b—194a — Safeviye'nin bir kolu olup, Ankara'da, Hacı Bayrâm Vefî (ölm. 833=1429) tarafından kurulmuştur. Kolları: Şemsîye, Celvetiye.

Beceliye (Bacaliya). — Z, s. 43; Zi, s. 175 — Kadiriye'nin bir şubesi olup, kurucusu Muhammed b. Husayn al-Bacalî'dir.

Bedeviye (Badaviya). — bk. Ahmediye.

Bedriye (Bedriya). — K, I, 108b—109b — Sühre-verdiye'nin bir kolu.

Bedriye (Bedriya). — K, I, 108b — Simavna kadısı-oğlu Şeyh Bedreddin (ölm. 823=1420)'e izâfe edilen bir tarikat.

Bekkâ'iye (Bakkâ'iya). — R²²; Zi, s. 178 — Kadiriye'nin Sûdan datâli kolu olup, Şayh 'Alî al-Bakkâ' (ölm. 670=1271/1272)'ya

nisbet edilmiştir.

Bekriye (Bakriya). — Z, s. 36; Zi, s. 180 — Şâziliye'nin Tunus'ta bir kolu olup, al-Bakri al-Tunusi'ye nisbet olunmuştur.

Bekriye (Bakriya). — K, I, 130a—140a—Şâziliye'den Vefâ'iye'nin bir şubesi olup, kurucusu Abu'l-Makarim Muhammed al-Bakri (ölm. 994=1586)'dir.

Bekriye (Bakriya). — K, I, 140a—171a; Vh, s. 82 v.d.—Halvetiye'den Karabâsiye'nin bir kolu olup, kurucusu Şams al-Din Muştafa al-Bakri (ölm. 1162=1749)'dir.

Bekriye (Bakriya). — Z, s. 34; Zi, s. 179; G²² — bk. Siddikiye.

Bekriye (Bakriya). — Bayt al-Bakri (XVI. asırdan itibaren Kabire'deki Şuyüh al-Şûfiya'ye bâzan verilmiş olan isim.

Bektâşiye (Bektâşiya). — T⁸; O¹⁴; G¹²; K, I, 127b—130a; Zi, s. 178 — Yeseviye (Safeviye Zi)'nin bir kolu olup, kurucusu Hacı Bektaş Veli (ölm. 738? = 1337/1338?)'dir. Bu tarikat daha ziyade Anadolu ve Balkanlarda (bilhassa Arnavutluk'ta) yayılmıştır.

Benâve (Banâva). — Kadiriye'nin Dekken'deki kolu (XIX. asır).

Beyânîye (Bayânîya). — K, I, 171a; Z, s. 36; Zi, s. 180—Şayh Abu'l-Bayân Muhammed b. Mahtûz al-Kuraşî al-Dimaşkî (ölm. 551=1156)'ye izâfe olunan bir tarikat.

Beyyûmiye (Bayyûmiya). — K, I, 194a—196b; G³⁵—Ahmediye'nin Haleb kolu olup, Şayh 'Alî Nûr al-Din b. Şayh al-Hicâz al-Bayyûmî (ölm. 1182=1768/1769) tarafından kurulmuştur.

Beyzâviye (Bayzâviya). — Z, s. 43—Hizriye'nin bir kolu olup, Hızır'a nisbet olunmuş bir tarikat.

Biberiye (Bibariya). — M³²⁴—Halil Develioğlu (ölm. 1933) adında Tarsuslu bir zat tarafından bu bölgede kurulmuş bir tarikat olup, Nakşbendiye'nin Hâlidîye kolunun te'siri altında idi; bk. *Biberiye tarikatı* (Diyânet işleri başkanlığı yayınları), Ankara, 1964.

Bistâmîye (Bistâmîya). — O⁸; K, I, 127b; Z, s. 42; Zi, s. 177—XV. asırda Türkler tarafından Bâyezîd al-Bistâmî (ölm. 261=874)'ye izâfe olunan bir tarikat (bk. Tayfûriye).

Bû'aliye (Bû'aliya). — M⁹⁷ — Kadiriye'nin Cezayir-Tunus kolu (XIX. asır).

Buhârîye (Buhârîya). — Z, s. 40—Calâl al-Din al-Ahmar al-Husayn b. Ahmed al-Buhârî al-Husaynî (doğm. 707=1307/1308).

Buhûriye (Buhûriya). — G²⁰; K, I, 108b; Vh, s. 94 v.d.—Halvetiye'den Ramazânîye

'nin bir kolu olup, Şayh Muhammed al-Buhûrî al-Rûmî al-Edirnevî (ölm. 1039=1629/1630) tarafından kurulmuştur.

Bûnûhiye (Bûnûhiya=Bûniyin). — Fas'ın cenûbunda küçük bir tarikat (krş. RMM, LVIII, 141).

Burhânîye (Burhâniya veya Burhâmiya). — U¹⁸; S³⁰; K, I, 109b—127b; Zi, s. 175; Z, s. 37—Şâziliye'nin büyük bir kolu olup, Burhân al-Din İbrâhîm b. Abî'l-Ma'ed al-Dasûkî (ölm. Z'de 686=1287) tarafından kurulmuş bir Mısır tarikatıdır. Başlıca kolları: Şarnûbiye, Âşûriye ve Tâziye.

Buzguşiye (Buzguşiya). — Z, s. 41; Zi, s. 177—Tarikat silsilesi Sühreverdî'ye ulaşan Nasîb al-Din 'Alî b. Buzguş al-Şirâzî (ölm. 678=1279)'ye nisbet edilmiş bir tarikattir.

Buzurgân (Buzurgân). — bk. Nakşbendiye.

Câhidiye (Câhidiya). — Vh, s. 110 v.d.—Halvetiye'den Cemâliye'nin bir kolu olup, Edirneli Câhidî Ahmed Efendi (ölm. 1070=1659/1660) tarafından kurulmuştur.

Câmîye (Câmiya). — Z, s. 44—Şayh al-İslâm Kuşb al-Din Ahmed al-Nâmîkî (ölm. 536=1142)'ye nisbet edilmiş bir tarikattir.

Cebeliye (Cabaliya). — Zi, s. 235—Abû Ca'lâ Ya'lâ (ölm. 502=1108)'ya nisbet edilmiştir.

Cebertiye (Cabartiya). — K, I, 210b—212a; Z, s. 45—Ekberîye (Ehdeliye, Z)'nin bir kolu olup, kurucusu Şaraf al-Din Abu'l-Ma'rûf İsmâ'il b. İbrâhîm 'Abd al-Şamad al-Cabarti al-Kuraşî al-Hâşimî al-Yamanî al-Zabîdî'dir.

Cehriye (Cahriya). — U¹¹; S²⁹—Bir Yemen tarikatı (XV. asır).

Cehriye (Cahriya). — M^{261, 267}; Zi, s. 185—Çin ve Türkistan'da (Yeseviye) cehri zikri tercih eden tarikatler; krş. Hafsiye (XIX. asır).

Celâlîye (Calâliya)—Buhârîye (Buhârîya). — Sühreverdîye'nin bir Hindû kolu olup, müessisi Mahtûm-i Cahâniyân (ölm. 785=1383)'dir.

Celvetiye (Calvetiya). — K, I, 226b—245b; O²⁵; G¹¹—Safeviye'nin Türk kolu olup, Üsküdarlı Şeyh Azîz Mahmud Hüdâyî (ölm. 1038=1628) tarafından kurulmuştur. Başlıca kolu Hâşimîye'dir.

Cemâliye (Camâliya). — T¹¹—Sühreverdîye'nin İran kolu olup, Pîr Camâl al-Din-i Ardis-tânî (ölm. 879=1474/1475)'ye nisbet edilmiştir.

Cemâliye (Camâliya). — K, I, 245b—254b; Vh, s. 55—89—Halvetiye'nin bir kolu olup, Çelebî Halife diye tanınan Cemâleddin Aksarayî (ölm. 899=1493/1494) tarafından kurulmuştur. Kolları: Sünbûliye, Şâbânîye,

Karabâsiye, Nasûhiye, Çerkeşiye, Halîfiye, İbrahîmiye, Bekriye, Kemâliye, Hafsiye, Ticânîye, Summanîye, Feyziye, Dirdîriye, Sâviye, Assaliye, Babşiye.

Cemâliye (Camâliya). — K, I, 254b—267b; Vh, s. 107—110—Halvetiye'den Uşşâkiye'nin bir kolu olup, Edirneli Şeyh Cemâleddin Efendi (ölm. 1164=1750/1751) tarafından kurulmuştur.

Cemriye (Camriya). — Z, s. 48—Hıziriye'nin bir kolu olup, Ahmed Yasavî (ölm. 562=1166)'ye nisbet edilmiştir.

Cerrâhiye (Carrâhiya). — K, I, 212a—216b; Vh, s. 96 v.d.; O³¹—Halvetiye'den Ramazânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Nured-din Mehmed Cerrâhî (ölm. 1083=1672)'dir.

Cibâviye (Cibâviya). — bk. Sa'diye.

Cihângirîye (Cihângiriya). — Vh, s. 93—Halvetiye'den Ramazânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Cihangirli Şeyb Hasan Burhâneddin Efendi (ölm. 1074=1663/1664)'dir.

Cilâle (Cilâla). — Kadiriye'nin Fas'taki adı.

Cüneydiye (Cunaydiya). — Z, s. 47; Zi, s. 184; H⁴; U³⁹; S⁴; R³—Cunayd al-Bağdâdî (ölm. 297=909)'nin fikirleri etrafında teşekkül eden Bağdad tasavvuf mektebinin XI. asırdan itibaren bir tarikat olarak kabul edilmesinden ibaret olup, Hâcegân, Kübreviye ve Kadiriye tarikatlarının vücut bulmasını sağlamıştır. XVI. asırda sun'î bir zikir silsilesi için de bu ad kullanılmıştır.

Cüzûliye (Cuzuliya). — K, I, 217a—219b; Z, s. 45; Zi, s. 181; R⁹—Şâziliye'den Bedeviye'nin bir kolu olup, Abû 'Abd Allâh Muhammed b. Sulaymân al-Cazûlî (ölm. 870=1465) tarafından kurulmuştur. Başlıca kolları: Derkave, Hemâdiş, İseviye, Şerkave, Taybiye.

Çerkeşiye. — Vh, 72 v.d.—Halvetiye'den Nasûhiye'nin bir kolu olup, Çankırı'nın Çerkeş kazasından Hacı Mustafa Efendi (ölm. 1229=1813/1814) tarafından kurulmuştur.

Çiştiye (Çiştiya). — U³²; S³⁷; G¹⁶; K, I, 219b—226b; Z, s. 47; Zi, s. 183—Hindistan'da Şayh Mu'in al-Din Muhammed al-Acmirî (ölm. 633=1236) tarafından kurulmuş olup, merkezi Acmir'dedir. Kolları Nizâmîye ve Sâbirîye.

Dakkâkiye (Daqqâkiya). — Zi, s. 196—Abû 'Alî al-Hasan b. 'Alî al-Daqqâk (ölm. 412=1021)'a nisbet edilmiştir.

Dehâciye (Zahâciya). — Z, s. 79—Abu'l-Budalâ' Muhammed Amğâr al-Hasanî al-İdrisî'ye nisbet olunmuştur.

Demirtaşiye. — K, II, 27b—42b; Z, s. 58; Zi,

s. 197; Vh, s. 46 v.d.—Halvetiye'den Rûşeniye'nin bir kolu olup, Mısır'da Kütahyalı Mehmed Demirtaş (ölm. 935=1529) tarafından kurulmuştur.

Derdâ'îye (Dardâ'iya). — Z, s. 57—Peygamber'in suffa ehlinde Abu'l-Dardâ 'Uvaymir b. Mâlik al-Hazracî (ölm. 32=652/653)'ye nisbet olunmuştur.

Derdîriye (Dardîriya). — K, II, 6a—26b; Vh, s. 87 v.d.—Halvetiye'den Hafsiye'nin bir kolu olup, Abu'l-Barakât al-Şihâb al-Din Ahmed b. Ahmed al-Dardîrî al-'Adavî (ölm. 1201=1786) tarafından kurulmuştur.

Derkave (Derkâva). — M⁸⁰—Cüzûliye'nin Cezayir-Fas kolu olup, müessisi Abu'l-Hasan 'Alî Şâzili (ölm. 1238=1823). Kolları: Buzidiye, Kittânîye, Herrakiye, Ellâviye.

Desûkiye (Dasûkiya). — G⁷; K, II, 26b—bk. Burhânîye.

Dîbiye (Dibiya). — K, II, 42b—Abu'l-Hasan 'Alî b. Hızr al-Dîbî al-Hazracî (ölm. 719=1319)'ye nisbet olunmuştur.

Dücânîye (Ducâniya). — K, II, 1b—5b—Medyenîye'nin Meymûniye kolu olup, Sayyid Ahmed al-Ducânî (ölm. X. [XVI.] asrın ikinci yarısı)'ye nisbet olunmuştur.

Ebheriye (Abhariya). — K, I, 32a—33a—Şayh Abû Raşîd Kuşb al-Din al-Abharî (ölm. 573=1177) tarafından kurulmuş bir tarikat.

Ebû Harrâziye (Abû Harrâziya). — Z, s. 80; Zi, s. 229—Magrib'de Abû Harrâz adında bir zâta nisbet edilmiştir.

Ebû Tâlibîye (Abû Tâlibiya). — Z, s. 85; Zi, s. 85—Meşhur *Kuşb al-Kulûb* müellifi Muhammed b. 'Alî b. 'Atiyat al-Makkî (ölm. 386=996)'ye isnad olunmuştur.

Ebu'l-Vefâ'iye (Abu'l-Vafâ'iya). — Rifâ'iye'den Sa'diye'nin bir kolu.

Ebû Yâ'kûbiye (Abû Yâ'kûbiya). — Z, s. 82 — Tarikat silsilesi Cazûlî'ye ulaşan „Beni gören ve bana bakan herkese şefâat ederim“ diyen Abû Yâ'kûb al-Bâvaysî tarafından kurulmuştur.

Edhemîye (Adhamiya). — K, I, 69a—70b; Z, s. 31; Zi, s. 170; O⁸ — Abû İshâk İbrâhîm b. Adham (ölm. 166=783)'e sonradan izâfe olunan bir tarikat.

Ehdeliye (Ahdaliya). — Z, s. 29—31; Zi, s. 172 — Kadiriye'nin bir şubesi olup, Abu'l-Hasan 'Alî b. 'Omar al-Ahdal al-Husaynî (ölm. 1164=1750/1751'den sonra)'ye nisbet edilmiştir.

Ekberîye (Akbariya). — K, I, 86a—101a; G⁷ — Sonradan fikirlerini benimseyenler tarafından İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240)'ye izâfe olunan bir tarikat.

Emîrgâniye (Amîrgâniya). — İdrîsiye'nin Nûbe

[b. bk.] kolu (müessisinin ölm. 1853).
 Enesiye (Anasiya). — K, I, 101a—Sahâbeden Anas b. Mâlik (ölm. 91=709)'e sonradan izâfe olunmuş bir tarikat.
 Ensâriye (Ansâriya). — K, I, 103b—'Abd Allâh al-Ansârî (ölm. 481=1088)'ye izâfe olunan bir tarikat; bk. Hereviye.
 Erdebîliye (Ardabîliya). — K, 70b—71a—Ebheriye'nin bir kolu olup, Şayh Şafî al-Dîn al-Ardabîlî (ölm. 735=1334) tarafından kurulmuştur.
 Esediye (Asadiya). — K, I, 72a—76a; Vk, s. 41 v.d.—Kadiriye tarikatının bir kolu olup, kurucusu Sayyid 'Abd Allâh al-Asadî (ölm. VII. asır)'dir.
 Eşrefiye (Aşrafîya). — Z, s. 33; Zi, s. 172—Çiştîye'nin bir kolu olup, al-Sayyid Aşraf al-Dîn Cabângîr al-Simnânî al-Husaynî'ye nisbet edilmiştir.
 Eşrefiye (Aşrafîya). — K, I, 76a—78b, II, 69a—70a; Vk, s. 48; O¹⁹; G¹⁴—Kadiriye'nin bir kolu olup, kurucusu Kadiriye'nin ikinci piri sayılan Eşref-oğlu, Eşref-zâde veya Eşref-i Rûmî diye tanınan Şayh 'Abd Allâh-i Rûmî (ölm. 874=1469)'dir.
 Evâmîriye (Avâmîriya). — M⁹⁷—İseviye'nin Tunus kolu (XIX. asır).
 Ezheriye (Azharîya). — K, I, 71a—Halvetiye'nin bir kolu olup kurucusu Şayh Abû 'Abd Allâh Muhammed b. 'Abd al-Rahmân al-Zavvâvî al-Azbarî'dir.
 Fârûkiye (Fârûkiya). — II. balife 'Omar al-Fârûk'a nisbet olunmuş bir tarikat.
 Fathu'llâhiye (Fath Allâhiya). — Z, s. 83; Zi, s. 237—Çiştîye'nin bir kolu olup, kurucusu Fath Allâh al-'Acemî al-Addâd'dır.
 Fazliye (Fazliya). — K, III, 31b—37b—Rifâ'iye'nin bir kolu olup, kurucusu Sayyid Camâl al-Dîn Muhammed b. Fazl Allâb al-Hindî al-Barhambûrî (ölm. 1029=1619/1620)'dir.
 Feyziye (Fayziya). — bk. Hülvetiye.
 Firdevsiye (Firdavsiya). — K, III, 31a—b—Kübreviye'nin Hindistan'da bir kolu olup, Rukn al-Dîn al-Firdavsi (ölm. 724=1323/1324)'ye nisbet edilmiştir.
 Firdevsiye (Firdavsiya). — Z, s. 93—Hind'de Bâherziye'nin bir kolu olup, Nacîb al-Dîn al-Firdavsi'ye nisbet olunmuştur.
 Futüvvetiye (Futuvvatiya). — K, III, 22b—31a.
 Gammâsiye (Gammâsiya). — Zi, s. 248—Hazmîriye'nin bir kolu olup, Abû Zakariyâ Yahyâ al-Gammâsî (ölm. IX. asır)'ye nisbet olunmuştur.
 Garîbiye (Garîbiya). — K, III, 2a—3b; Vk, s. 54—Kadiriye'nin bir kolu olup, kurucusu Muhammed Gârîb Allâh al-Hindî'dir.
 Gavsîye (Gavsiya). — K, III, 20a—22b; U⁸⁷; S²⁰;

Z, s. 92; Zi, s. 247—Şattâriye'nin Hindû kolu olup, Gavs lekabını almış bulunan Hamîd al-Dîn Muhammed b. Haşîr al-Dîn al-Husaynî (ölm. 1526)'ye nisbet edilmiştir.
 Gaysîye (Gaysiya). — Z, s. 93; Zi, s. 242—Kadiriye'nin bir kolu olup, Yemen şeyhlerinden Abu 'l-Gavs Sa'îd b. Sulaymân b. Camîl'e nisbet olunmuştur.
 Gâziye (Gâziya). — R¹⁴; Z, s. 91; Zi, s. 226—Şâzîliye'nin cenup Fas kolu olup, Abû 'l-Kâsım Ahmed al-Gilâlî (ölm. 1526)'ye nisbet olunmuştur.
 Gazzâlîye (Gazzâlîya). — K, III, 3b—13b; G¹⁵, Z, s. 91—Cüneydiye'nin bir kolu olup, Gazzâlî (ölm. 505=1111)'nin düşüncelerini benimseyenler tarafından sonradan kendisine izâfe edilmiş olan bir tarikat.
 Gilânîye (Gilânîya). — Hikemiye'nin bir kolu.
 Gumâşiye (Gumâşiya). — Z, s. 92—Abû Zakariyâ Yahyâ al-Gumâşî'ye nisbet olunmuştur.
 Gülşenîye (Gulşaniya). — K, III, 86b—90b; Z, s. 98; Zi, s. 253 Vb, s. 48—54—Halvetiye'den Rûşenîye'nin bir kolu olup, büyük Türk sûfisi İbrâhîm Gülşenî (ölm. 940=1533) tarafından kurulmuş, başta Mısır olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine yayılmıştır. Kolları: Sezâ'iye, Haletîye.
 Gürzmâr (Gurzmâr). — Kadiriye'nin Hindû kolu.
 Habîbiye (Habîbiya). — Rifâ'iye'nin bir Suriye kolu (XIX. asır).
 Habîbiye (Habîbiya). — R¹⁸—Şâzîliye'nin Tâfilâlt'taki bir kolu olup, müessisi 1752'de vefat etmiştir.
 Haccâciye (Haccâciya). — K, I, 272a—274a, Zi, s. 233—Abu 'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abd al-Rahîm al-Kuraşî al-Mabdavi al-Akşû (ölm. 642=1244/1245)'ya nisbet olunmuştur.
 Hâcegân (Hvâcagân). — K, I, 377b—390b—Hvâca 'Abd al-Hâlik al-Gucduvânî (575=1179/1180)'nin fikirlerine istinad eden Nakşbendiye'nin diğer adı.
 Hâciye (al-Hâciya). — Zi, s. 239—Abû 'Abd Allâh Muhammed b. Muhammed al-Hacc (ölm. 737=1336/1337)'a nisbet edilmiştir.
 Haddâdiye (Haddâdiya). — K, I, 274a—288b; G³¹—Alevîye'nin bir kolu olup, Şayh 'Abd Allâh b. 'Alavî al-Haddâd tarafından kurulmuştur.
 Hafîfiye (Hefîfiya). — H⁹; U¹⁰; S³¹; K, I, 399a—342b—'Abd Allâh Muhammed b. Hafîf al-Zabbi al-Şirâzî (ölm. 371=982)'nin tasavvufî fikirlerinden müphem olarak XIV. asırda kendisine isnad olunan bir tarikat.

Hafîfiye (Hafîfiya). — Nakşbendiye'nin Çin ve Türkistan'daki ünvânı (XIV. asır); krs. Cehriye.
 Hakîmiye (Hakimiya). — H⁷; K, I, 302a—304b—Daba çok Hakim al-Tirmizi (ölm. 285=898) diye tanınan Abû 'Abd Allâh Muhammed b. 'Ali'nin fikirlerini benimseyenler tarafından sonradan kendisine isnad edilmiş bir tarikat.
 Halaviye (Halaviya). — K, I, 376b—377a; Zi, s. 195—Kübreviye'nin bir kolu olup, kurucusu Muhammed al-Halavî'dir.
 Halebiye (Halabiya). — K, I, 305a; Z, s. 50; Zi, s. 188—Ahmediye'nin bir kolu olup, al-Şayh Ahmed al-Ahmedî al-Halabî (ölm. X. asır) tarafından kurulmuştur.
 Hâlidîye (Hâlidîya). — K, I, 326b—329a—Nakşbendiye'nin bir şubesi olup, Abû 'l-Bahâ Ziyâ al-Dîn Hâlid b. Ahmed b. Husayn al-'Osmânî al-Şahrizûrî (ölm. 1242=1826/1827) tarafından kurulmuş bir takım yenilikleri de ihtivâ eden bir tarikattir.
 Hâlisiye (Hâlisiya). — Vk, a. 56 v. d.—Kadiriye'nin bir kolu olup, Ziyâ al-Dîn 'Abd al-Rahmân Hâlis al-Tâbibânî al-Karkûkî (ölm. 1275=1858/1859)'ye nispet edilmiştir.
 Hallâciye (Hallâciya). — Z, s. 51; Zi, s. 189; H¹²; U³⁸; S²⁵—Husayn b. Manşûr al-Hallâc (ölm. 309=922)'in fikirlerini benimseyenlerin sun'î bir isnadla XIII. asırda vücûda getirdikleri bir tarikattir.
 Halvetiye (Halvatiya). — K, I, 342b—376b; Z, s. 55; Zi, s. 194; Vb, s. 41—117; U¹⁰; S¹⁹; T¹⁷; O¹⁵; G¹⁰; R²⁰—Ebberîye (veya Sühverdiye'nin) bir kolu olup, Şayh Abû 'Abd Allâh Sirâc al-Dîn veya Zâhid al-Dîn 'Omar b. Akmal al-Dîn Gilânî al-Halvatî (ölm. 750=1349/1350 veya 800=1397) tarafından Horasan'da kurulmuş ve daha çok Türkiye'de intişar etmiştir. Önce Rûşenîye, Cemâliye, Ahmediye ve Şemâsiye olmak üzere dört esas kola ayrılan bu tarikatin 30'u aşkın tâli kolları şunlardır: I. Rûşenîye'den: Demirtaşîye, Gülşenîye, Sezâ'iye, Haletîye; II. Cemâliye'den: Sünbülîye, Şâbânîye, Karabaşîye, Nasûbiye, Çerkeşîye, Halîliye, İbrâhîmîye, Bekriye, Kemâliye, Hafîsiye, Ticânîye, Summânîye, Feyziye (Hülvetiye), Derdirîye, Sâviye, Asrâbiye, Bahşîye; III. Ahmediye'den: Ramazânîye, Cihangîrîye, Buhûriye, Raîfiye, Cerrâhiye-i sânîye, Sarâhiye, Câhidîye, Misriye; IV. Şemâsiye'den: Sivâsiye.
 Hammûya (Hammûya). — Z, s. 52; Zi, s. 189—Cüneydiye'nin bir kolu olup, Şayh al-İslâm Muhammed b. Hammûya b. Muham-

med al-Hamavî al-Cunaydî (ölm. 954=1547)'ye nisbet edilmiştir.
 Hamzaviye (Hamzaviya). — G¹⁹—Bayrâmîye ve Melâmîye'nin gelişmesinden meydana gelmiştir.
 Hamzaviye (Hamzaviya). — K, I, 310a—324a—Şâzîliye'nin bir kolu; kurucusu Şams al-Dîn Muhammed al-Hanafî (ölm. 847=1443)'dir.
 Hansaliye (Hanşaliya). — R²⁰—Oran ve Fas'taki küçük bir tarikat (kurucusunun ölm. 1702 m.).
 Hansaliye (Hanşaliya). — Nâsirîye'nin XIX. asırdaki kollarından biri.
 Harîfiye (Harîfiya). — K, I, 288b—Abu 'l-Hasan 'Alî b. Ahmed al-Nacîb al-Harafî (?) al-Marasî (ölm. 637=1239/1240) tarafından kurulmuştur.
 Harîriye (Harîriya). — K, I, 288b—293a—Rifâ'iye'nin bir kolu olup, müessisi 'Alî b. Abî 'l-Hasan b. Manşûr al-Bağrî al-Harîrî (ölm. 645=1247/1248)'dir.
 Harîsiye (Harîsiya). — Z, s. 49—Cüneydiye'nin bir kolu olup, Abû 'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf al-Harîsî (ölm. 944=1537/1538)'ye nisbet edilmiştir.
 Harrâziye (Harrâziya). — K, I, 329a—332a; Z, s. 53; Zi, s. 190—Şayh Abû Sa'îd Ahmed b. 'İsâ al-Harrâzî al-Bağdâdî (ölm. 286=899)'ye isnad edilen bir tarikat.
 Hâtîmiye (Hâtîmiya). — Zi, s. 186; İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240)'ye isnad olunur.
 Havâtîriye (Havâtîriya). — Z, s. 57; Zi, s. 196—Medyenîye'nin bir kolu olup, Nûr al-Dîn 'Alî b. Maymûn al-İdrîsî (ölm. 917=1511)'ye nisbet edilmiştir.
 Hayâtîye (Hayâtîya). — Vb, s. 99—Halvetiye'den Ramazânîye'nin bir kolu. Kurucusu Şeyh Mehmed Hayâtî Efendi'dir.
 Hayderiye (Haydariya). — Kalenderîye'nin İran kolu (XIII. asır).
 Hayderiye (Haydariya). — Z, s. 52; Zi, s. 190—Şayh Kutb al-Dîn Haydar al-Zâvacî'ye nisbet olunmuştur.
 Hayderiye (Haydariya). — M³¹⁸=Haksâr—İran'da bir esnaf tarikatı (XIX. asır).
 Hazîriye (Hazîriya). — bk. Hızriye.
 Hazîriye (Hazîriya). — Z, s. 55—Buzguşîye'nin (Sühverdiye Zi) bir kolu olup, Şayh Sulaymân al-Hazîrî al-Zubayrî (ölm. 965=1557/1558)'ye nisbet olunmuştur.
 Hazmîriye (Hazmîriya). — Z, s. 110; Zi, s. 259—Hızriye'nin bir kolu olup, Abû 'Abd Allâh al-Hazmîrî (ölm. VIII./XIV. asır?)'ye nisbet olunmuştur.
 Heddâve (Haddâva). — Fas'ta, Tagzirt'te göçebe bir tarikat (XIX. asır).

- Hefneviye (Hafnâviya). — K, I, 293^a—300^b; Vb, s. 84 v. d.; R¹⁷—Halvetiye'den Cemâliye'nin Mısır kolu olup, kurucusu Hafnî nisbesiyle tanınan Şayh Şams al-Dîn Muhammed b. Sâlim b. Ahmed al-Sâfi'î al-Mişrî (ölm. 1181=1767/1768)'dir.
- Hemâdiye (Hamâdiya). — Cüzûliye'nin XVIII. asırda Fas'ta, Zarhûn'daki kolu. Başlıca kolları: Dagûgiye, Saddâkiye, Riyâbiye, Kâsimiye (Meknes ve Sale'de).
- Hemedânîye (Hamadânîya, Hamazânîya). — K, III, 255^b—263^a; Z, s. 110; Zi, s. 259; U⁷; S²¹—Kübreviye'nin bir kolu olup, kurucusu 'Alî-i Hamadânî (ölm. 787=1385)'dir.
- Herâllîye (Harâllîya). — Z, s. 49; Zi, s. 187—Abu'l-Hasan 'Alî b. Ahmed b. İbrâhîm al-Harâllî al-Tacibî (ölm. 637=1239/1240)'ye nisbet olunmuştur.
- Hereviye (Haraviya). — K, III, 247^b—255^b; Z, s. 109; Zi, s. 259—'Abd Allâh al-Anşârî al-Haravî (ölm. 481=1088)'ye nisbet olunmuştur.
- Hevvâriye (Havvâriya). — K, III, 262^a—b—Abû Bakr b. Havvâr al-Havvârî al-Batâyihi (ölm. 8. [XIV.] asır)'ye nisbet olunmuştur.
- Hızırıye (Hizriya). — K, I, 332^a—339^a; Z, s. 53; Zi, s. 191—Hızır peygambere isnad olunan bir tarikat.
- Hızırıye (Hizriya). — R²⁷—Bir Fas tarikatı olup, kurucusu İbn al-Dabbâğ (ölm. 1717)'dir. Kolları: Emîrgânîye, İdrisiye ve Senûsiye.
- Hikemiye (Hikamiya). — K, I, 300^b—302^b; Z, s. 50; Zi, s. 188—Kadirîye'nin bir kolu olup, kurucusu Şayh Muhammed b. Abî Bakr al-Hikamî'dir. Kolları: Gîlânîye ve Ucayliye.
- Hilâlîye (Hilaliya). — K, III, 252^b—255^b; Vb, s. 50—Kadirîye'nin bir kolu; müessisi Muhammed Hilâl al-Râmm al-Hamdânî'dir.
- Hizmiriye. — bk. Hazmiriye.
- Hubnânîye (Hubnâniya). — H¹¹—X. asırda bir Hulûliya fırkası.
- Hulûliye (Hululiya). — H¹¹—Râfîzî bir fırka.
- Hurûfiye (Hurufiya). — K, I, 288^b—Kaynaklarda tarikatlar arasında ismi geçerse de, *fi-rak-i zâlla*'ye idhâli daha uygundur.
- Hüdâ'îye (Huda'ia). — bk. Celvetiye.
- Hulvetiye (Hulvatiya). — K, I, 305^a—310^a; Vb, s. 86—Halvetiye'den Summânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Fayz al-Dîn Husayn al-Summânî (ölm. 1309=1891/1892)'dir.
- İrakîye (İrâkiya). — Z, s. 84; Zi, s. 236—Muhammed b. İrâk al-Musavi'ye nisbet edilmiştir.
- İbâdiye (İbâdiya). — K, II, 268^a—Aleviye'nin bir şubesi olup, Sayyid 'Abd Allâh b. Muhammed al-Yamanî'ye nisbet edilmiştir.
- İbâhiye (İbahîya). — Râfîzî bir tarikatten ziyâde bir fıkradır.
- İbn Abbâdiye (İbn Abbâdiya). — Zi, s. 206—Zarrûkiya'nin bir kolu olup, İbn 'Abbâd (ölm. 792=1390)'a izâfe olunmuştur.
- İbn Barracânîye (İbn Barracâniya). — Z, s. 82; Zi, s. 232—'Abd al-Salâm b. 'Abd al-Rahmân al-İfriki (ölm. 536=1141 Merâkeş'de)'ye nisbet olunmuştur.
- İbn Herzemîye (İbn Harâzim). — Z, s. 81; Zi, s. 231—Sühreverdîye'nin bir kolu olup, Abu'l-Hasan 'Alî b. İsmâ'il b. Muhammed b. 'Abd Allâh b. Hirzibîm al-'Osmânî (ölm. XIX. asır)'ye nisbet edilmiştir.
- İbn-ül-arifiye (İbn al-'Arifiya). — Z, s. 81—Cüneydiye'nin bir kolu olup, Abu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ b. al-'Arîf al-Tanci (ölm. 586=1190 Merâkeş'te)'ye nisbet edilmiştir.
- İbn-ül-arifiye (İbn al-'Arifiya). — Zi, s. 232—Cüneydiye'nin bir kolu olup, İbn al-'Arîf al-Şanhâcî al-Tanci (ölm. 536=1141/1142)'ye nisbet edilmiştir.
- İbn-ül-zayyâtîye (İbn al-Zayyâtiya). — Z, s. 80; Zi, 230—Abû Ya'kûb Yûsuf b. Yahyâ b. 'İsâ b. 'Abd al-Rahmân al-Marrâkoşi'ye nisbet olunmuştur.
- İbrâbîmiye (İbrâbîmiya). — Vb, s. 77—Halvetiye'den Çerkeşîye'nin bir koludur; Kuşadalı İbrâhîm Efendi (ölm. 1264=1849) tarafından kurulmuştur.
- İdrisiye (İdrisiya). — K, I, 65^a—69^a; M⁴⁴—Hızırıye'nin bir kolu olup, Ahmed b. İdrîs al-Fâsi (ölm. 1252=1836/1837) tarafından kurulmuştur.
- İgtişâşîye (İgtişâşîya). — T⁷—Kübreviye'nin Horasan kolu olup, kurucusu İshâk al-Hot-talânî (ölm. VIII. = XV asır)'dir.
- İkanîye (İkânîya). — K, I, 107^b—Yeseviye'nin bir kolu. Müessisi: al-Şayh Kamâl al-İkânî'dir.
- İlmîye (İlmiya). — K, II, 299^a—301^b—Şâzilîye'den Cüzûliye'nin bir kolu olup, Abû Muhammed Mavlây 'Abd Allâh al-Şarîf b. İbrâhîm al-İlmî'ye nisbet olunmuştur.
- İlyâsiye (İlyâsiya). — Z, s. 29—Sonradan İlyâs peygambere nisbet olunmuştur.
- İseviye (İsaviya). — K, 313^b—319^a; Vb, s. 42—Kadirîye'nin bir kolu. Müessisi Şayh 'İsâ (ölm. VII. asır ?).
- İshâkiye (İshâkiya). — 71^a—72^a—Hafîfiye'nin bir kolu olup, kurucusu Şayh Abû İshâk İbrâhîm b. Şahriyâr al-Kâzarûnî (ölm. zilkade 426=1035)'dir.
- İsmâ'îliye (İsmâ'iliya). — Sûdan'da Kardo-fan'da bir Nûbe tarikatı (XIX. asır).
- İsmâ'îliye (İsmâ'iliya)=Rûmiye (Kadirîye),

- İşkiye (İşkiya). — K, II, 292^a—293^a; Z, s. 88; Zi, s. 245—Üveysiye (Gavsiye Z)'nin bir kolu olup, Hıvâca Abû Yazîd al-'İşkî'ye nisbet olunmuştur.
- İşrâkiye (İşrâkiya). — Suhrevardî al-Mahtûl (ölm. 587=1191)'ün fikirlerine istinâden kurulmuştur.
- İttihâdiye (İttihâdiya). — Râfîzî bir tarikat.
- Kadirîye (Kâdiriya). — K, III, 37^b—57^a; Z, s. 93; Zi, s. 250; Vb, s. 39—67; U²⁶; S⁸; T¹³; O³; G²; R⁴—Cüneydiye'den doğmuş bir Bagdad tarikatı olup, 'Abd al-Kâdir al-Gîlânî (al-Cilânî; ölm. 561=1166) tarafından kurulmuştur. Şu kolları vardır: Yemen ve Somali'de Esediye, Yâfi'îye (XIV. asır), Muşâri'îye, Urabiye; Irak'ta İseviye, Hilâlîye, Ekberîye, Hâlisîye (Hulusîye), Hindistan'da Benâve ve Gurmaz, Garîbiye; Anadolu'da Eğrefiye, Hindîye, Nâbulisîye, Rûmiye (İsmâ'îliya) ve Vaslatîye; Mısır'da Ferîdiye ve Kâsimîye (XIX. asır); Magrib'de Ammâriye, Arûsiye, Bû'aliye ve Cilâle; garbî Sûdan'da Bakkâ-îye.
- Kalenderîye (Kalandariya). — K, III, 74^b—77^a; U³; S³⁰—Suriye'de kurulmuş gezgin bir tarikat olup, mevcûdiyeti daha eskiden bilinen kalenderlik bir tarikat hâlinde ancak, Camâl al-Dîn Sâvi (ölm. 630=1232/1233) tarafından kurulmuştur. Şarkta, Orta-Asya'da Almâlik'tan ve Hindistan'dan başlayarak, garpta Magrib'e kadar uzanan sâba içinde taraftarları bulunan bu tarikatın, XIII. asırdan itibaren Anadolu'da da menâipları vardı.
- Kanâ'îye (Kana'ia). — Z, s. 86; Zi, s. 233—'Abd al-Rahîm al-Kanâ'î'ye nisbet olunmuştur.
- Karabaşîye. — K, III, 57^b—70^b; Vb, s. 65—68—Halvetiye'den Şâbânîye'nin bir kolu olup, müessisi Şeyh Ali Alâeddin Karabaş Veli (ölm. 1097=1686)'dir. Kolları: Nasûhiye, Bekriye.
- Kâsânîye (Kâsaniya). — K, III, 77^b—79^b—Nakşbendiye'den Ahrâriye'nin bir kolu olup, Mağdûm-i a'zam diye tanınan Hıvâcayî Şams al-Dîn Ahmed al-Kâsânî (ölm. 949=1522/1513)'ye nisbet olunmuştur.
- Kâsimîye (Kâsimiya). — K, III, 57^a; Z, s. 95; Zi, s. 251—Abu'l-Kâsim b. Ramazân'a nisbet olunmuştur.
- Kasriye (Kaşriya). — Zi, s. 252—Abu'l-Hasan İsmâ'il b. al-Hasan b. 'Abd Allâh al-Kaşrî'ye nisbet olunmuştur.
- Kasriye (Kaşriya). — Zi, s. 252—al-Kaşrî nisbesi ile tanınan Abû Muhammed 'Abd Allâh al-Calîl b. Mûsâ b. 'Abd al-Calîl al-Anşârî al-Uveysî'ye nisbet olunmuştur.
- Kassâriye (Kaşşariya). — K, III, 73^b; H²—IX. asırda Abû Şâlih Hâmdûn b. Ahmed b. 'Ammârat al-Kaşşâr müntesiplerine verilmiş bir ad olup, ilk Melâmîye'den sayılırlar.
- Katnânîye (Kaṭnâniya). — K, III, 73^b—74^a—Rifâ'îye'den bir kol olup, Hasan ('Alî) al-Kaṭnânî (ölm. 747=1346)'ye nisbet edilmiştir.
- Kâzerûniye (Kâzarûniya). — K, III, 77^b—Şîrâz'da Hafîfiye'den doğmuş bir İran tarikatı olup, Abû İshâk İbrâhîm b. Şabriyâr al-Kâzarûnî (ölm. 426=1034)'ye nisbet olunmuştur.
- Kebîriye (Kabiriya). — Z, s. 97; Zi, s. 253—Cüneydiye'nin bir kolu olup, al-Şayh al-Kabîr ünvânı ile tanınan Abû 'Abd Allâh Muhammed b. Hafîf al-Şîrâzî (ölm. 371=982)'ye nisbet olunmuştur.
- Kemâliye. — Vb, s. 53 v.d.—Halvetiye'den Bekriye'nin kolu. Muhammed Kamâl al-Dîn b. Şams al-Dîn al-Bakrî (ölm. 1199=1785) tarafından kurulmuştur.
- Kerdûniye (Kardûniya). — Z, s. 96—Hızırıye'nin bir kolu olup, Kardûya diye tanınan Abû'l-Hasan 'Alî b. 'Abd Allâh'a nisbet olunmuştur.
- Kerrâ'îye (Karrâ'ia). — M⁹⁷—Küçük bir Tunus tarikatı (XIX. asır).
- Kerzâziye (Karzâziya). — R²³—Şâzilîye'nin Tâfilâlt'taki kolu.
- Keyâlîye (Kayâliya). — K, III, 93^b—95^a—Keyâlîye, Rifâ'îye'nin bir kolu olup, 600 (1203/1204)'de doğmuş ve 656 (1258)'da Basra'dan Haleb'e gitmiş bulunan ve al-Kayyâl lekabı ile tanınmış olan Şayh İsmâ'il al-Rifâ'î tarafından kurulmuştur.
- Kirmânîye (Kirmâniya). — Hızırıye'nin bir kolu olup, Sayyid Calâl al-Dîn al-Buhârî'nin Abû Sa'îd Zufar b. Maḥmûd b. Muhammed al-Kirmânî'ye nisbetle kurduğu bir tarikat.
- Konyevîye (Kunyaviya). — T¹²—Şadr al-Dîn-i Kônavi (Rûmî) (ölm. 672=1273)'nin Hâtimîye'den mühlhem fikirleri etrafında teşekkül etmiştir.
- Kuşeyriye (Kuşayriya). — K, III, 71^a—73^b; Z, s. 96; Zi, s. 251; U²⁸; S³⁵—Sunî bir isnad ile Kuşayrî (ölm. 465=1072)'ye isnad olunur.
- Kübreviye (Kubraviya). — K, III, 79^b—86^b; Z, s. 97; Zi, s. 252; U⁶; S²⁰; T⁶; O⁸—Cüneydiye'den doğmuş bir tarikat olup, müessisi Naem al-Dîn-i Kubrâ (ölm. 618=1221)'dir. Kolları: Aydarûsiye, Hemedânîye, İgtişâşîye, Nûrbahşîye, Nûriye, Ruknîye,

Kümeylîye (Kumaylîya). — K, III, 90b — 93b
— Sahâbeden Kumayl b. Ziyâd (ölm. 82 = 701) 'a nisbet olunmuştur.
Magribîye (Magribîya). — G²⁰ — Muhtemelen İran şâiri Magribî (ölm. 1406) 'nin müridlerine isnad olunan bir tarikat.
Mansûriye (Mansûriya) = Hallâiye.
Ma'rûfiye (Ma'rûfiya). — *İrânşahr*, I, 608 — Sonradan Ma'rûf al-Karhî (ölm. 200 = 816) 'ye nisbet olunmuştur.
Mazhariye (Mazhariya). — K, III, 136a — 139b.
— Nakşbendiye 'den Müceddidiye 'nin bir kolu olup, Şâb Şams al-Din Habîb Allâh Cân-i Cânân-i Mazharî Dihlavi 'ye nisbet olunmuştur.
Mecdûliye (Macedûliya). — Z, s. 98; Zi, s. 254
— Abû İskâ'î Gâlbûn b. al-Hasan b. Gâlbûn al-Kayravânî (ölm. 291 = 903/904) 'ye nisbet olunmuştur.
Medârîye (Madârîya). — K, III, 110a — 112b; Z, s. 100; Zi, s. 255; U³³; S³⁸ — Zengin bir Hindû tarikatı olup, müessisi Şâh Madâr (ölm. 840 = 1438 Mekanpur 'da) 'dır.
Medenîye (Madanîya). — Derkave 'nin Misurata 'daki Trablusgarp kolu (ölm. 1823).
Medyenîye (Madyaniya). — Z, s. 100; Zi, s. 234 — Abû Madyan Şu'ayb b. Husayn al-Magribî al-Anşârî (al-Andalusî Z; ölm. 873 = 1468/1469) al-Tilimsânî tarafından kurulmuştur.
Mehdevîye (Mahdaviya). — K, III, 169b — 170a. Z, s. 106; Zi, s. 257 — Abû Muhammed 'Abd al-'Azîz b. Abî Bakr al-Kuraşî al-Mahdavi (ölm. 621 = 1224) 'ye nisbet olunmuştur.
Mekkiye (Makkîya). — bk. Ebû Tâlibîye.
Melâmetîye (Malâmetîya). — U⁵; S¹⁸; Z, s. 104; Zi, s. 256 — Irak sûfiyesine muhâlif bir Horasan tarikatı (IX.—XI. asır) olup, bu isim kendisine XVI. asırda sun'î bir isnadla verilmiştir. İlk şeyh olarak da Nîşâpûr 'da vefat eden (271 = 884/885) Hamdûn al-Kaşgâr kabûl edilmiştir.
Melâmiye (Malâmîya). — K, III, 140b — 147b (?) ; G³⁰ — (= Hamzaviye) vaktiyle Türkiye 'deki Bayramîye 'nin bir kolu olup, müessisi Bosnalı Şeyh Hamza Bâlî (ölm. 969 = 1561/1562) 'dır.
Merâzika (Marâzika). — Ahmedîye 'nin bir kolu (müessisinin ölm. XIV. asır).
Meşîşîye (Maşîşîya). — K, III, 124a — 129a; Z, s. 102 — Medyenîye 'nin bir şubesi olup, Fas velisi Maşîş al-Hasanî al-İdrisi (ölm. 624 = 1226) 'nin, önce Şâzîliye 'ye intisab eden, sonra da ondan ayrılan müridlerinin XVI. asırda kurmuş oldukları bir tarikat.
Metbûliye (Matbûliya). — K, III, 95a — 97b; G³⁸

— Küçük bir Mısır tarikatı.
Mevlevîye (Mavlaviya). — K, III, 147b — 169a; Z, s. 105; Zi, s. 257; U¹¹; S²⁸; T²; G⁸; O¹⁰ — Bir Anadolu tarikatı olup, Mevlânâ 'nın ismine izâfeten sonradan oğlu Sultan Veled (ölm. 712 = 1312/1313) tarafından kurulmuştur. Önceleri (XVI. asır) Şemsiye ve Veleddiye, sonraları Postnişîniye ve İrşâdiye kolları teşekkül etmiştir.
Meymûniye (Maymûniya). — K, III, 170a — 178a
— Medenîye 'nin bir kolu olup, Abû 'l-Hasan Ali b. Maymûn al-Magribî al-Fâsî al-İdrisi (ölm. 917 = 1511/1512) 'ye nisbet olunmuştur.
Mısriye (Mişriya) = Niyâziye.
Muammeliye (Muammaliya). — Cüneydiyye 'nin bir kolu olup, Muammal b. 'Abd Allâh al-Banavalha 'ya nisbet olunmuştur.
Muammerîye (Muammariya). — Z, a. 103 — Mâverâünnehr şeyhlerinden Mu'ammâr al-Cîlî 'ye nisbet olunmuştur.
Mubammedîye (Muhammediya). — K, I, 11a — 12b; Z, s. 99; Zi, s. 254; U¹; S¹ — Ali Havvâş ve 'Abd al-Vahhâb al-Şarâni tarafından XVI. asırda Peygamber 'e isnad olunmuştur; Cazûlî 'nin Dalâ'il 'lerinin ezberlenmemesi ile pek tutulmuştur.
Mubâsibiye (Muhasibiya). — Z, s. 85; Zi, s. 239; K, III, 107b — 110a; H¹ — Sonradan Hâris al-Muhâsîti 'ye isnad olunmuş bir tarikat.
Muhyeviye (Muhyaviya). — K, III, 110a — bk. Ekberîye.
Murâdiye (Murâdiya). — K, I, 121a; O³⁰ — İstanbul 'da bir Türk tarikatı.
Muslihîye (Muslihîya). — K, III, 135b — 136a — Halvetîye 'den Sinânîye 'nin bir kolu olup Musli (Muslih Efendi diye tanınan Tekirdağlı Muslihiddin Mustafa (ölm. 1099 = 1688) 'ya nisbet olunmuştur.
Müceddidiye (Mucaddidiya). — K, III, 97b — 107b.
Mürşidiye (Murşidiya). — Z, s. 101; Zi, s. 255 — bk. Kâzerûniye.
Müstariye (Muştariya). — K, III, 134b — 135b — Şâzîliye 'den C zûliye 'nin bir kolu olup, Muhammed b. Ahmed al-Maknâsi al-Magribî (ölm. XII. asır) 'ye isnad olunmuştur.
Müşâriye (Muşâriya). — Z, s. 83; Zi, s. 237; U³⁰; S³⁴; V⁶, s. 41 — Muşâviye adı altında Kadirîye 'nin Yemen kolu (XV. asır). al-Muşarri' lakabını taşıyan Muhammed b. Mûsâ b. 'Alî b. Ucayl al-Zavâlî al-Yamani 'ye nisbet edilmiştir.
Müşâviye (Muşâviya). — V⁶, s. 41 — bk. Esediye.
Mütâvi'e (Mutâvi'a = Ahmedîye.
Nakşbendiye (Nakşbandiya). — K, III, 196a — 205b; Z, s. 106; Zi, s. 258; U³⁶; S²⁴; T¹⁰; G¹; R¹⁹ — Ta'fûriye 'den neş'et ettiği söy-

lenilen bir Türkistan tarikatı olup, Bahâ' al-Din Nakşband (ölm. 791 = 1389) 'e nisbet olunmuştur. Kolları: Ahrârîye, Kâsânîye. Müceddidiye, Mazhariye, Müceddidiye-i D hlevîye, Hâlidîye, Es'ediye, Reşîdiye, Tâciye, Câmîye (V^m, s. 84).
Nâsirîye (Nâsiriya). — K, III, 178a — 179b; R¹⁸ — Şâzîliye 'nin Tamgrut 'taki Fas kolu (XVIII. asır) ve Tunus 'taki tâli kolu (Şabbiya).
Nasûhiye (Naşûhiya). — K, III, 179b — 195b; V^h, s. 68 v. dd. — Halvetîye 'den Karabaşîye 'nin kolu olup, Abû 'l-Alâ' al-Şayh Naşûhî Muhammed al-Halvatî (ölm. 1130 = 1718) 'ye nisbet olunur.
Nebârîye (Nahâriya). — Z, s. 81; Zi, s. 243 — Yemen 'de Kadirîye 'nin bir kolu olup, 'Omar b. Mûsâ al-Nahârî al-Husaynî 'ye nisbet edilmiştir.
Nesîmiye (Nasîmiya). — Zi, s. 257 — Kadirîye 'nin bir kolu olup, Abû 'Abd Allâh Muhammed Nasîm al-Din al-Nasîmî al-Halvatî al-Kâdirî 'ye nisbet olunmuştur.
Nevevîye (Navaviya). — K, III, 217b — 221b — Şâzîliye 'nin bir kolu olup, Muhyî 'l-Din Abû Zakariyâ Yahyâ b. Şaraf al-Din al-Navavî (ölm. 670 = 1270/1271) 'ye nisbet olunmuştur.
N metullâhiye (Nî'mat Allâhiya). — *İrânşahr*, I, 606b; T⁵ — Şâb lakabını taşıyan Sayyid Nûr al-Din Nî'mat Allâh Valî (732 — 824 = 1331 — 1421) İran 'da Kirman 'da Kadirîye-Yâfi'îye 'den neş'et etmiş tek İran şî'i tarikatı.
Niyâziye (Niyâziya). — K, III, 129a — 134b; V^h, s. 111 v. dd. — Halvetîye 'den Ahmedîye 'nin kolu olup, Niyâzi-i Mısri (ölm. 1105 = 1694) 'ye nisbet edilmiştir.
Nizâmîye (Nizâmiya). — K, III, 194b — 195a — Çiştîye 'nin bir kolu olup, Nizâm al-Din Avliya' diye tanınan Muhammed b. Ahmed al-Halvatî (725 = 1325) 'ye nisbet edilmiştir.
Nûhiye (Nûhiya). — Ahmedîye 'nin bir kolu olup, 'Amir b. Nûh al-Ahmedi 'ye nisbet olunmuştur.
Nu'mâniye (Nu'mâniya). — Z, s. 108 — Cüneydiyye 'nin bir kolu olup, Nacm al-Din Abû Nu'mân b. Bişr b. Abû Bakr b. Sulaymân al-Ca'fari al-Tibrizî 'ye nisbet olunmuştur.
Nûrbahşîye (Nûrbahşîya). — K, III, 205b — 208b; Zi, s. 259; T — Kübrevîye 'nin Muhammed Nûrbahş (ölm. 869 = 1465) 'a nisbet edilmiş olan Horasan kolu.
Nûreddîye (Nûr al-Dîniya). — K, III, 214a — Cerrâbiye.
Nûriye (Nûriya). — K, III, 207b — 211a; H⁵ — Abû 'l-Hasan Ahmed b. Muhammed al-Nûri (ölm. 295 = 907/908) 'ye nisbet edilmiştir.
Nûriye (Nûriya). — U⁹; S²³ — Ruknîye 'nin bir kolu (XIV. asır).
Nûriye (Nûriya). — Râfîzî bir tarikat.
Nûriye (Nûriya). — K, III, 210a — 211a; Z, s. 106; Zi, s. 259 — Kübrevîye 'nin bir kolu olup, Nûr al-Din 'Abd al-Rahmân al-İsfarâ'îni (ölm. 639 = 1241/1242) 'ye nisbet olunmuştur.
Nûriye (Nûriya). — K, III, 212a — 214a — Rifâ'iye 'nin bir kolu olup, Nûr al-Din Habîb Allâh al-Hadîşî 'ye nisbet edilmiştir.
Nûriye (Nûriya). — K, III, 214a — bk. Cerrâbiye.
Nûbuvvîye (Nubuvviya). — Suriye 'de zanaat-kâr esnaf tarikatı (XII. asır).
Pîr-Hâcât (Pîr-i Hâcât). — 'Abd Allâh-i Anşârî (ölm. 481 = 1089) 'ye nisbet edilen bir Efgan tarikatı.
Rahmâniye (Rahmâniya). — Halvetîye 'nin Kabilîye 'deki kolu (müessisinin ölm. 1793).
Ramazânîye (Ramazâniya). — V^h, s. 92 v. d. — Halvetîye 'den Abmediye 'nin bir kolu olup, Karahisarlı Şeyh Ramazan (ölm. 1025 = 1616) 'a nisbet olunmuştur.
Râşidiye (Râşidiya). — Zi, s. 197 — Zerrûkîye 'nin bir kolu olup, Ahmed b. Yûsuf al-Râşidi (ölm. 927 = 1521) 'ye nisbet edilmiştir.
Raûfiye (Raûfiya). — V^h, s. 95 v. d. — Halvetîye 'den Ramazânîye 'nin bir kolu olup, kurucusu Seyyid Ahmed Raûfî Efendi (ölm. 1170 = 1756/1757) 'dır.
Razavîye (Ražaviya). — Abû 'l-Hasan 'Alî b. Mûsâ al-Rizâ 'ya nisbet edilmiştir.
Rehâliye (Rahhâliya). — Sibirbaz bir Fas tarikatı (XVI. asır).
Reslâniye (Raslâniya). — K, II, 43b — 51a — Ukayliye 'nin bir kolu olup, Şayh Raslân b. Ya'kûb b. 'Abd al-Rahmân b. 'Abd Allâh al-Ca'barî (ölm. 695 = 1296) 'ye nisbet edilmiştir.
Resûlşâbiye (Rasûlşâbiya). — M²⁹³ — Gucarât 'ta bir Hindû tarikatı (XIX. asır).
Reşîdiye (Raşidiya). — K, II, 43a — 44b; R¹ — Yûsufîye 'ye muhâlif bir Cezayir tarikatı (XIX. asır).
Revşenîye (Ravşaniya) = Rûşenîye.
Revşenîye (Ravşaniya). — Sühreverdîye 'nin Efgan kolu. Bâyezid Anşârî (ölm. 993 = 1585) 'ye nisbet edilmiştir.
Rifâ'iye (Rifâ'iya). — K, II, 51b — 61b; Z, s. 58; Zi, s. 198; U²⁸; S³; T⁹; O⁸; G⁴ — Cenûbî Irak tarikatı olup, Sayyid Ahmed

al-Rifâ'î (ölm. 578=1183)'ye nisbet edilmiştir. Merkezi olan Basra'dan Suriye ve İstanbul'a kadar yayılmıştır. Kolları: Suriye'de Harîrîye, Sa'dîye, Seyyâdiye; Mısır'da Bâzîye, Mâlikîye ve Hulûfiye.

Rûmîye (Rûmîya) = Eşrefîye.

Rûşenîye (Ravşanîya). — K, II, 67^b—69^a; Z, s. 60; Vh, s. 41—46 — Halvetîye'nin bir kolu olup, Dede Ömer Rûşenî (ölm. 892=1487)'ye nisbet edilmiştir. Kolları: Demir-taşîye, Gülşenîye, Sezâ'îye, Hâletîye.

Rûzbihânîye (Rûzbihânîya). — Z, s. 60; Zi, s. 200 — Mürşidîye'nin bir kolu olup, Rûzbihân al-Bakî (ölm. 606=1209)'ye nisbet edilmiştir (*Mucmal-i Faşihî*, Meşhed, 1341 hş., s. 284).

Rûknîye (Ruknîya). — K, II, 61^b—65^b; Z, s. 59; Zi, s. 200; U³; S²² — Kübrevîye (Nûriya)'nin Bağdad kolu olup, 'Alâ' al-Davla al-Simnânî (ölm. 736=1336)'ye isnad olunmuştur.

Sâbirîye (Şâbirîya). — K, II, 218^b — Çiştîye'nin bir kolu olup, Hıvâca 'Alâ' al-Dîn 'Alî Ahmed Şâbir (الكبيرى) (ölm. 690 rebîülevvel= Mart 1291)'e nisbet edilmiştir.

Sâdikîye (Şâdikîya). — Z, s. 78; Zi, s. 220 — Rukn al-Dîn Muhammed al-Manşûr al-Şâdik'a nisbet olunmuştur.

Sa'dîye (Sa'dîya). — K, II, 129^a—138^a; Z, s. 65; O¹³; G¹¹ — Rifâ'îye (Cüneydiye Z, Kadiriye Zi)'nin Suriye kolu olup, Sa'd al-Dîn al-Cibavî (ölm. 736=1335)'ye nisbet edilmiştir. Kolları: 'Abd al-Salâmîya, Abu'l-Vafâ'îya.

Sadriye (Şadriya). — Zi, s. 221 — Hâtîmîye'nin bir kolu olup, Şadr al-Dîn-i Konaî (ölm. 672=1263)'ye nisbet edilmiştir.

Safavîye (Şafavîya). — K, II, 221^b—225^a; Z, s. 78; Zi, s. 222; T⁴ — Sübreverdiye (Şihâbîye Z, Kadiriye Zi)'nin Erdebil'deki kolu olup, Safevî bânâdânının kurucusu Şayh Şafî al-Dîn-i Ardabilî (ölm. 735=1334)'ye nisbet edilen tarîkatten kızılbaşlığın ve bir Türk tarikatının doğmasını sağlamıştır.

Sâhilîye (Şâhilîya). — Z, s. 64; Zi, s. 203 — al-Şâhilî al-Malakî niabesi ile tanınan Abû 'Abd Allâh Muhammed b. Ahmed b. 'Abd al-Rahmân al-Anşârî (ölm. 736=1535/1536)'ye nisbet edilmiştir.

Sa'îdiya (Sa'îdiya). — Z, s. 66; Zi, s. 204 — Abû Sa'id b. Abî'l-Hayr b. Fazl Allâh al-Maybanî (ölm. 440=1049)'ye nisbet olunmuştur.

Sâli'îye (Şâlihiya). — Zi, s. 222 — İbn Muhammed al-Sâlih'e nisbet olunmuştur.

Sâlimîye (Sâlimîya). — K, II, 160^a—164^a — Sehlîye.

Sanhâcîye (Şanhâcîya). — K, II, 240^a; Zi — Muhammed Amğâr b. Ca'far'e nisbet edilmiştir.

Sâsânîye (Sâsânîya). — Suriye ve Anadolu'da bir esnaf tarikatı (XII.—XVI. asır).

Sa'ûdiye (Sa'ûdiya). — K, II, 138^b—140^a; Z, s. 67; Zi, s. 203 — Rifâ'îye'nin bir kolu olup, Abû Sa'ûd h. Abî'l-Aşâyir al-Vâsişî al-Bâdirinî (ölm. 644=1246)'ye nisbet edilmiştir.

Sa'ûdiye (Sa'ûdiya). — Zi, s. 204 — Sübreverdiye'nin bir kolu olup, Abû'l-Sa'ûd al-Carihi (ölm. 933=1527)'ye nisbet edilmiştir.

Sâviye (Şâviya). — K, II, 221^b—225^a; Vh, s. 88 — Halvetîye'den Derdîrîye'nin bir kolu olup, Sayyid Ahmed b. Muhammed al-Mâlikî al-Şavî (ölm. 1241=1825/1826)'ye nisbet edilmiştir.

Seb'îniye (Sab'îniya). — Z, s. 64; Zi, s. 235 — Cüneydiye'nin bir kolu olup, meşhur feylesof İbn Sab'in (514—669=1120—1270)'e nisbet edilen bir tarikat.

Sebtîye (Sabtîya). — Z, s. 64; Zi, s. 202 — Medyenîye'nin bir şubesi olup, Abû'l-'Abbâs Ahmed b. Ca'far al-Sabtî (524—601=1130—1205)'ye nisbet olunmuştur.

Sehlîye (Sahlîya). — K, II, 160^a—164^a — XVI. asırda sun'î bir isnadla Sahl b. 'Abd Allâh al-Tustarî (ölm. 283=896)'ye nisbet edilmiş bir tarikattir.

Sehrmîniye (Sahrminîya). — Z, s. 68 — Abû 'Abd Allâh Muhammed b. Muhammed b. 'Osmân al-Sahrminî'ye nisbet olunan bir tarikat.

Sekatiye (Sakâtîya). — O⁴ — XVI. asırda sun'î bir isnadla Sari al-Sakâtî (ölm. 251=865)'ye nisbet edilmiştir.

Selâhiye (Şalâhiya). — Halvetîye'den Ahmedîye'nin bir kolu olup, kurucusu Balikesirli Şeyh Abdullah Selâhaddin Efendi'dir.

Selâmîye (Salâmîya). — Zi, s. 205 — Ahmedîye'nin bir kolu olup, Sallâm al-Ahmadî'ye nisbet olunmuştur.

Selîmîye (Salîmîya). — Zi, s. 205 — Çiştîye'nin bir kolu, Salîm al-'Omari'ye nisbet olunmuştur.

Semmânîye (Sammânîya). — K, II, 140^a—142^a — Şâzîliye'nin Mısır kolu (XIX. asır).

Senânîye (Sanânîya). — M⁹⁷ — Küçük bir Tunus tarikatı (XIX. asır).

Senûsiye (Sanûsiya). — R³¹ — Büyük Sahrâ'nın şarkında Cagbub, sonra Kufra'da Hâdirîye'den neş'et etmiş askerî bir tarikat (ölm. 1859).

Senûsiye (Sanûsiya). — Zi, s. 205 — Ebû Medyenîye'nin bir kolu olup, Abû 'Abd Allâh

Muhammed b. Yûsuf b. 'Omar b. Şu'ayb al-Sanûsî (ölm. 895=1490)'ye nisbet olunmuştur.

Seyyâdiye (Şayyâdiya). — K, II, 261^b—263^a — Rifâ'îye'nin bir kolu olup, 'İzz al-Dîn al-Sayyâd (ölm. 670=1271/1272)'a nisbet edilmiştir.

Seyyâriye (Sayyâriya). — K, II, 164^a—166^b — Sonradan Abû'l-'Abbâs Kâsim b. al-Kâsim b. al-Mahdî al-Sayyârî (ölm. 242=856)'ye nisbet olunmuştur.

Sezâ'îye (Sazâ'îya). — K, II, 126^a—128^b; Vh, s. 50 v.d. — Halvetîye'den Gülşenîye'nin bir kolu olup, kurucusu Hasan Sezâ'î Efendi (ölm. 1151=1738)'dir.

Siddikiye (Şiddikîya). — K, I, 12^b—17^a; Zi, s. 221; U⁴; S²; R¹ — Sun'î bir isnadla birinci halife Abû Bakr'e nisbet edilen bir tarikat.

Sicilmâsiye (Sicilmâsiya). — Zi, s. 226 — Muhammed b. al-Hasan al-Sicilmâsî (ölm. 575=1179/1180)'ye nisbet olunmuştur.

Silefiye (Silâfiya). — Z, s. 66 — Abû Tâbir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed al-Silafî al-İsfahânî (ölm. 576=1180)'ye nisbet olunmuştur.

Sinân-i Ümmîye (Sinân-i Ummîya) = Sinânîye.

Sinânîye (Sinânîya). — K, II, 142^a—143^b; Vh, s. 99 v.d. — Halvetîye'den Ahmedîye'nin bir kolu olup, Şeyh İbrahim Ümmî Sinân (ölm. 976=1568/1569)'a nisbet edilmiştir.

Sûfiye (Şüfiya). — K, II, 240^a—261^b — İlk defa sûfî lekabını almış bulunan Abû Hâşim al-Sûfî (ölm. 155=772)'ye sonradan nisbet olunmuştur.

Sultânîye (Sultânîya). — M²⁵¹ — Bir Türkistan tarikatı (XIX. asır).

Sühayliye (Suhaylîya). — R¹⁵ — Şâzîliye'nin Cezayir kolu (XIX. asır).

Sühreverdiye (Suhravardîya). — K, I, 148^b—160^a; Z, s. 68; Zi, s. 206; U¹⁵; S¹¹; T¹; O⁷; G⁹; R⁵ — Kadiriye'nin bir kolu olup, Şiddikîya (= 1. halifenin soyundan gelenler) denilen 'Abd al-Kâhir al-Suhravardî (ölm. 563=1168) ve 'Omar al-Suhravardî (ölm. 632=1234) tarafından kurulmuş bir Bağdad tarikatı olup, Efganistan ve Hindistan'da yayılmıştır. Kolları: Celâliye, Cemâliye, Halvetîye, Rûşenîye, Safevîye ve Zeynîye.

Sünbülîye (Sunbulîya). — K, II, 143^b—148^b; Vh, s. 59—61; O²¹; G³⁰ — Halvetîye'den Cemâliye'nin kolu olup, kurucusu Şeyh Zeyneddîn Yûsuf Sünbülî Sinân Efendi (ölm. 936=1629/1630)'dir.

Sütûbiye (Suţûbiya). — K, II, 128^b—129^a; Zi, s. 203=Ahmedîye.

Şâbânîye (Şa'bânîya). — K, II, 143^b—148^b; Vh, s. 62 v.d.; G¹⁷ — Halvetîye'den Cemâliye'nin bir kolu olup, Kaatamonulu Şeyh Şâbân Veli (ölm. 976=1568)'ye nisbet edilmiştir.

Şahmedârîye = Malang = Medârîye.

Şa'rânîye (Şa'rânîya). — K, II, 203^b—209^a — 'Abd al-Vahhâb al-Şa'rânî (897—973=1491—1565)'ye nisbet olunmuştur.

Şattârîye (Şattârîya). — K, II, 184^b—191^b; Z, s. 72; Zi, s. 213; U³⁴; S²⁵; G³⁴ — Işkıye tarikatının bir koludur; Hindistan, Sumatra ve Cava'da yayılmış olup, 'Abd Allâh Şattâr (ölm. 1415 veya 1428; hâl tercümesi için bk. Gulâm Sarvar, *Hazînat al-aşfiğâ*, taş-basması, Cavnûr, 1893, II, 306 v.dd.)'a nisbet edilmiştir.

Şâzîliye (Şâzîliya). — K, II, 166^b—176^b; Z, s. 69; Zi, s. 209; U¹⁷; S¹³; T¹⁹; O⁹; G³; R⁶ — Tlemsenli Abû Madyan (ölm. 594=1197) ve Tunuslu 'Alî Şâzîlî (591—656=1194—1258) tarafından kurulmuştur. Magrib kolları: Gâziye, Habîbîye, Kerzâziye, Nâsirîye, Şeybîye, Suhaylîye, Yûsufîye, Zerrûkîye ve Zuyânîye. — Mısır kolları: Bekrîye, Havâtîriye, Cevherîye, Mekkiye, Hâşimîye, Semmânîye, Afîfiye, Kasımîye, Arûsiye, Hendûşîye, Kavukîye. — İstanbul, Romanya, Nûbe ve Komor adalarında da kolları vardır.

Şehâvîye (Şahâvîya). — Z, s. 76; Zi, s. 219 — Burhânîye'nin bir kolu olup, Muhammed al-Şahâvî al-Burhânî'ye nisbet olunmuştur.

Şehbâziye (Şabbâziya). — Z, s. 76; Zi, s. 218 — Buhârîye'nin bir kolu olup, Sind'de meşhur al-Sayyid Lâl Şâhbâz Garîb'e nisbet edilmiştir.

Şemsiye (Şamsîya). — K, II, 209^a—216^b; O²⁷; Vh, s. 114 v.dd. — Halvetîye'nin bir kolu olup, Şeyh Şemseddin-i Sivâsî (ölm. 1006=1597/1598)'ye nisbet edilmiştir. Bir kolu vardır: Sivâsiye.

Şenbekîye (Şanbakîya). — Z, s. 77; Zi, s. 214 — Ceberîye [b.bk.] akidesine sâlik, Abû Muhammed al-Sanbakî al-Husaynî'ye nisbeten kurulmuştur.

Şerkave (Şarkâva). — Cezûliye'nin Bujad'daki Fas kolu (1599).

Şerkaviye (Şarkâviya). — Halvetîye'nin bir Mısır kolu (XVIII. asır).

Şernûbiye (Şarnûbiya). — K, II, 181^a—184^b — Burhânîye'nin bir kolu olup, Sayyid Şihâb al-Dîn Abû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Osmân al-Şarnûbî al-Mâlikî al-Burhânî (ölm. 994=1586)'ye nisbet olunmuştur.

Şeybânîye (Şaybânîya). — K, II, 217^b—218 — Abû Muhammed Yûnus b. Yûsuf al-Şay

bānī (ölm. zikade sonu 619=1222) 'ye nisbet edilmiştir.

Şeyhiye (Şayhiya).—R²⁴—Oran [b. bk.] 'ı Ūlād Sīdī Şayh Şāziliye'sine verilmiş bir isim (XIX. asır).

Şihābiye (Şihābiya).—Z, s. 75; Zi, s. 217—Sühreverdīye'nin bir kolu olup, Şihāb al-Dīn Abū Hafṣ (Ca'far Z) 'Omar b. Muhammed al-Suhravardī al-Bakrī (ölm. 632=1234) 'ye nisbet olunmuştur.

Şinnāviye (Şinnāviya).—K, II, 216b—217b; Z, s. 77; Zi, s. 215—Ahmedīye'nin bir kolu olup, Abū 'Abd Allāh Muhammed al-Şinnāviya (ölm. 1028 ?=1619 ?) 'ye nisbet olunmuştur.

Şu'aybiye (Şu'aybiya).—Zi, s. 414—Minhāciye'nin bir kolu olup, Abū Şu'ayb Ayyūb al-Sāriyat b. Sa'id Azommūr (ölm. 561=1165/1166) 'a nisbet olunmuştur.

Şu'aybiye (Şu'aybiya).—K, II, 209a; Z, s. 74; Zi, s. 215—Ahmedīye'nin bir kolu olup, Şams al-Dīn Muhammed b. Muhammed b. Şu'ayb b. Ahmed b. 'Alī al-Hicāzī al-Şu'aybi (ölm. 1040=1630) 'ye nisbet edilmiştir.

Şūziye (Şūziya).—XII. asırda, Seb'inīye üzerine kurulmuş göçebe bir tarikat.

Şüreyhiye (Şurayhiya).—Z, s. 73—Peygamber 'i idrāk etmiş olan Abū 'l-Muqaddam Şurayh b. Hānī b. Mazyad al-Hārişī (ölm. 87=705/706) 'ye nisbet edilmiştir.

Şuštariye (Şuštariya).—Z, s. 74—Abul 'l-Hasan 'Alī b. 'Abd Allāh al-Şuštari al-Numayrī (ölm. 668=1269) 'ye nisbet olunmuştur.

Tabbāiye (Tabbāiya).—M⁹⁷—Bir Tunus tarikatı (XIX. asır).

Tāciye (Tāciya).—K, I, 196a—208b; Z, s. 44; Zi, s. 181—Nakşbandīye'den Ahrāsīye'nin bir kolu olup, müessisi Tāc al-Dīn b. Zakariya b. Sultān 'Osmān al-Nakşbandī al-Hindī al-Hanafī (ölm. 1050=1640) 'dir.

Taglibiye (Taglibiya).—K, I, 210a—Sa'dīye'nin bir kolu olup, kurucusu Şayh Mahmūd b. Salīm al-Sa'dī al-Şaybānī'dir.

Takiniye (Takiniya).—P³—Rāfizi bir tarikat.

Tālibiye (Tālibiya).—Sale'de küçük bir Fas tarikatı (XIX. asır; krş. RMM, LVIII, 143).

Tarikat-ı Ebū Bekr b. Hassān (Tarikat Abī Bakr b. Hassān).—Zi, s. 239.

Tarikat-ı İbn-ül-Hāce (Tarikat İbn al-Hāce—bk. Hāciye).

Tavāsiye (Tavāsiya).—Z, s. 84—Kadirīye'nin bir kolu olup, Nūr al-Dīn 'Alī b. 'Abd Allāh al-Tavāsi'ye nisbet edilmiştir.

Tā'ūsīye (Tā'ūsīya).—Z, s. 79—Cüneydiye (Aleviye Zi) 'nin bir kolu olup, Tā'ūs al-

Haramayn lekabını almış olan ve Atarkūh 'ta vefat eden Abū 'l-Hayr İkbāl 'e nisbet edilmiştir.

Taybiye (Taybiya).—R²⁵—Cezūliye'nin Ouezzen'deki Fas kolu (1727).

Tayfūriye (Tayfūriya).—K, II, 263a—267b; H³—Dāsītānī ve Harakānī (ölm. XI. asır) 'nin, Abū Yazid Tayfūr Bisṭāmī (ölm. 261=874) 'nin müntesiplerine denilmiştir.

Tāziye (Tāziya).—K, I, 208b—210a—Medyenīye'nin bir kolu olup, Şayh Abū Salīm İbrāhīm al-Tāzi'ye nisbet edilmiştir.

Ticāniye (Ticāniya).—K, I, 210a; Vh, s. 85; R²⁰—Halvetiye'den Hafāiye'nin Cezayir-Fas kolu olup, Şayh Şihāb al-Dīn Ahmed al-Ticānī (ölm. 1227=1812) tarafından kurulmuştur. Tamacin ve 'Ayn Mahdī'den şarkī ve garbī Sūdān'a yayılmıştır.

Tuhāmiye (Tuhāmiya) = Taybiye.

Ukeyliye (Ukayliya).—K, II, 294a—299a—Harrāziye'nin bir kolu olup, 'Ukayl al-Manīcī b. Şihāb al-Dīn Ahmed al-Batāyihī (ölm. V. asır sonları) 'ye nisbet olunmuştur.

Uşşākiye (Uşşākiya).—K, II, 290a—292a; Vh, s. 103; O²⁶; G²¹—Halvetiye'den Ahmedīye'nin bir kolu olup, kurucusu Şeyh Hasan Hüsameddin-i Uşşākī (ölm. 1001=1592/1593) 'dir.

Uceyliye (Ucayliya).—K, II, 271b—280a; Z, s. 85; Zi, s. 243—Kadirīye'nin bir kolu olup, Abū 'l-Abbās Ahmed b. Mūsā b. 'Ucayl al-Zuvālī al-Yamanī (ölm. 690=1291) 'ye nisbet edilmiştir.

Ülvāniye (Ülvāniya).—Z, s. 89—Şafī al-Dīn Ahmed b. Ülvān al-Yamanī'ye nisbet olunmuştur.

Ülvāniye (Ülvāniya).—O¹; Z—XVI. asırda, Türkler tarafından VIII. asırda yaşamış Ciddeli bir velīye nisbet edilmiş bir tarikat.

Ümmī Sināniye (Ümmī Sināniya).—K—Sināniye.

Ürābiye (Ürābiya).—U²⁷; S⁹—Kadirīye'nin bir kolu XVI. asır).

Üreyfiye (Urayfiya).—K, II, 272a—273a—İbn al-Urayfa al-Sanhācī al-Andalusī diye tanınan Abū 'l-Abbās Ahmed b. Muhammed b. 'Atā' Allāh'a nisbet edilmiştir.

Üşeykiye (Uşaykiya).—Şattāriya'nin Hindū kolu olup, Abū Yazid 'İşki (ölm. XV. asır) 'ye nisbet edilmiştir.

Üveysiye (Uveysiya).—K, I, 103a—105b; Z, s. 24—29; Zi, s. 173; U²; S²; G⁴⁰; R⁴—Sun'ī bir isnadla tâbiünden Üveys-i Karanī'ye nisbet edilmiş bir tarikat.

Vahdetiye (Vahdatiya).—P⁵—Rāfizi =

Vücūdiye = Hātīmīye Vāris Alişāhiye (Vāris 'Alişāhiya).—Hindistan'da Oudh'da kurulmuş (XIX. asır sonu) bir müslüman Hindū tarikatı.

Vefā'iye (Vafā'iya).—K, III, 221b—225b; R⁷—Şāziliye'nin Suriye-Mısır kolu (müessisinin ölm. 760=1358).

Vefā'iye (Vafā'iya).—K, III, 225b—246b; Z, s. 108—Şāziliye'nin bir kolu olup, Abū 'l-Hasan 'Alī b. Muhammed Vafā' al-Anşārī al-Hasani al-Kuraşī (ölm. 807=1404/1405) 'ye nisbet olunmuştur.

Vusūliye (Vuşūliya).—P¹—Rāfizi bir tarikat.

Yāfi'iye (Yāfi'iya).—K, III, 263a—265b—Kadirīye'nin bir kolu olup, 'Afif al-Dīn Yāfi'i (ölm. 768=1367) 'ye nisbet edilmiştir.

Yā'izzīye (Yā'izziya).—K, III, 266b—270a; Zi, s. 234—Magribli Abū Yā'izz Cavād (?) b. Maymūn al-Hazmīri al-Hankūrī'ye nisbet edilmiştir.

Yakubiye (Yakūbiya).—Z, s. 111—Hızıriye'nin bir kolu olup, Harrāziye de denilir.

Yemāniye (Yamāniya).—K, III, 269a—bk. Esediye.

Yeseviye (Yasaviya).—K, III, 265b—267b—Türkistan'da Hâcegān'ın bir kolu olup, Ahmed Yesevī (ölm. 562=1166) 'ye nisbet edilmiştir.

Yigithbaşiye (Yigithbaşiya).—O²³—bk. Ahmedīye.

Yūnusiye (Yūnusiya).—K, III, 269a—„Suriye'de bir göçebe tarikat“ olup, Şaybānī (ölm. 619=1222) tarafından kurulmuştur.

Yūsufiye (Yūsufiya).—R¹²—Şāziliye'nin Miliān'daki Magrib kolu (XVI. asır).

Zābidiye (Zāhidīya).—K, II, 70a—71b—Eberhiye'nin bir kolu olup, Tāc al-Dīn İbrāhīm al-Zāhid al-Gilānī (ölm. 690=1291) 'ye nisbet olunmuştur.

Zebēbiye (Zahabiya).—T⁶—Hvāca İshāk al-Hatlānī (ölm. IX. asır sonu) 'ye nisbet edilmiştir.

Zenfeliye (Zanfaliya).—Z, s. 61; Zi, s. 202—Ahmedīye'nin bir kolu olup, 'Alī Zāfal al-Labidī al-Ahmedī'ye nisbet edilmiştir.

Zerkūbiye (Zarkūbiya).—Z, s. 61; Zi, s. 202—Şihābiye'nin bir kolu olup, 'İzz al-Dīn Abū Muhammed Mavdūd b. Muhammed al-Mu'in al-Zarkūb'a nisbet edilmiştir.

Zerrūkiye (Zarrūkiya).—K, 71b—100b; Z, s. 61; Zi, s. 201; U¹⁹; S¹⁰; R¹⁰—Şāziliye'nin Fas kolu olup, Abū 'l-Abbās Ahmed Zarrūk (ölm. 899=1493) 'a nisbet edilmiştir.

Zeyla'iye (Zayla'iya).—K, II, 101b—102a; Z, s. 63; Zi, s. 237—Kadirīye'nin bir kolu olup, Şafī al-Dīn Ahmed b. 'Omar al-Zayla'i'ye nisbet edilmiştir.

Zeyniye (Zayniya).—K, II, 102a—126a; O¹⁸—Sühreverdīye'nin Bursa'daki Türk kolu olup, Zayn al-Dīn-i Hvāfī (ölm. 838=1434/1435) 'ye nisbet edilmiştir.

Ziyāniye (Ziyāniya).—R²⁸—Şāziliye'nin Magrib kolu (XIX. asır).

Zührīye (Zuhrīya).—K, II, 100b—101b; Vh, s. 101 v.d.—Halvetiye'nin Sināniye kolundan Muşihīye'nin bir kolu olup, Kayserili Ahmed Zührī (ölm. 1157=1744) 'ye nisbet edilmiştir.

Züreykiye (Zuraykiya) = Zarakīya. —P⁴—Rāfizi bir tarikat (Tahānavī, Kaşşāf iştilāhāt al-funūn, ngr. Sprenger, Kalküte, 1862, I, 637, 669).

Bibliyografiya: Belli-başı kaynaklar, verilmiş olan tarikatlar listesinin başında gösterilmiştir. Bunlara şu eser ilâve edilebilir: G. Pfannmüller, *Handbuch der Islam Literature* (Berlin, 1923), s. 292—315'teki yazı.—Ayrıca krş. madd. BEKTAŞ, DERKAVA, DERVİŞ, ZIKR, FÜTÜVVET, GÜLŞENİ, HALLAC, İSAVİYE, KALANDERİYE, SA'DİYE, SÂLİMİYE, SENÜSİYE, ŞADD, ŞAZİLİYE, ŞATH, ŞETTÂRİYE... (LOUIS MASSIGNON.)

(Bu madde TAHSİN YAZICI tarafından geniş şekilde tâdil ve ikmâl edilmiştir.)

TARİM. [Bk. TERİM.]

TARİM. [Bk. TERİM.]

TARKİB BAND. [Bk. TERKİB-i BEND.]

TAROM. [Bk. TARİM.]

TARRAGONA. Arapça şekli Tarrākūna olup, İspanya'nın şimal-i şarkîsinde, Akdeniz kıyısında, aynı adlı eyâletin merkezi olan 47.100 (1969) nüfuslu küçük bir şebir. Bu şebir, İspanya'daki Roma hâkimiyetinin merkezlerinden biri ve Augustus'tan itihâren de, *Hispania Tarraconensis* eyâletinin merkezi olan eski *Tarraco*'nun içkalesinin yerini işgal eder. Şehri ele geçiren müslümanlar eski adını muhafaza ettiler; 724'te yağmaladıktan sonra, burayı müstakil Kurtuba Emevî emirliği devâmınca ellerinde tuttular. Fakat bu müddet içinde burayı bir defa Akitanyalı Louis'den, bir kere de Katalonya prensi Ramon Béranger'den geri almak zorunda kaldılar. Şehir, 1220'de Alphonso el Batallador tarafından kat'i olarak müslümanların elinden alındı.

Arap coğrafyacıları (Gırnata için olduğu gibi), Tarragona için de bâzan „Yâhudi şebiri“ lekabını kullanmışlardır ki, bu hâl, şebir nüfusunun mühim bir kısmını müsevilerin teşkil et

tiğini göstermektedir. Tarragona katedralinin keşişhanesinde, mermerden oyulmuş, 'Abd al-Rahmān III. adını ihtiva eden ve 349 (960) tarihini taşıyan bir kitâhe ile birlikte oyuk şekilde bir sağır revak bugüne kadar muhafaza edilmiştir.

Bibliyografi: al-İdrisî, *Şifât al-Andalus*, s. 191—231; Abu'l-Fidâ, *Ta'vîm al-buldân* (nşr. Reinaud), II, 37 ve 261; Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, bk. mad.; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), bk. fihrist; İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyârî, *al-Ravz al-miftâr fi 'acâ'ib al-aqtâr*, nr. 76; G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, I, 260.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TARRAKUNA. [Bk. TARRAGONA.]

TARSUS. [Bk. TARSUS.]

TARSUS. Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, Adana bavalisinde İçel (Mersin) vilâyetinde k a z a merkezi şehir (57.855 nüfus). Tarsus, Adana ovasının cenûb-ı garbisinde, Toros dağları önündeki tepelerin kenarına uzak olmayan bir yerde, deniz seviyesinden 20—24 m. yükseklikte bulunur. Eski çağda Kydnos (Cydnus) adını taşıyan ve o zamanlarda şehrin içinden geçen Tarsus çayı (Orta-çağda *Nahr Baradîn*, zamânımızda bâzan *Berdan* suyu veya *Karasu*) şimdi şehrin şarkından geçmekte ve bu kesimde konglomera kayaları üzerinden atlayarak güzel bir çağlayan meydana getirmektedir. Tarsus, Mersin'i Adana'ya bağlayan kara-yolu ve demir-yolu üzerinde, vilâyet merkezine 27, Adana'ya 42 km. uzaklıktadır. İç Anadolu'yu Adana ovasına birleştiren ve Gülek (Külek) boğazında Toros dağları arasından geçen yol, Tarsus'un 3 km. şarkında, Çakıt boğazı tünellerini boylayan demir-yolu da 16 km. şarkında (Yenice'de) ovaya iner. Böylelikle Tarsus, kuruluşundan beri, Anadolu içlerinden gelen büyük münâkale damarının Adana ovası ağzında bir ticâret ve korunma kapağı hizmetini görmüş, ayrıca bütün İlk-çağ boyunca, şimdikinden farklı coğrafya şartları içinde, te'sir sâbası geniş bir ticâret limanı rolünü de oynamıştır.

Tarsus, Anadolu'nun en eski beldelerinden biri olmakla kalmayıp, eskiden beri kurulduğu yeri ve adını da değiştirmeyen bir şehir olmuştur. Şehrin cenup tarafında ova zemininden 20 m. kadar yüksekliği olan ve halk tarafından Gözlü Tepe denilen yerde, ilk yerleşme nüvesinin kurulmuş olması muhtemeldir. Şehir, taribe ilk olarak Tarsos (Ταρσός) adıyla geçmiş, bu ad Lâtince'de Tarsus olmuş ve zamânımıza kadar da gelmiştir; bu adın menşei bilinmemekte ise de, Grek aslından

istikak etmediği anlaşıyor; bazı yazarlar buna Sâmi bir asıl izâfe ediyor; fakat bunun Anadolu tanrılarında Tarku'ya bağlanması da mümkün görülmektedir. Tarsus'u, bir şehir olarak, kimin kurduğu da bilinmemekte, sadece çeşitli efsâneler ileri sürülmektedir. İslâm an'aneleri arasında Tarsus'un, Âdem'in oğlu Şit tarafından kurulduğu, kabrinin de burada olduğu efsânesi yer alır. Bir rivâyet, şehrin kurucusu olarak Perseus'u, bir başkısı Herakles'i gösterir. Her mühim şehrin menşei'nin bir Grek göçmen kafilesine bağlamaya hevesli olan Yunanlılar arasında, Tarsus'un Argos'tan gelenler tarafından kurulmuş olduğu da ileri sürülmüştür. Yazılı kaynaklar arasında fazla yaygın olan bir rivâyete göre de, Tarsus Âsûrî hükümdârı Sardanapal tarafından kurulmuştur: Yunan ve onlardan naklen Lâtin tarihçilerinin yazdıklarına göre, Sardanapal'ın Tarsus'un cenûb-ı garbisinde denize yakın bir yerdeki Anchialos (şimdiki Karaduvar köyü yerinde)'ta olduğu ileri sürülen mezarının kitâbesinde „Tarsos ile Anchialos'un Sardanapal tarafından (bir günde!) kurulmuş olduğu“ yazılı imiş. Gerçek olan, Grekler, buraya ne zaman gelmiş olurlarsa-olsunlar, Tarsus'un yerinde bir iskân merkezi bulmuş olmalarıdır. Muhtemel olarak tarih öncesinde Adana ovasına gelen insanlar, Tarsus'un yerinde bir tümülüs meydana getirmişler ve daha sonra burası müstakbel şehre çekirdek hizmetini görmüştür.

Âsûrî hâkimiyetine giren ve bir ticâret merkezi olarak Fenikeliler ile temas kuran Tarsus, daha sonra Pers hâkimiyetine geçmiştir. Büyük İskender 333 (m. ö.) yılında Tarsus üzerine yürüyünce, İranlılar şehri yakıp-yıkma niyetlendilerse de, İskender'in hızla yetişmesi, şehri kötü âkıbetinden kurtarmıştır: yaygın bir rivâyete göre, İskender yikanmak için girdiği Kydnos'un soğuk sularında hastalanıp ölümden güç kurtulmuş. İskender'den sonra Tarsus, bütün Kilikya ile beraber Selevkos'un payına düştü. Bu sırada şehre Antiocheia da denildi. Bir aralık Mısır hâkimiyetine geçti (m. ö. 246) ise de, geri alındı. Nihâyet 66 (m. ö.)'da Kilikya, Roma vilâyeti olunca Tarsus da bunun merkezi oldu. Strabon (XIV, 672 v.d.) kendi devrinde Tarsus'taki hayatın bir tablosunu çizerken burada yetişmiş filozoflar, dilekiler ve şâirleri zikreder. O sırada Tarsus'ta Yabudiler de vardı: bunlar arasında, mütevâzî bir zenâat sâibi mubitten yetişmiş olduğu hâlde hristiyanlığın yayılmasında en büyük hizmeti görmüş bulunan Havâri Paulus ön sırayı alır. Hristiyanlık bu çevreye çabuk yayıldı. Tarsus metropolit ve piskoposları ru-

hânî meclis zabıtlarında zikredilir. Esâsen asırlardan beri Tarsus canlı bir ticâret merkezi idi. Helenistik devirde fikir hayatının mühim bir merkezi rolünü oynuyordu. Kilikya'nın bilgi merkezi ve bilginler şehri sayılırdı. Kydnos çayı buraya kadar gemilerin işlemesine elverişli idi. Kydnos, şehrin ortasından geçirdi; Kleopatra, Marcus Antonius'un refâkatinde, buraya yaldızlı bir kadirge ile gelmişti. Şehir tahkim edilirken Tarsus çayının kanallarından, surların önündeki hendekleri doldurmak için faydalanılmıştı. Bununla beraber akar-suyun taşmaları sırasında şehre zarar verdiği de oluyordu. Prokopios, Toros karlarının erimesinden ileri gelen bir taşma sırasında köprülerin yıkıldığını anlatır. Bunun üzerine Justinianus, akar-su için yeni bir yatak kazılmasını emretti. Bununla beraber, şehri susuz bırakmamak için kanallar açıldı. Fakat akar-suyun durumu vakit-vakit tedbir alınmasını gerektiriyordu ki, bunlardan sonuncusu (Türkiye Cumhuriyeti devrinde, 1939'da şehrin 5 km. şimâl-i şarkisinde yapılan „regülâtör“ ve kanallar dışında), Abbâsî halifesi Hârûn al-Raşîd devrine rastlar. İlk-çağda Tarsus çayının ağzı şimdikiye göre daha içeride bulunuyordu ve şehrin hemen cenûbunda da Rbagma gölü vardı. Çayın ağzından giren gemiler, adı geçen gölün kıyısındaki iskelelere yanaşırlardı. Şehrin yanbaşında, gemi kızakları bulunurdu, burarlarda tekneler yapılır veya tâmir edilirdi. Kum ve çamur birikmesi yüzünden gölün önü zamanla tıkanı ve haritalarda göl veya bataklık olarak yakın zamanlara kadar gösterilen bu durgun su alanı, sonunda, bemen tamâmiyle doldu. XX. asır başındaki yıllarda yayınlanmış Adana vilâyeti *Sal-nâme*'lerinde „kasabanın havasını bozan cenûb-ı garbideki sazlık“ diye bahsedilen gölün yeri, bugün hemen tamâmiyle sebze bahçeleri tarafından işgal edilmiştir.

Tarsus'un târihi, müslümanlığın doğmasından pek kısa bir müddet sonra çok bereketli bir safbaya girdi. İki imparatorluğun temas sâhasında bulunan şehir, bir müddet elden-elden geçti. Sözü geçen imparatorlukların zayıf düşükleri sırada, mahallî kuvvetlerin, battâ bâzan çetelerin tecâvüzüne uğradı. Zaman-zaman kalkınmakla beraber, defalarca yakılıp-yıkıldı, zelzele ve vebâ salgınları gibi âfetlere de uğradı. Osmanlı devrinde tekrar huzûra kavuşmakla beraber, önce Adana'nın, sonra da Mersin'in rekabetiyle karşılaştı, ancak son yıllarda tekrar gelişme imkânını buldu.

Müslümanlığın doğuşundan sonra, çok geçmeden bu havâli islâm kuvvetlerinin bücümüne uğradı ve fethedildi. Balâzuri (*Futûh*, nşr. de Goethe, s. 164), Abu'l-Hattâb al-Azdî'ye göre,

Araplar, Tarsus'u Abû Ubayda yahut onun kumandanlarından Maysara b. Masrûk eliyle 16 (637) yılında zaptettiler (Caetani, *Annali dell'Islam*, III, 805). Mu'aviya, 25 h. yılındaki 'Am-mûriya seferinde, Antakya ile Tarsus arasındaki bütün kalelerin terkedilmiş olduğunu gördü: Herakleios, Arapların yaklaşması üzerine buraları boşaltıp tahrip ettirmişti; başka bir rivâyete göre, bizzat Mu'aviya, Daravliya (Eskişehir) seferi dönüşünde (31=651/652) Antakya'ya kadar olan Bizans kalelerini yıktırmıştı. Emevîler, Tarsus'u, Roma imparatorluğu hudûdundaki başka şehirlerle beraber yeniden tahkim ettiler. Bu şehirlere sonradan *al-avâşim* „koruyucu şehirler“ denildi. Önceleri bunlar daha şimâlde bulunan *Cund*'un bir cüz'ünü teşkil etmekle beraber, Hârûn al-Raşîd tarafından ondan ayrıldı. Bütün bu devre içinde Tarsus elden-elden geçti ve bilhassa ticâret merkezi olan şehir, bundan fazla zarar gördü. Msl. 65 (684/685)'te Konstantinos IV. Pogonetos, Kilikya kalelerinin bir kısmını ele geçirmiş, fakat bunlar 84 (703)'te geri alınmıştı. Savaş yıllarında Tarsus toprakları bâzan müslüman, bâzan Bizanslı çetelerin akınlarına uğruyordu. Halk da bunların elinden kurtulmak için dağlara kaçıyor. Bu yüzden şehirler kimin elindeyse, sâhiplerinin korunmak için buralara asker yerleştirmesi gerekiyordu. 162 (779)'de Tayyî Hassân b. Kahtaba'nın balife al-Mahdi'ye yaptığı bir tasvire göre, Tarsus bir barâbe hâlindeydi ve buranın nüfusu 10.000 civârında olmalıydı. Daha sonra Hârûn al-Raşîd, Bizanslıların şehri yeniden inşâ ve tahkim edeceklerini öğrenince, onlardan daha önce harekete geçilmesini istedi. Tarsus, 172 (788)'de tekrar inşâ olundu ve şehre müslümanlar yerleştirilerek bir de câmi yapıldı. 188 (804)'de Bizanslılar bölgeye akınlar yapıp, Tarsus balıkını esir alarak götürdüler. Bundan sonra balife, Bizanslılar üzerine yürüyüp onları püs-kürttü (Süryânî Mibâil, III, 16). Savaşlar bir müddet sona erdiyse de, balife al-Ma'mûn, 215 (830) yazında tekrar barekete geçti, imparator Theophilos, 216 (831) yılında buna karşılık teşkil etmek üzere Tarsus topraklarına akınlar yaptı. Bilindiği gibi al-Ma'mûn Tarsus'ta bastalanarak ölmüş (833) ve bu şehre gömülmüştü. 292 (904/905)'de Andronikos, Maraş üzerine yürüyünce al-Ma'sîsa (Misis) ve Tarsus askerleri ona karşı geldiler ise de, mağlûp oldular ve reisleri Abu'l-Ricâl b. Abî Bakkâr öldü (Tabarî, III, 2251; İbn al-Aşîr, VII, 371). Bu bâdiselere rağmen Tarsus, müslümanlığın mühim bir kalesi ve ticâret şehri olarak gelişmişti. Çevresindeki zengin topraklardan bol mahsûl alınıyordu

Hristiyanlarla cihad için buraya gelip yerleşenlere yardım ediliyordu. Mas'ûdî, şehrin önceden 8.000 kişilik muhafız kuvveti bulunduğunu ve bir kapısına *Bâb al-Cihâd* denildiğini (çünkü buradan küffâra karşı savaşa çıkılırdı) söyler. 340 (951)'ta İstahri, Tarsus'tan bahsederken, şehrin iki katlı bir suru olduğunu ve muhafızlarının yaya ve atlı olarak 100.000'i bulduğunu söyler. İbn Hâvkal, bu bilgileri tekrar eder ve ayrıca şehirde islâm memleketlerinden gelen mü'minlerin „dâr(ev)“ ları olduğunu, bunlara harpte ölüncüye kadar müslüman ülkelerinden yardım yapıldığını, şehirde bilgi sâhibi insanların da çok olduğunu söyler. Ancak İbn Hâvkal'ın eseri, şehrin imparator Nikephoros tarafından alınmasından sonra yazıldığına göre, tasviri o sıradaki durumu aksettirmemekte, daha eski bir kaynaktan alınmış bulunmaktadır. Buna karşılık sağlam bilgi sâhibi Mukaddasî, Tarsus hakkında bilgi vermediğini, çünkü o sırada şehrin Romalılar elinde olduğunu söylemektedir.

269 (882)'da İbn Tûlûn 'avâşim bölgesini ele geçirmişse de, bâkimiyeti uzun sürmemiştir. IV. (X.) asır ortasında Sayf al-Davla Suriye'nin şimalini ele geçirdiği sırada Tarsus da Hamdânîlere geçmiş oldu (344=955/956; krş. Freytag, *ZDMG*, XI, 193). Fakat az sonra imparator Nikephoros hücumu geçerek 352 (963)'de Adana'yı ve çok geçmeden de, al-Maşişs'yı zaptetti. İmparator tarafından alınan ve sayıları 200.000'i bulduğu söylenen esirler, kardeşi Leon'un kuşattığı Tarsus şehri surları önüne, halkı korkutmak için götürüldü (Freytag, *ZDMG*, XI, 207). Tarsus Bizanslıların eline geçince (965) şehrin kapıları yaldızlatılarak diğer zafer ganimetleriyle herâber İstanbul'a gönderildi, esamiler yiktırıldı, meydanlarda *Kur'an*'lar yakıldı. Hristiyanlığı kabûl etmeyen veya cizye ödemeyenler şehri terketmeğe zorlandı. Böylelikle Tarsus için uzun sürecek hemen-hemen kesintisiz bir hristiyan bâkimiyeti devri başlıyordu. 1042'ye doğru imparator Konstantinos Monomakhos, Arkruni bânédânından Apelgarib'i Kilikya'ya vâli gönderdi (Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, I, 199). 1085'e doğru Tarsus arâzisi, Philaretos Brachomios'un idâresinde bulunuyordu.

Haçlıların gelmesinden az önce Selçuklular Adana bölgesinin başka şehirleri gibi, Tarsus'u da ele geçirdiler (Süryânî Mihâil, III, 179). 1097'de Tankred kumandasındaki Franklar Adana ovasına girdi. Zaptedilen toprakları imparator adına teslim almak üzere Haçlı ordusu ile beraber gelen Bizanslı kumandan Tatikios 1098'de onlardan ayrılarak *Tursol* (Tarsus), *Mamistra* (Misis) ve *Addana* (Adana) şe-

birlerini Bohemond'a verdi (Raymond d'Agiles: Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hannover, 1911, s. 146). Bohemond Tarsus'u diğer şehirler ile beraber ancak agustosta teslim aldı (Guillaume de Tyr, VII, 2). Haçlılar devrinde Tarsus ile beraber 'avâşim, Antakya prensliğine bağlandı. İdrîsî, Tarsus'u o sırada çevresi çok münbit olan çift surlu büyük bir şehir olarak tasvir eder. Bir müddet sonra gebir yeniden Bizanslıların eline geçti. Tankred, Misis'i 1101'de tekrar aldı ise de, 1103'te esâretten dönen Bohemond'a Tarsus, Adana ve Anazarba'yı geri vermek zorunda kaldı (Guillaume de Tyr, göst. yer). Ertesi yıl Bizans kumandanı Monastras Longinias, Tarsus ve diğer şehirleri Bizans adına zaptetti. 1132/1133'te Rupen hânédânından Levon I., Misis'i Rumlardan aldı. Tarsus da onun eline düşmüş olmalıdır. 1137 yılında imparator Joannes, Levon'a karşı harekete geçerek Tarsus, Adana ve Misis'i geri aldı ve Levon'u esir edip İstanbul'a götürdü. Macar kralı Koloman'ın torunu Koloman'ı Kilikya'ya vâli gönderdi. İmparatorun halefi Manuel I. Komnenos 1152'de, Andronikos Komnenos'u Tarsus'a vâli tâyin ederek isyan etmiş olan Levon II.'un oğlu Thoros III.'a karşı gönderdi. Vâli bir baskına uğrayınca, Ermeniler Kilikya'nın büyük bir kısmına hâkim oldular. İmparator Selçuklulara baş vurdu. Kılıç Arslan II., Ermenilerin kendisine tâbiyetini ve imparatorun aldıkları toprağı geri vermesini sağladı (1153). Bir zaman sonra (1159) Manuel bir ordu ile Kilikya'ya girince, önce dağlara çekilen Thoros, bilâbire imparatorla anlaşarak Adana ovasının şark kesimine (Misis, Anazarba) hâkim oldu. Thoros'un ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Mleb, müttefiki Nûr al-Dîn'in yardımı ile 568 (1172/1173)'de Tarsus'un, Adana ve Misis ile beraber Bizanslılardan almayı başardı (İbn al-Ağîr, XI, 255). 1190'da imparator Friedrich Barbarossa, Kalykadnos (Göksu)'u geçerken boğularak ölüncü, ordusunun bir kısmı Tarsus'tan geçip Antakya'ya tevaccüh etti. 1198'de Levon II. Tarsus'ta Ermeniyeye tacını giydi (daha önce sâdece baron ünvanını taşıyordu), fakat pâyi-tahtını buradan Sîs'e taşıdı. Levon II.'un ölümünden (1219) sonra Antakya'daki Raymond Rupen Ermeniyeye tabtını ele geçirmek istedi ve Tarsus'u zaptetti ise de, düşmanları tarafından esir alındı. Yâkût'un ifâdesine bakılırsa, kendi zamanında (VII. = XIII. asır başı) Tarsus Bizanslıların elinde idi; biç değilsen bir aralık onların eline geçmişti. Bu müellif de, çifte duvarlı surdan, bunların etrafını kuşatan geniş hendekten ve şehrin altı kapısından bahseder. Ermenio kiralığının yen parlak devri Hetum

I. (1219—1270) zamânına rastlarsa da, devrin sonuna doğru durum bozuldu. Memlûk sultanı Baybars, 664 (1266)'te Adana bölgesine, kendine karşı baş-kaldıran Hetum üzerine bir ordu gönderdi ve daha sonra Sayf al-Dîn Kalâ'ün, şehri ele geçirdi (al-Makrizî, trc. Quatremere, I/II, 34 v. d.). 673 (1275)'te Baybars, Hetum'un oğlu Levon III.'a karşı yürüyerek Korikos'a kadar bütün Kilikya'yı tahrip etti. 1297/1298, 1322, 1334/1335 1373/1374 tarihlerinde Kölemen hücumları tekrarlandı. Gerçekte Adana-Maraş bölgesinde esas itibâriyle Memlûklere tâbiyeti kabûl etmiş olan, fakat fırsat düştükçe kendi hesaplarına hareket etmekten çekinmeyen Ramazan-oğulları (Tarsus-Adana) ve Dulakadîr-oğulları (Maraş)'nın bâkimiyeti ağır basmaya başlamıştı. Üç-Oklu Türkmenlerinin Yüregir kolundan olan Ramazan-oğulları, XIII. asırda Anadolu'ya gelmişler, bir kısmı sultan Baybars tarafından şimalî Suriye'ye yerleştirilmişlerdi. Haçlı kalıntılarının tasfiyesinde mühim rol oynayan Ramazan-oğulları, Ermeniyeye kiralıklı zayıfladıkça, Adana bölgesine yayıldılar. Memlûkler, Türkmenlerin başarılarından faydalanarak 761 (1359/1360)'de Haleb vâlii Emir Bek-Demir (al-Hvârizmî) kumandasında gönderilen kuvvetlerle Tarsus ve Adana'yı zaptettiler. Ermenilerin elinde kalan Misis ve Anazarba da 1374 veya 1375'te ele geçirildi. Osmanlı bâkimiyeti sırasında Tarsus sancağının kazaları arasında sayılan Kusun (Tarsus'un şimal-i garbiinde), Ulaş (bunun garbında), Kuş-Temur (Tarsus-Adana arasında), Elvanlı ve Gökçelî adları Ramazan-oğullarını meydana getiren Yüregir aşiretine mensup âilelerin adlarından türemiştir. IX. (XV.) asır başlarında Adana ovası Ramazan-oğulları tarafından idâre edilmekle beraber, bunlar Memlûk sultanlarına tâbi bulunuyorlar, battâ Memlûkler Sîs, Adana ve Tarsus gibi şehirleri doğrudan doğruya idâreleri altında muhafaza ediyorlardı. Halîl al-Zâhiri'nin bu sırada Tarsus'nn Haleb'e bağlı bulunduğunu söylemesi bu durumla ilgilidir. Memlûkler adı geçen şehirlerde kuvvet bulundurarak Üç-Oklu murâkabeleri altında tutuyorlardı. Fakat, Torosların ötesinde kuvvetli bir Karamanlı devletinin meydana çıkması ve onların ardından da Osmanlıların görünmeleri, Adana ovasındaki şehirlerin sözü geçen asırda yine elden-elden geçmesine yol açtı. 818 (1415)'de Ramazan-oğlu Ahmed Bey, 7 aylık bir kuşatmadan sonra Tarsus'u Karamanlılardan alıp, hutbeyi Memlûk sultanı Mu'ayyad adına okuttu ve oğlu İbrahim'i Tarsus'un idâresine me'mur etti. Bir müddet sonra, Ahmed Bey'in ölümü üzerine, İbrahim Bey onun yerini aldı. Bu sırada

Karaman-oğlu Mehmed Bey'i tekrar Tarsus'da görüyoruz. Fakat Malik Mu'ayyad'ın kendine karşı harekete geçtiğini görünce, Mehmed Bey ona itâat ile Tarsus'un anabtarlarını teslim etti (820=1417). Memlûk sultanı Tarsus'a nâib olarak Emir Şâhin'i gönderdi. Bunun üzerine Karaman-oğlu Mehmed Bey, Emir Şâhin'in halka zulümde bulunduğunu babâne ederek, ertesi yıl tekrar hücumu geçti ve bu sefer Ramazan-oğlu İbrahim Bey de onunla iş-birliğinde bulundu. İbrahim Bey'in Tarsus'u kuşatması sırasında savaşa katılan Mehmed Bey hastalanıp çekilmekle beraber, oğlu Mustafa, kuşatmaya devam etti ve az sonra Tarsus onun eline geçti. Memlûk sultanı Şam vâlisini Tarsus üzerine gönderdi. Tarsus ve Adana, Mısırlılar tarafından geri alındı; bundan sonra Tarsus, Ayas ve Misis gibi şehirler doğrudan doğruya Kahire'den gönderilen vâliler tarafından idâre edildi. Hierî 860'a doğru Karaman-oğlu İbrahim Bey, Tarsus'u ele geçirdi. Şehri geri almak için Mısır sultanının gönderdiği Devâdâr Sungur, bu sefer Ramazan-oğullarından yardım görerek Karamanlıları yendi ve Tarsus tekrar Mısır bâkimiyetine geçti.

Bu sırada Osmanlı devleti Fetret devrinin buhranlarını atlattı, Rumeli'ye kuvvetle yerleşmiş, Anadolu'daki kayıplarını geri almış, toprakları Toros dağlarına dayanmıştı. Bayezid II. devrinde, XV. asrın sonlarına doğru Osmanlılar Adana ovasına indiler. Adana, Tarsus ve diğer bâzı şehirler Karagöz Mehmed Paşa tarafından, mukavemet görmeden zaptedildi; Mûsâ ve Ferbâd beyler Adana ile Tarsus'a muhafız konuldular. Toros budutlarını ve Adana ovasındaki müstahkem gebirleri Suriye'nin emniyeti için mühim balın Memlûkler bu durum harp vesilesi saydılar; böylelikle 1485—1491'de Osmanlılar ile Memlûk devleti arasında savaş başladı. Memlûk kumandanı Emir Özbek, Adana ve Tarsus'u kuşatıp ele geçirdi ve muhafızlarını öldürttü (1485). Her ne kadar Tarsus, Adana, Sîs ve Ayas 1488'de geri alındı ise de, aynı yılın agustosunda Emir Özbek yine harekete geçti; Adana ile Tarsus arasında Ağa-çayırı savaşında Osmanlı kuvvetleri yenildi. Kuşatılan Adana 1489'da Mısırlılara teslim oldu. 1491 andlaşması ile, Haremeyn vakfı olan iki kale (Adana ve Tarsus) Memlûklere bırakıldı (Tafsîlât için bk. M. C. Şebabeddin Tekindag, *II. Bayezid devrinde Çukur-ova'da nüfûz mücadelesi, İlk Osmanlı-Memlûklu savaşları, 1485—1491, Belleten*, 1967, XXXI, 345 — 373 + 5 belge).

XVI. asır başlarında Selim I.'in Kölemen devletine son vermesi üzerine Adana bölgesi

bütünyle Osmanlı bâkimiye altına girdi. Bununla beraber Ramazan-oğlu hânedânı havâlinin idâresi başında bırakıldı: daha Mere Dâbık savaşından hemen sonra yapılan tevcihlerde, beylik, bu hânedandan Mahmud Bey'e verilmişti. 1526'da Adana'da ve Tarsus dolaylarında (bu anounce kesimde Yegge Bey) Safevî taraflısı ayaklanmalar, Adana beyi Ramazan-oğlu Pîrî Bey tarafından çabuk bastırıldı [bk. mad. RAMAZAN-OĞULLARI]. Tarsus, Kıbrıs'ın fethinden (1571) sonra meydana getirilen Kıbrıs eyâletine bağlı bir sancığa merkez oldu. Daha sonra bu sancak Adana eyâleti hudutları içine alındı.

XVII. asır ortalarında (1082 b.) Tarsus'tan geçen Evliyâ Çelebî, şehir ve çevresi hakkında etraflı bilgi verir. Meşhur seyyaha göre düz bir ova içinde, denizden bir saat uzakta olan Tarsus kalesi, yuvarlak biçimli olup çevresi 5.000 adımdır. *Cihannümâ*'da olduğu gibi, Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*'sinde de, eski kaynaklarda görüldüğü şekilde, kalenin çift suru olduğu kaydedilir: Evliyâ Çelebî bunu „iki kat kal'a-i metin“ diye târif eder. Etrafı hendekle çevrili olan kale içinde üç mahalleye bölünmüş üstü toprak damlı evler vardı; kalenin üç kapısı (garpta „İakele“, şarkta „Adana“ ve şimalde „Bağ“ kapıları) ve şimal köşesinde de 500 adım çevreli bir kaleciği bulunuyordu. Mevcut 15 câmi içinde eski câmi, hicretten 300 yıl önce yapılmış kiliseden bozma bir yapı idi. Evliyâ Çelebî, Ramazan-oğlu İbrahim Bey (ölm. 997)'in yaptırdığı Nûr câmiinden bayranlıkla bahsetmektedir. Şehir halkının Türkmen asıllı olduğunu söyleyen seyyah, bütün sokakların kaldırımsız bulunduğunu, şehir halkının yaza doğru şebri tamâmiyle terk ederek yaylaya çıktıklarını, bu sırada 5—10 adamın kale kapılarını kapatıp şehri mubâfaza ettiklerini de kaydeder. Tarsus çevresindeki toprakların çok verimli olduğunu bildiren seyyah, mahsûlleri arasında pamuk ve şeker kamışı ile beraber „tatlı limon ve turunç“ u da sayarak zeytin, ineir ve hurma yetiştirdiğini de söyler. Devrin hemen bütün başka kaynaklarında görüldüğü gibi, bu *Seyahatnâme*'de de, Eshâbü'lkehf [b. bk.]'in barınmasının Tarsus yakınında „iki saat uzakta“ bulunduğunu bildirir. Bugün de halk arasında, Toros eteklerinde Tarsus'tan ağı görünen bir mağara böyle sayılmakta ve ziyaret edilmektedir. Yine Evliyâ Çelebî Tarsus'ta halife Ma'mûn merkadinden, Peygamber Dâniyâl ve Bilâl İlahî makamlarından bahseder. Başka kaynaklarda ise, bunlara nebî Şit ve Lokman makamları ilâve edilir. Bu sıralarda Tarsus'un denizle doğrudan doğruya münâsebeti kesilmiş olmalıdır: zirâ Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye*'sinde,

Tarsus'un denizden 3 mil kadar geride bir ovada bulunduğunu, kasaba önünde akan suya „sandal ile“ girildiğini, suyun ağzında bulunan hisar önünde 6 kulaç suda demirlendiğini kaydeder. XIX. asır ortasına doğru Tarsus, Charles Texier 'ye göre, bölge içinde ticâretle uğraşanların yaşadığı tek faal merkez durumunu mubâfaza ediyordu. Bu ise, şehrin denizle irtibatı olmasından ileri geliyordu. Tarsustâcirleri, Anadolu içleri, Suriye ve Adalar ile münâsebet hâlinde idiler. Şüphesiz, ilk-çağda olduğu gibi gemiler artık Tarsus çayı ağzından girip şehre gelemezlerdi. Texier, denizin sığlaşmış olmasına rağmen, yarım asır önceye kadar gemilerin Kazanlı'da demirlemekte olduğunu, zamanında ise, gerçek limanın Zephyrium (şimdiki Mersin)'a taşınmış bulunduğunu kaydeder.

1832 temmuzunda Belen [b. bk.]'de Osmanlı kuvvetlerini mağlûp eden Mısırlı İbrahim Paşa, Adana havâlisini istilâ ettikten sonra Kütahya'ya kadar ilerledi. Varılan anlaşmaya göre, terk edilen Suriye ve Filistin'den başka Adana eyâletinin muhassıllığı da Mısırlılara bırakıldı (mayıs 1833). Bu bâkimiye 1840'a kadar sürdü. Mısırlılardan öç almak üzere taarruza geçen Osmanlı kuvvetleri Nizib [b. bk.]'de mağlûp oldu (24 haziran 1839) ise de, garplıların tazyik ve teşebbüsleri üzerine, Mısırlılar yalnız Adana'dan çekilmekle kalmayıp, Suriye'yi de terk ettiler (1840). İbrahim Paşa, Adana'ya girdiği sırada, Anadolu'ya göndermek üzere denizden getirttiği kuvvetleri ve malzemeyi Tarsus çayı ağzının garbında sığ bir köy kenarındaki Yeniköy'den karaya çıkartmıştı.

XIX. asrın ikinci yarısında Adana ovasında pamuk ekimi gelişmiş, pamuk ibracâtı da yıldan-yıla artmıştı. Bununla beraber, ticârî faaliyetler Tarsus'tan Mersin'e geçtiği için, daha önce Tarsus'ta bulunan bazı konsolosluklar da Mersin'e taşınmıştı. Cuinet'ye göre, 1890'da şehrin nüfûsu kışın 16.000—18.000 (8.000—10.000'i müslüman)'e varıyor, yazın ise, şehirde ancak 350 Rum ve 250 Ermeni âilesi kalıyordu. Şehir eski Tarsus'un ancak dörtte biri kadar yer kaplıyordu. Tarsus eski ehemmiyetini kaybetmiş olmakla beraber, ticâreti hâlâ oldukça canlı idi. XX. asır başında buraya gelmiş olan F. Sebaffer, şehirde 20.000 kadar nüfus bulunduğunu, bâkim unsurun Türklerden meydana geldiğini, fakat ticâretle geçinen nüfus içinde çeşitli zümrelerin temsil edildiğini söylemektedir. Adana vilâyeti *Sâl-nâme*'si Tarsus'ta 7 câmi, 110 meşit, 36 medrese, 5 tekke, 8 kilise, Amerikan misyonerlerine âit bir mektep, 1297 dükkân, 11 debbaghâne, 2 hamam, 18 han, 9 pamuk (çırçır) ve 1 iplik imâlâthânesi bulunduğunu, çevrede buğday, arpa, yulaf, susam, pa-

muk, ipek kozası, ak-darı, mısır, nohut, mercimek, zeytin, portakal, turunç, limon, badem, elma, armut, şeker-kamışı ve sebze yetiştirildiğini, kilim, seccâde ve bama takımları bulunduğunu kaydeder. Bu sıralarda Tarsus'un nüfus kaybetmemekle beraber, Mersin'in gölgesinde kaldığı görülmektedir: 1268 (1852) yılına kadar Tarsus kazası içinde bir köy olan Mersin, o tarihte nâhiye merkezi olmuş ve 1281 (1864)'de ayrı bir kaza meydana getirmiş, nihâyet 1305 (1888)'te Mersin şaokak merkezi hâline getirilmiş, Tarsus da ona bağlanmıştır. Bundan sonra, Cumhuriyet devrinde Mersin vilâyet merkezi olunca (bugünkü İçel vilâyeti), Tarsus kazası da eski idarî durumunu muhâfaza etmiştir.

Birinci Dünya harbi, Osmanlı devletinin yenilmesi ile sona erince, Adana ovasının bütün şehirleri gibi Tarsus da Fransız işgali altına girdi. Bu işgal 17. XII. 1918'den, 27. XII. 1921 tarihine kadar devam etti. Sonunda, varılan anlaşma üzerine, Fransızlar milis kuvveti olarak kullanmış bulundukları Ermenileri de alarak çekildiler. Rumlar da Yunanistan Türkleri ile mübâdele edildiler. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927'de yaptırdığı ilk nüfus sayımında Tarsus'un nüfûsu 21.832 olarak tesbit edilmişti. Bu sayı önce yavaş bir artma göstererek 1950'de 33.704 olmuş, sonra daha hızlı bir artışla 1960'ta 51.184'e yükselmiş, 1965'te de 58.000'e yaklaşmıştır. Bu artışla beraber, Tarsus çevresinde zirâat gelişmiş (sulama kanalları, pamuk, turfanda sebze, meyva v.b.), sanâyî faaliyetleri artmış (pamuk, çırçır ve prese fabrikaları, iplik ve dokuma fabrikaları, boya ve çimento v. s.), ticâret çok canlanmış, şehrin imâr planı 1938'de Hermann Jansen tarafından hazırlanmış, temiz su ve aydınlanma ihtiyaçları iyi bir şekilde karşılanmış, şehir yolları tanzim edilmiş, parklar meydana getirilmiştir.

Bugünkü Tarsus'ta eski çağdan kalma ehemmiyetli eserlere pek rastlanılmamaktadır. Son yıllarda en dikkat çekici kalıntılar Gözli Kule yığma tepesinde yapılan düzenli kazılarda elde edildi. Amerikalı arkeolog Hetty Goldman tarafından 1934'te başlanan ve ikinci Dünya savaşından sonra 1949'a kadar sürdürülen araştırmalar neticesinde tarih-öncesinden başlayan ve 4000 (m. ö.) yıllarına kadar çıkan eserler burada devamlı bir iskânın kesin izlerini ortaya koymuştur. Buna yakın yerlerde büyük bir gimnazyum ve anfiteatr kalıntılarının menşei belki Helenistik devre çıkar. Geçen asır boyunca garplı seyyahları çok düşündürmüş olan Donuk Taş kalıntısı (84×64 m.'lik bir mustatil, 7 m. yükseklikte ve ona yakın kalınlıkta duvarlar

ortasında 33×15 m. eb'adında başka bir mu-rabba: âdî çimento gibi kırma taşlı bir harçla yapılmış olmasıyla ilgili olmalıdır. Üstünde bulunması muhtemel taş kaplamadan eser görülmür, yaygın bir inanışa göre, Sardanal'ın mezarı sayılmış ise de, Roma yapısı olması aklı daha yakın görünür. Roma devrinden hamam, su-yolları ve kanalizasyon parçaları da kalmıştır. Bizans devrinin, sonraki hemen bütün yazarlar tarafından bahsedilen çift katlı surlarından hâlen, bazı temel parçaları dışında, Mersin yolu üzerindeki Kancık Kapı (buna Kleopatra kapısı da denilir) kalmış bulunuyor. Adana caddesi üzerindeki Baş (Baç) köprüsünün bânisi olarak Justinianus gösterilir. Tarsus câmileri arasında en eskisi (Eski Câmi) kiliseden çevrilmiş bir yapıdır. Evliya Çelebî'nin uzun-uzun ve hayranlıkla tasvir ettiği Nûr câmiî Ramazan-oğlu İbrahim Bey b. Pîrî Bey'in eseri olup, 987 (1579)'de yapılmıştır; yanındaki tek şerefeli minâre esas yapıdan daha eskidir. Bitişikte de Şit ve Lokman makamları ile Ma'mûn türbesi gösterilir.

Tarsus'un düz damlı eski evleri sokaktan duvarla ayrılmış bir avluya açılan ve bodrum katı üzerine oturtulmuş bulunan odalardan meydana gelir. Son yıllarda asrî görünüşlü büyük binâlarla beraber, tek katlı bir çok basit evler de yapılmıştır.

Tarsus kazasının mesâhası 1772-km.², nüfûsu (1965 sayımı) 143.948 olup, merkez, Gülek (Çamalan), Namrun (Çamlıayla) ve Yenice nâhiyeleri içinde 144 köyü vardır.

Bibliyografya: H. Böhlich, *Die Geisteskultur von Tarsus im augustäischen Zeitalter* (1913); Balâzurî, *Futûh* (nşr. de Goeje), s. 163, 169, 171 v. d.; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), VIII, 72; de Goeje, *BGA*, I, 64, 69; II, 122; III, 152; VI, 72; Tabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), III, 2, 1103 v. d., 1440, 1942, 2163; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 526 v. dd.; Röhricht, *Geschichte des Königreiches Jerusalem*, s. 679, 934, 967; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (Ruge, Tarsos maddesi); Th. Kotschy, *Reise in den cilicischen Taurus* (Gotba, 1858); V. de Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus* (Paris, 1861); C. Favres ve B. Mandrots, *Voyage en Cilicie* (1874); *Bull. Soc. géogr. de France* (1878), VI. seri, XV; M. W. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (1890); E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrates* (München-Leipzig, 1893); R. Haberdey ve A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien* (*Denkschr. d. k. Akad. d. Wiss., Wien, Phil.-Hist.*

Kl., XLIV); Franz X. Schaffer, *Cilicia (Pet. Mitt., Ergzh., Gotha, 1903)*; Charles Texier, *Asie Mineure, 727—729*; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 44—48; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* (Paris, 1923), I ve II, tür. yer.; Bertrand de la Brocquière, *Le Voyage d'Outremer* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (İbrahim Müteferrika tabı), s. 603; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 328—333; Ahmed Rif'at, *Lugat-i tarihîye ve coğrafîye* (İstanbul, 1300), IV, 234; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 3008 v. d.; Adana vilâyeti şal-nâmesi (1317 b.), s. 186; İçel ili yuğlığı (1967), tür. yer.; Faruk Sümer, *Çukurova tarihine dair araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1963, I, 1 — 112; bk. madd. TARSUS, MİSİS, RAMAZAN-OĞULLARI.

(BESİM DARKOT.)

TARTÜS. [Bk. TARTÜS.]

TARTÜS. TARTÜS, Suriye kıyısında eskiden Antartüs, çok defa Antarsüs (Tarsüs ismine benzetilerek) olarak tesmiye edilen bir şehir olup, burası Arados (Arapça Cazîrat Arvâd, keza Arvâz; şimdiki Ruvâd) adası karşısında kâin, kadim Antarados idi. Roma imparatorluğu devrinde Antarados adının yerini Konstantia adı aldı; bununla beraber eski isim yenisinin yanında yaşadı ve onu sür'atle ortadan kaldırdı.

Tartüs müstabkem şehrini, müslümanlar, bağlarında 'Ubâda b. al-Şamit olduğu hâlde, 17 (638)'de fethettiler. Şehir tahrip olundu ve yıllarca gayr-i meskûn kaldı. Mu'aviye onu yeniden inşâ ve tahkim etti ve buraya, Maraşîya ve Bulunyâs şehirlerinde olduğu gibi, kendilerine toprak verdiği askerleri yerleştirdi. Kıbrıs fethedilir-edilmez, Mu'aviye, Greklerden Arvâd adasını da zaptetmeğe muvaffak oldu (Dimaşki, trc. Mehren, s. 186; Theophanes, *Chronik*, nşr. Boor, s. 344). Halife 'Osman'ın Kur'an nüshası, galiba Tartüs'da muhafaza edilmiş olmalıdır. İbn Hürdâzbih, Tartüs bölgesinin (*Kıra*), Hims topraklarının bir kısmını teşkil ettiğini söyler; Yakûbî (*B G A*, VII, 325)'ye göre, şehir (ismi yanlış olarak bu eserde *Anzarûs* şeklinde yazılmıştır; krş. M. Hartmann, *Z D P V*, XXII, 163, nr. 28), sâkinleri Kinda kabilesine mensup idiler.

357—358 (968)'de imparator Nikephoros zamanında Bizanslılar, Suriye'nin şimalini istila ettiklerinde, çağdaş, İbn Havkal (*B G A*, II, 116)'ın şahâdetine göre, şehrin kuvvetli

istihkâmları, onu muhafaza etmiş ve düşman tarafından alınmasına engel olmuş olmalıdır. Buna mukabil takriben bir nesil sonra yaşamış bulunan Antakyalı Yahyâ b. Sa'id (*E I ve I A*, I, 459)'da yanlış olarak kendi ölüm tarihi yerine babasının verilmiştir) imparatorun, Tartüs'u Maraşîya ve Hışn Cabala'ya zaptetmiş olduğunu anlatmaktadır (Yahyâ, nşr. Krawckovsky ve Vasiliev, *Patrol. Orient.*, XVIII, 816). 386 (995/996)'da imparator Basileios II, Tartüs şehrini aldı (Yahyâ ve Camâl al-Din b. Zâfir'den naklen Rosen, *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, XLIV, 32, 35 v. d., 241; Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, II, 95 v. d. 'da, haksız yere, Tartüs'u Tortosa'dan ayrı olarak gösterir). 1099 yılı başlarında haçlılar, Tartüs'u aldılar ise de, hemen akabinde kaybettiler. Kat'i olarak şehre tasarruf etmeleri, Toulouse'lu Raymond kumandasında, ancak 495 (1102)'te mümkün olmuştur (Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 33; van Berchem, *Voyage*, s. 322). Raymond'un ölümünden sonra Tartüs ve Cabala, Cerdagne'lı Prens Guillaume'a iktâ olarak verildi (Weil, *Gesch. d. Chalif.*, III, 176). Devol muâhede-siyle (eylül 1108), diğerleri arasında, Arvâd ve Tartüs, Bizans imparatoru Alexios Komnenos'a tahsis edilmiştir (Anna Komnena, *Ἀλεξιάς*, Bonn tabı, II, 241; *Ἀντάρδος μετὰ τῆς Ἀνταρτοῦς* ilk isimden Arvâd adası anlaşılır; Antonin'de *insulo Antharidus*. Placent, nşr. Geyer, s. 159; krş. Dussaud, *Topogr. hist. de la Syrie*, s. 124). Daha sonraları Tartüs arâzisi, Trablusşam kontunun eline geçti (van Berchem, *Voyage*, göst. yer). Mısırlı vezir al-Malik al-Şalîh Abu'l Gârât Talâ'i b. Ruzsik [h. bk.]'in Usâma b. Muniz'e bitâben yazılan bir şiirinden, şehrin, 1158'den önce Templier şövalyelerinin baskimiyeti altında bulunduğu anlaşılmaktadır (Derenbourg, *Ousama*, s. 293). 1188 temmuzunda Şalâh al-Din Ayyûbî şehir üzerine yürüdü, fakat burayı, şehrin istihkâmlarla takviye edilmiş iki burcuna çekilen müdâfilere tarafından terk edilmiş buldu. Şalâh al-Din gebri bir saatten daha az bir zamanda işgal etti. Metbûlârinin İrbil emirinin hücumla aldığı iki burçtan birini tahrip etti ve yıkıntılarını denize döktürdü. Bununla beraber çok mukavemetli taşlardan yapılmış bulunan ve su ile dolu bir hendekle çevrili olan diğer burç, Templier şövalyeleri kumandanı tarafından büyük bir cesaretle müdâfaa edildiği için Şalâh al-Din kuşatmayı bıraktı, surları yıkmak ve meşhur Meryem kilisesini tahrip etmekle iktifa etti (van Berchem, *J A*, 1902, s. 424 v. d. *Voyage en Syrie*, I, 322 v. d.). Bütün Suriye kıyısını alt-üst eden

mayıs 1202 zelzelesi, Tartüs'ta da kendini hissettirmiş olmalıdır; fakat 1188'de tâmir edilmiş bulunan Meryem kilisesine bir şey olmadı (van Berchem, *Voyage*, I, 323, 332). Şifâ verici vasıfları ve fevkalâdelikleri ile meşhur olan ve içinde Meryem'in çok kıymetli bir tasviri bulunan bu bina, Meryem'in Suriye'de en eski mukaddes makamı olarak telâkki olunuyordu (Dimaşki, nşr. Mehren, s. 208); her ne kadar al-İdrisi (eserini 1154'te, yahut daha sonra yazmıştır; krş. Pardi, *Rivista geogr. ital.*, 1917, XXIV, s. 308 v. d.) bu binayı, haksız yere, Arvâd adasında gösterir (Dussaud, *Rev. Archéol.*, 1896, I, 317, not 3; van Berchem, s. 331 v. d.) ise de, daha o zaman onu âşikâr olarak biliyordu. Antakyalı Bohemond IV. 'un oğlu Trablusşamı Kont Raymond, 611 (1214/1215)'de İsmâîlîler tarafından bu kilisede öldürülmüştür. Antakyalı Raymond IV. 'un oğlu olan prens, intikam almak için, Havâbî kalesine karşı bir sefere girişti (Kamâl al-Din, trc. Blochet, *R O L*, V, 48; İbn Furât'dan naklen Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 271, not 1, 715, not 4). Papa Clemens IV. 'in, Tortosa piskoposuna hitâben yazılmış 26 nisan 1265 tarihli emir-nâmesine göre, Meryem kilisesi, havâri André'nin makamı sâhası içinde bulunuyordu (Sbaraglia, *Bullar. Francisc.*, III, Roma, 1759, s. 4, nr. 6).

Tarâbulus, Hışn al-Akrâd, Şâfişâ, Markab, Tartüs ve Antakya, imparator Friedrich ile sultan arasında aktedilen 1229 tarihli anlaşmaya dâhil edilmemiş idi. Bu arâzidekiler ise müslümanlar arasında çıkacak bir harp bâlinde, imparator tarafı kalmayı taahhüt ediyordu (Röhricht, *Beiträge z. Gesch. d. Kreuzzüge*, I, 41, 77 v. d.; ayn. mll., *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 785).

Baybars, 666 (1267/1268)'da Tarâbulus yolu ile Antakya'ya yürüdüğü zaman, Şâfişâ ve Antartüs'lu Templier şövalyelerinin elçileri Baybars'ı hediye ve esir aldıkları 300 müslüman ile karşıladılar. Bu sûretle Baybars'ın kendi hölgelerine dokunmamasını sağladılar (al-Makrizî'den naklen Quatremère, *Hist. des Sultans Mamlouks*, I/II, 52; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 953). 669 (1270/1271)'da sultanın Tartüs ile daha başka şehirlere karşı bir hücumu kayda değer neticeler vermiştir (Makrizî, *agn. esr.*, I/II, 84; Mufazzal b. Abi'l-Fazâ'il, *Histoire des sultans Mamlouks*, nşr. Blochet, *Patrol. Orient.*, XII, 528). Bununla beraber daha sonraları Templier şövalyeleri, kendilerini onunla bir anlaşma imzalamaya mecbur bisettiler ki, bu muâbedeye göre, kendi arâzisi ile Markab ve Baniyâs arâzisi onlarla sultan arasında paylaşıldı (Makrizî, *agn. esr.*, I/II, 151;

Mufazzal, *agn. esr.*, XII, 536; XIV, 445; Röhricht, *agn. esr.*, s. 953). Şövalyelerin başı Guillaume de Beaujeu (de Bellojoco) 681'de, al-Malik al-Manşûr ile Tartüs ve havâlisini için 10 sene ve 10 ay (15 nisan 1282'den itibaren) sürecek olan bir mütareke akdetti. Bu mütareke esnasında Templier şövalyeleri ile sultanın tasarrufunda bulunan yerlerin hudutları tam olarak tesbit edildi. 'Araime (hâlen Kalât 'Araime) ve Mi'âr (hâlen Bure Mi'âr) memleketinin 37 idâri hölgesi, Tartüs'a dâhildi (Makrizî, II/1, 177 v. d.; 221—223; Röhricht, *Regesta regni Hierosolym.*, s. 377, nr. 1447; ayn. mll., *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 984). Akkâ'nın zaptından sonra Tartüs 5 şâban 690 (3 ağustos 1291)'da Sultân Hâlis tarafından Franklardan alınmıştı: burası düşen son şehirlerden biriydi (Makrizî, *Sult. Maml.*, II/1, 126; Abu'l-Fidâ, *Annales Muslem.*, nşr. Reiske, V, 98; *Recueil des hist. or. d. Crois.*, I, 164; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 181, not 1; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 1026 v. d.; van Berchem, *Voyage*, s. 324). Arvâd adasından gelen Templier şövalyeleri, Tartüs'da 1300—1302 arasında bir süre daha yerleşmeğe muvaffak oldular (A. Trudon des Ormes, *Maisons du Temple en Orient.*, *R O L*, 1867, V, 426—428; van Berchem, *göst. yer.*). Ada, ancak 702 (1302/1303)'de, al-Malik al-Nâsir zamanında fetholunabildi. Oradaki birstiyanların büyük bir kısmı esir edilip, müdâfaa vasıtaları da tahrip olundu (Makrizî, *Sult. Maml.*, II/II, 195; Abu'l-Fidâ, nşr. Reiske, V, 180; Le Strange, *Palestine*, s. 400, bâhiyede; al-İdrisi, *cod. Bodl.*, nr. 887; Weil, *agn. esr.*, IV, 256).

Bu devirden itibaren Tartüs, Tarâbulus nâibinin idâresi altında küçük bir idâri bölgeden ibâret idi (al-Kalkaşandî, *Subh al-A'sâ*'dan naklen Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. 116, 228; al-Omarî, *Ta'rif*, s. 182'den naklen R. Hartmann, *Z D M G*, 1916, LXX, 36, not 14). Daha sonraları şehir gittikçe geriledi; hâlen haçlılar zamanından kalma iç-kale, Tartüs (Tortosa)'un bir avuç halkına ikametgâh vazifesini görmektedir. Meryem kilisesi, son tâmirlerinden sonraki hâliyle hâlen mevcuttur (fazla tafsilât için bk. van Berchem, *Voyage*, I, 329—334; ayrıca krş. Enlart, *Syria*, II, 1921, s. 333 ve M. Pillet, *Syria*, 1926, VII, 420); Şehrin tahkimâtı için bk. *Syria* 1922; III, 269 v. d. Jusserand'ın çalışmaları).

Bibliyografya: al-İştâhri, *B G A*, I, 61; İbn Havkal, *B G A*, II, 116; İbn Hürdâzbih, *B G A*, VI, 76; Kudâma, *B G A*, VI, 230, 255; al-İdrisi, nşr. Gildemeister, *Z D P V*, 1885, VIII, s. 20—2 v. d.; Yakûbî

Ma'cam, nşr. Wüstenfeld, I, 388 [bk. mad. *on'ar'fäs*]; III, 529 [bk. mad. *tar'fäs*]; Şafî al-Dîn, *Marâsid al-ittilâ*, nşr. Juynboll, I, 98, (*An'ar'fäs*); II, 201 (*Tar'fäs*); al-Dî-maşkî, nşr. Mehren, s. 208; Abu 'l-Fidâ, nşr. Reinaud, s. 229; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 394 v.d., 544; G. Rey, *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, s. 69 v.dd., 211 v.dd.; levha VIII, XX; R. Dussaud, *Rev. archéol.*, 1896, I, 315 v.dd.; 1897, I, 331 v.dd.; M. van Berchem—E. Fatio, *Voyage en Syrie*, I, 320—334; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Époque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. 116, 228, not.; Dussaud, *Topographie histor. de la Syrie antique et médiévale*, Paris, 1927, s. 121—125. (E. HONIGMANN.)

TARTÜŞİ. [Bk. TARTÜŞİ.]

TARTÜŞİ. [Bk. IBN EBI RENDEKA.]

TARÜDANT. [Bk. TARÜDANT.]

TARÜDANT. TARÜDANT, Fas'ın takriben 150 km. cenûb-i garbisinde ve Atlantik kıyısında Âgâdir limanının 75 km. şarkında Merâkeş'in cenûbundaki Vâdî Sûs'un sağ kıyısında Sûs bölgesinin baş şehri. Tarüdant'a, Âgâdir ve Merâkeş şehirlerinden geçen yolları tâkip ederek gidilmektedir. Tarüdant, bu asrın ilk yarısında takriben 7.000 nüfuslu küçük bir şehir idi.

Daba fazla tafsilât ve şebnin tarihi için bk. mad. SÖSOLAKSA. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TARUM. [Bk. TARIM]

TARVIYA. [Bk. TERVIYE.]

TASAVVUF. [Bk. TASAVVUF.]

TASAVVUF. TASAVVUF, 1. İstikakı.— „yün“ mânasına gelen *şaf* kökünün V. vezninden (tafa“ul) masdar olup, „yün el hise giymek (*lâbs al-şaf*)“ âdetini tesmiye için kullanılır; binâenaleyh sūfiyâne hayata kendini vakfetme ve islâmiyette *şafî* olma fiili.

Bu *şafî* adı hakkında eski veya yeni müelliflerin ileri sürmüş oldukları şu diğer istikakları bir tarafa bırakmak lazımdır: *ahl al-şuffa* (Peygamber zamanında Medîne'de mescidin sedirinde oturan zâhidler), *şaff avval* (namaz eşnasında teşkil olunan safların ilki), *banâ şufa* (bedevî kabilesi), *şavfâna* (bir çeşit sehze), *şavfat al-kifâ* (ensedeki bükümlü saç), *şafîya* (*şafâ* „temiz oldu“ kökünün III. vezinden (*mafâ'ala*) meçhul; bu meçhul şekil çok erkenden, milâdî VIII. asırdan itibaren, *şafî* „yünlü giyen“ ile yapılan kelime oyunlarında kullanılmış ve Grekçe σόφος'tan (ki bundan hattâ mümkün olmayan şu muâdelet de istihraç olunmuştur: teosophia = tasavvuf).

Nöldeke (ZDMG, XLVIII, 45), Grek *sigma* 'sının, Arapça'ya muntazam olarak bir *sîn* ile (ve *şad* ile değil) nakledildiğini ve Arâmî 'de σόφος'ten *şafî* 'ye doğru bir gelişmeyi izah edecek biç bir mutavassıt şekil bulunmadığını göstererek bu sonuncu istikakı reddetmektedir.

Şabıs nisbesi olan „al-Şufî“, tarihte ilk defa milâdî VIII. asrın ikinci yarısında, kendine has bir riyâzet akîdesi bulunan Kûfeli şî'î kimyager Câbir İbn Hayyân ve (bk. Hâşîş Nasâ'î, ölm. 253=867, *istikâma* [b. bk.]) tanınmış mutasavvıf, Kûfeli Abû Hâşim ile görür. *Şafî* kelimesinin cem'i olup, ilk defa 199 (814)'da İskenderiye'de küçük bir isyan (Kindî, *Kuzât Mişr*, nşr. Guest, s. 162, 440) dolayısıyla görünen *şafîya* 'ye gelince, bu kelime Muhasibî (*Makâşib*, Farsça yazmalar, var. 87) ve Câhiz (*Bayân*, I, 194) 'e göre, Kûfe'de doğmuş bulunan yarı şî'î bir islâm tasavvuf mektebine delâlet etmektedir ki, son üstüdi Bağdad'da 210 (825) 'a doğru ölen ve aâdece nebâtî gıda ile yaşayan 'Abdâk al-Şufî'dir. Buna göre *şafî* adının, başlangıçta kullanıldığı sâha açıkça Kûfe'ye inhisar etmektedir.

Bu kelimeye fevkalâde bir ikbal mukadder idi; 50 yıldan az bir zaman sonra, bu kelime; Irak sūfilerinin (Horasan sūfilere olan Melâmilere mukabil olarak) hütmüne delâlet ve iki asır daha sonra, bugün hâlâ şark tetkiklerinde „şufî“ ve tasavvuf tâbirlerimizin ifâde ettikleri gibi, islâm sūfilerinin bütününü ifâde ediyordu. Bir ara, 100 (719) senesine doğru yabancı bir moda ve hristiyan menşeli (Hasan Bağrî'nin tilmizi Farhad Sabahî onunla yerilmişti) olduğu için ayıplanan *şaf* veya „beyaz hırka“ taşıma o tarihten itibaren kalacak olan şeklini alıyordu: bir çok hadîse (Cavbiyârî tarafından yayılmış ve muhtemelen uydurulmuş), Peygamber'in tercih ettiği dinî bir hırka hâline getirilmek suretiyle, *şaf*, sūnî islâmiyetin haşlıca, bir kisvesi oldu.

2. Menşeler.— Muhakkak ki Peygamber'in, hakkında gerçek olarak pek az şey bilinen, iç hayatına dâir Kur'an'ın tasavvufî tefsirleri ve sūfiyâne hadîsler nisheten muahhar ve binâenaleyh şüphelidirler. Fakat, bütün ülkelerde ve ırklarda görülen tasavvufî hayata temâyüller, ilk iki asrın müslüman Araplarında da olmalıdır; muahhar efsâneler bir tarafa, Câhiz ve İbn al-Cavzî (*Kuşşâs*) 'den, bu devre âit 40 'tan fazla gerçekten yaşamış olan riyâzetçinin adlarını kaydetmiştir ki, bunlarda ibâdet menâsikinın „derûnileştirilmesi“, tasavvufî hayatın açık çizgilerini göstermektedir. Esâsen, Peygamber'in. islâm cemâatinin sūfî mizaçlı kimselerini, peşin hükümle ihraç etmiş

olduğu müdâfaa edilemez, zîrâ, Sprenger'in kendisine haksız yere bu mânayı atfettiği meşhur *Lâ rahbânîyata fi'l-islâm* „islâmiyette hiç keşişlik yoktur“ hadîsinin sabte olduğu, bunun en erken hicrî III. (IX.) asırda, içinde *rahbânîya* (=keşişlik, dünyayı terk etmeklik) 'nin zikredilmiş olduğu meşhur bir âyetin (*Kur'an*, LVII, 27) rubbâniyeti takbih ve men'etmek üzere yeni bir tefsirini kolaylaştırmak ve takviye etmek için uydurulduğu isbat edilmiştir: Mucâhid ve Abû İmâmat al-Bâhilî (krş. Massignon, *Essai*, s. 123—131) gibi müfessirler ve rubbâniyetin bu şekildeki aleyhinde tefsiri yayılmadan ve Zamağarî bu aleyhdeki tefsiri bâkim kılmadan önce, eski sūfilerin en ihtiyatlıları (krş. Cunayd, *Davâ*) tarafından hep birlikte *rahbânîyat* 'e cevaz verilmiş ve bu kelime sitâyîşkâr bir mânada tefsir edilmiştir.

İslâm tasavvufu, sahâbe arasında, iki gerçek müjdeci, Abû Zarr ve Huzayfa (Uvays ve Şuhayb'in hâlleri, isâhetsiz tesbit edilmiştir) ile övünebilir. Bunlardan sonra, riyâzetçiler (*nussâk*, *zuhhâd*), tövbe-kârlar veya ağlayanlar (*bakkâ'ân*) ve halk vâizleri (*kuşşâs*) gelir. Önceleri münferit olarak dağınık halde bulunanlar, hemen diğer müslüman ulemâsı gibi, merkezleri Arabistan çölünün Elcezîre hudutları üzerinde hulunan ve hiri Basra, diğeri Kûfe olmak üzere iki mektepte toplanmaya yöneldiler.

Basra'daki, Tamîm boyundan gelen, gerçekçi ve tenkitçi bir mizâca sâhip, dil bilgisinde mantığa, şiirde gerçekçiliğe, hadîste tenkide, itikadlar ve ahkâmda mutezîlî ve kadereci temâyüller ile sūnîliğe meftun Arap muhâcir zümresi, tasavvufta şu şabısları pîr addetmiştir: Hasan al-Bağrî (ölm. 110=728), Mâlik b. Dînâr, Fazlî al-Rakkaşî, Rabâh b. 'Amr al-Kaysî, Şâlih al-Murri ve 'Abhâdân'da meşhur mutekifler zümresinin kurucusu 'Abd al-Vâhid b. Zayd (ölm. 177=793).

Kûfe'deki, Yemen boyundan gelip, mefkûreci ve an'anevî bir mizâca sâhip, dil bilgisinde şavâzz'a, şiirde hayâle, hadîste zâhîrîliğe, ibâdetler ve dinî ahkâmda mürce'e temâyülleri ile şî'liğe meftun Arap muhâcir zümresi ise, tasavvufta şu şabısları üstad telakkî etmişlerdir: Rabî b. Haysam (ölm. 67=686), Abû İsrâ'îl al-Mulâ'î (ölm. 140=757), Câbir b. Hayyân, Kulayh al-Şaydâvî, Manşûr b. 'Ammâr, Abu 'l-'Atâhiya ve 'Abdâk. Bu son üçü, hayatlarının son devirlerini, 250 (864) 'den sonra islâm tasavvuf hareketinin merkezi olan imparatorluk pâyitahtı Bağdad'da geçirmişlerdir: 250 tarihi, camilerde tasavvufa dâir ilk umûmî derslerle birlikte, dinî meş'eleler hakkında

münâzaraların yapıldığı toplantılar ve tezkîr halkalarının (*halkâ*) açıldığı tarihtir.

Fakihler ile sūfilerin ilk umûmî ihtilâfları yine bu devirde patlak vermiştir: Zül-Nûn al-Miğrî (ölm. 240=854), Nürî ve Abû Hamza (İbn al-Cavzî, *Talbîs*, s. 183'e göre, ölm. 262—269=875—882 arası) ve Hâl-lâc'ın Bağdad kadıları önünde muhâkeme edilmeleri.

3. İslâm topluluğunda tasavvufun rolü.—İlk islâm sūfiler, islâmî cemâatin idârî selâhiyet sâhipleri ile ihtilâfa düşeceklerini önceden kestirmemişlerdi. Onlar kendi istekleri ile bir fakirlik (*fağr*) içinde yaşıyorlar idi ise de, bu, duâda Allah'a yaklaşmaya çalışmakla Kur'an'ı daha iyi düşünmek (*ta-karra'a*, tasavvufun eski müterâdifidir) için idi. Tasavvufî dâvet, ekseriyâ içtimâî haksızlıklara, yalnız başkalarınınkine değil, fakat önce ve bilhassa, her türlü fedâkârlık pahasına Allah'ı bulmak için, aşırı derecede içten bir arzû ile, bizzat kendilerine âit hatâlara karşı bir isyandan doğar. Vaktiyle, Hasan al-Bağrî'nin ibret için, hayatından verdiği misâllerden ve vâizlerinden (bk. Schaefer, *Isl.*, XIV, 1—72 ve Massignon, *Essai*, s. 152—179) açık olarak anlaşılan bu busûsiyet, iki büyük sūfinin hizzat yazdıkları te'sirli hâl tercümelerinde, Muhasibî'nin *Vaşâyâ* 'sında (tercümesi için bk. Massignon, *ayn. esr.*, s. 216—218) ve Gaz-zâlî'nin *Mun'iz* (trc. Barbier de Meynard) 'inde, parlak bir şekilde ifâdesini bulmuştur ve hükümdarın davranışı ne kadar insafsız olabilirse olsun bu kurulmuş nizâmı doğrudan doğruya tehlikeye düşürmez—Kur'ânî kanunun, sâdece zâhîrî ameller için vaz'olunduğu, yalnız umûmî günahları tecziye ettiği ve dinî iki yüz-lülüğe (*nifâk*) karşı silâhsız kaldığı için—vicdanları murâkâbeden hshseden ve birbirlerinin zamîrleri hakkında şu veya bu şekildedir diye hükümde hulunan insanlardan son derecede gayr-i memnun olarak, sūfiler tarafından sürülen hayatın neticelerinin sūnnet ehli akîdelerine muhâlif olduğunu, fakihler (*fuğahâ*) ve kelâmcılar (*mutakallimân*) göstermeye çalıştılar: çünkü onlar, niyyetin amelden üstün bulunduğunu, sūnnetin (*sunna*) farza tercih ve itâatin ibâdetten üstün olduğunu müdâfaa ediyorlardı.

Tasavvuf hakkında, müslüman ulemâ arasında düşmanlıklarını ilk defa gösterenler Hasan al-Bağrî vesilesiyle Hâricîler oldu; sonra İmâmîler (Zaydî'ler, isnâ aşariye ve *galât*), hicrî III. asırdan itibaren, mü'minler arasında, on iki imama sarılmaktan muâf tutan bir rizâ (*riżâ*) hâli aramakta ifâdesini bulan mûtat hâricî bir yaşayışı (*şaf*, *hanğa*) şoktuğu içî sūfiyâne

hayata her türlü dâveti ve kendi *taķiya* âdetlerine zıt bir dâvetçiliği reddettiler.

Sünniler, kendi tavır ve hareketlerini açıklamada dâba yavaş davrandılar ve tasavvufu reddetmek için aralarında aslâ bir birlik kuramadılar. Onlarda tasavvufa karşı bücümvar iki taraftan geldi: bir taraftan muhâfazakârlardan (*hâşvîya*): İbn Hanbal tasavvufu, zâhiri ibâdetin zararına tefekkürü geliştirmek ve böylece dînî emirlerden muâf tutup (*ibâha*) ruhun Allah ile dâimî bir dostluğunu (*hulla*) hırsla arzû etmekle mülâhaza etti; onun bizzat tilmizlerinden olan Haşîş ve Abû Zur'a, tasavvufu, *zanâdika* rafizîliğinin husûsî bir tâli kolu (*râhânîya*) altında gösterdiler.

Diğer taraftan mu'tezile (ve Zâbirîler), yaratıcı, yaratılana bağlayan bir müşterek aşk (*işk*) fikrinin mânasız olduğunu beyan ettiler; zirâ bu düşünce, nazariyatta, teşbîhi ve tatbikatta, temas ve bulûlû (*mulâmasa*, *hulûl*) tazammun eder.

Bununla berâber gerçekte, mütedil tasavvuf, İbn Abî'l-Dunyâ (ölm. 281=894)'nın halka hitap eden risâlelerinden, Abû Tâlib al-Makki (ölm. 386=996)'nin *Kât al-kulûb* ve bilhassa Gazzâlî'nin *ihyâ*' gibi şâbeserlerine kadar, dâimâ muâmelât, amelî ahlâk ve ibâdet hayatını aldığı sünnî islâmîyette haram kılınmamıştır. İbn al-Cavzî, İbn Taymiyya ve İbn Kayyim gibi tasavvufa düşman sünnî âlimler, Gazzâlî'nin büyük mânevî selâbiyeti önünde eğilmişlerdir ve sâdece İbn 'Arabî'nin müridlerinin vahdet-i vücud telâkkisine bağlılıklarına karşı muahhar sünnî fakihlerin esâsen büyük bir muvaffakiyet ifade etmeksizin, gazapları çoğalmıştır. Tasavvufun o kadar aleybinde bulunmasına rağmen, Vahhâbîlerin kurucusu, süfi Şâķîk'in Hâtim al-Aşamm'a vasiyetini (*vaşîya*) bizzat şerh etmiştir.

14. Tasavvufi ittihâdın târifi ve arihi gelişmesi.—Başlangıcında tasavvuf şu iki kaziye üzerine kurulur: a. İçten gelen gayretle ibâdet etme, ruhlarda mânevî ve akılla idrâk edilebilen hakikatlerden ibâret bulunan lûtuflar (*favâ'id*) tevlid eder (Haşvîya tarafından reddedilmiş bir kaziye); b. Kalpler ilmi (*ilm al-kulûb*), rûha alınmış olan lûtuflardan irâdenin rızâsını tazammun eden tecrübî bir hikmeti ve basîreti (*ma'rifa*) te'min eder (nazârî bir rûhiyatla iktifâ eden mu'tezileler tarafından reddedilen kaziye). Süfîler, „kalpler ilmi“nde muharrik bir hassanın bulunduğunu kabul ederler ve bu ilmin, Allah'a doğru yolculuklarındaki (*safar*) yolu çizdiğini ve yolu S. Jean Climaque'ın „mukaddes merdiven“ indekî gibi bir kısmı kazanılmış faziletler, diğ. kısmı kendiliğinden

den gelmiş lûtuflardan ibâret olan bir düzine konaklar (*maķâmât*) ve hâller (*ahvâl*) ile işâretlerler. Onların makamlar ve hâllere dâir çift listeleri, bir müelliften diğerine değışirse de (bk. Sarrâc, Kuşayrî, Gazzâlî), hemen-hemen dâimâ *tauba*, *şabr*, *tavakkal*, *riżâ* gibi mâruf tâbirleri ihtivâ eder. Süfîler, bu tasavvufi yol rehberinin ferdi farklar bir tarafa bırakılırsa, rub, cismânî bağlardan kurtularak, arzu ettiği Hakk'ı (*al-Hakk*, III. asırdan itibaren kullanılan ve belki de Aristo'nun sözde ilâhiyâtından alınmış bir kelime) bulduğu vakit, bilbassa nihâî gayeyi târif ile meşgul olurlar. Fakat, ruhun Allah ile Râbî'a, Muḥasibî ve Yahyâ al-Râzî'nin ilk münâcatlarını yaptıkları insanı mebhut eden muhatabaya girdiği, müdil *şafḥ* mes'elesini ortaya koyan bu ulvî hâl, sünne ehlinin tâbirleriyle nasıl târif olunabilir?

Süfîler, bu devreden itibaren, zamanlarının kelâmî lugatlerine mürâcaat etmek mecbûriyetinde kaldılar; ilmî tâbirleri, sistemli bir değer vermeksizin mânâlarını biraz bozarak şuradan-buradan iktibas ettiler; böylece Şâķîk tasavvufa, *tavakkul*'ü, Mişri ve İbn Karrâm *ma'rifa*'yi, Mişri ve Bistâmî *fanâ*'ı (*baķâ*'nın zıddı; krg. Kur'an, LV, 26 v. d.). Harrâz *'ayn al-cam*', Tirmizî, *vilâya* v. s.'yi getirdiler. İlk islâm tasavvufu, bunu yaparken rubun mânevîliğini (ve hattâ ölümsüzlüğünü) inkâr etmek ve ontolojik birliği riyâzî birlik ile karıştırmak sûretiyle ilk mütetekellimünün „atomistik“ maddî, „occasionalist“ metafizizinin tuzâğına kendini bapsediyordu. İşte bu hâl ilk islâm tasavvuf mekteplerinin izab tecrübelerini mecbûrî olarak hulûlîya zındıklığı çerçevesi içine sokar. Allah'ın rublarla alâkasına dikkati çekmek isteyen Karrâmîya'ya gelince, Eş'arîlik onları, ârâzî, ezeli varlığın içine idhâl etmekle itbam ediyor; şevklî ruhların Allah'ın huzûruna ulaşabileceklerini kabul eden Sâlimîya'ya gelince, Hanbelîler bunların, Allah'ı, zâkirlerin zikrine idhal ettiklerini söylüyorlar. Nibâyet Hallâcîya, vecd içinde Allah'a bitaptan ve o sırada ruhun derinliğinde hâsıl olan değışmeden, Allah'ın, velilerden canlı şâhidler yarattığı neticesini çıkarır ki, bu görüş, iki cevher, birlikte aynı yeri işgal edemeyeceği için, imkânsızlık, küfrâmizlik ve fânî bir vücuddan beşerîliğin, ilâhî zâtı, gasbını tazammun etmek ile itham olunmuştur.

Hicrî IV. asırdan itibaren, ilk Karmatî (bk. irfânîleri ve tabib al-Râzî'den İbn Sînâ'ya kadar aralıksız olarak artan Grek felsefesi sızıntıları, rubun ve nefislerin maddî olmadığını, umûmî fikirler ile ikinci illetler zincirini v. s. ifade ve tazammun eden daha doğ-

ru bir metafizik lugati te'min ettiler. Bununla berâber, bu lugat, sözde Aristo ilâbiyâtı, Eflâtûncu idealizmi ve bulunan yeni Eflâtûncu feyz nazariyesi ile karışmış bir bâldedir ki, bunlar, tasavvufun muahhar gelişmesi üzerinde büyük te'sir yapmıştır. Bu ikinci devrin münevver süfîleri, tasavvufi ittihâdın üç felsefî izâbı arasında tereddüt ettiler: a. İbn Masarra ve İhvân al-Şafâ'dan Fârâbî ve İbn Kâsî'ye kadar, bu ittihâd, münfail nefse, faâl aklın, ilâbî feyzin (ilâhî feyz, Karmatîler ve Sâlimîya'nın *nûr Muhammedî*'sine tekabül eder) te'siri ile mefbumların teşekkülü şeklinde izah eden *ittihâdiya*; b. Halabî ve Cildakî'den Davvânî ve Şadr al-Dîn al-Şîrâzî'ye kadar, faâl aklın işrakları altında, yeniden parlayan kıvılcımdan ibâret bulunan ruhun cevberleşmesini (*tacavhur*) tâlim eden *işrâkiya*; c. İbn Sînâ'dan İbn Tufayl ve İbn Sab'in'e kadar içinde hiç bir taaddüt ve tefrika bulunmayan küllî bir varlığın şuûruna vararak, rubun Allah'la birleştiğini açıklamakla yetinen *vuşlîya*. Bu arada, Gazzâlî'nin *Maķşad*, (s. 74) ve İbn Sînâ'nın *Nacât* (Kahire tabı, s. 402, 481) adlı eserinde kabul etmekle berâber, *İşârât* (bölüm. IX, s. 118; krg. İbn 'Arabî, *Tacalliyât*)'ta kabul etmediği *ittihâdiya* tezini reddettiğini ve madde ve suret nazariyesi (hylemorphism)ne kail İbn Sab'in'in, Allah'da yalnız sûret (*şûra*) veya bütün yaratılmış varlıkların bir ferdi diğerinden tefrik eden zâtî sıfatını (*annîya*) gördüğünü kaydedelim.

Süfîliğin üçüncü ve umdelerinin teşekkül ettiği son devri, VII. (XIII.) asırda başlar; onun başlıca mektebi, vahdet-i vücud (*vaḥdat al-vucûd*) akidesini ikrar ettiği için mubâlifler tarafından verilmiş olan *vaḥdatîya* (veya *vucûdîya*) adını aldı. Vücûdiye, akidesinin eski kökleri bulunduğunu ileri sürer: Kur'an âyetlerini (II, 109; XXVIII, 88; L, 15) te'vilden, bütün mânevî bâlleri Allah'ın doğrudan-doğruya bir fiili gibi telakkî eden ilk eş'arî *kalâm*'dan, Bistâmî ve Hallâc (*'Ayn al-Kuzât al-Hamazânî*'nin, kendi *Tamhidât*'ında topladığı gözlerinde *vac'd*'den mustak *vucûd* kelimesi, Allah'ın bir mahlûka verdiği vasîf, *kavn*'in ziddına onun mekânda yayılması mânâsına gelir) gibi ilk süfîlerin dil taşkınlıklarından faydalanır. Fakat bu akide, bakikatte, hicrî III. asırdan itibaren öne sürülmüş olan islâm irfânîliğinin *nûr Muhammedî*'sinin Grek sudûrunun faâl akıl (*tahâfut*'unda, Allah'ın ilminin eşyanın varlığının en yüksek mertebesi olduğunu ve tek münfail aklın faâl aklıyla birleştiği gibi, rubların da orada birleşmek mecbûriyetinde olduğunu iddia ettiği için, İbn Ruşd de bunun dışında kalmaz) ile aynı-

yetinden çıkar. Vahdet-i vücud akidesini ilk tedvin eden İbn 'Arabî (ölm. 638=1240)'dır; ona göre, aslında „yaratılmış şeylerin varlığı, yaratıcının varlığından başka bir şey değildir“ (*vucûd al-maḥlûkât 'ayn vucûd al-Hâlık*, İbn Taymiyya baklı olarak dikkati buna çeker); Filvâkî o, eşyanın, beş mertebede tecellî eden bir feyz ile, fikirler (ideler) gibi sâbit (*ḡubât*) bulundukları ilâbî ilimden zarûrî olarak sudûr ettiklerini ve rubların mantıkan inşa edilmiş kesretten vahdete bir dönüşle ilâbî varlığa katılacaklarını beyan eder. Farḡânî ve Cîlî bugüne kadar bütün müslüman süfîlerin muhâfaza ettikleri bu esas nazariyenin sâdece teferruatında bâzı düzeltmeler yaptılar. İran şâirleri Kona'vî'nin, 'Atfâr'ın fikirlerini sıralayarak ifade ettiği şu fikrini basitleştirilmiş bir şekilde, mütemâdiyen terennüm etmişlerdir: „Allah küllî olduğu ve bir şeyle kaim bulunmadığı için varlıktır“. Ferdi varlıkların fânî görünüşleri içinde, dalgalar altındaki deniz gibi akan O'dur; ve milâdî XVII. asrın sonunda Kürânî ve Nâbulusî, bu vahdet-i vücudculuğun islâmîyetin, vabdâniyeti tazammun eden şahâdetine verilecek tek doğru mâna olduğu neticesine vararak sünnî müslümanların infiâline sebep oldular (bk. Massignon, *Hallâc*, s. 784—790); onlara göre, islâmîyetin, mahlûkundan yüksek ve ayrı olduğunu ifade ettiğine kail oldukları *şahâda*, Allah'ın yaratışındaki mutlak asliyeti ve varlıkların hey'et-i mecmuası bütün fiillerinde, Allah'ın tecellîgâhı olduğu mânâsına gelir. İlâhî emrin üstünlüğünü şer'î nizam üzerine te'şis eden bu Hakk'a ulaşmakla elde edilen huzur nazariyesi, süfîleri diğer garip şeyler arasında, İblîs'in (Cîlî tarafından desteklenmiştir) ve Huruc kitabındaki Fir'avn'ın (İbn 'Arabî'nin meşhur tezi) itibarlarının iâdesine götürmüştür.

5. Tasavvuf'un diğer busûsiyetleri ve kaynaklarının tenkidî tahlîli.—Burada işâret edilecek diğer busûsiyetler şunlardır: a. *İsnâd*, yâni hadîslerde yapıldığı gibi, tasavvufu, şeyhlerin silsilesini, doğrudan-doğruya Peygamber'in tâlimine bağlamak için tahayyül edilmiş mânevî şecere. Bilinen en eski isnâd Huldî (ölm. 348=959)'ninki olup (*Fihrist*, s. 183), şu halkalarla Peygamber'e ulaşmaktadır: al-Cunayd (7), al-Sakaḥî (6), Ma'rûf al-Karhî (5), Farḡad (4), Hasan al-Baḡrî (3) ve Anas b. Mâlik (2). Kısa bir müddet sonra al-Dakḡak (ölm. 405=1014; krg. Kuşayrî, s. 158) tarikat şeceresini, yalnız al-Karhî'den önce Davûd al-Tâ'î (4)'yi koymak sûretiyle aynı isimlere çıkartır. Nibâyet klasik *isnâd*, milâdî XIII. asırdan itibaren tesbit edilmiş (İbn Abû Uşayhî'a *Uyûn*

II, 250) ve o tarıhtan beri bütün büyük tarikâtlar tarafından kabûl edilmiş bulunan *isnâd*, al-Cunayd (7)'den sonra, Rûzbârî (8), Abû 'Alî al-Kâtib veya al-Zaccâcî (9), al-Mağribî (10) ve al-Gurgânî (11)'nin ve Dâvûd al-Ta'î (4)'den önceye giderek Hâbib al-'Acamî (3), Hasan al-Bağrî (2) ve 'Alî (1)'nin isimlerini verir. İbn al-Cavzî ve Zâbâbî, isimlerine biç bir yerde rastlanmadığı için bu isnâdın dört eski halkasının yanlış olduğunu göstermişlerdir. Bâzı tarikâtlar, Ma'rûf al-Karhî'den önce, ilk dokuz şî'î imâmına çıkan ve daha çok sabte olan bir *isnâd*'dan faydalanmışlardır.

b. Mü'minlerin, bu dünyada görünmeyen tabakasına (*ricâl al-ğayb*) gelince, dünyanın, ölünce yerlerini doğrudan-doğruya başkaları alan, sâbit sayıda, bir gizli velîler silsile-i merâtibinin şefâatleri sayesinde devam ettiğine inanılır: bunlar 300 *nuḳabâ*, 40 *abdâl*, 7 *umanâ*, 4 *amûd* ve bunların *kuṭb*'u (kutup veya dünyanın tasavvufi mihveri = *ğavv*).

c. Sûfilerin müşterek bayatlarının dayandığı imtiyaz ve ruhsatlar (*ruḥaṣ*) [bk. TARİKA]: daha eski zamanlardan beri Bistâmî, Şiblî ve Abû Sa'îd'den, yeni zamanların, az-çok gayr-i mes'ul ve fasık *maḥzûbîn*'e kadar ekseriyâ taşkın ve mütad olmayan imtiyazlar. Sûfiler kendi toplantılarında husûsî manzûmeler okurlar; islâmiyetin kendine has olan bu edebiyatı her yerde, son derecede bir bollukla geliştirmiş ve umûmiyetle ne yeknesaklıktan, ne de yavencılıktan çekinmiştir; dinleyicilerde, bir çeşit sur'î vecdî barekete getirecek şekilde, be-diî vâsıtalarla rubî bir intibah hâsıl etmeye tabsis edilmiş bulunan bu edebiyat, bu mecâzî tasvirleri çok defa garp tercümelerinin ibtiyatla aldıkları, ekseriyâ çetin bir çeşit heyecanlarla açıklayarak şer'an menedilmiş ve cennette, seçkinlere saklanmış olan şarap (*ḥamr*) sunanın (*sâkî* = *ṣammûs al-dayr* = *tersâbece*) etraftakilere dolayarak sunduğu aşk kadehini (*ka's al-maḥabba*) tebeil eder. Bu manzûmeler arasında bilhassa şunlar meşhurdur: Arap edebiyatında İbn al-Fâriż ve al-Şuṣṭarî'nin; İran edebiyatında Ahû Sa'îd'in rubâile-ri, 'Atṭâr ve Rûmî'nin (bk. onun vahdâniyet-çi hikâyesi: kimdir orada? sensin) uzun mesnevîleri, Hâfiz'in gazelleri, Câmî'nin diğer manzûmeleri ve Türk edebiyatında, Nesimî ve Niyâzî'nin eserleri; bu çeşit edebiyat, yakın şarkta şimdi hükümünü kaybettiği hâlde, Ordu ve Malaya edebiyatlarına kadar nüfuz etmiştir ki, Malaya edebiyatında şimdi de yaşamaktadır. Hâlen münevver müslümanlar git-gide bu edebiyattan ayrılmaktadır.

Tasavvufun kaynaklarının tenkidî tabilî bitmiş olmaktan uzaktır. Tasavvufun şeriatle olan derin ayrılığından şaşırılmış bulunan ilk islâm âlimleri, onun ister süryanî rubbâniyetinden (Merx), ister Yunan yeni Eflâtunculuğundan, ister İran mazdeizminden, ister Hindû vedantacılığından olsun, dışardan alınmış bir akîde olabileceğini sanmış idiler. Nicholson, bu görünüşü ile iktibas faraziyesinin müdâfaa edilemez olduğunu gösterdi; gerçekten de, islâmiyetin başlangıcından beri, islâm sūfilerine bas görüşler, islâm cemiyeti içinde, içtimâî ve ferdî bubranların darbesi altında, aralıksız olarak Kur'an ve badîs okuma esnâsında içten (*ab intrâ*) hâsıl olmuştur. Fakat eğer, tasavvufun, başlangıçtaki ilk yapısı, hasseten islâmî ve Arap olsaydı, onda yığılabilmiş ve dal budak salabilmiş olan sūs kabîlinden yabancı unsurları teşhis etmek saydasız olmazdı; nitekim son olarak, hristiyan rubbâniyetinden bir çok zühdi unsurlar (Asin Palacios, Wensinck, T. Andrae) ve süryanîce tercümeleri yoluyla alınmış bir çok Yunan felsefî tâbirler tesbit edilebilmiştir; İranî gibi görünen unsurlar (ki bunlara Blochet işâret etmiştir) hemen-bemen biç araştırılmamıştır. Sanskrit unsurlara (Horten'in nazariyesi) gelince, bu hususta Bîrûnî ve Dârâ Şikûb'un, Upanişâd veya Yugâ Sutra'nın ilk sūfiliğin ideolojisi ile muvâziliği hakkındaki birbirine mûşâbih tahminlerine pek az delil ilâve edilmiştir; buna mukabil, yeni tarikâtlarin [b. bk.] *zîkr* şekillerinin tenkidli tahlili, bâzı Hindû riyâzet usûllerinin tasavvufa sızmasını isbat edecektir.

Bibliyografya: Tasavvufa dâir, baş vurulacak kaynakların listesi, G. Pfannmüller, *Handbuch der Islam-Litteratur* (Berlin, 1923), s. 265—292'de büyük bir itinâ ile verilmiştir. Bu hususta bir fikir edinmek için bu uzun listeden, her şeyden önce R. A. Nicholson'un şu eserlerini kaydetmek lâzımdır: *The Mystics of Islam* (London, 1914); ayn. mll., *Studies in Islamic Mysticism* (Cambridge, 1921); ayn. mll., *The Idea of Personality in Sufism* (Cambridge, 1923).—Husûsî mes'eleler hakkında şu eserlere mürâcaat edilebilir: Goldziher'in tasavvufun menşe'leri hakkında değerli makaleleri için bk. *RHR*, XXXVII, 314; *WZKM*, XIII, 35; XV, 33; *ZA*, XXII, 317; *ZDMG*, LXVIII, 544; *Isl.*, IX, 144; Massignon, *Essai sur les Origines du Lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922); ayn. mll., *La Passion d'al-Hallâj, martyr mystique de l'Islam* (Paris, 1922); Gazzâlî hakkında bk. Asin Palacios, *Algazel* (Sa-

ragossa, 1901) ve *Cultura española* (1901), s. 209 ve *MFOB* (1914), s. 67; ve Obermann, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Gazalis* (Wien, 1921); İbn al-Fâriż hakkında bk. Nallino, Di Matteo'ya *RSO*, 1919—1920'de cevâbı; İbn 'Arabî hakkında bk. Asin Palacios, *El místico Murciano Abenarabi* (Madrid, 1925/1926), 3 cilt; XVII. asır Hind tasavvufu hakkında bk. von Krenmer, *J A* (1869), s. 105 ve tasavvufun ruhî usûllerinin hey'et-i mecmuasına dâir Atlâkî (*Manâkib al-'arifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, 1961, I—II; Türk. tre. Tahsin Yazıcı, *Ariflerin menkıbeleri*, İstanbul, 1964², 1966², I—II; frans. tre. *Les saints des derviches tourneurs*, Paris, 1918)'nin verdiği malzemeler ve D. B. Macdonald, *The Religious Attitude and Life in Islam* (Chicago, 1908). — Aslı metinlere gelince, bunlar için şu eserlerden faydalanılabilir: Nicholson'un Sarrâc, 'Atṭâr, İbn 'Arabî ve Calâl al-Dîn Rûmî'ye âit neşirleri; Richard Hartmann (*Kuşayrî'nin*) ve Huard (*Dârâ Şikûh*, *J A*, 1926, s. 285)'nin tercümeleri, Gazzâlî hakkında Gairdner (*al-Ghazâlî's mishkât al-anwâr*, London, 1924)'in, Suhravardî al-Halabî hakkında Horten (*Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi*, Halle, 1912)'in, ilk Türk sūfileri hakkında, Köprülü-zâde Mehmed Fuad [Köprülü] (*Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919; 2. tabı, Ankara, 1966)'in, İbn 'Arabî hakkında Nyberg (*Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabî*, Leyden, 1919) v.b.'nin eserleri. Arapça temel kaynaklar olarak al-Muḥâsibî, al-Makkî, al-Gazzâlî ve İbn 'Arabî'nin tasavvufa uygun eserlerini ve tasavvufun iki büyük aleyhtarı olan İbn al-Cavzî (*Talbîs İblîs*, Kahire, 1340) ve İbn Taymiyya'ninkileri okumak lâzımdır.

(LOUIS MASSIGNON.)

TASBİH. [Bk. TESBİH.]

TASM. [Bk. TASM.]

TASM. TASM B. LÜZ B. SÂM B. NÜH, Arabistan'ın çok eski devirlerine âit menkabevî bir kabîle olup, menşe'i, yaşadığı yer (Yamâma'de) medenî bayat tarzı (mensuplarının zirât ve hayvan yetiştirme ile meşgul oldukları söylenir) ve kaderleri ile, dâima birlikte anıldıkları Cadîs [b. bk.] b. Hâşir b. İmran b. Sâm b. Nüh'a sıkıca bağlıdır. İki kardeş kabîlenin inhitâtına dâir olan ve Arap edebiyatında sık-sık tekrarlanan menkabe, bu sukutu ana hatları ile şu şekilde anlatır: her iki kabîle bir zaman 'Amlik (veya 'Amlik) adlı bir Tasmî'nin bâkimiyeti altına girdiler. Bu zât, Cadîs'e men-

sup Huzayla'nın mürâcaatı üzerine, onunla kocası arasındaki bir ibtilâf hakkında keyfî bir hüküm verdi. Karârına Huzayla'nın verdiği karşılığa kızarak Cadîs'lerden evlenecek ber bâkirenin, önce bizzat kendisi ile kalmasını emretti. Kırk yıl (!) bunu tatbik etti, nihâyet Cadîs'lerden mevki sâhibi bir âileye mensup 'Afîra bint 'İfâr adlı bir kız bu muâmeleyle düçar olunca, kabîlesini intikama çağırıldı ve onları açıkça baş kaldırmaya teşvik etti. Fakat kardeşi al-Asvad bile kullanmak tavsiyesinde bulunarak, kız kardeşinin arzûsuna rağmen, düşündüğünü tatbik etti: 'Amlik'i bütün kabîlesi ile birlikte kız kardeşinin düğününe dâvet etti. Ziyâfet sırasında Tasm'lar silâhlarını kuma gömerek gizlemiş bulunan Cadîs'lerin hücumuna uğradılar ve öldürüldüler. Bu katli âmdan bir tek Tasm'lı kurtuldu: Riyâh b. Murr. Bu zât Hîmyar'lerin meliki Hassân b. Tubba'ın yanına kaçtı ve onu Cadîs'lere karşı bir intikam seferine çıkarmaya muvaffak oldu. Ordu Cadîs'lerin memleketi olan Cavv'a 3 günlük mesâfeye gelince, Riyâh süvârilere, ağaç dalları koparmalarını, her süvârinin kendisini gizlemek için önünde dal taşıması gerektiğini söyledi. Çünkü Cadîs'lerin arasında, rivâyete göre Yamâma (Zarkâ) diye de anılır) adlı çok uzakları gören bir kadın vardı ki, bu kadın, Cavv'a yaklaşırları 3 günlük mesâfede iken görüyordu. Fakat keskin gözlü kadın, ağaç dalları ile gizlenmiş olarak ilerleyen düşman askerini de fark ve kabîle mensuplarının müdâfaaya teşvik etti. Onlar inanmak istemediler ve başına uğradılar; erkekler öldürüldü, aralarında Yamâma'nın de bulunduğu kadınlar esir edildiler. Hassân, Yamâma'nın gözlerini oydu ve öldürttüktan sonra cesedini, o zamandan beri Yamâma diye anılan Cavv'ın kapısının üstüne çaktırdı. Menkabe bu şekildedir. Bu, her ne kadar, tarihi tesbit edilebilen bir hâdiseye kısmen bağlanabiliyorsa da [bk. mad. CEDİS], aslı hâdiselerinde ve bütün tâlî teferruatında masal busûsiyetleri göstermektedir. Hâdiseyi nakleden kaynaklarda parçalar hâlinde muhâfaza edilmiş bulunan ve balk şarkılarını hatırlatan eski recezler, şüpheşiz hikâyenin aslındaki şeklini aksettiren bir nazım tarzının, manzûm hikâye şeklinin kalıntılarıdır.

Bibliyografya: Tabarî, I, 771 v.dd.; *Kitâb al-Ağânî*, X, 48 v.dd.; Nağvân al-Hîmyarî'nin *al-Kasîdat al-Hîmyariyya şerhi*'nden naklen D. H. Müller, *Südarab. studien*, s. 67 v.d.'da nakledilen parçalar; aynı şerhin, al-A'sâ Maymûn, *Dîvân* (nşr. R. Geiger), XIII, şiirin 17. beytinin şerhinde; aynı şerhte (s. 74, not 12) Tasm Cadîs efsânesi-

ne dâir Arap kaynaklarının tam bir listesi bulunmamaktadır. (H. H. BRÄU.)

TASMIYA. [Bk. TESMIYE.]

TASNİM. [Bk. TESNİM.]

TASÜC. [Bk. TESÜC.]

TASVİR. [Bk. TASVİR.]

TASVİR. **TASVİR** (A.) *ş v r* kökünden II. ve zinde (taf'îl) bir kelime olup, bir şeye şekil vermek, bir şeyin resmini yapmak, sûret ve resim mânasına gelmektedir (*Kâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 481). *Kur'an* ve hadîslerin canlı varlıkların şekillerini yapmaya cevaz vermesine [bk. mad. SÜRET] rağmen, islâm san'atı tarihinin her devrinden günümüze gelen nûmûneler bu san'at kolunun kesintisiz olarak devam etmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Tasvîr kelimesinin tazammun ettiği mânanın şumûlüne beykel san'atı da girer ise de, bu sâhadaki misâller islâm âleminde pek nâdirdir. Bu cümleden olarak Mısır'da Humaravayb [b. bk.] kendisinin, zevcele-ri-ri-ri ve muganniyelerinin beykellerini yaptırmış, Endülü's'te 'Abd al-Rahmân III. [b. bk.], gözde zevcesi al-Zahrâ'nın heykelini, onun adını verdiği sarayda diktirmişti.

Fâtımîler devrine âit olup, XI.—XII. asırlardan günümüze gelen ve bugün Pisa'da, Campo Santo'da bulunan bronzdan efsânevî hayvan heykeli islâm san'atının en iddialı eserlerinden biridir. 1,5 m. kadar büyüklükte olan bu heykel, gerek vücut şekli, gerek üzerindeki tezyinat bakımından usta bir işçilik gösterir. Bâzı heykel nûmûneleri de Rey'de, yıkılmış olan Selçuklu saraylarında çıkmıştır. Alçıdan yapılmış olan bu heykellerin bazıları âbidevî ölçüdedir. Selçuklular devrine âit olup, İran'da yapılmış bulunan alçıdan bir şehzâde başı, New York Metropolitan Museum of Art'tadır. Bu devre âit diğer bir eser, aynı müzede yer alan, takriben 85 cm. büyüklüğünde ve bir kedi şeklindeki bronz buhurdanlık olup, 1181'de Ca'far b. Muhammed b. 'Alî tarafından yapılmış ve üzeri kazıma sûretiyle „ajur“ larla süslenmiştir. XII.—XIII. asırlar arasında mâdenî, cam, fildişi ve keramik heykelcikleri bulunmuştur, bunların bir çoğunun ayrıca sürâhi, vazo, şamdan, buhurdan gibi vazifeleri de vardı. Rakka'da XIII. asırda yapılmış olan ve Şam Millî Müzesi'nde bulunan keramik süvari heykelciği bunlardan biridir. Bağdad'da 1221'de yapılmış olan Tılsımî kapının üzerindeki taş kabartmanın ortasında iki ejderi dillerinden tutan bağdaş kurmuş, başı hâleli adam vardı. Daba sâde bir benzerine Halep kalesi kapısı üzerinde rastladığımız bu eser, bu devir islâmî teccimî san'atının bir başka nûmûnesidir. XIV. asrın ikinci yarısında Muhammed V.

için Elhamra'da yapılmış olan çeşmeyi taşıyan mermer arslanlar bâlâ mevcuttur. Müslüman ricâli arasında umûmî meydanlara ilk heykel diktiren Hidiv İsmâil Paşa [b. bk.] olmuştur.

Câmi ve türbe süslemelerinde put gibi görünenesinden korkulduğu için canlı varlıklara âit resimlere hiç yer verilmemiş, fakat saray yapılarının tezyinâtında insan ve hayvan tasvirinden kaçınılmamıştır. 724—743 tarihleri arasında, Amman'ın 50 mil şarkında, çölde yapılmış küçük bir saray olan Kuşayr 'Amra'nın bir çok odalarının duvarları resimlendirilmiştir [bk. mad. AMRE]. Bunların arasında en ilgi çekici olanı şüphesiz ki pano içine yerleştirilmiş bir tasvîr manzûmesidir. Bunlar müslümanların fetbettikleri ülkelerin kırıllarının tasvirleridir.

İnşâ tarihi üzerinde kat'î neticeye varılamamış olmakla berâber, Emevî devrine âit olduğu anlaşılan ve Kudüs'ün şimalinde bulunan Hırhat al-Mafcar adını taşıyan saray, hamam ve câmiden müteşekkil yapı manzûmesinin bilhassa bamam kısmı çok zengin bir şekilde tezyin edilmiştir. Mozaik döşemelerinde, duvarlarında ve tavanlarında nebâtî motiflerin arasına yerleştirilen insan başlarıyla meydana getirilmiş yüksek kabartma alçı tezyinâta yer verilmiştir. Bâzı odaların duvarlarını süsleyen fresklerden ise, çok sayıda fakat çok küçük parçalar kalabilmiştir. Bununla berâber, bunların figürlü kompozisyonların parçacıkları oldukları anlaşılabilmektedir. Hamamda ayrıca, bâzı san'at tarihçileri tarafından Hışâm b. 'Abd al-Malik'e âit olduğu ileri sürülen bir heykel bulunmuştur. Valid I. tarafından yaptırılmış olan Hırhat al-Munca da aynı Hırhat al-Mafcar'dekilere benzer mozaikleri ile dikkati çekmektedir.

706—715 tarihlerinde yapıldığı tahmin edilen ve uzun müddet bir çok münâkaşalara yo- ağan ve hakkında birbirinden çok farklı iddialar ileri sürülen, sonunda bir Emevî devri yapı olduğu görüş birliğine varılan Meşat-ta sarayının cephesi son derece zengin taş kabartmalarla süslenmiştir. Cephenin sol tarafında nebâtî motiflerin arasında çeşitli hayvan motiflerine yer verilmiş, diğer tarafta ise, sâdece nebâtî motifler tasvîr edilmiştir.

Tadmur ile Rusâfa arasında yan-yanâ iki kasrın ibâret olan Kasr al-Hayr, 728'de Hışâm b. 'Abd al-Malik tarafından yaptırılmıştır. Hışâm'ın tam cepheden alçıdan kabartması vardır. Hırhat al-Mafcar tarzında mozaik, fresk v. s. ile süslenmiştir. Duvar resimlerinde toprak tanrıçası, müzisyenler, avcılar gibi mevzu- lar işlenmiştir. Bunlar Sâsânî ve Helenistik

üslûpların halitasını gösterir. 836'da Abbâsî halifesi Mu'tasim tarafından kurulan Sâmer-râ'da aynı balife tarafından inşâ ettirilen Cavesak al-Hâkânî sarayında yapılan kazılar, harem kısmının duvarlarını süsleyen bir çok eseri ortaya çıkarmıştır. Duvarları süsleyen kıvrık dallar, inci dizilerinden meydana gelmiş madalyonların içine yerleştirilmiş kuş ve çeşitli hayvan şekillerinin yanında rakkase tasvirleri de yer almaktadır.

IX. asır sonlarına âit olup, son zamanlarda Nişâpûr'da çıkarılmış duvar resimlerinden parçalar, bu devirde İran'da Orta-Asya resim san'atı üslûbunun te'sirlerini göstermektedir. Gelişmesinde Orta-Asya resim san'atı geleneğinin rol oynadığı Sâmer-râ üslûbu Suriye ve Mısır'a geçmiş, buralarda keramikte ve Fâtımîler devrinde, XI.—XII. asırlarda duvar resimlerinde yaşamaya devam etmiştir. Mısır'da, kuş veya sâir hayvan şeklinde tunç ibrikler imâl edilmiş, aynı devirde hayvan figürleri ekseriyâ billûra işlenmiştir. Musul mâden işçiliği san'atkârları, İran'da, Suriye ve Mısır'da aynı işlerle uğraşan san'atkârlar, saray hayatından sahneler çizmişler, hükümdârı kendisine hizmet edenler ve müzikşinaslar arasında içki içerken, avlanırken, *gûy u çavgân* oynarken veya ceng ederken tasvîr etmişlerdir. Fâtımîler ve Memlûkler devrinde, bilhassa ağaç oyma işlerinde sık-sık insan ve hayvan tasvirleri görülür; bu tasvirler, kısmen halıları, fildişi yapılmış eşyayı ve aynaları da süsler. Böyle muhtelif cins eşya islâm âleminin dâir olduğu âfet ve tabripten kurtulabilmiştir; bunlar muhtemelen eski mevcûdun ancak bir kısmını teşkil etmektedir. Fâtımî fildişi oymacılığının çok güzel nûmûneler günümüze gelmiştir. Bunlardan, Berlin'de, Staatliche Museum'da bulunan, XII. asırda yapılmış olan fildişi kutunun üzerinde müzisyenler ve avcılar tasvir edilmiştir. Hareketlerindeki son derece serbesti ile dikkati çeken figürleriyle tasvîr, tamamen Abbâsî san'at an'anesini devam ettirir. Üzerine hayvan figürleri oyularak tezyin edilmiş olan ve bugün Venedik'te San Marco'nun hazinesinde bulunan kristal ibrik fevkalâde bir teknik ustalık eseridir. Kitâbesinde Fâtımî halifesi al-'Azîz Bi'r'lâb (975—996) için yapıldığı yazılıdır. Orta-Asya resim san'atı üslûbu, Sicilya'nın Palermo şehrinde Norman kralı Roger tarafından 1135—1140 tarihleri arasında inşâ edilen saray kilisesinin tavanının resimlendirilmesinde çalışan müslüman san'atkârlar vâsıtası ile, İtalya'ya geçmiştir. Roma'da Vatikan'da bulunan (Cod. Ar. 368) ve şimâlî Afrika veya İspanya'da yapılmış olduğu tahmin edilen, XIII. asra âit, Bayâz

ile Riyâz'ın hikâyesini anlatan yazmanın minyatürleri aynı geleneğin ne kadar geniş bir sâbaya yayılmış olduğunu göstermektedir.

Gerek X. ve XI. asırlarda Lağgari Bâzâr'daki Gazneli sarayında ve Selçuk Türklerinin merkezi olan Rey'de yapılan kazılarda ortaya çıkan XII. asır duvar resimlerinde ve gerek yine Selçuklular devrinde İran'daki Rey, Kâşân ve Suriye'deki XIII. asır Rakka keramikleri üzerindeki tasvirler, islâm resim san'atının çeşitli merkezlerdeki gelişmesini tâkibe imkân vermektedir.

Büyük Selçuklular devrinde İran'da yapılan mâden işleri mükemmel bir teknik gösterir. Gümüş veya bakırla savatlanarak tezyin edilen bronzun yanında gümüş de işlenmiştir. Sürabiler ve ibriklerin boyunları kuş veya hayvan şeklinde yapılmış, tabaklar ve çanaklar kabartma tasvirlerle süslenmiştir. Lenin-grad'da Hermitage Müzesi'nde bulunan kazan, islâm san'atının en güzel mâden işlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İmzalı olan eser 1163'de Herat'ta Muhammed İbn Abd al-Vâlid ve Mas'ûd İbn Ahammed tarafından gümüş savat tekniğinde ve zengin bir tüccar için yapılmıştır. Devrin zevkine uygun olarak saray hayatından sahnelerle tezyin edilmiştir. Bunun, Hermitage Müzesi'nde, Muhammed b. Nâsir b. Muhammed al-Harâvî'nin imzasını taşıyan ve aynı tarihlerde olması gereken bir benzeri dâba bulunmaktadır.

Mâdenî eşya üzerindeki tasvir san'atında da Büyük Selçuklu an'anesini devam ettiren Anadolu Selçuklularından günümüze pek az eser gelmiştir. Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde XIII.—XIV. asırlardan, 29 cm. büyüklüğünde, çeşmenin suyunu ağzından akıtması için yapılmış olan kurşun kuş figürü nâdir örneklerden biridir. Topkapı Sarayı'nda bulunan XIII. asırdan kalma çelik aynanın sırtı, kabartma olarak, ortada atlı bir avcı onu çeviren hayvan figürleriyle doldurulmuş bir şeritle süslenmiştir. Selçuklularda pek sevilen kuş ve burç motiflerinden müteşekkil kompozisyon Irak ve Suriye'de pek çok kullanılmıştır. Fürst Öttinger Wallerstein koleksiyonunda bulunan ve kitâbesinde bir Artuklunun adı geçen, XIII. asır ortasına âit bronz aynanın sırtını, ortadaki kuş motifini çeviren 12 burç kabartması süsler, yine bir Artuklu hükümdârı için yapılmış olan ve Innsbruck'da Ferdinandeum'da bulunan leğen, islâm san'atında, bilinen, mine tezyinatlı tek eserdir. 1144 tarihini taşıyan eser, tekniği ve üslûbu itibâriyle, Bizans nûmûnelerine bağlanır. Dâireler içinde efsânevî hayvan motifleri, ortada

kartallar tarafından tahtı ile birlikte göğe uçurulan İskender figürünü çevirir.

XIII. asır başında Musul ve Şam'da gelişen mâdenî eşya üzerindeki işçilik, Selçuklulara çok şey borçlu olup, kısa zamanda kendine has bir üslûp tarzı kazanmıştır. Selçuklu ve Atabeg eserlerinde küçük ölçüde görülen figürlü tezyînat tarzı daha sonra, daha büyük eb'addaki mâden işlerinde satbı kaplayan büyük figürlerle, fazla bir değişikliğe uğramadan gelişmiştir. Memlûk devrinde 1290—1310 seneleri arasında Muhammed İbn al-Zayn tarafından Suriye'de yapılmış olan ve St. Louis'nin vaftiz taşı olarak tanınan eser (Paris, Louvre Müzesi) İslâm san'atının en büyük şaheserlerinden biridir. İnsan ve hayvan figürlerindeki kuvvetli desen ve ince teferruatı ile mükemmel bir eserdir.

Bu san'at kolu Mısır Memlûkları tarafından Kahire'de geliştirilmiş ise de, kendine has bir üslûpta gelişen Memlûk mâden işçiliğinde figürlü tezyînatın yerini daha çok figürsüz tezyînat almıştır. Suriye'de, bir Memlûk hükümdarı için, al-Vazîrî tarafından yapılmış olan ayna, Memlûk mâden işlerindeki figürlü tezyînat tarzını bize aksettirmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ve üzerinde burçların tasviri edildiği eser, XIV. asır ortalarında yapılmıştır ve XIII. asır an'anesini bütün güzelliği ile devam ettirir.

XII.—XIII. asırlarda minâî tekniğinin sağladığı imkânlarla yapılan keramik kaplardaki tasvirler, günümüze bemen-hemen gelmemiş olan büyük Selçuklu kitap ve duvar san'atı üslûbunu aksettirmektedir. Bunlarda bütün figürler yuvarlak yüzlü, Orta-Asya Türk tipini canlandırmaktadır. Washington'da Freer Gallery'de bulunan, XIII. asır başına âit minâî tekniğinde yapılmış çanağı süsleyen savaş sahnesinde çanağın sathını kaplayan savaşçı figürleri Selçuklu Türkleri tipindedirler. XII. asır sonu veya XIII. asır başında Rey'de minâî tekniğinde yapılmış olup, Londra'da, Victoria and Albert Museum'da bulunan çanakta, ortada bir ağacın iki yanında karşılıklı yerleştirilmiş Selçuklu tipinde iki süvari ve tavus kuşları, kenarlarda da el-ele tutuşmuş, ikişer-ikişer oturan figürler yer alır. Minâî tekniğinde yapılmış keramiklerde görülen sahnelerin aynı devir minyatür san'atı ile yakın üslûp birliğini gösteren bir başka eser de, XIII. asırda Rey'de yapılmış olup, hâlen Washington'da, Freer Gallery of Art'da bulunan bir vazodur. Üzerinde üç sıra şerit hâlinde *Şâh-nâme*'den Bîşan ile Manîja'nın hikâyesi tasvir edilmiştir. Muhtemelen XII. asırda Rey veya Kâşân'da yapılmış olan ve bugün Mortimer Schiff ko-

leksiyonunda bulunan kâsede de Babrâm-Gör ile Âzâda'nın avlanması tasvir edilmiştir.

İslâm san'atında bahırlarda datavire rastlanır. Bu arada XIV. ve XV. asır Türk halıcılığında bayvan figürlerinin işlenmiş olduğu hahlar, bir grup teşkil etmektedir. Bunlardan, günümüze gelen nümünelerden başka, hâlen mevcut olmayanları da Avrupai ressamların eserlerinde tasvir edilmiştir. Bunlarda bordürle çevrili bahının esas sathı murabba veya mustatillere bölünmüş ve içlerine hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Berlin'de Staatliches Museum'da bulunan XV. asır halısında üslûplaştırılmış ejder ve Anka kuşunun mücadelesi görülür. Yine XV. asra âit olup, Marby bahısı diye tanınan (Stockholm, Statens Historiska Museet) eserde ise, ağaçta kuş motifleri tasvir edilmiştir.

Kafkas bahırlarında çok sevilen üslûplaştırılmış ejder motifine karşılık, İran bahırlarında av sahnelerine rastlanır. Viyana'da Österreichisches Museum für angewandte Kunst'da bulunan XVI. asra âit ipek İran bahısı, saray nakkaşlarının hazırladıkları desene göre, son derece ince teferruatlı, çeşitli av sahnelerini canlandırır. Bordürü de, aralarında çiçek, kuş ve bulutlar bulunan kanatlı melek figürleri ile hayâlî bir âlemi aksettirir.

Safevî devri hahları ve kumaşları da aynı renk zenginliği ve teknik ustalığı gösterir. Bunlardaki tasvirlerde av ve işret sahnelerinden başka en sevilen mevzulardan biri de, arkasından bağı olarak gelen ealrini götüren şehzâde motifidir.

Aynı devirde, Safevî saltanatında, yapılan halı ve kumaşların te'siri Hind san'atında da görülür. Boston'da, Museum of Fine Arts'da bulunan XVI. asır sonuna âit Hind halısında motiflerin tekrarı esâsı, yerini, âdeta halıya geçirilmiş bir minyatür sahnesine bırakmıştır. Güzel bir manzara içinde çeşitli hayvanlar ve kuşlar Hind kumaşlarının en sevilen motifleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

XVI. asrın sonlarında ve XVII. asırda, aynı devir minyatür üslûbuna uygun figürlü sahnelere, İsfahan'da ve diğer bazı merkezlerde yapılmış çini panolarda rastlıyoruz. Londra'da, Victoria and Albert Museum'da bulunan bir panoda çiçekli ağaçların altında içki içen âşık-ları görmekteyiz. New York'ta Metropolitan Museum of Art'da bulunan bir başka panoda aynı mevzu, âşıklara hizmet eden hizmetkâr figürü ile zenginleştirilmiştir. Aynı devirde yine İsfahan'da yapılmış çinilerde, sekiz köşeli veya yıldız şeklinde çerçeveler içine alınmış muhtelif tipte kadın ve erkek resimleri tasvir edilmiştir. Güzel nümünelerini Londra

'da Victoria and Albert Museum'da bulduğunu, zemini çiçeklerle süslenmiş bazı çinilerde de zarif bir şekilde arkasına dönmüş pozda güzeller tam boyda gösterilmişlerdir.

Safevî devri sarayları figürlü çinilerden başka büyük ölçüde duvar resimleriyle süslenmiştir. Bunların en mühimleri İsfahan'da, XVI. asır sonlarında Şah 'Abbâs tarafından yaptırılmış olan 'Âlî Kapu ve Çibil-sutûn'da bulunmaktadır.

Selçuk atabegleri devrinde ilmî eserlere karşı duyulan alâka ile İslâm dünyasına kazandırılan eserlerden günümüze gelen en eski minyatürlenmiş yazma 1199 tarihli, Câlî'nün 'un eserinin bir taklidi olan *Kitâb al-tiryâk* (Paris, Bibl. Nat. Ms. arabe, 2964) olup, muhtemelen şimâlî Irak'ta hazırlanmıştır. 1200—1220 yılları arasında Suriye'de yazılıp resimlendirilmiş olduğu tabmin edilen *Kalîla va Dimna* nüshası (Paris, Bibl. Nat. Ms. arabe, 3465) da bu bakımdan mühimdir.

İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde (Ahmed III., nr. 2115) bulunan Ahmed b. al-Husayn b. al-Ahna'f'ın, 1210 tarihli *Kitâb al-Baytara*'sını süsleyen minyatürler metni açıklayıcı mâhiyettedir. Musul atabegi Badr al-Din Lû'lû için 1218/1219 yıllarında hazırlanmış olan ve bazı cildleri İstanbul Millet Kütüphanesi'nde (Fezullah Efendi, kısmı nr. 1565—1566), diğerleri muhtelif memleketlere dağılmış bulunan 20 ciltlik *Kitâb al-Ağânî*'nin altı cildinin başında saray ileri gelenleri arasında Badr al-Din Lû'lû'nun resimleri vardır. XIII. asırdan itibaren her devirde, çeşitli mekteplerce en çok sevilerek resimlendirilen eserlerin başında Harîrî'nin *Maqâmât*'ı, Diskorides'in *K. al-Haşâ'îş fi't-tıbb*'i, Kazvî'nin *'Acâ'ib al-mahlûkât*'i gelmektedir.

Yakın şarkın Moğulların istilâsına uğraması ile İslâm resim san'atına, uzak şark resim tasvirleri girmiş, ayrıca, dünya tarihi, Firdavsi'nin *Şâh-nâme*'si ve Peygamber'in mi'râcî gibi yeni mevzuların resimlendirilmesine başlanmıştır. XIV. asrın başında bir kaç nüsha olarak hazırlanan Raşid al-Din'in *Câmî al-tavârih*'inin bazı nüshaları, ihtivâ ettikleri tasvirler bakımından bu devrin olduğu kadar İslâm san'atının da en mühim eserlerinden biri sayılabilir.

Tehriz ve Şîrâz, İran'da başlangıçta minyatür san'atının mühim merkezleri iken, XV. asrın başında Timur'un baki-miyetinden sonra bu san'atın merkezi Herat'a geçmiştir. Bilhassa Baysungur devrinde İslâm resim san'atının en vasıflı nümüneleri verilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi (Revan kısmı, nr. 1022)'nde bulunan *Kalîla va Dimna* nüshası, Dublin'de Chester Beatty Kütüphanesi (P. 119)'ndeki Sa'dî'nin

Galistân'ı, Baysungur adına hazırlanmış minyatürlü eserlerdir. Herat mektehi asrın ikinci yarısında da ehemmiyetini muhafaza etmiş ve İslâm âleminin en mühim nakkaşı olan Bihzâd'ı yetiştirmiştir [bk. mad. BİHZÂD]. XV. asırda Şîrâz da yine mühim İslâm minyatür merkezlerinden biri olmuştur. XVI. asırda Safevî baki-miyeti ile sırasıyla merkez olan Tehriz, Kazvin ve İsfahan'da Safevî minyatürü, saray üslûbunun en güzel nümünelerini verirken, merkez olmamakla beraber Şîrâz da ehemmiyetinden bir şey kaybetmemiştir. XV. ve XVI. asırlarda en çok Nişâmî'nin ve Amîr Hüsrev-i Dîblavî'nin *hamsa*'leri, Sa'dî, Câmî ve Ali Şîr Nevâî gibi meşhûr mü'elliflerin eserleri minyatürlendirilmiştir.

Hindistan'da ise, tam mânâsıyla İslâmî-Hind kültürünün mahsûlü olan resim san'atı, ancak XVI. asır sonunda doğmuştur. Hümâyûn tarafından Tebriz'den Kâbil'e dâvet edilen iki İranlı nakkaşın kurduğu ve zamanla genişleyen minyatür atölyesinde yapılmaya başlanan eserler, İran minyatüründen başka yerli resim san'at geleneklerine bağlandığı için İran'dakinden farklı bir üslûpta inkişaf gösterir. Ekber zamanında en yüksek seviyesine ulaşan Hind minyatürlerinde en sevilen mevzular saray hayatı, av ve savaş sahneleri olup, hakikate en uygun bir şekilde çok ince teferruatı yer veren bir anlayışla işlenmiştir. Hind minyatüründe, mühim yer tutan portreciliğin kökleri ise, eski Hind geleneğine bağlanır.

Çok eski bir geleneğe sâhip olan Türk resim üslûbu, bilhassa Selçuklu Türkleri ile İslâm dünyası içinde çok geniş bir sâhada te'sirli olmuş, İslâm resim san'atına yeni unsurlar getirmiştir. XIII. asır Anadolu Selçuklu saraylarında, Kubâdâbâd çinilerinde de Büyük Selçuklu eserlerindeki Türk tiplerine rastlanmakta ve bu da aynı üslûbun yayılma sâhasının genişliğini göstermektedir. Anadolu Selçuklularından günümüze pek az sayıda eser gelmiş olmasına rağmen, mevcut nümüneler Anadolu'da resim san'atının zenginliği hakkında oldukça iyi bir fikir verebilmektedir. Bir aşk romanı olan ve XIII. yüzyıl başlarında hazırlanmış bulunan *Varka ve Gölşah* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazine kısmı, nr. 841) adlı eserin minyatürleri eski Türk resim san'atı geleneğini devam ettirmiştir. Aksaray'da Nasreddin Sîvâsî tarafından 1271'de hazırlanan ve Selçuklu sultanı Gıyâsüddin Keyhusrev III.'e ithaf edilen astroloji ve sihir risâlesinin minyatürlerinde ise, Bizans san'atı ile temâsın te'siri görülmektedir.

Osmanlılarda minyatür san'atı kendine has bazı husûsiyetler kazanarak farklı bir

üslûp hâlinde gelişmiştir. Ahmedî (ölm. 1413) 'nin, Osmanlı devletinin kuruluş devrine âit olup, günümüze kadar gelmiş bulunan *İskender-nâme* (Paris, Bibl. Nat. Ms. Turc. nr. 309) 'sinin minyatürleri Selçuk minyatür üslûbunun XV. asır başına kadar devam etmiş olduğunu gösterir. Büyük bir san'atsever olan Fâtih, İstanbul'a bir çok yabancı san'atkârı davet etmiştir. Fakat garptan gelen Gentile Bellini ve Constanza da Ferrara gibi yabancı san'atkârların Türk minyatür san'atı üzerindeki te'sirleri mahdud olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed'in Sinan Bey tarafından yapılan portresi (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine kısmı, nr. 2153, 10^a) bu devrin en mühim eseridir. Bayezid II. ve Selim I. devrinde saray atölyesine şarktan bir çok nakkaş getirtilmiştir. Edebi eserlerin resimlendirildiği ve şark minyatür üslûbu te'sirinin ağır bastığı bu devirde, Türk minyatür san'atı derleme bir vasıf arzeder. Kanunî Sultan Süleyman devrinde ise, şark ve garp te'sirlerinin devam etmesine rağmen, minyatürlerin artık kendine has husûsiyetler gösteren üslûbu doğmuştur. Türk minyatür üslûbunun esâsını teşkil eden en mühim husûsiyetleri, bu devirde yazılmış olan Osmanlı tarihî ile ilgili eserlerin minyatürlerinde buluyoruz. Tarihî mevzuların resimlendirilmesiyle çeşitli ve gerçek hâdiselerin ele alınması Türk minyatür san'atının hakikate uygun bir tarzda gelişmesini sağlamıştır. Kanunî Sultan Süleyman devrinde, Şükrü tarafından te'lif edilmiş olan *Selim-nâme* (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine kısmı, nr. 1597/1598) nüshasındaki minyatürlerde Yavuz Sultan Selim devrine âit bâzı hâdiseler tasvir edilmiştir. Naşûh al-Silâhî al-Matraîki tarafından 1537/1538'de yazılıp resimlendirilen ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Irak seferini anlatan *Menâzil-i sefer-i Irakeyn* (Üniv. kütüp., nr. TY 5964) 'de İstanbul, Bağdad, Tebriz, Diyarbekir, Halep yolu üzerindeki şehir ve menziller, canlıların resimlerine yer verilmeden topografik görüşle tasvir edilmiştir. Kanunî devrinin son büyük eserlerinden birisi olan ve Kanunî devrini anlatan 1558 tarihli *Süleyman-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazine kısmı, nr. 1517) 'nin minyatürleri bu devrin çeşitli üslûp husûsiyetlerini birleştirmiş, yeni mevzuları işlemiş ve yeni ifâde tarzları ortaya koymuştur. Türk minyatür üslûbu Selim II. ve Murad III. devirlerinde kemâl devresine varmıştır. Bu devirde, Kanunî Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferini, ölümünü ve Selim II. 'in tahta çıkışını anlatan 1568/1569 tarihli *Nuzhat al-asrâr va'l-ahbâr der Sefer-i Zigetvar* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazine kısmı, nr. 1339), 1579 tarihli Sultan Süleyman ta-

rihi (Dublin, Chester Beatty, nr. 413), Sultan Selim devrini anlatan ve 1581'de tamamlanan *Selim-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 3595), Sultan Murad III. 'in saltanatını ele alan ve yine 1581 tarihli *Şehinşâh-nâme* (Üniv. kütüp., nr. FY 1404), Osman Gâzi'den Yavuz Sultan Selim'in saltanatının sonuna kadar Osmanlı tarihini içine alan 1584 tarihli *Hüner-nâme I* (Topkapı Sarayı, kütüp., Hazine kısmı, nr. 1523), Kanunî devrini anlatan 1588 tarihli *Hüner-nâme II* gibi tarihî mevzulu eserlerin bâzı nüshalarında portreciliğe de büyük bir âlâka duyulmuştur. „Nigârî“ mahlası ile tanınan Haydar Reis, Barbaros Hayreddin Paşa'yı, Kanunî 'yi ve Selim II. 'i canlandıran eserler vermiştir. Murad III. devrinde Osmanlı portreciliğinin en önemli eserlerinden biri de, Seyyid Lokman tarafından kaleme alınıp, Nakkaş Osman tarafından sultan portreleri ile süslenen *Kıyâfat al-insāniya fî şamā'il al-'Osmāniya* adlı eserdir. Yine Nakkaş Osman'ın riyâsetindeki bir hey'et tarafından minyatürlenen *Sâr-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazine kısmı, nr. 1344), Sultan Murad III. 'in oğlu şehzâde Mehmed'in 1582'deki sünnet düğününü anlatır. Buradaki minyatürlerde eğlencelere katılan bütün İstanbul esnafı ve merâşim, minyatürlerde de tasvir edildiği cihetle, çeşitli bakımlardan ehemmiyetlidir. Murad III. için 1583'te hazırlanmış olan *Zubdat al-tavârih* (Türk-İslâm Es. Müzesi, nr. 1973) 'te dünya tarihi Âdem ile Havvâ'dan itibaren ele alındığından burada dinî mevzuları, peygamberlerin hayat hikâyelerini bulmaktayız. Darîrî'nin Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ettiği, Peygamber'in hayatını anlatan *Sefer-i nebi* 'nin Murad III. 'in emriyle hazırlanan 6 ciltlik nüshasındaki minyatürler bu devir dinî ressamlığının âbidevi eserleridir. Kısa fakat verimli olan Mehmed III. 'in saltanatını tâkip eden devirde resimlendirilen eserlerin mevzuları ile birlikte üslûpta da değişme görülmür. XVII. asrın en vasıflı eserleri Osman II. zamanında meydana getirilmiştir. Taşköpri-zâde'nin *Şakā'ik al-nu'māniya* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazine kısmı, nr. 1263) adlı eseri bu devrin ünlü nakkaşı Ahmed Nakşi tarafından garp resim anlayışının te'sirlerini gösteren „perspektif“ in kullanıldığı minyatürlerle süslenmiştir. Nâdirî'nin, Osman II. devri hâdiselerini mevzu olarak alan *Hotin fetih-nâmesi* veya *Şeh-nâme-i Nâdirî* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazine kısmı, nr. 1124) adıyla tanınan eseri Osmanlı tarihinin resimlendirilmiş son şehnâmesidir. Muhtemelen 1630 yıllarında yapılmış olan ve Keleş Paşa'nın zaferlerini anlatan *Paşa-nâme* (British Museum, Sloane, nr. 3584) ise, Osmanlı tarihî hâdiselerini resimlendiren tasvir san'atının son nümûnesi'dir.

XVIII. asırda Levnî ile yeni ve son bir yaratıcı devreye giren Türk minyatür san'atının, bu devrin en mühim eserlerinin başında, Ahmed III. 'in şehzâdelerinin sünnet düğünü şenliklerini anlatan *Sâr-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 3593) 'nin Levnî tarafından yapılmış minyatürleri gelir. Aynı zamanda usta bir portreci olan Levnî, tek figürlerinde de büyük başarı sağlamıştır. Levnî'nin eserlerinde görülen garp resminin te'siri gittikçe artmış ve zamanla minyatür san'atının yerini garp resmine hâkim olan anlayışa bağlanan resim san'atı almıştır.

Eski kitaplarda görülen bu resimler, umûmiyetle hükümdarlar veya varlıklı şahsiyetler için hazırlanmış yazmalarda yer alır. Fakat geniş halk topluluklarının din bakımından menedilen, tasvir yapmaya karşı bir aksülâmel göstermediği de bir hakikattir. Nitekim Türkiye, Mısır ve hattâ Cava'da çok yaygın olan gölge oyunlarında tasvirlerin kullanıldığını görmekteyiz. Hac farizesini eda edenlerin, döndüklerinde evlerini kaba hayvan resimleri ile süslemeleri bunu te'yid eder.

Son olarak, müalüman hükümdarların resmini taşıyan paralar da zikredilebilir. Bu paraların en eskileri, açıkça Bizans paralarının taklidleri olup, bunlar 'Abd al-Malîk [b.b.k.] 'in takriben hierî 77'de sikkeye getirdiği inkılâbdan sonra kaybolur. Abbâsî halifeleri al-Mutavakkil, al-Muktedir ve al-Mu'tî 'in portrelerini taşıyan münferid nümûneler de mevcuttur. İnsan sûretleri taşıyan paralar hilhassa Anadolu Selçukluları, Diyarbekir Artuk-ogulları ve Halep Zengileri devrinde umûmîleşmiştir. Fakat bunlar umûmiyetle yabancı sikkelerin taklidi olup, her halde hiç bir zaman isim veya ünvanını taşıdıkları hükümdarların portreleri değildir. Bununla beraber, Hindistan'da Cihangir [b.b.k.] şahsî tasvirini taşıyan sikkeler bastırmış, hattâ kendisini elinde bir şarap kadehi ile resmettirecek kadar ileri gitmiştir.

Bibliyografya: Bu hususta başlıca kaynaklar şu eserlerde verilmiştir: K. A. Inostrantsev ve J. I. Smirnov, *Materiali dla bibliographie musulmanskoï archeologie* (Petersburg, 1904); F. R. Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey* (London, 1912); A. Creswell, *A provisional bibliography of painting in muhammadian art* (London, 1921); E. Kühnel, *Miniatur Malerei im islamischen Orient* (Berlin 1922); Ayn. mll., *Islamische Kleinkunst* (Berlin, 1925); H. Glück ve E. Diez, *Die Kunst des Islams* (Berlin, 1925); E. Migeon, *Manuel d'art musulman*, 2. tabi

(Paris, 1927); E. Herzfeld, *Die Malereien von Samarra* (Berlin, 1927); T. W. Arnold, *Painting in Islam* (Oxford, 1928); W. Björkman ve E. Kühnel, *Kritische Bibliographie. Islamische Kunst 1914—1927* (Isl., Berlin, 1928); Sir T. Arnold, *Painting in Islam, A Study of the place of pictorial art in Muslim culture* (Oxford, 1928); A. Grohmann ve T. W. Arnold, *Denkmäler islamischer Buchkunst* (München, 1929); E. Blochet, *Musulman Painting XII th-XVII th century* (London, 1929); T. W. Arnold, *The Old and New Testaments in Muslim Religions Art* (Oxford, 1932); L. Binyon - J. V. S. Wilkinson-B. Gray, *Persian Miniature Painting* (London, 1933); A. V. Pope, *A Survey of Persian Art, Textiles, Carpets, Metalwork minor Arts* (London and New York, 1938); H. Buchthal, „Hellenistic“ Miniatures in early Islamic Manuscripts (*Ars Islamica*, 1940); C. Wilkinson, *Excavations at Nishapur, Bulletin of the Metropolitan Museum* (New York, XXX, 1930; XXXII, 1932; XXXIII, 1933; XXXVII, 1942); R. Ettinghausen, *Painting in the Fatimid period, a reconstruction, Ars Islamica* (IX, 1942); Z. M. Hassan, *The Attitude of Islam towards Painting, the Bulletin of the Faculty of Arts*, (Cairo, 1944); Anon, *De la prohibition de la forme humaine et animale dans l'art islamique* (*Chaires d'Art*, XXVII, 1952) s. 297—301; K. A. C. Creswell, *A Bibliography of Painting in Islam* (Cairo, 1953); M. Ağaoglu, *Remarks on the Character of Islamic Art* (*Art Bulletin*, 1954); O. Grabar, *The Painting of the six King at Qusayr' Amrah* (*Ars Orientalis*, 1954); D. S. Rice, *Studies in Islamic Metalwork, Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (1952—1955, c. XIV, kısım 3; c. XV, kısım 1—3; c. XVII, kısım 2); E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul, 1955); A. Lane, *Islamic pottery from the Ninth to the Fourteenth Centuries* (London, 1956); K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture* (Pelican, 1958); V. Minorsky, *The Chester Beatty Library: A Catalogue of Turkish Manuscripts and Miniatures* (Dublin, 1958); R. W. Hamilton-D. Grabar, *Khirbat al-Majjar* (Oxford, 1959); K. Otto-dorn, *Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien* (*Ars Orientalis*, 1959, III, 63—76); E. Kühnel, *Persische Miniaturmalerei* (Berlin, 1959); D. Schlumberger, *Le palais ghaznévide de Lashkari Bazar* (Syria, XXIX, 1959); A. J. Arberry, M. Minovi, ve E. Blochet, *The Chester Beatty*

Library; A Catalogue of the Persian manuscripts and Miniatures, nşr. J. V. S. Wilkinson (Dublin, 1959—1960); Emel Esin, *Turkish Miniature Painting* (Oxford, 1955, Tokyo, 1960); O. Aslanapa, *Seljuk and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings* (İstanbul, 1961); M. Ş. İpşiroğlu, S. Eyüboğlu, R. Ettinghausen, *Turkey—Ancient Miniatures* (London, 1961); R. Ettinghausen, *Arap Painting* (Genève, 1962); G. Meredith—Owens, *Turkish miniatures* (London, 1963); D. Hill, D. Grabar, *Islamic Architecture and its decoration* (Chicago, 1964); David Talbot Rice, *Islamic Art* (London, 1965); R. Ettinghausen, *Turkish Miniatures, Fontana Unesco Art books* (Milano, 1965); E. Grube, *The World of Islam* (New York, 1966); I. Stehoukine, *La peinture Turque* (Paris, 1966); E. Grube, *The classical style in Islamic painting, Edizioni Orian* (1968). (NURHAN ATASOY.)

TASYİR. [Bk. TESYİR.]

TAŞAHHUD. [Bk. TEŞEHHÜD.]

TASBİH. [Bk. TEŞBİH.]

TASFİN. [Bk. TÂSFİN.]

TÂSFİN. TÂSFİN B. 'ALİ B. YÜSUF B. TÂSFİN, Murâbit hânedarı hükümdarlarından olup, bu hânedan mensuplarının amîr al-muslimin ünvanını taşıyan üçüncüsü ve kendi âilesinin hilfiil saltanat sürmüş olan hükümdarlarının sonuncusudur.

'Ali b. Yüsf [b. bk.]'un oğlu ve Yüsf b. Tâsfîn'in torunu olan Abu'l-Mu'izz Tâsfîn, babasının 537 (1143)'de ölümü üzerine iktidârı eline aldı; bu tarihte 'Abd al-Mu'min [b. bk.] tarafından sevk ve idare edilen Muvahhidler, hükûmet merkezi Merâkeş'in cenûbundaki dağlı ahâliyi kendi dâvalarına kazanmış idiler. Kısa hükümdarlığının tamâmı, general Reverter'in yardımı ile Muvahhidlere karşı savaşı desteklemeye çalışmakla geçti. Fakat gayretleri hiç bir semere vermedi. Fas'ın şimalinde ve şimali-i şarkisinde müteaddit mağlûbiyetlerden sonra 539 (1144/1145)'da amiral Muhammed b. Maymûn'un emrinde onunla birleşmek üzere Alméria'ya gelecek olan donanmasını beklemek için Oran'a sığındı. 'Abd al-Mu'min'in kît'aları Tâsfîn'i şehirden çıkarınca o, gemilerinin demirli bulunduğu deniz kıyısına doğru geceleyin, at sırtında, tek başına kaçmağa mecbur oldu. Fakat bir yarın üzerinden atı ile birlikte aşağıya uçu. Muvahhidler başını kestiler, tahnit ederek Tirma'al'a gönderdiler. Tarihçilerin çoğu Tâsfîn'in lûmü için 27 ramazan 539 (22 şubat 1145) tarihini verirler ise de, 540 ve 541 tarihlerine rastlanır.

Bibliyografya: 'Abd al-Vahid al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 145 v.d.; trc. Fagnan, s. 176; İbn Abî Zar', *Ravz al-kirfâs* (nşr. Torberg), s. 108, 122; 'Abd al-Rahmân İbn Haldûn, *Ibar* (Hist. des Berbères), metin, I, 247 ve 306; trc., II, 85 ve 178; Yahyâ b. Haldûn, *Buğyat al-rûvâd* (nşr. A. Bel), I, 86; İbn al-Hatîb, *al-Ihâta*, Kahire tabı, I, 284; Rağm al-hulâl, s. 53; al-Zarkaşî, *Târih al-davlatagn*, s. 5; al-Hulâl al-mavşîya (Tunus tabı), s. 100; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, X, 409 v.d.; trc. Fagnan (Annales du Maghreb et de l'Espagne), s. 540; al-Nâşîrî al-Salavî, *İstikşâ*, I, 127; trc. G. S. Colin, *Archives Marocaines* (Paris, 1925), XXXI, 209—213; İbn Halkân, *Vafayât al-a'yân*, II, 489 v.d.; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1928), s. 139 ve not 2, s. 159 ve not 5 ve bk. fibrist.

(E LÉVI-PROVENÇAL.)

TAŞKENT. Arapça ve Farsça el-yazmalarında umûmiyetle *Taşkend* şeklinde yazılmış olup, Orta-Asya'da Sir-Derya [b. bk.]'ya sağ taraftan dökülen Çirçik ırmağının suladığı vâhada bulunup, hâlen Özbekistan'ın idare merkezidir. Taşkent, bu cumhuriyetin en büyük ilim ve sanâyi merkezlerinden birini teşkil ettiği gibi, Orta-Asya demir-yollarının da bir kavşak noktasıdır.

Tarih. Neolitik ve erken Tunç devrine âit kalıntıların mevcûdiyeti, Taşkent'in Orta-Asya'nın çok eskiden beri meskûn bir yeri olduğunu göstermektedir. Ancak, burada bir şehrin hangi tarihte kurulduğu kat'i olarak belli değildir. Grek ve Roma kaynaklarının görüşüne nazaran, Sir-Derya'nın öte yakasında sâdece göçebeler vardı. En eski Çin kaynaklarının verdikleri haberler arasında m. ö. II. asırdan itibaren, sonradan Taşkent bölgesi ile Yu-ni memleketinden kısaca bahsedilir. Bilâhare bu memleket Cö-çi yahut Cö-şi veya sâdece Şi olarak da zikredilir. Buna âit yazı işareti „taş“ mânâsında kullanılmış olup, bunu E. Chavannes (*Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 140), sonraki Türkçe ismiyle (*Taşkend* „Taşköy“) birleştirmiştir. Milâttan sonraki ilk asırlarda, Taşkent, Çaç bölgesinin baş-sheri idi. Hiç şüphesiz Çince yazılış şekli islâmî devirde mâlum olan mahallî Çaç ismine tekabül etmektedir. Araplar, sık-sık, başka yerlerde olduğu gibi, burada Çaç sesi yerine Ş sesini kullanırlar. Arapça Şâş yüzünden, asıl isim yavaş-yavaş yazı ve halk dilinden atılmıştır. İlk defa V. (XI.) asırda zikredilen (ağ. bk.) bugünkü Türkçe adın Çaç veya Şâş'la münâsebeti olup-olma-

dığı ve bunun ne şekilde olduğu, bu güne kadar meşhûktur. E. Polivanov, (*İlk al-cumân*, W. Barthold için, Taşkent, 1927, s. 395 v.dd.) tarafından öne sürülen iştikakın (Tâjkent = „Tâjik yâni Arapların şehri“) her hâlde hiç bir ilmi değeri yoktur.

Çaç memleketi ile vüs'ati takriben 10 li (4 km.) den daha az) olan pâyitahtı hakkında esaslı mâlûmâtı ancak m.s. III. asır Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Hüan-çuang (*Mémoires sur les contrées occidentales*, 1857, I, 16) zamanında Çaç ve diğer bâzı memleketlerde, kendisine bütün memleketin tâbi olduğu bir hükümdar yoktu; müferit şehirler Türklerin hâkimiyeti altında idi. II. (VIII.) asırdaki Arap fütûhâtı esnâsında sık-sık Şâş melikinden bahsedilir; bunun makarrı olarak da al-Balâzuri (nşr. de Goeje, s. 421) ve al-Tabarî (II, 1517 ve 1521) tarafından, Arapça coğrafi eserlerde zikredilmeyen Târband şehri gösterilir. Nâşîrin (D. H. Müller) kabul ettiği gibi, Târband (*BGA*, III, 61 altta) 'ın bir idgama mâruz kalmış bulunduğu, şüpheli olmaktan daha ileridir. Buradaki hükümdar âilesinin aslı Türkü. Türk hanlarının hâkimiyeti yerine bâzan Çinlilerin kaim olmuştur. 751 yılında Çinli vâli Kau Siên-çi (Chavannes, *Documents*..., s. 297; F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, 1897, s. 70), Şâş hükümdârını katlettirdi; bunun oğlu yardım için Araplara mürâcaat etti. Abû Muslim [b. bk.] tarafından gönderilen Ziyâd b. Şâlih, Çinlileri zihîce 133 (= temmuz 751; krş. İbn al-Aşîr, V, 344) 'te Talas [b. bk.] 'ta ağır bir hezîmete uğrattı ve bu arada Kau Siên-çi öldürüldü. Bu savaşla Orta-Asya'da islâmın siyasi hâkimiyeti sağlam bir şekilde kuruldu. Bu hâkimiyeti ele geçirmek için Çinliler başka hiçbir teşebbüse geçmediler.

Halifeler devrinde Şâş mıntakası, Türklerle karşı islâm âleminin sınırını teşkil ediyordu, göçebelerin istilâsına engel olmak üzere bu zirâat sâhası, kalıntılara bugün de rastlanan bir sur ile muhafaza altına alınmıştı (*GMS*, New Series, V, 172). Buna rağmen, bu sınır bölgesi muhtemelen çok geçmeden Türkler tarafından zaptedilmiştir. 191 (806—807) senesinde âsi Râfi' b. Layğ'ın müttefiki olarak kendi Türkleri ile birlikte bir Şâş beyinden (şâhib) bahsedilir (al-Tabarî, III, 712). al-Ma'mûn zamanında Şâş yeniden halifelerin devletine bağlandı, ordu, 204 (819) 'de Sâmânîler Mâverâünnehr'de muhtelif bölgelerin vâiliklerini deruhte edince, bunlardan biri olan Yahyâ b. Asad'a, Şâş iktâ olarak verildi [krş. mad. SÂMÂNİLER bu maddede nak'olunanın aksine olarak, bu Yahyâ'nın sâdece

ölüm yılı değil, ölüm günü de verilmiştir: 241 rebiü'lâhırının sonundan 5 gün evvel perşembe günü (12 eylül 855); krş. *GMS*, 20, 286b]. 225 (840) yılında en büyük kardeşi olan ve Sâmânîlere intikal eden sâhanın en yüksek vâlisi bulunan Nüh b. Asad, İsticâb (bu günkü Sayrâm)'ı fethetmek sûretiyle hudûdu daha şimâle doğru genişletmeğe muvaffak oldu. Bu sıralarda Şâş'da islâmîyetin ilk zamanlarında kum ile dolan bir kanal islâh edildi. Bu islâh için halife al-Mu'taşim (833—842) tarafından iki milyon dirhem gönderildi (al-Tabarî, III, 1326).

Şâş'ın (ve aynı zamanda islâm memleketlerinin çoğunun) bize kadar intikal eden hemen-hemen bütün coğrafi tasvirleri, Sâmânîler zamanından kalmaz. Şâş, bunlarda sâdece memleket adı olarak geçer; baş-sheri Binkaş diye anılır; sikkelerde, basıldıkları yer olarak dâima „Şâş“ gösterilir; nâdiren bunun yanında „Binkaş“ bulunur. Şehrin uzunluğu ile genişliği birer fersah (5, 7 km.) idi; bugünkü Taşkent çok daha büyük bir vüs'ate sâhiptir. Ancak, Arap coğrafyacılarının verdikleri mesâfeerin ispat ettiği gibi, Binkaş'ın vaziyeti, Le Strange (*The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 480) 'de olduğu gibi, İski-Taşkent'in vaziyetine değil, takriben bugünkü Taşkent'in mevkiine tekabül ediyordu (W. Barthold, *Turkestan*, *GMS*, New Series, V, 171). Bugün hâlâ Taşkent'de 365 veya 366 (975—977) senesinde vefat eden şî'i ulemâsından Abû Bakr al-Kâfî al-Şâşî'nin türbesi gösterilir.

Taşkent adının, Türklerin zaptından önce (daha Sâmânî sülâlesinin nihâi olarak sükutundan evvel bütün Sir-Derya havâlisi 386 [996] senesinde Türklerin eline geçmişti) kullanılıp-kullanılmadığı belli değildir. Bildiğimiz kadar „Taşkent“ kelimesi ilk defa al-Bîrûnî'nin [b. bk.] *Târih al-Hind* (nşr. Sachau, s. 149; İng. trc., I, 298) 'inde geçer. Bu isim, gramer bakımından mânâsı dolayısıyla al-Bîrûnî tarafından yanlışlıkla Batlamyus'daki λθνωσ τυογοσ'un aynı olarak gösterilmiştir (J. Marquart, *Ērānshar*, Berlin, 1901, s. 155). Mahmud Kâşgarî *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi*, Besim Atalay, Ankara, ts., I, 443) tarafından „Şâş'ın adı“ olarak Taşkent'ten mâdâ „Terken“ adını da zikreder (başka yerde bu isme rastlanmaz). Meskûkâtta Taşkent adı, ancak Moğullar zamanında görülür. V. (XI.) asrın ikinci yarısında ve VI. (XII.) asırda sikkeler, doğrudan-doğrnya Sir-Derya'nın sağ kıyısında bulunan Banâket, Fanâket veya Banâkit'te basılmıştır. Vaktiyle bu şehir Taşkent'ten daha ehemmiyetli ol-

ması muhtemeldir. Cuvaynî (G M S, XVI, 70 v.d.)'de, Moğul seferine dâir verilen mâlûmatta Taşkent zikredilmez; burada sâdece Banâket'in zaptından bahsedilir. Moğul hâkimiyeti altında Taşkent, bizce bilinmeyen sebeplerden dolayı, daha iyi bir kadere sâhip olmuştur; Taşkent şehir olarak mevcûdiyetini muhafazaya devam etmiş ve bâzan hanlar tarafından da ziyaret edilmişti [krş. mad. BARAK-HAN]; buna mukabil Banâket, Moğullara karşı hiç bir mukavemet göstermediği hâlde, sonradan harâbe hâline gelmiş ve ancak 1392'de Timur tarafından Şâhrûhiya yeni adıyla tekrar kurulmuştur.

Çagatay [b. bk.]'ın Moğul devletinin sukutundan sonra Taşkent, Timur ve Timurîlular devletine bağlanmıştır; 890 (1485) yılında mülhakatıyla birlikte bu şehir, 892 (1487) senesinde burada vefat eden Moğul hanı Yûnus'a âit olmuştur (*Târîh-i Raşîdî*, trc. Ross, s. 114 v.d.); bunun mezarı Şayh Hâvend-i Tuhûr (halk dilinde Şayhantaur) diye anılan mahallî velînin câmiî içindedir; bu velînin zamânı (VIII.—XIV. asır) hakkında krş. A. Semenov, *Protokoli Turk. Kuçka Ljub. Arkh.*, 1915, XX, 29. Yûnus Han'a, oğlu Mahmud Han halef oldu. 1503 yılından beri Taşkent, Özbeklerin devletine bağlı kalmış, ancak devletin kurucusu Şaybânî Han [b. bk. ve mad. ŞAYBÂNİLER]'in vefâtından sonra pek kısa bir zaman için Özbeklerden tahliye olunmuştur. Mütâakıp asırlar zarfında Taşkent, kâh Özbeklerin, kâh Kazakların [bk. mad. KIRGIZLAR] hâkimiyeti altına girmiş, 1723 yılında Kalmuklar tarafından zaptolunmakla berâber, doğrudan-doğruya onların tesâhübüne geçmemiştir; bundan sonra şehir, Kazak asıllı ve bu defa Kalmuk beylerine tâbi bir bey tarafından idâre olunmuştur. Hâkimiyet bâzan mahallî velînin ahfâdı olan Hocalara da intikal etmiştir (*Z D M G*, XXXVIII, 311).

Bu asırlar zarfında Taşkent'i ele geçirmek için çok defa kanlı savaşlar olmuştur. Bu savaşlara dâir rivâyetlerden elde edilen bilgiler, o zamanki topografik vaziyetin anlaşılması bakımından ehemmiyetlidir. 'Abd Allâh Han b. İskandar [b. bk.] zamânında Taşkent etrâfında cereyan eden muhârebelere dâir verilen mâlûmat, Taşkent şehrinin eskiden benüz bugünkü duruma gelmemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak XII. (XVIII.) asırda müşterek bir pazarla şehrin dört semti (Kukça, Şayhantaur, Sibzai, Beş-Ağaç) ayrıldığından bahsedilir. Bâzan her şehir semtinde husûsî bir hâkim bulunurdu; her şehir semti başlı başına bir bütün teşkil ederdi ve diğerlerine karşı savaş hâlinde idi.

1780 tarihlerinde Şayhantaur semtinin hâkimi Yûnus Hoca bütün şehri kendi idâresi altında birleştirmeye muvaffak oldu Yûnus Hoca, Kazaklara karşı başarı ile savaştı ise de, 'Alim Han'ın sevk ettiği Hoğând Özbeklerine karşı ağır bir mağlubiyete uğradı; ölümünden sonra, oğlu ve halefi olan Sultan Hoca idâresi zamânında, 1810'dan kısa bir müddet önce, Taşkent, Hoğând hanlarının hâkimiyeti altına girmeğe mecbur kaldı (bu hâkimiyet sırasındaki şehrin vaziyeti için: krş. mad. HOKAND).

XVII. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar, Orta-Asya ile Rusya arasındaki ticârî münâsebetlerin merkezi olan Taşkent, 15-27 bazar 1865'de Çernaiev kumandasındaki Ruslar tarafından zaptolundu. Sır-Derya hölgesi ile Türkistan umûmî eyâletinin merkezi olarak Taşkent büyük bir gelişme kaydetti. Eski „Asyaî“ şehrin yanında me'mur v. b. 'nın ikâmetine mahsus yeni bir Rus şehri kuruldu. Her iki kısım birlikte müsterek belediye müesseseleri ile bir şehir teşkil etmiş (1877'den itibaren), ancak bu arada Rus şehri, nüfusu bakımından „Asyaî“ şehrine yetişememesine rağmen, husûsî imtiyazlardan müstefit olmuş, bu yüzden eski şehre karşı az ihtimam gösterilmiştir. Avrupaî mânada şehir bayatı sâdece Rus şehri kısmında mevcuttu; hükûmet me'murlarının yeri, mektepler, ilmi teşekkül ve cemiyetler orada idi. Şehrin, XIX. asrın ortasında 60.000 olan nüfusu 1897 nüfus sayımına göre 155.673 ve 1926 sayımına göre 323.600'e yükselmiş ve bu nüfus hızla çoğalmaya devam ederek, 1939'da 585.000'i ve nihâyet 1956 sayımında ise, 778.000'i bulmuştur.

İhtilâl ile Rus Taşkent eski şehre karşı bütün imtiyazlarını kaybetti. Orta-Asya'da milliyet esâsının kabûlü ve millî cumhuriyetlerin kuruluşundan itibaren Taşkent'in siyâsî bir ehemmiyeti kalmadı. Şehir, Özbekistan'a, şimâl havâlisi ise, Kazakistan'a bağlıdır. Özbekistan hükûmet me'murlarının yeri Semerkand'dır. Bununla berâber Taşkent, Orta-Asya'da en büyük şehir olarak iktisâdî ve ilmi bir merkez olmak bakımından ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Taşkent, bütün, Orta-Asya'nın iktisat şûrası (*ekonomiçeskiy soviet*) ile 1920 yılında kurulan üniversitenin zengin „Orta-Asya“ kütüphânesinin, Orta-Asya ana müzesinin (*glavniy musei*), Rus Orta-Asya coğrafya cemiyeti Orta-Asya kısmı v. s. nin bulunduğu bir merkezdir.

[Taşkent, Rus ihtilâlinde sonra Orta-Asya'nın en kudretli sanâyi merkezlerinden biri hâline gelmiş, bu arada zirâatin gelişmesini sağlamak için, zirâî ağır makina sanâyi ile

tekstil, kimya v. s. te'sisleri de kurulmuştur. Sanâyin gelişmesi için gereken enerjîyi te'min maksadı ile de 1926 yılında Boz-Su kanalında Özbekistan'ın ilk elektrik santrali yapılmış ve bunu sırasıyla Çirçik, Farhâd, Taşkent elektrik santralleri takip etmiştir. Tekstil kombinesi, Sovyet Rusya'daki en büyük kombinelerden biridir. Taşkent sanâyi 1940 yılına nazaran 1954 yılında % 320 nisbetinde artmıştır.

Taşkent'de dikkati çeken eski eserler arasında Barak-Han (XVI. asır), Kubelâğ (XVI. asır) medreseleri ile Kaffâl Şâhî (X. asır), Zeyneddin Baba ve Yûnus Han'ın türbeleri bilbassa zikre değer. Yeni binalar arasında 1947'de ikmâl edilmiş olan Ali Şir Nevâî Opera binası zikredilmelidir. Şehirde, birçok ilk ve orta tabsil müesseseleri yanında, Orta-Asya Devlet Üniversitesi ve 49 araştırma kuruluşu mevcut olup, Özbek, Tacik ve Rus dillerinde olmak üzere 23 gazete neşredilmekte idi (1956)].

Bibliyografiya: A. J. Dobrosmislov, *Taşkent v proslom i nastoyuşem*, (Taşkent, 1912); *Bolşaya Sovyetskaya Ensiklopediya* (II. baskı), c. I—II, Moskova, 1949—1958, XLII, 22 v.d. mad. *Taşkent*; Fr. v. Schwartz, *Turkestan*, Freiburg i. Br., 1900, s. 140 v. dd. (1874—1890'daki Taşkent'e âit olup, ihtiyatla faydalanılmalıdır); G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Vidayuşçigesya pamyatniki arhitekturi Uzbekistana*, Taşkent, 1958), s. 145—151; V. Masal'skiy, *Turkestankiy Krai* (Petersburg, 1913), s. 607 v. dd.; *Taşkent 1877—1912. K tridcatipyatî-i ietiya gorolskoyo obşçestvennago upravleniya*; W. Barthold, *Istoriya kulturnoi jizni Turkestana*, (Leningrad, 1927), s. 163 v. dd.; *Sredne-aziatiskiy gosudarstvenniy universitet. K desyatiletnemu yubileya oktyabrskoi revoliucii*, (Taşkent, 1927). Milliyet prensibi hakkında bk. J. Vareikis i S. Zelenskiy, *Nacional'no-gosudarstvennoye razmejevaniye Srednei Azii*, Taşkent, 1924). (W. BARTHOLD.)

(Bu madde N. HOCA tarafından ikmâl edilmiştir.)

TAŞKÖPRİ-ZÂDE, Kastamonu vilâyetinin Taşköprü kasabasında yerleşmiş ve bir çok ilim adamı yetiştirmiş olan meşhur bir Türk âilesinden gelenlerin ün vâni olup, bu âilenin ilk mensupları, Cengiz Han'ın garba yaptığı akınlar sırasında, İran üzerinden Anadolu'ya göç ederek, Kastamonu taraflarına gelmiş, âileye Taşköprülü nisbesi ise, Hayreddin Halil b. Kasım b. Hacı Safâ'nın bu şehirdeki Muzafferîye medresesine müderris olarak yerleşmesinden sonra verilmiş ve âile bu zattan neş'et etmiştir (Taşköp-

ri-zâde, *al-Şakâ'ik al-nu'mâniya*, trc. Mehmed Meedî, İstanbul, 1269, s. 139). Daha sonraları âilenin bâzı fertlerinin Taşkendi nisbesi ile zikredildiği de görülmektedir (Mehmed Şemî, *Asmâr al-tavârih ma'a zağl*, İstanbul, 1295, s. 192). Bu âileden gelen belli-başlı şahsiyetler şunlardır:

1. HAYREDDİN HALİL. HAYR AL-DİN HALİL, (ölm. 879=1474/1475), Kasım b. Hacı Safâ'nın oğludur. Doğum yeri ve tarihi kat'î şekilde belli olmamakla berâber, ilk tahsilini Kastamonu'da yapmış olmasına dikkat edilirse, çocukluk çağını bu şehirde geçirdiği söylenebilir. Bilâhare tahsil için Kastamonu'dan ayrılmış, Bursa'da Mehmed b. Beşir ve Edirne'de Molla Husrev'in kardeşinden ders almış, Fahr al-Din 'Acamî'den hadis ve tefsir öğrenmiş, sonra Bursa'ya dönüp Fenârî-zâde Yûsuf Bâlî'nin talebesi olmuş, bunu müteakıp Molla Yeğen'e intisab ederek ondan feyz almış ve onun tavsiyesi ile Kastamonu beyi — Candar-oğlu İsmâil Bey (1443—1459)—tarafından Taşköprü'de bulunan Muzafferîye medresesine müderris tayin edilmiştir. 1461'de Kastamonu, Osmanlı ülkesine tamâmiyle ilhak edildikten sonra, Fatih İstanbul'da te'sis ettiği Sahn medresesine, hocası Mevlânâ Hayreddin'in medh ve tavsiyesi üzerine, Molla Halil'i dâvet etmişse de, kabûl etmediğinden, pâdişah tarafından, Taşköprü'deki vazifesinden de uzaklaştırılmış ve çaresiz kalıp, İstanbul'a vazife istemeğe geleceği umulmuştur. Fakat o, bir müddet sıkıntıya düşer olmasına rağmen, gelmemiş ve halkın yardımı ile geçinmiştir. Nihâyet Kastamonu kazalarından Bakır-Küresi halkı, onu kasabalarına dâvetle vaaz hocası yapmışlardır. Hayreddin Halil Efendi, 879 (1474/1475) senesinde, burada vefat etmiş ve hocalık yaptığı, İsfendiyyar-zâde-lerden, müderris Hızır Efendi'nin 750 (1349/1350) senesinde inşâ ettirdiği câmiin hazîresine defnolunmuştur.

Halil Efendi, Muzafferîye medresesinde uzun müddet müderrislik yapmış, tefsir, hadis v. s. okutmuştur. Kastamonu'da bulunan İsmâil Bey medresesi müderrislerinden, Niksarlı Muhyiddin Mehmed Efendi'nin kız kardeşi ile evlenmişti. Muslihiddin Mustafa ve Kivâmeddin Kasım adında iki oğlu vardı.

Bibliyografiya: Meedî, *ayn. esr.*, s. 139, 141, 291; Âli, *Kunh al-ahbâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 5961, var. 151a, 189b; Mehmed Bebeç, *Kastamonu âsâr-ı kadimesi* (İstanbul, 1341), s. 62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, 49, 669).

2. MUSLİHİDDİN MUSTAFA. MUSLİH AL-DİN MUŞTAFÂ (1453—1529), Selim I.'ın

hocası olup, Hayreddin Halil Efendi'nin oğludur. 857 (1453) yılında, Taşköprü'de Niksarlı İbrahim Efendi'nin kızından dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babasının ve dayısı Muhyiddin Mehmed Efendi'nin yanında yaptı. Sonradan Bursa'ya giderek, Sultan medresesi müderrislerinden Mevlânâ Mehmed b. Hızır Şâh'tan ve İstanbul'da Semâniye müderrislerinden Mevlânâ Bahâeddin Efendi'den ders gördü. Kadı-zâde Kasım ve Manisa-zâde Muhyiddin Mehmed Efendilerden bilgi bakımından faydalandı. Emsâli arasında büyük şöhet yapmış ve nihâyet sırasıyla, Bursa'da Esediye, Ankara'da Ak-medrese ve Seyfiye medresesi ile, Üsküb'te İshak Paşa medresesinde ve Edirne'de kale içindeki Halebi medresesinde müderrislik yapmıştır.

Bayezid II., Muslihiddin Mustafa Efendi'yi, Trabzon'da bulunan oğlu şehzâde Selim'in hocalığına tâyin etti; fakat Selim ilmi meselelerden ziyâde, idâri işlerden hoşlanan bir şehzâde olduğu için, Mustafa Efendi bu vazifesinden uzun zaman kalamayarak Bayezid II. tarafından tekrar müderrisliğe getirildi ve Amasya'da Hüseyinîye, Bursa'da Sultâniye ve İstanbul'da Semâniye medreselerinde kendisine vazife verildi. Yavuz Sultan Selim, padişahlığını müteâkıp 1516 yılında, Halep şehrinin alınca, hocası Mustafa Efendi'yi bu şehrin kadılığına getirdi. Ancak babasının bir nasihatini göz önünde tutan Mustafa Efendi, bu vazifeden istifâ ederek tekrar müderrisliğe döndü. Eski yerini Mevlânâ Hüsameddin Çelebi işgal etmiş olduğundan bir müddet 70 akçe ile Bursa'da Sultâniye medresesinde kaldı. Hüsameddin Çelebi'nin vefâtı üzerine, 80 akçe ile İstanbul'a yine Sahn medresesine döndü ve burada 90 akçeye kadar yükseldi. Nihâyet 12 sevvâl 935 (19 haziran 1529) tarihinde İstanbul'da öldü.

Muslihiddin Mustafa, tefsîre, hadîse, fıkıh usûlüne ve edebî ilimlere hakkıyla vâkıftı. al-Bayzâvi'nin tefsîrine, ayrıca, eskiden çok meşhur ve mütedâvil eserlerden olan *Vikâya*'ye ve *Miftâh*'a hâşiyeler ile ferâiz ilmine dâir bir risâle yazmıştır. Şiirde Hilmi mahlasını kullanmıştır. İsmâeddin Ahmed ve tahsil çağında vefat eden Nizâmeddin Mehmed (899-914=1494-1508) adında iki oğlu vardı.

Bibliyografya: Mecdî, *ayn.*, *esr.*, s. 391 v. dd., 525; Âlî, *ayn.*, *esr.*, var. 235^b; Uzunçarşılı, *ayn.*, *esr.*, II, 669; Tayyib Gökbilgin *XV.-XVI. asırlarda Edirne Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 282; Latîfî, *Tazkirat al-şu'arâ* (İstanbul, 1314), s. 133 v. d.

3 KIVÂMEDDİN KASIM. KIVÂM AL-DİN KÂSİM (1463-1513), Hayreddin Halil Efendi'nin ikin-

ci oğlu olup, 867 (1462/1463) senesinde doğmuştur. Babasından ve dayısı Niksarlı Muhyiddin Mehmed b. İbrahim Efendi'den ders görmüş, sonradan Bursa'nın Çendik medresesi müderrisi Hoca-zâde Şeyh Mehmed'in ve Manastır medresesi müderrislerinden Kızıl Katır nâmı ile meşhur Muslihiddin Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Bu hocasının, Bursa'dan, Edirne'deki Üç-şerefeli medresesine gitmesi üzerine, Kivâmeddin de Edirne'ye gelmiş, sonra onunla sıhriyet te'sis etmiştir. Hocasının ölümünü müteâkıp Semâniye müderrislerinden Müeyyed-zâde, Molla Lütfî Efendi ve İzâri Çelebi ile dostluk kurup bu sâyede Mevlânâ Hatib-zâde'yi tanımıştır. Manisa-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği esnasında, yanında çalışmış ve onun ölümünü müteâkıp, Bursa'da, Esediye ve Molla Husrev medreselerinde (913=1507/1508), İnegöl'de İshak Paşa medresesinde müderrislik yaparak 919 (1513) yılında orada vefat etmiştir.

Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî'nin *al-Mu'avaal* adlı kitabı ile ilgili bir risâle yazmıştır. Kivâmeddin Kasım, aynı zamanda meşhur hattat Şeyh Hamdullah'ın talebesi olup, gayet güzel ta'lik yazdığı için Bayezid II. adına bir çok eser istinsah etmiş ise de, bunların mühim kısmı, sonradan kaybolmuştur.

Bibliyografya: Mecdî, *ayn.*, *esr.*, s. 210, 393; Müstakim-zâde, *Tuhfe-i hattâtîn* (İstanbul, 1928), s. 365.

4. EBU'L-HAYR İSÂMEDDİN AHMED EFENDİ. ABÜ'L-HAYR İSÂM AL-DİN AHMED EFENDİ (1495-1561), büyük bir âlim ve İstanbul kadısı olup, Muslihiddin Mustafa Efendi'nin oğludur. Taşköprü-zâde ünvânı ile dsba ziyâde bu zât meşhurdur. 14 rebiülevvel 901 (2 kânun I. 1495)'de Bursa'da doğmuştur. Vazife ile Ankara'ya gönderilmiş bulunan babası bir müddet sonra oğlunu yanına getirterek ona *Kur'an* dersi vermiş ve sonra âilesiyle birlikte tekrar Bursa'ya dönmüş, orada da İsmâeddin Ahmed Efendi, babasından Arapça dersleri almağa başlamıştır. Buradan da tahsiline devam etmek üzere İstanbul'a gitmiş, sonra tekrar Bursa'ya dönerek orada müderris olan amcası Kivâmeddin Kasım'ın yanında okumasına devam etmiştir. Babasının Amasya'daki Hüseyinîye medresesine tâyini üzerine, oraya giderek zamanın diğer medrese ilimlerini tamamlamıştır. Hocaları arasında Fenârî Muhyiddin Çelebi, Mîrîm Çelebi, Yavuz Sultan Selim devri kazaskerlerinden Seydi Efendi v.s. bulunmaktadır.

İsmâeddin Ahmed Efendi, ilk defa receb 931 (mayıs 1525)'de 25 akçe ile Dimetoka'da Oruç Paşa medresesine müderris oldu, Burada

Arap dil ve edebiyatı ile ferâize dâir dersler verdi. Sonradan, receb 933 (nisan 1527)'te, tertîan İstanbul'da bulunan Hacı Hasan medresesine tâyin edildi. Babasının ölümünü müteâkıp 936 zilhiccesi başlarında (temmuz 1530 sonları) Üsküb'ün İshak Paşa medresesine naklolundu. 17 sevvâl 942 (9 nisan 1536)'de tekrar İstanbul'a dönerek, Kalenderhâne medresesinde dersler verdi. 21 rebiülâhır 944 (27 eylül 1537)'te eski Mustafa Paşa medresesine müderris oldu. 4 zilkâde 945 (24 mart 1539)'te Edirne'deki Üç-şerefeli medresesine tâyin edildi. Nihâyet 23 rebiülevvel 946 (8 ağustos 1539)'da İstanbul Semâniye medresesi müderrisliğine yükseldi ve 11 sevvâl 951 (26 kânun I. 1544) tarihine kadar burada kaldı; sonradan yine Edirne'de, Sultan Bayezid medresesine müderris olarak gönderildi. 26 ramazan 952 (1 kânun I. 1545)'de Bursa kadılığı ile müderrislikten ayrıldı. Fakat bu vazifesinden azledilmesi üzerine 18 receb 954 (3 eylül 1547)'te, tekrar Sahn müderrisi oldu. 17 sevvâl 958 (18 teğrin I. 1551)'de İstanbul kadılığına getirildi; fakat burada ancak bir kaç sene çalışabildi. Gözleri görmez bir hâle geldiği için, 17 rehiülevvel 961 (20 şubat 1554)'de vazifeden ayrılmak mecbûriyetinde kaldı.

Müteâkıp 7 senede Ahmed Efendi, gözleri görmemesine rağmen-aralarında meşhur *al-Şakâ'ik* de bulunan-hir çok mühim eser yazdırmıştır. 13 nisan 1561 (30 receb 968)'de vefat eden Ahmed Efendi, Fâtih câmiî civarında bulunan Aşık Paşa tekkesi mescidi hazinesine defnolundu. Halvetî tarikatına mensuptu. Sülûs, nesih ve ta'lik yazmakta mâhir bir hattattı. Tefsîr ve kelâm ile edebî ilimlerde, bilhassa terâcim-i ahvâlde geniş bilgi sâhibi idi. Eserleri Arapça olup, aynı dilde yazılmış şiirleri de vardır.

Eserleri. 1. *Miftâh al-sa'âda ve mişbâh al-siyâda*, bir çok ilim ve fen mevzûları üzerine yazılmış bir eser olup (bâzı yazmaları için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 426, *Suppl.*, II, 633 ve ayrıca bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1960; Nuruosmaniye kütüp., nr. 4323; Musalla kütüp., nr. 170; Râgıb Paşa kütüp., nr. 1214) Haydarâbad'da kısmen basılmış; Bayezid Umûmî kütüp., nr. 5207'deki yazmasına dayanılarak O. Rescher tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir (İstanbul, 1934). Oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi tarafından, *Mavzû'ât al-ülûm* adı altında, bâzı ilâveler yapılarak Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Ahmed I.'e takdim edilmiştir (yazmaları için meselâ bk. Topkapı Sarayı Müzesi, Emânet Hazînesi kütüp., nr. 1661; Üniv. kütüp., nr. TY 3221, 3775. Eser, İstanbul'da 1315 tarihinde 2 cild hâlinde ba-

sılmıştır). *Miftâh al-sa'âda*'nın, *Madinat al-ülûm* adını taşıyan bir muhtasarı vardır (msl. bir nüshası için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2637; ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, göst. yer).

2. *al-Şakâ'ik al-nu'mâniya fî 'ulamâ al-davlat al-Osmâniya*, İsmâeddin Ahmed Efendi'nin en mühim eseri olup, Osman Gâzî'den itibaren, 965 (1558) senesine kadar gelen 10 padişah devrinde ve Osmanlı ülkesinde yaşamış 502 zâtın (âlim, şeyh v.s.) hayatından bahseder. Müellif, bu eserini, hayatının sonlarına doğru 30 ramazan 965 (16 temmuz 1558)'te tamamlamıştır. Arapça metni, İbn Hallikân'ın *Vafâyât al-ayân* (Bulak, 1299, 1310)'ı kenarında basılan eser, Mektûbî-zâde Abdülaziz (ölm. 1279=1862) ile isimleri meçhul başka iki şahıs tarafından telhis edilmiştir (bk. Behçet Gönül [Necatigil], *İstanbul kütüphanelerinde al-Şakâ'ik al-nu'mâniya tercüme ve zeyilleri*, *T M*, 1945, VII-VIII, cüz 2, s. 153 v. d.). *Şakâ'ik*'in Türkçe'ye muhtelif tercümeleri yapılmıştır. Bunlar sıra ile şunlardır: 1. Aşık Çelebi (ölm. 979=1572); 2. Muhtesib-zâde Mehmed Hâkî (ölm. 975=1567'den sonra), *Hadâ'ik al-rayhân*; 3. Derviş Ahmed Efendi, *al-Davhat al-irfânîya fî ravzat al-ulamâ al-Osmâniya*; 4. Muhammed b. Sinâeddin Yusuf (ölm. 989=1581), *Manâkib al-ulamâ*; 5. Seyyid Mustafa, *Haikâ'ik al-bayân fî tarcat mat Şakâ'ik al-nu'mân*; 6. Edirneli Mehmed Mecdî (ölm. 999=1590), *Şakâ'ik*'e ilhâkat ve zeyil yapanlardan, şuarâ tezkirelerinden faydalanıp genişleterek yaptığı tercümeyi *Hadâ'ik al-Şakâ'ik* adı ile isimlendirmiş ve eser Matbaa-i Âmire'de 1269'da basılmıştır; 7. Amasyalı İbrahim b. Ahmed (ölm. 998=1589); 8. Çerkes Mehmed b. Yusuf (ölm. 1098=1686'dan sonra); yukardaki tercümelere ve nüshaları için bk. B. Gönül, *ayn.*, *esr.*, s. 146-150; *GAL*, II, 426; *Suppl.*, II, 633; *Kaşf al-zunûn*, İstanbul, 1943, II, 1057 v. d.; *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I, 686 v. dd.; F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, I, 386 v. d.). *Şakâ'ik*, notlar ve düzeltmelerle O. Rescher tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir (İstanbul, 1927). *Şakâ'ik*'e Aşık Çelebi, Ali b. Bâlî (ölm. 997=1569), İştîplî Hüseyin Sadri (ölm. 993=1585), Lütfî Bey-zâde Mehmed b. Mustafa (ölm. 995=1587), Saçlı Emir-zâde Abdülkadir (ölm. 1000=1592), Seyrek-zâde Emrullah (ölm. 1008=1600), Hamidli Karaca Ahmed (ölm. 1024=1615), Akhisarlı Abdülkerim b. Sinan (ölm. 1038=1629), Nev'î-zâde Atâî (ölm. 1045=1635), v. b. tarafından zeyiller yazılmış, *Hadâ'ik al-hakâ'ik fî takmilâ*

lat *al-şakā'ik* adını taşıyan sonuncu zeyil Matbaa-i Âmir'e'de 1268 (1852) yılında basılmıştır (bk. B. Gönül, *agn. esr.*, s. 155—168).

3. *Navâdir al-ahbâr fi manâkib al-ahyâr*, üç fasıl üzerine tertip olunmuş bir hâl tercümesi kitabıdır. Birinci fasılda sabâbe ve âbidlerden; ikinci fasılda icâidat sâhiblerinden; üçüncü fasılda da hükemâ, müneccim ve tabiplerden bahsedilmektedir (msl. bk. Râgıp Paşa kütüp., nr. 1054; Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2458). Müellif bu eserini, Abû Muhammed'in *Siyar al-şahâba*, İbn Hallikân'ın *Vafayât al-a'yân* ve al-Şahrastânî'nin *Tarih al-hukamâ*'sından kısaltılmak sûretiyle meydana getirmiştir (*Kaşf al-zunûn*, II, 1943; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 347).

4. *Risâla fi 'ilm âdâb al-bahş*, mübâhase ve münâzara âdâbına dâir bir eserdir (muhtelif nüsha ve şerhleri için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 426, nr. 13; *Suppl.*, II, 633 v.d. ve ayrıca bk. Süleymaniye kütüp., Husrev Paşa kısmı, nr. 761 ve Mihrîşâh kısmı, nr. 326; Selim-Ağa kütüp., nr. 1063 ve Nuruosmâniye kütüp., nr. 5403).

5. *Hâşiya 'alâ hâşiya al-Sayyid Şarîf 'alâ şarh al-tacrid*, kelâma âit bir eserdir (nüshaları için msl. bk. Râgıp Paşa kütüp., nr. 732; Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2025; krş. *Kaşf al-zunûn*, II, 348).

6. *Şarh al-ahkāk al-azudiya*, müellif bu eserini 5 şubat 1540 tarihinde tamamlamıştır (nüshaları için msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1940; Süleymaniye kütüp., Husrev Paşa kısmı, nr. 761 ve Râgıp Paşa kütüp., nr. 786).

7. *Risâlat fi 'l-farâiz* ve 1549 haziranında tamamlanan *şarh*'i, ferâize dâirdir (bk. *GAL*, II, 426, nr. 7; *Suppl.*, II, 633; ayrıca Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1597 ve 1600. Bu sonuncu nüsha müellifin oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi'nin hattıyladır).

8. *Şarh mukaddimat al-şalât*, Molla Fenârî'nin namâza dâir yazdığı bir risâlenin şerhi olup müellif tarafından oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi'ye 1560 eylülünde yazdırılmıştır (msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1231; Es'ad Efendi kütüp., nr. 3590).

Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'nin bunlardan başka 9. *Miftâh al-irâb*; *al-ma'âlim fi 'ilm al-kalâm* (msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2149; Âtif Efendi kütüp., nr. 2616); 10. *Şîrat al-halâş fi 'l-ihlâş*; 11. *Risâla fi 'l-hikmat al-amaliya al-risâlat al-cami'a li-vaşf al-'ulûm al-nafi'a* (*GAL*, göst. yer., nr. 3); 12. *Risâlat fi 'l-kazâ' va 'l-kadar* (Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, I, 546, 549, 561); 13. *Masâlik al-halâş fi mahâlik al-havâşş* (*GAL*, ve *Suppl.*, göst.

yer., nr. 17); 14. *al-Cami' fi 'l-mantik*; *al-Kavâ'id al-caliyat fi tahkik mabâhiş al-kulliyât* (*GAL*, göst. yer., nr. 10; 15. *Şarh hadîş arba'in* (msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 566); 16. *Hâşiya min avval şarh al-miftâh li Sayyid Şarîf Curcânî*; 17. *Şarh al-favâ'id al-Giyâşiya* (10 ağustos 1535'te tamamlanan eserin yazmaları için msl. bk. Murad Molla kütüp., nr. 1384; Râgıp Paşa kütüp., nr. 1273); 18. *Risâlat fi taf-sîr âyat al-vuzû' ve 19. Risâlat al-şifa' fi davâ' al-vabâ'* (bk. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, İstanbul, 1311, I, 545 v.d.) gibi daha bir çok Arapça eserleri ve risâleleri mevcuttur (bu eserler için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 3238—3248 ve Bursalı Tâhir (*agn. esr.*, I, 346).

Birisi dayısının kızı olmak üzere iki zevcesi bulunan İsmâmeddin Ahmed Efendi'nin dayısının kızından, biri kız olmak üzere üç çocuğu, diğer zevcesinden ise, üç oğlu olmuştur (çocukları için bk. Nevî-zâde Atâî, *agn. esr.*, s. 10 v.d.; Mehmed Mecdi, *agn. esr.*, s. 395—398; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, III, 338; Yurdağül Tümer, *Taşköprülüler âilesi*, Tarih Semineri kütüp., tezler, nr. 472, s. 48). İsmâmeddin Ahmed Efendi'nin kendisinden sonra ilim sâhasında şöret yapan yegâne çocuğu ise, Kemâleddin Mehmed Efendi'dir.

Bibliyografi: Âtî, *agn. esr.*, var. 352a-b; Mecdi, *agn. esr.*, 524—527; Nevî-zâde Atâî, *Hadâ'ik al-hakâ'ik fi takmilat al-Şakâ'ik*, İstanbul, 1268, s. 8—11; Müstakîm-zâde, *agn. esr.*, s. 89; Uzunçarşılı, *agn. esr.*, II, 670; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkat al-cavâmî*, İstanbul, 1308, I, 155; Muallim Nâci, *Esâmî*, İstanbul, 1308, s. 195 v.d.

5. KEMÂLEDDİN MEHMED EFENDİ. KAMÂL AL-DİN MUHAMMED EFENDİ (1552—1621), İstanbul'da doğmuş, babasından, muhtelif âlimlerden ve bilhassa Şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi'den ders görmüş, Nakşibendî tarikâtı şeyhlerinden Hâfız Ahmed Buhârî ile Üsküdarlı Azîz Mahmud Hudâyî Efendilerden geniş ölçüde istifade etmiştir. Nisan 1576'da 30 akçe ile Unkapanı medresesinde tedris hizmetine giren Kemâleddin Efendi, sırasıyla Yeni Ali Paşa medresesine (şâban 990=1582), Sahn medreselerinden birine (receb 996=mayıs 1588), Şehzâde Sultan Mehmed medresesi müderrishliğine (zilkade 998=eylül 1590) getirilmiş; bundan sonra kadılık mesleğine geçerek receb 999 (nisan 1591)'da Selânik, cemâziyelevvel 1001 (şubat 1593)'de Üsküdar, Haleb, şevvâl 1004 (haziran 1596)'te Şam, şevvâl 1005 (mayıs 1597)'te ikinci defa Haleb, safer 1007 (eylül 1598)'de Bursa, mart 1599'da Galata, şubat 1600 tarihinde ikinci defa Selânik kadısı olmuş,

onu müteakib de üç defa (1603, 1605, 1610) Anadolu kazaskerliği makamını işgal etmiş; bir müddet emekli kaldıktan sonra safer 1021 (nisan 1612)'de Rumeli kazaskerliğine yükselmiş; fakat bu vazifede ancak 6-7 ay kaldıktan sonra azledilmiş ve 1022 (1613)'de Gelibolu kazası arpalık olarak kendisine verilmiştir.

Kemâleddin Mehmed Efendi ikinci defa (ramazan 1024=teşrin I. 1615) Rumeli kazaskerliğine getirildi ve rebülâbır 1026 (nisan 1617)'ya kadar bu vazifede kalarak Mihalîç ve Kirmasti arpalıkları ile azledildi ise de, Sultan Osman II. zamanında üçüncü defa aynı makama tayin edildi. Pâdişah, safer 1030 (kânun II. 1621)'da, kardeşi şehzâde Mehmed'i öldürmek için şeyhülislâm Es'ad Efendi'den almadığı fetvâyı, meşihat makamında gözü olan Kemâleddin Mehmed Efendi'den almıştı. Bu sebeple 21 mayıs 1621'de İstanbul'dan hareket eden ordu ve pâdişah ile birlikte Kemâleddin Efendi de Bogdan'a kadar gitmiş, ancak yolda çok ağır bir hastalığa yakalandığı için, şeyhülislâm olamadan, 4 şevvâl 1030 (22 ağustos 1621)'da, Tuna nehrinin sağ sâhilindeki İsakçı kasabasında ölmüştür. Nâsı bir 'kadırga ile Karadeniz üzerinden İstanbul'a getirilerek Âşık Paşa tekkesi mescidi hazîresinde, babasının yanına gömülmüştür. Kemâleddin Efendi âlim ve şâir idi. Şiirlerinde Kemâlî mahlasını kullanmıştır. Şiir yazacak kadar Arapça'ya da vakıftı. İbrahim ve Yahya adında iki oğlu olmuştur.

Eserleri: 1. *Mavzû'at al-'ulûm*, babasının, *Miftâh al-sâ'ada va misbâh al-siyâda* adlı eserinin bâzı ilâvelerle tercümesidir (yk. bk.). 2. *Şehnâme*, Sultan Osman II.'nin emri ile kaleme alınmış mensur bir eser olduğu nakledilmiştir (Atâî, *agn. esr.*, s. 642 ve Mehmed Tâhir, *agn. esr.*, I, 347). 3. *Tarih-i kaht-i Mısır tercümesi*, receb 1008 tarihinde yazılmış olan bir nüshası Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2407'dedir. 4. *Risâle-i Hüseyin Vâiz tercümesi*. 5. *Sûre-i Kehf tefsirine hâşiye*. 6. *Kasîde-i Bur'a tahmîsi*. 7. *Adad aşâb al-bidâya va 'l-nihâya fi tacrid masâ'il al-hidâya*, fıkha dâir bir eser olup bir nüshası, Beşir Ağa kütüp., nr. 281'de bulunmaktadır. 8. *Hadîş arba'in* tercümesi, Ahmed I. zamanında manzum ve mensur olarak vücûda getirilmiş olup, epöyce münşiyâne bir üslûp ile yazılmış ve 1021 (1612) tarihinde tamamlanmıştır (bk. A. Karahan, *İslâm-Türk edebiyatında kırk hadîş*, İstanbul, 1954, s. 214 v. dd.). 9. *Kitâb al-isti'âb fi varifat al-aşâb tercümesi*, takriben 3.500 kadar sahâbenin hâl tercümesini ihtivâ eden İbn 'Abd al-Barr (ölm. 1070/1071)'in bu eseri önce imâm-ı sultânî Mustafa Efendi tarafından

Türkçe'ye çevrilmeğe başlanmış, fakat onun ölümü üzerine Kemâleddin Mehmed Efendi z (.) barfîne kadar tercümeğe devam etmiş ise de, o da tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Her iki kısmı hâvî bulunan ve alfabetik şekilde tanzim edilmiş olan bahis mevzuu tercümenin, Nuruosmâniye kütüp., nr. 723'deki nüshasının tavsîfi için bk. *İstanbul kitaplıkları Tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, 710.

Kemâleddin Efendi'nin bunlardan başka, tefsîre dâir, Arapça olarak yazdığı *Hâşiya 'alâ' hâşiya Sayyid 'Alî al-Kaşşâf* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 376 ve 377) ile Maed al-Din Camâl al-İslâm (ölm. 662=1264)'ın *Kaşîdat al-vitarîya*'sinin tahmîsi olan *Zarî'at al-vuşûl* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 512) isimli daha bâzı eserleri vardır.

Bibliyografi: Atâî, *agn. esr.*, s. 641 v. d.; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, II, 188; *Kitâb al-isti'âb fi marifat al-aşâb tercümesi*, Nuruosmâniye kütüp., nr. 723, 2. kısım, var. 2b; Hammer, *Deulet-i osmaniye tarihi*, tre. Mehmed Atâ, İstanbul, 1333, VIII, 198 v. dd.; Uzunçarşılı, *agn. esr.*, III/1, 135; Ayvansarayî, *agn. esr.*, I, 155; Abdurrahman Hibri, *Defter-i ahbâr*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2418, var. 15a, 71b; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 6; Selânikî Mustafa, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 286; Muhammed b. Muhammed al-Rûmî, *Zayl-i şakâ'ik*, Lala İsmail kütüp., nr. 300, var. 91a v. d.; Kâtib Çelebi, *Takvîm al-tavârih*, İstanbul, 1146, s. 78, 80; Hasîb-i Üsküdarî, *Vafayât al-akâbir*, Millet kütüp., Ali Emiri, Tarih, nr. 620, var. 62a; Muhammed b. Muhammed al-Edirnevî, *Nuḥbat al-tavârih va 'l-ahbâr*, İstanbul, 1276, s. 249; Muḥibbî, *Hulâşat al-aşar*, Mısır, 1284, III, 356 v. dd.; İsmail Hâmi Dânişmend, *İzâhât Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, III, 279; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, IV, 80; Bür Işın, *XVII. asrın ilk yarısında Anadolu ve Rumeli kazaskerleri*, Tarih Semineri kütüp., tezler, nr. 751, s. 32—37; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, (İstanbul, 1311, II, 571); Atâî, *agn. esr.*, s. 642; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1331, I, 347 v. d.; İ. H. Uzunçarşılı, *agn. esr.*, III, 674 v. d.; F. E. Karatay, *agn. esr.*, I, 479 v. d.; Babinger, *Geschichtschreiber der Osmanen und Ihre werke* (Leipzig 1927), s. 148 v. d.

6. EBÜ HÂMİD MEHMED. ABÜ HÂMİD MUHAMMED (1563—1597), İsmâmeddin Ahmed Efendi'nin oğlu ve Kemâleddin Mehmed Efendi'nin de aynı anneden küçük kardeşidir. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra, Ebüssu'ûd Efen-

di'den icâzet aldı. Kadılık mesleğini tercih ettiği için Rusçuk kadılığı ile vazifeye başladı; bilâbire Tırhala, Safed kadılıklarında bulundu. Son olarak Harameyn kadılığına tâyin edilip giderken, Hama'da cemâziyelâhır 1005 (kânun II. 1597)'te vebâdan öldü ve burada yol üzerinde Âzerî Çelebî kabrine yakın bir mahalle defnedildi (Atâî, *ayn. esr.*, s. 405; Y. Tümer, *ayn. tez.*, s. 50).

İsâmeddin Ahmed Efendi'nin tesbit edebildiğimiz torunları ndan biri, Şam kadısı iken vefat eden oğlu Şemseddin Mehmed Çelebî'nin evlâdı Ahmed Çelebî (ölm. 1607) olup Hoca Sâdeddin Efendi'den mülâzim olmuş, Haydar Paşa (1011=1602) ve Sinan Paşa medresesi müderrisliğinde bulunmuş, cemâziyelevvel 1016 (eylül 1607) tarihinde de vefat etmiştir (Atâî, *ayn. esr.*, s. 519).

Ahmed Efendi'nin diğer torunu, Kemâleddin Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi (1582—1609) olup, Sun'ullah Efendi'den mülâzemet almış (1600), Canbâziye, Yeni Ali Paşa medresesi müderrisliğinden sonra cemâziyelevvel 1017 (agustos 1608)'de Sahn medreselerinden birine tâyin edilmiş ise de, rebiülâhır 1010 (teşrin I. 1601)'da vebâdan ölmüş, Aşık Paşa tekkesi mescidi haziresinde büyük babalarının yanında defnedilmiştir. Bâzı takrizleri ve Arapça şiirleri vardır (Atâî, *ayn. esr.*, s. 529; Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, IV, 80'de Mehmed Efendi'nin ölüm tarihi rebiülâhır 1015=agustos 1606 olarak gösterilmiştir).

Kemâleddin Mehmed Efendi'nin diğer oğlu İbrahim Efendi (ölm. 1657), muhtelif müderrislik ve kadılıklarda bulunduktan sonra, İstanbul kadılığında (agustos 1648—temmuz 1649), Anadolu (kânun I. 1652—eylül 1653) ve Rumeli kazaskerliklerinde (agustos 1655—haziran 1656) bulunmuş, zilhicce 1067 (eylül 1657)'de, farıza-i haccı edâdan sonra, yaşı almış geçkin olduğu hâlde vefat etmiş, Hadîca'nın kabri civârına defnolunmuştur. Ahmed ve Yahya Çelebî adında iki oğlu vardır (Uşşâkî-zâde İbrahim b. Abdülbâkî, *Zeyl-i Şaqqâ'iq*, faksimile ngr. H. J. Kissling, Wiesbaden, 1965, s. 230 v.d.; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 336 ve V, 236—240, 262, 346; Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 105). İbrahim Efendi'nin oğullarından Ahmed Efendi (ölm. 1665), Süleymaniye Dârülbâdisi müderrisliğine kadar yükselmiş, müteâkiben tâyin edildiği Halep kadılığı hizmetine başladığı esnâda, cemâziyelevvel 1076 (teşrin II. 1665)'da ölmüştür (Uşşâkî-zâde, *ayn. esr.*, s. 284 v.d.). Kazasker İbrahim Efendi'nin diğer oğlu Yabya Çelebî (ölm. 1699), muhtelif müderrisliklerde

bulunmuş ve receb 1080 (teşrin II. — kânun I. 1669)'de ölmüştür (Uşşâkî-zâde, *ayn. esr.*, s. 354 v.d.).

Taşköpri-zâde âilesinin bunlardan sonraki nesilleri (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 426; III, 121; IV, 80) gittikçe ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. (M. MÜNİR AKTEPE.)

TAŞRİH. [Bk. TEŞRİH.]

TAŞRİK. [Bk. TEŞRİK.]

TÂT. [Bk. TÂT.]

TÂT. TÂT (TAT), „Türk ülkelerindeki yabancı unsurlar“ı (Thomsen) göstermeğe yarayan bir Türkçe kelime.

1. Bu kelimenin oldukça karışık bir tarihçesi vardır. Orbun kitâbelerinde (VIII. asır) geçtiğini, ilk defa Vambéry (*Noten zu den alttürk. Inschriften, Mém. Soc. Finno-Ougr.*, Helsingfors, 1899, XII, 88 v.d.) fark etmiştir. Thomsen (*Turcica*, ayn. yer. [1916], XXXVII, 15) kitâbedeki *on ok oğluna tatiña tûgi* sözlerini „on ok oğluna [= garp Türklerine] ve tatna [= yabancı menşeli te'â'larına] kadar“ şeklinde çevirmeği teklif etmiştir. Thomsen, bu kelimenin nereden geldiğini araştırmadığı hâlde, Korsch, onda (*tât) Tangut kelimesinin kısaltılmış şeklinin bulunabileceğini sanmıştır (*Slovo „baldak“ i dolgota v turetskih yazıkah, Zivaya Starina*, 1909, cüz II—III, 156—161). Tat kelimesinin tarihi için Vogul ve Ostyakların İrtiş ırmağına verdikleri *Tagat*, *Tangat*, *Taut* adı mühim olabilir; krş. Marquart, *Streifzüge*, s. 499.

Divanü Lügat-it-Türk tercümesi, Besim Atalay, I, 36, 454, 486; II, 3, 216, 280; te'lifi 466=1075'e göre, *tat* (böyle!) kelimesi, bütün Türklerde, İranlılara (*al-fârsîyân*) delâlet eder; bilhassa Yağma ve Tuhsi boylarında ise, Uygurları ifâde eder. Atasözleriyle de te'yid olunduğu üzere, her iki şekilde de *tat*, istihzâ ve tabkîr mânasında kullanılmıştır: „diken köküyle çıkar ve *Tat*'ın gözüne vur“, „*Tat*'sız Türk, başsız hörk olmaz“.

Sonradan fütûhâta başlayan Türklerin dilinde *tat* kelimesi, bilhassa mağlûp edilen İranlılar ile birleştirilmiştir. Hattâ Celâleddin Rûmî Türkçe beyitlerinde (Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 150 ve bilhassa Martinoviç, *Zap.*, 1917, XXIV, 221) *Tať* (böyle!) ve *Taťi-ca* kelimelerini, İranlılar ile onların dilini ifâde etmek için kullanmıştır. Safevîler devrinde câri istilâhı kullanan Pietro della Valle (frans. tre.; 1663, II, 468 v.d.) merak uyandıran bir parçada (daha önce Hsnikov'un belirttiği gibi) Kızılbaşları „Şâh İsmâ'il Şüfî ile idhal olunan insanlardan bir ırk“ olarak „halkın en aşağı tabakası... fakat doğrudan

doğruya İranlıların eski gerçek ırkından gelen“ Tatların mukabili olarak gösterir. Bir Türk boyu olan Kaşkaylar (Fârs'ta) *Tat* kelimesini hâlâ „Türk'ten başkası“ mânasında kullanırlar; krş. Romaskeviç, *Pesni kaşkai-sev. Sborn. muzeya Anthropol. pri Akademii nauk*, V/2, s. 587. Azerbaycan'da Türkçe konuşan Ahl-i Hakk da, *tat* kelimesini, galiba, ataları olan Türkmen Kara-Koyunluların kullanmış oldukları mânada istimal eder; krş. Minorsky, *R M M*, XLV 242; krş. mad. MAKÜ.

Hazar'ın ötesindeki Türkmenler, İranlı Tâcîk'lere *tat* adını verirler; Samoyloviç'e göre, onlar vaktiyle Hıve ahâlisini de böyle tesmiye etmişlerdir [belki Hvarizm'in eski İran ahâlisinin hatırasına binâen?; krş. A. Z. Walidi, *Hwarezmische Sätze, Islamica*, 1927, III, 190—213].

Diğer taraftan *tat* adı, başka halk unsurları için de kullanılmıştır. Daha Schildberger (1394—1427) „müşrik“lerin „Tbat“ adını Karekeri (muhtemelen Kırk-yer=Kırım'ın cenûb-i garbî dağlarındaki Çifut-Kal'a) ahâlisi için kullandıklarına işâret eder. Başka bir yerde ise, Kırım'da konuşulan dillerden birine Kuthia denildiğini ve „müşrik“lerin de buna *tat* adını verdiklerini kaydeder („die siebent sprauch haisst Kuthia sprauch und die haiden haissent That“). Bundan, XV. asırda müslüman Kıpçakların dilinde That adının Kırım'daki Gotlar (beylikleri 1475'te Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır) için kullanıldığı anlaşıyor.

Daha sonra Cani-beg Giray'ın *yarlık*'ından itibaren (tarihi: 1037=1628, bk. Veliaminov-Zernov, *Materiali dlia istorii Krim. hanstva*, Petersburg, 1864, s. 26) Kırım hanlarının ünvanlarında resmen şu şekilde geçer: *tât bila tavgâc-niñ uluğ pādşāhi*, Budagov (*Slovar*, I, 329), sebebini göstermeden, bu *tat*'ı „Cenevizli“ diye izah eder [ünvanda geçen Tavgâc'ın mânası tamâmiyle izahsız bırakılmıştır]. Kırım'ın şimalindeki Nogay Tatarları, türkleştirilmiş halkların bir halitası olup, yarım-adanın cenup sâhilinde yaşayan müslümanların hepsine *tat* adını vermişlerdir (Samoyloviç'in verdiği şahsî mâlûmat; ayrıca krş. Radloff, *Versuch eines Wörterbuchs*, III, str. 899, 5b'de).

Ayrıca 1778'den beri Mariupol'da oturan „Rumlar“ (=ortodokslar)'ın bir kısmının *tat* tesmiye olunmaları dikkate değer. Bu *tat*'lar Kırım'ın cenup sâhilinden göçmüş olup, bir Rum lehçesiyle konuşurlardı. Fakat „Mariupol Rumları“nın Türkçe konuşan (Türkçe'yi Grek harfleri ile yazarlardı) ve görüşlerine nazaran

Kırım Gotlarının hâlis abfâdı olan kısmı, *tat* ismini taşımaz (krş. Grigorowitsch-Blau, *Über die griechisch-türkische Mischbevölkerung in Mariupol*, *Z D M G*, 1874, XXVIII, 576—583 ve aynı yerde, s. 562—576; Tomasschek, *Die Gothen in Taurien*, II [Wien, 1881], s. 5. 48; Th. Braun, *Mariupolskiye Greki, Jivaya Starina* [Petersburg, 1890], I/2, s. 78—92).

Tomaschek (*ayn. esr.*, s. 45)'e göre, Macarlar Slovaklara Tôt (< *tat?) adını verirler.

Tat kelimesinin doğrudan-doğruya „Türk olmayan, yabancı menşeli“ mânası, Şeyh Süleyman Efendi'nin lûgatı (*Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, ngr. Künos, s. 184) ile te'yit olunmaktadır: „Türk hâkimiyeti altına giren milletler msl. Tâcîk'ler gibi“ [bununla berâber müellif, s. 179'da: yabancı olup, Türkçe konuşan halk unsurlarına *tat*, Farsça konuşanlara ise, *tâcîk* denildiğini yazar. Ayrıca Zeki Velidî'nin verdiği şifâhî bilgiye göre, *tat*, Türkistan'da (XIV. asırda?) Moğullardan önce orada yaşamış olan Türkler de dâhil olmak üzere, yerleşik bütün unsurları ifâde etmiştir]. Bu kelimeyi, galiba mahallî Osmanlı şartlarına uydurarak izah etmeğe çalışan Ahmed Vefik (*Lehce-i Osmânî*, İstanbul, 1306, s. 286)'de: „Türkler tarafından zaptolunan eyâletlerin eski Kürd ve İranlı sekemesi“ne delâlet ettiğini kaydeder. Barbier de Meynard lûgatında, Ahmed Vefik'in izah şeklini almakla berâber, bunun Türkistan'a âit olduğu inancındadır.

Çağatay lûgatleri *tat* kelimesinden istikak ettirilen mânalara da yer vermişlerdir: „tâbi olan halkın şehir dışında yaşayan sınıfı“ (? krş. yukarıda Zeki Velidî'nin dedikleri), „avâre, serseri“ v.b. (krş. Veliaminov-Zernov, *Slovar. Çağatay-turetskii* [„Abuşka“], Petersburg, 1868; Pavet de Courteille, *Dictionnaire turco-oriental*, 1870, s. 194; Radloff, *Versuch*, III, 899, aş. 5 c ve d'de). Bununla berâber, hesseten *tat* kelimesini araştırmış olan Melioransky (*Zap.*, 1899, XII, 0154—0158)'de, Ali Şîr Nevâî'nin eserlerinden alınan bu mânalara âit misâllerin oldukça şüpheli olduğunu göstermiştir.

2. Husûsî (ve anlaşılan tâli) mânada *tat* tâbiri, bizzat İranlıların ayrı bir grup olarak kabul ettikleri bâzı İranlı halk unsurları için kullanılır. Bu *tât* grupları, İran ile Mâverâ-yı Kafkas'ta bulunurlar.

A. İran'ın şimalinde bunlar, ayrı şîveleri olan, küçük halk adacıkları hâlinde bulunurlar. Fârs'ın „cenup“ şîvelerine İranlılar *tâcîkî* adını verir [yalnız Kaşkay Türkleri Fârs için *tât* tâbiriini kullanırlar, bk.]. Şimal şîveleri ile konuşan kişileri ifâde etmek

için Farsça'da tāt tábiri, ancak şimâl-i garbî-deki bâzı şiveler için kullanılır. Msl. bunun Kâşân havâlisinde kullanıldığı, biç vâki değildir.

Tât'ların mühim iskân sâhaları, Kazvin'in garp ve cenûb-i garbî taraflarındadır. Tât'lar şu köylerde yaşarlar: İstibârd, Çâl, İspiavarin (İsferverin), Şadmân, Sagzi-âbâd, İbrâhîm-âbâd, Hiyârak, Danesfân, Siyâdehün. Bu sonuncu köy, Kazvin-Hemedân ve Kazvin-Zencan yollarının ikiye ayrıldığı yerde olup, 2.000 haneliktir. Tât ahâlisi dış görünüşleri bakımından, Kazvin havâlisinin diğer köylülerinden farkıdır. İran'da konuşulan „tâti“ şiveleri hakkında pek az bir şey bilinmektedir. Siyâdehün'da konuşulan dil, Kâşân ve İsfahan taraflarının şivelerine yakın olup, Jukovskiy ve O. Mann tarafından tetkik edilmiştir; kendine bas bir kaç söz: *espe* „köpek“, *ber* „kapı“, *sö* „üç“, *ez mîzane* „ben biliyorum“, *eme mîzanâ* „biz biliyoruz“, *av âdamın heme mîzaninde* „bu adamlar her şeyi biliyorlar“, *bişkes* „bak, seyr et“, *te mugo ke şî* „nereye gitmek istiyorsun?“. Jukovskiy, (*Mater. dlia izuç pers. nareçii*, I, 9) izâhı zor bir takım kelimeleri Aştêhârd (= İstihârd) şivesinde zikreder (ayrıca krş. Brugsch [*Reise*, I, 337] 'un, Kûşke [Tahran-Hemedân yolu üzerinde] şivesi hakkındaki notları). Bu şive, zümresinin *Nuzhat al-kulûb* (s. 62) 'de geçtiğine göre, XIV. asırda Zencan'da konuşulmuş olan „hâlis Pehlevîce“ ile ilgili olması mümkündür.

Rabino (*Le Güllân*, R M M, XXXII, 210) 'ya göre, Tâti, Safid-Rûd'un sol kıyısındaki Rustamâbâd havâlisinde konuşulur; burada Tâtişi ve Kürtçe de konuşulur. Aynı müellif, *Mâzandarân and Astarâbâd* (G M S, 1928, s. 63 ve 70) adlı kitabında Tât'lara, Aşraf ve Sadau-Rustâk ta rastlandığına işaret eder. Dilleri hakkında bir şey bilinmemektedir. Azerbaycan'da Herzen (Merend ile Culfâ arasında) 'deki Tât-adası mâlûmdur. Lehmann-Haupt (*Armenien*, I, 186 v.d.) Gelin-Kaya ağzından şu sözleri zikreder: *dê* „iki“, *here* „üç“, *isba* „köpek“, *ospa bindor* „atlar koşuldu“. Herzen köyü ağzında (Muhammed Han Kazvinî'nin şifâhen bildirdiğine göre): *izi* „burada, buraya“, *emrâ* „bugün“, *zir* „dün“, *Encomenüy* „encümenler“ derler. Farsça *âmede bûdend* ve *şudend* 'e tekabül eden *âmere*, *bêrênd*, *şêrindû* şekilleri bilhassa dikkate değer; zîrâ iki sâite arasındaki *d* (*z*) sesi, burada *r* 'ye çevrilmiştir (aş. bk.). Her hâlde Herzen şivesi, Siyâdehün Tât'ından oldukça farklıdır. Muhtemelen Azerbaycan'da henüz bilinmeyen Tâti-adacıklarının meyvet olması mümkündür. Pater Anastasius çingeneler [bk. mad. LÜLİ]

hakkındaki makalesinde müphem bir şekilde „Uski“ (Uskû okunacak, Tebriz'in cenûbunda uskûya) dağlarındaki bir Tât kabilesinden bahseder. Bugün kaybolan Kilîd (Ordubâd civârında Aras'ın sol kıyısında) ağzı da belki Azerbaycan Tâti grubuna dâbildi (krş. Pas-şalov, *Kilit, Sborn. mater. dlia Opisaniya Kavkaza*, Tiflis, 1892, XIII, 334—343).

B. Kafkasya'da Tât tábiri, Tâti şivesi ile konuşan İranlı müslüman halk için kullanılır. Bu husûsî şiveyi, bâzı Yahudi ve Ermeni cemâatleri de kullanır. Bu şive, bu üç aslı kısımdan maâda, benüz kâfi derecede araştırılmamış olan müteaddit ağzları da içine alır. Kafkasya'daki Tâti, bilhassa Vsevolod F. Müller'in çalışmaları ile tanınmıştır. Bunun en bâriz vasfı *d* sesini *r* 'ye çevirmesidir (*biren* = Farsça *bûden*; *yâr* = Farsça *gâd*); yukarısı ile krş. Aşağıdaki cetvel Tâti'nin diğer bâzı husûsiyetleri hakkında bir fikir verebilir:

Tâti	Farsça	Şimâl şiveleri
<i>dan</i> —(„bilmek“)	<i>dan</i> —	Kürtçe <i>zan</i> —
<i>gûl</i> („çiçek“)	<i>gul</i>	Simnânî <i>vel</i>
<i>Verf/Vehr</i> („kar“)	<i>berf</i>	Kürtçe <i>Vafr</i>

Tâti'de izâfet pek seyrek olarak kullanılır: bu şivede izâfet kendine has bir şekilde muzâf ve muzâfunileyhin yer değiştirmesi ile yapılır: *huba huna* = Farsça *hâna-i hûb* v.b. Tâti son çekim edâtları (—*revaz* „ile“ ve zarf-fiiller (*çinin be-birenî* = „mes'eleler böyle olunca“) bakımından zengindir. Kelime hazinesi, Türkçe'den alınmış sözlerle doludur. Farsça'nın bir çok şiveleri gibi, Tâti de bâriz vasıflarında mantıkî bir teselsüle sâhip değildir. Tâti, kabataslak bir görüşle bugünkü Farsça ile Hazer şiveleri (burada da seyrek olarak *d* yerine *r* sesi geçer) arasında mutavassıt bir yer alır.

Tâti şivesi ile konuşan halkların arasında esas nüveyi teşkil eden müslüman Tât'lar, Bakû [b. bk.], Kûbba [b. bk.], Şamâhî [b. bk.] ve Gökçay havâlisinde otururlar. Bunlara ayrıca Gence eyâleti ile Dağıstan'ın cenûbunda (doğrudan-doğruya Derhend'in garbında, Kaytağ-Tabasarân idârî bölgesinde bk. Kozubsky, *Pamiat. knijka Dagestan, oblastî*, Temir-han-şura, 1895, s. 314) rastlanır.

Tât'ların esas kütlesi Kafkas dağ silsilesinin şark nihâyetinin iki tarafında oturur ve cenûb-i şarkî nihâyeti hâric, Apşeron (Âbşarân) yarım-adasını işgal eder. Ritich'in (1877'den önce) Kafkasya etnografya baritasında Tât'ların bütün nüfusu 64.656 kişi olarak gösterilmiştir; Kondratenko'nun *Zapiski Kavk. Otd. Russ. Geogr. Obşç.*, XVIII 'deki etnografik haritasında, Bakû vi-

lâyetindeki (1886'da) Tât'ların nüfusu 58.621'dir; büyük Rus ansiklopedisi (1901, XXXII/2) Tât'ların bütün nüfusunu 135.000 olarak gösterir. Sovyetlerin 1923 nüfus sayımı, Tât'ları „dillerine göre“ 98.020, „milliyetlerine göre“ ise 28.705 olarak gösterir. Birinci rakama Mâverâ-yı Kaikâs'ta yaşayan 970 „tat“ (yâni Türkmenlerin Tat dediği Tâcik'ler) dâhildir. Bundan başka, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde „Fârsî“ konuşan 11.000 kişi mevcut olup, bunların arasında ber hâlde Tât'lar da vardır. Tâti şivesi konuşanların nüfusu bundan yarım asır önce topluca takriben 90.000 olarak gösterilebilir. Tât'ların nüfus bakımından azalmaları, her hâlde tedricî türkleştirilmelerinin neticesi olmalıdır.

Tâti konuşan Yahudiler (*Dağ Çufutı*)'ın sayısı, 1886'da 10.000'i köyde, 11.000'i şehirde olmak üzere, 21.000 idi. En mühim iskân sâhaları Kûbba (6280), Derhend, Temir-hân-şura, Grozni ve Nalçik (Kabarda Çerkeslerinin arâzisi) idi. Onlara Kûban [b. bk.] 'da bile rastlanır. Bu Yahudilerin dili, bâzı sesleri geriden, kalın telâffuz ettikleri için, bilhassa dikkate şâyandır. Hâlis Farsça kelimelerde bile *h*, *ayn*, *t* ve *z* bulunur (*hafd* „yedi“, *asb* „at“, *zanîsde* „bilmek“, *far* „islak“). V. F. Müller, yahudî Tâti'si busûsiyetini şu şekilde tarif eder: „bu, İranî bir şive olup, seslerin mahreci bakımından Sâmi bir vasıf taşır, savtiyâtı (kısmen) ve şekliyâtı (kısmen) ise, Türkçe tarzındadır“. Telâffuz şeklini, bu Yahudilerin vaktiyle Arapça'yı kullanmış olmaları veya daha basiti, sâdece *ayn* ve *hâ* seslerine sâhip olmakla kalmayıp, eskiden beri Arapça ile çok ıstıgal eden ve son zamâna kadar muhâberelerini bu dille yapan Dağıstan halklarına komşu bulunmaları ile izah etmek mümkündür. Ayrıca müslüman Tât'lar da *ayn* ve *hâ* seslerini söylerler. Türkçe'nin Tâtça üzerindeki te'siri o kadar büyütülmemelidir. V. F. Müller'in bulduğu şekliyatla alâ-kadar hususlar ve hattâ aynı kelimenin hecelerindeki ünlü benzeşmesi, Farsça'da da geçer. Yahudiler üzerinde İran te'siri dile inhisar etmekle kalmayıp, Yahudi halkiyâtında da kendini gösterir (*ser-âvî* „suların ruhu“, *ejdehâymâr* „ejderha“ v. s.).

Ermeni tâti'sinde (Matrasi [Madrasa], kilvâr v. s. 'de) ünlü farklarının sâdeleştirilmesi (*â > a*) ve bâzı ünsüzlerin nefesli söyleniş ile tebâruz eder.

Kafkas Tât'ları hâl-i hazırda tamâmen Türk ve Dağıstanlılar ile çevrilidir. Bugün oturdukları sâha, eskiden beri başlıca İran halk kitlesinden dâima ayrı bulunmuş olmalıdır. Onların coğrafi bakımdan Derhend'e doğru uza-

yan bir uçla Kafkasların şark silsileleri boyunca bölünmüş olmaları, bu sâhil idârî bölgesi üzerinde yerleşirken göz önünde tuttıkları bir düşünceyi, yâni şimâlden gelecek hücumlara karşı korunmak için tabii müdâfaa battını İran kolonileri vâsıtasıyla takviye etmek istediklerini göstermektedir. Tât'larda, Sâsânîlerin Derhend'i tahkîm ettikleri zaman Dağıstan'a yerleştirilmiş olan eski kolonilerin bakıyelerini görmek, câzip bir şey olacaktır. Balâzurî (s. 194) 'ye göre, Anûşîrvân (531—579) Derhend—Şâbirân [bk. mad. ŞİRVÂN] havâlisine Sisakan (*al-Sigāsîcîn*) ahâlisini yerleştirmişti. Mezkûr sonuncu eyâlet, doğrudan-doğruya Azerbaycan'ın şimâlinde Aras'ın sol kıyısında (takriben etrâfını çeviren dağlarla birlikte Nahçıvan havâlisi) kâindi. Sisakan'ın ahâlisi hristiyanı, ancak Ermeni krallığında, siyâset ve dil bakımından husûsî bir mevkie sâhiptiler. 571 yılında Sâsânî bükümdârından, kendi eyâletlerini Ermenistan'dan ayırıp Azerbaycan'a ilhâk etmesini istediler (Marquart, *Êrânşahr*, s. 120 v. dd.; Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen, Indog. Forschungen*, 1904, XVI, 263—266, 347 v. dd.). Muabhar *Darband-nâma* (nşr. Kazem-Beg), *Mém. présentés à l'Académie des Sciences par divers savants* (Petersburg, 1851), VI, 461 'de denildiğine göre, Anûşîrvân, Derhend'in yakınındaki yeni şehirlere Azerbaycan ve Fârs halkını, Derhend'in cenûbundaki şehirleri (bk. ŞABARAN-MAŞKÜR havâlisi, KUBBA) ise, Irak ve Fârs ahâlisini yerleştirdi. Yine aynı kaynağa göre (s. 530), Derhend'in etrafındaki tahkîmat, Abbâsilerden Manşûr zamânında (754—775) takviye ve bu defa Musul ve Suriye Arapları ile iskân edildi. Bu müstahkem mevkiiler arasında Kamâhî, Muţâ'î v. s. zikredilmiş olup, bugün bu yerlerde Tât'lar oturmaktadır. Buna bakarak, Tât'ların Muţâ'î v. s. 'de meydana çıkmalari, VIII. asırdan sonra vukua gelen bir muhâcereti gösterdiği neticesine varılabilir; ancak, Farsça aslı elimize geçmemiş olan *Darband-nâma*'nin metni (bk. Barthold, *Iran*, Leningrad, 1926, I, 42—58) sağlam değildir [Klaproth'un kaydettiğine göre, Muţâ'î'ye yerleştirilen 300 aile Tabasaran'dan gelmişti?]. Böylece elde bulunan tarihî kaynaklara sadece Derhend ve havâlisinde kurulan kolonilerin ırkî bakımdan çok karışık bir durum arz ettiklerini göstermektedir. Diğer taraftan Tâti, umûmî busûsiyeti itibâriyle yeni bir şive olup (*r* leştirme dışında), uzun bir tecridi akla getirecek eski izleri taşımaz. Tâti-Yahudi şivesi sâdece tâli bir mes'eledir; hattâ şâyet Yahudiler Tât'ların muvâsalâtından önce Dağıstan'da bulunmuş olsalardı (krş. Müller, 1892, giriş kıs-

mında), eski dillerinin (Arapça?) yerine Tât-ça'yı alabilirlerdi.

Tât-ça'nın dil akrabalığına gelince, onun ağızlarında geçen r'leştirme, bugünkü İran Azerbaycanı'nın Farsça dil adacıklarında da bulunur. Erdebil havâlisi için XIV. asırda tesbit edilmiş misaller mevcuttur: Ahmed Kısra-vî, *Âzarî, Zabân-i bâstân-i Âzerbâycân* (Tahran, 1304 [1927]). Ermenice'nin Farsça'dan aldığı eski kelimeler (*mar* < *mâsa*: *sparapet* < *snâdapat*) aynı şekilde İranlıların komşusu olan Ermenilerde bu ses hususiyetinin eskiden beri mevcut olduğunu ortaya koymaktadır (Marquart, *Êrânşahr*, s. 174, not 6; Bartholomae, *Indogerm. Forsch.*, XIX. cilde âit zeyl, 1906, s. 43, not 1). Ayrıca Tât'ların kaldığı ve muhtemelen Gürcü vakayinâmesinde (Broset, I, 364) 1120 senesi vukuâtı arasında zikredilmiş (Licatha veya Layek) Lâhic (Gökçay'ın menbâları civârında) köyünün adı dik-kate değer. Bizat bu köyün ahâlisi Lâhicân [b. bk.]'dan geldikleri kanâtindedir. B. V. Miller'in yerinde yaptığı araştırmalar (1928), Lâhic dilinin bazı hususiyetler taşıdığını ortaya koymuştur. Bazı Tât kolonilerinin Mâverâ-yı Kafkas'a diğerlerinden sonra yerleşmiş o'maları ve bilâhare asıl gruba âit dilin komşu diller üzerinde tesviye edici bir te'sir yapmış olması mümkündür [Bâki Hânov, *Gulistan-i İram*, Bakû 1928, s. 14'e göre, Samur bölgesindeki Miskınca ahâlisi Tahmâsp I. zamanında Astarâbâd'dan gelmiştir].

Bibliyografya: Bérézine, *Recherches sur les dial. persans* (Kazan, 1853), s. 2—24 (Tâtî grameri); Dorn'un topladığı malzeme için bk. *Caspia* (Petersburg, 1875), s. XLI, 203, 353, 453, 493 ve bilhassa Miller, 1907 (yk. bk.); Vsevolod F. Miller, *Materialy dlia izuçeniya yevreisko-tatskogo yazika*, Petersburg, 1892 (bibliyografya [Rusça 30 makale], giriş, metinler [8 hikâye], lugatçe); *Armiano-tatskiye teksti*, *Sbornik materialov dlia opisaniya Kavkaza* (Tiflis, 1894), XX/z, s. 25—32; Geiger, *Die kaspischen Dialecte*, *Grund. d. Iran. Phil.*, 1/2, s. 345—373 (tür. yer.; çok kifâyetli); V. F. Miller, *Oçerk fonetiki yevr.-tat. nereçiya*, *Trudi po vostok. Lazâr. Instituta* (Moskova, 1900), cüz III; ayn mll., *Oçerk morfologii yevr.-tat. nareç.* (Moskova, 1901), cüz VII; ayn mll., *Tatskiye etüdi*, I. kısım (Moskova, 1905), cüz XXIV [s. 1—29: Lâhic'deki müslüman Tatların ağızından derlenmiş 11 hikâye, s. 33—79: Tâtî-Rusça lugatçe]; II. kısım (Moskova, 1907), cüz XXVI (gramer); ayn mll., *Yevr.-tat. ma'nî* (Zap., 1913, XXI, cüz IV, 0017—0029; Korsch, *Slëdi dialect. rhotacizma*

v srednepers. yazike, *Drevnosti vostok* (Moskova, 1903), II/3, s. 1—10. Kafkasya Tatları hakkında bk. Erkert, *Der Kaukasus und seine Völker* (Leipzig, 1887), s. 220; Kovalevski, *O yuridiçeskom bitë Tatov*, *Izvestiya Obşç. Liubit. Yestestvoznaniya*, (Moskova, 1888), XLII, cüz 2, s. 42—49. Lâhic hakkında bk. Mamed-Hasan Efendiev, *Sborn. mater.* (Tiflis, XXIX). Dağ çufutları hakkında krş. Miller ve H. Rosenthal, *J E* (1902), III, 628—631, bibliyografya; Kurdov, *Gorskiye yevrei Dagestana* (*Russ. antropol. journal*, Moskova, 1905, cüz 3 ve 4, s. 57—88); ayn. mll., *Gorsk. yevrei şemaş uyezda* (Moskova, 1912), cüz 2 ve 3, s. 87—100; ayn. mll., *Tatı Dagestana* (Moskova, 1907), cüz 3—4, s. 56—66 (müellifin tesbit ettiğine göre, antropoloji bakımından, Derbend'in garbına düşen 7 köyde bulunan ve Bakû'deki Tatlar ile İranlılardan farklı olan Tatlar, Türklere daha yakındır). (V. MINORSKY.)

TATAR. Tâtâr, Tatâr ve Tatar şeklinde yazılışı ile, muhtelif zamanlarda muhtelif mânada kullanılmış bir halk adı olup, bu ad ile alâkalı bilgiler şimdiye kadar hep yanlış ve eksik olarak Cengiz Han devleti ile ilgili kaynaklara dayanıyordu. Türkleri ve Moğulları çok iyi bilen meşhur İran tarihçisi Raşid al-Dîn, kendi çağında sâdece Buyır-Nor Tatarlarını tanıyordu. Bu Tatarlar, Cengiz Han'ın babasının idâre ettiği Moğullara nazaran daha kuvvetli ve daha düzenli bir kavim idiler. Bu görünüşe aldanan Raşid al-Dîn, Moğullardan önceki Buyır-Nor Tatarlarının bütün Orta-Asya'yı idâre ettiklerine inanmış ve bu sûretle herkesin Tatar adı ile anılmış olduğunu ileri sürmüştü. Raşid al-Dîn'in bu nazariyesi Avrupalı âlimler tarafından da az çok kabûl edilmişti (msl. bk. *Câmi' al-tavârih*, nşr. ve terc. Berezin, I, 49—51). Aslında ise, Buyır-Nor Tatarları, Raşid al-Dîn'in zannettiği kadar kuvvetli ve nüfuzlu değildiler. Cenûbunda Çin'e kadar uzanan Konkırat kabîleleri vardı. Cengiz çağında bile, Sayın Tegin gibi Türk te'sirlerini muhafaza eden bu Konkırat kabîleleri, IX. asırdan beri mühim bir rol oynamışta idiler (Wang Kuo-wei, *Hai-ning Wang Chung Chung-kuo-kung*, *Kuan-t'ang chi-lin*, Taype tabı, *Hong-chi-la* maddesi, II, 706). Tatarların şarkındaki Nü-chên (Cürçet)'ler ise, 1115'de bütün şimalî Çin'i ellerine geçirip, 1234'e kadar 145 yıllık bir sülâle kuracak kadar büyük bir kuvvete sâhip olmuşlardı.

Tatar kavim adının köklerini ve bu adın bütün Türk ve Moğul kabîleleri için müşterek bir ad olarak kullanılmasının sebeplerini, çok daha önceki devirlerde aramak lâzımdır. Öyle

anişılıyor ki, Avrupalılar da Tatar sözünü, Cengiz Han'dan çok önce, Çin'deki Hitay (Liao sülâlesi (907—1119) zamanında öğrenmiş'lerdi. Nitekim Avrupalıların Çin'e Cathay demeleri, Hitay sülâlesinden ileri gelmektedir. Çünkü bu devirde bütün Türk ve Moğul kavimleri, hep Tatar adı ile adlandırılıyorlardı.

Göktürk ve Uygur devirlerinde Tatarlar: Kül-Tegin kitâbesinde Otuz-Tatarlar'ın adı, Dokuz-Oğuz, yâni Uygurlarla berâber söylenir (cenup—2). Eski Türk kitâbelerinde İstemi-Kagan'ın (552—576) yuğ törenine gelen yabancı kavimler sayılırken, şarktaki Çin'den başlanmış ve sırası ile cenup, garp ve şimalden dolaşarak, şimal-i şarkide biten bir yön tâkib edilmiştir. Şimaldeki Kır-gız ve Kurikanlar sayıldıktan sonra da, Otuz-Tatarlar'dan söz açılmış ve Kitanlara gelinmiştir (şark—4). Kitanların oturdıkları yerler mâlumdur. Bu duruma göre Otuz-Tatar kavimlerinin, bu günkü Moğulistan'da bulunmaları gerekmektedir. Yine aynı sıraya, Kül-Tegin yazıtının başka yerlerinde (Şark—14), de rastlamaktayız

Bilge Kagan kitâbesinde ise, Dokuz-Oğuzlar, yâni Uygurların asıl soyları ile Tola (Togla) ırmağı üzerinde yapılan harplerden bahsedilirken, bu defa da Dokuz-Tatarların derlenip geldiklerinden söz açılır (şark—34). Artık Otuz-Tatarlar unutulur; fakat sonradan da Dokuz-Tatarlar ehemmiyet kazanır.

744 de kurulan Uygur kaganlığını, büyük bir imparatorluk bâline koyan, ikinci hükümdarları Bayan-Çur Kagan'dır. Bu büyük kagan'ın Göktürk harfleri ile yazılmış ve Şine-Usu adlı yerde bulunmuş Türkçe bir kitâbesi de vardır (G. J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runen-inschriften in der Nord-Mongolei*, *J S F O*, XXX, 37 v.d.). Bu büyük Uygur kaganı ile Tatarlar arasındaki harpler hep, Keyre-Başı ve Üç-Birkü adlı yerlerde yapılmıştı (şark—8). Bu yer adları, ses ve morfoloji bakımından Türkçe'ye yakındır. Bu kaganın henüz hükümdar olmadan, yani 743 senesinde Keyre-Başında'da bir savaşı vardı (şimal—6, 7). Kitâbenin bir yerinde şarkta yapılan savaşlardan bahsedilirken „Keyre'de öndin ...“ dendiğine göre de, Keyre adlı yerin Uygurların kagan otağının deha şarkında bulunması icâbediyordu (şimal—6). Nitekim 750 senelerinde, şimal-i garbideki Kem ırmağı kıyılarında yaşayan Kır-gızlarla bir savaş yapan aynı kagan, Orhun ırmağı kıyılarındaki otağına dönmüş ve aynı yılın sonbaharında (küzün) şarka (ilgerü) yürümüş ve Tatarlarla karşılaşmıştı (şark—8). Bunlar da bize gösteriyor ki, Tatarlar, Uygur idâre merkezinin şarkında yaşıyorlardı.

Tatarların şarktaki Tola ırmağının kıvrımı içinde bulunmalarına da ihtimal verilemez. Çünkü bu bölge, 716 senesinde Göktürklerin Kapağan Kagan'ını öldüren Bayırku adlı Uygur kabîlelerinin elinde bulunuyordu (B. Ögel, *Ein Tor nach China im 10. Jhdt.*, *Central Asiatic Journal*, 1961, VI, 170; Liu Mau-ts'ai, *Geschichte der Osttürken*, Wiesbaden, 1958, s. 170, 223'de, bu bölgenin kavmi durumu ile ilgili en mühim kaynakları görmemiştir. Bu hususta en geniş ve sağlam bilgi, *Tzu-chih t'ung-chien*, Şanghay, 1951, 211, s. 2065'da bulunur. Ayrıca bk. Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki şark Göktürkleri*, Taype, 1968, s. 170 v.d.).

Uygurların şarkındaki bölgeleri iyi tanıyan Prof. G. J. Ramstedt, Urga şehrinin şimal-i garbisinde bulunan Birkü adlı bir ırmağın varlığından da bahseder (ayn. esr. s. 45ⁿ). Bu ırmağın, Uygurlarla Tatarların savaştığı Üç-Birkü yer adı ile alâkalı olması, çok muhtemeldir. Çünkü daha sonraki Cengiz Han'ın Kara-Tatarları ile Buyır-Nor Tatarları da aynı bölgelerde oturuyorlardı.

Dokuz-Tatarlar da Göktürk ve Uygur kitâbelerinde yer alırlar. Yine Uygur hükümdarı Bayan-Çur Kagan'ın kitâbesine göre, 747 senesinden sonra Uygurlar, Sekiz-Oğuz ve Dokuz-Tatarlarla savaşmışlardı (şark—1). Kitâbeye göre, bu savaşların hepsi de, Selenga ırmağı kıyılarında meydana gelmiştir (şark—4). O devirde Selenga (Selenge) adı daha ziyade Orhun ırmağının devâmına verilen bir ad idi (bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taype, 1964, s. 10, 19). Bu duruma göre, Dokuz-Tatarlar, Uygurlara daha yakın bölgelerde oturmakta idiler. Hatîâ Uygur kabîlelerinin içinde yaşayan Dokuz-Tatarların Türk olmaları da muhtemeldir. Uygur devletinin 840'da yıkılması üzerine, Uygur kabîleleri de etrafa dağıldılar. X. asrın sonunda, cenuptaki Alaşan bozkırlarında ise, Dokuz-Tatarların yeniden ortaya çıktıklarını görüyoruz. Otuz-Tatarların ise, bugünkü Moğulistan'daki Moğullarla aynı olmaları büyük bir ihtimal dâhilindedir.

Çin kaynaklarında „Tatar“ kavim adının ilk olarak görülmesi. Buna, 842 senesi ile ilgili metinlerde, *Ta-ta* şeklinde rastlanır (Bu çince yazılışın Tatar sözü ile ilgisi için bk. P. Pelliot, *J A*, 1920, I, 143). Bir Çin fermânına göre, „Kara-Arabalı“ (Hei-ch'e-tzu) kabîleler ile Tatarlar, Uygurların Sol vezîrinin hâkimiyeti altına girmişlerse de, 840 da Uygur devleti büyük bir mağlûbiyet ve katliâm sonunda yıkılınca, Kara-Arabalı kabîleler ile Tatarlar da parçalanıp etrafa dağılmışlardır. Tatarların büyük bir kısmı Proto-Moğulların esâsı sayılan Şivey (Shi-wei)'lere

İltica etmişler, küçük bir kısmı da Uygurlarla beraber Çin sınırlarına ve cenûba inmişlerdir (*Huei-ch'ang-i-p'in-chi, Chi-fut-sung-shu* 'nun 5. bölümünde bulunan bu fermanın henüz garp fikir âleminde faydalanılmamıştır, ayrıca bk. Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, s. 624; B. Ögel, *Central Asiatic Journal*, VI, 171). Öyle anlaşıyor ki, bu Tatarlar, esas Moğul kitlelerini temsil eden Shib-wei'lerden ayrılmış ve kaderlerini Uygurlara bağlamış kavimlerden biri idiler. Oturdıkları yerler de Çin'in 1.600 km. kadar şimalindeydi (*Tsê-fu yüan-kuei*, 980, s. 19^b; ayrıca bk. Ts'ai Wen-shên, *Li Tê-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Taype, 1967, s. 169). 841 senesinin ağustos ayında yazılan bir Çin fermânı ise, Kara-Arabalı kabilelerle Tatarların, Uygurların Sol vezîri Apa'nın maiyetinde olarak cenupta dolaştıklarını kaydeder (*Huei-ch'ang...* 5, s. 7^a; Ts'ai Wên-shên, *agn. esr.*, s. 76). Bu bâdiselerin evveliyâtını bilmeden, Tatarların Uygurların peşine niçin takıldıklarını anlamamın imkânı yoktur. 840'da Uygur hükümdarı Wu-ebia (Üge?) Kağan büyük bir mağlûbiyete uğrayınca, kaçıp eski köleleri olan Kara-Arabalı kabilelere sığınmıştı. Bunun üzerine Çin imparatoru, Kara-Arabalı kabilelerin de cezalandırılmasını istedi (Bu ferman *Hsin T'ang-shu*, 142 B, s. 3^a'da ve *Tzu-chih T'ang-chien*, 247, s. 2441^a'da bulunur). Çin imparatoru, Kara-Arabalı kabilelerle, Tatarlara karşı taarruz planları hazırlarken, Uygurların baş düşmanı Kırgızlardan da yardım istemişti (Kırgızlara gönderilen mektubun aslı da *Huei-ch'ang i-p'in-chi*, 6, s. 6^a'dadır. Bu mevzu için ayrıca bk. Ts'ai-Wên-shên, *agn. esr.*, s. 167; *Ts'ê-fu Yüan-kuei*, 980, s. 19^b; 994. s. 8^a, *Tzu-chih T'ang-chien*, 247, s. 2450^a'da ise bu müsterek taarruzun planı vardır). Bütün bu bâdiselere büyük bir ehemmiyet vermemizin sebebi Moğul unsurlarının batıya doğru kaymağa başlamalarının bir başlangıç tarifi olmasıdır.

Daha sonraki kayıtlar, pek güvenilir olmamakla beraber, yine de Orta-Asya ve Türk tarihi ile Tatar kabilesinin tarihi bakımından fevkalâde mühim vesikalar. Meselâ 842 senesi teşrin I.'de Çin sarayına gelen bir Kırgız generali, Uygurların cenûba inerek Kansu'daki An-bai ile garptaki Beş-Bahg ve Turfan'ı zapt ettiklerini söyledikten sonra, ayrıca Tatar (Ta-tar) v. s. gibi baş kabilenin yerlerini de ele geçirdiklerini ilâve eder (*Tzu-chih T'ang-chien*, 246, s. 2439^b). Bu kayıt, Uygur devletinin yıkılışından önce bile, Turfan'a yakın bölgelerde Tatar adını taşıyan kavimlerin mevsûdiyeti mes'lesini şüpheli ve münâkaşa edilmesi gereken bir duruma sokar. Muhakkak olan bir şey var-

sa, o da Kara-Arabalı kabîlelerle Tatarların, kendi kaderlerini Uygurlara bağlamış olmalarıdır. 857 senesinde Uygurlar, tamamıyla cenuptaki Kansu'ya ve Turfan bölgelerine geçmiş idiler. Bu senenin teşrin I.'de ise, Turfan'daki Uygurlara gitmekte olan Çin elçisinin yolu, Kara-Arabalı kabîlelerle Tatarlar tarafından kesilmiştir (*Tzu-chih T'ang-chien*, 249, s. 2471^b; *Chi T'ang-shu*, 188, s. 29^a; Ts'ai Wên-shên, *agn. esr.*, s. 196 v.d.). Bundan da anlaşıyor ki, Uygurların maiyetine giren şimal kavimleri, artık Uygurlarla beraber cenûba, Turfan bölgelerine kadar inmişlerdi. Bununla beraber daha önceki kayıt muvâcebesinde Tatarların buranın eski halkından olup olmadığı iyice bilinmemektedir.

987'de Turfan'daki Uygurlara giden Çin elçisi Wang Yên-t'ê, Uygurların koyunlarını eskiden Tatarların ve sığırlarını ise Kitan kabîlelerinin göttüklerini söyler. Uygurlar, Turfan ve Kansu bölgesine inince, Tatarlarla Kitanların, Uygurların yerlerini almağa çalıştıklarını da ilâve eder (*Huei-chu Ch'ien-lu*, 4, 4^b; Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, V, 14, 14^{a-b}; B. Ögel, *C A J*, VI, 180). Kitanlar, çok kuvvetli, Proto-Moğul kabîlelerinden biri idiler. 932'den sonra Çin'in şimalinde büyük bir imparatorluk bile kurmuşlardı. Çin elçisinin, Kitanları, Tatarlarla beraber aynı kuvvette göstermesi, şimaldeki Tatar kabîlelerinin ehemmiyetine delildir. Fakat aynı elçinin Alaşan bozkırları ile Turfan yakınlarında gördüğü Tatarları şimaldeki Moğul Tatarlarla karıştırmamış olması da ayrıca dikkate şâyandır.

Ak-Tatar ve Dokuz-Tatarlar. Çin kaynakları umûmiyetle Moğulistan'daki şimal Tatarlarına Kara-Tatar (Hei-Ta) cenuptaki Tatarlara ise, Ak-Tatar (Pai-Ta) adını vermişlerdir. Bilbassa Cengiz çağından sonraki Çin kaynaklarında bu tâbir, sık olarak görülür. Bu kavimler tatar adını taşımakla beraber ırk, dil, kültür ve diğer bakımlardan büyük ayrılıklar gösteriyorlardı. Bu tefrik, Cengiz çağından önce de mevcuttu. Çin'in garbindaki Kansu eyâletinden, şimaldeki Gobi çölüne kadar uzayan bozkırlara Alaşan bölgesi denirdi. Türkler ve Moğullar bu bölgeye, Çince *Ho-hsi* sözünü türkleştirerek Kaşi demişlerdi. Cengiz Han'ın büyük oğlu Kaşi'nin adı da buradan gelir. Kaşi ölünce, ölen çocuğun adı Tabu (korıg) olmuş ve bütün Türk halkları bu bölgeye artık Tangut ülkesi demeğe başlamışlardı. Çin'den Turfan'a ve bütün Türk illerine gelen yolların hepsi, bu bölgeden geçerdi. Burada yaşayan Orta-Asya kabîleleri, Turfan ile Çin'in şimali ve Sarı ırmakın garp kıyılarında

dolaşırlardı. ırk bakımından da garba bağlı olup, bilbassa Tanrı dağları ile alâkaları vardı. Zaman-zaman bu bölgeye Moğul unsurları da sızmamış değildi. Fakat 840'da, Uygur devletlerinin yıkılması üzerine bu bölgeye büyük kitleler halinde inen Uygurlar buranın bâkim unsuru hâline gelmişlerdi (bk. B. Ögel, *C A J*, VI, 179; H. W. Bailey, *A Khotanese text concerning the Turks in Kantou, A M*, N. S., 1949, I, 1, s. 30 v.d.).

Öyle anlaşıyor ki, bu bölgede Turfan'daki Uygurlarla iyi geçinen ve belki de onlara tâbi olan bir "Tatar devleti" vardı. Esâsen bu devletin halkının büyük bir kısmını da Uygurlar teşkil ediyorlardı. Tatar elçilerinin çoğu, Çin'e Uygur elçileri ile beraber gidiyorlardı. Bu ikili elçilik hey'etleri hakkındaki ilk kayıt Çin kaynaklarında, 958 senesinde başlar (Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, II, 654). 965 senesinden itibaren artık bir "Tatar devleti" (Ta-tan-kuo)'nden bahsedilir. Tatar devletinin reisi ise, T'ien-Wang, yan "Gök prensi" ünvanını taşır (*agn. esr.*, aynı yer). "Gök hükümdarı" ünvanını sâdece Çin imparatoru taşırdı. Çinlilerin bu Ak-Tatar devletini, büyük bir devlet olarak kabûl ettikleri anlaşılmaktadır. 981 senesinde bu Tatarlar, Uygurlarla beraber Hitay devletine karşı isyan ederler ve Kansu'daki Kanchou şehrini kuşatırlar (Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, II, 660 v.d.). Böylece Çin'in en mühim ticâret şehirlerini ele geçirme gayreti de gözden kaçmıyordu. 983 senesinde, "Turfan devleti" ile "Tatar devleti" nin elçileri beraberce Çin merkezine gelmişlerdi. Tatar elçisine kendi devleti tarafından, Çin'in Garp hudutlarında keşif vazifesi verildiğini de yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz (Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, II, 657). Bundan Ak-Tatarların, büyük gayeler peşinde oldukları anlaşılmaktadır. Uygurlar ile Tatarların hep birlikte, Sarı-ırmak'ın garp kıyılarındaki dağlarda demir madenlerini işlettiklerini, hattâ bir ara Hitay devletinin bu faaliyeti yasak etmek istediğini görüyoruz (*agn. esr.*, II, v.d.). Uygurlarla Tatarların bu demir madenlerini, 1070 tarihine kadar işlettikleri anlaşıyor ki, bundan bu işletmeciliğin o devir için ne kadar büyük bir ehemmiyet taşıdığı âşikârdır.

Alaşan'daki Tatarlar dokuz kabîlelerden meydana geliyorlardı. Orhun ve eski Uygur kitâbelerinde geçen Dokuz-Tatarlarla bunlar arasında bir birlik kurmak isteyenler de bulunmuştur (msl. bk. Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, V, 14, 7b; B. Ögel, *C A J*, VI, 170). Büyük bir kısmının Türk olduğuna hiç bir şüphemiz bulunmayan bu Ak-Tatarlar hakkındaki en mühim kaynağımız, 987'de celâbi

Çin'den kalkıp, Alaşan bozkırlarını geçerek Turfan'a ulaşan Çin elçisi Wang Yên-t'ê'nin raporudur (bu kaynağın çok kullanılmış ve bozulmuş nüshası, *Wên-hsien T'ung-kaio* adlı Çin ansiklopedisi [kısım 333, s. 23]'nde bulunur; şimdiye kadar hep bu metinden istifâde edilmiştir. Aslı ve orijinal metni ise, *Huei-chu Ch'ien-lu*, nşr. Chin-tai-pi-shu, V, 4'dedir. Ayrıca bk. B. Ögel, *agn. esr.*, s. 174). Çin'den yola çıkan Sung sülâlesinin bu elçisi Uygur idâre merkezine daha ziyade Hitay devletine karşı bir müttelik aramak üzere geliyordu. Bu sırada Tatar elçisi de Uygur sarayında bulunuyordu. İşte bu Çin elçisi, Sarı-ırmak'ın şarkında Hsia-chou'dan yola çıkmış, Turfan'a gelirken "Dokuz-Tatar" kabîlelerinin içinden geçmiş ve bunlar hakkında geniş bilgi vermiştir. Türkçe'ye çok yakın olan bu kabîlelerin adları, Ak-Tegin, İlig gibi kelimelerle bile izab edilmek istenmişti (P. Pelliot, *J A*, 1920, s. 148 n; J. R. Hamilton, *Les Ouigours à l'époque des Cinqes Dynasties*, Paris, 1945, s. 90, n. 156; B. Ögel, *C A J*, VI, 174).

Tarkan-Üge (Ta-kan 'yü-yüeb) kabilesi, Dokuz-Tatar kabîlelerinin en asîli ve başı idi (Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, II, 654 v.d.). Stanislas Julien bu kabîle adını yanlış okumuştur (*J A*, 1864, s. 53). Bu kabîle adı sonradan P. Pelliot tarafından baklı olarak Tarkan-Üge şeklinde düzeltilmiştir (*J A*, 1920, s. 184ⁿ). Esâsen, 943 ve 944 senelerinde Çin sarayına gelen Tatar elçileri de Üge ünvanını taşımakta olup, bu ünvanın çok eski bir Türk ve Uygur ünvanı olduğu bilinir. Nitekim aynı devirdeki Turfan Uygurlarının büyük vezîrinin adı da Ata-Üge idi (*Sung-shih*, 490, s. 5^a; *Wên-hsien, T'ung-kaio*, 336, s. 22b; B. Ögel, *agn. esr.*, s. 176, n. 50). Çinliler bu dokuz kabîlenin en asîlinin reisine Wang-tzu, yâni "başkan, prens" diyorlardı.

Kara-su Uygurları da, aynı bölgede mühim bir rol oynuyorlardı. Alaşan bölgesi yalnızca Dokuz-Tatarların elinde bulunmuyordu. Çin'in garbindaki en mühim ticâret bölgesinin şimalini, yani Kara-su (Ho-o Ch'uan) vâdisini Uygurlar ellerinde tutuyorlardı (*Sung-shih, agn. yer; Wên-hsien...*, *agn. yer.*; B. Ögel, *agn. esr.*, s. 177). Bu Uygurların bir çok kabîleleri ve bir de reisleri vardı. Bundan da, bu bölgelerde Dokuz-Tatarlarla beraber, kuvvetli Uygur kabîlelerinin de yanyana oturdukları anlaşılmaktadır. Buna rağmen, zaman-zaman Uygurlar da, Tatar adı ile isimlendiriliyorlardı. Meselâ Kara-Hitay devletinin kurucusu Yeh-lü Ta-shih, aynı Kara-su'yu geçmiş ve buralarda Ak-Tatarları

görmüştü. Mühim olan husus, bu prensin Kara-su baltalarına bizzat „Ak-Tatar“ demiş olmasıdır. Çünkü o, şimaldeki Kara-Tatarları da tanıyordu (*Liao-shih*, 30, s. 45; Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, V, 14, s. 20a; K. Wittfogel-Fêng, *History of Chinese society*, Liao, Philadelphia, 1946, s. 631; Bretschneider, *Mediaeval researches*, I, 88, 159, 428 n.). „Ak-Tatar“ tâbiri de, hemen-hemen bu tarihten itibaren başlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Çin'deki Hitay devleti ile Turfan ve Beş-Balığ'daki Uygur devleti bâriç, Çin'in şimal ve garbindaki bütün baltalara Ak-Tatar deniliyordu. Her halde bu kavimler Türk olmalı idiler. Çünkü Çin kaynaklarında Moğulları Kara-Tatar adı ile Türklerden ayırma, bir âdet hâlinde idi. Kara-Hitay devletinin kurucusu, Kara-su Ak-Tatarlarından geçtikten sonra Hatun şebri'ne uğramıştı. Orta-Asya'da iki tane Hatun şebri vardır. Bunlardan biri, Orhun ırmağı kıyılarındaki Uygur idâre merkezi yanında, diğeri de Kansu ve Tangut ülkesinde bulunur. Tangut ülkesinde aynı adı taşıyan bir şehrin varlığından haberi olmayan bazı Japon âlimleri, Ak-Tatarların Orhun ırmağı kıyılarındaki ve şimalde bulunduklarına inanmışlardır (msl. bk. Naonori Maeda, *Toyo-Gakuhô*, XXXII, 1, 1948. Bu nazariyenin tenkidi, için bk. Bahaeddin Ögel, *CAJ*, VI, 174). Aslında ise, Kansu'da ve Tangut devletinde de bir Hatun şehri (K'otung chêng) bulunuyordu. Bretschneider bu şehrin çok daha önceleri farkına varmıştı (*agn. esr.*, I, 184). Wittfogel, Fêng ve K. Menges gibi müellifler ise, sonradan bu bahiste yeniden yanlışmışlardır (*agn. esr.*, s. 631). Burada aynı şehir için yeni bir delil daha verilebilir. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Çin ile Tangut sınırı arasında, *Katan-Sın*, yâni „Hatun mezarı“ adlı bir şehir vardır (türk. trc. III, 138). Bundan da Çin'in şimal ve garbindaki Moğul olmayan baltaların bütününe Ak-Tatar adı verildiği anlaşılmaktadır.

Çin'in şimalindeki Ak-Tatarlar ve Önggütler. Bilindiği üzere Sarı-ırmağın şimalindeki Yin-Şan dağları Türklerin bir sığınağı ve Çin'e yapılacak akınlar için de bir atlama tahtası idi Çin ile Orhun bölgelerini büyük bir çöl ayırıyordu. Bu sebeple bütün Orta-Asya devletleri Yin-Şan'da bir derlenme ve dinlenme noktası şeklinde garnizonlar kurmak mecburiyetinde idiler. Aynı bölge Çinliler için de fevkalâde sevkülceyşî bir ehemmiyete sâbipti. X. asırda Çinliler Altay ve Tanrı dağlarının şarkından göçüp gelen Şato Türklerini, Çin'in şimal sınırlarını korumak üzere buraya yerleştirmişlerdi. Bu Türk kavimleri Çin'in şimalinde sonradan Hristiyan olmuşlar ve

Cengiz Han çağına kadar yaşamışlardı. Hristiyanlık, bunların Çin kültürü içinde eriyip gitmelerine de meydan vermemişti. İşte bu çok güçlü Türk halklarına da Ak-Tatar adı veriliyordu. Bunun mühim bir sebebi vardı. 868'den itibaren bunlar içine az miktarda Tatar kabileleri de sızmış ve Şato Türkleri içinde eriyip gitmişlerdi. Çin kaynaklarına göre, Tatarlar, Mançurya'nın garbinda yaşayan Proto-Moğul Mo-bo kabilelerinden asil bir soydu. Hsi (Kay) ve Kitanların şimal-i şarkisinde otururlardı. Kitanlar tarafından mağlûp edilince, bunlar parçalanarak etrafa dağıldılar. Bir kısmı Kitanlara ve diğeri kısmı Kore'nin garbindaki Po-bai'a tâbi oldular. Az bir kısmı ise, cenuptaki Yin-şan'a, Şato Türklerinin yanına indiler. İşte Tatar adını taşıyan esas kabileler bunlar olmalıdır. Cenûba inen bu az miktardaki kabileler Şatolar tarafından Yün ve T'ai şehirlerine yerleştirilmişler ve bu sûretle Şatolar içinde erimeğe başlamışlardır. Kaynaklar, cenûba inen Tatarların çok az oldukları hususunda, hemen-hemen müteffik gibidirler. Bu mevzû ile alakalı en dikkate şâyân metin *T'ung-chih* (II, 1019)'de bulunur. Bu metinden Tatar kabilesinin küçük olduğu, açık olarak anlaşılmaktadır (hâdiselerle alakalı geniş bilgi için bk. *Tzu-chih Tiung-chien*, 22, s. 2a. O. Franke'nin kullandığı *Wu-tai-shih* [74, 2a] ile *Chiu Wu-tai-shih* [25, 1b] çok kısaltılmış metinlerdir, ayrıca bk. Wang Kuo-wei, V, 14, 2a; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, 422; W. Eberhard, *Şato Türklerinin kültür tarihine dair notlar*, *Bellesten*, c. XI, sayı 41 [1947], s. 22; B. Ögel, *CAJ*, VI, 172. Bu araştırmalar, 868 hâdiseleri ile ilgilidir). Öyle anlaşılıyor ki Şato Türklerinin şimali Çin'e gelişlerinden önce Tatarlar, bu bölgelere inmişlerdi. Bu sebeple de meşhur Şato reisi Li Ko-yung'un babası Tatarlarla anlaşmıştı (*Chiu Wu-tai-shih*, 25, s. 1b). Wang Kuo-wei'e göre, Tatarlar Çin'e 841-868 seneleri arasında inmişlerdi (*agn. esr.*, V, 14, 11a). 888 senesinde Şato Türkleri ile Tatarların berâberce akınlara giriştikleri bir diğeri bakıktır (*T'ang-shu*, 218, 3b; *Chiu Wu-tai-shih*, 25, 1a; W. Eberhard, *Bellesten*, XI, s. 22; Wu Hsing-tung, *Beş Sülâle çağında Şato'ların Çin toplumuna etkileri* (907-960), Taypei, 1970, s. 6 ve 93). Şato Türkleri, şimali Çin'de, ayrı-ayrı üç sülâle kurunca, Tatarların ehemmiyetleri kaybolmuş ve Şatoların bir tâbii hâline gelmişlerdi. Nitekim 927 senesinde ayaklanmağa teşebbüs eden Tatarlar be-men mağlûp edilmiş ve Şatolar tarafından bir şehre yerleştirilmişlerdi (W. Eberhard, *Bellesten*, XI, s. 22 v.d.; Wu Hsing-tung, *agn. esr.*, s. 94). İşte bütün bu sebeplerden dolayı-

dır ki, Çinliler zaman-zaman Tatarlara Şato Şatolar ile diğeri Türk halklarına da Tatar demişlerdi. Çin'in şimalinde yaşayan Ak-Tatarlar, Çin kitleleri ve kültürü içinde kolayca kaybolup gitmemişlerdir. XIII. asırda bunların yeni bir kuvvet ve çehre ile tekrar ortaya çıktıklarını görüyoruz. XIII. asırda Cengiz imparatorluğunda büyük bir rol oynayan ve Yin-şan bölgelerinde oturan bu Ak-Tatarlara, Önggüt adı da verilir. Türkçe Önggüt sözünün de, aklıkla bir ilgisi vardır. Buna rağmen Çin kaynakları, cenuptaki bütün Türk kavimlerine Pai-ta, yâni „Ak-Tatar“ demişler ve bu tâbirle onları esas Moğullardan ayırmışlardır. Önggütler de Pai-ta, yâni Ak-Tatar idiler. Aradan çok zaman geçmiş olmasına rağmen kaynakların bepsi, Önggüt Ak-Tatarlarının, Yen-mên'de oturan Şato Türklerinin neaillerinden geldiklerinde mutabıktır. Bunların menşei hakkındaki en mühim vesika, meşhur bir Önggüt şehzâdesi olan Körgüz'ün mezar kitâbesidir (bk. *Yüan Wei-lei*, 23, 20b. Bu çok mühim kitâbenin garp dillerine ilk tercümesi için bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taypei, 1964, s. 311 v. dd.). Çin'deki Moğul sülâlesinin resmî taribi olan *Yüan-shih* (118,9b)'deki bilgiler ise, bu mezar kitâhesinden alınmıştır. Önggüt Ak-Tatarlarının en eski tarihî hakkındaki bilgiler de, *Chien-yen-ch'ao Yeh-tsa-chi* (19, 10b)'de toplanmıştır (Tercümesi için bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 306-320). Çin'in şimalindeki bu Ak-Tatar zümresinin reisi, Ala-Kuş Tegin gibi Türkçe bir ad ve ünvan taşıyordu. Torunları da Ay-Buka, Kün-Buka gibi Türk kültür ve mitolojisinde yeri ve ehemmiyeti olan adlara sâhip idiler (gecereleri için bk. B. Ögel, *agn. esr.*, s. 321.). Çinlilerin müşâbedelerine göre bu Türkler, Çin edebiyatı ile kültürüne fevkalâde vâkıf idiler. Buna rağmen Türk dili ile eski Türk an'anelerini de titizlikle muhâfaza ediyorlardı. İkinci Moğul imparatoru Ügedey Han, Çin'den Moğul başkentine gelen meşhur Çin generali Mêng Hung'a, Cub-Han adlı bir Ak-Tatar generalini mihmandar olarak tâyin etmişti. General Mêng Hung, *Mêng-Ta Pei-lu*, yâni „Moğul ve Tatarların şimaldeki bölgeleri“ adlı, fevkalâde mühim seyahatnâme'sinde Ak-Tatar Cub Han'ın yol boyunca Çince konuştuğunu kaydeder. Yine bu seyahatnâmede belirtildiğine göre, Cub Han Çin edebiyatı ile felsefesine ve atasözlerine vukufunu gösterir öyle sözler söylemiş ve şakalar yapmış ki, husûsî bir sûrette seçilmiş o'ân bu mümtaz Çin elçisini bile bayretler içinde bırakmıştı. Çinliler, gelecekte kendileri için büyük bir tehlike teşkil edebilecek olan Moğulların durumunu tetkik için bütün ümit-

lerini, bu elçinin raporuna bağlamışlardı. Bu arada Çin elçisi, Ak-Tatar Cub Han'ın yüzünün yara içinde olduğunu görmüş ve merakla bunun sebebini sormuş. Ak-Tatar Cub Han'dan yas merâsimlerinde yüzlerini bıçakla çizip kanattıkları ve bu kanları göz yaşları ile karıştırdıkları cevabını alınca ister-istemez eski Göktürk âdetlerini batırlamış, bu kadar yüksek bir kültüre sâhip olan Ak-Tatarlarda, nasıl olup da böyle iptidâî âdetlerin hâlâ devam ettiğine olan hayretini, seyahatnâmesinde ifâdeden kendini alıkoyamamıştı (*Mêng-Ta Pei-lu*, nşr. Wang Kuo-wei, s. 2a-b; ayrıca bk. B. Ögel, *agn. esr.*, s. 336 v.d.; bu kayıt, Türk kültür taribi bakımından fevkalâde büyük bir ehemmiyet taşır). Önggüt Ak-Tatarlarının diğeri bir cenûb-i garbî kolunun Kansu'da oturdukları anlaşılıyor. Çin kaynakları bunlara da Yün-ku adını verirler. Temür-Üge'nin oğlu Sergis, bu âilenin en mübim unsurlarından biri sayılır (bk. P. Pelliot, *Les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*, T P, 1914, XV, 630; B. Ögel, *agn. esr.*, s. 340 v.d.). Üge ünvanı, yukarıda da belirtildiği üzere X. asır Ak-Tatarları arasında çok yaygın idi (Kansu Ak-Tatarları ile ilgili Çince kaynaklar için bk. B. Ögel, *agn. esr.*, aynı yer). Ayrıca Tangut (Hsi-hsia) devleti içinde de, başvekillik makamına kadar yükselmiş Ak-Tatarlara rastlanmaktadır (bk. *Yüan-shih*, 143,2b).

Çin kaynaklarında Uygurlar ile Tatarlar, bep yan-yana ve bir arada görünürlerken, İran kaynaklarında da bunu destekleyen kayıtlara rastlanmaktadır. Meselâ *Hudâd al-âlam* (trc. Minorsky, s. 94)'de Toguz-guz ve Tatarlar yan-yana yazılır ve bunların ülkesinden bahsedilir. Ayrıca Tatarların, Toguz-guz cinsinden bir kavim olduklarından da bahsedilir.

Şimali Tatarları. Şimaldeki Tatarları, başlıca 3 zümreye ayırarak incelemek lâzımdır. 1. X. asırda adları geçen ve Türk olmaları çok muhtemel bulunan „Orhun Tatarları“, 2. Cengiz Han'ın ataları olan, şimaldeki iptidâî „Kara-Tatarlar“, 3. „Buyır-Nor Tatarları“.

1. Orhun tatarları hakkında ilk bilgiler, Çin kaynaklarında 924 senesinden itibaren görülmeye başlar (Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, s. 651 v.d.). Orhun Tatarlarının reisleri, eski Uygur merkezi Ordu-Balığ'da ve Göktürk Kağan'ı olan Bilge-Kağan'ın otağının bulunduğu yerde oturuyorlardı (*T'ung-chih*, II, 1086). 1012 senesine âit hâdiseler münâsebetiyle de bunların yerleri ve merkez'eri hakkında geniş bilgi verilmiştir (Wang Kuo-wei, *agn. esr.*, s. 659; Wittfogel-Fêng, *agn. esr.*, s. 587). 1069 senesinde ise, reisleri, Tarkan ünvanını taşıyordu. Orhun Tatarları hakkındaki ka-

yıtlar, 1119 senesinde sonra erer (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 670). 840 senesinde Uygur devletinin yıkılması üzerine bu bölge, Türk olan Kırgızların eline geçmişti. Düşmanları olan Uygurları korumaları sebebiyle Kırgızlar, esas büyük Moğul kabilelerine karşı cephe almışlardı. Bu sebeple Kırgızların muhafazasındaki Orhun bölgesine bu ve daha sonraki devrede bir Moğul sızması pek ihtimal dâhilinde değildir.

2. Kara-Tatarlar. Cengiz Han'ın ataları olup, Onan ve Kerülen ırmakları havzasında bulunan bu Tatarlar, çok iptidâî bir hayat yaşıyorlardı. Çin'e çok uzak oldukları için, IX. ve X. asırlarda Çin kaynaklarında bunlar hakkında çok az bilgi verilir.

3. Buyır-Nor Tatarları. Cengiz Han devrine âit kaynakların çok ehemmiyet verdiği bir Tatar zümresi olup, X. asır Çin kaynaklarında bunlar hakkında malûmata rastlanır (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 673). Bu Tatarlar, taribçi Raşid al-Din'in ifâdesine göre, şimalde ta Angara ırmağına kadar uzanıyor, fakat Cengiz Han'ın devletinde olduğu gibi yasa ve kanunları olmadığı için muntazam bir devlet manzarası göstermiyorlardı. Bu Tatarların kuvvetli bir Türk te'siri altında kalmış oldukları da anlaşılıyor. Tutukli'ut ve Buiru'ut gibi Tatar kabilelerinin adları, eski Türk ünvanları olan Tutuk ve Buyruk gibi Türkçe sözlerden geldiği gibi (bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Gengis-Khan*, s. 4—7). Ayırı'ut ve Alçı kabilelerinin adları da, ancak Türkçe ile izah edilebilir (*ayn. esr.*, aynı yer). Buyır-Nor Tatar kabileleri arasında görülen Çagan-Tatar yani „Ak-Tatar“ kabilesini, cenuptaki Ak-Tatarlarla birleştirmek isteyenler bulunmuşsa da, bunun gerçekte ilgisi yoktur (msl. bk. Berezin, *trc.* s. 64). Bunlar, Çinlilerin Hei-ta, yani „Kara-Tatar“ dedikleri zümreye dâhil idiler (bk. P. Pelliot, *ayn. esr.*, s. 4). Bunlardan başka Moğulların Cüyin-Tatar, Çinlilerin de Su-Tatarları dedikleri zümreler de vardır (şimdilik bk. P. Pelliot, *Toung Pao*, 1929, s. 128 v.d.; 1931, s. 118; 1932, s. 469 E. Haenisch, *AM*, X, 520). Burada daha ziyade Türk olması muhtemel olan Tatarlar üzerinde durulmuştur.

Bibliyografi: metinde gösterilmiştir.
(BAHAEDDİN ÖGEL.)

Tatarların yayılışı.

Bundan önce de görüldüğü üzere başlangıçta bir kısmı Moğul ve bir kısmı Türk men'şeli olan Tatarlardan, bilhassa Türk asıllı olanlar, başta Sovyet Rusya olmak üzere, dünyanın muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Bu gün Ta-

tar sözü, bir Türk boy ve adı olarak umûmiyetle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırım baltı için kullanılmaktadır.

Sovyet Rusya'da Kazanlılar veya Kazan Tatarlarının sayısı (Başkirt, Tipter, Mişer boyları ile birlikte), 1959 sayımına göre 5.957.000 olup, bunun bir kısmı (2.083.000), bugünkü muhtar Tataristan ve Başkırdistan Cumhuriyetlerinde, bir kısmı (3.040.000) da, bunlara komşu olan Çuvaşistan'da Fin halkları ile meskûn bölgelerle Astırhan'a kadar uzanan İdil (Volga) havzasında ve garbî Sibirya'da yaşamaktadırlar. Bundan başka Kazan Tatarlarından takriben 1.000.000'unun Rusya'nın Moskova, Leningrad gibi şehirleri ile Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan'ın türlü bölgelerinde toplu veya dağınık bir halde yaşadıkları görülmektedir. Ancak bu rakamların daha yüksek olabileceği düşünülebilir. Nitekim 1926 tarihli Sovyet Rusya istatistiklerindeki rakamlar esas alındığı ve buna tabii artış da ilâve edildiği takdirde bu rakamın 8.500.000 civarında olabileceği ileri sürülebilir (bk. R. A. K., *Türklerin yaşadıkları yerler ve sığıları, Türk kültürü*, sayı 5, s. 6—11).

Rusya dışındaki büyükçe Tatar zümreleri yakın zamanlara kadar Finlandiya, Mançurya, Kore ve Japonya'da yaşamakta iken, Finlandiya'dakiler hâric diğerleri son yıllarda Türkiye'ye gelip yerleşmişlerdir. Hâlen Finlandiya'dan başka, Japonya, Almanya ve Amerika'da da bir miktar Kazanlı yaşamaktadır.

Bugünkü Kazanlıların (Kazan Tatarlarının) men'şesi bakımından, „İdil“ (Volga) Bulgarlarına bağlanışı, taribçiler tarafından kabul edilmektedir. Ancak garba doğru dâimî bir göç yolu üzerinde bulunan Kazan ülkesine, tarihin türlü devirlerinde bir çok başka Türk boyları da gelip yerleşmişlerdir.

IV. asırda garp Hunları önce bu yerleri merkez edinişler ve Attila'nın idâresi altında garba doğru buradan harekete geçmişlerdir. Attila'nın 453'te ölümünden sonra Avrupa'dan şarka çekilen Hunlar ile diğer bazı Türk boyları, V. asırda Karadeniz ve Kafkasya'nın şimalinde „Bulgar“ adı altında yeni bir siyâsî birlik teşkil etmişlerse de, VI. asırda bu birlik parçalanmış, Bulgarların bir kısmı Avarlar ile birleşerek Macaristan'a ve Balkanlara, bir kısmı şimalî Kafkasya'ya ve esas kitlesi de, İdil-Ural bölgesinin en münbit yerlerini teşkil eden Orta-İdil ve Kama nehri civarında yerleşmişler, böylece İdil'in aşağı mecrâsını Hazarlara terketmişlerdir. XI. asırda Hazar ülkesine gelen Kıpçak-Kuman Türkleri, Hazarlar ile karışarak şimalde sokulmuşlar ve İdil-Kama Bulgarlarının büyük

bir kısmını yutmuşlardır (fazla tafsilât için bk. mad. BULGAR). Bundan başka, XII. asırda Türk-Moğul fütûhâtı devrinde Cengiz'in torunu Batu'nun ordusu ile de pek çok Türk bu havâliye gelmiştir.

Cengiz imparatorluğu zamanında, 1224'ten itibaren Türk-Moğul orduları da buraya nüfuz etmişler, 1231—1246'da Bulgar ülkesini ve sonra Rusya'yı ele geçirmişlerdir. Moğul imparatorluğunun parçalanması neticesinde, 1255'ten itibaren İdil-Ural, garbî Sibirya ve Karadeniz'in şimal bölgesinde Altın-Ordu devleti teşekkül etmiştir. Buraya gelen ordular içerisinde Moğulların sayısı çok az olup, sonraları bunların bir kısmı geri çekilmiş veya burada yerleşip müslümanlığı kabûl etmiş olduğundan, „Altın-Ordu“ ya bir „Moğul“ devleti denemez. Şarktan gelen eski muhâceretin devâmı gibi, bu devirde gelenlerin çoğunu da yine Türkler teşkil ediyordu.

Bütün bu saydığımız Türk boyları arasında, ahlâk ve âdetlerin müsterek oluşu, şivelerin birbirine yakınlığı, hayat tarzının benzerliği, bunların birbirleriyle kolayca karışıp kaynaşmasında âmil olmuştur.

İdil-Ural ülkesinde muhtelif devirlerde kurulan devletlerle Ruslar arasındaki mücadele, yerine ve zamanına göre, iki taraf için de değişik şekiller arz etmiştir. Rusların şarka sızma ve yayılma teşebbüsünün, X. asırda Bulgar ve Hazarlar devrinde başladığını görüyoruz. Sonra Altın-Ordu ve Kazan hanlığı ile Ruslar arasında devam eden mücadele 1552'de İvan IV.'ün Kazan'ı zaptetmesi ile, yalnız İdil-Ural için değil, Sibirya, Kırım, Kafkasya ve Türkistan gibi, diğer ülkeler için de Rusların istilâ ve yayılma hareketinin bir başlangıcı olmuştur.

„Tatar“ adının bu ülkede yerleşmesi meselesini, hem Türk halkları için yabancılar bakımından, hem de bizzat Türkler tarafından olmak üzere, iki ayrı bakımdan tetkik daha münâsip olur. Buna göre, Avrupalılar ve bilhassa Ruslar, Cengiz devrinden itibaren Türk-Moğul devletine „Tatar imparatorluğu“ ve halkına da (Türk ve Moğulları ayırmadan) „Tatar“ demişlerdir. Sonraları Ruslar, zaptettikleri Kazan, Astırhan, Kırım, Sibirya, Türkistan ve Kafkasya gibi ülkelerde karşılaştıkları Türk boylarını da umûmiyetle „Tatar“ tesmiye etmişler, fakat bu adı hiç bir zaman „Moğul“ mânâsında kullanmamışlardır; msl.: Kazan, Astırhan, Kırım, Kafkas, Azerbaycan, Sibir, Altay, Abakan, Baraba, Çat, Çolım, Homul, Kaşgar, İli, Kulca, Zereşgan, Taşkent Tatarları v.b. (burada Tatar sözü ile, o ülkelere gidip yerleşmiş Kazanlılar değil, bu bölgelerdeki yerli halk kasdedilmektedir; bk.

Radloff, *Sibirya'dan*, *trc.* A. Temir, İstanbul, 1954—1957, I, II, bk. fihrist). Rus siyâset ve ilim adamları, bunlara „Tatar“ demekle berâber, „Türk“ men'şeli oldukları da inkâr edilemediğinden biç olmazsa, Türkiye Türklerinden ayrı mütâlea etmek için, ilmi nesriyatta, Rusya içindeki Türk baltaları için „Tyurki, Tyurkskiy“ (Türkler, Türkçe), Türkiye Türkleri için „Turok, Turki, Turetskiy“ (Türk, Türkler, Türkçe) tâbirlerini ihdâs etmişlerdir. Son yıllarda garp dünyasında da (bilhassa İngiliz ve Amerikan ilmi eserlerinde) buna uyularak Rusya'daki Türkler için „Turkie“ (T. peoples, T. languages, Türk halkları, Türk dilleri), Türkiye Türkleri için „Turkish“ tâbirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu sûretle Rusça „Tyurkskiy“ ve İngilizce „Turkie“ tâbirlerinin, 1917'ye kadar Rusya içindeki Türkler için umûmî bir ad olma istidâdını gösteren „Tatar“ tâbiri yerine kullanıldığı meydana çıkmaktadır. Sovyet idâresinde, „Tatar“ adının bütün Türk halkları için istimalî bırakılarak, her boy için kendi adının kullanılması usûlü tatbik edilmekle herâber, bizzat halk tarafından da benimsenen Tatar tâbiri ancak „Kazanlılar“ ile kısımları Kırım ahâlisine inhisar ettirilmiştir. Ancak Tatar tâbirinin Kazanlıların eskiden beri öz adı mı, yoksa Rus baskısı ile tedricen yerleşmiş bir tâbir mi olduğu hususu henüz aydınlanmamıştır. Türk dünyasında XIX. asrın başlarından itibaren gelişen yenileşme hareketinin öneürlerinden sayılan ve Rusya'daki Türk baltaları arasında yetişen ilk modern tarihçi olarak kabul edilen meşhur din adamı Kazanlı Şihâbeddin Mercânî (1818—1889), Bulgar ve Kazan tarihine âit *Mustafâd al-ağbâr* (s. 4.) adlı eserinde, Kazanlıların halk ve millet adı olarak „Tatar“ sözünü kullanmaktan çekinmemeleri gerektiğine işaretle, müslüman olmalarının. Tatarlıklarına hiç bir sûretle hâlel getiremeyeceğini sert bir dille ifâde etmiştir.

Şihâbeddin Mercânî ile aynı devirde yaşayan ve yeni Kazan (Tatar) edebiyatının gelişmesinde mühim rolü olan Abd al-Kayyum Nagîrî (1824—1902) de, bu ülkede „Tatar“ tâbirinin yerleşmesinde müessir olmuştur. XX. asrın Kazanlı tarihçi ve müellifleri de halk arasında yerleşmiş bulunan „Tatar“ sözünün, Moğul devrinden sonra Ruslar tarafından ortaya atılarak umûmleştüğünü isbâta çalışmışlardır (bilhassa bk. Aziz Ubeydullah *İz proşlogo Tatar* „Tatarların mâzisinden“, Kazan, 1925, s. 71—111) ve yeni bir tefsirle, bu kabîlenin Orhun kitâbelerindeki aynı adı taşıyan Türk kabîlesi ile ilgili bulunduğu ve hunların çok eskiden beri İdil-Ural bölgesinde yaşadıklarını kabul etmişlerdir (fazla tafsilât için bk. bk.). Tatar ede-

biyatında Türklüğe mensûp olduklarını ifade için, bilhassa 1905'ten sonra „Türk-Tatar“ tâbiri de kullanılmıştır. Bu durum, Tatarların Moğul istilâsından önce de, burada bulunduklarını ortaya koymakta ve bu sını ancaak Altın-Ordu devrinden sonra, Rus baskısı ile taammüm ettiği görüşünü cerh eder mâhiyette görünmektedir.

1240'ta yazıldığı tahmin edilen *Moğulların gizli tarihi* (trc. A. Temir, Ankara, 1948, s. 132—136, 141, 153) 'nde Manghol (Moğul), Merkit, Kerayit ve Naymanlar ile birlikte büyük ve kudretli boylar arasında mühim bir rol oynamış olan Tatarların hangi dili kullandıkları açık olarak zikredilmemekle beraber, bunların Moğullara mensûp oldukları tahmin edilmektedir. Bu Tatarlar, uzun mücadeleler sonunda 1202'de Dalan-Nemürges savaşında Cengiz Han tarafından mağlûp edilerek parçalanmış ve sağ kalanlar mevcut boylar arasında dağıtılarak Tatar kabilesi ortadan kaldırılmıştır. Fakat „Tatar“ adı bundan sonra da yaşamakta devam etmiş, Çinliler bununla (Ta ta, Da da) Moğulları kasdettikleri hâlde, Avrupalılar ve Ruslar bu sözü, yukarıda belirtildiği gibi, „Türk“ mânâsında kullanmışlardır.

Bibliyografi: Şihâbeddin Mercânî, *Kitâb mustafâd al-ahbâr fî ahvâl Kazan va Bulğar*, I (Kazan 1885); II (Kazan, 1900); V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors, 1896); G. S. Gubaydullin, *İz proşlogo Tatar (Materialy po izuçeniyu Tatarstana II, Kazan, 1925, s. 71—111)*; A. N. Kurat, *Kazan hanlığı (1437—1552)*, D T C F D, Ankara, 1954, XII, 227—246; *Moğulların gizli tarihi* (trc. A. Temir), Ankara, 1948, I; W. Radloff, *Sibirya'dan*, I, II (trc. A. Temir), İstanbul, 1954—1956, 1957; A. Temir, *Tataristan'ın kuruluşu meselesi ve bugünkü durumu* (Dergi, München, 1959, sayı 16, s. 63—69); Ş. Sükan, *Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türk toplulukları* (Ankara, 1961); R. A. K., *Türklerin yaşadıkları yerler ve soyuları* (Türk kütürü, Ankara, 1963, sayı 5, s. 6—11); A. B. Taymas, *Kazan Türkleri* (Ankara, 1966); G. Jäschke, *Zur Geschichte des Namens „Tatar“, Reşid Rahmeti Arat için*, (Ankara, 1966) s. 278—285; ayrıca bk. mad. KAZAN; Eİİ, mad. TATAR. (A. TEMİR.)

Orta-Şark'ta Tatarlar.

Görünüşe göre, Türkler, şark komşuları olup, Moğulca konuşan topluluğa „Tatar“ adını vermişlerdir. X. asra âit islâm coğrafya eserlerinde Tatar adına nâdiren rastlanmaktadır. Müellifi meçhul *Hadâd al-âlam* Tahran, 1305, s. 48, trc. V. Minorsky, *The Regions of the*

World, G M N S, London, 1937, s. 94 'da Tatarların, Dokuz-Oğuzlar (Tokuz Güz) ile aynı cinsten gösterilmesi onların, Uygurların idâresinde bulunmuş olmalarından ileri gelmiş olabilir. Gardîzî *Zayn al-ahbâr*, nşr. A. Hâbibî, Tahran, 1347, s. 258) ise, Tatar'ı Kimek boylarından biri olarak zikreder ki, bu da Tatarlardan bir bölüğün Kimeklerin tâbiyeti altına girmiş olmaları ile izah edilebilir.

XI. asra âit eserlerde Tatar adına biraz daha fazla rastgelinmektedir. Kaykâūs b. İskandar, meşhur *Kâbūs-nâma* (nşr. R. Levy, G M N S, London, 1951, s. 64) 'sinde Tatarları dokuz Türk kavminden biri olarak gösterir ve onları Türkler'in zahmet ve meşakkate en mütehammil kavmi şeklinde vasıflandırır. Kâşgarlı Mahmud da (*Divân lughât al-Türk*, nşr. Kilişli Rifat, İstanbul, 1333, I, 28, 30, 344; III, 108; türk. trc. Besim Atalay, T. D. K., İstanbul, 1939, I, 28, 32, 411; III, 147 v. d) Tatarlar hakkında bilgi vermeyerek onları Türk kavimleri arasında sayar ve haritasında da oturdukları yeri gösterir. Mâmafih, Kâşgarlı, Tatarların, Türkçe'yi bilmekle beraber, Kay, Yabâku ve Basmiller gibi ayrı bir dilleri olduğunu söylemektedir. 1226 yılında yazılmış olan *Mucmal al-tavârih va'l-kışâş* (Tahran 1318, s. 421) 'da Tatar hükümdarının ünvanını taşıdığı kaydedilmektedir. Eserini 1206 yılında tamamlamış olan Fehr al-Din Mubarak Şah (*Tarih-i Fahr al-Din Mubarakşâh-ı Marvarrûzi*, nşr. E. Denison Ross, London, 1927, s. 47) 'ın Türk kavimlerine âit listesinde Tatar ismi bulunduğu gibi, ayrıca bir de Kara-Tatar adına rastgelinmektedir. Buradaki Kara-Tatar Cengiz Han'ın mensup bulunduğu asıl Moğulları ifade etmiş olabilir. Gazneli ve Selçuklu devri şâirlerinin manzumelerinde diğer Türk kavimleri ile birlikte, Tatar adı da görülmektedir (F. Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri*, Belleten, sayı 28, s. 237 v. d., 240, 242 v. d., 245; ayn. mll., *Kay kabilesi hakkında yeni notlar*, Belleten, VIII, sayı 31, s. 425, 428 v. d., 431 v. d., 445 v. dd.). Irak Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul II. (1132—1135) ve halefi Mes'ud'un (1135—1152) hâcibleri arasında Tatar adlı bir emir tanımaktayız ki (Raşid al-Din, *Câmi al-tavârih*, nşr. A. Ateş, T. T. K., Ankara, 1960, II, cüz 3, s. 112, 114, 135), taşıdığı isim onun Moğul menşei olduğunu ifade edebilir. Ayrıca, F. Köprülü'nün de ifade ettiği gibi (göst. yer.) Gazneli ve Selçuklu saray şâirlerinin manzumeleri, bu devletlerin ordularında, sayıları çok olmamakla beraber, Moğul âlemine mensup unsurların da bulunduğunu göstermektedir.

Moğul istilâsından bahseden Farsça eserlerde Moğullar için her iki isim, Arapça tarihlerde ise, sâdece Tatar adı kullanılır. Ancak bu eserlerin müellifleri de, eskileri gibi Tatarları Türk olarak tavsif ederler. Aradaki dil ayrılığına ve diğer farklılara rağmen, Tatar veya Moğulların Türk sayılması, hem dış görünüş benzerliği, hem de aralarında çok sayıda Türklerin bulunmalarından ileri gelmiş olsa gerektir. Bununla beraber Abd al-Latif al-Makdisî gibi bâzı dikkatli müellifler Tatarların gerek yüz şekli, gerek beden yapısı bakımından Türklerden farklı olduklarını belirtmişlerdir (bk. J. von Samogy, *Ein arabischer Bericht über die Tataren im „Tarih al-Islâm von az-Zahabi“, Isl. XXIV [1937], s. 124—130*). Memlük müverrihleri de, devletlerinin en büyük düşmanı olan İlhanlılara Tatar dedikleri gibi, Timur için de aynı sözü kullanırlar. Fakat onlar da, Moğulları, Memlük Türklerinin akrabası saymakta idiler. Moğullardan Memlûklara iltica edenler, cihangir bir kavmin mensupları olarak, büyük bir itibar görmekte, mühim mevkilere geçirilmekte ve başta sultanlar ve büyük emirler olmak üzere onlardan kız almakta idiler. Memlük sultanlarından Kit Buga (1294—1297) 'nın bu Tatarlardan biri olduğunu biliyoruz.

Ermeni ve Gürcü müverrihleri de Moğulları mübhasıran Tatar adı ile zikrederler. Gürcü müellifleri yalnız Timur'u değil, hattâ Kara-Koyunluları ve Ak-Koyunluları da Tatar olarak vasıflandırır. Dede Korkut destanlarında Gürcü kahramanlarından Salur Kazan Bey'i Tatar olarak tavsifleri de (*Dede Korkut kitabı*, nşr. M. Ergin, T. D. K., Ankara, 1958, s. 168, 235), buradan gelmektedir. Ermeni müverrihleri (Genceli Kiragos, Vardan) Tatarların Azerbaycan, Gürcistan ve Şarkî Anadolu'daki siyâsî faaliyetleri hakkında olduğu gibi, onların dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri üzerinde de değerli bilgiler verirler (Ed. Dulaurier, Türk. trc. *Ermeni müverrihlerine nazaran Moğullar*, T M, II, s. 142—217; müverrih Vardan, *Türk fütuhâtı tarihi*, türk. trc. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri dergisi*, İstanbul, 1937, s. 222—244; Aknerli Grigor, *Moğul tarihi*, türk. trc. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1954, s. 1-4).

Moğul fethi neticesinde Orta-şark'a kalabalık bir Moğul ve Türk topluluğu gelmişti. Raşid al-Din şâyesinde biz doğrudan doğruya Tatar adını taşıyan kavimden bir çok beylerin İlhanlıların hizmetinde bulunduklarını biliyoruz. Aynı müellif, haklı olarak, Moğulca konuşan kavimlerin hepsine Tatar denmesinin, bu kavmin eski zamanlarda yaptığı fetihler

ile büyük bir şöhrêt kazanmasından ileri geldiğini söylüyor. İlhanlıların hizmetindeki Tatar beylerinden biri Salı Noyan olup, Mengü Kağan tarafından, iki tümenlik askerle Hindistan sınırına gönderilmişti. Salı Noyan'ın oğullarından Abuşka Noyan'ın, Gazan Han zamanında Anadolu'daki Moğul kuvvetlerinin kumandanı olduğunu biliyoruz. Abaka zamanında Diyarbakır vâlisi bulunan Durbay Noyan da Tatarlardan idi. Adı geçen bu beylerin, Tatarların en tanınmış kolu olan Tutuklayut boyundan olmaları muhtemeldir. Çağan-Tatar (Ak-Tatar) boyundan en tanınmış beyler ise, Giray, Doladay (Abaka devrinde) ile Malatya-Harpût vâlisi Kür Buga (Gazan ve Olcaytu devirlerinde) idiler. Kuin Tatar (Kara-Tatar) boyundan en tanınmış bey, Samağar Noyan'dır. Samağar Noyan, Hulagu'nun emir-i ahuru (*ahıtaç*) olup, Abaka ve Argun hanlar devrinde Anadolu'da vâililik yapmış, adâlet ve dirâyeti yüzünden, bu ülkedeki halk tarafından sevilmişti. Samağar Noyan'ın nesli, Türkiye'de mühim bir Moğul bölüğünün başında olmak üzere, uzun bir müddet varlığını kuvvetle devam ettirmiştir. Argun Han'ın belli-bağlı emirlerinden Kuhistanlı Doğan ile Gazan ve Olcaytu devirlerindeki beylerden Mulay'ın da Kuin Tatar'dan olduğunu biliyoruz.

XIV. asırda orta Anadolu'nun her tarafında yurt tutmuş Moğullara umûmiyetle Tatar ve bâzan da Muğal Tatarı denilmekte idi. Bu Tatarlara bilhassa Timurlu kaynaklarında, Kara-Tatar adı da verilmektedir. Onlara kara sıfatının verilmesinin, bu addaki Tatar boyu ile (yâni Kuin Tatar=Kara-Tatar) alâkası olmayıp, eski siyâsî itibarlarını kaybetmiş olmalarından ileri geldiği anlaşılıyor. Kara-Tatarların XIV. asır sonlarındaki nüfusları hakkında muhtelif rakamlar verilmektedir: Şaraf al-Din-i Yazdî (*Zafar-nâma*, Kalküte, 1888, II, 502) otuz-kırk bin çadır, Medzoplu Toma (frans. trc. F. Nève, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schach-Rokh*, Bruxelles, 1860, s. 73) altmış bin çadır olduklarını yazırlarken, Mu'in al-Din Natanzi, (*Muntahab al-tavârih*, nşr. J. Aubin, Tahran, 1336 s. 391) yüz bin çadıra yakın olduklarını söyler. İbn 'Arabşâh (*Acâib al-makdûr*, Kahire, 1305, s. 125 v. d.) da onların kalabalık bir topluluk olduklarını anlatmak için, „onsekiz bin âlem“ sözünün kullanıldığını kaydeder.

Kara-Tatarlar elli iki oymağa ayrılmışlardır. Bununla beraber onlardan her yüz çadırın kendisine mabsus bir yurdu vardı. Bu husus Kara-Tatarlar arasında, Moğul askerî teşkilâtına âit başlıca esasların XIV. asrın sonlarında,

hâlâ muhafaza edilmekte olduğunu göstermektedir. Nitekim onların sağ ve sol kol olmak üzere iki kola ayrılmış olduklarını da biliyoruz. Sol kolu (ca'ungar=cunğar) teşkil eden oymakların Sivas, Amasya, Tokat, Çorum bölgelerinde yaşadıkları anlaşılıyor. Konya, Kayseri ve Niğde bölgelerindeki oymakların da sağ kolu meydana getirmeleri icâbeder. Kara-Tatarların başlarında bulunan âilelere gelince, bunların başlıcaları, Babuk ve oğulları, (Niğde bölgesinde), Samağar oğulları, Savaş-Ağa ve oğulları (Ankara bölgesinde), İsmail Ağa ve oğlu (Beyşehir yöresinde), Çavdaroğlu (Eskişehir-Kütahya bölgesinde), Katar oğulları (Çorum bölgesinde) ve diğerleri idiler. Kara-Tatarlar, orta Anadolu'nun en verimli otlaklarına sâhip bulunuyorlardı. Bu sebeple sıkıntısız ve kendi bakımlarından müreffeh bir hayat geçiriyorlardı. Bunlar galiba devlete hiç bir vergi de vermemekte, buna karşılık çevrelerindeki köylerden vergi toplamakta idiler. Bunlara bir de yağma akınları ve çapuldar ilâve edilir ise, onların hayatlarından oldukça memnun oldukları anlaşılır.

Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'in orta Anadolu'yu fethetmesi üzerine, Tatarlar Osmanlı hizmetine girdiler. Esâsen onlar menfaatlarını daima kuvvetli bir hükümdarın hizmetine girmekte görmüşlerdir. Osmanlı kaynakları mütefakan, Ankara savaşında „Tatar'ın hayırlığı sebebinden“ mağlûbiyete uğradığını yazarlarsa da, Tatarların Ankara savaşında, Timur ordusu saflarına geçmelerinin mağlûbiyette tek ve en büyük âmil olduğu, her halde kolayca kabûl edilemez. Diğer taraftan Timur, bu muharebede kendi saflarına iltihak eden Tatarları mükâfatlandırmak şöyle dursun, aksine onları Anadolu'dan Türkistan'a götürüp, Sır-Derya ötesindeki topraklara yerleştirmek kararında idi. Halbuki onlar Türkiye'de doğup büyümüşlerdi, mesut bir hayat sürüyorlardı, birçok bakımlardan türkmenleşmişlerdi. Bu sebepten Çagataylar onlara „Kara-Tatar Türkmenleri“ de demektedirler. Tatarlar bölük-bölük tümen beylerine teslim edildiler ve sürüleri, yıkları ile birlikte tehcir edildiler. Hafiz Abrû (*Zubdat al-tavârih*, Fatih kütüp., nr. 4371, 346) 'ya göre İran'da Rey'e gelindiğinde Timur Kara-Tatarlar ile Azerbaycan'dan tehcir olunan topluluğun Semerkand'a götürülmek üzere, önden yola çıkarılmalarını emretmiştir. Damgan'a varıldığında Kara-Tatarlar kaçmak için harekete geçtiler de, yakalanarak ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Katledilenlerin sayısı ki-üç binden aşağı değildi. Kesik başlardan şehir dışında yapılan kuleleri, İspanyol elçisi

Clavijo bir kaç ay sonra oradan geçerken gördüğünü yazar (*Embajada a Tamerlan*, Madrid, 1943, s. 92, 123. Burada, yanlış olarak, „Tartaros Biances“ yani Ak-Tatarlar deniliyor). Tatarlardan bir kaç oymak Astarâbâd ormanlarına kaçmaya muvaffak oldu ise de, Timur'un gönderdiği kuvvetler onlara yetiştir. 1.000 kişiye yakın Kara-Tatar öldürülüp, 2.000 çadır halkı tutuldu. Bu hâdiseden sonra Tatarların ileri gelenlerine bukağı vurulup, Semerkand'a sevk edildi. İbn 'Arabşâh (*agn. esr.*, s. 150), Tatarlardan bir bölüğün Kâşgar bölgesine gönderildiğini, bir bölüğün de Isık Göl taraflarına yerleştirildiğini söyler. Yine aynı müellif, Timur'un ölümünden sonra Tatarların buralardan kaçarak bir bölüğünün Seybun'un şimalindeki çöle çıkıp, Özbek beylerinden İdegü'nün yanına gittiğini, bazı oymakların da Timur'un kumandanlarından Argun Şab'ın emrine girdiklerini bildiriyor (göst. yer). Anlaşıldığına göre, bu sonuncular Hârizm'e gitmişler ve oranın emîri Musage ile savaşarak karışıklıklar çıkardıktan sonra, Türkiye'ye dönmek için Horasan'a geçmişlerdi. Kara-Tatarların Horasan'a ayak bastıklarını 808 (1405/1406) yılında Meşhed'de haber alan Şâhrûh bunların yakalanmaları için kuvvet gönderdi. Bu kuvvet onların bir bölüğünü yakalayıp getirdi. Geri kalanların ne oldukları hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Zira bu tarihten sonra Timurlu kaynaklarında Kara-Tatarlara dair bir kayda rastlanmamaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, onlar da dağılıp mevcûdiyetlerini kaybetmişlerdir.

Bununla beraber Timur, Türkiye'deki Kara-Tatarların hepsini götürmeye muvaffak olamamıştı. Onlardan bazı oymaklar şuraya-buraya kaçmak sûretiyle Anadolu'da kalabilişlerdi. Tehcirden kurtulan Kara-Tatar oymakları yine eskisi gibi, Ankara, Çorum, Amasya, Yozgat bölgeleri ile, miktarları daha az olmakla beraber, Karaman ilindeki bazı yerlerde (İlgın, Akşehir, İshaklı, Koçhisar. Aksaray) yaşıyorlardı. Ankara savaşından sonra buradan Amasya bölgesine çekilen Çelebi Mehmed, hem İnal-oğlu, Köpek-oğlu ve emsâli bazı Türkmen beyleri, hem de Gözler-oğlu Ali, Savaş-oğlu Ali gibi Tatar beylerine karşı mücâdele etmek zorunda kalmıştı. Bununla beraber Çelebi Mehmed'in, kardeşi Mûsâ Çelebi ile yaptığı savaşlarda ordusunda Tatarlar da vardı. Hattâ iki kardeş arasındaki en son karşılaşmada Mûsâ'nın ordusunda da Moğullar vardı ki, bunların ya Emir Süleyman, ya da kendisi tarafından Rumeli'ye geçirilmiş olması muhtemeldir. Mûsâ, Çelebi Mehmed'in tarafına geçeceklerinden şüphelenerek Moğulların bey-

leri olan Tamacı-oğlu ile Savaş-oğlu'nu bağlatmıştı. Çelebi Mehmed, Osmanlı tahtını elde ettikten sonra, 1416'da Samsun seferinden dönerken Çorum bölgesindeki İskilip çevresinde pek çok Tatar obaları görmüştü. Çelebi Mehmed, sadâkatlarından emin olmadığı ve çevrelerindeki İncitmek alışkanlığından kurtulamamış olan bu topluluğun, buna karşılık öte tarafta faydalı hizmetler görebileceğini düşünerek onların Rumeli'ye tehcirini emretti Çoğu Filibe civârında yerleştirilen bu Tatarların başında Minnet Bey'in oğlu vardı.

XVI. asırda Anadolu'da rastlanılan Tatarlara âit bakıye'ler mühimsenemez. Bunun da sebebi Timur'un bunların mühim bir kısmını birlikte Asya'ya götürmüş olması ve Osmanlıların Tatarları şimdilik ancak birini bile bildiğimiz Rumeli'ye tehcir etmeleri ve nihâyet Anadolu'da kalanlardan bir kısmının yerleşik hayatı tercih edip, türkmenleşerek eski vasıflarını kaybetmiş bulunmaları olmalıdır.

Karaman ili'ndeki Moğul oymaklarının nüfusları pek az olup, bunlar Muğal Samağarı, Kutlu Boğa-yüzü, Boğaz Tatar, Celâyir adlarını taşımakta ve İlgın-Aksaray bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Ankara bölgesindeki Tatar oymaklarından en dikkate şâyas olanları Tos Boğalardır. Bunlar 1387'de Osmanlılar ile Karamanlılar arasındaki Konya savaşında ikincilerin safında bulunmuşlardı.

Çorum bölgesindeki kalabalık Tatar topluluğundan mühim bir kısmının Çelebi Mehmed tarafından Rumeli'ye tehcir edilmesine rağmen, bir bölüğünün de eski yurtlarında kalmış olduğunu görüyoruz. Bunlar İskilip'in garbında Katar denilen muntıkada yaşıyorlardı. Katar tâbiri bu Tatarları idâre etmiş olan bir beyden gelmektedir. XVI. asırda burada Katar'ın oğulları yaşamakta idiler. Tatarların kalabalık olarak yaşadıkları yerlerden biri de, Yozgat bölgesi olmakla beraber Timur'un bunların ezici çoğunluğunu götürmüş olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple, bu bölge Tatarları tehcirini müteâkip Oğuzların Boz-Ok kolundan olan Dulkadırlı ve Halep Türkmenleri tarafından iskân edilmiş, Boz-Ok sözü ilk önce orada yurd edinen Türkmenlerin, sonra da bölgenin adı olarak Cumburiyet devrine kadar gelmiştir.

Sivas-Ankara arasındaki geniş bölgeye yayılmış olan Ulu Yörük topluluğuna mensup Çungar ve Çavurçı gibi bir kısım oymakların da Tatar menşeli olduğu anlaşılıyor. Oların zamanımıza kadar gelmiş nesli arasında yaşamış olduğumuz araştırmalar bu bükümü te'yid etmektedir.

XV. ve XVI. asırlarda Anadolu köylüleri ve oymakları arasında Tatar sözünün şahıs adı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Kara-Koyunlulardan Kara Mehmed'in kız kardeşi Tatar Hatun (aslen Çerkes idi) bu adı taşıyan başlıca tarihî sîmalardandır.

Moğul hâkimiyeti, İran'da olduğu gibi, Anadolu'da da epeyce yer adları bırakmış olup, bunlar arasında doğrudan-doğruya Tatar sözü ile alâkalı bir çok yer adları da vardı ki, bâzıları, zamanımıza kadar gelmiştir (bk. İç İşleri Bakanlığı, *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, Ankara, 1946, s. 1044 v.d.).

Bugün bilhassa Eskişehir bölgesinde yaşayan ve Tatar denilen topluluk, Kırım savaşından sonra Anadolu'ya göç etmiş Türklerdir.

Bibliyografiya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Raşid al-Din, *Câmî al-tavârih* (Moskova, 1965), s. 159—204; Z. V. Togan, *Umumi Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), bk. fihrist; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939; türk. trc. Cemal Köprülü, *T. T. K.*, Ankara, 1957; F. Sümer, *Anadolu'da Moğullar, Selçuklu araştırmaları dergisi*, Ankara, 1969, I. 1—147.

(FARUK SÖMER.)

TA'TİL. [Bk. TA'TİL.]

TA'TİL. TA'TİL. (A.) 'a'til kökünden II. (*Taf'il*) vezninde olan 'a'til, „içine bir şey konulan kap ve benzeri şeyleri boşaltmak, evi terketmek, bir şeyi mahv ve harap olmağa bırakmak“ gibi mânalara gelir. Bu masdarın sülâisi de, „kadının süs eşyasından ve süsten uzak olması“ nı ifâde etmekte; süs yapmayan hanıma 'a'til 'cem. 'avâtil), bu hâli itiyat edinmiş olan-na da mi'tâl denilmektedir (bk. al-Cavhârî, *al-Sihâh*, nşr. Ahmed 'Abd al-Gâfûr 'Atâr, Kahire, 1376/1377, V, 1767/1768; İbn Manzûr, *Lisân al-Arab*, Beyrut, 1375, XI, 453; al-Firûzâbâdî, *al-Kâmûs al-muhtâf*, Kahire, 1330, IV, 17; trc. M. Âsım, İstanbul, 1305 III, 1442 v.d.; al-Zabîdî, *Tâc al-arûs*, Bulak, 1317, VIII, 23). Nitekim 'Â'îşâ'nın, kendisine öldüğü bildirilen bir kadın için kullandığı „Onu ta'til edin“ ifâdesi, boynundan süsleri çıkarın ve âtil yapıp diye izah edilmiştir (bk. zikredilen yerler ve ayrıca al-Zamahşârî, *al-Fâ'ik fî garîb al-hadîs*, II, 163).

Bizzat ta'til kelimesine değil, fakat müştaklarına Kur'an'da iki yerde rastlanır: bunların biri (XXII, 45), ta'til'in ism-i mef'ûl hâlinde geçmektedir. Burada geçen „... bîrin mu'attalatın“ hakkında, eski müfessirlerde yer alan izahların, terkedilmiş kuyu mânasını ifâde ettikleri görülmektedir (bk. msl. *Tafsîr al-Tabarî*, Bulak, XVII, 115). Ta'til'in mâzisinin meçhul şekli olan diğeri (LXXXI, 9) ise „de-

veleri kendi hâline bırakmak" mânasına gelmektedir. farklî izahlar için bk. al-Tabarî, *Tafsîr*, XXX, 36.)

Hadîslerde ise, kelime daha ziyâde lugavî mânada kullanılmıştır. 'İsâ'nın vücut şekillerinden ve yer yüzüne tekrar inişindeki faaliyetlerinden bahseden bir hadîste (bk. Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, Kahire, 1313=1895, II, 437) onun bütün mezhepleri imhâ edeceği bu kelime ile ifade edilmiştir (kadının süs yapmayı itiyat edinmeyişi, kişinin işsiz-güçsüz kalması ve bir şeyin harap olması demek olan *ta'atfala*'nın geçtiği hadîsler için bk. Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, III, 85; İbn Mâce, *Sunan*, nşr. Muhammed Fu'ad 'Abd al-Bâkî, Kahire, 1952/1953, I, 321).

Kelâmî bir istilâh olarak *ta'fil*, *ahl al-ta'fil* ve *mu'atfîlân* şekillerinde kelâm taribi müellifleri tarafından oldukça farklı mânalarda kullanılmıştır. Msl. hierî IV. asrın kelâm tarihi müelliflerinden al-Navbahî (ölm. 310=922), *mu'atfîla*'yı, zenâdika zümresinde mütâleâ etmekte ve bunların Allah'ın eşyânın yaratıcısı olmadığını ileri sürdüklerini söylemektedir (bk. *Kitâb al-tanbîh va'l-radd 'alâ ahl al-havâ'*, nşr. S. Dederling, İstanbul, 1936, s. 72). Mez-kûr müellif, aynı eserinde, Cahmiyya'nın bir fırkasının *mu'atfîla*'dan neş'et ettiğini ve bu fırka mensuplarının, Allah'a her hangi bir sıfatın izâfesini reddettiklerini kaydetmektedir (s. 75). Hierî VI. asrın büyük kelâm tarihçisi al-Sabrastânî [b.b.k.] ise, *mu'atfîla*'yı, umûmiyetle, Allah'a sıfat izâfesini reddedenler hakkında kullanmaktadır. Ona göre, seleften bir çokları, Allah'ın ilim, kudret, hayat, irâde ve duyma gibi ezeli sıfatlarını kabûl etmişler, O'nun zâtî ve fi'lî sıfatları arasında her hangi bir tefrik yapmamışlardır. Aynı şekilde *gâd* („el“), *vach* („yüz“) gibi baherî sıfatlarını da te'vîl etmemişlerdir. İşte selef, bu şekildeki hareketlerinden dolayı *şifâtiya*, mu'tezile ise, sıfatları nefyettiklerinden dolayı *mu'atfîla* adını almışlardır (bk. *Kitâb al-milal va'l-nihal*, nşr. W. Cureton, Leipzig, 1923, s. 64; ayrıca s. 201 ve alm. trc. Th. Haarbrücker, Halle, 1850, s. 222). Ancak *al-Milal va'l-nihal*'de, bu istilâb, duyulur âlemin dışında bir âlem kabûl etmeyen tabi'iyûn (Dabrîyûn) için de kullanılmaktadır (s. 201).

Ta'fil kelimesinin ayrıca edebiyatta da kullanıldığı görülmektedir. Belâgatle uğraşanlara göre, o hâzî'nin bir kısmı sayılmakta ve msl. bütün barfleri noktasız olan bir nesir veya nazım parçesi yazma *ta'fil* sayılmaktadır. Müstakî olan *mu'atfîl* ise, kafiye (za'l-kavâfi) mânasına gelmekte; *harf-i a'fil* denilince, vezinde hesap edilmeyen ve fakat yazıda yer alan

harf anlaşılmaktadır ki, buna *harf-i ma'âla* de denilmektedir. (AHMED SUBHİ FURAT.)

TÂÜSİ. [BK. TÂÜSİ.]

TÂÜSİ. TÂÜSİ, râfizî bir şî'î tarikât olup, ismi, Ni'matullâbî (bu tarikâtın kurucusu Kirmanlı Sayyid Ni'matullâb hakkında bk. Browne, *Hist. of Pers. Lit.*, III, 463—473) 'lerden ayrılan, İsfahanlı Tâ'us al-'Urafâ' denilen bir Ağâ Muhammed Kâzî'm Tonbâkû-forûş'tan gelmektedir. Ni'matullâbî-ya'nın, İsfahan'daki mümessili, Rahmat 'Alî Şâh-î Şîrâzî (*Bustân al-siyâhat* müellifi Mustafa'î Şâh'ın halefi) 'nin ölümünden sonra, Tâ'us, onun yerine geçen Hâceî Ağâ Şâh'ı tanımayı reddetti. 1281'de abund'lar tarafından İsfahan'dan uzaklaştırılınca, o da *murîd-i* (baş-şehirde Zill-i Sultân'ın *pişkâr* olan Rîzâ Kulî Han Sirâc al-Mulk) 'nin yardımı ile Tahran'da yerleşti. Mekke'ye yaptığı bir hacc ziyâretinden sonra 1293 (1876) 'te Tahran'da öldü ve Şâh 'Abd al-'Azîm'de gömüldü. Sâfiyâne olmayan zarif kıyâfete tutkunluğu sebebiyle kendisine bu ad verilmiş, aynı zamanda Darvîş Sa'âdât 'Alî lekabı ile de tanınmış olan Tâ'us, ümmî idi. Kendisine oğullarından biri değil, Gunâbâd'ı Hâceî Mullâ Sultân isimli biri halef oldu; bu zâtı, Tâ'usî akîdesinin gerçek müellifi ve bu cemâatin teşkilâtçısı olarak telâkkî etmek gerekir. Amcası tarafından yetiştirilen yetim Hâceî Mullâ Sultân, başlangıçta çok güçlüklerle karşılaştı ve ancak 17 yaşında tahsile başladı. Hayatını kazanmak için bop çalışarak, önce Meşhed'de, sonra da Kerbelâ ve Necef'te tahsil yaptı. Tahsilini bitirdikten sonra, bir müddet, Tahran'da Madrasa-i Sadr'da tedrisîte bulundu iae de, Bâbîlik ile ithâm olundu ve kaçmak mecbûriyetinde kalıp, Horasan'a bareket etti; ancak yolda, devrin meşhur üstadlarından olan Hâceî Mullâ Hâdî'nin derslerini tâkip için Sebzevar'da kaldı ki, burada diğer müridler (Sayyid Ahmed Adîb-i Pişavârî de dâhil) arasında Tâ'us'a rastladı. Daha sonra, *hikmat* ve *irfân* (tasavvuf) ilimlerinde kemâle ermiş bir hâlde, İsfahan'da âlim bir molla *murîd* olarak kabûl etmekle övünen Tâ'us'un yanına geldi ve bu molla onun yakınlarından biri, sonra da halefi oldu. Yavaş-yavaş kabiliyetinin ve gittikçe artan şöbretinin yanı sıra önce zikredilmiş bulunan Sirâc al-Mulk ve Zill-i Sultân'ın mâiyetinden diğer biri o'lan Mirzâ Husayn'ın de desteği ile, Hâceî Mullâ Sultân yeni tarikâtın merkezi olan Gunâbâd'daki cemâatini çoğalttı. Bu zât, 1293 (1876) 'te Tâ'usî'lerin *kuşb* 'u oldu ve uzun faal bir hayattan sonra 1327 (1909) 'de öldü ve ona bâzı mütâd rekabetler olmakla berâber, şö-

retleri babalarınınkine denk olmaktan uzak bulunan oğulları Nûr 'Alî Şâb ve Şîfî 'Alî Şâb halef oldu.

Akîdesi (sûfilerde olduğu gibi, sülûk ve derece-derece kemâle erme), Hâceî Mullâ Sultân'ın uzun yıllar müridlerinden biri olup, bu bususta bize tek bilgi veren Hâceî Şayh 'Abbâs 'Alî Kayvân-î Kazvîni'ye göre, üç merhale ihtivâ eder. Birincisinde (*tarikâ-i murîd-dârî*) Mullâ, *imâm* 'ın gaybûbetinde, sâdece dâim kendisinin, örnek alınacak ve kendisine uyulacak (*marcâ-i taqlid*) bir âlim olduğunu iddia ediyordu. Diğer *ulamâ*, bizzat va'zet-tiklerini yapmıyorlar, halbuki ben, diyordu, teşkil ettiğim misâlin kuvvetiyle sizden aynı şeyi yapmanızı istiyorum. Müridlerin çoğu, sâdece diğer *ulamâ* ve *kuşb* hakkında itimatlılık elde ederek ötesine gitmedi. İkinci merhalede, Mullâ *imâm* 'hâk iddia ediyordu. İmam, aslâ cesedinde saklı değil, fakat ismi ile cesede âit idi, yâni o meçhul (*gomnâm*) 'dü. Bir imamdan istediğiniz bendedir ve imâmın kendine, sâdiklardan istediği şeyin, benim *murîd* 'lerimde olması gerekir; bunlar, itâat, mal ve mülkü terk, verilen şerefler, birlik v.s. dir. Nihâyet, üçüncü merhalede kendisine sanki ilâhî bir kuvvet atfeder. Bütün 124 peygamber ve 12 imam bendedir, ben onların hepsinin halefi ve mümessiliyim. Eğer her hangi biri veya hepsi tekrar dönerse, bana itâat edecek ve hiç bir müstakîlîş yapmayacaklardır. Tabiî dünyanın bütün alelâde ve hârikulâde hâdiseleri benim emrim ve müsâademle, hattâ vâsıtasız fiilimle vuku bulur. *Kur'an* 'ın, namazın, haccın v.s. 'nin bâtinî mânası benim. Devamlı olarak göğe doğru uructa ve dünya küresinin her noktasında ve herkesin yanındaıym. Gizli ve âşikâr ne varsa bana meçhul veya iktidarımın dışında değildir. Benim yaptığım her şey, Allah'ın huâsî emri ile dir. Üzerime her zaman ilâhî gizli vahiyler nâzil olmaktadır. Öülerin veya canlıların ve meleklerin her işi benim emrimle fiil hâline getirilir. 12 yıl, irâdesini terk ve sâdece bana itâat edecek olan kimse, neticede yenisine nisbetle ilk rubunun bir cesetten ibâret olacağı yeni bir ruhla kâmil insan (*insân-i kâmil*) bâline gelecektir. Bütün beşeriyet için ben bu ikinci rubun kaynağıyım. Bütün dünyanın ruhu benim ruhum'dur (krş. Plotin'deki küllî nefis) ve her ferde bir ruh v.riyo sam da, benim ruhum tam olarak yerinde kayıyor. Her devirde benim gibi bir şahsın mevcûdiyeti lâzımdır. Bu şahıs olmazsa, dünyanın esas kısımları dağılır ve tabiatın bütün terkip edici unsurları kaybolur. — Hâceî Mullâ Sultân 'ın bu yarı ilâh'lık iddiaları açıkça değil, telmihler, telkinler ve daha saf kalpli

müridleri karşısındaki tavrı ile ifade olunuyordu. O hâlde her devirde yer yüzünde, bâkimiyeti bütün sâbalar (*tamaddunî, siyâsî, tadaygunî, ruhî, âhîrâtî*) üzerine gâmil mülâk kudretli (*muhtâr-i muhtâk*) Allah'ın bir temsilcisi olmuştur. O, geçmiş kanunları iptâl veya mubâfaza eder. Buna *Peygamber, imâm, kuşb, gavs, hodâ va-ma'bud-i a'şlî* adı verilir ve o, muhtelif şekiller altında bâzan tamâmiyle beşeriyet, bâzan bir tek insan şeklinde zuhûr eder. Böylece o, Mûsâ, sonra 'Alî ve ahfâd, Cunayd ve halefleri, müteâkiben Tâ'us al-'Urafâ' ve ben olurum; hütûn dinlerde, bütün dillerde ve bütün şekillerde olan her şey, bu şahsiyet tarafından olmuştur. Her zaman *gayb* ve *zuhûr* var olmuştur; selefleri için *hâtîm* olan kimse, sırasında kendisini hükümsüz bırakacak olan halefleri için *fâtih* 'tir. Şöyle ki, bahis mevzû şahsiyet, aynı zamanda *hâtîm, fâtih, nâsih ve mansûh*, ayrıca *nabî, valî, vaşî* ve *Mûsâ* ve *kuşb al-a'kşâb* 'tir. O, Allah'ın halifelik dâiresinin merkezi (*markaz-i dâira-i hilâfat Allâh*), aynı zamanda dâirenin mubiti (*muhtâr-i dâira*) ve sâbit kutub (*kuşb-i sâkin*) veya fark edilmeyen sür'atli hareketlerin büyük muntakası (*manfiqa-i âzîma-i harakât-i sarî'a-i gayr-i mar'ia*); muhtelif genişlikteki dâirevî hareketlerin döndüreni (*mudîr-i mudârât-i mutavâziya, muhtelifatîl-haraka*), kendi melek tabiatı iktiza-sıyla kemâle ermemiş müridlere gizli ve hükümdarlık iktidârı vâsıtasıyla, melekî varlık görüşünü (*çesm-i melkût binî*) elde eden ermiş müridlere görünen bir ve bütün güneşlerdir. Bu şahsiyetlerden, bu vasıflara ulaşan biri tam zuhûru gerçekleştirecektir. *Hâtîm* tâbiri ile, Peygamber 'in en son risâlet vazifesi (*halâl ilâ yavm al-kiyâma*) 'nın hepsi bâtil (*bâtil*) 'dir. Esâsen, on'ardan her birinin risâlet vazifesi Peygamber 'inkidir. Bu vazife bin defa değişse ve yenilense de, onu bu sûretle bağlamak ve bu vazifenin dışında telâkkî etmemek lâzımdır. Bu şahsiyet, nihâyet bütün fertlere ve dünyanın bütün eşyâsına nisbetle umûmî (*âmm*), içten (*bâtin*), fitrî (*kahrî*) bir bilgiye sâhip-tir. Anadan doğma kudsiyetle vasıflanabilen bilgi, *murîd* 'in, bu şahsiyete (bu vaziyette onun *kuşb* 'u) bî'at (*bî'at*) edip, tam bir itâat gösterdiği takdirde elde edebileceği dinî kudsiyetten başkadır. *Bî'at* 'ın şekilleri *kuşb* tarafından tâyin edilmiş olup, bunlar münâkaşa edilemez. Kısaca bütün dünya dinlerini te'lif ettiğini iddia eden Şayh Kayvân, Hâceî Mullâ Sultân, bir tek islâm dininde, sâdece bir zümreye âit olan sûfî tâbirlerini kullanmadığını söylüyordu. Bununla berâber, aynı zamanda sülûk (*sulûk*) dereceleri ve bir takım

diğer mefhumlar sūfilere âit olduğu için. Şayh Kayvân *taşavvuf-i Tâ'ûsî*'den bahseder. Hâcei Mullâ Sultân'ın, taşavvufu farkının, *kuṭb*'ları imam ve peygamberlerin üstünde telâkkî etmiş olduğu görüldü. Bundan başka, o, sūfilerde olduğu gibi kendi akidesine yanaşmayanları *nâcî* ve *pâk*, yâni kurtulanlardan saymayarak son nefesinde müslümanların büyük kısmının kendisine tarafdâr olacaklarını iddia eder. Müridlerin mânevî istikametine gelince, ilgi çekici gelişmeler, ancak nâdir seçkinler için çok güç olmakla berâber, imkânsız da olmayan *zîkr*'in dâimî tekrarı ve derûnî murâkabeye devamla *murîd*'in kalbinde nakşolunması gereken Allah'ın adı yerine *kuṭb*'un irâde ve hayâlinin nasıl derece-derece (hopsi dört) kaîm olduğu tavsîf olunarak, *fîkr* veya *şûrat-i murşid* ünvanı altında verilmiştir. — Bu Tâ'ûsî akidesi, dâimâ, itiraz kabûl etmez şekilde, islâmîyete ve daha husûsî olarak şî'liğe, bilhassa imâmet akidesine zıddır. Hâcei Mullâ Sultân, *Macma-i sa'âdât* (ki biz zâten ondan faydalanamadık) adlı eserinde, Şayh Kayvân'a göre, 12 sayısız cismânî şahsiyetler olarak görülmemelidir. Mutlak kudsiyet, her nevi fert sayısı tâyin edilmeksizin, 12 çeşide sâhip rûhânîyetin bir esâsı olarak tefsir edilmiştir. Böylece, peygamber vasfının, 124 000 (yukarıda zikredilmiş olan sâdece 124 sayısız ile tezat hâlinde) çeşidi vardır. Kat'î olarak tasnif olmaksızın, her nev'ide bir çok peygamber şahsiyetin dünyaya gelmesi mümkündür. *Hâtîm*'in de diziyi bu şekilde kapatmasına hâcet yoktur. Kat'î nev'in gelişinden sonra, *hâtîm*'den önce zühur etmeyen diğer nev'ilerin gelmeleri veya bu nev'in bir kısmının gelmişken diğerlerinin de gelecek olmaları ve her nevî veya kategorideki fertlerin miktarının mahdud ve kat'î olmadığı kabûl edilebilir. Bundan başka: „*ulamâ' ummatî ka-anbiyâ' Bani İsrâ'îl*“ hadisinde, *hâtîm* ünvanı sâdece bir kudsiyet derecesidir. Hâcei Mullâ Sultân'a göre *kuṭb* tâbirinin bâtinî taşavvufî mânası, nev'e delâlet eder ve binâenaleyh her devirde *kuṭb*'un çok olması mümkündür. Her hâlde, 12. dereceye gelince, burada maddî fertten değil, nev'iden bahsedilir. 12. imâmın kaybolması da, nev'e göre tefsir olunur, yâni bunun, fertler arasında kaybolan nev'i olduğu farz edilmiştir. Teferruata girmeden, Hâcei Mullâ Sultân'a göre, imâmetin peygamberlik değerinin üstünde olduğuna işâret edelim. Bununla berâber, onun samimî kanâati, *imâm*'ın devir sûretiyle, her devirde mevcut olan bir şahsiyet olduğu ve onun dinî mes'elelerde yenilik yaparsa, peygamber sıfatına da mâlik olacağıdır.

Tâ'ûsî âdâbına gelince, bu, onun Ahl-i Hâkk [b. bk.] ile yakınlığı sağlayan bâzı husûsiyetler arzeder. Bilhassa *dalâl*'in teşrifâtının huzûrunda, *murîd*'in *kuṭb* ile baş-başa *bi'at*'i sırasında tâkip olunan sülûk (*taşarruf*) merâsiminde, sâlik şu taahhütlerde bulunur: itâat, insanîyet-perverlik, gizli *zîkr*, 12 yıl hizmet ve *dig-i cûş* (kaynar tencere) ile 5 şey sunar: ceviz, bir yüzük, bir sikke, bir kumaş parçası ve (husûsî bir fazilet kazanmış olan) şekerlemeler. *Dig-i cûş* tenceri kaynar bâlde başı üzerinde taşıyan *murîd* tarafından, dâvetlilerine tevzi edilmek üzere *kuṭb*'a sunulan kaynamış et) âdeti, Şayh Kayvân'ın dediğine göre, 'Alî İlahî'lerde vardır. „Müridlerin baftada bir defa, edâ etmedikleri namazın kazası olmak üzere şeyhlerine kaynar tencere götördükleri olur“ ve şeyhleri: „hodiye kabûl edilmiştir“ dediği andan itibaren, edâ edilmeyen namaz Allah'ın katında kabûle mazhar olur. Onlar bu âdete *namâz*'ın zıddı olarak *niyâz* („nezir“) adını verirler. Namazını kıldın mı? sualine: „Hayır, fakat *niyâz* sundum“ diye cevap verirler. Tâ'ûsî'lerdeki *dig-i cûş* âdeti, doğumdan sonra yedinci gündeki *aḳîka* [b. bk.] âdetine benzemektedir ki, o günü ebeveyn bir kuzu kurban eder ve etini fakirlere dağıtır. Burada, yeni doğan ile yeni bir ruh kazanan sâlik arasında bir benzetme vardır.

Niyâz tâbirine gelince, bu, Tâ'ûsî'lerde de vardır; bu tâbir, nezir bahis mevzûu olmayan bir toplantı için kullanılır; fakat bu toplantı, hazırlığına olduğu kadar, bizzat merâsime iştirâk bakımından da çok işlenmiş bir menâsiki içine alır ki, Şayh Kayvân onun gerçek ehemmiyetini açıklamaktan imtina eder. O, diğerleri arasında, 'Alî İlahî ve sūfilerin „aynı vâdide bulunduklarını“ söyler. Bununla berâber, 'Alî İlahî'ler, *hakîkat*'i müşâhade ederek *tarîkat* ile yetinen sūfilerin fevkinde dirler. Vaktiyle „ceviz kırmak“ (*cûz şikastan*) menâsiki, sâdece 'Alî İlahî'lerin reisine bağlı idi ve sūfî *kuṭb*'lar bu maksatla, müridlerden aldığı cevizleri ona vermek mecbûriyetinde idiler. Tâ'ûsî'lere âit kayda değer şey, onların menâsikinin bir kısmının, Ahl-i Hâkk'ınkilerle benzerliğidir. Aynı zamanda göze çarpacak olan mübânenetlere rağmen, Ahl-i Hâkk nezdinde ilâhî mazharlardan biri olarak Baba Tahir [b. bk.] tarafından oynanan rol ve Mullâ Sultân'ın 'Alî Gunabâdî'nin, Baba Tahir'in eseri hakkındaki Arapça-Farsça şerhlerin şârihleri oluşu vâkıası hatırla tutularak bu yakınlık ihmal edilmemelidir. F. M. Stead (*M W*, 1932, s. 184—189) hattâ „Alî İlahî dininin kollarından biri olan Tâ'ûsî veya Ta-

us fırkasının şeytana taptığını“ zikreder; fakat bu daha ziyâde Yazîdî [b. bk.]'ler ile, bizce tesbit edilemeyen bir irtibat bulunduğunu telkin eder. Tâ'ûsî akidesi, bilakis, taşavvur edebildiğimiz kadar, Bâbî (Hâcei Mullâ Sultân'a karşı serdolan itham, belki de bûs-bütün tesâdüfî değildir?) görüşlerden kuvvetle müteessir olmuştur ve binâenaleyh bu bize, şî'î muhitlerde, taşavvufî, 'Alî İlahî ve Bâbî fikirleri kendine has bir şekilde temsil eden yeni bir ve kendine mahsus râfizî, te'lifçilik nümûnesi vermiştir.

Bibliyografiya: Henüz Tâ'ûsî'lere hasredilmiş tetkik olmadığı gibi, bibliyografiya olarak da biz ancak, Şayh Kayvân'ın, içinden yukarıda geçen mâlûmatı aldığımız eserlerini ve bilhassa, 1350'de yazılan ve devrin sonlarına doğru Tahran'da intişâr eden *Kitâb-i râz goşâ ki pâsuḥ-i pancâh porsîş ast va-kitâb-i bahîn soḥan ki duâz-dah porsîş ast*'i kaydedebiliriz.

(B. NIKITINE.)

TAVADDUD. [Bk. TEVEDDÜD.]

TAVÂF. [Bk. TAVÂF.]

TAVÂF. TAVÂF (A.; zarf edâtı olan *bi* ile kullanılan *ṭâfa*'den), bir şeyin etrafında dönme; ibâdet lisânında mübarek bir şeyin, bir taş, bir mihrab v.s. nin etrafında koşarak veya yürüyerek dolaşma. Bu âdet, bâzı karinelerin delâlet ettigine göre İsrâîlîlerde vardı (bilhassa bk. *Mezâmîr*, XXVI, 6; XXVII, 6; LXX) ve ikinci mâbed devrinde, İsrâîlîlerin kamış bayramları merâsimi; bu merâsimlerde ilk altı gün birer defa, yedinci gün de yedi defa mihrabın etrafı dolaşıldı. Fakat bu ibâdet tarzı İranlılar, Hindûlar, Budistler, Romalılarda ve diğerlerinde de mevcuttu; netice itibâriyle mâzisi çok eski bir devre kadar çıkar.

Tavâf, eski Arapların ibâdet hayatında çok ehemmiyetli bir yer işgal etmiştir. *Tavâf* ile aynı mânaya gelen *davâr* (*dâra*'den) kelimesinin bâzan onun yerini aldığı görülür. Bu cümleden olarak İmru'âl-Kays (*al-Mu'allaka*, s. 63; *Yedi askı*, trc. Ş. Yalıtıkaya, İstanbul, 1943, Dünya edebiyatından tercüme, Şark-İslâm klasikleri, beyit nr. 64), yaban öküzlerini, put etrafında dönen uzun etekli genç kızlara benzetir (*Duvâr*, 'Antara, 10,2'deki *-divâr* okumamak şartıyla—*davâr* gibi etrafında dönülen bir puttur). Mekke'de, duvarına *al-Hacar al-asvad* yerleştirilmiş olan Ka'be [b. bk.]'nin etrafında dönüyordu (*tavâf al-bayt*). İslâm dininin menâsikiinde İbrâhîm'in dinine kadâr çıkan bu ibâdet de yer aldı ve Ka'be bu ibâdetlerin merkezi yapıldı. Peygamber, hicretin 8. yılında, doğduğu şehre zafer-

le girişinde, İbn Hişâm (s. 820; krş. al-Tabarî, I, 1642)'a göre, devesinin üzerinde, eğri bastonu ile *rukn al-asvad*'e (Ka'be'nin, *al-Hacar al-asvad*'in bulunduğu köşesi) dokunarak *tavâf*'i edâ etti. Fakat bunda istisnâî bir taraf vardı; bu husûsî bir ibâdet mâhiyetinde idi ve nitekim İbn Hişâm'a nazaran *tavâf*'in esasları kat'î hükümlere, Peygamber'in vefâtından kısa bir zaman önce, „vedâ hacca“ sırasında bağlandı. Bununla berâber, eski an'anevî şekillerin (ki bunlar İbrâhîm'den geliyordu; bk. İbn Hişâm, s. 51, 20) muhâfaza edildiği kat'iyetle kabûl edilebilir; öyle ki, bu ibâdetin islâmî şekli, eski müşriklik devrindeki amelî şekli hakkında bir fikir verebilir. Bu amelî şekilden gelen bir vâkıa olarak şu busus kaydedilebilir: Ka'be etrafında dönüş aralıksız yedi defa icrâ edilir (krş. yukarıda İsrâîlîlerin kamış bayramları); bunlardan ilk üç dönüş oldukça sür'atli bir yürüyüşle, al-Hacar al-asvad'den başlamak ve yine aynı köşede tamamlamak ve bu esnâda da Ka'be'yi dâima sağa almak sûretiyle yapıldı; evvel emirde, mümkünse taşı öpmek, aksi takdirde mutlaka ona el sürmek gerekirdi [*tavâf*'ta her dolaşmaya bir *şavf* denir. Buna göre bir *tavâf* yedi *şavf* 'tan teşekkül eder. *Tavâf* edene de *ṭâ'if* denir]. Buna mukabil eğer Wellhausen'in müşâhedeşi doğru ise, önceleri yalnız *umre* [b. bk.]'de vâki olan *tavâf*'ın, hacıların Mekke'yi ziyaretleri esnâsında, büyük *hacc*'da islâmın menâsike ithâl ettiği bir yenilik olarak telâkkî edilmesi gerekir. Bununla berâber, hâdiselerin bu izah ve tefsiri hacc maddesinde münâkaşa edilmiştir. Orada bu izah ve tefsirlere karşı sûre III, 97 zikredilir; fakat *hacc al-bayt* tâbirinin mânası kat'î değildir; zira Peygamber, bu âyet nâzil olunca, hacc menâsikinin şumûlünü daha da genişletti.

İslâmî yenilik olarak husûsî mâhiyetteki tavâfları bilhassa nazar-ı itibâra almak gerekir. [Mekke'ye gidildiği zaman yapılan *tavâf al-taḥîya*, *tavâf al-liḳâ* veya *ṭ. al-kudûm* (selâm veya varış tavâfı) ile Nahr günü Minâ'den Mekke'ye inildiği zaman yapılan ve menâsikin son merhalesini teşkil eden *tavâf al-şadar* veya *ṭavâf al-vadâ* (dönüş veya ayrılık tavâfı, bk. Bruckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 439); diğerleri de zâten farz değildirlere. Peygamber tarafından, eski putperestlik âdetlerinden olan bir *tavâf* giddetle yasak edilmiştir; bu âdet fırsat zühûrunda tatbik ediliyordu ve *tavâf*'i tamâmen çıplak olarak edâ etmekten ibâretti (bk. *Kar'an*, VII, 31; İbn Hişâm, s. 921; krş. İbn Sa'd, III/1, 6, 12), burada Ka'be yanında, müşriklerin *tavâf al-*

rasında üzerine elbiselerini koydukları ağaçtan bir yer („*haşaba*“) zikredilir. Ka'be'yi çeviren ve üzerinde *tavâf*'ın yapıldığı yola *al-ma'âf* denir. Haşim [bk. mad KA'BE]'in duvarı yanından, mütad üzere Ka'be boyunca değil de, mezkûr duvarın dış tarafına doğru koşulur.

Zikredilen husûsî şekiller bir tarafa, *tavâf* farzdır [i: *tavâf al-ziyâra*, *tavâf al-ifâza* veya *tavâf al-rakn*] ve bu sebeple islâmın mübim bir unsuru olmuştur. Emevî hilâfetine karşı harekete geçen 'Abd Allâh b. al-Zubayr [b. bk.]'in hâkimiyeti sırasında, mü'minlerin Mekke'yi ziyaretleri tehlikeli bir hâl alince, halîfe 'Abd al-Malik'in Kudüs'te Kubbat al-Sahra'ya *tavâf*'ın Ka'be'yi *tavâf* ile aynı derecede olduğunu beyân etmesinin (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 35) sebebini burada aramalıdır. Zira bu ibâdetin tamâmiyle yapılmaması islâm dininde hissedilir bir boşluk arzedecekti. Zâten islâmın bu yeniliği çok geçmeden bir takım âmillerin tesiriyle kayboldu ve islâm'da Ka'be'den başka bir şeyin tavâfı, git-gide yersiz bir mâhiyet aldı. Bununla beraber eski ibâdet an'anesi aşağı halk tabakalarında varlığını muhafazaya devam etti: bedevîlerin sâdece cedlerinin değil, fakat aynı zamanda İbn al-'Abbâs'ın Tâ'îf'teki kabrini *tavâf* etmek istediklerini söyleyen al-'Ucaymî'nin naklettiği vâkıa, bunu şâyân-ı dikkat bir tarzda gösterir.

Bibliyagrafya: Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites* (1889), s. 321; Scheftelowitz (*M G W J*, 1921, LXV, 118 v.dd.); Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, s. 67, 74, 141; Snouck Hurgronje, *Het mekkaansche Feest*, s. 108; Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (1910), s. 148, 150, 156 v.d.; al-Azrakî, nşr. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, tür. yer.; Wensinek, *Handbook of Early Muhammedan Tradition*, bk. bu kelime; [Mehmed Zihni, *Kitâbü'l-hac (Nimetü'l-İslâm*, 2. kısım, İstanbul, 1957), s. 8, 13 v.d.; Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli* (İstanbul, 1968), s. 368 v.dd.].

(FR. BUHL.)

TAV'AMÂN. [Bk. TEV'EMAN.]

TAVAKKUL. [Bk. TEVEKKÜL.]

TAVAKKUL B. BAZZAZ. [Bk. TEVEKKÜL B. BEZZÂZ.]

TAVÂŞİ. [Bk. TAVÂŞİ.]

TAVÂŞİ. TAVÂŞİ, h a d ı m [bk. mad. HÂDIM] kelimesinin müterâdifi olarak kullanılan bir tâbir olup, bunun önce Mısır'da Memlûk saraylarında, XIV. asırdan sonra da Anadolu'da istimâl olunduğu anlaşılmaktadır. Makrîzî

(*Histoire des Sultans Mamlouks*, trc. Quatre-mère, I/II, s. 132) kelimenin esasının *tabûşi* olduğunu ve Türkçe'den alındığını kaydetmektedir ki, aslının hizmet ve hizmetçi mânalarına gelen *tabuğ* ve *tapuğci* olması gerekmektedir. Tavâşi'ler umûmiyetle saray bizzetlerinde kullanılmakla beraber, içlerinden temâyüz ederek idâri makamlara yükselenleri de olmuştur. Nitekim XVI. asrın başlarında Osmanlı imparatorluğunda vezir-i âzamlığa kadar gelebilen Hadım Ali [b. bk.] ve Hadım Sinan [b. bk.] Paşalar bu meyanda zikredilebilir. Bununla beraber, 1560 tarihlerinde Prizren alay-beylelerinden birinin, reâyânın çocuklarından üçünü cebra tavâşi ettirmeye teşebbüs ederek, bunların ölümlerine sebebiyet verdiği, bunun neticesinde vazifesinden azledildiği, hattâ zeâmetinin de alınması sûreti ile cezâlandırıldığı görülmektedir (Başvekalet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, defter no. 216, s. 11) ki, bu husus, o tarihlerde Osmanlı imparatorluğunda, bu kabil hâdiselerin hoş karşılanmadığını göstermektedir.

İran'da Safevî devleti sarayında da istihdam edilen Muqarrab al-hâkân arasındaki siyah ve beyaz tavâşi'lere *Hecca-sarâ* denildiği bilinmektedir.

Bibliyagrafya: Mad. HÂDİM'deki bibliyografyadan başka bk. C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz* (Leipzig, 1928), s. 195; Wüstenfeld, *Die Geographie und Verwaltung von Ägypten* (Göttingen, 1879), s. 179; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941), bk. indeks; ayn. mll., *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), s. 172, 340; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, III, 422 v. dd.; Ahmed Resmî, *Hâmilat al-kubra* (Millet kütüp., nr. 274); Nermin Dizdaroglu, *Osmanlı tarihinde darüssaâde ağaları* (Edebiyat fakültesi tarih bölümü mezuniyet tezi, 1948—1949, nr. 495); M. İzzeddin, *Les eunuques dans le palais ottoman* (Orient, 1962, XXIV), 103—121; E. Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs* (1684/1685) Alm. trc. ve notlar: W. Hinz, Leipzig, 1940, s. 183 v. dd.; V. Minorsky, *Tazkirat al mulâk, A Manual of Safavid Administration* (takriben 1137=1725), London, 1943, s. 56.

(NEJAT GÖYÜNG.)

TAVBA [Bk. TEVBE.]

TAVHİD [Bk. TEVHİD.]

TAVİL [Bk. TAVL.]

TAVİL TAVİL (A) arûzun ilk bahri olup, al-Halil'in arûz sisteminde, birinci dâ-irinin birinci bahri olarak yer alır. *Tavîl*

(„uzun“) diye adlandırılması beyitlerinin uzun oluşu, *maczâ* v. s. kısaltılmış vezinlerinin bulunmayışı ile izah edilmiştir (bu bahre niçin *tavîl* adını verdigine dâir bizzat al-Halil'in cevabını nakleden bir rivâyet için bk. al-Hâfiz al-Yağmurî, *Nûr al-kabas*, nşr. R. Sellheim, Wiesbaden, 1944, s. 71.).

Dâire sistemindeki nazârî şekli bir beyitte dört defa *fa'ulun maf'ulun*'dür. Tatbikatta bu şekle ancak küçük bir farkla tesâdüf edilir. *Ma'kûz* bir 'arûz'u (: *maf'ulun*), *sâlim* (: *maf'ulun*), *ma'kûz* (: *maf'ulun*) ve *ma'zâf* (: *maf'ulun*=*fa'ulun*) olmak üzere üç *zarb*'ı vardır. Buna göre üç ana vezni şunlardır:

1. *fa'ulun maf'ulun fa'ulun maf'ulun*
fa'ulun maf'ulun fa'ulun maf'ulun
2. *fa'ulun maf'ulun fa'ulun maf'ulun*
fa'ulun maf'ulun fa'ulun maf'ulun
3. *fa'ulun maf'ulun fa'ulun maf'ulun*
fa'ulun maf'ulun fa'ulun maf'ulun

'Arûz ve *zarb*'ları hâric, bu vezinlerin diğer tef'ilelerinde şu değişiklikler görülür: a. En ziyâde görülen değişme, *fa'ulun*'ün yerine *fa'ulu* geliştirdir. Bu değişiklik 3. *zarb*'dan hemen önce gelen tef'ilede bilhassa yapılır. b. *Maf'ulun*'lerin yerini de bâzan *maf'ulu* ve *maf'ulun* alabilir. c. Beytin ilk tef'ilesi olan *fa'ulun* yerine *fi'lun* veya *fi'lu* gelebilir. Bu, bâzılarının dediği gibi sâdece bir şiirin ilk beytine mabsûs değildir. Ayrıca bunun, beyitlerin ilk kelimesinin başında bulunan *fa*, *va* gibi bir edâtın düşmesinden ileri gelmiş olabileceğini öne sürenlerin iddiaları oldukça zayıf bir ihtimaldir.

Tavîl, Arap şiirinde en çok rağbet görmüş bahirlerden biridir. Hattâ eski şâirlerin mevcut şiirlerinde bu bahir başta gelir (msl. *The Divân of the six ancient arabic poets*, nşr. Ahlwardt, London, 1870 'in ihtivâ ettiği şiirlerin 71'i bu bahirdedir). Bunu ancak 35 parça ile *vâfir* tâkip eder; yine *al-Aşma'iyât*'taki parçaların 31'i *tavîl* ile nazmedilmiş olup, bu eserde ikinci sırayı 16 parça ile *kâmil* alır (bk. R. Blachère, *Histoire de la littérature arabes...*, Paris, 1966, s. 362, not 2). Nitekim eski Arap şiirinin en güzel nümünelerinden olan, İmru' al-Kays'ın, Tarafa ve Zubayr'ın *Mu'allaka*'ları, al-Şanferâ'nın meşhur *Lâmîgat al-'Arab*'ı bu arada zikredilebilir.

İran ve Türk nazımlarında kullanılmayan bir kaç bahirden biri de *tavîl*'dir. Bu edebiyatlarda, arûza dâir eserlerde *tavîl*'in vezinleri için — çoğu birer beyitten ibâret — bâzı misâllere rastlanırsa da, bunlar mezkûr vezinler için bilhassa nazmedilmiş örnekler veya Şams-i Kays (*al-Mu'cam fi ma'âfir aş'ar al-'Acam*, nşr. M. Ramazânî,

Tahran, 1314 hş.=1935, s. 57 v. d.)'ın dediği gibi eski şâirlerin „Arap şâirlerini taklid (*ta'kayyul*)“ ve „arûzdaki ustalıklarını göstermek“ hevesiyle söyledikleri münferid parçalardan ibârettir.

Bibliyagrafya: İbn 'Abd Rabbihi, *al-İkd al-farid* (Kahire, 1365), V, 442 v.d., 477; R. Basset, *Le Khazradjiyah* (Cezayir, 1902), s. 56—60, 153 v.d.; al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn* (Kalküte, 1854—1862), I, 925 v.d.; Ahmed Hamdi, *Tashîl al-'arûz* (İstanbul, 1289), s. 62, 73; Mohammed Ben Cheneb, *Tuhfat al-adab fi mizân aş'ar al-'arab* (3. tabı, Paris, 1954), s. 24 v. dd.; ayn. mll., 'Arûz (EI, IV, 740); Şafâ Hulusî, *Fann al-takfi' al-ş'ri va'l-kâfiya* (Beyrut, 1966), s. 43—54. Ayrıca bk. mad. ARÜZ.

NIHAD M. ÇETİN.)

TAVİL. [Bk. TEVİL.]

TAVİLA. [Bk. TAVİLE.]

TAVİLE. [Bk. LARİN.]

TAVİLE. TAVİLA, Cenûbî Arabistan'da bir şehir, vaktiyle Kavkabân kaza'sı kâ'imma'âm'lık merkezi olup, daha Niebuhr zamanında burası Kavkabân'a âit idi. Şehir, ikincisi (şarktan itibâren) al-Huyn tesmiye olunan 4 kayalık tepeden ibâret bir silsile teşkil eden, Vâdî Lâ'a (nehri)'nin sol kıyısında, dağın, Cabal Zulfâ'daki dil biçiminde bir çıkıntısı üzerinde bulunmaktadır. Şehrin cenub-cenûb-i garbisinde, biraz daha aşağıda, fakat 500 adımı geçmeyen bir mesâfede, bugün güzel bir sarnıcı ile harâbe hâlinde bulunan Mas'cid al-Zâhir bulunmaktadır olup, iyi kaldırımlanmış bir yol keza (*marhal*) buradan şark istikame-tinde şehre kadar uzanır. Bu barâbenin veya daha doğrusu onun taşları ile inşa edilmiş olan misafirhânenin (*semsera*) şarkında ancak 200 adım mesâfede, siyah taş yığılmış cesim bir bina bulunur ve buradan kaldırım taşı döşeli diğer bir yol keza şehre çıkar. Bu şehir küçük ve surdan mahrum olmakla beraber, oldukça büyük bir pazarı vardır. Vaktiyle Türkler tarafından faydalanılmış bulunan idâri binalar, şehrin iyice cenûb-i garbisinin muntehâsında bulunur; seyyab E. Glaser, şehri 2—3 kânun I. 1883'te ziyaret etmiştir.

Bibliyagrafya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, (Copenhagen, 1772), s. 258; E. Glaser, *Geographische Forschungen Jemen, 1883—1884*, var. 59, 60; A. Defflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 71. (A. GROHMANN.)

TAVKİ. [Bk. TEVKİ.]

TAVRÂT. [Bk. TEVRÂT.]

TAVRİYA. [Bk. TEVRİYE.]

TAYALİSİ. [Bk. TAYALİSİ.]

TAYALISI. AL-TAYALISI, ABÜ DAVÜD SÜLAYMÂN B. DAVÜD al-CARÜD (750?-819), hadîs derleyicisi ve bir *Musnad* müellifi. Nisbesi, *şaylāsān* „baş ve bâzan omuzları örten örtü, şal“ (bk. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les arabes*, s. 278 v. dd.)'in cem'i olan *şayālisa*'den istikak eder. al-Tayalisi, Basra'da 133 (750/751)'te doğdu ve 203 (818/819)'te öldü [204 yılı safer veya rehiülevvelinde ve fat ettiği de rivâyet edilir, bk. *Tarih Bağdād*, IX, 29]. Vefâtında 72 yaşını idrâk etmiş bulunduğuna da söylenir. Şu'ba, Sufyân al-Savri ve sair meşhur mubaddislerle istinad ederek hadîs rivâyet etmiştir. Kendisi de, Ahmed b. Hanbal, 'Alî b. al-Madîni, Abû Bakr b. Abî Şayba v. b. tarafından bu sâbada en selâhiyetli kimse olarak kabul edilmiştir. 30.000 (veya 40.000) hadîs ezherlemiş olduğu ve bunları rivâyet ederken yazılı bir kayda mürâcaat etmediği söylenir. Bâzi bâfıza yanılmalarına işâret edilmekle berâber, güvenilir bir şahsiyet (şika) olarak şöbreti vardır. Sık içtiği *balâzur* yüzünden fil hastalığına tutulmuştu.

Onun *al-Musnad*'inin metni (Haydarâbâd, 1321) Abû Bişr Yûnus b. Habîb, Abû Muhammed 'Abd Allâh b. Ca'far b. Ahmed b. Fâris, Abû Nu'aym Ahmed b. 'Abd Allâh b. Ahmed b. İshâk, Abû 'Alî al-Hasan b. Ahmed b. al-Hasan al-Haddâd al-Makkarî, Abû 'l-Makârim Ahmed b. Ahmed... b. Muhammed b. Qays al-Labbân (ölm. 597=1200/1201) yoluyla rivâyet edilmiştir.

Bu eser, yalnız, 600'den ziyâde *şahâbi*'nin rivâyet ettiği *musnad* [bk. mad. HADİS]'lerden müteşekkil olup, aynı nev'ideki eserler tarzında tertip edilmiştir. 2.767 hadîs ihtivâ eder; buna göre, eserin hacmi, al-Buhârî'nin *Şahîh*'inin takriben onda biri veya İbn Hanbal'ın *al-Musnad*'inin yirmi beşte biri kadardır. Eserde klasik hadîslerin temas ettiği bütün mevzûların sâhaları ile ilgili hadîsler bulunmakla berâber ebemmiyet taşıyan mevzûlara, daha mahdut bir ölçüde yer verilmiştir. Peygamber'in hayatında yer alan bâzi şahsiyetler hakkında, bu eserde, diğer hadîs mecmualarında olduğundan belki daha az mâlûmat bulunduğuna işâret edilebilir. al-Tayalisi'nin mecmuasında msl. Hadîca, Zaynab b. Ca'ş, Abû Sufyân, 'Amr b. al-'Âs, Abû Mûsa 'l-Aş'arî, 'Abd Allâh b. Ubayy, 'Abd Allâh b. Salâm, İbn Şayyâd, Ka'b b. Mâlik, Hâlid b. al-Valîd, Sa'd b. Mu'âz ve Salmâ al-Fârisî hakkında hiç bir hadîs yoktur.

Bu eserin ihtivâ ettiği hadîsler arasında, klasik mecmualarda bulunmayanlar hemen-hemen yok gibidir; güç hadîslerin anlaşılması için kullanılmış istılahların faydalı olduğu hâller nâdirdir.

Bibliyografya: Abû Bişr Muhammed b. Ahmed al-Davlabî, *Kitâb al-kunâ va'l-asmâ* (Haydarâbâd, 1322), I, 169; Zahabî, *Mizân al-ittidâl* (Kahire, 1325), I, 413; ayn. mll., *Tabakât al-huffâz* (nşr. Wüstenfeld), I, 76 v. d.; İbn Hacer al-'Askalânî, *Tahzîb al-tahzîb* (Haydarâbâd, 1325), IV, 182 v. dd.; İbn Hâfîb al-Dabşa, *Tuhfat zavi'l-'Arab* (nşr. T. Mann), s. 170; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (G M S, XX, var. 374^b) [Hayr al-Dîn al-Ziriklî, *al-A'lâm* (Kahire, 1959), III, 186; 'Omar Rîzâ Kabbâla, *Mu'cam al-mu'allîfin* (Dimaşk, 1961), X, 262 v. d.; Broekelmann, *G A L, Suppl.*, I, 257; F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden, 1967), s. 97 v. d.]. (A. J. WENSINCK.)

TAYAMMUM. [Bk. TEYEMMOM.]

TAYBA. [Bk. TAYBE.]

TAYBE. [Bk. MEDİNE.]

TAYP. AL-TÂ'İ Lİ'LLÂH, veya LI-AMR AL-LÂH), ABÜ BAKR 'ABD AL-KARİM B. AL-FAZL (929—1003), Abbâsî balîfesi olup, 317 (929/930) yılında doğmuştur Babası hâlife al-Mu'tî [b. bk.] annesi ise, 'Utb adında bir câriye idi. 945 yılından beri Irak'a Büveyh-oğulları hâkim idiler. Bunların aşırı şî'i tutumları, gerek sünnî ahâliyi, gerek hizmetlerinde bulunan ve hepsi de sünnî olan ücretli Türk kît'alarını kızdırmakta idi. Büveyh-oğlu 'İzz al-Dîn Baht yâr [b. bk.]'ın Bağdad'da bulunmamasından faydalanan Türk kumandanı al-Hâcib Sebuktigin 13 zilkâde 363 (5 ağustos 974)'te esâsen basta olan al-Mu'tî'ın de arzûsuna uyarak, bunun oğlu 'Abd al-Karîm'i, al-Tâ'î' adı ile halife ilân etti. Yeni halifeyi de yanına alarak, Bahtiyâr'a karşı, Vâsî't'e yürüyen Sebuktigin, burada Bahtiyâr ile savaştığı sırada eceli ile öldü. Onun yerini alan Aftigin ise, İran'dan Bahtiyâr'ın imdâdına koşan, fakat bizzat Bağdad'a hâkim olmayı gaye eden 'Azud al-Davla [b. bk.] tarafından mağlûp edildi, Büveyh-oğullarının reisi sayılan babası Rukn al-Davla [b. bk.]'nin müdâhalesi ile Bağdad'a ve Türklerin mağlûbiyeti üzerine Tekrit'e kaçmış bulunan, ancak, hediye ve vaâdlerle elde ederek geri getirttiği halifeyi tekrar Bahtiyâr'a teslim ederek İran'a dönen 'Azud al-Davla, babasının 366 (976)'da vuku bulan vefâtı üzerine Irak'ı kat'i olarak eline geçirmiş ve 978'den itibaren gerek halifeyi ve gerekse bütün iktidârı elinde tutmağa başlamıştır.

'Azud al-Davla'nın 8 şevvâl 372 (26 mart 983)'de vuku bulan ölümünden sonra Büveyh-oğullarının iktidârı temelinden sarsıldı. Bağdad'da Amîr al-Umara' sıfatıyla babasının yerini alan Şamşâm al-Davla [b. bk.], kardeşi Şaraf

al-Davla ile yaptığı mücâdelede mağlûp oldu. Neticede Bağdad ve Irak, önce Şaraf al-Davla'nın (ramazan 376=kânun II. 987) ve onun ölümünden (379=989) sonra da 'Azud al-Davla'nın oğullarından bir diğeri olan Bahâ' al-Davla Ahû Naşr [b. bk.]'ın hâkimiyeti altına girdi. Kardeşleri ve yakın akrabası ile bitip-tükenmeyen mücâdeleler yüzünden kendi askerinin elinde oyuncak hâline gelen Bahâ' al-Davla, bunların ücretlerini ödeyemeyecek duruma düştüğünden nihâyet, servetini ele geçirmek gayesi ile halifeyi düşürmeğe karar verdi. 19 receb 381 (1 teşrin I. 991) tarihinde, hilâfet sarayında yapılan bir kabûl merâsimi esnâsında, hiç bir şeyden haberi olmayan al-Tâ'î, zorla tahtından indirilerek Büveyhî emîrinin evinde hapsedildi. Yerine amcası Abû Muhammed İshâk'ın oğlu olup al-Kadir [b. bk.] adını alan Abû 'l-Abbâs Ahmed geçirildi. Bir müddet sonra yeni halifenin sarayına naklolan ve burada iyi bir muâmele gören al-Tâ'î 1 şevvâl 393 (3 ağustos 1003)'te vefat etti.

Hilâfeti gerçek mânada iktidârı ifâde etmediği bir devrin mümessili olan al-Tâ'î, islâm dünyasının Karmatî isyanlarına ve büyük çapta kalkınmış bulunan Bizans'ın taarruzlarına karşı şiddetle savaştığı, bir taraftan da Hamdân oğulları, Mervaniler, Büveyhîler v. s. arasında devam eden iç karışıklıklarla yıprandığı bir zamanda adını sâdece hutbelerde okutabilmiş, kendisinden yalnız tayin beratları, tâziyetnâmeler ve buna benzer muamelât dolayısıyla bahsettirebilmiştir. Ancak 389 (999) yılı ortalarına kadar islâm âleminin şark ülkelerinde, adının hutbelerde ve sikkelerde muhâfaza edilmiş olması dikkate şâyandır (krş. Zambaur, *Manuel de Généalogie...*, Hannover, 1927, s. 4, not 4).

Gerek Bahtiyâr ve gerek 'Azud al-Davla kızlarından birisini halife al-Tâ'î ile evlendirmek (Zambaur, *ayn. esr.*, levha G, not 107 ve Q, not 8'de İbn Hallikân, *Vafayât*, Bulak, 1299, I, 108'den naklen verilen, Bahtiyâr'ın, halifenin kızı Şâh-i Zamân ile evlendiği şeklindeki kayıt yanlış tercümeyle dayanmaktadır. Kızın adı bile, onun Büveyhî emîrinin kızı olduğuna delâlet ediyor) sûretiyle yüksek hilâfet makamı ile, meşruiyetlerini temellendirecek sıhrî rabıtalara kurmak istemişlerdi (Abu 'l-Fidâ, *Tarih*, Kahire, 1325, II, 121; krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 31, not 3). Bu izdivaçların her hangi bir semeresi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur.

Bibliyografya: al-Hâfîb al-Bagdadî, *Tarih Bağdād*, Kahire, 1931, XI, 79; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, VIII ve IX, bk. fihrist; İbn Haldûn, *al-'İbar*, III,

428, 436; Kamâl al-Dîn Muhammed b. Mûsâ al-Damîrî, *Kitâb hayât al-hayavân al-Kubrâ*, Kahire, 1356, I, 93 v. d.; Abu 'l-Fidâ, *Tarih*, Kahire, 1325, II, 113, v. d., 121, 127; İbn al-Tiktağâ, *al-Fahrî*, nşr. Derenbourg, s. 391; İbn Şâkir al-Kutubî, *Favât*, II, 3; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 21—44; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall*, 3. tabı, s. 582; Le Strange, *Baghdad during the Abbasid caliphate*, s. 162, 270 v. d.; Christoph Bürgel, *Die Hofkorrespondenz Adud ad-Daulas und ihr Verhältnis zu anderen historischen Quellen der Frühen Buyiden*, Wiesbaden, 1965. E I, mad. al-Tâ'î.

(FİKRET İŞILTAN.)

TAYM B. MURRA. [Bk. TEYM B. MÜRRE.]

TAYMA. [Bk. TEYMA.]

TAYMALLÂH B. SA'LABA. [Bk. TEY-

MALLÂH B. SALE'BE.]

TAYY. [TAYY.]

TAYY. TAYY, eski Arabistan'da Yemen menşeli bir kabile. Neseb âlimlerinin bize naklettiklerine göre, adını kabileye veren Tayy lekaplı Culhuma b. Udad, büyük Kindâ kabilesinin ceddî, Mazhîc ve Murra'nın erkek kardeşi olan bir Kahtân ahfâdı idi. Tayy'lar, mengo'ttibârîyle Şan'a-Mekke hattı üzerindeki Hunaka'nın yer aldığı cenûbî Arabistan'ın Cöf kısmında olup, Azd'lar ve cenûbî Arabistan'ın diğer kabileleri gibi, gelenegin Ma'rib seddinin yıkılmasına bağladığı büyük hicrete katıldılar ve Nefûd çölünün cenûbunda Şammar [b. bk.] dağları bölgesinde, yarımadanın şimalinde yerleştiler. Şimdiki Hâ'il (Hâyel, 'in cenup ve cenûb-i şarkisindeki Aca' ile Salmâ dağlarına „Tayy dağları“ da denmiştir ki, bu kabilenin bu bölgeler üzerindeki mülkiyet hakkının yüz yıllar boyunca tanınmış olduğunu isbat eder. Hâ'il ve Tayma' arasında, her ikisine hemen-hemen aynı mesâfede olan Cebel 'Avcâ'da, bizzat Tayma' gibi, Tayy arâzisine dâhildi. Tayy kabilesi, — daha sonraki zamanlarda — bu bölgede kısmen yerlerinden ettikleri Banî Asad'den Muza'r kabilesi ile sıkı bir ittifak içinde yaşadı. Hattâ nakledilir ki Tayy kabilesi, bunların yardımı ile Ricala al-Tays yakınında, Tamîm'in tâli bir kolu olan Banî Yarbû'n hezîmete uğratmışlardır. Tayy'in en meşhur boyları arasında şunlar zikredilebilir: Su'al, Cadîla, Carm, 'Adî, Gavg, Ma'n, Nabhân ve bunları, Bakrî Sa'laba'den yâni Sa'laba b. Cuhl b. Rûmân ve b. Cad'a'dan tefrik etmek için Sa'alîb Tayy tesmiye edilen 3 boy vardır. Tayy kabilesinin, câhiliye devrinde Aca' dağında bir mâbette bulunan Fils isimli bir puta taptığı rivâyet olunur ki, burası Peygamber'in emri üzerine 150 ensar

ile birlikte 'Alî b. Abî Tâlib tarafından tahrip edilmiştir. Meshur Hâtim al-Tâ'î'nin kızlarından birinin esir edilmesi bu vesile ile olmuştur (ağ. bk.). Tayy kabilesinin putu aynı zamanda Ruza tesmiye edilirdi. Kendilerine akraba olan Hîra'lı Lahmî'ler ile hiç olmazsa bir müddet için sıkı münâsebetlerini devam ettirdiler; bundan, son kabîle reisi al-Nu'mân IV. 'in her ikisi de Hîra'sa b. Lâhîlâsından olan Tayy kabilesine mensub Far'a bint Sa'd ve Zaynab bint Ays adlı iki karısının bulunduğu istihraç olunur. Fakat İran hükümdârından kaçarken akrabaları olan Tayy kabilesine sığınmaya çalışmış, ancak bunlar, her hâlde İranlılar ile olan dostâne münâsebetleri dolayısıyla, onu kabûl etmemişlerdir. Bu münâsebetler galiba devamlı sûrette mevcut olmuştur. Zîrâ al-Nu'mân 'ın ölümünden sonra Tayy kabilesinden İyâs b. Kabîşa, al-Hîra'ye nâib olarak tâyin olunmuştur (602 — 611); biz onu, Banî Bakr 'lere karşı Zü Kâr harbinde Arap-İran birliklerinin başında görüyoruz (Tabarî ve diğer müellifler İyâs 'ı, hristiyan olması dolayısıyla 'İbâd'lar arasında gösterirler). Hicretin 9. yılında Tayy kabilesi, Peygamber 'e, içlerinde islâmiyeti ilk kabûl eden zât olduğu anlaşılan ve sehâbeden sayılan Kays b. Ca'dar 'ın bulunduğu bir sefâret bey'eti gönderdiler (*Uşd al-gâba*, IV, 210). Bu kabîlenin nisbesi Tâ'î'dir. Bu nisbe ile en fazla tanınmış olan şahsiyet şâir Hâtim al-Tâ'î (*Divân'ı* Schulthess tarafından negredilmiştir) 'dir. Hâtim 'in atalar sözü bâline gelmiş hulu-nan cömertliği, bir çok hikâye ve fıkranın mevzûu olmuştur. Tayy kabilesine mensup şâirler arasında şunları da zikretmek gerekir: 'Ârik al-Tâ'î, Zayd al-Hayl, Abû Zubayd (hristiyan), 'Amr b. Milka't, Amr b. Sayyâr b. Kırvâş ve islâmiyetin zühûrundan sonra da Hâricîlerden al-Tîrimmâh (*Divân*, nşr. Krenkow, *G M S*, 1928, XXV). Tayy kabilesi lehcesine ait nümûneler, lugatlar ve divânlar da muhâfaza edilmiştir: *baqiya* ve *faniya* yerine *fanâ* ve *baqâ*; *bacâha* yerine *macâha*; *çaliltu* yerine *çaltu*; *cadîd* yerine 'ayyîn. Süryânice 'de Tayyâya, Arapları ve umûmiyetle islâmları ifâde eder.

Bibliyografya: İbn Durayd, *K. al-İstikâk* (nşr. Wüstenfeld); *al-Bakrî* (nşr. Wüstenfeld); Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen und Register*; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*. (H. H. BRÄU.)

TÂZÂ. [Bk. TÂZÂ.]

TÂZÂ. TÂZÂ, şarkî Fas'ta Fas'ın takriben 100 km. cenûb-i şarkisinde Rîf 'i Orta Atlas 'ın şimalî kollarından ayıran ve „Tâzâ gedîği“ denilen büyük bir çöküntü sâhasında

bulunan bir şehirdir. Bâzı Orta-çağ mu-barrirlerine göre (*Istibşâr*, al-Marrâkuşî), Tâzâ, uzak Magrib ile merkezî Magrib arasında bir hudud teşkil eder. Bu geçitten geçip şarktan-garba giden bu tabii yolun büyük ebemmiyeti, kısmen bir vâdi ile kuşatılmış olan bu mevkiin işgalini te'min eden stratejik ve iktisâdî menfaatlerin, erkenden Tâzâ'da büyük bir istinat noktasının te'sis edilmesini teşvik etmesinden gelmektedir. Burada tarihten evvelki zamana âit iskân sâhaları keşf edilmiş olup, şehrin, üstüne binâ edilmiş olduğu kayalıklarda da tarihi belli olmayan bir çok mezarlar bulunur.

Orta-çağın başlangıcında (VIII.—X. asır), bir zümre, Miknâsa 'lerin yâni yarı-bedevî Berberîlerin oturdukları Tâzâ, bu muntikanın en mühim iskân sâhası idi. İbn Haldûn 'a göre, Tâzâ *ribât* 'ını (*ribât* Tâzâ 'yı) kuranlar onlardır. Bu ifâdenin, bu şekliyle doğru olmadığı âşikârdır. Tâzâ, o zamana kadar *ribât* sayılmazdı. Bununla beraber şehir evvelâ Kayravân 'lı Fâtîmîlerin taraftarları olan İdrîsî 'lere ve daha sonra da Kurtuba Emevîlerinin taraftarları olan Fâtîmîlere karşı yapılan müdâfaada mühim bir rol oynamış olmalıdır. O sıralarda müstahkem bir şehir ve *ribât* olarak Tâzâ, Muvahhidlerin hakiki bir dayanak noktası idi. 'Abd al-Mu'min 528 (1133) senesinde, yüksek ve Orta Atlaslarda hâkimiyetini sağlayan Tâzâ gedîğine vardı. Galiba o burada ilerlemesini durdurmuştur. Daha sonraları ancak Rîf silsilelerini ele geçirmiş ve Murâbitların kuvvetleri ile karşılaşmak üzere henüz ovalara inmeğe teşebbüs etmemiştir. Bununla beraber muhtemelen bu mühim stratejik noktayı tutmanın ve burada bir kale te'sis ederek içine bir birlik yerleştirmenin lüzumunu hissetmiş olmalıdır. Bu Muvahhid hâkimiyet sâhası hudut karakolunu koruyanlar tabiatıyla *ribât* 'ların halkı tarafından temessül olunmuşlardır. (Murâbitlara karşı yürütülen barbin bir cihad câzibesini taşıdığı bilinmektedir). Yeni kaleye *Ribât* adını vermek, ona mukaddes bir bina olma kıymeti atfediyordu. Hakikatte, Tâzâ hiç bir zaman bir *ribât* 'ın dinî rolünü oynamış değildir. Eskiden olduğu gibi, burası yine Fas yolunu koruyan askerî bir mevki olarak kaldı. Galiba 'Abd al-Mu'min tarafından yaptırılmış olan surların büyük bir kısmı bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. Bu sur, âdi duvar taşlarından yapılmış değişik büyüklükte burçları ihtivâ eden ve önünde yer-yer bir dış surun kalıntıları bulunan bir istibkâm perdesidir.

Müdâfileri olmadığı için, burasını 613 (1216) 'te ele geçirmiş bulunan Muvahhidlerin Tâzâ'sı Merinîlere karşı hemen hiç mukavemet göster-

medi. Buranın bu yeni sâhipleri de, şehrin tahkimine çalıştılar. Ulû-câmî'yi iki defa (1294, 1355) tâmir ettiler ve medrese'ler yaptılar. Bunların zamanında Tâzâ, hiç olmazsa bir defa 784 (1382) 'te şehri yedi gün kuşatıp çekilmek mecbûriyetinde kalan Tlemsen sultanı Abû Hammûd II. 'a karşı geçidi koruma vazifesini yerine getirdi.

XVI. asrın başlangıcında Tâzâ 'yı Leo Africanus 'un tavsiflerinden tanırız. O, Tâzâ 'yı hükümdarlığın üçüncü şehri olarak telâkki eder. Şehrin idâresi bir iktâ olarak Fas Vatfâsi sultanlarının ikinci oğullarına verilmiştir. Aralarında bir çok Yahudilerin de bulunduğu ve sayıları takriben 5.000 'e varan abâlî, etraftaki dağlı balkın devamlı tehdidi altında yaşıyordu.

Şehri sulayan menbâları emniyet altına almak ve kendisini Cezayirli Türklere karşı korumak için Sa'dîlerden Şerîf—muhtemelen Ahmed al-Manşûr—şehrin etrafını ihâta eden surun bugün dahi cenûb-i şarkî köşesinde mevcut olan bir kale bureau inşa ettirdi. Bunun'a beraber, netice itibârıyla, bu Tâzâ kalesinin hiç bir zaman şarktan gelen düşmanlara karşı müdâfaa vazifesi görmeyip, âdetâ „bu bölgelerde onu inşa ettiren Mağzan aleyhine ayaklanan müddeilerden her birine karşı hazır bir kale“ (H. Basset ve Campardou) hâlini alması şâyân-ı dikkat bir husustur. Nitekim Tâzâ 1596 'da sultana baş kaldıran al-Manşûr 'un bir yegeni olan al-Nâsir 'in harekât üssü ve yine alevî sultanlarının ilki olan al-Râşid 'in 1664 'te Fas 'a karşı hücumunda karargâhı olmuş ve 1673 'te Ahmed b. Muhriz, amcası olan Sultan Mavlây İsmâ'il 'e karşı burasını elinde tutmuştu. Son olarak tahrikçi Abû Hamâra 1902 'de 'Abd al-'Azîz ile olan mücadelesinde Tâzâ 'yı kendi idâre merkezi yaptı. Şehir 10 mayıs 1914 'te Fransız birlikleri tarafından işgal edildi.

[Hâlen Fas devletine bağlı bulunan Tâzâ 'nın nüfûsu 32.000 (1960) civârındadır.]

Bibliyografya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (Cezayir, 1911), s. 118, 142; trc. de Slane, 1913, s. 231, 272; *K. al-istibşâr* (trc. E. Fagnan), *Recueil de la Soc. archéol. de Constantine* (1899), s. 134 v.d.; 'Abd al-Vâhid al-Marrâkuşî, *Hist. des Almohades* (nşr. Dozy), s. 184, 260; trc. E. Fagnan, s. 221, 306; İbn Haldûn, *Hist. des Berbères*, (trc. de Slane), I, 266 ve tür. yer.; İbn Abî Zar', *Kirfâs*, tür. yer.; Leo Africanus, nşr. Ramusio, Venedik, 1837, s. 100; nşr. Schefer, II, 339; Marmol, *Description general de Affrica* (Granada, 1573), II, var. 161 v.dd.;

Roland Frejus, *Relation d'un voyage fait en Mauritanie* (Paris, 1670), s. 123 v.dd.; Campardou, *La Necropole de Taza* (*Bul., de la Soc. de géogr. d'Oran*, 1917, XXXVII); Campardou ve H. Basset, *La Bastioun de Taza* (*Archives berbères*, 1919); Ricard, *Le Maroc* (*Guide bleu*); G. Marçais, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1926/1927), s. 351, 476 v.dd., 728 v.dd.

(GEORGES MARÇAIS.)

TA'ZÎR. [Bk. TA'ZÎR.]

TA'ZÎR. TA'ZÎR (A.), mücrimi suçu tekrardan menetmek ve onu suçtan temizlemek için (*li'l-ta'zîr*) te'dîb etme, cezâlandırma. *Kur'an* 'da bu tarz cezâlandırma zikredilmez; bilakis, *Kur'an* 'da sâdece, *hadd* cezâsına tâbi olmayan iftirâ (sûre IV, 112) ve yalancı şahitlik (sûre II, 283; IV, 135) gibi, sonradan *ta'zîr* 'e tâbi olan bâzı suçlar günah olarak menfûr addedilmiştir. Hadîs de bu hususta bize pek az bilgi verir. 'Abd Allâh b. 'Omar 'den gelen bir rivâyete göre, Peygamber 'in devrinde satmak için ölçüp tartmadan toptan yiyecek satın alan, dayak ile cezâlandırılıyordu (al-Buhârî, *Hudûd*, bâb 42); şâirlerin vermek istedikleri fikhî değere rağmen bu rivâyet, yiyecek maddelerindeki ihtikârâ yöneltmiş müteaddit hadîs ve rivâyetlerden biridir (bk. C. H. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, Heidelberg, 1906, s. 51); bununla beraber, her hâl-ü-kârda, bunun arkasında daha sonraki ticarî âdetler görülür. İbn 'Abbâs 'ın naklettiği bir başka hadîse nazaran Peygamber, hakaret ederek bir kimseyi muhannes olmakla ithâm eden bir şabsı 20 değnek vurmakla cezâlandırmıştı (İbn Mâce, *Hudûd*, bâb 15). Buna mukabil, sık zikredilen bir hadîse (Abû Burda, 'Abd al-Rahmân b. Câbir, Abû Hurayra) göre, *hadd* dışında ancak âzamî 10 değnek cezâsı verilebiliyordu (al-Buhârî, *Hudûd*, bâb 42; Muslim, *Hudûd*, hadîs 39; İbn Mâce, *Hudûd*, bâb 32; İbn Hanbal, III, 466; IV, 45). Fakat bu hadîsler, hiç şüphesiz *ta'zîr* 'in ehemmiyet derecesi hakkında yapılan münâkaşalar ile ilgili olmalıdır: zâten sonraki fıkıh mektepleri çok büyük sayıda değnek darbesine cezâ vermişlerdir. Her ne sûretle olursa-olsun, *ta'zîr*, islâm hukukuna, nisbeten geç idhâl edilmiş bir cezâ şeklidir. Hadîsin 'azzara fiiline bu muahhar istilâhî mânâyı vermemiş olduğunun görülmesi de, bu hususta bâriz bir işaret-tir. Filhakîka, İbn Mâce, *Hudûd*, bâb 32 'de bulunup, yukarıda zikredilen 'adiste bu fiil geçmektedir: *lâ tu'azzirû*; fakat Anas b. Mâlik 'in rivâyet ettiği bir hadîste 'azzara, bu muahhar istilâhî mânânın tamâmı ile aksine, şarap içmeyi âdet edinmeye tâyin edilen *hadd* cezâ-

sını ifade için kullanılmıştır (İbn Hanbal, III, 180; bu hadisin İbn Hanbal, 315'te geçen bir esninde mezkûr fiilin yerine *calada* kullanılmıştır).

Fıkıh mevzuundaki eserlere göre *ta'zîr*, hâkimde ne *hadd* ve ne de *kaffâra* bulunan cürümlere tatbik edilen şer'î cezâyı ifade eder. Bu [dine, ahlâka, umûmî âdâba muhâlif hareketler], msl. beş vakit namazı veya orucu terk gibi, Allah'a karşı bir itâatsizlik, hile, yalancılık, şahitlik, kıymeti az bir eşyâ çalma (bk. mad. ŞARİK) v.b. gibi insanlara karşı işlenmiş bir suç olabilir. Bununla berâber bu ikinci grupta kul hakkını (*hakık al-nâs*) ihlâl dışında, Allah'ın hakkını (*hakık Allah*) ihlâl de bahis mevzuudur.

Ta'zîr'i tatbikin tek şartı, suçlunun akli melekelerine tamâmen sâbip (*âkil*) olmasıdır. *Ta'zîr*'in şekil ve ölçüsü hüküm verenin takdirine bırakılmıştır; o, suçluya alenen ihtarda bulunma, onu herkesin gözü önünde teşhir, nefy, servetinin müsâderesi (bununla berâber, bir müslümanın malı bu hâlde dahi bâzılarınca dokunulmaz telâkki edildiğinden bu son bususta görüş ayrılıkları mevcuttur), bapis veya değnekle dövme cezası v.b. verebilir. Bununla berâber, Mâlikîlerin görüşü bâriç, değnek sayısının *hadd* cezası için tâyin edilen sayıyı aşmaması gerekir. Şâfi'î mezhebine göre bu sayı, hür (*hurr*) bir insan için âzamî 39, bir köle (*rakîk*) için 19 olabilir; Hanefî mezhebine göre bu, 75 vuruştur (bâzıları şarap içme için, bâzıları ise, nâmus husûsunda iftirâ (*kazf*) için tâyin edilmiş bulunan *hadd*'i âzamî ölçü almışlardır); Hanbelîler ise, aksine, yukarıda zikredilen badîse dayanarak sâdece 10 değneğe cevâz verirler. Aynı şekilde dayak cezasının tatbikinde de her fıkıh mektebinde tafsilatlı ve birbirinden farklı hükümler vardır.

Ta'zîr'in birinci derecede ıslâhî göz önünde tutması, gerekli cezanın her insanın seciyesine göre değişmesi nazarı itibâra alınarak bâzı fakihler insanları bir takım tabakalara ayırmışlardır. Msl. al-Kâsânî dört tabaka tefrik eder: 1. İtibarlı zümrenin ve en mümtaz sınıfın şahsiyetleri, yâni yüksek dereceli me'murlar, yüksek rütbeli askerler; bunlara, kadı'nın itimâd ettiği bir adam vâsitasiyle şahsî bir tenbihle bulunması kâfidir; 2. İtibarlı tabaka, eşraf yâni seçkin münevverler ve *fukahâ*; bunlar kadı'nın huzûruna çağırılırlar ve kendilerine kadı tarafından ihtarda bulunulur; 3. Orta tabaka, yâni tâcirler; bunlar hapis cezasına çarptırılırlar; 4. Aşağı halk tabakası; bunlara kırbaç ve hapis cezası verilir. Bununla berâber, diğer bâzı fakihler, içtimâî tabakalara dayanan tamâmiyle zâhîrî olan bu taksîmî bir

yana bırakır, insanı mücerred olarak ele alır, onun mânevî değerini, dinî bayattaki bal ve hareketini, tabîî yaşayış tarzını ön plana geçirirler [*Ta'zîr*'i gerektiren bir cürüm ister *hakık Allah*'a, ister *hakık al-nâs*'a müteallik olsun tatbik edilecek cezâyı ikame ve takdir selâhiyeti önce veliyyü'l-emre, sonra da onun nâibleri olan hâkim'ler ile *vulât al-carâ'im* (veya *vulât al-ma'zâlim*) denilen me'murlara aittir].

Yalnız Allah hakkı sebep teşkil ettiği zaman bâkim faydalı bulursa *ta'zîr*'i tamâmen affedebilir; fakat cezanın kul hakkına taalluk eden kısmı, bundan mutazarrır olan şahıs, hakkından ferâgat etmedikçe affedilemez.

Bu cezâ için yapılan muhâkemenin usûlü, *hadd*'de kullanılan usûle nisbeten, sâdeleştirilmiştir. Geri alınamaz bir beyânı ve ikrâr veya birisinin kadın olması da mümkün bulunabilen iki şâbidin beyanları üzerine *ta'zîr* hükme bağlanabilir. Bu hususta *Şahâda alâ şahâda* [bk. mad. ŞAHİD] de aynı şekilde kabul edilmiştir. Bâzılarına göre, bunun için kadı'nın işlenen suç hakkında itilânının bulunması da kâfidir.

Bir bir gece hikâyelerine göre (bk. Rescher, *Isl.*, 1919, IX, 68 v. dd.), iktidar sâbiplerinin, şer'î atın kendi ihtiyârî takdirlerine bıraktığı bu cezâlandırma imkânlarından nasıl istifade ettikleri açıkça tâyin edilebilir. Diğer taraftan bu şahsî takdire dayanan cezâlarda büküm verme mevkiinde olanların selâhiyetlerini hâttâ tatbik etmelerinden kaçınılmaya çalışılmıştır. Ekseriyâ bükümdarların dünyevî işler için vaz'ettikleri kanunlar, kadıya bırakılan cezâ takdirini tanzim etmek istemiş, Türk sultanlarının *Kanûn-nâme*'lerinde olduğu gibi bir takım cürümler için muayyen cezâlar tesbit edilmiştir ki bu kanunlarda, ayrıca, dövme cezasının yanında dâimâ para cezası da tâyin edilmiştir (bk. Fâtib Sultan Mehmed'in *Kanûn-nâme'si*, M O G [1922], I, 13 v. dd.).

Bibliyografiya: Fıkha ve hadîse dâir eserlerde *Kitâb al-hudûd* bahisleri ve bilhassa al-Kâsânî, *Badâ'î al-Şanâ'i* (Kahire, 1910), VII, 63 v. d.; Halîl, *al-Muhtaşar* (tre. Santillana), Milano, 1919, II, 742; al-Mâvaridî, *al-Ahkâm al-sulûniya* (nşr. Enger), Bonn, 1853, s. 399 v. dd.; tre. Fagnan (Ceza-yir, 1915), s. 469 v. dd.; al-Şarâni, *al-Mîzân* (Kahire [?], 1925), II, 175 v. dd. Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes* (Leiden, 1910), § 65; 3. tabı (Hollanda), 1925, § 68; Kresmarik, *Beiträge zur Beleuchtung des isl. Strafrechts* (Z D M G, 1904, LVIII, 65, 556 v. dd.). (Ö. Nasuhî Bilmen, „Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye“ kamusu (İstan-

bul, 1951), III, 325—353]; Hadîsler için bk. Weissenek, *Handbook of Early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1927)'da *punishment* kelimesi. (HEFFENING.)

[Bu madde N. M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

TA'ZİYA. [Bk. TA'ZİYE.]

TA'ZİYE. TA'ZİYA (A.), Arapça'da umûmiyetle „birini, başına gelen bir felâketten dolayı sabır ve tahammül etmeye teşvik“ (*Qā-mūs tercümesi*, İstanbul, 1305, IV, 1074); Türkçe'de „yakını ölen bir kimseyi tesellî etme, baş sağlığı dileme“ (Ş. Sâmî, *Kamus-i Türkî*, İstanbul, 1317, I, 416) mânalarına gelen bu kelime, Farsça'da bu mânalardan başka, şif'er arasında kendine eefa etme şeklinde tezâhür eden dinî temsil'e delâlet etmektedir. *Kur'an* (bununla berâber krş. LXX, 37'deki *izin*'de *aziya*'den II. vezinde (*taf'ila*) mastara raslanmamakta ise de, bütün fıkıh mekteplerinde, ölenin âilesinin geride kalan fertlerine baş sağlığı dilemeye dâvet eden *Kitâb al-şalât*'ın sonunda *al-canâiz* (=cenâzeler) bahsinde yer almaktadır. Diğer taraftan, kelime, şif'lerde önce, muharrem ile safer aylarında ve bunların dışında 'Alî'nin ölüm günü olan 21 ramazanda veya diğer imamların ölüm günleri ile tarihî hâdiseleri anma merâsimlerinde ve nihâyet bir adağın yeribe getirilmesi zamanında, türbelerde veya bu iş için tahsis olunan dinî bina veya ziyaretgâhlerde ve battâ evlerde tertip edilen dinî temsile delâlet etmektedir. Pek husûsî mânada bu, bilhassa Husayn için tutulan mâtemdir. Halk dilinde, Kербелâ'daki kabrin bir taklidinden ibâret olan *tâbût* veya *na's'a* da *ta'ziye* adı verilmektedir; bu, çok defa, kıymetli malzemelerle yapılmış ove mahsus bir mukaddes eşya (sanduka) dır. Fakat *Ta'ziya*, her şeyden önce, bizzat dinî temsil mânasına gelmektedir. Bu oyunun zamanı, muharrem'in ilk üçte birinde, bilhassa Husayn'in katledildiği 10. günü *rôz-i katl* ve *Âşûrâ* [b bk.] günüdür. Bu dinî oyunun, İran'da, Elcezîre'deki şif'i bölgelerinde ve Hind'deki mahallî şekilleri, birbirinden çok farklıdır. Geniş mânasiyle bu oyuna, meselâ sokaklarda Husayn'in atı ile yapılan geçit alayı gibi cenâze alayları, Hasan'ın oğlu al-Kâsim'in Husayn'in kızı Fâtîma (aş. bk.) ile düğün alayı, 'âbûtla cenâze alayı, ve en içten mâtemler arasında balkı heyecanlandıran lâtifelerin de bulunmasından kaçınılmayan her türlü balk bayramları bu oyunlara ithâl edilir.

Fakat son olarak, *ta'ziye*, asıl kendine eziyet oyununu temsil mânasına gelmektedir. Sahne, umûmî mahallerde, kervansaraylarda, ziyaretgâhlarda, bazan câmilerde ve bu âyinler

için busûsî olarak tanzim edilmiş olup *imâm-bâra* veya *takiya* adı verilen dinî binalarda kurulur. *Takiya*, bir câmi yanında, üzeri çadır-la örtülü, dört köşe veya yuvarlak bir avludan ibâret idi; avlunun etrafında duvar içerisindeki nişler, halkın oturacağı koştuk vazifesini görürdü. Sa'ne (*sakkâ*), avlunun ortasında ve yerden yarım ilâ bir metre yükseklikte idi. Bunlardan başka temsilin verildiği yerde, tımtırlı siyah veya mavi kumaşlar, bayraklar, yalın kılıçlar, içerisinde susayanlara veril-mek üzere su ile buz bulunan ve *kaşkül* adı verilen kaplar, kaplan ve pars postları, diğli bıçaklar, çalmak üzere boynuzdan yapılmış borular, millî armalar bulunurdu. Ayrıca Fırat nehrini temsilen içi su dolu büyük bir kap, çölün kumlarını temsilen de ufalanmış sazlar, salıncakta aşağı-yukarı sallanan ve vazifesi imamların ruhlarını cennet bahçesine götürmek olan Cebrâ'ili temsil eden bir bebek vardı. Seyirciler bu temsillere umûmiyetle bayramlık kıyâfetleri ile gelirlerdi (Davoud Monchi-zadeh, *Ta'ziya, Das persische Passionsspiel*, Stockholm, 1967, s. 18 v. d.). Sahnede, temsilcilere ilâveten, barfiyen mersiye okuyan mânasına gelen şâir, *ravza-hvân* gözükür. O, açış yapıp ve kederli yüz ifadeleri göstererek, bir çok bâdiselerle birlikte bir hutbe [b. bk.] ile balkı mâteme dâvet eder; ağlayıcı kadınlar gibi giyinmiş olan *nûva-hannâna*'ler, dul ve annele-rin feryatları ile inledikleri hâlde, *ravza-hvân*, erkek çocuklardan ibâret olan *peş-hvân*'lar korosu ile çevrilmiştir. Ta'ziye mûsikîsi, askerî bir mûsikî olup, âletleri dümbelek, davul ve nefesli sazlardan ibâret idi. Ancak son zamanlarda Avrnpa mûsikîsine âit âletlere ve hattâ mûsikî parçalarına da bu temsillerde yer verilmiştir (Davoud Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 27). Seyirciler, kadın ve erkek olmak üzere iki zümreye ayrılmıştır. Bunlara Kербелâ toprağından misk emdirilip pişirilmiş yuvarlak topraktan tablet (*muhr*)'ler verilir ve onlar baş eğerek hüzünle bu *muhr*'ün üzerine alın-larını korlar. Şehîd, sahnede açlık ve bilhassa susuzlukla, gittikçe daha gerçek bir şekilde dikkati çekerken, su ve diğer serinletici şeyler dolaştırılır. Bunların masrafları da, oyuncu-ların ücretleri gibi bir vakıftan veya bir cemiyetten te'min edilirdi (Davoud Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 37). Seyircilere biç bir şey ifade et-meksizin şiirin fabriyeleri de dâhil, kendisi ile ilgili her şeyle oyunun bu hazırlığı, sâdece teklifsiz olan için bir şeref mecbûriyeti değil, dinî ve sevap olan bir iştir. Bu oyunun cereyan ettiği sahne, „cennette bir saray“ ile bir-likte inşâ olunmuştur. Merâsim'ler esnasında seyyidler büyük bir rol oynarlar: Husayn'in

soyundan gelmiş olmaları, kendilerine, ekseriyâ, ısrarla verilmesini iddia ettikleri bediyeleri almaları için gerçekten husûsî bir bak tevcih etmiştir.

Benzer motiflerle ve ekseriyâ bir metinle şâirler tarafından, her hangi bir sûretle yenileştirilmiş ve genişletilmiş olan oyunlardan büyük bir sayı vardır (bk. Davoud Monchi-zadeh, *agn. esr.*, s. 64 v. dd.); bunların en yaygın olanları Farsça olmakla beraber, Arapça ve Türkçe olanları da bulunur. Dram kelimesi, bâzan 40-50 müstakil sahne tablosunu içine alan bu bütüne, ancak bâzı ihtiyatlarla tatbik edilebilir. Vak'alar gibi, başından itibaren bütün teferuatıyla bilhassa bizzat Husayn'ın ölümü de Cebârî, eski peygamberler ve Peygamber tarafından daha önceden haber verilir, veya rüyâda görülür, bikâye edilir ve bundan sonra da devamlı olarak anlatılır (krş. Monchi-zadeh, *agn. esr.*, s. 41 v. dd.). Dinî mevzuları işleyen bu temsillerin şahsiyetleri, melekler dışında, *ahd-i atik* ve *ahd-i cedid* de dâhil mukaddes tarihinin şahsiyetleridir. Çoğu zaman, onların bu kaderi, şehidin bu mânasına meylettirilmiştir. Ya'kûb ve Yûsuf, Husayn ve çocuklarının kendilerinden daha fazla ızdırıp çektiklerini biliyorlar. Havvâ, Yûsuf'un annesi (Raşel) ve Meryem, Fâtîma'nın annelik üzüntüsünü anlıyorlar. Azrâil'in, kendisini en küçük oğlu İbrâhîm'i veya küçük Husayn'ı vermesi busûsunda muhtar bıraktığı Peygamber, Husayn'ın büyük fidiye-i necâtı tamamlamak üzere kalması için, İbrâhîm'i vermeyi tercih etti. Bizzat Peygamber ve 'Alî, vaktiyle ölüm döşeginde düşüncelerinde küçük bir çocuk olarak başlıca rolü oynayan Husayn'ın yanında sadece yardımcı şahsiyetlerdir. Hasan ve kardeşi Husayn ile münâsebetleri de son derece şâirânedir. Sahnede Husayn'ın yakın âile âzâsından, merhûme annesi Fâtîma'nın ruhu dışında, kız kardeşleri Umm Kulşûm ve Zaynab ile Yazdigird III.'in kızı ve zevcesi olan Şahrabânû ve savaşta ölen oğlu 'Alî Akbar'ı, çok sadık câriyesi Fîzâ'ya görüyoruz. Çok yaygın bir motif, Husayn'ın Şahrabânû'dan kızı Fâtîma'nın, âyinden hemen sonra öldürülen Kâsım b. al-Hasan ile evlenmesidir. Husayn'ın hayatta kalan oğlu olup, Yazîd I.'e, Husayn'ın başını, esir kadınları ve çocukları götürülen cenâze alayında başlıca rolü oynayan 'Alî Zayn al-'Abidîn yanında göğsünden ok isâbeti alan küçük bir yeğeni ile küçük oğlunun ölümleri bir beyecan unsuru teşkil eder. Cenâze alayının bir hristiyan manastırında melec bulduğu gece, baş râhip, ölünün başı önünde ihtidâ ettiğini ilân eder. Benzer sahneler, yahudiler, müğrikler ve hristiyan elçilerle halife sarayında gözlerimizin önünde

yayılır. Şehide saygı gösteren bir aslanın baş eğmesi, bilhassa dokunaklıdır.

Daha mühim, fakat aynı zamanda tehlikeli olan, şî'î balka, islâmiyetin ilk tarihi şahsiyetlerinin, şî'îliğin dostları olan, Salmân-i Fârisî, Abû Zâr, Husayn'ın tarafına geçen al-Hurr'a ve düşmanları Abû Bakr ve 'Omar'a tamâmiyle kasıtlı bir anlayış veren bu tasvirlerdir: 'Omar bize, Fâtîma'den, Fadak [b. bk.] vâhasındaki hissesini zorla alan ve onu döven bir kimse olarak gösterilmiştir. Şî'î olmayan şahıslar arasında hiç bir fark gözetilmez; 'Alî'nin katili İbn Mulcam, bize aslâ bâricî [b. bk.] olarak gösterilmez; bu katil sünî'ere yüklenir. En çok telîn edilenler, tabiatıyla başta, düşman ordusu kumandanı olan 'Omar b. Sa'd ve sonra da, Husayn'e ölüm darbesini indirmiş telâkkî olunan Şimr (Şamir) ve bilhassa Yazîd I.'dir. Sünîlere karşı o kadar büyük bir huş vardır ki, şî'î olmayan müslümanlara seyretmek hakkı tanınmadığı hâlde, bu bususta müslüman olmayanlara çok müsâmağa gösterilir. Husayn'den dul kalan Şahrabânû'nun kendi vatanı olan İran'a dönüşü, genç Fâtîma II.'nin bir İran hükümdârı tarafından kurtuluşu gibi, sahnelerde Araplara, bilhassa Emevîlere karşı millî bir kin izhar edilir.

Büyük kısmı, recez vezni ile yazılmış bulunan sahne'er, muhtelif kısımlardan terekkep etmiştir, fakat sözler kadar, muhtevâ da ekseriyâ eskidir; şî'îlerce anlaşıldığı şekildedir. Kur'an âyetleri ve diğer taraftan tamâmiyle husûsî bir şekilde dinleyicilerin zihinlerine de zorla yerleştirilmiş temâyüllerine uygun eski hadiseler, daha Tabari'deki hutbelerden istibrac olunmuş hüküm'er bulunur. Bize kadar gelen daha en eski şî'î edebiyatında, İbn Bâbüya, Kulaynî, Şayh Tûsî ve bilhassa *ziyârat* (türbeleri ziyâret) bâblarında, hacca ve imâmat e dâir kitaplarda ve nihâyet *makâtîl* eserlerinde bütün yeminler, tel'inler ve duâlar bulunur. Çok yeni bir devirde te'lif edilmiş mersiyeler yanında eski eserlerde mevcut şarkılar da vardır.

20 saferte bir kitle hâlinde Kerbelâ'ya yapılan hac seferi, 10 muharremde başlayan *Ta'ziya* oyunları devresinin kapanış merâsimi olarak mütâlea edilebilir. Böylece 40. güne rastlayan bu merâsim, *rûz-i 'arba'in* veya Husayn'ın başının vücûduna dönüşü mânasına *maradd al-ra's* adını alır.

Seyirciler üzerindeki te'sire göre hükmolursak, tâziyeler, bütün temâya oyunları arasında en te'sirlisidir. Şî'î olmayan yabancıyı, bilhassa kesik başın başlıca hatib ve oyuncu olduğu son sahnelerdeki çok mübâlagalandırılmış gerçekçilik, ancak usanç verici bir şekilde müteessir edebilir. Böylece ilk intibâ, sadece hey-

can verici bir acıma hissi uyandırır. Gerçek muhtevâyı tâyin etmek için tabiatıyla, âfâkî ve bilfiil telâffuz olunan söz'lerden neş'et etmeyen bir denemeden hareket etmek lâzımdır. Daha önce işaret edilmiş olduğu gibi, bu oyunlar şî'î hadiselerle te'yid olunmuş akidelerle dop-doludur. Şüphesiz bu iptidâî oyunlarda te'sirli ve yakıcı vak'alar, bizzat kendilerini tahrik için geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bununla beraber, hâkim fikir, gerçekten de, mezebe eserlerle mutabakat hâlinde, fakat, gittikçe artan vâzıh ve kesif bir şekilde geçen bir günahlardan kurtuluş akidesidir. Burada Chodzko [bk. *bibliyografya*] da, bu oyunlardan kolayca elde edilebilir birine işaret edelim. „Al-lah'ın resûlu“ ünvanlı takdim sahnesinden itibaren Cebârî'l Husayn'e kardeşini katarak, esas mevzu ile ilgili olarak Peygamber'e: „Senin torunların Allah'ın emirlerinin hâkâmı ebediyete kadar iblâl etmiş bulunan çok menfûr bir düşmanın darbeleri altına girmiştir. Hayır, günah lekesi, âilenin hiç bir ferdi aslâ kirlenmemiştir; ey kâinatın eşi benzeri olmayanı; fakat onlar, islâmiyeti kabûl eden halkların selâmeti için, kurban edilecekler ve böylece şehidler alınları, Allah'ın seçkinlerinin be yazlığını ebedî olarak aksettireceklerdir. Eğer sen kötütük yapan bu halkların günahlarının bağışlanmasını istiyorsan, bu güllerin vaktinden önce bahçenden toplanmasına mâni olma!“ (s. 5). Günahları bağışlansın diye başkaları için mâruz kalınan bu ölüm, açıkça bir çok nakarata tabasis edildiği vakit, oyun Âdem'den şehidin annesi Fâtîma'ya kadar, peygamberler silsile-i merâtibinin, mukaddes başın önünde toplandığı son sahneye müntehi olur. Babası Muhammed ona: „Şüphesiz sen, zebb edilen ve asil kanı içinde boğulan çocuğuna ağlamakta baklâsın“ (s. 215) der. „Fakat bu oyun, bu şahâdetin gerçek sebebini gizleyen bir sırdır; bu şahâdetin mükâfatı olarak kıyâmet gününde, Allah cennet ve cehennemini anahtarlarını elimize koyacaktır“. Kerbelâ savaşından 4 yıl sonra Suleymân b. Şurad'ın idâresinde, Emevîlere karşı savaşta hayatlarını fedâ etmek için Husayn'ın mezârı yanındaki bir cefâ merâsiminden kuvvet kazanacak olan bu „nâdimler“in duâları, selâmet elde etmek için bu şefâat fikrinin ne kadar eski olduğunu göstermektedir. Onlar savaşmadıkları ve şehidle birlikte öledikleri için kendilerini mes'ul tuttıkları hayatı affettirmek istiyorlardı. Onların arasından birisi, 'Abd Allâh b. Vâlî al-Taymî, Husayn'ı, kezâ baba ve kardeşini „kıyâmet gününde, Allâh ile uzlaşma (*vaşila*) bağlı“ olarak tesmiye eder. Tabari (II, 547), onu gerçekten şî'î bir vak'anüvis olan Salâma b. Kuhayl'e

atfederek, 'Alî taraftarı bir şâhiddin, Husayn'ın torunu Muhammed al-Bakîr'den rivâyet eden Abû Mihrâf yoluyla nakleder: fakat umûmiyetle Zaydî'ler arasında sayılan bu sonuncusu, tamâmiyle müfrit şî'î temâyülünde değildir.

Son şekli ile *ta'ziya*'ler, gerçekten de, yeni olup, kitlevî akideleri ve lâdinî raks ve merâsimlerin refâkatı dolayısıyla mollaların mukavemeti olmaksızın ibdâs olunmadılar. *Ta'ziya* temsillerinin daha çok XIX. asırda Avrupa'nın te'siriyle ibdâs edildiği ileri sürülmekte (Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1953, IV, 29) ise de, dinî merâsim mâbiyetindeki bu temsillerin belli-başlı unsurlarına XVII. asrın ilk yarısında rastlanıldığı görülmektedir. Ancak bu tarihlerde *ta'ziya* adıyla böyle bir temsilden bahsedilmez. Filhakika 1618'de Pietro della Vallé, İran'da *takiya*'lerde toplandığını, Peygamber âilesi ile 'Alî'nin çocuklarının temsil edildiğini, 'Alî'nin mezârı etrafında bir çok şarkıcıların, müzik san'atkarlarının raks edip şarkı söyleyerek dinî bir merâsim yaptıklarını kaydeder (Davoud Monchi-zadeh, *agn. esr.*, s. 16). 1637'de Erdebil'de büyük merâsimlere şâhid olan Adam Olearius, *ta'ziya*'den bahsetmemektedir. Aynı şekilde J. B. Tavernier (krş. *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, Rouen, 1713, II, 80-90), 1667'de İsfahan'da muharrem ayı âdetleri arasında asıl temsile işaret etmez; buna mukabil, J. Morier, 1881'de, Tahrân'da onu müşâhade etmiştir. Hind'de hattâ Sünîler ve Hindûlar arasına idhâl edilen bu oyunların müteferrik kısımlarında, Tammuz ve Adonis kültleri tipinin eski usturevî bayramlarından gelen bir çok mukaddes âdetlerin bakıyeleri bulunabilir. Âyine dâvet edenlerin do-laştırdıkları alay sancakları, bir büyük sırk ve onun üzerinde görülen Husayn'ın kesik eli bu kabilden olup, bunlar çok eski âdetlere çıkmaktadır. Şî'î Tatarlarda *tâbût*'un „Kâsım'ın gerdek evi“ olarak tesmiye edilmiş olması hâdisesinin gösterdiği gibi, bu mukaddes teferuata bağlı mâna gerçekten değişmiştir. Bir çok yerlerde, *ta'ziya* ile birlikte, aslen mahallî olup, su ile icrâ olunan menâsik bulunmakta idi. Hind şî'îlerinde *tâbût*'un suya atılması âdeti, Hindû te'sirine bağlanabilir, hattâ mâtem elbiselerinin tarzı da, kısmen daha eski şekillerle ilgilidir. Fakat bizzat dinî âyin oyunu, Kerbelâ tarihî vak'asına bağlı bu dinî hâdisenin balk arasındaki gelişmesidir.

[Bu gün Tebriz ve havâlisinde *imâm*'lar için hâli vakti yerinde olanların evlerinde cuma veya vefat günlerinde de tâziye merâsimi yapılmaktadır. Cuma günleri yapılacak merâsim-

ler, muhtelif kimseler tarafından deruhte edilmek üzere sıraya konulur. Bu sıralamadan dolayı bu merâsine *sıra* adı verilir. Bu *sıra*'lardan sabah namazından sonra yapılanlar *şubh sırası*, öğleden sonra yapılanlar ise, sâdece *sıra* adını alır. *şubh sıra*'sında, aslında kırtlama içilen çay yerine, içine şeker atılmış çay ile yağlı pide (*kāke*) den müteşekkil bir kahvaltı verilir. Kahvaltıdan sonra, dua edilir ve molla Kerbelâ vak'ası veya imâmlardan birinin vefatına da temas eden bir duada bulunur ve orada bulunanların içinden bâzıları göğüslerini döverler.

Bu küçük ta'ziye merasimi yanında babsi geçen büyük ta'ziye merasimleri ise, muharrem ve safer ayları (*ayyâm-i azâdârî*)'nda yapılır. En büyük ta'ziye merasimlerinin yapıldığı zamana (7—13 muharrem) kadar geçen günlerde ta'ziye merasimi daha çok câmilerde, sonunda Kerbelâ vak'asına da temas eden vaizler şeklinde gözüktür. Büyük merâsimin yapıldığı 7—13 muharremde, her maballedede *desta* denilen halk zümreleri, bulundukları yerin câmilerinde toplanır ve *navha*'lar okunur. Burada büyük merâsimin yapıldığı yer (*bâzâr*)'e ne sûrette gidileceği ile, âlem ve tuğ taşıyanlar tesbit edilir. Sonra, en önde *dasta başı* ve onu takiben de sırasıyla, âlem ve tuğ taşıyanlar, *Husany*'in çocuklarını temsilen ellerinde küçük taşlar bulunup, *al-a'şas al-a'şas* diye çağırarak ve *Tiflân* denilen küçük çocuklar, aralarında diğer *dasta*'lardaki *navha-hvân*'ların da başı olan bir *navha hvân* bulunan ve ayaklarına kadar uzanan, sırtları açık-siyah elbiseler giymiş zincir (saplı kamçı şeklinde) vuranlar, Araplar tarzında sarık sarmış, önlere açık-siyah uzun cüppeler giymiş ve elleri ile göğüslerine vuran Araplar, vücûdlarına elle vurmaya yakalarının bir tarafı açık siyah elbise giymiş takriben 50—100 kişilik diğer bir zümre gelir. Bu *dasta*'lerde önce *navha hvân*'lar *navha* söylemeye başlar, diğerleri ona katılırlar. Bu şekilde normal bir yürüyüşle çarşı (*bâzâr*)'ya gelirler. Burada yol kenarlarında veya dükkânları önünde birikmiş olan halk arasında merâsime başlarlar. Zincir vurma ve *navha* okuma daha muntazam ve heyecan verici bir şekilde devam eder. Bir müddet sonra dağılırlar. Akşam yemeğini müteakip umûmiyetle eâmile, bâzan da ileri gelenlerin, *Husany* adı verilen odalarında, çay ve nargile içildikten sonra, tekrar zincir vurma veya göğsü dövmele başlar ve gecenin geç saatlerine kadar devam eder].

Bibliyografya: W. Litten, *Das Drama in Persien*, Berlin, 1929 (Taş-basması metnin faksimilesi: alm. kısmen tre.,

Davoud Monchi-zadeh, *Ta'ziya, Das Persische Passionsspiel*, Stockholm, 1967, s. 68 v. dd.); A. Chodzko, *Théâtre persan* (Paris, 1878); Lewis Pelly, *The Miracle Play of Hasan and Husayn* (London, 1879), 2 cilt; Ch. Virolleaud, *La passion de l'imam Hosseyn* (Paris, 1927); *The Glory of the Shiah World*, nşr. ve trc. P. M. Sykes ve Han Bahadır Ahmed Din Han (London, 1910); J. Morier, *Second Voyage en Perse* (Paris, 1818); M. de Gobineau, *Les religions et les philosophies dans l'Asie Centrale* (Paris, 1866); J. Lassy, *The Muharram Mysteries among the Azerbaijan Turks of Caucasia* (Helsingfors, 1916); E. G. Browne, *A History of Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 172 v. dd. ve bu eser hakkında bk. H. Ritter, *Isl.*, XV (1926), 107; B. D. Erdmans, *Der Ursprung der Ceremonien des Hoseln-Festes* (Z A, 1894), IX; G. van Vloten, *Les drapeaux en usage à la fête de Huçein à Téhéran* (*Internationales Archiv für Ethnographie* [1892/1893]), V, 105-111; E. Aubin, *Le chiisme et la nationalité persane* (RMM, IV, 1908); Davoud Monchi-zadeh, *Ta'ziya, Das persische Passionsspiel*. (Stockholm, 1967). (R. STROTHMANN.)

[Bu medde T. YAZCI tarafından ikmâl edilmiştir].

TAZKİRA. [Bk. TEZKİRE.]

TAZVİC. [Bk. TEZVİC.]

TE'ABBATA ŞERREN. TA'ABBATA ŞHARRAN, ŞABİT B. CÂBİR B. SUFYÂN B. 'Adiyy al-Fahmî Câhiliye devri Arap şâirlerinden biri olup, adı hakkında ihtilâf vardır, msl. 'Amr olduğu da söylenir, bunun gibi, babasının adı, *K. al-şîr va 'l-şu'arâ* (s. 271)'da al-Aşmâ'i'den gelen yukarıdaki şekilden başka 'Amsal şeklinde de rivâyet edilir; bâzı kaynaklarda 'Umayşal olarak da görülen bu isim, al-Ağânî (XVIII, 209) ve Hizâna (I, 66)'da — son şekliyle — Sufyân ve 'Adiyy arasında yer alır.

Milâdî VI. asırda yaşamış olan Ta'abbata Şarran hakkında intikal eden ve pek az olan bilgiler masal havasına bürünmüş bir takım rivâyetlerden ibârettir. Şarkî Arabistan'da yaşayan Kays 'Aylân zümresinden Fahm kabilesine mensuptur. Künyesi Abû Zubayr idi (*Simt al-la'âlî*, s. 158; *Hizâna*, I, 66). Ta'abbata Şarran lakabı olup, şâire bu lakabın neden verildiğine dair muhtelif hikâyeler nakledilmiştir. Msl. bunlardan birine göre, Şabit, bir gün koltuğunun altına bir kılıç atarak çıkıp-gitti. Annesine oğlunu sordukları zaman „bilmiyorum koltuğuna bir şer, bir kötülük, aldı (:ta'abbata şarran) ve çıkıp-gitti“

dedi, bu hâdisenin farklı rivâyetlerinde, şâir değişiklikler bir yana, kılıcın yerini bıçak, yay ve okluk da alır; yine bu lekaplandırmanın sebebi olarak mantar mevsiminde annesine bir torbayı yılanlarla doldurup getirmesi, bir gece rastladığı ve öldürdüğü koç şekline girmiş bir gül [b. bk.]'ü omuzlayıp obasına kadar taşınması gibi fıkralar da nakledilir, bk. *al-Ağânî*, XVIII, 209; 210; *Şarh al-Ĥamāsa*, I, 37 v. d.; *Simt al-la'âlî*, s. 159; *Hizâna*, I, 66). Annesi bebeşi veya zenci olduğu için şâir „*agribat al-'Arab*“ („kuzgunî araplar“) dandı. Diğer taraftan annesinin Banî Fahm'den Amina veya Âmina adlı bir kadın olduğu da söylenir (Ta'abbata Şarran'ın, şâir Hufâf b. 'Umayr al-Sulamî'nin dayısı olduğuna dair münferit bir rivâyet vardır, bk. *Simt al-la'âlî*, s. 39; Hufâf'ın annesi Nadba de siyâhi idi). Şâir babasını küçük yaşta kaybetmiş olmalıdır. Annesi bilâhare meşhur Abû Kabîr al-Huzalî ile evlendi. Annesi ve üvey babası oğulları ile başa çıkamadılar. Hattâ Abû Kabîr onu gafil avlayıp öldürmek istemiş, fakat bunu sezen Ta'abbata Şarran ona bu fırsatı vermemiştir (*K. al-şîr va 'l-şu'arâ*, s. 654 v. d.; *Şarh al-Ĥamāsa*, I, 45 v. d.). Şâirin Banî Huzayl'a olan düşmanlığını buna bağlamışlardır.

Ta'abbata Şarran korkusuz ve atak bir bedvî idi. Zeki, kurnaz, gözleri son derecede keskin, kulakları çok hassastı. Atlara ve geviklere yetişecek derecedeki koşuculuğu darb-ı mesel hâline gelmişti. Onun hakkında „iki ayaklı, iki kollu ve iki gözlülerin en hızlı koşanı“ derlerdi (*al-Ağânî*, XVIII, 210).

Şâir, bir kadınla evlenmek istemiyş, önce rızâ gösteren bu kadını yakınları, hayatı dâimâ tehlike içinde bulunan biri ile evlenmekten vaz geçirmişlerdi (*al-Ağânî*, XVIII, 217; *Şarh al-Ĥamāsa*, II, 26). Bununla beraber bir şiirinin inşâd sebebine dair hâdisenin hikâyesinde onun zevcesinden de bahsedilmektedir (*al-Ağânî*, XVIII, 213⁹⁻¹⁰). Hayatı Banî Huzayl ve Banî Rucayla 'ye düşman olarak geçti. Fakir ve yağmacılardan (şâ'âlîk) olan şâir, baskın ve yağmalarını bâzan tek başına, bâzan da 'Amr b. Barrâk, Şenferâ [b. bk.], 'Amr b. al-Aĥnas v.b. ile birlikte yapardı (*Şarh al-Mufaẓẓaliyât*, s. 6; *al-Ağânî*, XVIII, 211 v. d., 215, 217). Bu silâh arkadaşlarından al-Şanfarâ'nın ölümü üzerine söylediği mersiye meşhurdur. Ta'abbata Şarran da baskınlarından birinde, yaygın bir rivâyete göre, Banî Rucayla ile savaşırken Numâr dağında öldürüldü. Bununla beraber Banî Huzayl de onu pusuya düşürüp öldürdüklerini ve Rahmân adlı bir mağaraya attıklarını iddia etmişlerdir. Milâdî VI. asrın

ortalarına doğru ölmüş olmalıdır. Ölümü üzerine söylenen mersiyelerden biri Murra b. Hulayf al-Fahmî'ye âittir (*al-Vaĥşîyât*, s. 131, nr. 209; bu arada annesine isnâd edilen bâzı beyitler de vardır. Şâir hakkında naklonunan mersiyelerin en meşhurunu, kız kardeşinin oğlunun söylediği rivâyet edilirse de, aynı şiir bâzan bizzat Ta'abbata Şarran'a bâzan al-Şanfarâ'ya da isnâd edildiği gibi, daha hicrî III. asrın sonlarından beri, meşhur râvî ve şâir Halaf al-Aĥmar'e âit olduğu da ileri sürülmüştür. Bu çeşitli rivâyetler ve bilbassa şiirin Halaf'ın uydurması olduğuna ve iddiaların menşe'ine dair şâyan-ı dikkat bir vesîka ve mülahazalar için bk. Nâşir al-Dîn al-Asad, *Maşâdir al-şîr al-câhili*, Kahire, 1962, s. 453, 458 v. dd. ve bilbassa s. 460 v. d.).

Ta'abbata Şarran'ın divân hâlinde derlenmiş olarak intikal etmemiş bulunan şiirlerinden her hâlde, bu gün pek azı elimizde olup, bunların çoğu küçük parçalardan ibârettir. Bunlar eski şiir mecmuaları ile dil ve edebiyata müteallik eserlerdedir (bu eserlerin belli-başlıları için bk. *bibl.*). Bu şiirler, atak, mücadeleci ve cesur şâirin efsâneleşmiş mâceraları ile âhenk hâlinde bir ruhun samimî akisleridir. Şiirlerinin çoğu fahr ve hamâseye mütealliktir. Savaşarak ölen bir akrabası hakkındaki şiirleri, Goethe'nin bir şiirinin ilhâm kaynağı olmuştur (H. H. Bräu, *E I*, mad. TA'ABBATA ŞHARRAN. Muâsırlarına nazaran oldukça sâde ifâdesine ve tasvîrlerindeki inceliğe de işâret edilmelidir. Kısaca o, gerek menkıbevî hayatı, gerek mevcut şiirleri ile câhiliye devrinin başı-boş, haşin tabiatlı bedvî şâirlerinin en mükemmel nümûnelerinden biridir.

Bibliyografya: al-Mufaẓẓal al-Zabî, *The Mufaẓẓaliyât*, al-Anbârî'nin şerhi ile birlikte, nşr. Ch. J. Lyall (Oxford, 1918—1921), I, 1—20, nr. 1; al-Aşmâ'i, *al-Aşma'iyyât*, nşr. W. Ahlwardt (Leipzig, 1903), s. 35, nr. 37; Abû Tammâm, *al-Vaĥşîyât* (nşr. 'Abd al-'Azîz al-Maymanî ve Mahmûd Muhammed Şâkir), Kahire, 1963, s. 130 v. d., nr. 208; al-Tibrizî, *Şarh Divân al-Ĥamāsa* (Bulak, 1296), I, 37—49; II, 26, 160—164; İbn Kutayba, *K. al-şîr va 'l-şu'arâ* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire, 1364—1366, s. 271—273; al-Buhturî, *K. al-Ĥamāsa* (nşr. L. Şayho), Beyrut, ts., s. 35, nr. 159, s. 52, nr. 232, v. d.; Abû 'l-Farac al-İşfahânî, *K. al-Ağânî* (Bulak, 1285), XVIII, 209—218; İbn 'Abd Rabbihî, *al-İkd al-farîd*, bk. Muhammed Şafî, *Analytical indices to the Kitâb al-'ikd al-farîd*, I—II, (Kalküte, 1935—1937)'de Ta'abbata Şarran ve İbn Uĥt Ta'abbata Şarran kelimeleri;

Abū 'Ubayd al-Bakrî, *Simt al-la'ali* (nşr. 'Abd al-'Aziz al-Maymanî), Kahire, 1936; Yâkût al-Hamavî, *Mu'cam al-buldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1870, IV, 812 (mad. *Numâr*), II, 771 (mad. *Rahmân*); 'Abd al-Âdîr al-Bagdadî, *Hizânât al-adab* (Bulak, 1299), I, 66; Lyall, *J R A S*, 1918, s. 211—227'de şâirin 4 şiirini neşretmiştir. Şu eserlerde şâir hakkında bilgi ile birlikte bibliyografya da verilmektedir: C. Brockelmann, *G A L*, I, 15 v. d., *Suppl.*, I, 52; Carlo-Alfonso Nallino, *La Littérature arabe* (frans. tre. Ch. Pellat), Paris 1950, s. 40 v. d.; R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe* (Paris, 1952—1966), s. 286; Hayr al-Dîn al-Zirikî, *al-A'lâm* (Kabire, 1373—1378), II, 80. (NİHAÐ M. ÇETİN.)

TEBÂLE. TABÂLA, şimâli Yemen'in garbında, daha doğrusu, 'Asir iç bölgesinde Mekke'nin cenûb-i şarkisinde takriben 7 günlük mesâfede bulunan bir mevkî. Tabâla, darb-ı mesel bâline gelmiş bulunan bereketinden dolayı, Araplar tarafından çok iyi bilinmekte idi. Bazı müellifler, Tabâla ve Turaba havzasına *aḥḫar* („yeşil“; bu hususta krş. al-Hamdânî, *Cazîra*, nşr. D. H. Müller, Leiden, 1884, s. 165; Yâkût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 164) adını vermişlerdir. Burekhardt tarafından *Travels in Arabia* (London, 1829, I, 445)'da Hicâz hudut arâzisinden ve Yemen'den geçerek, Mekke'den Şan'a'ya giden hacı kervanları için verilen güzergâh daha Berghaus, *Arabien und das Nilland* (Gotba, 1835, bk. bilhassa s. 69; ayrıca krş. Ritter'in 1852'de [H. Kiepert tarafından yeniden gözden geçirilmiş] baritası)'da barita üzerinde Mekke ile Tabâla arasındaki yol olarak tesbit edilebilmektedir. Tabâla Şumrân'lar tarafından meskûn arâzi üzerinde bulunan 16. menzildir. al-İdrîsî (krş. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, Paris, 1836, I, 148), bize burasını, hattâ yazın bile suyu biç kurumayan ekili tarlalar ve hurma ağaçları ile çevrili Mekke'ye tâbi müstahkem bir yer olarak göstermektedir (İbn Hordâzbeh, *B G A*, VI, 133 v. d., 188, 192'de aynı husûsu te'yid etmektedir); sulama hakkında krş. al-Hamdânî, s. 258, 116 (180); burma ağaçlarının bolluğu hakkında krş. al-Hamdânî, s. 258; al-Azrakî (nşr. Wüstenfeld), s. 262; al-Bakrî (nşr. Wüstenfeld, s. 191) buranın bereketliliğine dâir tafailât vermekte ve al-Hamdânî (s. 258), Bedevilerin sonradan Tabâla'ya verdikleri zararlardan bahsetmektedir. Bundan başka al-İdrîsî (*agn. ger.*), Tabâla'nın 'Abd al-Malik b. Marvân'a âit olduğunu, buna rağmen, ona pek az kıymet verildiğini nakleder. Oraya âmil olarak tâyin edilen al-Haccâc, mansûbını işgal etmek zabmetine

bile katlanmadı, bundan dolayı „al-Haccâc'ın Tabâla'ya hakir addettiğinden de hakir“ sözü darb-ı mesel olmuştur (bu bususta ve diğer tafsilât için krş. Yâkût, *agn. esr.*, I, 816 [Freytag, *Proverbia*, II, 892] ve ayrıca *Lisân*, XIII, 80 v. d.; *Tâc*, VII, 239 v. d.). İdrîsî'ye göre, Tabâla, Mekke'den 4 ve 'Ukâz panayır yerinden 3 günlük mesâfede bulunmaktadır. Mekke'den Şan'a'ya gitmek için (nr. VI; bu hususta krş. Ritter, *Erdkunde*, XII, 168 v. dd., 197) onun bize verdiği menzil-nâmede Tabâla, Mekke'den giderken altıncı menzil olup, bir vâdi tabanında bulunan bir şehir olarak gösterilmiştir. Tâ'if ve Yemen dağlarının eteğinden başlayan bu geniş çukur, başlangıcında sulak olup, Turaba ve Bişa (Yâkût; krş. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moham-mad*, III, 297) şehirlerini de içine alır. Bu menzil-nâme'de Tabâla'den itibaren Şa'da'ya kadar işaret edilmiş olan 9 menzil arasında Bişa (Yâkût) Tabâla'den sonra gelen ilk menzil olarak zikredilmektedir. Sprenger, daha önceki imlâsının aksine olarak (*Z D M G*, 1888, XLII, 321'de), B. Ba'tân (al-Hamdânî, *agn. ger.*, s. 118, 127 ve onun Mekke'den Şan'a'ya güzergâhında, s. 178 ve 165; İbn Hordâzbeh, *agn. esr.*, s. 134'de de böyle dir) 'ı tashih eder. Yine bu kaynağa göre, bizzat Tabâla, yakınında Mekke ile Yemen arasında bududu gösterdiği kabul edilen ağacın (*Talḥat al-Malik*) bulunduğu Mahcara (14) menziline giderken 8. konak yerinde bulunmaktadır (İbn Hordâzbeh, *agn. esr.*, VI, 135'te de böyle). Yeni devre âit eserler, başlıca yol olarak Mekke'den Tâ'if ve Turaba üzerinden, Raniya (Raniya yerina, İdrîsî'de al-Ruvaysa ve Burekhardt'ta el-Rohetta ve ona göre muabhar müelliflerde, Robe (y)ta ve Tabâla'ya giden diğer bir yolu kaydetmektedirler (krş. Burekhardt, *agn. esr.*, s. 451; Ritter, *agn. esr.*, s. 200). İngiliz büyük sâbil haritasına (*S. W. Arabia*, pafta 7, Wadi Bishe, *Compiled for the Geographical Section, General Staff*, 1917'de yapılmış ölçüye göre) nazaran, Tabâla'nın topografik vaziyetini tam olarak tesbit etmek kolaydır. Bu baritada Tabâla („Teballa“) Green-wich'e göre, 19° 53' 5" şimâl arzında ve 42° 31' şark tûlünde yer almaktadır. Tabâla aynı adı taşıyan vâdi üzerinde bulunmaktadır, bu vâdi Bani Bu'l-Karn bölgesinin şimâl bududunu teşkil edip, Şumrân arâzisinin şarkında Tâ'if'ten cenûb-i şarkıye doğru Bi'r al-Gazâl, Darâ ve Turaba üzerinden geçen ana-yolun al-Silme ve Halbe'den gelen yolla kesiştiği yerde bulunmaktadır; al-Silme ve Halbe'den gelen o'da aynı cenup istikametinde Tâ'if'ten

başlamaktadır. Şu halde, Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875, s. 47)'de al-Hamdânî'nin içinde (Vâdî) Bayş ve Bişa'ya zikrettiği ve ona göre, çok defa Bayş ile karışmış olan Vâdî Bişa'nın Tarc ve Tabâla'ya de sulamış olacağından babet ettiği bazı parçaların bir araya getirilmesinden istihrac olunan coğrafi hüküm kabûle şâyan değildir; Tabâla'nın Vâdî Bişa'de olabileceğine dâir daha yeni müelliflerin faraziyeleri de aynı şekilde kabûledilemez. Vâdî Tabâla al-Hamdânî, s. 173'deki Tarafa'ya âit bir parçada zikredilmiştir. [Tarafa *Divân*'ında değil; krş. D. H. Müller'in al-Hamdânî neşri II, 183.] Vâdî Bişa'ya dö-külür. al-Hamdânî (s. 27, 49, 84, 127 [Tabâla'de arslanların zühûrundan bahseden manzum parçalar busûsunda krş. Sprenger, *göst. ger.*] 165, 257; ayrıca krş. Yâkût, *agn. esr.*, I, 791 835, IV, 1006; İbn Havkal, *B G A*, II, 35); mesâfele âit kayıtlar (s. 187, v. dd.) ve şâirlerden aldığı parçalardan topografik (s. 173, 207, 215, 258) tesbitlerde bulunurken çok defa Tabâla'ya Bişa ve Tarc ile birlikte zikreder. 'Arram (Yâkût, *Mu'cam*, II, 918) bazıları tarafından Raniya şeklinde yazılmış olan Zabiya'ya Tabâla arâzisine idhâl eder; krş. Sprenger, *agn. esr.*, s. 240 ve krş. onun bu bölge için al-Hamdânî'den çıkarılmış mütalara müstenid haritası (s. 239), al-Hamdânî (s. 165) Tabâla'ya Raniya (D. H. Müller neşrinde Runiya şeklinde hareketlenmesi şüphelidir) ile birlikte zikreder. El-yazmalarında bu kelime bareke kullanılmamıştır; Yâkût, *agn. esr.*, II, 826; al-Mukaddasî, *B G A*, III, 112 ve al-Bakrî'de, al-Hamdânî, *agn. esr.*, 215 ve 259 [krş. D. H. Müller, II, 32] 'daki gibi Ranya şekli vardır; Sprenger (*agn. esr.*, s. 240 ve *Z D M G*, *göst. ger.*) de yeni coğrafyacılar gibi bu imlâyı verir.

Sprenger (*agn. esr.*, s. 156, 253) 'ın, Batlamyus, VI, 7, 33'deki Θούματa'nın yanlış olduğu ve bunun Θούμαλα'nın yerini aldığı yolundaki tabmini ile Plinius, *Nat. hist.*, VI, 154'teki T(h)omala ile aynı yer olduğu faraziyesi ve nihâyet buna bağlı bu iddiası doğru değildir. Fakat Tomala'nın, Tobâla veya ulemânın dedikleri gibi, Tabâla'den farkı sâdece şive bakımındandır. Hamdânî'nin Hadramût'tan gelen hacılar tarafından tâkip edilmiş iki eski yol—ki ona göre (*agn. esr.*, s. 156, 161) bunların Tabâla'de telâki etmiş olmaları icap eder—barkında sözlerinin Sprenger tarafından yapılan tefsirine göre M. Hartmann'ın, *Die Arabische Frage* (Leipzig, 1909, s. 420)'de de kabûl ettiği bu aynıyet mesnedsiz kalmaktadır. Plinius Thomala'ya bir Seba şehri olarak gösterir (daha fazla tafailât için krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopædie*, mad. SABA, str. 1328).

Sprenger'in Tabâla'nın ilk Maîn arâzisinde bulunmuş olacağına dâir faraziyesi de doğru değildir; onun Maînlerin yerini tahdidi, yanlış bir hareket noktası üzerine kurulmuştur (krş. *Realencyclopædie*, *agn. mad.*, str. 1316 v. d.).

Şehrin adını (Kâtib Çelebî, *Cihannûmâ*, s. 520'de Tebalet), Amâlika'dan Tabâla adlı bir kadından neş'et ettiren an'anevî rivâyetin hiç bir değeri yoktur; fakat her hâlde şehrin te'sisini, çok eski bir tarihe çıkartmak mümkün görünmektedir (Yâkût, *agn. esr.*, I, 816).

İslâmiyetten önceki devirde, Tabâla'de, put olarak, Zu'l-Halaşa (Hulaşa) denilen beyaz bir taşla tapılıyordu; Peygamber onu yıktırdı (İbn Hişâm, *Sîra*, I, 55 v. d.; bu eserde bu inanç mensupları arasında zikredilmiş olan Hagg'am'lar, al-Hamdânî [s. 119] ve Tabâla münâsebetiyle Yâkût [*agn. esr.*, II, 461 v. d.; III, 608, 850] tarafından da zikredilmişlerdir). Bu eserlerde zikredilmiş olup, içinde, kur'a için çekilen oklara göre kendisine sul sorulan Tabâla kâhininin bahsi geçen beyitler, İbn Hişâm'a göre, yanlış olarak İmrû' al-Kays'e atfedilmiştir (put hakkında krş. *Lisân*, VIII, 295; *Tâc*, IV, 389'da toplanmış mâlûmat; putperest devir ibâdet yeri olarak Tabâla hakkında bk. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, s. 45 v. dd.). İbn Rüste (*B G A*, VII, 316, 320) 'nın umûmiyetle, Tabâla'nın sâkinlerine verdiği Hagg'am daha kat'î olarak Turaba, Bişa ve Tabâla'nın arkasında yaşayan halkın adı olup, asıl Tabâla sâkinleri Banî Mâzin'lerdir (Wüstenfeld, *Die Wohnsitze und Wanderungen der arabischen Stämme*, *Abhandl. d. kön. Gesellsch. d. Wissensch.*, Göttingen, 1868, XIV, 84 ve 58 Bakrî'den naklen). Kudâma (bk. *Bibliyografya*) 'ye göre, Tabâla civarlarında Kays'îların çadırladıkları yerler vardı (krş. İbn Hordâzbeh, *agn. esr.*, s. 188). İbn Haldûn (*Yaman*, nşr. Kay, s. 129) 'a göre, Tabâla, Banî Nahd'ler ülkesinde bulunmakta idi. D. Nielsen (*Handbuch der alt-arabischen Altertumskunde*, Kopenhag-Paris-Leipzig, 1927, s. 231, 234), pek cür'etli bir faraziye ile, Bakrî (s. 316) 'nın İbn al-Kalbî, Kitâb al-aḫnâm, Kabire, 1332 [=1914], Yâkût buradan almıştır; krş. Wellhausen, *agn. esr.*, s. 10 v. dd.) ve Yâkût (*agn. esr.*, II, 461 v. d.) 'un da bahsettiği Zu'l-Halaşa'yı bir Arap Venüs tanrısı yapmıştır. Bu ibâdetin yapıldığı yer olan Tabâla, aynı zamanda panayır yeri idi; buradaki ticârî faaliyet hakkında krş. al-Hamdânî, s. 258. Muhtelif dostlar, birbirleri ile panayır-larda, bu arada Tabâla'de buluşurlardı (krş. Labîd, *Mu'allaka*, V, 75 [aynı zamanda Yâkût, I, 816'da da zikredilmiştir; Cavbarî, bk. bu kelime; *Lisân*, XIII, 81; *Tâc*, VII, 240]).

Tabâla islâm tarihinde, yeni dini en erken kabûl ve bu sûretle kendi istiklallerini muhâfaza eden şehirlerden biri olarak tanınmıştır (Golius, *Alfraganus, Elementa Astronomica* [Amsterdam, 1669], s. 85).

Bibliyografya: krş. Burckhardt, Sprenger, Wellhausen 'ın madde içinde zikredilmiş eserleri ve arap coğrafyacıları (al-Hamdânî, Yâkût, Bakrî, al-İdrîsî ve lugatçiler; ayrıca krş. J. v. Hammer-Purgstall, *Jahrbücher der Litteratur*, Wien, 1840, XCII, 55 (*Cihânnümâ*'da Şan'â'dan Mekke yolu hakkında) ve XCIV, 94; Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients, Abhandl. f. d. Kunde des Morgenl.*, Leipzig, 1864, III/3, 125 v.d., 138 v.d. (al-Hamdânî'nin verdiği yol hakkında), 128 v. dd. (Qudâma, İbn Hordâzbeh ve İbn al-Mucâvir 'in verdiği yol hakkında). (J. TKATSCH.)

TEBERKE. TABARKA. Tunus sâhilinde bir şehir olup, Tunus'un 120 km. garp şimali garbinda ve Cezayir hududunun 15 km. şarkındadır. Şehir, Ayn Drahm (Homayr) dağlarından inen Wâdî al-Kabîr tarafından sulanan oldukça dar ve münbit bir vâdinin ağzında tepelerle çevrilmiş, kumsal bir koy üzerinde inşâ edilmiştir. Sâhilden 400 m. mesâfede, 600 m. uzunluğunda ve 400 m. genişliğinde kysalık küçük bir adacık uzanır. Bu ada ile kara arasında orta tonaıda gemilerin sığınabileceği bir liman mevcut ise de, garp tarafı küçük gemiler için dâba mahfuzdur. Ticâret ehemmiyetsiz olup, marttan eylûle kadar ançûez ve sardalya balığı 200-300 kadar İtalyan balıkçısını cezbeder. Bizâtihi kasaba („sivil mürâkabe merkezi“)nin kendisi, yarısı Fransız, yarısı İtalyan olmak üzere bin kişilik bir nüfusa sahipti. Komşu ovada Avrupalılara âit bir kaç imalâtâne inşâ edilmiştir.

Tabarka'nın mevkiî, Roma ve Bizans devrinde mâmur bir şehir olan Thabraca'ya tekabül eder. Thabraca, Mecerda'nın sol sâhilinde olan Simitbu (Chemtou) taş ocaklarından çıkarılan eski Magrib mermerinin ihrâc limanı idi. al-Bakrî (*Description*, nşr. de Slane, s. 121) zamanında hâlâ mevcut olan eski harabeler, hristiyan devrinin binalarından ve sarnıçlardan kalan bir kaç iz bâriç, şimdi tamamiyle kaybolmuştur. Diğer taraftan civardaki hristiyan mezarlıkları kazılarak meydana çıkarılmıştır. al-Bakrî zamanında Tabarka hâlâ batırı sayılır bir ticârete sahipti; mâmafih eski liman artık mevcut olmayıp, gemiler doğrudan doğruya Vâdî al-Kabîr'in ağzında demirlerlerdi. Oradaki mercan yataklarının zenginliği, daha sonra Province ve İtalyan gemi-

eilerini oraya cezbedti. Cenovalı Lomellini 1540 da, senelik bir bedel karşılığında, mercan işletmesinin inhisârı ile adada bir garnizon bulundurmak hakkını elde etti. Bunun, Cenevizli Amiral Doria tarafından esir edilmiş olan Turgut Reis için fidye olarak verildiği söylenir ise de, bu hiç bir kayda istinad etmez. Her hâlde iki asır müddetle (1540—1741) ada Lomellini'nin hâkimiyeti altında kaldı; orada muh-kem bir kale inşâ ettiler ve sayıları bâzen bin kişiyi bulan kendi vatandaşlarından meydana gelen bir topluluk kurdular. Sıra Türklere gelip, Tunus'un hâkimi oldukları zaman, karada bir yeniçeri garnizonu te'sis ettiler. Hristiyanların mevcûdiyetinin bir neticesi olarak ada, Avrupa eşyası ile memleket mahsûlünün (balmumu, deri, mısır), çok ucuza takas edildiği bir pazar hâline geldi (krş. Savary de Brèves, *Relations*, s. 254). Ada, aynı zamanda hristiyan esirlerin, fidyeleri olarak kararlaştırılan meblâğ beklenirken, muhtemelen Cenevizlilerin mutavassıt olarak bareket ettikleri muâmele sırasında, onların kale-bend edildikleri bir oins temerküz yeri vazifesini görüyordu. Lomellini tarafından te'min edilen ve adanın sevk-ül-cevşi değerinden daha az olmayan kazançlar, Cezayir sâhilllerinde yerleşmiş Fransız şirketlerinin hırslarını tahrik etmekten geri kalmadı. 1633 'de „Bastion de France“ vâlisî Sanson Napollon adayı almayı denedi ise de, karaya çıkar-çıkamaz öldürüldü. XVII. asrın ikinci yarısı ile, XVIII. asrın ilk yarısında, Lomellini'nin adayı devrine matûf olmak üzere Fransız hükûmeti ile Lomellini arasında müteaddit müzâkereler cereyan etmişti. Tam bir anlaşmaya varmak üzere bulundukları bir sırada, Ali Bey vaziyeti öğrenerek adayı işgal etmek için asker gönderdi (12 haziran 1741). Cenevizlilere âit te'sisler tahrip edildi; ahâlisinin bir kısmı kaçmaya muvaffak olarak, Sardunya sâhillerinin açığındaki San Pietro adasına yerleştiler. Diğerleri Tunus'a götürüldüler ki, oradaki ahfâdı uzun zaman Tabarkanlar olarak tanınmışlardır. Bunun bir neticesi olarak Fransa ile Nâplik arasında harp patladı ve Fransız bahriye zabiti M. de Saunins, Tabarka'ya 2 temmuz 1742 'de başarısız bir hücumla teşebbüs etti; 100 kişi öldürüldü ve seferi kuvvetlerin reîsî de dâhil olmak üzere 224 kişi Türklere tarafından esir edildi. Bundan sonra Tunuslular adanın mülkiyetini ellerinde tuttular ve Fransa ile diğer yabancı hükûmetler tarafından yapılan imtiyaz taleplerine râzı olmayı reddettiler. Her ne kadar nreccan çıkarılmasına devam edildiyse de, Tabarka hütün ticârî ehemmiyetini kaybetti. Tunus seferinin bîdâyetinde Fransızlar, Türk müstabkem

mevkîni top ateşine tuttuktan sonra, 26 nisan 1881 'de Tabarka'de karaya çıktılar. O zamandan beri burada bir Avrupalı merkez yaratıldı ve Mecerda vâdisi ile sâhili yekdiğerine bağlamak için Homeyr [b. bk.] sıra-dağları imtidâdınca bir yol yapıldı. Fakat uzakta bulunma durumunu bir neticesi olarak, şehir ancak yavaş-yavaş gelişti.

Bibliyografya: Desfontaines, *Voyages...* (nşr. Dureau de la Malle), Paris, 1838, s. 236 v. dd.; B Girard, *Tabarca (Thabraca)*, *Bullet. Société de Géographie et d'Archéologie d'Oran*, 1884; Muhammed Seghir ben Youssef, *Mechra el-Melki* (trc. V. Serres ve M. Lasram), Paris, 1900, kısım XXIX; Plan-tet, *Correspondance des Beys de Tunis avec la cour de France*, II; Podestâ, *L'isola de Tabarca e la peschiera di corallo, Atti della Società ligura di Storia patria* (Genoa, 1884). (G. YVER.)

TEBESSA. Cezayir'de bir şehir olup, Kosantina [b. bk.]'nın 170 km. cenûb-i şarkisinde Tunus hududundan 20 km. uzaklıkta (Greenwich'e göre) 35° 25' şimal arzında ve 8° 5' şark tûlündedir; asrın başlarında nüfusu 10.399 olup, bunun 1.614 'ü Avrupalı idi [1954 'te ise, bu nüfus 20.453 'ü bulmuştu]. Evvelce Namânşa konfederasyonu tarafından işgal edilen arâziye tekabül eden 56.991 kişilik nüfustan 56.963 'ünü yerlilerin teşkil ettiği 110.000 hektarlık küçük bir muhtelit idâri mıntikanın merkezidir.

Tebessa, ortalama yüksekliği 1.000 m. olan bir yaylanın ortasında uzanır; Osmor ve Avrâs 'ın şarkî imtidadı olan Cebel-i Dukkân dağ kitleleri ile hudutlanmış olup, dağlardan inen derelerle iyi bir şekilde sulanır. Bir zamanlar kesit ormanlar ile kaplı olan bu mıntika hâlen, şehrin hemen civârını çeviren bahçelerden müteşekkil bir kuşak müstesnâ, şehir, hemen tamamiyle ağaçsız olup, hem yerliler, hem de Avrupalılarda yapılan hubûbat ziraatine çok elverişlidir. Bu hal, şehrin, Numidya yaylasından merkezî ve cenûbî Tunus'a giden yolların kesiştiği noktada bulunması keyfiyeti ile birlikte Tebessa'yı mühim bir pazar yeri hâline getirmiştir. XX. asrın başlarında beri şehir civârında yapılan ve cenûba Sûk Ahras demir-yolları ile gönderilen fosfat ihrâcâtı Tebessa'ya artan bir canlılık kazandırmıştır.

Tebessa'ya tekabül eden Thevesta'da 25 (m. ö. 'te Augustus, 3. Augusta fırkasının karargâhını kurmuştu. Şehir, Trajan zamanında nüfusu, 30.000 kişiye varan bu karargâhın etrafında gelişmiştir. İmparator Septimius Severus devrinde, „koloni“ mertebesi-

sine yükseltilen şehir, o zamanki Roma Afrikası'nın Kartaca'dan sonra en mühim ve en kalabalık bir yeri olarak telâkkî edilmisti; bazı müellifler nüfusunun 100.000 olarak verirlen. Bu devreden sonra şehir geriledi. IV. asrın içtimâî ve dinî sıkıntılarından, ciddi şekilde mutazarrır olan şehir, V. asrda Vandallar tarafından zapt ve yağma edildi. Şehir, Bizanslılar tarafından tekrar işgal edilerek Solomon tarafından tâmir olundu. O, kısmen eski binaların malzemesinden faydalanaarak şehrin etrafına istihkâmlar inşâ ile, böylece onu geniş bir hisar, hâline getirdi. Bununla beraber, şehir, 597 'de Magribîlerin yâni Berberîlerin, sonra, hâtırası *Futûh İfrîkiya* 'de muhâfaza edilen bir muhârebeyi müteâkip 682 (b. 45) 'de Arapların eline geçti. Tebessa, bundan böyle Afrika'nın bu havâlisinin mukadderâtını paylaştı. Şehir, Aglebîlere, Fâtîmîlere (şehir onlardan Abû Yazîd muvakkaten almıştı), sonra Ziri'lere ve Muvahhidlere âit oldu. İbn Cânî'ya, iki defa istilâya teşebbüs edip zaptetmiş ise de, şehri devamlı olarak elinde tutmağa muvaffak olamamıştı. Şehir sonunda Hafşî'lerin eline düştü, onlar burayı asırlarca ellerinde tutmuşlarsa da, bu hâkimiyet kararsız gibi görünür. Türkler, şehri muhtemelen XVI. asrın sonunda aldılar ve buraya, Tunus budutlarındaki, kudretli Hanânşa ve Namânşa ittifâkına karşı ihtilâf mevzuu olan arâziyi göz altında tutmak için bir askerî birlik yerleştirdiler. Bu tarihte Tebessa, Bizans surları ile muhat bulunan şehrin kendisi ile, Murabî Sidi 'Abd al-Rahmân'ın ahfâdı ve azadlı zenci köleler tarafından iskân edilmiş olan Zâviya kasabasından terekkep ediyordu.

Şehrin ahâlisî çok gayr-i mütecânîs olup, civardaki küçük Oukes ve Bekaria şehirlerinden neş'et etmiş âileler, Tunus ve Carid'den, Kuloglu'dan muhâcirler, garnizon askerlerinin yerli kadınlardan meydana gelen çocuklarından terekkep eder. Neticede sonuncu unsur hâkim olup, nüfusun ekseriyetini Hanefî mezhebine tâbi olmaya mecbur etti. Kosantina'nın 1837 'de Fransızlar tarafından zaptından sonra, Türk garnizonu Tunus'a çekildi ve şehir göçebelerin hücumuna karşı müdâfaasız kaldı. Buna bir son vermek için eşrafın bir kısmı Fransız'ara başvurdu. Fransız birlikleri önce 1842, sonra 1846 'da Tebessa önünde gözüktüler; burada 1851 'de dâimî bir garnizon te'sis edildiği gibi çok geçmeden bu askerî te'sislerin etrafında bir Avrupalı muhâcir topluluğu teşekkül etmeye başladı.

[XIX. asrın ikinci yarısından sonra Tebessa, coğrafî mevkiî icâbî, büyük bir gelişme göster-

miş olup, bu meydana Bona [b. bk.]'ya bir demir-yolu ile bağlandığı gibi, hâlen bir bava meydanına da sâhiptir. Tebessa'nın şimâl-i şarkisindeki mühim fosfat mâdenleri faâl vaziyettedir. Halkı ticâretle geçinir. Yetiştirdiği şeyer arasında küçük baş hayvanları, kâğıt-çılık ve basirelikte kullanılan alfa otunu ve buğdayı zikredebiliriz. Ayrıca el-san'atı olarak, balıclık da oldukça gelişmiş vaziyettedir.]

Bibliyografya: al-Bakri, *Masâlik* (Frans. trc. bk. fihrist); Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (trc. Sebefer), III, 113; Castel, *Tébessa, Histoire et description d'un territoire algérien* (Paris, 1905); Féraud, *Notice sur Tébessa* (R Afr., 1874); Masqueray, *Documents historiques sur l'Aurès* (R Afr., 1877); Vaissière, *Les Ouled Rochache* (R Afr., 1892).

Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir. (G. YVER.)

TEBEŞİR. [Bk. TABÂŞİR.]
TEBRİZ. TABRİZ, İran Azerbaycanı [b. bk.] eyâletinin merkezi.

Coğrafî mevkii. Şehir, Urmiye gölünün şimâl-i şarkî kıyısına batıya meyilli alüvyonlu ovanın (takriben 55 X 30 km.) şark köşesinde yer almaktadır. Ova, başkasını, Savalan (Sabalân) dağının cenûb-i garbisinden gelerek Karaca-dağ'ın cenup mâniyası boyunca uzanan ve ovaya dökülerek şimâl-i garbî cibetinden şehrin kenar mahallelerini çevreleyen Acı-çay'ı teşkil eden bir çok su kolları ile sulanır. Acı-çay bk. *Farhang-i coğrafyâ-yi sitad artiş*. IV, 125)'ın sol kolu olan Mibrân-rûd (şimdi Maydân-çay) şehrin içinden geçer. Tebriz'in muhtelif kısımlarının irtifâi (Rus haritasına göre) 1.350 m. ile 1.500 m. arasında değişir. Şehrin tam şimâl-i şarkisinde 'Aynali-Zaynali ('Avn b 'Ali ve Zayd b. 'Ali ziyârat gâh'ı) dağı yükselir ki, bu dağ (1.800 m.), Karaca-dağ (şimâl ve şimâl-i şarkîde) manzûmesi ile, tepeleri (şehrin cenûbunda, 50 km. mesâfede yükselen) 3.547 m. 'ye ulaşan Sahand dağının kolları arasında bir bağ teşkil eder. Karaca-dağ çok verimsiz ve ârizalı olduğu ve büyük Sahand kitlesi Tebriz ile Merâğa arasındaki boşluğu tamamiyle doldurduğu için, Tebriz'in mevkii, şark (istikametler: Astârâ [Hazer denizi üzerinden] — Erdebil-Tebriz ve Tahrân-Kazvin-Miyâna-Tebriz), garp (istikametler: Trabzon-Erzurum-Hoy-Tebriz) ve şimâl (istikametler: Tiflis-Erivan-Culfa-Merend-Tebriz) arasındaki muvâsalat için tek müsâit geçidi teşkil eder. Nibâyet Sahand kolları Urmiye gölünün şark kıyısı boyunca oldukça dar bir geçit bıraktığı için şimâl (Mâverâ-yı Kafkas ve Karaca-dağ) ve cenup (Merâğa) arasındaki

muvâsalat ancak Tebriz vâsıtasıyla mümkün olabilir.

Bu müsâit mevkii, Tebriz'in, Türkiye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin Mâverâ-yı Kafkas arasındaki küçük arâzi parçasına giren geniş ve zengin eyâletinin merkezi ve umûmiyetle İstanbul ile Hindistan arasındaki en mühim toplanma yerlerinden biri olması kaderini daha önceden tâyin etmişti (yalnız Tiflis, Tahrân, İsfahan ve Bagdad bu sınıfa girer). Tebriz'in asrın ilk çeyreğinde takriben 200.000 olan nüfusu, 1956 sayımına göre 290.000'i bulmuştur (bk. *Dâyirat al-ma'ârif-i Fârisi*, Tahrân, 1345 bş., I, 615).

[Tebriz'in iklimi kışın çok soğuk ve karlıdır. Sahand dağı civarında bulunması ve etrafının bahçelerle çevrili olması sebebiyle yazları müteaddir. Yazın en yüksek suhûnet derecesi + 37, kışın en düşük suhûnet derecesi ise — 15'tir (Mas'ûd Kayhân, *Coğrafya-yi muşşâli-i İrân*, Tahrân, 1311, II, 152)]. Hülâsa iklim, sıhhiyedir, fakat eskiden sağlık teşkilâtının eksikliğinden, kolera ve tifüs salgınları kaydedilmekte idi. Hâlen mevcut sağlık teşkilâtı, bu hastalıkların büyük bir kısmını önlemiştir.

Tebriz'in bir busûsiyeti de, burada sık-sık zelzele olmasıdır. Bunların en korkunçları, 244 (858 'de, Nâsir-i Husrav'ın *Safar-nâme*'sinde bahsettiği (krş. Kafrân, *Dîvân*, nşr. Hâce M. Nahcuvânî, Tebriz, 1333 bş., 208—211) ve bey-etşinas Abû Tâhir tarafından önceden haberi verilmiş olan 434 (1042 'deki (krş. Hamd Allâh Mustavî, *Nuzhat al-kulûb*, Leyden, 1913, s. 75), 1641 (Tebrizli Arakel s. 496), 1727, 1780 (Ouseley, III, 436; Ritter, IX, 854) v. b. 'de olanlardır. 22/23 eylül 1854 ve 30 teşrin I. 1856 zelzeleleri, Hanikov tarafından, şabî müşâbadelerine göre. *Bull. Hist. Phil. de l'Acad. de St. Pétersbourg* (1855, s. 251; 1858, s. 337—352)'da tasvir edilmiştir. Sismografların tesbit edebildikleri zelzeleler Tebriz'de her gün vuku bulur. Bu sarsıntılar Sahand'ın indifâi faaliyetinden meydana gelmiş olabilir; fakat Hanikov, bu sarsıntıların yer tabakalarının kaymalarının neticesi olduğu fikrindedir.

Şehrin tahkîmâtı, Nâsir al-Din Şâh devrinde yerle bir edilmiştir (*Mir'ât al-buldân*, I, 343). Bundan dolayı, şehrin *kal'a* (mahalleler: Çâr-minâr. Surhâb Deveçi. Vaycûya [halk telâffuzunda: Verci] Mihâd-mibîn [halk telâffuzu: Miyar miyar], Navbar. Maşşûdiya v.s.) denilen kısmı, eski sur-dışı kısmı (mahalleler: Abrâb. Laylâbâd [halk telâffuzu: Leylava], Çarandâb, Hiyâbân, Bâğ-mêşa v.s.)'ndan artık ayırdedilemez. Bundan başka şebir, garpta bulunan kenar mahallelere (Amir-şiz, Çûst-dü-

zân, Hukm-âbâd [halk telâffuzu: Hükmarav], Kara-malik, Kara-ağaç, Ahûnî, Kûça-bâğ, Ha-tîb) veya cenûb-i şarkî (Maralân)'ye taşmıştır. Şehrin yayılma temâyülü garba ve cenûb-i garbiye doğrudur.

Tebriz, geniş Azerbaycan eyâletinin idârî ve iktisâdî merkezi olup, bu eyâletin bundan takriben 40 yıl önceki taksîmâtı şöyle idi: Erdebil, Astârâ, Mgân v. s. ile birlikte), Karaca-dağ (merkezi Ahar), Merend (Culfa ve Gargar ile birlikte), Hoy, Mâkû, Salmâs (şimdi Şâhpûr), Urmiye (Rîzâ'îya Uşû ile birlikte), Mukrî bölgesi (merkezi Savuç-bulak [Mahâbâd]). Sa'in-çal'a (Şâbîndîz), Merâğa, Haştârûd, Garmarûd (merkezi Miyâna), Sarâb ve Tebriz merkezi idârî bölge. [1337 bş. (1959) 'de yapılan idârî taksîmatta, Azerbaycan şarkî ve garbî olmak üzere iki kısma (ustân) bölünmüş ve Tebriz şarkî Azerbaycan'ın merkezi olmuştur.]

Hamd Allâh, XIV. asrda (krş. Evliyâ Çelebî, II, 257) Tebriz idârî bölge (*tuman*)'sının nâhiyelerini şu sûretle saymaktadır: şehrin şarkında Mibrân-rûd, cenûb-i garbisinde Sarda-rûd, bunun cenûbunda Babil-rûd (?) (bugün Uşkû kısmında Husrav-şâh, [halkı Türkçe konuşan] Uşkûya ve Mîlân köyleri ile birlikte); Urmiye gölünün şimâl-i şarkisinde [halkı Türkçe konuşan] Şabistar, Sofiyân v. s. köyleri ile birlikte Arvanak; Rûd-kâb (?), Hânûm-âbâd (?) ve Badûstân, bunların her üçü de şehrin şimalinde bulunmaktadır. Eski merkezi *tuman*'in budutları XX. asra kadar değişmemiştir [Bugün şarkî Azerbaycan'ı içine alan Tebriz eyâleti (Ustân), İran'ın merkezi eyâletinden sonra üçüncüsü olup, 10 vilâyet (*farmândâri* veya *şahrîstân*: Tebriz, Merend, Halhâl, Erdebil, Miyâna, Sarâb, Muşkin-şahr, Arabârân, Merâğa, Haştârûd) ve 24 kaza (*Bahşdâri*)'dan ibârettir.]

Şehrin ismi. Yâkût (I, 822)'a göre, şehrin adı Tibriz şeklinde telâffuz ediliyordu. Yâkût, bu bususta, dilinin doğrudan-doğruya İran maballî şivesi olduğu (krş. al-Samânî, *Kitâb al-an-sâb*, G M S, bk. mad. TENOH), ve Sayyid Ah med Kisravi Tabrizî, *Âzari gâ zabân-i bâstân-i Azarbagagân*, Tahrân, 1304, s. 11) bilinen Abû Zakariyâ al-Tabrizî (Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî, 363—449)'ye istinad etmektedir. Tibriz telâffuzu, Hazar (Caspian) sâhasındaki şivelere akraba olan bu ağzın husûsiyetlerinden biri olmalıdır. Adın şimdiki telâffuzu maunbasıran Tebriz'dir (veya şimdi bütün Azerbaycan'da hâkim Türk şivesinin tipik bir seslerin yer değiştirmesi ile: Tarbîz). Ermeni kaynakları, ismin a ile telâffuzunu te'yid etmektedir. Bizanslı Faustus (IV. asır)'da

Thavrêz ve Thavrêş, Asolik (XI. asır)'da Thavrêz vardır. Vardan (XIV. asır)'da Thavrêz ve Davrêz şekilleri bulunur; bu sonuncu şekil, açıkça bir Ermeni balk isticakına, *da i vrêz* („bu intikam içindir“)’e uydurularak elde edilmiştir (krş. Çamçean, *Histoire d'Arménie*, Venedik, 1784, I, 365; Hübschmann, *Armen. Gramm.*, I, 42; ayn. mîl., *Pers. Stud.*, s. 179). O hâlde böylece, ismin milâdî V. (IV.) asırdaki şekli, Ermenice'de Thavrêz <Farsça Tavrêz (Hübschmann)'dir. İran balk isticakı, Tebriz'i „*sitma giderici*“ ve Evliyâ Çelebî „*sitma dökücü*“ olarak izah ederse de, Sahand dağının indifâi faaliyeti ile bâzı ilgisine bakarak ismin „barâret dökken, saçan“ mânâsına gelmesi mümkündür (ayrıca krş. Bayezîd ile Van arasındaki geçidin adı: Taparîz). Ermenice imlâsı, şimâlî Pehlevî'nin busûsiyetlerini (*tav* < *tap* ve bilhassa *rêz* yerine **rêz*) aksettirir ve bundan, galiba tesmiyenin menşei, çok eski, Sâsânilerden ve belki de Arsakilerden önceki bir devre çıkmaktadır (Azerbaycan'da Türk fetihleri ile busûle gelen lisâniyat ile ilgili değişimler hakkında bk. mad. TÂT).

Tarih. Tebriz'in Medya'nın eski şebirleri ile ayniyeti vaktiyle uzun münâkaşalara sebep olmuştu (bunların hülâsaları için bk. Ritter, IX, 770—779). Tabrîz=Batlamyus, VI, bölüm 2'deki Γάβρις (*Táβρις'den) olması imkânı yukarıda zikredilmiş olan imlâsının tahlili ile daha az muhtemel görülüyor. Rawlinson (*Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana*, J R G S, 1840, X, 107—111) Tebriz ile Ganza (=al-Şîz, Ermenice Gandzak Şahastan, Bizanslı Faustus tarafından Thavrêz'den tefrik edilmiştir) arasındaki karışıklığı bertaraf etmiştir.

Ermeni tarihçi Vardan (XIV. asır)'a göre, Tebriz, Arsakilerden Ermeni Hosrov (217—233) tarafından, İran arâzisi üzerinde, son Part hükümdarı Artaban'ı öldürmüş olan ilk Sâsânî hükümdârına karşı bir intikam hareketi olarak kurumuş olmalıdır (krş. St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, I, 423). Bu ef-sâne hiç bir eski kaynakta bulunmamaktadır ve muhtemelen daha yukarıda zikredilmiş halk isticakı ile izah edilebilir. Bizanslı Faustus (trc. Lauer, IV, bölüm 25 ve 39 ve V, bölüm 2)'ta sâdece Ermenistan hükümdarı Arşak II. (351—367) devrinde, Ermeni generali Vasak'ın Thavrêz'de ordugâh kurmuş olduğunu Sâsânî Şâhpûr II. (310—379)'a hücum ettiğinden bahsedilmektedir. Mütteâkıben, Vasak orada, İran kumandanı Boyekan'ı öldürdü, kiral sarayını yaktı ve burada bulunan kralın heykeline bir ok attı. Daha sonra, Vasak'ın oğlu Muşeg Tebriz'de İran kuvvetlerini mağlûp etti.

Thebarmais adının Thavrēz ile bâzı karışıklıklar arzeditmediğine bakmak lâzım gelecektir; imparator Héraclius, Thebarmais'de, 614'te Ganzaka'yı tahrip ettikten sonra şehri ve atışkeşeyi yakmıştır (Theopbanos, s. 474: ἀπάρας ἀπὸ Γαζακῶ καταλαμβάνει τὴν Θηβαρμαῖς). [Sâdece Thebarmais (Ganzaka'nın) şarkında kâin idi ve diğer müellifler, onu, Bitbarmais, Berthemaïs, Beramaïs adları altında göstermiş benziyorlar, krg. Theopbanos, nşr. de Boor, I, 307; II, 190, 619.]

Arâp hâkimiyeti. Azerbaycan'ın Araplar tarafından fethi sırasında (22=642'ye doğru) Arapların başlıca hareketi, Erdebil'e karşı tevcih edilmiştir. Tebriz, İranlı Marzubân'ın kuvvetlerini topladığı şehirler (Balâzuri, s. 326) arasında zikredilmez. Faustus'un zikrettiği tabribattan sonra Tebriz ancak bir köy (krş. Yâkût) hâline gelmiş olmalıdır. Hârûn al-Raşid'in zevcesi Zubayda tarafından 175 (791)'te Tebriz'in inşası hakkındaki muahbar efsâne (Nuzhat al-kulûb, 730=1340) belki de Emevîlerin mülklerinin müsâderesinden sonra, Zubayda'nın Varsân (Azerbaycan'da Aras üzerinde) 'ı kabûl etmiş olması vâkıasına dayanmaktadır. Balâzuri (a. 331)'ye ve İbn al-Fakih (s. 285; krg. Yâkût, I, 822)'e göre, Tebriz'in kalkındırılması, al-Ravvâd al-Azdi âilesinin ve bilhassa bu sonuncunun, şehrin etrafını surla çeviren oğullarından al-Vacnâ ve diğerlerinin eseridir. Tabarî (III, 1171=İbn al-Aşir, VI, 315), Bâbek (201—220)'in isyânından bahsederken, Bâbek'i yeniler arasında iki hisâra sâhip bir Muhammed b. Bâ'is'i zikretmektedir: Vacnâ'dan almış olduğu Şâhî ve Tebriz (tafsilât vermeksizin). Genişliği ('arâ) 2 fersab (?) olan Şâhî, Tebriz'den daha kuvvetli idi [krş. Tebriz'in cenûb-i garbisinde Urmiye gölü üzerindeki Şâhû veya Şâhî yarım-adasının ismi, bununla beraber Balâzuri (s. 330)'ye göre, Bâ'is'in iktâ Merend idi]. Hurdâzbeh'in eserini yazdığı devirde (232=840), Tebriz, Muhammed b. Ravvâd'a âit bulunuyordu. Şehir, 244'te bir yer sarsıntısı ile harap oldu ise de, daha al-Mutavakkil zamanında (232—247) yeniden te'sis olundu. Sonradan galiba Tebriz, bir çok defalar el değiştirmiştir, zirâ, al-İştâhri (340'a doğru; s. 181)'ye göre Tebriz, Cabravân (veya Dih-Harrağan?) ve Uşnûh [b. bk.]'u içine alan arâzi şeridi, vaktiyle İbn Havkâl (s. 289) zamanında (367'ye doğru) kaybolmuş bulunup, buraya hâkim kabile Banî Rudaynî'nin adını taşıyordu. Bu melikler, hükümlarlıklarını oldukça müstakil bir tarzda icrâ etmiş olmalı; zirâ Sâcî'ler (276—317'ye kadar Azerbaycan'ın sâhipleri tarihi. onların Tebriz işlerine müdahalelerine dâir bir kayıt ihtivâ

etmez; krg. Defrémery, Mém. sur la famille des Sadjides, JA, 1847 (bu hânedânın şehirleri önce Merâğa ve sonra Erdebil idi; ayn. esr. 'den ayrı basım, s. 25, 41, 47, 57, 77).

Sâcî'lerin ortadan kalkışından sonra, Azerbaycan bir çok mücâdelelere sahne oldu. Ziyârî Mardâvic'in eski vâlilerinden biri olan Laşkari b. Mardî, 326 (937/938)'ya doğru eyâleti ele geçirdi. O, Daylamî Müsâfirîler [b. bk.] ile çok geçmeden ihtilâfa düşen Kürt Daysam [bk. mad. KÖRTLER] tarafından kovuldu, Tebriz ahâlisi, Daysam'ı, Musâfirî al-Marzubân tarafından hemen muhâsara edilen şehirlerine dâvet ettiler. Daysam, Tebriz'i terketti ve al-Marzubân'ın hâkimiyeti bütün Azerbaycan şehirlerinde ilân olundu (330=941/942'ye doğru).

Musâfirî hânedânının sonu benüz vuzûha kavuşmuş değildir. Huart (Les Musâfirides de l'Adharbaidjan, Volume... presented to E. G. Browne, Cambridge, 1922, onların Târom'daki bâkimiyetlerinin son zikri olarak 438 (1046/1047)'i vermekte ise de, Sir D. Ross (On 3 Muhamm. dynasties, Asia Major, 1925, II, 212—215) Musâtirî'lere, Tebriz'deki mevcûdiyetleri 446 (1054/1055)'ya kadar tâkip o'unan Ravvâdî'ler âilesini bağlar. Bununla beraber bu Ravvâdî'lerin, Tebriz'i yeniden imar edenin, babası olan al-Rayvâdî al-Azdi'nin ahtâdından gelmiş olmaları ve Daylamî Musâfirî'ler ile (evlenme yoluyla tesâdüfi ittifaklar bâriç) yapacak hiç bir şeylerinin bulunmaması mümkündür. Şu hâdiseler Ravvâdî'lere isnâd olunur: 420 (1029)'de Vahsûdân b. Mablân (Mamlân?), Tebriz'de büyük sayıda Oğuz rejalarını katli âma tâbi tuttu (İbn al-Aşir, IX, 279); 434 (1042/1043)'te bir zelzele Tebriz'i harap etti ve emir (muhtemelen aynı emir) Selçuklu Oğuzlarının Guzz al-Salenkiya) korkusundan diğer kuvvetli kalelerine doğru çekildi (ayn. esr., IX, 351); 438 (1046/1047)'de, Nâşir-i Husrav Tebriz'de Sayf al-Davla va-Şaraf al-Milla Abû Mansûr Vahsûdân b. Muhammed (=Mamlân?) Mavlâ Amiri 'l-Mu'minin adlı bir hükümdar buldu; 446 (1054/1055)'da Tuğrul, Tebriz'in sâhibi al-Amir Abû Mansûr b. Muhammed al-Rayvâdî'nin itâatini kabûl etti (ayn. esr., IX, 410).

Hicretin ilk asırlarında Tebriz, İbn Hurdâzbeh (s. 119), Balâzuri (s. 331), Tabarî (III, 1171), İbn al-Fakih (s. 285) ve hattâ al-İştâhri (s. 181), Tebriz'i Azerbaycan'ın küçük şehirleri arasında göstermekle iktifâ ederler; fakat daha önce al-Mukaddasî, Tebriz'in şerefine medihlerde bulunur ve onun muâsırı İbn Havkâl (367=978'e doğru) bu şehri Azerbaycan'ın, faâl bir ticâretten faydalanan ve armanî kumaşlar istihşâl eden en müreffeh

şenri olarak tesâkki eder. İbn Misķavayh (öl. 421=1030) Tebriz'i „sağlam bir sura sâhip, ağaçlar ve bahçelerle çevrili asil bir şehir“ olarak zıkr ile, sâkinlerini „cesur, savaşı ve zengin“ olarak târif eder. Nâşir-i Husrav'e göre, şehrin 438'de işgal etmiş olduğu sâha 1.400×1.400 adım olup, bu da galiba 1 km²'yi geçmemektedir.

Selçuklular devri. Tebriz, Büyük Selçuklular tarihinde oldukça nâdir zikredilmiştir. Tuğrul, şehrin havâlisinde halifenin kızı ile evlenmesini tes'it etti (Râhat al-sudûr, s. 111; trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, I, 109). Sultan Berkıyruk, kardeşi Muhammed ile mücâdelesı sırasında 494 (1100/1101)'te Tebriz'in cenûbundaki dağlık bölgeye çekildi ise de, kardeşlerin anlaşmasında, Tebriz Muhammed'e düştü Muhammed ouraya vezir olarak Sa'd al-Mulk'ü tâyin etti (498=1104/1105). 505 (1112)'te Tebriz'in sâhibi olarak Sukmân al-Kuţbi, yâni „Ermenî-shahları“ (şâh-Arman) hânedânının kurucusu zikredilmiş bulunmaktadır; bu hânedan, 493 (1099/1100)'ten 604 (1207/1208)'e kadar Ahlat'ta hüküm sürdü.

İdâre merkez Hemedân olan Irak Selçukluları kolu idâresinde, Azerbaycan daha mühim bir rol oynadı. 514 (1120/1121)'te Sultan Mahmud, Güreülerin akınları ile dehşetle kapılmış olan şehir halkını teskin etmek için Tebriz'de ikamet etti. Bu devirde Azerbaycan atabeginin adı Gündoğdu idi. Onun ölümünden (515=1121/1122) sonra, Merâğa emiri Ak-Sungur Ahmedili, Tebriz'i Tuğrul (sultanın kardeşi)'un elinden almaya teşebbüs etti ise de, bu teşâseler muvaffak olamadı Mahmud 516 (1122/1123)'da Tebriz kapısında öldürülen Musullu Emir Cuyûş'u Azerbaycan'a tâyin etti. Mahmud'un ölümünden (525=1131) sonra, kardeşi Mes'ûd Tebriz'i işgal etti ise de, Mahmud'un oğlu Davud tarafından muhâsara edildi. Neticede Davud, Tebriz'e yerleşti ve bu şebirden, Azerbaycan, Arrân ve Ermenistan'dan terekkep eden büyük bir iktâ idâre etti (526—533=1132—1138/1139). Sonra Azerbaycan ve Arrân, Tuğrul I.'un eski kölesi atabeg Kara-Sungur'a teslim edildi; onun idâre merkezi galiba Erdebil olmuştur (İbn al-Aşir, XI, 52). Onun ölümünden sonra, kendisine emir Çavlı al-Tuğrillî halef oldu ise de, atabegler hânedânının kurucusu İl-deniz'in hemen Azerbaycan'a yerleştiği görülüyor; bu zât eyâleti 622'ye kadar idâre etti. Tebriz, Merâgalı Ahmedili emirleri temellükünde iken, İl-deniz mensuplarının merkezi önce Azerbaycan'ın şimâl-i garbisinde bulunuyordu, zirâ atabeg Pehlivan b. İl-deniz, Tebriz'i, Ak-Sungur b. Ahmedili'nin küçük oğlu Felek-üd-Dîn'den, ancak 570 (1174

/1175)'te, alıp, kardeşi Kızıl-Arslan'a verdi. Tebriz'in kat'i olarak Azerbaycan'ın merkezi olması, Kızıl-Arslan'ın atabeg olduğu zamana (582—587=1186—1191) rastlar.

602 (1205/1206)'de emir Kara-Sungur Alâeddin Ahmedili, Erdebil atabegi ile birleşerek Kızıl-Arslan'ın halefi Abû Bakr'den Tebriz'i almağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı ve Kara-Sungur Merâğa'yı kaybetti.

İl-denizler, Nizâmî ve Hâkânî gibi şâirlerin kendilerine hitâben yazdıkları gazellerle hükmedilebileceği gibi, parlak bir hayat sürüyorlardı; bununla beraber, onların binalarının sâdece Nahçıvan [b. bk.]'daki kalıntıları bilinmektedir. Onların haleflerinin siyâsî zaafı, Güreü vekayinâmesinde zikredilmiş olan destan parçasıyla te'yid olunmaktadır ve bu destan parçası 605—607 (1208—1210) arasında yer alır. Kıraltıç Thamar'ın generalleri, İwané ve Zakharé, tehlikeli bir akın esnasında, Cürçân'a kadar bütün şimâlî İran'ı katetmiş olmaları. Güreü birlikleri Merend'den gelirken Tebriz

Thavrēz' ahâlisinden fide-i necat aldılarsa da, memleketin sükûnunu bozmadılar. Bu şehirde bırakılmış olan küçük bir askerî kuvvet, birliklerin dönüşünü bekledi. Destan parçası, müslüman kaynaklarında zikredilmemişse de, hikâye teferuâtıyla bir dereceye kadar itimat telkîn eder (krş. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 470).

Moğullar devri. Moğullar, 617 (1220) kışında Tebriz surları önünde göründüler. Liyâkatsız atabeg Özbek b. Pehlivan onların uzaklaşmalarını mühim bir fideye mukabilinde sağladı. Ertesi yıl, Moğullar ziyaretlerini tâzelediler. Atabeg, Nahçıvan'a kaçtı ise de, Tebriz'deki mukavemet, cesur Semseddin tarafından teşkilâtlandırıldı ve Moğullar yeni bir fideye ile oradan uzaklaştılar; neden sonra, Özbek Tebriz'e girdi. 621 (1224)'de, Moğullardan bir gürûh geldi ve Özbek'ten, Tebriz'de bulunan bütün Hârizmlilerin teslimini istedi. Özbek, bu isteğe uymada acele etti.

Celâleddin Harzemşah, hemen Merâğa'dan yetişti ve 27 receb 622 (4 ağustos 1225)'de Özbek'in yeniden terketmiş olduğu şehre kabûl olundu. Şehir halkı, böylece, cesur bir müdafî bulmaktan memnun idi; Celâleddin kudretini bilhassa, hemen Tiflis'e karşı bir sefer ve Ayyâ (al-Ayyâ'ya) kabilesi Türkmenlerini tecziye ile gösterdi. Özbek'in eski zevcesi Melike ile evlenerek, Tebriz'i 6 yıl muhâfaza etti ise de, sonuna doğru, muvaffakiyetsizlikleri kadar, şahsî davranışı ile de vaziyeti ciddî sûrette şaşıldı (İbn al-Aşir, XII, 323). Daha önce, 627 (1229/1230)'de Kuş-yalva (?) kabilesinin Rüyün-diz (Merâğa yakınında) şâ-

hibi olan bir Türkmen reisi, Tebriz havâlisini yağmalamaya cesâret etmişti. 628 (1230/1231) 'de Celâleddin, Azerbaycan'ı terketti ve Moğullar „ülkenin bakîkî can noktası (aql) olan, (zirâ) herkesin ona ve içinde bulunanlara sığınması gereken Tebriz“ (İbn al-Ağır, XII, 328) de dâhil olmak üzere bütün eyâleti boyun-durukları altına aldılar. Moğulların „melik-i (Çermagun Noyan), egrâfı (yalnız Şams al-Din al-Tuğrâi yerinden kımıldamadı) getirtti, ağır bir fide-i necat aldı, büyük han (Ügedey)'in kullanmasına tahsis edilmiş hatâi kumaşlar dokumaları için, dokuma işçilerine emirler verdi ve yıllık verginin miktarını tesbit etti. Güyük'ün devrin-den beri bütün Arrân ve Azerbaycan'ın fiilî idâresi, Moğulların İranlı bir müttefiki olan melik Şadr al-Din'in elinde idi (krş. *Cahân-guşâ*, nşr., M. Kazvinî, GMS, II, 255).

İlhânîlar devri. 656 (1258) 'da Bagdad'ın zaptından sonra, Hulagu Azerbaycan'a yöneldi ve Merâğa [b. bk.] 'da yerleşti.

661 (1263) 'de şimâlî Kafkasya 'da, Berkey birlikleri tarafından mağlûp edildikten sonra, Hulagu Tebriz'e döndü ve burada Kıpçak menşeli tacirleri katli âma tâbi tuttu. Hulagu'nun, 662 (1264) 'de iktâların tevzi' es-nâsında, Tebriz eyâletinin idâresi te'kidlen me-lîk Şadr al-Din'e bırakıldı.

Tebriz, Abaka devrinde (663—680) resmî pâyitaht oldu ve Olcaytu'nun tahta cülûsuna kadar, Abaka'nın balefleri devrinde bu mevkiini muhâfaza etti. 688 (1289) 'de Argun'un saltanatı sırasında, Yahudi asıllı vezir Sa'd al-Davla yeğeni Abû Mansûr'u Tebriz'e tâyin etti. Geyhatu devrinde Tebriz'in vâridatı 80 tuman tahmin olunmuştu. Tebriz, 693 (1294) 'te kâğıt paraları (qao) ihdâsı neticesinde bir kargaşalığa sahne oldu. Tebriz, en parlak devrini, Gzan Han'ın saltanatında idrâk etti. Bu pâdişah, 694 (1295) 'te Tebriz'e girdi ve şehrin garbında Acı-çay'ın sol kıyısındaki Şâm köyünde, Argun tarafından inşa edilmiş olan saraya indi (Şâm'ın eski Farsça şekli *şanb* „kubbe“ [Quatremère, *NE*, XIV, 31] 'de: „bir kubbe ile örtülü bina“) ise de, vaktiyle XIV. asırda bu isim Şâm şeklinde telâffuz edilmiş idi; bk. *Nuzhat al-kulûb*). Hemen, put-hânelerin, kiliselerin, havraların ve ateşkedelerin yıkılmasına emir verildi; müteâkip yıl, Ermeni kralı Hetbun'un ricâsı üzerine bu emir kaldırılmış olmalıdır. Gazan, Suriye savaşından dönüşünde, 699 (1299) 'dan itibaren, bütün bir dizi inşaata başladı. Ebedî istirahat yeri olarak, daha önce zikredilmiş olan Şâm'a karar verdi. Burada, o zamana kadar islâm dünyasının en yüksek âbidesi olarak telâkkî edilmiş olan

Merv 'deki Sultan Sencer *gunbad* (kûmbed) 'in-den daha yüksek bir bina inşa olundu. Büyük bir kubbe ile örtülü bulunan bu türbenin yanında bir câmi, iki medrese (biri şâfi'ilerin, diğeri hanefîlerin), seyyidler için bir yurt (*dâr al-siyâdat*), bir bastahâne, Merâğa 'dakine benzer bir rasathâne, bir kütüphâne, bir evrak hazinesi, bu te'sislerin idâresi için bir meqrûte, bir içme suyu sarnıcı ve bir hamam vardı. Bu te'sislerin bakımı için gelirleri 100 altın tuman'a ulaşan vakıf (Vasâf) 'lar teşkil olundu. Yeni şehrin her bir kapısında, bir kervansaray, bir çarşı ve bir hamam yapıldı. Uzak ülkelerden meyva ağaçları getirildi.

Tebriz şehrinin içinde de büyük imar faaliyetlerine girişildi. O zamana kadar sur (*bârâ*) 'un uzunluğu 6.000 *gâm* („adım“; *Cihannûmâ: kulac*) idi. Gazan, onu, dört buçuk fersah tutan 25.000 *gâm* 'lık yeni bir sur ile çevirdi. Bu şekilde, Kûh-i Valiyân ve Sancarân mahalleleri gibi, bütün bahçeler de şebre idhâl edilmiş oldular. Surun içinde, Kûh-i Valiyân (şimdiki Kûh-i Surhâb veya Aynalı-Zaynalı) bayırı üzerinde, meşhur vezir Raşid al-Din tarafından bir takım güzel binalar vücûda getirildi ve mahalle o tarihten itibaren *Rab'i Raşidî* adını aldı (*Nuzhat al-kulûb*, s. 76). Raşid al-Din'in, oğlundan, yeni mahallenin köylerinden birini iskân etmek üzere Rûm'dan 40 delikanlı ve genç kızın gönderilmesini talep ettiği bir mektubuna sâhip bulunmaktayız (krş. Browne, *A Hist. of Persian Lit.*, III, 82).

Tebriz'in, Amu-Deryâ'dan Mısır'a kadar uzanan imparatorluğun hakikî merkezi olduğu vâkıfına dikkati çekmek istercesine altın ve gümüş paralar ve ölçüler (*kila, gaz*), Tebriz vâhid-i kıyâsine göre, birleştirildi (d'Ohsson, IV, 144, 271—277, 350, 466—469).

Gazan Han, 703 (1304) 'te büyük bir merâsimle Şâm 'daki türbeye gömüldü. Onun halefi olan Olcaytu, 705 (1305) 'ten itibaren Sultânîye [b. bk.] 'de yeni bir pâyitaht vücûda getirmek fikrini tasarladı. Bununla beraber, asırlarca süren itiyatları değiştirmek kolay değildi; daha 715 (1315) 'te Kıpçaklı Özbek 'in elçisinin, Muğân-Erdebil-Sultânîye yolu biraz daha kısa olduğu halde, Tebriz yolunu tâkip ettiği görü-lür. Tâc al-Din 'Ali-Şâh (711—1312) 'den itibaren vezir 'ın Tebriz 'de (Mihâd-mihân mahallesinin dışında) muhtegem bir câmiin inşâsına başlamış olması da oldukça dikkat çekicidir.

717 (1317) 'de, Ebû Sa'îd devrinde, müstavfi vezir Raşid al-Din, Tebriz'e çekildi ve idam edildiği ertesi yıla kadar oradan çıkmadı. Serveti müsâdere olundu ve Rab'i Raşidî yağma edildi (Browne, III, 71). Bununla beraber yine

Ebû Sa'îd tarafından iktidâra dâvet edilmiş olan Raşid al-Din'in oğlu Gıyâs al-Din, Rab'i Raşidî'yi büyütmeğe devam etti. Ebû Sa'îd 'in yaptırmış olduğu türbede gömülmesi vakiasından (d'Ohsson, IV, 720), pâyitahtın benüz Sultânîye 'de bulunduğuna hükme'ılmaktadır.

Ebû Sa'îd 'in halefi olan Arpa, Tağatu (Bağatu okunmalıdır) savaşını kaybedince, onun veziri Gıyâs al-Din, galip 'Alî Pâdşâb Oyrat tarafından öldürüldü. Raşid al-Din şilesinin malları, Tebriz avâmının yağmasına terk edildi ve bu sebeple nâdir koleksiyonlar ve kıymetli kitaplar kayboldu.

Celâyirler ve Çobânîler devri. Bu hâdiseleri tâkip eden kargaşalığın ortasında, mukadderâtı sıkı-sıkıya Tebriz'e bağlı bulunan Celâyir bânedenânının (İlhânî) zuhuru ettiği görülür. 736 (1336) 'da Hasan Büzürg [b. bk.] Celâyir, Tebriz tahtına kendi namzedi Sultan Muhammed 'i yerleştirdi. Bu hâdiseye geçici vasfına rağmen evvelki merkeze eski itibârının iade edildiğini gösterir. Hemen Çobânîlerden Hasan Küçük [b. bk.], kendi namzetleri ile sahnede gözük-tü. Hasan Büzürg, Bagdad'a çekildi ve Hasan Küçük, 740 (1340) 'ta hâkimiyet sâhaları, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arrân, Muğân ve Gürcistan olmak üzere, Süleyman Han 'ın tahtına oturdu. Hasan Küçük 'ün halefi olan kardeşi Eşref, 744 (1344) 'te kendisi Tebriz 'de bakîkî hâkim olarak kaldığı halde kendisine Sultânîye 'yi ikamet mahalli tâyin ettiği yeni bir kukla, Anûşirvân, ilân etti ve hâkimiyetini Fars'a kadar yaydı. Gaddarlığı ve ağır vergileri, Mavi-Ordu (sarkî Kıpçak) hanı, Cani Bey 'in bir „insânî müdâhale“ sine sebebiyet verdi. Eşref, 756 (1355) 'da Hoy ve Merend arasında mağlûp edildi ve başı, Tebriz 'de bir câmiin kapısına asıldı. Cani Bey 'in Azerbaycan'a bıraktığı vezir Ahicûk, iktidârını bir çok eihetten tehdit edilmiş gördü. Tebriz, geçici olarak Bagdad'dan gelen Celâyirli Üveys b. Hasan Büzürg tarafından işgal edildi Ahicûk, Tebriz'den henüz göç etmişti ki, hâkimiyetini tanımasını kendisine teblig etmiş bulunan Cani Bey'den memnun olmayan Fars Muzafferîlerinden Mubârîz al-Din Muhammed Şîrâz 'dan yetişerek Cani Bey 'i Miyâna 'da mağlûp edip 758 (1357) 'de Tebriz 'i ele geçirdi. İki yıl sonra, Cani Bey, Üveys 'in önünden çekildi (*Târih-i guzîda*, GMS, s. 677 v. dd., 715 v. dd.). Üveys, az sonra Tebriz 'i tekrar işgal etti ve Ahicûk 'u öldürdü.

Sultan Üveys 'in ölüm haberi, Fars'a ulaşınca (776—1375), Mubârîz al-Din 'in halefi, Şâh Şucâ. Tebriz 'i ele geçirmek üzere Şîrâz'dan hareket etti. Üveys 'in oğlu Hüseyin mağlûp edildi ve Tebriz işgal olundu ise de, bir kaç ay sonra Üçân 'da patlak veren bir isyan, Hüseyin 'i mübarebesiz tekrar işgal ettiği şehri tabliye mecbûriyetinde bıraktı. Bundan sonra galiba Sultânîye [b. bk.] şimâl-i garbîde Muzafferîlerin mülklerinin budûdunu teşkil etmiştir (*Târih-i guzîda*, GMS, s. 723 v. dd.). 784 (1382) 'te, Hüseyin Celâyir Tebriz 'de öldürüldü ve hemen Timur zubur ettiğinden, kardeşi Sultan Ahmed kısa bir müddet için ona halef olabildi. Famlalı devam eden hâkimiyetlerinin bütün heyecanlı hâdiselerine rağmen, Celâyirîler, Tebrizlilerin kalplerinde kendilerine karşı yakın bir alâka uyandırabildiler. Onların hakları, Şirvan hâkimleri ve Kara-Koyunlular tarafından tanınmış idi. Tebriz 'deki inşa ettikleri binalar arasında günler zikredilebilir: onların Dimişki'ye türbesi, Sultan Üveys 'in Clavijs (nşr. Srezniewski, s. 169) 'ya göre 20.000 bölme'yi („camaras apartadas é apartamentos“) ibtîvâ eden Davlat-hâna („Tolbatgana... la casa de la ventura“) denilen büyük binası (krş. Markow, *Katalog Djalair. monet*, Petersburg, 1897, s. 1—XLIV: Celâyirîler tarihi.—Celâyirîler tarafından Tebriz 'de darbolunmuş sikkeler bilinmektedir: Hasan Büzürg—757, Üveys—762, 763, 764, 765, 766, 769, 770, Hüseyin—777, 778, 779, 780, 781, Ahmed—785, 810.

Timur devri. Timur, İran 'daki ilk istilâsı sırasında (786—1384) Sultânîye 'yi zaptettikten sonra Semarkand'a döndü. Altın-Ordu 'dan Toktamış Han, 787 (1385) 'de hemen Derbend üzerinden Azerbaycan'a bir seferi hey'et gönderdi. Müstevîler, Emîr Vâli (Timur tarafından kovulan eski Cürcan hâkimi) [bk. mad. TUGA TIMUR] ve Halhâl banı tarafından beceriksiz bir şekilde müdâfaa edilen Tebriz 'i aldılar, ahâlisini yağmaladılar, esirler (bunların arasında Kamâl Hucandî de vardı) götürdüler ve Derbend'e döndüler (*Zafar-nâma*, I, 392; Browne, *Hist. Pers. Lit.*, III, 321).

Sultan Ahmed Celâyir, Tebriz 'i ancak yenden ele geçirmişti ki, sözde müslümanları himâye etmek için gelmiş olan Timur tarafından kovuldu. Timur, Şâm-Gazân 'da ordugâh kurdu ve Tebriz abâlisini bir fide-i necat (*mâl-i amân*) vermeğe mecbur etti; krş. *Zafar-nâma*, I, 326; Timur için al-Aynî çok daha serttir. krş. Markow, *Katalog*, s. XXVII).

795 (1392) 'te Azerbaycan, Rey, Gîlân, Şirvan, Derbend ve Küçük Asya arâzisini içine alan „Hulagu iktâ'ı“ (*taht-i Hulagû*) Mirân Şâh'a tevcih olundu (*ayn. esr.*, I, 623) ve Tebriz bu bölgelerin merkezi oldu. Üç sene sonunda bu şehzâde delirdi ve kendini bir takım akılsızca işlere (mâsumların idâmı, âbidelerin tahribi; *ayn. esr.*, II, 200, 213 ve Browne, *ayn. esr.*, III, 71) verdi. Timur Hindistan seferinden henüz dönmüştü ki, 802 'de Azerbaycan'ın

yolunu tuttu ve Mirân Şah'ın sefabet arkadaşlarını idam etti.

806'da Mirân Şah'ın oğlu Mirza Ömer „Hulagu iktâ'ı" ile kezâ Timur tarafından garpta zaptedilmiş bütün arâzilerin başına getirildi. Babası Mirân Şah (Arrân'da), kardeşi Ebû Bekir (Elcezîre'de) Mirza Ömer'e tâbî olarak yerleştirildiler. Timur'un ölümünden sonra, Ömer ile Ebû Bekir arasında uzun bir mücadele başladı. 808 (1405/1406)'de Ebû Bekir, Tebriz'i 200 'irâkî tümen vergi ödemeye icbâra muvaffak oldu. Ömer Tebriz'e döndü ise de, Türkmenler halka eziyet ettiler ve Ebû Bekir şehri tekrar ele geçirdi. Tebriz'den ancak uzaklaşmıştı ki, âsî Türkmen Bistâm Câgîr, şebre nüfuz etti ise de, hemen Şîrvânşâh'lardan Şayh İbrâhîm'in yanına sığındı. 809 (1406/1407)'da, bu sonuncusu, Tebriz'i gerçek bükümdarıymış gibi, Sultan Ahmed Celâyir'e tevdi etti. Şehir ahâlisi, bu münâsebetle büyük bir sevinç gösterdi (krş. *Maṭla' al-sa'dayn*, trc. Quatremère, *NE*, XIV, 109). 8 rebiülevvelde Ebû Bekir yeniden Şâm-Ğazân'a geldi ise de, vebâ salgınının şiddetle hüküm sürdüğü şehre girmeğe cesâret edemedi.

Bu son hâdiselerden bir az önce, Castille Kralı Henri III. 'nin elçisi Clavijo Tebriz'de bir müddet ikamet etti (11—20 haziran 1404, fâsılalarla, 28 şubat—22 ağustos 1405, yâni h. 806'nın sonu ile 808'in başlarında). Mâruz kaldığı felâketlere rağmen şehir, çok canlı idi ve mühim bir ticârete sâbipti. Clavijo, Tebriz'in yollarını, çarşılarını ve binalarını övmektedir.

Kara-Koyunlular devri. 1 cemâziyelevvel 809 (14 teşrin I. 1406)'da Kara-Koyunlu Türkmen Kara Yusuf, Aras nehri üzerinde Ebû Bekir'i bir mağlûbiyetle tecziye etti; o da kaçarken, Tebriz'i yağmaladı ve „onun ordusunun vabşetinden hiç bir şey kurtulmadı“ (*Maṭla' al-sa'dayn*, s. 110). Kara Yusuf, Sultânîye'ye kadar ilerledi ve bu şehrin halkını Tebriz'e, Erdehil'e ve Merâğa'ya götürdü. Ebû Bekir hemen Azerbaycan'a döndü ise de, Bistâm tarafından yardım görmüş olan Kara Yusuf onu, Sardarûd (Tebriz'in 8 km. cenûbunda)'da mağlûp etti; Mirân Şah, bu savaşta öldü ve Tebriz'de Surhâb mezarlığına gömüldü.

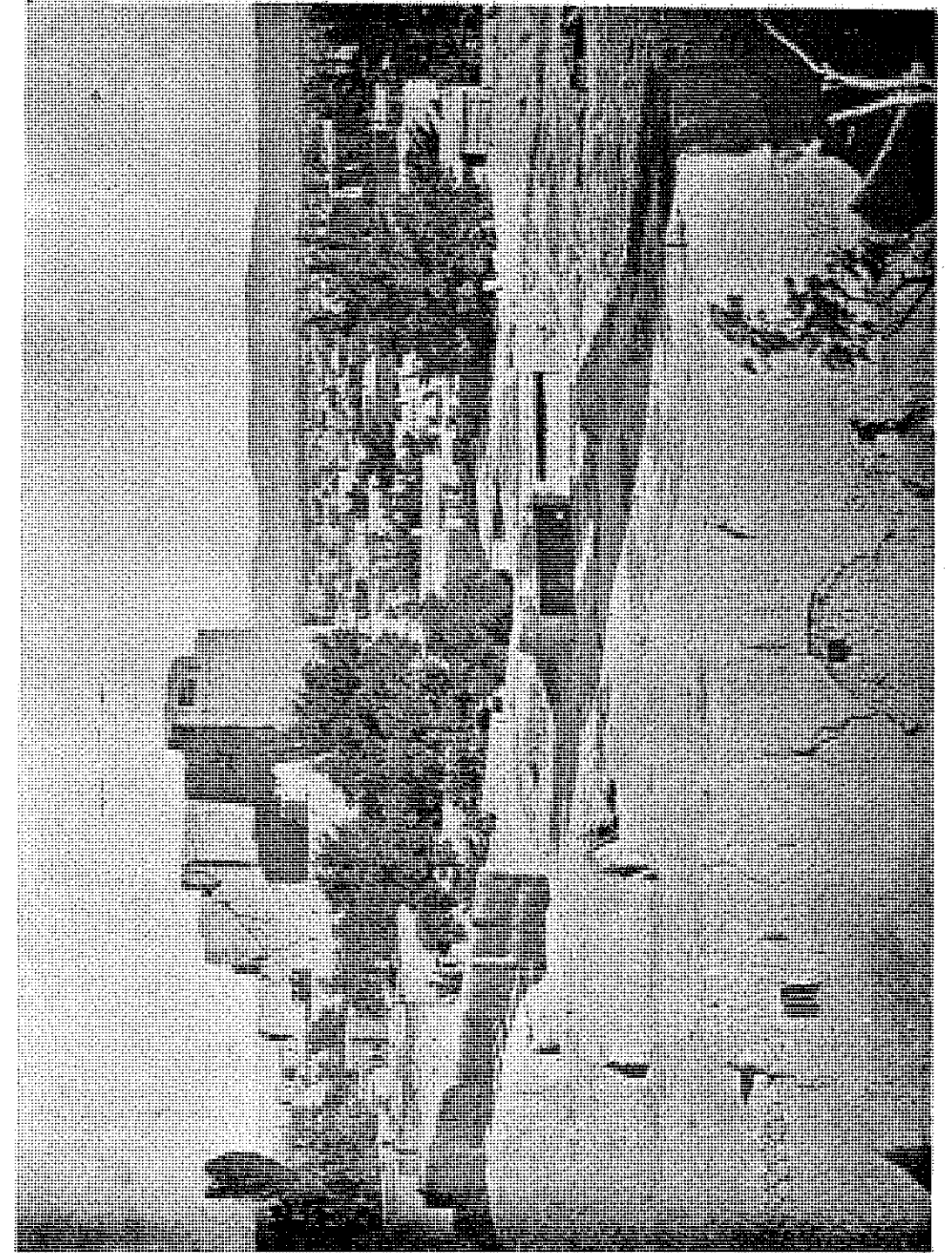
Kara Yusuf, hâkimiyet bölgelerinin taksimi üzerinde, her ikisinin de Mısır'da sürgünde bulundukları devirde, Sultan Ahmed'le varılan antlaşmaları hatırlıyarak bir hileye baş vurdu: Sultan Ahmed'in mânevî evladı telâkkî edilmiş bulunan oğlu Pîr Budak'ı, büyük bir merâsimle Tebriz tahtına oturttu. *Maṭla' al-sa'dayn*'e göre, Kara Yusuf, Pîr Budak'a ancak 814'te han üvânını verdi. Ahmed zâhiren bu ter-

tibe râzı oldu ise de, Kara Yusuf'un Ermeniyeye'de bulunduğu sırada, Tebriz'i işgal etti. Tebriz'den iki fersah mesâfedeki Esad (?) savaşında Sultan Ahmed nihâi bir mağlûbiyete uğradı (28 rebiülâhır 813=30 ağustos 1410). Kara Yusuf tarafından Tebriz'de idam edilip, Dimişkiya'de, baba ve annesinin yanına gömüldü. Bu münâsebetle, son Celâyir hükümdarı, Tebrizliler arasında teveccüh kazanmıştı (krş. Huart, *La fin de la dynastie des Ilkaniens*, *J A*, teşrin I, 1876, s. 316—362).

Tebriz, dâima Kara Yusuf'un askerî seferlerini tertip ettiği merkez olarak zikredilmiştir. Timurlulardan Şâhrub, Kara Yusuf'un nüfuzundan korkarak, 817 (1414)'de, ona karşı ilk seferini tasarladı ise de, Rey'i geçmedi (*Maṭla' al-sa'dayn*, s. 238, 250). 823 (1420)'te teşebbüsünü yenilediği sırada, Kara Yusuf'un ölümü haberi geldi (7 zilkade 823=12 teşrin II, 1420). Türkmenlerin karargâhında kargaşalık patlak verdi ve bir hafta sonra, Mirza Baysungur, Tebriz'i işgal etti; krş. Price, *Chronological retrospect of the events of Mahom. History*, London, 1821, III, 541 (*Ravzat al-şafâ* ve *Hulâsat al-ahbâr*'dan naklen). Şâhrub, Kara Yusuf'un oğullarını Ermeniyeye'de mağlûp ettikten sonra 824 (1421) yazında Tebriz'e geldi. 832'de Kara Yusuf'un oğlu İskender, Sultânîye'yi zaptetti. Şâhrub, yeniden bir ordu ile Şâm-Ğazân'a geldi ve Salmâs'ta Kara-Koyunlulara bir mağlûbiyet tattırdı. Bununla beraber, 833 kışında, Azerbaycan Kara Yusuf'un Şâhrub'a arz-ı tâzimde bulunmak üzere gelmiş olan oğlu Ebû Sa'îd'e teslim edildi. Ebû Sa'îd, ertesi yıl kardeşi İskender tarafından öldürüldü. Şâhrub 838 (1434) kışında üçüncü defa olarak Azerbaycan'a geldi. İskender onun önünden çekilmeyi daha akıllıca buldu, fakat kardeşi Cihan-Şah, Şâhrub'a iltihak etmekte isticâl gösterdi; Şâhrub, 839 (1436) yazını Tebriz'de geçirdi ve kışa doğru idâreyi Cihan-Şah'a tevcih etti.

Tebriz'i Küçük-Asya'dan, Basra körfezine ve Herat'a uzanan bir devletin merkezi yapau Cihan-Şah'ın mesleği böylece başlamış oldu. Tebriz'in en dikkate şayan binası olan Gök-Mescid, Cihan-Şah'ın (Berezin'e göre onun zevcesi Begüm Hâtun'un) eseridir. Tebriz'de Surhâb ve Çarandâb mahallelerindeki Ahl-i Hakk [bk. mad. SULTAN İSHAK] taraftarlarının mevcûdiyeti, Cihan-Şah zamanına çıkar; Cihan-Şah'ın râfizîliği hakkında bk. Münecim-başı, III, 154.

Ak-Koyunlular devri. 12 rebiülâhır 872 (10 teşrin II, 1467)'de Cihan-Şah, Ermeniyeye'de âni bir baskına uğradı ve Ak-Koyunlu Türkmenlerinin reisi Bayındırlı Uzun Hasan tarafından öldürüldü. İskender'in iki kızı, Hü-

Eski Tebriz'den umûmî bir görünüş.

seyin Ali tesmiye olunan derviş kardeşlerin hükümdar olan ettirerse de. Cihan-Şah'ın dul kalan zevcesi Begüm Hâtun, bu mâcerayı akim bıraktı. Bununla berâber Tebriz, Cihan-Şah'ın buhak oğlu (diğer zevcesinden Hasan Ali tarafından zaptolundu ve bu zat, Begüm Hâtun'u ve akrabalarını öldürttü (Müneccim-başı Hasan Ali, Timurlu Ebû Sa'îd'den yardım almasına rağmen, Merend'de mağlûp oldu. Hâdiselerin seyri, bizzat Ebû Sa'îd'in ölümünü tatac etti. Uzun Hasan 873 (1468)'e doğru Tebriz'i ele geçirip, kendi پایتخت yaptı (o, bu kararını bir mektubunda Osmanlı sultanına bildirdi; Feridûn Bey, *Münşeat*).

Uzun Hasan devri için Venedik kaynaklarının büyük bir ehemmiyeti vardır (Tebriz'de ilk Venedik konsolosu, 1324'de, Marco de Molino' oymuştur. 1474'te Venedik Cumhuriyeti'nin elçisi olan Giosafa Barbaro, her taraftan, sefâret hey'etlerinin akin ettiği Tebriz'in canlı hayatını tasvir eder. Barbaro, muhteşem saray „Aptisti“ (haft + ?)'nin bir köşkünde kabûl edildi. Daha 1514(?)'e doğru Tebriz'i ziyaret etmiş olan meghûl Venedikli tâcir bile „şimdiye kadar aslâ eşi İran'a gelmemiş olan“ Uzun Hasan'ın saltanatının ihtişamından bahsetmektedir. Uzun Hasan, 882 (1478)'de öldü ve inşa ettiği, daha sonra da, oğlu Yâkub'a da türbe olarak kullanılan Naşriya medresesine gömüldü. Sultan Yâkub, oldukça sâkin geçen 12 yıllık saltanatı devrinde (883—896=1478—1490 sarayına edipleri çekti. tarihçi İdris Bitlisî, onun mürşidi idi) ve 888'de Şâhib-âbâd bahçesinde Haşt-bihîşt sarayını inşa etti (bk. Yâkub devri tarihi olan Fazl Allâh b. Rûzbihân, *Târih 'alam ârâ-yi amîni*, Paris, Bibl. Nat., ancien fond persan. 101, var. 105^a). Bu saray („Astibisti“) Venedikli tâcir tarafından da tasvir edilmiştir: salonun tavanı üzerinde İran'ın bütün büyük savaşları, elçilik hey'etleri v. b. resmedilmişti. Haşt-bihîşt'in yanında 1.000 kadının ikamet edebildiği bir harem, geniş bir *maydân*, bir câmi ve 1.000 hastayı barındırabilen bir hastahâne vardı (aynı zamanda krs. Evliyâ Çelebi, II, 249).

Safevîler ve Türk-İran savaşları devri. İsmâ'il I., Ak-Koyunlu Mirza Elvend'i Şarûr'da yendikten sonra, 906 (1500)'da Tebriz'i işgal etti. Şehrin 200.000-300.000'lik nüfusunun üçte ikisi sünnî olarak tanınıyordu; fakat yeni hâkim, onları şî'i mezhebini kabûle icbar etmekde gecikmedi ve direnenlere karşı şiddet gösterdi (*'Âlam-ârâ*, s. 31). İsmâ'il, Ak-Koyunlulara olan kını dolayısıyla, seleflerinin kemiklerini mezarlarından çıkarttırıp yak-tırdı; Fazl Allâh b. Rûzbihân (*ayn. esr.*, var. 206b; G. M. Angiolellô), Venedikli tâcir, genç

emirin sefâhatlerinin bir çok necib âileyi gark ettiği ümitsizlikten de bahsetmektedir. İsmâ'il, Elvend'i bu'mak üzere Erzincan'a hareket ettiği zaman, Elvend tekrar Tebriz'e dönmeye muvaffak oldu ve buradaki kısa ikametini esnâsında „zengin şahısları sıkıştırdı“ (*'Âlam-ârâ*, s. 31).

Çaldıran savaşı (2 receb 920 = 23 ağustos 1514), Tebriz yolunu Osmanlılara açtı. 9 gün sonra, vezîr Dukakin-zâde Ahmed ve defterdar Pîrî Mehmed Çelebi (Paşa [b. bk]) tarafından şehir işgal edildi ve 6 eylûlde Sultan Selim I. pek tantanalı bir merâsimle şehre girdi. Türkler, şehirde itidalle hareket ettiler (Browne, *Pers. Liter. in Modern Times*, s. 77), fakat İran hükümdarları tarafından toplanmış olan hazineleri zaptettiller ve 1.000 mâbir san'atkârı berâberlerinde İstanbul'a götürdüler. Sultao, Tebriz'de sâdece bir hafta kaldı ve yenîçerilerin muhârebeye devamdan imtinâ etmeleri neticesinde tekrar kendi tasarrufu altında bulunan ülkelere dönmeye mecbur oldu (Hammer, *GOR*², I, 720).

1514 hâdiseleri. İranlılar için ağır bir ikaz mahiyetinde o'du ve Tahmâsp I. devrinde پایتخت çok daha şarka, Kazvin'e nakledildi. Venedik elçisi A'essandri'ye göre, Tahmâsp, cimrilik'nden dolayı, Ak-Koyunluların eski پایتختinde az alâka gördü.

Osmanlılara iltihak eden Ulama ([Paşa] Teke Türkmen kabîlesinden)'nın tahrîki ile Kanunî Sultan Süleyman'ın vezîr İbrahim Paşa emrindeki kuvvetleri 941 (13 temmuz 1534)'de Tebriz'i işgal etti ve Asad-âbâd (Sa'îd-âbâd?) yaz ordugâhına geçti. İbrahim Paşa, Şâm-Çazân'da bir kale inşâsına başladı. Azerbaycan, Şâh Tahmâsp devrinde aynı mevkii işgal etmiş olan Ulama'ya teslim edildi. Sultan Süleyman bizzat, 27 eylûlde Tebriz'e vâsıl oldu. Az sonra, Sultânîye'ye kadar ilerledi ve Bağdad'ı işgal etti. Tebriz'e dönüşünde buradaki 14 günlük ikametini esnâsında idârî işlerle meşgul oldu. Soğuk, Türk ordusunu geri çekilmeye mecbur etti ve İran kuvvetleri derhal Van'a kadar ilerledi. Şâh Tahmâsp'ın kardeşi Elkâş Mirzâ'nın tahrîki üzerine Sultan Süleyman 20 cemâziyâbü 955 (27 temmuz 1548)'te yeniden Tebriz'i işgal etti ise de, orada ancak 5 gün kaldı. Osmanlıların önündeki İran taktığı, erzakın hepsini imhâ etmekte, bu sefer de açlık, Türkleri çekilmeye mecbur etti. *Haft-iklim*'e göre, Sultan Süleyman, askerlerine ta'viz olarak fethedilen şehri, 3 gün yağmalama hakkını tanımıştı; buna rağmen, şehir halkı, Türkleri gizlice öldürmeye devam etti. Kanunî Sultan Süleyman, kendisine şehir halkını katli âma tâbi tutmasını veya hepsini berâberinde alıp-götürme-

Tebriz Üniversitesi

sini telkîn eden Elkâş Mîrzâ'nın teklifini reddetti. Fransız elçisi M. d'Aramon (*Voyage*, s. 83), Tebriz'in işgaline bizzat şahid olmuş ve sultanın şehri korumak bûsûsundaki gayretlerini doğrulamıştır.

8 Receb 962 (29 Mayıs 1555)'de Amasya'da Türkiye ile İran arasında takriben 30 yıl sürecek olan ilk sulh müâhdesi imzalandı (Hammer, II, 112, 120, 269; *Âlam-ârâ*, s. 49-59).

993 (1585)'te Murad III.'ün vezîr-i âzamı Özdemir-oğlu Osman Paşa, 40.000 kişi ile yeni bir Tebriz fethine girişti. Van vâlisi Cigala-zâde, 6.000 kişi ile kuvvetlerini takviye etti. Türkler, Çaldıran ve Sofiyân yoluyla Şâm-Gazân önüne geldiler. İranlı vâli 'Alî-Kulî Hân, Cigala-zâde'ye 3.000 kişiye mal olan cesûrâne bir buructan sonra, geceleyin çekildi. Eylülde, şehir Osmanlılar tarafından işgal edildi. Bir çok askerin katline karışık olmak üzere, Türkler şehri tamamıyla yağmalamaya koyuldu ve 3 gün ahâliyi katli âma tâbi tuttular. Şehrin etrafında harekâtta bulunan gebrâde Hamza Mîrzâ, müteaddit teşebbüsleri ile Osmanlı kuvvetlerinin ağır kayıp vermelerine sebep oldu. Osman Paşa, Tebriz'i korumak için, duvarları 12.700 arşın (Evliyâ Çelebi, *mî'mâr-i mekkî arşını*) uzunluğunda olan murabba şeklinde bir iç-kale yaptırdı. 36 günde inşâ edilen bu iç-kale, şehrin içinde bulunuyordu (*Âlam-ârâ*: „eski devlet-hânâ'nın yerinde“; Evliyâ Çelebi: „*Higâbân-i Şâh* 'in civârında“). İç-kale, 45.000 kişilik bir kuvvetle tutuldu. Hadım Cafer Paşa, Tebriz vâlisi tayin edildi. Osman Paşa, 29 teşrin I. 1585'te vefat etti. Osman Paşa'nın ölüm döşeginde Osmanlı kuvvetlerinin başına getirdiği Cigala-zâde, İranlıları yenmeye muvaffak oldu ise de, İranlılar bemen Osmanlıları şehirde muhâsara etmeye muktedir oldular. Ferhad Paşa'nın, kat'i olarak bu Türk garnizonunu kurtarmasından önce 48 çarpışma vuku buldu (Hammer, II, 354). 998 (1590) sulhü ile, Şâh 'Abbâs, Osmanlıların Mâverâ-yı Kafkas'ta ve İran'ın garbindaki fetihlerini tasdik etmek mecbûriyetinde kaldı. O andan itibaren Türkler ciddi olarak Tebriz'e yerleşeceklerdir. Onların Tebriz ve civârındaki bir çok inşaatı (bilhassa Cafer Paşa'nın kiler) Evliyâ Çelebi tarafından zikredilmiştir. Fakat İranlıların gözleri dâima eski pâyitahtları üzerinde idi.

1603'ün başlangıcındaki sipâhî karışıklıkları Sultan Mehmed III.'ün iktidarsızlığını gösterdi. Sonbaharda Şâh 'Abbâs ansızın İsfahan'ı terk edip, 12 gün sonra Tebriz'e girdi. Ali Paşa Hâceî Harâmî mevkinden (şehirden 2 fersah mesâfede) mağlûp edildi; neden sonra iç-kale alındı. Şâh 'Abbâs mağlûplara oldukça âlice-naş davrandı (bununla beraber kış Tebriz'de

bulunan Tectander'in şahâdeti), fakat şî'i taassubunun yeniden canlanması ile, Tebriz ahâlisi, şehir ve havâlisinde, 20 yıllık Osmanlı işgali esnâsında, aralarında teessüs etmiş olan akrabalık ve izdivaclara bakmaksızın Türkleri öldürdüler. 'Abbâs, şehir ahâlisini Türk hâkimiyetinin izlerini kaybettirmeye dâvet etti ve „bir kaç gün içinde, iç-kalenin ve kezâ on'arın ev, inşaat, mesken, kervansaray, dükkân, hamam v. s.'nin hiç bir izini bırakmadılar“ (*Âlam-ârâ*, s. 441, 451).

İktidarsız Sultan Abmed I.'in devrinde, 1019 (1610)'da Türkler taarruzlarını tekrarlamayı denediler. Vezîr-i âzam Murad Paşa, beklenilmeyen bir anda Tebriz'in önüne geldi ise de, 'Abbâs I., hazırlıklarını yapmak zamanını bulmuştu. Şâh, Surhâb dağı'nın şimalinde mevzilenirken, şehir de vâli Pir Budek-Hân tarafından müdâfaa edilmişti. Hiç bir müsademe vuku bulmadı ise de, Türkler, İranlılar tarafından tahrip edilen memlekette erzak yokluğundan çok sıkıntı çektiler Şâh 'Abbâs ve Murad Paşa, birbirlerine elçi göndermekte devam ederken, 5 gün sonra Türk ordusu ansızın yolunu değiştirdi. Bu Türk hücumu Tebriz'de yeni bir kalenin inşasını tâcili etti. Mihrân-rûd ırmağı tarafından su baskınına mâruz kalabileceği için, eski iç-kalenin mevkinin pek müsâit olmadığına hükmolundu Yeni kale, Surhâb dağı'nın altında Rab'i Raşidi mahallesinde inşâ olundu Malzemeler, harâbe bâlinde bulunan eski inşaatlardan ve bilhassa Şâm-Gazân'dan tedârik olundu (*Âlam-ârâ*, s. 584, 601). Diğer taraftan Murad Paşa'nın semeresiz teşebbüsü, 1022 (1612)'de yeni bir müâhdeyi intac etti. bu müâhde ile İranlılar, Şâh Tahmâsp ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında mevcut olmuş bulunan hâl-i hâzir vaziyeti (*statu quo*) muhâfaza ettiler (*Âlam-ârâ*, s. 600, 611; Hammer, II, 736, 745). Bununla beraber, arâzi üzerinde esas hudut noktalarının tayininde güçlüklerle karşılaşıldı.

1027 (1618)'de, bâzı Kırım Tatar hanlarının tahriki ile Van'da bulunan Osmanlı kuvvetleri (60.000 kişi) ansızın Azerbaycan'ı işgal ettiler. İranlılar, Tebriz ve Erdebil'i boşalttılar. Yiyecek bakımından sıkıntı içinde bulunan Türkler, Tebriz'de yeniden erzak tedârik edip, Sarâh'a kadar ilerlediler, burada Tebriz sipahsâlâr'ı Karçkayhân onlara karşı parlak bir zafer kazandı. Yeni bir müâhde, 1022 şartlarını tasdik etti (*Âlam-ârâ*, s. 656-661; Hammer, II, 773).

'Abbâs I.'ın ölümünden sonra, Türk-İran mücâdelesini büyük ölçüde yeniden başladı. Şâh 'Abbâs'ın halefi Şâh Şâfi devrinde, Sultan Murad IV., 1045 (1635)'te Azerbaycan'ı işgal etti ve 12 eylûlde Tebriz'e girdi. Bu sefer, savaşın

gayesi, tetihten ziyâde zarar vermektir. Murad, askerlerine şehir tahrip etmelerini emretti Murad, böylece, „Tebriz'i tahrip ederek“ (Evliyâ Çelebi, *eyice örseleyip*), mevsimin ilerlemesi sebebiyle Van'a dönmekte acele etti. Tebriz'deki ikâmeti ancak 3 gün sürdü. Ertesi yılın ilkbaharından itibaren İranlılar Erivan'a kadar olan mülklerini tekrar işgal ettiler ve 1049 (1639) müâhdesi ile, umûmî batları günümüze kadar süregelen hudûd te'mînât altına aldılar.

1045 savaşının görgü şahidi olan Kâtib Çelebi (*Cihannümâ*, s. 381) Murad IV.'ün tabrihi üzerine, eski surların tamamıyla kaybolduğunu ve sâdece „yer-yer eski binaların izlerinin görülebildiğini“ kaydetmektedir. Hattâ Şâm-Gazân'a da acınmadı; valiz Uzun Hasan'ın câmiine dokunulmadı. Akerler meyva ağaçlarını da kesmeğe gayret ettiler ise de, bunların çokluğundan dolayı ancak onda birini imhâ etmeye muvaffak oldular.

Bu büyük şehir öylesine bir canlılığa sâhip idi ki, bir kaç yıl sonra, orayı ziyâret eden bir dizi seyyah, onun parlak kalkınmasını doğrulamışlardır. Evliyâ Çelebi'nin alâka çekici rivâyeti ('Abbâs II. devrinde 1057=1647'ye doğru) Tebriz'in medreseleri (47), mektepleri (400), kervansarayları (200), ekâbir ikamet-gâhları (1070), tekkeleri (160), bahçeleri (47.000), canlı mesireleri v. s. hakkında tafsilâtli bir istatistik verir. Takriben aynı devirde Tavernier, Murad IV. tarafından yapılan tabri-bâta rağmen, „şehrin hemen-hemen yeniden inşâ edilmiş olduğunu“ kaydetmektedir. Char-din (II, 328)'e göre, 1673'te Şâh Sulaymân I. devrinde, Tebriz'de, nüfus 550.000 (rakam mübalegalı görünüyör) olup, 15.000 ev ve 15.000 dükkân vardı. Burası „bakikaten büyük ve zengin bir şehirdi... Burada yaşamak için lüzumlu olan her şey bol miktarda vardı, şehirde oldukça zevkle ve çok ucuza yaşıyordun“. Fransiskan râhiplerinin bir yetimbânesi, hayır-bah idârecilerin murâkabe-i altında, Tebriz'de vazife görüyordu. Kars, Urmiye, Merâğa, Erdebil banları ve 20 sultan (mahallî reisler) Tebriz beyler-beyinin emri altında idi.

Safevîlerin sonu ve Nâdir devri. Efgan istilâsı İran'da derin bir karışıklığı intac etti. İsfahan'dan kaçıp Tebriz'e gelmiş bulunan taht vârisi Tahmâsp, orada 1135 (1722)'te şah ilân edildi. Tahmâsp II., 12 eylûl 1723 müâhdesi ile Kafkas eyâletlerini Rusya'ya bırakınca, Türkiye, emniyet mülâhazası ile, kendini, Tebriz ve Erivan arasındaki hudut mev-kilerini işgale mecbur gördüğünü ilân etti. Erivan Nahçıvan ve Merend'in sukutundan sonra Türkler, Sor-asker Köprüsü Abdullah Paşa'nın

kumandasında 1137 (1724) sonbaharında Tebriz önüne geldiler. Türkler Deveçi ve Surhâb (Selim I.'in otağı burada kurulmuştu) mahallelerini işgal ettiler. İranlılar Şâm-Gazân'ı üs edinenerek mukavemet gösterdiler. Türkler, bir kaç muvaffakiyet elde ettiler ise de, mevsimin ilerlemiş olması, onları ay sonundan önce çekilmeğe mecbur etti. Ertesi yılın ilkbaharında, Köprülü 70.000 kişi ile döndü. Muhâsara ancak 4 gün sürdü, fakat tahkim edilmiş 7 mahalledeki mücâdele çok şiddetli oldu. İranlılar 30.000, Türkler ise 20.000 kişi kaybettiler. İran garnizonundan sağ kalan 5.000 kişi bir engelle karşılaşmadan Erdebil'e çekildiler ('Alî Hâzîn, nşr. Belfour, s. 153; Hanway, II, 229). Efgan Aşraf ile yapılan 1140 (1727) müâhdesi, Osmanlıların Sultâniye ve Abhar'a kadar şimal-i garbî İran'a tasarruflarını tasdik etti. İki yıl sonra Nâdir, Mustafa Paşa ordusunu Tebriz yakınında Suhaylân (halk telâffuzu: Savâlân veya Şinih köprüsü) da yendi, 8 muharrem 1142 (3 ağustos 1729)'de Tebriz'e girdi ve orada Haştarûd vâlisi Rüstem Paşa'yı esir etti.

Türkiye'nin dâhilî karışıklıklarından faydalanmak istediği için Şâh Tahmâsp, taarruzunu tekrarladı ise de, Kuricân (Hemedân yakınında) savaşını kaybetti ve Ser-asker Ali Paşa 1144 (1731) kışında tekrar Tebriz'e girdi ve hattâ orada alelacele bir câmi ve bir de medrese yaptırdı. Az sonra 16 kânun II. 1732) akte edilen müâhde ile, İranlılar Aras'ın şimalindeki bölgeleri Bâbâli'ye bıraktıysa da, Tebriz ve garp eyâletlerini muhâfaza ettiler. Bununla beraber, Tebriz, Ali Paşa tarafından işgal edilmiş bulunduğu için, Bâbâli, bu şehrin İran'a iâdesini çok isteksizce kabûl etti ve hattâ müâhdenin imzâsı, vezîr-i âzamın azline mal oldu (Hammer, IV, 281). Diğer taraftan Nâdir, Mâverâ-yı Kafkas eyâletlerinin Türkiye'ye terk edilmesinden, Tahmâsp II.'i hal 'etmek için bir sebep olarak faydalandı. Nâdir'in Bagdad yakınındaki bozgunundan sonra Van vâlisi Rüstem Paşa, tekrar Tebriz'i işgal etti. 1734'te Nâdir, Tebriz'e müteveccihen yola koyuldu ve Mâverâ-yı Kafkas'taki zaferleri neticesinde vuku bulan 1149 (1736) müâhdesi, 1049 (1639)'daki vaziyeti (*statu quo*) yeniden te'sis etti.

Nâdir'in saltanatının sonuna doğru, kargaşalık hissedildiği vakit, Tebriz halkı, Sam Mîrza olduğunu iddia eden meçhûl bir saltanat müdeîsinin tarafını tuttu. Nâdir'in, 1160 (1747)'da ölümü, Bâbâli'ye İran işlerine müdâhale etme fırsatını sağlayabilirdi. O kadar ki, Tebriz di-vân-begi Feth Ali Han'ın oğlu Rızâ Han, taht namzetlerinden biri lehine (bir Nâdirî ?; Hammer, IV, 474) Türkiye'nin destogini rica etmel

üzere Erzurum'da bulunduğu zaman Bâbüâli, tamamen bîtaraflığını muhafaza etti.

Nâdir Şah, Azerbaycan'ı, emrinde 30.000 kişi bulunan cesur yegeni Emir Arslan Han'a teslim etmişti. Nâdir'in ölümünden sonra, bu kumandan, Nâdir'in yegeni İbrahim Han'ın kardeşi Âdil Şah (Sultan Ali Şah)'a galebe çalmasına yardım etti, fakat İbrahim hemen müttefikine karşı yürüdü ve onu öldürdü. 120.000 kişi toplayarak 6 ay Tebriz'de kaldı ve burada kendini hükümdar ilân etti (7 zilkade 1161; *Tarih-i bâ'd Nâdiriya*, nşr. O. Mann, s. 36 v.d.). İbrahim Han, çok geçmeden Nâdir'in torunu Şâhrub tarafından öldürüldü.

Azerbaycan'ın Karim Han Zand bânédânı devrindeki tarîbi, henüz pek iyi incelenmemiştir. Önce, Efganlı Azâd Han, eyâletin hâkimi oldu. 1170 (1756)'te bu eyâlet Hüseyin Han Kaçar tarafından ondan alındı. Sonra Urmiyeli Fetih Ali Han Afşar, Merâğa ve Tebriz'i zaptetti. Karim Han 1173 (1758 sonbaharı)'te ona karşı hücumla geçti ise de, Fetih Ali Tebriz'de tutundu. İlkbaharda, Karim Han tekrar hücumla geçip Azerbaycan'ı işgal etti, 7 ay muhâsaradan sonra, Urmiye'yi zaptetti (krş. Mirzâ Şâdîk Nâmî, *Tarih-i giti-guşâ*, yazma, Paris, Bibl. Nat., sup. pers., nr. 1374. var. 30^a). 1780'de bir zelzele, Tebriz'de büyük basâra sebebiyet verdi.

Kaçarlar devri. 1205 (1790)'ın sonuna doğru, Kaçar bânédânının kurucusu Aka Muhammed Azerbaycan'ı işgal için harekete geçti. Onu karşılamaya gelen vâliler arasında Hoy'un irsî sâhibi Husayn Han Dumbulî vardı. Aka Muhammed, Tebriz'i kendi iktâna ilâve etti. İlk Kaçar şâhinin 1211 (1796)'de katlinden sonra Azerbaycan'da karışıklıklar patlak verdi. Şikâkî [b. bk.] kabîlesinden Şâdîk Han hükümdarlığı ele geçirmek için bir teşebbüste bulundu ve kardeşi Muhammed Ali Sultân'ı Tebriz'e tâyin etti. Dumbulî hanlarının, isyânı tenkilde faâl bir hisseleri oldu ve Fath Ali Şâh, şükran boreu olarak Tebriz ve Hoy'u Ca'far Quli Han Dumbulî'ye tevcih etti. Bu sonuncu, 1213 (1798)'te Tebriz'e ulaşır-ulaşmaz tekrar Sarâb'da yerleşmiş olan Şâdîk Han ve Urmiyeli Han Afşar ile bir ittifak yaparak „baki-katte mutlak bir istiklâl sayılabilecek çok gevşek tabiiyeti“ kopardı ve şâhin mümessillerini kovdu. Kürtlerin yardımı ile bir müddet Hoy'da tutunan Ca'far Han'a karşı kuvvetler gönderildi (krş. H. J. Brydges, *The Dynasty of the Kajars*, London, 1833, s. 50, 84 v.d.). 1214 (1799)'te İran tahtının vârisi Abbâs Mirzâ, kendi beyler-beyi olarak Ahmed Han Mukaddam (Merâğalı) ile Tebriz'de yerleşti. Ca'far Han Rusya'ya ilticâ etti [bk. mad. ŞEKİ], fakat

Dumbulî âilesinin diğer azası bir müddet daha Tebriz üzerindeki hâkimiyetlerini muhafaza ettiler. 1224 (1809)'e doğru, Nacat Quli Han Dumbulî, Tebriz iç-kalesini yeniden inşâ etti (*Mir'at al-buldân*, I, 343; S. Wilson, s. 325). Bu kale daha sonra 1241 (1825)'de Abbâs Mirzâ tarafından hendeklerle çevrilmiştir.

Rusya tarafından Gürcistan'ın ilbâkından (1801) itibaren Rusya ile İran arasında itilâtlar gittikçe arttı ve Tebriz, İran faaliyetinin belli-başlı merkezi oldu. Abbâs Mirzâ, İran ordusunu Avrupalılaştırmaya koyuldu. Bir kısım çok temâyüz etmiş İran müdekkikini içine alan (Ouseley, III, 399; Ritter, IX, 876—880) mühim bir İngiliz hey'eti Tebriz'de yerleşti. İngiliz ve Rus hey'etleri (Rus hey'etinin kâtibi ve daha sonra da reisi tanınmış müellif Griboyedov olmuştur), Abbâs Mirzâ'nın sarayında ikamet ediyorlardı. Tahtın faâl vârisi, cecebâneler, top dökümhâneleri, ambarlar ve imâlathâneler vücûda getiriyordu. Bununla beraber, mâruz kalmış olduğu felâketlerden sonra Tebriz, Chardin zamanındaki parlak şehrî ancak bir gölgesi idi. Tancoigne 1807), şehrin nüfûsünü, bir kaç Ermeni âile de dâhil 50.000—60.000, Dupré (1809), 50 Ermeni âilesi ile birlikte 40.000 olarak tahmin etmektedir. Kinneir, Tebriz'de („en perişan şehirlerden biri“) sâdece 30.000 sâkin bulunduğunu kaydetmektedir. İlk seyahatindeki (1809) haberde 250.000 nüfuslu, 50.000 ev gibi mübalegalı bir rakam veren Morier, ikinci seyahatinde, şehrin, eski ihtişamının ancak onda birine sâhip olduğunu ve kayda değer umûmî binalardan mahrum bulunduğunu söylemekle iktifâ ediyor.

Rus-İran harpleri, 1828'e kadar süren devri doldurur. 1827 hareketi esnâsında, prens general Eristow, bâzı memnun olmayan hanların yardımından faydalanarak, 3 rebiülâhır 1243'te, 3.000 askerle Tebriz'e girdi. Abbâs Mirzâ, şehirde değildi ve burada fikir ihtilafları vardı. Allâh-Yâr Han Âşat al-Davla, mücâdeleye devam tehinde idi, fakat mühim bir dinî şahsiyet olan imam Mirzâ Fattâh, şehrin teslim edilmesinde ısrar etti ve kapıları Ruslara açtı (sulhtan sonra Mirzâ Fattâh, Mâverâ-yı Kafkas'a göç etmek mecbûriyetinde kaldı). Sonra başkumandan Kont Paskeviç, Tebriz'e geldi ve Dib-Harrağân'da Abbâs Mirzâ ile buluştu. Mütâreke şartları imzâ olundu ise de, Tahran sarayı tasvip etmedi. Ruslar tekrar hücumla geçti ve Urmiye, Merâğa ve Erdebil'i işgal ettiler. Aras üzerindeki hudûdu tesbit eden ve Rus-İşgaline (*urus/uh*) son veren anesk Türkmen-çayı sulhü (5 şâban 1243=22 şubat 1828) oldu. Bu hâdiseler hakkında bk. *Mir'at al-buldân*, I, 404—

410; Miansarov, *Bibliographia caucasica* (Petersburg, 1874—1876), s. 743—747; *Détails sur ce qui s'est passé à Tauris du 24 octobre au 5 novembre 1827* (Nouv. Annales de Voyages, Paris, 1828, I, 38, 325); P. Zubow, *Kartînî voyni s Persiyei 1826/1827* (Petersburg, 1834); aynı mll. *Persidskaya voyna* (Petersburg, 1837); Osten-Saken, *1827/1828 İran savaşı esnasında Azerbaycan'ın idâresi* (Rusça), *Ruski Invalid*, 1861, nr. 79; I. A. Zinoviev, *Rosıya i Persiya* (Petersburg, 1897), s. 1—17 (Dr. Willich [?]'in makalelerinin tercümesi, *The London Literary Gazette*, 5—12 nisan 1828).

Abbâs Mirzâ devrinden itibaren Tebriz, İran tahtının vârislerinin resmî ikametgâhı oldu. Muhammed Şah'ın 1250/1834'de tahta cülûsuna kadar, İngiliz ve Rus hey'etleri çoğu zaman Tebriz'de ikamet ediyorlardı (Fraser, *Travels in Koordistan*, II, 247). Bu hey'etlerin Tahran'da yerleşmesi, aiyâsî rolün Kaçarların yeni pâyîtabtlarına kat'î geçişini gösterir. XIX. asrın sonuna kadar umûmî ebemmiyeti hâiz bir kaç hâdiseler Tebriz'in hayatında iz bırakmıştır. 27 şâban 1286 (8 temmuz 1850)'de Tebriz'de cecebâne (*caba-hâna*)'nın girişinde Bâb [b. bk.] idâm edildi; bunun için bk. Wilson, *Persian Life*, s. 62. 1880'de Şayh Ubayd Allâb'ın kumandasındaki Kürtlerin yaklaşması, Tebriz ahâlisini büyük bir telâşa düşürdü; icâbında daha iyi teerrid etmek için mahalleler arasında kapılar yapıldı ise de, Kürtler Binâb'tan ileri geçemediler.

Kaçarların iktidârının müstakar hâle gelmesi, Azerbaycan'da sulhü te'min etti ve Tebriz, tedricen kendine geldi. Kolera ve vebânın 1830/1831'deki korkunç tahrîbâtına rağmen 1842'de Tebriz'de yapılmış olan bir nüfus sayımında, yekûnu 100.000—120.000'i bulan 9.000 âile tesbit edilmiştir (Berézin). 1895'e doğru ahâlinin sayısı, 3.000'i Ermeni olmak üzere, 150.000—200.000 arasında tespit olunmuştur (Wilson, *agn. esr.*, s. 53); 20 yıl sonra nüfus, gerçekten 200.000'i geçmişti. İptidâî belediye teşkilâtına rağmen, şehir, bütün refah âlâmetlerini göstermekte idi Tebriz'in ticâreti, bir durgunluk devrinden sonra, bilhessa 1833 ve 1836 arasında gelişti ise de, ifrat derecedeki ithalât 1837'de büyük bir buhran tevliid etti. Mâverâ-yı Kafkas (Poti-Bâkû) nakliye yolunun açılışı, buna müvâzi olan Trabzon-Tebriz yolu için mühim bir rekabet teşkil etti. 1883'te Rus hükûmeti, Mâverâ-yı Kafkas'dan geçen şâkil yolunu kapattı ve bu hâdiseler üzerine Rus ticâreti şimâlî İran pazarlarında rağbet huldı ise de, Trabzon-Tebriz yolu (garba giden tek yol) üzerinden ticârî emtia hareketi de arttı.

XX. asır. Tebriz'in tarîbi 1904'ten itibaren son derece hareketli oldu. Türkler (İranlıların, Oguzlar, Moğullar, Türkmenler v.b. ile evlenmeleri neticesi) kuvvetli ve heyecanlı seciyeleri ile, İran millî ve inkılâpçı hareketinde, kendine has, çok mühim bir rol oynadılar. Açık ayaklanma, Tahran'da millet meclisinin bombardıman edildiği 23 haziran 1908'de Tebriz'de başladı. Amir-hiz mahallesinin reisi olmuş bulunan eski at canbazı Saftâr Han ve arkadaşı Bakir Han'ın isimleri, Tebriz'in cesûrâne müdâfaası ile sıkı-sıkıya bağlıdır; fakat onların faaliyetlerinin karanlık tarafları hattâ E. G. Browne (*The pers. Revolution*, s. 491 v.d.)'un gözünden bile kaçmamıştır. Şebzâde Ayn al-Davla'nın kumandasındaki hükûmet kuvvetleri, şehri kuşattılar ve şubat 1909 başında onun etrafına ilgisini tamamiyle kestiler. 20 nisan, İngiliz ve Rus kabineleri, „şebrolüzlümlü erzakın girişini kolaylaştırmak, konsoloslukları ve yabancı teb'âyı korumak ve isteyenlerin şehri terk etmelerine yardım etmek için“ bir Rus müfrezesini Tebriz'e göndermek husûsunda mutabakata vardılar. General Snarski kumandasındaki Rus kuvvetleri, 30 nisan 1909'da Tebriz'e girdiler (Browne, *agn. esr.*, s. 274). Bu kuvvetlerin çekilmesi için yapılan müzâkereler, 29 teşrin II, 'de Tahran'a verilmiş olan Rus ultimatomunun. memlekette yeni bir huzursuzluğa sebep olduğu 1911'e kadar devam etti. 21 kânun I, 'de Tebriz fidâî'leri, şebre dağılmış olan zayıf Rus müfrezesine hücum etti ve büyük kayıplar vermesine sebep oldu. Bu hâdiselere karşılık olarak doğrudan-doğruya Tebriz'e general Voropanov kumandasında bir Rus fırkası gönderildi, bu fırka yeni yılın arifesinde oraya ulaştı. Rus askerî mahkemesi, bir çok idam (diğerleri arasında Şayhî tarikatının mühim dinî reisi Şikât al-İslâm da vardı) kararları verdi. Teşrin I, 1912'de Azerbaycan'ın garbındaki „ihtilâflı“ idârî bölgeleri işgal eden Osmanlı müfrezeleri geri alındıysa da, Türk-İran hudûdu mes'alesi, dâima askıda kalıyordu. Bundan dolayı, Rus kuvvetleri, I. Cihan Harbi'nin patlak verdiği 1914 yılına kadar Azerbaycan'da kaldılar.

Kânun I. başında Oamanlı zabıtları kumandasındaki gayr-i nizâmî kuvvetler, Savuç-bulâk'tan Merâğa ve Tebriz'e doğru bir harekete giriştiler. Aynı anda Enver Paşa'nın Sarıkamış üzerine hücumu, Kafkasya'daki bütün Rus ordusunu tehdit altında bıraktı. Ruslar Azerbaycan'ın tahliyesine emir verdiler. 27 kânun I, 1914 ve 6 kânun II, 1915 arasında Rus kuvvetleri ve onları tâkiben yerli hristiyan ahâlinin büyük bir kısmı Tebriz'i terkettiler. 8 kânun II, 'da, Ahmed Muhtar Bey Şam-

bal, bir milis kuvvetinin başında olarak Tebriz'e girdi. Vaziyet ansızın değişti ve 31 kânun II.'da sayıca kuvvetlenmiş olan Ruslar Tebriz'i tekrar işgal ettiler (tafsilât için eski Alman Tebriz konsolosunun kitabına bk.: W. Litten, *Persische Flitterwochen*, Berlin, 1925, s. 8—127).

1906'dan itibaren Rus hudûdunu (Rus demir-yolu şebekesi'nin münthâsı olan Culfa) Tebriz'e bağlayan kara-yolu, İran hükûmetinden işletme imtiyazını alan Rus resmi şirketi tarafından inşa edilmiştir. O tarihten beri, bu kara-yolunu demir-yoluna tahvil çalışmaları, faal bir şekilde hızlandırıldı ve bu yol, mayıs 1916 başında seyr-ü-sefere açıldı (bu demir-yolu Urmiye gölüne 40 km. mesâfede bulunan Sofiyan kolu ile birlikte 130 km.'dir). Bu, İran arâzisinde inşa edilmiş olan ilk demir-yolu oldu.

İran hudûdu üzerindeki Rus ordusu, 1917 ibtilâlerinden itibaren teşkilâtsız hâle gelmişti. Azerbaycan, 1918'in başında tahliye edildi. İran'ın merkeze mensup mümessilleri ve battâ veliaht bile bütün bu zaman zarfında yerlerinde kalmışlardı; fakat son Rus müfrezesi 28 şubat 1918'de Tebriz'i terkedince, iktidar fiilen, o bölgedeki Demokrat Parti hey'etine ve onun reisi İsmâ'il Navbari'ye geçti. Bu arada Türkler, Ruslar tarafından terk edilmiş mevkiileri işgal etmek husûsunda isticâl gösterdiler. 18 haziran 1918'de Osmanlı öncü kuvveti Tebriz'e girdi. 8 temmuzda Ali İhsan Paşa ve 25 ağustosta kolordu kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşa Tebriz'e vâsıl oldu. Bu Osmanlı kumandanı tarafından Navbari kovuldu ve Azerbaycan vâililiği makamına Maed al-Sultâna'nın tâyinî bu paşalarca desteklendi. Bu karışık vaziyet bir yıldan fazla devam etti ve ancak yeni umûmî vâli Sîpâhsâlâr'ın Tebriz'e vusûlü (haziran 1919) ile işler tabii çerçevesine girmeye başladı. Tam nizam ancak, önce harbiye nâzırı sonra da İran'ın bükümdârı olan Rızâ Han idâresinde teessüs etti.

26 şubat 1921 sulhü ile Sovyet hükûmeti, İran'daki bütün eski imtiyazlarından vazgeçti ve böylece Rus hükûmetinin sermayesiyle inşa edilmiş bulunan Tebriz-Culfa demir-yolu İran devletinin malı oldu.

Tarihî eserler. Tebriz'in en eski âbideleri İlhanlılar devrine (XIV. asrın başlangıcı) âit olmakla beraber, yakın zamana kadar bunlar bir tedkik mevzuu olmamıştır. Zelzele ve şî'ilerin, sünî seleflerinin veya düşmanların inşaatına karşı lâkaydîsi, âbidelerin kayboluşunda başlıca iki sebep olmuştur; bununla beraber bu binalardan ilgi çekici izler kalmıştır.

Gazan Han'ın Şanb-Şâm köyü (şimdiki Kara Malik kenar mahallesi civarında)'ndeki muhteşem inşaatı tamamiyle kaybolmuştur. Vakıtiyle 1611'de Şâh 'Abbâs, Şâm-Ğazân barâbelerinin malzemesini bir kalenin inşası için kullanmıştı. 5 şubat 1641'de vuku bulan zelzele, yeni hasarlara sebep oldu (Tebrizli Arakel, s. 496). Evliyâ Çelebi (II, 265) de, kendisine Galata kulesini hatırlatan (aynı müşâhede *Cihannûma*'da da vardır) Gazan Han'ın mezar kulesinin barâhelerini gördü. Mme. Dieulafoy ve Sarre, Şâm-Ğazân'ın son izi olan tepesi ziyâret ettiler; orada bâlâ çiniler bulunuyordu (krş. 'Abd al-'Alî Kârang, *Aşâr u abniya-i târîhî-i Tabriz*, Tabriz, 1347 bş., s. 14 v.dd.).

Vazîr 'Alî-Şâh câmiine gelince, bu muhteşem âhidenin tafsilâtı bir tasvirî, İlbanlı Ebû Sa'îd zamanında, Memlûk Sultan 'I. al-Nâsir'in elçilik hey'etinin mâlûmâtından faydalanmış olan Badr al-Dîn al-'Aynî'nin *'İkd al-cumân*'ında bulunmaktadır (metin Baron T esenhausen tarafından tercüme edilmiştir. *Zap.*, 1886, I, 114—118). Câmi, Madâ'in'deki Husrav sarayının kubbesi ile rekabet edecek kadar muhteşemdi. Hamd Allâb Mustavî (1340)'nin şehâdetinden câmiin çok kısa bir zamanda yapıldığı anlaşılmaktadır ki, bu hal, onun çabuk harap olmasına (*farûd âmad*) sebep olmuştur. Venedikli tâcir (1514'e doğru) onun bakiyelerinden heyecanla bahsetmekte ise de, Chardin (II, 323) ondan sâdece aşağı kısmı (tâmir görmüş) ile „kule“ yi bulmuştur. Şimdi, Ark-i 'Alî Şâb („Alî Şâh kulesi“) adı, şehrin ortasında eski Mihâd-mihân (balk telâffuzu: Mi-yar-miyar; krş. Berezin) maballesinin girişinde yükselen, tuğladan cesim ve harap olmuş bina *ark* „iç-kale“'ya verilmiştir. Bununla beraber, kaybolmuş eski câmi ile câmi hakkında sâhip olduğumuz tavsîfi, hiç bir sûretle hatırlatmayan komşu iç-kale arasında bir karıştırma olması mümkündür. *Ark*'ın inşa tarihi hakkında hiç bir kat'î bilgi yoktur. Clavijo'nun kendisinden bahs ve *'Alam-âra*'nın zikrettiği (yk. bk.) bu pek büyük *Davlat-hâna* („Tolbatgana“) midir? 'Abbâs Mîrzâ tarafından cebehâneye çevrilmiş olan *ark*, henüz Tebriz'in en heybetli âbidesi olarak durmaktadır. *Ark*'ın kaidesinde 1925'e doğru halk babçesi vücûda getirilmiştir ve eski inşaatın enkazı kaybolmuş görünmektedir.

İlhanlılar devrine âit eserler arasında, Surhâb mahallesinde bulunup, 714 (1314/1315)'de inşa edilmiş olan Seyyid Hamza türbesi, câmiî, medrese ve diğer müstemilâtı ile dikkati çeker. Aneak, zelzele v.s. sebeplerle yıkılmış bulunan bu binaların yerinde hâlen yenileri veya

mühim tâmir görmüş olanları bulunmaktadır. Bunlardan bilhassa mustatil şeklinde sütunsuz, tek kubbeli olan mescit, son derece süslü mermer ve yaldızlı kitâbeleri ihtivâ ettiği için Kızılı Mescit adını da taşımaktadır. 'Aynal dağının en yüksek tepesinde olup, üç oda, bir mezarlık ve bir *dîvân*'dan ibâret bulunan 'Ayn 'Alî ziyâretgâhı da İlbanlı devri mimârisi üslûbundadır. Burası da bir kaç defa tâmir görmüş olup, İlbanlılar devrinde Ni'mat Al-lâhiya dervişlerine tahsis edilmiş idi ('Abd al-'Alî Kârang, *ayn. esr.*, s. 6 v.d.).

Kara-Koyunlulardan Cihan-Şâh b. Kara Yusuf'un kızı veya karısı tarafından 870 (1465/1466)'de inşa edilmiş (bk. 'Abd 'Alî Kârang, *ayn. esr.*, s. 23) olup, bâlen Hiyâbân mahallesinde bulunan ve Tavernier ile Chardin tarafından tasvir edilen Gök Mescit (Cihan-Şâh câmiî), Texier, Mme. Dieulafoy ve Profesör Sarre'nin derin tetkiklerinin mevzuu olmuştur. Bu câmi, her gün bir az daha harap olmaktadır. Bu câmi, medrese, kütüphâne v. s. müştemilâtı ile birlikte Muzaffariya imâret-i imârat-i Muzaffariya adını taşıyordu. Onun terk edilginin, Ak-Koyunlular tarafından itbam edilen bânisinin sapık fikirlerinin neticesi olması mümkündür.

Ak-Koyunlulardan Uzun Hasan tarafından inşa edilmiş olup. Necet taşları ve Yakût-i Musta'şimî'nin hattı ile yazılmış kitâbelerle süslenmiş bulunan Hasan Pâdişah Mescidini (câmiî) Evliyâ Çelebi övmektedir; *mihrâb*'ın iki tarafında kecribâra benzer taştan iki sütun vardı Mihâd-Mihân maballesindeki [hâlen Firdavsi caddesi ile şimâlî Şahnâz caddesi arasında] Ustâd-Şâgird („usta ve çirak mescidi“), 744 (1343/1344)'de ölen Hasan Küçük Çobani'nin eseri idi (*Zînat al-macâlis*, *Mir'ât al-buldân*, s. 341; Chardin). [Bu câmie bânîsinin lekabına ('Alâeddin) izâfeten 'Alâ'îye ve İlhanlılardan kitâbede ismi geçen Süleyman b. Mubammed'in ismine izâfeten Sulaymânîya, kitâbesini meşhur hattatlardan 'Abd Allâh-i Şayrafi ile talebesi (şâgird) yazdığı için de Ustâd u Şâgird (halk dilinde Ustâd-Şâgird) adları verilmiştir. Bir ara zelzeleden yıkılmış bulunan bu câmiin yerine Nâ'ib al-saltâna 'Abbâs Mîrzâ tarafından aynı adla yeni bir câmi yaptırılmıştır.] S. Wilson'a göre, bu isimdeki yeni câmi (eskisinin yerinde inşa edilmiş) odun pazarının yakınında bulunmaktadır.

Evliyâ Çelebi, Şâh 'Abbâs câmiinin, Ustâd-Şâgird câmiinin karşısında bulunduğunu kayd etmektedir. „Şâh Şafî caddesi“ (*hiyâbân*) de Safevîler devrine âittir (krş. Evliyâ Çelebi). [Kaçarlar devrine âit olanlar şunlardır:

yine Safevîler devrine âit olup, Şâhibâbâd meydanının şark tarafında bulunan ve Tahmâsp I. tarafından inşa olunan bir kubbe ve iki minareli câmide muhtelif vesilelerle tâmir görmek (1193=1779 ve 1208=1793/1794) sûretiyle bugüne kadar gelmiştir. Bu câmie müştemilâtı ile birlikte *Buk'a-i* veya *Mağâm-i Şâhib al-Amr* adı verilmektedir ('Abd al-'Alî Kârang, *ayn. esr.*, s. 8 v. dd.). Umûmî vâlinin konağı Ala-kapı (kırmızı-kapı), Ak-Koyunlulardan Sultan Yakub'un eseri olan güzel Bâğ-i Şimâl („şimâl bahçesi“; bununla beraber şehrin cenûbunda bulunmaktadır), şehrin 7 km cenûb-i şarkisinde yer alan (Berezin, s. 80) Şâb-gölü (İstâhr-i Şâh) köşkü.

Tebriz'deki tarihî eserler arasında türhe, derviş hücreleri v. s. bulunan mezarlıklardan, taş işçiliği ve yazı san'atı bakımından çok ilgi çekici olan, Tebriz mevlîvîlerinin şeyhi Mollâ Bağı'nın mezarlığı ile içinde Hâkânî-i Şîrvânî, Asadî-i Tûşî, Zâhîr al-Dîn-i Faryâbî, Falakî-i Şîrvânî gibi şâirlerin kabirlerinin bulunduğu Şâirler, Ruslar tarafından 1330 (1912)'da şehid edilen Şîkat al-İslâm ve Kâ'im-mağâm-i Farâhânî mezarlıkları; dükkân, ev, mescit, ulu-câmi ve medreseleri ile bir bütün teşkil eden Kapalı-çarşısı (Bâzâr) zikretmek yerinde olur (*ayn. esr.*, s. 4. v. d., 27—36). Meşhur İlbanlı vezîri Raşîd al-Dîn'in inşa ettirmiş olduğu muazzam Rab'î Raşîdî mabalesi ise, bugün bir toprak yığını hâlinindedir.

Tebriz'in âbidelerinin tafsilâtı bir listesi Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde bulunmaktadır. Tebriz'in umûmî âbidelerini gösteren ve Chardin tarafından yapılmış bulunan manzara resmi (atlas, levha XI) şehrin topoğrafya bakımından tetkiki için mühimdir. *Mir'ât al-buldân* (I, 346 v. dd.) ve Amerikah misyoner S. Wilson'un kitabı da faydalı tafsilâtı ihtivâ etmektedir. Tebriz askerî mektebi talebesi tarafından 1880'de 1/8.820 mikyasında yapılmış olan bir plan 1894'te negredilmiştir; krş. H. Sebandler, *Geogr. Journ.*, 1895, s. 104. Berezin (s. 52) şehrin mahallelerinin bir krokiğini verir; Farsça küçük bir plan, Browne, *The Pers. Revolution*, s. 284'te yeniden basılmıştır. Tebriz'in, 1912'ye doğru Tiflis'te negredilmiş çok tafsilâtı bir haritası da vardır [yeni bir planı için bk. İsmâ'il Dîbâc ve 'Abd al-'Alî Kârang, *Râh-numâ-yi şahr-i Tabriz*, Tebriz, 1342].

Yeni Tebriz, Birinci Cihan Harbi'nde, son olarak Türkler tarafından işgal edilen (9 ramazan 1336=18 haziran 1918) şehir, ancak ertesi yıl tekrar İranlıların hâkimiyetleri altına girmiş, İkinci Cihan Harbi'nde, 3 şahrîyar 1320 bş. (26 ağustos 1941)'de Rus işgaline mâruz kal-

miş ve burada Rusların teşviki ile, Azerbaycan'da, idâre merkezi Tebriz olmak üzere muhtar bir devlet teşîsini gaye edinen bir Komünist Partisi mâbiyetindeki Azerbaycan Demokrat partisi (*Fırka-i Demokrât-i Azarbaycân*) kurulmuştur. 1325 hş. (1946) yılına kadar devam eden bu partinin faaliyetleri, İran kuvvetleri tarafından önlendiği sırada, şehir bundan büyük zarar görmüş, Tebriz baskından Tahran'da iş sâhibi olan bir çoğu orada yerleştiği gibi, bir çok iş sâhibi de Tahran'a göç etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bu hâdiseye dolayısıyla mâruz kaldığı zararları telâfi etmek için İran hükûmeti tarafından şehirde büyük teşebbüslere girilmiş, bu arada 1338 hş. (1959) Tahran — Tebriz demir-yolu tamamlanmış, eski caddelere ilâveten bir çok yeni cadde ve bulvarlar açılmış, şehir bir takım resmî ve husûsî mâiyette binalarla süslenmiş ve modern bir şekilde ışıklandırılmıştır.

Hâlen nüfus itibâriyle İran'ın, Tahran'dan sonra ikinci şehri olan Tebriz, belediye teşkilâtı bakımından 5 bölgeye ve emniyet teşkilâtı bakımından ise, 10 bölgeye ayrılmış olmakla beraber, eski mahallelerin isimleri (Âhûnî, Amîr-hîz, Ahrâb, Bağ-mîşa, Camîd-âbâd, Çâr-minâr, Çaran-dâb, Çust-düzân, Hukm-âbâd, Haîb, Hiyâbân, Dimişkiya, Râsta-küça, Surhâb, Şutur-bân [Deveci], Saşgılan, Amû Zayn al-Dîn, Kara-ağaç, Kara-malîk, Küça-bâğ, Gâzrân, Lâka-dîzac, Layl-âbâd, Mârâlân, Mahâd-mihîn [Miyar-Miyar], Navbar, Valyan-küh [Bilan-küh], Viçûya) muhafaza olunmuştur. Belli-bağlı caddeleri ise, Pahlavî, Tarbiyat, Şurayyâ, Şîkat al-İslâm, Çahârum-i Urdibîbişt, Hâfiz, Hukm-âbâd, Hâkânî, Hayyâm, Darâ'î, Dâniş-sarâ, Şâb, Şâbbahtî (Tophâna), Şâhpür, Şams-i Tabrizî, Şahnâz, Şahnâz-i Nav, Şâ'ib, Firdavsî, Fabîmî (Şaşgılan), Faraş Pahlavî, Sâzmân-i Milal-i Mutahid, Munaccim, Manşûr, Mahpaykar, Nâdirî (Kara-ağaç)'dir.

Eskiden beri İran'ın belli-bağlı ticâret merkezlerinden biri sayılan Tebriz, aynı zamanda da bir kültür merkezidir. Bilhassa 1330 — 1340 hş. (1951—1961) tarihleri arasında modern ana ve ilk okulları, orta tahsille ilgili müesseseleri ile maârif hayatı bakımından büyük bir inkişâf göstermiştir. Nitekim bâlen (1341—1342 hş. = 1962—1963) şehirde 27'si devlete âit ve 14'ü özel olmak üzere 41 ana okul, 88'i devlete âit, 33'ü özel olmak üzere 121 ilk okul, 16'sı devlete âit 13'ü özel olmak üzere 29 orta ve lise, 1 ticâret, 1 zirâat, 2'si kız, 5'i erkek olmak üzere 7 muhtelif san'at okulu, 1'i kız, 2'si erkek olmak üzere 3 öğretmen okulu, 1'i kız, diğeri erkek olmak üzere 2 eğitim enstitüsü mevcuttur (İsmâ'îl Dîbâc ve 'Abd al-

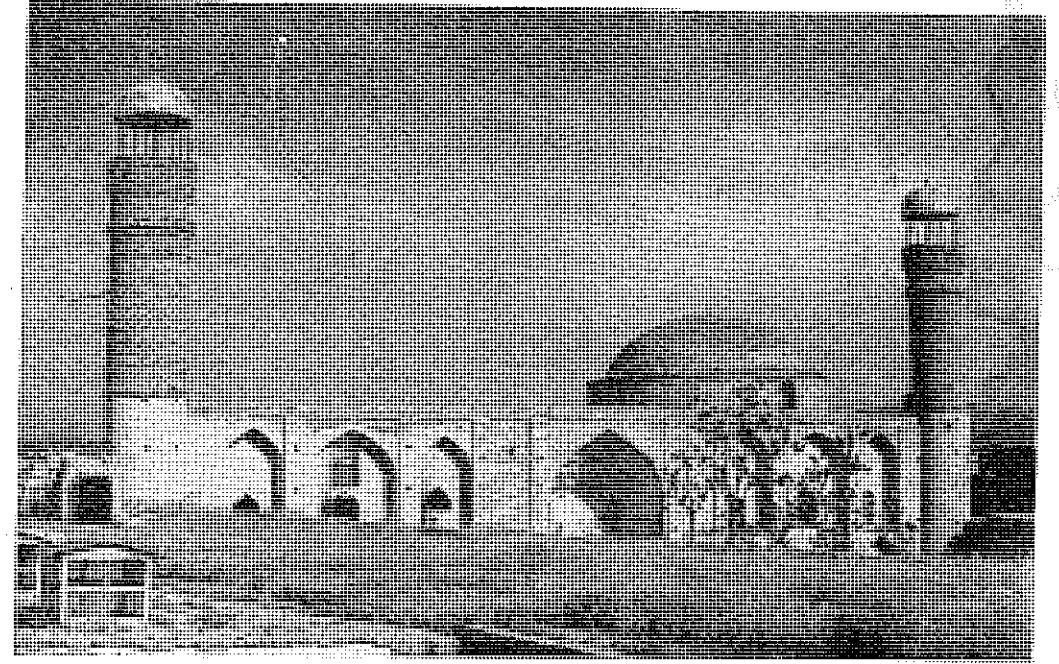
'Alî Kârang, *Rah-numâ-yi şahr-i Tabriz*, 1342 hş., s. 20—21 arasındaki liste). Orta tahsîlini ikmâl etmiş bulunanlara, yüksek tahsil imkânı sağlamak maksadıyla, önce Edebiyat, Tıp ve Yüksek Öğretmen Okulu (her üçü de 1326 [1947]'da) ve sonra sırasıyla Eczacılık (1328 = 1949), Doğum ve Kadın Hastalıkları, Zirâat (1335=1956) ve Fen fakültelerini de içine alan Tebriz Üniversitesi (*Dânişgâh-i Tabriz*) kurulmuştur. Şehirde başlıca 6 gazete ve 3 de ilmi mecmua neşredilmektedir. Halkın sağlığı ile ilgili olarak, 18'i devlete ve 2'si de husûsî şabıslara âit olmak üzere 20 hastahâne vardır.

Tebriz'de hâlen ayrıca el-yazma eserler bakımından oldukça zengin olan iki de kütüphâne (*Kitâbhâna-i Millî-i Tabriz* „Tabriz Millî kütüphânesi“, *Kitâbhâna-i Umûmî-i Tarbiyat* „Tarbiyat Umûmî kütüphânesi“) ile sâdece İran'da megrûtiyet devri ile ilgili eserleri ihtivâ eden bir de müze vardır.

Şehirdeki canlı ticâret hayatı yanında, sanâyi de gittikçe artan bir hızla gelişmekte olup, kibrit ve kumaş ile birlikte bir takım montaj sanâyiine âit fabrikalar da kurulmuştur. Bu arada Tebriz'in belli-bağlı ticâretinin istinat ettiği halıcılık sanâyi de zikre değer. Tebriz'in başlıca mahsûlünü bubûbat, üzüm, badem, dut, zerdali v. s. meyveler teşkil eder.

Halkının hemen-hemen tamamını Azerî Türkleri teşkil edip, resmî dil Farsça olmakla beraber, hepsi Türkçe konuşur; ekserisi şi'i olup, isnâ aşariye [b. bk.] akidesine sâliktir, pek azı da sünnîdir. Şehirde ayrıca 6.000 kadar biristiyân ve biraz da musevî vardır (İsmâ'îl Dîbâc ve 'Abd al-'Alî Kârang, *agn. esr.*, s. ...).

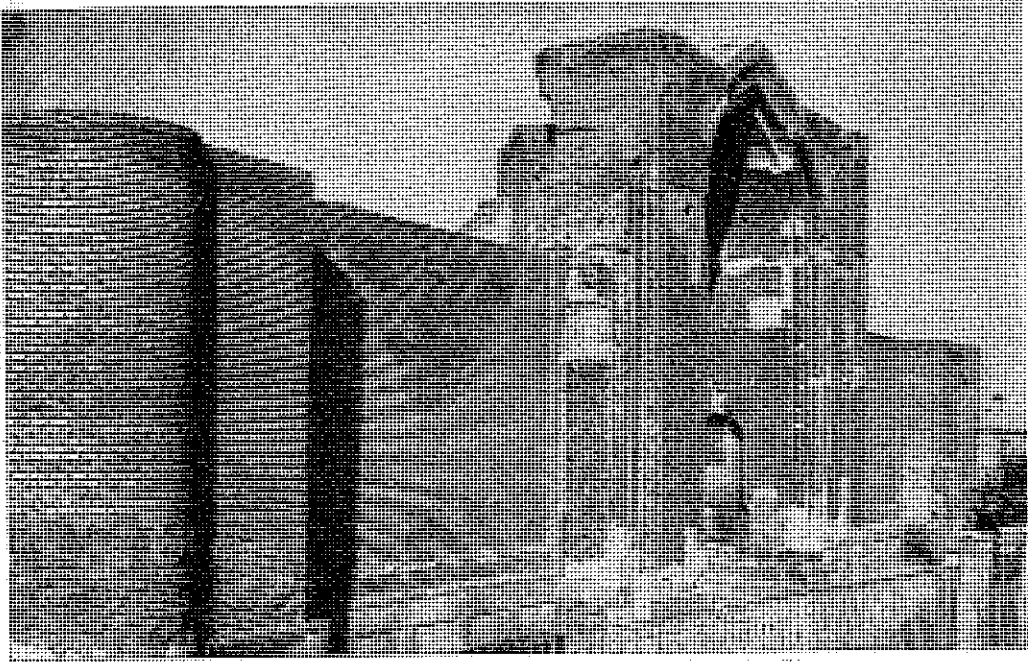
Bibliyografya: krş. mâd. AZERBAIJAN. Diğer eski müellifler madde içinde verilmiştir. Yâkût, I, 822; Zakariyâ Kazvîni, *Âşâr al-bilâd* nşr. Wüstenfeld, s. 227) az tafsîlât vardır); Hamd 'Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (740=1340), nşr. Le Strange, *G M S*, s. 75—79 (çoğu muahhar müelliflerden nakledilmiş mühim tavsif); İbn Battûta (nşr. Defrémery), I, 171; II, 71, 127—131; Kâzî Ahmed Gaffârî, *Nigâristân* (959=1552), Bibl. Nat. Paris, yazma, *suppl. pers.*, 887, var. 56a (*Nuzhat al-kulûb*'a göre Tebriz), var. 120b (İl-denizler); Ahmed Râzî, *Haft İklim* (1002=1594), Bibl. Nat. Paris, yazma, *suppl. pers.*, 356, var. 464b—479b (Tebrizli meşhurların tafsîlâtı zikri); Kâtib Çelebî, *Cihannûmâ*, s. 380—383; İskâridar Munşî, *Âlam-ârâ* (1037=1625), Tahran, 1314, s. 30 v.d., 49 v.d., 444, 584 (birçok ehemmiyetli mâlûmat); Tebrizli Arakel, *Livre d'histoires* (1574'den 1665'e kadar Ermeni tarihi), Frans. trc. Brosset,

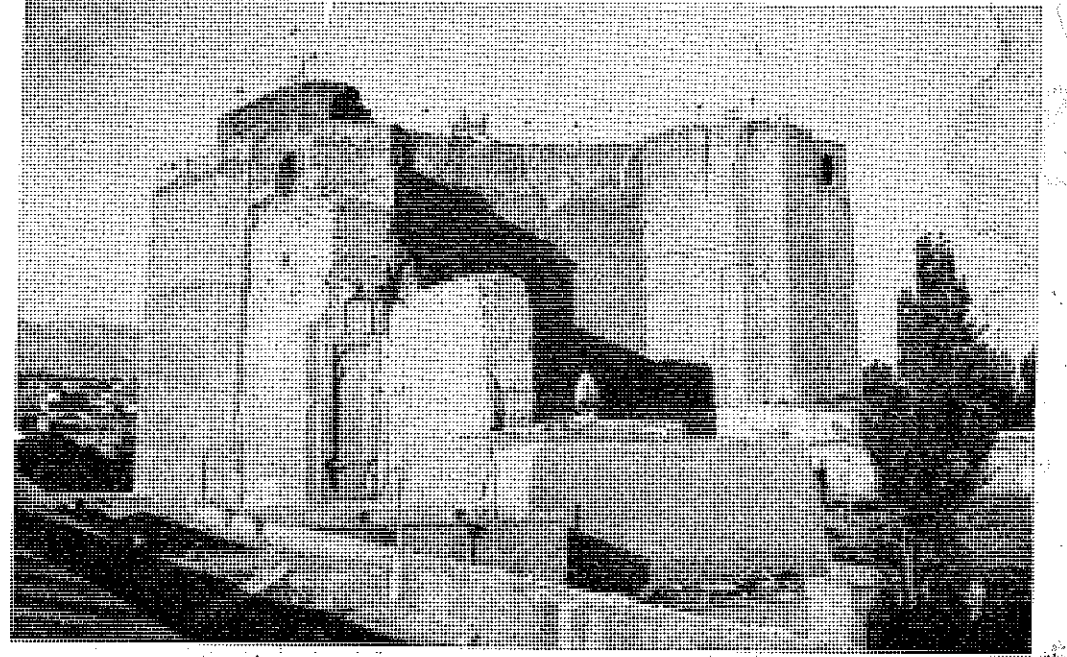
Tebriz Şâhib al-Amr'in makamı

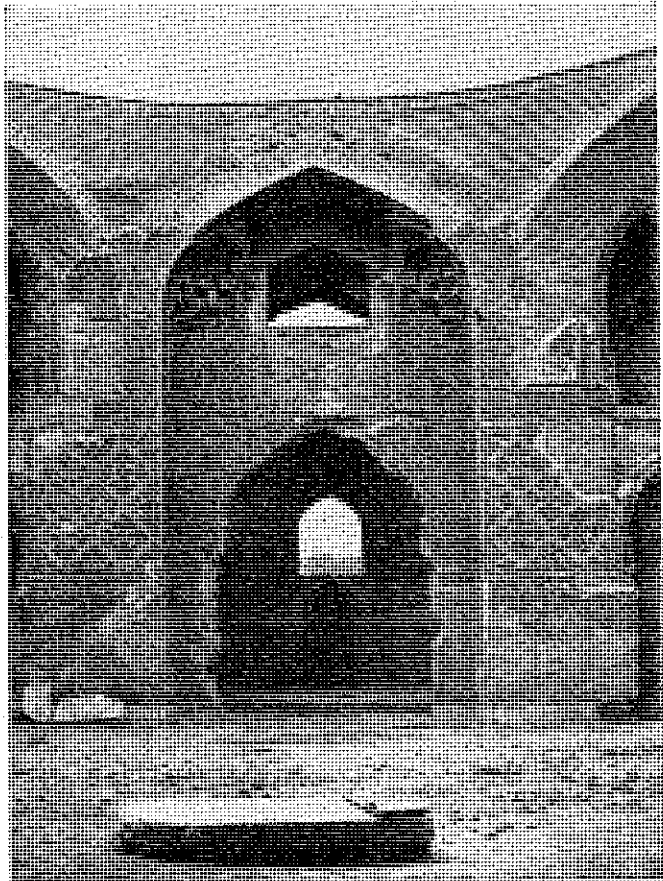
Tebriz Şâhpür-i Şimâlî caddesi

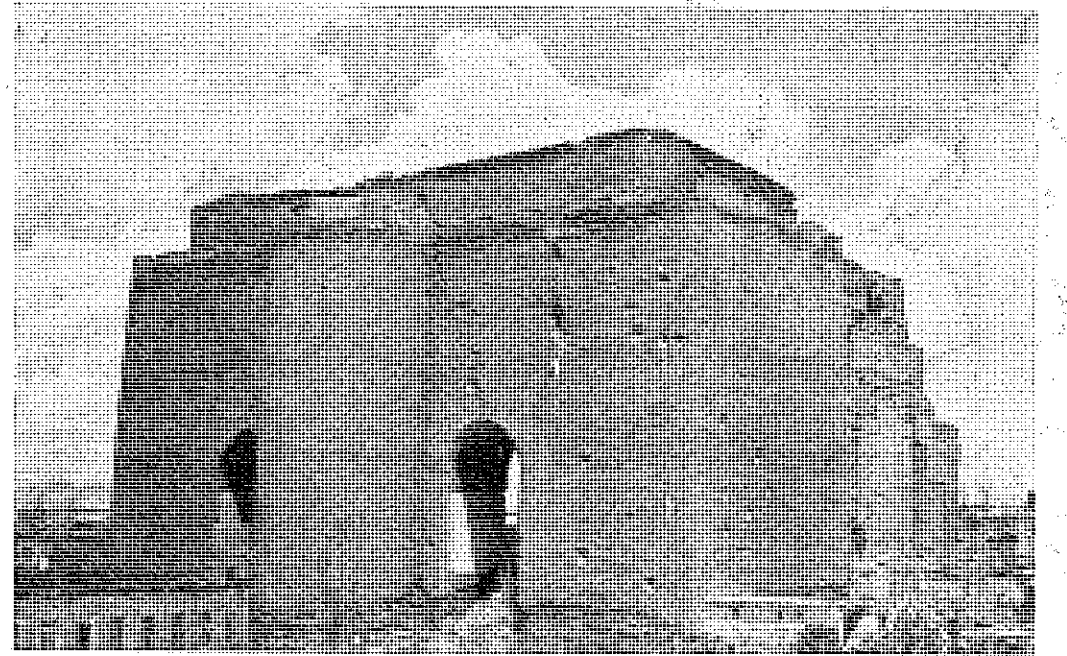
Gök Mescid (dıştan)

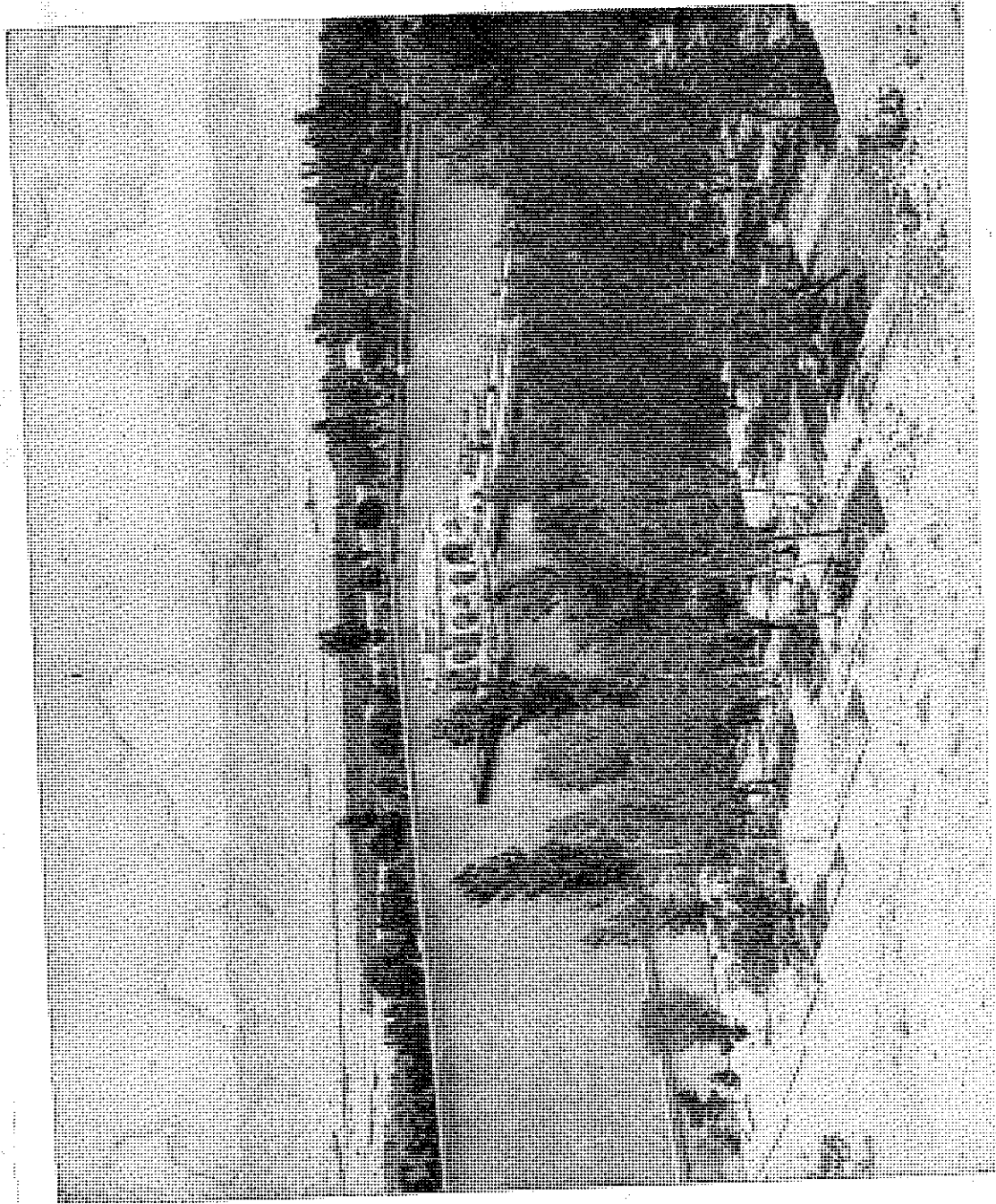
Ark-i 'Alışah (önden)

Gök Mescid (içten)

Ark-i 'Alışah (arkadan)

Şah Gölü (İstahri Şah)

Coll. d'historiens arméniens (Petersburg, 1874), I, 176, 294, 312, 496, 572 ve tür.yer.; Evliyâ Çelebi (1057 [1647]'ye doğru), *Sevâhatnâme*, II, 245—276 (çok tafsilâtli ve değerli mâlûmat); Mahmûd Lebîb, *Tuhfat al-Lebib*, 1138 (1725); Tibriz'deki meşhur adamların türbeleri hakkında benüz ele geçmemiş olan bir eser (Hammer, *G O R*, VIII, 525; Babinger, *G O W*, Leipzig, 1927, s. 237); Zayn al-'Abidin Şirvânî, *Hadâ'ik al-siyâhat*, yazma, Bibl. Nat. Paris, suppl. pers., 1305, var. 86b; ayn. mll., *Bustân al-siyâhat* (1247'de yazılmış), evvelkinin daha tam ikinci yazılışı (Tabran, 1315), s. 186 v. dd.; Muhammed Hasan Hân Şanî al-Davla, *Mir'ât al-buldân*, Tahran, 1294, I, 337-419 (negredilmemiş mâlûmatı tamamlayan bir derleme eser); Marco Polo, kısım XXVI: Toris, Tauris, Tauriz, Thoris v.s. (Ramusio'nun Tibriz bölgesinde zikrettiği Barsamo manastırı, belki St. Barthélemy'nin Mâkû [b. bk.]'da gösterdiği manastırdır); Clavijo (1405—1406), *Vida y hazânas del gran Tamorlan*, Sevilla, 1582, kısım LXXXII, CXLIV v.s. (nşr. Sreznewski, Petersburg, 1881), s. 167—172, 358—376; Venedikli seyyahların (Barbaro, Contarini, C. Zeno, Angiolello, ismi bilinmeyen tâcir, V. Alessandri) rivâyetleri, *Works issued by the Hakluyt Society* (London, 1873)'nin XLIX. cildinde bulunmaktadır; ayrıca bk. Cornet, *Lettere di G. Barbaro*, Viyana, 1852 ve G. Bercebet, *La republica di Venezia et la Persia* (Torino, 1865); J. Chesneau, *Le voyage de M. d'Aramon* (1547), (nşr. Schefer), Paris, 1887, s. 83, 282; Kakasch de Zalonkemeny (= onun kâtibi Tectander), *Itér persicum* (1603), (nşr. Schefer), Paris, 1877, s. 47—51; Olearius (1636—1637), *Ausführliche Beschreibung...* (1663), kısım V, bölüm 2; Tavernier (1638), *Les six voyages* (Paris, 1679), I, 56—63; A. Poulet, *Nouvelles relations du Levant* (Paris, 1663), s. 161—164 (iki câmin tavsîfi); Pétit de la Croix (1670), *Extrait des voyages, Relation de Dourry Efen-di* (Paris, 1810)'ye ek olarak, s. 141—145; Chardin (1673), *Voyages* (nşr. Langlès), II, 319—360, atlas, levha XI ('Ayn-i 'Alî'den çekilmiş manzara); John Bell (1716), *Travels from St. Petersburg* (Frans. trc. Jean Bell d'Antermony), *Voyages depuis St. Pétersbourg* (Paris, 1766), III, 99—107; (P. Villote), *Voyage d'un missionnaire de la compagnie de Jésus en Turquie, en Perse...* (Paris, 1730), s. 176 v.d.; Hanway, *The revolutions of Persia* (London, 1754), II, 237; Jaubert, *Voyage en Arménie* (1805), (Paris,

1821), s. 155—164, 358; P. Tancoigne (1807—1808), *Lettres sur la Perse* (Paris, 1819), I, 121; J. P. Morier, *A Journey through Persia* (1809), (London, 1812), s. 275—291; A. Dupré (1809), *Voyage en Perse* (Paris, 1819), II, 230—240; M. Kinneir, *A Geogr. memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 150 v.dd., 377, 380; J. P. Morier (1810—1816), *A second journey through Persia* (London, 1818), s. 211—233, 391, 225; Tibriz'in bir manzarası; Ker Porter, *Travels in Georgia* (1819), (London, 1822), II, 506; J. B. Fraser, *Travels in Kurdistan*, ts., I, 1—45; II, 312; W. K. Stuart (1835), *Journal of a residence in northern Persia* (London, 1854); Texier (1839), *Description de l'Arménie* (Paris, 1852), I, levha 41 (umûmî görünüş), 42—52 (Gök Mescid); II, 43—59; Wilbraham, *Travels in the Transcaucasian provinces* (London, 1839); Ritter, *Erdkunde*, IX (1840), 770—779, 852—884; Berezin (1842), *Putesestviye po sever. Persii* (Kazan, 1852), s. 55—96; Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 1851), I, 146—181; Lycklama a Nijeholt (1869), *Voyage en Russie* (Paris, 1873), II, 40—79; Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 508 v.d.; von Thielmann (1872), *Streifzüge im Kaukasus* (Leipzig 1875), s. 179—198; Bakulin, *Oçerk torgovli Azarbâycâna 1870—1871*, *Wost. Sbornik* (Petersburg, 1877), I, 205—269; Heyd, *Gesch. des Levantehandels* (Stuttgart, 1879), Frans. trc. Leipzig, 1886, II, 107—140 ve tür.yer.; Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 518—522 ve bk. fibrist; St. Martin, *Nouveau dict. de géographie universelle* (Paris, 1894), c. VI; Madame Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), s. 44—67 (Gök Mescid, Şâm-Gazân'ı ziyâret); de Morgan, *Mission, Études géogr.* (Paris, 1894), I, 320—334; S. G. Wilson, *Persian life and customs* (London, 1896), s. 52—70, 323 v.dd. ve tür.yer. (dikkate değer tafsilât); Lehmann-Haupt (1898), *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 189—199; Barthold, *İstor.-geogr. obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 145—148 (Farsça trc. Hamza Sardâdvar, *Tazkira-i coğrafyâ-yi târihî-i İrân* (Tahran, 1308 hş.), s. 270—274); Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905), s. 159—163; Frengian, *Atrpatakan* (Ermenice), Tiflis, 1905, s. 60—65; A. V. W. Jackson, *Persia past and present* (New York, 1906), s. 39—56; Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin, 1910), s. 5—7, 25—32, levha 23—29; *Brit. Mus. Or. Coins*,

c. X, s. CXXIII v.d.; ayn. yer., *Shahs of Persia*, s. 293 v.d. [‘Abd al-‘Alî Kārang, *Āsār u abniya-i tārihi-i Tabriz* (Tebriiz, 1347 hş.); ayn. mll. ve İsmā‘il Dībāc, *Rāh-numā-yi Şahr-i Tabriz* (Tebriiz, 1342 hş.)] (V. MINORSKY.)

(Bu madde T. YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir.)

TEBRİZİ. TİBRİZİ, ABÜ ZAKARİYÂ YAHYÂ B. ‘ALÎ B. MUHAMMED B. AL-ĤASAN (Yâkût, B. MUHAMMED B. MÜSÂ’î’î ilâve eder) B. BİŞTÂM AL-ŞAYBÂNÎ AL-ĤATİB, meşhûr Arap dilcisi olup, 421 (1030)’de doğdu. En mârûf üstadları arasında, şâir Ebû‘l-Alâ al-Ma‘arrî [b. bk.] bulunmaktadır. Abû Mansûr al-Azharî’nin *K. al-Tahzib fi ‘l-luğa* adlı eserinin bir el-yazması (Broekelmann, *G A L*, I, 129; bununla berâber krş. Bergsträsser, *Z S*, II, 189, nr. 24) al-Tibrizî’nin eline geçti ve bunu kendisine açıklayacak bir üstâda ihtiyacı oldu. Kendisine şâir Abu ‘l-Alâ al-Ma‘arrî tavsiye olundu. Tibrizî, bir çok ciltten terekkep eden eserini, yük hayvanı tedârik edemediği için, bir torba içinde bizzat kendisi Tebriz’den Ma‘arra’ya götürdü. Teri torbaya nüfuz etti ve kitap ciltlerinde rutûbet lekeleri meydana getirdi. *K. aḥbâr al-nuhāt*’ının kaybolmuş bulunan el-yazması, İbn Hallikân [krş. *bibliyografya*]’ın ihtiyat kaydıyla naklettiği gibi, Kiftî [b. bk.]’ye göre, Bağdad’daki bir vakf kütüphânesinde görülebiliyordu; yazma suda kalmış intibasını veriyordu. Kaynaklar, Tibrizî’nin diğer üstad ve hocaları olarak şu zatların isimlerini vermektedir: Abû ‘l-Kâsim ‘Ubayd Allâh b. ‘Alî al-Rakî (ölm. 450=1058), Abû Muhammed (İbn Hallikân’da böyle; Yâkût’da: al-Ĥasan b. Racâ’ b.) al-Dabbân (ölm. 447=1055). Abû ‘l-Fatḥ Sulaym (ân?; Yâkût ve diğerleri: Salim) b. Ayyûb al-Râzî (Sur’da şâfi fakih; krş. İbn Hallikân, nr. 268). Abû ‘l-Kâsim ‘Abd al-Karîm b. Muhammed al-Sayyârî (? de Slane [krş. *bibliyografya*] metinde al-Savî okumuş [Yâkût’ta da böyle] ve ayrıca al-Sayyâdî şekli de vardır) al-Bağdâdî, İbn Burhân, al-Mufazzal al-Kaşabânî ve ‘Abd al-Kâbir al-Curcânî (*G A L*, I, 287), aynı şekilde kadı Abû ‘l-Tayyib Tahîr b. ‘Abd Allâh al-Taḥarî (krş. al-Sam‘ânî, 367a, str. 21 v.dd.) ve kadı Abû ‘l-Ĥasan al-Tanûḥî (ayn. esr., 110b, str. 4). İbn Bâbaşâz’ın talebesi olmak üzere, gençliğinde Kahire’ye gitti (Broekelmann, *G A L*, I, 301). Sonra Bağdad’a geldi, burada önce kadılık (*G M S*, XX, ‘deki *kāṭin*’ın aksine, al-Sam‘ânî’nin İstanbul’da Köprülü kütüp., nr. 1010’daki yazmasına göre *kāzî* okumak lâzımdır) ve sonra da *adab müderrisi* ve 28 cemâziyelâhir (İbn Hallikân

’da böyle ise de, Yâkût, I’de haftanın gününün gösterilmesi sebebiyle yanlış) 502 (2 şubat 1109)’de ölümüne kadar Nizâmiya kütüphânesinin hâfız-ı kütüplüğünü deruhte etti. Mezarı, Abraz kapısında bulunmaktadır. Kaynakların bir kısmı, onun talebesi arasında mahallî Bağdad tarihçisi, al-Ĥatib al-Bağdâdî (Broekelmann, *G A L*, I, 329)’nin ismini vermektedir; bununla berâber, al-Sam‘ânî’ye dayanan ve Yâkût, *Mu‘cam* (her iki bususta da bk. *bibliyografya*) ile İbn Hallikân tarafından tekrar edilen bu kayıt, al-Ĥatib al-Bağdâdî, Tibrizî’den 30 yıl daha yaşlı olduğu için, bir batâya istinat etmektedir. İbn Hallikân, al-Tibrizî madde-sini, ikisi arasındaki münâsebetler hakkında daha fazla tafsîlât vermek arzûsunda olduğu kendi al-Ĥatib al-Bağdâdî maddesine atfetmektedir; fakat işaret edilen yerde (nr. 33) bu bususta hiç bir şey bulunmamaktadır. Buna mukabil, bizzat Yâkût *İrşâd*’ında da al-Ĥatib al-Bağdâdî maddesinde Tibrizî’nin kendi *İsnâd*’ına dayanan bir hikâye anlatmaktadır (Tibrizî’nin nisbesi eksiktir; buna rağmen Abû Zakariyâ Yahyâ b. ‘Alî al-Ĥatib al-Luğavi ile Tibrizî’nin kasedildigine de biç şüphe yoktur). Bir taraftan, aynı zamanda Tibrizî’nin talebesi olması gereken Abû ‘l-Fazl Muhammed b. Nâşir al-Salâmî — bu ad husûsunda sâdece bir metin batâsı olması muhtemeldir — mutavassit olarak zikredildiğine göre, Muhammed b. Nâşir sâdece Tibrizî’nin talebesi olarak değil, fakat al-Sam‘ânî’nin de üstadı olarak bilinir (krş. Bergsträsser, *Z S*, II, nr. 154). Bundan başka diğer taraftan, tarihte bir çok vesilelerle çıkmış olan hikâye müellifinin fakirliği, Tibrizî’nin, Ma‘arra’ya seyahat hikâyesinden istihrac olunan fakirliğine çok iyi tetâbuk etmektedir. Buna göre, o halde Tibrizî Şam’a 456 (1064)’da dönmüş ve al-Ĥatib al-Bağdâdî’nin yanında *adab* tahsil etmiş olmalıdır: oradaki tahsili çok tafsîlâtlı bir şekilde anlatılır. Tibrizî bizzat Ulu-câmî’in minâresinde yaşadı (bu hal, aynı zamanda Tibrizî’nin fakirliğine şehâdet etmektedir). Bir gün al-Ĥatib, onu yerinde ziyâret etti ve bir saat konuştular; al-Ĥatib ayrılacağı sırada kalem alması ricasıyla, ona hediye olarak kâğıda sarılı bir şey verdi. Tibrizî, paketi açınca, içinde 5 mısır dinarı buldu. al-Ĥatib ikinci bir defa onu ziyârete gitti ve kâğıt satın alabilmesi için, birinci defaki veya birincisinden daha yüksek bir meblâğda altın verdi. Yâkût’un *İrşâd*’daki kendi Tibrizî maddesi ile te’yid edilmiş hu beyânı, *Mu‘cam*’dekinin aksine olarak doğrudur ve binâenaleyh al-Ĥatib al-Bağdâdî, hakikatte Tibrizî’nin üstadı idi. Aksi takdirde

al-Bağdâdî’nin, şüphesiz *Tarih Bağdâd*’ında, Tibrizî’ye bir madde tahsis etmiş olması gerekirdi. — Tibrizî’nin talebesi şunlardır: Abû ‘l-Fazl Muhammed b. Nâşir al-Salâmî (467—550 = 1074—1155; bk. bk.), Abû ‘l-Ĥasan Sa’d al-Ĥayr b. Muhammed b. Sahl (al-Makkarî, I, 895; Sa’d) al-Anşârî al-Andalusî (Çazâlî’nin talebesi olup, 541=1146’da Bağdad’da ölmüş-tür), Abû Tahîr Muhammed b. Muhammed b. ‘Abd Allâh al-Sincî (462—548=1069/1070—1153 arasında Merv’de yaşıyordu) ve nihâyet Nizâmiya’daki halefi olan Cevâlikî [b. bk.]. al-Tibrizî’nin yaşama tarzı iyi sayılmıyordu (şarap içtiği, ipek elbiseler giydiği, şaşa’alı bir sarık taşıdığı söylenir ki, o balde o, daha sonra oldukça zenginleşmiştir); bununla berâber onun ilmi selâbiyeti münâkaşa götürmez.

Eserleri. İsmiyle tanınmış eserlerinin hepsi ilmi bir vâsfa sâhip olmakla berâber, İbn Hallikân ve Yâkût, ondan, birincisi manzum olarak te’lif edilmiş kendi cevabıyla birlikte, al-‘İmâd al-Fayyâz’ın ona hitap eden bir şiiri olmak üzere iki beytini zikrederler. Broekelmann, *G A L*, I, 279 v.d.’da isimleri verilmiş olan aşağıdaki listede gösterilen eserler sâdece Broekelmann’a yeni ilâveler yapma lüzûmu hâlinde verilmişlerdir.

al-Tibrizî, Abû Tammâm’ın *Hamâsa*’sine, önce her *kıfa* hakkında kısa bir şerh, müteâkıben, her *bayt* hakkında daha uzun ve nihâyet daha tam olmak üzere üç şerh yazmıştır. İkinci şerh, Freytag’ın neşrettiğidir. Kaynaklar hakkında bk. Freytag mukaddimesi. Yâkût, Tibrizî’nin, *Mu‘allaqât* hakkındaki şerhinin, şârihin el-yazısı ile olan bir nüshasına sâhip idi. al-Tibrizî, bundan başka, al-Mutanabbî’nin (*G A L*, I, 88) *Divân*’ını, *Mafazzâliyat*’ı, *Bânât Su‘âd* kasidesini (neşri için bk. mad. KÂB B. ZUHAYR), İbn Düreyd [b. bk.]’in *Makşûra*’sını, İbn Cinnî [b. bk.]’nin *K. al-Lam‘ fi ‘l-naḥv*’ini, Kâtip Çelebî’ye göre hüviyeti bilinmeyen bir Ahmed b. ‘Alî b. al-Sâ‘âtî al-Bağdâdî (Broekelmann, I, 382’de aynı isimdeki müellifin al-Tibrizî’den sonra yaşadığını yazar)’nin *Nihâyat al-vuşûl ilâ ‘ilm al-uşûl*’ünü ve *Kur’an*’ı şerhetmiştir. Yine Kâtip Çelebî’ye göre, İbnü’sikkît [b. bk.]’in *K. İslâḥ al-Manṭik*’ını tashihlerle birlikte, al-Tibrizî, *al-Tahzib* (Kabire, ts.; yazması için bk. Atif Efendi kütüp., nr. 2716; krş. Rescher, *M F O*, Beyrut, 1912, s. 495) adı altında rivâyet etmiştir. Bundan başka, aynı müellifin 1895 ve müteâkıp senelerde Beyrut’ta basılmış *K. al-alfâz* hakkında bir şerhi mevcuttur. Belki *Macmû‘ min muhimmat al-mutân* (Kabire, 1323, s. 550 v. dd.) mecmuasında müellifinin adı zikredilmeyen *Kāfi fi ‘ilmay al-arûz va ‘l-kavāfi*’nin bir hülâ-

sası vardır; bununla berâber, Broekelmann (*G A L*, bk. fihrist)’a göre, hiç değilse, diğer iki kişinin de *Kāfi*’nin müellifi olmaları mümkündür. Rescher (*Z A*, XXVII, 156), İstanbul’da Hamâdiye Kütüphânesi’nde (nr. 1127), *Risâla fi ‘l-arûz* ünvanı altında, Broekelmann tarafından zikredilen iki arûz risâlesiyle aynı olmayan diğer bir arûz risâlesine dikkati çekmektedir. Rescher (*Z D M G*, LXVIII, 63), Tibrizî’nin, İmra’ al-Kays’ın *Divân*’ına şerhinin bir el-yazması nüshasını zikretmekte ise de, kaynaklarda bu eser hakkında biç bir şey bulunmamaktadır. al-Tibrizî’nin hâlen bilinmeyen eserleri olarak şunlar zikredilmektedir: İbn al-Anbârî ve Yâkût’da: *Maḳâtıl al-fursân*, İbn Hallikân’da: *Tahzib garîb al-ḥadîs*, Yâkût’ta: *Mukaddima fi ‘l-naḥv*.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Sam‘ânî, *Ansâb* (nşr. Margoliouth, 1912), *G M S*, XX, var. 103a; Abû ‘l-Barakât İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ fi şabâkât al-udabâ* (Kahire, 1294), s. 443—448; İbn Hallikân, *Vafayât al-ayân* (nşr. Wüstenfeld), nr. 810; ayn. esr. (İngl. trc. de Slane, 1871), IV, 78 v. dd. (mühim notlarla birlikte); Yâkût, *Mu‘cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 822 v.d.; ayn. mll., *İrşâd* (nşr. Margoliouth), *G M S*, VI/1, 254 v. d.; VI/VII, 286 v. dd.; Sarkis, *Mu‘cam al-matbû‘ât al-arabiya* (Kabire, 1346), (1928), s. 625 v. dd. (M. PLESSNER.)

TEBRİZİ. [Bk. MUHAMMED HUSAYN B. HALAF.]

TEBRİZİ. TİBRİZİ, ŞAMS AL-DİN MUHAMMED B. ‘ALÎ B. MALIKDÂD AL-TİBRİZİ (?—1247), Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin hayat seyri üzerinde büyük bir değişikliğin busûle gelmesine ve bir şâir hüviyeti kazanmasına sebep olan kalender-meşrep bir derviş olup, daha ziyâde Şams-i Tibrizî, kısa ismi veya çok seyahat ettiği için (Aflakî, *Manâkıb al-‘arifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, I, 85) Şams-i Paranda lakabı ile tanınmıştır. Kendisi Tebriz’de ayrıca Kâmil-i Tibrizî adı ile de şöret bulmuştu (Aflakî, ayn. esr., II, 615; *Maḳâlât*, Konya Müzesi kütüp., nr. 2154, var. 1b). Ancak Aflakî (*Maḳâlât*’tan naklen ayn. esr., II, 634)’de, Kâmil-i Tibrizî adını taşıyan başka bir zâtın daha geçmesi ile *Manâkıb-i Avhad al-Din Ḥamid b. Abi ‘l-Fahr-i Kirmânî* (nşr. Badi’ al-Zamân Furûzân Far, Tahrân, 1347, s. 191 v. d., 295)’de Kayseri’de yaşadığı anlaşılan aynı addaki başka birinin mevcûdiyeti, Şams’e verilen bu ismin ya bir müsten-sih hatâsından neş’et ettiğini veya bu üç zâtın da aynı kimse olduğunu göstermektedir. Şama’in hal tercümesi hakkındaki bilgilerimiz, dağınık

bir şekilde *Maḳālāt* adlı eseri ve ondan naklen, Sultan Veled, *Valad-nāma* (nşr. Calāl-i Humāyī, Tabran, ts.)'si ile Faridun b. Ahmed Sipah-sālār (*Risāla*, nşr. Sa'īd-i Nafīsī, Tabran, 1325 hş.) ve Ahmed Aflākī (*Manāḳib al-ārīfīn*, Ankara, 1959—1961, I—II)'nin menāḳibnāme-lerine inhisar etmektedir. Henüz yazma hâlinde bulunan *Maḳālāt*'taki Şams al-Dīn-i Tabrīzī'nin hal tercümesi ile ilgili kayıtların hemen-hemen hepsi, pek ufak farklarla aynen Aflākī'nin eserine geçmiş bulunduğu (bk. Ahmed Eflākī, *Arīflerin menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul, 1964, 2. baskı, I, önsöz, s. XXXI—XXXV; krş. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul, 1952, s. 49—59) burada, bu husula ilgili mâlûmat için sâdece oradaki kayıtlara işaret olunacaktır.

Nisbesinden aslen Tibrizli olduğu anlaşılan Şams'in, babası 'Alī ve dedesi Malikdād'ın hal tercümeleri hakkında şimdilik her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak babasının onu okutmak için bir mektebe vermesi, kendisinin münevver bir aileye mensup olduğunu gösterir. Nitekim kendisi çocukluk devresini ilk mektepte (*maktab-i kudakān*) geçirdiğini ve daha o çağda, bilhasaa Peygamber'in faziletlerine âşık olduğunu ifade etmektedir (Aflākī, *agn. esr.*, II, 614) ki, onun Peygamber'e olan bu sevgi ve saygısı bütün hayatı boyunca devam edecektir. *Maḳālāt*'ındaki ifâdelerinden devrinin mütedâvil ilimlerinin hemen-hemen hepsine vâkıf olduğu anlaşılan Şams'in, bundan sonraki tahsili hakkında bir kayda rastlanmaz. Sâdece onun, ihtimal çok geçmeden, hal tercümesi hakkında maalesef şimdilik bilgi bulunmayan, ancak mesteginden (*salla-bâf* „sepet örücü“) âhî teşkilâtına mensup bulunduğu muhtemel olan Abū Bakr-i Tabrīzī isminde bir şeyhe mürid olduğu görülmektedir (Aflākī, *agn. esr.*, II, 615). Şams, kendi ifâdesine göre bütün velîliğini (*vilâyet*) ilâhî bir aşkla sarhoş (*sakr*) olan ve kendisinde diğer sūfîlerde görülen mestlikten sonraki ayıklık (*şahv*) hâli bulunmayan (*agn. esr.*, II, 617) bu şeyhten aldığı halde, şeyhi ondaki gizli bir husûsiyeti anlamamış ve bunu anlamak ancak Mevlânâ'ya nasip olmuştur (*agn. esr.*, II, 682). Muhtemelen bu anlaşmazlık yüzünden, o da, siyah keçe giyerek daha mükemmel şeyhler bulmak gayesiyle, bir çok başka şeyhlerin müridleri gibi, seyahate çıktı. Onun Tibriz'den ayrıldıktan sonra, Mevlânâ ile buluşuncaya kadar sırasıyla nelerle uğradığı ve buralarda kimlerle tanıştığına dair de açık bir bilgi yoktur. *Maḳālāt*'ında, her hangi bir tarih kaydedilmeksizin, sâdece bazı şehir isimleri ile, bazıları meşhur olmak üzere karşılaştığı bir kısım şeyhin adları

geçmektedir. Siyah keçeden bir külâh ile garip bir kıyâfeti seçen (*agn. esr.*, II, 616) ve kendisine tâcir süsü verdiği için, uğradığı şehirlerde umûmiyetle banlara konan Şams'in kaldığı bölge ve şehirler arasında Irak-ı Acem (b. bk.; *agn. esr.*, II, 631), Bagdad, Şam, Haleb, Tel-Bâşir (bk. A. Gölpınarlı, *agn. esr.*, s. 79), Erzurum, Sivas (*agn. esr.*, II, 674), Kayseri'nin ve tabiatıyla Konya'nın adları geçmektedir. Bu isimlere bakarak, onun önce Irak-ı Acem'e geldiği, oradan Bagdad ve sırasıyla Şam ve Haleb'e geçtiği bir dereceye kadar tahmin olunabilir. Bagdad'ın o sıralarda (VI.—XII. asırda) bir çok meşhur sūfînin bulunduğu büyük tasavvuf merkezlerinden biri olması ve mükemmel şeyh arama isteği, Şams'in, önce Tibriz'den Irak'a doğru yola çıkmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirir. Davlatşâh (*Tazkira*, nşr. Muhammed-i 'Abbâsî, Tahran, 1337 hş., s. 216 v. d.)'ın, Şams'in Bagdad'a geldikten sonra, buradaki ileri gelen şeyhlerden Rukn al-Dīn-i Sucâsî (ölm. 606=1209'dan sonra) ve Câmî (*Nafahat al-uns*, trc. Lâmi 'î Çelebî, İstanbul, 1289, s. 520; krş. *Manāḳib-i Avḫad al-Dīn Hamid b. Abi 'l-Fahr-i Kirmânî*, nâşirin önsözü, s. 17)'nin hem adı geçen bu zâtın ve hem de Bâbâ Kamâl-i Candi'nin müridi olduğuna dair verdiği mâlûmatı, hakikatle te'lif etmek oldukça güçtür. Zîrâ Şams hakkında dağınık da olsa, en mevsuk mâlûmatı ihtivâ eden *Maḳālāt*'ında başta ilk şeyhi olmak üzere devrinin bir çok büyük şeyhlerinin adları bulunduğu halde kendisinin müridliğini yaptığı bu iki şeyhten bahsetmemesi dikkat çekicidir. Onun Rukn al-Dīn-i Sucâsî'nin müridi olarak gösterilmesi büyük bir ihtimalle bir çok benzerlerinde olduğu gibi, Rukn al-Dīn'in asıl müridi olan Avḫad al-Dīn Kirmânî ile tanışması neticesinde sonradan uydurulmuş olmalıdır. Ayrıca bütün seyahati esnasında kendisini bir tâcir gibi göstererek, o devirde âdeta otel vazifesi gören, her hangi bir hankâh veya zâviyeyi tercih etmeyip bir banda kalması (Aflākī, *agn. esr.*, I, 86) da bu husûsu bir dereceye kadar te'yid etmektedir. Esâsen mizâcî da, seriâtle tarîkatı birleştiren böyle bir şeyhe mürid olmaya müsâit değildi. Nitekim Rukn al-Dīn'in gözde müridlerinden olan Avḫad al-Dīn Kirmânî ile ilk karşılaşmada aralarında geçen konuşma, onun bu husûsiyetini açıkça belirtmektedir. Bu karşılaşmada o, Avḫad al-Dīn'e ne ile meşgul olduğunu sorar, o da: „ayî leğende seyrediyorum“ cevabını verince Şams de ona: „ensende çıban yoksa, niçin ayî gökte seyretmiyorsun“ suâlini tevcih eder ki, birincisinin bakikati dar bir çerçevede içinde aramasına mukabil, ikincisinin, bunu kâinatın her zerresinde görmesi, ikinci

arasındaki büyük görüş farkının anlaşmalarına imkân vermediğini açıkça göstermektedir. Dostluğu, dostun, dostunun her türlü hareketine tahammül etme mânâsında anlayan (bk. Aflākī, *agn. esr.*, II, 621 v. d.) Şams, denemek kasdiyle Avḫad al-Dīn'e seriâtle bağdaşmayan bir takım tekliflerde bulunmuş, müsbet bir cevap alamayınca da onu terketmiştir (*agn. esr.*, II, 617). Bununla beraber, Şams'in Avḫad al-Dīn'i yakından tanıdığı, onun hakkındaki hükümlerinden (göst. yer.) anlaşılmaktadır.

Bagdad'da ne kadar kaldığı bilinmeyen Şams'in, ihtimal buradan Şam'a gittiği anlaşılmaktadır. *Maḳālāt* (oradan naklen Furûzân Far, *Mavlânâ Calāl al-Dīn Muhammed maşhûr ba-Mavlavî*, Tahran, 1315—1317 hş., s. 65)'taki bir kayıttan da 626—628 (1229—1231) yılları arasında Şam'da bulunduğu istihrae olunmaktadır.

Şam'da ikameti sırasında, İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240)'nin toplantılarında onunla fikir teâtisinde bulunmuştur (Aflākī, *agn. esr.*, 676 v. d.; krş. A. Gölpınarlı, *agn. esr.*, s. 51 v. d.). Aflākī (*agn. esr.*, I, 82), Şams'in Mevlânâ ile ilk defa Şam'da karşılaştığını kaydetmekte ise de, Sultan Veled (*Valad-nāma*)'de böyle bir ifâdeye rastlanmaz; esâsen Sultan Veled bunu kabul etmiş olsaydı, babasının, Sultân al-'ulamâ Bahâ-üd-Din Veled'in ölümünden (628=1230/1231) sonra, Burhân al-Din Muḫakkik-i Tirmizî ile 9 yıl birlikte bulunduğu dair ifâdesi ile tezada düşmüş olurdu. Halbuki *Maḳālāt*'ta, 16 yıl sonra Şams'in, Şam'da bulunduğu sırada Mevlânâ'nın bir sözünü hatırladığı (Furûzân Far, *agn. esr.*, s. 65) şeklindeki ifâdesi böyle bir karşılaşmanın doğruluğunu te'yid eder mâbiyetle ise de, henüz ilmi neşri yapılmamış bulunan bu eserdeki ifâdenin doğruluğu hakkında kat'î bir şey söylenemez. Kaldı ki, bu karşılaşma hâdisesinin Aflākī'deki iki yerde (s. 82, 618) anlatılışı arasında da tam bir mutabakat yoktur. Zîrâ birinci yerde (s. 82) Şam meydanında Mevlânâ'nın elini tutup: „Ey âlemin sarrafı beni anla“ sözünü söyleyen ve bu söz karşısında kendinden geçen Şams, ikinci yerde (s. 618) ise, aynı hareketi yapıp, aynı sözü söyleyen Mevlânâ'dır. Bu vaziyetten, Aflākī'nin de Şams'in Mevlânâ ile ilk defa Şam'da tanıştığı hakkında sarih bir bilgisi olmadığı, bu rivâyetin, *Maḳālāt*'taki Şams'in ifâdesi üzerine vücuda getirildiği anlaşılmaktadır.

Şams'in, Şam'da ne kadar kaldığı bilinmemekle beraber, onun Şam'dan Konya'ya hangi yoldan geldiği Aflākī (s. 86)'nin bir ifâdesi ile *Maḳālāt*'ta geçen yer adlarına bakılarak bir dereceye kadar tahmin edilebilir. Filhakika Aflākī, Şams'in biri Şam'dan doğrudan-dög-

ruya, diğeri de oradan Tibriz'e döndükten sonra Konya'ya geldiğine dair iki rivâyetin mevcut olduğunu kaydeder. Buna göre o, *Maḳālāt*'ta isimleri dağınık bir şekilde zikredilen şehirlerden, Şam'dan sonra sırasıyla Tibriz, Erzurum, Sivas, Kayseri ve Aksaray yolunu tâkip ederek Konya'ya gelmiştir. Bir müddet müderrislik yaptığına ve bir emîrin oğluna hocalık ettiğine (bk. Aflākī, *agn. esr.*, II, 693) bakılarak Şams'in, bir zaman Erzurum'da kaldığı ve oradan Sivas'a geldiği, Asad al-Dīn-i Mutakallim adında bir şeyh ile münâkaşasına bakılırsa (II, 674), burada da bir müddet oturduğu anlaşılmaktadır.

26 cemâziyelâhır 642 (26 teşrin II, 1244)'de Konya'ya gelen Şams, mutâdî üzere bir hana kondu. Bu hanın adı, Aflākī'de bir yerde (I, 86) Şakar-furûşan, başka bir yerde (II, 618) Şakar-rizân, Sipahsālār'da (*agn. esr.*, s. 126) ise, Biring-furûşan, şeklinde geçmektedir. Aflākī'deki adların, mâna bakımından (Şakar-furûşan „şeker satanlar, şeker dökener veya akıtanlar“) birbirine yakın bulunmaları dolayısıyla aynı olma ihtimali mevcut olduğu halde, Sipahsālâr'daki şekil (Biring-furûşan=Piringçiler hanı), muhtelif zamanlarda muhtelif meslek erbâbı tarafından kullanılışa göre adlandırıldığı düşünülüşü takdirde, ancak bu ban bunlarla aynı olabilir. Şams, bir gün Konya'da Panba-furûşan (pamuk satanlar) medresesinden dönmekte olan Mevlânâ'nın atının başını tutup ona Peygamber ile Bayezid Bistâmî (b. bk.)'den hangisinin daha büyük olduğuna dair suali karşısında Mevlânâ'nın Peygamber'i tercih eden müessir cevabı üzerine kendinden geçerek Mevlânâ'nın medresesine götürülmüş ve burada üç ay müddetle kimseye görünmeden bir hücrede kalmışlardır. Mevlânâ'nın onun yüzünden etrafı ile ilgisini kesmesi, kendisini sevenler arasında infiale mücip olmuş, düşmanlık derecesine varan bu kırgınlık neticesinde Şams, 21 şevvâl 643 (10 veya 11 mart 1246)'de Konya'yı terk ile Suriye'ye gitmiştir. Tekrar Konya'ya döndükten 6 ay sonra öldürüldüğüne bakılırsa (bk. Aflākī, *agn. esr.*, II, 691) onun burada bir buçuk yıla yakın bir müddet kaldığı anlaşılr.

Ancak Şams'in gitmesi ile mes'ele halledilmemiş, aksine Mevlânâ'nın ona olan sevgi ve tahassürü bir kat daha artmıştı. Mevlânâ onu getirtmek ve bu tahassürünü gidermek için oğlu Sultan Veled'i Şam'a gönderdi (bk. mad. CELÂLEDDİN RÜMÎ; Sultan Veled, *agn. esr.*, s. 47, 52; Aflākī, *agn. esr.*, II, 689). Fakat Sultan Veled, Şam'da onu bulamadı; Haleb'de olduğunu öğrenince, adam gönderip Şam'a getirtti ve oradan da bir aylık bir yolculuktan

(bk. Sultan Veled, *ayn. esr.*, s. 49; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 79 v.d.) sonra Konya'ya geldiler.

Şams, Konya'ya döndükten sonra, aleyhinde bulunanlar pişmanlıklarını ifade ettikleri gibi, Mevlânâ ile olan münâsebeti de, bir müddet, eskisinden daha sıkı bir şekilde devam etti. Şams, ihtimal bu arada, Kîmiyâ isimli bir kadınla da evlendi. Karısına karşı davranışından epeyce kıskanç olduğu (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, II, 637, 642; Sipahsâlâr, *ayn. esr.*, s. 133) anlaşılan Şams'in, Aflâkî (*ayn. esr.*, II, 643)'de hanımının ölümünden sonra şâban 644 (kânun II, 1246)'te tekrar Şam'a gittiği kayıtlı ise de, diğer kaynakların hiç biri bunu te'yid etmemektedir. Bu kayıta, Şams'in son kayboluşu ile ilgili olması akla daha yakın görünmektedir.

Şams'in Mevlânâ ile olan yakınlığı, çok geçmeden (6 ay; bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, s. 691) Mevlânâ'nın etrafındakilerin kıskançlığını yeniden canlandırmakta gecikmedi. Nitekim aralarında, Mevlânâ'nın, ihtimal Şams'in zevcesi Kîmiyâ Hâtun sebebiyle Şams ile arası açılan (bk. Sipahsâlâr, *ayn. esr.*, s. 133; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 81) ortanca oğlu Alâeddin Çelebi'nin de bulunduğu 7 kişilik bir grup, Şams'i öldürmeyi kararlaştırdı ve 5 şâban 645 (5 kânun 1247)'de onu öldürdüler (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, s. 684, 686; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 84 v.d.). Kaynaklarda Şams'in öldürülmesinden ziyâde bemen kayboluşuna dâir rivâyet, hiç olmazsa başlangıçta muhtemelen bu cinâyeti Mevlânâ'dan saklama gayretinden neş'et etmiştir. Zîrâ Aflâkî (*ayn. esr.*, II, 701)'deki bir kayıt, Şams'in öldürüldükten sonra bir kuyuya atıldığını, oradan Sultan Veled tarafından çıkarılıp Mevlânâ'nın medresesinin bânisi Amîr Badr al-Dîn Gavhar-taş'ın yanına gömüldüğünü göstermektedir. Onun Sultân al-'ulamâ Bahâ-üd-Dîn Veled'in yanına defnedildiğine dâir rivâyet (bk. *ayn. esr.*, II, 700) birincisine nazaran pek zayıf görünmektedir (krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, göst. yer.). Üzerine bir sanduka konulup, mezar haline getirilen cesaedinin atılmış olduğu kuyunun bulunduğu yerde Şams'in makamını içine alan bir zâviye yapılmıştır (Şams'in ölümünden sonra Mevlânâ'da husûle gelen ruhî değişiklik için bk. mad. CELÂLEDDİN RÜMÎ; A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 85-93).

Es er i. Keskin bir zekâ ve kuvvetli bir ruhî te'sîre sâhip olmakla berâber, eski kimya, astroloji, riyâziye, ilâhiyat, felsefe, mantık ve hilâfiyat ilimlerine vâkıf bulunan (Aflâkî, *ayn. esr.*, s. 626) Şams'in en büyük eseri, hiç şüphesiz yok ki, ruhundaki şairlik eğilimlerini harekete getirdiği Mevlânâ'ya ilham kaynağı

oluşudur. Esâsen içinde bulunduğu ruh hâleti dolayısıyla geniş bilgisine rağmen, her hangi bir eser te'lif etmesi de beklenemez. Bu itibarla bugün elimizde bulunan Farsça mensur *Maqâlât* adlı eser de bizzat onun kaleminin değil, „daldan-dala atlayan“ konuşmalarının başkaları tarafından tesbitinden ibârettir. Eserin mevzûunu, Şams'in felsefe ve kelâm hakkındaki fikirleri, bâzı âyet ve hadislerin tefsiri, çeşitli inançlar hakkında verilen bilgi, muhtelif vesilelerle Arap ve Fars edebiyatlarından nakledilen beyitler, kendinden önce ve devrindeki sûfilerin sözleri ile bakiyat bakımından ilgi çekici bâzı hikâyeler teşkil eder. Şams'in muhtelif toplantılardaki veya yerlerdeki konuşmalarının çok defa gelişigüzel tesbitinden ibâret olan bu eserde, her hangi bir tertibe rastlanmadığı gibi, okunurken, insan, sür'atli konuşan bir kimseye âit, güçlükle tesbit edilebilmiş ve bu yüzden de bâzan birçok yerleri eksik kalmış bir metinle karşı-karşıya kalır. Nitekim mevzûlar arasında olduğu gibi, sözler arasında da çok defa sağlam bir bağ kurmak oldukça güçtür. İhtimal bu konuşmaları tesbit edenler, Şams'in, mes'eleleri açıklarken, bunların izah mâhiyetindeki kısımlarını bir tarafa bırakıp, daha çok neticeleri kaydetmişlerdir. Bu hal ise, eserin kolayca anlaşılmasını oldukça güçleştirir. Buna, tesbit edilebilen kısımlarda, dinleyicilerin üzerinde daha te'sirli olabilmek için, umûmiyetle sûfi meclislerindeki konuşmalarda mütâd olan kısa, fakat veciz söz söyleme gayretinin bakiim olmasını da ilâve etmek gerekir (krş. msl. Aflâkî, *ayn. esr.*, II, 644-678 v.d.). Bütün bunlara, mevcut nüsbalar arasındaki büyük farkları da ilâve edince, eserin ilmî bir neşrinin ne kadar güç olduğu kendiliğinden anlaşılır. Türkiye'de oldukça bol ve eski nüsbaları bulunan (bk. H. Ritter, *Maulânâ Calal al-Dîn Râmî und sein Kreis*, Isl., 1942, XXXVI, 228 v.d.; A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 27-30) ve gerek Şams'in, gerek Mevlânâ'nın daha iyi anlaşılabilmesi için lüzumlu olan bu eser, henüz ilmî bir neşrinin yapılmasını beklemektedir.

Maqâlât, Mevlânâ ve etrafındakilere dâir bâzı eserlere kaynak olduğu gibi, bizzat *Mesnevî*'deki bâzı kısımların mevzûları ile *Divân-i kabîr*'deki bâzı mazmunlar ve telmihler de ondan alınmıştır (krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.).

Şams'e, bu eser dışında, 138 beyitlik *Marğûb al-kulûb* adlı manzum bir eser daha izâfe edilmektedir. Ancak, gerek üslûbu, gerek yazılış taribini gösteren 757 rakamı, bu eserin, Şams'e âit olmadığını açıkça te'yid etmektedir (krş. Badî al-Zamân Furûzân Far, *ayn. esr.*, s. 99).

Şams, *Maqâlât*'ta, geniş bir bilgiye ve keskin, tenkidî bir zekâyâ sâhip olan, insanı çok iyi tanıyan ve onunla ilgili mes'eleleri isâbetle teşhis eden, kendi değerine inanmakla berâber, tanınmaktan kaçan melâmî-meşrep bir dervîş olarak gözüktür. Bir tarîkate veya Mevlânâ bâriç, bir şeybe bağlanmayan Şams, bir şehir veya ülkeye de bağlı değildir. Tek başına seyahat eden Aflâkî, *ayn. esr.*, s. 631) ve çok defa sokak-sokak dolaşan bu dervîşi, gerçek kalendarlerden ayıran en büyük busûsiyet, geniş bilgisi, kendine has düşünceleri ile Peygamber'i nümüne olarak almasıdır. Esâsen büyük bir ihtimalle, Mevlânâ'yı ona bağlayan da bu busûsiyetidir. Aralarındaki sıkı bağlılık ise, anlaşılma basreti içinde çırpınan iki insanın, birbiriyle tanışmak sûretiyle bu imkânı kavuşmalarının neticesidir. Sultan Veled (*ayn. esr.*, s. 198) Mevlânâ'nın, Şams'e olan bu bağlılığını, Şams'in ona, âşıklar zümresininkinden daha yüksek olan ve o zamana kadar bilinmeyen *maqâm-ı ma'sûk* adı ile yeni bir makamı tanıması şeklinde izah eder. Tamamiyle tasavvufî bir mâhiyette olan bu izah tarzı, güzelliğin değil, sevilmenin esas olduğunu kabûl eden Mevlânâ (*Fihî mâ fih*, nşr. Badî al-Zamân Furûzân Far, Tahrân, 1330 bş., s. 72; trc. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1959, s. 61)'nın görüşüne de uygundur.

Mevlevî tarikatı, kurulduktan sonra, Şams kolu ve Veled kolu diye ikiye ayrılmış. aşk ve cezbeyle temsil eden birinci kol, Şams'e izâfe edilmek sûretiyle o bir tarikat kurucusu olarak da gösterilmiştir (bk. Vahidî, *Hvâcâ-i Cihân va Nâica-i Cân* Üniv. kütüp., nr. TY 9504, var. 69a-74b; krş. A. Gölpınarlı, *Mavlânâ'dan sonra mevlevîlik*, İstanbul, 1953, s. 204-210).

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (TAHSİN YAZICI.)

TEBÜK. TABÜK, Hacı yolu ve Şam'dan Medine'ye giden demir-yolu üzerinde kâin bir şehir (Yâkût'a göre, al-Hîr'den 4 ve Medine'den 12 günlük mesâfede). Tabük, kumlu bir ovanın engebeli arâzisi üzerinde bulunmakta olup, muhtemelen (Arap efsânesinde zikredilen), gür bir su kaynağına sâhiptir. Şebirin en mühim binası, bir kitâbeye göre, 1064 (1654)'te inşâ edilmiş olan hacılar kalesidir. Bu yapının en eski kısımları, daha sonra inşâ edilenlerden kolayca ayırdedilebilir. Bu kalenin yanında da güzel yontma taşlardan yapılmış yeni bir câmi vardır. Euting, 5 kişilik bir garnizon müstesnâ, bu mahalli boş buldu. Jaussen ve Savignac, çerçöple örtülü damları ve kerpiçten yapılmış duvarları bulunan, takriben, 40 evden

bahsederler. Burada meyve ağaçları çok ibmâl edilmiş bir durumda idiler.

Peygamber zamanında, Tabük, Arabistan'ın şimaldeki hudut noktalarından biri idi; bir az ötede de Bizans toprakları başlıyordu. Bu mahall, Peygamber'in, 9. hicret yılında şimâle karşı giriştiği mühim sefer dolayısıyla meşhur olmuştur. Grekler, Âmila, Lahm ve Cuzâm'dan mürekkep olan abâlî, Peygamber'in yaklaşması üzerine kaçtı. Bununla berâber Peygamber, herhalde daha şimaldeki Araplar ile meşhûr mıntıkaları ele geçirmeyi hedef edinen tasavvurundan, çok fazla sıcak olan mevsimin, kış'alarının şevkini kırmaması üzerine, sarf-ı nazar etmek mecbûriyetinde kaldı. Bunun içindir ki o, dönüşünden önce, Tabük'ta ancak on gün kadar kaldı. Mâmafib bu müddeti Ayla, Azruh ve Mağna ahâlisî ile müzâkere ederek geçirdi ki, bu da onların itâat ve inkiyâdını intâe etti.

Bibliyografya: Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 824 v.d.; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 902 v.dd.; Tabari, nşr. de Goeje), I, 1692 v.dd.; Vâkidi (trc. Wellhausen), s. 390 v.dd.; Balâzûrî (nşr. de Goeje), s. 59; Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (1923), I, 172 v.d.; Euting, *Tagebuch einer Reise in Innerarabien* (1914), II, 180-185; Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, I, 57-70. (FR. BUHL.)

TECNİS. TACNİS (A.), veya CİNÂS [b. bk.], c-n-s kökünden II. (*taf'îl*) vezinde bir masdar olup, „iki şeyi veya iki kelimeyi birbirine benzer hâle getirmek“ (*Kâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 891; Ahmed Hamdi, *İlm-i bed'iy*, İstanbul, 1289, s. 8) mânâsına gelmektedir. Edebiyatta ise, bir bedî (*badî* [b. bk.]) istilâhı olarak, nazım ve nesirde mânâları farklı olmakla berâber barfler, bareke, yazılış, telâffuz, basit veya mürekkep oluşları bakımından tam veya kısmen benzer iki veya daha fazla kelimeyi kullanma sanatıdır. Bu iki kelimeye, birbirine nisbetle *mütecânis*, tecnis sanatı bakımından ise, *arkân* adı verilir. Tecnis'in şu şekilleri vardır:

I. 1. Tam tecnis, iki kelimenin harf, bareke, yazılış, basit veya mürekkep ve vezin bakımlarından bir oluşundan, yani bu bakımlardan birbirinin tamamiyle aynı, fakat mânâları farklı iki veya daha ziyâde kelimeyi bir şiir veya nesir parçasında kullanmaktan ibâret olup, bunun iki şekli mevcuttur:

a. Mümâsîl tecnis, bunda tam tecnis'te aranan şartların yanında dilbilgisindeki cinsiyetleri bakımından da aynı olmaları (ikisinin de isim, ikisinin de fiil veya edat olması) şartı aranır. Msl. „Kiyâmet (al-sâ'a) kopacağı gün, günahkârlar dünyada bir spâttan (al-sâ'a)

haşka kalmadıklarına yemin ederler." Kur'an (XXX, 55)'da geçen (al-sā'a) kelimeleri ile, Farsça'da *kām* „ağız, damak“ ve *kām* „muraad“ ve Türkçe'de *yār* „dost“ ve *yar* „uçurum“ kelimeleri ile veya Türkçe'de *çalar* „saz çalmaktan“ ile, *çalar* „hırsızlık etmekten“ fiilleri gibi.

b. Müstevfâ tecnis, dilbilgisi bakımından ayrı cinsten (msl. bir isimle bir fiil, bir fiil ile bir isim veya bir isim ile bir edat) iki kelime arasındaki benzerlikten ibaret olup, buna „kâfi“ veya „tam olmayan“ mânâsında müstevfâ denilmiştir. Msl. *man mātā min ha-daşı 'l-zamāni fa-innahu — yaḥyā ladā Yaḥyā* b. 'Abd Allāh, zamanın musibetlerinden ölen kimse, Yaḥyā b. 'Abd Allāh'ın yanında yaşar „dirilir“; zîrâ o cömerttir ve cömertlik adını yaşattırır“ (Abū Tammām, *Dīvān*, Beyrut, 1905, s. 341). Bu ibârede birinci *yaḥyā* „yaşar“, ikincisi ise, bir şahıs isimidir.

2. Mürrekkep tecnis, tam tecnis'te aranan şartlar bulunmakla berâber, iki kelimeden birinin basit ve diğerinin mürrekkep olmasıdır. Arapça *vasā'il* „vesileler“ ile *vasā'il* „ve dilenci“; Farsça'da *tābānda* „parlayan, ışıldayan“ ile *tā banda* „tâ ki kul“; Türk edebî san'atlarında bu kelimelerin yazılış şekillerindeki birlik veya farklılığa göre, bu tecnis'de *mutaşâbih* veya *maḥrân* ve *mâfrāk* olmak üzere iki kısma ayrılır:

a. Mütetâbih tecnis, basit ve mürrekkep kelimelerin sâdece yazılış bakımından birbirine benzerliğinden faydalanılarak yapılır. Msl. *izā malika lam yakun zā hiba — fa-da'hu fa-daolatuhu zā hiba* „bir bükümdar cömert (zā hiba) olmadığı vakit, onu terket, zîrâ onun devleti gider (zā hiba), yani kaybolması yakındır“ (Abū 'l-Faṭḥ al-Bustî, *Dīvān*, Beyrut, 1924, s. 12); Farsça'da *dard-i yār-i mā* „sev-gilimizin derdi“ ile *dar diyār-i mā* „bizim diyarda“ ve Türkçe'de *pervâne* „mâlum hayvan“ ile *pervâ ne* „ne pervâ“.

b. Mefrūk tecnis, kelimelerin telâffuz bakımından aynı, yazılış bakımından farklı oluşudur. Msl. *kullukum kad aḥaza 'l-cāma va-lā cāma lanā — ma'llaḡi zarra mudīr al-cāmi lav cāmalanā* „hepiniz kadehi aldınız ve bizde hiç bir kadeh yok (va-lā cāma lanā); kadehi döndüren bize de iyi davranırsa (lav cāmalanā) ne zarar gelir?“ (Abū 'l-Faṭḥ al-Bustî, *Dīvān*'ında yoktur); Farsça'da *ahl-i dilānast* „gönül ehilleri vardır“ ile *ahl-i dilānast* „gönül ehli odur“; Türkçe'de *perişan* „dağınık“ ile *peri, şan buldu*.

II. 1. Muharref tecnis, yazılış bakımından aynı, hareke (kısa sesliler) bakımından farklı iki kelime ile elde edilir; ona bu ad,

harfleri aynı olduğu halde, hareketlerinin birbirine nymamasından (inhiraf etmesi) dolayı verilmiştir. Msl. *cabbat al-burd* „yollu kumaştan cübbe“, *cabbat al-bard* „soğuğa karşı cübbe“ sözlerindeki *al-burd* ile *al-bard*; *al-cāhil imma mufriṭ av mufarriṭ* „cāhil ya haddi aşar veya aşırı derecede haddin gerisinde kalır“ (*mufarriṭ* bu misâlde görüldüğü üzere, *taḥdīd* nazarı itibâre alınmamaktadır); *al-bid'a şarak al-şirk* „bid'at (yenilik) Allah'a ortak koşmak (al-şirk) tuzâğı (şarak)'dır“. Farsça'da, *gazida* „seçil miş“ ile *gazida* „ısıril mış“; Türkçe'de *gül* ile *gel*.

2. Nâkıs (eksik) tecnis, birbirine benzeyen kelimelerin birinde, bir veya daha fazla harfin bulunmasından ibaret olup, fazla harflerin bulundukları yerler ile sayılarına göre *mu-karrar*, *muşavvaş*, *muḡayyal* adlarını alır.

a. Mükerrer tecnis, birbirine benzeyen kelimelerden birinin önünde fazla harf bulunmasından ibarettir. Msl. *va 'l-taffati 'l-sāku bi 'l-sāki ilā rabbika yauma'izin il-masāk* „ölüm korkusu ile bacakları (sāk) dolaşır; o günde gönderilme yeri (masāk) rabbidir“ (Kur'an, LXXV, 29-30) âyetindeki *sāk* ile *masāk* ve Farsça'da *ab* „su“ ile *sarab* „serap“; Türkçe'de *ak* ile *kayak*.

b. Müşevveş tecnis, fazla harfin, iki kelimeden birinin ortasında bulunmasından ibarettir. Arapça *caddi caddi* „servetim gayretime bağlıdır“; Farsça'da *Cam* „Cem“ ile *Cām* „kadeh“.

c. Müzeyyel tecnis, veya cinâs, fazla harfin iki kelimeden birinin sonunda bulunmasından ibarettir. Abū Tammām (*Dīvān*, s. 42): *gamud-dāna min aydin 'avāşimîn — taḥālū bi-asḡāfin kavāzin kavāzibi* „sopalar ('avāşin) gibi sert ve koruyucu ('avāşimîn) ellerini uzatırlar; onlar öldürmeye karar veren (kavāzin) ve kesen (kavāzibi) kılıçlarla saldırırlar (Düşmanlara vuran, tarafdarlarını müdâfaa eden, öldürmeye kararlı ve kesen kılıçlarla düşmanlara saldıran ellerini uzatırlar)“ beytindeki *'avāşimîn* ile *'avāşimîn*, *kavāzin* ile *kavāzibi* kelimeleri: Farsça'da: *şahr* „şehir“, *şohra* „şöhret, meşhur“; *çaşm* „göz“ ile *çaşma* „çeşme, kaynak“; *mug* „saç, kıl“ ile *mūya* „ağlama“; Türkçe'de: *kar* ile *karga* gibi.

Bâzan iki kelimelerin birinde sondaki harf birden fazla olabilir. Msl. *al-Hansa* (*Dīvān*, Beyrut 1896, s. 25)'nın: *inna 'l-bukā'a huva 'l-şifā'u min al-cavā bayna 'l-cavānih* „ağlama, böğürlerimde (al-cavānih) bulunan ateşin (al-cavā) şifasıdır“.

3. İki kelime, sessizleri bakımından birbirine uymazsa, bu uyumsuzluğun bir sessiz üstünde olması istenir.

A. Muzâri (muzâri) tecnis, telâffuzları birbirine yakın iki farklı sessizle yapıp üç şekli vardır:

a. Bu şekildeki sessiz, kelimelerin başında bulunur. Msl. *baynî va-bayna kinnî laylun dāmisan va-fariḡun tāmisan* „bulduğum yer ile ikâmetgâhım arasında, karanlık bir gece (dāmisan) ve silinmiş (tāmisan) bir yol vardır“ *Harîrî Maḡāmāt*. (nşr. de Sacy, XVI, 185)'deki *dāmisan* ve *tāmisan* kelimeleri ile, Farsça'da *tâbdâr* „ateşli“ ile *bîdâr* „uyanık“ kelimelerinde olduğu gibi.

b. Bu şekildeki, yâni birbirinden farklı, fakat telâffuzları birbirine yakın sessiz, kelimelerin ortasında bulunur. Msl. *va'llaḡi huva yufimunî va yaskîn va izā maraḡtu fahuva yaḡfîn* „beni yediren ve içiren odur, hasta olduğum vakit, bana şifa veren odur“ (Kur'an, XXVI, 80-81) âyetindeki *yaskîn* ve *yaḡfîn* kelimelerindeki gibi.

c. Farklı sessizler, iki kelimelerin sonunda bulunur. Msl. *al-ḡayru ma'ḡadan fî navāşihā 'l-ḡaylu* „saadet (al-ḡayru) atların (al-ḡaylu) yelelerine bağlanmıştır“ (Bu söz bir badis olup, Buḡrî, Muslim, Tirmizî, Nasa'î ve İbn Mâce'nin badis mecmualarında zikrolunmuştur).

B. Lâhik (lâhik) tecnis, telâffuzda iki sessiz arasında hiç bir benzerliğin bulunmasından ibaret olup, şu üç şekli vardır:

a. Telâffuz bakımından benzemeyen sessizler, iki kelimelerin başında bulunur. Msl. *vaḡlan li-kullî humazatin lumazatin* „arkadan kötüleyen ve yüzüne karşı yerenlerin vay hâline“ (Kur'an, CIV, 1) âyetindeki *humazatin* ve *lumazatin* kelimeleri ile Farsça *dard* „dert“, *gard* „toz“; Türkçe'de *taḡuk*, *kavuk*; *dar* ve *kar* kelimelerinde olduğu gibi.

b. Bu sessizler iki kelimelerin ortasında bulunur. Msl. *lastu 'an ḡarvatîn balaḡtu madāhā — ḡayra annî 'mrū'an kafānî kafāfî* „onun gâyesine servetle ulaşmadım, mâdem ki ben insanım, yaşamak için yeten (kafāfî), bana kâfidir (kafānî)“ Buḡrî (*Dīvān*, Kahire, 1329 [1911], II, 108)'deki *kafāfî* ile *kafānî* kelimelerinde ve Farsça'da *dard* „şarap tortusu“ ile *duzd* „hırsız“; Türkçe'de *kuzu* ile *kuru* kelimelerinde olduğu gibi.

c. Bu sessizler iki kelimelerin sonunda gelir; Msl. *va izā cā'ahum amrū min al-amni avi 'l-ḡavfi* „onlara emniyet (amn) veya korkuya dâir bir haber (amr) geldiği vakit...“ (Kur'an IV, 83) âyetindeki *amn* ile *amr* ve Farsça'da *âtiş-bâz* „ateşle oynayan“ *âtiş-bân* „şeytan“; Türkçe'de *kar* ile *kaz* gibi.

4. İki kelimelerin cins, sessiz sayısı ve görünüş itibâriyle birbirinin aynı, fakat sessizlerin tertibi bakımından farklı olmasına *tacnîs* al-

kalb „sessizlerin yerlerini tersine çevirme“ denir. Msl. *ḡusāmuha fathān li-avliḡā'ihî ḡafḡan li-a'dā'ihî* „kılıcı dostlar için bir zafer (fath), düşmanlar için bir ölümdür (ḡafḡ)“ cümlesinde *fath* ile *ḡafḡ* ve Farsça'da *şāhta* ile *ḡāsta* gibi. İki kelimedeki harflerin tertibindeki değişikliğe göre bu tecnis'te de şu şekillere rastlanır:

a. Bütün sessizlerin tertibini tamamiyle değiştirme (*Kalb kull*). Msl. *allāhumma 'star 'av-rātīnā va āmin rav'ātīnā* „ey Allah'ım utarılacak yerlerimizi ('av-rātīnā) ört ve korkulardan (rav'ātīnā) bizi emin kıl“ cümlesindeki *'av-rātīnā* ile *rav'ātīnā* ve Farsça'da *riş* „sakal“ ile *şir* „aslan“ gibi.

b. Bu değişiklik kelimelerin bazı harflerinde olursa buna da *Kalb ba'z* „kısmen değişiklik“ denir. Aneak harfleri bu şekilde sıralanmış olan iki kelimeden biri beytin ilk, diğeri ise son mısraında bulunursa, buna (*maḡlāb mu-cannaḡ*) adı verilir. Msl. *lāḡa anavāra 'l-hudā min — kaffihî fî kullî ḡālî* „avucundan ber türlü ahvâlde doğru yolun nurları parladı“ beyti de *lāḡ* ile *ḡāl*, ve Farsça'da *azān cādu-vāna du çāsm-i siyāḡ — dilām cāvidāna 'adīl-i anāst* „o iki sihirli siyah gözden, gönlüm ebediyyen zahmet ve sıkıntıya denk olmuştur“ beytinde *cāduvāna* ile *cāvidāna* kelimeleri gibi.

III. Benzer iki kelimeden biri diğerini tâkip ederse, bu cinâsa *muzdavic*, *muraddad*, *mukarrar* adları verilir. Msl. *cî'ta-ka min Saba' bi-naba'* „Sana Saba'dan bir haber (naba') getirdim“ (Kur'an, XXVII, 22) gibi. [Bunlardan *mukarrar tacnîs* ile *muzdavic tacnîs* arasında küçük bir fark vardır. *Mukarrar tacnîs*'te, müterâdif mütecânis iki kelimelerin harfler bakımından birbirine müsâvi olması, *muzdavic tacnîs*'te ise, iki kelimeden birisinin harf bakımından diğerinden fazla olmasıdır. 1. Bu fazlalık kelimenin başında veya sonunda olabilir. Msl. *in'ām* „nimetlendirme“ ile *'ām* „umûmî“ ve *cā* „ara“ „ırmak“; 2. Bu fazlalık ikinci kelimelerin sonunda, msl. *bār* „yük“ ile *bāra* „hakkında“; 3. Fazlalık birinci kelimelerin evvelinde, ikinci kelimelerin sonunda, msl. *inkār* ile *kāra*; 4. Fazlalık ilk kelimelerin ortasında *dām* „tuzak“ ile *dam* „nefes“; 5. Fazlalık ikinci kelimelerin ortasında *şumur* „say“ ile *şumār* „sayı, aded“ olabilir (Ahmed Hamdi, *ayn. esr.*, s. 15 v. d.).

IV. Tecnis'e iki san'at bağlanır:

1. *İstiḡāk*, iki mütecânis kelimelerin tek kökten gelmesi (*istiḡāk*). Msl. *fa-aḡim vachaka li 'l-dini 'l-ḡayyimi* „o yüzünü doğru dine yönelt“ (Kur'an, XXX, 43) âyetindeki *aḡim* ve *ḡayyim* kelimelerinin her ikisi de *k-v-m* kökünden gelmişlerdir. Aynı şekilde *miḡdār*, *maḡdār* kelimeleri de *ḡ-d-r* kökünden teşkil olunmuşlardır.

1. 2. Benzer istikak (*şibh istikāk*), benzer iki kelimeden birinde bulunan harflerin hepsi ve çoğu diğerinde de bulunduğu halde, bunların ayrı kökten gelmiş olmasından ibârettir; msl. *qāla inni lî-ʿamalikum min al-kālîn* „ben sizin amelinizin aleyhindeyim“ (*Kur'an*, XXVI, 169) âyetinde *qāla* ve *kālîn* kelimeleri aynı kökten gelmemekte olup, biri *q-v-l* diğeri ise *q-l-v* kökünden muştaktır.

Abu 'l-Fatḥ al-Bustî, mânaları farklı, benzer veya yarı benzer kelimeleri ihtivâ eden bir darb-ı mesel veya hikmetli sözler mecmuasından ihâret, *al-Tacnîs al-anîs al-badî' al-ta'sîs* adlı bir eser te'lif etmiş olup, Taşköpri-zâde (*Miftâh al-Sa'âda*, II, 229) bundan parçalar nakletmiştir.

Bibliyografya: I. Arapça: Muhammed 'Alî b. 'Alî al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn* (Kalküte, 1862), 229, 597; Fahr al-Dîn Muhammed b. 'Omar al-Râzî, *Nihâyat al-icâz fî dirâyât al-icâz* (Kahire, 1317), s. 28; Şalâh al-Dîn al-Safadî, *Cinân al-cinâs* (İstanbul, 1299); Curcânî, *Ta'rifât* (İstanbul, 1307), s. 35; al-Şarîşî, *Şarḥ al-makâmât* (Bulak, 1300), I, 369; de Sacy, *Les Séances de Hariri* (Paris 1847—1853), s. 80, 268; Abu 'l-Fatḥ Nağr Allâh b. Muhammed b. 'Abd al-Karîm al-Mavşilî, *al-Maṣâl al-sâ'ir fî adab al-katib va 'l-şâ'ir* (Kahire, 1312), s. 98; Abû Hilâl al-Hasan b. 'Abd Allâh al-'Askarî, *Kitâb al-şinâ'atayn* (İstanbul, 1320), s. 249; Yahyâ b. Hamza b. 'Alî b. İbrâhîm al-'Alavî al-Yamanî, *Kitâb al-tirâz* (Kahire, 1332), II, 355; Abû Ya'kûb Yûsuf al-Sakkākî, *Miftâh al-ulûm* (Kahire, 1318), s. 181; *Cinâs, Tacnîs*; Taşköpri-zâde, *Miftâh al-sa'âda* (Haydarâbât, 1329), I, 229; II, 339; 'Abd al-Hâdi Nacâ al-Abyârî, *Su'ûd al-ma'âlî* (Bulak, 1283), I, 301; İbn Raşîk, *al-'Umda* (Kahire, 1325=1907), I, 220; Abû Mağûr al-Sa'âlibî, *Fikḥ al-luğa va asrâr al-'arabîya* (Kahire, 1317), II, 314; Kâsim al-Bakraçî al-Halabî, *Hilyat al-badî' fî madḥ al-nabî al-şafî* (Haleb, 1293), s. 14; Abd al-Hamîd Kaddas b. Muhammed 'Alî b. al-Ḥaṭib, *Tâlî al-sa'd al-rafi' fî şarḥ nûr al-badî' alâ naẓm al-badî'* (Kahire, 1321), s. 12; İbn Huceat al-Hamavî, *Hizânât al-adab* (Kahire, 1304), s. 20; 'Abd al-Ganî al-Nâbulûsî, *Nafaḥât al-azhâr alâ nasamât al-aşḥâr* (Bulak, 1299), s. 12; Calâl al-Dîn al-Kazvînî al-Ḥaṭib, *Talḥîş al-miftâh* (Kahire, 1322 [=1904]), 'Abd al-Rahmân al-Barkûkî'nin notları ile), s. 387; Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî, *Muḥtaşar al-ma'ânî* (İstanbul, 1318), s. 193; ayn. mll., *al-Muṭavval* (İstanbul, 1304), s. 445; Meemua: I. Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî, *Muḥtaşar alâ talḥîş al-*

miftâh; 2. İbn Ya'kûb al-Mağribî, *Mavâhib al-faṭṭâḥ fî şarḥ Talḥîş*; 3. Bahâ' al-Dîn al-Subkî, *'Arûs al-afrâḥ fî şarḥ talḥîş* (kenarda); 4. al-Ḥaṭib al-Kazvînî, *al-İzâḥ*; 5. al-Dasûkî, *Ḥāşiya 'alâ Muḥtaşar al-Taftâzânî* (Bulak, 1317), IV, 322; 'Abd al-Rahîm b. 'Abd al-Rahmân b. Ahmed al-'Abbâsî, *Ma'âhid al-tanṣîḡ, Şarḥ savâhid al-Talḥîş* (Kahire, 1316), II, 69—82; 'Abd Allâh b. al-Mu'tazz, *K. al-badî'* (nşr. Ignatius Kratckovsky), *G M N*, London, 1935, bk. fihrist; 'Abd al-Kâbir al-Curcânî, *K. asrâr al-balâğa* (nşr. Hellmut Ritter), İstanbul, 1954, s. 5—19;

II. Farsça: Muhammed b. 'Omar al-Râdû-yânî, *Kitâb tarcumân al-balâğa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949, s. 10—26; Raşid al-Dîn Muhammed 'Omârî Kâtib-i Balhî Ma'rûf bi-Vaṭvât, *Kitâb ḥadâyik al-sihr fî daḳâyik al-şî'r* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahrân, ts., s. 5—14; Şams al-Dîn Muhammed b. Kays al-Râzî, *al-Mu'cam fî ma'âyir aş'ar al-'acam* (nşr. Muhammed b. 'Abd al-Vahbâb Kazvînî ve Mudarris Rażavi), Tahrân, 1338 hş., s. 337—343; 'Alî b. Muhammed al-Muḥtaḥir bi-Tâc al-Ḥalavî, *Daḳâyik al-şî'r* (nşr. Sayyid Muhammed Kâzîm İmâm), Tahrân, 1341 hş., 3, s. 8—25; Dâyirat al-ma'ârif-i Fârisî (Tahrân, 1345), I, 753; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'orient musulman* (Paris, 1873), s. 120 v. dd.

III. Türkçe: Ankaravî, *Miftâh al-balâğa* (İstanbul, 1284), s. 134 v.d.; Sulayman Hüsnü, *Mabânî 'l-inşâ'* (İstanbul, 1289), s. 230—256; Ahmed Hamdi, *İlm-i bedâyî* (İstanbul, 1289), s. 8—18; (ayn. mll., *Tashîl al-'arûz va 'l-kavâfî*, 3. kısım); Ahmed Cevdet, *Belâgat-i Osmânîye* (İstanbul, 1299), s. 157—163; Muallim Nâcî, *İstilahât-i edebîye* (İstanbul, 1307), s. 241—251; Mehmed Rifat, *Macâmî' al-adab*, I. kitap: *Usûl-i fesâhat* (İstanbul, 1308), s. 300—318.

(MOH. BEN CHENEB.)

[Bu madde T. YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir.]

TECVİD. TACVİD (A.), *c-v-d* kökünden II. (*tafîl*) vezinde bir masdar olup, kıraat [b. bk.] ilminde, kuvvet, zayıflık, yumuşaklık, tımturaklılık, sâdelik v.s. bakımlardan çıkış yerlerine göre, her harfin hakkını verecek telâffuz etme mânasına gelmektedir (Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, nşr. Sprenger, Kalküte, 1862, I, 196; *Kâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, I, 1110). Üç çeşit *tacvîd* vardır: 1. *tartîl* [*Kur'an*'daki kelimeleri, tane-tane, açık ve düşünerek], yavaş-yavaş okuma; 2. *ḥadr*, çabuk okuma; 3. *tadqîr*, or-

ta kıvamda okuma. — *Tecvîd* („okumanın süsü“)nin gayesi, ilâhî kelâmın okunusunda, dili her türlü batâdan alıkoymaktır. *Tecvîd*, sessizlerin telâffuzları dışında, *vaḳf*, *imâla* yâni *â* (*alif al-maḳşûra*) seslisinin *i*'ye doğru meyl ettirilmesini tesbit eden kaidelerle istigal eder. Sessizler iki zümreye ayrılır:

1. *Musta'liya* „yükseltilmişler“, dil onları telâffuz ederken, ağız üst damağına kadar yükseldiği için, bunlar böyle adlandırılmışlardır. Bu sessizler şunlardır: ط م ن ه و ق. Hepsî tımturaklı olmakla berâber, ط م ن diğerlerinden daha fazla tımturaklıdır.

2. *Mustafila* „alçaltılmışlar“, dil, onları telâffuz ederken alt damakta bulunduğu için bunlar böyle telâffuz edilmişlerdir. Bunlara „basit“ denilmiştir, yâni onlar, şu vaziyette bulunan *râ* ve *lâm* hâriç, tımturaklı değildirler: bir *zamma* (ötre) veya *fatḥa* (üstün) ile seslendirildiği vakit *râ* tımturaklıdır. Eğer aslî veya ârizî bir kesre ile seslendirilir, sâkin ve kendisinden önce aslî veya ârizî bir kesre gelirse, nihâyet *râ* ve *kasra*, yükseltilmiş bir sessizle tâkip edilmemek şartıyla aynı kelimeye âit iseler *râ* tımturaklı telâffuz edilmez. *Lâm*, sâdece kendilerine bir *fatḥa* veya bir *zamma* ile hareketlenmiş bir sessiz takaddüm ettiği zaman *ve* *hem* de tımturaklıdır: *kalâ 'llâh*, *kalâ-llâhumma*, *yaḳûlu 'llâh*, *yaḳûlu 'llâhumma*. *Nân* ve *tanvîn*, bir kelimenin sonunda, altı hançere sessizinden (ع ه و ل م ن) biri ile tâkip edildiği vakit, tabîî telâffuzlarını muhâfaza ederler. Sâkin *nân* ve *tanvîn* kendilerini tâkip eden harf, ن و ل م ر ی 'den biri ise, bununla benzeşirler. Benzeşme, ر hâriç, burundan telâffuzla vuku bulur. Bu sessizlerin te'sir ettiği kelime, bir başka sessiz ile bitmişse, *nân* ve *tanvîn* tabîî telâffuzlarını kaybederler; benzeşirler, fakat, tam olarak değil. Kendisini tâkip eden *mîm* ile kaynaşan sâkin *mîm* 'le de böyledir. Harekeli bir *bâ* ile tâkip edildiği vakit, sessiz olur. Diğer hallerde mütad telâffuzunu muhâfaza eder.

İki çeşit kaynaşma (*idgām*) vardır.

1. Büyük, م س ك ت م (Kur'an, LXXIV, 43) gibi her iki sessiz de harekeli olduğu zaman ki olup, bu misâildeki kelimeyi م س ك ت م şeklin-de telâffuz etmek lâzımdır.

2. Küçük, sessizlerden birincisi sâkin, ikincisi harekeli olduğu zamankidir.

Bundan başka, harf-i târif (belirtme edâtı) olan *lâm* 'ın ancak müteâkip şemsî sessizle benzeşeceğini unutmamak lâzımdır; kelime önünde aynı mâbiyetle bir sesli bulunan bir *alif*, bir *vâv*, veya bir *yâ* 'yı ihtivâ ediyorsa, ses uzatılmalıdır. Eğer *vâv* veya *yâ* 'dan önce

bir *fatḥa* gelmişse, bunlar telyin harfleri bâline gelirler. *Hamza*, muhâfaza edilebilir veya atılır; *hamza* 'nın atıldığı bu sonuncu halde, sesli, önceki sâkin sessizin üzerine gider. Eğer *hamza*, *tarḥîm* 'le değil kendiliğinden sâkin ise, kürsüsü ile aynı mâbiyetle olan med harfine döner. *Hamza* 'nın telâffuzu, kendisinden önce harekeli ve sâkin olmayan bir *hamza* bulunduğu vakit, eksik olarak telyin edilmiştir; *hamza* bir *zamma* اُوَيْشِكُمْ ile tâkip edildiği zaman ikinci *hamza* 'nın seslisi bir *sukân* ve bir *vâv* 'a, bir *kasra* اُتَا ile tâkip edildiği

zaman bir *yâ* 'ya, bir *fatḥa* اُتَا ile tâkip edildiği vakit bir *alif* 'e döner. İki *hamza* aynı sesliden müteessir olmuş ve birbirini tâkip eden iki kelimeye جَاءَ اَجَلِكُمْ âit ise, ikinci *hamza* düşer.

Her ne kadar *Kur'an* 'ın âyetleri bir işaretle ayrılmış ise de, onların her birinin sonunda dâima durarak okunmamalıdır; *vaḳf*, ancak âyet veya âyetlerin mânası tam ve mütecânis bir bütün teşkil ederse yapılmalıdır. İyi *Kur'an* nüshalarında mütad olarak, *vaḳf* yapılmasına cevaz verilmeyen yerler, bir *vaḳf* yok, ile işaret edilmiştir. عَمَّ، مَمَّ، مَنَّ gibi kelimelerden sonra bir *vaḳf* yapılırsa, sükût denilen bir sükûn ı ilâve etmek gerekir. Bâzı kıraatçiler sondaki atılmış ي، وَاو، وَاو v.s. ortasına yerleştirirler; diğerleri *sukân* ve onun seslisini kaybettirir ve وَاو، وَاو v.s. derler.

Bir kelime kendisinden önce bir *yâ* veya *vâv* bulunan *hamza* ile biterse, *hamza* takaddüm eden harfle benzeşir ve bilbassa *hamza* 'dan sonra يَ yerine يَ denilir. Nasb hâlin-

deki (*alif* 'e döner. Te'nis 'e'si sâkin 'ye çevrilir. Harekeli son sessiz hareketini kaybeder; bu hareke ancak bâzan (*ra'v* ile) zayıflar, daha ziyâde Fransızca'daki son bir *e* gibi telâffuz olunur (*ismâm*). Bununla herâber, bu sonuncu tarz, bir *kasra* ile biten kelimelerde câiz değildir; hattâ bâzıları, *ra'v* ve *ismâm* 'ın sâdece *zamma* 'ya âit olduğunu te'yid ederler.

Bibliyografya: Suyûtî, *al-İtkân* (Kahire, 1306), I, 87—105; Tahânavî, *Kaşşâf al-istilâhât al-funûn* (Kalküte, 1862), I, 196 v.d.; 'Alî b. Sultân al-Kârî, *al-Minah al-fikriya 'alâ matn al-Cazariya* ve başıyede: *Zakariya* al-Anşarî, *al-Daḳâyik al-muḥkama fî şarḥ al-muḳaddama* [t al-Cazariya], (Kahire, 1344); Sulaymân al-Camrî, *Fatḥ al-aḳfâl bi-şarḥ tuḥfat al-aḳfâl*,

ve devamında: müellifi meçhul, *Fath al-Rahmān fī tacvīd al-Kurʿān* (Kahire, 1343); Şayh Tahir al-Cazā'irī, *Tadrib al-lisān 'alā tacvīd al-bayān* (1321'de bitmiş, Beyrut, ts.); Şayh Mutavallī, *Fath al-mu'īl wa-ğunyat al-mu'īl fī şarh mu'addimat varş al-Miğrī* (Kahire, 1309); Abū Rīma, *Hi-dāyat al-mustafīd fī ahkām al-tacvīd* (Kahire, 1344); Curcānī, *Ta'rifāt*, bk. mad. *Tarīl*; Bustānī, *Muḥīṭ al-muḥīṭ*, I, 314, bk. bu kelime; 'Abd al-Nabī b. 'Abd al-Rasūl, *Cāmī al-'ulūm* (Haydarābād, 1329), I, 274; İbn al-Kāṣih, *Sirāc al-kāfī al-mub-tadīl wa-taḥkīr al-kāfī al-muntahī*, şarh *Hirz al-amānī wa-waḥ al-tahānī li'l-Şāfi'ibī* (Kahire, 1341), bilhassa, s. 36—120.

(MOH. BEN CHENEB.)

TEDEBİR. TADBİR (A.), d-b-r kökünden II. (*Taf'il*) vezinde bir masdar olup, „bir işin sonuna dikkat etmek; bir hususun yürütülmesi için çalışıp yollar aramak; bir kimseden söz ve haber nakletmek“ (bk. *Kāmūs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 317 v.d.) dışında istilâh olarak şu mânalara gelmektedir:

I. „Sevk ve idare“ mânasında. Arap lugat müellifleri, *dabbara* 'yı *dubur* „art, arka“ (ziddi *ḫubul*) isminden yapılmış bir fiil olarak telâkki ederler; nitekim *Lisān*, V, 358'de şu ibâre bulunmaktadır: *an tanẓura ilā mā ta'ālu ilayhi 'akibatahu*: „bir işin sonunda varılacak yere dikkat et“ veya *yanẓuru fī 'avākibihi*: „bir işin sonuna bak“. Bu fiilin çift kullanılışı vardır: önce devlet idâresi mânasında (msl. İbn Abi 'l-Rabī' 'nin *Sulūk al-mālik fī tadbīr al-mamālīk* adlı eserinin ünvânında olduğu gibi; bk. mad. SIYASET); fakat sonradan, burada bizi ilgilendiren „bir evin sevk ve idâresi“ *Tadbīr al-manzil*=οἰκονομία mânasında. İşte bu sûrettedir ki, msl. İbn Haldūn, *Muḥaddima* (nşr. Quatremère, NE, XVI, 62; trc. de Slane, NE, XIX, 78)'sinde: *al-siyāsat al-madaniya hiya tadbīr al-manzil av al-madīna....* „al-siyāsat al-madaniya, bir evin veya bir devletin, iyi huyların (ahlâk) istediğine uygun olarak, sevk ve idâresi ve topluluğun, nev'inin beka ve muhafazasının te'min edildiği bir yola sevkine mahsus hikmettir“ demektedir.

Tadbīr al-manzil, amelî felsefenin üç alt kısmından biri olup, müslümanlar tarafından, bu taksimâtı ile birlikte, Hellenizm'den alınmıştır; müslümanlar ahlâk, *ilm al-ahlâk*, iktisad, *ilm tadbīr al-manzil* ve siyaseti de *ilm al-siyāsa* şeklinde tercüme ediyorlardı (krş. msl. İbn Sīnā, *Aḫsām al-'ulūm al-'akliya*, *Macmā'at al-rasā'il*, Kahire, 1328, s. 229 v.d.; İbn al-Kiftī, *Tārīḫ al-ḥukamā*, nşr. Lippert, s. 52

v.s.). İlk önce Ritter 'in işaret ettiği gibi, bütün İslâm iktisat edebiyatı, Grekçe aslı kaybolan, fakat Arapça tercümesi 'nde (nşr. Şayho, *Maşriḫ* [1921], XIX, 161—181; daha önce *Fihrist*, s. 315 'de zikredilmiştir) muhafaza olunan Yeni-Fisagorcu Bryson 'un „İktisad“ ına bağlıdır: bu Arapça tercüme, İbranice bir tercüme (Münih, İbranice yazmalar kısmı, nr. 263, krş. Ritter, *Is l.* [1917], VII, 12 v.d.) ile Latince bir tercümeyi (yazması Dresden 'de Galen yazmaları arasında olup, Plessner tarafından tavsif olunmuştur) vücûda getirmiştir. Bütün bu malzeme, Plessner tarafından üzerinde çalışılıp, incelenmiştir. Plessner 'in neticelerine göre, İslâm'da iktisat, ana hatları ile şu şekilde gelişmiştir: istinsab ve ihtisar etmekle yetinenlerden al-Dimaşki 'nin, Ritter tarafından tedkik edilen *İşāra ilā mahāsin al-ticāra* 'sı, İbn Abi 'l-Rabī' 'nin *Sulūk al-mālik* 'ı, Fahr al-Din al-Rāzī 'nin *Cāmī al-'ulūm* 'u; İbn al-Fanārī) hâriḫ Bryson 'un „İktisad“ ı, Nağir al-Din Tūsī tarafından *Ahlāk* adlı eserinde şahsî bir şekilde tādîl ile İslâmî ve İrânî fikirlerle genişletilmiştir; al-Tūsī 'nin bu iktisadı, İslâm'da, ondan sonraki her devirde nihâî bir nümüne olarak telâkki edilmiştir. Bir hareket noktası olarak *Ahlāk-i Calālī* 'ye ve al-Gazālî, al-Şahrâzūrî, al-Âmulî (âilenin karşısında takınılacak tavr-u-hareket hakkında ayrı bir bölüm ithâl etmiştir) ve al-İcî gibi, eserlerinde iktisattan bahseden sonraki müellifler de eserlerinin büyük bir kısmında ona istinad ederler.

Bu iktisadî eserlerin muhtevâsı şu noktalara kadar uzanır: kazanç, muhafaza ve servetin (*māl*) kullanılması; esirler, kadın ve çocuklar hakkında takınılacak baretet tarzı; kazanç ve mümkün olan en büyük saâdet bakımından her şey.

Bundan başka, Aristo 'nun (bugün umûmiyetle Theophrast 'a atfedilmiştir) mevsuk olmayan „İktisad“ ının birinci kitabının bir Arapça tercümesi (veya hülâsası?) vardır; bu tercüme, *Kitāb Aristū fī tadbīr al-manāzil* adı ile bir Escorial nüshasında (Casiri, nr. 883) ve *Şimār maḳāla Aristū fī tadbīr al-manzil* adıyla, Beyrut 'ta şahsî bir kütüphânedeki yazma içinde bulunmaktadır (krş. Ma'ūf, *Maşriḫ* [1921], XIX, 257—262). Bu yazmalar şimdiye kadar dikkatli bir şekilde tedkik edilmemiştir. *Fihrist* 'te, İbn Ahî Uğaybi'a ve al-Kiftī 'de bu „İktisad“ zikredilmemiştir (bu hususta krş. Baumstark, *Syrisch-arabische Biographien des Aristoteles*, Leipzig, 1900, s. 53 v. dd.); halbuki Abu 'l-Kāsim Şā'id b. Ahmed al-Andalusî (ölm. 462=1069/1070), *Tabaḳāt al-umam*, Kahire, ts., s. 39 'da veya onun mülhem olduğu bir kaynakta galiba Aristo 'nun bir „İktisad“ (*Siyā-*

sat al-manzil 'ı) zikredilmiştir. Bu tercümenin, yazma geleneği hususiyeti, onun Hristiyan Arap çevrelerinden neşet ettiğine işaret eder görünmektedir. Ma'ūf, hiç bir delile dayanmaksızın mütercim, Abu 'l-Farac 'Abd Allāh Tayyib (ölm. 435=1043/1044) olduğunu zan-netmektedir.

Bibliyografya: Circi Zaydān, *Tārīḫ adab al-lugat al-'arabiya* (Kahire, 1912), II, 232 v.d.; Ritter, *Ein arab. Handbuch der Handelswissenschaft*, Isl., VII (1917), 4—14; Plessner, *Der οἰκονομὸς des Neupythagoräers Bryson und sein Einfluss auf die islamische Wissenschaft* (Orient u. Antike. V, Heidelberg, 1928).

2. Aneak sâhibinin ölümünden sonra „bir köleyi [veya câriyeyi] âzâdetmek“ mânasında. *Dabbara*, burada *dubur* „(ömrün) sonu=ölüm“; isminden yapılmış fiildir. Bu şekilde âzâdedilmiş câriyeye *mudabbara* ve köleye *de mudabbar* denilir; krş. *Lisān*, V, 358; Muṭṭarizi, *Muğrib*, bk. *Tadbīr* kelimesi. *Kāmūs tercümesi*, İstanbul 1305, II, 317, v. d. Daha fazla tafsîlât için bk. I A, mad. 'ABID. Bu bususta en geniş tafsîlât için bk. Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita*, Roma, 1926, I, 122.

[Bir fıkıh istilâhı olarak *tadbīr* 'in şu şekilleri vardır:

1. *al-Tadbīr al-muṭlak*, kölenin hürriyeti, efendisinin ölümüne bağlı olan *tadbīr* olup, meselâ efendinin: „ben öldüğüm zaman sen hürsün“ demesi gibi. 2. *al-Tadbīr al-mu'alak*, bir şarta bağlı *tadbīr* olup, meselâ efendinin „sen şu işi yaparsan hürsün (*mudabbar* 'sın)“ demesi gibi. 3. *al-Tadbīr al-mu'kayyad*, efendinin bir vafsa bağlı olan ölümü ile ilgili olarak meselâ: „ben bu hastalığımдан ölürsem sen hürsün“ demesi gibi. 4. *al-Tadbīr al-mu'zâf*, bir vaktin giriş veya çıkışına bağlı *tadbīr* olup, meselâ: „sen gelecek ayın başından itibaren hürsün“ denilmesi gibi (Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukukı İslamiyye ve istilâhatı fıkhiyye kamusu*, İstanbul, 1950, III, 375, 510—515).]

(HEFFENING.)

(Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.)

TEDELLİS. TADALLİS, TEDELLĒS (Dellys), Cezayir sâhilinde bir şehir olup, Cezayir şehrinin 110 km. şarkında ve kendisinden, Beugut burnuyla nihâyet hulan dağlık bir kitle ile ayrılan Kabiliye 'nin başheca nehri olan Sebau 'nun ağzının 6 km. şarkındadır. Tadallīs, 55° 20' şimâl arzında ve 3° 55' şark tülündedir (Greenwich 'e göre). Şehir iki ayrı mahsilden ibârettir: Yerlilere âit mahalle dar ve dik yokluğu sokaklarıyla yamaçta kademeli-

dir. Avrupalılara âit olanı ise, deniz seviyesinden 60 m. kadar yükseklikte, bir düzlükte muntazam bir şekilde bina edilmiştir. Ağaçda, liman, garp ve şimâl-i garbinden gelen rüzgârlara karşı mahfuz olup, demirleme için epeyce imkân bahşetmesine rağmen, sâdece bir kaç küçük ticarî geminin uğrak yeri olarak kullanılır. Şehrin civârı yüksek ağaçlar ve iyi işlenmiş bahçelerle çevrili olup, lâtif bir manzara arzeder. Nüfusun tamamı 3.884 idi ve bunun 2.508 'ini yerliler teşkil ederdi. Bunlar, Kâbil menşelidir, fakat bu bölge kabilelerinin ekseriyeti gibi, sâdece Arapça konuşurlar.

Dellys 'in mevkiinde Roma devrinde Rusucurru şebri mevcut olup, bunlara âit bir kaç iz keşfedilmiştir (duvar kalıntıları, sarnıklar v. s.). Bu şehir, Arap fütûbâtında tabrip edilmiş olmalıdır ve burası uzun zaman gayr-i meskün kalmıştır. al-Bakrî (*Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 135), Mersa 'l-Hacac 'ın şarkında yer almış olan bir limanı zikreder ve bu şehri Benî Cennād olarak tesmiye ederse de, bu yer Dellys 'den ziyâde, galiba Cinet bur-nuna tekabül etmektedir. Bizâtihi, Thadellast, Thadellisth (kır evleri) şeklindeki isme, Hammâdî [bk. mad. HAMMÂDÎLER] hükümdarlarının merkezlerinin Bicāyo 'de te 'ais ettikleri devreye kadar rastlanmamaktadır. Şehrin mevki, Sebau vâdisindeki abâli ile kolayca münasebetler kurmasını mümkün kılmıştır. Bu küçük şebir, ticarî ve askerî bir ehemmiyet elde etmiş, battâ bir Hammâdî vâliye sahip olmuştur (496 [1102/1103] da Sultan al-Mangūr, bu vazifeyi Afrika 'ya ilticâ etmiş olan bir Almeria [b. bk.] emrine verdi). İdrîsî (s. 104), Tadallīs 'i bir tepe üzerinde ve etrafı kuvvetli bir surla çevrili olarak tasvîr eder. İdrîsî, etraftaki arâzinin münbitliğini, hayatın ucuzluğunu ve komşu mıntıkalara ihraç edilen sığır bolluğunu zikreder. Hammâdî kiralığının düşmesinden sonra Dellys, Yahyâ b. Ganiya (622=1226/1227) tarafından alınarak Muvahhidlerin hâkimiyeti altına girmiş, sonra buranın mülkiyeti, Muvahhidler, Zeyniler, Hafsiler ve 1394 'te şehri alan Merîniler [b. bk.] arasında münâzaa mevzuu olmuştur. XV. asırda Afrikalı Leo (kitap IV, trc. Schefer, III, 69) 'ya göre Dellys, Cezayir şehrinin kaderini paylaştı. Sâbildeki bütün diğer şehirler gibi, İspanya 'dan bir miktar mülteciyi kabul etti ki, bunlar şebirin iktisadî ve fikrî hayatına ilâvelerde bulunmuş olmalıdırlar. Leo (göst. yer.) 'nun söylediğine göre, şehrin boyu işleriyle uğraşan ahâlisi, muvaffakiyetli bir şekilde ticâret yaptıkları gibi, lavta çalışmakta mahâretleriyle de kayda şâyandırlar. Leo, giyinme tarzları itibarıyla, şehir baskının Cezayir ahâlisinden farklı olmadığını söyler.

Cezayirîliler, İspanya'ya boyun eğdikleri zaman (1510) Dellys halkı onları misâl aldılarsa da, 1517'de burası Oruç Reis [b. bk.] tarafından geri alındı. Türkler, oraya bir garnizon yerleştirdiler ve şehri Sebau vâdisindeki kabîlelere karşı harekâtta bir üs hâline getirdiler. Halk, her ne kadar Cezayir ile deniz yoluyla münâsebetini idâme ettirdiyse de, Dellys sâdece Türk bâkimiyeti altında hayatîyet kazanmıştır. 7 Mayıs 1884'te Fransızlar işgal ettikleri zaman burası perişan bir kasaba hâlinde idi. İki sene sonra burası Avrupâî bir mahalle te'sis edilmişti. Kabiliye'nin fetihini müteâkiben, Teizi-Ouzon ve Fort-National'e nakledilen askerî te'sisler buranın inkişafını durdurdu. 1871 ayaklanması esnâsında (nisan-mayıs) Dellys, Kabîlîler tarafından karadan çevrildi ise de, kendi muvâsalasını denizden idâme ettirebilmesi hasebiyle âsîlerce alınmadı. O zamandan beri Tadallis'in huzuru bozulmamış ise de, sapa oluğu ve münâkale zorlukları yüzünden, şehir olduğu gibi kalmış ve civârında Avrupalıların kolonizasyonu gelişmemiştir.

Bibliyografi: S. A. Boulifa, *Le Djurjura à travers l'histoire* (Cezayir, 1925); Robin, *Notes sur l'organisation militaire des Turcs dans la Grande Kabylie* (R Afr., 1873); kezâ krş. madd. CEZAYIR, KABİLİYE. (G. YVER.)

TEDLİS, TADLİS (A.), Arapça *d-l-s* kökünden II. vezinde (*taf'îl*) bir kelime olup, „satıcının, satış sırasında hileye saparak, metânın ayıp ve kusurunu alıcıdan gizlemesi“ mânâsına gelmektedir; istilâh olarak hadîs ilminde, râvîler zinciri (*sanad*) içinde bulunan bir râvînin ismini — kolayca fark edilemeyecek şekilde — atlamak veya bilinen bir râvînin meşhur olmayan ad veya künyesini kullanmak ve böylece arada atlanılan râvî yokmuş veya güvenilir olmayan râvî güvenmeğe değermiş (*şika*) gibi davranılarak, rivâyet zincirini kısaltmak sûretiyle, isnâdı kuvvetlendirmek mânâsını tazammun eder.

al-Dalas, veya *al-dulasa* „alaca karanlık“ dan gelen (*Qamûs*, trc. İstanbul, 1305, II, 240 v.d.) *tadlîs* aybını işleyen hadîs râvisi de *sanad*'deki aydınlık ve açıklığı azalttığı cihetle „ma'kûlu mahsûsa teşbib kabîlinden“ olmak üzere bu tâbirin istimali uygun görülmüştür.

Hadîs ilminde *tadlîs* aybını işleyene *mudallis*, düşürülen râviye *mudallasun* „ank, bu şekilde rivâyet edilen hadîse de, *mudallas* adı verilir.

Tadlîs'in — kaç neviden ibâret olduğu meselesinde ihtilâf mevcut olmakla berâber — umûmiyetle kaynaklarda 3'e ayrılmış bulunduğu müşâhade olunmaktadır: 1. isnâd'da *tadlîs*

(*tadlîs fi'l-isnâd*), 2. şuyûb'ta *tadlîs* (*tadlîs fi'l-şuyûb*), 3. tasviya'de *tadlîs* (*tadlîs fi'l-tasviya*).

1. Isnâd'da *tadlîs*. Hadîs râvisinin muâsırı olduğu ve muhtemelen de görüşmekte bulunduğu râviden hadîs istimâ ettiğini zannettirecek tarzda rivâyette bulunmasıdır. Ancak biç tanıklığı olmadığı halde, yine de muâsırı bulunduğu başka bir râviden ittisâli vebnettiren lafızlarla rivâyette bulunmanın da *tadlîs-i isnâd* mefhumuna idbâl olunması gerektiğini söylemek sûretiyle onun bndutlarını genişletenler de vardır.

Hattâ „bir kimsenin, muâsır olsun-olmasın, başka birinden duymadığı bir hadîsi, ittisâli sezdirenen sözlerle rivâyet etmesi *tadlîs fi'l-isnâd* ı irtikâb etmektir“ diye iddialarda bulunanlar çıkmış ise de, bu görüş şiddetli itirazlara hedef olmuştur. Isnâd'da *tadlîs*'den bahsedilirken bilbassa şu noktalar üzerinde durulur: râvî, *sanad*'de *ahbarânâ* veya *haddaşanâ* veya bunlara benzer açık duymaya delâlet eden bir sözle rivâyet edeceği yerde, „an fulân veya *kâla fulân* gibi sözlerle hadîs rivâyet eder veya ittisâli zarûrî kılmayan bir lafızla da hadîsin muttasıl olduğunu sezdirir; msl. Sufyân b. 'Uyayna, *kâla al-Zuhri kazâ* diyerek rivâyete başladığı zaman ona „sen, bunu Zuhri'den işittin mi?“ diye sorulmuş, o da: „Hayır bu hadîsi Zuhri'den rivâyet edilmek üzere Ma'mar, ondan da rivâyet etmek sûretiyle 'Abd al-Razzâk bana söyledi“ cevâbını vermiştir. Gerçekten Sufyân, Zuhri'nin çağdaşı olduğu gibi, onunla da görüşmüştür. Ancak ondan hadîs almadığı için semâ'ı sâbit değildir. İşte Sufyân, 'Abd al-Razzâk'tan, o da Ma'mar'den, bu sonuncu da Zuhri'den hadîs almıştır. Buradaki *tadlîs*, Sufyân'ın kendi şeyhini atlayarak doğrudan-doğruya Zuhri'den duyduğunu tevehhüm ettirecek bir tarzda hadîs rivâyet etmesidir. Burada *tadlîs* ve *irsâl-i hafî* arasındaki görünüşteki benzerlikle ince farka da dikkati çekmek gereklidir. Gerçekte *mudallis* ile *mursal-i hafî* kendilerinden rivâyette bulunduklarının muâsırları olmak hasebiyle birbirine henzerler. Ancak *tadlîs fi'l-isnâd*'da, *mudallis*'in kendisinden rivâyette bulunduğu muhaddis ile mülâkatı mâlûm veya kuvvetle muhtemel olduğu halde *mursal-i hafî*'nin, râvisi ile mülâkatı çok şüphelidir. Demek oluyor ki, *tadlîs*'te sâdece muâsırlık yeterli değildir. Mülâkat ihtimâli kuvvetli olmak lâzımdır. Fakat *irsâl-i hafî*'de muâsırlık kâfidir. *Tadlîs*'te mülâkat ihtimâlinin lâzım olduğu görüşü, bilbassa İmâm Şâfi'i ve başka selâbiyet sâhipleri tarafından da şart koulmuştur ki, tercih edilen ve güvenilen mütâlele da budur.

Eğer *mudallis* sâdece semâ' ihâmını değil de, vukuunu gerektiren bir siga ile hadîs rivâyetinde bulunacak olursa, bu takdirde *kizb* (yalan) ile lekelenmiş olur ki, böylesinin başka rivâyetleri de artık kabûle lâîk telâkkî edilmez. Çünkü *mudallis*, *kazzâb* demek olmadığı gibi, *şadâk* olduğu balde *tadlîs* kusurunu irtikâb etmiş muhaddisler de mâlûmdur. Bu itibarla Şu'ba b. al-Haccâc (b. 80—160)'ın „*tadlîs* yalanın kardeşidir“ sözü de, her halde bundan kaçınmayı tavsiye niyeti ile söylenmiş mübalegalı bir hüküm olarak telâkkî edebilir. Bu bakımdan *mudallis*'i mecrub addedenler de, onu her hangi bir kayıt ile sınırlamadan kabûl edenler de, tenkid edilebilir. Hülâsa *tadlîs* yalancılık demek olmayıp, râvide adl, zapt gibi cihetlerden güvenilir olmak vasıfları varsa, rivâyeti de kabûle şâyandır.

2. Su y ü h'ta *tadlîs*. Râvinin, isim, künye, neseb, leka ve başka vasıflar itibarıyla şeybinin meşhur ve mâlûm olan husûsiyetlerini ihmâl edip — ta'miya maksadiyle — sâdece onu mâruf olmayanları ile isimlendirmesi, tanıtmaması keyfiyeti *tadlîs fi'l-şuyûh*'tur. Msl. Kira'at imamlarından Abû Bakr b. Mucâhid'in altı imamdan Abû Dâvûd al-Siciatânî'nin oğlu Hâfîz Abû Bakr 'Abd Allâh b. Abî Dâvûd'dan hadîs naklederken asıl mâruf vasıflarından biç birini zikretmeyip „*Haddaşanâ 'Abd Allâh b. Abî 'Abd Allâh*“ şeklinde rivâyette bulunması gibi.

Tadlîs'in bu nev'i çeşitli sebeplerle irtikâp olunabileceği cihetle, bu hususta *mudallis*'in maksadı göz-önünde bulundurulmak sûretiyle hükme varmak icâbeder. Şâyet muhaddis, şeyhi zayıf olmak hasebiyle rivâyetindeki zaafı gizlemek ve râvinin öğrenilmesini güçleştirmek niyeti ile böyle hareket etmiş ise, bu tarz, *şuyûh*'ta *tadlîs*'in en kötü misâli telâkkî edilir. Bu takdirde, bu *mudallis*'in mecrub olduğuna hükmedenler varsa da, kuvvetli görüş bu kusurun cerh mertebesine varmadığı merkezindedir.

Muhaddis, bâzan da şeyhi yaşıca kendinden küçük olduğu için veya kendinden sonraki nesillerin rivâyette kendisine bu zât dolayısıyla ortak olabileceklerini hesaha kattığından, böyle hareket edebilir. Bu takdirde bu mühim bir kusur sayılmaz. Ayrıca bâzan râvinin, kendilerinden hadîs rivâyet ettiği zâtların çokluğunu hissettirmek, yahut bir şeyhinden rivâyeti fazlaa ise, sözü türlü-türlü ağızlardan söyletmek arzusu ile hareket ettiği ve bu yüzden *şuyûh*'ta *tadlîs*'e düştüğü vâki olabilir. Bunun da ne rivâyete, ne de râviye, ciddi bir zararı vardır.

3. Tasviya'de *tadlîs*. Râvi, *sanad*'indeki güvenilir hadîs şeyhlerinden ikisi

arasına girmiş bulunan zayıf bir râviyi düşünerek isnâd zincirini — baştan sona kadar — hep *şikât*'tan (sözlerine güvenilir zatlar) mürekkep imiş gibi gösterirse, onun işlediği bu kusura *tasviya*'de *tadlîs* denir. *Tasviya* kelimesi, *sanad* ricâlınden çürüklerin silinip, sâdece sağlamaların bırakılması ve bu sebeple *sanad*'in hep bir seviyedeki kuvvetli ricâlden teşekkül etmiş gibi gösterilmesi hasebiyle kullanılmıştır. Belirtildiğine göre, bu nevî *tadlîs*'e ilk defa İbn al-Kattân, *tadlîs fi'l-tasviya* adını vermiştir. *Tadlîs*'in en kusurlusu bu şekildeki *tadlîs* olup, *şikât*'tan da bunu işleyenler vardır. Msl. A'mağ (b. 61—148) ve Süfyân-üs-Sevrî (b. bk., 97—161=715/716—778) bu arada zikrolunabilirler. Eski hadîs âlimleri buna *tacvîd* derlerdi. Aslında güzelleştirme mânâsında olan bu kelime bu hususta *cavvadahu fulânâ* şeklinde kullanılırdı ki „*sanad*'deki iyi râvileri alarak, diğerlerini hafız etti“ demek olurdu.

Tadlîs'in başka nev'ileri de vardır. Msl.: İbn Hâcar al-Askalânî (1372—1449) *tadlîs fi'l-a'f* adı ile bir başka nev'e daha işaret ettiği gibi, *tadlîs fi'l-sukât* ve *tadlîs fi'l-matn* gibi başka *tadlîs* nev'ilerinden de bahsedenler vardır. Bu sonuncuya *mudrac fi'l-matn* de denilmiş olup, onu metin başında, ortada ve sonunda olmak üzere 3'e ayıranlara da rastlanılır. Mâmafih bütün bunlar, yukarıda belirtilen 3 esas *tadlîs* nev'inden birine girebilir. al-Hakîm al-Nisâbüri, *tadlîs*'i en çok irtikâb edenlerin Kûfe ve Basra ahâlisinden bir kaç kimse olduğunu, buna mukabil Hicâz ve Mısır'dan, Horasan ve Mâverâünnebr'e kadar çeşitli bölgeler halkı imamları içinde *tadlîs* kusuru ile damgalanmış biç kimsenin bulunmadığını kaydetmektedir. Ve bu zât, Bagdad halkından da Abû Bakr Muhammed b. Muhammed b. Sulaymân al-Bâğandî al-Vâsi'tî'ye gelinceye kadar, kimsenin *tadlîs* yapmadığını belirtmektedir. Bununla berâber, umûmiyetle ifâde edildiğine göre, 300 (912)'den sonra artık *tadlîs*'i irtikâb edenlere tesâdüf edilmemektedir.

Tadlîs mevzûunda gerek kaleme alındıkları bilindiği halde, zamanımızda, nüshalarına tesâdüf edilemeyen ve gerek — ister el-yazması, ister basılmış olarak — berkesin istifâdesine açık duran kitap sayısı, bayli kabarık bir yekûna bâliğ olmaktadır. *Tadlîs* hakkında, ilk defa, Abû 'Alî al-Hasan al-Karâbisî (ölm. 245=859)'nin bir eser te'lif ettiği bilinmektedir. al-Nasâ'î (ölm. 303=915), al-Dâra Ku'ni (ölm. 385=995), İbn 'Asâkir (ölm. 571=1176) bu vâdide eserler tasnif ettikleri gibi, al-Hatîb al-Bağdâdî (ölm. 463=1071) de aynı mevzûda bir eser yazmıştır. Daha sonraları al-Zahabî (ölm. 748=1348) ve al-'Alâ'î (ölm. 761=1359)

ile daha başkaları da *tadlīs* ile alakalı te'liflerde bulunmuşlardır. Fakat bütün bu zâtların bu husustaki eserleri günümüze kadar gelmemiştir. Ancak al-Zahabî'nin *tadlīs* hakkındaki manzum risâlesinin bir kısmı al-Subkî'nin *al-Tabakât al-kubrâ* (V, 218)'sında mubâfaza edilmiştir. Bu sâhada zeyiller de vücûda getirilmiştir. Bunlar içinde de en meşhurlarından birisi, müstakil bir eser hüviyetinde kabul edilen, Abû Zar'a (ölm. 826=1422)'nin kitabıdır. Sibî İbn al-'Acamî (ölm. 841=1438), *al-Tabgîn li asma' al-mudallisin* adlı eserinde buna bâzı yeni isimler ilâve etmiştir. İbn Hacer al-'Askalânî, *Kitâb tabakât al-mudallisin*... ile *mudallisin*ler listesini tamamlamıştır. Bu son eserler ve bilhassa 'Askalânî'nin adı geçen *Tabakât al-mudallisin*'i sâyesinde, 152 *mudallisin*'in ismi ve hüviyetleri bilinmektedir. Bu eser, *Kitâb tabakât al-mudallisin al-musammâ Tarîf ahl al-takdis bi marâtib al-mavâfîn bi l-tadlīs ünvanı* ile basılmıştır (Kahire, 1332).

Asrımızda yazılan belli-bağlı usûl-i hadis kitaplarında da, *tadlīs* mevzûunda oldukça etraflı bilgi verilmekte ise de, bu mâlûmâtın çoğu eski kaynakların tekrarı veya birbirinden yapılmış nakillerden ibâret olup, yeni bir mütâleaya tesâdüf edilmemektedir.

Bibliyografya: İbn al-Şalâh al-Şabrûrî, *'Ulâm al-hadis* (Haleb, 1966), s. 66—68; al-Nava'î, *al-Takrîb* (Kahire, ts.), s. 8 v. d.; İbn Hacer al-'Askalânî, *Nuḥbat al-fikar*, İstanbul, 1327, s. 25 v. d. (Türkçe tre, İstanbul, 1261, s. 28); 'Alî al-Kârî, *Şarḥ Nuḥbat al-fikar* (İstanbul, 1327), s. 115—120; Calâl al-Dîn al-Suyûtî, *Tadrîb al-râvî fi şarḥ Takrîb al-Nava'î* (Kahire, 1959), s. 139—144; 'Atîyat al-Uchûrî, *Hâşiya 'alâ Şarḥ al-Zarkânî li l-manḡumat al-Baḡkûniya* (Kahire, 1310), s. 55—58; Muhammed b. al-Şayḥ ḫalîfat al-Nabbâni, *al-Nuḥbat al-Nabbâniya bi-şarḥ al-manḡumat al-Baḡkûniya* (Kahire, 1345), s. 27 v. d.; Ahmed Âsım, *Tarḫumat al-kâmās* (İstanbul, 1305), II, 240; Ahmed Muhammed Şakir, *al-Bâ'is al-ḫaṣîs şarḥ lḥ-tisâr 'ulâm al-hadis li l-Ḥafîz İbn Kaşîr* (Kahire, 1951), 3. tabı, s. 53—56; Muhammed al-Mubârak 'Abd Allâh, *al-Nâkid al-hadis* (Kahire, 1961), s. 37 v. d.; I. Goldziber, *Muhammedanische Studien*, II, 48, *E I*, mad. *TADLİS*; Ahmed Naim [Babanzâde], *Sahih-i Buhârî muhtasarı tecrid-i sarîh tercümesi, mukaddime* (İstanbul, 1928), I, 159 v. d.; Tahîr b. Şâlih, *Tavcîh al-naẓar ilâ uşûl al-aşar* (Medine, ts.), s. 181 v. d.; Muhammed Camâl al-Dîn al-Kâsimî, *Kavâ'id al-tahdîs min funûn muşṭalah al-hadis* (Kahire, 1961), 3. tabı, s. 132; Şubḥî al-Şa-

lih, *'Ulâm al-hadis ve muşṭalahuhu* (Beyrut, 1965), 3. tabı, s. 170—179.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEDMÜR. TADMUR (PALMYRA), bugün Tadmur, eski Tadmor, Grekler tarafından da Palmir (muhtemelen daha eski adının halk etimolojisi yolu ile tahrif edilmiş şekli; krg. Hommel, *ZDMG*, XLIV, 547; M. Hartmann, *ZDPV*, XX/11, 128 v. dd.) diye adlandırılan şehir olup, Şam'ın şimal-i şarkisinde, büyük çöl ortasında iki kaynakla beslenen bir vâbada kâindir. Suyu kükürtlü olmakla berâber, teressüp ettikten sonra, içilebilir. İklimi, gündüzle gece ve mevsimler arasındaki kayda değer subûnet farkları dolayısıyla oldukça elverişsizdir. Sıcaklık yazın tabamülû güc derecededir. Kışın ise bâzan kar yağar. Fakat şehrin mevkîi tabiatın elverişsizliğini telâfi eder. Zîrâ Tadmur, şarkı garba, bilhassa Fırat'ı Şam'a bağlayan kervan yolları üzerinde mühim bir kavşak noktası olmuştur. Tabii olarak akla ilk gelen faraziye, bu mahallin en kadim devirlerden beri mühim bir rol oynadığı ve bir iskân merkezi olduğu XII. (m. ö.) asırdaki Tiglat Pileasar I.'ın muhtelif kitâbeleri ile te'yid edilmiştir. Zîrâ Âsur hükümdârı tarafından zikredilen „Amurru memleketindeki Tadmur şehri“, aslâ başka bir mahal olamaz (B. Meissner, *OLZ*, 1923, s. 157; Dhorme, *Revue biblique*, 1924, s. 106). Bundan başka şehir, milâttan az önce ve yalnız *Ahd-i atik*'te, garip bir hatâ neticesi olarak, zikredilmiştir. Halbuki I. Kırallar kitabının mevzuat metninde (IX, 18): Sulaymân, sâir şehirler arasında Tamar'ı da, inşa ettirdi (cenûbî Filistin'de) denirken, değişik nüshalar ve Josephus (*Antiquités judaïques*, VIII, 6, 1)'un kendisini tâkip ettiği *Ahd-i atik* (*Tevârîh-i sâni*, II, 8, 4) Tamar yerine Tadmur şehrini koyar. Bundan, daha Josephus'un zamanında, Tadmur'un muayyen bir şöhret ve vüs'ate mâlik olup, bu muhteşem şehri Sulaymân'ın inşa ettirmiş olduğuna dâir sonradan çok yayılan efsânenin de aynı tariblerde mevcut bulunduğu anlaşılır. Bu efsâne, sonraları Araplara da intikal ederek, onlar arasında, cinlerin hükümdâra içinde yardım ettiği tarzındaki Sulaymân efsânelerinin hayâl unsurları ile tezyin edilmiş şekline mutabık olarak, hikâye edilmiştir (krş. Nâbiğa, V, 22 v. d.); Bakrî, nşr. Wüstenfeld, s. 514 ve aşağıda zikredilen Arap coğrafyacılarının bir çoğu; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg, I, 166)'e göre kraliçe Bilkîs, Sulaymân'ı Tadmur'da ziyâret etmiş olup mezarı da oradadır.

Tadmur'un Roma imparatorluğuna ilhâkı, bu şehir için son derecede mühim bir hâdise oldu. Esâsen canlı olan ticâret bûs-bütün arttı ve

etratı kasvetli çöl ile çevrili olan şehre bir çok servet aktı (Tadmur ü dış âlemle birleştirilen yollar için bk. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, 1927, s. 248—270). Plinius tarafından bu devirdeki Tadmur hakkında kısa, fakat mükemmel bir tasvir meydana getirilmiştir (*Hist. nat.*, V, 25). Tâcirler, büyük bir dirâyetle Romalılar ile Partlar arasındaki düşmanlığı iyice istismar etmesini bildiler; imparator Hadrian'ın, akılcı bir siyâsi davranışla Asur ve Mezopotamya'yı Partlara bırakarak uzun bir sulh devresi açması ise, şehrin, esâsen mevcut olan relâbını daha da arttırdı. 136 yılına âit Ârâmî dilde ve Grekçe yazılmış gümrük târifesi, bize Tadmur Cumhuriyeti'nin bu devirdeki ticârî hayatının zenginliği hakkında son derecede açık bir fikir vermektedir. Diğer taraftan Güneş Mâbedi'nin ve diğer muhteşem binaların cesim kalıntıları, şehir sâkinlerinin san'at anlayışının, Grek te'siri altında, ne derecede yüksek bir inkişat kaydettiğini gösterir. III. asırda, Tadmur'lular, kısa bir zaman için, şarkta, kendi şehirleri merkez olmak üzere kurulaacak yeni bir dünya devleti bülâsına kapılmağa teşvik edecek daha geniş utuklar açıldı. Bu asrın başında İran'ın yeni hânedânı olarak Sâsânîlerin ortaya çıkmaları, Romalılara karşı eski amansız mücâdelelerini canlandırdı, böylece Tadmur'lular siyâsi mahâretlerini tekrar kullanmak fırsatını elde ettiler.

Tadmur'ü kabîle reisi Odenathus (Uzayna) II. evvelâ Şîpür (241—272) idâresindeki İranlılarla ittifak etmek istediye de, teklifinin reddi üzerine Anadolu'daki Romalı kumandan Balista ile birleşerek çekilmekte olan İranlıları ağır bir hezîmete uğrattı. Fakat asıl kudret, çok büyük kabiliyetlere sâhip bir kadın olan ve imparatorluğunu, bilhassa Mısır'ın fethi ile genişleten, Odenathus'un dul karısı Zénobia (Zaynab)'nın elinde idi. Bu, imparator Aurelien'in tasvibi ile vuku buldu. Fakat az zaman sonra Tadmur, Romalılara karşı isyan etti ve 270'de Zénobia için Tadmur'un düşmesini intac eden talihsiz bir savaş meydana geldi. Fakat şehir ikinci defa isyân edince imparator Aurelien, şehri bütün muhteşem binalarıyla berâber tahrip ettirdi. Zénobia kaçarken yakalandı, esir olarak Roma'ya götürüldü. Güzelliği ve zekâsı ile dikkati çeken bu kadın ve onun hâtırası, sonraları, sâdece, içerisinde çok az gerçek tarih bulunan efsânevî hikâyelerde bile olsa, *al-Zabâbâ'* adı altında Araplar arasında yaşmakta devam etti. Bu efsânelere göre o, önce Arap kralı Cezîme [bk. madd. CEZİME ve HİRE]'yi kendisine bağlamış ve sonra dımarlarını keserek ölümüne sebep olmuştur. Kız kardeşinin

oğlu 'Amr b. 'Adî, hükümdârın kan dâvasını gütmekten imtinâ etmek istedi. Fakat kurnaz Kaşîr tarafından buna icbar edildi. Kaşîr, kraliçeyi hile ile ele geçirince, Zénobia, onun tarafından öldürülmekten kurtulmak için, dâima parmağında taşıdığı yüzkteki zehiri içti.

Zénobia'nın iktidardan düşmesiyle Tadmur ehemmiyetini kaybetti. Mâmafih, eski vüs'atte olmamakla berâber surlar yeniden inşa edildi; fakat şehrin geçim kaynağı olan ticâret gerilemeğe yüz tuttu. İşte bu devirdedir ki biristiyânlık şehirde yayılmağa başladı; nitekim artık, pis-koposlardan bahsedildiği gibi, Justinianus, diğerleri meyânında bir kilise inşa ettirdi. Tadmur, üç-buçuk asırdan biraz fazla bir zaman, Arap fütûhâtı buna son verinceye kadar, Roma hâkimiyeti altında kaldı. Hâlid b. al-Valîd, meşhur seferi esnâsında şehre yaklaştığı vakit, sâkinleri önce şehirlerini müdâfaa etmeyi düşündüler ise de, sonra bundan vazgeçerek, *zimme* [b. bk.] durumunu emniyet altına almak için, kendi istekleriyle teslim oldular. Bununla berâber tekrar başkaldırmış gibi görünürler. Zîrâ şehir, ancak Şam'ın alınmasından sonra Yazîd tarafından gönderilen Dihya vâsıtası ile kat'i olarak fetholunmuştur.

Müslüman hükümdarlar idâresinde Tadmur aslâ eski mümtaz mevkîini bulamadı. Şehir daha ziyade Kelbiler [bk. madd. KELB] tarafından iskân edilmiş olup, diğerleri meyânında bu şehir de Marvân II.'a baş kaldırdığı zaman, halife bir ordu ile buraya karşı harekâta geçti. Her ne kadar bir uzlaşmaya varıldıysa da, İbn al-Fakîh (298=902)'e göre, Marvân, surların bir kısmını tahrip ettirdi. Bir efsâneye göre, Marvân, şehri tamamiyle tahrip etmekten, alnında, üzerinde bu işi yapmaması husûsunda kendisini ikaz eden bir yazı bulunan altın bir plaka taşıyan çok süslü giyinmiş bir kadın cesediyle karşılaştığı zaman, vazgeçmiştir.

Bir çok Arap coğrafyacıları, Tadmur'ü ancak pek kısa olarak zikrederler. Bunlardan bazıları Tadmur'ün fevkalâde bina ve harâbelerinden bahsederler ve ekseriyâ, şehrin cinlerin yardımı ile Sulaymân tarafından inşa edilmiş olduğunu mâhiyetindeki eski efsâneyi naklederler. Bu münâsebetle Yâkût, insanların her yerde, bütün muhteşem binaları bu hükümdâra atfetmeye meyyal olduklarına, isâbetli bir şekilde işaret eder.

1157'de meydana gelen müthiş zelzele Tadmur'e de zarar vermiştir. Benjamin de Tudèle (1173), bize şehirde silâh taşıyan 2 000 Yahudi bulunduğuna dâir oldukça şaşırtıcı mâlûmat verir. Dimâşkî, ayrıca, emsalsiz harâbeler meyânında, damı 15 taştan inşa edilmiş olan câmi de zikreder. Şehrin şimalinde bulunan Kâl-

'at al-Ma'n adındaki müstahkem iç-kale, sebîr sâkinleri tarafından, meşhur Dürzî bükümdârı Fahr al-Dîn'e atfedilir ise de, bu baylı şüphelidir. Tadmur, şarkın büyük inbitat devresinde gözden kayboldu; sâkinleri ise, nihâyet, Güneş Mâbedi'nin avlusunda inşâ edilen sefil bir köyde garp âlemi tarafından unutulmuş olarak yaşıyorlardı. Bir zamanlar çok meşhur olan bu şehir, ancak 1678'de, Haleb'deki bir İngiliz fabrikasının mensupları tarafından keşfedilmiştir. 1751'de Robert Wood tarafından daha yakından tetkik edilmiş ve muhteşem bir eserde tasvir edilmiştir. Ticârî hayat yavaş-yavaş canlanmaya başlayınca, Tadmur, kervan yolları üzerinde bir uğrak mahalli olarak yeniden ehemmiyet kazandı; yakın zamanlarda ise, Tadmur ile şarkın ve garbın merkezleri arasında sür'atli ve rahat bir irtibat te'sis eden motorlu vâsıtaların, çöl yolları için yeni bir çıkış açan münâkale vâsıtası olması sayesinde, burada tekrar bir inkişaf başladı.

[1570 tarihlerinde, Osmanlı imparatorluğunun Şam vilâyetine bağlı sancaklardan biri de Tadmur adını taşımakta olup, bu sancak 6 karye ve 29 mezraayı ihtivâ ediyordu (Başvekkâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 491, s. 443). Aynı devirde bizzat Tadmur takriben 900 nüfuslu 172 hâne ve 50 mücerret) bir köydü. Yıllık hâsılı olan 25.000 akça, Tadmur sancak beyine tahsis olunmuştu (*aynı defter*, s. 448—452). 1630 tarihlerinde de bu livâ Dürzî enîri Ma'n-oğlu Fahr al-Dîn'in tasarrufunda idi (Şerafettin Turan, *XVII. asırda Osmanlı imparatorluğunun idarî takîmatı*, Atatürk Üniversitesi gıllığı, Ankara, 1963, s. 225).]

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Partsch, *Palmyra, eine historisch-klimatische Studie* (*Berichte d. sächs. Ges. d. Wiss.*, LXXIV); E. Honigmann, *ZDFV*, XLVII, 27 v. d.; gümrük târifeleri için: Reckendorf, *ZDMG*, XLII, 370—415; Zénobia hakkında bk. Tabarî (nşr. de Goeje), I, 757—766; İbn al-Aşîr (nşr. Torberg), I, 166, 247; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 28, 36, 196 v. dd.; Freytag, *Proverbia arabica*, I, 424 v. dd.; A. v. Sallet, *Die Fürsten von Palmyra* (1866); L. Double, *Les Césars de Palmyre* (1827); Grimme, *Palmyrae sive Tadmur urbis fata quae fuerint tempore muslimico* (1866); Balâzuri, *Futûh* (nşr. de Goeje), s. 3; Tabarî, I, 2109, 2154, 3447; III, 53 v. d.; İbn al-Aşîr, V, 249 v. dd., 332; VI, 76; VIII, 438 X, 414; XI, 1224; Ya'kûbî (*BGA*, VII, 324) İştâhri, *ayn. esr.*, I, 13; Muqaddasî, *ayn. esr.*, III, 156, 186; İbn al-Fakîh, *ayn. esr.*, VII, 110, 165, İbn Hurdâzbeh, *ayn. esr.*, VI,

Yakût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 828—831, Dimâşî (nşr. Mebren), s. 39; *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (trc. ve nşr.: Asher, 1843), s. 87; Wood ve Dawkins, *Les Ruines de Palmyre* (1812); v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer bis zum Persischen Golf* (1899), I, 278—320; W. Wright, *An Account of Palmyra and Zénobia* (1895); Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, metinler (1926), s. XLVII—LXIV. (FR. BUHL.) [Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEF. DUFF, Def âilesinden her hangi bir çalgı için umûmî ad ise de, bâzen husûsî bir şeklin adı olarak da kullanılır. Kelimenin kökü şimdilik Sümerce'deki (m. ö. III. bin ortaları) *dup* veya *adapa*, *adapu*, *adâp* olarak gözükmüyor. Buradan Akadca ve Âsurca'ya *adapa*, İbrânice'ye *toph*, Arapça'ya *adufa*, *duff* ve *daff*, Sanskritçe'ye *duffde*, Farsça'ya *daff*, Türkçe'ye *tef* ve sonra *def*, Malagasi (Madagaskar) diline *adabo* şekillerinde geçmiştir. Sümerlerdeki en eski çalgı, dörtköşe ve muhtemelen iki yüzü de derili olup, tapınaklarda kullanılmıştır. Bu hususta bk. F. W. Galpin, *The music of the Sumerians*, Cambridge, 1937, s. 8 v. d.; C. Sachs, *The History of Musical Instruments*, New York, 1940, s. 73. Bugünkü telâffuzu *daff*, eskilerde Abû 'Ubayd (ölm. takriben 825)'e kadar götürülebilir. İslâmî rivâyet, onun Tubal b. Lamak tarafından icat edildiğini söylediği (al-Mas'ûdî, *Murûc*, VIII, 88) halde, diğer geliş-güzel konuşan biri, bunun ilk defa Sulaymân ile Bal-kis'in nikâh gecesini şahıdlığını iddiâ eder (Evliyâ Çelebî, I/II, 226). al-Mufaẓẓal b. Salama (ölm. 920=1514), onun Arap menşeli olduğunu söyler (var. 20) ve İbn İyâs (ölm. takriben 1521), *Badâ'i' al-zuhûr*'unda, İsrâîlîler tarafından Altın Buzâğı önünde çalınan *duff* olduğunu bildirir. Bu ad, İbrânî dilindeki *toph* ile kat'î olarak, Âsurca *adapa* ile muhtemelen müsâvi tutulabilir. Müsevi Sâ'adya (ölm. 924=1518), *toph*'u *duff* ile tercüme eder. Biz, eski Sâmi san'atında (Rawlinson, *Five Great Monarchies*, I, 535; Perrot-Chipiez, *Hist. de l'art*, III, 451; Heuzey, *Figurines antiques*, VI, levha 4) ve eski Mısır'da (Wilkinson, *Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, I, 443, şekil 220), hem yuvarlak ve hem de dörtköşe çalgıyı görüyoruz.

İslâm milletlerinin *tef*'i başlıca yedi muhtelif şekildedir: 1. Dörtköşe şekil; 2. Yuvarlak sâde şekil; 3. Kirişli yuvarlak şekil; 4. Zilli yuvarlak şekil; 5. Halkalı yuvarlak şekil; 6. Ufak çingiraklı yuvarlak şekil; 7. Hem kirişli, hem şingirtılı şekil.

1. Çağdaş dörtköşe (Murabba) *tef*, iki taraflı, yâni (iki yüzü de) derili olup, deri, yabut derilerin altına baştan-başa gerilmiş „kirişler“ (*avtâr*) vardır. al-Mu'tarrizî (ölm. 610=1213)'den *duff* adının, hem dörtköşe ve hem de yuvarlak *tef*'e verildiğini öğreniyoruz. En eski olarak VI. asırda, şâir Câbir b. Hümayy 'de *duff*'u okuyoruz ve bu, muhtemelen dörtköşe bir çalgı idi. *Kaşf al-humâm*'un müellifi, İslâm-öncesi *tef*'in (*fâr al-Câhilî*), kendi zamanındaki yuvarlak Mısır *tef*'inden (*duff al-Mısrî*) farklı olduğunu söyler (var. 193). İslâm çağındaki ilk büyük müşikişinas olan Tuvays (VII. asır), *duff marabba*, yâni dörtköşe *tef* çalgıydı (Ağânî, IV, 170). Bu şâhis, *Mu'hannaşûn*'a mensup idi ve muhtemeldir ki, bu sebepten dolayı, yuvarlak şekil tasvir edilirken, dörtköşe *tef* yasaklanmıştı (al-Mu'tarrizî). Aynı sıralarda, İslâmın ilk asrında Medine'nin yüksek tabakası tarafından dörtköşe çalgı terviç edilirdi: al-Mufaẓẓal b. Salama, var. 11. *Ahd-i atik*'in Süryânice tercümesinde *rebhî'a* (dörtköşe) diye adlandırılmasından (*Huruc*, XV, 20; *Judith*, III, s. 7), Süryânilerin de çalgının bu biçimini kullandığını biliyoruz. Bugün bu şekil, Arabistan, Suriye, Mısır ve İran'da kullanılıştan kalkmış olup, ancak Magrib'te bulunabilir. Çizilmiş resimleri için bk. Christianowitsch, s. 32, levha 11 (burada bir *daff* denilir) ve Hüst, s. 262 levha XXXI, 11 (burada *bandair* denilir). Kullanılmakta olan nümüneler, Brüksel, nr. 339, 340 (Mahillon, I, 400) ve New York, nr. 392, 1316 (*Catalogue*, II, 82; IV, 50)'da bulunmaktadırlar.

2. Yuvarlak sâde şekil. Buna da *duff* denirdi (al-Mu'tarrizî) ve bu, şingirdayan zil veya çingirakı bulunmayan şeklin „şer"i" sayıldığı söylenir (Evliyâ Çelebî, I/II, 226). İslâm-öncesi ile İslâmî devirlerin başlarındaki *mazhar* veya *mizhar*, muhtemelen bu idi. Bu *mazhar* kelimesi de yine, Sümer dilindeki *me-ze*, *mezu*, *manzu* (m. ö. III. bin ortaları)'dan gelmiş olmalıdır. Onlarda, yuvarlak biçimli tek yüzlü *tef*'e denirdi. Bu şekildeki çalgı ise, bayramlarda ve eğlencelerde kullanılırdı. Bk. F. W. Galpin, *ayn. esr.*, s. 9 v. d. Gerçi, Arap dili lugatçıları, müşiki mevzûunda Arapça yazan müelliflerden ortaya atılmış bir târif ile (*İkd al-Farîd*, III, 186; al-Mufaẓẓal b. Salama, var. 27; *K. al-İmtâ' va'l-intifâ'*, var. 13b; al-Mas'ûdî, *Murûc*, VIII, 93), *mizhar*'ın bir ut *âd* olduğunu söylerler ise de, *mizhar* veya *mazhar*'ın ut olduğu tamamiyle şüphelidir. Bu yanlış, muhtemelen en eski bir lugatçının „bir müşiki âletidir, ud gibi" mânâsında „*Mizhar*, ud gibi bir müşiki âleti idi (bk. al-Fayyûmî, *Mışbâh*)" demesiyle ortaya

çıkmıştır. XII. asırda *Glossarium Latino-Arabicum*, *mazhar* (s. 562) veya *mizhar* (s. 508)'i *tinfanum* (=tympanum „tel") ile karşılar. Bu şekil, hâlâ aynı ad ile Türkiye'de (*Lavignac*, s. 3023) ve Filistin'de (*ZDPV*, I, 64, levha 8) bulunmaktadır. Türkiye'de tekke müşikisi sâhasında kullanılmış olan *mazhar*, kasnağının içinde birbirine gıft baskalar takılı büyük bir *tef*'tir. Mısır'daki *mazhar*'ın ise, üzerine takılmış şingirdayan baskaları vardır.

3. Kirişli yuvarlak şekil. Bu, yukarıdaki benzeridir; ancak yüzünün iç tarafına baştan-başa gerilmiş „kirişler" ilâve edilmiştir. İslâm'ın ilk devirlerindeki adı, bu hususta emin değil isek de, muhtemelen *gîrbâl* olup, bir kalbur gibi yuvarlak bulundugundan dolayı bu adı almıştır. al-Şağânî (ölm. takriben 1261/1262 m.) „nikâhı duyurunuz ve bunun için *tef* (*gîrbâl*) dövünüz" dediği zaman Peygamber tarafından işaret edilen *tef*'in, bu olduğunu söyler. Bu hadîsin diğer rivâyetleri, o çalgıyı *duff* diye zikreder. Muâsır Cezayir'de, çalgının bu şekli, görünüşte Arap-öncesi İspanya'sının, İsbiliyeli İsidor tarafından zikredilmiş çalgılarından biri, Gothlara âit *pandero*'dan alınmış bir ad olan *bandair* veya *bandir* diye bilinir. *Bandair*, umûmiyetle, *duff*, *mazhar* ve *fâr* gibi diğer biçimlerden daha büyük olmakla berâber, *Kaşf al-humâm*'da „koca *fâr* (*fâr kabîr*)'dan ufak *gîrbâl* (*gîrbâl dakîk*)'e kadar" çeşitli boylarda *tef*'ler yapıldığını okuyoruz. Mısır'ın çalgısı için bk. Villoteau (s. 988) ve Cezayir'deki için bk. Christianowitsch (s. 31, levha 9), Delphin ve Guin (s. 37) ve Lavignac (s. 2931). Hüst (s. 261, levha XXXI, 6)'e göre Fas'ta *zîf* (زيف) denirdi. Bugün kullanılmakta olan nümüneler, Brüksel, nr. 308, 309 (Mahillon, I, 393—400) ve New York, nr. 452 (*Catalogue*, III, 50)'de bulunabilir.

4. Zilli yuvarlak şekil. Bu, (yk. bk) 2'nin benzeri ise de, çalgının kasnağına, yâni gövdesindeki yarıklara sokulu bir kaç çift şingirdayan zil (şunûc) eklenmiş şeklindedir. Bu, *fâr*'dır. Her ne kadar *Kaşf al-humâm*'un müellifi, bu adı *duff*'unkinden daha eskiye götürüyor ise de, benüz bunun hakkında müşbet bir delile sâhip değiliz. *Târ*, XII. asırda Yemen'de bulunuyor (Kay: *Yaman*, s. 54) ve XIII. asırda, Schiaparelli, *Vocabulista in Arabico*'da *tarr* (=tinpanum „*tef*") olarak verilmiştir. İran sâhası çalgısı, Kaempfer tarafından *daf* adı altında târif edilmiş (s. 741, şekil 7) olup, Niebuhr da, *duff* dediği bir Arap nümunesini gösterir (I, levha 26). Hüst (s. 261, levha XXXI), *tirr* (تير) diye bir Fas çalgısının, XVIII. asırda çizilmiş resmini

veriyor. Cezayir'de *far* denir (Delphin ve Guin, s. 42; bk. *Tagkirat al-nisyan*, s. 93; Lavignac, 2844) ve çizilmiş bir resmi Christianowitsch tarafından verilmiştir (levha 10). Mısır'daki *tār*, Villoteau (I, 988) ve Lane (bölüm XVIII) tarafından resim ve târif edilmiş olduğu gibi, kullanılan nümüneler Brüksel, nr. 312—315 (Mahillon, I, 394 v. d.) ve New York, nr. 455, 1319, 1359 (*Catalogue*, III, 51) 'da görülebilir. Mısır'da daha küçük biçimlerine, muâsır bir ad ile ilgili olmayarak (*Kaşf al-humûm*, var. 193) *rikk* adı verilirdi (Villoteau, I, 989). Brüksel, nr. 317, 317 (Mahillon, I, 395) 'de nümüneler vardır.

5. Halkalı yuvarlak şekil. Bu, yukarıda geçene benzer bir çalgı olup, ancak kasnağa, yâni gövdeye şingirdayan ziller yerine, şingirdayan halkalar (*colâcil* takılmıştır. Mısır'da, Villoteau'nun zamanında (I, 988), *mazhar* diye bilinmekteydi; fakat İran'da, bir asır daha önce, Kaempfer bunu *dâira* diye adlandırır (s. 741, str. 8; krş. yukarıda nr. 2'de Türkiye çalgısı için verilen bilgi).

6. Ufak çingiraklı yuvarlak şekil. Biçimi bakımından yukarıda geçen ile aynı çalgı olmakla beraber, şingirdayan parçaları, kasnağa, yâni gövdedeki yarıklara sokulu olma yerine, gövdenin sert kısmının iç tarafına tuturulmuştur. Biçimce *sonettes* („zileik“) gibi, çok kere kürevî olan bu ufak çingiraklar (*ac-râs*) bâzon, derinin iç tarafında enlemesine yerleştirilmiş mâden veya ağaçtan bir çubuğa takılmıştır. Bu çalgı, İran ve Türkistan'da pek yaygındır ve oralarda umûmiyetle *dâira* diye bilinir. Bir XVII. asır çalgısı, Kaempfer (s. 742, str. 8) tarafından gösterilmiştir (muâsır bir çalgı için bk. Lavignac, s. 3076). Öyle görünüyor ki, *dâira* ve *daff*, *tef*'in bütün şekilleri için umûmî adlar bâline gelmiş olmakla beraber, bunlardan ilki yuvarlak şekilliler için tahsis edilmiş bulunmalıdır.

7. Hem kirişli ve hem şingirtılı yuvarlak şekil. Magrip'te, bu çalgıya *şakşak* denir (Delphin ve Guin, s. 38, 65; Lavignac, s. 2932, 2944). Bununla beraber bazı bölgelerde, bu şekil *tabilla* diye adlandırılır. Villoteau'ya göre, Mısır'da bu çalgı *bandair* idi.

Bir zamanlar Doughty'nin dediği gibi, eğer davul (*tabl*) islâmın savaş notasını seslendirir ise, *tef* de içtimâî notayı seslendirir. Gerçekten Câhiliye devrinde *tef*, müsevî kabîlelerdeki gibi, bâzan dilli düdüğü (*mizmâr*) eşliğinde olarak (Ağâni, II, 172), savaş sırasında idâreci kadınlar ile şarkıcı kızların (*kağnat*) ellerinde idi. Fakat bu çalgı, bir çok hadisin göster-

diği gibi, içtimâî hayatın da ehemmiyetli bir çalgısı idi (al-Suyûtî, *Muzhir*, II, 236). *Tef*, san'at mûsikisinde her zaman ahengi (*ikâ'ât*, *uşûl*, *zurûb*) muhâfaza eden en mühim bir çalgı olmuştur.

Daff; Farsça *daff* veya *dap*, İspanyolca ve Portekizce'de *adufe* ve (Osmanlı Türkler'nden alınarak) Arnavutça ve Boşnakça'da *def* olmuştur. *Dâira*; Kafkaslarda *dahare* (yine Osmanlılar yoluyla) Sırpça ve Arnavutça'da *daire* ve Hindistan'da *dārā*'dır. *Tār*, Leh dilindeki *tur* ve Svahili dilindeki *otari* ile yaşamaktadır. *Tef*, İspanya Arapları eliyle Avrupa'da halk arasında yayılmış ve uzun bir müddet, İspanya Arapları medeniyetinin sızdığı geçitlerden birisi ve sonuncusuna atfen, *Tambour de Basque* diye tanınmış idi. XV. asır sıralarında Avrupa'da kullanılıştan kalkmış. Fakat XVIII. asırda, Avrupa, Türk, yâni yeniçeri mûsikisi tutkunluğunun bir parçası olarak, onu kendisine uydurduğu sırada, yeniden rağbet kazanmıştır.

Bibliyografya: Farmer, *History of Arabian Music to the xiiith Century* (1929); aya. mll., *Studies in Oriental Musical Instruments* (1931); Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente* (1913); Fétis, *Histoire générale de la musique* (1869—1876); Christianowitsch, *Esquisse historique de la musique arabe* (1863); Delphin ve Guin, *Notes sur la Poesie et la musique arabes dans le Maghreb algérien* 1886; Adviello, *La musique chez les Persans en 1885* 1885; Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes* (1787); Kaempfer, *Amoenitatum exoticarum...* (1712); al-Mufazzal b. Salama, *Kitâb al-Malâhî* (Kahire), el-yazması, var. c. 533; *Kaşf al-Humûm* (Kahire), el-yazması, c. 1; *Kitâb al-Ağânî* (Bulak baskısı); Mahillon, *Catalogue... du Musée instrumental du Conservatoire Royal de Musique*, 2. tabı; *Catalogue of the Crosby Brown Collection of Musical Instruments* (New York); Evliya Çelebi, *Narrative of Travels... by Evliya Effendi* (1846); İbn 'Abd Rabbihî, *al-İkd al-Farid* (Kahire, 1887/1888); K. al-*imtâ' wa 'l-intifâ* (Madrid), el-yazması, nr. 603; Toderini, *Letteratura Turchesca* (1787); Lavignac, *Encyclopédie de la musique* (1922), V; Villoteau, *Description de l'Égypte*, I'de (büyük boy baskısı); *Glossarium Latino-Arabicum* (nşr. Seybold); Niebuhr, *Voyage en Arabie* (1776); Fitrat, *Özbek Klasik muzikası* (Taşkent, 1927); Miranov, *Pesni Fergani Bukhari Khivi*, Taşkent, 1931; Belaiev, *Musikalnie instrumenti uzbekistana* (Moskova, 1933); Kâmil al-

Hula'i. *Kitâb al-musîkî al-şarkî* (Kahire, 1322. (H. G. Farmer.)

(Bu madde M. KEMAL ÖZERGİN tarafından imkân olmuştur.)

TEFSİR. TAFSİR (A.), [t-s-r kökünden II. (taf'il) vezinde bir masdar olup, aslında „örtülü veya kapalı bir şeyi meydana, açıklığa çıkarmak, izah etmek“ (*Ķamûs* tercümesi, İstanbul, 1305. II, 606) mânasına gelmektedir. Türkçe'de aşağıdaki mânaları dışında *Kur'an* tefsirine dair yazılmış kitap bk. Ş. Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul, 1317, I, 422) ile yorum kanunları için mânalarında kullanılmaktadır. Kelime Arapça'da ilmi ve felsefî eserleri izah etmek mânasında kullanıldığı için, *şarh* kelimesi ile de müterâdittir. Nitekim, Arapça'ya tercüme edilmiş bir çok ilmi ve felsefî eserler ile msl. *Tafsir al-alfâz al-ḫibbiya* kitap adında olduğu gibi, bir çok Arapça ilmi ve felsefî eserlere de *şarh* mânasında tefsirler yazılmıştır (krş. Brockelmann, *G A L, Suppl.*, III, 1108 v. d. fihristteki kitap adları). Kelime ilmi bir tâbir olarak şu mânalara gelir:

1. *Kur'an*'la alakalı bir ilim tâbiri olarak, insan gücü ve Arapça dilbilgisinin verdiği imkân nisbetinde, *Kur'an* metninin mânasından bahseden bir ilmin adı (Taşköpri-zâde Ahmed Etendi, *Mavzâât al-ulûm*, trc. Kemâleddin Mehmed Etendi, İstanbul, 1313, I, 509; krş. Kâtip Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, İstanbul, 1941, I, 427 olup, önce Arapça dilbilgisiyle *badî*, *bayân* v. s. edebî san'atları ve kelâm, tıkh, cedel v. s. gibi ilimleri bilmeyi gerektirir.) *İlm al-Kur'an* va '*t-tafsir* diye tesmiye edilen bu ilim şubesi, *Hadîs*'in husûsî ve mühim bir kısmını teşkil eder; medrese ve kulliyelerde tedris edilir. *Tafsir*'de, *Kur'an*'a dair serbest şekilde yazılmış bir kaç umûmî eser mevcut olmakla beraber, bu kabil eserlerin ekseriyeti, onun metninin muhtazam bir sıra tâkip ederek, cümle-cümle ve bâzan hattâ kelime-kelime izah edildiği, mütevâlî tefsirlerdir. Bu kabil tefsirler müteaddit olup, bunların en meşhurları Tabari, Zamahşari ve Bayzâvi'ninkilerdir.

Tabari (ölm. 310=923 büyük bir tarihçidir; çok şumûlî bir eser olan *Tafsir*'i, mevsuk bir râviler zincirine (*isnâd*) dayanan pek çok sayıda hadisi ihtivâ eder. Zamahşari (ölm. 538=1143/1144 keskin bir zekâyâ sâhip olduğu kadar, ince ruhlu bir ahlâkiyatçı ve çok geniş bilgisi olan bir lisânî âcî idi. *Tafsir* (al-*Kaşşâf*)'ı, çok kıymet verilen bir eser olup, Taftâzânî (ölm. 792=1390) ve Sayyid Şarîf Cürçânî (ölm. 816=1413) gibi mühim ilâhiyatçıların hakkında tahşye'er yazdığı bir eserdir. al-Bayzâvi (ölm. 685=1286) 'nin taf-

sir'i ise, çok revaçta olup, medreselerde tedris edilirdi; bu eser, müslümanların, *Kur'an*'ın tefsiri husûsundaki itikadını tesbit etmiş ve bir çok defa da, şerh edilmiştir. Diğer tefsirler arasında, al-*Tafsir al-Kabîr* (*Mafâtiḥ al-ğayb*) diye adlandırılan Fahr al-Dîn al-Râzi (ölm. 606=1209) ve Türkler tarafından çok yüksek bir merteye verilen Bursalı İsmail Hakkî (ölm. 1127=1715) 'ninkileri zikredebiliriz. Bu âlimlerin ekseriyetinin İran bavâlisine mensup olmaları dikkate şâyandır.

[Farsça'da bu sâhada nüshaları âyetlerin tasavvufî mânalarına da işâret eden en büyük tefsir, 'Abd Allâh-i Anşârî tarafından yazılmış ise de, günümüze intikal etmemiş, Abu 'Faiz Raşîd al-Dîn al-Maybudî ondan faydalanarak, 520 (1126) 'de *Kaşf al-asrâr va 'uddat al-ab-râr* (Tahran, 1331—1339 hş., 10 cilt) adlı büyük eserini yazmıştır. Bu tefsirin en büyük husûsiyeti, âyetlerde sırasıyla 1. lugat, 2. tefsir, meşhur kıraatlar, nuzul sebepleri v. s. ile 3. tasavvufî mânaya yer vermesidir.]

Tafsir ilmi eski olup, islâmiyetin ilk devirlerine kadar dayanır gibi görünmektedir. Msl. İbn 'Abbâs (ölm. 68=687 688) 'ın bu ilimde büyük vukufu olduğu ve bir *tafsir* yazdığı söylenir [H. Ritter, *Ayasofya kütüphanesinde tefsir ilmine âit arapça yazmalar*, *T M*, VII—VIII, cüz II, a. 6 v. d.]. Müteâkip devirlerde yapılan tenkidler (Goldziher, Lammens v. b.), bu muazzam mecmuaların ihtivâ ettiği hadislerin hakikî kıymetinin ne olduğu mes'alesini ortaya atmıştır. Bugüne kadar verilen cevaplar pek de lehte olmamıştır; hadislerin ekseriyeti, ya bir hukuk mes'alesini bahsetmek veya dinî bir maksat için veyahut da izah etme arzusunun neticesi olarak ihdas olunmuşlardır. Bu tefsirlerde, *Kur'an*'ın derlendiği ve umûma açıklandığı devrin şartlarına dair kat'î mâlûmat elde etmek ümidi mevcut değildir; mâmafiḥ bunlar, islâm hukukunun ve kelâmının olduğu kadar, menkıbelerin ve lisâniyâtın inceden-inceye tetkiki bakımından mühimdir. Muâsır Mısırlı bir âlim olan Şayh Tanḫavî Cavharî, *tafsir* ilmini ihyâ etmeye çalışmaktadır; kendisi, içine felsefe ve muâsır ilimlerden aldığı bir çok fikirleri de idhâl ettiği bir *tafsir* hazırlamıştır.

[Türkiye'de de böyle bir teşebbüse girişilmiş ve bu sâhada en geniş eser olarak, Elmâlılı M. Hamdi Yazır tarafından *Hak dinî Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1939) adıyla 9 ciltlik büyük tefsir vücuda getirilmiştir.]

2. Ba dî' ilminde ise, *tafsir* kelimesiyle, şâirin önce bir sıfatı kapalı olarak zikredip, sonra onu izah etmesi kasdedilir ki, bu da açık (*calî*) ve gizli (*hafi*) olmak üzere iki kısma ayrılır;

a. Açık tefsîr, iki veya daha fazla şeyi gizli ve hülasâ hâlinde zikredip, sonra bunları izâha denir: msl. ya bağlar, ya açar, ya alır veya verir, cümlesini „bağladığı düşmanın ayağı, açtığı bisar, aldığı ülke, verdiği ise servettir“ şeklinde açıklama gibi.

b. Gizli tefsîr, şiirdeki veya daha fazla kapalı (mubham) şeyi önce zikredip, sonra onlara uygun sıfatlar getirmeye denir. Meselâ: „senin gözün, kaşın ve gamzen yapar“ cümlesini sırasıyla „Dünya'da (gözün) karışıklık (kaşın) kavga ve (gamzen) kötülük yapar“ şeklinde açıklamak gibi (Raşîd al-Din Muhammed-i 'Omarî-i Kâtib-i Balhî Ma'rûf bi-Va'vât, *Hadâyik al-sihr fi dakâyik al-ş'r*, nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1308 hş., s. 78; krş. A. Hamdi, *İlm-i bedâ'i*, İstanbul, 1289, s. 34).

3. Tefsîr Arapça dilbilgisinde, tamîz müterâdîti olarak kullanılır (W. Wright, *A Grammar of the arabic language*, Cambridge, 1967, II, 123.)

Bibliyografya: Tefsîr'e dâir Arapça matbû ve yazma eserler kataloglarında tefsîr kısmı.

Kâtip Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Şerefeddin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge), İstanbul, 1941, I, 427; Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle, 1890), II, 206; ayn. mll., *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (Leiden, 1920), bk. fihrist; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam* (Paris, 1923), III, kısım XI; C. A. Storey, *Persian literature* (London, 1927—1939), I, 1—58.

(B. CARRA DE VAUX.)

[Bu madde TAHSİN YAZICI tarafından ikmâl olunmuştur.]

TEFTÂZÂNÎ. AL-TAFTÂZÂNÎ SA'D AL-DİN MAS'ÜD B. 'OMAR, belegât, mantık, metafizik, kelâm, fıkıh ve diğer ilimlerde tanınmış bir âlim olup, şark islâm dünyası medreselerinde okunan bir çok el-kitabının müellifidir; safer 722 (şubat-mart 1322) 'de Horasan'da Nasâ yakınında büyük bir kasaba olan Taftâzân'da doğdu. Kendisinin, 'Azud al-Din al-İcî (bk. mad. İcî ve Brockelmann, *GAL*, II, 208) ve Kuṭb al-Din [muhtemelen al-Râzî al-Taftânî, bk. Brockelmann, *GAL*, II, 209] 'in talebesi olduğu söylenir. Başlıca eserlerinin, te'lif tarihi ve yerlerini farklarla veren ve yer değiştirmeleri hakkında bir miktar mâlûmat ihtivâ eden listeleri vardır (*Mucmal-i faşihî*, yıl 787; *Ravzât al-cannât*, s. 309 [tarihlerde mühim farklarla]; *al-Favâ'id al-bahîya*, s. 137; Ahlwardt, Berlin kataloğu, nr. 1959). Rivâyeto göre, ilk eseri olan *Şarh al-Taşrif al-'İzzî* 'yi, şâban 738 (şubat-mart 1338) 'de, 16 yaşında bulunduğu sırada Faryûmâd'da yazmıştır.

Muṭavval, *Muḥtaşar al-ma'ânî* ve *Talvîh* 'i, 748, 756 ve 758 yıllarında Herat, Gucdûvân ve Gulistân'da tamamlamıştır. İbn Arabşâb'a göre, al-Taftâzânî, Kuṭb al-Din al-Râzî gibi, garbî Kıpçak Moğulları sarayına celbedilen âlimlerden biri olmuş ve gerçekten de Gucdûvân'da ikmâl edilmiş olan *Muḥtaşar al-ma'ânî* Mahmud Cani Bey'e ithaf edilmiştir. Hvândamîr 'in, Taftâzânî'nin Hârizm'de ikamet ettiğine dâir itâdesi, onun 768, 770 ve 778 tarihlerinde ikmâl ettiği eserlerin burada yazılmış görünmesi vak'asına dayanmaktadır. Hvândamîr 779 1377/1378) 'da onun Curcânî [b. bk. ve Brockelmann, *GAL*, II, 216] 'yi Fars'da Muzafferîlerden Şâh Şucâ'a takdim ettiğini kaydetmektedir. Aynı müellif, Timur Hârizm'i istilâ edince (muhtemelen 780/781 (1379) 'de), Malik Mu'izz al-Din Husayn Kurt'un oğlu Malik Muhammed Sarahsî'den, o sırada Timur'un maiyetinde bulunan yeğeni Pîr Muhammed b. Giyâs al-Din Pîr 'Ali 'den, al-Taftâzânî'nin Serahs'a gönderilmesi hususunda Timur'un rızasını te'min etmesini istediğini ifâde eder. Timur, bunu kabûl etti ise de, sonradan al-Taftâzânî'nin ne kadar yüksek bir âlim olduğunu öğrendince, onun Semerkand'a gelmesi için bir dâvetnâme gönderdi. al-Taftâzânî, Hicâz'ı ziyârete gitmek üzere olduğunu ileri sürerek önce, bu dâveti reddetti ise de, ikinci dâveti alıncas, Semerkand'a döndü: orada Timur kendisine çok bürmetkârâne davrandı. Şîrâz 'ın, 789 (1387) 'da Timur tarafından zaptını hükümdârın eski tanıdığı al-Sayyid al-Şarîf al-Curcânî'nin, Semerkand'a gelmesi tâkip etti. Onları birbirinden ayıran rekabet, kendilerini mübâhaselere ve al-Taftâzânî'nin, al-Curcânî'nin bâzı eserlerinde itâdesini bulan tenkitlerde açıklanan bir hoşnutsuzluğa sevketti. al-Taftâzânî 791 (1389; *Buğyat al-vu'ât*) veya 22 muharrem 792 (10 kâson II. 1390; *al-Favâ'id al-bahîya*, s. 135) veya 22 muharrem 793 (30 kânun I. 1390. al-Curcânî'ye atfedilen bir tarih mısraına göre [bk. Hidiv Kütüphânesi kataloğu, II, 242]) ve ya ut da 797 (1394/1395; *Habîb al-siyar*) 'de vefat etmiştir. Faşihî tarafından verilmiş olan 787 tarihi, eserlerinden bâzıları için verilmiş bulunan tarihlerle, 789'da Şîrâz 'ın zaptından sonra al-Curcânî ile karşılaşması ifâdesi bağdaşmamaktadır. al-Taftâzânî, Serahs'ta gömülmüştür.

al-Taftâzânî, çok mümtaz talebeye sâhip görünmemektedir. *Ravzât al-cannât* 'te zikredilmiş iki talebesi, *Rabî' al-cinân fi 'l-ma'ânî va 'l-bagân* ünvanlı bir eserin müellifi olan Husâm al-Din al-Hasan b. 'Alî al-Abivardi ile Burhân al-Din Haydar (bk. Taşköpri-zâde, *al-Şakâ'ik al-nu'mâniya*, trc. Rescher, s. 33 ve *Isl.*, XI, 61) 'dır,

al-Taftâzânî'nin meziyetleri, Mısır'da onun eserlerinden bâzılarına rastlamış olan İbn Faldûn'a te'sir etmiştir; İbn Haldûn, onu *Mukaddima* (trc. de Slane, III, 129) 'sinde zikretmektedir. al-Taftâzânî, bem şâfi 'i, hem de hanefî fıkıhı hakkında eserler vermiştir; bâzı müellifler (msl. al-Kaffavî ve Hasan Çelebî) tarafından şâfi 'i ve diğer bâzı müellifler (msl. İbn Nuceym ve 'Alî b. Sulṭân Muhammed al-Ḳârî) tarafından da hanefî olarak gösterilmektedir.

Eserleri (*Ravzât al-cannât* 'te bu eserlere izâfe olunan ve bir çok ballerde başka yerlerde verilmiş olanlardan çok farklı hulunan tarihler her zaman işâret edilmemiştir. Eserlerinin el-yazmaları ve başıye v. s. hakkında daha tafsilâtlı bilgi için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 215, *Suppl.*, II, 301—304) şunlardır:

I. Dil bilgisi.

1. *Şarh al-Taşrif al-'İzzî* (Hindistan'da ekseriyâ *Sa'dîya* denilmiştir), al-Zaccânî ('İzz al-Din 'Abd al-Vahhâb b. İbrâhîm; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 283) 'nin Arapça sarf risâlesinin şerhi olup, müellif 16 yaşında iken şâban 738 (1338) 'de onu ikmâl etmiştir. El-yazmaları için bk. Ahlwardt, Berlin kütüp. kato'oğu (nr. 6617/6618), Nallino, Torino kütüp. kataloğu (nr. 39) v. s.

Tabloları: İstanbul, 1253, Tahran, 1270, 1884 (bir *macmû'a* içinde), Delhi, 1289, 1295 (Ahmed b. Şâh Gul'un *Miftâh al-sa'dîya* 'si ile birlikte), 1886 (*Miftâh al-sa'dîya* ile birlikte) Bombay, 1292, Laknav, 1306, Kahire, 1307. Haşiyeler arasında zikredilmiş bulunan *Miftâh al-sa'dîya* 'ye ilâveten. Dede Halife'nin ki basılmıştır (Bulak, 1255).

2. *al-İrşâd* veya Kâtip Çelebî'nin tesmiye ettiği gibi [al-?] *İrşâd al-hādî*, oğlu için yazılmış ve 774 veya 778 yahut da 787 yılında Hârizm'de ikmâl edilmiş Arapça bir nahi'dir. Bu eserin bir yazma nüshası Viyana'dadır (Flügel, nr. 206). Bir çok şerhlerinden, Muhammed b. 'Alî al-Curcânî (al-Sayyid al-Şarîf 'in oğlu) ve Şams al-Din Muhammed al-Buhârî'nin, Berlin (Ahlwardt, nr. 6754/6755) 'de ve Escorial (Derentbourg, nr. 181) 'de muhafaza edilmiş bulunan şerhleri Kâtip Çelebî tarafından zikredilmiştir.

II. Belâgat.

al-Taftâzânî'nin belâgate dâir üç eseri, Sakakî (b. bk. ve Brockelmann, *GAL*, I, 294) 'nin *Miftâh al-'ulûm* 'unun üçüncü kısmında mevcut mevzûun klasik bir şekilde ortaya konuluşu ile, doğrudan-doğruya veya dolayısıyla sıkı bir irtibatı vardır. Bu eserlerden ikisi, al-Kazvîni (Haşib Dimasik tesmiye olunan

Muhammed b. 'Abd al-Rahmân, bk. Brockelmann, II, 22) tarafından yazılmış muhtassra, *Talhiş al-Miftâh* 'a ithâl olunmuş şerhlerdir.

1. Umûmiyetle *al-Muṭavval* veya *al-Şarh al-muṭavval*, yahut da *Şarh al-talhiş al-muṭavval*, safer 748 (1347) 'de Herat'ta ikmâl olunmuştur.

Tabloları: İstanbul, 1260, 1289 (al-Curcânî'nin başıyeleri ile), Laknav, 1265 (sâdece birinci kısım), 1287 (sâdece birinci kısım), 1878, 1300, 1889 (Turâb 'Alî'nin, metindeki beyitler hakkındaki *İzâlat al-'uzal* adlı şerhi ile), Tabran (?), 1270, Delhi, 1326 (Muhammed 'Abd al-Rahmân 'ın şerhi *al-Muṭavval* ile birlikte), 1274 tarihli Farsça bir rivâyeti (al-Fanârî, al-Curcânî, al-Samerkandî ve Muhammed Rîzâ Gulpâyagânî'nin şerhleri ile) Mısır'da Hidiv Kütüphânesi kataloğu, IV, 153 'te zikredilmiştir.

al-Curcânî'nin başıyesi, ayrıca Laknav'da (1312) ve 'Abd al-Hakim Syâlkûtî'nin ki İstanbul (1266) 'da basılmıştır.

2. Bugün umûmiyetle tesmiye olunduğu gibi, *Muḥtaşar al-ma'ânî* veya *Muḥtaşar şarh Talhiş al-Miftâh* yahut *İhtişâr şarh al-Talhiş* yahut da *al-Şarh al-Muḥtaşar*, veyahut sâdece *al-Muḥtaşar* (müellif bu esere hiç bir kat 'i ünvan vermemiştir), çok kısa ve metne ithâl edilmiş bir şerh olup, 756 1355/1356 'da Gucdûvân'da ikmâl edilmiş ve Mahmud Cani Bey'e ithaf olunmuştur. Bu eser de *Muṭavval* gibi, şarkta medreselerde okunmuştur. Yazmaları pek yaygın olup, bir çok tahşiyeleri vardır.

Tabloları: Kâkküte, 1813; Laknav, 1261, 1312 (al-Bunânî'nin tahşiyesi ile), Bulak 1271 (Dasûkî'nin tahşiyesi ile) [1860?], 1285 (al-Bunânî'nin tahşiyesi ile), Cavaṭpûr, 1285/1286 (al-Fatâ'î [al-Hattâ'î?] 'nin tahşiyesi ile), 1296 (aynı tahşiyeye ile), Meerut, 1285. İstanbul, 1301 (al-Dasûkî'nin tahşiyesi ile), Lâbûr, 1306/1307. Delhi, 1286, 1324.

Bu eserden parçalar Mehren tarafından *Die Rhetorik der Araber* (Kopenhag ve Viyana, 1853) 'de neşredilmiştir.

3. al-Taftâzânî'nin üçüncü eseri olan *Şarh al-kısm al-gâliş min al-Miftâh*, bizzât *Miftâh al-'ulûm* 'un üçüncü kısmının bir şerhidir. Bu, son eserlerinden biri olup, şevvâl 787 (1385) veya 789 1387 'da Semerkand'da ikmâl olunmuş ve *Muḥtaşar al-ma'ânî* ile *Muṭavval* 'ın şöhretine mazhar olmamıştır. Yazmaları şu kütüphânelerde bulunmaktadır: Escorial (Derentbourg, nr. 26), India Office (Loth, nr. 847/848), Leyden (de Goeje ve Houtsma, nr. 298), Trinity College, Cambridge (Palmer, nr. 18) ve başka yerler.

III. Mantık.

1. *Şarh al-Risâlat al-şamsiyya* veya *Şarh al-Şamsiyya* (bu eser Hindistan'da, *Şarh al-Taşrif al-lzzî* gibi, çok defa *al-Sa'diyya* tesmiye olunmuştur), al-Kâtibi (Naem al-Dîn 'Alî b. 'Omar al-Kazvîni; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 466) 'nin mantığa dâir el-kitabının şerhi olup, cemâziyelâhır 752 (1351)'de (*Mucmal*) veya 757 (1356; *al-Favâ'id al-bahîya*) yahut 762 (1361); (Ahlwardt, nr. 1959) yahut da 772 (1370/1371; *Ravzât al-cannât*) Câm'da ikmâl olunmuştur. Yazmaları Berlin (Ahlwardt, nr. 5266—5268) ve başka yerlerde bulunmaktadır.

Tabıları: Laknav, 1905, 1326.

2. Umûmiyetle tesmiye olunduğu gibi *Tahzîb al-manîk va'l-kalâm* veya müellifin, mukaddimesinde tesmiye ettiği gibi *Ğayât tahzîb al-kalâm fî tahrîr al-manîk va'l-kalâm* mantık ve kelâma dâir el-kitabı olup, receb 789 (1387)'da ikmâl olunmuştur. Kâtip Çelebî tarafından bu eserin *Mağâsid*'in bir muhtasarı olarak tavsif edilmiş olan ikinci kısmı nâdiren istinsah edildiği halde (hiç bir nüshası, el-yazması kataloglarında her hangi bir şekilde işâret edilmiş görünmemektedir) mantık hakkındaki birinci kısım, çok müteber bir el-kitabı olmuş ve sık-sık neşredilmiştir.

Tabıları: Kalküte, 1243 (al-Yazdî'nin şerhi ile), 1328 (Orduca bir tercüme ile birlikte), 1333 (aynı Orduca tercüme ile). [Laknav?] 1260 (*İsâgûcî*'yi tâkiben), Laknav, 1869 (bir *Macmû'a-i manîk* içinde), 1283 (eserin, al-Devvânî'nin şerhi ve Mîr Zâhid ile 'Abd al-Hayy Lahnavî'nin tahşiyeleri ile mukaddimesi), 1293 (aynı şerh ve aynı tahşiyelerle), 1321 (aynı şerh ve tahşiyelerle), 1290 (al-Yazdî'nin şerhi ve son kısmının 'Abd al-Hayy Lahnavî'nin tahşiyeleri ile), 1292 (aynı şerh ve aynı tahşiyelerle), 1311 (aynı şerh ve aynı tahşiyelerle), 1877 (Muhammed b. Mahmûd al-Şahrastânî'nin Farsça şerhi ile), 1884 (aynı Farsça şerh ile), 1323 (bir *Macmû'a-i bist rasâ'il-i manîk* içinde), Delhi, 1264, 1276, 1283/1284 [1869], 1286 (bütün bu Delhi tabıları al-Yazdî'nin şerhi ile birlikte), Cavnûr, 1278/1279 (bir *Macmû'a-i manîk* içinde), 1291 (al-Yazdî'nin İlahî Bahş Fayzâbâdî tarafından *Tuhfah-i Şâh Cahânî* ünvânı verilmiş olan şerh ve tahşiyeleri ile), 1296 (aynı şerh ve tahşiyelerle), 1881 (bir *Macmû'a-i manîk*), 1915 (al-Şahrastânî'nin Farsça şerhi ile), Benares [1899] (Orduca bir tercüme ile).

IV. Metafizik ve Kelâm.

1. *al-Mağâsid*, bir metafizik ve kelâm muhtasarı olup, bizzât müellifin şerhi ile, zilkade

784 (1383; *Ravzât al-cannât*'e göre, 774=1372/1373)'te Semerkand'da ikmâl olunmuştur. Bu eserin Hidiv Kütüphanesi katologunda (II, 26) 1277'de İstanbul'da tabolunduğu kaydedilmiştir; el-yazması nüshaları, British Museum (Ellis-Edwards, s. 9), India Office (Loth, nr. 461—464) ve başka yerlerde mevcuttur. Yukarıda da zikredildiği gibi, *Tahzîb al-manîk va'l-kalâm*'in ikinci kısmı, Kâtip Çelebî tarafından bu eserin bir muhtasarı olarak verilmiştir.

2. *Tahzîb al-manîk va'l-kalâm*, bk. bundan önceki Mantık bahsi.

3. *Şarh al-'ağâ'id al-nasafiyya*, şâban 768 (1367)'de Hârizm'de ikmâl edilmiş olup, 'Omar b. Muhammed al-Nassafî (ölm. 537=1142/1143; bk. Brockelmann, I, 427) tarafından islâm akaidine dâir yazılmış çok kısa bir risâlenin şerhidir. Bu eser, aynı zamanda el-kitabı olarak çok büyük bir rağbet görmüş ve bir çok tahşiyelerin vücut bulmasında âmil olmuştur.

Tabıları: Kalküte, 1244, Delhi (1870), 1904, Laknav, 1876 [1888], 1890 [1894]. İstanbul, 1297 (al-Kastalî ve al-Hayâlî'nin tahşiyeleri ve bu sonuncunun tahşiyelerine dâir Bihîştî'nin tahşiyesi ile), Kahire, 1297 (al-Hayâlî'nin tahşiyesi ve onunkine Kara Halil tarafından eklenmiş tahşiyelerle), Cavnûr, 1903, 1330. Bu eserden parçaların Fransızca tercümesi d'Ohsson, *Le tableau général de l'Empire Ottoman*, I'de bulunmaktadır. J. T. Plant *Birgülu Risale oder Elementarbuch der Muhammedanischen Glaubenslehre*, İstanbul ve Cenevre, 1790) tarafından da bâzı kısımları Almanca'ya çevrilmiştir.

Tahşiyeler arasında, al-Hayâlî'ninki 1870 (?), 1329 ('Abd al-Hakîm Siyâlkütî'nin tahşiyeleri ile) da Delhi'de, 1876, 1313 (aynı tahşiyelerle), 1326 (aynı tahşiyelerle) da Laknav'da, 1297 (al-Kastalî ve Bihîştî'nin tahşiyeleri ile) İstanbul'da, 1297 (Kara Halil'in tahşiyeleri ile) da Kahire'de; Hasan Şahîd (Abu'l-Hasan b. al-Afzâl)'inki, 1328'de Bihâr'da, Ramazan Efendi'ninki 1327'de Delhi'de basılmıştır.

4. Berlin Kütüphanesi'nde (Ahlwardt, nr. 2891) muhafaza edilmiş olup, var. 1b'de *Fâzîhat al-mulhidîn* şüpheli üvânına taşıyan ve İbn 'Arabî'nin *Fuşûş al-hikam* aleyhinde bulunanlara karşı bir reddiyesi.

V. Fıkıh usûlü.

1. *al-Talvîh ilâ kasî hakâik al-Tankih*, 29 zilkade 758 (1357)'de Gulistân'da ikmâl edilmiş olup, genç Şadr al-Şarî'a ('Ubayd Allâh b. Mas'ûd al-Mahbûbî [ölm. 747=1346/1347]; bk. Brockelmann, II, 214)'nin *Tankih al-uşul* üvânı şerhidir.

Tabıları: Delhi, 1267 (1851; Şadr al-Şarî'a'nın kendi *al-Tavzîh* adlı şerhi ile), Laknav, 1281 (1864; *al-Tavzîh* ile), 1871 (*al-Tavzîh* ile) ve 1292 (1876; *al-Tavzîh* ile) ve Hasan Çelebî, Molla Husrev ile Zakariyâ al-Angârî'nin tahşiyeleri ile) ve Kazan, 1301 (1884; *al-Tavzîh* ile).

2. *Şarh Şarh al-Muhtasar fî'l-uşul* veya *Şarh al-Şarh*, zilhice 770 (1369)'te Hârizm'de ikmâl edilmiş olup, İbn al-Hâcib'in kendi *Muntaha'l-usûl va'l-amal fî'ilmay al-uşul va'l-cadal* adlı eserinden ihtisar edilmiş *Muhtasar al-muntahâ* hakkında al-İcî (yk. bk.)'nin şerhinin şerhidir. 1316—1319 tarihli bir tabı Moh. Ben Cheneb tarafından İBN AL-HÂCİB maddesinde zikredilmiştir. Berlin (Ahlwardt, nr. 4376), India Office (Loth, nr. 302—304) ve başka kütüphanelerde yazmaları vardır.

VI. Fıkıh.

1. *al-Miftâh*, şâfiî *furâ'*'u hakkında bir eser olup, bir yazması Berlin (Ahlwardt, nr. 4604) Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

2. *İhtisâr Şarh Talhîş al-Câmî al-kabîr*, al-Şaybânî'nin hanefî *furâ'*'una dâir *al-Câmî al-kabîr* (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 172 ve Kâtip Çelebî, II, 401) üvânı risâlesinin al-Hilâfi tarafından ihtisar edilmiş şekli hakkında Mas'ûd b. Muhammed al-Gueduvânî şerhinin bitmemiş bir muhtasarıdır. *Ravzât al-cannât*'e göre, bu esere 785'te Serahs'da başlanılmıştır. Bir yazması Yeni-câmî'de (nr. 428 mükerrer) bulunmaktadır. Onun hal tercümesinden bahsedilen tarafından bu eserden başka, bir hanefî *fatâvâ* mecmuasının da bulunduğu zikredilmiş ise de, hiç bir nüshasına rastlanılmamıştır.

1870 (?)'te Delhi'de, bâzıları tarafından al-Kaydânî'ye izâfe olunan (bk. Kâtip Çelebî, VI, 83) *Mukaddimât al-şalât* veya *Hulâsa*, al-Cnecânî ile al-Taftazânî'ye atfolunan şerhlerle birlikte neşredildi ise de, *Hulâsa*'nın al-Taftazânî zamanında mevcûdiyeti şüphelidir.

VII. Tefsîr.

Şarh (veya *Hâşiya'ala*) *al-Kaşşâf* (bk. Kâtip Çelebî, V, 187²). al-Zamahşarî (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 290) şerhine dâir haşiyelerden ibâret olup, denildiğine göre rebüülâhır 789'da Semerkand'da bağlanılmış ve bitirilmemiştir. Hâşiyeler, I—X, 58 ve XXXVIII.—LIV. sûrelere şâmilidir. Berlin (Ahlwardt, nr. 793), British Museum (Ellis-Edwards, s. 3), India Office ve başka kütüphanelerde yazmaları vardır.

VIII. Dil ve edebiyat.

1. *al-Nî'am al-savâbiğ fî şarh al-kilâm al-*

navâbiğ, al-Zamahşarî'nin „Sententia“ koleksiyonundaki *al-Kilâm al-navâbiğ* üvânı eserinin bir şerhidir. Bu şerhten parçalar, H. A. Schultens (*Anthologia sententiarum arabicarum*, Leyden, 1772) tarafından neşredilmiştir. Eser, 1287'de Kabire'de basılmıştır.

2. Sa'dî'nin *Büstân*'ının 755'te yapılmış Türkçe manzum bir tercümesi (bk. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 202).

Bibliyografya: İbn 'Arabşâh, *Acâib al-makdûr* (nşr. Golius), III, 422; Faşihî, *Mucmal* (787 senesi; bk. E. G. Browne, *Le Muséon*, seri III, cilt I, 57); al-Suyûtî, *Buğyat al-vu'ât*, s. 391; Sultân Husayn b. Mansûr, *Macâlis al-uşşâk*, s. 287; al-Kattavî, *İlâm al-ahyâr*; Hvândamîr, *Habîb al-siyar*, III, 3, 87; Muhammed Bâkîr Hvânsârî, *Ravzât al-cannât*, s. 309; 'Abd al-Hayy Lahnavî, *al-Favâ'id al-bahîya*, s. 128 v. dd., 134—137; Taşköpri-zâde Ahmed Efendi, *Mavzâ'ât al-ulûm*, trc. Kemâleddin Mehmed Efendi, İstanbul, 1313, I, 234 v. dd.; İbn Hacer al-Askalânî, *al-Durar al-kâmina fî a'yân al-mî'a al-sâmina*, Haydarabad, 1348—1350, IV, 350; Ziriklî, *Alâm*, VIII, 113 v. d.; Brockelmann, *GAL*, II, 215, *Suppl.*, II, 301—304; Browne, *Lit. Hist. of Persia*, III, 353 v. d.; Hidâyat Husayn, *Catalogue of the Arabic MSS. in the Bahâr Library*, s. 436 v. dd. (C. A. STOREY.)

TEHECCÜD. TAHACCÜD 'A. *h-c-d* kökünden istikak eden mezîd fiillerin V. (tafa'ul) 'sinin masdarı olup, kökündeki zıd mânâlara (*âzâd*) gelîşe iştirâk ederek bir taraftan „uyumak“ ve diğer taraftan da uyumamak „geceyi uyanık geçirmek, gece namazını edâ etmek veya gece *Kur'an* okumak“ fikrini ihtivâ eder. Bu son iki mânâsı, İslâm'da yaygın ve mütedâvil o'muştur. Kelime, *Kur'an*'da (XVII, 79) yalnız bir defa geçer: „gecenin bir kısmında, onunla (*Kur'an* ile, *Kur'an* okuyarak) kendin için fazla namaz kıl (*fa-tahaccud bi-ka nâfilatan*)...“. Fakat bizzât fikir olarak sık-sık zikredilir. Kulluklarında kusur etmemiş olan mü'minlerden bahsedilirken (sûre LI, 17—18), onların, gecenin az bir kısmını uykuya geçirdikleri ve seher vakitlerinde de Allah'tan mağfiret diledikleri bildirilir. Sûre XVI, 64'te „gecelelerini Rabb'in huzûrunda secdeye kapanmış olarak veya ayakta geçirenler“ den bahsedilir.

Kur'an'a göre, Mekke devrindeki eski ibâdet tarzının, muhtemelen iki vakit gündüz ve bir vakit de gece namazı *şalât* ihtivâ ettiği düşünülebilir (sûre XVII, 78—79; sûre LXXXVI, 25—26: „Sabah ve akşam Rabb'inin adını an. Ve

gececinin bir kısmında ona secde et, uzun bir kısmında da onu tesbih eyle“; sûre XI, 114: „Gündüzün iki ucunda (başında ve sonunda), gecenin de ilk kısmında (veya: son kısmında), namaz kıl“). Hadîsin de bildirdiğine göre — ki bundan şüphe etmeye sebep yoktur — kısa veya uzunca bir müddet (hattâ bahsedildiğine göre 10 yıllık bir devre, bk. al-Tabarî, *Tafsîr*, XXIX, 68), gece ibâdetine o derece ehemmiyet veriliyordu ki, Peygamber'in ve ashâbının bu yüzden ayakları şişmişti. Bu eski ihâdet, sûre LXXIII, 1—4'e istinâd etmelidir: „Ey elbisesine bürünen! az bir kısmı bâriç, gece kalk; yarı-sınca veya ondan birazını eksilterek, yahut onu arttırarak, dikkat ve itina ile Kur'an oku“. Fakat bunun doğuşuna biristiyân zâbidlerin nü-müne teşkil etmemiş olmamaları düşünülemez. Mütâfakken bu tarz bir zühd ve ibâdet, Pey-gamber'in ashâbına çok güç geldi. LXXIII. sû-renin 20. âyetinin nâzil olması bunu bafifletti: „Şüphesiz Rabbin, senin, gecenin hemen-hemen üçte ikisinde, yarı-sınca veya üçte birinde (ibâ-detle) ayakta durduğunu, seninle birlikte bu-lunan bir topluluğun da (böyle yaptığını) bi-liyor. Gece ve gündüzü, Allah saymaktadır. O sizin, bunu yapamıyacağınızı bildiği için si-zin tarafa (müsâmahakâr bir karara) yöneldi: Artık Kur'an'dan kolay geleni okuyun...“ Günde beş vakit namazın teessüsünden sonra *Tahaccüd* mecbûriyeti kaldırılmıştır (bk. Abû Dâvûd, *Ta'âvûz*, bâb 17 ve al-Bayzâvî, sûre LXXIII, 20'nin tefsiri münâsebetiyle).

Buna rağmen Peygamber, nakledilen âyet üzerine, gece ibâdetlerini bırakmamıştı (Abû Dâvûd, *Ta'âvûz*, bâb 18b); hadîs ve fıkıhta namazı edâyâ almış olanlar için bu ibâdeti terketmeleri hoş görülmez (Muslim, *Şiyâm*, hadîs 185; al-Nasâ'î, *Kitâb al-layl*, bâb 59; al-Bâcûrî, *Hâşiya*, I, 165). Umûmiyetle ge-ceyi ibâdetle uyanık geçirmek *sunna* kabûl edilmiştir. Nakledildiğine göre, Dâvûd, gece-nin üçte birini bu tarz ibâdetle hasredermiş (Muslim, *Şiyâm*, hadîs 189; Abû Dâvûd, *Şavm*, bâb 67); bunlardan başka teşvik edici diğer bir sebep olarak, *tahaccüd*'ün, uyuyan-ların saçında şeytanın yaptığı düğümlerden birini çözdüğüne dâir bir kanâat vardır (Abû Dâvûd, *Ta'âvûz*, bâb 18). Bilhassa ramazan-da ve her iki bayramın arife gecelerinde *ta-haccüd* vâcibtir (İbn Mâca, *Şiyâm*, bâb 68; al-Nasâ'î, *Kitâb al-layl*, bâb 17, burada *ih-yâ' al-layl* tâbiri kullanılmıştır [ayrıca krş. TERÂVİH]).

Hâlen de, bâzı memleketlerde müezzin, gece yarısından biraz sonra, bâzı husûsî ibârele-i ilâve edilmiş bir ezân ile gece *şalât*'ına (i.e. namaz bir kaç gitt rekâttan teşekkül eder ve

bu sebeple *şafa* adını alır; krş. mad. VİTR) dâvette bulunur (Lane, *Manners and customs*, kısım III, „*Religion and laws*“; krş. Snouck Hurgronje, *Mekka*; Juynboll, *Handleiding*).

Bibliyografya: Metinde zikre-dilenlerden başka bk. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammedi*, I, 321 v. dd.; M. Th. Houtsma, *Iets over den dagelijkschen çalât der Mohammedanen* (*Theol. Tijdschrift*, 1890, s. 127 v. dd.); R. Bell, *The Origin of Islam in its Christian Environ-ment* (London, 1926), s. 143.

Muhtelif mezheplerin bu mevzûdaki fikir-leri için ayrıca bk. I. Guidi, II „*Muhtaşar*“ di *Halil ibn İshâq* (Milano, 1919), I, 97; Abû İshâk al-Şirâzî, *al-Tanbîh* (nşr. A. W. T. Juynboll), s. 27; al-Ramî, *Nihâyat al-muhtâc*, I, 488 v. dd.; İbn Hacer al-Hay-tamî, *Tuhfa*, I, 201 v. dd.; Abû 'l-Kâsim al-Hillî, *Kitâb Şarâ'î al-islâm* (Kalküte, 1839), I, 27; A. Querry, *Droit Musulman* (Paris, 1871), I, 52 v. d.; Nizâm, *al-Fatâva 'l-'âlamgîriya* (Kalküte, 1243), I, 157.

(A. J. WENSINCK.)

TEHMÂN. TAHMÂN B. 'AMR AL-KİLÂBÎ, a z ehemmiyetli bir Arap şâiri olup, di-ğer mübim külliyyat bir daha ele geçmeyecek şe-kilde kaybolmuş bulunurken, bunun toplanmış şiirleri tesâdüfen mubâfaza edilmiştir. Çıktığı seferlerden birinde Harûrî reîsi Naeda b. 'Amr al-Hanafî tarafından esir edilip, kılavuz olarak istihdam edildiği için, yaşadığı devir ol-dukça kat'î bir şekilde bilinmektedir. Tah-mân. geceleyin kaçmayı denedi, en iyi deve-lerden birisini alarak uzaklaştı. Bununla berâ-ber atlarla tâkip edilip tekrar yakalandı. Hır-sızlığının cezası olarak Harûrî, onu, sağ elinin kesilmesiyle tecziye etti. Daha sonra, Tahmân halife 'Abd al-Malik'e geldiği zaman ona eli-nin kaybindan dolayı şikâyet ve halifeden, kendisine bir fidye ödenmesini talep eden, kendisinin sâdece sâdik bir teb'a olarak ha-reket etmiş olduğunu ve âdi mücrimlere tat-bik edilen böyle bir cezâyâ müstehak bulun-madığını dile getiren, en meşhur şiirini inşâd etti. Mâmafih, diğer bir rivâyete göre, o hiç bir zaman elini kaybetmemiş olup, şiir, sâdece böyle bir cezâyı hak ettiği zaman, elini kur-tarmak maksadı ile söylenmiştir. Bir gün mey-hânede iken sarhoş olunca, meyhâne sâhibinin bu kanunsuz ticâretten te'min ettiği parayı içinde muhâfaza ettiği kutuyu kırarak muhteva-sını almıştır. Bu rivâyete göre o, 'Abd al-Malik'in değil, halife Valîd'in huzûruna çıkarılır. Ha-life Valîd'in zamanına kadar yaşadığı, nmû-niyetle bu hükümdar ve Banû Umayya'yi medheden (s. 82,2) diğer bir şiiriyle de te'kid

edilir. Kezâ diğer rivâyetler ve mısralar elinin kaybını telmih ettiği için, ikinci rivâyet, bu mısralarla âşinalık kesbetmemiş olan bir tefsîre dayanır g.b. görünür. Tahmân, elinin kaybı husûsunda çok hassas idi ve onu dâima sarılmış olarak muhâfaza ederdi. Birgün Abû Rabî'a b. 'Abd kabî'esinden bir adam, Tahmân su teknesinde iken, onun elini örten bezi sıyrdı. Tahmân, bu şahsa olan kinini, birgün, bir iş için yere diz çökmüş olan adamı şaşırtıncaya kadar içinde sakladı. Onu bir kılıç darbesi ile yaraladı ve öldürdüğüne inandı; hakikatte ise, Tahmân onu sâdece yaralamıştı. Tahmân, Ye-men'e al-Hâris b. Ka b kabilesine kaçtı ve Yemenli kabilelerin en âsillerinden biri olan Banû 'Abd al-Madân nezdinde melce buldu. O oradan âleme, uğradığı bakâretin intika-mını almış olmanın sevincini ifade eden mıs-ralar gönderdi. Ona izâfe olunan bir diğer kavga da, onun bir kadın yüzünden, Ganî ka-bîlesinden bir adamı öldürdüğüdür; sonra kaç-mış ve iki sene müddetle Yamâma'nin cenû-bunda kalmıştır. bu arada, gündüzleri sak'aan-mış ve gece-eri halkı soyuştur. Mâmafih Tah-mân'ın hâli o kadar perişandı ki, Kilâb kabî-lesinden bâzı arkadaşları geçerken, onlardan, kendisi bakkında Medine vâlisinden af tale-binde bulunmalarını, bir kaç mısra ile ta'ap etti; Şudayy b. Kaşs adı bir adam Medine'ye gidip Tahmân'ın affını te'min etti ve kılıçtan geçirilen Ganavî'nin akrabalarına kan bedelini ödedi.

Bütün bu dağınık rivâyetlerden Tahmân'ın hicret'in I. asrının ikinci yarısında yaşamış ol-duğu neticesini çıkarabiliriz. Yalnız parçalar hâlinde bulunan münterit şiirleri, basit aşk manzûmeleridir. Bunlardan bir kaç Yemen'deki ikâmeti sırasında yazılmış olup, Hârisîlere, yani cenûbî Arabistanlı kadınlara dâir dir. Kısa *Divân*'ı, muhtemelen, Abû Sa'îd al-Sukkarî tarafından, *Kitâb Luşûş al-'Arab* (Arap hır-sızlarının kitabı) başlığı altında toplanmış şiir mecmuasının bir kısmını teşkil etmiştir. O Rescher tarafından yapılmış A'mencia b r ter-cümesi mevcut ise de, usûsî olarak tasılmış olduğundan, neşir tarihini veremiyorum. Arap-ça metin W. Wright tarafından, (*Opuscula Ara'ica*, Leyden, 1859, s. 76—89) neşredilmiş-tir. Tahmân'ın mısraları zaman zaman diğer eserlerde de, bâzan sâdece *Luşûş*'dan biri ola-rak zikredilir. *Lisân al-'Arab*'da da yalnız dört defa zikredilmiştir. II, 492; II, 132; XI 298. XIII, 43, 432 ayrıca bk Bakrî, nşr. Wüa-tenfeld, s. 413; Yâkût ve al-Kalî'nin tihrist-leri).

Bibliyografya: metinde verilmiştir. (F. KRENKOW.)

TEKBİR. TAKBİR (A.), *k-b-r* kökünden II. (*taf'il*) vezinde, isim mânasında bir masdar olup „*Allâh akbar*“ demek. Kelime bu mânasıyla Kur'an'da da (msl. sûre LXXIV, 3; XVII, 111'de Allah dilbilgisi bakımından mef-'ul mevkiindedir) bulunmaktadır; bu ibâredeki isim i tafdîl *akbar*'ın muhtelif izahları için bk. *Lisân*, bu kelime; kezâ aynı şekilde Allah için kullanılan Kur'anî isim-i tafdiller: *akram* (sûre XCVI, 3) ve *a'lâ* (sûre XCII, 20; LXXXVII, 1).

Bu ibâre, islâmî hayatta, içlerinde tek Al-lah'ın mutlak üstünlüğünün en kısa ve tam ifâdesi olarak, Allah'ı, Allah'ın büyüklüğünü ve eserlerini düşünmenin zihne kendini kabûl et-tirdiği muhtelif ballerde kullanılmıştır. Pey-gamber, tabiat-üstü bir şekilde Habeşistan-lı Nacâşî'nin ölümünü öğrenince etrafındaki-lere, baberi bildirdi; onları Muşallâ üzerinde sıraya dizip, dört *takbîr* getirdi (Buḥârî, *Ca-nâ'iz*, bâb 4, 55, 61. Diğer ballerde de, cenâze merâsim'leri esnâsında cenâze üzerine dört veya beş *takbîr* getirdiği rivâyet olunur (Mus-lim, *Canâ'iz*, hadîs 72). Her halde, dört *takbîr*, cenâze namazı (*şalât*) esnâsında bâkî kaldı veya mütad oldu (al-Şirâzî, *Kitâb al-Tanbîh*, nşr. A. W. T. Juynboll, s. 47 v. d.). Aynı şekil-de, *Ezân* b. bk.] da dört *takbîr*'le okunur.

Hacc esnâsında, Peygamber, bize nakledil-diğine göre, *takbîr*'i çok sık tercih etmişti: seyahatin başlangıcında (Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, II, 144, seyahat esnâsında (Buḥârî, *Cihâd*, bâb 132, 133. bununla berâber yüksek sesle değil, *ayn. esr.*, bâb 131) ve seyahatin sonunda (İbn Hanbal, II, 5); Kâbe'nin görül-mesinde (İbn Hanbal, III, 320), Hacer al-As-ved'in yanında (İbn Hanbal, I, 264), Minâ ve 'Arafa arasında (Buḥârî, *Hacc*, bâb 86), Şafâ ya Marva'da (İbn Hanbal, III, 320) v. s.

Takbîr'e, şeriate göre, *şalât*'ın başında hük-m-olunmuştur (*Takbîrat al-ihrâm*); *şalât* esnâ-sında, ayrıca beş defa tekrar edilir.

Bibliyografya: Lugatlerde *k-b-r* kökü; Th. W. Juynboll, *Handleiding*, Leyden, 1925, s. 61, 65; A. J. Wensinck, *A Handbook of early Muhammadan Tradition*, bk. bu kelime. (A. J. WENSINCK.)

TEKE veya **TEKKE**, Hazar ötesindeki Türk-menleri teşkil eden başlıca oymaklardan biri olup, bu oymağın, erkek keçi demek olan te-ke adını, bir şabistan aldığı muhakkaktır. Bu ismin tekke şeklinde okunması doğru değildir. Antalya vilâyetinin eski adı olan Teke'nin de bu oymakla bir ilgisi yoktur.

XVI. asırda Salur boyundan mübim bir züm-re Mangışlak'ta yaşıyor ve Dede Korkut destan-larındaki Oğuz eli gibi, İçki Salur (İç Salur;

ve Taşkı Salur (Dış Salur) adları ile iki kola ayrılıyordu. İçki Salurların, kıyı bölgesinde, Taşkı Salurların ise, şarkta, Hârizm yolunda yaşadıkları anlaşılıyor. İşte Tekeler, Sarık ve Yomutlar ile birlikte, Taşkı Salur kolunu teşkil ediyorlardı. Türkmenlerin rivâyetlerine göre Tekeler, Sarıklar ile birlikte Taşkı Salurlu, Toy Tutmaz adlı birinden neş'et etmişlerdir. Bu Türkmenler, evvelce Altın-Ordu banlarına, XVI. asırdan itibaren de, Hârizm'e hâkim olan Özbeklere tâbi oldular ve onlara yıllık vergi (zekât) verdiler. X. asırdan beri Mangışlak'ta oturan Türkmenlerin ezici çoğunluğu XVI. asrın sonlarında şimaldeki boz-kırlardan gelen Mangitların (Nogaylar) ve 1630'tarda da bakîfî Moğullar olan Kalmukların hücumuna uğrayıp yurtlarından ayrılarak Balban ve Kopet dağları eteklerine göç etmek zorunda kaldılar. Bu sûretle, Mangışlak'ta Kalmuklara tâbi olarak, ancak 700 âile kalmıştı. Bunun neticesinde Tekeler de, Balban taraflarına gelmişlerdi. Tekelerin aynı asırda buradan cenûb-i şarkî istikametinde ilerleyerek Kopet dağlarının sol eteginde yerleştikleri ve bu yeni yurtlarında, Tekeler arasında ticâretle meşgul kimselerin de bulunduğu görülüyor.

XVIII. asırda Hârizm Özbek hanları, ordularının bir kısmını Türkmenlerden teşkil etmiş olup, bunlar arasında Tekeler de vardı. Hive hükümdarlarından İl Bars Han bu Türkmenlerin başına geçerek İran'a tâbi Horasan'a, 1735 ve 1739 yıllarında olmak üzere, iki defa akın yapmıştı. Fakat 1740'ta Afşar Nâdir Şah [b. bk.] Buhârâ ve Özbek hanlıklarını geçici olarak ortadan kaldırdığı gibi, 2 yıl sonra da Tekelerin, kardeşleri Yomutlar ile berâber, Horasan'a tehcirini emretti. Nâdir Şah'ın bu tehcirden maksadı, adı geçen oymakların akınlarına kat'î bir şekilde son vermek ve lüzûmu hâlinde onları hizmetinde kullanmaktır. Ancak bu emrin yerine getirilmediği anlaşılıyor.

XIX. asrın başlarında Hive hanlığı, Konguratların eline geçmişti. Bir taraftan bu iktidar değiştiği, diğer taraftan Bubârâ hanlığı ile İran'ın da zayıf bir durumda bulunmaları, Tekeler de dâhil olmak üzere, bütün Türkmenleri daha fazla bir hareket serbestliğine kavuşturmuştu. Onlar menfaatlerinin icap ettirdiği şekilde, bu devletlerden bâzan birinin, bâzan diğerinin tarafını tutuyorlardı. 1824 yılında Salur ve Tekeler, Hive hanlarına âit Yeni Merv'i zaptederler, ellerine geçirdikleri esirleri Bubârâ emrine göndermişlerdi. Aynı asrın ikinci yarısının başlarında Tekeleri, Koşut Han idâre ediyordu. Koşut Han, 1855 yılında Serahs civârında Hive hanını mağlûp ve katlederek başını İran'a yollamıştı. Yeni han 'Ahd Ailâh

da, Tekeler karşısında aynı âkıbete uğradı. Koşut Han'ın 1860 yılında İranlılara karşı da bir zafer kazandığını biliyoruz. Tekeler, bu hanları zamanında öyle kuvvetlenmişlerdi ki, Emreli ve Kara Dağlılar (Kara Taşlı, Yazır'dan) ile savaşılarak Ahal'ı ve Öz kardeşleri Sarıkları çıkararak Merv'i ele geçirmişlerdi.

1884 yılında, Tekelerin yurdu da, diğer bir çok Türkmen oymaklarının gibi Rus istilâsına uğradı. Türkmenlerin bu istilâyı durdurmak için yigirmiye çarpıştıklarını biliyoruz. Bugün Tekeler, Türkmenistan Türklerinin mühim bir kısmını teşkil etmektedirler.

Tekeler, XIX. asrın ikinci yarısında garpta Ahal bölgesinden başlayarak Kopet dağlarının eteklerinde yaşıyor ve oradan Merv bölgesine kadar uzanıyorlardı. 1860'larda Tekelerin 60.000 çadıra sâhip oldukları söylenmektedir. Bu bakımdan onlar Hazar-ötesi Türkmenlerinin en büyük ve en kuvvetli oymağı idiler. Bununla berâber Tekeler yalnız savaşırlıkları ile değil, Kopet dağlarının eteklerinde yetiştirdikleri cins atlar ve kadınlarının dokudukları baharile de tanınmışlardı. Teke atı bilhassa dayanıklılığı ve sür'ati ile Türkmenler arasında ve komşu ülkelerde en makbûl atlardan sayılmıştır. Teke baharilerine gelince, bunların kardeşleri Yomutlarınkinden daha üstün oldukları kahûl edilmiştir.

Bibliyografya: Ebûlgâzî Bahâdır Han, *Şecere-i terâkime* (nşr. A. N. Kononof), Moskova-Leningrad, 1958, s. 72; ayn. mll., *Şecere-i Türk* nşr. Baron Desmains), Petersburg, 1871, s. 210, 214, 223, 267, 288, 309, 315, 324. Mirzâ Mehdi Han, *Cihangüşây-i Nâdirî* (Tahrân, 1341 hş.), s. 39, 82, 143, 355, 378, 563; A. Burnes, *Voyages de l'embouchure de l'Indus à Lahour, Caboul, Balkh et Boukhara* (Frans. trc.), Paris, 1835, III, 198; A. Vâmbéry, *Travels in Central Asia* (London, 1864), s. 305; Y. E. Bregel, *Hârizm Türkmenleri* (Moskova, 1961), s. 431 v.d., ayrıca bk. Index; W. Barthold, *Four Studies on the history of Central Asia* (Leyden, 1962), s. 124, 133, 137, 143, v.d., 147, 151 v.d., 154, 157, 160, 164, 166, v.d., 169; P. Skosyiev, *Soviet Turkmenistan* (Moskova, 1956), s. 92, 94, v.d., 99. (FARUK SÖMER.)

TEKE-ELİ veya **TEKE-İLİ**, Anadolu'nun cenûbunda Antalya, Finike, Kaş, Kalkanlı, Millî, Gömbe, Elmalı, İstanoz (Korkud-ili) ve Karahisar (Serik'in nâhiyesi) ile sâhilde Antalya ve Alanya arasındaki sâhil bölgesi olup, muhtemelen XIV. asrın ikinci yarısında, Sultân al-savâhil Emir Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey zamanında Teke-eli olarak tanın-

mağa başlamıştır. Zîrâ, Anadolu Selçukluları ve beylikleri tarihi ve tarihî coğrafyası ile alakalı kaynakların hiç birinde Teke adına ve bölge olarak Teke-eli ismine rastlanmaz. Bildiğimize göre, Teke (*Takkâ*) isminin eserinde ilk defa zikreden Teke-Karahisar'ın Serik'in nâhiyesi, Perge? *Qarâşâr al-Takkâ* şeklinde gösteren büyük münşi ve müverrih al-Kalkaşandî'dir (bk. *Şubh al-a'sâ*, yazılışı 814=1412, Mısır, 1915, V, 346; VIII, 17). Bundan sonra Teke-eli ismine Timurlu müverrihi Şaraf al-Dîn, 'Alî Yazdî'nin *Zafar-nâma* adlı eserinde tesâdüf ediyoruz (bk. *The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin 'Ali of Yazd*, Kalküte, 1888, II, 464: جک). (bk. *Şubh al-a'sâ*, yazılışı 814=1412, Mısır, 1915, V, 346; VIII, 17). Bundan sonra Teke-eli ismine Timurlu müverrihi Şaraf al-Dîn, 'Alî Yazdî'nin *Zafar-nâma* adlı eserinde tesâdüf ediyoruz (bk. *The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin 'Ali of Yazd*, Kalküte, 1888, II, 464: جک).

XV. ve XVI. asırlara âit Teke livâsı tahrir ve tapu defterlerinde hudutları dikkatle tesbit edilen bu bölgeye, XIII. asırdan itibaren ekseriyetini Üç-Okların teşkil ettiği Türkmen toplulukları yerleştirilmiş idi. Hamâ meliki ve büyük müellif Abu'l-Fidâ, 721 (1321) senesinde haecden gelenlerin beyanlarına istinâden, bu bölgede Hamid-oğulları Türkmenlerinin bulunduğunu, Antalya ile Konya arasındaki dağların da bunların isimlerini (*va baynahumâ cibâl al-Tarâkimin Banî al-Hamid*) taşıdıklarını zikreder (bk. *Ta'vîm al-buldân*, nşr. Charles Schier, Dresden, 1846, s. 210). Filvâki Yazıcı-oğlu Ali, 1424'te, bâzı ilâvelerle tercüme ettiği İbn Bîbî'nin *Salcâk-nâma*'sinde 603 (1207)'te Antalya'ya fetheden Gıyâsüddîn Keyhusrev I.'in bu bölgeye İğdir Yörüklerini (Türkmen) yerleştirip, onlara kışlak verdiğini kaydederse de (bk. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. M. Th. Houtsma, Leyden, 1902, III, 88, 322), tercüme ettiği metinde (nşr. M. Th. Houtsma, IV, 33 v.d.) bu kayıt yoktur. Esâsen, XV. ve XVI. asırlarda tanzim edilen Teke livâsı tahrir ve tapu defterlerinde İğdir cemâati (oymağı, Yazıcı-oğlu: boyu), Teke-Karahisarı veya Kaş'a tâbi gösterilmekte olup (bk. *Teke livâsı defteri*, mâliyeden müdevver, Başvekâlet Arşivi, nr. 253, s. 16; *Tapu defteri*, nr. 14, s. 270 v.d.) diğer cemâatler (oymaklar) büyük bir yekûn tutmaktadırlar. Öte yandan, Antalya'nın garbında Kaş'a tâbi olup, bu cemâatin ismini taşıyan İğdir nâhiyesi, 1650'de küçük bir "merhâle" idi ve halkı yazın, XIII. ve XIV. asırlarda olduğu gibi, hristiyanların korkusundan dağlara göçüyorlardı (bk. Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 639). Öyle anlaşılıyor ki, XIII. asrın ilk yarısından itibaren, Üç-Okların ekseriyetini teşkil ettiği Türkmen zümrelerinden (bk. Başvekâlet Arşivi, *Mâliye* kısmı, nr. 32) bir kısmı, XIV. ve XV. asırlarda ise Üç-Oklara tâbi bâzı boy ve oymaklar, zaman-zaman, bulundukları yerlerden Teke-eli'ne gelip

yerleşmişlerdir ki, Menteşe, Saruhan ve Karahan-oğullarının zayıflamaları veya dağılmaları üzerine bâzı Türkmen yörük) zümreleri de bunlara katılmışlardır. Nitekim tabir ve tapu defterlerinde tasrih edildiğine göre, Teke-Karahisarı'nda İsalu, Menteşe, İğdir, Gögez, Bayındır, Kara-Koyunlu, İmre-oğlu cemâatleri, Antalya kazalarında Saruhan-oğlu, Kızılca-Keçeli, Kaş'a tâbi Kaledos'ta Bozdoğan, Ozanlar ve Oğuzhanlı, Millî'de ise, Bayat cemâatleri yaşıyordu (bk. *Teke livâsı defteri*, nr. 253, s. 13, 16, 22, 26, 28, v.d., 59, 108, 116 v.d.; *Defter-i müselleman-ı livâ-i Teke*, Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 14, s. 398) ki, bunlar sonradan, isimlerini, yaşadıkları bölgelere vereceklerdir. Nitekim, Bayezid II. devrine âit tapu defterinde, Elmalı nâhiyesine bağ'ı Sökle, Kaş'a tâbi Kayı, Bayındır ve İğdir nâhiyeleri, eski cemâatlerin isimlerini taşımaktadır (bk. *Tapu defteri*, nr. 14, s. 43 v.d., 187, 218, 270; krş. Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, s. 638). Aynı defterde Varsak yörükleri cemâatinin (*cemâat-i yörükân-ı Varsak*) Karahan'dan geldiklerine dâir şerh verilmiştir (s. 106). Bu bakımdan, Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde taazim edilen Teke livâsı tahrir ve tapu defterlerinde kayıtlı nâhiyelerle cemâatler arasında sağlam bir rabita kurmak mümkündür.

Bu sûretle sünnilik te'sirlerinden oldukça uzak kalmış olup, eski Türk âdet ve an'anelerine sıkı-sıkıya bağ'ı bu Türkmen zümreleri arasında bir çok tarikat erbâbının, önce Âhîlerin sonra da Bektaşîlerin, dinî faaliyetlerde bulunduklarını görüyoruz. Bilhassa, Âhîlerin, Teke-eli'nde çok erkenden zâviyeler kurdukları anlaşılmaktadır. Nitekim, Âhîler, Yunus Bey-oğlu Hızır Bey zamanında, Antalya'da, mükemmel bir teşkilât kurmuş olup, 1332'de bu şehri ziyâret eden Tancalı Arap seyyahı İbn Battûta'yı da bir çok defa zâviyelerine dâvet etmişlerdi (bk. *Tuhfat al-Nuzûr*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1333, I, 312 v.d.). Muhtemelen Hızır Bey'den itibaren Teke-eli'ne hâkim olan beyler (Teke Beyleri), bu bölgeye yayılmış bulunan bir çok zâviye ve tekkeye, msl. Antalya'da Kılıççı Yûsuf (Âhî Yûsuf), Finike'de Abdal Musa (bunun hakkında bk. M. Fuad Köprülü, *Mısır'da Bektaşîlik*, T M, 1936—1939 VI, s. 14 v.d.), Kalkanlı'da Âhî Devlethan, Gömbe'de Şeyh İshak, Kaş'da Şeyh Orhan, İstanoz (Korkud-ili)'da Seydi Hızır, Has Balaban, Kaş'da Şeyh Bey ve Teke-Karahisarı'nda Bâli (Bâli Baba) zâviye ve tekkelerine bâzı nâhiye ve köyleri vakfedip ellerine n'san (biti, misâl) vermişlerdir (bk. *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*, nşr. A. Refik, T T E M, sene 14, nr. 2/79, İstanbul, 1924, s.

72—76, krş. Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, s. 116 v.d.), Yıldırım Bayezid, 1390—1397 seneleri arasında Teke-eli'ni zaptedip, burayı önce oğlu İsa Çelebi'ye, sonra da ikinci oğlu Mustafa Çelebi'ye sancak olarak verdiği zaman (bk. Neşri, *Cihannüma*, nşr. Franz Taeschner, Leipzig, 1951, I, 95; Hoca Sa'd-ed-din, *Tac al-Tevârih*, İstanbul, 1279, I, 169), bunlar, yeni nişanlar (berat, misâl, biti) vermek suretiyle eskilerini yenilemişlerdir. Nitekim *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de: „kadim Teke Beylerinden ve İsa Bey ve Mustafa Çelebi'den nişanları vardır“ şeklinde şerhler verilmiştir (bk. nşr. A. Refik, *TTEM*, sene 14, s. 71).

Teke-eli, 1402'de Ankara savaşından sonra, Sivrihisar'a gelen Timur'un 10 tümen askerle gönderdiği oğlu Şâbruh ve kumandanlarının korkunç tahripine mâruz kalmıştır. Nitekim Şâhrüh, İstanoz (Korkud-ili) ve Kitir (İğdir?) taraflarını, Emîr Şâh Melik de, deniz kenarındaki Adaliye (Antaliye) başta olmak üzere bütün Teke-eli'ni yağmalamışlardır (bk. Şaraf al-Din 'Alî Yazdi, *ayn. esr.*, II, 448 v.d., 464; ayr. krş. Hafız Abrû, *Macmû'a*, Süleymaniye kütüp., Damad İbrahim Paşa kısmı, Farsça yazma, nr. 919, 911b v.d.; krş. Sa'd-ed-din, I, 189. Diğer taraftan Timur, Kütahya'ya geldiği sırada, Teke-eli'ni, Antalya ve 'Alâ'iyye Alanya dâhil, Bursa'dan, bapisten kurtardığı Karaman-oğlu Mehmed Bey [bk. mad. KARAMANLILAR]’e vermiş (bk. Şaraf al-Din 'Alî Yazdi, *ayn. esr.*, II, 458) ve bu suretle de Osman Çelebi elindeki İstanoz (Korkud-ili) ve Osmanlı hâkimiyetindeki Antalya bariç, bu bölgede Karaman hâkimiyeti başlamıştır 1402—1415). Nitekim, *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de: „Karaman zamanı olacak“ kaydı (s. 72) bu devreye işaret eder (tafsilât için bk. Barbara Flemming, *ayn. esr.*, s. 110 v.d.).

Teke-eli, kat'i olarak, Murad II. devrinde, Karaman-oğlu Mehmed II. Bey'le birlikte hareket eden Emîr Mübariz-ed-Din Mehmed Bey oğlu Osman Çelebi'nin safer 826 (1423)'da, Antalya vâlisi Firuz Bey-oğlu Hamza Bey tarafından İstanoz'da öldürtülmesinden sonra, Osmanlılara geçmiştir. Bu suretle, Teke-eli, Murad II. zamanında bir vilâyet (*Livâ-i Teke*) hâline getirilmiş, ellerinde babadan kalma tapu senetleri (nişan, berat, misâl) bulunan ve Teke Beyleri ile İsa Bey ve Mustafa Çelebi zamanlarında bâzı timârlara (dirlik) sâhip oldukları arazi ve nüfusun tahriiri ile anlaşılan âileler (*Sipâhiyân-ı vilâyet-i Teke*), il yazmağa çıkan Halil Bey'e senetlerini teccid ettirmek veya Mu-

rad II.'dan yeni berat ve nişanlar almak suretiyle (bk. *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*, nşr. A. Refik, *TTEM*, s. 70 v.d.) bu imtiyazlarını Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde de mubâfaza etmişlerdir. Esâsen, bu âileler (*Sipâhiyân-ı vilâyet-i Teke*), başlarında bulundukları halkın da kethüdâsı, dolayısıyla da sipâhî ve müsellemi olarak kabûl edilmişlerdir (bk. *Defter-i müselleman-ı livâ-yi Teke*, Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 14, s. 398). Bu arada *Teke livâsı defteri*'nde (nr. 253, s. 52), Fâtih zamanında Karaman-oğlu'nun Teke-eli'nde il yazmağa adamlar çıkarttığına dâir kayıtlar olduğuna da işaret etmek isteriz. Muhtemelen, bu kayıd, Fâtih'in 18 Şubat 1451'de tahte çıktığı zamana ve Karaman-oğlu II. İbrahim Bey (ölm. 1464)'e âit olmalıdır (bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman münasebetleri, Tarih Dergisi*, İstanbul, 1963, sayı 17-18, s. 44).

İşte bu Teke-eli (sonradan: Tekeli) Sipâhîleri, 1500'de, Bayezid II. devrinde, Şah İsmail'in müridleri olarak Erdebil'i ziyaretine gitmişlerdir ki (bu bölge halkının Erdebil şeyhlerine olan bağlılıkları hakkında bk. Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. M. Th. Houtsmâ, III, 225), bunların gidip dönmediklerini, bu yüzden sipâhî sınıfının günden-güne azalmakta olduğunu gören Bayezid, bir tedbir olmak üzere, İran'a gidecekleri geri dönmek şartıyla izin verilebileceğini açıklamış ve bundan sonra Süfi (Şah İsmail) nâmına kimsenin buduttan geçirilmesi için şiddetli emirler vermiştir (bu hususta bk. Ferîdün Bey, *Münşaat*, İstanbul, 1274, I, 345 v.d.; Sarı Abdullah Efendi, *Münşaat-ı Fârisî*, Süleymaniye kütüp., Esad Efendi kısmı, nr. 3333, 58a v.d.). Bu arada Teke-eli'nin bâzı şî'i ve alevî halkının yeni fetbedilen Modon ve Koron kaleleri civârına sürüldüklerine dâir kayıtlar vardır. Bu gidenler, Arnavutluk dâhil, Bektaşîliğin bu bölgede yayılmasına sebep olmuşlardır.

Yine bu Teke-eli (Tekeli) sipâhîleri, 1510'da, bâzı fena niyetli kimseler yüzünden, timârlarının (dirlik) ellerinden alınıp, lâıyk olmayan kimselere devredilmesi dolayısıyla, eski imtiyazlarını kaybetmeleri yüzünden, devlete isyan ile, Şah İsmail'e meyletmişlerdir (bk. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı, Hazine kütüp., nr. 1274, 39b v.d.; İshak Çelebi, *Selim-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 2614, 11a. Bu mes'eleyi açıklayan bir vesika için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 6187). Bilhassa, bu Tekeli sipâhîlerden Çakır-oğlan'arı, Kızıl-oğlu, Göle-oğlu, Dede-Alisi ve Hızır, Kapulu Kaya'daki Döşeme-Derbendi'nde devlet aleybine gizli toplantılar tertip eden Şah İsmail'in halifesi Ka-

raoıyık (Şeyh Haydar'ın halifesi) oğlu Şah-Kulu Baba Tekeli ile birleşmişler (bu hususu açıklayan bir vesika, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 5035) ve çıkan isyanın büyük bir sür'atle genişleyip bütün Anadolu'yu tehdit etmesinde de mühim bir rol oynamışlardır. Zirâ, Bayezid'in yaşlandığı ve şehzâdelerin saltanat hırsı ile birbirleriyle uğraşmağa başladıkları bir sırada, Antalya'dan Manisa'ya gitmekte olan şehzâde Korkud Çelebi'nin adamlarına saldırıp, Antalya'dan üzerine gönderilen kuvvetleri de mağlûp eden Şah-Kulu Baba Tekeli, Teke-eli'nin şehir, kasaba, karye, dağ, yayla ve obalarında bulunan şî'i ve alevîliğe mütemâ-yil bütün Türkmenleri etrafına toplamış (bk. Celâl-Zâde, *ayn. esr.*, 49a), timârları ellerinden alınmış kızgın sipâhîlerin de yardımları ile Teke-eli'nin kendine tâbi olmayan bütün köy ve kentlerini yağma edip baltayı da öldürmüştür. Kaynak ve vesikalardan anlaşıldığına göre, İstanoz (Korkud-ili) kasabasını tahrip edip, Elmalı'nın mescid ve zâviyelerini yıkan Şah-Kulu Baba Tekeli, eline geçirdiği *Kur'an*'ları da ateşe atıp mahvetmiş, canlıları ise, insan ve hayvan ayırmaksızın, acımadan öldürtmeğe başlamıştır. Onun bu vahşice hareketleri, şehzâde Osman'ın divâna gönderdiği arıza (rapor) 'da olduğu gibi, şehzâde Korkud Çelebi tarafından İstanbul'a sevk edilen süfi'nin ikrarlarının da da bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır (bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 5035, 2829. Bu vesikaların suretleri ile diğer kaynaklar hakkında bk. Şehabeddin Tekindağ, *Şah Kulu Baba Tekeli isyanı, Belgelerle Türk tarihi dergisi*, 1967, sayı 3, s. 35 v.d.). Bundan sonra, Baba İshak'ı Horâsânî gibi [bk. mad. GİYÂSOD-DİN KEYHUSREV II.] kendisinin mehdî olduğunu iddia edip, Burdur'a kadar gelen Şah-Kulu Baba Tekeli'nin etrafına 20.000 kişi toplanmıştır ki, bunların ekserisini, çoluk çocuk, mâl ve hayvanları ile gelen Teke-eli Türkmenleri teşkil ediyordu (bk. Defterdar Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, *Selim Şah-nâme*, Süleymaniye kütüp., Lâle İsmail Efendi kısmı, nr. TY 348, II, 48a). Yine vesikalardan anlaşıldığına göre, Teke-eli'nde bir Türkmen devleti kurmak isteyen Şah-Kulu Baba Tekeli (bk. *vesika*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 6187'de: *kâh mehdilik da'vasın ider, kâh şah âldi, anın vilâyeti bana değdi, memleket benimdir* denilmektedir), Tekeli sipâhîlerin teşvikleri ile Kütahya kalesini muhâsara ve zaptetmiş Anadolu beylerbeyisi Karagöz Paşa'yı kazığa vurdurarak bütün Anadolu'yu telâşa vermiştir. Şurası dikkate şâyandır ki, Konya vâlisi Bayezid-oğlu Şehinşâh ile şehzâde Ahmed

-oğlu Murad, Şah-Kulu'nu desteklemişlerdir. Bununla beraber, Alaşehir ovasında şehzâde Korkud Çelebi'nin adamlarını yenip, Bursa'ya doğru harekete geçen Şah-Kulu Baba Tekeli, sadrâzam Hadım Ali Paşa'nın Rumeli'den Anadolu'ya geçmesi üzerine, Teke-eli'ni Karaman'a bağlayan Kızılkaya-boğazına (Teke-Karahisar) 'na bağlı idi: *Tapu defteri*, nr. 14, s. 354) çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine sadrâzam ile Amasya vâlisi şehzâde Ahmed, Kızılkaya-boğazını 38 gün muhâsara ettillerse de (bk. *Şehzâde Ahmed'in divân'a mektubu*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 3062 İshak Çelebi, *ayn. esr.*, 28b, 30a), Şah-Kulu Baba Tekeli, önce İncirli-derbendi'nden, sonra da Döşeme-derbendi'nden kayalar arasından kendisine bir yol açarak, Beyşehir önüne gelmeğe muvafak olmuştur. Bununla beraber, vesikalarda, şehzâde Ahmed'in Hissar dağına sığınan Tekelilerden 3.000'ini öldürdüğüne dâir kayıtlar vardır (*ayn. vesika*, nr. 3062).

Bundan sonra, Kayseri yolu üzerinden Sivas yakınındaki Gedik Hanı mevkiine çekilen Şah-Kulu Baba Tekeli üzerine, az bir kuvvetle yürüyen Hadım Ali Paşa, bu mevkide, etraflarını müdevver hendekler ve binlerce deveyle çevirmiş olan, beraberlerinde kadın ve çocukları da bulunan Tekeli Türkmenlerinin şiddetli mukavemeti ile karşılaşmış. girişilen savaş sonunda, Şah-Kulu ve Hadım Ali Paşa okla vurulmuşlardır (bu savaşla alâkalı vesikalar hakkında bk. *vesika* 3062, 6352. Diğer kaynaklar: Şehabeddin Tekindağ, *ayn. makale*, s. 56 v.d.). Şirâzlı Edâ'i'ye göre, Tekelilerin yanında Varsaklar da savaşa katılmışlardır (bk. *Selim-nâme*, Üniv. kütüp., nr. FY 51, 20b).

Bu savaştan sonra, sür'atle, İran'a doğru çekilen Tekeli Sipâhîleri ve Türkmenler, Erzinçan'da hacca giden bir İran kervânına saldırımları ve başta *Anbiyâ-nâme* müellifi Şayh İbrahim Şabustari (bunun hakkında bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphanelerinde bulunan gazmalar, Belleten*, 1952, XVI, s. 103 v.d.) olmak üzere, halkını öldürmeleri yüzünden, Şah İsmail'in hakaretine mâruz kalmışlardır. Bilhassa, kendilerine „şah“ ve „vezir“ lakabı verilen iki Tekeli reis, af dileyerek şâhin ayağına kapandırlarsa da, Şah İsmail onları kaynar su dolu iki kazana attırdı; bu cezada, bazı bulunmaya mecbur tutulan Tekelilerden bir kısmı, Şî'i ordusunun sekiz kolundan birini teşkil eden Tekeli birlikleri (bu hususta bk. Hellmut Braun, *Geschichte Irans Seit 1500, Geschichte der Islamischen Länder*, III, Neuzelt, Leiden, 1959, s. 100) arasına dağıtıldığı gibi, bir kısmı da, Tebriz nokatlarında sürün-

düler (bk. Sa'd-ed-din, *agn. esr.*, II, 181). Diğer taraftan, Bayezid, isyandan sonra, Teke ve Hamid-ili yöresinde bulunan Şî'î-Alevileri, 1501 senesinde olduğu gibi, sürgüne tâbi tutmuştur.

Anadolu'da 50.000 kişinin ölümüne sebep olan bu isyan (bk. Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, *agn. esr.*, 48b) ve bir-biri ardından yapılan sürgünler yüzünden Teke-eli'ndeki halkın azaldığı, belli-başlı kaza ve nâhiyelerin ise küçüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, Bayezid'in ölümünden sonra yazıldığı anlaşılan *Teke livâsı defteri*'nde (Mâliyeden müdevver, nr. 253, s. 52) nefis-i İstanos'ta yalnız 5 mahalle (mahalle-i Câmî, mahalle-i Mescid-i Hasan Bey, mahalle-i Mescid-i Kebkeb-oğlu, mahalle-i Mescid-i Halife, mahalle-i Mescid-i Bilekârlu, s. 5-6), buna mukabil nefis-i Elmalu'da 21 mahalle (mahalle-i Câmî, mahalle-i Câmî-i köhne, mahalle-i Hacı Mustafa, mahalle-i Tâceddin Halife, mahalle-i Şeyh Mehmed, mahalle-i Sofular, mahalle-i Mustafa Fakih, mahalle-i Yenışehir, mahalle-i Borekçi veya Börkçüler, mahalle-i Alâeddin Halife, mahalle-i Kond-oğlu, mahalle-i Mescid-i Şeyh Sinan, mahalle-i Hacı İsmail, mahalle-i Sinan Fakih, mahalle-i Bâzîrgân Ali, mahalle-i Mescid-i Hacı Hızır, mahalle-i Resûl Fakih, mahalle-i Veysi Fakih, mahalle-i Savruk, mahalle-i Aybey, mahalle-i Hacı Mustafa, s. 72-77) zikredilmektedir.

Başta Antalya ve civârı olmak üzere XIV. asırdan beri pek çok deve beslediği belirtilen Teke-eli (XIV. asır sonu: Schiltberger, *Reisebuch*, nşr. V. Langmantel, Tübingen, 1885, s. 21, 53; XVI. asır başı: *Teke livâsı defteri*, nr. 253; *Cemâat-i devciyan*, s. 80; XVII. asrın ortası: Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, s. 639) hakkında, 1523'te Antalya'nın burç ve surlarından, limanağındaki zincirden ve Finike'nin kalesinden bahseden Pirî Reis (bk. *Kitâb-ı Bahriyye*, nşr. F. Kurdoğlu-H. Alpagot, İstanbul, 1935, s. 764, 766, 780) istisna edilecek olursa, 1650'ye doğru Kâtip Çelebi'nin (bk. *agn. esr.*, s. 638 v.d.) ve 1671'de Evliyâ Çelebi'nin (bk. *Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 273-292) tasvirleri pek zayıf kalmaktadır. Nihâyet, XIX. asrın sonunda Antalya (Teke) sancağı, 5 kaza, 9 nâhiye ve 549 köyden ibâretti (bk. V. Cuiet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, I, 853 v.d.)

Bibliyografya: metinde gösterilenlerden başka bk. Franz Babinger, *Schejch Bedr-ed-Din, der Sohn des Richters von Simaw*, *Der Islam*, 11 (1921), s. 85 v.d.; Th. Menzel, *Die ältesten türkischen Mystiker*, *ZDMG*, 79, 4 (1925), s. 284 v.d.; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the*

Sultans (Oxford, 1929), I, 139 v.d.; Ahmed Refik, *Osmanlı devrinde Râfizilik ve Bektaşilik, Edebiyat Fakültesi mecmuası*, IX/2 (1932), s. 25 v.d.; Hanna Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, *Der Islam* (1965), XLI, 130, 132 v.d.d., 136 v.d., 139, 142, 145 v.d.d., 153 v.d., 166 v.d., 193, 195, 198; Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?*, *Tarih dergisi*, 9 (1954), s. 64 v.d.d.; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *Tarih dergisi*, 22 (1968), s. 50 v.d. (M. C. ŞEHABEDDİN TEKİDAĞ.)

TEKE-OĞLU. [Bk. TEKE-OĞULLARI.]

TEKE-OĞULLARI. 1308 (?)—1423 seneleri arasında merkezi Antalya olan Teke-eli [b. bk.]'nde Hamid-oğulları'nın bir kolu olarak hüküm süren bir Türkmen âilesi olup, Teke Bey, Emir Mübâriz-ed-Din Mehmed Bey'den sonra Teke beyleri veya Teke-oğulları adını almışlardır. Filvâki, Yazıcı-oğlu Ali, 1424'de kaleme aldığı *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde bu bölgeye adını veren Teke'nin, Üç-Oklardan İğdir Boyu'nun kethüdâsının oğlu olduğunu iddia ederse de (bk. Topkapı Sarayı, Revân kütüp., nr. 1390, var. 280a), İğdir Boyu'nun bu bölgeye yerleşmesi hakkında verdiği haberler gibi, bu da eksik ve karışıktır. Esâsen, Yazıcı-oğlu'nun bu kaydı, Neşri'de: „Teke ki İğdir kethüdâsı oğludur“ (bk. *Cihannümâ*, Menzel nüshası, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 17, str. 18), „Teke-ili İğdir kethüdâsı oğludur“ (bk. *Cihannümâ*, Manisa nüshası, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1955, II, 21, str. 2) ve Paris nüshasında ise, „Egirdir kethüdâsı oğludur“ (bk. H. Akın, *Aydın oğulları*, İstanbul, 1946, s. 21) şekillerini almıştır ki, bu sonuncu şekli İdris Bitlisi [b. bk.] benimsemiş görünmektedir (bk. *Haft bihişt*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3209, 79b, str. 18, *که نام شخصی که خدا زاده شهر اکرود بوده* krs. Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, s. 94 v.d., 127).

Abu'l-Fidâ [b. bk.], 721 (1321) senesinde hacdan gelenlerin beyanlarına dayanarak, bu bölgede bulunan Hamid-oğlu Türkmenleri (= *al-Tarâkimin Banî al-Hamîd*)'nin beyi Felekü-d-Din Dünder Bey (ölm. 1324'in bazı yerleri görmeğe çıkan Antalya hâkiminin esir düşmesi üzerine, Antalya'yı zaptettiğini zikr eder (bk. *Tâkûim al-Buldân*, nşr. Charles Schier, Dresden, 1846, s. 210; krs. al-Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, Kahire, 1915, V, 346). Dünder Bey, bundan sonra Antalya'yı civârı

ile birlikte, kardeşi Yünus Bey'e vermiş ve bu sûretle de Teke-eli'nde, sonradan Teke beyleri adını alacak, bir emâret kurulmuştur. Antalya'nın zaptı dolayısıyla de bu âilenin başlangıç tarihi, her halde Gıyâs-üd-Din Mes'ûd II.'un ölüm tarihi olan 718 [1308], (zîrâ, bu tarihten önce Antalya sâhiline kadar uzanan arâzi, Moğulların emrindeki Selçuklu Sultanlarına âit gösterilmektedir; bk. Aksarâyî, *Musâmarat al-ahbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 278, 302) ile, Yünus Bey'in oğlu Hızır Bey'in İstanos (Korkud-ili)'da bulunduğunu gösteren medrese kitabesindeki 719 [1319], (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1929, II, 249) tarihleri arasında olmalıdır. Diğer taraftan, Felek-üd-Din Dünder Bey'in, 1314'te, Karanbük'e gelen Emir Çoban'ın yanına gitmek zorunda kaldığı da düşünülecek olursa (bk. Aksarâyî, *agn. esr.*, s. 311), Antalya'nın bu tarihten sonra zaptedilmesi husûsu da akla gelebilir. Esâsen, Anadolu'daki Moğul vâililerinin nüfuzları 1327 senesine kadar bu bölgede devam edecektir.

Öyle anlaşıyor ki, Yünus Bey'den sonra Hamid-oğullarından tamamen ayrı olarak, Teke-eli'nde hüküm süren bu âilenin âzaları, diğer Türk beyliklerinde olduğu gibi, memleketin muhtelif bölgelerinde ayrı-ayrı beylik etmeye başlamışlardır. Nitekim, Yünus Bey'in büyük oğlu Mahmud Bey, Antalya'da iken, diğer oğlu Sinân-ed-Din Câlîs (doğrusu: Câlîş) Hızır Bey, Korkud-ili'nde (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, göst. yer., krs. al-Kalkaşandî, *Şubh*, VIII, 17), kölesi Zekerîya ise Teke-Karabisarı (Karaşar al-Takkâ, bk. al-Kalkaşandî, *Şubh*, V, 346; VIII, 17) 'nda hüküm sürüyordu. al-'Omari (bk. *Masâlik al-Abşâr*, Ayasofya kütüp., nr. 3416, III, 112b), Yünus Bey'in kölesi olan bu Zekerîya'nın 1332'de, Teke-Karabisarı'ndan başka 3 şehir ve 12 kaleye, ayrıca, 1.500 atlı askere sâhip olduğunu bildirir. Diğer taraftan, Antalya'da müstakilen hükümet eden Mahmud Bey, 724 (1324) 'te, İlhanlıların Anadolu vâlisi olup, nüfuzu İstanos ve Antalya'ya kadar yayılan Demirtaş (bk. Hâfız Abrû, *Zayl-i Câmî al-tavârih-i Raşidî*, nşr. H. Beyânî, Tahran, 1317, s. 135 v.d.)'in önünden kaçarak yanına sığınan amcaı Felek-üd-Din Dünder Bey'i bu Moğul beyine teslim ederek, onun ölümüne sebep olmuş idi (krs. al-Makrizî, *al-Sulûk*, Ayasofya kütüp., nr. 3370, II, 47a). Bununla beraber, Mahmud Bey (Memlûklü kaynaklarında: Mahmûd b. Yünus al-Rûmî), 727 (1327) senesinde İlhanlı hükümdârı Ebû Sü'ûd Bahâdır Han (ölm. 1335)'a isyan eden Demirtaş ile birlikte Mısır'daki Memlûklü sultanlığına sığınmak zorunda kal-

mış ve Kabire'de, Karaman-oğlu'nun Felek-üd-Din Dünder Bey'in oğlu Necm-ed-Din İshak-el-Rûmî (İbn Battûta, *Tuhfat al-nużâr*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1333, I, 315'te Abû İshâk Bey) ile gönderdiği şikâyet mektubunu alan al-Malik al-Nâsır Muhammed (ölm. 1341)'in emriyle Kafat al-Cabal'in burclarından birine hapsedilmiştir (bk. al-'Aynî, *İkd al-Cumân*, Süleymaniye kütüp., Cârullah Efendi kısmı, nr. 1591, IV, 527a v.d.; al-Makrizî, *agn. esr.*, göst. yer.). Bunun üzerine Necm-ed-Din İshak Bey (al-Makrizî'de, yanlış olarak: şâhib Anşâlîya), Mısır'dan gelip babasının yerine geçtiği gibi (Anonim *Tarih-i Âl-i Salçûk*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara, 1952, metin: s. 94), Antalya'da da İstanos (Korkud-ili) emiri Sinân-ed-Din Hızır Bey, kardeşi Mahmud Bey'in yerini almıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Hızır Bey, Teke-eli'nde, büyük faaliyetlerde bulunmuş ve kuvvetlerini çoğaltmıştır. Nitekim, al-'Omari, 1332'de, 12 şehir ve 25 kaleye sâhip olan Yünus-oğlu Hızır'ın kuvvetlerini 8.000 atlı olarak gösterir (bk. *Masâlik al-Abşâr*, III, 112b, Frans. trc. Quatremère, *N E*, 1838, XIII, 371 v.d.). Aynı müellifin Şeyh Haydar-ı Uryan'dan naklettiği 40.000 rakamı (*N E*, XIII, 338) ise, mübâlegâdır. al-'Omari, Yünus-oğlu Hızır'a Memlûk İnşâ Divânı'ndan gönderilen mektuplarda, bütün Türkmen beyleri gibi, „al-Maclis al-sâmi“ diye hitap edildiğini de zikreder (al-Ta'rif bi'l-muşallah al-Şarîf, Ayasofya kütüp., nr. 3160, 27b; matbularında bu kayıt yoktur). Diğer taraftan İbn Battûta (*agn. esr.*, trc. M. Şerif, I, 314), 1332/1333'te, Alâiyye'den sonra, Antalya'ya geldiği zaman hasta olan Yünus-oğlu Hızır Bey'i ikametgâhında ziyaret etmiştir. al-Kalkaşandî (*agn. esr.*, VIII, 17) 'de bulunan bir kayda göre, Hızır Bey'den sonra yerine oğlu Dadı Bey geçmiştir. Bununla beraber, Mısır'da esârette bulunan Mahmud Bey'in Antalya'ya gelip, ikinci defa beylik ettiğini iddia eden müellifler de vardır. Nitekim, Dadı Bey'den sonra, İstanos ve Antalya dâhil, emâretin başına Mahmud Bey'in kâcûk (küçük) sıfatı ile tanınan oğlu Emir Mübâriz-ed-Din Mehmed Bey geçmiştir (al-Kalkaşandî, *agn. esr.*, VIII, 17).

Eski bir an'aneye uyularak Antalya'daki Alâeddîn (veya Yivli) câmii kitabesinde *Sulţân al-savâhil Mubâriz al-Davla va'l-Din*, Kıbrıs vakayinâmelerinde ise, dâima, *Taca, Tacca; signor della Terra; Taca* emiri veya *il Turco; Tacca*, *Turco* olarak belirtilen Mehmed Bey, ömrünü Kıbrıslılarla mücadele ile geçirmiştir. Nitekim, Kıbrıs kiralı, Pierre I. de Lusignan (135-1369)'ın 15 kânun II. 1361'de Robert de Lusignan'ı göndererek Gorigos (bugünkü: Kız-

kalesi) 'a yerleşmesinden sonra, güney Anadolu'da faal bir rol oynayan Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey (bk. I A, VI, 322 v.d.) ve Karaman menş'li Alâiyye beyi ile birleşen Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey, Kıbrıslılar ile amansız bir mücadele girişmiştir ki, bunun neticesinde, Pierre, 12 nisan 1361'de Magosa (Famagusta) limanında topladığı 114 parçadan ibâret bir filoyu 23 ağustos 1361'de Teke-eli'nin merkezi sayılan Antalya limanı önüne getirmiş, ertesi gün, yani 24 ağustos salı günü, Saint-Bartlemy yortusunda, şebri bücümle zaptetmiştir (bk. Guillaume de Machaut, *La prise d'Alexandrie ou Chronique du roi Pierre Ier de Lusignan*, nşr. M. L. de Mas Latrie, Genève, 1877, s. 20 v.d.; Amadi, *Chronique*, nşr. R. de Mas Latrie, Paris, 1891, s. 411; Strambaldi, *Chronique*, nşr. R. de Mas Latrie, Paris, 1893, s. 46. Bu zapt ile ilgili Latince bir kitâbe için bk. S. Fikri, *Antalya livânı tarihi*, İstanbul, 1338, s. 62 v.d.; F. W. Hasluck, *Annual British School at Athens*, 1908/1909, XV, 270 v.d.; 1909—1910, s. 185 v.d.). Léonce Machéras ile Strambaldi'ye göre, Teke (*Tacca*, *signor della Terro*), bu sırada Stenon (Steno, İstanos) 'da bulunuyordu (krş. *Chronique de Chypre*, Frans. trc. E. Miller - C. Sathas, Paris, 1882, s. 67; *Chronique*, s. 47). Matteo Villani (*Cronica*, nşr. Dragomanni, s. 359) 'ye göre ise, Teke (*Tacca*) Kıbrıs filosu önünden çekilmiştir.

Kıbrıslılar, Teke-eli'nin bu çok zengin şehrinde büyük yağma ve katliâmde bulunmuşlardır. Nitekim, Pierre I. de Lusignan nâmına manzum bir eser kaleme alan Guillaume de Machaut (*agn. esr.*, s. 20 v.d.), bu sırada Antalya'da çıkan korkunç yangınlar ile yapılan katliâmı, ipek ve altın işlemeli kumaşların yağmasını uzun-uzadıya anlatır. Bunun üzerine, İstanos (Korkud-ili)'dan hareketle Antalya önüne gelen Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey (bk. Strambaldi, *agn. esr.*, s. 47 v.d.), bu şebri alamadı ise de, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'le birleşerek, yeni bir mücadeleye girişmiş ve ağıltktan teslime zorlamak maksadı ile de Kıbrıslılara yiyecek satılmasını menetmiştir. Mehmed Bey'in ertesi sene, mayetinde 45.000 kişi ve sekiz kalyon ile yeniden Antalya önüne gelip, kale kumandanı Jacques de Norès ile çarpışması çok şiddetli geçmiş olmalıdır (bk. Strambaldi, *agn. esr.*, s. 49 v.d.). Nitekim, Pierre, 24 teğrin I. 1362'de, garba gidip, hristiyao devletlerinin yardımlarını talep etmek zorunda kalmış idi (bk. Machaut, *agn. esr.*, s. 21 v.d.). Muhtemelen, bu savaşlar sırasında, inatla savagmasından dolayı, Teke Bey olarak tanınan

Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey, Pierre'in garbda bulunduğu bir sırada, Kıbrıs'a karşı da bir taarruz hazırlamıştır. Nitekim, 1363'te, Mehmed Bey'in denizden gönderdiği Mehmed Reis (Kıbrıs kaynaklarında: *Chamotras*, *Machomet Rais*) adında Tekeli bir denizci, 12 kalyon ile Teke-eli'nden hareket ile Kıbrıs'ın şimal-i garbisindeki Pentaglia (Pendaia, bk. Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriyye*, s. 776) 'ya bir çıkarma yapmıştır (bk. L. Machéras, *agn. esr.*, s. 74; Strambaldi, *agn. esr.*, s. 53). Diğer taraftan, büyük bir donanma hazırlıkları ile meşgul bulunan Memlûk Sultanlığı (bk. 1 mart 1366 tarihli mektup için, *Arch. de l'orient Latin*, Paris, 1881, I, 391 v.d.), Teke beyliği dâhil, bütün sâbil beyliklerine elçiler göndererek onları Kıbrıslılara karşı savaşa teşvik ediyordu (krş. al-Ğalkaşandî, *Şubh*, VIII, 19; Strambaldi, *agn. esr.*, s. 77; L. Machéras, *agn. esr.*, s. 107).

Bu sûretle, hayatını Kıbrıslılarla mücadele hâlinde geçiren Sultân al-Savâhil Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey (Teke Bey), Antalya'yı geri almaktan asla vazgeçmemiş ve bunun için de Alâiyye ve Manavgat emirleri ile birlikte hareket etmiştir. Nitekim, 1370'te giriştiği büyük bir kuşatmada muvaffak olamamış ise de (bk. L. Machéras, *agn. esr.*, s. 180; Strambaldi, *agn. esr.*, s. 128; Amadi, *agn. esr.*, s. 430), 14 mayıs 1373 (21 zilkade 774) 'te, Antalya'yı geri almaya muvaffak olarak, buralarına kendi bayraklarını asmıştır (bk. L. Machéras, *agn. esr.*, s. 204 v.d.; Fetih tarihini gösteren Alâeddin veya Yivli câmiî tâmir kitâbesi için bk. Ahmed Tevhid, *Antalya kitâbelerine dair*, *TTEM*, sene 14, sayı 6 [83], s. 336. A. Refik, *Fâtih zamanında Teke-ili*, *TTEM*, sene 14, sayı 2 [79], s. 67; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 230). Kıbrıs kaynaklarına göre, Kıbrıslılar, ihtilâf hâlinde bulundukları Cenevizlilerin ellerine geçmemesi için bu şehri Teke'ye bırakmışlardır (bk. Amadi, *agn. esr.*, s. 441; Strambaldi, *agn. esr.*, s. 148). Diğer taraftan, Teke Bey'in Antalya'nın burçlarına astığını söylediğimiz bayrağı, beyaz zemin üzerinde kırmızı mühr-i Süleyman (altı köşeli yıldız) taşıyan ve ucunda iki tane zikzaklı yeşil çizgi bulunan bir sancaktır (bk. mad. BAYRAK; krş. Barbara Flemming, *agn. esr.*, s. 91 v.d.). Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey'in, bu savaşlar sırasında, Antalya'nın küçük limanı ağzında kuleler arasına gerilmiş olup, XVI. asrın başında hâlâ yerinde duran zinciri (bk. Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriyye*, s. 766) kırmısından dolayı „zincir kıran“ lakabını da alması pekâlâ mümkündür (aş. bk., *Zincir kıran türbesi*).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey'in bu savaşlar sırasında Teke Bey (veya: Paşa) olarak tanındığını kuvvetle tahmin ediyoruz. Nitekim, Fâtih devrine âit *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de bulunan: „merhûm Teke Beg Antaliya şehrin kâfirden feth idicek“ kaydı (nşr. A. Refik, *TTEM*, sene 14, sayı 2 [79], s. 72, str. 4) Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey'le alâkalı olup, aynı defterde (s. 72, str. 5), fethi müteâkip kendisine Ada karyesi verildiği tasrih edilen Fenârî-zâde Mevlânâ Şemseddin (1350—1431, hal tercümesi için bk. Brockelmann, *G A L, Suppl.*, II, 328 v.d.) de onunla çağdaştır. Diğer taraftan, Kıbrıs vakayinâmelerinde Mehmed Bey'den dâima *Tacca*, *Tacca*; *Tacca*, *il Turco*; *Tacca*, *Turco* şeklinde bahsedildiğini yukarıda söylemiştik. Bu arada, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey nâmına kaleme alınan Yârcânî'nin *Şâh-nâme*'sinde de bu beyle çağdaş Teke Paşa'nın hep Antalya ve Diyar-ı İstanos Beyi olarak gösterildiğine de işaret etmek isteriz (bk. trc. Şikârî, nşr. M. Koman, *Şikârî'nin Karaman oğulları tarihi*, Konya, 1946, s. 32, 45, 127. Bu eserin mâhiyeti hakkında bk. M. Fuad Köprülü, *Belleten*, 1943, sayı 27, s. 399 v.d.). Muahhar Osmanlı müellifleri de, hep Emir Teke, Teke Bey veya Teke Paşa olarak aynı şeyi tekrar etmişlerdir ki, Evliyâ Çelebi (bk. *Seğahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 275, 278, 281) Teke Bey olarak zikretmektedir. Diğer taraftan, *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de, Teke Bey'in anası olup, Selâmet-boğazı karyesini Antalya'daki medresesine (*Hâtûniye Medresesi*) vakfettiği zikredilen Sultan Hâtun (nşr. A. Refik, *TTEM*, sene 14, sayı 2 [79], s. 71, 75), muhtemelen, Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey'in annesi olacaktır.

Bu sûretle, Teke Bey olarak bu âileye ismini verdiğini tespit ettiğimiz Mehmed Bey'in ölüm tarihi mâlûm değildir. Türbesi, muhtemelen, Antalya'da kendisinden evvel vefat eden oğlu Ali Bey (ölm. şâban 779 = kasım 1377) 'in gömülü bulunduğu *Zincir Kıran Türbesi*'ndeki kabirlerden birindedir (bk. Ahmed Tevhid, *agn. esr.*, s. 337).

Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey'in ölümü ile yerine oğlu Osman Çelebi geçmiştir. Ancak, Osman Çelebi zamanında Teke beyliğinin eski ehemmiyetini kaybettiği, hâkimiyetinin ise, Antalya ile İstanos (Korkud-ili) 'a inhisar ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Murad I. (ölm. 1389), 1387'de, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'i yenip, Beyşehri'ne geldiği sırada kendisine Teke (Neğri'de: Takā) 'nin de düşman olduğu bildirilmiş, o da, onun biri Antaliye,

diğeri İstanos (Korkud-ili) olmak üzere iki şehre sâhip fakir bir kişi olduğunu söyleyerek üzerine yürümeyi lüzumsuz gördüğünü ifade etmişti (bk. Neğri, *Cihannûma*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 64, str. 5—7). İstanos'un fethinden önce hazırlanmış bir takvime göre, Murad, Antalya dâhil, bütün Teke-eli'ni fethetmiştir (bk. *Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1954, s. 18, 54). Bununla beraber, Murad, diğer Anadolu beyleri gibi, Teke Bey'i de I. Kosova savaşına dâvet etmiştir (bk. Neğri, *agn. esr.*, I, 65; II, 102). Bayezid I. 1390'da, dâima İstanos 'da oturan bu Osman Çelebi zamanında, oğlu Mustafa Bey'in elinde bulunan Antalya'ya yürümüş ve Mustafa Bey'in Mısır'a kaşması üzerine bu şehri eline geçirerek muhafızlığına Fîrûz Bey'i getirmiştir (bk. mad. BAYEZİD I.; krş. Ahmedî (ölm. 1412), *Dâsitân-ı tavârih-i mülûk-i Âl-i Osman*, nşr. N. S. Banarlı, *TM*, VI, 1939, s. 130; Şükrullah, *Bahcat al-Tavârih*, Ayasofya kütüp, nr. 2990, var. 292b, str. 12—13; Karamânî Mehmed Paşa, *Tevârih Selâtin al-Osmâniya*, trc. M. Halil, *TTEM*, sene 14, sayı 2 [79], s. 92; İbn Haldûn, *al-İbar*, V, 563). Bununla beraber, Antalya muhafızı Fîrûz Bey'in, sonradan, yeni fethedilen Menteşe-eli vâililiğine getirildiği anlaşılmaktadır (bk. P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1944, s. 85, 144 v.d.). Nitekim, rebülevvel 799 (kânun I. 1396) 'da Antalya'nın sâhibi Şeyh Şams al-Dîn Muhammed b. al-Cazârî'nin Anadolu sâhibi (=şâhib al-Rûm) yanındaki tilmizi Hacı Mü'min idi ve Bayezid'in yanına gitmek üzere İskenderiye'den Antalya'ya gelen bu şeyh (bu şeyhin hayatı ve Anadolu'daki rolü hakkında bk. M. C. Şebabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 103 v.d.), Hacı Mü'min'i burada görmüş ve onun yanında sekiz gün kalmıştı (bk. İbn al-Furât, *Târîh*, nşr. K. Zurayk, Beyrut, 1938, IX, cüz II, 457 v.d.). Diğer taraftan bu bölgenin kat'i olarak Osmanlılara geçmesi 800 (1397) 'de, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'in Akçay savaşında mağlûp olup öldürülmesinden sonradır. Nitekim, muâsar Memlûk müelliflerinden al-Ğalkaşandî (*Şubh*, V, 368) ile İbn al-Şihna (*Ravzat al-manâzir*, İbn al-Aşîr (al-Kâmil, IX, 208 kenarı), bu sırada Antalya ve Alâiyye arasındaki bölgenin Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğini kaydederek. Bunlar gibi, 1396'da Nigbolu savaşında Osmanlılara esir düşüp, önce Bayezid'in, sonra da Süleyman Çelebi'nin maiyetinde seferlere katılan Schiltberger de, Adalia (Antalya) 'yı zapteden Bayezid'in pek çok deve beslenen bu memleketten 10.000 de-

ve alarak döndüğünü zikrettikten sonra „bu sırada Berkuk (ölm. 1399) ölmüştü“ demektedir. (bk. *Reisebuch*, ngr. V. Langmantel, Tübingen, 1885, s. 21 v. d., 53).

Bayezid, Teke-eli'ni, önce oğlu İsa Çelebi'ye, sonra da diğer oğlu Mustafa Çelebi'ye sancak olarak vermiştir (bk. Neşrî, *ayn. esr.*, I, 95; Sa'd-ed-din, *Tac al-tavârih*, I, 169). Nitekim, *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de eski Teke beylerinden sonra, İsa Bey ve Mustafa Çelebi'den nişan (berat, misâl, biti) alanların isimleri kayıtlıdır (ngr. A. Refik, *TTEM*, sene 14, sayı 2, s. 71). Filvâki, Osman Çelebi, Ankara savaşından sonra İstanôz'a sâhip olmuş ise de, 1402—1415 senelerinde, Antalya ve Alâiyye hâric, Teke-eli'ne Karamanlılar hâkim olmuş (bk. Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma*, II, 458; A. Refik, *TTEM*, sene 14, sayı 2, s. 72, str. 10; *Karamân zamanı olacak, Tarihi takvimler*, ngr. Osman Turan, s. 36), Antalya ile Teke-Karahisar Osmanlıların elinde kalmıştır. Nitekim, Osman Çelebi, Safer 826 (kânun II. 1423)'da, yeni Osmanlı bükümdârı Murad II. (saltanatı: 1421—1451)'ın dâbîlî karışıklık ile meşgul bulunduğu bir sırada, Karaman-oğlu Mehmed II. Bey'le birleşerek Antalya'yı almak istemiştir. Ancak, Teke-Karahisar'ında su-başı olan Fîrûz Bey oğlu Hamza Bey, Antalya'ya gelip halk ile müşâvereden sonra bunların birleşmelerine meydan vermeyerek İstanôz (Korkud-ili) yaylasına bir gece baskını yaptırmış, Osman Çelebi'yi öldürterek maiyetindeki Türkmenleri dağıttıktan sonra, bu Teke-oğlu'nun hemşiresini Antalya'ya getirtmiştir (bu hâdise hak. bk. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, ngr. Fr. Giese, Breslau, 1922, s. 60 v. d.; Muhyiddin, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Ali Emîrî kütüp., nr. 15, var. 47^a v. d. Neşrî, İdris-i Bitlisî ve bunlardan naklen Hoca Sa'd-ed-din, yanlış olarak 830 [1427] tarihini kabûl ederler). Ertesi gün, Osman Çelebi'nin ölümünden müteessir olarak 26.000 kişilik bir Karaman ordusu ile Antalya'yı muhâsara eden Mehmed Bey, bir top güllesinin sadmesiyle vefat etmiştir (27 safer 826 = 9 kânun II. 1423; bk. Ayasofya kütüp., 945 numaralı kitabın üzerindeki tarih; 'Aynî, *İkd*, IV, 775^a; Makrîzî, *Sulûk*, Fâtih kütüp., nr. 4380, IV, 120 v. d.; İbn Tağribirdî, *al-Nucûm*, ngr. W. Popper, VI, 778; Muhyiddin, *ayn. esr.*, 47^b).

Osman Çelebi'nin ölümü ile Teke-oğulları beyliği sona ermiştir. Osmanlı devleti, Hamza Bey'e Anadolu Beylerbeyliği ile birlikte Osman Çelebi'nin hemşiresini ve Teke-eli sancağını mükâfat olarak vermiştir (bk. *Anonim*, s. 62; Muhyiddin, *ayn. esr.*, s. 47^b). Di-

ğer taraftan, L. Machéras (*Chronique*, s. 383 v. d.)'a göre, Malik al-Aşraf Barsbay (ölm. 1438)'ın Kıbrıs'a gönderdiği kuvvetlerle çarpışan Teke-oğlu (*le fils de Tacca*), temmuz 1426'da, kendisini Memlûklû = Sarrasin) zanneden atlı bir Kıbrıslı savaşçı tarafından öldürülmüştür ki, bu şüphesiz, Osman Çelebi'nin oğlu Mustafa Bey olmalıdır. Osman Çelebi'nin hemşiresi ve Hamza Bey'in hanımına gelince, Fransız seyyahı Bertraudon de la Brocquière (*Voyage d'Outremer*, ngr. Ch. Sebefer, Paris, 1892, s. 27, 55 v. d.), 1432'de, Dimasık'da, büyük bir Türk hacı kafilesi arasında bu banıma tesâdüf etmiştir.

Teke-eli'ndeki eski âilelerden olup, Osmanlı devleti hizmetine girenler Teke-oğlu ismini muhâfaza etmişler ise de (msl. bk. 1554'de Suriye vâlisi Teke-oğlu Mehmed Paşa, M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 114), XVIII. asrın sonunda ve XIX. asrın başlarında kendilerine Tekeli denen yerli âilelerin, msl. 1794'te ölen Teke mütesellimlerinden Deli Bekir'in, bilhassa, 1812'de ölen Hacı Mehmed Aga'nın ve oğlu İbrahim (ölm. 1814)'ın (Teke-eli'nde isyan ederek büyük karışıklıklara sebep olan bu mütesellimler için bk. Şânî-Zâde, *Tarih*, İstanbul, 1290, II, 221 v. d. krş., Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, X, 147 v. d.) eski Teke-oğulları ile hiç bir ilgisi olmayıp, kaynak ve vesikalarda Tekeli-oğulları veya Hacı Osman-oğulları (1772—1814) olarak tanınmışlardır. Mahmud II. devrinde, Tekeli oğlu İbrahim'in ölümünden sonra bu âileden 36'sı Selânik sancağına gönderilmiştir (bunlarla ilgili vesikalar hakkında bk. İ. Âdil Sivrikaya, *Teke Sancağı mütesellimi Hacı Mehmed Ağa*, Tez, Tarih Semineri kütüp., nr. 839; Güzide İnkaya, *Tekeli-oğlu İbrahim Bey'in isyanı*, tez, Tarih Semineri kütüp., nr. 312).

Bibliyografi: Belli-başlı kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. Oruc b. Adil, *Tavârih-i Âl-i 'Osmân*, (ngr. Fr. Babinger, Hannover, 1925, s. 26, 98, 101); G. F. Loredano, *Histoire des rois de Chypre* (tre. Giblet), Paris, 1732, I, 392 v. d.; Mas-Latrie, *Des relations politiques et commerciales de l'Asie mineure avec l'île de Chypre sous Lusignan*, *Bibl. de l'Ecole des chartes* (Paris, 1844—1845, I, 488 v. d., 495 v. d., 504; J. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIVème siècle* (Paris, 1886), I, 120 v. d.; N. Jorga, *Philippe de Mézières (1327—1405) et la croisade au XIVème siècle* (Paris, 1896), s. 122 v. d., 126 v. d., 274, 410; Sir George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1948), II, 321 v. d.; W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Klein-*

asien im Mittelalter, S. B. Ak. Wien, Phil.-hist. Cl. CXXIV (1891), s. 92; Ahmed Refik, *Fâtih zamanında Teke-ili, TTEM*, sene 14, sayı 2 (79), 1340, a. 65 v. d.; Ali, *Teke Emareti, TTEM*, sene 14, sayı 2 (79), 1340, s. 77 v. d.; Süleyman Fikri, *Antaliye livâsı tarihi* İstanbul, 1338; ayn. mll., *Antalya vilâyeti tarihi*, İstanbul, 1940; ayn. mill., *Antalya tarihi*, üçüncü kısım, Antalya, 1948; ayn. mll., *Tekeliogulları* (Antalya, 1955), s. 17, 33 v. d., 40 v. d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (Ankara, 1969), s. 67 v. d.; ayn. mll., *Teke Oğulları, Türk Tarih, Arkeologya ve Et-nografya dergisi* (1933), I, 95—98; Rudolf M. Riefstahl, *Turkish Architecture in South-western Anatolia*, kısım I (Art Studies), Cambridge, 1930, s. 140 v. d., tre. *Cenubi garbi Anadolu'da Türk mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 33 v. d., 38 v. d.; P. Wittek, *Turkish Arch. in South. Anatolia*, kısım II, *Inscriptions* (Art Studies), Cambridge, 1931, s. 177, 180, 187; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, s. 286; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1967, bk. fibrst: *Tekkê-Oghly*; ayrıca bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi, Tarih dergisi*, (1954), sayı 9, s. 161 v. d. (M. C. ŞEHABEDDİN TEKİRDAĞ.)

TEKEŞ. [Bk. TEKİŞ.]

TEKİR-HÂN. [Bk. TAKİ HAN.]

TEKİRDAĞ, eski RODOSÇUK, Trakya'nın Marmara denizi kıyısında vilâyet merkezi (33.112 nüfus). Marmara kıyısı boyunca uzanan güzel bir yol (138 km.) ile İstanbul'a bağlanır. Şehir Marmara kıyılarının şark-garp istikametinden şimâl-cenup istikametine döndüğü yerde, yarım dâire şeklinde bir koy kenarında ve bu koya hâkim yarlar üzerinde takribî olarak 12, 25 ve 45 m. irtifâda sıralanmış basamak şeklinde düzlükler üzerinde yer alır. Dik yamaçlı yarlar üzerinde Trakya düzlüklerinden (Muratlı istasyonu, 24 km.) gelen yol, kısa bir vâdiyi kat ederek Liman-iskele semtine iner ki, İstanbul-İpsala (Yunanistan hudûdu) yolu, yeni ve geniş bir cadde hâlinde buradan geçmektedir. Tekirdağ'ın şimâlinde Trakya yaylasının kenarını sınırlayan dağınık tepelerin irtifâı 200 m.'yi geçmediği ve kıyı ile iç-el arasında kolay irtibat sağlandığı halde, şehrin cenûbunda tedricî olarak yükselen dağ kütlesi Barbaros ile Gaziköy arasında denize iyice sokulup bugün hiç bir yolun geçmediği, serp bir kıyı ile sona erer. İşte şehrin şimdiki adı, Tekirdağ (yahut Ganos dağı) denilen bu dağ kütlesinden gelmektedir. Tekirdağ adı ise eski

Türkçe'de „Tekfur dağı“ şeklinde yazılmakta, ve Bizans tekfurlarına nisbetle bu adı aldığı iddia edilmekte idi. Evliyâ Çelebi de buranın, Rumlara göre, İstanbul tekfurlarının bağları olduğunu, Arapların İstanbul'a kuşatmaya geldikleri sırada „Tekfur dağı kalesini aldıktan sonra İstanbul'u muhâsara“ ettiklerini kaydeder. *Lugat-i tarihîye ve coğrafîye* sâhibi Ahmed Rif'at ise, vaktiyle pek çok Ermeni sâkin olması ve civârında *takavur* 'ları bulunmasına binâen „Takavur dağı“ denilip, sonra „Tekfur dağı“ şeklinin yayıldığını kaydeder. Bununla beraber, XVIII. asra kadar, çok defa buraya Rodosçuk denilirdi. Kâtib Çelebi bu son adı kullanmıştır. Rodosçuk adının ise, müstahkem bir yer olan bu mevkin ilk ve Orta-çağlardaki adından çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti devrine kadar yerli Rumlar ve garphılar tarafından kullanılan Rodosto'dan geldiği muhakkaktır.

Burası, Herodot (VII, 137)'a göre, Trakya'da Propontis (Marmara denizi) kenarında Samos göçmenleri tarafından Bisânthe (Βισάνθη) adı ile kurulmuş, Alkibiades burada bir hisar yaptırmış, daha sonra buraya Rhaidestôs (Ραιδεστός), Roma hâkimiyeti sırasında da Rhaedestus denilmiş. bil'âhare, Plinius (IV, 48)'un zikrettiği gibi Resisthon ve nibâyet Resisto adı kullanılmıştır. Orta-çağda ise Rodosto adı umumîleşti. Justinianus'un, kuvvetli surlar ile çevirmiş olduğu şehir, Krum (813) ve kiral Johannes (1206) devirlerinde Bulgarlar tarafından iki defa tahrip edilmiştir. İstanbul'da Latin imparatorluğu kurulduğu sırada Rodosto, Trakya ve Çanakkale boğazının Avrupa yakasındaki bâzı şehirlerle (Gallipolis, Herakleia v. b.) beraber Venediklerin hissesine düşmüştü. Bu sırada Rodosto, Trakya'nın verimli ovalarının yetiştirdiği en yüksek evsafda buğdayların büyük ihraç pazarı idi. 1275'te şehir, Michael VII. Paleologos tarafından geri alındı. 1307'de kale, Roecaforte kumandasındaki Katalonyalılar tarafından ele geçirildi ise de, imparatorluğa tekrar ilhak edildi.

Osmanlılar Orhan Gâzî'nin oğlu Süleyman Paşa'nın kumandasında Rumeli'ye geçtikten (755=1354) hemen sonra, şehri kuşatıp ele geçirdiler. Rodosçuk'un fethedildikten sonra Türklerin elinde devamlı olarak kalıp-kalmadığı hakkında kat'î bilgi olmamakla beraber, şâyet Bizanslılar tarafından geri alınmışsa, bunların ellerinde ancak pek kısa bir müddet kaldığı söylenebilir. Kâtib Çelebi, Rodosçuk'un Gelibolu sancağına bağlı müstahkem bir şehir olduğunu, güzel sokakları, büyük bir imâret, han ve bamları bulunduğunu zikreder (Mimar Koca Sinan'a vezir-i âzam Rüstem Paşa tara-

fından yaptırılmış olan han ve imâret). Evliyâ Çelebî ise, 1081 h. senesinde ziyaret ettiği Tekirdağ'ı pek metheder. O sırada „Rumeli eyâletinde topkeşan yörük beylerinin tahtgâhı bir kaza“ olarak belirttiği Tekirdağ'ın, Karadeniz ve Akdeniz'den gelen gemilerin mal boşalttığı işlek bir liman olup, buraya çıkan malların arabalarla, iki günde Edirne'ye taşındığını, bedesteninin çok süslü olduğunu, liman yakınındaki Aşağı çarşısının Mısır çarşısını andırdığını, şehrin, bilhassa Girit seferinden beri günden-güne gelişmekte olduğunu, her çeşit meyva yetiştirdiğini, ayrıca, seccâde, kilim v.b. dokunduğunu, şehirde, çoğu Ermenilere âit, 7 kilise bulunduğunu nakleder. Şehir nüfusunun, muhtelif zümrelerden mürekkep olmakla beraber, burada öteden beri oturan yerlilerin açık ve düzgün bir Türkçe konuşan yörükler olduğunu kaydeder.

XVIII. asır başlarında cereyan eden Macar hürriyet ve istiklâl hareketinin kahramanı Râkôezi Ferenc II., Habsburglara karşı bu teşebbüsünde başarı kazanamayıp, önce Leistan ve Fransa'ya, 1717'de Türkiye'ye iltica edince, maiyetindekiler ile birlikte Tekirdağ'a yerleştirilmiş, 8 nisan 1735'te ölümünden sonra, taraftarları, 1803'e kadar burada kalmışlardır. Bunlar arasında Tekirdağ'dan mevhum bir balaya yazdığı ve Osmanlı sosyal hayatının birçok alâka çekici taraflarını eksiltiren mektupları ile tanınan Mikes de bulunuyordu. Râkôezi Ferenc'in evi, ölümünden sonra Macar müteccillerine mellece olmuş, 1928'de Macar hükûmeti tarafından satın alınarak tâmir ettirilmiş, 1966'da da bir müze hâline getirilmiştir.

Tekirdağ'ın bu mâmur balı, Rumeli'de budutların gerilemesine ve yakın iskelesi olduğu Edirne'nin eski ihtişamını kaybetmesine muvâzî olarak XVIII. asırda sona ermiştir. 1221 (1806)'de Çorlu ve Silivri'de olduğu gibi, burada da nizam-ı cedîde karşı ayaklanmalar vukua gelmiştir. Tekirdağ, Trakya ile beraber, bir asırdan kısa bir müddet içinde vukua gelecek dört düşman istilâsının birincisine 1828'de şâhit oldu: o yılın 20 ağustosunda, Edirne üzerinden gelen Kazak süvârilere Tekirdağ önlerine sarktılar. Bu sıralarda Tekirdağ'ı ziyaret etmiş bulunan garphılar burayı harap bir kasaba olarak tasvir ederler (F. Babinger'in zikrettiği Lord Keppel, *Narrative of a Journey across the Balcan*, London, 1831, I, 68, 126 v.d.). Rus orduları 1878 senesi başlarında bir kere daha Tekirdağ'a girdiler. Kısa sürmekle beraber bu istilâ, Türk nüfusun bir kısmının Anadolu'ya göç etmesine yol açtı. Bununla beraber XIX. asır sonlarına doğru

Tekirdağ yavaş-yavaş gelişmeğe başlamıştır. Nüfusu 1880'e doğru 20.000'in üstünde, on yıl sonra ise 23.000 (12.000'i müslüman) olarak gösterilir. *Edirne vilâyeti sal-nâmesi*'ne göre XX. asır başında bu nüfus 41.827'ye yükselmisti (belki biraz mübâlegalı; nüfusun 14.000 kadardı müslüman Türk, 19.000 kadardı Rum, 7.600'ü Ermeni, az sayıda da müsevî). Yine bu sıralarda bağcılık çok gelişmişti. Balıkçılık ve ipek böcekçiliği de yapılyordu. Ayrıca Tekirdağ'ın sucuğu ve bilhassa karpuzları meşhurdur. İskelesi de işlek olup İstanbul ile irtibatı daha ziyade deniz yolu ile sağlanıyordu. *Edirne sal-nâmesi*, Tekirdağ'da 9 câmi bulunduğunu kaydeder ki, bunlardan en mühimleri Rüstem Paşa câmi (960 h.; çevresinde medrese, çift hamam, kütüphâne ve imâret ile), Gümrük câmi (Can Paşa tarafından yaptırılmış, Hacı Yusuf Efendi tarafından genişletilmiştir), Eski câmi (evvelki ile beraber yanmış, sonra 1246'da Zahir Nâzırı Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış), Orta câmi (Kürekçi Sinan Ağa'nın), Sâlihiye câmi (Evliyâ Çelebî'nin defterdar Sâlih Ağa tarafından yeni yaptırılmış olduğunu söylediği câmi olmalı), Şâhan-oglu, Orta câmi (hamamı ile birlikte, Gazanfer Bey'in) idi.

Tekirdağ'ın bu nisbî gelişmesi, XX. asır içinde büyük sarsıntılarla kesildi. Balkan harbi patlayınca, şarkî Trakya'daki bozgunlar üzerine, Tekirdağ çok geçmeden (9 teşrin II. 1912) Bulgarların istilâsına uğradı; fakat 8 ay sonra, ikinci Balkan harbi patlayınca geri alındı (14 temmuz 1913). Birinci dünya barbinin ilk safhasında Çanakkale cephesini besleyen bir üs olan Tekirdağ, Mondros mütârekesinden sonra müttefikler tarafından işgal edildi. Bütün Trakya'yı Yunanistan'a veren Sèvres muâhdesinin İstanbul hükûmetine imza ettirilmesinden önce, Yunanlılar Tekirdağ'a girmiş bulunuyorlardı (20 haziran 1920). Ancak millî mücadelelerin zaferle neticelenmesi üzerine Mudanya mütârekenâmesi hükmüne göre, Tekirdağ Yunanlılardan boşaltılarak tekrar Türklere teslim edildi (13 teşrin II. 1922). Yunanlılar çekilirken Rum ve Ermeniler de Tekirdağ'dan ayrıldılar. Rumların yerine Yunanistan'dan gelen mübâdiller iskân edildi. 1927'de yapılan ilk resmî sayıma göre, şehrin nüfusu 14.387'den ibâret bulunuyordu. Bu nüfus, 1935'te 20.354'e varmışken, İkinci Dünya Harbi'nin tesirleriyle 1945'te 14.780'e düştükten sonra, tekrar yavaş-yavaş yükselerek 1960'ta 23.987'ye ve nihâyet 1965'te 27.069'a çıktı.

Bugünkü Tekirdağ, İkinci Dünya Harbi sırasında yapılan beton iskelesine rağmen, dış âlemle irtibatını daha ziyade kara-yolu ile sağlamak-

tadır. Bununla beraber, Trakya ile garbî Anadolu arasındaki irtibatı daha ziyade, karşı-karşıya bulunan Bandırma ve Tekirdağ limanları te'min eder. Kara-yolunda İstanbul ile olan irtibatı, önceleri Muratlı-Büyükkarıştıran-Çorlu üzerinden te'min edilirken, Ereğli'den geçen yeni yol bu mesâfeyi 36 km. kısaltmıştır. Şehirde endüstri hayatı gelişmeğe başlamıştır. 1931'den beri işletilen bir şarap fabrikası vardır (ilk kuruluşta 7.000.000 kilo yaş üzüm işleyerek iyi kalitede 45.000.000 litre şarap imâl etmiştir).

Tekirdağ'da bilhassa ay-çiçeği işleyen nebâtî yağ fabrikası, motorlu vâsita tâmir atölyeleri vardır. Balıkçılık yeniden ehemmiyet kazanmağa başlamıştır.

XX. asır başında Tekirdağ, Edirne vilâyetine bağlı bulunan ve Tekirdağ, Çorlu, Malkara ve Hayrabolu kazalarını ihtivâ eden bir sancakın merkezi idi. Bu sancak Cumhuriyet devrinde bir vilâyet olmuştur. Bu vilâyetin (il) mesâhası 6218 km², 1970 sayımına göre nüfusu 296.898'dir. Kazaları: Çerkesköy, Çorlu, Hayrabolu, Malkara, Muratlı, Saray ve Şarköy'dür. Tekirdağ merkez ilçesinin mesâhası 1033 km², nüfusu 60.600 olup, 58 köyü ihtivâ etmektedir. (BESİM DARKOT.)

TEKİŞ. TEKEŞ, Orta-çağ islâm kaynaklarında t-k-ş harfleri ile zaptedilmiş olan bu ad, türlü şekillerde okunmakla beraber (bk. Hikmet Bayur, *Hârizmşah Alâü'd-dîn „Tekiş“ in adı hakkında*, *Belleten*, 1950, XIV, 589—594), şahıs adı olarak „Tekiş“ telâffuz edilmek gerektiği Kâşgarlı Mahmud'un kaydı ile tesbit edilebilmektedir (*Divanü Lügat-it-Türk tercümesi*, nşr. B. Atalay, III, 368¹²; ayrıca bk. P. Pelliot-L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Leiden, 1951, s. 91).

1. Tekiş, Şibâb-ü'd-Devle. Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan [b. bk.]'ın oğludur. Sultan Melikşah, tahta çıktığı sıralarda Karahanlı hükümdârı Şems-ül-Mülk tarafından zapt edilmiş olan Tirmiz ve civârını geri aldığı zaman (466=1072/1073), Horasan kîtası ile Belb'i kardeşi Şibâb-ü'd-Devle Tekiş'e tevdi etmiş idi (*Ahbâr-üd-devlet is-Selçukiyye*, Türk. trc. N. Lugâl, s. 38, 42; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, X, 35). Melikşah'ın Horasan'a ber uğrayışında huzûra gelerek, sadâkatını te'yid eden Tekiş, 473 (1080/1081) yılında, bir rivâyete göre (*Zubdat al-nuşra*, Türk. trc. K. Burslan, s. 70; *al-Kâmil*, X, 43) inzibatsızlıklarından dolayı sultanın ordudan uzaklaştırdığı 7.000 kişinin teşviki ile, saltanat dâvasına kalktı. Marv-i Rûd, Şâhcân, Tirmiz başta olmak üzere bazı mühim yerleri işgal etti ve Horasan'ın merkezi Nişâpûr'a yürüdü. Fakat Sultan Me-

likşah'ın daha sür'atle Nişâpûr'a yetişmesi üzerine Tirmiz'e çekilmek zorunda kaldı ve orada kuşatıldı. Neticede Tekiş, sultanın bu zûruna gelerek af dileğinde bulundu. 477 (1084/1085)'de tekrar ayaklanan Tekiş Serahs'ı muhâsara ettiği sırada, Musul bölgesinden dönen Melikşah ve vezir Nizâm-ül-Mülk idâresindeki büyük Selçuklu ordusunun kendi üzerine geldiğini sanarak, muhâsarayı kaldırıp içine kapandığı Tirmiz kalesinde bir müddet kaldı. Sonra, sultan tarafından kaleden cebren indirildi, gözlerine mil çekilerek hapse atıldı (1085; *Zubdat*, s. 91; *al-Kâmil*, X, 50; Hamd Allâh Mustavfî, *Târîh-i guzîda*, GMS, I, 444). Sultan Berkıyruk zamanındaki üçüncü isyanında yakalanarak öldürüldü (mart 1094).

Bibliyografya: Metin içinde zikr edilenlerden başka, İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 14, 29, 53, 57 v. dd.

2. Tekiş, Alâeddin Muhammed Hârizmşah (?—1200). Hârizmşah İl-Arslan'ın oğludur. Babası öldüğü sırada, umûmiyetle Hârizmşahlar devletinde veliahdların vâli olarak vazife gördüğü, şarkî hudut şehri, Cend'de bulunuyordu. Onun merkezden uzakta oluşunu fırsat sayan üvey vâlidisi, Terken Hâtun'un küçük yaşta oğlu Sultanşah Mahmud'u tahta çıkarması üzerine Tekiş, komşu Kara-Hitaylardan sağladığı kuvvetlerin yardımı ile Hârizm'e yürüdü, halkın ve askerî zümrenin tasvipleri ile resmen hârizmşah oldu (22 rebûlâhır 568=10 kanun II. 1173; Cuvaynî, *Târîh-i cihân-guşâ*, GMS, II, 18). Alâeddin Tekiş babası İl-Arslan'dan oldukça kuvvetli, fakat yıllardan beri Kara-Hitaylara haraç vermek mecbûriyetinde olan bir devlet devralmış ve bârizmşahlığı da taht kavgaları arasında başlamış idi. Oğlu adına hareket eden Terken Hâtun önce, eski Selçuklu kumandanlarından, Horasan hükümdârı, Müeyyed Ay-Aba'dan yardım istedi. Bunun, Hârizm üzerine yürüyüşü esnâsında Subarlı mevkinde Tekiş tarafından mağlûp edilip öldürülmesi (11 temmuz 1174), Terken Hâtun'un da, Dihistân'da yakalanması üzerine Sultanşah, o sıralarda Gazneliler devletini tamamiyle ortadan kaldırmak (1173'te) suretiyle, Hindistan'dan Amu-Deryâ'ya kadar uzanan sâbada büyük bir devlet hâlinde ortaya çıkan Gûriler [b. bk.]'e sığınmış ve Sultan Gıyâs al-Din Muhammed b. Sâm Gûrî tarafından bir misâfir hükümdar gibi karşılanmış ve bu durum, Hârizm tahtı dâvasında, Tekiş'i çok kuvvetli bir devlet ile karşı-karşıya getirmiş idi. Tam o sırada bârizmşah'ın Kara-Hitaylar ile de arası açılmıştı, zîrâ Kara-Hitay elçilerinin kendine karşı gösterdikleri saygısızlığı ve Kara-Hitaylı

vergi me'murlarının Hârizm halkına yapa-geldikleri baskıyı bir izzet-i nefis mes'elesi addeden (*Cahân-guşâ*, II, 19) ve İbn al-Aşîr'e göre „Din ve devlet hamiyeti gayrete gelen“ (*al-Kâmil*, IX, 115) Tekiş, elçileri ve bu yabancı me'murları öldürtmüş idi. Sultânşah bu fırsatı kaçırmak istemedi ve Gıyâs al-Dîn Gûrî'nin de teşviki ile, Kara-Hıta'yın merkezi Balasagun'a giderek, oradan te'min ettiği, Kara-Hıta'y kiralıçesinin kocası Fu-ma'nın idâresindeki askerî kuvvetle Hârizm'i zapta girişti. Fakat şiddetli müdâfaa karşısında muvaffak olamadı. Kara-Hıta'y ordusunun çekilmesi üzerine de, hiç olmazsa Horasan bölgesinde tutunmak düşüncesi ile, Oğuz beylerinden Melik Dinar'ı bir baskın neticesinde mağlûp ettikten sonra, Oğuzlardan mühim bir kitle Kirman'a giderken, Merv'i ele geçirdi, müteakiben de Serahs ve Tûs'a hâkim oldu (1181). Horasan'da bulunan, Müeyyed Ay-Aba'nın oğlu Togaşşah, ona karşı koyacak kudrette değildi.

O tarihlerde Tekiş, Kara-Hıta'y mes'elesi ile meşgul bulunmakta idi. Fu-ma komandasındaki ordunun mağlûbiyete uğraması Hârizmşahlar devletinin Kara-Hıta'y boyunduruğunu sarımsasını mümkün kılmış, askerî olduğu kadar, ticarî bakımdan da mühim bir hudut şehri olan Cend'e, oğlu Nasir-üd-Dîn Melikşah'ı tayin eden Tekiş'in kuvvetleri, Sır-Derya ötesindeki „kâfir“lerin memleketlerinde görünmeye başlamıştı. Hârizmşahlar tarihinde çok ehemmiyetli bir yer tutan Sır-Derya ötesinin iktisâdî faaliyet ve insan gücü bakımlarından taşıdığı büyük değeri takdir eden Alâeddin Tekiş'in bu bölgeye karşı alakası, bozkırlarda yaşayan Kıpçak Türk kitlelerini kendi devleti hizmetine celb etmek noktasında toplanıyordu ki, *al-Tavassul ilâ al-tarassul* (nşr. A. Babmanyâr, Tahrân, 1315 ş., s. 38—43)'deki bir menşur ile, Tekiş tarafından Gûr hükümdârı Gıyâs al-Dîn'e yazılan bir mektuptan (*ayn. esr.*, s. 156—161) anlaşıldığına göre, Barçınlık-kend ile havâlisi Hârizmşahlar devletine katılıyor ve Kıpçaklardan Uran boyu reisi Alp Kara „besâba gelmeyecek derecede kalabalık kuvveti“ ile Hârizmşah'ın hizmetine giriyordu (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Uran kabilesi*, *Belleten*, 1943, VII, 231—239). Tekiş bu tâze kuvvetleri Kara-Hıta'yılara karşı kullanmak arzusunda idi. Nitekim Tekiş'in Irak atabeyi Şemseddin Muhammed Pehlivan'a gönderdiği bir mektup (*al-Tavassul*..., s. 171—176), bunu te'yid eder mâbiyettedir. Bir yıl kadar bozkır Türk kuvvetleri vâsıtası ile devamlı baskı hareketlerinden sonra, Alâeddin Tekiş „Kata mel'unlarının“ islâm ülkelerindeki hâkimiyetini tamamiyle şökpüp-atmak için, nihâyet Mâverâünnehr'e biz-

zât tertiplemediği bir seferle Buhârâ'yı zaptetti (14 teğrin I. 1182; bk. W. Barthold, *Turkestan*..., *G M S*, s. 341, nr. 3; Fetihnâme için bk. *al-Tavassul*..., s. 125—131). Fetihnâme'de „kâr-i buzurg“ ve „fath-ı mu'azzam“ olarak tavsif edilen bu başarı, bir müddet için, Mâverâünnehr'i Hârizmşahlar hâkimiyetine sokmuş, bu sûretle, aynı zamanda, devletine tam istiklâl sağlamağa muvaffak olan ve bu tarihten itibaren „sultan“ ünvanını kullandığı görülen Tekiş (British Museum, *Catalogue*, III, 117, nr. 314), kardeşi, taht iddîacısı, Sultânşah ile daha yakından uğraşabilmek bakımından ülkesinin hem şimâl, hem şark eibetlerini emniyet altına almış bulunmakta idi. Diğer taraftan, Horasan'a hâkim olduğunu gördüğümüz Sultânşah'ın, tâ Herat'a kadar Gûrîlere tâbi bölgelere fâsılasız akınlarda bulunması Tekiş ile Gıyâs al-Dîn Muhammed Gûrî'yi birbirine yaklaştırmıştı. Bu iki hükümdârın Horasan'a karşı ortak barekete geçmek husûsunda anlaşmaları üzerine, Sultânşah, kardeşine gönderdiği elçi vâsıtası ile iddiasından vazgeçip tâbiyete girdiğini bildirerek, müşterek hareketi önlemeyi başardı; fakat işbirliği dağılınca da tekrar bücumlara geçmesi Tekiş'in Horasan'a sefer yapmasına yol açtı (1186). Bunun diğer bir sebebi de, vaktiyle himâyesine aldığı ve 1185'te ölen Togaşşah'ın yerine geçen oğlu Sencerşah'ın, atabeyi Mengli Bey'in tahakkümü altına girmesi, bunun da, Sultânşah ile işbirliği yaparak, Horasan baskına tazyik etmesi idi. Hârizmşah 7 rebîülevvel 583 (18 mayıs 1187)'te Horasan'ın merkezi Nişâpûr'u zaptetti. Mengli yakalanarak öldürüldü; Sencerşah Hârizm'e götürüldü. Bu sûretle Horasan'ın garp tarafını Hârizm'e bağlayan Tekiş, Mâzenderân'ı da tâbiyeti altına aldı (1184, tafsilât için bk. İbn İsfandiyâr, *Tarih-i Tabaristân*, nşr. 'A. İkbâl, Tahrân, 1320 ş., s. 130—138). Merv havâlisinde tutunmaya devam eden Sultânşah ise, Hârizmşah'ın Horasan üzerindeki ısrarını yakından müşâbede ettikten sonra, anlaşma zarûretini duydu ve kendisine Câm, Bâharz, Zîr-i Pîl'in verilmesi karşılığında kardeşinin hârizmşahlığını tanıyacağını bildirdi. Durumdan memnun olan Tekiş artık kendisini eksikalt bir hükümdâr sayılabildi. Bu itibarla Tûs'un meşhur Râdakân koruluğunda büyük otağının önüne kurdurduğu muhteşem saltanat tahtına merâsimle oturdu (18 cemâziyelevvel 585=5 temmuz 1189) ve *Alâ' al-Dunyâ va'l-Dîn Abû'l-Muzaffar* lekabına ilâveten *Burhân Amir al-Mu'minin* ünvanını alıp, devrin edip ve şairleri tarafından medhiye ve kasîdelerle kutlandı (*Cahân-guşâ*, II, s. 26 v. dd.; *Câmi' al-tavârih*, Topkapı, Reyân Köşkü kütüp., nr. 1518, var. 74b).

Bundan sonra Sultan Alâeddin Tekiş'in dikkatini Irak üzerine çevirdiğini görüyoruz. 1185'e kadar il'len Atabey İl-Deniz [b. bk.] oğullarının idâresi altında oldukça istikrarlı bir manzara gösteren Irak Selçuklu sultanlığı, aynı yılda Atabey Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kızıl-Arslan Osman ile, o zaman 17 yaşında bir çocuk olan Sultan Rûkn-üd-Dîn Tuğrul [b. bk.] arasında başlayan ve Irak'ta Selçuklu devletini yıkarak idâreye el-koymak isteyen halife al-Nâsir li-Dîn Allâh [b. bk.]'ın müdâhelesi ile kuvvetlenen Irak'ta, fiilî hâkimiyet dâvası, 1187'den itibaren bûs-bütün alevlenmiş ve kanlı bir mücadele hâlini almıştı (tafsilât için bk. Râvandî, *Râhat al-şudûr*, nşr. M. İkbâl, *G M S*, 1921, s. 335 v. d., 341 v. d., 345—348; Türk. terc. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, e. II, bk. indeks; *Ah-bâr*..., s. 122 v. dd.; *al-Kâmil*, IX, 189). Sultan Tuğrul, halifenin sevkettiği orduyu Hemedân civârında mağlûp edip (mayıs 1188), daha sonra bizzat kendisi Kızıl-Arslan tarafından kovalanıp, atabey de muhâlif bir grup tarafından öldürülünce (teğrin II. 1191), Irak tam bir karışıklık içine düşmüş idi. Kale ve şehirlerde kumandanlar birer derebeyi durumuna girmişlerdi. Sultan Tuğrul'un tahtı tekrar ele geçirmesi üzerine, Rey ve havâlisi sâhibi Kutlug İnanç, Hârizmşah'tan yardım istedi (1192). Sultan Tekiş, Bisâm yolu ile Irak'a girdi, Rey'e kadar ilerledi, kuvvetli Tabarak kalesini zaptederken, bölgeye tamamen hâkim oldu. Sultan Tuğrul da, ona karşı dostluk göstermek gayretine düşmüş, hattâ kızını, Hârizmşah'ın oğlu, Yûnus Han ile evlendirmek istemişti (Carbazakânî, *Tarîh-i Yamînî*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3089, var. 176b). Ancak, Tekiş Irak'da da fazla kalamadı, zirâ kardeşi Sultânşah'ın Hârizm üzerine yürümekte olduğunu öğrenmişti. Cuvaynî'nin „şer, itâatsiz, serkeş tabiatlı“ diye tavsif ettiği Sultânşah (*Cahân-guşâ*, II, 29), bilhassa Gûr hükümdârının teşviki ile, taht mevzûunda tâlî'ini bir kere daha deneme yoluna girmişti. Tekiş'in Irak'dan sür'atle dönmekte olduğunu haber alınca da, Hârizmi „istilâ“dan tekrar vazgeçmekle berâber, bir yandan Mâzenderân ispehbed [b. bk.]'i, bir yandan da Sultan Tuğrul ile temas aramağa başladı ve aralarında, Horasan'ın paylaşılması esâsına dayanan, bir üçlü anlaşma yapıldı. Bu hâdiseler cereyan ederken, fırsatı iyi değerlendiren Sultan Tekiş, Tabaristan'a akınlar yaptırmak, Esterâbâd'ı tabrip ettirmek, Bisâm ve Damgan vilâyetlerini, ispehbedin elinden, kendi idâresine almak sûretiyle, Irak yolunun emniyetini sağladıktan sonra, 1193 baharında, Sultânşah'ın başlıca

dayanak yeri olan Serahs'ı ele geçirdi. Son ümidinin de böylece söndüğünü gören Sultânşah Mahmud, teessüründen iki gün içinde öldü (589 ramazanının son günü = 29 eylül 1193; *Cahân-guşâ*, II, 30; *al-Kâmil*, IX, 230; *Câmi' al-tavârih*, I, 75a; W. Barthold, *Turkestan*..., s. 346). Sultânşah âilesinin ortadan kalkması Alâeddin Muhammed Tekiş'in yıllarca süren mühim bir endişesine son vermiş ve Hârizmşahlar devletini sıhhatli bir bünyeye kavuşturmuştu. Bu itibarla, 1193 senesi Sultan Tekiş idâresinde Hârizmşahlar devletinin çok parlak bir devrinin başlangıcı olmuştur.

Alâeddin Tekiş, Rey'den Hârizm'e döndüğü zaman, Sultan Tuğrul, Tabarak kalesini geri almış, oradaki muhafız Tamgaç'ı öldürtüp, ileri gelen Hârizmli kumandanları da Farrâzîn kalesine bapsetmiş ve üçlü anlaşma gereğince, Bisâm, Damgan üzerine yürümüş, o havâlideki Hârizmlilere karşı Hıvâr-i Ray savaşını da kazanmıştı. Fakat bu başarılar onun itibârını yükseltecek ve Irak'taki durumun vehâmetini azaltacak mâhiyette değildi. Kutlug İnanç, yeniden Hârizmşah'ı Irak'a davet ederken, halife al-Nâsir li-Dîn Allâh, Sultan Tuğrul'a âit bölgelerin Hârizmşah'a verildiğine dair Tekiş'e bir hilâfet menşûru gönderiyordu (*al-Kâmil*, IX, ayn. yer). Tekiş 1194 baharında Irak'a yürüdü, Simnân yakınında kendisini karşılayan Kutlug İnanç'ı kalabalık bir öncü kıt'ası ile Rey üzerine sevketti. Hazırlıklı olan Sultan Tuğrul, bu öncü kuvvetin Hârizmşah'ın ordusu sanarak, derhal hücumla geçti ise de taarruz, emrini dinlemeyen ordusu onu yalnız bıraktığından, tek başına savaşa girmek zorunda kaldı, Kutlug İnanç tarafından yakalanarak başı kesildi (29 rebîülevvel 590=25 mart 1194). Irak Selçuklu devleti böylece nihâyete erdi. Sultan Tekiş, Hemedân'a gelerek Irak tahtına oturdu (4 receb 590=26 haziran 1194).

Irak kıt'asının Hârizmşahlara bağlanması hâdisesi, ileride mühim neticeler doğuracak olan, halife-Hârizmşahlar mücadelesinin başlangıcını teşkil etmiştir. Çünkü, bir hilâfet devleti kurmak gayesinde olan halife, Alâeddin Tekiş'e saltanat ehdi ile birlikte bil'atler ve teğrifler gönderirken, veziri İbn al-Kâşşâb'ı da, Kürt ve Bedevî Araplardan kurulu 10.000 kişilik bir ordunun başında, Irak'a sevketmeyi unutmamış idi. Durumu kavrayan Tekiş buna kuvvetle mukabele etti ve Dinavar'e kadar ilerledi. Rey havâlisini oğlu Yûnus Han'ın idâresine verip, büyük kumandanlarından Mayacık'ı ona atabey tayin ettikten sonra Hârizm'e döndü. Halife-Hârizmşah arasındaki anlaşmazlık, Irak'ta kök salmış olan düzensizliği âdetâ

körüklüyor, bilhassa sultanın 1195'ten itibaren memleketinin şark hudutlarında meşgul olmak zorunda kalması, karışıklığı büt-bütün arttırıyordu. Cuvaynî (*Cahân guşâ*, II, 34)'ye göre Tekiş, Sığınak'ta bulunan Kıpçak reislerinden Katır Buku Han'a karşı „gazâ"ya gitmeye mecbur olmuş, ordusundaki Uranların karşı tarafı tutmaları yüzünden, 18 Mayıs 1195'teki savaşta bozguna uğramıştı. Nişâpûr'dan çağırıldığı oğlu, Horasan vâlisi Kutb-üd-Din Muhammed ile birlikte tekrar Sır-Derya'nın karşı yakasında ilerleyen Sultan Tekiş, Kıpçakları itâate mecbur etti, Katır Buku esir edilerek Hârizm'e gönderildi (Şubat 1198). Sonra diğer Kıpçak reisi Alp Direk'i de, affettiği Katır Buku kumandasındaki kuvvetlerle mağlûp etmeye muvaffak oldu (1199). Bu sûretle Hârizmşahlara bağlanan Kıpçak, Uran, Kangle gibi bozkırlı Türk unsurları, bilhassa bozkır Türk beylerinden birinin kızı olan Terken Hâtun'un Sultan Tekiş ile evlenmesi sebebi ile, Hârizmşahlara tâbi memleketlere kalabalık kitleler hâlinde gelmeğe başlamışlar ve imparatorluğun askerî kuvvetini teşkil etmişlerdir ki, bu hâdise Hârizmşahlar imparatorluğunu, diğer islâm devletlerinden ayrıran bir husus olarak dikkati çeker.

Sultan Tekiş'in Sır-Derya ötesinde bulunduğu sırada Irak'ta Hemedân'ı ele geçirmek isteyen Kutlug İnanç, Mayacık tarafından mağlûp edilince, tabii müttefiki durumundaki halifeye mürâcaat etmiş ve vezir İbn al-Kâşşâb ile birlikte Mayacık'ı çökilmeğe zorlayan bir yürüyüş yapmış, eylül 1195'te de hilâfet ordusu Hemedân'ı işgal etmiş idi. Fakat halifenin maksadı Kutlug İnanç'a yardım değil, Irak-ı Acem'i zaptederek dünyevî hâkimiyetini genişletmekti. Nitekim İsfahan ve havâlisi de, aynı tarihlerde halifenin kuvvetleri tarafından istilâ edilmiş idi. Bu sıralarda İbn al-Kâşşâb Hemedân'da Sultan Tekiş'in yaptırmış olduğu köşkte oturarak etrafa vâliler ve me'murlar tayin ediyordu (Mayıs 1196). Hârizmşah bu sıralarda Irak'a gelebildi ve Kutlug İnanç'ı işgal yolu ile öldüren Mayacık ile birlikte Hemedân'dan hilâfet kuvvetlerini çıkardı ve Irak-ı Acem'den uzaklaştırdı. 19 Temmuz 1196'da tekrar köşküne dönerek Irak işlerini düzeltmeğe ve âsâ-yişi iâdeye çalıştı. Halife al-Nâşir li-Din Al-lâh'ın bir ihtârına karşı şu cevabı verdi: „Mevcûdu 170.000 kişi olan ordumuzun beslenmesi için arâzimiz dardır. Bu itibarla halifenin, elindeki Hûzistan'ı da bize terk etmesi münâsip olur" (*Râhat al-sudâr*, s. 385). Sultan Tekiş tekrar Sır-Deryâ ötesine dönünce (1196 sonları) Irak yine karıştı. Eski atahey Pehlivan'ın „bende"lerinden Nureddin Gökçe, halifenin teşviki ile, Hârizmlileri uzaklaştırmaya

gayret ediyor, Mayacık ise onunla mücâdeleye çalışıyordu. Başarı kazanan Mayacık, bu defa kendisi, yine halifeden gördüğü destek üzerine, Hârizmşah'a karşı istiklâl dâvasına kalktı. Hemedân'ı hâkimiyetine aldı; İsfahân'dan Sultan Tekiş'in torunu Erhoz Han'ı çıkardı. 1198 teşrin I. başlarında Horasan'a gelen Tekiş, Mâzenderân'daki kımıldanmaları bastırdıktan sonra, Irak'a teveccüb ederek yakaladığı Mayacık'ı, devlete hizmetleri geçen kardeşi Akça'nın hatırı için öldürtmeyerek, Cend havâlisine savaşlara gönderdi.

Bu sırada Sultan Tekiş askerî zaferleri kadar mühim bir siyasî zafer kazandı. al-Nâşir li-Din Allâh nihâyet onun hakikî kudretini ve imparatorluğunu kabul ve tasdik etmekte idi. Halifenin elçileri Sultan Tekiş'e hediyeler ve bil'atlar ile birlikte Horasan, Türkistan ve Irak ülkelerinin saltanat menşûrünü de getiriyorlardı (1199 sonları; *Cahân-guşâ*, II, 43; *al-Kâmil*, IX, 248).

Oğuz reislerinden Melik Dinar'ın ölümünden (1195) sonra, vâkî mürâcaat üzerine, Kirman bölgesini de imparatorluğuna idhâl eden Tekiş (Afzal al-Din Kirmânî, *al-Muzâf*..., ngr. 'A. İkbâl, Tabran, 1330 ş. s. 6 v.d.), son yıllarını Bâtınîler [b. bk.]'e karşı mücâdele ile geçirdi; Alamut [b. bk.] ve Arslan-guşâ (Kahire) kaleleri etrafında başarılı harekâtta bulundu (1200 başları). Veziri Nizâm-ül-Mülk, Mes'ûd'un Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine, oğlu Kutb-üd-Din Muhammed'i Bâtınîlere karşı sevk etti. Kendisi de ikinci bir ordu ile sefere hazırlandığı sırada hastalandı, nefes darlığından muzdarip idi. Hekimlerin ikazlarına rağmen yola çıktıysa da, Nasâ civârında vefat etti (19 ramazan 596=4 temmuz 1200).

27 sene saltanat sürmüş olan Sultan Alâeddin Muhammed Tekiş, Hârizmşahlar sülâlesinin en dikkate değer simâsıdır. 20 yıldan fazla bir müddet kardeşi Sultanşah ile uğraşmak zorunda kalmasına rağmen, her sene memleketini bir az daha büyütmüş, devletini bir az daha kuvvetlendirmiş, nihâyet Bağdad yakınlarından Orta-Asya'da Talas civarlarına kadar uzanan bir imparatorluk kurmağa muvaffak olmuştu. Âdil ve insafî olup, gittiği yerlerde ahâlî onun şahsından ve icrâatından dâima memnun kalıyordu. İdâresi ve teşkilâtı muntazam, çoğunluğunu Kanklı, Kıpçak, Uran v. b. Türklerin teşkil ettiği ordusu devrin en güzide islâm ordusu idi. Kuvvetli şahsiyeti, gerek memleket içindeki çeşitli halk zümreleri, gerek ordu mensupları arasında ibtilâflara imkân vermiyordu. Oğlu Muhammed Hârizmşah'a kudretli bir imparatorluk bırakan Sultan Alâeddin Tekiş büyük bir devlet adamı olarak temâyüz eder.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka bk. İ. Kafesoğlu, *Haremşahlar Devleti Tarihi* (T T K), Ankara, 1956, s. 5 v. dd., 73, 83—86, 88—109, 112—116, 119—138, 141—146. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

TEKLİF. TAKLİF, bir kimseye güç ve zabmetti bir işi yapmayı emretme; kelime içinde güçlük ve zahmet bulunan bir fiil de gerektirir (Lane, *Suppl.*, s. 3002 c; *Lisân*, XI, 218: *amarahu bi-mâ yaşukku 'alayhi*). Fiil, *Kur'an* da yedi yerde türlü şekillerde (II, 233, 286; IV, 86; VI, 153; VII, 40; XXIII, 64; LXV, 7), Allah'ın hiç kimseden takatını (*vus'*) aşan bir şey istemediğini ifâde etmek için kullanılmıştır. İlmî bir tâbir olarak *taklîf* Allah'ın bildirdiği ve yapılmasını istediği şeylere mahlûkatının inanmak ve böylece hareket etmek lüzûmu mânâsına gelir. Bundan dolayı *taklîf*, şer'î mânâda, fakihlerin çoğu tarafından güç ve zabmetli bir işin yapılmasını istemek (*ilzâm*) diye târif edilir. Bu târife uygun olarak *taklîf* yalnız muhakkak yapılması istenen veya yasak olan şeyler için (*al-vâcib*, *al-harâm*) kullanılır. Buna karşılık kimi fakihler de onu, bir fiilin şer'î at hükümlerinden *al-aḥkâm al-şar'îya*) birisine uygun olduğuna inanma diye târif ederler. Bu târifte *taklîf*, *mandûb*, *makrûh* ve *mabâḥ* fiillere de tatbik olunur. Ayrıca kimin *mukallaf*, yani Allah'ın koymuş olduğu hükümlere uymak zorunda olduğu hususunda da fikir ayrılığı vardır. Umûmî olarak her aklı başında ergin insanın (*âkîl*, *insî*, *bâliğ*) bu mânâda *mukallaf* olduğu kabul edilir (Juynboll, *Handbuch*, s. 69). Ancak cinler de, Peygamber'in peygamberliği bahis konusu olunca bu *taklîf*'in altındadır; çünkü diğer peygamberlerden ayrı olarak Peygamber cinlere de gönderilmiştir. Meleklerin de durumu buna benzer, ancak bunlarda yalnız itâat bahis mevzuudur; çünkü *imân* onlarda *zarurî*'dir. Buna karşılık bâzıları da itâatin meleklerin tabiatı icâbı ve Peygamber'in peygamberlik vazifesinin de, sâdece onları şereflendirmek (*li-taḥrî fihim*; krş. al-Baycûrî, al-Fazâlî'nin *Kifâya*'sine zeyil, Kabire, 1315, s. 13) için olduğunu söylerler. Başkaları da Peygamber'in peygamberlik vazifesinin bu *taklîf*'ini cansız şeylere (*al-cumādât*) kadar teşmil etmişlerdir; çünkü Peygamber'in bâzı mucizeleri (*mu'cizât*) ile bâzı cansız şeylerde o derece akıl uyanmıştır ki, bunlar Peygamber'e inanmışlardır. *Taklîf* üzerindeki münâkaşalardan biri de Allah'ın, bir mahlûkundan yapamayacağı bir şeyi (*taklîf mā lâ guḥûk*) isteyip-istemeyeceği hakkındadır. Mâturîdîler, *Kur'an*'ın yukarıda zikredilmiş olan âyetlerine uygun olarak mahlûkun gücünü aşan bir şeyi yapmaya mecbur olmadığını (*mā laysa*

fî vus'ihî; Nasafî, *'Aḳâ'id*, Taftâzânî'nin tefsiri ile birlikte, Kabire, 1321, s. 103) iddia ederler. Bir aş'arî alarak al-İcî *Mavâḳif* (Bulak, 1266, s. 535 orta, 537 orta)'inde bu suali, Allah'ın irâde ve fiilinin biç bir şekilde sınırlandırmayacağı umûmî kaidesi ile ilgili olarak tekrarlamaktadır; Allah için hiç bir şey mecbûrî olmadığı gibi, ondan sâdir olan hiç bir şey de kötü olamaz. Müslümanlar arasında Allah'ın kötü (*ḳabîḥ*) bir şey yapmayacağı ve *vâcib* olan bir şeyi de yapılmaksızın bırakmayacağı hususunda fikir birliği vardır. al-İcî, ayrıca aş'arîlerin *ḳabîḥ* ve *vâcib*'in Allah ile bir ilgisi olmadığı fikrinde olduklarını, buna karşılık mu'tezilîlerin ise, Allah'ın *ḳabîḥ* olarak kabul ettiği şeyi yapmadığını ve yapması gerekeni yaptığını iddia ettiklerini buna ekler. Krş. ayrıca al-Taftâzânî ve al-İcî'nin eserlerinde zikredilmiş olan yukarıdaki uzun kelâm ile ilgili münâkaşalar.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilmiş olanlardan başka bk. al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funân* (ngr. Sprenger), Kalküte, 1862, s. 1255. (D. B. MACDONALD.)

TEKRİT. TAKRİT (Halk dilinde TIKRİT, bk. Yâkût), Diele'nin sağ sâbilinde bir şehir olup, Sâmerrâ'nın şimalinde (Streck'e göre bir günlük mesâfede), Cabal Hamr'in dağ silsilesinin eteğinde kâindir. Coğrafi bakımdan burası, Irak'ın şimalî hudut bölgesidir. Arâzi biraz ârtalıdır; eski şehir bir grup tepe üzerinde inşâ edilmiş olup, bunlardan nehir kıyısında bulunanlardan biri üzerinde ise yeni şehir yer alır. Şimâle, nehir seviyesinden iki yüz kadem yükseklikte olan ve bugün hâlâ üzerinde eski iç-kalenin barâbeleri bulunan bir kum-taşı kayalığı vardır. Eski şehrin izleri büyük bir sâha içinde bu iki tepenin garbına yayılmıştır ki, bu vaktiyle Takrît'in kayda değer bir vüs'ate sâhip olduğunu gösterir.

Bu şehrin adının Buhtunnasr [b. bk.] zamanına âit bir çivi yazısı tabletinde mevcut olduğuna işâret edilmek istenmişse de (Strassmeyer, zikreden Streck, II, s. XIII), şehrin ilk defa kat'î olarak Batlamyus (V, 18 v.d.) tarafından Bırtha diye zikredildiğini görüyoruz (Yâkût, I, 861'de şehrin arz ve tûlünü verirken, o da Batlamyus'a dayanır). Ammianus Marcellinus, şehri Virta olarak tesmiye eder. Hakikaten iç-kalenin bulunduğu tepe, hâlâ Burşa adıyla tanınır. Sûryânî edebiyatında bu şehir Teğrîş olarak zikredilir. Burası IV. milâdî asırda 1155 yılında Musul'daki dinî idâre bölgesiyle birleştirilinceye kadar bir Ya'ḳubî piskoposluğunun makarrı olmuştur (Assaemni, *Bibliotheca orientalis*, I, 174, 465). Arap müellifleri şehrin kuruluşunu, Ardaşir'in oğlu Sâ-

sânî hükümdarı Sâbūr'a izâfe ederler. Şehir Takrît bint Vâ'il ismindeki bir hristiyan kadının adına atfen isimlendirilmiş olmalıdır. Şehrin kuruluşuna dâir bir çok efsâne mevcuttur (Yâkût, göst. yer.; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, II, 288). İslâmiyetten önce şehir muvakkaten hristiyan Arap kabilesi olan İ-yâd'lar tarafından işgal edilmişti (al-Bakrî, *Mu'cam*, I, 46). Onlar buradan sürüldülerse de, daha uzun zaman bu civarda kaldılar (Hamdânî, *Cazîrat al-'Arab*, s. 180), buranın fethi sırasında Takrît karargâhındaki İ-yâd'lar gizlice Arapları desteklediler [bk. mad. İYÂD]. Şehrin, müslümanlar tarafından ilk fethinin, 16 senesinde, Sa'd b. Abî Vakkaş tarafından buraya gönderilen 'Abd Allâh b. al-Mu'tam tarafından yapıldığı rivâyet edilir. Müteâkiben şehir 20 senesinde bir muâhede ile yeniden teslim oldu. Rivâyetler, bu ikinci fethi, al-Nuğayr b. Daysam veya onun vekili 'Ukba b. Farqad yahud Mas'ûd b. Hurayş b. al-Abcar'a izâfe eder. Bu sonuncunun buranın ilk vâlisi olduğu ve burada bir câmi inşâ ettirdiği rivâyet olunur (Yâkût, göst. yer.; al-Balâzurî, s. 248 v.d.).

X. asrın ortalarına kadar Arap coğrafyacıları idârî bakımdan Takrît'i, al-Cazîra'ye âit addederler (İbn Hurdâzbeh, s. 94; İbn Rusta, s. 106; İbn al-Fakîh, s. 129; Kudâma, s. 245, 250; İştâhrî, s. 72, 77; İbn Havkâl, s. 156; Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbih*, s. 36); ancak al-Makdisî (s. 54, 115)'den itibaren bu şehir çok defa Irak'ın bir kısmı olarak telâkkî edilmiştir (İdrîsî ile Dimaşkî müstesnâ). İslâmiyetin ilk asırlarında burası hemen münhasıran bir hristiyan şehri idi. İbn Havkâl ve Mas'ûdî (*ayn. esr.*, s. 155) buradaki Hzrâ' kilisesini zikrederler. Gerçekten bugün de şehrin cenûbunda bu adı taşıyan bir harâbe vardır. Orada başka hristiyan yapıları da mevcuttur (karşı yakadaki Sa'âba manastırı [Yâkût, II, 673] ve Dayr Mâr Yuhannâ [Yâkût, II, 701] gibi). Büyük bir islâmî ziyaret makamı olup, eski şehrin çeyrek saat garbinda bulunan al-Arba'in ismi, burada vaktiyle eski bir hristiyan binasının bulunduğu delâlet eder gibi görünmektedir. Kubbeli, alçı tezyinatlı iki oda hâlâ mevcuttur. Bu bina XIII. asırdan kalmadır. Takrît, ayrıca yünlü mâmüllerleriyle de meşhurdur (Makdisî). XIII. ve XIV. asırlarda büyük bir şehir olarak tavsif edilir (İbn Cubayr, s. 223; İbn Battûta, II, 133). Hamd Allâh Mustavî buranın orta büyüklükte bir şehir olduğunu söyler. İdrîsî, (trc. Jaubert, II, 147) Takrît yakınında Diele'den ayrılıp Bağdad'a kadar uzanan Ducayl kanalından bahseder. Bu, muhtemelen, Abu'l-Fidâ'ya göre, al-Mutavakkil zamanında kazıl-

mış olan Nahr al-İshâkî kanalının aynıdır (ayrıca bk. Kâthî Çelebî, *Cihannüma*, s. 434). Evliyâ Çelebî'ye göre 1654 senesinde (von Hammer, *Wiener Jahrbücher*, 1821, XIII, 235'e göre) Murtaza Paşa tarafından temizletilmiş olan bu kanalın izlerine bugün de rastlanır. Selçuklu Tuğrul Bey, son emirinin vefatından faydalanarak şebri zaptedinceye kadar, Takrît, XI. asırda bemen-hemen müstakil emirlere âitti (İbn al-Aşîr, IX, 448). 1149'dan beri bu şehir Beytekinîlere âit arâzinin bir parçasını teşkil etmiş, 1190'dan sonra tekrar Abbâsî halifelerinin eline geçmiştir. Takrît, Selçuklular zamanında bu şehrin kumandanı olan Naem al-Dîn Ayyûb'un oğlu Şalâh al-Dîn'in doğum yeridir. Timur burasını zaptettiği zaman şehir Arap eşkıyasının elinde bulunuyordu (Şaraf al-Dîn, trc. Pétis de la Croix, II, 141-154). Müteâkib asırlarda burası küçük bir yer olarak kalmıştır; buradaki hristiyanlardan son defa Tavernier (*Voyages*, II, 87) bahseder. Türk idâresi zamanında Takrît, Rakka eyâletinin bir sancağı idi (*Cihannüma*, s. 434), fakat XIX. asırdaki idârî islahâtın sonra Sâmerrâ (Bagdad vilâyetinde) kazasının sâdecebir nâhiyesi hâline indirildi. XIX. asırda abâlisi muhtemelen 4.000—5.000'i tecâvüz etmemiş olmalıdır. Buradan geçen bütün seyyahlarda, şehir zayıf bir intibâ bırakmıştır. Ahâlîsinin çoğu geçimlerini keleklerle nakliyat yaparak sağlar ve bu işlerle uğraşan adamları orada değiştirirler. Arkeoloji bakımından Takrît vaadkâr bir yer gibi görünmektedir. Herzfeld, orada Sâsânî devri ile islâmiyetin ilk zamanlarına âit pek dikkate şayan bir çini tipi bulmuştur.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erdkunde*, X, 211 v. dd.; XI, 680; Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 58; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 215 v. dd.; M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen* (Leiden, 1901), II, 175—181; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 57; Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1911), I, 219—231; G. Lowthian Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1924), 2. tabı, s. 216 v. d. (J. H. KRAMERS.)

TEKRÜR. TAKRÜR. Fûta-Senegal'in alçak ovalarının bir çok yerleriyle, Bundu'nun en büyük kısmında oturan zencî halk; Fransızlar bunlara „Tukulör“ (Toucouleur) derler. Fûta-Senegal alçak ovaları, Senegal ırmağının her iki yakasında, fakat en büyük kısmı sol kıyıda olmak üzere, yayılır ve garptan şarka: Dimâr, Tôro, Lâo, Yirlâbe—veya İrlâbe—Böşöya,

Ngenâr—veya Ganâr—ve Damga eyâletlerini içerisine alır. Faleme'nin alt mecrâsının garbinda da Bundu vardır. Tukulör kolonilerine garbî Afrika'nın çeşitli yerlerinde de rastlanır, bunların başlıcaları Kayes (yukarı Senegal), Nyôro (Sûdan Sahel'inde), Sêgu (Niger kıyısında), Bancagara (şarkî Mâsina'da) ve Dingiray'dadır (Fûta Callon'un şarkında): bu koloniler XIX. asrın ortasında al-Hâcc 'Omar'ın buraları zaptetmesi sırasında, tâliblerini ona bağlamış olan Senegal Fûtalıları tarafından kurulmuştur. Çad ile Niger arasında bilhassa Sokoto [b. bk.]'da da böyle kolonilere rastlanır: bunlar (XIX. asırda) Havsa memleketlerinin istilâsı sırasında, 'Osmân Föco'ya katılan, Senegal Fûta'sının aâir abâlisi tarafından kurulmuşlardır.

„Tukulör“ kelimesi, aşağı Senegal'de, Volofların, menşei münakaşalı halk için kullandıkları tâbirin, telâffuzu biraz değişmiş şeklidir. Bunlarda bu kelime *Tokoror* veya *Tokolor* şeklindedir. Bu kelimeye eski seyyahların yazılarında ve eski haritalarda „Toucourol“ veya „Toucourogne“ imlâında rastlamaktayız. Araplar bu kelimeyi *Takrür* şeklinde yazmışlar ve bunun nisbet şeklini *Takrûrî*, cemî olarak da *Takârîr* yapmışlardır ki, bu Senegal'in sağ kıyısındaki Magribîler tarafından, Tukulörler hakkında kullanılmaktadır. Tokoror veya Takrür, anlaşıldığına göre, eskiden, Senegal yakınında bulunan bir şehrin, aynı zamanda, baş-şebri burası olan ve takriben Senegal Fûta'sına tekabül eden bir devletin adı idi; son olarak da bu devletin halkına alem olmuştur. Bugün de Tôro'da Gede'ye yakın, veya Podör bölgesinde, Senegal ırmağının „Doué bataklığı“ adındaki kolunun yakınında bu adda (Tokoror) bir kasaba vardır ki, yeri, Bakrî, İdrîsî ve diğer Orta-çağ Arap coğrafyacılarının Takrür şehrinin yeri olarak belirttikleri mevkie tekabül eder. Sonraları Arap yazarları ve onlara imtisâlen Arapça yazan Sûdanlı vak'anüvialer Takrür kelimesini, Atlantik'ten itibaren, Nil vâdisi de dâhil olmak üzere, islâmlaşmış olan bütün Sûdan'a vermişler ve *Takrûrî*'yi Sûdanlı ile müterâdif olarak kullanmışlardır. İşte bu sebeptendir ki Avrupa atlasları, uzun bir zaman, Sahrâ'nın cenûbunu „Tekrûr veya Sûdan“ olarak göstermişlerdir. Ama kelimenin bu genişletilmiş şekli hakikatlere uymaz ve Takrür, yahut Tokoror, dar mânada Tukulörlerin asıl memleketini, yâni Senegal Fûta'sını ifade eder.

Lâkin, çok karışık bir nüfus topluluğu olduğu anlaşılan şimdiki Tukulörlerin menşei hakkında kesin olarak bir şey bilinmemektedir. Muhtemelen bunlar, kısmen, Voloflar ve Sêrerler ile aynı soydan olan Senegal Fûta'sının

eski halkının ahfâdı, kısmen, aynı soydan gelmiş olan ve büyük Sahrâ'nın cenûbunun kurumasıyla aşağıya doğru göç zorunda kalan, şimdiki Mavritanya ve Hoz (Havz)'un siyâhî ilk sâkinlerinin torunları, kısmen, çok eski zamanlarda eski Takrür'un ticâret merkezlerinin yakınında yerleşmiş olan Sarakollerin (yahut Soninke) ve Mandingoların (yahut Malinke) ahfâdı, kısmen de, Termes'teki (Nyôro'nun şimâl-i şarkisinde) Pöllere âit olan ve Rimâibe denilen siyâhî kölelerin vârisleridir ki, bu sonuncular XI. asırdan önce efendileri ile Senegal Fûta'sına gelmişlerdi; Pöller çoban kalarak dağlarda yerleşirken, siyâhî esirleri de kendilerini, nehrin vâdisinde zirâate vakfetmişlerdi.

Tukulörlerin menşei'leri ne olursa olsun, bunlara aslâ Pöllerin melezerleri gözüyle bakılamaz. Hiç şüphesiz, aralarında böyle melezler de vardır, ama bütününü ile Tukulörler safkan zencilerdir. Onların Pöller ile tek ortak tarafları lisanlarıdır. Ama bu, Voloflarınakine akıyarak, Sêrerlerinkine çok yakın tam bir zenci dilidir. Bu lisanı Pöllerin Termes ve hem-huddu memleketlerde çok eski devirlerde oturan siyâhî halktan almış olmaları muhtemeldir. Tukulörler, konuşmakta oldukları Pöl şivesine *Pulâr* derler; kendilerine de *Hâlpulâr*'lar, yâni *Pulâr* şivesini konuşanlar adını verirler. Pölce, hiç şüphesiz, çok uzun zamandan beri Tukulörlerin ana dili olmuştur; ama bunun, Pöllerin Senegal Fûta'sına gelmelerinden önce de böyle olup-olmadığı tesbit edilememiştir. Sâdece, XI. asırdan beri, Fûta bölgesinin Senegal ırmağı kıyılarında oturanların su aygırına Pölce bir kelime olan *Ngâbu* adını verdiklerini al-Bakrî'nin bu kaydından öğrenmiş bulunuyoruz.

Tukulörler umûmî olarak çiftçidirler, fakat, tam mânası ile savaşılmış kabiliyetleri vardır. XVIII. asırda, Senegal Fûta'sına yayılmış olan ve burada 1559'dan 1775'e kadar Deniânkelerden Pöl sülâlesine bağlı *Satigi* veya *Saltigi* yahut *Silatigi*'lerin (eski seyyahların „sirati-que“ ler dedikleri) kumandası altında bulunan Pöllerin hâkimiyetine karşı başarılı bir şekilde savaşmışlardır. Sonradan uzun zaman Fransız hâkimiyetine karşı mücadele etmişlerdir. Bunların 'Osmân Föco'nun 1800 tarihlerinde Havsa'daki fetihlerinde mühim bir payları olduğu gibi, al-Hâcc 'Omar'ın Manding'de, Bambara memleketlerinde ve Mâsina'daki seferlerine 1848'den 1864'e kadar katılarak, her ikisi de Tôrolu olan bu iki fâtihe en iyi zâbitlerini ve en seçme kıt'alarını yine onlar sağlamışlardır. O zamandan beri bunlar, büyük mikyasta Senegalli muhafızlar arasına girmişler ve Fransa'nın siyah ordusuna büyük miktarda çok cesur

askerler ve birinci sınıf küçük zabıtlar vermişlerdir.

Tukulörlerin arasında, belki de başka halktan ve ayrı menşeden gelme, ama bâlen, onlarla tamamen karışmış, aynı dili konuşan, bilhassa *subalbe* (müfredi *tyuballo*) „balıkçı ve gemiciler“, *lavbe* (müfredi *labbo*) „marangozlar ve sepetçiler“, *burnäbe* (müfredi *burnädyo*) „çömlekçiler“, *vaylube* (müfredi *baylo*) „demirciler“, *valabbe* (müfredi *galäbo*) „kundu-raclar“, *mäbube* (müfredi *mabbo*) „dokumacılar“, *vambäbe* (müfredi *bambädyo*) „çalgıcılar“, *vavube* (müfredi *gavlo*) „saz şairleri“ veya „şarkıcılar“, *vosube* (müfredi *goso*) ve *dyävambe* (müfredi *dyävando*) „simsarlar“ gibi esnaf kastları vardır.

Tukulörlerin hepsi müslümandır ve bütün Südan halkları arasında ilk olarak islâmiyeti kabûl edenlerdendir. Bu din, XI. asrın ilk yarısının sonuna doğru ve Murâbitlar hareketinin başlangıcında ve yine bu hareketin te'siriyle, Senegal Fûta'sına nüfuz etti. Arap müellifi al-Bakrî'nin bildirdiğine göre, bu memleketin islâmiyeti kabûl eden ve onu çevresine yayan ilk emîri, Vâr-Dyâbî veya Vâr-Dyâbê yahut da Vâr-Ndyây adında biri olup (yazmalardaki nüsha farkları bu değişik şekilleri gösterir), milâdî 1041/1042'de ölmüş olmalıdır. Oğlu Lebî 1056 yılında, Lemtuna Berberî kabilesinden Murâbit Yahyâ b. 'Omar'ın emrine, Goddâla Berberî kabilesiyle savaşmak üzere, bir askerî birlik tahsis etmiştir. Diğer taraftan, mahallî rivâyetler, Fûta Senegal'de islâmiyeti ilk yayan zâtın, ismi Dyolof'u müslümanlaştıran Ndyadyan-Ndyây ile zaman-zaman karıştırılan, Abû Darday olduğunu bildirirler. Her ne olursa olsun, Tukulörler ihtidâ ettiklerinden bugüne kadar, dâima müslüman kalmışlardır. Put-perest Pöllerin hâkimiyeti esnasında dinî his, millî benlikle birleşerek Tukulörlerin Denianke kırıllarının boyunduruğundan kendilerini kurtarmalarını sağlamıştır. Tukulör ile müslüman, tıpkı Pöl ile put-perest gibi, müterâdif olarak kullanılıyordu.

Husûsiyetle, Tukulörler arasında *Törödhe* 'ler (müfredi *Törödo*) dâima en sofu ve en gayretli müslümanlar zümresini teşkil etmişlerdir. Pöl kırılları hâkimiyetini yıkmaya ve 1775/1776'da, ölümünden kısa bir zaman önce, teokratik bir Tukulör devleti kurmaya muvafak olan Sulaymân Bâl, bu zümredendi. 'Osmân Föco ve al-Hâce 'Omar de Törödhe'ye mensuptular.

Siyâsî bakımdan Tâkrür veya Senegal Fûta'sı, birbiri ardı-sıra şu safhaları geçirmiştir: 1. Bir sıra, birbirinden az çok müstakil durumdaki eyâletler (milâdî IX. asırdan önce);

2. Tagant yolu ile Hog'dan gelmiş olan ve Dyâ'ogö adı ile tanınan emirler idâresinde bir çeşit hükümdarlık (IX. asırdan XI. asra kadar); 3. Az veya çok, Sarakolle devleti Dyâra (Sâhel)'ye bağlı ve Tukulör emirleri veya Sarakolle vâlilerinin emri altında bir tâbi memleket (XI.—XIII. asırlar, Pöllerin Termes'ten Senegal Fûta'sına büyük göçleri ve Tukulörlerin islâmiyeti kabûl ettikleri devre); 4. Yine Sarakolle devletine tâbi, ama artık Sarakolle devletinin de Mali veya Manding devletinin emri altına girmiş olduğu bir memleket (XIII.—XVI. asırlar); 5. Yine aynı devlete tâbi, lâkin, bu defa Gao yahut Songoi devletinin emri altına girmiş bir memleket (XVI. asrın başından 1538'e kadar); 6. Put-perest Pöllerin Denianke sülâlesinin, yâni Koli Tengella ile haleflerinin hükümdar oldukları müstakil bir devlet (1539—1775); 7. Müstakil hükümdarlığı Tukulörlerin elinde bulunan bir islâm teokratik devletleri birliği (1776—1858); 8. Birbirinden ayrı olan ve tedricen Fransız mandası altına giren bir dizi Tukulör beyliği (1858—1890); 9. Fransa'nın Senegal kolonisine ilhak edilmiş bir takım eyâletler (1890'dan itibaren).

Senegal Fûta'sında 1776 yılında kurulmuş olan teokratik Tukulör devleti, *Almâmi* (Arapça *al-İmâm*'dan alınma) denilen ve eşrâfın seçtiği, daha ziyâde dinî bir başkan tarafından idâre ediliyordu ve bu *almâmi*'ler, oldukça kısa hükümdarlık devreleri sonunda sık-sık yine ileri gelenler tarafından hal'ediliyorlardı. Fûta'nın ilk *almâmi*'si 'Abd al-Kâdir idi (1776—1805); 'Abd al-Kâdir'in 33 halefi olmuş ve bunlardan bâzıları bir kaç defa *almâmi*'liğe geçmişlerdir; msl. Yüsufu, 9 kere hükümdar olmuştur. 1841 yılı temmuzunda ilk defa olarak *almâmi*'liğe seçilen Moḥammadu Birân, aynı yılın 7 teşrin I.'inde Fransa ile bir dostluk andlaşması imzaladı. Sîbavayhi (1854—1856)'nin hükümdarlığı sırasında Senegal vâlisi Faidherbe, Töro eyâletinde Podör'da bir kale inşâ ettirdi; bu vâli, Fûta'nın muhtelif eyâletlerini yavaş-yavaş, birlikten ayırmayı ve Fransa'nın hâkimiyetini tanımaya kandırmayı kendine vazife edinmişti. Almâmi Muştafâ (1858—1859)'nın zamanında, Fûta'dan ayrılarak müstakil hâle gelmiş olan Dimâr'ın, Fransız mandasına girmesi kabûl edildi. 1859'da, o sırada 5. defa olarak başa geçmiş olan almâmi Moḥammadu Birân, Töro ve Damga üzerindeki hükümdarlık haklarından vazgeçti ve bu yerler ertesi yıl Fransız mandası altına girdi; artık Fûta birliği sâdece Lâo, Yirläbe, Böseya ve Ngenâr'dan ibâretti. 24 teşrin I. 1877'de almâmi Moḥammadu Aḥmadu, Lâo ve Yirläbe'yi de Fran-

sa'ya bıraktı ve nihâyet, 1881 yılında vâli Brière de l'Isle, almâmi Sîre Bâba Lih'in, Fûta'nın geri kalan kısımlarını, yâni Böseya ve Ngenâr'ı da Fransa'ya vermesini sağladı. Bu adam, Fûta'nın sonuncu almâmi'si oldu; 1890'da öldü ve onun ölümüyle, Senegal Fûta'sının Tukulör devletini meydana getirmiş olan yedi eyâleti, Fransa'nın Senegal sömürgesine ilhak edildi.

Bundu Tukulörleri de XVIII. asırda buna benzer bir devlet kurmuşlardı; bu devlet de XIX. asrın ortalarında Fransa'ya bağlandı. O sırada Bundu'da hükümdar olan almâmi Bûbakar Sa'ada (Fransız) vâli Faidherbe'ye, 1857 ve 1859 yıllarında al-Hâce 'Omar'a karşı yaptığı mücadelede, bütün gücüyle yardım etti.

1801 yılında, Törolu bir Tukulör ve Moḥammadu adında birinin oğlu olan Föco, yâni „Bilge“ lakabı ile tanınan 'Osmân, Senegal Fûta'sındaki yurttaşları arasından bir ordu topladı, bu orduyu Mäsîna, Liptäko ve Songoi'dan toplanmış askerler ile kuvvetlendirdi ve Göberli çobanların bu eyâletin hükümdarının zulmünden şikâyet ettikleri bahânesiyle, Havsa'ya karşı cihad ilân etti; Göber'in merkezi olan Tesäva'yi ele geçirdi, bundan sonra Sokoto, Katsëna, Zinder, Kâno, Zaria ve diğer Havsa şehirlerini de zaptederek, Niger ile Çad arasında bir imparatorluk kurdu ve Sokoto yakınlarında bulunan Vurno'yu da hükümet merkezi olarak ilân ederek, devletin sınırlarını cenûb-i garbîde Nupe'ye, cenûb-i şarkîde de Adamäva'ya kadar genişletti. Hattâ Bornu'yu bile istilâ etti, fakat 1810'da meşhur Känemi tarafından oradan atıldı. 1815'te mistik bir cinnet huhrânı neticesinde öldü. İmparatorluğun garbının hükümdarlığını, merkezi Gando ile birlikte kardeşi 'Abdullâhi aldı; oğlu Moḥammadu Bello, Sokoto kırıllığı denilen orta kısmın hükümdarı oldu; Adamäva ise hemen bemen müstakil hâle geldi. Moḥammadu Bello (1815—1837) Tukulörlerin hâkimiyetine isyan etmiş ve put-perestliğe dönmüş olan tebasının büyük kısmına, hattâ Bornu'ya karşı savaşmak zorunda kaldı. Moḥammadu Bello birinci sınıf bir âlimdi, Arap dilinde bir çok tarihî ve dinî eserler yazmıştı. 1828'de İngiliz kâşifi Clapperton'u hürmetle kabûl etmişti. Halefi, müfrit sofuluğu ile temâyüz eden, memleketinde müsikî ve dansı yasak eden kardeşi 'Aṭıku (1837—1843) oldu. Dr. Barth'ı huzûruna kabûl etmiş olan 'Alî (1843—1855), Moḥammadu Bello'nun oğlu idi; zamanında hükümdarlık nüfûzunun kırılmasına ve hâkimiyetin eyâlet vâlilerinin ellerine geçmesine sebep olmuştu; bu durumun düzeltilmesini Sokoto'nun son beş Tukulör hükümdarı da sağla-

madılar [bunlar Aḥmadu (1855—1866), 'Alî-yun Karami (1866—1867), Aḥmadu II. (1867—1872), Abûbakari (1872—1877) ve Moyäsu (1877—1904)'dur]. Moyäsu, Sokoto'yu 1904'te zaptedip Tukulör hükümdarlığına son veren ve yerli prenslerin hâkimiyetini yeniden kuran Sir Frederick Lugard'ın kumandasındaki İngiliz birliklerine hiç bir mukavemette bulunmadı.

XIX. asırda, al-Hâce 'Omar tarafında kurulan diğer Tukulör imparatorluğu daha kısa ömürlü oldu. 1797 civarında Töro eyâletinde, Alo'ar'da doğmuş olan 'Omar Tal, 1820'de Mekke'ye giderek al-Hâce ünvânını aldı ve kendisini Südan'da Ticânîya tarikatının halîfeliğine nasbetti. Dönüşünde uzun zaman, hemşerisi Moḥammadu Bello'nun yanında, Sokoto'da kaldı; Moḥammadu Bello ona kızını verdi. 'Omar, 1838'de Fûta Callon'a yerleştiyse de, bu mıntıkanın kabîle reislerinin düşmanca davranışlarını göz önüne alarak, merkezini Manding'in cenûbundaki Dingiray'a taşıdı, orada kendisine bir kale inşâ ettirdi ve esas kısmını Senegal Fûta'sından getirttiği askerlerin teşkil ettiği bir ordu topladı. Bundan sonra kâfirlere karşı cihad ilân etti, Manding ve Bambuk'u ele geçirdi, Kaarta'nın Bambaraları üzerine yürüdü, onların devletini yıktı ve 1854'te, muzafer olarak, Nyöro'ya girdi. Bundan sonra, Fransa himâyesinde bulunan ve merkezi Medîna'ya Fransız vâli Faidherbe'in bir karakol yerleştirmiş olduğu Häsö'ya teveccüh etti, 1857'de Medîna'ya ve Fransız karakolunu kuşattı. Medîna kalesini koruyan bir avuç insana kumanda eden Paul Holle, kuşatmaya 3 ay mukavemet etti. Tam Paul Holle'ün, cepbânenin ve yiyeceklerin bitmiş olduğunu görüp, karakolu ve içindekileri havaya uçarmaya kalktığı sırada, Senegal nehrinin sularının alçalmasını bekleyen Faidherbe, kıt'alaları ile Medîna önünde göründü ve al-Hâce 'Omar'ın ordusunu hezimete uğrattı. 'Omar, Bundu'ya geçti ve orada almâmi Bûbakar Sa'ada ile harp etmek zoruunda kaldı; sonra Senegal Fûta'sına teveccüh etti ve halkının bir kısmını kendisiyle birlikte Nyöro'ya yürümeye icbar etti. Böylece ordusunu yeniden kurduktan sonra, Sëgu'daki Bambaralara hücum etti ve 1861'de Sëgu şehrini aldı. Sonra müslüman oldukları halde put-perest B'abaralara yardım eden Mäsîna'daki Pöllere karşı harekete geçti, onların merkezi Hamdallâhi'yi zaptetti, hükümdarları Aḥmadu Aḥmadu'yu esir alarak, 1862'de boynunu vurdu. Sonra Timbuktu'ya yağma etmeğe teşebbüs etti. Daha sonra âsi Pöller onu kuşattılar ve kendisini orada dumanla boğdular (1864).

Oğullarından Aḥmadu 'yu Sēgu 'da bırakmıştı; Aḥmadu babasının yerine geçmek istedi, ama karşısında rakip olarak kardeşleri ile, Dingiray, Nyōro ve Bandyagara (Māsina) 'da yerleşmiş olan akrabalarını buldu. Babasının kurmuş olduğu imparatorluk, birbirleriyle harp hâlinde bulunan dört devlete bölünmüştü. Aḥmadu kardeşleri ile, babasının zâbitlerinden bir çoğundan kurtulmak için onları öldürttü; ama ne kayıtsız-şartsız hâkimiyeti elde etmeğe, ne de şahsî zulümleri ve tamahı yüzünden Bambaralar ile Pöller arasında çıkan dâimî isyanları bastırabilmeye muvaffak oldu; bir taraftan Fransa ile müzâkereye hazırmış gibi gözükmüşken, diğer taraftan açıktan-açığa düşmanca hareketlere girişti; nihâyet Fransa, bütün yerlilerin nefret ettikleri bu iatibdâta son vermeğe karar verdi. Aḥmadu 'nun kardeşi ve Dingiray hükümdârı 'Agibu, Fransızlara iltihak etti. Sonradan general olan albay Archinard, 6 nisan 1890 'da Sēgu 'yu, 1 kânun II. 1891 'de Nyōro 'yu, 26 nisan 1893 'te Bandyagara 'yı ele geçirdi, böylece şarkî Sûdan 'daki Tukulör imparatorluğunu ortadan kaldırdı ve Aḥmadu 'yu firar etmek zorunda bıraktı. Aḥmadu, Sokoto hükümdârı Moyâsu 'ya sığındı ve 1898 'de Havsa 'da öldü.

Bibliyografi: Clapperton, *Journal of a second expedition into the interior of Africa* (Philadelphia, 1829); H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa* (London, 1858), 5 cilt; E. Mage, *Voyage dans le Soudan occidental* (Paris, 1868); Béranger-Férand, *Les peuplades de la Sénégambie* (Paris, 1876); Lasnet, *Les races du Sénégal (Une mission au Sénégal, Paris, 1900)*; P. Cultru, *Histoire du Sénégal de l'XVème siècle à 1870* (Paris, 1910); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger (Soudan Français): le pays, les peuples, les langues, l'histoire, les civilisations* (Paris, 1912), 3 cilt; ayn. mll. ve H. Gaden, *Chroniques du Fouta Sénégalais* (Paris, 1913); A. Bonnel de Mézières, *Recherches de l'emplacement de Ghana et sur le site de Tekroun (Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1920, c. XIII, birinci kısım)*; M. Delafosse, *Les Noirs de l'Afrique* (Paris, 1921).

(M. DELAFOSSE.)

TEKÜDER. TEKUDER, Sultan Ahmed (? —1284), İran Moğollarının üçüncü hükümdârı olup, Hulagu 'nun 14 oğlundan biri, anası Konkirat beyinin kızı Kutuy Hâtun idi. Bu kadının soyca olduğu gibi, meziyetleriyle de Hulagu 'nun en müteber hâtunları arasında yer aldığını biliyoruz. Teküder, ağabeyisi Abaka [b.

bk.] 'nın hükümdarlığı zamanında İran 'da Nihāvand ve Dīnavar taraflarındaki dirliğinde yaşıyordu; islâmiyeti daha bu zamanda kabûl etmişti. Abaka 'nın 680 (koyun yılı, 2. ay, 7. gün) yılında Hemedân 'da ölmesi üzerine Cagatu kıyısındaki (Merâğa yakınında) toplanan kurultayda Teküder, kardeşleri Kongurtay, Hüleeu, Coşkâb ve Kinşu ile beylerden Şiktur (Celâyir) ve Suncak (Sulduz noyanların desteği ile han seçildi (6 muharrem 681=koyun yılı, 3. ay, 7. gün). Rakibi Abaka 'nın oğlu Argun [b. bk.] yakın adamlarından Şişî Babşî (Uygur) 'nin tavsiyesi üzerine, istemeyerek Teküder 'in hükümdarlığını tanıdı. Bununla beraber kızgın bir halde kurultaydan ayrılarak Siyâh Kûh tarafına gitti ve ertesi ay Aladağ 'da yapılan taç giyme merâsimine katılmadı. Teküder, babasından kalan zengin hazinayı getirip şehzâdelere, hâtunlara, emirlere ve askerlerine dağıttı. Bu cümleden her Moğul erine 120 altın düştü. Teküder, Abaka 'nın son yıllarında ağır muâmelelere mâruz kalmış olan Cuvaynî âilesinin itibârını iâde etti. Şams al-Din Muhammed tekrar vezirliğe getirildiği gibi, kardeşi müverrih 'Alâ' al-Din 'Aḫa Malik de eski me'mûriyeti olan Bağdad vâlliliğine tâyin edildi. Hattâ müsâdere edilen malları geri verildi ise de, 'Alâ' al-Din onları Moğul beylerine yağma ettirdi. Buna karşılık Cuvaynî âilesinin son düşmanı olan Maed al-Mulk bertaraf edildi.

Teküder zamanında Horasan ve Derbend hudutlarında tam bir barış hüküm ayardı. Kendisi Memlûkler ile de dostluk anlaşması yapmak istedi. Bu maksatla devrin âlimlerinden Şirâzlı Kutb al-Din 'i ve Şayh 'Abd al-Rahmân 'ı Kabilere 'ye gönderdi. Fakat bu teşebbüsten müsbet bir netice çıkmadı. Memlûk sultanı Kalavun [b. bk.] verdiği cevapta Moğul şehzâdesi Kongurtay 'ın Anadolu 'da yaptığı yağma ve tahribâtın müslümanlık ile te'lif edilemeyeceğini bildiriyordu. Filhakika Teküder, hükümdar seçilmesinde mübim bir rol oynamış bulunan kardeşlerinden Kongurtay 'ı kalabalık bir ordu ile Anadolu 'ya göndermişti. Kongurtay, bilhassa Karaman-oğulları ile Eşref-oğullarının ülkelerinde, ormanları tahrip ettirip, pek çok kimseleri öldürmüştü, binlerce kadın ve çocuğu esir alıp sattırmıştı. Teküder 'in, kardeşinin bu zulmice hareketlerini müsâmahe ile karşılamamış olması muhtemeldir. Kongurtay 'ın, Argun 'u tahta geçirmek için Teküder 'e karşı bir suikast hazırlaması, her halde bu husus ile ilgilidir. Fakat Teküder bunu zamanında haber alıp Kongurtay 'ı ve yakın adamlarını öldürttü.

Bununla beraber Argun, babasının tahtını elde etmekten bir türlü vazgeçmeyerek Tekü-

der 'in canını sıkacak hareketlerde bulunmaktan geri durmuyordu. Bu hususta bir çok genç Moğul beylerinin tahrikleri kadar, Teküder 'in gevşekliği de âmil oluyordu. Gerçekten Teküder, devletin idâresi ile pek az mesgûl oluyor, işleri pek dirâyetli bir kadın olan annesi Kutuy Hâtun ile beylerden Asık yürütüyorlardı. Moğul hükümdârı, zamanının çoğunu „baba“ olarak hitâp ettiği Şayh 'Abd al-Rahmân. „karındağ“ dediği İşân Manli ile geçiriyor ve onların semâ' âyinlerine katılıyordu.

Teküder, Argun 'un gittikçe gelişen faâliyetine son vermek için, dâmâdî Alinak (Kireyit 'in teşviikiyle harekete geçti. Ordunun başkumandanlığını Alinak 'a vererek onu Horasan 'da bulunan Argun 'un üzerine gönderdiği gibi, kendisi de kumandanının arkasından yola çıktı. Mâmafih Argun, kolayca ele geçirildi. Alinak, Argun 'un derhal öldürülmesini teklif etti ise de, Teküder, „Askersiz ve parasız bir adam ne yapabilir“ diyerek bu teklifi reddettiği gibi, ordugâhtan ayrılarak ağırlığın bulunduğu yere gitmek hatâsını da işledi. Emirlerden Buka (Celâyir), Teküder 'in ayrılmasından istifade ederek aldığı tedbirler ile başta Alinak olmak üzere hükümdâra sâdik beyleri öldürüp, ordugâhta duruma hâkim oldu. Başına buyruk yaşayan ve yağmacılık ile geçinen Kârâuna tümeni Teküder 'in üzerine gönderildi. Teküder güçlük çekilmeden yakalandı ve az sonra öldürüldü 23 cemâziyelevvel 683=tavuk yılı, 6. ay, 8. gün.

Yukarıda verilen izahâtta anlaşılacağı gibi, Teküder zayıf bir şahsiyet idi. Böyle bir şahsiyetin ise, kudretli ellerle idâre edilmeğe alışmış bir cemiyetin başında kalabilmesi pek beklenemezdi. Onun hükümdarlığı ve hayatını kaybetmesinin müslüman olmasında hiç bir ilgisi olmayıp, bu husus sâdece dirâyetisizliğinden ileri gelmiştir. Samimî bir müslüman olan Teküder 'in bu dîne girmesi de şahsî temâyülünden ileri gelmiştir. Onun, dînî mes'elelere ve bilhassa tasavvufa karşı derin bir alâkası olduğunu biliyoruz.

Bibliyografi: Raşid al-Din, *Câmi al-tavârih* (Bakü, 1957), III, 166—194; Vaşgâf (ngr. J. v. Hammer), Viyana, 1856, s. 215—280; Akşarâvî, *Masûmarat al-aḥbar* (ngr. O. Turan, TTK, Ankara, 1944, s. 136 v.d., 141 v.dd.; Hamd Allâh al-Kazvîni, *Târih-i gazida* (Leiden, 1910), s. 584 v.dd.; Mufazzâl b. Abi 'l-Fadâil, *al-Nahc al-sâid* (ngr. ve Frns. trc. E. Blochet), Paris, 1920, II, 499—527; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Berlin, 1968), s. 77—82, 240; Türk. trc. C. Köprülü, *İran Moğolları*, Ankara, 1957, bk. indeks; F. Sümer, *Anadolu 'da Moğallar*

(*Selçuklu tarihi araştırmaları dergisi*, Ankara, 1969, I, 1—147. (FARUK SÜMER.)

TEL-BÂŞİR. TELL BÂŞİR, Nahr Sâcûr 'un kıyısında, Gâziantep yakınlarında Haleb 'in şimalinde iki günlük mesâfede, şimâlî Suriye 'de bir kâle. Geniş bir ovadadır ve Abu 'l-Fidâ 'nın dedigine göre, burada oturanların çoğu hristiyan Ermenilerdi; Ermeniler burasının adı olan „T'ipashar“ ı, Ermenice eski adı olan T'ıl Aveteağ yâni „Müjde tepesi“ (*avetik'*) 'nin bir tercümesi olduğunu açıklarlar (Matthēos Urhayeç'i, ngr. Dulaunier, s. 330, 433 v.d.). Burasının pazarları ve bir kenar mahallesi vardı (her halde kalenin cenûb-i şarkisindeki, şimdiki Tell Bâşir Mezra'ası olacak) ve çevresi bol sulanan bahçelerle çevrili idi:

Şehir Tîl Baserê adıyla daha Asurlular zamanında zikredilmiştir (Salmanassar, *Monolith*, Rev., str. 17; Dussaud, *Topogr. hist. de la Syr.*, s. 468); diğer taraftan bunun ne Bîşri tepesiyle, ne de *Kitab-ı Mukaddes* 'teki Telaasar 'la ilgisi vardır (Sayce, *P S B A*, XXXIII, 175; Dussaud, *agn. esr.*, s. 464). Klasik ilk çağda adı geçmez; fakat *Tabula Peutingeriana* 'da, Tigranokerta 'dan 15 Roma mili mesâfede bir *Thalbasaris* 'ten bahis vardır (Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1880, Berlin, 1881, Abn. II, 53; Markwart, *Handes amsoreah*, XXX, 1916, str. 118 v.d.).

Arap müellifleri, galiba, haçlı seferlerinden önce Tell Bâşir 'in adını zikretmemektedirler. Canâh al-Davla ile iş birliği yapan Rîzân, 489 (1095/1096) 'da Antakya hükümdârı. Yağî Siyân 'dan Tell Bâşir ve Şîh al-Dayr kalelerini aldı (Kamâl al-Din, trc. de Sacy; Röhricht, *Beitr. z. Gesch. des Krauzzüge*, Berlin, 1874, I, 216), 1097 'den itibaren Tell Bâşir ve Râvandân, Gauderoy 'in kardeşi, Bourgu Kont Balduin tarafından zaptolunmuş ve Edessa (Urfa) kontluğuna bağlanmıştır (Matthēos, *agn. esr.*, s. 218. bölüm CLIV). Balduin, 1102 'de, Kırus (*Coritum*), Dulük (*Tulupa*), Tell Bâşir (*Turbessel*), Gâziantep (*Hatab*), Râvandân (*Rauendel* ve Sumaysât (*Samosatum*) şehirlerini timarlık olarak yeğeni Courtenaylı Joscelin 'e vermişti (*Recueil hist. or. crois.*, III, 623; Guillaume de Tyr, X, 24; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusal.*, s. 49, not 8). Franklar 496 (1102/1103) 'da Tell Bâşir 'den Haleb bölgesine yürüdüler, Basarfüt 'u zaptettiler ve aneak Katarlağ 'da Bauî Ulaym tarafından geri püskürtüldüler (Kamâl al-Din 'den naklen Röhricht, *Beitr.*, I, 231). Joscelin 'in düşmana esir düştüğü Harrân yenilgisinden sonra, onun, fidyesini sağlayabilmesi için serbest bırakılmasına karşılık, para gelinceye kadar rehine olarak kalmak üzere Tell Bâşir 'deki arkadaşları

teslim oldular; ama Joscelin serbest kalınca onlar da kaçtılar, böylece fide ödenmesine lüzum kalmadı (Suriyeli Michel, III, 195; biraz değişik olarak Frank kaynakları, krg. Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 75, not 3). 502 (1108/1109) yılında Tell Bâşir'in hükümdarı Joscelin, amcası Balduin (Bağduvin) ve Cevalî ile birlikte, Tell Bâşir'i hareket noktası alarak, Rižvân'in müttfikî olan Antakyalı Tankred ile savaştı (*Rec. hist. or. crois.*, I, 266; Matthēos, *agn. esr.*, s. 267; Röhricht, *agn. esr.*, s. 75 v.d.). Sultan Muhammed'in yolladığı büyük bir Türk ordusu, Musul emiri Mevdūd'un komandasında olarak ve Hilât, Merâğa v.s. beyleriyle birlikte, 504 (1111) yılında Tell Bâşir önlerine geldi ve bu kaleyi bir buçuk ay boşuna kuşattı (*Rec. hist. or. crois.*, I, 282, 287; III, 496, 542 v.d., 599 v.d.; Matthēos, *agn. esr.*, s. 275; Suriyeli Michel, III, 216; Röhricht, *agn. esr.*, s. 90 v.d.). 1120 mayıs sonunda Kaysūm ve Bahasnā (Benî) arasında Joscelin tarafından mağlup edilmiş olan İgazi, Tell Bâşir'i başarısız bir şekilde bir kaç gün müddetle kuşattı (*Rec. hist. or. crois.*, III, 623 v.d.; Abu'l-Fidâ, *Annal. Musl.*, nşr. Reiske, III, 396). Bundan sonraki yıllarda Halehliler, sık-sık, Tell Bâşir'den yapılan hücumlarla tâciz edildiler (Kamāl al-Dīn, *Rec. hist. or. crois.*, III, 625 v.d., 634). Nur-üd-devle Belek, 1124 yılında Tell Bâşir'e karşı bir sefere niyet etmişse de, Menbic [b. bk.]'de yaralanarak öldü (Suriyeli Michel'in tam anlatılamayan bir kaydında „III, 211“, yanlış olarak, Belek'in Tell Bâşir ve diğer üç kaleyi [Araplar ve?] Franklardan aldığı anlatılmak istenmişe benzemektedir). Joscelin I., 1131 yılı sonunda (Suriyeli Michel, III, 232) öldü; yerine oğlu Uriā kontu Joscelin II. geçti; bunun anası, küçük Armenia kralı Leon I. 'un kızıydı. Yiğit babasının aksine olarak, Joscelin II., gençliğinden beri içkiye ve sefahata kendini kaptırmıştı; payitahtı Tell Bâşir'de sefahat içinde yaşadığı (Guillaume de Tyr, XI, 3: „Yukarıda gösterildiği veçhile, Venüs'ün işlerine ve cismânî şeylere kendini hasrederek pislige bulaşanlara, kötü şöbret sâhipleri olarak işâret edeceğim“). Bu yüzden, çok geçmeden Tell Bâşir'in çevresi sık-sık, Haleb emiri Sayf al-Dīn Savār'ın hücumlarına uğradı (*Rec. hist. or. crois.*, III, 665; Suriyeli Michel, III, 230, 233; Röhricht, *agn. esr.*, s. 197 v.d.). İmparator İoannes II. Komnenos, 1142'de şimâlî Suriye'yi işgal edip, Tell Bâşir önlerinde gözüktü (Guillaume de Tyr, XV, 19: „Turbessel; daha önce de bahsettiğimiz bu müstahkem ve pek zengin mahal, Firat havâlisindedir. Oradan uzaklığı 24 mil veya biraz daha fazladır“); Joscelin II. rehi-

neler vermek zorunda kaldı ve kızını İoannes'le evlendirdi (Guillaume de Tyr, *agn. esr.*). Selçuk sultanı Mesūd (Suriyeli Michel, III, 294 v. dd.; Röhricht, s. 263, not 1) ile, müttfikî olup, 546 (1151/1152) yılında Tell Bâşir'de Frankları mağlup eden Nūr-ed-Dīn'in akınları (*Rec. hist. or. crois.*, IV, 16, 68) Joscelin'in kudretini daha da azalttı. Nihâyet, Joscelin, 1150 mayısında esir düşüp, Haleb'de hapsedilince, esasen bir yıl önce de Tell Bâşir'e hücum etmiş olan Mesūd (Matthēos, *agn. esr.*, s. 330; Suriyeli Michel, III, 296) Kaysūm, Bahasnā ve Ra'bān kalelerini aldı ise de, Tell Bâşir'i zaptedemedi (Matthēos, s. 333; Suriyeli Michel, III, 296 v.d.; Guillaume de Tyr, XVII, kısım 15; Röhricht, s. 265 v.d.). Onun çekilmesinden sonra, Kudūs kralı Tell Bâşir'e geldi, Joscelin'in karısını ve aralarında Joscelin III.'in de bulunduğu çocuklarını, Kudūs'e götürerek emniyetlerini sağladı. Tell Bâşir, 'Azâz, al-Rāvandān, Rūm Kāl'a, al-Bīra ve Sumaysāt (Samsat)'ı korumak için, yanında getirmiş olduğu, Bizans askerlerinden müteşekkil garnizonları muhafız olarak bıraktı; takat bunlar Frankların yerini tutmadı (Suriyeli Michel, III, 297; Guillaume de Tyr, XVII, kısım 16). Tell Bâşir garnizonu, 25 rebiülevvel 546 (8 temmuz 1151)'da, Dülük'un düşmesinden sonra, gebirlerinin anahatlarını Nūr-ed-Dīn'e teslim etmek zorunda kaldı; o da, Hassān al-Manbiç'i, şehri teslim almaya me'mur etti (*Rec. hist. or. crois.*, I, 29, 31, 497; IV, 73 v.d.; Abu'l-Fidâ, nşr. Reiske, III, 516; Matthēos, *agn. esr.*, s. 333). Suriyeli Michel, III, 297). Frankların ve Ermenilerin serbestçe Antakya'ya çekilmelerine müsaade edildi (Matthēos, s. 333; Röhricht, s. 281, not 2, burada yanlışlıkla, kalenin 18 ay kuşatıldığı yazılır) Nūr-ed-Dīn, Tell Bâşir'i Hassān'a bıraktı, o da kaleyi yeniden tahkim ettirdi ve buraya bir kaç yıllık erzak yığırdı (*Rec. hist. or. crois.*, I, 498). Nūr-ed-Dīn, 12 gevval 565 (28 haziran 1170)'de 'Astarā'dan çıkarak Haleb ve Tell Bâşir üzerinden Musul'a gitti (*Rec. hist. or. crois.*, IV, 150). Gâziantep, Tell Bâşir ve diğer şimâlî Suriye şehirleri 1176'da Şalâh al-Dīn'in emrine girdiler (Suriyeli Michel, III, 366). Akkâ önlerinde maiyetinde Tell Bâşirli Amir Badr al-Dīn Duldirim b. Bahā' al-Dīn al-Yarūkî bulunmaktaydı ki, Tell Bâşir kalesini 579 (1183) yılında İmâdüddin Zengî'ye karşı başarıyla müdâfaa eden bu zattır (*Rec. hist. or. crois.*, III, 71). al-Malik al-Zâbir, 599 (1202—1203)'da Tell Bâşir'de bulunan Badr al-Dīn'in yanına kaçan İbn al-Muqaddam'i tâk'p ederek kaleyi aldıysa da (Kamāl al-Dīn, tre. Blochet, *R O L* [1897], V, 38, „sonradan bu-

rasını tekrar elinden çıkarmak zorunda kaldı (*R O L*, V, 59). Badr al-Dīn Anadolu Selçuklu hükümdarı Keykâvus kaleyi zaptettiği sırada (615=1218/1219) hâlâ hükümdardı (*R O L*, V, 57; *Rec. hist. or. crois.*, II/1, 145). Aynı yılda al-Malik al-Aşraf, Selçuk sultanından Tell Bâşir'i geri aldı ve diğer kalelerle birlikte, Haleb'in genç emirinin atabeki olan Şihâb-ed-Dīn Tuğrul'a verdi (*R O L*, V, 57; *Rec. hist. or. crois.*, II/1, 146 v.d.; V, 166; Abu'l-Fidâ, *Annal. Muslem.*, nşr. Reiske, IV, 266). Haleb emiri al-Malik al-'Aziz, 629 (1231/1232)'da kaleyi ele geçirdi ve atabegi Şihâb-ed-Dīn nâ'ib'lerini azlederek oraya bir vâli koydu (*R O L*, V, 82).

Hârizmîler 638 (1240/1241)'de 'Azâz, Tell Bâşir ve Burc al-Raqqâs'a hücum ettiler (*R O L*, VI, 5).

Halep hükümdarı al-Malik al-Nâşir 646 (1248/1249)'da Şams al-Dīn Lülü'nun komandasındaki birliklerini Humus'a gönderdi; buranın emiri, al-Malik al-Aşraf, iki aylık bir kuşatmadan sonra şehri teslim etmek zorunda kaldı ve buraya karşılık kendisine Tell Bâşir verildi (Abu'l-Fidâ, *agn. esr.*, IV, 494). 658 (1260)'da Tell Bâşir emiri al-Malik al-Aşraf Haleb'de Hulagu'ya hiat etti ve buna karşılık Hulagu kendisine Humus'u geri verdi (Abu'l-Fidâ, *agn. esr.*, IV, 585; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 13).

Sultan Baybars'ın Tell Bâşir kalesini yıktığı söylenmektedir (İbn al-Şihna, Beyrut tabı, s. 170).

Bibliyografya: Yâkūt, *Ma'cam* (nşr. Wüstenfeld, I, 864; Şetî al-Dīn, *Marâsid al-İtilâ'* (nşr. Juynboll, I, 210; Abu'l-Fidâ, *Takvīm al-Baldān* (nşr. Reinaud), s. 232; *Annales musul.*, nşr. Reiske), tür. yer.; İbn al-Aşir, *Kāmil* (nşr. Tornberg, fihrist, II, 705; al-Dimaşkî (nşr. Mehren), s. 206; Kamāl al-Dīn tre. Blochet), *R O L*, III, 524, not 2; Barhebraeus, *Chron. Eccl.* (nşr. Aobeloos-Lamy), II, 482; *Chron. Syr.* (nşr. Bedjan), s. 316; İbn al-Şihna, *al-Durr al-muntahab fî Tarih Haleb*, Beyrut tabı, s. 169 v.d.; Matthēos, *Urhayec'i* (tre. Dulaurier), fihrist, s. 543; Suriyeli Michel (nşr. Chabot), fihrist, s. 72; al-Makrizî, *Hist. d. Sult. Maml.* (tre. Quatremère), II/1, 105; Ritter, *Erdkunde*, X, 1033; XVII, 1684; Rey, *Les Colonies franques en Syrie aux XIIIe et XIVe siècles* (Paris, 1883), s. 322; Sachau, *Reise in Syrien u. Mesopot.* (Leipzig, 1883), s. 162—165; Ainsworth, *A personal Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1888), II, 412; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 42, 542; Sayce, *Proc. of the*

Soc. of Biblical Archaeology (1911), XXXIII, s. 175; R Hartmann, *Z D M G* (1910), LXX, s. 34, not 14; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, 1923, s. 92, 95, 219; Dussaud, *Topographie histor. de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 436, 464, 468. (E. HONIGMANN)

TELBİYE. TALBİYA (A.), II vezindeki labbâ fiilinin masdarı (tafi'la şeklinde) olup, *labbayka* tâbirinin isimidir ve *labbayka* v.s. ibâresini söylemek mânasına gelir. Arap lügatçileri, *labbayka* („emrini ve hizmetini ifâya hazırım“) şeklini, şüphesiz baklı olarak, *labban* („hizmete hazır, emri ifâya âmâde“) e bağlarlar. Arap gramercilerine göre, *labbay* „tekrir“ ve „teksîr“ e delâlet eden bir tesniyedir. Bununla beraber, bu âzde ve *sa dayka* gibi benzerlerinde, *ay* unsurunun mânaya geldiğini söylemek güçtür. Dozy'nin (*De Israëliten te Mekka*, Haarlem, 1864, s. 120) İbrânî dili yardımıyla yaptığı izah, bugün değerini kaybetmiştir, denilebilir.

Bu ibâreyi ihtivâ eden terkiib, farklı şekillerde muhtelif hallerde kullanılmıştır. Anlatıldığına göre, Peygamber'in talbiya'si şöyleydi: *Labbayka allâhumma labbayka labbayka lâ şarika laka inna'l-hamda va'l-ni'mata laka va'l-mulka lâ şarika laka* (al-Buhârî, *Hacc*, bâb 26); bununla beraber, bunun daha kısa şekilleri de vardır: *Labbayka allâhumma labbayka va sa'dayka* v.s. Daha ziyâde Allah'a bitâben, ayrıca, hadîsde geçtiğine göre ve takat en kısa şekli olan *labbayka* (msl. al-Buhârî, *Huşâmât*, bâb 4; Muslim, *Zakât*, Frans. tre. 32; al-Tirmizî, *Şifât al-kiyâma* bâb 36) ve *yâ labbayka* (Muslim, *Cihâd*, Frans. tre. 76) hâlinde Peygamber'e ve ensâra bitâben söylenilir. Âdem ve Nûh gibi müttekî cedlerin söyledikleri de rivâyet edilir. Muslim (*Hacc*, Frans. tre. 22)'de nakledildiğine göre, Peygamber'in zamanında müşrikler de hatâlı bir şekilde talbiya'de bulunmuşlardı. Talbiya, bilhassa hacc esnâsında ve hattâ daha ihrâm [b. bk.]'da iken yapılır ki, Peygamber ve başka müslümanlar bu hallerde şu ibâreleri kabûl etmişlerdi: *Labbayka bi-haccatın va umratın* (al-Buhârî, *Hacc*, bâb 34), veya: *Labbayka bi-umratın va haccatın* (al-Tirmizî, *Hacc*, bâb 11), yahut da sâdece *hacc*'ı zikretmek sûretiyle (al-Buhârî, *Hacc*, bâb 35) 'Umra'nin' başlangıcında 'Âişa'nin *labbayka bi'l-umratı* terkibini kullandığı rivâyet edilir (Abū Dâ'ud, *Manâsik*, bâb 23).

Talbiya, hacc esnâsında taşlamaya kadar devamlı olarak (msl. bk. Ahmed b. Hanbal, I, 114) ve yüksek sesle (Ahmed b. Hanbal, V, 192) söylenilir.

Talbiya 'nın vâcib mi, yoksa sünnet mi olduğu husûsu için bk. al-Navavî, *al-Minhâc fi şarh Şahîh Maslim b. al-Haccâc, Hacc*, bâb 3. (A. J. WENSINCK.)

TELHİS. TALHİŞ. kelime olarak Arapça *lahza* kökünden gelmekte olup, hülâsa etti, kısalttı, izah etti mânâlarına gelir; daha yaygın olarak da Osmanlı resmî yazışma an'anesinde muhtevâsını, en mühim ve teferruatlı devlet mes'elelerinin ana-hatları ile sadrâzam tarafından yapılan hülâsası, yâni telhîsi teşkil eden ve hükümdâra arz edilen vesikaya verilen isimdir.

Fâtih Sultan Mehmed'den itibaren hükümdarlar divân-ı hümayûn [bk. mad. DİVAN] toplantılarından ilgilerini kesip, bunların riyaseti sadrâzama bırakılmış, önceleri hergün vukubulan divân toplantıları, XVI. asrın ikinci yarısında haftada dörde inmişti. Bu sebeple, hükümdar umûmî olarak sadrâzamanın arz odasında verdiği izâhatı dinleyerek müzâkerelerden haberdar olurdu. Bir müddet sonra devlet işleri Paşakapısı (Bâb-ı âsâfî)'nda görülmeye başlanmış ve divân-ı hümayûn XVIII. asırdan sonra sefir kabûlü ve ulûfe tevziine tahsis edilmişti. Sadrâzamların hükümdarla görüşmeleri ise, XVII. asırdan itibaren gittikçe azalmıştı. Bunlar, devlet işlerini telhîs veya takrîr adlı vesikalarla ve icâbeden akleri ile birlikte hükümdâra arz ederlerdi. Böylelikle telhîsler, kanun, nizam, tevcih, usûl ve âdet ile tâyin edilmiş olan ve ancak hükümdârın tasdikine ihtiyaç gösteren hususlara âit sadrâzamanın arzı mâhiyetinde olup, o kendi fikrini de beyan ettikten sonra, alâkalı mes'ele hakkında pâdişâhın fikrini sorardı; istisnâî vaziyetler bâriş, o, icâbeden muâmeleye âit cevâbî mütâleasını çok kısa olarak, „mâlûm oldu, mâlûm oldu tedârûk üzere olsun, manzûrum oldu, verdüm, tedârûk üzere olsun, zamanı değıldür, olmaz, öyle edesün, varsun, mukayyed olsun, yazılmışdur“ ibâreleri ile belirtirdi. Sadrâzam, ayrıca, doğrudan doğruya hükümdâra telhîsi âga ile gönderdiği telhîslerle de, devlete âit askerî veya iktisâdî hususları arz veya bâzı me'mûriyetlerin tevcihini talep edebilmekte idi; buna mukabil şeyh ülislâmın, defterdârın, eyâlet beyler-beylerinin telhîsleri ise, ancak sadrâzam vâsıtası ile pâdişâha arz olunurdu. Bu sebeptendir ki, telhîsler arasında sardârık, eyâlet veya sancak tevcihlerine, defterdar, nişancı, yeniçeri-âgası gibi çeşitli devlet me'murlarına ve ilmiye sınıfı mensuplarına âit tevcihlere, maaş veya para tahsisî, muhârebe durumu, yapılacak seferler için asker te'mini, top, barut, timar, zeâmet, has, esirler, zimmîler, ipek, Avrupa'nın siyâsî va-

ziyeti ile garpta muhtelif devletlerin durumlarına, hükümdâra takdim edilecek hediye-ler, vezirler arasındaki teşrifat mes'elelerine, bâzı kimselerin mallarının müsâde-esine ve nihâyet altın ve akçe dolayısıyla devletin iktisâdî durumunu aksettirenlerine rastlanmaktadır.

Telhîslere esas olan arzlar ve mektuplar, telhîs içinde, hülâsa olarak verilmekte olduğu gibi, bâzan üzerlerine mâhiyetlerini belirtir kısa bir telhîs tezkiresi ilâz edilen esas vesikalar da aynen hükümdâra gönderilmekte idi. Bâzan da sadrâzama âit mektup veya arzın baş tarafına, sâdece telhîs kelimesinin ilâve edildiği görülmektedir. Bununla beraber, devlet işleri her zaman telhîs ve arz ile halledilememekte, o zaman sadrâzamanın bizzat arza çıkması icap etmekte idi.

Divân tarafından verilen hüküm ve beratları tashih ettikten sonra yerine olaştırmak („resid etmek“) ve verilen fermâna göre ruus sûretlerini ve kanuna müteallik olan telhîsleri yazmak reisülküttâbın işi idi. Telhîsler reisülküttâb tarafından, sadrâzamanın yanında „telhîs kesesi“ denen bir kese veya torba içine konur, onun mührü ile mühürlenir, sonra makrame denen el peşkirine sarılarak hükümdâra takdim edilirdi.

Telhîsler umûmî olarak „arz-ı bende-i bî-mikdar budur ki, arz-ı bende-i bî-mikdar oldur ki, arz-ı bende-i bî-vücûd budur ki“ ibârelerinden biriyle başlar, sonra onu „devletlü pâdişâhum“ veya „saadetlü pâdişâhum“ hitapları tâkip ederdi.

Telhîsler mevzûun ehemmiyetine göre muhtelif eb'addaki kâğıtlara yazılırdı. Meselâ, gedik, hitâbet, kazaskerlik, nikâbet, mevleviyet ve diğer pâyelerle alâkalı olanları „küçük“, Edirne bostancı-başına, yeniçeri-âgasına, iki tuğlu vezirlere, kapıcılar kethüdâsına, mirâhurlara ve topçular kâtibi ayarındaki me'murlara âit bulunanları „nisf“, Kırım hanına, kaptan-ı deryâya, Mekke şerifine, silâhdar âgaya, sadâret makamına âit mes'eleler „bütün kâğıt“ üzerine yazılmış telhîslerle bildirilirdi. Telhîslerin üzerine o mes'ele hakkında hükümdârın tasdikî demek olan ve yukarıda zikredilmiş bulunan ibârelerle, hatt-ı hümayûn yazıldıktan sonra, ruusa kaydedilirdi. Mevcut telhîslerde hatt-ı hümayûn „cevab“ olarak belirtilmiş olup, —orijinal vesikalarda— telhîsin üstüne ve yan taraflarına yazılmışlardı.

Telhîslerin devamlı olarak muayyen bir cins kâğıt üzerine yazılmaları bu kâğıdın „telhîs kâğıdı“ olarak isimlendirilmesine ve hattâ XIX. asır başlarında Beykoz kâğıt fabrikasında imâl edilen bir cins kâğıda da „telhîs kâğıdı“ denmesine sebep olmuştur.

XVI. asır sonları ile XVII. asırda Osmanlı resmî yazışma an'anesi bakımından büyük bir ehemmiyeti olan telhîs vesikası, daha sonraki devirlerde aynı derecede mühim olmamıştır. Zirâ tetkik edilen bu devre âit telhîslerden bunların daha küçük rûtbeli me'murlar tarafından da yazılabildiği öğrenilmektedir.

Diğer taraftan telhîs kelimesi, Osmanlı müellifleri tarafından *telhîsü'l-beyân*, *telhîsü'l-eskâl*, *telhîsü'n-nesâiyih* gibi kitap isimlerinde de kullanılmıştır. Bir eserin hülâsasını yapan ve ona ayrıca ilâvelerde bulunan yazarlar, bu kelimeyi hülâsa ettikleri ve ilâve yaptıklarının isimleri ile birlikte muhâfaza etmişlerdir; nitekim, Hasan Bey-zâde, Moca Sâdeddin Efendi'nin *Tâc al-tavârih* 'ini telhîs etmekle kalmamış, ona kendi zamanının vekaîin de ekleyerek orijinal bir eser meydana getirmiştir. Buna rağmen tarihinin ismi *Talhîş-i tâc al-tavârih* diye de tanınmıştır. Aynı şekilde Kûşb al-Dîn Makî'nin eserini tercüme eden ve kendi zamanına âit vekaîi —XVII. asır— ilâve eden Âlî de eserine *Talhîş-i bark al-Yamanî* adını vermiştir.

Bibliyografiya: Bu hususta daha fazla tafsilât için bk. *Osmanlı tarihine âit belgeler*, *Telhîsler (1597—1607)*, İstanbul, 1970. (CENGİZ ORHONLU.)

TELHİSCİ veya **TELHİSİ TALHİSCİ**, Osmanlı imparatorluğunda telhîsleri götürmekle vazifeli kimseye verilen ad. Bu sıtılâh, telhîsi kaleme alan me'mûru veya kâtibi de hatırlattığı için, bâzı müellifler yanlış olarak onu bu ikinci mânâsında da kullanmışlardır. Telhîsci tâbirine ancak, XVII. asırdan itibaren rastlanmaktadır; nitekim XVI. asır sonlarına âit olup, iki sadrâzamanın mâiyet me'murlarını gösterir listelerde telhîsci adına tesâdüf edilmemektedir (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Divân-ı hümayûn ruus defteri* [h. 988], nr. 236, s. 152—156, 357). Saray ile Bâhâli (Bâb-ı âsâfî)'nin birbirinden ayrılması üzerine, coreyan eden devlet işlerinden kendisini haberdar etmek için, pâdişâha telhîs göndermek usûlü yerleşmiş, kapıkulu efrâdından biri bu işle vazifelenirdi. XVIII. asır başlarında Osmanlı teşkilât ve teşrifat usûllerinde meydana gelen değişiklikler neticesinde, reisülküttâblık ön plana çıkınca, telhîsi âgânın da teşrifatta yer aldığı, sadrâzaman dâiresini teşkil eden en mühim hizmetliler arasında müteferrika-başından sonra geldiği, kendisini ise, sırası ile vezir karakulâğı, tatar âga, gönüllüler âgası, deliler âgası, kaftancı-başı ve nihâyet bölük-başının tâkip ettiği görülmektedir (Mouradgea D'Ohason, *Tableau général de l'Empire Ottoman*,

Paris, 1824, VII, 173). Aynı devirde telhîsi âgânın Bâhâli (Bâb-ı âsâfî)'de kendine mahsus bir odadan ibâret bir dâiresi (*Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa Han*, Süleymaniye ktp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 2108, var. 264a) olduğu ve bunun XIX. asrın başlarında gelişerek birden fazla odayı ihtivâ ettiği biliniyor. Sadrâzaman başka, şeyhülislâmın da telhîslerini götürüren ve onun hükümet nezdinde temsilcisi demek olan bir telhîscisi vardı. Şeyhülislâmın müderris ve mevâlî tâyinlerine ve diğer hususlara âit yazıları bu zât tarafından, reisülküttâbın da delâletiyle, sadrâzama arz edilirdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 196, 198).

Cülûs zamanı, sadrâzam telhîscisi Bâb-ı âsâfî'den saraya telhîs götürdüğünde, avdetinde teşrifat defterine göre, defterdâra, hazine kethüdâsına v. b. me'murlara pâdişâh tarafından verilmesi mütad olan hil'atleri getirirdi. Sadrâzaman sâir zamanlarda, saraya göndermesi itiyad hâline gelen meyve, gekerleme ve çiçekleri de telhîsci âga götürürdü ve bu münâzebetle husûsî bir merâsim yapılırdı. Meselâ, bir seferinde 20 tabla çiçek, 30 tabla meyve yemişçi-başı vâsıtasıyla tanzim edilip, süsleNDikten sonra telhîsci âga vâsıtası ile rikâb-ı hümayûna yollanmıştı. Hattâ bâzı ileri gelen me'murların veya içtimâî mevkîi yüksek diğer kimselerin pâdişâha takdim ettikleri hediyeleri de, saraya, yine telhîsci âga götürürdü (*Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa Han*, var. 7a, 46a, 119a, 237a, 270b).

Bâb-ı âsâfî'den, sadrâzaman mâiyetinde saraya giden merâsim alayında telhîsci âgânın yeri sadâret kothüdâsı, reisülküttâb, birinci tezkireci (tezkire-i evvel), ikinci tezkireci (tezkire-i sâni) ve mektûbî efendiden sonra idi. Bâb-ı âsâfî'de, pâdişâh tarafından gönderilen her hangi bir busus için yapılan karşılama merâsimi esnâsında, mubzır âga ve bostancılar oda-başısı sokak kapısında, mektûbî ve telhîsi âga da „rikâb“ da bulunurlardı (*Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa Han*, var. 120a, 130b). Bir yabancı elçi geldiği zaman yapılan merâsimde telhîsi âgânın, divân-ı hümayûn terecümânı ve teşrifatçı ile birlikte vazifelenirdiği (Zarîf Orgun, *Osmanlı imparatorluğunda nâme ve hediye getiren elçilere yapılan merâsim*, *Tarih vesikaları*, 1942, I, 412), hattâ yabancı elçilerin getirdikleri hediyelerin de yine telhîsci âgânın aracılığı ile pâdişâha takdim edildiği görülmektedir (Fındıklılı Silâhdar Mehmed Âga, *Nusret-nâme*, sâdeleştiren yayınlayan İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1966—1969, II, 401).

Harp zamanı cepheye kazanılan her hangi bir muvaffakiyet, bu haberi getiren kapıcılar

kethüdâsının sâtırı ile, sadrâzâmın telhîsini de hâmil telhîsci âga tarafından pâdişâha ulaştırıldı (Fındıklı Silâhdar Mehmed Aga. *ayn. esr.*, I, 77) XIX asır başlarında telhîsci âganın bâzan bir nev'i teşrifâtçılık yaptığı görülmektedir. Bu devirde cepbelerden gelen bir muvafakiyet haberinin müjdecisi veya bununla alâkalı diğer tahrîrâtın getirilmesinde rol oynayanlar mütad bil'atler giydirildikten sonra, telhîsci âganın refâkatinde icab eden yerlere gönderilirlerdi (Başvekalet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi. *Teşrifât defteri*, nr. 677, s. 138).

Telhî-i âgalık yapmış olsalar arasından, sonraları Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi, çok tanınmış kimseler de çıkmıştır. Bu zât dâiresine mensup olduğu. Köprülü Mehmed Paşa sadrâzâm tâyin ettiği zaman, onun telhîscisi olmuştur. Kezâ, evvelce Belgrad defterdârı olan İbrahim Paşa'nın da, bu vazîfede uzun müddet bulunduğu için olacak. İekabı telhîsci olmuştur. Telhîsciler umûmiyetle gedikli zaîmlerden seçilirlerdi. XVIII. asır sonlarında mehter gediklilerinden veya baskilerden biri sırayla telhîscilik yapmakta idi Mahmud II. devrine kadar bu durum nöbetleşe olmak üzere yerine getirilmiş, kozbekçi-başı olan haseki âga ile baltacılar kethüdâsı münâvebe ile telhîscilik yaparken, 1236 (1821)'dan itibaren Üsküdarlı Şâkir Bey'in tâyini ile eski usûl değiştirilmişti (Mehmed Atâ, *Tarih-i Enderun*, İstanbul, 1292, I, 293, 295). Bundan sonra me'mûriyetin ismi de „telhîs-i sadr-ı âlîlik“ olmuş ve ayrı, müstakil bir mahiyet kazanmıştır. Umûmî bir kaide olmamakla beraber, telhîscilikten azledilenlerin „gurebâ-i yesâr“ âgalığına tâyin edildiklerini görüyoruz (Kâmil Kepeci tasnifi, *Teşrifât defteri*, nr. 677, s. 60, 71). Bu devirde telhîsci âganın küçük bir mâiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bunların kaç kişi olduğu bilinmemekle beraber, lekaları „telhîsi çırağı“ idi ve bunların başka vazîfeleri de mevcuttu. Meselâ, bunlardan birinin aynı zamanda ikinci çukadar olduğunu biliyoruz (Hıdır İlyas, *Letâif-i Enderun*, İstanbul, 1276, s. 98, 123).

Telhîsî âga, sadrâzâmın emrinde olmakla beraber, üzerindeki vazîfenin icrâsı bakımından reisülküttâba bağlı idi. O, vazîfesini lâıykı ile yerine getirebilmek için bâzı imkânlarla sâhip kılınmış, hattâ 2 cemâziyelâhır 1264 (6 Mayıs 1848) tarihli bir vesîkadan öğrenildiğine göre, onlar için iki adet kayık da inşâ ettirilmişti (Başvekalet Arşivi, *İrade-dâhiliye*, nr. 9174). Telhîsci âgalar 1853/1854 yıllarına kadar teşrifatta, kendi derecelerine göre, bir yer almışlardır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı,

Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı (Ankara, 1948), s. 64, 132, 134, 144, 168, 264. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung* (2 bab: Hildesheim, 1963), I, 475; II, 106, 134, 376; L. İnciçyan, *Dört kıta coğrafyası* (Venedik, 1804), V, 17, 23, 31; Mehmed Atâ, *Tarih-i Enderun* (İstanbul, 1292), I, 243, 277, 295; Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme* (İstanbul, ts.); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı tarihine dair belgeler: Telhisler* (1597—1607), İstanbul, 1970.

(CENGİZ ORHONLU.)

TELL Şimâlî Afrika'nın sâhil şeridinde veya sâbil yakınında bulunan bölgelerini göstermek için Avrupalılar tarafından kullanılan bir tâbir olup, Arapça tell „tepe“ kelimesinden gelmektedir. Bu bölge, gerçekte, ekseriyetle Atlas sisteminde âit, aralarına muhtelif irtifâlarda, az veya çok sayılabilecek mesâfeli ovaların girdiği küçük dağ silsileleri ile kaplı, egebeli bir muntakadır. Atlas Okyanusu'nun veya rutûbetli Akdeniz'in rüzgârlarından faydalanan Tell, şimâlî Afrika'nın en iyi sulanan bölgesi olup, bu sebeple muntazam bir zirâat ve orman sâhasıdır; bu bakımdan burası bozkırlar ve çöl ile tezaad teşkil eder. Bununla beraber, aynı şimâlî Afrika engebeli vaziyeti dolayısıyla, tepelik bölge, her yerde aynı genişlikte gözükmez: Fas'ın Atlas Okyanusu kısmında çok geniş olan bu bölge, Cezayir ve Tunus'ta çok daha dar bir şerit hâline münceş olur. Bk. madd. ATLAS, BERBERİLER, CEZAYİR, FAS, TUNUS. (G. YVER.)

TELL-AFŞİN. [Bk. ELBİSTAN]

TELL AL-'AMARNA. [Bk. TELL-OL-AMERNE.]

TELL-BÂŞİR. [Bk. TEL-BÂŞİR]

TELL AL-KABİR. [Bk. TELL-OL-KEBİR.]

TELLÂL. [Bk. DELÂL]

TELLOH. Irak'ta, 6—7 km. lik bir mesâfeyi kaplayan bir takım sun'i toprak tepelerinden ibâret bir mevki. Nâgiriya'den 8—10 saatlik bir mesâfede Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştikleri Şatt al-Hayy'ın şark sâhilinde bulunmaktadır. Fransa'nın Basra konsolosu Ernest de Sarzec burada 1877 senesinde arkeolojik kalıntılar keşfetmiştir. Kendisinin rehberliğinde 1880'de başlayan kazılarda bu mevkin Lagaş veya Sirpurla adlı Sümer şehri olduğu isbat edilmiştir. Topraktao çıkarılan malzemenin büyük bir kısmı —aralarında müteaddit Gudea heykelleri olduğu halde— Paris'te Louvre müzesine yerleştirilmiştir. Sarzec'in 1901'de ölümünü tâkiben, hafriyâta Cros tarafından devam edilmiştir.

Telloh'un tell (tepe) kelimesinden gelen mahallî bir yer ismi olduğu şüphesizdir. Sche-

fer'e göre, bu isim belki de Tell al-lavh (levha-tepe)'ten gelmiştir.

Bibliyografya: E. de Sarzec, *Découvertes en Chaldée* (Paris, 1884—1912). (J. H. KRAMERS.)

TELL-OL-AMERNE. TELL AL-'AMARNA, Minya eyâletinde, küçük Mallavî şehrinin karşısında, Nil'in sağ kıyısı üzerinde bir mevki. Dağlar nehir civârında takriben 5 millik bir şerit bırakarak şimâle ve cenûba doğru uzandığı halde, Nil ve dağlar (Cabal al-Şayb Sa'îd tesmiye olunmuşlardır) arasındaki mesâfe 3 mil kadardır. Burada bulunan köylerden biri al-Tell (veya al-Till) tesmiye olunur; Tell al-'Amarna isim olarak, „Avrupa icâdı“ (Flinders Petrie) gibi görünmekte olup, aslı, bu mevkide ve Nil'in karşı kıyısında yaşayan Banû İmrân (veya Amrân) kabîlesinden müthem Tell al-'Amârîna'dır. Bu mevki, 20 veya 30 sene müddetle Aménopbis IV.'in merkezi olmakla meşhurdur; bu zât, güneş kursu ibâdetini te'sis ettikten sonra, Tep'ten gelerek oraya çekildi; onun şehri Ekket-Aton olarak adlandırılıyordu. Bu mevki, bir zaman yeniden bir şehir hâline gelmediği için, şehrin bakıyeleri oldukça iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir. 1888'den beri, Alman Şark Cemiyeti, Prof. Flinders Petrie ve Birinci Ciban Harbi'nden sonra, Mısır Araştırma Cemiyeti tarafından burada hafriyat yapılmıştır. Şehrin şarkındaki „arşiv“ içinde bulunan çok sayıdaki kil tabletler büyük ehemmiyeti hâiz olup, bunlar, çivi yazısı ile yazılmıştı ve Asya bükümdarlarının Mısır kralı ile muhaberesini ihtivâ ediyordu. Bu tabletler ekseriyetle Berlin Müzesi'nde bulunmaktadır.

Tell al-'Amarna'nın eski eserleri, Arap müelliflerinin hemen-hemen hiç mâlûmu olmamıştır. Şimâlde, hâlen, aşağı-yukarı metrük bir durumda bulunan Anşînâ (Antinoon) şehri ve Nil'in karşı sâhilinde al-Ağmünayn şehri bulunur. İbn Havkal (s. 105) ve Yâkût (I, 670), al-Ağmünayn'ın karşısında bulunan Bûğîr adlı bir yeri bilmekte iseler de, başka bir bilgi vermemektedirler. Quatremère, Tell'in Romalılar devrinde içinde bir garnizon bulunan Psinaula ile aynı olduğunu söylemektedir (ayrıca kş. *Description de l'Égypte*, 2. tabı, Paris, 1829, XVIII/III, 100).

Bibliyografya: 'Alî Paşa Mubârak, *al-Hişt al-câdida*, X, 43; Quatremère, *Mémoire géographique et historique sur l'Égypte* (Paris, 1811), I, 39 v. dd.; W. M. F. Flinders Petrie, *Tell el Amarna* (London, 1894), s. 2; J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, 1915; Baedeker, *Ägypten* (1928), s. 237 v. dd. (J. H. KRAMERS.)

TELL-OL-KEBİR. TELL AL-KABİR, Zağâzîk'ten 30, İsmâiliye'den 50 km. mesâfede Kahire-Zağâzîk-İsmâiliye-Süveyş hattı üzerinde bir istasyonu bulunan Mısır deltasında bir köy. İstasyonun İsmâiliye kanalının şimâl sâhilinde köyle arasında bir miktar mesâfe bulunmaktadır. Burada her perşembe, pazar kurulur. Komşu bedevî kabîleleri, Hanadî, Nafa'ât ve Tûmilât'dır. Vâdî'nin şimâl ve cenûbunda, eski istihkâm kalıntıları ve yer altında kalmış şehirlerin tümsekleri ile birlikte, geniş kum tepeleri (eksibe) ve dalgalı çöl arâzisi uzanır. Vâdî Tûmilât diye bilinen ve tatlı su kanalının içinden aktığı bu münbat arâzide ziraâte müsâit zengin topraklar bulunur. Eyâlet (madrîğa) al-Şarkîya, idârî bölge (markaz) ise Zağâzîk'dir. Burada bir ileri polis karakolu mevcuttur.

Boinet Bey'in verdiği mâlûmata göre, abâlîsini 3 Ezbeh ve 5 Kafr nüfûsu olan 3.194 kişi teşkil eder. 4 zâviya'si ve 3 kuttâb'ı vardır. Burası, sonradan, Sir Garnet Wolseley kumandası altında bulunan İngilizler ile, 'Arabi Paşa kumandasındaki Mısır askerleri arasında 1882'de vuku bulan kısa fakat şiddetli çarpışma neticesinde şöhret kazanmıştır. Burada, müsâdemede ölen İngiliz askerlerinin isimlerini taşıyan mezar taşlarını bâvi küçük bir kabristan hâlâ mevcuttur.

Bibliyografya: Boinet Bey, *Géogr. Econ.*, s. 224; C. Royle, *The Egyptian Campaigns* (London, 1886), I, 312 v. dd.; Stanley Lane-Poole, *Watson Pasha*, s. 108 v. dd.; Prince Ibrahim Hilmy, *Lit. of Egypt and the Sudan* [b. bk.]; C. G. Gordon, *Journals*, s. 60; Milner, *England in Egypt*, s. 116; E. L. Butecher, *Church of Egypt*, II, 389; W. Seawen Blunt, *My Diaries*, II, 38 v. d.; Baedeker, *Egypt*, bk. fihrist. (J. WALKER.)

TEMETTÜ. [Bk. İHRÂM, MÜT'Â.]

TEMİM. TAMİM B. AL-MU'IZZ, beşinci Fâtîmî halîfesi al-'Azîz'in kardeşi olup, 337 (948/949) tarihinde doğduğu rivâyet edilir. Cömertiği ve güzel san'atlara karşı gösterdiği alâka ile zamanında şöhret kazanmıştı. Mükemmel tahsil ve terbiye görmüş olan bu emir, muâsırları arasında inceliği ve mahâreti ile meşhur bir şâir olarak tanınmıştır. Veliabdlığa namzet gösterilmiş ise de, kardeşi al-'Azîz ona tercih edilmişti. al-'Azîz'in, kardeşinin 374 zilkadede (nisan 985) Kahire'de vuku bulduğu ifâde edilen vefatında daydığı teessür, ona karşı olan muhabbetini gösterir. Tamim'in, Karâfa kabristanında namazı kılındıktan sonra nâşi sarayın mahzenine gömüldü. Fakat kat'i ölüm tarihi hakkındaki fikirler muhtelifdir. İbn Tağrîbirdî, onun vefatının 368

(978/979) senesinde vuku bulduğunu söylemek-
tedir. İbn Hallikân'ın hal tercümesi lügatında
Tamîm'in şirlerinden nümûneler mevcuttur.

Bibliyografya: İbn Hallikân, *Va-
fayât* (trc. de Slane), I, 279 v. dd.; İbn
Dukmâk, *Kitâb al-intişâr*, IV, 85; Abû Sâ-
lih, *Churches and Monasteries of Egypt*
(trc. Evetts), var. 410; İbn Tagrîbirdî, *An-
nales* (nşr. Popper), s. 23, 8; İbn Sa'îd, *Ki-
tâb al-Mugrib* (trc. Tallquist), I, 91 v. dd.;
Yâkût, *al-Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 865.

(J. WALKER.)

TEMİM. TAMİM B. AL-MU'IZZ. Şimâ'i Atri-
ka'da Banû Zîrî'nio Şanhâca bâne-
dânından gelen beşinci hüküm-
dârı olup, şarkî Berberistan'da 454—501
(1062—1108) tarihleri arasında hüküm sür-
müştür. Kayravân civârında Şabra-Manşûrî-
ya'de doğmuştu. İbn İzârî, onu uzun boylu,
yakışıklı bir adam olarak tasvir ettikten son-
ra, onun bizzatı hakkında dikkate şa-
yan tafsîlât vermektedir. Kendisi çok geniş
kültüre sâhip bir kimse olup, taht işgal etmiş
en mümtaz şâirlerden biri addedilmiştir.

Babası al-Mu'izz, 445 (1053) senesinde onu
Mehdiye [b. bk.] vâlisi tâyin ettiği zaman
23 yaşında idi. Vâilîğe tâyini, al-Mu'izz'in kit-
'alarını bir iki ağır hezîmete uğratmış olan ve
İfrîkiya'nın mühim bir kısmını istilâ etmiş bu-
lunan Banû Hilâl Araplarının zuhûrundan he-
men sonra idi. Dört sene sonra (449=1057)
al-Mu'izz müdâfaa edilemez bir vaziyette olan
pâyitahtı Kayravân'ı terk ile, al-Mahdiya'da
kendisini bürmetle kabûl eden Tamîm'e
iltica etti. O andan itibaren de Tamim, dev-
let işlerini tek başına ele aldı ve al-Mu'izz
'in vefatı (454=1062) üzerine de resmen
hükümdar olarak tanındı. İktidârı ele aldığı
çok güç şartlar altında dikkate değer bir
azim ve mahâret gösterdi. Hakikatte yegâ-
ne saltanat bölgesi olan al-Mahdiya şebirinden
harekete geçerek eski vâlîlerin, Arap emir-
lerinin veya alelâde mâcerâperestlerin müs-
tâkil hükümdarlıklar hâline getirdikleri İfrîki-
ya şehirlerini tekrar ele geçirmek için uğraştı.
Eski Kayravân kiralığına içindeki karışıklık-
lardan faydalanmak isteyen akrabaları Kal'alı
Banû Hammâd'a karşı harp etmeye mecbur
oldu. Bu maksatla Arap asıllı kabileler ara-
sındaki rekabetten istifade ederek işlerinden
en kudretlisi olan Banû Riyâh'ın yardımını te-
mine muvaffak oldu. Tehlikeden hâli olmayan
bu ittifak sayesinde, Banû Hammâd'dan al-
Nâşir'in Mahdiya'ya karşı olan yürüyüşünü
akim bıraktırmaya muvaffak oldu.

Diğer taraftan Tamîm'in faaliyetini bilhassa
sâhil şehirlerine tevcih etmiş olduğu görülme-

tedir. O, bunlara karşı muvaffakiyetleri kısa
süren muhtelif seferlere girişti. Sûs şehrini
tekrar zaptetmevi başardı. Tunuslu Banû Hu-
râsân'ı boyun eğmeğe zorladı. Gibes'te mu-
vaffak olamadı fakat sonra şebri zaptetti,
Sfax şehrini dış mabâllelerini tahrip ettikten
sonra nihâyet şehre girdi. Bir aralık kendi ka-
rargâhı olan al-Mahdiya şebri de ziyâdesiyle
tehdit edilmekte idi. Araplar bu şebri 1084 se-
nesinde sıkıca muhâsara ettiler.

Tamîm'in sâhil şehirlerine karşı gösterdiği
gayret, kara bölgelerini elinden kaybederken
onu denize doğru sevkeden gayelerle izah edi-
lir. Babasının bu husustaki planlarını tâkip
eden Tamîm, Sicilya'nın Normanlar tarafın-
dan istilâsını durdurmağa çalıştı. Bunda aka-
mete uğradıktan sonra korsanlık faaliyetlerini
bızlandırdı. Hıristiyanlarca alınmış mukabil
tedbir ise, Cenevizlilerle Pisaneler arasında bir
ittifak teşekkül etmesiyle bunların 6 ağustos
1087'de al-Mahdiya'yi zapt ile yağma etme-
leri oldu. 1104'de Romalılar (?) bu şehre
karşı yeni bir taarruz teşebbüsü yapmışlar-
sa da, bu teşebbüs kendileri için felâketle neti-
celenmiştir.

Dört sene sonra (1108) Tamîm 78 yaşında
vefat etti ve Monastir'de Kaşar al-Sayyida'ya
gömüldü.

Bibliyografya: İbn Hallikân, *Va-
fayât*, trc. de Slane (*Bibliographical Dictio-
nary*), I, 281—284; İbn İzârî, *Bayân al-
Mugrib* (nşr. Dozy), I, 307—313; trc. E.
Fagnan, I, 444—454; İbn Haldûn, *Hist. des
Berbères* (nşr. de Slane), I, 306 v. d.; trc. II,
22—24; İbn al-Ağîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg),
IX, 389; X, 10, 19, 30, 105, 109 v. d., 119,
131 v. d., 175, 314 v. d., trc. E. Fagnan, *An-
nales du Moghreb*, s. 460, 470 v. dd., 486
v. dd., 490, 501, 509 v. d., 515 v. dd.; İbn
Abî Dînâr, *al-Kayravânî*, *Mânis* (trc. Pel-
lissier ve Rémusat), s. 145 v. dd.; al-Ticânî,
Rihla, trc. Rousseau (J. A., 1852, II, 130
v. dd.; 1853, I, 370 v. dd.; Mas Latrie,
Traité des paix, I, 29 v. d.; Hasan 'Abd
al-Vahhâb, *al-Muntaḥabât al-Tûnisîya* (Tu-
nus, 1337), s. 101—104; G. Marçais, *Les
Arabes en Berbérie*, s. 124 v. d., 134—139,
142 v. d. (G. MARÇAIS.)

TEMİM. TAMİM B. MURR, bir Arap kabi-
lesi olup, Tamîm b. Murr b. Udd b. Tâ-
biha b. al-Yâs b. Muẓar olan gecereleri (Wüs-
tenfeld, *Geneal. Tabellen*, K. L.), kendilerini
Muẓar kabileleri arasında gösterir; Kays
'lar ve Rabi'a'ların aksine, isimleri, bütün
Muẓar kolunun ismi ile müterâdif olarak sık
sık zikredilmiş olması bakımından, Muẓar ka-
bileleri arasında ilk yeri işgal ederler. Bu iki

Kays ve Rabi'a kabilosinden, Rabi'a'ların
Tamîm'ler ile çok yakın akrabaları olup,
bu husus, gecere ile ilgili tertipten (gecerede,
Rabi'a'lar Muẓar'dan olmadıkları halde, Kays
'lar Muẓar'dan gelmektedirler) değil, Tamim
'lerin ve Rabi'a'ların başlıca kavmi zümresi
olan Bakr b. Vâ'il'lerin bey'et-i umûmiyesine
delâlet eden *al-Cuffân* (*Lisân al-'Arab*, X,
373) tesniye şeklindeki ifâdeden istibrac olun-
maktadır. Her halde, Tamîm'ler, tarihî geli-
me bakımından olduğu kadar, coğrafi bakı-
mdan da Kays ve Rabi'a'lara, gecere ile ilgili
an'anenin kendilerini sıkıca bağladığı Kinâne
[b. bk.]'lerden daha yakındırlar.

Arap yarım-adasını tavsif eden Grek ve La-
tin müellifleri, Tamîm'ler hakkında hiç bir bil-
gi vermedikleri için bunların tarihi hakkın-
daki mâlûmatımız sâdece yerli rivâyete inhi-
sar etmektedir; buna göre, onların menşei'leri,
mütad üzere, bir çok efsânevî tafsîlâtla anla-
tılmıştır (kabileye adını veren Tamîm'in Mar-
rân'daki kabri için bk. İbn Kutayba, *al-Ma'â-
rif*, nşr. Wüstenfeld, s. 37; Yâkût, *Mu'cam*,
IV, 479; doğuşu ve Zaydmanât, 'Amr ve al-
Hâris adındaki üç oğlunun mâceraları için
bk. *K. al-istiḳâk*, s. 5 v. s.) ki, şimdilik bu-
nun ne hakikî vasfını öğrenmek, ne de sâdece
hayâlî hikâyeyi, tarihî hâdiselerin uatûreye bür-
rümüş olabilerinden tefrik etmek mümkündür.
Tarihlerinin daha iyi bilindiği devirde, yâni
mîâdi VI. asırdan itibaren Tamîm'ler, çok ge-
niş olan arâzileri, Arabistan'ın şark tarafının
büyük bir kısmını, hemen-hemen bütün Necid'i,
Bahreyn ve Yamâma'nın bir kısmını içine alan
çok büyük bir kabile olarak gözüktüler. Onla-
rın arâzisi şimâlde Esed [b. bk.]'lerin, cenûb-
i gerbide Bâhile [b. bk.] ve Gatafân [b. bk.]
'ların komşusu olarak cennapta Dabûâ' bozkır-
larına, şimâl-i şarkide Fırat kıyılarına kadar uza-
nıyordu; Tamîm'ler, bizzat kendi ülkelerinde
'Abd al Kays ve Hanifa (bilbassa şark ve ce-
nup tarafında), Bakr ve Taglib (şimâlde) ka-
bilelerinin unsurları ile pek çok karışmış idiler.
Esâsen göçebe olan Tamîm'ler hiç bir zaman
hakikî mânâda şehir kuramamış; kaynaklarımız
tarafından, pazar ve panayırılar vesilesiyle,
Hacar, al-Ahsâ' ve al-Car'a' (bu sonuncu kla-
sik müelliflerin *Gerra'*sı mıdır?; kş. Sprenger,
Die alte Geographie Arabiens, s. 132), Tamîm
'lerin devam ettikleri yerler olarak kaydedil-
mektedir; ancak, bâzan, muvakkat bir zaman
için kendilerine tâbi kılmış olsalar da (kş.
Peygamber ile anlaşıma yapan ve başka kay-
nakların iddia ettikleri; [kş. İbn al-Kalbî, *Cam-
harat al-ansâb*, British Museum nüshası, var.
65; İbn Hacar, *İşâba*, Kahire tabı, VI, 139]
gibi, 'Abd al-Kays'lere değil, Banî Dârim'in

Tamîmî zümresinden olan Şâhib Hacar) Tamîm
'ler bu şehirlerin sâbipleri değil idi (kş. Ham-
dânî, *Cazîrat al-'Arab*, s. 136; Nöldeke, *Gesch.
der Perser und Araber*, s. 56). Onların bu şe-
hirler karşısındaki vaziyeti, karşılıklı anlaşma
ve savaşımla, muhtemelen yerli halkı yağma-
layan ve soyan bedevilerinki gibi olmalıdır.
Tamîm'lerin medeniyetinin pek eksik gelişme-
si, haklarında son derece zayıf bilgiye sâhip
olduğumuz ibâdet şekillerine de aksetmiştir.
Tamîm'ler de, tamamiyle Araplara bas al-Lât,
Manât ve al-'Uzzâ ibâdetleri, has isim ve ye-
minlerde bu ilâhelerin mevcut oluşu ile gü-
neşe (şams, şive farkı ile şums) ibâdetleri,
Yâkût (*Mu'cam*, III, 19; Şums ibâdeti Udd
'dan gelen kabileler, Banî Ays b. Muḥâşin'in
Tamîm boyunun riyâseti [*sidâna*] altında Ta-
mîm, Zabb, 'Ukl, Taym, 'Adî ve Savr'de müş-
terek olmuş olmalıdır) taki kısa bir kayıtl-
la isbat edilmiştir. Bakr ve Taglib hristi-
yan kabilelerinin komşuluğu, şüphesiz hris-
tiyanlığın Tamîm'ler arasında nüfuz etmesini
(kş. Caetanî, *Annali dell' Islam*, hicrî sene
93) kolaylaştırmış olması gerekirse de, galiba
orada pek başarıya ulaşmamıştır. Tamamiyle
hristiyanlaşmış olduğu bilinen tek Tamîm züm-
resi, en meşhur mümessilleri şâir 'Adî b. Zayd
[b. bk.] olan al-Hîra 'ibâd'leri kısmını teşkil
eder ise de, orada kendi topraklarını terkeden,
hayat tarzlarını ve kabîlenin geride kalan kıs-
mı ile münâsebetlerini tamamiyle değiştiren
insanlardan bahsedilir.

Tamîm'ler tarafından meskûn arâzinin ge-
nişliği, onların, erkenden zümrelere ve çok sa-
yıda alt zümrelere bölünmelerini kolaylaştırdı
ve bu alt zümrelerden her biri, nihâyet muhtar
bir kabile ehemmiyetini kazandı. Kabîlenin bü-
tünündeki tesânüd hissini, nasıl hiç bir zaman
kuvvetli olmadığını bu hal izah eder; o derece-
de ki, muhtelif boylara mensup Tamîm'li iki şâir
olan Carîr ve al-Ferazdak, şâir münâzaraların-
da, kendilerinin rakibi kabileyi en merhamet-
siz bir şekilde tahkir etmişlerdir. Gerçekten
Tamîm zümrelerinden bâzan biri, bâzan diğeri
savaşlara ve ittifaklara karışmış bulunur, diğer
zümreler ise, bunlara ya hiç katılmaz veya kar-
şı tarafta yer alırlar. Diğer taraftan busûfî
ehemmiyette bulunan hâdiseler, ekseriyâ bu
zümreleri, kendi kuvvetlerini birleştirmeye, fa-
kat dâima bir birinin kendi muhtar vasfını
muhâfaza ettiği (Banû Yarbû' ile Banû Nahşal
arasındaki ittifak için kş. msl. *Naḳā'iz*, nşr.
Bevan, s. 699, 752) bir ittifak (*hîlf*) şekline
itmıştır. Meşhur nesepçi Abu'l-Yâkzan Suhaym
b. Hafz (ölm. 190=805/806), Tamîm'ler ara-
sındaki ittifaklara hattâ husûsî bir eser has-
setmiştir (*Fihrist*, s. 94, 21; *Kitâb halk Ta-*

mîm ba'zîha ba'zan ismindeki *halk* kelimesi yerine *hîlf* okunmalıdır; zîrâ *halk* şeklinde okunmuş. metin s. 44'teki şerhin de daha mânâsız bir tarzda izah ettiği bir okunuş şeklidir. Tamîm'lerin belli-başlı kolları, Zaydmanâ't ve 'Amr'lar olup, ilki Sa'd ve Mâlik'ler diye ikiye bölündüğü halde, sonuncusu 'Anbar'lar alt zümresinden sayılır; Sa'd'lara Minkar ve 'Uṭarid'ler, Mâlik'lere Hanzala'lar ve Dârim'ler bağlanır; bu aon ikisi tekrar tâli zümrelere ayrılır; Hanzala'dan gelen ve diğerleri arasında Riyâh'lar ve Kulayb (Carir'in boyu)'leri teşkil eden en mühim boylardan biri olan Yarbū'lar, Dârim'den gelen Nahşal ve Mucâgî (Farzdağ'ın boyu)'ler.

Bu makalenin çerçevesi içinde, islâm öncesi devirde kabîlenin tarihini teşekkül ettiği gazâlarda muhtelif Tamîm zümrelerinin vaziyetlerini tâkip etmek, tabiatıyla imkânsızdır. Bu mevzûda elde bulunan mâlûmat çok bol olup, mikdar itibâriyle diğer Arap kabîlelerine dâir elde bulunan bütün mâlûmatı eşar. Bu, önce, Tamîm'lerin kendi aralarından saydıkları meşhur şâirlerin büyük sayısına bağlıdır; bu şâirlerin şiirleri, mütad olduğu üzere, dilei şâirlerin, sonradan topladıkları tarihî rivâyetlerin etrafında toplanıp, tesbit olundukları çekirdeği teşkil eder. Bunu, bilhassa, Tamîm'in *ayyâm*'ı hakkında tarihî hülâsaların en büyük kısmının muhâfazasını borçlu olduğumuz Ebû Ubeyde (b. bk.; ve mad. EYYÂMÜL'ARAB)'nin tebahur ve gayretine borçluyuz; diğerleri İbnül-Kelbî [b. bk.]'ye çıkarmaktadır. Bu tarihî malzeme, bilhassa Carir ve Farzdağ'ın *Naḳā'iz* (ngr. A. A. Bevan, Leiden, 1905—1912)'in büyük şerbine borçluyuz. *Kitâb al-Aḡānî* ve daha az nisbetlerde İbn 'Abd Rabbihi'nin *İḳd* (III), ile İbn al-Aḡir'in *Kāmil*'inin *Ayyām al-'Arab*'a âit kısımları, diğer tarihî ve dile âit metinlerin yardımı ile çoğaltılabilen bu haberlerin bir kısmını bize de nakletmişlerdir. An'ane ile elde edilen tafsilât yığından, Tamîm'lerin mücâdelelerinin kronolojik teselsül ile tarihî irtibâtını ayırdetmek istemek, güç ve bilhassa uzun olacaktı. Bununla beraber, Caussin de Perceval'den sonra, daha yapılmamış olan bu mevzûun derin bir tetkiki, kronolojileri tevsik edilmiş olan İran ve Hîra kırıllarının iştirak ettikleri hâdiselere dayanarak ve elde edilen neticeleri, bu devir için oldukça inanmaya değer olan geçere dizileri ile bağdaştırarak, burada her hangi bir sıralamaya imkân verebilecektir. Haberlerin bütününden şu iki bakikat istihrae olunabilir: bir taraftan Tamîm'lerin, komşuları Bakr b. Vâ'il (ve bilhassa onların tâli zümresi 'Amir b. Şa'sa'a)

ile devamlı düşmanlıkları, diğer taraftan, Bakr'ler ve Tağlib'leri kendi te'sirleri altına alarak, iktidarlarını, mevâdîyetleri Arabistan'ın şark sâbili ve Yemen ile karadan muvâfâfa için tehlike teşkil eden Tamîm'ler üzerine de yaymayı düşünmek mecbûriyetinde bulunan İran hükümdarları ile münâsebetleri... An'ane, Tamîm'ler ile Sâsânîler arasındaki münâsebetlerden iki vak'anın hâtırasını muhâfaza etmiştir: Şâpür II.'un Hacer'e seferi (Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, s. 56) ve Yemen'den Ktesipbon'a gelirken, kendi memleketlerini kateden bir İran kervanına hücum etmiş bulunan Tamîm'lerin, Kısra II. Parvêz'in müessili tarafından icrâ olunan kanlı tecziyesi (*Yavm al-muşaḳḳar*; Nöldeke, *agn. ess.*, s. 256 v.d.). Sâsânîlerin „müstemleke siyâseti“nin kaçınılmaz mütemmimi olan ve şüphesiz asırlar boyunca tekrar edilmiş bulunan az ehemmiyette vak'alardan bahsedilir. Bu vak'alar, İran kırılları ile tâbîleri olan al-Hîra Lahmî'lerinin, gelenegın hiç olmazsa birini, askerî ve mîrî mâhiyette imtiyazların bütünü olan *ridâfa*'yı zikrettiği imtiyazlar vâsıtasıyla, bedvî kabîlelere bağlanmaya çalıştıkları sulh devreleri ile muntazaman birbirini tâkip ediyorlardı. Muḡir III. (ölm. milâdî 544) zamanında Yarbū'lara bu imtiyaz verilmişti ve Muḡir'in bu imtiyâzı onlardan almak isteyip, Dârim'lerin diğer Tamîm boyuna vermesi, Tihfa savaşına sebep oldu (Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden*, s. 112 v.d., 133; *Naḳā'iz*, s. 66, 298).

Müteâkip savaşların, *Naḳā'iz* (rivâyetlerinde diğer müelliflerinkine muvâzî parçalar da bulunabilecektir)'in fihristinden alınmış olan listesinin, sâdece kaynaklara göndermek ve Tamîm'lerin kendileri ile düşmanca veya dostça münâsebetlerde bulundukları kabîleleri işaret etmekten başka gayesi yoktur:

İrâb (Tağlib'e karşı Yarbū'); Akrân ('Abs'a karşı Dârim); Uvâra (Hîra hükümdarı 'Amr b. Muḡir'e karşı Dârim); İyâd (Şaybân'a karşı Yarbū'); Tiya's ('Amr b. Tamîm'e karşı Sa'd b. Tamîm); Cabala ('Amir ve 'Abs'a karşı Tamîm ve Zubyan); Havmâl (Bistâm b. Ka'ys tarafından kumanda edilen Şaybân'a karşı Yarbū'); Zū Tulūḥ (Lahâzim ve Şaybân'a karşı Yarbū'); Zū Nacab ('Amir'e karşı Yarbū'); Raḥrâḥân ('Amir'e karşı Dârim); Raḡām (Kilâb'a karşı Yarbū'); Zubâlâ (Bakr'e karşı Tamîm); Şayyitân (aynı); Şarâ'im ('Abs'a karşı Yarbū'); Tihfa (yk. bk.); Gâbiṭ (Şaybân'a karşı Mâlik ve Yarbū'); Gâvl (Gassân'a karşı Yarbū'); Farûḳ ('Abs'a karşı Sa'd); Kuḡāva (Şaybân'a karşı Yar-

bū'); 2. Kilâb (Mazhic'e karşı Sa'd ve Ribâb); Marrût (Kuḡayr'e karşı Yarbū'); Mulzîḳ ('Amir'e karşı Sa'd); Nibâc (Bakr'e karşı Minkar); Nisâr (Ribâb ve Asad'e karşı Tamîm ve 'Amir); Vatiḍât (Hilâl'e karşı Nahşal); Vakîṭ (Lahâzim'e karşı Dârim).

İslâmiyet şark kabîlelerinin bakıyesi gibi, Tamîm'leri de doğrudan-doğruya kendi faâliyet dâiresinin dışında buldu. Ancak, Peygamber'in komşu kabîleler üzerindeki galibiyetlerinden ve Medine ruhânî hâkimiyetinin üstünlüğü, merkezî Arabistan'a kabûl ettirildikten sonradır ki, Tamîm'ler islâmiyet ile birleşmenin faydasını anladılar. Tamîm'ler 8 (629) yılında Medine'ye bir elçi gönderip, fakat muhtemelen ihtidâ etmeksizin, Peygamber ile bir dostluk andlaşması yaptılar. Böylece Peygamber'in vefatından sonra, kendi tam istiklâllerini ilân edenlerin ilki oldular. *Ridda*'de Tamîm'lerin rolü kasıtlı bir efsâne ile, son derece değişmiş olan gerçek seciyesi, bizce meçhûl bulunan sahte kadın peygamber Secâh [b. bk.]'in faâliyeti ile gösterilmiştir. Her halde, Hâlid b. Valîd'in şiddetli savaşı, Tamîm'leri islâmiyetin kucağına attı ve tâkip eden fetihler, Tamîm'lerin savaşçı ruhlarına bir mahrec sağladı (bk. Caetani, *agn. ess.*, I ve II'nin fihristi). Önce, Kûfe ve Basra'nın iki ordu gâhında yerleşen ve sonra, Abbâsîler devrine kadar Arap halkının büyük çoğunluğunu teşkil ettikleri Horasan'a geçen Tamîm'li savaşçıların büyük kısmı, tabîî olarak İran'a yönelmişlerdi. Her ne kadar fetihlerin tarihini yazılması an'anesi büyük kısmında, bizzât Tamîm'li olan ve Tamîm'lerin fetihlerdeki gazâlarını mübalegalandırmış bulunan Seyf b. Ömer [b. bk.]'e çıkar (krş. *Annali dell' İslâm*, h. 12, § 356, not 2) ise de, Tamîm'lerin, müslümanlar gibi, kendilerini Câhiliye devrinde temâyüz ettiren aynı savaşçı rûbu göstermeğe devam etmiş olmaları inkâr edilemez. Tamîm'lerin, Emevîler devrinin bütün isyanla ilgili hareketlerinde iştiraklerinin oluşu mecbûriyeti de, şüphesiz esas itibâriyle ber türlü iktidâra isyan eden gerçek bedvî seciyeleri ile alakalıdır. Sâdece Ka'ys ile Kalb arasındaki aslında yabancı oldukları büyük mücâdelede sâdece küçük bir rolleri var ise de, onlar daha ziyâde Hâricî [b. bk.] olarak temeyyüz ederler: Hâricîler hareketinin başlangıcından itibaren, bu âsilerin en mutaassıpları Tamîm'ler arasındadır. Azâriḳa'nın reisi olan Kaṭari b. al-Fucâ'a [bk. mad. KATARİ] ve onun taraftarlarının büyük kısmı Tamîm'lerden idiler. Aynı şekilde onları büyük ölçüde Horasan'daki Abbâsî *da'va*'nın taraftarları arasında da bulmakta-

yıız. Nibâyet daha sonraki bir devirde bu kabîlenin âzâsından biri olup, Sa'd b. Zaydmanâ't kolundan gelen ve Aglebîler [b. bk.]'in Afrika bânedânının kurucusu olan İbrâhim b. al-Aḡlab kaydedilmektedir.

Dileiler ve lugatçiler, Ka'ys 'Aylân madde-sinde (VI, 481; buna ilâveten Vollers, *Volksprache und Schriftsprachen im alten Arabien*, s. 8—23 ve Ahmed b. Fâris, *al-Şâhibî*, Kabire, 1328, s. 24 v. dd.) işaret edilmiş olan aynı eserlerde bulunan Tamîm şivesinin busûsiyetlerinden bir miktarını bize intikal ettirmişlerdir. Bu busûsiyetlerin çoğu, diğer Arap kabîleleri şivelerinde de bulunur; msl. diğer metinlerin Rabî'a'lara atfettikleri *kaşkaşa*, Ka'ys'lara da verilen *an'ana*, hâlin hikâyesi (*al-mâzî al-nâḳiṣ*)'nin ön ekinde a yerine i'nin kullanılması v. s. Diğer husûsiyetler şunlardır: nisbe *i'si c'nin kâf ve kâf* arasında bir ses gibi telâffuz edilmesi v. s. Açıkça yalnız, rastgele ve münferid müşâhadelere çıkan ve muhtelif şivelerin sistemli bir şekilde işlenmesinin neticesi olmayan bu mütâlar üzerine, Tamîm şivesinin husûsiyetini kurmak istemek ihtiyatsızlık olmalıdır: gerçek olan, Tamîm şivesinin, Ka'ys ve Bakr'lerin şiveleri ile birlikte, eski Arabistan'ın garp şivelerinden açık bir şekilde ayrılmış olan şark zümresini teşkil ediyordu krş. Vollers, *agn. ess.*, s. 4 v.d.). Tamîm'ler ayrıca, şiirde olduğu kadar fesâhatte de gerçek *arabîya*'nın koruyucusudur; daha yukarıda denildiği gibi, aralarında bütün eski Arap edebiyatının en meşhur şâirlerinin bazıları bulunur: Avs b. Hacer, Salâma b. Candal, Sulayk b. Sulaka, 'Abda b. Taḡib, 'Adî b. Zayd, Mâlik ve Mutammim b. Nuvayra, al-Muhallab; Emevîler devrinde Carir ve al-Farzdağ'tan sonra, al-Ba'îs, Kuḡayyir, Şâbit Kuṭna, Avs b. Maḡrâ', al-'Accâc, Ru'ba v. b.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Register*, s. 442 v.d.; İbn Durayd, *Kitâb al-İstiḳâk* (ngr. Wüstenfeld), s. 123—160; İbn Kuṭayba, *al-Ma'ârif* (ngr. Wüstenfeld), s. 37 v.d.; İbn al-Kalbî, *Camharat al-anḡâb* (yazma, British Museum, Add. 23297), var. 62a—96b; *Naḳā'iz Carir va'l-Farzdağ* (ngr. Bevan), tür. yer.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 461—484, 569—604. (G. LEVI DELLA VIDA.)

TEMİR KAPİÇ. [Bk. DEMİR-KAPİ.]

TEMİM-OD-DÂRİ. TAMİM AL-DÂRİ, sa-hâbeden olup, nisbesi olan al-Dârî, Lahm kabîlesinin bir boyu olan Banu'l-Dâr ('Abd al-Dâr için, Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 108, not 4'e göre) zümresinden müstak olarak izah edilmiştir. Fakat al-Navavî (*Tahzîb al-as-mâ*, ngr. Wüstenfeld, s. 178), ona, ihtidâsın-

dan önce, içinde keşiş olarak bulunduğu bir manastırdan (*dayr*) müstak olması gereken al-Dayrî nisbesini verir. Şöce res-i: Tamîm b. Avs b. Hârîca b. Savâd (farklı şekli Sûd) b. Cazma b. Darâ' (farklı şekilleri: Zîrâ', Vidâ') b. 'Adî b. al-Dâr b. Hânî' b. Hâbib b. Numâra b. Lahm (Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, 5.25; krg. Tabarî, ngr. de Goeje, III, 2542, 2545; İbn Sa'd, VII/II, 129—130 v. s.). Tamîm, kabîlesiyle birlikte ikâmet ettiği Filistin'den, hicretin 7. yılında Hayber seferinden (İbn Hişâm, *Sîra*, ngr. Wüstenfeld, s. 777) veya daha muhtemel olanı, gerçekte islâm ordusunu Suriye budûduna kadar getiren Tabûk savaşından (İbn Sa'd, I/II, 75, al-Vâkidî ve İbn al-Kalbî'den naklen) sonra Peygamber'e geldi; ilk ifâde, Peygamber'in Banu'l-Dâr'a, Hayber ganîmetinin bir kısmının gelirini tahsis etme vak'asına (Vâkidî, trc. Wellhausen, s. 287) bağlı bir karışıklıktan doğmuş olabilir. Tamîm islâmîyeti kabûl edip, Medine'de yerleşti. Peygamber'e, câmilinde yağ kandillerinin kullanılması tavsiyesi keyfiyeti de Tamîm'e âittir (bk. Clermont-Ganneau, *R H R*, LXXXI [1920], 247 v. dd. = *Recueil d'Archéologie Orientale*, VIII, 216 v. dd.: *La lampe et Polivier dans le Coran*). Dinî kıssaları ilk defa anlatma (*Kâşş*; krg. Goldziher, *Muh. Stud*, II, 161; Navavî, *Tahzîb al-asmâ*, s. 178) rolü Tamîm'e âit olmalıdır. Tamîm'in Peygamber'e naklettiği ve onun da Tamîm'e müsteniden yaymış olması muhtemel, dünyanın sonuna, Deccal (*al-Daccâl* [b. bk.])'ın ve Cassâse (*al-Cassâsa*)'nın geleceğine dair hikâyeler gerçekte Kıssa [b. bk.] edebî nev'ine çok yakındırlar. Tamim, gözleriyle görmüş olduğu ve dünyanın, öbür ucunda, Suriye denizi üzerindeki bir seyahati esnâsında, fırtınanın kendisini attığı ve Daccâl ile Cassâsa'nın, zincirlerinden kurtulup dünyaya salını verilecekleri güne intizâren bekletildikleri bir adada, iki garip hayvanla konuşmuş olmalıdır. Tamîm'in bu efsânesi, oldukça eski bir devirde teşekkül etmiş olacaktır, zîrâ bütün tafsîlâtıyla en eski hadîs mecmualarında bulunmaktadır; Müslim, Abû Dâvûd, al-Tirmizî, İbn Mâce, Ahmed İbn Hanbal (Wensinek, *A Handbook of early Muhammadan Tradition*, Leyden, 1927, s. 50, bk. mad. DECCAL'daki istighadlar) Muahhar bir devirde, etsâne, Peygamber'in ölümünden sonraya ve tamamiyle farklı bir çerçeveye yerleştirilmiştir: Tamîm, âbiretin surlarını artık bir deniz kazası neticesinde öğrenmez; o, bir *cinnî* tarafından geceleyin evinden alınıp götürülmüş ve birbiri arkasından, her çeşit hayâlî varlıklarla meşûn, meçhûl ülkeleri dolaşmış ve sonra, bir dizi garip ve tehlikeli mâceraları (onun Daccâl ve

Cassâsa ile karşılaşması sâdece bunların bir safhasıdır) aşkıktan sonra, bir melek tarafından bir bulut üzerine kaldırılıp, evine götürülmüşdür. Onu ölü zannedip yeniden evlenen karısı, son derece büyük bir güçlük içinde bulunur; Halife 'Omar'e götürülmüş olan mes'ele, 'Omar tarafından 'Alî'ye teveib olunur; 'Alî, Tamîm'in başına gelecek olanların hepsinin, Peygamber'e önceden mâlûm olduğunu beyan eder ve kadını iki kocasından birini seçmek husûsunda serbest bırakır: kadın, Tamîm'e dönmeyi tercih eder. Masal âlemine seyahat ve ölü farzedilenin dönüşünün pek bilineo iki motifini birleştiren bu hikâyeye şeklinin çok geniş bir yayılma sâhası olup, Türkçe, Malayaca ve İspanyolca rivâyetleri bilinmektedir. Bu rivâyetlerin âit olduğu Arapça metnin bir mukabeleli nüshası, bir Cezayir el-yazmasına göre R. Basset'in inşâret ettiği Paris, Oxford, Leiden ve Tunus el-yazmalarına, India Office, nr. 1044, VIII, Berlin, 9069, 9070, 9105.22 nüshaları da ilâve edilebilir. Metin, bir halk risâlesi şeklinde Kahire'de de basılmıştır. R. Basset tarafından neşredilmiştir (*Les aventures merveilleuses de Temim ed Dâri, Giornale della Società Italiana* [1891], V, 3—26). Tabiatıyla efsânenin bangi devirde teşekkül ettiğini tesbit etmek imkânsızdır: Basset, al-Dimaşkî ölm. 727=1327; 'Acâib al-barr va'l-bahr, Cosmographie, ngr. Mehren, s. 149)'nin onu bizim metinlere çok benzer bir şekilde hülâsa ettiğine dikkati çekmektedir.

Tamîm al-Dârî'nin şöbretine tamamiyle farklı mâhiyette diğer bir vak'a yardım etmiştir: Tamim, Peygamber'le karşılaşmış sırada, ondan kendisi ve ahfâdî için iktâ (*kaft'a*, bk. mad. İKTÂ) olarak, âilesi ile birlikte Halîl [b. bk.]'de ikâmet ettiği arzâyi vermesini istemiş olmalıdır. Bu sırada Filistin, Bizans hâkimiyeti altında bulunmakla berâber, Peygamber, bu arzâyi ona ihsan etti ve anlaşma Tamîm'in, Filistin'in Araplar tarafından fethi esnâsında, elde ettiği bir vesîka ile te'kid olundu ve bu vesîka kardeşi Nu'aym (Tamîm'in sâdece bir kızı vardı)'in ahfâdine Hâbrûn (farklı şekil: Hîbrâ), al-Mar'ûm (farklı şekilleri: Ma'ûlûn, Mar'ûn, al-Ru'ûm, Mar'ûn; belki bu son şekil doğrudur ve *Cibril-Cibrin* v. s. gibi, mütad n'nin l'ye kalbolması ile, orada *al-Mar'ûl* = μαρτῶριον kelimesi teşbis edilebilir). Bayt 'Aynûn ve Bayt İbrâhim mahallerinin temellükünü sağladı; bu temellük bir devre kadar muhâfaza edilmiştir; ve hattâ bundan 30—40 yıl önce *Haram al-Halîl* muhâfızları, kendilerinin Tamîm al-Dârî'nin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Bu hîbenin iki bakımdan ehemmiyeti vardır: bu, bir

tarafından Peygamber'in tabiat üstü kuvvetlerine şahâdet eder, diğer taraftan *ikfâ'*ın en eski vesikasıdır. 'Alî (fakat bâzı kaynaklar, kâtip olarak Mu'âviya b. Süfyân'ı verirler) tarafından kaleme alınan anlaşma metni, iki tahrir şeklinde intikal etmiştir; daha kısa olan ilki, sâdece Hîbrâ ve 'Aynûn mevkîlerini zikr eder ve yalnız 'Alî'nin imzâsını taşır (İbn Sa'd, I/II, 2127—223; Abû Yûsuf, *Kitâb al-harâc* [Bulak, 1302], s. 132); halbuki daha geniş olan diğeri, *hâzâ mâ anâ* (farklı şekil, *akfâ'a* *Maḥammad...* ihâresiyle başlar, ynkârda bahsedilen dört yeri zikr ile ilk üç halifenin, Abû Bakr, 'Omar ve 'Osmân'ın şehâdetlerini ihtivâ eder. Dârîyûn'un ellerinde bulunan bu sonuncusu olup, onlar bunu kıskacıklıkla muhâfaza ediyorlar ve onu, mahallî selâbiyet sâhiplerinin bir hisse gaspı korkusundan kurtulmak için, her fırsatta göstermekten geri kalmıyorlardı; 745 (1344/1345)'de İbn Fazl Allâb al-'Omarî (*Masâlik al-abşâr fi mamâlik al-amşâr* [Kahire, 1342], I, 172—175) al-Halîl makamına yaptığı bir ziyâret vesilesiyle onu görmüşü; vesîka 'Alî'nin ayakbağılarından birine âit eski bir deri parçası üzerine yazılmıştı; harfler eski küffî tarzında olup, hemen hemen hepsi silinmiş ve ancak hafif çizgiler kalmıştı, ancak halife al-Musta'zî (566—575=1170—1180)'nin bir vesikası (*şahâda*) bunun mevzûkiyetini te'yid ediyor ve metnin bir sûretini veriyordu; vesîka ipekten zengin bir örtü ile sarılmış ve abanoz ağacından bir kutu içine konulmuştu. Vesîkayı, al-'Omarî'den 150 sene sonra gören Mncir al-Dîn al-'Ulaymî (*al-Uns al-Calil* [Kahire, 1283], s. 428 v. d.: eser, 900—901 senelerinde te'lif olunmuştur), hemen-hemen aynı ifâdeyi kullanmaktadır, fakat ona göre, *şahâda*, halife al-Mustacid (555—566=1160—1170)'den sâdir olmuştur. Daha sonra, Osmanlıların hâkimiyeti altında Dârî Ta'î al-Dîn, Kahire'deki bir kadılık makamı mukabilinde, onu Sultan Murad'a verdi, Sultan Murad da vesîkayı, kendi kütüphânesine koydu. Bahis mevzuu olan Murad'ın, ancak Murad III. (982—1003=1574—1595) veya Murad IV. (1032—1049=1623—1640) olduğu söylenebilir; zîrâ bu hâdis, İbn Durayd'ın *Kitâb al-İstikâk* (ngr. Wüstenfeld, s. 226b)'nın muhâssisi olup, s. 211b, de tarihçi Muhibb al-Dîn b. al-Sîhna (ölm. 890=1485; bk. mukaddime, s. V: Wüstenfeld onu, yanlış olarak onun torunu zanneder)'nin ahfâdından bulunduğunu iddia eden bir Muhammed b. 'Omar tarafından anlatılmıştır. Daha onun bir tahrir şekli Yâkût, *Mu'cam al-baldân*, ngr. Wüstenfeld, II, 195'te bulunmaktadır; daha kısa bir tahrir şeklini ise, İbn 'Asâkir (*Tarih*

Dimaşk [Şam, 1331], III, 344—357) Tamîm'e hasredilmiş bulunan çok geniş ve tafsîlâtça çok zengin hal-tercümesi içinde vermiştir; al-Kalkagandî (*Şabh al-a'sâ* [Kahire, 1337], XIII, 118—123) bu metni tamamiyle ondan nakletmiştir.

Vesîkanın mevsuk olmayan vasfının, gösterilmesine bile lüzum yoktur (krş. Caetani, *Annali dell' Islam*, II, 288—291 [hicri 9. yıl, § 69, not 1; § 70, not 2]; trc. H. Cahid, *İslâm tarihi*, İstanbul, 1925, VI, 312, not 2; Krenkow, *Islamica* [1925], I, 529—532: vesîkanın iki tahrir şeklinin bulunmuşu, onun bütün aksâmı ile imal edilmiş olduğunu doğrulamaya kâfidir. Bununla berâber, hilenin eski olması gerekir: II. (IX.) asrın sonunda bize intikal ettiğine göre, vesîkanın sâdece daha Abû Yûsuf, al-Vâkidî, İbn al-Kalbî (yk. bk.)'de bulunmasıyla değil, İbn al-Kalbî (gerçekten *Camhârat al-ansâb*, Escurial el-yazması, var 70a—b'de bulunmaktadır)'den naklen Balâzurî (*Futûh*, ngr. de Goeje, s. 129. 13—14) tarafından anlatılan fıkraya inanılabilirse I. (VIII.) asrın sonuna götürülmesi icap etmektedir: Balâzurî'nin anlattığı fıkraya göre, halife Sulaymân b. 'Abd al-Malik, Dârîyûn *ikfâ'*ı yanından geçtiği vakit "Allah'ın lânetini üzerine çekmek korkusu" ile, orada konaklamaktan çekindi. Burada, kısa tahrir şeklinde, her ne suretle olursa olsun, Peygamber tarafından ibsan edilmiş bulunan *kaft'a*'ya zarar verecek olanı ilâhî lânet ile tehdid eden vesîkaya açık bir telmih vardır. Bundan başka, diğer bir rivâyet mevcut olup, buna göre, Peygamber Tamîm'in, âilesine al-Halîl *kaft'a*'sını vermeyi sâdece vâdetmiş olmalıdır ve vesîka, ancak fetihden sonra, Abû Bakr'ın adı ile kaleme alınmıştır (İbn Sa'd, I/II, 75, İbn al-Kalbî'den naklen); tabiatıyla daha yeni müelliflerde de geçmiştir. Her ne kadar Wellhausen (*Skizzen und vorarbeiten*, IV, 126, not 1), bu rivâyeti „muahhar bir tasbîh“ olarak telâkki ederse de, aksine o daha eski gibi görünmektedir. Müslümanlar, al-Halîl'deki İbrâhim makamını, Filistin'i fetihleri esnâsında, Lahm'lerin, helki (bacılarına) senelik ücretler ödettirmek sûretiyle faydalanan, hristiyan kabîlesinin bir boyu tarafından ıggal edilmiş buldular. al-Dârî nisbesinin, asla kavmî bir menşe'den gelmesi düğünülemez, busâsiyle Tamîm âilesi ile Peygamber'e giden elçilik hey'eti hikâyesinde isimleri verilmiş olan diğer şahsiyetler dışında bir al-Dâr kabîlesi hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz; o, Dâr „makam“ (*dâr* kelimesinin bu mânada alınması ile; krş. mad. KUSAYY) ile ilgili olmalıdır. İhtidâ eden bu Lahmî'ler, daha önce yahudi ve hristiyanlar için olduğu gibi, müs-

lûmanlar için de mukaddes sayılmış bulunan *Haram İbrâhîm*'in muhafızlığını korumayı başarmış, haklarını, şefleri Tamîm'e, Peygamber tarafından yapılmış olup, şöreti, kıyâmete âit inançlar ile doğan islâmîyetin dinî merâsimle ilgili müesseselerini ilham edenlerden biri bâline getirilinceye kadar azar-azar büyümüş bulunan ihsan üzerine dayamış olmaları. Hat-tâ Tamîm al-Dârî timsâline bağlanan rivâyetlerin her hangi bir tarihî bâtıraya istinad edip etmediği veya şahsiyetinin efsânevi olup-olmadığı sorulabilir. Clermont-Ganneau, yukarıda zikredilen makalede „al-Halîl'in Tamîm al-Dârî'ye ihsan edilmesini, aynı geyrin benzer şartlar içinde *Tevrat*'taki Kaleb'e verilmesi ile arzettiği benzetmeler" için kendi *Archaeological Researches*, II, 463 v. d. (ki bunlar önce makbûl değildir)'a havâle etmektedir. Ancak Kalehi'ler, (Jos. XV, 13; krş. *Hâkimler*, I, 10) Filistin'in cenup cihetinin efendileri olan Yuda kabilesinin âileleri arasındaki umûmî taksîmi vesîlesiyle Hébron'u aldılar; o halde burada tamamiyle husûsî şartlar içinde Tamîm'e yapılan ihsâna hiç bir benzetme yoktur.

An'anede, Peygamber'in ölümünden sonra, Tamîm'in mukadderâtından hemen-hemen hiç bir şey mevent değildir; an'ane, Tamîm'in, sâdece 35 (656)'te 'Osmân'ın öldürülmesinden sonra Medine'yi terkettiğini ve 'Alî'nin hilâfetinin sonunda (40—661) öldüğü, asıl vatanına döndüğünü anlatmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilen kaynak ve müelliflerden başka bk. sahâbenin hal tercümeleri; Wüstenfeld, *Register*, s. 441 v. d.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 408, 460; III, not 13, 432; Caetani, *Annali dell' Islâm*, X, 544 v. dd. (hierî 40. yıl, §§ 400—404).

(G. LEVI DELLA VIDA.)

TEMMUZ. TAMMÜZ. Süryânî takviminin onuncu ayı. Bu isim döndüncü Yahudi ayından alınmış olup, zaman itibâriyle aq.-yk. bu Yahudi ayına tekabül ettiği gibi, Romalıların Juliyen takviminde Juli ayına da tetâbuk eder ve onun gibi de 31 gün çeker. al-Bîrûnî'ye göre temmuzda 8 ve 9. menâzili kameriye doğar, 22. ve 23. de batardı. Menzillerin her birinin doğduğu ve diğerinin bundan 14 gün sonra battığı günler 10. ve 23. günlerdi. Diğer taraftan al-Kazvîni'ye göre, 4. ve 17. günlerde, 7. ve 8. menziller doğar, 21. ve 22. 'ler ise, batardı. Selevkiler takviminin 1300 senesinde (m. s. 989) ise al-Bîrûnî'nin beyânına göre, temmuzda al-Kazvîni'de mukayyet olan menzillerin yıldızları 9. ve 23. günlerde doğar ve batarlardı.

Bibliyografya: al-Bîrûnî, *Âsâr* (nqr. Sachau), s. 60, 70, 347—350 (İngilizce trc. Arapça nüshanın kenarındaki sayıları bulunur); al-Kazvîni, *Acâ'ib al-ma'â'ât* (nqr. Wüstenfeld), I, 44 v. d., 49, 78 v. d. (Alm. trc. Ethé, s. 93 v. d., 101 v. d. 160 v. d.); Ginzel, *Handbuch d. math. u. techn. Chron.* (1906), I, 263 v. dd.

(M. PLESSNER.)

TEMUŞENT. [Bk. AYN TEMUŞENT.]

TEMUÇİN. [Bk. CENGİZ HAN.]

TENÂSUH. TANÂSUH, rûh'un göçü, Hindistan'da ve islâm dünyasındaki bir çok firkalarda yaygın bir inanış. Buna dâir mâlûmat veren müslüman müellifleri, bunu Fisagurilerden ziyâde Hindlilere izâfe ederler.

al-Bîrûnî, Hindistan hakkında yazdığı kitabında rûh'un dolaşmasına dâir başlı-başına bir fasıl ayırmış olup, dedikine göre bu, islâmîyette Allah'ın birliğine olan itikad gibi, Hindü dininin Schibbolath'ıdır. O, Vâsudêva ve Patanjali'yi zikreder; bunların fikirlerini Eflâtun, Proclus ve sûfilerin nokta-i nazarları ile mukayese ederek Hindü filozoflarının şu düşüncesini zikreder: onlara göre, rûh'un kâinatı ihâta eden şeylerin tenevvününü kavrayabilmesi için tek bir hayat çok kısırdır.

Şahrastânî „tanâsuh ehlî" ne dâir bahsinde bu kelimeyi geniş mânada ele almaktadır; ona göre tanâsuh, dünyadaki hayatlar ve birbirini tâkip eden yeniden doğuşlar akidesidir. Onun iddiasına nazaran, bütün milletler arasında tanâsuh'a en çok inanan Hindlilerdir. Onlar Zümrüd-ü Anka hikâyesini anlatır ve buna ilâveten kâinatta da aynı şeyin vukua geldiğini söylerler; muayyen sayıdaki devirlerden sonra semâ küreleri, yıldızlar, hepsi tekrar aynı noktaya gelir ve kâinatın hayatı yeniden başlar. Bu devrin müddeti bâzılarına göre 30.000, bâzılarına göre ise 360.000 yıldır. Mas'ûdî (*Murûc*, I, 163) de bu büyük devirden bahs ve devrelere 70.000 senelik bir zaman atfeder. — Bu düşünce eski Yunan hey'et-ginaslarının mâlûm olup, buna „büyük yıl" derlerdi.

Başka bir mânada tanâsuh, ilâhî rûh'un dünyamızda yaşayan varlıklar arasına yayılıp taksim olunmasıdır. Şahrastânî'nin bildirdiğine göre, müfrit şî'ler (Çulât), tanâsuh'a ve ilâhî ilk cevherin tamamı veya bir kısmının muayyen insanlara incecğine veya onlarda karar kılacağına (hulûl) inanırlardı. Bu nevi tanâsuh'a itikad, bunu, Mazdeki sibirbazlar, Hindli Brahmanlar, filozoflar ve Sâbîilerden almış olan bir çok halklarda bulunur. Hucvîrî, hulûlî adını verdiği bir sûfî tarikatından bahseder; bunlar muhtelif vücutlara dağılıp

onlara hulûl eden bir tek sonsuz ve ilâhî rûh'un mevcûdiyetine inanırlar. Hucvîrî'nin iddia ettiğine göre bu, kabûl etmemelerine rağmen, bir çok biristiyenlerle, bütün Hindli, Tibetli ve Çinlilerin kanâati olup, buna Şî'i, Karmatî ve İsmâ'îlî'ler arasında da rastlanır. Tanâsuh'un dört derecesi vardır: *nash*, *marsh*, *fash* ve *rash*.

Rûh'un bir vücuttan diğerine intikali olarak umûmî mânada tanâsuh itikâdî bir çok şî'i firkalarında vardır. Şahrastânî'ye göre, Mûtezilîler de Ahmed b. Hâiş'in tilmizleri, Allah'ın canlı mahlûkâtı, bir nevi cennette halk etmiş olduğunu, sonra her hangi bir itâatsizlikle suç işlemiş olanları, günahlarının ağırlığına göre, insan veya hayvan olarak bu dünyaya gönderdiğini, nihâyet bunların günahlarından temizleninceye kadar bir şekilden başka bir şekle intikal ettiklerini tâlim ederlerdi.

İsmâ'îlî'ler, rûh'un hayvan vücûduna intikal ettiğine inanmazlardı; fakat birbirini tâkip eden ve ruhların imâm'ı tanıyınca kadar doğumla ölüm âlemleri arasında gidip geldikleri hayat devrelerine inanırlardı; bu ruhlar sonra nur âlemine yükselirdi.

Nuşayrî'ler kendi dinlerindeki günahkârların yahudi, sünnî müslüman veya biristiyen olarak dünyaya avdet edeceğine inanırlar. 'Alî'yi hiç tanıyamamış olan imansızlar, deve, katır, merkep veya köpek ve emsâlî hayvanlar olacaktırlar. Nuşayrî'lerde tanâsuh'un 7 kademesi vardır; bu 7 kademedan geçen mü'min ruh, aslında imiş olduğu yıldızlara yeniden yükselir. Anz ve Dussaud, bu nazariyeyi, Bâbil muhitinden neş'et etmiş olup, İran itikadlarına, Yeni Eflâtuncular ve İrfânîlere geçmiş olan, rûh'un 7 kat göğe yükselmesi akidesi ile birleştirmişlerdir. — Dürzîler, müessisleri olan Hamza'nın muhâlefetine rağmen, halk arasındaki inanışlarından bir kısmını Nuşayrî'lerden almışlardır; onlar 'Alî'ye düşman olanların ruhlarının köpek, maymun veya domuzların vücûduna gireceğine inanırlar. — Kûrtler ile Yazîdî'lerin itikâdına göre, ruhlar insan veya hayvanların vücûdunda, yahut birbirini 72 yıllık bir fâsıla ile tâkip eden varlıklarda dolaşırlar. Sayyid Şarîf Cüreânî (*Târîfât*) için tanâsuh, rûh'un vücûda olan temâyülü dolayısıyla, yeni bir vücûda geçmesidir.

al-Samarhândî, maymun, domuz ve diğer hayvanların, şekil ve sûret değiştirmiş halklardan neş'et ettiklerini gösteren *marsh* (*nash*'in farklı bir şekli) hakkında garip efsâneler nakteder. Aynı şekilde Süheyl yıldızı ile Zühre seyyâresinin bir kıral ve melike iken işledikleri suçtan dolayı cezâlandırılarak, oldukça gayr-i mantıkî

bir tarzda, yıldızların arasına atıldıkları söylenir. — Nihâyet burada *Binbir gece* ve diğer masallarda geçen şekil ve sûret değiştirme hikâyeleri zikredilebilir.

Bibliyografya: Alberuni's *India* (trc. Sachau), London, 1910, kısım V; Şahrastânî, *Kitâb al-milal va'l-nihâl* (nqr. Cureton), London, 1842, II, 297 ve tür. yer.; Hucvîrî, *Kaşf al-mahcûb* (trc. R. A. Nicholson), G M S, Leiden, 1911, s. 260 v. dd.; R. Dussaud, *Histoire et religion des Noqairis* (Paris, 1900), s. 120 v. dd.; W. Anz, *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus* (*Texte und Untersuchungen*, nqr. v. Gebhardt ve Harnack, Leipzig, 1897), XV; St. Guyard, *Un grand Maître des Assassins au temps de Saladin*, J A, Paris, 1877 (hikâyeler); Şayh Nağr b. Muhammed b. İbrâhîm al-Samarhândî, *Bustân al-'arîfin* (Mekke, 1300), s. 240; J. Menant, *Les Yézidis* (*Annales du Musée Guimet*, Paris, 1892), s. 87.

(B. CARRA DE VAUX.)

TENÂVÜTİ. AL-TANÂVUTİ, bir çok Ebâdî [b. bk.] şeyhin nisbesi olup, V. (XI.) asırda bunlardan aşağıdaki kimseler bilinmektedir:

Abû Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed al-Tanâvutî; eski rivâyetlerde sık-sık ismine rastlanmakta olup, oğlu İsmâ'îl ve daha sonra torunu Abû Ya'kûb Yûsuf b. İsmâ'îl, kerâmetlere mazhar olmuş dindar kişiler şöretine sâhip bulunmuşlardır. Bu ismi taşıyanların en meşhûru Abû Ya'kûb'un şu oğludur:

Abû 'Ammâr 'Abd al-Kâfî al-Tanâvutî, Abû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm al-Sedrâtî al-Vârealânî'nin mektep arkadaşı ve dostudur. Zengin olan âilesi, Tunus'ta tahsili için ona yılda 1.000 dinar tahsis etmişti, o bunun yarısını hocalara veriyordu. Öceleri Arap dil ve edebiyatına hasredilmiş bulunan ilmi alâkası, onu öyle kendinden geçirmişti ki, babasının, gönderdiği paralarla birlikte gelen mektupları bile okuyamıyordu. Memleketine avdeti sırasında mektupları açınca, bunlardan birinde babasının, diğerinde ise, annesinin ölümünü okudu. Onun ve aynı zamanda Abû Ya'kûb'un kelâm hocası, Abû Zakariyâ Yahyâ b. Abî Bakr al-Vârealânî [b. bk.] olmuştur. Abû 'Ammâr'ın umûmiyetle oturduğu yer Vargla (Vârealân) idi. Baharda sürûleriyle cennûba doğru, Mzâb yâbalarına kadar gidiyordu. Dindaşları kendisine, dinlerini ihyâ eden (*Muhyi'l-dîn*) biri olarak saygı gösteriyorlardı. O, Ebâdîlerin dâima ehemmiyet attetikleri ve kendisinin de uydugu balîfe 'Alî hakkındaki hükümle ilgili bağlica mes'elede yumuşaklık ve müsamahaya temâyül ediyordu. Buna mukabil Berberilerin muhâsîr Arab

bedevilerine karşı olan umûmî hiddetlerini paylaşıyordu [bk. mad. HİLÂL]. O, Arapların Magrib'de elde ettikleri bütün servetlerin bir gasbden ibâret olduğunu ilân ediyordu: Mekke'ye bir hacc esnâsında, o ve dostu Abû Ya'kûb, Hicâz bedevîleri hakkında çok elem verici bir intibaa sâhip oldular ve her ikisi, Magrib'de Araplarla her türlü, hattâ ticârî münâsebette bile dikkatle çekindikleri halde, Hicâz Araplarından bir şey satın alıp-almamayı bir viedan mes'elesi yapıyorlardı; Hicâz'ın başlangıçtan beri Araplara âit olduğunu düşünerek rabatlamışlardı. Eserleri arasında şunlar zikredilir: *al-Muciz fi tahsil al-sa'al* "bütün hakikat düşmanlarını âciz bırakan", yâni Ebâdîlerin, diğer bütün islâm düşünceleri karşısında kendi akidelerini açık bir şekilde ayırdettikleri fark kitaplarından biri; diğer taraftan *Şarh al-cahâlât*, fakat bilhassa Masqueray'ın, içinde "din şâkirdlerinin kaidesi"ni gördüğü *Sıra reisleri* olan 'azzâb'ların dinî teşkilâtı ve onların halka tilmizleri için âbidevî bir eserdir. 'Abd al-Vahhâb b. Muhammed b. Gâlib b. Numayr al-Anşârî'nin, Ebâdîleri tefrik eden akideler hakkındaki büyük bir ankete, Abû 'Ammâr, hastalığı dolayısıyla cevap verememiştir. Abû 'Ammâr ve 'Abd al-Vahhâb'ın ölümünden sonra, buna cevap veren, Abû Ya'kûb al-Vârcalânî olmuştur; onun bu cevabı *Kitâb al-dalîl*'de bulunmaktadır. Buna göre, Abû 'Ammâr 570 (1174)'ten önce ölmüştür. Onun bilhassa gelenegini devam ettiren genç Abû Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed al-Tanāvutî'dir; o da, zikrettiğimiz Tanāvutî'lerden birincisinin ismini taşımıştır.

'Adl b. al-Lu'lu' al-Tanāvutî, bir müddet Cerbe [b. bk.] adasında yaşamış olup, müstevî Araplar tarafından öldürülen Vârcalân şahîsinin ilki olarak gösterilmiştir. Kardeşi Hammû, kerâmetlerinden dolayı saygı görmüş bir kadın olan Umm al-Mu'min'in babasıdır. Kardeşleri şunlardır:

Ya'hyâ ve Abû 'l-Rabî' Sulaymân b. Ayyûb b. Muhammed b. Abî 'Amr al-Tanāvutî. Bunlar bilhassa, dindarlık ve kerâmetlerine dair çok tatlı menkıbelerinden dolayı, hal tercümeçiler tarafından rağbet görmüştür.

Bibliyografya: al-Barrâdî, *al-Cavâhir al-muntaqât* (Kahire, 1306); Abû 'l-'Abbâs al-Sammâhî, *Kitâb al-Sigar* (Kahire ve Kosantina, 1301, s. 441 v. dd., 498 v. d., 513 v. d., 569), adlı eserinde bu eserden faydalanmıştır; Abû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm al-Vârcalânî, *al-Dalîl* (Kahire, 1306), I, 54 v. d.; III, 28; Masqueray, *Chronique*

d'Abou Zakaria (Cezayir, 1878 veya 1879), LXXVI ve 140, 177, 235 ve bilhassa 233 v. dd. ki notlar; ayn. mll., *Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie* (Paris, 1886), s. 216; A. de Motylinski, *Recueil de Mém. XIVe Congr. d. Orient.* (Cezayir, 1905), s. 545.

(R. STROTHMANN.)

TENEKÂR. [Sanskrit. *tankâr* veya *tinkâr* (bk. I. A. Wullers, *Lexicon Persico-Latinum*, Bonnæ ad Rhenum, 1855, I, 469; krg. *Dâyirat al-ma'ârif-i Fârisî*, Tahran, 1345 hş., s. 675 'to Farsça) kelimesinin Farsça yoluyla geçmiş bulunmuş Türkçe şekli olup, tasfiye edilmemiş boraks, kuyumcu lehimi (bk. Ş. Sâmî, *Kamûs-i Türkî*, I, 445) mânalarına gelmektedir. Arapça'dan İspanyolca'ya *atincar* veya Portekizce'ye *atincal* şeklinde geçen kelime diğer Avrupa dillerinde *tincal* (Frans., İngl.) veya *tinkal* (Frans., Alm.) olmuştur (bk. E. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, bk. mad. *tincal*). Kelimenin Arapça karşılığı *bavrak* veya *bûrak* olup, muhtemelen İbrânice borak ("beyaz") veya Arapça *b-r-k* "şimşek çakmak, parlamak" kökünden gelmektedir; bazı Arapça lugatlara göre, kelime Farsça *bûreh* ("boraks")'ten gelmektedir (bk. R. Blachère, Moustafa Chouémi ve Claude Denizeau, *Dictionnaire Arabe-Français-Anglais*, Paris, 1968, II, 911b.).

Qazvinî'nin tavsîfi en farklı tuzların bile boraks umûmî adı altında birbirine karıştırıldığını göstermektedir. Qazvinî, boraksın çeşitleri olarak tabii sodyum karbonat (natron) yâni Ermeni boraksını, dökümcü boraksını, Hindistan'dan ithâl olunan *tinkâr*'ı, fırınlarının boraksını, Zerâvend ve Kirman boraksını zikreder. Aristo'nun *Mâdeniyat* kitabında bile boraksın, bütün cisimleri eritme, mâden tasfiye ameliyesini tâcil etme ve dökümcülüğü kolaylaştırma vasıflarından bahsedilir. Burada natrondan, boraksın bir cinsi olarak bilhassa bahsedilir, *tinkâr*'ın, altının eritilmesinde bilhassa faydalı olduğu söylenir. Boraksın tıpta da müteaddit kullanış sâhası vardır.

Bibliyografya: Qazvinî (nşr. Wüstefeld), s. 212 (trc. Ruska), s. 9.

(J. RUSKA.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl olunmuştur.]

TENES. Cezayir'de sâhilde bir şehir olup, Cezayir şehrinin 204 km. uzakta, Mostaganem'in 161 km. şarkında ve Chélif vâdisindeki Orléans'ın 54 km. şimalindedir. Mevki Greenwich'e nazaran 36° 30' 50" arz-ı şimalide, 1° 18' tül-i şarkidedir. Şehir, denize hâkim kayalık bir düzlük üzerinde kurulmuş-

tur. Tenes burnunun kısm-ı küllisi tarafından şark rüzgârlarından mahfuz bir koyda, şehrin altında uzanan liman, şimal ve garb rüzgârlarına karşı masun olmayıp, bu da gemilerin muhafazasını te'min için yapılan ehemmiyetli çalışmalara rağmen, demirlemeyi emniyetsiz bir hâle getirir. Ticâret, kıyı seyr-ü-seferine münhasır olup, limanda muâmele gören ticârî esyanın yekûnu yılda 19—20 bin tonu aşmaz. Tenes'i Chélif vâdisine bağlamak için XX. asr başlarında açılan demir-yolu, limanın ticâretini muhtemelen arttıracaktır. Avrûpâ şehrin 3 km. cenûbunda Eski Tenes tesmiye edilen ve 1.200 civârında bir nüfusa sâhip olan bir yerli kasaba vardır. Şehir, şarkında Vâd 'Allala denilen tabii bir hendekle hudutlanan yüksek bir ova üzerinde kâ'dir. Tenes, 4.620 'si yerli olmak üzere, 6.207 nüfusu olan tam teşekküllü bir idarî bölgedir. Şehir kezâ. 50. 728 'ini yerlilerin teşkil ettiği. 51.959 sâkini olan muhtelit bir idarî bölgenin de merkezidir.

Tarih. Bugünkü şehir, bir Fenike ve Kartaca imalatbânesi olup, imparatorluk devrinde bir Roma kolonisi hâline gelen Cartennae'nin mevkiini işgal eder. Vandallar ve sonra Araplar tarafından yağma edilen Cartennae hemen tamamiyle yok oldu. al-Bakrî zamanında, bütün şehirden kalan, sâbilde inşâ edilmiş bir kale den ibâret olup, hâlen sâdece belli-belirsiz izleri bulunabilir (sur kalıntıları, sarnıçlar ve mezarlar). III. (IX.) asırda denizden 2 mil mesâfede İspanya'dan gelen mâceraperestler tarafından yeni bir şehir inşâ edildi. Bu, bugünkü Eski Tenes'dir. al-Bakrî, buranın kuruluşunu 262 (875/876) olarak tesbit eder ve burayı kış'arı liman olarak kullanmayı itiyad edinen Endülüslü denizcilere atfeder. İspanyollar, oraya Elvira ve Murcia abâlisini dâvet ettiler ki, bunlardan bazıları hummadan dehşete düşerek az sonra yarım-adaya geri döndüler; diğerleri Afrika'da kaldılar ve Chélif vâdisinde bir yer olan Sûk İbrâhîm'deki Berberiler tarafından takviye edildiler. Evvelâ, Endülüslüler tarafından inşâ edilen kalede ordugâh kurmaktan memnun olan bu muhâcirlerin çok iptidâî yerleşmeleri, surlarla çevrilmiş bir şehrin, bir câmiin ve pazar yerlerinin te'sisine imkân hazırladı. Bu şehrin izleri Eski Tenes'de şimdi de mevcut olup, orada bâlâ surların bir parçası, bir köprü ve bilhassa al-Bakrî tarafından zikredilen bir câmi mevcuttur. İkliminin sıhhatte zararlı olmasına rağmen Tenes, civârının münbitliği, bol miktarda yetiştirdiği meyveleri ve her çeşit hubûbatı dolayısıyla refâha erişmiş olup, İdrisi'ye göre, bunlar dışarıya ibrahç edilirdi. 'Alavî menşeden gelen bir âile tarafından idâre edilen Tenes, bu şehre, şikâyet edilen her han-

gi bir kimsenin sürgün yeri nazariyle bakan İspanya Emevîlerinin hâkimiyetini tanıdı. IV. (X.) asırdan itibaren şehir sırasıyla, Orta Magrib'e sâhip olma mücâdelesini yapan, Fâtîmî, Şanhâca, Mağrâva, Murâbit ve Muvahhid sülâlelerinin hâkimiyeti altına girdi. Muvahhid imparatorluğunun parçalanmasını müteakip Tlemsen, Zeynîlerine geçen şehir, XV. asrın ikinci yarısında boyunduruktan kurtularak, evvelâ hânedân âzâları, sonra mahallî şeyhlerin idâre ettikleri müstakil küçük bir emirlik kurdu. Bu şeyhlerden sonuncusu İspanya'nın bir tâbiî oldu. Şehri 1517'de Oruç [b. bk.] aldı ve bir kaç sene sonra Hayreddin [bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA] Türk hâkimiyetini orada kat'î olarak te'sis etti. Tenes'e bir Kâ'id [b. bk.] ve bir garnizon verildi. Bundan sonra şehrin refâhı sür'atle düştü. XVI. ve XVII. asırlarda Avrupa ile hâlâ devam eden mısır ticâreti, XVIII. asrın ilk senelerinde tamamiyle kesildi. Bundan başka şehir, yerliler tarafından müteaddit defalar Türklere karşı isyanlar esnâsında tahrip edildi.

1830'dan sonra Tenes bir müddet müstakil kaldı. Bu şehri mülkiyetine ilhak etmiş olan 'Abd al-Kâdir, başarısız bir şekilde limanın ticâretini canlandırmaya çalıştı. Nihâyet 1843'de ahâlî mukavemet göstermeksizin Fransızlara boyun eğdi. Bugeaud, Chélif vâdisinde harekâta bulunan kıt'aların erzak ikmâlini kolaylaştırmak maksadiyle, derhal bir bina inşasına başladı. Bu, şimdiki şehrin menşeyi teşkil eder.

Bibliyografya: al-Bakrî, trc. Slane (Fagnan tarafından yeniden gözden geçirilmiş), s. 128; İdrisi (nşr. Dozy ve Goeje), s. 73; trc., s. 96; Leo Africanus (trc. Schefer), III, 56; Dessus-Lamare ve G. Marçais, *La mosquée du Vieux Ténès R Afr.*, 1929.

(G. YVER.)

TENESİ. AL-TANASİ, MUHAMMED B. 'ABD ALLÂH B. 'ABD AL-CALİL ABÜ 'ABD ALLÂH, (?—1493), XV. asır Magrib edehiyatçısı olup, tarihçisi olduğu Tlemsen'deki Zayyânî'ler hânedânı sarayında yaşadı ve cemâziyelâhır 899 (şubat 1494)'da öldü. al-Tanasî'ye bugün kaybolan bir kaç risâlenin ve al-Vanşarîşî'nin kendi *Mi'gâr*'ına iktibas ettiği *fatvâ*'ların dışında, hâmilelerinin bir tarihini, *Nağm al-durâr va'l-ikyân fî bayân şaraf Banî Ziyân*'ı borçluyuz; bu eser, Bargès tarafından, *Histoire des Beni Zayan rois de Tlemcen* (Paris, 1852) ve *Complément de l'histoire des Beni Zeyyan, rois de Tlemcen, ouvrage du cheikh... al-Tenasy* (Paris, 1887) adları ile kısmen nşr ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Bu eser, zamanının tarzına uygun olarak bir ve-

kayınfame olduğu kadar, aynı zamanda bir şiir, edebiyat, ahlâk ve fıkra müntehabâtıdır.

Bibliyografi: Ahmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1317), s. 353; İbn Maryam, *Bustân* (Cezayir, 1326 [1908]), s. 248 v.d.; Brockelmann, *G A L*, II, 241; Ben Cheneb, *İcâza* (Paris, 1907), s. 154, §. 105.

(E. LÉVI-PROVENÇAL)

TENGE (F.; aynı zamanda *teng* „dar“dan *tengçe*), küçük bir gümüş sikke, sonra umûmiyetle sikke (Quatremère, *NE*, XIV, 41, not) olup, asrımızın ilk çeyreğinde Türkistan'da kullanılmakta idi; Buhârâ'da 40 santim altına tekabül eden 15 Rua kopok'ı değerinde idi (*R M M*, 1911, XIV, 346, not 1). Bu, Çin Türkistanı'nda, dizili 25 Çin parası (*sapek*) ile temsil olunan müteber bir para olup, takriben 2 İngiliz lirası ağırlığında ve 170 rupi (800'den 1.100 *sapek*'e kadar) değerinde Çin gümüş külçesi olan *karş*'a nisbetle dâima değeri değişir. Son Kâşgar emîri (Osmanlı sultanı adına), Hokand ve Buhârâ sikkeleri nümunesine göre, *ağ-tenge* adını taşıyan gümüş aikkeler' bastırıldı. *Tenge*, İbn Battûta (Paris tabı, I, 293 ve III, 187)'da mevcut olup, iki buçuk Magrib *dînâr*'ı ağırlığında gösterilmektedir.

[XIV. ve XVI. asırlar arasında son İlhanlı hükümdarları, Altın-Ordu hanları ve Timurular tarafından kullanılmış olan küçük gümüş sikke [bk. mad. TANGA], Ak-Koyunlulardan Uzun Hasan zamanında Şarkî Anadolu'da *tenge* veya *tenke* adı ile kullanılmış olup, Mardin, Ergani ve Âmid'e âit 1518 tarihli Osmanlı kânunnâmelerinde de zikredilmektedir. Bu para kıymet itibarıyla bir *Hasanbegi*'ye müsâvi idi. Ayrıca 25 *tenge* veya *tenke* bir Eşrefî *kayit-begi*'ye, 2 Osmanlı akçesi 1 *tenge* veya *tenke*'ye muâdildi.]

Bibliyografi: R. B. Shaw, *Vocabulary*, s. 69; Pavet de Courteille, *Dict. turk-oriental*, s. 219; Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay*, s. 111 (Şüfî Allâh-Yâr'ın bir beytini zikreder); Friedrich von Hellwald, *Centralasien* (Leipzig, 1880), s. 437 (*ten-nega*); Vámbéry, *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867), s. 259. [Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, Kanunlar* (İstanbul, 1943), I, 148—156; Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul, 1969), s. 159—161.]

(CL. HUART.)

[Bu madde N. GÖYÜNÇ tarafından ikmâl olunmuştur.]

TENKE. TANKA (Sanskritçe *ṭanka*, gümüş ağırlık = 4 *māṣa*), bir Hind sikkesi.

Gazneli Sultan Mahmud, Hindistan'ın şimali garbisini fethedince, Hindü teb'asına kolaylık temin etmek için, iki dilde, Nâgari ve Arapça ibâreli paralar bastırıldı ki, bunlarda *ṭanka*, Arap *dirham*'inin muâdili olarak kullanılıyordu. Delhi sultanı Şems-ed-Dîn İltutmuş [bk. mad. İLTUTMIŞ] (saltanatı: 607—633=1210—1236), *tanka* (tola daha doğrusu olmalıdır) tescim ettiği 175 habbe (=11.3 gr.) ağırlığında bir gümüş para çıkardı. Aynı ağırlıkta altın bir *tanka* ilk defa Nâşir al-Dîn Mahmûd (646—664=1246—1265) tarafından çıkarıldı. Bundan sonra iki sikke, Hindistan paralarının vâhid-i kıyâsîsi oldu. Sûrî'ler tarafından basılmış nadir birkaç sikke dışında, altın *tanka* son defa Mu'izz al-Dîn Mubârak (824—837=1421—1433/1434) tarafından bastırıldı. Bizzât bu para, Ekber tarafından tekrar darb edildi ise de, *mühür* [b. bk.] adı ile tanındı. Muhammed b. Tuğlık'un saltanatından sonra, *tanka*, tedricen kıymetten düştü; Ludîler idâresinde *tanka* hemen hemen bakırdan („siyah tanka“) ibâretti. Şir-Şab (saltanatı: 946—952=1539—1545)'ın büyük para islahâtında, *tanka* aslındaki saflığına ve ağırlığına ircâ edildi, fakat bu defa rupi (*rûpiya*) denildi. Ekber, bu ismi benimsedi ve rupi sonra, şimdiye kadar Hindistan'ın para vâhid-i kıyâsîsi olarak kaldı. *Tanka* ismi, Ekber tarafından, bakır paralara verilmiştir. Onun *tanka*'sı 2 *dâm* (640 habbe = 41.5 gr.)'lık bir mâdenî para oldu; kendisi, 1/10 *tanka* (64 habbe = 4.15 gr.) ağırlığında olan ve *tankî* adı verilen bir bakır para da bastırmıştır.

Gümüş veya dâbâ nâdir olarak altın *tanka*'ler Bengâle [b. bk.], Gucarat [b. bk.], Malva [b. bk.] ve Dekken [b. bk.]'deki Delhi sultanlarının muhtelif muâsırlarının da para vâhid-i kıyâsîsi idi. Kelime, Bengâle dilinde bâlâ *ṭakā* şeklinde kullanılmakta olup, rupinin bu dildeki tabii karşılığıdır. Cenûbî Hindistan'da *tanka* ismi, *anna*'nın muâdili olarak Goa Portekiz paralarının üzerinde bulunur.

Bibliyografi: E. Thomas, *Chronicles of the Pathan Kings of Delhi* (London, 1871); S. Lane-Poole, *Catalogue of Coins of the Sultans of Delhi in the British Museum* (London, 1883), s. XIX—XXVII.

(J. ALLAN.)

TENRİ. (Bk. TANRI.)

TENÜH. TANÜH, bir müşterek şecereyi benimsemiş eaki bir Arap birliği olup, bu itibarla umûmiyetle bir tek kabîle telâkki edilir. İsmi menşei ve Tanüh'un eski tarihi, masal unsuru ile o derece karışmıştır ki, bunu çözmek imkânsızdır ve kendi aralarında teferruat busûsunda büyük değişiklikler gösteren rivâyetlerden, gerçekten

tarihi olan'arını tefrik mümkün değildir. *Kitâb al-Ağânî* (XI, 159 v.d.)'deki itâde esas kabûl edilecek olunursa (buna uygun olarak: İbn Haldûn, *İbar*, II, 240 v.d.; Bakrî, *Mu'cam*, s. 16 v.d. ve Wüstenfeld, *Register*, s. 444 v.d.), takriben aşağıdaki manzara ile karşılaşılır: Kuzâ'a kabîlelerinin ayrılması sırasında—Tihâma'den sürülmeleri baberi buna tekaddüm eder—Taymallâh (bk. mad. TEYMALLÂH; ayrıca bk. TAYMALLÂT) b. Asad b. Vabara b. Tağlib [b. bk.] b. Hulvân... b. Kuza'a Rufayda b. Sâvr b. Kalb b. Vabara (Yâkût, II, 288: Şukm al-Lât b. Rufayda'yi zikreder) ve Aş'ar'lerin bir kısmı Naed'den Bahreyn'deki Hacar'a giderek orada yerleşmiş olan Nabaṭa'leri sürdüler. Hareket etmeleri için bir kargadan işaret gelinceye kadar „kalın ve durun“ (*muḳām va-tanūh* yerine *tunūh*; aq. bk.) diye kendilerine tavsiyede bulunan kadın büyücüleri kâhine [b. bk.] ve eski rehberlerinden Mâlik b. Zuhayr b. 'Amr b. Fahm b. Taymallâh'ın hemşiresi al-Zarkâ'nın peygamberce sözleri üzerine, bu kabîleler Tanüh adını aldılar; bu tarihten itibaren onların idâresinde kalan Azdî'ler de onlara katıldılar. İki yıl sonra karga görününce, Irak'a gelip reisleri Mâlik'in idâresinde Hîre [b. bk.] şehrinin inşâ ettiler. Oraya yerleştikten sonra, o havâlideki ayak takımından (*savâḳiṭ*) çoğu onlara katıldı. Bilâbare Şâpûr al-Akbar (Zu't-Aktâf) bunlara karşı sefere çıktı; bunlar savaşta *yâ al-'ibâd Allâh* diye bağırarak için için *ibâd* adını aldılar. Mağlûp olunca, bunların büyük bir kısmı al-Zayzan b. Mu'aviya al-Tanūhî'nin emrinde al-Sâfirûn al-Carmaḳânî'nin Mezopotamya'da inşâ ettiği al-Hâzr'e çekildiler. Burada melike al-Zabbâ'nın hizmetine girdiler ve onun 'Amr b. 'Adî tarafından öldürülmesi üzerine hükûmeti ellerine geçirdiler. Bu iktidârı, Gassânîler [b. bk.] tarafından itâat altına alınmaya kadar muhâfaza ettiler.

Bu mâlûmat ile, en mufasssî olarak Tabarî I, 744 v.d.'de, muhtelif kısaltmalarla İbn Haldûn (*İbar*, II, 237 v.d.), Yâkût (II, 375 v.d.) ve İbn al-Ağîr (I, 243 v.d.)'de geçen, Tihâma'den Bahreyn'e muhâceret eden unsurlara âit olan diğer bilgi arasında esaslı farklar mevcuttur. Yukarıdaki eski metinde yalnız Yemenli kabîlelere de (Aş'ar'lar, Azd'ler gibi Kahlân'lar zümresine dâhildirler; krg. İbn 'Abd al-Barr, *agn. esr.*, s. 102, 115), bahis mevzû olduğu halde, sonuncusunda sâdece Ma'add'ler zikredilir; fakat sonra münferid olarak gösterilirken yukarıda adı geçen Mâlik'in yanında, ayrıca kendi mensuplarıyla birlikte Mâlik ve 'Amr b. Fahm b. Taymallâh, daha sonra bütün Kanaş'larla beraber al-Haykâr... b. anaş b. Ma'add, İyâd b. Nizâr b. Ma'add'lerin üç tâlî kolu zikredilmektedir (Yâkût'ta sâdece Çatâfân b. 'Amr b. al-Tamaşân b. 'Avz Manât b. Yaḳdum b. Afṣâ b. Du'mî b. İyâd'ler geçer; diğer ikisinin okunuşu kat'i olmayıp, Tabarî ile İbn Haldûn'da farklıdır; ayrıca krg. Blau, *agn. esr.*, s. 567). Bütün bunlar Bahreyn'de bir müdâfaa ve taarruz ittîfâkı ile birleşip, Tanüh adını alırlar; Tabarî ile İbn al-Ağîr'e göre, burada Numâra b. Lahm'ın tâlî kabîleleri onlarla birleşirler. Cazîma al-Abraş [bk. mad. CEZİME]'in idâresi altında bulunan Azd'ler, reislerinin, Mâlik b. Zuhayr'ın hemşiresi olan Lamîs ile evlenmesi sayesinde, onlarla ittîfak ederler. Burada al-Zarkâ' zikredilmediği gibi, karga bîkâyesinin de, biç bahsi geçmez. Araplar, daha ziyâde bir zirâat memleketi olan Irak'a göz dikip, yavaş-yavaş buraya nüfuz etmek için *mulûk al-ṭavâ'if* arasındaki anlaşmazlıktan faydalandılar. İlk olarak Kanaş'larla al-Haykâr barekete geçti; bunlar Aramân, Ardavân'larla karşılaşarak onların memleketini zaptettiler; bunlar sonradan al-Anbâr ve al-Hîra Araplarının bir kısmını teşkil etmişlerdir. al-Anbâr'a mütevecciben bunları yukarıda zikredilen Taymallâh ve İyâd'larla müttetikleri, sonra al-Hîra'ye Numâra b. Kays b. Numâra (? v. ya: ve Numâra b. Lahm?), Kinda kabîleleri v. b. (Tabarî'nin tekrar ettiğine göre: Mâlik ve 'Amr b. Fahm) tâkip etmiştir. Münferit kabîlelerin ta'dâdında büyük bir karışıklık hüküm sürmektedir. Yâkût bunlara sâdece Tanüh adını verir ve bunlarla al-Hîra'de ayrıca Tubba' As'ad Abû Karib'in çekilişi sırasında geride kalan cenup Arapları da karıştırır. Yine onun kaydettiğine göre, Tanüh'ların ekserisi, al-Anbâr'la al-Hîra arasında şarktan Fırat, garptan çölle sınırlanmış bir mîntıkada yerleşirler; bunlar, *'Arab al-zâḥiya* (badut Arapları) adını taşıyor ve balçık evlerde değil (aq. bk.), kulûbe ve kıl çadırlarda otururlar. Bundan sonra meliklerin ta'dâdî gelir: ilki Mâlik b. Fahm idi, onu kardeşi 'Amr, bunu ise, Cazîma al-Abraş tâkip etmiştir (fakat Cazîma [yk. bk.]'nin istihlâfı için krg. Rothstein, *agn. esr.*, s. 38 v.d., burada muhtelif rivâyetler geçer); Cazîma'nın devleti, al-Hîra, al-Anbâr, Bakka, Hîr, 'Ayn al-Tamr ile al-Gumayr, al-Kuṭkuṭâna'ye kadar olan mîntika ve başka yerleri içine almaktaydı. Halefî, kızkardeşinin oğlu olan Numâra b. Lahm'den gelen 'Amr b. 'Adî b. Nağr ile bâkimiyet Lahm [b. bk.]'lilere geçer. Yâkût ilk defa Tabarî (I, 821)'nin verdiği mâlûmata sonradan şöyle devam eder: Ardaş'r b. Pâbak Irak'a bâkim olunca, Tanüh'ların bir çoğu onun teb'ası olmak istemediler ve Suriye'ye çekilip orada yaşayan Kuzâ'a'ların yanına gittiler. Hamza al-İşfahân:

(nşr. Gottwaldt, s. 94 v. d.) 'de geçen ve yukarıdakinden farklı olan bir rivâyete göre, Kuza'a'ları ile birlikte Mâlik b. Fahm b. Taymallâh, Azd'lerle birlikte Mâlik b. Fahm b. Ganm b. Davs b. 'Udşân ('Adnân yerine böyle okunmalıdır!) al-Azdî, Babreyn'de bir *hîlf* [b. bk.] ittifâkı yaparak Tanûh' adını aldılar; bunun üzerine Azd'ler Irak'a, Kuza'a'lar ise Suriye'ye gittiler. al-Mas'ûdî (*Murûc*, III, 215), İbn Haldûn (II, 249—278)'a göre (yk. bk.) al-Zabbâ'nın ölümünden sonra bu „garp Tanûh devleti“nde tekrar üç hükümdar saltanat sürmüştür: al-Nu'mân b. 'Amr b. Mâlik, oğlu 'Amr ve sonra diğer oğlu al-Havârî b. al-Nu'mân (İbn Haldûn'da yanlış olarak: b. 'Amr): müteâkiben hâkimiyet Sulayh'lere ve sonra Gassânî'lere intikal etti.

Burada teferüata girip muhtelif rivâyetler arasındaki bir çok tezdâ abenkli bir şekilde düzeltmeğe çalışmanın hiçbir faydası yoktur. Lahmî'ler ve Gassânî'lerinki gibi Tanûh'ların da başlangıç devirleri karanlıktır ve ilk devirlerinde onlara mühim roller izâfe etmek de o nisbette kolaydır (fakat bu noktada da bir görüş birliği yoktur!; krs. Rothstein, *agn. esr.*, s. 39 ve Caussin de Perceval, *agn. esr.*, II, 200); Nöldeke (*agn. esr.*, s. 23, not 2) baklı olarak Mâlik ve sâireyi „tarihî şahsiyetleri şüpheli kişiler“ olarak gösterir. Bundan başka Tanûh'ların asıl menşelerinin ne olduğu, umûmiyetle cenûbî Arap kabilelerinin muhâceretiyle alâkadar büyük mes'eleye bağlıdır. Goldziber (*Muh. Stud.*, I, 66)'ın tahmin ettiği gibi, bunlar muhtemelen büyük sayıda Arap kabilelerinin birleşmesinin en eski misâlini teşkil ederler; müellif şu neticeye varmıştır: „tarihî olmayan, II. asrın lisâniyatçıları ile müverrihlerinin bu kabîle ittihadı hakkında uydurdukları bususlar çıkarıldıktan sonra, bu kabilelerin kendi aralarında kardeşlik kurdukları gerçeği, kendisine bağlı rivâyet ve masallarla itimâda şâyan tarihî bir nüve olarak tesbit edilebilir“. Bu ittifâkın sağlamlık ve devamlılığı, kabîle ittihadının yeni bir müşterek isim almasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu busus Tabarî (I, 746=Yağüt, II, 377)'de vâzih olarak ifade edilmiş bulunmaktadır: „onlar insanlara hâkim oldular, Tanûh ismi onlarla bir tutuldu ve bu isim dolayısıyla başka bir kabîle olarak göründüler“ (buna benzer vak'alar ve umûmiyetle *hîlf* antlaşması hakkında bk. Rothstein, s. 32 'de zikredilen eserler ve daha sonra bilhassa: E. Bräunlich, *Islamica* [1934], VI, 191—206; İbn Haldûn, II, 249 v. d.=Suvaydî, *agn. esr.*, s. 101, yalnız bir tek ceddin gelmeyen başka kabîleler de zikrederler; Bakrî, s. 372, Tanûh'ların tâlî bir kolundan hile bahseder:

Sâti'ler). Bu sûretle yeni teşekkül eden „kabîle“ için sonra müşterek ecdad kabûl edilir; Tanûhî nisbesi, münferit kişilerde kabîle adı yerine geçer (bu nisbeyi taşıyan mühim şahıslar hakkında krs. A. Wiener, *isl.* [1913], IV, 387). Tanûh'u, *muşkâm* ile izab etmek (yk. bk.) tâbiyatıyla değersizdir (şu lugatlerde bu şekilde izah edilmiştir: *L A*, III, 487, 11 v. dd.: İbn Durayd, II, 82, 14 v. d.: bu mânada *t-n-h*, I veya V. (*tafa'ul*) vezinden; Cağbarî [krs. *T A*, II, 254, 6 v. dd.], *Hamâsa*, s. 237 'de, Taglib [b. bk.] 'de olduğu şekilde, *n-v-h* 'den. fakat *muşkâm* 'ın yanında ancak bir isim bulunabilir). Bu isim de eski olup, Batlamyus'ta *Θαυοῦται*, *εἰται*, *ηται*, *Θαῦται* (A. Sprenger, *Geogr.*, s. 208; Blau, *agn. esr.*, s. 576) olarak geçer. Tanûh'ları teşkil eden unsurlar hakkında verilen mâlûmat arasında, bir dereceye kadar birlik, sâdece yukarıda zikredilen Taymallâh'lar için, bir de onların daha Irak'a girmeden evvelce *hîlf* ittifâkına girdikleri hususunda mevcuttur (İbn Haldûn, *agn. yer.*, Suvaydî 'de sâdece Suriye'ye); bu ilerlemenin bir çok merhalelerde vuku bulmuş olması da muhtemeldir. Ne olursa olsun, Tanûh ismi, bütün rivâyetlerde Hîra devletinin kuruluşuna bağlıdır ve onlar—bundan böyle sağlam bir tarihî zemin üzerindeyiz—bu halkın esas unsurunu teşkil etmişlerdir. Hişâm b. al-Kalbî (Tabarî, I, 822 'de; aynı vechile Yağüt, II, 379; İbn Haldûn, II, 170; Hamza, s. 98 v. d.) Sâsânîlerin ilki olan Ardaşîr'in zamanında al-Hîra sâkinleri arasında üç unsur tefrik eder (yâni bakikatte muahbar münâsebetleri geriye doğru bu zamana ireâ eder): 1. Tanûh'lar, bunlar Fırat'ın garbında al-Hîra ile al-Anbâr arasında ve daha yukarı kısımlarda külübe ve kıl çadırlarda yaşarlardı (ve tamamıyla yerleşmiş olanlar gibi kerpiç evlerde oturmazlardı: bedevilerle köylüler arasında mutavassıt bir durum; bk. Nöldeke, *agn. esr.*, s. 24, not 3); 2. 'İbâd'lar, al-Hîra'nın tamamıyla yerleşmiş olan (asıl) ahâlisi; 3. Tanûh'lara veya 'İbâd'lara mensup olmaksızın Hîra'lilere katılan ve onların arasında yerleşen tedâtûf ve taarruzî müttetikler (*ahlâf*). Fakat daha kat'î olarak 'İbâd'lar ekseriyâ al-Hîra'nın muhtelif kabîlelere mensup hristiyanları olarak görünürler (msl. *L A*, IV, 262, 6; *T A*, II, 412, 26); *ahlâf*, biraz daha önceleri kendi kabîlelerinde her hangi bir suç işlemiş olan veya geçimleri zorlaştığı için al-Hîra'ye göçen kimseleri gösterir. Bu târifler Tanûh'ları mutlaka hâric tutmaz: al-Suvaydî (*agn. yer.*) 'ye göre, hattâ *ahlâf*. Tanûh'ların bir kısmıdır; 'İbâd'lar ise, muhtemelen büyük kısmı ile onlardan neş'et etmiştir. Görülüyor ki, bu

taksim aslâ vâzih değildir ve daha ziyâde sun'î bir tertîbe uydurma intibâhını vermektedir burada haklarında fazla mâlûmat verilemeyecek olan 'İbâd'lar için bk. Rothstein, s. 18—28 'deki tafsilât; alışılmamış bir tâbir olan „şark hristiyanları“ için umûmiyetle bk. Mas'ûdî. *Hist. Encycl.*, trc. A. Sprenger, London, 1841, s. 227, krs. s. 251). Tanûh'ların ihmâl edilemez bir halk unsuru oldukları Tabarî (I, 853; *Agâni*, II, 39, s. v. d.) 'de geçen mâlûmatın anlaşılmalıdır: buna göre, İran hükümdarı Nu'mân I. (Nöldeke, s. 83, not 3 'de Nu'mân II.) daha muhtemel görmektir 'a, Suriye'ye akın için iki süvârî birliği verir: Davsar (İbn al-Aşîr, I, 287 'de buna mukabil: Davs) ve al-Şabbâ' (Maydânî, *Proverbia* (*Kitâb al-amâl*), I, 198 'de: al-Aşâhib), birinci zümre Tanûh'dan, ikincisi ise, İranlılardan müteşekkildir. Her iki birlik ezcümle Lahmî diye de anılır (krs. Rothstein, s. 134 v. dd.; Blau, s. 575; muhtemel iştikakı için ayrıca bk. Maydânî, *agn. yer.*). Bakrî (s. 728), Tanûh'ların Kâbüs b. al-Munzir idâresinde, Kuşâd' denildiğine göre Irak'ta savaşında bir mağlûbiyete uğradıklarından bahseder (Rothstein, s. 105). Bunlara meşhur *ayyâm* [bk. mad. EYYÂMÜL'ARAB] atfedilmez; tamamıyla umûmî olan Abu'l-Fidâ' (nşr. Fleischer, s. 184) onların Lahmî'lere karşı savaşlarını zikreder. Hristiyanlığın, Tanûh'lar arasında ne zaman girdiği mâlûm değildir (Nau, *agn. esr.*, s. 16; *Patrol. Orient.*, III, 19 v. dd. 'a göre, m. s. 559 ile 575 tarihleri arasında Ahûzemme'h'i onların misyoneri olarak zikreder; al-Hîra'nın ilk piskoposu daha m. s. 410 'da zikredilmiştir (Rothstein, s. 23 v. d.); 'İbâd' adının nereden geldiği hakkında Cheikhö [*agn. esr.*, s. 78. 134] 'de geçen faraziyeyle tabîiatıyla esassızdır).

İslâmın ilk devirlerindeki fütûhat savaşlarında Tanûh'lar ekseriyâ kısmen hristiyan olan Bahrâ', Kalb, Sulayh, Gassân v. b. gibi hudut kabîlelerinin müttetikleridir. Halîd b. Valîd, 12. hicrî yılda 'Ayn al-Tamr'ı fethettikten sonra Dumat al-Candal'e yöneldi; burada Gassân'lar ile Tanûh'ların bâzı zümrelerinin Cabala İbn al-Ayham'ların idâresi altında olduğu gibi, bunlardan bir çoğu reislerinin idâresi altında birleşmiş ve 'İyâz b. Ganm'ı şiddetle sıkıştırmışlardı. Bu Arapların her iki islâm ordusuna karşı yaptıkları bir horuç tamamıyla neticesiz kaldı; ancak bir kısmı kaleye kaçıp kurtulabildi. Kısa bir müddet sonra orası da zaptedilerek, kadın ve çocuklar hâric, hepisi öldürüldü (Tabarî, I, 2065 v. dd.; bu sefere bağlı Duma, Ukaydir mes'eleleri hakkında bk. Caetani [*Annali*, h. 12, §§. 232 v. dd.] 'de verilen muvassal mâlûmat ile, aynı yerde zikre-

len eserler). Aynı yıl Halîd b. Sa'îd, Suriye'ye bir akın bazırlayıp Taymâ'da büyük bir ordu toplayınca, bu haber üzerine Bizanslılar bütün sınır Araplarını ve bu arada Tanûh'ları müslümanlara karşı müşterek bir savaşa çağır-dılar. Zîzâ'nın cenûbunda üç günlük mesâfede bulunan hristiyan Araplar mukâvemet göstermeden dağıldılar veya islâmîyeti kabûl edip, bunun üzerine muzaffer olarak Balâka'ya giren Halîd ile birleştiler (Tabarî, I, 2080 v. d.; İbn al-Aşîr, II, 308). Tanûh'ların aynı Gassânî'nin komandası altında bulunduğu Yarmuk muhârebelerinden sonra (Blau, s. 571, 575), Abû 'Ubayda b. al-Carrâh, Hims ve Kınnasrîn'e yöneldi; burayı zaptettikten sonra, komşu bulunan Hâzîr Kınnasrîn ahâlisini islâmîyeti kabûle davet etti. Suriye'de bulunduklarından beri sâbit ikametgâhlarını terk edip, çadır hayatı yaşayan Tanûh'lar burada oturmakta idiler. Bunların bir kısmı ihtidâ etti, bir kısmı ve daha çok oradaki Sulayh'ler hristiyanlığa sâdik kaldılar. Aynı sûretle Abû 'Ubayda, Tanûh ve diğerleri ile Hâzîr, Haleb 'de bir muâhede akdedip, ihtidâ etmeyenleri cizyeye bağladı (Balâzurî, s. 144 v. d.; Yağüt, II, 185). Hierî 17 senesinde Heraklius, Suriye'yi geri almak için büyük bir sefer yapınca, Kınnasrîn ve Haleb ahâlisi ile her iki Hâzîr'in Tanûh ve Sulayh'leri onunla birleşirler; fakat buna karşılık 'Omar tarafından hazırlanan Irak kuvvetlerinin, Mezopotamya'ya ve aynı zamanda göçebe bir hayat yaşayan Rebîa [b. bk.] ve Tanûh'ların üzerine yönelmesi, hristiyan Arapları ric'at ettirmeğe kâfi geldi ve hemen arkasından Tanûh ve Sulayh'ler tarafından terk edilen Bizanslılar ağır bir mağlûbiyete uğradılar. Heraklius'a iltihak etmeğe çalışan bir kısım Gassân, 'İyâd ve Tanûh'larla Bizans kuvvetlerinin döküntüsü, yolda kendilerine yetişen Maysara b. Masrûk tarafından kahhar bir hezimeye uğratıldı (Tabarî, I, 2498—2503; İbn al-Aşîr, II, 386, 413; Yağüt, II, 73; I, 928=Balâzurî, s. 164). İslâmîyet zamanından kalma bu haberlerden açıkça anlaşıldığı üzere, Tanûh'ların yaşadıkları sâhalar, al-Hâzîr'dan uzaklarda garba doğru varmıştı ve hakikatte al-Hamdânî (*Şifa*, s. 132, 11) onların yaşadıkları sâbayı şöyle tasvir eder: Bahrâ'ların solunda (krs. Blau, s. 571), Akdeniz'e yaklaşan topraklarda Tanûh'lar vardır. Burası Tanûh'ların efendileri ve kendilerine sığındıkları Fuza'z'lerin (? bk. farklı şekline) yaşadıkları sâhadır. Sprenger (*Geogr.*, s. 209) şunları ilâve eder: „yâni Kaçyç [böyle !] 'ler onların arasında muhârip sınıfını teşkil ederler“ [?]. Deniz kenarında Lâzkiye onların arâzisine dâhildir. Onların burada kısmen Cadîla'lerin

yaşadığı yerleri, Necid'e geri dönüşlerinden sonra Tayy'lardan almış olmaları, muhtemeldir (625 tarihlerinde ? : Caussin de Perceval, II, 629—632; III, 494 v.d.; krş. *Hamāsa*, s. 175 v. dd.; İbn al-Adīm, *ayn. esr.*, s. 1, 45).

Diğer hristiyan kabileler (msl. Taglib'ler) gibi, Tanüh'lar da, Şifin'de Mu'aviya, Marc Rābiṭ'de Marvān için savaşmışlar (Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 352; İbn al-Aṣīr, III, 261; IV, 123—Tabarī, I, 3324; II, 478, 484; Lammens, *Mo'awia*, s. 427, 435). Fırkalar arasındaki savaşlarda pek temâyüz etmemişlerdir; ancak cenup Arapları olarak Yemenlilerle dostturlar; belki de bu sempati dolayısıyla, şecereciler onlara kuvvetli bir Yemen te'siri izâfe etmişlerdir (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, I, 97). al-Mas'ūdī *ayn. esr.*, VI, 84)'de geçtiğine göre, Marvān II., Kays'lar [bk. mad. KAYS-AYLÂN] ile Kinnasrîn ve Hunāsîra bavalisinden geçerken, oradaki Tanüh'lar ordunun artçı kuvvetlerine saldırmışlardı (127=744/745). Abu'l-Farac (*Chr. syr.*, s. 132 v.d.; bu kayıt Chabot tarafından *J A*, IX/XVI [1900], s. 287'de neşredilen kitâbe ile te'yit olunmaktadır)'e göre, halife al-Mahdî (158—169=775—785) Haleb civârında çadırlarda yaşayan Tanühkâyelerle islâmîyeti kabûle zorlamış ve kiliselerini yıktırmıştı. Hārūn al-Raṣîd'in ölümü üzerine zuhur eden kargaşalıklar sırasında, isyan edenler, Haleb civârında kendi iskân sâhalarına çekildiler. Suriyeli Michael (*Chron.*, III, 21—30; Nau, *ayn. esr.*, s. 108 v.d.)'in ilâveten verdiği mâlûmata göre bu iskân sâhası çok geniş olduğu için surla çevrili değildi; fakat mahsûlleri ve ticâreti sâyesinde çok zengindi. Savaş takriben on gün sürdü; sonra Tanüh'lar geceleyin gizlice Kinnasrîn'e çekildiler; şebirin zengin hazineleri ile evleri yağma ve talip edildi. al-Balâzuri (s. 146)'ye göre, onlar Kinnasrîn'i zaptetmeğe muvaffak olamadılar ve buradan sürülerek Takrit, Ermeniyeye ve başka yerlere dağıldılar.

Anlaşılan münferit Tanüh iskân sâhalarının birbirleriyle olan münâsebetleri dâba eskiden çok gevşekti veya bu kayıtlardan tabmin edileceği gibi, onlar diğer kabilelerin arasında bir muhâcîr birliği içinde yaşamakta idiler. Onların sonraki yayılışlarını ve din değiştirmeden sonra tabîi olarak vuku bulacağı gibi, komşu kabileler içinde münferit zümrelerin meczedilmesini tâkip etmek, bu sebepten pek zordur. İbn Abd al-Barr (*ayn. esr.*, s. 30)'e göre, bir takım Bizanslılar, Kuṣā'a'lardan, yâni Heraklius ile Suriye'den geri çekilen (yk. bk.) ve onun devleti içine dağılan Tanüh, Babrâ', Sulayh'lerden geldiklerini iddia ederler. Cabal Şammar'ın bugünkü ahâlisini

arasında hristiyan kabilelerin (Tayy, Tanüh ve Taglib [b. bk.]) hâtıralarını aramaya kalkışmak da dâba fazla bir değer taşımaz. Fu'ād Hamza (*Kalb Cazîrat al-'Arab*, Mekke, 1352, s. 233)'nın, Tanüh'ların bakıyesinin, imdi hâlâ Suriye'de bulunduğu şeklindeki iddiası, dâha çok ehemmiyet verilmeğe değer; zîrâ M. Hartmann'a göre, bu isim, bugün de Dürziler arasında geçer (bk. A. Wiener, *ayn. esr.*). —Nihâyet Tanüh'lar, Mısır'a göçmüş olup, 21 (642)'de Amr b. al-Âs ile birlikte al-Fustât'daki Ulu-câmi etrafına konan kabileler arasında zikrolunurlar (bk. İbn Abd al-Hakam, *Futūḥ Mişr*, nşr. Torrey, s. 113 v.d., 119 v.d., 129).

Tanüh'ların kûltür tarîhi bakımından ehemmiyetleri, İbâd'larınkine nazaran (bunların kûltürünü Rothstein, s. 24—28'de gayet iyi bir şekilde değerlendirmiştir) çok geride kalır. Çölde yarı göçebe olarak yazı san'atı, onlarda şebirleşmiş olan Hîra'ye nazaran her halde dâba az taammüm etmişti (krş. G. Jacob, *Beduinleben*, s. 162; fakat Suriyeli Michael'e göre, Akûlâyeye ve Tü'âyelerle birlikte Incil'in Arapça'ya tercümesine katılmışlardır (bk. Caetani, b. 17, § 145; Nau, *ayn. esr.*, s. 106). Nihâyet tabiatıyla Tanüh ve İbâd isimlerinin kullanılmasına dayanarak bu cihetten bir netice çıkarmak mümkün değildir ve yukarıda söylenilen hususlara göre, İbâd'lar hakkında verilen mâlûmatın aynı zamanda umûmiyetle Tanüh'lar için de müteber olduğunu kabûl edebiliriz.

Bibliyografya: Metinde tam olarak zikredilenlerden başka Arapça aslı lugatlar ve şecere el-kitapları: F. Wüstenfeld, *Register*, s. 444 v.d. ve *Tabellen*, 2; al-Kalkaşandî, *Nihâyat al-'Arab fî mârifat ansâb al-'Arab* (Bagdad, 1332), s. 161; al-Suvaydî, *Sabâ'ik al-zahab fî mârifat kabâ'il al-'Arab*, Bombay, 1296 (taş bas.), s. 101; İbn Kutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1850, s. 51, 53; İbn Abd al-Barr, *al-İnbâh 'alâ kabâ'il al-ruvâh* (Kahire, 1350), s. 30, 122.—bk. Tabarî, İbn al-Aṣīr, Balâzuri (nşr. de Goeje), Mas'ūdî, *Murūc*, *Kitâb al-aḡānî*, Yâkût, *Mu'cam*, fihristleri; Bakrî, *Mu'cam*, s. 14—18 = F. Wüstenfeld, *Die Wohnsitze und Wanderungen der arabischen Stämme*, *Abh. Ges. Wiss. Gött.* (1868—1869), XIV, 107—113; buna ilâveten: O. Blau, *ZDMG* (1869), XXIII, 567—571, 575 v. dd. (krş. *ayn. mll.*, *ayn. esr.* [1868], XXII, 660, 663, 667, 670); İbn Haldûn, *İbar* (Bulak, 1284), II, 170, 237—241, 248 v. dd., 259, 278; II/II, 82 v. dd., 107 v. d.; İbn al-Adīm'den naklen G. W. Freytag, *Se-*

lecta ex historia Halevi (Paris, 1819), s. 1 v. dd., 9, 45; al-Batanûnî, *al-Rihla al-Hicâziya* (Kahire, 1329), s. 19 v. d.—A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 208 v. d., 288 v. dd., 291; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879), s. 43 v. dd., 33 v. dd., 83; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmidin in al-Hira* (Berlin, 1899), s. 18, 28—40, 67, 105, 134 v. dd. (eski devre için en iyi bir araştırma); A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes* (Paris, 1847—1848), II, 5—34, 42, 46, 186, 199—204; III, 422 v. d., 494—498, 511—515; J. J. Reiske, *Primae lineae hist. regn. arab.* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1847, s. 8—29, 69 v. d.; A. von Kremer, *Über die sudarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 49, 58 v. d., 83, 137.—Onların hristiyanlığı için: Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, IV, 75. 7—9; L. Cheikho, *al-Nasrāniya wa-adâbuhâ bayna 'Arab al-Cāhiliya* (Beyrut, 1912—1923), s. 78, 99, 125 v. dd., 453—456; H. Lammens, *Études sur le règne du calife omayyade Mo'awia I.* (Paris, 1908), s. 53, 292, 295, 427, 435; *ayn. mll.*, *Études sur les siècles des Omayyades* (Beyrut, 1930), s. 18, 242; F. Nau, *Les Arabes chrétiens de Mésopotamie et de Syrie du VIIème au VIIIème siècle* (Paris, 1933), s. 15 v. dd., 106—109; H. Charles *Le Christianisme des Arabes nomades sur le Limes* (Paris, 1936), s. 3 v. d., 55, 77 v. d. (H. KINDERMANN.)

TENÜHİ. AL-TANÜHİ, ABÜ ALİ AL-MUHASSİN (940—994), bir Arap müellifi olup, 26 rebiülevvel 329 (30 kânun I. 940)'da Basra'da doğdu; aynı zamanda âlim olan bir kâzî'nin oğlu olup, ilk tahsilini Basra'da, bilhassa Süli [b. bk.] ve Abu'l-Farac al-İsfahânî [bk. mad. EBÜLFEREC]'nin yanında yaptı. [ve *Kitâb al-Aḡānî*'yi okutabileceğine dair bu sonuncudan icâzet almıştır] Kadılık mesleğine girdikten ve son olarak da önce Bagdad'da, müteâkiben de Ahvâz'da kadılık me'mûriyetini ifâdan sonra, 969/970 m.'de Bagdad vezâret makamındaki bir değişme neticesinde, bu son vazifesinden azlolunup, serveti müsâdere olundu. Üç yıldan fazla bir müddet vazifelerini icrâ edemedi. Bu zaman zarfında umûmiyetle Bagdad'da ikame' etmiş gözükmekte ise de, Mısır'a bir seyahat yapmıştır. Sonra kendisine vazife tekrar verildi ise de, Büveyhîlerden Aduddödevle [b. bk.]'nin nezdinde gözden düştü (981/982). Hattâ denildiğine göre, al-Sâfi'i ve taraftarlarına getrettiği için, bir müddet hapsedildi. Düşmanlarının zahmet ve tazyiklerine tahammül etmek mecbûriyetinde kaldı

ve 25 muharrem 384 (2 mart 994)'te Bagdad'da öldü.

Tanühî'nin eserleri olarak şunlar zikredilir: 1. *Kitâb al-Farac bâ'd al-sidda*; 2. *Kitâb al-mustacâd min fa'alât al-acvâd*; 3. *Kitâb nişvâr al-muhâzara va-aḡbâr al-muzâkara*; 4. *Unvân al-hikma*; bu eserleri dışında bir de *Divân*'ının bulunduğu kaynaklarda kayıtlı ise de, bu eser günümüze intikal etmemiştir. Zikri geçen ilk üç eseri de birer hikâye mecmuasından ibârettir. Bunlardan *al-Farac bâ'd al-sidda* („sıkkıntıda sonradan gelen ferahlık“, 984'ten önce yazılmamış olmalıdır) adlı eseri pek tanınmış olup, bu mevzû ile ilgili atasözleri, fıkra ve şarkıları ihtivâ eder. Medâin [b. bk.] daha 150 yıl önce aynı mevzu ve muhtevâ ile bir eser te'lif etmişti ve İbn Abi'l-Dunyâ ile Kâzî Abu'l-Husayn, o zamandan beri benzer mecmuaların râvileri idiler. al-Tanühî, kısmen bu eser ve kısmen de diğer yazılı kaynaklardan faydalandı ve kendi derleme eserini kaleme almak için şifâhî rivâyetleri kullandı. Naklettirdiği hikâyelerden bâzılarını babası ve üstadlarına borçlu idi ise de, o kendine has tecrübesinden de faydalanabiliyordu. Bununla beraber, yazılı kaynaklardan almadığı unsurların çoğu kâtibler ve kadılar tarafından kendisine te'min edilmiştir. Eserin, Tanühî'nin kendisinden öncekilerin eserlerini tenkidî bir tahlilini yapmayı denediği bir önsözü vardır. Sonra, hemen-hemen dâima kaynaklarına atıfta takdim olunup, muhtevâ ve şekil bakımından 14 bölüme ayrılan hikâyeler gelir. İbn Abi'l-Dunyâ'nın eseri mutatan bir şekilde kaleme alındığı halde, Tanühî'nin mecmuası dâba sâde bir vasıfta idi ve hoş vakit geçirtmek için tertip olunmuştu. Onun bu eseri, bir çok muhitlerde müsâit bir kabûl gördü, çok okunup, istinsah edildi ve hattâ sonraları İran, Türk ve Yahudi edebiyatında mühim bir rol oynadı. [Eser, İzz al-Dîn Zangî (557—571=1163—1175)'ye ithâfen al-Husayn b. As'ad b. al-Husayn al-Dihistânî al-Mu'ayyadî tarafından Farsça'ya da tercüme edilmiştir. Bilinen ilk Türkçe tercümesi ise Kadir (?) b. Muhammed tarafından yapılmıştır.]

Bibliyografya: A. Wiener, *Die Farag b'a as-Sidda-Literatur* (Isl., 1913, IV, 270—298, 387—420); bilhassa 393—413 (mebzûl miktarda kitâbiyat kayıtları, s. 393, not 2 ve s. 398, not 1; ayrıca Yâkût, *Irşâd al-arib*, nşr. Margoliouth, VI, 251—267); *al-Farac bâ'd al-sidda*, 2 kısım (Kahire, 1903/1904); D. S. Margoliouth, *The Table-Talk of a Mesopotamian Judge*, *Oriental Transl. Fund.*, N S (London, 1921/1922), XXVII, XXVIII; Brockelmann, *G A L. Suppl.*, I, 252 v. dd.; M. N'zâmu'd-Dîn, *Introduction*

to the Jawāmi' ul-hikāyāt of al-'Aṣfī (Gibb, Mem., NS, London, 1929). (R. PARET.)

[Bu madde T. YAZICI tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TENZİL. [Bk. VAHY.]

TEPTYAR. [Bk. TIPTER.]

TERÂVİH. TARÂVİH, ramazan ayına mabûsus olmak üzere yatsıdan sonra ve vitren önce kılınan yirmi rek'atlık gece namazı. *Tarâvîh* kelimesi *tarvîha* 'nın cem'i ise de, müfredine rastlanmaz. *Tarvîha* kelimesi aslında def 'u, kere ismi (*ism al-marra*) olarak, 'bir defa dlanemeye ulaştırma' mânasına gelmektedir. Ramazanda kılınan gece namazlarında dört rek'attan sonra, dinlenme için yapılan bir oturma da, kelimenin bu mânası ile ilgilidir. Sonradan yirmi rek'atlık bu namazın her dört rek'atlık bölümüne *tarvîha* adı verilmiş, bunun cem'i olan *tarâvîh* kelimesi ile de, bu namazın bütünü kastedilmiştir (Tabānavî, *Kaṣṣāf iştilāhāt al-funūn*, Kalküte, 1862, I, 549; Firūzabādî, *Kāmūs*, tre. Asım Efendi, İstanbul, 1305, I, 889). *Tarâvîh* namazı, Peygamber 'in rûḡbet ettiği namazlardan biri olup, Mâlikî mezhebi müstesnâ, diğer üç mezhebe göre, her müslüman kadın ve erkek için te'kid olunmuş bir sünnet (b.bk.)'tır. Mâlikîler *tarâvîh* 'i kuvvetle *mandûb* (kılınması makbûl ve iyi karılanan) sayarlar.

Üzerinde birleşilmiş olan bâzı hadîslerle (bk. Muslim, *al-Cāmi 'al-ṣaḥîh*, tre. M. Sofuoğlu, İstanbul, 1968, II, 403 v.d.) göre, Peygamber, başlangıçta ramazan ayının son on gecesinde, *tarâvîh* namazını cemâatle birlikte kılmış ise de, bu namazın bu şekilde edâ edilmesi farz kılınmamıştır. Nitekim, dört halife devrinde, bu namazın müferiden kılınması da, bu hususu te'kid etmektedir. Günümüzde yirmi rek'at olarak kılınan *tarâvîh* namazının da, Peygamber devrinde, sekiz rek'attan ibâret olduğu, Peygamber 'in ramazanda buna üç rek'at vitri de ilâve etmek sûretiyle onbire çıkardığı anlaşılmaktadır (bk. al-Zabîdî, *Saḥîh-i Buḥārî muḥtasarı tecrid-i sarîh tercemesi ve şerhi*, tre. ve şerh Kâmil Miras, Ankara, 1968, IV, 117 v.d.). *Tarâvîh* 'in yirmi rek'atlık bugünkü şeklini alması ise, 'Omar zamanındadır (bk. Kamâl b. Humâm, *Faṭḥ al-kadîr*, Bulak, 1315, I, 333). Bu namazın kılınması için gereken zaman içinde okunacak âyet sayısı, bunları okuyanın, okumadaki sür'at derecesine göre ayarlanmıştır. Bu sayı, buna göre 30, 25, 20 âyet arasında değişmekte ve bu sûretle *tarâvîh* namazının müddeti uzayıp kısalmaktadır. Daha ziyâde 'Omar tarafından tavsiye edilen bu rakamlar dışında, ramazanda her gece kılınan *tarâvîh* namazında, *Kur'an* 'dan bir cüz okuyup, bu

sûretle bir ayda *Kur'an* 'ı hatmedenler olduğu gibi, her rek'atta üç kısa âyet okuyup, bu namazı 30—40 dakika içinde kıldıran imamlar da vardır.

Tarâvîh namazının 'Omar zamanında teşekkül etmiş bulunan yirmi rek'atlık şeklinin, Emevî balifelerinden 'Omar b. 'Abd al-'Aziz devrinde otuz altı rek'ata çıkarıldığı, bunun da başlangıçta, dört rek'atlık bölümden sonraki istirahat fâsılasında Mekkelilerin Kâbe 'yi tavaf etmeleri, Medineîlilerin ise, bu fâsılayı nâfile namaz kılmak sûretiyle doldurmaları ve bu nâfile namazlarındaki rek'atları da buna ilâve etmelerinden çıktığı anlaşılmaktadır. *Tarâvîh* 'in otuz altı rek'at olması keyfiyeti Mâlikîlerce de benimsenmiştir. Günümüzde, *tarâvîh* namazını sekiz rek'attan ibâret kabûl eden Birleşik Arap Cumhuriyeti hâric, diğer ülkelerde umûmiyetle yirmi rek'at hâlinde kılınmaktadır. Halife 'Omar zamanında *tarâvîh* namazı, kadın ve erkekler tarafından ayrı imamlar idâresinde, birbirlerinden ayrı olarak kılınmakta idi. 'Osmân zamanında, her iki cinsin bir imamın arkasında bu namazı edâ etmeleri esâsı konmuş (Abdurrahman Şeyhzâde, *Macma' al-anhar*, İstanbul, 1309, I, 135) ve bu usûl günümüze kadar gelmiştir. *Tarâvîh* namazının, sâdece erkekler için sünnet olduğunu ileri süren dalâlet firkaları da vardır (bk. Molla Hüsrav, *Durur al-hukkâm fî şarḥ gurur al-aḥkâm*, İstanbul, 1329, I, 119).

Tarâvîh namazının câmilerde imamla kılınması sünnet-i kifâye kabûl edildiği için, evlerde kılınması da câiz görülmüştür. Türkiye 'de *tarâvîh* namazları umûmiyetle câmilerde kılınmaktadır. Bu namaz esnâsında verilecek selâm sayısı da tesbit edilmiştir. *Tarâvîh* namazını, her iki rek'atta bir kere olmak üzere, bir selâmıa tamamlamak umûmiyetle efdâl sayılmışsa da, dört rek'atta bir kere de selâm verilebilir.

Uzak-şark'taki müslümanlardan Sumatra adasının en şimal kısmında yaşayan Açelerde, ramazanda her gece, büyük bir kalabalık *tarâvîh* namazını edâ için toplanır; fakat umûmiyetle bu *tarâvîh* 'i faâl olarak sâdece *töngku* (*imâm*) yerine getirmekte olup, diğerleri huşû'dan hâli bir şekilde *âmin* demekte ve Peygamber 'e *salât* ve *salâm* 'lara katılmakla iktifâ etmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Saḥîh-i Buḥārî muḥtasarı tecrid-i sarîh tercemesi ve şerhi* (tre. ve şerh Kâmil Miras, Ankara, 1968, IV, 70—97; (1969), VI, 310 v.d.; Ömer Ziyâeddin Dağıştânî, *Zubdat al-Buḥārî tercemesi, Kîlâb al-şaym* (Trabzon, 1341, I, 315 v.dd.; 'Abd

Allâh b. Mahmûd al-Mavṣilî, *al-Iḥtiyâr Şarḥ al-Muḥtâr* (Kahire, 1936, I, 67; İbn Nucaym, *Baḥr al-râ'ik* (Kahire, 1311, II, 71 v.d.; 'Abd al-Vahhâb al-Şa'rânî, *Kaṣṣ al-ğamma* (Kahire, 1951), I, 115; al-Munzîrî, *Muḥtaṣar Şaḥîh Muslim* (Küveyt, 1969), I, 109; Abū Ishâk al-Şirâzî, *al-Tanbîh* (nşr. Juynboll), s. 27; al-Ramlî, *al-Nihâya* (Kahire, 1286), I, 503 v.dd.; İbn Hacer al-Hayṣamî, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), I, 205 v.d.; Abū 'l-Kâsim al-Hillî, *Şarâ'î al-islâm* (Kalküte, 1255), s. 51; Caetani, *Annali*, yıl 14 h., § 229 v.d.; Juynboll, *Handleiding* (Leiden, 1925); Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 81 v. dd.; Lane, *Manners and customs of the Modern Egyptians* (London ve Paisley, 1899), s. 481; Abū Zayd Çalabî, *al-Miftâḥ şarḥ nûr al-izâh* (Kahire, 1958), s. 81; Mehmed Zihni, *Nimet-i islâm*, 2. kısım, *Kitabü-s-salât* (İstanbul, 1957), s. 219—233. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmiḥali, Üçüncü kitap, namazlar hakkındadır* (İstanbul, 1968), s. 170—172. Tâhir'ül Mevlevî (Olgun), *Mâs-lûmanlıkta ibadet tarihi* (İstanbul, 1963), 2 tabı, s. 74 v.d. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TERÂZİ. [Bk. MİZÂN.]

TERCİ. TARCİ (A.), Fars ve Türk edebiyatlarında kullanılmış bir nazım şekli olup, baştan-başa aynı vezinle nazmedilen, fakat birbirine birer beyitle bağlanmış, her biri ayrı kafiye örgüsüne sâhip kî'talardan müteşekkildir. Biraz sonra görüleceği gibi, bir çok farklı şekilleri olan bu manzûmelerin muhtelif kısımları bîşûsî istilâhlarla anılmıştır (aşağıda umûmiyetle Türk edebiyatında kullanılan tâbirleriyle, bu manzûmelerin kafiyece müstakîl parçalarına *hâne*, *hâneleri* tâkip eden ve onlar arasında bağ vazifesini gören beyitlere *vâsita* denilecektir).

Bu nazım nevinin bütün şekillerine başlangıçta *tarcî* denilmektedir. *Tarcî* 'in muhtelif mânalarından biri, „sesi boğazda titretmek, dalgalandırmak“ olup, eski müellifler kelimenin istilâbî mânasını buna bağlarlar (Tâc al-Halâvî, *Daḳā'ik*, s. 67). Bununla beraber, kelime, esasen „tekrar etmek, geri çevirmek“ mânasına geldiğine göre, bu adlandırmaya, her hâmede, yeni bir kî'taya dönülerek şiirin âdetâ yeniden başlatılması veya vâsitaların tekrarı gibi hususların âmil olduğu düşünülebilir. *Tarcî* sözü, başlangıçta terzin bütün şekillerini ifade ederken sonraları, vâsitaları ayıran tekrar edilenlere *tarcî-band*, farklı olanlara *tarkib-band* denilmiştir. Bu istilâbların, Türk edebiyatında *tarcî-i bend* ve *terkib-i bend* şeklinde izâfetle okunuşlarının her halde çok yakın bir mâzîsi olmalıdır (burada, tek-

rarında kolaylık sağlamak için, birinci şekle sâdece *tercî*, ikincisine de *terkib* denilecektir).

Mevlânâ (ölm. 672=1273) 'nın *Divân-i kabîr* 'i 30'a yakın terkib ihtivâ eder ve bunlar dâima *tarcî* başlığını taşır. Bu terkiblerin vâsitalarında Mevlânâ, sık-sık *tarcî* sözünü kullanır ki, bunların tesbit ve tetkikinden tâbirin dâba husûsî mânada, *hâne* karşılığında kullanıldığı görülmektedir (msl. bk. *Divân-i kabîr*, var. 2a: tre., II, 15; 81b: tre., I, 384; 84b: tre., II, 289; 93a: tre., II, 332; 377a; 272a—273a, bu son yerde 7 hânelik bir terkibin bütün vâsitalarında kelimenin işâret edilen mânası açıkça görülür. Meselâ, yedinci hâneye başlarken, altıncı vâsitada şöyle denir: „Yedinci *tarcî* 'i de söyle ki, söz kemâle ersin; çünkü gök yedidir, yer yedidir, âzâ yedidir, haftanın yedi gün olduğu gibi“). Mevlânâ, vâsita için de *tarcî beyti* veya *band der (ayn. esr., var. 99b: tre., II, 336, 367; 110a: tre., II, 423).*

Şams-i Kays (*al-Mu'cam*, s. 295 v.d.), *tarcî* başlığı altında bu nazım şeklini târif ederken onun, yukarıda işâret edilen kısımlarını *hâna* tâbiriyle ifâde eder. Vâsitaya da *tarcî-band* denildiğini söyleyerek *tarcî* 'in üç farklı şeklini târif eder ki, bunlardan biri *tercî*, biri *terkib* ve sonuncusu da her halde vâsitaları kendi aralarında aynı kâfiyeye dayanan bir kî'ta teşkil edebilen *terkib nev'idir* (bk. aşağıda III. maddedeki terkibler). VIII. (XIV.) asır müelliflerinden 'Alî b. Muhammed Tâc al-Halâvî (*Daḳā'ik al-şîr*, s. 67 v. dd.), hemen-hemen Şams-i Kays 'ın verdiği bilginin hudutları içersinde kalır, *hâna* ve *tarcî-band* istilâblarını aynı mânada târif eder. Ancak bu son eserde müellifin vâsita için sâdece *band* dediği de göze çarpar (bu eserde s. 68, str. 10 'da geçen *band-i tarcî* sözünün terkib-bend vâsitası, yâni *tarcî-band-i tarcî* veya *tarcî-band-i hâna* şeklinde anlamak lâzımdır). Müellif, bahsettiği üç şekil için Kâzî Bahâ' al-Dîn Zencânî 'den (III. tip terkib), Zâhîr (ölm. 598=1201) 'den (II. tip terkib), 'Irâkî (ölm. 680=1281/1282) 'den ve Camâl-i Kâşî 'den (I. tip *tercî*) örnekler verir.

Zamanla bu istilâhlar eski mânalarından kayarak birbirinin yerini almış, *tarcî-band* ve *tarkib-band*, şiirin bütününe ifâde etmiş, hâneye umûmiyetle *band*, vâsitaya da *tarcî* veya *bargardân* denilmiştir (msl. bk. al-Tabānavî, *Kaṣṣāf iştilāhāt al-funūn*, s. 569 v.d.; Ğiyâş al-luġa, I, 230; *Farhang-i 'Amîd*, s. 289, 292; *Dâ'irat al-ma'ârif-i Fârisî*, I, 626 627, 635; ayrıca bk. *Farhang-i Nizâm*, II, 243: *hâne* için *dasta*, vâsita için *band*, *uğa* v. s. denilir).

Eski İran şâirlerinde olduğu gibi eski Türk şâirlerinin divanlarında da (msl. Ahmedî, Şeyhî v. b.) terkîb ve tercîler dâima (hattâ bâzan daha yakın şâirlerde, msl. bk. Şeyh Galib, s. 66—68) tercî veya tercî-bend başlığı ile kaydedilmiştir. Musammatlardaki mütekerrire ve müzdevicilerin farkına tekabül eden bir küçük husûsiyetle birbirinden ayrılan terkîb ve tercî için ayrı isimlerin kullanılması sonraları olmuştur.

Osmanlı müelliflerinden Ahmed Hamdi (*Teshîl-i arûz*, s. 47) eserinde Şams-i Kays'a bağlı kalmakla, bu nazım şekline âit istilâhları aynı şekil ve mânalarda kullanır. Ali Cemâleddin (*Arûz-i Türkî*, s. 160 v.d.) hâneye tercî, aynen tekrarlanan vâsitaya tercî-bend denildiğini kaydettikten sonra, farklı kafiyelele irad olunan vâsitelere da *terkîb-bend* denilmesi gerektiğini ilâve eder. Bununla beraber müellifin, bu tarz manzûmelerin bütününe *terkîb-bend* ve *tercî-bend* dediği, misâller irad ederken kullandığı ifâdesinden anlaşılmalıdır. Nitekim başlangıçta sâdece vâsitâ için kullanılan *tercî-bend* sözünün tatbikatta mecaz yoluyla şümûlünü genişleterek her balde da çok önceleri *tercî*'in yerini aldığı ve nazmın bütününe ifâde ettiği, dâba aonra ortaya çıkan *terkîb-bend* tâbirinin de, aynı tarzda bir mâna gelişmesi neticesinde bu tarzın diğer şekline isim olduğu anlaşılmaktadır.

„Bend“ kelimesinin, yukarıda gösterilmeğe çalışıldığı gibi, vâsitâ karşılığı iken hâneyi ifâde etmeğe başlaması „hâne bağı, kıt'aları birbirine bağlayan beyit“ mânasındaki *tercî-bend* veya *terkîb-bend* sözlerinin okunuşuna tes'ir etmiş olmalıdır. Nitekim Farsça'da, kaydedilen alışılmış şekillerini muhâfaza ettikleri görüldüğü balde, bunlara, Türk edebiyatında, izâfet -i'si ilâvesiyle *terkîb-i bend*, *tercî-i bend* denilmeğe başlanmıştır. Bu şeklin ne zaman başladığını tesbit etmek güçtür (msl. T.-X. Bianchi ve T. D. Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1850, II, 481'de *terdjy-bend* [=tercî-bend] şeklinde verilen okunuşun, Türkçe'deki telâffuz şeklini mi, yoksa Farsça'daki cârî şeklini mi aksettirdiği busûsunda kat'î bir şey söylenilemez. Türkçe lugatların çoğu, kelimeleri barekelemedikleri için mezkûr istilâhların okunuşu hakkında bilgi vermemektedir. Bununla beraber, bunları, *terkîb-i bend*, *tercî-i bend* şeklinde hareketli olarak tesbit etmiş olanlar da vardır (msl. bk. Hüseyin Remzî, *Lûgat-i Remzî*, İstanbul, 1305, I, 260, 265).

Tercî-bend ve *terkîb-bend* istilâhlarını bu tarz nazmın bütününe adı olarak alan Muallim Nâcî (*İstilahât-i edebiye*, s. 192 v.d.) de,

bunların teferruatına dâir diğer istilâhların da, artık Türk edebiyatında, üzerinde karar kılınmış şekillerini görmek mümkündür: Tercîin her kısmına *tercî-hâne*, terkîbin her kısmına da *terkîb-hâne* denilir. Gerek tercîin, gerek terkîbin kısımları arasında bulunan beyitlere vâsitâ yahut *bend* ismi verilir. Bir kısmına, vâsitâsıyla beraber *bend* denildiği de vardır.

Bu tarz manzûmelerin pek çok şekillerine tesâdüf edilir ki, başlıcaları şunlardır:

I. Hâneler gazellerde olduğu gibi *a a, b a, c a...* şeklinde, bir matla' beytiyle başlayan, her biri müstakil olarak kafiyele kıt'alar hâlinde dir. Vâsitâ, her hâne sonunda aynen tekrarlanan, her iki mısraı birbiriyle kafiyele aynı beyit olup, kafiye itibâriyle her hangi bir hâneye bağlı değildir. Tercîin en yaygın şekli budur (msl. bk. Farruhî [ölm. 429 = 1037/1038], s. 428—434: 9'ar beyitlik 7 hâne; Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân [ölm. 515 = 1121], s. 232 v.d.: 7'şer beyitlik 7 hâne; s. 230—232: 10'ar beyitlik 6 hâne; Sanâ'î [ölm. 545 = 1150], s. 766—775: 8—11'er beyitlik 8 hâne; s. 776—784: 14—15'er beyitlik 6 hâne; Mu'izzî, var. 59^a—63^b: 10'ar beyitlik 4, 8 hâne; Raşîd al-Dîn Vâfvât [ölm. 583 = 1187], var. 161^b—165^a, 169^a—178^b: 5, 9, 10'ar beyitlik 3, 5, 9, 10 hâneleri 6 şiir; Sa'dî [ölm. 691 = 1292], *Kulliyât*, s. 99—112: 9—12'şer beyitlik 23 hâne: bu şiirin son bâneleri herbalde ilk şeklini muhâfaza etmemektedir ve terbi' edilmiş bulunmaktadır; Avhâdî [ölm. 738 = 1337], var. 40^b—46^a: 10'ar beyitlik 21 hâne; Ahmedî [ölm. 815 = 1412], var. 73^b—75^b: 5'er beyitlik 7 hâne; 239^a—240^b: 5'er beyitlik 9 hâne; Şeyhî [ölm. 826 = 1423], var. 9^a—12^a, 23^a—25^a, 28^a—30^a: 7, 9'ar beyitlik 5, 7 hâneleri 3 şiir; Ahmed Paşa [ölm. 902 = 1496/1497], s. 14—18: 10—17'şer beyitlik 5 hâne; Lâmi'î [ölm. 938 = 1531], var. 42^b—48^b: 7, 8, 10'ar beyitlik 5, 7, 9 hâneleri 3 şiir; var. 55^a—56^a: 5'er beyitlik 4 hâne; Nazmî [ölm. 962 = 1545], var. 7^b—11^a: 5, 9'ar beyitlik 5, 7 hâne; Fuzûlî [ölm. 963 = 1556], s. 329—331: 5'er beyitlik 5 hâne; Bâkî [ölm. 1008 = 1599], s. 88—90: 7'şer beyitlik 5 hâne v.s.

II. Yukardakinden sâdece vâsitâlarıyla ayrılan şekil. Yâni her hânenin sonunda tekrarlanan aynı beytin yerini bunda, kafiyece bânelerle bağlı olmayan ve mısraları birbiriyle kafiyele beyitler alır. Tercîin en sık tesâdüf edilen şekli de budur (msl. bk. Sanâ'î, s. 733—746, 760—766; Mu'izzî, var. 55^b—57^b; 'Abd al-Vâsî' al-Cabalî [ölm. 555 = 1160], s. 475—482 Raşîd al-Dîn Vâfvât, var. 154^a—157^b, 159^b—161^b, 165^a—169^a: 5 şiir; Haşânî [ölm. 595 = 1199], s. 126—133, 189—200, 544—568,

915—923: 7 şiir, hânelerin beyit sayıları değişik; Mevlânâ [ölm. 672 = 1273], *Divân-i kabîr*, var. 1^b—2^a, 84^a—85^a, 92^a—93^b, 109^b—110^b, 116^a—117^b, 192^b—193^a, 202^b—203^b, 211^a—b, 217^a—219^a, 239^a—240^b, 271^b—274^a, 309^a—310^b, 312^b—313^b: ekserisi 7, 11, 13 veya 15'er beyitlik 3 veya 4 hâneleri; Haşîf [ölm. 791 = 1390], s. 400—403; Ahmedî, var. 214^b—216^b, 241^a—246^a: 7'şer beyitlik 15 hâneleri 2 şiir; Ahmed Paşa, s. 86—90, Lâmi'î, var. 48^b—54^a, 3 şiir; Nazmî, var. 11^a—14^a, 5 şiir; Necâtî [ölm. 914 = 1509], s. 98—114: 4 şiir; Bâkî, s. 75—80: meşhur mersiyesi, 7'şer beyitlik 8 hâne; s. 80—84: Rûhî [ölm. 1014 = 1605], s. 63—74: 7 şiir; s. 74—81: meşhur terkîbi, 7'şer beyitlik 17 hâne; Nef'î [ölm. 1044 = 1635], var. 65^a—66^a; Nâilî [ölm. 1077 = 1666], var. 61^a—65^a v. b.).

III. Tercîbin busûfî bir şekli de şudur: İlk vâsitâ her iki mısraı birbiriyle kafiyele bir beyittir. Diğer vâsitâların ikinci mısraları ilk vâsitâ ile kafiyeledir. Şiirin bütün vâsitâları bir araya getirilirse gazel şeklinde bir kıt'a elde edilir (msl. bk. Sanâ'î, s. 717—733: 15—18'er beyitlik 10 hâne; s. 747—759; Haşânî, s. 133—157, 173—189: 8, 9, 11, 13 hâneleri, 5 şiir; Avhâdî, var. 6^b v.d.: 7 hâne; Şeyhî, var. 15^a—18^b: 7 hâne).

IV. Tercîbin nâdiren tesâdüf edilen bir şekilde de, vâsitâlar birbiriyle kafiyele mısralardan teşekkül eder ve bütün vâsitâlar aynı kafiyele taşıır (msl. bk. Şeyhî, var. 18^a—20^b).

Tercîb ve tercîlerin gerek hâne sayısı, gerek hânelerin beyit adedi bakımından mabdut ve muayyen bir kaideye bağlı olmadığı yukarıda zikredilen misâllerden de anlaşılmalıdır. Her ne kadar bazı müellifler hânelerin 5 beyitten az, 10 beyitten çok olmaması gerektiğini (Bibiği'nin *al-Tahtârâniya* şerhinden naklen: S. de Sacy, *Chrestomathie arabe*, Paris, 1826, II, 503 v.d.), bir terkîb veya tercîin ilk bâneleri kaç beyit ise, diğer hânelerinin de aynı uzunlukta bulunmasını, en makbûl olan tarzın 11'er beyitli hâneler bulunduğunu (al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, s. 569) ileri sürerlerse de, bazı şâirlerde hâne sayısının 3'ten başlamak şartıyla 20 kûsûra kadar çıktığı, hânelerin beyit sayısının — yukarıda kaydedilen 4 tipte—istisnâlar bir tarafa, 5'ten başlayarak 18'e kadar yükseldiği görülmektedir. Ekseriyâ ilk hânedeki beyit sayısının şiir boyunca muhâfaza edildiği, fakat Sanâ'î, Haşânî, Sa'dî, Mevlânâ, Nesimî v. b. gibi bazı şâirlerin buna riayet etmedikleri de bu arada kaydedilmelidir.

V. Buraya kadar bahsedilen şekillerde tercî ve terkîblerin hâneleri gazel tarzındaki gibi

kafiyelelenmişlerdir. Bir başka grup tercî ve terkîblerde bir hâneyi teşkil eden beyitlerin bütün mısraları aynı kafiyele taşımaktadır. Bu bakımdan bahsedilecek gruptaki şekillerin hânelerinin beyte değil de, mısraa dayandığını düşünmek dâba doğru olacaktır. Her mısraın sonunda birbirleriyle kafiyele kelimelerin bulunması zarûreti, bu gruptaki tercî ve terkîblerin hânelerinin umûmiyetle kısa olması neticesini doğurmuştur. Bu şiirleri tercî ve terkîb olarak ayrı ayrı mütâlea etmek gerekirse, aşadaki belli-başlı tipleri saymak mümkündür.

a. Her hâneleri birbiriyle kafiyele mısralardan teşekkül eden, hâneye bağlı olmaksızın, aynı kafiyele iki mısradan ibâret vâsitâsı müteakiben aynen tekrarlanan tercîler (msl. bk. Farruhî, s. 404—428: 10'ar mısralık 24 hâne 2 şiir).

b. Bu tercîler arasında vâsitâsı ilk hâne ile aynı kafiyele olanlar da vardır (msl. bk. Fuzûlî, s. 331—333: 5'er mısralık 7 hâne; Nâilî, var. 59^a—60^a: 4'er mısralık 5 hâne; Şeyh Galib, s. 62—64, 65—75: 6'şar mısralık 5—7 hâneleri 7 şiir; s. 64—65: 4'er mısralık 6 hâne).

c. Bu grup içerisinde a maddesinde zikredilen tercîlerin terkîb şekli olup, vâsitâları birbiriyle kafiyele müstakil beyitler bâlindeki terkîbler (msl. bk. Fehîm-i Kadîm, var. 28^b—29^b: 8'er mısralık hânelerden müteşekkil, başlık: *Muâşşer terkîb-bend*; Şeyh Galib, s. 68 v.d., 71 v.d.: 6'şar mısralık 6 hâneleri 2 şiir).

d. Şekil itibâriyle bir evvelkinin aynı olup, ilk vâsitâsı evvelki bânelerin mısraları ile aynı kafiyele olan terkîbler (msl. bk. Fuzûlî, s. 327—329: 6'şar mısralık 9 hâne).

Belli-başlı şekilleri yukarıda gösterilmeye çalışılan tercî ve terkîblerin, çoğu zaman şâirlerin yeni şekiller aramaya çalışmasından doğduğu anlaşılan ve küçük bazı busûsiyetler taşıyan başka şekillerine de tesâdüf edilir (msl. bk. IV. maddede görülen şekle yakın olmakla beraber müstakil bir beyitle başlayan, bütün vâsitâlarının ikinci mısralarında asıl kafiyele önce ayrı bir iç-kafiye taşıyan bir terkîb: Rûhî, s. 4—6; V. c'deki şekle yakın olup, vâsitâları kendi arasında a b, a b şeklinde kafiyele bulunan ve hâneleri 4'er mısradan müteşekkil bir terkîb: Ziyâ Paşa, *Eş'âr-ı Ziyâ*, s. 37 v.d. Ziyâ Paşa'nın *terkîb-bend* başlığını taşıyan bu şiiri Fuzûlî'nin, s. 325 v.d. 'ındaki Habîbî'yi tanzîr ederek yazdığı bir müseddesine nazîredir).

Eskilerin musammatları arasında zikrettikleri ve tefrik gözetmevsizin *tercî* dedikleri bu nazım şeklinin gerek iç-kafiye ihtivâ eden gazel ve kasîde tarzındaki şiirlerle, gerek kıt'alar bâlindeki manzûmelerle bir akrabalığı bulundu-

bilir. Arap, İran ve Türk nazımlarında öteden beri müştereken kullanılan ve iç-kafiyeye istinad eden musammatların beyitten 4 mısralık kıt'alara geçiş en müsâit yolu teşkil edebileceği âşikârdır. Raşid al-Din Vaṭvât (*Ḥadâ'ik al-sihr*, s. 61), iki tarz musammatın hangisinin daha eski olduğunun bilinmediğini söylerken, ifâdesinden, onun bu şekiller arasında bir alâka düşündüğünü sezmeğe mümkündür. 4 mısralık kıt'alar, daha sonra geliştirilmiş, 5, 6 hattâ 11 mısralı musammatlar nazmedilmiştir. Bunlardan Arap şiirinde en çok kullanılanı tahmîs sûretiyle nazmedilen manzûmelerdir. İşte bu musammatların bir kısmı tercî ve terkiblerin V. maddede mütââle edilenleriyle birleşir. Meselâ kıt'alarının yalnız son mısraları değil de, beyitleri kafiye bakımından veya tekrarlanmak sûretiyle birbirleriyle bağli olan müzdevic veya mütekerrir muhammesler ve şâir musammatlar, V, b maddesinde zikredilen tercîlerin aynıdır. Bâzan divanlarda bir müzdevic muhammesin *muhammes tercîb-bend* (Nazmî, var. 567^a), bir mütekerrir müseddesin *müseddes tercîb-bend* (Nâilî, var. 60^{a-b}) adını aldığı görülür. Şeyh Galib'in V, b maddesinde zikredilen tercîleri (ki bunlar divanın yazmalarında da aynı başlığı taşır, msl. bk. Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 658, var. 34^b, 43^a; Süleymaniye kütüp., Esad Efendi kısmı, nr. 2676, var. 38^b, 47^a) mütekerrir müseddes ve müsemmenlerden, aynı şâirin divanında müseddes başlığı ile yer alan (msl. s. 77-82, 83 v.d.) bir takım şiirlerden farksızdır.

Bu arada oldukça eski tariblerde, bu şeklin Arapça şiirlerde de kullanıldığına işaret edilmelidir. Meselâ hicrî 485 (1092) 'te ölen Ahmed b. 'Abd al-Razzâk al-Taṭṭarâni'nin *al-Kaşidât al-Taṭṭarâniya* diye anılan meşhûr *al-Kaşidât al-tarci'iyâ'si* (5 beyitlik 6 hâne ve en sonunda vâsita yok), bir terkîb olup Nizâm al-Mulk'e yazılmış bir medhiyedir (şâir ve kasidesi için bk. Davlat-şâh, *Tazkira*, s. 27; S. de Sacy, *ayn. esr.*, II, 503, metin kısmı: s. 158-162, *G A L*, I, 252, *Suppl.*, I, 446). Bunda olduğu gibi bâzı şâirlerin (msl. Raşid al-Din Vaṭvât'ta dâima, Mu'izzî ve Mevlânâ'da bâzan) şiirin sonunda vâsitayı ihmal etmeleri, bu beyitlerin hâneler arasında bir bağ, bir halka olmasındandır. Aynı zamanda bu vâsitalar şiirde bir fikir ve mâna bütünlüğünü de te'min ederler. Vâsita, evvelindeki hânede anlatılan fikrin, duygunun hüküm hâlinde veciz ve te'sirli bir muhassasıdır. Bu sebeple vâsitaları aynı beyitten ibâret olan tercîlerde daha kesif bir mâna bütünlüğü hâkimdir. Her hânenin sonunda sözü aynı nok-

taya getirip bağlamak zarûreti, bu şiirlerde, şâir için bir güçlük de doğurur.

Tercî ve terkiblerde işlenilen mevzûlar muayyen değildir. Eski şâirler, bilhassa kasidelerinde terennûm ettikleri bir mevzûu bu tarz şiirlerde de işlemişlerdir. Bu sebeple mü-nâcaat, na't, medhiye, mersiye v.s.'ler arasında terkîb ve tercîlere sık-sık tesâdüf edilir. Bunlarda, aynen kasidelerde olduğu gibi, dâhilî bir planın tatbik edildiği de görülür. Şâir önce bir tasvir ile, şiire başlar. sonra asıl mevzûa girer. Eski müelliflerin tercîi „kıt'alara bölünmüş kasîde...“ diye târif etmelerinin (msl. bk. Şams-i Kays, göst. yer.) sebebi de budur.

Tercî ve terkibler muayyen bir vezinle yazılmaz. Uzun veya kısa, gazel ve kasidelerde görülen bütün vezinlere bu şiirlerde de tesâdüf edilir. Bu arada Türk edebiyatında çoğu birbirine âdeta nazîre mâhiyetinde olan bir grup mersiyenin, bu mevzûda nazmedilmiş terkîb ve tercîler arasında husûsî bir yer işgal ettiğine de temas etmek gerekir. En mükemmel nümûnesini Bâkî'nin meşhûr mersiyesinin (*Divân*, s. 75-80) teşkil ettiği bu şiirler, muzârî bahrihin *maf'âlu fâ'ilâtu maf'âlu fâ'ilun* vezni ile yazılmış olup, ekseriyâ aynı redif ve kafiyeleleri taşır (msl. bk. Ahmedî, var. 242^a—246^a; Şeyhî, var. 28^a—30^a. Kıvâmî, F. İz, I/1, 479—481; Ahmed Paşa, s. 86—90; Necâtî, s. 110—114; Lâmi'î, var. 49^b—54^a, 55^a—56^a: 3 şiir v.s.). Böylece Bâkî'nin, Türk edebiyatının en büyük san'at mahsûllerinden biri sayılan mezkûr şiirinin nasıl bir hazırlık zemininde yükseldiği görülmektedir. Bağdadlı Rûhî'nin büyük bir şöhrete ve te'sîre sâhip olan terkîbini de Rûşenî'nin terkîb ve tercîleri (*Divân*, var. 70—76^b) gibi hazırlayan eserler vardır. Türk şâirlerinin, çeşitli şekillerini sık-sık kullandıkları bu tarzın en güzel nümûnelerinden ikisini de Ziyâ Paşa'nın verdiği mâlûmdur. Bu husustaki başarısını bizzât ifâde etmekten kendini alamayan şâirin, terkîbinde, Rûhî'ye yetiştirdiğini söylemesi tevâzû itâdesi olarak kabul edilmiş (*İstî'âhât-ı edebîye*, s. 193), tercîi ise Türk edebiyatının en büyük „felsefî şiiri“ sayılmıştır (M. Kaplan, *Şiir tahlilleri*, s. 53).

Geçen asrın sonlarından itibaren Türk şâirleri, şiire bir takım yenilikler getirmek yolundaki çabımları sırasında da bu şekillerden istifade etmişlerdir (msl. Recâî-zâde Mahmud Ekrem [ölm. 1914] 'in şu şiirleri muhtelif terkîb ve tercî şekillerindedir: *Yadigar-ı şebâb'ın lahn* adını taşıyan bölümleri. *Yakacıkta bir mezarlık âlemi*, *Bahardan bir yoprak*. *Tahassür v.s.*, s. rasıyle bk. Kenan Akyüz, s. 81—85, 92 v.d., 104).

Bibliyografi: Farruhî, *Divân* (nşr. 'Ali 'Abd al-Rasûlî), Tahran, 1311 hş.; Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân, *Divân* (Tahran, 1296); Mu'izzî, *Divân* (Üniv. ktp., nr. FY 1112); Sanâ'î, *Divân* (nşr. Mudarris Rażavî), Tahran, 1341 hş.; 'Abd al-Vâsî al-Cabalî, *Divân* (nşr. Zabîh Allâb Şafâ), Tahran, 1339 hş.; Raşid al-Din Vaṭvât, *Divân* (Üniv. ktp., nr. FY 1549); Hâkânî, *Divân* (Cawnpore, Neval Kışor, ts., taş-basm.) Sa'dî, *Kulliyât* nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1317; Mavlânâ, *Divân-ı kabîr*, I—V (Üniv. ktp., nr. FY 334); trc. Abdülbâkî Gölpınarlı (İstanbul, 1957—1960; Avhadi, *Divân* (Üniv. ktp., nr. FY 523); Hâfiz, *Divân* (nşr. H. Pejman), Tabran, 1318 hş.; Ahmedî, *Divân* (Süleymaniye kütüp., Hamidiye kısmı, nr. 1082 m.); Nesimî, *Divân* (Üniv. ktp., nr. FY 1331; Şeyhî, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 324); Dede Ömer Rûşenî, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 797); Ahmed Paşa, *Divân* (nşr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1966; Necâtî, *Divân* (nşr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1963; Lâmi'î, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 671); Nazmî, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 920; Fuzûlî, *Divân* (nşr. Abdülbâkî Gölpınarlı), İstanbul, 1948; Bâkî, *Divân* (nşr. S. Nüzhet Ergun), İstanbul, 1935; Rûhî, *Divân* (İstanbul, 1287); Nef'î, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 2790); Fehîm-i Kadîm, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 5574); Nâilî, *Divân* (Üniv. ktp., nr. TY 1372); Şeyh Galib, *Divân* (Bulak, 1252); Ziyâ Paşa, *Es'âr-ı Ziyâ* (İstanbul, 1298); Davlat-şâh, *Tazkirat al-su'arâ* (nşr. E. G. Browne), London-Leiden, 1901 (*Persian historical texts*, I); S. de Sacy, *Chrestomathie arabe*, II (Paris, 1826); Kenan Akyüz, *Batı te'sirinde Türk şiiri antolojisi* (Ankara, 1953); Fahîr İz, *Eski Türk edebiyatında nazım* (İstanbul, 1966), I/1, 479—516; Mehmed Kaplan, *Şiir tahlilleri* (İstanbul, 1569), 4. tabı; Raşid al-Din Vaṭvât, *Ḥadâ'ik al-sihr* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1308 hş.; Şams-i Kays, *al-Mu'cam fi ma'âyir aş'âr al-'Acam* (nşr. Muhammed 'Abd al-Vahhâb Kâzvinî, Mudarris Rażavî), Tabran, 1314 hş.; 'Alî b. Muhammed Tâc al-Halâvî, *Dağâ'ik al-sîr* (nşr. Sayyid Muhammed Kâzîm İmâm), Tahran, 1962; F. Rückert, *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser* (Gotha, 1874), s. 77—80; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı Türki* (İstanbul, 1291); Ahmed Hamdî, *Teshîl 'ül-arûz* (İstanbul, 1289); Muallim Nâcî, *İstîlâhât-ı edebîye* (İstanbul, 1307); Gıyâs al-Din Muhammed Rampûrî, *Gıyâs al-lugât* (nşr. Muhammed Dabir Siyâkî), Tahran, 1337 hş.;

Sayyid Muhammed 'Alî, *Farhang-i Nizâm* (Haydarâbâd, 1342—1358); Hasan 'Amîd, *Farhang-i 'Amîd* (Tabran, 1343 hş.); *Dâ'irat al-ma'ârif-i Fârisî* (Tahran, 1345). (NİHAD M. ÇETİN.)

TERCÜMAN. [Bk. TERCÜMAN.]

TERCÜMAN. Daha çok tercemân şeklinde bir tasavvuf istilâhı olarak kullanılan bu kelime ile, bir dili, başka bir dile çevirip anlatan, söyleyen kişi ve bir suçtan sonra bağışlanmak için ifâde edilen ve niyâzı tazammun eden söz kast edilir; *tercemân* ve *tercüman* tarzında söylenir (*Kâmûs tercemesi*, İstanbul, 1250, III, 450; *Terceme-i Burhân-ı kâfî*, İstanbul, 1268, s. 178).

Fütüvvet erbâbiyle, hemen bütün erkânını fütüvvet erkânından alan Mevlevîlik ve Bektâşilikte, erkân esnâsında, muayyen zamanlarda yahut erkândan hâric, her hangi bir iş yapılırken okunan ve ekserisi manzum olan sözler *tercemân* denir. Abhâsiler zamanında ve müteâkip çağlarda yazılan ve fütüvvet erkânından ziyâde âdâbından habesden fütüvvet kitaplarında tercemânlara pek rastlamıyorsak da, bundan fütüvvet ehlinde tercemân olmadığını istihraç etmek gerekmez (Abdülbâkî Gölpınarlı, *İslâm ve Türk illerinde fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1949—1950, XI, nr. 1—4). XIII. asırda Burgâzî tarafından Türkçe olarak tasnif edilen „*Fütüvvetnâme*“de de, tercemânlara rastlamıyoruz (Abdülbâkî Gölpınarlı, *Burgâzî fütüvvetnâmesi*, *ayn. mecmua*, 1953—1954, XV, nr. 1—4). XV. asırda Fâtih Sultan Mehmed zamanında Şeyh Seyyid Aynî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin tarafından yazılan „*Fütüvvetnâme*“de istişhad yoluyla zikredilen beyitlerden başka şedd bağlamaya âit [bk. mad. ŞEDD] ve Peygamber'le öndeki imâmın adlarını, „üç Muhammed, dört 'Alî, iki Hasan, bir Hüseyin, bir Mûsâ ve bir Ca'far“ tarzında hü-lâsa yollu zikredilen iki tane manzum Türkçe tercemân bulunmaktadır (Abdülbâkî Gölpınarlı, *Şeyh Seyyid Aynî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in fütüvvetnâmesi*, *ayn. mecmua*, 1960, XVII, nr. 1—4, ayrı basım, s. 74 v.d.). Bursa Şafîî kadısı Sayyid Muhammed b. al-Sayyid 'Alâ al-Din al-Husaynî al-Rażavî tarafından 931 saferinde (1524) te'lif edilen ve „*Miftâh al-dağâ'ik fî bayân al-futuuvva va'l-hakâ'ik*“ adı verilen Türkçe „*fütüvvetnâme*“de ise, bir hayli tercemân mevcut olup, bunlara, „*Tercemân-ı lisân*“ denilir (busûsî kütüphanemizdeki içindeki yanlışlara nazaran müellif nüshasından istinsah edildiğini sanığımız nüsha, var. 28^a). Nitekim, tamamiyle

fütüvvet erkânıyla beslenen, şeddi kabûl eden, fütüvvet mertebelerini alan Rifâilîk'te, bu ıstılâh bulunmaktadır. Şamlı Şayh Yâsin'in halifesi olup, Hâce-zâde diye anılan Muhammed Tâhir b. 'Abd Allâh b. İsmâ'il tarafından 1122 zilhiccesinde (1711) yazılan „Minhâc al-Murîdîn“'de de, „İmdi ol makamda durup aşhâb-ı tarîkâ garâmet çeküp ki ana tercemân-ı kadem derler ve dâhi tercemân-ı lisân sôglemeğe derler“ sözlerini okuyoruz (son tarafları Rifâilîk'e âit olan bu eser, Rażavî'nin fütüvvatnâmesinin aynıdır denilebilir; ancak fütüvvetle Rifâilîk arasındaki birliği belirtmesi bakımından çok ehemmiyetlidir (husûsî kütüphanemizdeki müellifin el-yazısı nüsha, var. 15^a). Seyyid Hüseyin'in „Fütüvvetnâme“'sindeki on iki imamın adı geçen manzum tercemân, Rażavî'nin „Fütüvvetnâme“'sinde tennûre tercemânı olarak zikrediliyor (var. 30^b). „Miftâh al-dağâik“'te, Âdem peygamberin, Tanrı buyruğuna uymaması yüzünden tövbe edişi anlatılırken, okuduğu rivâyet edilen Arapça duâ ile, Kur'an'ın XII. sûresinin 23. âyeti de „tercemân“ olarak anılmaktadır (var. 3^a). „Miftâh al-dağâik“'te icâzet, eşik, selâm, huzûr, tühfe, tennûre, selâm, traş, şedd, hatâ ve helva pişirmeye, bir yerden bir yere göndermeye, götürmeye âit, yukarıda söylediğimiz Arapça duâ ve âyetten başka birisi „Bu fakir aydur“, diğeri „li mu'allifihi“ kaydıyla Rażavî'ye âit iki Türkçe, yine „li mu'allifihi“ kaydıyla bir Farsça tercemândan başka, yukarıda arz ettiğimiz imamları anan tercemânla berâber, yirmi üç tane Türkçe, dokuz tane Arapça, yirmi dört tane de Farsça tercemân vardır; Türkçelerden birini (var. 28^b), Nesimî divânında buluyoruz (İstanbul, 1260, s. 122 v.d.; 122. sayfadaki ilk kıt'ada, bâzı Erkân-nâmeler de bu kıt'a ile birleştirilmiş ve tercemân, bu sûretle dört beyit olmuştur). Bu tercemânların hepsi de manzumdur. „Miftâh al-dağâik“ nüshasının sonunda da, kitabın bitiminden sonra üç Türkçe manzum tercemân daha, aynı yazıyla yazılmıştır. Metindeki tercemânlardan hatâyâ âit âyeti, eşik tercemânını, „li mu'allifihi“ kaydıyla yazılan icâzet tercemânını, iki hatâ tercemânını ve Nesimî'ye âit kıt'ayı, Bektâşîlere âit tercemânlar arasında bulmaktayız (1187 zilkâdesinde Ahmed Atullah tarafından yazılan bizdeki tercemân ve tekbirler ve Erkân-ı traş mecmuası). Aynı tercemânları, yine Bektâşîlere âit tercemân ve erkân mecmualarının çoğunda görürüz (meselâ bizdeki, Divrik'in Göverenlerli karyesinden Nebî oğlu İsmâ'il Baba'nın, derviş Ahmed'e yazdığı muahhar bir tercemân ve er-

kân mecmuası). Nitekim hatâ tercemânı Nesimî'ye âit kıt'a (çerâğ tercemânı olarak), tacî, babaya teslim ederken okunacak tercemân, eşik tercemânı ve manzum hatâ tercemânı, Ahmed Rif'ât'ın, „Mir'ât al-makâşid fi def' al-mafâsid“ inde de vardır (İstanbul, Vezirhânî, İbrâhim Efendi matbaası, taş-basması, 1293, s. 279, 289, 290 v.d.).

Bektâşî „erkân-nâme“ lerinde, çok defa tercemân, niyet, gül-bank ve tekbirle de karıştırılarak yazılmış, meselâ, tarîkata girecek kişinin gusûl ederken okuyacağı niyete „Tercemân-ı gusûl-ı tarîkat“, çerâğ tekbirine „Tercemân-ı çerâğ“, baba tarafından dervişe teslim kıldıktan sonra okunan tekbiire „Tercemân-ı tekbir-i teslim“ başlıkları konmuştur (Aynî, s. 278, 281, 286). Niyet, şer'î bir işe, bir emri icrâyâ başlanırken okunan, yâhut kalbden geçirilen, Allah rızâsı için yapıldığı belirtilen sözdür; tekbirse, meselâ şeyh, dervişe arakiye, yâhut tac giydirdikten sonra arakiye, yâhut tacî „tekbirlemesi“, yâni bâzı duâlarla tekbir getirmesidir; tercemân ise, alelâde işlerde, söz-gelişi sabahleyin kalkarken, geceleyin yatarken, yolculuğa çıkarken, elbise değiştirirken, tekkeye gelip babanın, şeyhin huzûruna girerken, yâni her bangi bir işi görürken okunan manzum, yâhut mensur ve tertiplenmiş sözlerdir ki, bunları okumak, söylemek, tarîkatta gelenek bâline girmiştir. Tercemân, çok defa „gül-bank“ la da karıştırılmaktadır; halbuki gül-bank, tercemân gibi muayyen ve müretteb olmakla berâber daha uzun ve mutlaka mensur, ekseriyetle secîli duâdır ki, bunu tek olarak ve bir toplulukta şeyh, yüksek sesle okur. Mevlevîlerden başka diğer tarikatlarda, Bektâşîler de dâhil tarikat mensupları, gül-bank okunurken, bir ağızdan ve yüksek sesle, şeyhin sesini bastırarak derecede durmaksızın, „Allah Allah“ derler, sonunda şeyh, tarîkat pîrinin adını anarak „hû“ deyince hepsi de „hû“ der ve gül-bank biter. Bektâşîler, gül-bank çekilirken, ellerini mühürleyerek yâni parmaklar düz bir halde sağ ellerinin bir kısmını sol ellerinin üstüne koyarak yere kapattırlar, alınları ellerinin üstüne gelir; gül-bank bitince ellerini öpüp kalkarlar. Diğer tarikatlarda yalnız eğilerek, başlarını eğerek „Allah Allah“ zikrine koyulurlar.

Mevlevîlerde de gül-banklarla tercemânlar karıştırılmıştır. Meselâ, yine fütüvvet ehlinde geçen ve yukarıda arzettığımız gibi on iki imamı anan Farsça kıt'aya „sefer gül-bangî“ denildiği gibi „sefer tercemânı“ da denir. Ayrıca Farsça bir beyit olarak da bir „sefer tercemânı“ vardır (Abdûlbâkî Gölpinarlı, *Mev-*

levî âdâb ve erkânı. İstanbul, 1963, s. 130 v.d.). Gece yapılan mukabeleden sonra çerâğları dinlendiren (söndüren) türbedârın okuduğu Türkçe beyit de bir „tercemân“dır. „Nikâh gül-bangî“ndan önce okunan Mevlânâ'nın Farsça bir beyti de bir tercemân mâhiyetindedir (Aynî, *agn. esr.*, s. 149) Bâzı tercemânlardan sonra kısa bir gül-bank da çekilmesi, bizce tercemânla gül-bangî birbirine karıştırmıştır.

Tercemânın bir başka mânaya da geldiğini biliyoruz. Bir hatânın bağışlanması için verilen paraya ve kesilen kurbana da tercemân denildiği Bisâtî adlı bir alevînin, Şâh Tahmâsp I. zamanında (930—938=1523—1575) yazdığı „Manâkıb al-asrâr bahat al-ahrâr“ından anlıyoruz. Bir hakıma tam bir „fütüvvet-nâme“ olan bu eserde, sâfilîğin şartları anlatılırken, bunları yerine getirmeyenden muayyen bir akçe tercemân alınacağı, o şahsa „bir tarîk ilzâm edileceği“ yâni sopa vurulacağı, anlatılıyor (husûsî kütüphanemizdeki 1017'de yazılmış nüsha, var. 29^a — 30^a). Yine aynı eserde, Cebârîl'in vahiy getirdiği Peygamber'in ayağa kalktığı, bu yüzden de Cebârîl'in benliğe düştüğü, bu henlikten, kusurdan sonra Peygamber'in, Cebârîl gelince ayağa kalkmadığını, Cebârîl'in sorusu üzerine Peygamber'in onun kusurunu söylediği ve emriyle „Alî'nin, „Cebârîl'in sitemin sürüp erkân üzerine tarîk çaldığı“ ve „tercemân kestigi“ bildiriliyor ki „tarîk çalmak“, sopa vurmak, tercemân kesmek de kurban kesmektir (Aynî, *agn. esr.*, var. 36^a — 37^a). Aynı bahiste, tercemânı kestiren veya kesenin de, „makbûl“ olduğundan, etinden yiyebileceği bildirildikten sonra „ammâ şer'at kavminden sakınmak gerek, ehlî zâhîde göstermeyip, vermemek gerek, yedirmemek gerek; bir kişi tercemân lokmasının ehlî zâhire veya bir münkir, münâfık verse, yedirse, benim etim yedirmiş gibidir“ sözleri, bunu daha da açıklamaktadır (var. 37^a). „Dâr tercemânı“ndaki, „canım kurban, tecim tercemân“ sözü de bunu gösterir.

Alevî-Bektâşîlerdeki mensur tercemânlardan bir kaçına da işâret etmek yerinde olur:

Dâr tercemânı: (Kur'an'ın VII. sûresinin 23. âyeti okunduktan sonra) „Allah Allah“, elim arda, özüm darda, yüzüm yerde, erenlerin Dâr-ı Mansûr'unda, Mübâmmet Ali divânında, Hakk'ın huzûrunda, canım kurban, tonim tercemân, fakîrin elimden, dilimden, ağrımış, incinmiş can karındaş varsa, dile yelsin, Allah eyvallah. hû dost (Mir'ât al-nağâşid, s. 283).

Meydan tercemânı: Allah dost, hâzır, gâib, bâtın ve zâhir, ayn-ı cem âyinleri-

nin gül-cemâllerine âşık olsun, Allah eyvallah, hû dost (Aynî, *agn. esr.*, s. 292).

Meydanda tâlip, mürşid buzûruna götürülürken dört kapı selâmı: Esselâmü aleyküm şer'at erenleri, Esselâmü aleyküm tarikat pîrleri, Esselâmü aleyküm hakikat şahları, Esselâmü aleyküm mârifet kâmilleri (husûsî kütüphanemizdeki mecmua).

Çerâğ uyarma (mınları yakma) tercemânı: çerâğ-ı rûşen, fahr-ı dervîşân, dem-i âlişân, küşad güden-i meydan, kerem-i şâh-ı merdan, dem-i pîr-ı pîran, şâh-ı Horasan, ber cemâl-i Muhammed, kemâl-i Ali, nûr-i İmam Hasan ve İmam Husayn, Âli-i Muhammed râ bülen salavat (*agn. esr.*).

Çerâğları uyandırken kullanılan incecimumu dinlendirirken okunan tercemân: Çerâğ-ı bâtın idi nûr-u Ahmed ayân oldu doğup nûr-u Muhammed (*agn. esr.*).

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

TERCÜMAN (A.), aslında t-r-c-m dörtlü kökünden gelen bu kelime tercüme yapan kimse mânasına gelmekte olup, Arapça'da sâdece *turcuman*, Türkçe'de ise, *tercümân* ve *tercemân* şekillerinde kullanılmaktadır. Kelimenin r-c-m üçlü kökünden geldiği ve baştaki t harfinin zâid olduğu ileri sürülmüş ise de, bu iddia kabûl edilmemiştir (bk. M. Tayyib Okiç, *Hadis'te tercüman, İlahiyat Fakültesi dergisi*, Ankara, 1966, XIV, 28).

Ârâmî bir menşeden gelip, en eski şekli *targmāna* ve *targem* olan bu kelime, İbrânice'ye *targum*, Âsur Babilcesi'ne *targumanu* olarak geçmiştir. Az-çok benzer şekillerde bemen-bemen bütün Avrupa dillerine (Latince'de *turcimanus*, *dragumanus*, *dracmandus*, *turchimannus*; İtalyanca'da *drogmano*, *dragomano* veya *turcimanno*; Fransızca'da *drugement* ve *drugement* (XII.—XIII. asırlar), *drogman*, *truchement* (hugünkü); İspanyolca'da *turchiman* veya *trujaman*; Almanca'da *dragoman*; Portekizce'de *turgeman*; Katalan dilinde *turcimany* ve *trutziman*; Sicilya dilinde *draumannu* veya *dragumannu*; Bulgarca'da *dragomanin*; Sırpça'da *terdzuman*, *dragomani*; Lehçe'de *turzymen* şeklinde geçmiş olduğu görülür (bk. H. Acaryan, *Etimolojik lugat* [Ermenice], Erivan, 1928, II, 1148 v.d.; krg. D. Guiseppe Barbera, *Elementi Italo-Sicula-Veneziano-Genovese nei linguaggi Arabo e Turco*, Beyrut, 1940, s. 137).

Türkçe'nin muhtelif lehçe ve devirlerinde tercüman karşılığında olmak üzere *dilmaç* kelimesi kullanılmakta idi (bu kelime için bk. P. Jyrkankallio, *Zur Etymologie von russ. tolmac*

„dolmetscher“ und seiner türkischen Quelle, *Studio Orientalia*, Helsinki, 1952, XVII/8; J. Németh, *Zur Geschichte des Wortes tolmacs*, „dolmetscher“, *Acta Orientalia Hungarica*, Budapeşte, 1958, VIII/1).

Tercümanlar devletler arasındaki siyâsî ve ticarî münâsebetleri te'min eden birer me'mur olarak, çok eski zamandan beri tarîb sahnesinde görünmekte olup, eskiden hükümdarların yanında da yabancı dil bilenler bulunmakta idi. Nitekim, Peygamber devrinde, dış münâsebetlerde Farsça, Habeşçe, Grekçe, Kiptîce (Koptça) dillerine vâkîf elçiler kullanıldığı gibi, Şâsânî hükümdarının sarayında „Arap işleri ile meşgul“ olan bir kâtibin aynı zamanda tercümanlık vazifesi yaptığı, imparator Heraklius devrinde Bizans'ta Arapça tercüman kullanıldığı bilinmektedir. Abbâsî halifelerinin saraylarında da Grekçe, Kiptîce, Nabatîce'yi ve diğer dilleri konuşan vazifeliler vardı. Tercümanlık, kesin bir me'mûriyet olarak, Abbâsî imparatorluğunda VIII. asırdan beri tâkip edilebilmektedir. 917'de Bizans imparatoru Konstantin VII.'in gönderdiği elçilere, Abû 'Umayr 'Adî b. 'Abd al-Bâkî al-Turcuman tercümanlık yapmıştır (M. Tayyib Okiç, *ayn. esr.*, s. 33 v.d., 41—45). Bu vazifeye Mısır Memlûkleri ve Anadolu Selçuklu devleti teşkilâtında mühim bir me'mûriyet olarak tesâdüf edilmektedir. Anadolu Selçuklularında, tercüman tâyini hükümdar fermânı ile vuku bulmakta olup, Kemâleddin Mehmed'in tercümanlık mansıbına tâyinine dâir olan ferman bu hususta iyi bir misâldir; aynı zamanda bu zâtın sâhib olduğu ünvan, onun askerî bir mevkîden geldiğini göstermektedir (Osman Turan, *Türkiye Selçuklularına âid resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 18 v. dd.). Tercümanların, yabancı devletlerle muhâberayı te'min etmelerinin dışında, aynı zamanda Divân-ı Mezâlim'e gelen yerli ve yabancıların dâvalarına da aracılık yaptıkları, dâvacıların veya dâvalıların şikâyetlerini tercüme ederek münşilere havâle ettikleri anlaşılmaktadır. Alâeddin Keykubad devrinde bu mevkîde iki tercüman ve dört münşiden fazla adam yoktu (Osman Turan, *II. Keykâvus'a âid bir temlik-nâme, Zeki Velidi Togan armağanı*, İstanbul, 1954—1955, s. 162).

Osmanlı devrinde tercümanların büyük ehemmiyeti vardı. Bu müessese veya me'mûriyetin ne zaman te'sis edildiği kat'î olarak bilinmemekle beraber, diğer devletlerle olan münâsebetlerde yabancı dil bilen me'murların kullanıldığı muhakkaktır. Yabancı elçilerle konuşmayı veya hârice gönderilenlerin gittikleri memleketlerin devlet adam'arı ile anlaşmasını te'min etmek için tercüman kullanılmış olduğuna

şüphe yoktur. Çok dağınık, fakat kat'î olmayan bilgiler muvâcehesinde, Osmanlı imparatorluğunda, tercümanlığın XIV. asır sonlarında mevcut olduğu söylenebilir; bir diğer iddiaya göre ise, bu me'mûriyet Fâtih Sultan Mehmed devrinde te'sis edilmiştir. Fâtih devrinde meşhur Trabzonlu Georgios Amirutzes'in, hüümdârı, bâzı Grekçe eserler hususunda aydınlatığı ve onları tercüme ettiği mâlumdur; fakat, bu zâtın siyâsî konuşmalarda tercümanlık yaptığı bilinmemektedir (D. Adolf Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin, 1933, s. 25, 31). Kat'î olmamakla beraber, öyle anlaşıyor ki, bu devirde Türkçe bilen Rum tercümanlar kullanılmıştır. Bâzı yazışmaların Rumca yapıldığı da görülmektedir. Fâtih devrinde tesbit edilebilen ilk tercüman, 1479 tarihli bir anlaşmayı Venedik'e götürülen ve bunun dışında bakında başka hiç bir şey bilinmeyen Lütfi Beydir (VI. Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed Han hazretlerinin devrine âit tarihî vesikalar*, İstanbul, 1945, s. 28). Belki de bu zât tercümanlık yapmamış, beraberinde Türkçe de bilen bir Rum götürmüştür. Cem Sultan'ın yanında da Dimitrios Sofyanos tercüman olarak vazife görmekte idi. 1502 yılında Osmanlı-Venedik anlaşmasını elçi sıfatı ile Venedik'e götürülen Sü-başı Ali Bey de tercümandı (Bu hususta bk. I. Melikoff, *Bayezid II. et Venise, Turcica*, Paris, 1969, I, nr. 2, s. 134. nr. 4, s. 140 v. d.).

Tercümanlık müessesesi XVI. asırdan itibaren büyük bir gelişmeye mazhar olmuş ve devlet teşkilâtının bâzı hususlarda vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. Bu müesseseyi: 1. Divân-ı hümayûn tercümanlığı, 2. Eyâlet-tercümanları, 3. Askerî ve eğitim müesseselerinde kullanılan tercümanlar (XVIII. asırda), 4. Yabancı elçi ve konsolos tercümanları olmak üzere dört kısımda tetkik etmek yerinde olacaktır.

1. Divân-ı hümayûn tercümanları: Bu vazifenin XVI. asır başlarından itibaren mevcut bulunduğu anlaşıyor. İlk zamanlarda bu me'mûriyeti yapanların hristiyan iken müslümanlığı kabul etmiş, dil bilen kimseler olduğu dikkati çekmekte olup, bunlardan bâzısı devrin dış siyâsetinde mühim roller ifâ etmişlerdir. Kanunî devrinde Tercüman Yunus Bey (hiç olmazsa 1536'da) bu vazifede bulunmakta idi ve bu makamı uzun müddet işgal etmişti; hattâ Venedik ile yapılan anlaşmayı (1542'de, bizzât Venedik'e götürmüştü. Yunus Bey'in bu gibi vesileler ile iki defa adı geçen şehre gönderildiği bilinmektedir (M. Tayyib Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesikalar külliyyatında bulunan Kanunî devri belgeleri*, Bel-

geler, Ankara, 1964, I/2, s. 146, 151, Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the magnificent*, 315). Öyle anlaşıyor ki, bu devirde divân-ı hümayûna bağlı, sayısı tam olarak tesbit edilemeyen bir tercümanlar kadrosu mevcut olup, bir yabancı elçi geldiği zaman, bunlardan bir tanesi yanına verilmekte idi. Buna bir misâl olmak üzere, yeni gelen İspanya elçisine, Abdullah-oğlu Cafer'in tercüman olarak verildiği kaydedilmektedir (Başvekelet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Ruûs defteri*, nr. 238, s. 281). Bir tercüman vefat ettiği zaman yerine oğlu tâyin edilmekte idi. Nitekim, 1576'da vefat eden tercüman Ferhat'ın yerine Canik sancağında timarı olan oğlu Mehmed tâyin edilip, kendisine İstanbul'da bulunan Macar „taifesinin“ tercümanlığı vazifesi verilmiştir (*Ruûs defteri*, nr. 230, s. 328). O devirde bir baş-tercümanlık olmamasına rağmen, tercümanlar arasında fazla dil bilen kimseler devletin dış münâsebetlerinde kullanılmışlardır. Bu şekilde Tercüman Yunus Bey'den sonra siyâsî münâsebetlerde ismi geçen kimse, tahminen 1560—1569 tarihleri arasında bu vazifede bulunan, aslen Lehistanlı olan İbrahim (Joachim Strasz) Etendidir (Busbeck, *Türk mektupları*, Türk. trc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1939, s. 152, 291, 293 v. d.). Bu şekilde faâl rol oynamış bir diğer tercüman da, sslen Macar olan Murad'dır (bunun için bk. F. Babinger, *Der Pförtendolmetsch Murad und seine Schrift, Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, 1927, s. 33—54). Aynı devirde divan tercümanı olarak vazifelendirilenlerin müslümanlığı kabul etmiş Macar, İtalyan, Leh, Alman, Rum asıllı kimseler olduğu dikkati çekmektedir. Divân-ı hümayûn'da kaç tercüman olduğu tesbit edilememektedir; fakat, bir kayda göre, XVII. asırda sayıları dört kişi idi. XVII. asır ortalarından sonra divân-ı hümayûn'da yavaş yavaş Osmanlı teb'ası Rumlardan dil bilenlerin de vazifelendirilmeğe başlandığı görülmüyor. Girit seferini sona erdirmeye çalışan sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa, Kandiye muhâsarasında ve sonraki sulh görüşmelerinde kendisine büyük yardımı dokunan Panayoti Nicoussios Mamonas (? —1673) adlı, Padua'da tıp tahsili yapmış olan, Sakızlı bir Rum'u, 1669'da divân-ı hümayûn baş-tercümanı tâyin etmiş, bu vazife 1821'e kadar Fenerli Rum beylerinin uhdelerinde kalmıştır (Runciman, *The Great church in captivity*, London, 1968, s. 364). Divân-ı hümayûn tercümanı olan kimseye diğer hristiyan teb'aya müşâade olunmayan sakal bırakmak, dört hizmetkârı olmak, ata binmek ve kürk giymek gibi müsâadeler verilmiştir. Panayoti Nicoussios Mamonas'tan sonra divân-ı hümayûn baş-tercümanlığına İsker-

let-zâde Aleksandr Mavrokordato getirilmiştir. Bu zât „mahrem-i esrâr-ı devlet“ olduğundan, elçilik ünvanı ile, Karlofça sulh müzâkerelerine Reisülküttâb Râmî Mehmed Efendi ile birlikte me'mur edilmiştir (Raşid, *Tarih*, II, 436). Divân-ı hümayûn baş-tercümanlarının XVIII. asır başlarında, yani 1709 yılında, ilk defa İskerlet-zâde Nikola'nın önce Bogdan voyvodalığına, müteâkiben de Eflâk voyvodalığına tâyin edilmesi, sonraları da divân-ı hümayûn tercümanlığının, ayrıca Eflâk ve Bogdan voyvodalığının Argiropulo, Aristaki, Kallimaki, Kantakuzin, Karaca, Hançeri, Mano, Mavrokordato, Mavroyani, Mouruzi, Negri, Rizo-Neropolu, Rizo-Rangavi, Rosetti, Schina, Suço (Soutzo), Sturea ve İpsilanti gibi bepsi Fenerli olan âilelerin inhisârında kalması (A. A. Pallis, *Greek Miscellany*, Atina, 1964, s. 104) neticesi Fenerli Rum beyleri Osmanlı cemiyet ve teşkilâtı içinde çok mühim roller oynamışlardır (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı-oğlu, *Onsekizinci asırda Bogdan'a voyvoda tâyni, Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, I, 32—37).

Divân-ı hümayûn baş-tercümanlığı yukarda zikredilmiş olan âileler arasında büyük bir rekâbet mevzûu olmuştu. Baş-tercümanların maiyetinde sekiz adet „dil-oğlanı“ ve on iki hizmetkâr bulundurmaları hükûmet tarafından kabul edilmişti. Bunlar da Rum olup, hepsi de cizyeden muaf tutulmuşlardı; her hangi bir anlaşmazlık olmaması için, baş-tercüman, maiyetinde olan bu insanların her biri için ayrı-ayrı — me'mûriyetlerine dâir — emir verilmesini arzual ile talep ederdi, bunun üzerine divân-ı hümayûn'da tutulan kayıtlara bakılarak, yapmaları gereken işler gösterildikten sonra, her birinin ayrı-ayrı eşkâlleri belirtilmek sureti ile, bunlara cizyeden muaf olduklarına dâir, muaf kâğıtları verilir (Başvekelet Arşivi, Ali Emîri tasnifi, III. Mustafa kısmı, nr. 21984). Baş-tercümanın vazifesi, sadrâzâmın yabancı devlet temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde bulunup, konuşulanları tercüme etmek olduğu için, tamamen dış işlerine âittir; aynı zamanda dışardan gelen evrakı da Türkçe'ye çevirirlerdi. Bu bakımdan, bunlar, devletin tâkip ettiği siyâsetin en gizli teferruatına bile vâkıftı; İstanbul'daki elçiliklere giderek, elçilerle bizzât konuşur ve yaptıkları konuşmaları bir „takrir“ ile sadrâzâma arzederlerdi (Başvekelet Arşivi, Ali Emîri tasnifi, III. Mustafa kısmı, nr. 26208; krş. Raşid, IV, 241). Yabancı bir devlet elçisi divân-ı hümayûna geldiğinde onu bizzât baş-tercüman karşılar ve sadrâzâmın hazır bulunduğu toplantıda yapılan konuşmaları yekdiğerine tercüme ve daha sonra elçinin sunduğu takrirî sadrâzâma izah ederdi (Zarif Orgun

Osmanlı imparatorluğunda nâme ve hediye getiren elçilere yapılan merâsim, Tarih vesikaları, İstanbul, 1942, I, sayı 6, s. 409). Hâricîten gelen her türlü nâme, takrir v. s. gibi vesikaları divân-ı hümayûn baş-tercümanları Türkçe'ye çevirirler, gereken cevap da yine onlar tarafından garp dillerine tercüme edilirdi. Yalnız Arapça ve Türkçe olarak gelen yazışmaları görmezlerdi; zîrâ bu vesikalar doğrudan-doğruya sadrâzama ulaştırılırdı. Devletin, tâkip ettiği her türlü açık ve gizli siyâsetini bilen tercümanlar, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında artan İngiliz, Fransız ve Rus nüfûzunun te'sirinde kalarak, bu devletlerden, kendi temâyül ve düşüncelerine muvafık olan her hangi birinin siyâsi menfaatine uygun bir şekilde davranmaya başlamışlardı. Bir zamanlar pek belli olmayan bu davranışları, daha sonra kendilerinden şüphe edilmeye hak kazandıracak şekilde, iki taraflı çalışmaları neticesinde, ortaya çıkmıştı. Bu hususta, siyâsi menfaatlerinin, divân-ı hümayûn tercümanlarının Rusya gibi, rakip bir devlet tarafına meyltmeleri neticesi, akamete uğradığını gören diğer bir devletin (meselâ: Fransa) hâriciyesi tarafından, zaman-zaman Osmanlı devletinin dikkati çekilmiştir (Başvekkâlet Arşivi, *Hatt-ı hümayûn*, nr. 5766 b). Bu bakımdan Selim III. devrinde divân-ı hümayûn tercümanlığına tâyin edilen Rum beylerinden şüphe edilmeye ve bu me'mûriyet müslümanların tâynini düşünülme-ye başlandı ise de, divân-ı hümayûn tercümanı Eflak ve Boğdan voyvodalığına tâyin olup, yerine bir başkası getirilinceye kadar vekâleten idâre edildi (Ali Emîrî tasnifi, III. Selim kısmı, nr. 14715). Mahmud II. devrinde tercümanlığa Fenerli Rum beylerinden tâyin yapılması usûlünden, bu zümreye mensup bir baş-tercümanın Rum ibtilâliyle ilgili olduğu iddiası ile katlınden sonra, vazgeçildi (1821) ve evvelce olduğu gibi bu vazifeye müslümanlardan birinin getirilmesi kararlaştırıldı. Bunun için Mühendishâne hocası Yahya Efendi, oğlu ile beraber, Bâbîâli'ye celbedildi ve yanına divan kâtiplerinden bir-iki kişi verilerek, bir müddet Rumea ve Fransızca tahrîrâtın tercüme ve okunmasına me'mur edildi; ancak bu deneme tatmin edici olmadığından, divan kalemlerinden kabiliyetli kimseler, Yahya Efendi'nin nezâretinde Rumea ve Fransızca'yı yazacak hâlo gelip, bu makama tâyin edilinceye kadar, divân-ı hümayûn baş-tercümanlığına, muvakkat kaydı ile, Fenerli meşhur âilelerden olmayan „bî-taraf“ Rumlar arasından birinin vekâleten tâynine karar verildi; İstavrakı adlı bir zât bu işe vekâleten me'mur tâyin edilmekle beraber, Yahya Efendi, yanında olan bir-iki

„mübeyyiz“ ile, yapılan tercümelere dikkat edecekti. Başvekkâlet Arşivi, *Hatt-ı hümayûnlar*, nr. 48823). Daha sonra divân-ı hümayûn tercümanlığına müslümanlar ve Türkler arasından tâyin yapılmaya başlanmıştı. Yahya Efendi'nin vekâleten yaptığı baş-tercümanlık onun vefatından sonra İshak Efendi'ye asâleten tevcih olunmuştur. Divan kâtiplerinden Esrar Efendi de yanına „tercüman yamağı“ olarak tâyin edilmiştir. Ayrıca, Rum tercümanlar zamanında kendilerine ayrılmış olan tahsisat, bu defa maâş şekline konarak, divân-ı hümayûn tercümanlarına tahsis olunmuştur (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 719). Bu vazifeye, daha sonra İshak Efendi'nin yerine Esrar Efendi getirilmiş, fakat neticede bu işlerin bir kaç kişi ile görülemeyeceği anlaşıldığından, gelişen ve artan işleri yürütmek için bir „tercüme odası“ kurulmuştur. Esâsen bu devirde divân-ı hümayûn tercümanlığı kadrosu tercüme odasında yetiştirilmiş me'murlarla takviye edilmekte idi (Lûtfî, *Tarih*, IV, 99). Tercüman veya tercüme odası diye bilinen bu dâire, devletin ihtiyaç duyduğu yabancı dil bilen elemanları yetiştirmek gayesi ile kurulmuştu (Lûtfî, *ayn. esr.*, V, 105). XIX. asır sonlarında, yani 1878 (1295)'de, divân-ı hümayûn tercümanlığı tâbiri bir me'mûriyet olarak vardı (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nr. M. Câvid Baysun, Ankara, 1953, I, 18). 28 zilhicce 1256 (21 şubat 1841) tarihli bir vesikaya göre, tercüme odasında 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı evvel, 5 sınıf-ı sâni, 17 mülâzım, 1 muallim olmak üzere 29 kişi bulunuyordu (Cevdet tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 441). Bundan divân-ı hümayûn baş-tercümanı karşılığı olarak, artık „mütercim-i evvel“ istilâhının kullanıldığı anlaşılmaktadır; fakat bu me'mûriyet hiç bir zaman ön safta olmamış, tercüme odası bünyesinde kalmıştır. Tercüme odası, Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar devam etmiş, tabii olarak daha geliştirilmiş, bu meyanda mütercim-i evvele bir de muâvin tâyin olunmuştur (bk. *Salnâme-i devlet-i Osmaniye*, 1315, s. 53).

2. Eyâlet tercümanları: Osmanlı hâkimiyetinin yayıldığı ve merkezin doğrudan-doğruya mürâkabe ettiği eyâletlerin bir kısmı, yabancı ırk ve kavimlerden meydana gelmiş topluluklarla meşkûn olduğu devirlerde, eyâletlerde idâre ile balk arasındaki münâsebeti te'min etmek için tercümanlar kullanılmıştır. Ancak eyâletlerde halk biri mahkemeler, diğeri de eyâlet merkezî idâresi olmak üzere, iki şekilde idâre ile karşı-karşıya kaldığından, ihtiyaç duyulan tercümanları, A. Eyâlet „divan“ tercümanı, B. Mahkeme tercümanı olarak iki ayrı kısımda mütâleâ etmek icâb eder.

A. Eyâlet „divan“ tercümanı: Mısır, Mora, Trablus-Şam, Şam, Girit, Kıbrıs, Belgrad, Budin, Tamşvar, Kudüs, Trablus-Garp v. s. gibi eyâletlerde balkın çoğunluğu yabancı ırklara mensup olup, şehir ve kasabalarda oturanların bir kısmı hâric, köylerde oturanlar Türkçe bilmemekte idi. Bunların eyâlet idâresi ile vâki olan her türlü münâsebetlerinde divan tercümanları aracı olurlardı, Eyâlet halkının her türlü işini tercümanlar görürlerdi. Bu husûsiyetleri eyâlet tercümanlarına, reâyâ nezdinde itibarlı bir durum kazandırmış olup, halktan bir takım menfaat te'mini yoluna da gitmişlerdir. Mısır, Trablus-Şam, Trablus-Garp, Kudüs gibi, Arap halkın oturduğu eyâletlerde divan tercümanlarının isim'eri „Arap tercümanı“ idi. Büyük ve teşkilâtî bir eyâlet olan Mısır'da da aynı ünvânı taşıyan tercümanlar aslen Türktü; beylerbeyinin yanında mürâcaat veya dâva sâhiplerinin söylediklerini beylerbeyine, beylerbeyinin verdiği cevapları veya kararları da yine onlara tercüme ederlerdi; Mısır divanında, tercüman adedi artmış olduğundan, bunlardan birine Mısır divanı baş-tercümanı denmiştir (Stanford J. Shaw, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, Cambridge, Mass., 1967, s. 34 v. d.). Mora, Girit gibi Rum halkın oturduğu yerlerdeki divan tercümanları Rum asıllı hristiyanlardı. Girit'te, hem Hanya'da, hem de Kandiye'de tercümanlar vardı (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 11006). Eyâlet veya divan tercümanlığı tâbiri bâzan „divan tercümanlığı ve Rûmî kitâbet“ (Girit'te), bâzan da Şam'da olduğu gibi „Şam sarayı tercümanlığı“ şeklinde kullanılmaktadır (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 13509). Berat ile tâyin edilmekte olan eyâlet tercümanlarının, bâzi eyâletlerde uzun zamandan beri aynı âilenin inhisârında olduğu, tercümanın vefatından sonra ise, bu zâtın âilesinde dil bilen başka birisi bulunduğu takdirde, vâki mürâcaat üzerine, vazifenin yine aynı âilenin bir diğeri ferdine verildiği dikkati çekmektedir (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 13509). Tamşvar ve Budin gibi eyâletlerin divan tercümanları ise, Macarea bilmekte olup, bunların çoğu müslüman idi. Bu meyanda, Tamşvar eyâleti divan tercümanlığında bulunmuş olan Tercüman Osman Ağa zikredilmelidir; bu zât XVIII. asır başlarına âit muhtelif orijinal eserlerin de müellifi olup, muhtemelen Almanca ve Macarea bilmekte idi (bunun için bk. Richard F. Kreutel, *Zwischen Paschas und Generalen*, Graz, 1966).

B. Mahkeme tercümanı: Bilhassa, Arapça konuşan memleketlerde bulunan eyâletlerin mahkemelerinde resmen tâyin edilmiş „mahkeme

tercümanları“ mevcuttu. Bunlar, dâvalar mahkemelerinde Türkçe görüldüğü için, dâva sâbiplerinin veya dâvalıların söylediklerini mahkemeye tercüme ederler, verilen kararları da, davacı ve dâvalıya tebliğ ederlerdi. Haleb şehrinde Mahkeme-i Kübrâ'nın (Tercüman Hasan, *Mühimme defteri*, nr. 4, s. 115), yine Selâbiyye ve Bankosa mahkemelerinin birer tercümanı vardı (Ali Emîrî tasnifi, Osman III. kısmı, nr. 7099; Ali Emîrî tasnifi, Mustafa III. kısmı, nr. 13439). Şam'da Kismet-i Arabiyye Mahkemesi'nde iki (İbnül-emîn tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 375), Kudüs Mahkemesi'nde (Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 2023) ve Bagdad mahkemelerinde (Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 1723) birer tercüman bulunmakta idi. Bunlar berat ile tâyin edilmekte olup, icâbında yerlerine vekil bırakabilmekteydiler (Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 1952, 2023). Rum, Sırp ve Macarlarla meşkûn eyâletlerde bulunan mahkemelerde de aynı şekilde mahkeme tercümanı bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Sakız-adası Mahkemesi'nde bir Rum istihdam edilmekte idi (*Mühimme defteri*, nr. 40, s. 254, hüküm 585). Mahkeme tercümanları bulundukları yerin kadıları tarafından kabul edilip, tâyinleri husûsu yine onlar tarafından merkeze arz ve tekiif olunurdu. Merkez bunu kabûl ederse, alâkâliya bu tâyine dâir bir hüküm gönderilir, mahkeme tercümanlığı da hüküm tarihinden itibaren başlardı.

3. Müesseseler tercümanları: XVIII. asır sonlarında, garp usûlünde askerî ve maârifî âit müesseselerin kurulması neticesinde, bu müesseselerde çalışmak üzere memlekete celbedilen Türkçe bilmeyen yabancı mütehasıs ve hocaların yanına dil bilen tercümanlar verilmiştir. Levent çiftliği kıyısında nizâm-ı cedîd [b. bk.] askerinin tâlim ve terbiyesi ile meşgul olan Fransız mütehasısının yanında bulunan tercümanın ünvânı „Levent tercümanı“ veya „Levent çiftliği tercümanı“ olup, bu işle, yine Rumlar vazifelendirilmişlerdir (Ali Emîrî tasnifi, Selim III. kısmı, nr. 12070). Levent tercümanı, aynı zamanda, Tophâne-i âmîre'de ve Mühendishâne'de çalışan mütehasısların da tercümanlığını yapmakta idi; ancak, ismi bâzan Tophâne veya Humbarahâne tercümanı diye geçer (Ali Emîrî tasnifi, Selim III. kısmı, nr. 19144). Bâzan da bu müesseselerde ayrı-ayrı tercümanlar istihdam edilirdi.

Müesseseler tercümanları arasında en mühimi Deryâ tercümanıdır; ancak bunun kuruluşu çok eski olup, mâhiyeti de onlardan tamamen ayrıdır. Deryâ tercümanlığı, Fenerli Rum tercümanlarına berat ile tevcih olunmaktadır. Bu hizmette bulunanlar daha sonra divân-ı hüma-

yün baş-tercümanlığına, müteakiben de Eflak veya Boğdan voyvodahlarına tâyin olunurlardı. Bu bakımdan, Osmanlı teşkilât ve cemiyetinin hristiyanlara bahsettiği ilk mühim me'mûriyet idi. Deryâ veya Tersâne tercümanları Kaptan Paşa [b. bk.]'nin kâtibi sıfatı ile çalışır, Akdeniz adalarında bulunan Kaptan Paşa eyâletine dâhil adalardaki müslüman olmayan ahâlinin vergilerini muntazam verip-vermediklerini kontrol ederlerdi. Bunlar, bu vazife de tutunabilmek için, büyük gayret ve mesâi sarfetmekle berâber, ayrıca kaptan-ı deryâya büyük ve kıymetli hediyeler takdiminden de geri durmazlardı. Kendi menfaat ve mevkileri için kontrol ettikleri reâyâyı baskı altında tutar gibi görünmekteydiler (G. Fin'ay, *The History of Greece under Othoman and Venetian domination*, London, 1856, s. 295 v.d.). Deryâ Tercümanlığı, mâlikâne sûreti ile, „7.500 kuruş muaccele ve 1.000 kûsur kuruş mal ile“ tevcih edilirdi; bunlar, adalarda oturan halkın idâresinden mes'ul idiler; daha sonra bu me'mûriyet sâdece bir „mansıb“ şeklinde tevcih edilmeye başlandı. Onların azil ve nasblarında yalnız kaptan-ı deryâların reyî kâfi görülürken, XIX. asır başlarında haklarında sârih bir suçlama olduğu takdirde, Bâbîâlî'ye arz edilmesi ve durumu tetkik edildikten sonra, azline dâir karar verilmesi, fakat bu hususta da hükümdârın hatt-ı hümayûn vermesi usûlü tatbik olunmaya, yine aynı devirden itibaren, yazdıkları Rumca *bayrultu*'ların yanlarına Türkçe tercümelerinin konulması, kaptan paşanın bunları gördükten sonra, vesikaları mühürlemesi usûlüne başlandı (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, N. E. 2977). Tersâne veya deryâ tercümanlarının, merkeze uzak adalardaki reâyâ ile meşgul olduklarından, selâhiyet ve menfaat bakımından divân-ı hümayûn baş-tercümanlarından daha nüfuzlu bir durumları vardı. Bir devirde tersâne tercümanlarının birbirlerini istihlâf eylemeleri dolayısıyla, adalar reâyâsı, sık-sık vuku bu'ân bu değişikliklerden çok zarar görmekte ve sıkıntı çekmekte idi (Hatt-ı hümayûn tasnifi, nr. 36299). Tanzimât devrinden sonra da, Tersâne Tercümanlığı muhafaza edilmiş, fakat mâhiyeti tamamen değişmiş ve sâdece tercüme işi ile meşgul olmuşlardı (Muhtelif ve mütenevvi defterler, nr. 40, s. 2). Bu devirde kaptan paşanın maiyetinde, tercüme odası „hülefâsından“ iki tercüman vardı; bunlardan biri Arapça, diğeri de Fransızca tercümanlığı yapıyordu (Cevdet tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 5497).

4. Yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları: Osmanlı imparatorluğunda İstanbul'a gelen yabancı elçilerin ya-

nına — bunlar Türkçe'yi lâıykı ile bilmediklerinden — Türk-müslüman tercümanlar verilmesi umûmî bir kaide olmakla berâber, 1572'de Fransız elçisinin Nikola adlı bir (Başvekelet Arşivi, *Divân-ı hümayûn mühimme defteri*, nr. 45, hüküm 2692), 1584'de İngiliz elçisi Edward Burton'un ise, Mustafa Çavuş (baş-tercüman) ve Giacomo de Menzê adlı iki tane tercümanı (P. Wittek, *The Turkish documents in Hakluyt Voyages, Bulletin of the Institute of historical Research*, XIX, nr. 57 [1942], s. 125) olduğu bilinmektedir. Elçilik me'murları, tercüman, yeniçeriler, bir çavuş ve efendiden mürekkepti. Tercümanlar Türk devlet adamları ile yapılan konuşmalarda mutlaka hazır bulunurlar, aradaki her türlü muhâvere ve yazışmayı idâre ederlerdi (Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1935, s. 225 v.d.). XVII. asırda elçiliklerde çalışan tercümanların hemen-hemen hepsinin baraçtan ve eizyeden muaf tutulmalarından (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1287, s. 332), tesbit edilemeyen bir tarihten itibaren, Osmanlı te'b'ası hristiyan reâyânın, Türk-müslüman tercümanların yerini aldığı anlaşılmaktadır. Bunların vergilerden muâfiyeti hususu, her devletle ayrı-ayrı yapılmış olan ahidnâmelerde kaydedilmiştir (İngiliz elçiliği tercümanları için bk. Başvekelet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Dâhiliye kısmı, nr. 369). Bununla berâber, Osmanlı devleti ile dâimî dencecek bir münâsebeti olmayan, Sarıkamış Kazakları gibi küçük toplulukların ve Eflak, Boğdan, Erdel v. s. gibi voyvodahların elçilerinin yanına divân-ı hümayûn tarafından bir Türk-müslüman tercüman tâyin edilmekte idi (Başvekelet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 184; Ali Emîri tasnifi, Mehmed IV. kısmı, nr. 9077).

Osmanlı te'b'asından olup, Fransa, Rusya, Almanya, İngiltere, Avusturya gibi büyük devletlerin tercümanlığını yapan hristiyanlar, hizmet ettikleri devlet ile, tercümanlık vazifesinin dışında bir münâsebet kurarlardı ve bu sâbit olursa azledilirlerdi (Rasid, IV, s. 125, v.d.). Bâzi elçilikler birden fazla tercümana sâhip olduğundan, içlerinden bir tanesi baş-tercüman ünvanını taşırdı, o devletin elçiliği ile Osmanlı devleti arasındaki münâsebeti te'min ederdi (Başvekelet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 1645). Osmanlı devleti, merkezde ve eyâletlerde bulunan elçilik ve konsolosluklarda her devletin, kendi tâyin ettiği miktarda, tercüman bulundurmasını bir prensip olarak vaz'etmişti; aynı zamanda bunların başka işlerle meşgul olmaları yasaklanmıştı. Fakat, XVIII. asrın ortalarından itibaren, bu durumun elçilikler tarafından ihlâl edildiğini

gören Osmanlı devleti, bunların kontrol altına alınması için ciddi teşebbüslerde bulundu (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, I, 309; III, 270). İstanbul'daki elçiliklerden başka Anadolu, Rumeli, Akdeniz adaları ve Arap memleketlerinde bulunan konsolosluklarda her büyük devletin birden fazla tercümanı vardı. Her konsolosun Osmanlı reâyâsından iki tane beratlı tercüman kullanması esâsı kabul edilmişti; bunların ayrıca ikiye hizmetkârı vardı. Bu tercümanlar evvelce imparatorluğun her tarafından seçilirken, sonradan vaziyet değişti; varlıklı Rumlar bu gibi vazifeleri para ile satın almaya başladılar. 1774 Küçük Kaynarca müsâlahasından sonra, Avrupa'nın büyük devletleri muhtelif vesîlelerle Akdeniz adalarında birer konsolosluk açmaya başladılar; tercümanlar, hattâ bâzi devletlerin konsolosları bile Rum idi. Bir kısmı Venedik asıllı âilelerin ahfâdından olan tercümanlar, İstanbul'da Beyoğlu semtinde toplanmışlardı. Ayrıca, Fransız elçiliği kendi memleketinin ihtiyacı olan tercümanları yetiştirmek için „dil oğlanları“ (Giovani di lingua) mektebi te'sis etmişti (J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Moderne*, London, 1797, s. 126 v.d.). XVIII. asır sonlarında Osmanlı topraklarında Fransa, İngiltere, Avusturya, Danimarka, Hollanda, Dubrovnik ile iki Sicilya devletinin muhtelif yerlerde konsoloslukları vardı ve buralardaki tercümanların yekûnu 194'ü bulmakta idi. Bundan başka sonradan 24 beratlı tercüman daha ilâve edilmişti. Bu rakam 218) Mahmud II. devrinde de aynı sayıda kalmıştır (Başvekelet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 2003). Her elçiliğin baş-tercümanı Osmanlı reâyâsına mensup idi; teşkilâtı büyük olan elçiliklerde bâzan dört tane tercüman olur, o zaman bunlar baş-tercüman, ikinci, üçüncü, dördüncü tercüman diye isimlendirilirlerdi (Başvekelet Arşivi, Muhtelif ve mütenevvi defterler, nr. 51, s. 112 v.dd.). 1854 yıllarında yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları için yeni bir nizam konulmuş elçiliklerde âzami dört, konsolosluklarda birer tercüman istihdâmı, konsolosların ve vekillerinin, tercümanların ve adamlarının muâfiyete sâhip olmaları hususu te'yid edilmişti; ancak Fransa, İngiltere, Hollanda gibi devletler bu takyîdâtın dışında bırakılmışlardı (İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 2004). Kapitülasyonlara sâhip olan büyük devletlerin tercümanları kısa fâsılalarla muntazam olarak aralarında toplanırlar ve umûmî mes'eleleri görüşürlerdi. Bu müessese Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmiştir; ancak, son zamanlarda tercümanların yabancı devlet te'b'ası arasından tâyini ve bunların doğrudan-doğruya

yine kendi devletlerine tâbi olması usûlü kabul edilmişti. Diplomatik pâyeye sâhip olan, fakat derece itibâriyle elçilik birinci kâtibinden yüksek olmayan (Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, London, 1951, s. 35, 152 v.d.) baş-tercümanlar, iyi hizmetleri mukabili, konsolosluğa terfi ederlerdi.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. M. Le Comte Andreassy, *Constantinople et le Bosphore en Thrace, etc. 1812, 1813 et 1814 pendant l'année 1826* (Paris, 1828); Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz münâsebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553—1610)*, (Ankara, 1953); Marghetitch, *Étude sur la fonction des drogman* (Constantinople, 1898); Joseph Gottwald, *Phanariotische Studien, Viertel-jahrschrift für Südosteuropa* (1941), V, 1—2; Theodore Blancard, *Les Mavroyani* (Paris, 1909), I—II; Pan. J. Zopes, *La Politique Sociale des Princes Phanariotes, Balkan Studies* (1970), XI/1, 81—90; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinde merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948); A. Cunningham, „Dragomanin“: *The dragomans of the British Embassy in Turkey, St. Antony's Paper*, 11 (1961), s. 81—100; A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the magnificent* (London, 1913); P. Rychaut, *The present state of the Ottoman Empire* (London, 1668); J. von Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), I, 119; II, 117; Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı devlet*, Ali Emîri ktp., Tarih kısmı, nr. 484, var. 15^a—17^a; Jan Reychman-Ananiasz Zyczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomacy* (Glückstadt, 1968), s. 166 v. dd. (CENGİZ ORHONLU.)

TEREK. Kafkasya'da büyük bir nehir (uzunluğu takriben 500 km., genişliği bâzi yerlerde 1/2 km. kadar). Terek yukarı mecrâsında bir dağ nehridir ve alt kısmına doğru akıntısı o kadar şiddetlenir ki, üzerinde hiç bir seyr-ü-sefere imkân vermez.

Arap coğrafya ilminin parlak devrinde (IV.—X. asır) Terek bölgesi, Hazar [b. bk.] devletine âit olmalıdır. Hazar devletinin bu kısmı, Arap coğrafyacıları tarafından tavsif olunmamış ve Terek zikredilmemiştir. Bu isim, her halde ilk defa Berke [b. bk.] ile Hulagu [b. bk.] arasındaki mücâdele esnâsında, 661 yılı başında (teşrin II. ve kânun I. 1262) Rasid al-Dîn (nşr. Quatremère, s. 394) 'de geçmiştir. Terek, Hâmid Allâh Kazvî'nî (*GMS*, XXIII, 259) tarafından (trc. Le Strange, s. 250: Turk) İdil (Volga) ile berâber Deşt-i Kıpçak'da bulunan bir nehir ismi olarak zikredilmiştir [krş. mad.

KIPÇAK]. Terek bölgesi, vaktiyle Altın-Ordu devletine âit olup, balkının bu devletle aynı zamanda, VIII. (XIV.) asırda, islâmiyeti kabûl ettiği sanılmaktadır. Asturban [b. bk.]'ın zaptından bir kaç yıl sonra, 1554'te, Rus Kazakları Terek kıyılarında görünmeye başlayarak burada, Terski Kazaklar ordusunu kurdular (*Terskoe kazaeye voisko*). Önceleri Moskova'ya bağlı olmayan bu ordu, sonradan Rus imparatorluğuna ilhak edildi. Terek bölgesi islâm dünyasının siyâsî hayatında, hiç bir zaman büyük bir ehemmiyete nâil olmadı; hattâ Terek'in şimâl sâbilinde bulunan Kızlar kalesi bile, adı Türkçe olmasına rağmen, 1735'te, Ruslar tarafından inşa edilmiştir.

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk. E. Weidenbaum, *Putevoditel' po Kavkazu* (Tiflis, 1888).

(W. BARTHOLD.)

TERİM. TARİM, Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 490; krş. Hammer-Purgstall, *Über die Geographie Arabiens, Jahrbücher der Literatur*, Wien, 1841, XCIV, 93; ondan naklen Ritter, XII, 727)'ye göre, Kızıldeniz kenarındaki Cizân sâhil şehrinden „Nevice ve Feleki“ (ismin Hammer tarafından bu şekilde tesbîti pek doğru görünmemektedir) kalesinden geçerek, yukarı Yemen'de şarka doğru Şa'da'ya giden yol üzerinde bir kale. Kuşayyir'in, al-Hamdânî (*Şifat*, s. 182) tarafından kaydedilen ve al-Bakrî (s. 184 [krş. 107] ve 196) tarafından zikredilen şîirinden kalenin mevkîi hakkında vâzih bir bilgi elde edilememektedir. al-Hamdânî, doğrudan doğruya Mekke ile Kârn arasında, yâni Hicâz'ın cenûbunda Hunayn'ı zikrettikten hemen sonra, mevkîleri hakkında bir şey söylemeksizin, sâdece Kuşayyir'e istinad ederek Baydağ ve Tarım'den bahseder. al-Bakrî (s. 195) Tiryam'ı zikr ve bu vesile ile şâirlerden parçalar verir ve müteâkiben (s. 196) de, al-A'sâ'da ve vezin için bu harekeyi veren Kuşayyir'de babis mevzûu edilen veya başka bir mevkî olan Tarım'ı kaydeder; ancak bu mevkîden sonra, Hadramût'taki aynı adlı *Tarîmu* ile uğraşır [krş. mad. TARİM]. Filvâki, Tarım'ı Tiryam'dan tefrik etmek lâzımdır. Şîir bir „Tarîm çölü“nden bahseder ki, bu kayıt, biç bir coğrafi kat'iyet olmaksızın, sırf şîir bakımından bir mukayese, şâirlerdeki yer adları için olduğu kadar, galiba, sâdece her şâiri ilgilendirmeyen coğrafi bir mevkî için de itibâridir. Kuşayyir'in kaydına gelince, onun, Hadramût'taki aynı isimde iki şehirden [bk. mad. TERİM] hiç birini tasrih etmek istemediği bir gerçektir. Aynı şîirde, Tarım'den hemen sonra adını verdiği al-Şu'ayba, al-Bakrî (s. 184)

tarafından Yemen yolu üzerinde bir sâhil şehri olarak gösterilmiştir ki, bu ifade aynı zamanda al-Hamdânî tarafından yapılmış beyânın vasfına çok iyi bir şekilde uymaktadır. Yâkût (*Mu'cam*, I, 846), A'sâ'nın, Tarım'ı, başka bir açıklama yapmadan, Hadramût'taki şehir ile ilgili bir kaynak olarak veren şîirini zikreder; halbuki al-Bakrî (s. 196) *Tiryamu* kelimesinde, iki şâirdeki Tarım'ın yerini tâyin etmeye çalışmaksızın ve Hadramût'taki Tarım ile uğraşırken, bundan bahsetmeden, Kuşayyir'in şîirindeki ile birlikte aynı zamanda al-A'sâ'nınkini de zikreder.—Tarım isimli diğer mevkîleri de zikreden *Tâc al-arûs* (VIII, 211), önce *Lisân al-Arab* (XIV, 332)'daki ile hemen hemen aynı tâbirler içinde Tiryam şeklini (al-Cavharî'ye istinad ederek: *Kâmûs* [Türk. trc., İstanbul, 1305, s. 198]'ta kelime yalnız bu şekli ile bilinmektedir) ve aşağıda, diğerlerine göre, Taryam (krş. al-Bakrî, s. 195)'ı zikreder ve al-Nakî' civârında bir vâdi olması gerektiği husûsundaki mâlûmatı kaydeder ki, buna, al-Nakî'yi Medine yakınında bir vâdi olarak sayan bir çok müellifler tarafından itiraz edilmiştir; zıt bir görüşe göre, bu, Hicâz'da, Yanbu' yakınında bir vâdîdir (krş. al-Hamdânî, s. 181; Yâkût, I, 846; al-Bakrî, s. 195 ve 548). Her halde, Tarım, Yâkût (göst. yer.) tarafından zikredilmiş olup, Madyan yakınında, şimâlde bulunan Tiryam (İngiliz amiralligi haritasındaki Turiam; bu şehir hakkında bk. Ritter, XIII, 282; Sprenger, *agn. esr.*, s. 23)'dan farklıdır. Bundan başka Tiryam, *Tâc al-arûs*'a göre, Basra çölünde bir mevkîdir. Sonra *Lisân*, daha uzağa giderek, Hadramût'taki Tarım'ı zikrettikten sonra, Suriye'de de bir Tarım'ın mevcut olduğunu kayd ve kezâ „Yemen şehri“nden bahseder. Wüstenfeld (*Yemen im XI. Jahrhundert, Abh. G W*, Göttingen, 1885, XXXII, 39), Hasan Paşa tarîbi (al-Muhibbî'den naklen) münâsebetiyle emir Sinân tarafından 1006 (1597/1598)'da fethedilen kale'ler arasında bize intikal eden Tarım yerine, Yarîm okumak gerektiğini kaydeder. Bu doğrudur, ancak Tarım'ın „Hadramût'ta bulunduğu“nu ispat etmek için bu noktadan hareket, müdâfaa edilebilir mâhiyette değildir. Kezâ, Yemen'de de bir Tarım vardır, fakat, San'a arâzisi üzerinde bulunan kale'lerin coğrafi mevkîi, babis mevzûu olan yerle aynı olmadığını gösterir. Stieler, *Handatlas* (Gotha, 1905, 9. tabı), *Karte von Arabien* (Habenicht tarafından gözden geçirilmiş neşir)'inde, Tarım'ı Şa'da'nın garbında, takriben 43° 20' şark tûlünde ve 16° 57' şimâl arzında göstermektedir ki, bu, *Cihannümâ*'nın verdiği mâlûmata uymaktadır; İngiliz sâhil haritası (yaprak 3, *Sanaa, General*

Staff, 1916 senesinde) Tarım'ı göstermiştir.

Bibliyografiya: Metinde zikredilmiştir. (J. TKATSCH.)

TERİM. TARİM, şimâlî Hadramût'un eski ve şimdi de en mühim şehirlerinden biri olup, bütün Hadramût'u kat eden ve Şibâm'ın biraz şarkında Vâdi Masile ve Vâdi Hazramût veya sâdece al-Vâdî adını alan nehrin sol kıyısı üzerinde bulunmaktadır; bazı coğrafyacılar (krş. sâdece, St'eler'in *Handatlas* [Gotha, 1905] 60. haritası ve Th. Bent, *Southern Arabia*, London, 1900, s. 70'ine ek *Map of Hadramut* [(mam Şarîf Han Bahadur'un nezâretinde)] Vâdî Masile ile Vâdî Hazramût arasında bir tefrik yaparlarsa da, kavşak noktası bakımından bu iki nehrin aralarında mutabakat yoktur. Arap coğrafyacıları tarafından Hadramût ve bilhassa ülkenin iç kısmına dâir verilmiş olan mâlûmat (kısmen daha Ritter [*Erdkunde*, Berlin, 1864, XII, tür. yer.] tarafından faydalanılmış olup, ondan da M. J. de Goeje, *Hadhramaut, Revue Coloniale internationale*, 1886, II, 101 v. dd. bu devirden itibaren elde mevcut yeni Arapça metinleri nazarı itibâren alarak daha tam bir bülâsa verir), son derece kısır olup, doğrudan doğruya mürâcaat edilen kaynaklara dayandığı intibâhını vermez; onlarda, Wrede'den önceki müellifler tarafından yapılmış münferit kayıtlar ve Wrede'nin gidemediği bölgelere dâir verdiği bilgilerle aynı muhtevâ vardır. Arap coğrafyacıları, Şibâm ve Tarım'ı Hadramût'un başlıca iki şehri olarak tasvif ederlerse de, Yâkût (*Mu'cam*, II, 284; III, 247; I, 746), al-İdrîsî (krş. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, Paris, 1836, s. 149 v. d. ve 53) v. b. gibi (aş. bk.) bu şehirlerin mevkîleri hakkında daha kat'î bir bilgi vermezler. al-Hamdânî (*Cazîra*, s. 87), Tarım'ı büyük bir şehir (fakat o: „Şibâm'ın şimâl-i şarkisinde bulunan Tarîs şehri kadardır“, der), Şibâm'ı da büyük bir idâre merkezi (s. 86) olarak zikreder. al-Hamdânî (s. 177; burada Tarîs de zikredilmiştir) v. b.'ndeki şâirlerin kayıtları ehemmiyetsizdir. al-Hamdânî, s. 182, al-Bakrî, s. 107, 184 v. s.'deki şâirlerin şîirlerinden alınmış olan kısımlardan naklen verilen kayıtlar da böyledir. 1763'ten itibaren C. Niebuhr (krş. onun *Beschreibung von Arabien*, Kopenhagen, 1772, s. 286 v. d.) San'a ve Maskat'ta, Tarım ve Şibâm'ın mevcûdiyeti hakkında Araplardan bilgiler almış idi (s. 286; o, *Geographia Nubensis* [Paris, 1619; al-İdrîsî'nin Latince muhtasarı]'da ve Abu'l-Fidâ'daki „Hadramût'un en mühim şehirleri“ kaydını zikreder). Ritter ve diğerleri, Tarım'ın coğrafi mevkîi hakkında az-çok hatâlı mütâlealar ileri sürmüşlerdir.

Hadramût'un bu kısmı için, işimize yarar en iyi baritaya (L. Hirsch'in haritası) göre, Tarım, Greenwich'e nazaran takriben 49° 55' şark tûlünde ve 16° 44' şimâl arzında bulunmaktadır.

L. W. C. van den Berg, Batavia'da işgal ettiği resmî mevkîi sayesinde, Hadramût hakkında tam bilgi toplayabildi. Bu mâlûmatı, hâlâ, en yakın devirde vatandaşlarının yaptıkları gibi, şarkî Hind (Felemenk) takım-adalarına göç eden ve Şibâm ile Tarım arasındaki asıl Vâdî'den gelen Araplardan almıştı. Sonradan o, bu bilgilerden *Le Hadhramout et les Colonies Arabes dans l'Archipel Indien* (Batavia, 1886; krş. C. Snouck Hurgronje, *Arabie en Oost-Indië* [Leiden, 1907, s. 19 v. dd.; Frans. trc. *Revue de l'Hist. des Rel.*, 1908, LVII, 74 v. dd.]) adlı eserinde tenkitli bir sûrette faydalandı. Böylece, Tarım hakkında ilk kat'î mâlûmatı, diğerleri arasında, v. d. Berg'e borçluyuz. v. d. Berg'e göre, Tarım eski idâre merkezi (Maltzan, *Reise*'sindeki haritada Tarım, „asıl Hadramût'un idâre merkezi“ olarak gösterilir) olmuş olmalıdır; şimdi bu, Say'un (s. 13) olacaktır. O, s. 26'da, al-Voñî dağının şimâlinde gelen Vâdî'ler hakkında mâlûmat vermektedir; s. 18 v. dd. 'nda al-Şihr'den Tarım'a giden yol üzerindeki münferit konak yerleri hakkında mesâfe ile ilgili bilgiler verir ve sâkinlerinin sayısı, ticâret, sanâyi, harsın gelişmesi münâsebeti gibi, bütün husûsiyetleri bakımından vaktiyle üstünlüğünü horçlu bulunan Say'un, Tarım'ı geçmiştir. Bu tarihten itibaren bir çok evler gayr-i meskûn, sokaklar ıssız, câmilerin çoğu ziyâret edilmez veya harsp olmak üzere idiler. Şehrin inhitâtı daha 1830'larda başlamış ve buna da komşu kabîleler arasındaki devamlı münâzaalar sebep olmuş olmalıdır. 18 rebîülevvel 1299 (8 şubat 1882, İstanbul) tarihli Arapça *al-Cavâib* mecmuasının verd. gi, badd-i zâtında ihtimâl dâhilinde olmayan mâlûmata göre, Tarım'ın nüfûsu takriben 25.000 idi (krş. Wrede'nin verdiği rakam); v. d. Berg'in edindiği bilgilere (s. 52) göre, Tarım'ın nüfûsu ancak 10.000 idi (bu rakam Wellsted'inkine tetâbuk etmektedir). Tarım, Hadramût'un, vaktiyle sâdece evlerde icrâ olunan ve zamanındaki gibi (s. 78) mühim olmakla beraber, Avrupa'nın rekâbeti neticesinde inhitâta başlayan dokuma sanâyiinin merkezi idi. Daha Seetzen (*Zach's Monatliche Correspondenz*, 1811, XXVIII, 240) Tarım'de sırma telle işlenmiş ipek şallar imâl edildiğini biliyor idi. Tarım, bir zamanlar ülkede yüksek tedrisâtın (dîlbilgisi, kelâm ve fıkıh) da merkezi idi. Onun yerini şimdi Say'un tutmuş olmalıdır (s. 88).

C. Landberg (*Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, I, *Hadramout*, Leiden,

1901)'in yerlilerin ağzından derlediği hikâye şeklindeki Hadramût şifeli metinler külliyyâtında, Tarım zikredilir (s. 175 [185], 432'de Tarım mektebi, *Rbâf Terim*, bahsi geçen son parçada; bu mektep mevzûunda daha fazla tafsilât için bk. s. 450 v.d.).

Leo Hirsch (*Reisen in Süd-Arabien, Mahara-Land und Hadramût*, Leiden, 1897) Şibâm, Say'un ve Tarım'ı ziyâret eden (temmuz 1893) ve binâenaleyh, bu şehirler hakkında, doğrudan-doğruya bir müşâbadeye dayanan mâlûmat veren ilk Avrupalıdır. Onun Şibâm'dan Tarım'e kadar olan seyahatinin tasviri ve bu son şehre dâir vermiş olduğu mâlûmat, çok zengin-dir. L. Hirsch'e göre, Tarım, Vâdî Masîle (Şibâm'dan gelirken)'nin solunda, bir tepenin üzerine yayılmış olup, yine onun haritasına göre, cezup yamaçları üzerinde bulunur; o halde, bu mâlûmat, netîce itibâriyle, v.d. Berg'in: „Tarım, şimâlde bulunan dağlar silsilesinin (sathı mâilî üzerinde kâindir)“ ifâdesini kuvvetlendirmektedir. Hirsch (s. 227 v. dd.), şehrin vaziyet ve görünüşü hakkında daha kat'î mâlûmat vermektedir. Biz, burada sâdece, şehrin bütün mahalleleri ve bilhassa barap bir manzara arzeden cenûb-i garbî kısmı ile, v.d. Berg'in de naklettiği gibi, çoğu barâbe hâlînde bulunan, büyüklük ve iyi muhâfaza edilmiş oluşları sebebi ile ancak az bir kısmı görülebilen evlere işaret edeceğiz. İyi muhâfaza edilmiş olan ve beyaz badanalı minâreler, eyler arasında yükselen câmilerin sayısı, Hirsch'e göre pek mühim değildir (v.d. Berg'e göre [s. 229], cem'an 300'den fazla). İçinde dinî ilimler ve fıkıh tahsil edilen medresenin bağlı bulunduğu Ribâf câmiine dâir verdiği mâlûmat hususunda, tekrar Landberg'in yukarıdaki *Rbâf Terim* tâbirine ve v.d. Berg (s. 88)'in bir kaydına dayanıyoruz ki, bunlara göre, aynı zamanda talebe yurdu olan ve mahallenin büyük câmiinin bir müihakatını teşkil eden Say'un'daki medrese, *Robâf* (krş. mad. RİBAT, „fakir müslüman talebe yurdu“ mânasında) tesmiye o'unuyordu. Landberg'e mâlûmat verenlerin şehâdetlerine göre, Tarım mektebi bu tarihten itibaren kapanmış, tedrisat Say'un'a nakledilmiş idi (aynı mâlûmat v.d. Berg'de de bulunmaktadır). Şehrin gittikçe artan inhitâtından şikâyet eden bir seyyid, Hirach'e, şehrin bir asır öncesinden beri, bütünüyle sâdece 3.810 nüfusu olan 5 *bilâd* (mahalleler)'i ihtivâ ettiğini anlatmıştı. Şehrin sultanının sâdece şekilden ibâret bir iktidârı vardı; gerçek sâhibi büyük seyyid idi (s. 231). Tarım, Say'un gibi Kaşîrî kabîlelerinin bâkim olduğu sâhadaydı. Bu şehirde darbolunmuş gümüş ve hakir sikkeler (Berlin Müzesi'nde-

ki kolleksiyon; bir kaç sikke resmi Hirsch'in kitabının sonunda bulunmaktadır) vardır. Sâkinlerinin düşmanca tavrı, Hirsch'i, bir kaç saat sonra, Tarım'deki ikametine son vermeye ve hemen ertesi sabah Şibâm'a dönmeye mehur etti; bu sebeple derin araştırmalar yapmaya vakti olmadı.

Hirsch'in verdiği mâlûmat ile, seleflerinin ikinci elden verdikleri bilginin mukayesesi, v. d. Berg ile, daha önce işaret edilmiş bulunan farklar dışında, onun haritasında Şibâm'dan Tarım'e kadar olan mevkîleri çok uzağa, şarka doğru yerleştirdiğini ve üç mühim şehrin, birbirlerine nisbetle büyüklük ve nüfus sayısını tam olarak tesbit edemediğini göstermektedir. Daha al-Hamdânî'nin tavsifine göre, Şibâm takriben 6.000 nüfusa sâhip (Hirsch, s. 198, aynı eser içinde Bent, *ayn. esr.*, s. 148, buna mukabil v. d. Berg, s. 42, sâdece 2.000, büyük bir ticâret şehri sayılıyor (nüfusu civârı ile birlikte, takriben 4.500, v. d. Berg'e göre ise, 15.000, canlılık ve ticâretinden dolayı) (Hirsch, s. 205 Say'un ve Tarım'e tafavuk ediyordu. al-Hamdânî'nin dediğine göre, Şibâm, ehemmiyet bakımından, sultanı Tarım'de de tanınan Say'un'un çok altında ve hattâ Tarım'in de altında gösterilmiş bulunmaktadır. D. G. Hogarth (*The Penetration of Arabia*, London, 1905, s. 222), Vâdî'nin üç şehri arasında rekâbet bulunması ve sık-arak değişme'ler olması sebebiyle, v.d. Berg'in, kendi devri için, Say'un'u Hadramût'un idâre merkezi ve Tarım'i de sâdece hemen-hemen aynı seviyede rakibi olarak telâkkî etmiş olacağı düşüncesini beyan etmektedir; bu düşünce, aradaki zamanın kısalığı göz önünde tutulduğu takdirde, mâkul sayılmaz. Bununla beraber, W. Hein (*Sücarabische Itinerarien*, MGGW, 1914, LVII, 37 v.d.; kendi notlarından zevcesi tarafından neşredilmiştir)'de, „Mu'allim 'Abûd'un, Gişin'den Tarım'e seyahatı“ ne işaret edilir ki, buna göre, Say'un, Tarım'den daha büyük, Şibâm, bu iki şehirden daha küçük ve diğerlerinden daha büyük olmalıdır (s. 43); bu, v. d. Berg'in tabminlerine daha iyi tetâbuk etmelidir. Bununla beraber, bu ifâde de diğerleri ile nakzedilmektedir; bu son mâlûmata göre, Şibâm ile Tarım arasındaki mesâfe 7—8 gün'lük olmalıdır (s. 42). Galiba burada da, Hirsch'in şehâdeti bir defa daha tercihe şâyan görülür.

Hirsch'ten sonra, ertesi yılın (1894) kânun II. ayı içerisinde Bent ve zevcesi, Şibâm'a girebilen müteâkıp Avrupalılar oldu; fakat bunlar Tarım'e gitmediler. v. d. Berg ve diğerlerinin aksine, Bent (*ayn. esr.* s. 119), Say'un ve Tarım sultanlarının, kendi şehirleri dışında hiç bir iktidârları cenûbî Arabistan sultanlıkları

hakkında krş. C. Snouck Hurgronje, *L'interdit séculier... en Hadhramût*, *Revue Africaine*, 1905, s. 92 = *Verspr. Geschriften*, III, 217) olmadığını da söylemektedir.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilen eser ve yazılar, hil asısa Hirsch'in, v. d. Berg'in, de Goeje'nin, Hein'in, Sprenger'in, Wrede-Maltzan'ın, Ritter'in ve Arap coğrafyacılarının (al-Hamdânî, Yâkût, al-İdrisî, Bakrî) eserleri. (J. TKATSCH.)

TERKİB-İ BEND. [Bk. TERCİ.]

TERMİZ. [Bk. TIRMİZ.]

TERNATE. İndonezya'da Moluk takım-adalarından Halmahera adasının garbında bulunan çok indifâî küçük bir ada. İdâri bakımdan ada, vaktiyle diğer bir kaç küçük ada ve takım-adalarla birlikte, Moluk idâresi devrinde, Ternate idâri bölgesinin bir kısmını teşkil ediyordu. Adanın sâdece bir kısmı, doğrudan-doğruya şarkî Felemenk Hind hâkimiyeti altında idi; geri kalan kısmı ise, Halmahera adasının bir kaç parçası, Sula takım-adaları ve daha başka bir kaç ada ile birlikte, Ternate muhtar arâzisine dâhildi. Eski devirlerden beri baharat ticâreti, bu adalara bir çok yabancıyı çekmişti. Bu itibarla, bilhassa hükûmetin hâkimiyet bölgesinde, nüfus umûmiyetle çok karışık unsurlardan meydana gelmiş olmakla beraber, asıl unsur, şimâlî Halmahera yerli halkı ile büyük bir benzerlik gösterir. Kısmen halkın çalışma isteğinin azlığı yüzünden hayat seviyesi düşüktür; bilhassa balıkçılık ve iptidâî zirâat ile geçinilir. Ternate dili Moluk adalarında konuşulan dilin aynı olup, İndonezya dil grubu dışında, şimâlî Halmahera dil grubuna dâhil, oldukça bozulmuş bir şekil arzeder. Bu bölgelerin eski tarihi az bilinmekle beraber, hakkındaki bilgilerimizin artmaya başladığı devrede, bu takım-adaların şimâl-i şarkî kesimi dört kiralığa bölünmüştü: Ternate (o zamanki adıyla Gapi), Djaylolo, Tidore [b. bk.], Batyan [b. bk.]. Bu kiralıklar arasında bir bağ bulunmuş olmalıdır. An'ane, onların menşei'ni bir tek kiralığa dayandırır; buna rağmen, muhtemelen, aralarında dâimî muhârebe eksik olmamıştır. Önce Djaylolo'nun sâhip olduğu üstünlük, sonradan Ternate'ye geçmişti; bilhassa XV. ve XVI. asırlarda Ternate, siyâsî kuvvetini genişletme arzûsunu izhar etmiştir. Müslümanlığın adaya ne zaman ve ne şekilde nüfuz ettiğine dâir elimizde bulunan mâlûmat hem az, hem de mevsuk değildir. Bir rivâyete göre, daha Marhûm da denilen prens Kaytjil Gapi Baguna (1465—1486) zamanında Husayn (yahut Dato Mavlâ Husayn) adında Cevalî bir tâcirin, Ternate halkını müslümanlığa dâvet ettiği, hattâ bu zâtın, hükümdârî ihtidâ ettirmeye muvaffak olduğu ri-

vâyet edilmiştir. Bununla beraber, mahallî ve kayinâmelerde Marhûm müslüman hükümdarlar arasında zikredilmez ve bu müslüman hükümdarlar bânedânı, onun oğlu Zayn al-'Abidin (1486—1495?) ile başlar ki, eski prenslik ünvanı olan *Kolano* yerine *Sulân* ünvanını ilk defa kullanan da bu zât olmuştur. Onun saltanatı devrinde bütün halkın müslüman olduğu söylenir; kendisinin, Giri'de, islâmiyetin esaslarını daha iyi öğrenmek için, Cava'ya gittiği rivâyet edilir.—Bugün buradaki müslümanlık İndonezya'nın başka kesimlerindeki gibidir. Bâzı putperestlik âdetleri hâlâ bâki kalmış olmakla beraber, bilhassa prensin çevresinde islâm akîdelerine oldukça sadâkatle uyulur, fakat biç taassub yoktur.—Portekizliler (m. 1512—1521 arasında) Ternate ile bir mukavele akdeden ilk Avrupalılar oldular. 1607'de de Hollandalılar Moluk adalarında göründükleri zaman, onlarla 'spanyollar ve Portekizliler arasında bitmez-tükenmez mücâdeleler başladı. 1683'te Ternate, Felemenk Şarkî Hind Şirketi'nin bükümrânlığını kabûl etti. 1915'te, o sırada iktidarda bulunan sultan, gayr-i kanûnî davranışı yüzünden tahtından indirildi. O zamandan, İkinci Dünya Harbi'ndeki kısa bir fâsıla müstesnâ, İndonezya idâresine geçinceye kadar, bu muhtar arâzi memleketin ileri gelenlerinin meydana getirdiği bir meclis tarafından idâre edildi. [İkinci Dünya Harbi sırasında Halmahera'nın garp sâbillerinde bulunan diğer adalarla birlikte Ternate de, Japonlar tarafından işgal edilmişti; burası harpten sonra İndonezya Cumhuriyeti'nin bir parçasını teşkil etti. Mesâhası 137 km². olan bu adanın nüfusu 57.400'dür (1956).]

Bibliyografya: Tafsîlât için: T. S. A. de Clercq *Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate* (Leyden, 1890); ayrıca: *Legende en geschiedenis van Ternate, Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur* (1916), LI, 310. (W. H. RASSERS.)

[Bu madde T. H. tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TERVİYE TARVİYA (A.), baccın başadığı zilhîcenin sekizinci gününün (*gavm al-tarvîya*) adı olup, hacılar o gün Mekke'den Mina'ya gider ve umûmiyetle kısa bir vakfeden sonra, müteâkıp geceyi 'Arafât'da geçirebilmek üzere hareket ederler. *Yavm al-tarvîya*, islâm kaynaklarında umûmiyetle „hacıların susuz bir sâhayı katetmeye hazırlık olmak üzere hayvanlarını bol sulamak veya kendileri için su te'min etmek“ şeklinde izah edilmiştir. Ancak, *tervîye* „sulamak“ tan ziyâde „bardaktan boşanırcasına yağma“ veya „bir kimsenin yanına yedek su alması“ mânalarına

geldiği için, bu tâbirin islâmiyetin ilk günlerinde, hacc merâsiminin kendisiyle açıldığı bir çeşit yağmur duâsını hatırlattığı zannedilir. İbn Cnbayr 'ın, 579 (1183) şâban ayında Mekkelilerde ve al-Batanûnî'nin de, 1909 haccı esnâsında Bedevilerde müşâhede ettiği gibi, zemzemin mukaddes suyu ile sulama, serperek ıslatma bu âdetle mukayese edilebilir. Cebrâ'il 'ın, İbrâhîm'e, o gün hacc menâsîkini gösterdiği ve oğlu İmâm'î'yi kurban etmek vazifesini rüyâsında gördüğü için, bu tâbirin, r- 'y kökünden müştak olduğu da söylenir; hacc namzed'lerinin Mina'ya doğru hareket etme günü olduğu için, bu güne „ya'um al-na'kâ“ de denilir.

8 zilbicede, yâni terviye gününde, sabah namâzı Mekke'de kılındıktan sonra, eğer daha önce haccın belli erkân ve âdâbı gereğince bâzı ibâdetlerin icrâsından sonra ihramdan çıkmış ise, hacc namzedi ihrâma girer. Hacc namzedi Mina'ya çıkmağa niyet edince sık-sık duâ ve telbiyede bulunur. Mina'ya gider ve öğle, ikinci, akşam ve yatsı namazlarını burada kılar ve arife gününün sabah namâzını kılınca ya kadar orada kalır. Ertesi arife sabahı Mekke ile Mina arasında bulunan Sabîr dağından güneş doğunca, büyük bir kalabalık hâlinde Arafat'a doğru hareket edilir. Ancak yukarıda anlatılanlar, hacc için farz veya vâcib olmadığı gibi, sünnet sevâbı derecesinde de sayılmaz.

Bibliyografya: *Lisân al-'Arab*, XIX, 65; *Tâc al-'arûs*, X, 159; İbn al-A'sîr, *Nihâya*, II, 113; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, s. 1195; al-Gazzâlî, *İhyâ' ulûm al-dîn*, Kahire, 1358 (1939), I, 260 (trc. Ahmed Serdaroglu, cüz 5); *Kitab-ı esrâri 'l-hacc* (Ankara, 1966), s. 165 v.d.; al-Navavî, *Kitâb al-izâh fî manâsik al-hacc va hâşiya*; İbn Haccar al-Haytamî, *Ala 'l-izâh* (Kahire, 1323), s. 133—135; İbn Cubayr, *Rihla*, s. 139 v.d.; Muhammed Labîb al-Batanûnî, *al-Rihla al-hicâziya*, s. 104; İbrâhîm Rif'at Pâşâ, *Mir'ât al-Haramayn* (Kahire, 1344 [1925]), I, 35, 313; Abbâs Karâra, *Kitâb al-dîn va 'l-hacc* (1373 [1954]), s. 144; Muhammed Kâmil Hattâ, *Labbayk Allahumma labbayk* (Kahire, 1960), s. 25; al-Sayyid Sâbîk, *Fîh al-sunna* (Kahire, 1382 [1962]), V, 194 v.d.; *Dalîl al-hacc va 'imârat al-masâid*, Cidda, s. 5; *Ta'limât al-sayr fî hacc sana 1383 h*, s. 3 v.d.; Dozy, *Die 'sraeliten zu Mekka. Aus dem Holländischen übersetzt*, Leipzig/Haarlem, 1864, s. 110—115 (terviye'nin İbrânice'den geldiğine dair verilen izâbat kabûl edilemez); Ioutsma, *Het Skopelisme en het steenwer-*

pen te Mina (*Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Subdivision-Litterature*, 1904, s. 185—217), seri 4, bâb 6, s. 221 v.d.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, Leiden, 1880 (*Verspreide Geschriften*, I, 1 v. dd.), s. 126—128; A. J. Wensinck, *Acta Orientalia*'da, 1923, I, 164; ayn. mll., *Arabic New-Year and the Feast of Tabernacles* (*Verh. A. W. Amsterdam, Letterk.*, N.R., XXV, 2), Amsterdam, 1925, s. 28; Gaudetroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923), s. 101, 236, not 4; aynı şekilde s. 83—85; W. R. Smith, *Lectures on the Religion of the Semites* (1927), s. 231 v.d.; Eyyûb Sabrî, *Mir'ât al-haramayn* (İstanbul, 1306), cüz VII, s. 1130 v.d.; *Hacc rehberi*, Ankara, 1953 (Diyanet İşleri Reisliği neşriyatı 31/14), s. 26; El Hâc Mehmed Zibnî, *Nimet-i islâm* (İstanbul, 1957), bâb 2, sayı 5, *Kitabü'l-hacc*, s. 13; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmi hâli* (İstanbul, 1957), *Altıncı kitap Farizai hacc ve Umre'ye âittir*, s. 502; Tâbir-ül Mevlevî (Olgun), *Müslüman'ıktâ ibadet tarihi* (İstanbul, 1963), 2. tabı, s. 243; A. Fikri Yavuz, *İslâm ve hakuku* (İstanbul, 1970), s. 77; *E I*, mad. TARWIYA.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TESBİH. [Bk. SÖBHÂN ALLAH.]

TESMİYE. [Bk. BESMELE.]

TESNİM. TASNİM (A.), aslında s-n-m kökünden II. (taf'îl) vezinde bir masdar olup, „hörgücünü büyötmek üzere deveyi semirtmek; bir kabı tepeleme doldurmak; bir şeyin üstüne, üst tarafına çıkmak“ (L A, XV, 199; *Kā-mūs tercümesi*, IV, 347) mânalarına gelmekte olan bu kelime ile daha ziyâde cennette bir çeşmenin adı kastedilir.

I. *Kur'an*'da, bu çeşmenin adı, LXXXIII, 22—28. âyetlerinde şu şekilde geçmektedir: „Şüphesiz o iyiler (cennet) ni'met (leri) içinde, (süslü) tahtlar üzerinde (kendilerine verilen ni metleri) temâşa edeceklerdir. Öyle ki sen o ni'metin (her dem tâze) güzelliğini yüzlerinde (görünce) tanırsın. Onlara mühürlü, hâlis bir şaraptan içirilecek ki, onun (içiminin) sonu bir misktir. O halde nefâset isteyenler bunn arzu etmelidir (ler). (O şarabın) katkısı tasnîm'dendir. (O) bir pınardır ki, mu'arrab'ler (yalnız) onu içerler“.

İbn 'Abbâs'dan rivâyet edildiğine göre, tasnîm cennet içkilerinin en yükseğidir. Başka bir rivâyet, tasnîm'in cennettekilerle yu-kardan geldiğini kaydeder. Onu, Merceleri yüksek olanların içecekleri de belirtilmiştir. Bu pınar da kendisinden içenleri yüceltir.

Müfessirler tasnîm pınarının vasıfları ve içimi üzerinde değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Umûmiyetle mu'arrab'ler mertebesine ulaşanların, tasnîm pınarından, kaynağın suyuna hiç bir şey katılmaksızın, saf hâliyle içtikleri kabûl edilir. Mu'arrab'ler (Allah'a yakın olanlar), derecesine erişmemiş bulunan abrâr (iyiler, hayır-severler) 'dan olanlar ise, tasnîm kaynağından ancak karıştırmak sûretiyle içerler. Fahr al-Dîn al-Râzî, İbn 'Abbâs'ın bu sözünü kaydettikten sonra, şu mü-tâleada bulunur: İrmaklar fa'zilette birbirinden farklıdır. Tasnîm, cennet ırmaklarının en iyisi olduğu gibi, mu'arrabûn da cennet bal-kının en önde gelenleridir.

Tabarî (*Tafsîr*, XXX, 59) „cennettekileri se-vindiren gizli şeylerden“ bahsetmekte ve tasnîm'in cennet ehline saklandığını belirtmektedir.

II. Masdar şeklindeki mânaları arasında bir de „mezarları yer seviyesinden deve hörgücü şeklinde toprakla yüksek bâle getirmek“ (tasnîm al-habr) mânası da vardır. Bu mâna, islâm'da mezarların şekli ile ilgili bir mes'elenin doğmasına sebep olmuştur. Bu'ârî (*Canâ'iz*, bâb 96) 'den nakledilen bir badîse göre, Pey-gamber 'ın kabri masannam (yerden yüksek) idi. Aynı şekilde Abû Bakr ile 'Omar 'ın ka-birlerinin de masannam olduklarına dâir ka-yıtlar vardır. Ancak Peygamber 'ın, mezarların toprak seviyesinde olmalarını emrettiğine dâir bir hadis de mevcuttur (bk. Muslim, *Canâ'iz*, badîs 92, 93; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, VI, 18 mükerrer, 21). al-Şâfi'î ise, daha iyi tefrik edilmeleri ve üzerlerinde oturulmaması veya yürünmemesi için, mezarların toprak seviyesin-den yüksek hâle getirilmesi kanâatindedir (al-Tirmizî, *Canâ'iz*, bâb 56). Mâlikîler de tasnîm'i tercih ederler (al-Navavî, *Şarh Şâhih Muslim bi-şarh al-Navavî*, Kahire, 1349, VII, 36).

Tasnîm, islâmî edebiyatta, mecâzen, içimi lezzetli, nefis, cana can katan su, rûha ilham veren kaynak, mânevî feyz pınarı gibi mânalarda kullanılmıştır (msl. bk. Nedim, *Divân*, nşr. Halil Nihad, İstanbul, 1340, s. 202).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Zayn al-Dîn Ahmed al-Zahidî, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrid-i sarîh tercemesi ve şerhi* (trc. ve şerh, Kâmil Miras), 2. tabı, Ankara, 1968, II, 606—610; al-Buhârî, *Tafsîr*, sûre LXXXIII; al-Tirmizî, *Sunan*, Bulak tabı, I, 195; Fahr al-Dîn al-Râzî, *Ma'âtiş al-gayb*, VI, 502; *Tafsîr al-Calâlayn* (Kahire, 1954), III, 389 v.d.; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3. tabı (İstanbul, 1965), III, 1158 v.d.; *E I*, mad. TASNİM.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TESÜC. TASÜC (ve TASSÜC), i. bâzı ölçülerin 24. kısmına delâlet eden (Vullers, I, 445) Farsça tasû (Pehlevî'de *tasûk, krş. Pehlevî tasum „dördüncü“ < *çaθruma; krş. Salemann, *Manich. Studien*, I, 128; Tedesco, *Dialectologie der westiranischen Turfantexte*, s. 209) kelimesinin Arapçalaşmış şekli. *Farhang-i Şu'arî*'ye göre, iki cav=bir habba: iki habba=bir tasûc: dört tasûc=bir dâng: altı dâng=bir dînâr 'dır. Kâsim-i Anvâr 'ın *Divân*'ında (Nat. Bibl. sup. pers., Paris, 717, var. 174) tasû kelimesine bâzı tasavvufî mânalar isnad eden bir beyit vardır. Kelime, Ermenice'de thasu ve Ârâmî dilde tysuga şeklinde mevcuttur; krş. Hübschmann, *Arm. Gram.*, I/1, 266.

2. Mevzî ve idârî bir mahallî hölge. Nöldeke (*Geschichte der Perser und Araber*, s. 16) Irak'taki idârî bölgeye delâlet eden *Tasûk/Tassûc* (idâre) 'u, Fars'ta bir kâra (χωρα 'dan) parçasını gösteren *rustâk* (idârî bölge) 'ın mukabili olarak kaydetmektedir. Gerçekten de, Irak eyâleti, İbn Hurdâzbeh ve Kudâma'ye göre, her biri bir kaç tassûc'tan terekkep eden 12 astân (ostân?)'a bölünmüş idi; bu tassûc'ların mecmûu mûtaad olarak 60 takdir edildiği (Le Strange, *The Lands...*, s. 79). Bununla berâber, tasûc (ki onun savtı şekli açıkça cenûbî garbî şivesine âittir) tâbiri, bütün İran'da tanınmıştır. Asıl Abarşahr eyâleti (Nişâpûr), 13 *rustâk* ve hasseten Zivand, Takâb, Buğa Furûşin (?) ve Mâzul olmak üzere 4 tasû'ya (İbn Rusteh, s. 171: *arba'at arbâ*) bölünmüş idi. İbn Rusteh (s. 155), Rûz tassûc'unu İsfahan'a tâbi olan yerler arasında zikreder. Aynı şekilde bir tassûc idârî bölgesi, Fars eyâletinde (İştahrî, s. 102) Bahtigân gölü civârında Kür [b. bk.] 'ün sağ kıyısı üzerinde mevcut olup, merkezi, Hurrama (ayrıca krş. Stolze, *Persopolis*, 1888, önsöz)'dır. Tasûc taksimâtı sulamaya göre alınmış olmalıdır. Bir nehrin suyu umûmiyetle 6 dâng'dan ibârettir: böylece Şuhtar de Kârûn'un bölündüğü iki su koln (Şu'tayt ve Gargar), *Zafar-nâma* (I, 591, 599) 'de mütakabilez „4 dâng'lik nehir“ ve „2 dâng'lik nehir“ şeklinde ifâde olunmuştur. Bir tassûc, galiba sulamaya yarayan bir çeyrek dâng 'i göstermektedir.

3. Daha husûsî olarak, Azerbaycan'da Urmiye gölünün şimal kıyısı üzerinde, Mişov silsilesinin cenûbunda küçük bir şehir. Şehir, Urmiye gölünün şimal kıyısını içine alan cenup idârî bölgesinin merkezidir. Bu bölgenin, resmî vesikalarda hâlâ kullanılan adı, Arvanak-va-Anzâb'dır. Arvanak, husûsiyle bölgenin şark kısmına delâlet ettiğine (*Nazhat al-kulûb*, s. 79) göre, Tasûc galiba, daha husûsî

olarak Anzâb'da bulunmaktadır. Tasüç (Tasvîç) şehri, gölden takriben 5 km. mesâfede bulunup, Kızıl-dağ'dan gelen bir ırmak ile sulanmaktadır. Bahçelerle çevrili şehrin civârında, kaya-tuzu, alçı ve kireç ocakları vardır. Nüfûsu, XX. asrın ilk çeyreğinde 1.000'i geçmemesine rağmen, şehrin 12 maballeye bölünmesi ve 50 câmiye (?) sâhip olması, eski ehemmiyetini göstermekteydi. Şehir islâmdan önce kurulmuş olmalıdır. VIII. asır Ermeni tarihçisi Levond (s. 134), kiral Gagik Thoynavan (Vas-purakan'daki) nâhiyesinden gelirken, Azerbaycan'da geçtiği mevkiler (Zarevand, Zidroy (?), Tasuk, Gaznak, Ormi, Surenapat) arasında Tasüç'u da zikreder. Tasüç'un Moğullar devrindeki ehemmiyeti, *Nazhat al-kulûb*'da, Urmiye gölünün dâimî olarak, *Daryâ-yi şûr-i Tasüç* tesmiye olunmasından anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bu idârî bölgenin hazineye giren geliri 5.000 dinarı geçmiyordu. Bu meblâğ husûsî olarak, Han Abû Sa'id'in dinî müesseselerinin masrafına tahsis olunmuş idi.

Hoy'dan Tebriz'e giderken Tasüç'dan geçmiş olması gereken Claviyo (1404'te), galiba Tasüç'u Caza (ovada bulunan büyük ve kalabalık köy; bir çok akar-sular ve bahçeler onu her taraftan çevirmiştir) adı ile göstermektedir.

Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 242; IV, 319), şehri Tasüç ve nehrini de Iriz (?) olarak tesmiye etmektedir. Ona göre, burası, takriben 3.000 asker ve topçusu ile oldukça mühim bir sultanlık'tır. Şehirde 3.000 ev, 7 câmi v.s. vardır. Ahâlisi şî'i idi, Evliyâ Çelebî, şehrin, Yezdigird tarafından, karısı Tasübân (?)'ın şerefine kurulmuş olduğunu kaydeder. Şehir, Timur (? kış. Claviyo) tarafından tahrip edilmiş ve Cihan-Şah (Kara-Koyunlu) tarafından tekrar inşa edilmiş olmalıdır. Tasüç'un şarkında Murad III. devrinde, Tebriz [b. bk.]'in fetbi sırasında Ferhad Paşa'nın 998'de yaptırdığı istihkâmlar ile tanınmış olan Kumla (Humla) köyü bulunmaktadır (kış. Evliyâ Çelebî, göst. yer.). Avrupalı seyyahlar Tasüç'a nâdiremen temas etmişlerdir (kış. E. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 56. [Tasüç bâlen Şebister'e bağlı bir nâhiye merkezi olup, nüfûsu 3.266 (1956'da)'dır. Bunun dışında Şirâz vilâyetinde aynı adı taşıyan diğer bir Tasüç daha vardır (bk. *Dâirrat al-ma'ârif-i Fârisi*, Tahran, 1345 hş, I, 641.] (V. MINORSKY.)

TESYİR. AL-TASYİR, garpta atazir, ataçir, athacir, directio, prorogatio, ἀφασ, théorie aphétique, bir seyyareyi veya bir astrolojik hâneyi veya yahut gökyüzünün dikkate değer diğer herhangi bir bölgesini, aralarında

bulunan hatt-ı ıstivâ (Äquator) derecelerini tâyin etmek için, sun'î olarak başka bir gök cisminde veya kendi husûsî vaziyetlerine yahut başka astrolojik hânelere kadar götürmeye denir; bir zaman uzayında değerlendirilen bu derece sayısı, gelecekteki bir hâdisenin elverişli olan veya olmayan tarihini önceden belirtmeye yarıyordu.

Bu yol ile meydana çıkarılan astrolojik büyüklük, eski zamanlarda olduğu kadar, Araplarda ve garpta da çok mühim bir rol oynuyordu; zîrâ bir yandan bir husûsî hüküm sağlıyor, yâni dünyaya gelen bir kimsenin gelecekteki saâdet ve felâketleri konusundaki hükümleri ihtivâ eden umûmî hükümde, bu hükümlerin gerçekleşeceği kesin tarih'eri tesbit ediyor ve böylece hayat süresini önceden haber vermeye veya husûsiyetle bir yolculuğa çıkmaya, evlenme merâsimi yapmaya, bir şehir kurmaya, bir hükûmetin işe başlama tarihini tesbit etmeye elverişli günleri tâyin etmeye yarıyordu. Diğer taraftan da bu büyüklüğün belirtilmesinde kullanılan usûlün çok karışık olması ile de ehemmiyet kazanıyordu. Bu maksat için çok mühim olan yayın (bu yaya sâdece *tasyir* yayı diyeceğiz), astronomik bakımdan tâyini, gökyüzünde yayın iki uç noktası, yâni „önden giden“ seyyare veya yer (*al-mutakaddim*, *al-haylâc*) ile „arkadan gelen“ seyyare veya „ikinci“ (*al-şânî*) belirtildikten sonra çok zor değildir. 1. (ve 2.) şekillerinde önden giden A ve arkadan gelen B, gök-küresinin görünen kutbu P, arkadan gelenin (önden gidenin) durum dâiresi NBS (NAS), A (B)'dan geçen paralelle durum dâiresinin kesişme noktası C olsun. Bu takdirde A (B)'dan ve C'den geçen „deklınasyon“ dâire'leri a c (b c) *tasyir* yayını hudutlandırır. Böylece, bulunan *tasyir* yayı, umûmiyetle, 90°'yi aşmayan bir hatt-ı ıstivâ yayıdır ve gök-yüzünün görünen günlük dönmesi sebebi ile, önden gidenin (arkadan gelenin) kendi paraleli üzerinde hareket ederek, arkadan gelenin (önden gidenin) sâbit farzedilen durum dâiresine gelinceye kadar geçen zaman süresinde çizilmiş bulunur (burada kullanılan tâbirler hakkında daha etraflı bilgi için bk. mad. ASTROLOJİ).

Önden gidenin ve arkadan gelenin karşılıklı durumlarına göre, iki çeşit *tasyir* ayrılır:

a. Direkt *tasyir* (*directio directa*): bu halde önden giden, arkadan gelene nisbetle, zodyak işaretleri dizisinin istikametinde öndedir. Bu takdirde arkadan gelen, sâbit farzedilen yer ve önden giden de, yönetilecek yerdir (şekil 1).

b. İndirekt *tasyir* (*directio conversa*): bu halde önden giden, arkadan gelene nisbetle, gök-yüzünün günlük dönmesi istikametinde ileridedir. Bu takdirde arkadan gelen, önden gidenin sâbit farzedilen durum dâiresinin üstüne getirilir.

Günlerin seçimi için, tek bir gök cisminin yerinin ve belirli bir zamanın verilmiş olması, veya zaman uzayının hatt-ı ıstivâ derecesine tahavvülü bilindiğine göre, belli bir *tasyir* derece sayısının verilmiş bulunması yüzünden, *tasyir*'in tâyini husûsî bir şekilde (mes'elenin bir nevi tersine dönmüşü) kullanılıyordu. Mes'elenin özü, *tasyir* yayının hudut noktasına (hedef) karşılık olan dereceyi bulmaktır. Bundan sonra dereceye tekabül eden takım-yıldızdan hükümler çıkarılıyordu. Hesap yoluyla bu noktanın tâyini bir kürevî (trigonometri) mes'alesidir ve ekinoks zamanını esas almak sûretile basit formüller elde edilebilir. *Tasyir* $a c = b a - b B' - B'c$ (şekil 1) muâdelesinde sağ taraf bilinmektedir; zîrâ $b a = B$ 'nin rektasansyonu A'nın rektasansyonu $b B'$ ve $B'c$ büyüklükleri de aşağıdaki formüllerden bulunabilir:

$$I. \cos B' = \sin (\angle D S B'), \cos S D.$$

$$II. \sin b B' = \sin B b. \cot g B'.$$

$$III. \sin B'c = \sin C c. \cot g B'.$$

Bununla beraber, Araplar, aşağıdaki formüllerle ifade edilebilen, süre saatlerine (*zamânîya*) dayanan başka, takribî hesap usûlleri kullanıyorlardı.

$$I. (\text{al-Battânî, al-Bîrûnî v.b.'larına göre});$$

$$tasyir \text{ derece sayısı:}$$

$$= |a \pm (a - \beta)|.$$

$$B \text{ 'nin üst (alt) külmınasyon noktasına uzaklığı}$$

$$\text{Yarım gündüz [gece] yayı } B$$

veya

$$\alpha = A \text{ 'nin rektasansyonu} - B \text{ 'nin rektasansyonu,}$$

$$\beta = A \text{ 'nin eğik asansyonu} - B \text{ 'nin eğik asansyonu}$$

Parantezin önündeki işaretler $\alpha \pm \beta$ olduğuna göre seçilir. Köşeli parantezler, B ufku (Horizont) altında olduğu zaman kullanılır.

Husûsî haller:

$$a. B \text{ meridyenin üstünde olsun: } tasyir = |A \text{ 'nin rektasansyonu} - B \text{ 'nin rektasansyonu}|.$$

$$b. B \text{ ufku üstünde olsun: } tasyir = |A \text{ 'nin eğik asansyonu} - B \text{ 'nin eğik asansyonu}|.$$

$$II. (\text{al-Battânî 'nin ikinci kaidesi}):$$

$$Tasyir \text{ derece sayısı} =$$

$$|B \text{ 'nin üst (alt) külmınasyon noktasına uzaklığı} \times \text{yarım gündüz (gece) yayı } A \pm$$

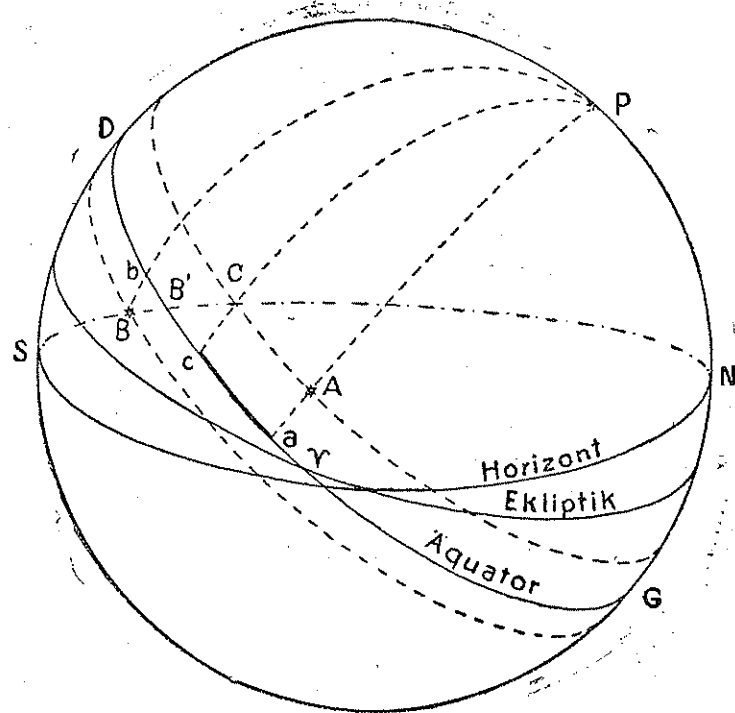
(A'nın rektasansyonu—üst (alt) külmınasyon noktasının rektasansyonu)|:

A ile B aynı yarım küre üzerinde bulunduğu zaman yuvarlak parantez önündeki — işareti, A ile B farklı yarım küreler üzerinde bulundukları zaman + işareti alınır. Köşeli parantezlerin içindeki ifâdeler, garp yarım-küresi için veya alt meridyen A ile B arasında bulunduğu zaman kullanılır.

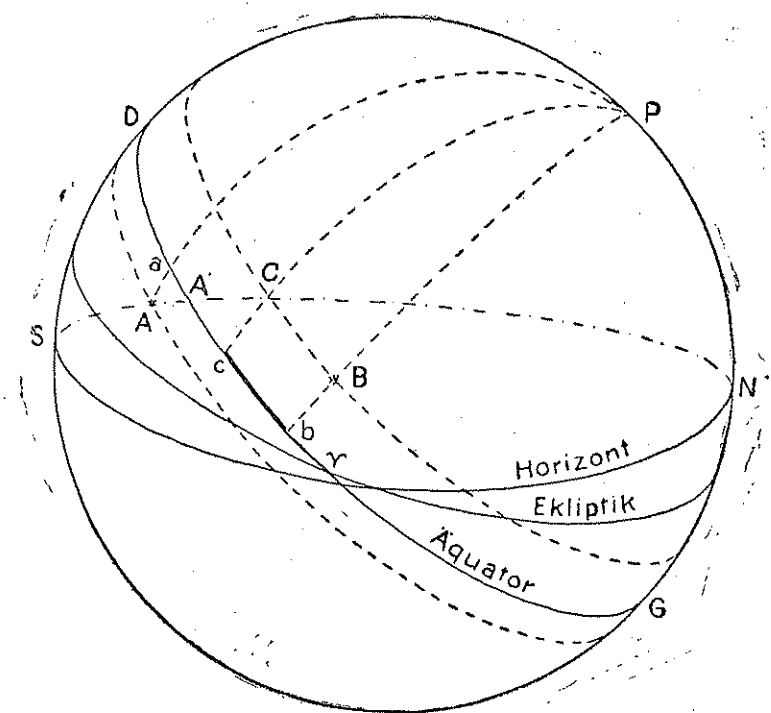
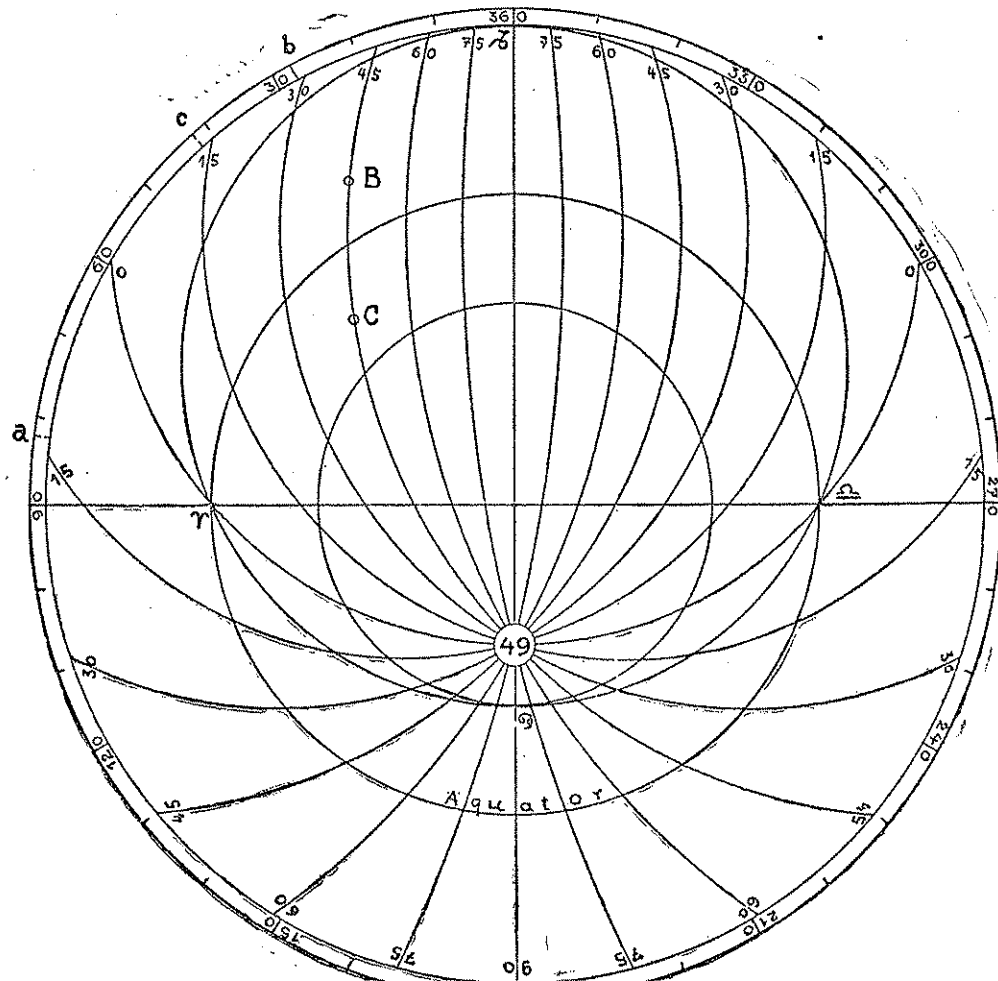
Her iki halde de *tasyir*, direkt olduğu zaman netice pozitif, indirekt olduğu zaman negatiftir. *Tasyir*, indirekt olduğu zaman, yukarıda verilen formüllerde olduğu gibi, A ile B'nin yerleri değiştirilmelidir.

Tasyir yayının derece sayısı hesaplandıktan sonra, şimdi târif edilecek şekilde, zaman uzayına çevrilir: ömür bahis mevzuu olduğu zaman, $1^\circ = 1$ güneş yılı, $5' = 1$ ay, $1' = 6$ gün ve diğer ballerde $1^\circ = 1$ gün.

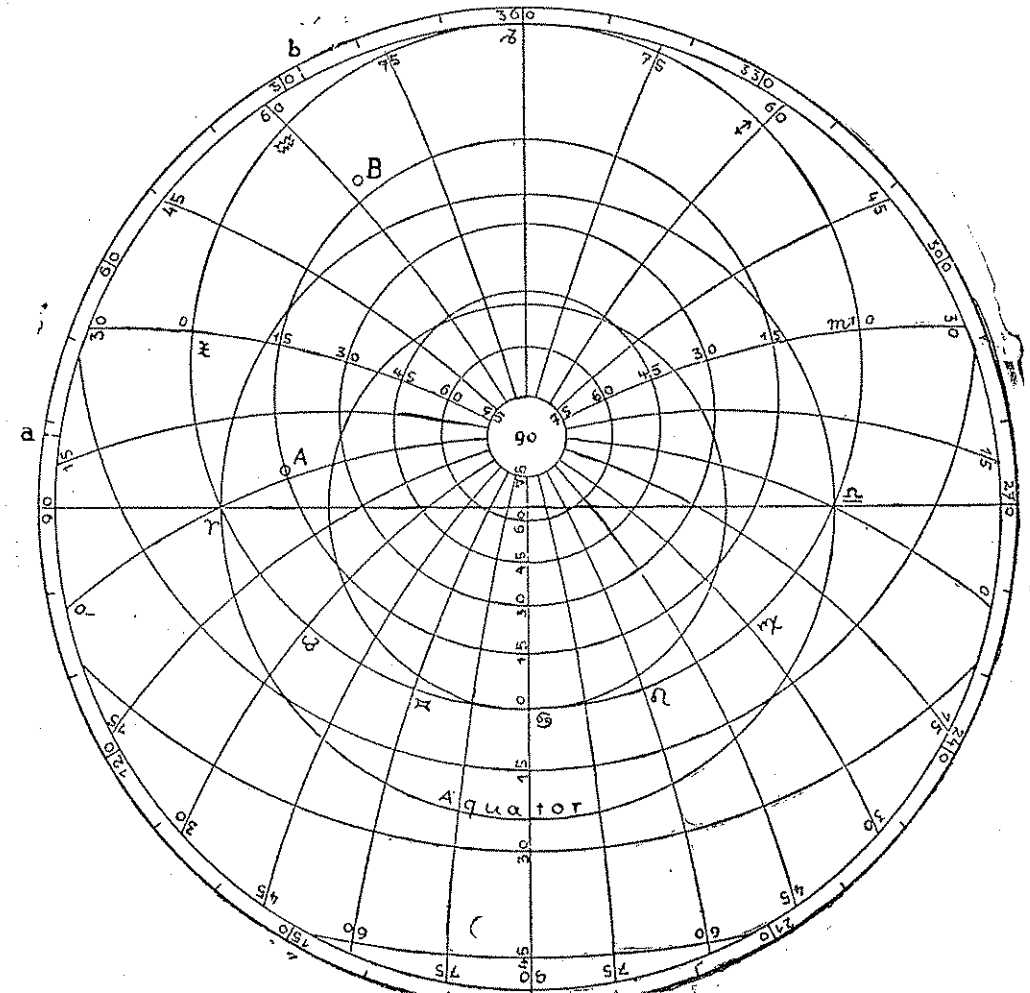
Araplar, dâimâ *tasyir*'in tâyiniindeki zorluğu tebârüz ettirmişlerdir: bu zorluğun sebepleri, astrolojik ihtiyaçların göz-önünde tutulmaları mecbûriyeti ve sâbit olarak yapıldıkları takdirde, çok zaman alan pek çok sayıda astronomik ölçüler ile hesapların yapılması zarûretidir. *Tasyir*'i tâyin edebilmek için, zamanın bütün astrolojik bilgisine sâhip olmak gerekiyordu; gerçekten de doğum zamanını tamamen belirliyen farklı metodları ve muhtelif doğum zamanlarının astrolojik mânasını, gök-yüzünün her hânesinin mânasını, zodyak işaretlerinin, yedi seyyarenin ve görünüşlerinin, en mühim yıldızların evvelâ teker-teker göz-önüne alındıkları zaman, sonra karşılıklı te'sirleri ile ve n'hâyet husûsî durumları bakımından (hâne, yükseklik derecesi, üçüzlü hal, azalma, düşme) mânalarını bilmek gerekiyordu; ayrıca, kuvvetli, orta veya zayıf karaktere âit pek çok kaideyi, her bir seyyarenin ve görünüşünün iyi veya tehlikeli te'sirlerini hâneleri, saâdet okunu (*sahm al-sa'âda*) hesâba katmak, te'sirli seyyarelerin yerlerine göre ömre eklenmesi gereken büyük, küçük veya orta büyüklükteki yıl sayısını hesaplamak, bazı tâlimâta uygun olarak bir doğum ve zâyice hâkimi seçmek (*al-Tâli'*), bir varlık habercisi, bir ölüm veya felâket habercisi, bir yıl vericisi (*al-Kadhudâ*) seçmek, bir belli cibetin büyük, küçük veya orta te'sirini bilmek, iyi veya kötü cibetleri... v.b. bilmek gerekiyordu; diğer taraftan gerekli astronomik tâyinlerin yapılması büyük mahâret istiyordu: efemerit cetvellerinin temel muâmesi olan zamanın meridyene tenzili arz dâiresinin tâyini, tul dâiresinin ve en mühim yıldızların deklınasyonlarının tâyini, seyyarelerin yerlerinin ve görünüşlerinin tâyini ve bu

Şekil 1

Şekil 2

değerlerin doğum zamanına göre hesaplanması, gök-yüzünün astrolojik hânelerinin, zodyak işaretlerinin ve bu işaretlerde bulunan seyya-relerin câyni, saâdet okunun tâyni, önden giden ve arkadan gelene âit vaziyet dâirelerinin tâyni v.b. S nur noktalarını tesbit ettikten sonra, sâdece *tasyîr* yayının besâbı için şunları bilmek lâzımdır: A ile B'nin rektasansyonları, meridyene olan uzaklıkları, deklinasyonları, yarım gündüz veya yarım gece yayları, vaziyet dâiresine nisbetle kutbun yüksekliği ve vaziyet yayı (vaziyet dâiresi ile batt-ı istivânın kesişme noktasının meridyene uzaklığı).

Bu çok uzun usûlü sâdeleştirmek ve hesap yapmadan bir neticeye varmak için Araplar bâzı mekanik (nomografik) vâsitalardan faydalanıyorlardı; bunlar astrolaba sokulan ayrı kurslar (al-Bîrûnî'de „*tasyîr* kursları“) veya busûsiyle *tasyîr*'i bulmaya yarayan, fakat başka bâzı ölçülerin yapılmasını da sağlayan bir âletti (Alphonse X. de Castille'de „*estrumento del leuantamiento*“). Âletin esas parçası, arka yüzüne, râsıdın bulunduğu arz dâiresi için mümkün olduğu kadar çok sayıda vaziyet veya saat dâiresinin iz-düşümleri çizilmiş bir kurstu (al-Bîrûnî'deki „*tasyîr* kursu“nun aynıdır; bk. şekil 3). Ön yüzüne ise ekliptik sistemine göre arz ve tul dâirelerinin iz-düşümleri çizilmişti (şekil 4). Âletin, kurson iki yüzü için de aynı olan mihverimin üzerine, arka veya ön yüz üzerinde hareket eden iki ibre taşıyan, taksimatlı bir (alidada) yerleştiriliyor ve bir targette („*cavallo*“, *al-faras*) yardımı ile de tesbit ediliyordu. Ön yüze sâbit yıldızların muhtelif yerlerinin iz-düşümlerini ihtivâ eden ağ da yerleştirilbiliyordu; bu ağ, tıpkı astrolab ağı gibi çiziliyordu.

Gök-yüzündeki A ve B yerlerinin arzları ve tulleri bilindiği takdirde (bk. şekil 1, 3 ve 4) *tasyîr* yayının âlet vâsıtası ile tâyni aşağıdaki gibi yapılıyordu:

1. Alidadın hareketli ibresi, ön yüzün üzerindeki B yerine tevcih ediliyor ve bu halde alidadın gösterdiği b hatt-ı istivâ (Äquator) derecesi okunuyordu.
2. Alidad arka yüzün üzerine getiriliyor ve b hatt-ı istivâ derecesine tevcih ediliyor ve hareketli ibrenin üzerine düşüğü vaziyet dâiresi (B'nin) böylece belirleniyordu.
3. Hareketli ibre ön yüzdeki A yerine tevcih ediliyor ve a, hatt-ı istivâ derecesi okunuyordu.
4. Alidad arka yüze getiriliyor, a hatt-ı istivâ derecesine tevcih ediliyor ve alidad A'dan geçen dâireyi çizen ibre, B'den geçen

vaziyet dâiresini (C'de) gösterinceye kadar döndürülüyordu.

5. Bu halde alidadın gösterdiği, c hatt-ı istivâ yayı okunuyordu: a c yayı, aranan *tasyîr* yayından ibâretti.

Tasyîr veya *tasyîr* kursuna dâir yazı yazan Araplar şunlardır: Muhammed b. 'Omar b. al-Farrûhân (H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen der Araber... Abhdlg. z. Gesch. d. math. Wissensch.*, 1900, XLV, 10. fasikül, nr. 34); al-Battânî (Suter, nr. 89); Abû Ca'far al-Hâzin (Suter, nr. 124); al-Bîrûnî (Suter, nr. 218). Bununla beraber ilk müellifin astrolojik eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Alfons X.'un astronomik eserleri arasında bulunan *Ataçir* kitabının müellifi, Alfons cetvellerinin nâşiri olan Toledo Rabbi Çağ'dır (İsaac İbn Sid); bununla beraber bir Arap kaynağından çevrilmiş olması muhtemeldir; İbn al-Kittî'nin *İhbâr al-'ulamâ' bi-ahbâr al-hukamâ'*'da *tasyîr*'i tâyin etmekteki busûsi mahâretleri sebebiyle aşağıdaki astronomlar sayılmaktadır: al-Hasan b. Mişbâh (s. 163); al-Marvazî (s. 170; Suter, nr. 22); al-Hâkânî (s. 181; Suter, nr. 206); Sind b. 'Alî (s. 206; Suter, nr. 24); al-'Abbâs b. Sa'îd al-Cavharî (s. 219; Suter, nr. 21); İbn Yunus (s. 230; Suter, nr. 178); İbn al-'Alam (s. 235; Suter, nr. 137); Muḥ. b. İbrâhîm al-Fazârî (s. 270; Suter, nr. 1); Muḥ. b. Hâlid al-Marvarrûdî (s. 281; Suter, nr. 46); Yahyâ b. Abî Maḡşûr (s. 357; Suter, nr. 14); Yahyâ b. Sabl al-Sadîd Abû Bişr al-Takrîtî (s. 365); Abû'l-Faḡl b. Yâmîn (s. 426).

Bibliyografya: al-Bîrûnî, *al-Kānūn al-Mas'ādî*, Cod. London, Brit. Mus., Or. 1997 ve Berlin, Cat. Ahlwardt, nr. 5667; ayn. mll., *Kitāb al-isti'āb*, Cod. Leiden, nr. 1066 (her ikisi E. Wiedemann tarafından tercüme edilmiştir); A. Bouché-Leclercq, *L'astrologie grecque* (Paris, 1899); M. Delambre, *Histoire de l'astronomie du Moyen-âge* (Paris, 1819); J. G. Job, *Anleitung zu denen curiosen Wissenschaften* (Frankfurt ve Leipzig, 1747); C. A. Nallino, *al-Battânî, sive Albatenii opus astronomicum* (Milano, 1903/1907); D. Man. Rico y Sinobas, *Libros del saber de astronomia del Rey D. Alfonso X. de Castilla* (Madrid, 1863—1867); M. L. P. E. A. Sédillot, *Prolegomènes des Tables astronomiques d'Oloug-Beg* (Paris, 1853); E. Wiedemann, *Zur Geschichte der Astrologie, Waltall* (1922/1923); ayn. mll., *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften, XLVII, „Über die Astronomie nach den Mafâtih al-'ulâm“*, S B P M S Erlg., 1915. (O. SCHIRMER.)

TEŞBİH. TAŞBİH (A.), benzer, mûmâsil saymak, bir şekil, bir sûret izâfe etmek ile *ta'til*, yâni (her türlü şfattan) tecrid ve tenzib etmek, Allah'ın zâtı hakkında birbirine zıt iki itikad olup, her ikisi de itizâl ve ağır günah olarak telâkki edilmiştir. *Kur'an*'a müteallik itikada da teş'ir eden bu inanışlara dâir şiddetli münâkaşalar, islâmda ulûhiyet anlayışının esâsında ifâdesini bulur. Bu münâkaşanın aslı sebebi, bir taraftan Allah'ın mutlak sûrette birliğini ifâde ve tasdik eden, diğer taraftan onu, teşsimden sakınmayan bir tarzda tasvir sûretiyle, ona bir yüz, gözler, eller izâfe eden, ondan konuşur, oturur olarak bahseden *Kur'an*'da bulunmaktadı. Tefsirler (msl. al-Tabarî'nin eserinde sûre II, 256 „*kürsî âyeti*“nin tefsiri, krş. Goldziher, *Vorlesungen*, Heidelberg, 1925, s. 102 v.dd.), metne kelimesi-kelimesine bağlı olarak mâna vermekle, metni silecek derecede meoâza kaçan bir görüş arasında gidip gelen izah ve te'viller kaydediler. Kısa zamanda mütedâvil hâle gelen, Peygamber tarafından âdetâ tâyin ve tesbit edilerek umûmiyetle insan için kullanılan meşkûk ifâdelerle sâdece Allah'ı anlatma mânasına gelmeyen *teşbih* kelimesi yerine, Allah ile müşâbehet fikrinin tamamen bertaraf edildiği sûre XLII, 9'a istinâden *tamşil* de kullanılır. *ş-b-h* kökünün II. vezni *Kur'an*'da, sâdece Allah'ın ancak İsâ'da tecellî ettiği akidesindeki İsâ'nın ölümü tasvirinde geçer. Te'vil, yâni tescim ifâde eden metnin aklı izâhı da *ta'til*'e bir vâsıta ve ona bir basamak olarak görülür; fakat „*v-l*“nin II. vezni, *Kur'an*'da ayıplama fikrini ihtivâ etmediğine göre, bu, yeknesak bir mâhiyette değildir. *Sunna* da, aynı şekilde bu mevzûda çift yönlüdür. Bu mes'eleyi mutlak mânada mevzû edinen, sâdece temâyüllere bağlı ve buradaki münâkaşalardan çıkmış, onların izlerini taşıyanlar olmayıp, menşe'ini her nevî itikadî endişenin bâricinden alan diğer hadîsler de vardır. Böylece birçok sâfi mübittlerinde, kâmil insan hâlinin tasavvufî tebeîli için duyulan ihtiyaç Allah'ın asıl bir genç şeklinde görüldüğü (Ritter, *Isl.*, 1928, XVII, 257; yine krş. bu makalenin başlarında yer alan kaynak mâbiyetindeki el-yazmalarına âit istişbatlar) tescimî hallerde kuvvetle belirmiştir. Diğer hadîsler, mübteviyatları dolayısıyla, bu farklılık içinde müdâfaa vesilesi olur. Nitekim açıkça terbiyevî ve İsâ vâstasıyla kurtuluş akidesi ile ilgili mâhiyette olan, içinde Allah'ın hayâlî inşi bahis mevzûu edilen ve hâkim fikri makbûl dâimî ile aynı bulunan badis bu şekildedir. Bırada bir tavir takınmak son derece üçtür, zirâ bilgilerimizin sınırlı içine, her iki

kelâmî davranıştan birini kabûl ettiğini ifâde eden tek bir müslüman kelâm âlimi yoktur. Onların her biri, *teşbih* hakkında: „bu. *ten-zih*“i nezih olarak muhâfaza etmeyi (*teşbih*'e karşı) *tesbîh*, *ta'til*'e karşı *tenzil*'e dayanarak, vabyolunmuş metnin kabûl ve itirafını gösterir“ düşüncesindedir. Onlar, bu hususta sâdece, batâlardan birini yahut ayon anda ikisini işlediklerinden birbirlerini şiddetle suçlarlar. *Teşbih*'in tamamıyla kanâatiere dayanan bu kullanışına, yine tamamıyla bunları temsil ettiklerini sananlarıki ilâve edilir. Gerçekten istikrar bulmuş *mu'attile* ve *müşebbihe* fırkaları yoktur; aksine Allah'ın şekil ve sıfatları akidesinde farklar vardır. Öyle ki bunlar, sâdece Allah'la ilgili mes'elelerde değil, akidevî ve siyâsî-dînî münâkaşalarda da birlikte zühur ederler. *Ta'til* görüşünün en eski mümessili Ca'd b. Dirham ile alâkalı olarak fazla bir şey bilmiyoruz; sâdece İbn Taymiyya, *al-Furkân*'da (krş. *Macmû'at al-rasâ'il al-kubrâ*, Kahire, 1323, I, 137, 14 v.dd.), açıkça Ca'd taraftarı olarak gösterilmiş ve fakat aynı zamanda, buna rağmen Haşşâgilerden olan Bâtinîlerle, Suriye'nin Râfızî temâyüllerinin de teş'iri altında kalmış olan son Emevîlerin inkırâzında, onu mes'ûl addeder. *Ta'til* görüşünün, adı en ziyâde geçen ve 128 (745)'de öldürülen mümessili Cahm b. Şafvân al-Râsibî, şî'i İbn al-Ravandî tarafından birlikçi (*muahhid*) bir Mütezilî olarak gösterilmişti; halbuki Mütezilî Abû'l-Husayn al-Hayyât, Bişr b. al-Mu'tamir'in, içinde hedduâ okuduğu bir şiirine dayanarak, *Kitâb al-intişâr* (*Le livre du triomphe*, nşr. Nyberg, Kahire, 1925, s. 133, 134, 4)'nda, onu, *müşebbihe*'nin imamı olarak kabûl ile, Mütezile'den ayırır ve „Allah'ın varlıklar hakkındaki bilgisinin, onların yaradılışı dışında meydana gelişini“ ifâde eden bir eümle dolayısıyla, onu, *temsil* fikrinin önderi müfrit şî'i İbn al-Hakam aş. bk.) ile aynı yere yerleştirir ki, bu, diğer taraftan bilhassa al-Hayyât'ın Nâbita hakkında, yâni 'Osmân-Umayya zümresine (s. 145, 9 v.d.) isnad ettiği bir temâyüldür. İbn Hazm (*Faḡl*, Kahire, 1320, IV, 205, 15) Cahm'i, al-Aş'arî'nin yanında Murei'e arasına koyar; Şahrastânî (nşr. Cnreton, s. 60 v.d.), İbâzîya'den Abû Setta Muhammed al-Kaşbî (Canâvni, *Kitâb al-vaz'*'ının kenarında, Kahire, 1305, a. 70), onu, kadere inanan Cabariya'ye bağlarlar. Cahm'in, *ta'til* fikrinin mümessili olarak şöbet bulmuş olmasına rağmen, Râfızîlik'le ilgili eserler kaynak olarak, pek büyük bir ihtimamla kullanılmaktadır. Kaşîş al-Nasâ'î (ölm. 253=867; krş. Massignon, *al-Hallâj martyr mystique de l'islam*, Paris, 1922, s. 635, not 2)'nin, Cahm

'in akidesini *taḥmīm*, yaratıklara âit sıfatların tasfiyesi şeklinde göstermesine, Aş'arî'nin *Maḳālāt al-islāmīyîn*'inde (krş. Ritter, s. 280, 2 v.d.) ve Bağdâdî'nin de *Farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328, s. 199, 11)'ında, Cahm'in, *teşbih*'ten korktuğu için, „Allah bir şeydir“ görüşünü benimsediği neticesini çıkarmalarına rağmen, İbn Hâzım'da çift mânfiyi yâni „Allah bir şey değildir de denemez“i zikreder; bu cümle galiba *ta'til* yahut kuvvetlendirilmiş *ibtâl* şeklinin, yok etme, iptâl etme ve inkâr etme korkusuna işaret etmektedir. Cahm'a karşı kaleme alınmış bir çok yazılar arasında Ahmed b. Hanbal'in *al-Radd 'alâ Zanâdika va'l-Cahmiya* (krş. *İlahiyat Fakültesi mecmuası*, 1927, s. 313—327)'deki yazısına sâhibiz. Doğrusunu söylemek gerekirse, İbn Hanbal, rakibine düşüncesini ifâde etmek imkânı vermiyor; onun ileri sürdüğü itirazlar her zaman mevsuk kabûl edilmemelidir, bununla beraber münâkaşanın mevzuu ile *Kur'an* ve *Sanna*'nın yardımıyla istidlâl edilen şekil bilinmektedir. Ona göre Cahm, Allah'ın cennette cennetlikler tarafından temâşâ edilebileceğini, Mûsâ ile konuştuğunu ve bir kürsüde oturduğunu inkâr etmiş olmalıdır. Bununla beraber İbn Hanbal, Cahm'in, Allah'ı muayyen bir yere yerleştirmek husûsunda duyduğu endişeyi, tecsimî bir tarzda izah eder. Fakat daha sonra bizzât kendisi, *Kur'an*'da LVIII, 8; XX, 48; IX, 40 v.d. bulunduğu üzere, remzî bir *te'vil* ile Allah'ın varlığının insanlarda da bulunduğunu dikkate almaya mecbur olmuştur; bu, vâzih bir tefrikte bulunmanın ne derece güç olduğunu gösteriyor. Fakat İbn Hanbal, onun aynı zamanda Allah'ın ezeli sıfatlarıyla birlikte ezeli olduğu görüşünü ifâde eden ve bunu, tereddüt etmeden kök, gövde, yan dallar, dallar, yapraklar ve usâreden teşekkül eden palmiye ağacı ile mukayese ettiği akidesine, hristiyan teslîsi tarzında bir esas unsura yer verdiği için, ağır serzenişte bulunur.

Ahmed b. Hanbal, *teşbih* ve *ta'til* karşısında büyük bir sünî selâhiyet sâhibi olmuştur. Eş'arî [b. bk.] *Maḳālāt*'ında (s. 277, 5) yer alan imân ikrarında, ona istinad eder. O, bu mevzu ile ilgili olarak birçok risâlelerinde, bilhassa Allah'ın temâşâsı üzerinde durmuştur. Taraftarları, Allah'ın elleri ile yüzünü ve „keyfiyetsiz (*bi-lâ kayfa*)“ bir tarzda oturduğu vâkıasını kabûl ederek, Aş'arî'nin orta yolu bulduğunu isbat ederler; fakat İbn Hanbal'a saygı gösteren İbn Hâzım (II, 166, 17 v. dd.), bu noktada onu, ilâhî varlığa bir vücut izâfe edenlerin görüşüne katılmakla ayıplar; İbn Hâzım kendi zâviyesinden, Mûtezilîlerin aynı zamanda müphem bir *te'ville* ileri

sürdüğü fikrin zayıflığına karşı çıkar (krş. II, 166, 16 v.d., 167, 6 v. dd.). al-Kâsım b. Sa'îd al-Şammâhî, bir müddet önce *al-Kavl al-matîn fi 'l-radd 'alâ 'l-muḥalifîn* (Kahire, 1324, bilhassa s. 67 v. dd.)'de ulûbiyet hakkındaki Aş'arî görüşünün, İbâzî'ler tarafından dâima *teşbih* gibi telâkki edildiğini göstermiştir. Onun bükümü Muvahhid İbn Tûmart (krş. *Le livre de Mohammed I. T.*, nşr. Goldziher Cezayir, 1903, s. 261, 3; 232, 8)'in, Murabîtların *teşbih* hakkındaki bükümünden daha yumuşak değildir. al-Kâtib al-Hvârizmî'nin (*Maḳātîl al-ülûm* [nşr. van Vloten], s. 27) nazârında Aş'arî'ler, doğrudan-doğruya *müşebbihe*'dendir.

Mâtürîdîler mümkün olduğu nisbette İbn Hanbal'in yanında yer almağa gayret edip. *teşbih* şüphesini bertaraf ederek, husûsiyle menfi tarafı belirtirler: Allah sınırlandırılmamıştır, sayılamaz, bölünmemiştir, parçalardan meydana gelmemiştir; bk. msl. Abû Hâfız al-Nasafî (krş. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York, 1903, s. 309). Selefi Bişr al-Mârisî'ye, *te'vilde* bulunduğu için serzenişte bulunan, 'Osmân b. Sa'îd al-Dârimî'de olduğu gibi, İbn Taymiyya (göst. yer. I, 425, 16) gibi müfrit Hanbelîler tarafından bu *te'vil* kusuru Mâtürîdîler ve Gazzâlî'ye de tevcih edilmiştir. Fakat Hanbelî kelâmcılar birbiri ile mutabik değildir. İbn al-Cavzî, *Daf' şubhat al-taḥbîh va 'l-radd 'alâ 'l-muaccassima* (nşr. Husâm al-Dîn al-Ḳudsi, Şam, 1345, bilhassa s. 5 v. dd.)'de, mefhumda lüzumlu saveti mubâfaza için, diğer üç Hanbelî karşısında yazılı bir mücâdelede bulunur. Fakat meşhur talebesi İbn Taymiyya, İbn Baṭṭûta tarafından sık-sık zikredilen „Allah, bizzât benim kürsüden indigim gibi iner“ görüşü dolayısıyla *teşbih* zikrinin muâheze ve tenkid edilmiş bir taraftarı olarak, içinde Abû 'Âmir Muhammed b. Sa'dûn al-Ḳuraşî gibilerin bulunduğu bir zümre de geçmektedir.

Bu mevzu da (İbn al-Cavzî, *agn. esr.*, s. 48 not), Husâm al-Dîn'in şaşırtıcı kaydından daha düşündürücü olan, bizi şüpheye sevk edebilen „benimki gibi bakış, benimki gibi ol“ (*Furḳân*, I, 119, 13) ifâdesine karşı İbn Taymiyya'nın husûsî kayıtlarında bulunan mücâdele; diğer taraftan, onun insanlarda Allah'ın varlığını kezâ tamamen aklî olarak telâkki edilebilen izâbı (I, 45^b v.d.); nihâyet onun, eşsiz bir küredeki Allah husûsundaki tecsimî ifâdeler vazetmeye ısrar eden teşebbüs ve bilhassa sünîleri gülünç duruma düşürmek için zındıklar tarafından kalî hadîs malzemeleri uydurulduğuna dâir düşün

cesi, ile umûmî bir şekilde, *teşbih* ve *ta'til*'e karşı kendi enfûsî cehdini ve şahsî kanâatlerini gösteren ve dâima tekrarlanan beyanları (I, 270, 14 v.d., 395, 2 v.d. v.s.)'dir.

199 (814)'da ölen Abû Muhammed Hişâm b. al-Hakam'in vaziyeti daha karışıktır; zîrâ onun elimizde hiç bir yazısı yoktur. Bununla beraber Aş'arî'nin *Maḳālāt*'ında (s. 29, 3 v. dd.), toplanan malzemedeki mutabakatsızlık fark edilebilir. Bu vesikalar arasında, Hişâm'ın gerçek *teşâbih*'e karşı açık bir itirâzı ve diğer taraftan bir akrabalık fikri ile sâdece Allah'ın mahlûkat ile münâsebetini mümkün kılan benzerlik (*teşâbuh*, İci, *Mavâḳif*, nşr. Soerensen, Leipzig, 1848, s. 347, 5, 110) hakkında Cür'ânî, *müşâbehe* ve oradan ancak bu şekilde anlaşılabilen şa'şaalı bir nüfuz ile bu şeyler hakkındaki bilgisini göstermek iddiasında bulunduğu dâir oldukça kısa ve müsbet bir kaydı bulunmaktadır. Buna rağmen, Aş'arî bu „bir insana, kendi ibâdetinin mevzuunu“ müşebbihe Hişâmiyya'den bahsederek, *müşebbihe*'ye tabais ettiği kısma başladığı zaman, muahhar Râfîzî tarihçilerde mütad olarak bulunduğu gibi, düşünülmeden isimlendirilmiş olan bu atfın, nasıl geliştiği anlaşılır. Bizzât şî'îler tarafından verilen, tafsîlâtlı izâbat da birbiriyle mütênâkızdır. Bununla beraber biz burada bir başka Hişâm'ı, İbn Sâlim al-Cavâlikî'yi buluyoruz. Bu zât, içinde Arapça'daki bitişik zamiri (*hu*) Allah'a atf, Allah'ın saq ve böğürlerinden (Kaşşî, *Ma'rifat aḥbâr al-ricâl*, Bombay, 1317, s. 183; Astarâbâdî, *Manḥac al-maḳâl fi taḥkîk aḥvâl al-ricâl*, Tahran, 1306, s. 367) bahsettiği ve „Allah insanı kendi sûretinde yarattı“ *hadîs*'ine dayandığı için daha kaba bir şekilde görünür.

„Her hangi bir şey (*şay'*)“ ifâdesi yanında cisim (*cism*) tâbirini seçmeye sevkeden *tebat*'a tam bir alâka gösteren ve *ibtâl*'den sakınan Hişâm b. al-Hakam, her şeye rağmen tecsimden uzak kalmak husûsunda ciddi bir gayret göstermiştir. Umûmî şekilde *tecsîm*, yâni Allah'a cisim izâfe etmek, vâzih bir şekilde sık-sık ilâve edilen „cismimizin benzeri yoktur“ tahdîdine binâen (Hişâm b. al-Hakam'de böyledir), en kaba şekilde *teşbih*'le kolaylıkla birleştirilemez. Bununla beraber, sonraki şî'îlerin, cedlerini zındıklık töhmetinden kurtarmak için katlandıkları cehitlere rağmen, Astarâbâdî (*agn. esr.*, s. 366, 8), kendisinden daha hayâlî bir şahsiyet olan Dayḡânî'lerden Abû Şâkir'i [bk. mad. SENEVİYE] talebesi yapan kötü bükümle karşılar. Üzerinde en çok durulacak husus, Aş'arî'nin şu mülâhazasıdır: ona göre, Hişâm b. al-Hakam, Allah'ın cismânîyeti hakkında bir senede beş ayrı kanâat serdi-

etmiştir. Bu husus, şî'î kaynaklarının da kaydettiği gibi, sinirli bir mizâca sâhip olan ve birbirine mubâlif iki Hişâm'ınkilerin de dâhil bulunduğu muhitin müteaddit münâkaşalarının da belirttiği gibi, akidelerin henüz gelişme hâlinde bulunduğu bir devirde İmâm Ca'far al-Şâdiḳ'ın çevresinin mensûbu olan böyle bir şahsiyet için pek alâ mümkündür. Bundan dolayı bizzât şî'îler, daha sonra çok değişik istikâmetlere yöneldiler. İbn Hamdân al-Haḡîbî'nin idâresindeki Nuḡayrî'ler, ilâhî sudur akideleri sebebiyle mu'âlifleri tarafından *müşebbihe* olarak sınıflandırılmışlardır. Nâşîr-i Husrav gibi bâtınîler, yaratıcı âlemi, bu yaratılan âlemde kat'î olarak tefrik ederler. Yaratıcı (*Şânî* veya *Bârî*), lâtif cevher (*cavhar-i laṭîf*; küllî nefis ([b. bk.] *nafs-i kull*)'tir; fakat aynı zamanda „başka bir isim“ de verilebilir; o, küllî aklın altındadır ve onunla cismânî âlem arasında bir „yakınlık“ ve „ünsiyet“ vardır (krş. *Rüşânî nâma*, Z D M G, XXXV, 428 v.d.) ve fakat „Allah (*Ḥudây*) kendisine benzeyen (*müşâkil*) ve yakın olan (*mücânîs*) her şeyin en üstündedir“ (*zâd-i masûfirîn*, Berlin, 1941, s. 168 v. dd.; 174 v. d.; *Vach-i dîn*, Berlin, 1343, s. 27 v. dd., 37) Nâşîr-i Husrav, insanı tebeil eder: „senin sıfatların Allah'ın sıfatlarındandır; kendine bakınca Allah'ı görürsün“ (*Rüşânî nâma*, Berlin, 1341, s. 17 ve 22; *Safar-nâma*'ye ek olarak).

İsnâ aşeriyeciler, *ta'til* ve *teşbih*'e karşı, *isbat* üzerinde ısrarla, fakat Allah'ı küçük düşürmek isteyen *teşbih*'e karşı bir mütezilî şüpbe ile şiddetli bir mücâdelede bulunmuşlardır. Onların bu görüşleri (Allah'ı istihâd ederek), şu başlıklar altında bulunur: Maelîsî'nin *Bihâr al-anvâr* (II, Tahran, 1306, s. 89—105) adlı ansiklopedisinde, „Allah'a nisbet edilen bir cismin, bir şeklin ve *teşbih*'in inkârı“ ve „zamanın, mekânın, hareketin yer değişmesinin reddi“. Sâdece Kulaynî, İbn Bâbüye ve Tûsî'den itibaren daha sonraki selâhiyet sâhiplerinde bu husûsu murâkabe mümkündür.

Hişâm b. al-Hakam'in, çok muhtelif yollarla bertaraf etmek istediği tehlikeler, her iki sınır (*hadd*) arasında dâima bâtınî bir akidevî akıntıyı gösterir. Meselâ, umûmî ifâdeler yardımıyla Allah'ın tanınmasına dâir çift mücâdeleyi, Allah'ın bir taraftan tamamen rûbî, diğer taraftan insan gibi bir varlık oluşunu tefrik etmek için kâfi derecede basit değildir. Zîrâ o zaman, Aş'arî nereye yerleştirilecekti? İslâmî akideler tarihinden anlaşıldığına göre, imamların böyle farklı iki temâyülden birine konulması hâl'inde, her hangi bir Aş'arî'nin itiraz edeceği muhakkaktır. *Teşbih*'ten, putperestlik ve şirke götürdüğü için,

ta'til 'den de ilhad ve varlık birliğinin ilk merhalesi olduğu için, çok korkulmuştur; fakat ikisi arasında bir sebep bağı olan iç yakınlık hissedilmektedir. Zîrâ Cahm, Allah'ın kelâmının, karın, dil ve iki dudak yoluyla binaenaleyh, Allah'ı insan sûretinde tasavvur eder tarzda vukua gelişini kabul etmektedir ki, İbn Hanbal'e göre o, bu kanâate, *Kur'an*'ın *ta'til* ile ilgili yerlerine dâir tefsirlerinde varmıştır. İbn Taymiya (I, 127, 9) onu Allah'ı benzetmeden tenzih edici olarak (*Mu'attil mumasil*) gösterir.

Bibliyografya: Zındıklıkla alakalı eserlerde kelâmîcilerin sık-sık rastlanılan fikirleri, müferit görüşlerin izâfî akislerini ifâde ettiklerinden, sâdece doğrudan-doğruya kötü niyetli uydurmalar olarak telâkki edilemezler; şu halde bunlar tamamiyle ihmâl edilmemelidir. Ancak onlar sâdece, şu veya bu istikamette husûsiyle tehlikeli telâkki edilmiş kanâatler hakkında gerçekten kıymetli işaretler verirler. Tenkit ve muâhezeye uğramış birinin akidesi busûsunda bilgi edinmek için yazıya geçmiş münâkaşalara artık fazla ehemmiyet verilmez. Bunlar tenkit ve muâheze edenlerin görüşlerini belirtmek için, güvenilir kaynaklar olarak nazar-ı itibâra alınabilirler. Nitekim herhangi bir kimse için tek ve yegâne ölçü, *Kur'an*'ı kendi tefsir ediş şekli ile akâiddir. Yâni, Gazzâlî, *İhyâ' ulûm al-dîn*, kitap 2: *Kavâ'id al-akâ'id* ve kitap IV, 5 ve 6: *al-tavhîd va 'l-tavakkul* ve *al-mahabbâ*; bk. H. Bauer, *Die Dogmatik al-Gazzâlîs* (Halle, 1912), s. 48 v. dd.; J. Oberman, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Gazzâlî's* (Viyana, 1921), 197—200, 127; Abû Mansûr 'Abd al-Kâbir al-Baghdâdî, *Uşûl al-dîn*, İstanbul, 1928, I, 73—130 (yukarda zikredilen *Fark bayn al-Fırak* adlı eserinde ihtilâf'a âit satırlar kadar sistemli bir risâle değildir). (R. STROTHMANN.)

[2. TEŞBİH. Edebî san'atların en mühimlerinden biri olup, aralarında müşterek sıfat veya sıfatlar bulunan iki şeyden, müşterek vasfı daha tam ve kuvvetli olana diğerini benzetmektir. Benzeyen veya kendisine bir şey benzeten hirden ziyâde olabileceği gibi, taraflar arasındaki müşterek vasfı da müteaddit olabilir. Bir *teşbih* 'te dört unsur vardır. Meselâ „Gündüz gibi aydınlık bir gece idi“ sözünde: 1. „bir gece“ benzeyen (müşebbeh), 2. „gündüz“ kendisine benzeten (müşebbehünbih), 3. „aydınlık“ olmak, müşterek vasfı (vech-i şebeh veya vech-i teşbih), 4. „gibi“ teşbih edâtı'dır. Bu son unsur „güvâ, tıpkı, sanki, benzer, andıran“ v. b. gibi benzetme ifâde eden her hangi bir söz olabilir.

Bir *teşbih* 'te, üçüncü ve dördüncü unsurlar zikredilmeyebilir. Ancak ilk iki esas unsur söylenmediği zaman, bu san'at *istiâre* adını alır. Şu halde *istiâre*, *teşbih* 'in veciz bir şeklidir. *Teşbih* yukarda sayılan unsurlarının anılıp anılmamasına, bir veya bir kaç şeyden ibâret oluşlarına göre, değişik istilâhlarla anılan çeşitlere ayrılmıştır. Bunların başlıcaları şöyle hülâsa edilebilir: *Mufasssal teşbih*: Müsterek vasfın zikredildiği *teşbih*. *Mücmel teşbih*: Müsterek vasfın anılmadığı *teşbih*; msl. Yakut gibi *garâh-ı engür/Elmas* gibi piyâle-i nûr (Galib). *Mürsel* veya *sârih* *teşbih*: benzetme edâtının zikredildiği *teşbih*. *Kinâye teşbihi* (müşekked veya belîğ t.): *Teşbih* edâtının söylenmediği benzetme. *Meşrûat* (veya *mukayyed*) *teşbih*: Benzeyeni veya kendisine bir şey benzetileni müşterek vasfa gartla bağlayan benzetmeler. *Ma'kûs* (veya *maklûb*) *teşbih*: İki tarafın birbirine önce benzeyen, sonra kendisine benzeten olmak üzere iki defa benzetildiği *teşbih* 'lerdir; msl. „Yer yüzü silâhtan gök yüzüne döndü, gök yüzü tozdan yer yüzü gibi oldu“. *Tafdil bildiren teşbih*: — Benzetmede, kendisine bir şey benzetenin müşterek vasfı daha tam olarak taşıması esas olduğu hâlde, — te'kid ve mübâleğa yoluyla benzeyenin daha üstün gösterildiği *teşbih* 'ler; msl. Ruhları destindeki sahba-yı terden kırmızı (Nedim). *Izmâr teşbihi* (veya *muzmer t.*): Bir şeyi, diğer bir şeye sanki benzetmiyormuş gibi *teşbih* etmek. *Cem teşbihi*: Bir şeyi bir kaç şeye benzetmek; msl. Çınâr u serv veş âzâdedir dest-i taarruzdan/Rehîn-i dest u berçide tutan destiyle dâmânın (Rahmî). Bir kaç şeyi bir şeye benzetmek; msl. Rehâ bulmak ne mümkün süzişi mihnetten uşşaka/Visâl âteş firak âteş helâ-yı intizâr âteş (Re'fet). *Mecfûf teşbih*: Önce bir kaç müşebbeh, sonra da sırasıyla bunların benzetildikleri şeyleri söylemek; msl. Gerden-i billûrun üzre güyîâ bir şişede/Sünhül ü şebbû gül-i terdir o zülfi hâl ü ruh (Sâmî). Benzetmenin ifâde tarz ve şekline, benzeyenin veya kendisine bir şey benzetenin, bilhassa müşterek vasfın mâhiyetine göre *teşbih* 'in daha bir çok çeşitleri vardır.

Bibliyografya: 'Abd al-Kâbir al-Curcânî, *Asrâr al-balâğa* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1954, tür. yer.; al-Râdüyânî, *Tar-cümân al-balâğa* (nşr. A. Ateş), İstanbul, 1949, s. 44—54; Raşîd al-Dîn Vâtvât, *Hadâ'ik al-sihr* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1308 hş., s. 42—50; al-Sakkâkî, *Miftâh al-ulûm* (Kahire, 1317), s. 177—190; Şams-i Kays, *al-Mu'cam fi ma'âir aş'âr al-Acam* (nşr. M. 'Abd al-Vahhâb Kazvîni, Mudarri: Reżavî), Tahran, 1314 hş. Tâc al-Halavî.

Dağâ'ik al-sîr (nşr. Sayyid Muhammed Kâzîm İmâm), Tahran, 1341 hş., s. 32—40; Yahyâ b. Hamza al-Yamanî al-'Alavî, *K. al-tirâz* (Kahire, 1332 [1914]), I, 261—363; Abdunnâfi, *al-Naf' al-mu'aval tarcamat al-talhis va mu'aval* (İstanbul, 1290), II, 11—70; İbn Hiccat al-Hamavî, *Hizânât al-adab va gâyat al-arab* (Bulak, 1291), s. 216—230, 235 v. d.; al-Suyûtî, *İlmâm al-dirâya* (Kahire, 1317), s. 284—288 (*Miftâh al-ulûm* 'un haşiyesinde); Abû Ma'sûm 'Alî Hân, *Tuvâr al-rabî'î* (Tahran, 1304), s. 645—674, 687 v. d.; al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funân* (Kalküte, 1862), s. 795—805; Buṭrus al-Bustânî, *Dâ'irat al-ma'ârif* (Beyrut, 1882), VI, 118—120; A. Cevdet, *Belâgat-i Osmâniye* (İstanbul, 1299), s. 131—145; Saîd Paşa, *Mizânü 'l-edeb* (İstanbul, 1305), s. 287—324; Menemenlizâde Tâhir, *Osmanlı edebiyatı* (İstanbul, 1314), s. 179—192; Süleyman Fehmi, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 221—242, 259; Reşîd, *Nazariyât-i edebîye* (İstanbul, 1328), I, 212—227; Şabâbeddîn Süleyman, *Edebiyat* (İstanbul, 1329), s. 331—338; Reçâi-zâde Mahmud Ekrem, *Tâlim-i edebiyat* (İstanbul, 1330), s. 247—253; Ali Nihad [Tarlan], *Edebî sanatlara dâir* (İstanbul, 1933), s. 38—42; *Dâ'irat al-ma'ârif al-Fârisi* (Tahran, 1953), s. 242.] (T. H.)

TEŞEHHÜD. TAŞAHHUD (A.), Arapça *ş-h-d* kökünden V. *tafa'ul* vezinde, bir masdar olup, „hazır, mevcut olmak, daha açık ve şümüllü bir ifâde ile kesin ve kararlı şekilde — Tanrı huzûrunda — bulunmak“ mânasına gelir. Istilâh olarak „namazda *ka'da* (oturma) esnasında kelime-i şehâdeti söylemektir“ (*Kâmûs*, trc., İstanbul, 1305, I, 630). Böylece *teşehhüd*, kat'i karar ile Allah'ın gerçekliğine şehâdet etmeyi tazammun eder.

İlmî bir tâbir olarak, namazın edasında son unsur olan ve namazın farzlarını teşkil eden ittihat tekberi, kıyâm, kırâat, rûkû, sücûdten sonra gelen *ka'da* 'de okunan „*al-tahyiyât*“, rûkûn değil, vâciptir. Bu „*vâcib*“ oluş: sâdece „*ka'da-i ahîra* = son oturuş“ için olmayıp „*ka'da-i ulâ* = ilk oturuş“ için de dinî bir vazifedir (krş. Mehmed Zihni, *Nimet-i islâm*, İstanbul, 1957, ikinci kısım, *Kitâbü's-salât*, s. 33 v. dd., bilhassa 56, 71 v. d.; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihi*, İstanbul, 1968, s. 106, 129, 132). *Teşehhüd*, her iki rek'atın ve bütün namazın sonunda olmak üzere iki defa vuku bulur. Bütün namazın sonunda namaz kılan duada bulunur ve bunu, Peygamber'e selâat ve selâm (*taslima*) tâkip eder. *Teşehhüd*, kul ile Allah arasında âdeta bir namaz konuşması telâkki edilir,

Teşehhüd 'ün ibâre şekli Peygamber tarafından öğretilmiştir. Hattâ İbn 'Abbâs 'ın rivâyetine göre, Peygamber, bunu *Kar'an* 'dan bir sûre öğretir gibi öğretirdi (Muslim, *Şahîh, Kitâb al-salât*, 60. hadîs). Ancak Peygamber, *teşehhüd* ihâresinde zaman-zaman, küçük değişiklikler yapmıştır. Sonradan Hanefilerce benimsenen ve İbn al-Mas'ûd (Muslim, *agn. esr.*, göst. yer.) tarafından rivâyet olunan „*al-Tahyiyâtü l'illâhi va 'l-salavâtü va 'l-tayyibâtü...*“ şekli, Şâfi'ilerce kabul edilen ve İbn 'Abbâs tarafından rivâyet edilen „*al-Tahyiyâtü al-mubârakâtü al-salavâtü al-tayyibâtü l'illâhi...*“ şekli ile, Peygamber tarafından öğretilen ve Mâlikîler tarafından namazlarda okunan „*al-Tahyiyâtü l'illâhi al-zâkiyâtü l'illâhi al-tayyibâtü al-salavâtü l'illâhi...*“ şekillerinden Peygamber 'in vefatında henüz pek genç olduğu ve diğer iki sahâbeden de yaş bakımından küçük bulunduğu düşünülerek İbn 'Abbâs rivâyetinin, Peygamber 'in son okuduğu *teşehhüd* 'e en uygun bulunduğu kabul edilir. Buna göre *teşehhüd* 'ün tam metni, şöyledir: „*al-Tahyiyâtü l'illâhi va 'l-salavâtü va 'l-tayyibâtü al-salâmu 'alayka agyaha 'l-nabiyyu va rahmatu 'llâhi va barakâtuhu al-salâmu 'alaynâ va 'alâ 'ibâdî 'llâhi 'l-sâlihîn...*“ *Aşhadu an lâ ilâha illa'llâh va aşhadu anna Muhammadan 'abduhu va rasûluhu*“ (Muslim, *agn. esr.*, 55. hadîs).

al-Navavî 'nin *Şahîh Muslim* şerhine göre (Kahire, 1349, IV/115 v. d.), *teşehhüd* 'ün bu üç şekli de imamlar tarafından makbûl görülmekle beraber, hangisinin daha faziletli olduğu üzerinde ittifak yoktur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, bk. bu kelime; ayn. mll., *al-Mu'cam al-mufahras*, bk. bu kelime; Muslim, *al-Câmi' al-şahîh* (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul, 1968, II, 36—42; Fıkıh kitaplarından hemen belli-başlılarında „*Teşehhüd*“ bahsi (salât bölümlerinde); ayrıca İbn Rüşd 'ün *Bidâyat al-mubtadî*; Muhammed Hamidullah, *İslâma giriş* (İstanbul, 1965), s. 184 v. dd., 201 v. d.; Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, „*Religion and Laws*“ bahsi; E I, mad. TAŞAHHUD.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEŞRİH. TAŞRİH (A.), aslında „bir şeyi dilim-dilim kesmek“ (bk. *Kâmûs tercümesi*, I, 909) mânasına gelen bu kelime, istilâh olarak iki ayrı mânaya gelmektedir: 1. Bir ilmin izâhı, bir kitabın tefsiri [b. bk.] veya şerh [b. bk.]'ı, 2. İnsan vücûdunu açma ve izah

etmeden ibâret olan anatomi ilmi. Her iki mâna da İbn al-Kıfî'nin şu cümlesinde geçer: „Calinus tıbbın anahtarı, onun *bâsiğ*'i (yayıncısı, genişleticisi) ve *şârih*'i (açıklayıcısı) idi. Yâni onu izah ve tefsir (*taşrih*) eden o idi... Hiç kimse *taşrih* ilminde onu geçmezdi; kendisi *taşrih*'e dâir 17 kitap yazmıştır.“ Onun *De ossibus ad Tirones* adlı eseri Arapça'ya tercüme edilmiştir. Burada bahis mevzûu olan, anatomi (*taşrih*) dir.

Teşrib, islâmiyette pek revaçta olan bir ilim değildi. İnsan vücudunun tasviri yasaktı. Din ve örf, *taşrih*'i mekruh addediyordu. Müslümanlar tarafından esas itibarıyla tatbik edilmezdi; nitekim kadim çağda da İskenderiye bâriç, durum aynen böyle idi. Hekim Calinus insan vücudunun anatomisini öğrenmek için eline geçen fırsatlardan faydalanırdı; ancak umûmiyetle maymunlar üzerinde çalışırdı. İslâm âlimlerinden İbn Mâsavayh ve İshâk b. Hunayn de, kezâ anatomide ilerlemek için maymunlar üzerinde araştırma yapmışlardır. 'Abd al-Laţîf'in seyahati bu hususta iyi bir misâl teşkil eder: müellif, Mısır'da, Maks'da insan bakıyelerinden hâsıl olma bir tepenin mevcut olduğunu haber alması üzerine, dostlarıyla bu iskeletleri tetkik için oraya giderek bir takım müşâhedelerde bulunmuştur.

Bir çok Arap âlimi müsait olmayan bu şartlara rağmen, anatomi ile meşgul olmuş ve bu sâbada bilhassa Calinus, Oribasios ve Aëtios, gibi, Grekleri tâkib etmişlerdir. Calinus'un eserlerinin bir kısmı Araplarca mâlûm olup, kendi dillerine tercüme edilmişti. Bu eserlerin pek de fena olmayan Arapça yazmaları elimizde bulunmaktadır. Bu meyanda şu eserler zikredilebilir: *De anatomia*, *De venae sectione*, *De musculorum dissectione*, *De ossibus* ve bunlardan başka nazı bakkında risâleler... Aynı âlimin büyük eseri olan *De anatomicis administrationibus*'un, X.—XV. kitaplari yalnız Arap dilinde muhafaza edilmiş olup, Almanca bir tercümesi Max Simon tarafından yapılmıştır.

P. de Koning, Arap *taşrih*'i hakkında İbn Sînâ, İranlı mecûsî bir doktor olan 'Alî b. 'Abbâs (ölm. 384) ve meşhur Muhammed b. Zakariyâ al-Râzî (Razes, ölm. 320)'nin eserlerinden istihraç olunmuş üç büyük hülâsa neşretmiş olup, Râzî'den iktibas edilmiş ve en az işlenmiş bölümler, onun *al-Manşûrî* kitabından alınmıştır. 'Alî b. 'Abbâs'a âit kısımlar, kendisinin *al-Maliki*, İbn Sînâ'ya âit kısımlar ise, onun *Kânûn* adlı kitabından alınmıştır. Her üç eser de bemen-hemen aynı tertip üzeredir; bu açık ve mantıkî bir tertip olup, bu şekle daha eskilerde de rastlanmaktadır. Bunlar kemik bahsinde başlarlar; evvelâ kemik hakkında umûmî

mâfûmat verirler, sonra bütün insan bedeninin [eski Mısır'dan gelen bir tasnif ile] baştan ayağa teferruatlı bir tetkiki, yâni baş kemigi, dişler, bel kemigi, göğüs kafesi, kol, el, bacak ve ayak kemiklerinin tetkiki tâkip eder. Diş tabâbeti o zamanlar henüz ayrı bir ilim şubesi değildi. Kemikleri, adale bahsi (myologie) tâkip eder. Adaleler aynı sıra içinde sayılır ve tahlil edilir;—bundan sonra sinir ve damar sistemleri gelir; sinirler, beyin, murdar ilik, atar damarlar, toplar damarlar ve en nihâyet dış ve iç uzuvların tavsifi: görme, koklama, igitme uzuvları, dil, gırtlak, ciğerler, kalp, mide, bağırsak, karaciğer, dalak, böbrekler, öd kesesi, cinsiyet uzuvları—P. de Koning, İbn Sînâ'nın müteaddit bahislerinin karşısına Calinus ve Oribasios'un onlara tekabül eden parçalarını koymuştur. Bu âlimler, bunlar arasında trapez adalesi, parmakları bükme adalesi, akciğer atar damarı, kalp kapakçıkları, gözün iris tabakası ve kalp kemigi, iskelet kısımlarını da işlemişlerdir.

[Bu mevzuda islâm dünyasında verilen bilgi, her ne kadar Calinus'a benzerlik gösterirse de, onlarda Calinus'da mevcut bâzı batâların düzeltildiğini görüyoruz. 'Abd al-Laţîf al-Bağdâdî (1162—1231), kulakta üç kemik bulunduğunu ve bunların igitme hissini te'min ettiğini belirtmiştir. Ona göre, kafatasında sekiz kemik vardır, halbuki diğer âlimler kafatası kemiklerinin yedi tane olduğunu iddia etmişlerdi. Aynı müellife göre, insan vücudu Calinus ve Yunan müelliflerinden değil, bizzât vücudun dakik müşâbedesinden öğrenilebilir. O, alt-çene kemiginin de iki değil, bir tane olduğunu söylemiştir.

Kemik bahsini tâkiben ele alınan adale bahsinde, onların geniş çapta Calinus'dan faydalandıklarını görüyoruz. Fakat bu onlarca en az anlaşılmalı bir mevzû olup, umûmiyetle karışiktır. Muhtelif müelliflerde adalelerin origosu ve insersiyosu farklı olduğu gibi, bunlar benzese bile vazifelerinde farklılık görülmektedir. Bunun sebebi doğrudan-doğruya zikrolunan mevzûda *taşrih* yapmamaları, yapsalar bile hayvan *taşrih*'i yapmış olmaları ve Calinus'dan faydalanmış bulunmalarındır; çünkü Calinus da adaleleri hayvan üzerinde incelemiştir ve bunu umûmîleştirerek, hayvandan elde ettiği bilgiyi insana da teşmil etmiştir.

Şu bahsinde islâm müellifleri, sâdece beyinden ve omurilikten çıkan sinirleri ele alıp incelemişler, beyni ve omuriliği ayrı olarak ele almışlardır. Sinirleri, harekî ve hissî sinirler olarak ikiye ayırmışlardır. Abu'l-Fazl, sinirlerde, vücut boyunca içinden his ve hareket impulslerinin geçtiği kanalların mevcûdiyetine

işâret etti. Beyinden ve omurilikten çıkan sinirler mevzûunda ise, Calinus'dan pek farklı bilgi verilmemiştir. Onların, beyin ile beyineği birlikte ele aldıklarını, beyineği ise beynin alt kısmı olarak kabûl ettiklerini görüyoruz. Sinirlerin yapısının beyninkine benzediğini söyleyen Hunayn b. İshâk'a göre, beynin sinirleri, hareket sinirleriydi.

Damarlar, bugün de olduğu gibi, toplar ve atar damarlar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Onlara göre, toplar damarlar karaciğerden, atar damarlar kalpten çıkıp bütün vücûda dağılıyordu. Toplar damarların husûsiyeti vücûdu beslemeleri, atar damarlarınki ise, hayatî rûhu, nesiçlere taşıması idi. Bu görüş onlara Calinus'dan intikal etmiştir. Damarların vücut içindeki dağılışı mevzûunda geniş ölçüde Calinus'a dayandıkları görülmektedir. 'Alî b. Abbâs, damarların yapısını gayet güzel açıklamıştır. Beyin nasıl sinir sisteminden ayrı olarak mütâale edilmişse, onlar, kalbi de aynı şekilde ayrı olarak ele alıp inceleyordular. Kalbin izâhında geniş ölçüde Aristo'nun te'siri altında kaldıklarını görüyoruz. Ancak bâzı islâm müelliflerinin Calinus'un görüşünü tâkib ettiği müşâhede olunmaktadır. XIII. asırda yaşamış olan İbn al-Nâfis, İbn Sînâ'nın *Kânûn* adlı eserinin teşrib kısmına yapmış olduğu şerhte (*Şarh al-kânûn*), kanın kalbin sağ karıncığından sol karıncığına geçtiği fikrini kabûl etmemiştir. İbn al-Nâfis'e göre, kalbin sağ ve sol gözleri arasındaki bölmelerinde (septum) ne görülebilen delikler ne de Calinus'un iddia ettiği gibi görülemeyen delikler mevcuttur. Ona göre, venöz arterle kalbin sağ karıncığından akciğere giden kan, arteryel venlerle kalbin sol karıncığına döner. Böylece o, küçük kan deverânını bulmuştur, fakat onun bu buluşu islâm dünyasına te'sir etmemiştir. XV. asırda Latinceye tercüme edilmiş bulunan bu eserden küçük kan deverânını keşfettiği söylenen Michael Servetus'un faydalanmış olması muhtemeldir.

İslâm mü'ellifleri tarafından daha sonra bis uzuvlarının ele alındığı görülmektedir; önce, göz ele alınmıştır. Gözün islâm dünyasında çizilmiş çok güzel şemalarına rastlıyoruz. Burada göz tabakaları gösterilmiştir. Optik kiasma, billur cisim, camı cisim, ağtabaka, lüzûcî tabaka ve saydam tabaka gayet iyi gösterilmiştir. 'Alî b. 'Abbâs ışıqların saydam tabakada kırıldığını biliyordu. Göze kıyasla kulak, pek iyi anlaşılamamıştır; bilhassa iç-kulağın yapısı ve vazifesi onlarca meçhûl kalmıştır. Dilin adalevi bir yapıya sâhip olduğundan haberdar oldukları gibi, dil-altı tükürük bezlerini de biliyorlardı.

Onlar iç-organlarını da sistemlere uygun olarak ele alıp, incelemişlerdir. Teneffüs sisteminde, nefes borusu ile akciğerler ele alınmıştır. Hazım sisteminde ise, yemek borusu, mide, midenin yeri ve yapısı, midenin yemek borusu ve bağırsaklarla birleşen ağızları, bağırsaklar konusunda bilgi verilmıştır. Onlar bazı esnâsında midenin alt ağzının kapalı olduğunu biliyorlardı; bağırsaklar altı grupta ele alınmıştır: bunlar oniki parmak bağırsacı, kıpırtısız bağırsak, ileum, caecum (a'ver), kolon ve rectumdu. Bu bağırsaklardan ilk üçü ince bağırsaklar ve diğer üçü kalın bağırsaklardı. Onlar kısmen de olsa, kalın bağırsakta da hazım olduğunu iddia etmişlerdir. Karaciğer ve safra kesesi Calinus'da olduğu gibi anlatılmıştı. Ürogenital sistem hakkında da Calinus'dakine benzer mâlûmatın verildiği görülmektedir. Calinus bayvan üzerinde yaptığı tecrübelerle, „üreter“lerin mesâneye böbreklerden idrar getirdiğini görmüştü; onlar da Calinus'un fikrini kabûl ediyorlardı. Bu mü'elliflere göre, mesâne, safra kesesinin safra deposu olduğu gibi, aynı zamanda idrar saklayan bir torhadır.

İslâm âleminde genital sistem hakkında verilen bilgiler, aşağı-yukarı bugünkü bilinenlere uymaktadır.

İslâm dünyasında embriyoloji, *taşrih* içinde ele alınmıştır. Onlara göre ceninde ilk teşekkül eden uzuv kalpti; fakat bâzı müellifler bunu reddederek, Râzî'nin de kabûl ettiği gibi, ilk defa karaciğerin teşekkül ettiğini iddia etmişlerdir. Bâzı müellifler de Hippokrates'in te'siriyle, ilk önce beynin teşekkül ettiğini söylemişlerdir; fakat bütün müellifler, evvelâ meydana gelen dört noktadan kalp, karaciğer, beyin ve bunlar arasındaki münasebeti sağlayan keyfiyetin meydana geldiğini kabûl ederler. Ceninin inkişâfı dört safhada meydana gelir ve o üç kılıf içinde bulunur. Onlar bu kılıfların vazifelerini birbirine benzer şekilde açıklamışlardır.]

Bütün bu teşrih, daha o zaman pek çok derinleştirilmiş olup, tahlilî ve aynı zamanda da kat'îdir; şöyle ki: her kemik, her bir uzuv, her bir adale, vazifeleri ve maksatları göz önünde tutularak târif edilmiştir. Araplar tıp ve nebâtât ilminin aksine, trochanter kelimesi müstesnâ, hiç bir Fars ve Yunan kelimesi kullanmamışlardır. Diğer taraftan islâm teşrihi, bize riyâziye, astronomi ve simya ilminin aksine, pek az ilmi istilâh vermiştir. Orta-çağ'ın Arapça'da yapılan Latince tercümelerinde *filhakika mari* (yemek borusu); *mgrach*, A. arçası *marâkk* (karın); *siphac*, Arapçası *şifâk* (karın zarı) gibi bâzı kelimeler mevcut ise de, bağlar-

dan pek azı zamanımıza kadar gelmiştir (msl. *ķarnīga* 'nın *cornea* oluşu gibi). Cerrâhîde Al-buḥāsīs (Abu 'l-Ķāsim al-Zahrāvī), Kurtubalı 'Abd al-Rahmān III. 'ın tabîbî (IV. = X. asır) ile işbilyeli İbn Zuh'r (ölm. 595) tabâbet ilminde ve ameliyat sâhasında en büyük Arap temsilileridir. Bunlardan birincisi *al-Taşrîf* adlı (30 cilt) bir eser yazmıştır ki, bu kitabın *teşrih* ve cerrâhî kısmı bilhassa Egin Adalı Paulos'tan iktibas edilmiştir. Paulos ise, muahhar Bizans devri mubarrirlerinden olup, islâmiyetin başlangıçlarında yaşamıştır. Arabistan'a seyahat etmiş ve cerrâhîdeki mahâreti dolayısıyla orada çok büyük bir itibar kazanmıştır. Abu 'l-Ķāsim bu ameliyatlarından bahsetmekte, kullanılan âletlerin resimleriyle birlikte, târiflerini de yapmaktadır. Mezkûr kitabın bu şekilde resimlendirilmiş müteaddit yazma nüshaları mevcuttur. Eser, Cremonalı Gerhard (XII. asır) tarafından Latince'ye tercüme edilmiş ve 1497'de Basel'de basılmıştır. Guy de Chauliac (1300—1368) tarafından adapte edilmiş bulunan bu eser garp ilmine büyük tesir icrâ etmiştir. — İlerici bir zekâyâ sâhip ve feykalâde mâhîr bir doktor olan İbn al-Zuh'r, Calinus bekimin üstünlüğü te'sirinden âzamî nisbette kurtulmuş ve yerine amelî teorübesini ikameye muvaffak olmuş ve Arnold von Villeneuve için başlıca kaynağı teşkil etmiştir. — Şu noktayı da ilâve edelim: en eski garp mütercimi olan Konstantin Africanus (1020—1087) 'Ali b. 'Abbās'ın eserini tercüme etmiştir.

Bibliyografya: P. de Koning, *Trois, traités d'anatomie arabe* (metin ve trc. Leiden, 1903; Abū Bakr ... al-Rūzī (Razes), *Traité sur le calcul dans les reins et dans la vessie* (ngr. ve trc. P. de Koning), Leyden, 1896; Dāvūd al-Anṭākî, *Tazkirat uli'l-al-bâb ilh* (Kahire, 1282); Max Simon, *Sieben Bücher der Anatomie des Galen* (Leipzig, 1906; E. G. Browne, *Arabian medicine* (Cambridge, 1921); Donald Campbell, *Arabian medicine and its influence on the Middle Ages* London, 1926, II; Carra de Vaux, *Penseurs de l'Islâm* (Paris, 1921), II, 276—289; Razes, *Ad Almansorem libri X* (Milano, 1487); Avicenna, *Canon* (Venedik, 1507), lat.; Roma, 1593. arab.; G. de Cauliac (de Chauliac), *Chirurgia* (Venedik, 1497), *Chirurgia Albacasis* 'de ihtivâ eder; C. Elgood, *A medical history of Persia* (Cambridge, 1951); Z. Siddiqui, *Studies in Arabic and Persian Medical Literature* (Kalküte, 1959); A. Sayı.1. *Ortaçağ İslâm dünyasında ilmi gelişme temposundaki ağırlaşmanın bazı sebepleri*, *Araştırma I* (Ankara, 1963), s. 5—69;

Vesabius, *De Humani Corporis Fabrica* (Bruxelles, 1964). (B. CARRA DE VAUX.)

[Bu madde ESİN KAHYA tarafından geniş şekilde ikmâl edilmiştir.]

Osmanlılarda Teşrih, İslâm dünyasında olduğu gibi, Osmanlı Türklerinde de *teşrih* e ehemmiyet verilmemiş değildir. Osmanlılarda, *teşrih* 'le alâkalı bir çok eser vardır. Bu eserlerin bir çoğunun, İslâm dünyasında da yazılmış bulunan eserlerin tercümesi olduğu ileri sürülürse de, bu iddia hakikate pek uymamaktadır. Nitekim Amasyalı cerrah Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Fâtih için 1465'de yazdığı *Cerrahiye-i İlhaniye* 'nin Abu 'l-Ķāsim al-Zahrāvî'nin *al-Taşrîh* adlı eserinin tercümesi olduğu iddia edilmiş ise de, her iki eserde verilen bilgiler birbirine benzemekle beraber, bu, orijinal bir eserdir. İçinde bulunan güzel, renkli, cerrâhî müdâhaleleri gösteren resimler ve kullanılan âletlerin resimleri bu görüşü te'yid eder. İslâm dünyasına nisbetle, resimli *teşrih* kitaplarına Osmanlılarda daha sık rastlanmaktadır. XVI. asır müelliflerinden Dāvūd al-Anṭākî [bk. mad. ANTAKİ] yazdığı tıbbî eserlerinde *teşrih* 'e de yer vermiş ve insan uzuvlarından bahsederken, bunları hayvanlarınkı ile de mukayese etmeyi ihmâl etmemiştir. Böylece o, mukayeseli bir şekilde anatomik yapıyı ele alarak incelemiştir. Yine aynı müellif bis uzuvlarını incelerken, dokunma hissini temas yoluyla olduğunu, bunun da deri vâsıtasıyla sağlandığını ve bu hissin, avuç içinde daha kuvvetli bulunduğunu, beynin dışında ak-madde, içinde ise, boz-madde ihtivâ ettiğini söylemektedir.

XV. asırda hekim Ahî Çelebî tarafından, idrar yolları *teşrih* 'i ile ilgili *Risâle-i haşât al-kulâ va'l masâna* adlı eserin te'lif edildiğini de biliyoruz.

XVII. asır başlarında Haremeyn şeyhi Şams al-Din İtākî'nin, tabib olmadığı balde, *teşrih* hakkında geniş bilgiye sâhip bulunduğu ve Arapça ve Farsça yazılmış resimli tıp kitaplarından faydalanarak vücûda getirdiği, kezâ resimli *Taşrîh al-abdân* 'ında Avrupa tıp kitaplarının da te'siri görülür. Nitekim bu eserdeki resimlerin Vesabius'un XVI. asırda yazmış olduğu *De Humani Corporis Fabrica* adlı eserindeki resimlerle olan benzerliği, adale dokusu ve onların vücûta dağılışı mevzûunda verilen bilgi, bu husûsu te'yid etmektedir. Bu, XVII. asrın ilk yarısından itibaren Osmanlı *teşrih* inde Avrupa te'sirlerini gösterir Zikredilen eserin yazma hâlinde bir kaç nüshası msl. bk. Üniversite kütüp., nr. TY 2662 ve TY 7096 kütüphanelerimizde vardır.

1624'te Emir Çelebî, *Anmûzac fi'l-tıbb nâ-mında*ki Türkçe eserinde, hekimlerin bilgilerini

arttırmaları için, imkân buldukça muhârebe sâhasındaki ölümlerden ve bâzı fırsatlarla tesâdüf olunacak kadavralardan faydalanmaları lüzûmunu bilhassa kaydetmiştir.

Aynı asırda Ayağlı Şâban'ın *al-Şifâ fi taḥbîr al-mavlûd* adlı kitabında kadın ve çocuklarla alâkalı teşrihî bilgiler verilmektedir. Ayrıca verilen bilgilerden Osmanlı müelliflerinin Avrupa'da yazılan bu mevzûdaki eserlerden, resimlerine bakmak sûretiyle faydalandıkları tahmin edilebilir. XVIII. asırda bu cins eserlerin tercüme edilmesine başlanmış ise de, Avrupa bir tarzda *teşrih* eseri, ancak XIX. asırda Şânî-zâde Atâullah Efendi (ölm. 1826) tarafından *Mir'ât al-abdân fi taşrîh al-a'zâ al-insân* adıyla yazılabılmıştır. 1807'de Üsküdar kışlasındaki insan kemikleri ile iskeletin Süleymaniye Tıp medresesine nakli, Türk hekimlerinin bu mevzû ile her zaman için meşgul olduklarını göstermektedir. Bizzât cesetler üzerinde tatbikat yapılmak sûretiyle *teşrih* ise, ancak Avusturyalı doktor Bernard'ın pâdişabtan bu hususta müsaade alması (1838) ile mümkün olmuştur.

Bibliyografya: A. Süheyl Ünver, *Süleymaniye âdûşşifasında fenn-i teşrihi tahsil eden cerrahlardan biri hakkında*, *Türk Tıp tarihi arkiivi*, nr. 19/20 (1942); ayn. mll., *Üç asırlık resimli bir teşrih kitabımız*, *Tedâvî notları*, nr. 7 (1932); ayn. mll., *Tıp tarihi* 1943; A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim* (İstanbul, 1943).

A. SOHEYL ÜNVER VE ESİN KAHYA
TEŞRİK. TAŞRİK (A.), *hacc* 'ın kurban bayramının (10 zilhicce: *yavm al-naḥr*) müteâkip üç günlük (11—13 zilhicce: *ayyâm al-taşrîk*) devresine verilen addır (Tahânavî, *Kaşşâf işlâḥât al-funûn*, Kalküte, 1862, I, 765). Bu üç günün ilkinde *yavm al-ķarr*, ikincisine *yavm al-naḥr al-avval*, üçüncüsüne ise, *yavm al-naḥr al-sânî* adları verilir (İbn al-Ağır, *al-Nihâya fi ģarîb al-ḥadîs*, Kahire, 1322, III, 271; IV, 173).

"*Teşrik*" muhtelif mânaları (bk. *Ķamûs tercümesi*, III, 904) yanında, kesilen kurbanların etlerini yararak, güneşe bırakıp kurutmak mânasına gelmekte olup, hacıların yukarıda zikredilen üç günde, Mina'da kalarak kestikleri kurbanların etlerini güneşe sererek parçalar hâlinde kurutmaları da, bu mâna ile ilgilidir (ayn. esr., II, 234). Kelimenin câhiliye devrinde, "*Aşrik şabî kaymâ nuğîr*" demek mânasına gelen *teşrik* 'le ilgili olduğu hakkında müferit bir rivâyet de vardır [krş. madd. TELBİYE, TEKBİR]. Bu günlerde, kurbanlar ancak güneş doğduktan sonra kesildikleri cihetle, mezkûr muâmelânin çöreyan ettiği belli

günlere bu adın verildiği de ileri sürülmüştür. Bir badîste (bk. ayn. esr., II, 243) bu kelime, bayram namazı mânasında kullanılmıştır.

Kur'an 'da doğrudan-doğruya *teşrik* kelimesi geçmemekle beraber, bu üç güne telmîhte bulunan âyetler (II, 203: *ayyâmîn ma'dudatîn* „sayılı günler“; XXII, 28: *ayyâmîn mâ'lâmatîn* „bilinen günler“) vardır. Arife gününün sabah namazından, bayramın dördüncü gününün ikindi namazına kadar, 23 farz vakit namazından sonra okunan tekbirlere de *takbîrât al-taşrîk* adı verilir (Tahânavî, ayn. esr., göst. yer.; krş. Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük İslâm ilmi-hali*, İstanbul, 1968, s. 169).

Teşrik günlerine, aynı günlerde küçük taşların (Cemre [b. bk.]) Mina'da atılması sebebiyle „*ayyâm al-muḥşagat*“ denildiği de olmuştur.

Bahis mevzuu günlerde yemek-içmek gerektiği, oruç tutulmaması lüzûmuna dâir bir hadîs (*Şaḥîḥ-i Müslim ve tercemesi*, İstanbul, 1968, III, 352) vardır. Ancak, bu hadîse bir ilâve yapılmak sûretiyle, arife günü de bu işlerin icrâsına cevaz verilmiştir. Bununla beraber daha sağlam hadîslerden kurban bayramı arifesinde oruç tutmamanın bir zarûret olmadığı anlaşılmaktadır.

Teşrik günlerinde oruç tutup-tutmamak hususunda, mezhepler farklı görüşlere sâhiptir; Hanefîler, bu günlerde hacca olmamak şartıyla, oruç tutmayı mekrûh karşılarlar. Şâfiîler bahis mevzuu günlerde sâdece hacca olup, kurban bulamayan baci müstesnâ, oruç tutmayı kat olarak haram kabul ederler. Mâlikîler ise, kurban bayramının ikinci ve üçüncü günlerinde oruç tutmanın haram olduğuna inanırlar. Fakat kurban bulamayan baci, onların nazârında da oruç tutabilir. Bayramın dördüncü günü oruç tutmak ise, Mâlikîlerce haram değil, mekrûhtur. Bu hususta Dâraḳutnî (ölm. 385=995)'den rivâyet edilmiş bulunan bir hadîs, ramazan ve kurban bayramlarının ilk günleri ile bundan sonraki *teşrik* günlerinde oruç tutulmasını tazammun etmektedir.

Teşrik günleri, iatîsnâî haller dışında, umûmiyetle Mina'da geçirilir. Hacılar, Ararat'da „*vakfa*“'ye durup telhiye [b. bk.]'de bulunduktan ve akşam vakti Muzdalifa'ye hareketle geceyi orada geçirdikten sonra, buradan topladıkları çakıl-taşlarını (*camarât*) beraberlerine alarak bayram sabahı Mina'ya yönelirler [krş. mad. HACC].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Şaḥîḥ-i Buhârî muhtasarı*, *tecrîd-i sarîh tercemesi*, *lydeyn bahsi* (trc. Ahmed Naim), 2. tabi, İstanbul, 1966; *Şaḥîḥ Müslîm bi-şarḥ al-Nava'vî* (Kahire, 1349);

Lisān al-'Arab, XII 42 v.d.; *Tāc al-'arūs*, VI, 393 v.d.; el-Hāc Mehmed Zibnī, *Nimet-i islām* (İstanbul, 1957), bâb I, s. 297—301; bâb II, *Kitābū's-savm*, s. 8 v.d.; *al-Tāc al-cāmī li 'l-uşūl* (*Tāc tercemesi*), tre. Bekir Sadak, İstanbul, 1968, II, 140 v.d., 245 v.d.; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, s. 1541; R. Dozy, *Die Israeliten zu Mekka*, Leipzig-Haarlem, 1864, s. 118—126 (İbrânice yapmış olduğu açıklamaları vesilesiyle eskimiştir); Snouck Hurgronje, *Het Mekaansche Feest*, Leiden, 1880 (*Verspreide Geschriften*, I), s. 171—174; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 80, 190, not 1; Th. W. Juynboll, *Über die Bedeutung des Wortes Taschrik* (*Z A*, XXVII, 1912, s. 1—7); Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923), s. 273, 291, 299, 302 not; *E I*, mad. TAŞRİK.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEŞRİN. [Bk. TEŞRİN.]

TEŞRİN. TEŞRİN, Süryânî takvîminin ilk iki ayı'nın adıdır. Daha Tadmur kitâbelerinde mevcut bulunan teşrin, orada yalnız bir tek ayı, yâni 1. ayı (yahudi takvîminde yedinci ayı) ifade etmektedir; onu tâkib eden ay ise, kânûn [b. bk.] adını taşırdı. Halbuki Süryânîlerin kilise takvîminde ise, bu ismin, iki ay için, yâni yahudilerin 9. ve 10. ayları olan kislev ve teşbêth'a tekabül eden 3. ve 4. Süryânî ayları için kullanıldığını görüyoruz; halbuki bidâyette kullanılan kânûn yerine ikinci bir teşrin ayı ikame edilmiş bulunuyordu. A. v. Gutschmid, Heliopolis takvîmini, ilk dört Süryânî ay isminin birbirlerinden tamamen ayrı ikişer müsâvi ay hâlinde inkişâfında mntavassıt kısım olarak görmektedir ki, bu takvîmin ilk dört ayı, *ag*, *thorin*, *gelôn* ve *chanu* adlarını taşırdı. Son üç ay ismi ise, *tişri*, *kislev* ve *kânûn*'a tekabül etmektedir. *Gelôn* adının *kânûn* olarak gelişmesi harflerin değiştirilmesi ile izah edilirken, *ag*'ın yerine *tişri*'nin getirilmesi yahudi te'sirine ircâ edilebilmektedir. Süryânîler iki teşrin'i, *kedem* ve *hrâg* (al-Birûnî'de böyle), Araplar ise *al-avval* ve *al-âhîr* veya *al-şânî* kelimelerinin ilâvası suretiyle ayırdetmektedirler.

Zaman bakımından bu iki ay, Romalıların oktober ve november aylarına uymakta ve birincisi 31, ikincisi ise, 30 gün çekmektedir. Ayın ilk dört menzîli bu iki ay zarfında batır ve 15., 18. menzîlinde doğar. Bunun tarihleri al-Birûnî'ye göre, teşrin I.'in 10. ve 23. ile, teşrin II.'nin 5. ve 18. günü, Kazvîni'ye göre ise, teşrin I.'in 18. ve 31. ile, teşrin II.'in 13. ve 26. günleridir. al-Birûnî'nin beyânına göre, Selevkiler takvîminin 1300. senesinde (milâdî

989) her dört menzîlin yıldızları, teşrin I.'in 22. ve teşrin II.'nin ise, 5., 18. ve 31. günleri doğmuş veya batmışlardır.

Bibliyografya: al-Birûnî, *Aşâr* (nşr. Sachau), s. 60, 70, 347—349; al-Kazvîni, *Acâ'ib al-ma'hlakât* (nşr. Wüstenfeld), I, 42 v. dd., 47 v. d., 75 (Ethé, Alm. tre., s. 88 v. dd., 98 v. dd., 153 v. d.); S. A. Cook, *A Glossary of the Aramaic Inscriptions* (1898), חשרו; G. A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions* (1903), bk. Qadem kelimesi; A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften* (1890), II, 647 v. dd.; Ginzel, *Handb. d. math. u. techn. Chron.*, I, 264; III, 33. (M. PLESSNER.)

TETUAN. [Bk. TETUAN.]

TETUAN. TİTTÄVİN, İspanyolca Tetuán, Fransızca Tétouan, Leo Africanus'ta *Tetteguin*, „kaynaklar“ mânasında (şehrin bir mahallesinin adı bugün de „al-‘Uyûn“ dur) bir Berberi yer ismi; al-İdrîsî, Tittâvîn bozuk şeklini kaydeder. Şimdiki halk söyleyişi *Tittâven* veya *Tittâun* dur. İspanyolların kullandıkları Tetuán şekli, XVII. asrın sonunda ilk Fîlâlî bükümdarlarının sikkeleri üzerinde görülmeye başlayan طرطان şeklinden gelmiştir. Şimâli Fas'ta, Sebte'nin 34 km. cenûbunda bir şehir olup, Darsa dağı cenûbunda Martîn (veya Martil) vâdisine hâkim küçük bir yüksek düzlük üzerinde kurulmuştur ve adı geçen vâdi buradan 8 km. kadar şarkta Akdeniz kıyısına varır. Tittâvîn ile deniz arasında Ancera, Bnî Hözmâr dağları ve Bnî Ma'dân tepeleri ile çevrili küçük bir ova yer alır. Martîn vâdisi Batlamyus'ta = Θαμυδα ve Plinius'ta *Tamuda*'ya tekabül eder; bu kadîm isimler muhtemelen Berberi dilindeki, „bataklık“ mânasına gelen *tamda*'ya dayanır; filhakika Martîn'in aşağı vâdisi çok bataklıktır (Plinius *Tamuda* adlı bir *oppidum* da zikreder; biç şüphesiz bu ad, harâbeleri Tetuan'ın 4 km. garbında, Martîn suyunun sağ kıyısında, Şafşâvan demir-yolunun üzerinden geçtiği köprü'nün yakınında bulunan Roma-Berber şehrine tetâbuk eder; burada Libya dilinde bir kitâbe bulunmuştur. O sırada adı geçen su üzerinde gemi işliyor ve *oppidum*'a kadar gelebiliyordu. *Notitia Dignitatum*, *Tamuda*'yı *ala herculeae*'nin *praefectus*'unun merkezi olarak gösterir. Piskopos listeleri, bir *Tamudensis episcopus*'u zikreder.

Arap fethinin ilk safhasında, Tetuan adı geçmez. Bu çevre, o sıralarda bütün Gümâra arâzisine hâkim olmakla beraber, merkezi Sebte'de bulunan Yulyân (= Julian?)'in bükümü altındaydı. Şehrin adına müslüman Fas tarihinde ancak IX. asrda İdrîş II. topraklarının 828

'de paylaşılması sırasında rastlanır ve burası, Tanca, Sebte, Kaşır Mağmûda ve Hacar al-Nagr ile beraber al-Kâsim'a düşmüştür. Yeni kurulan bu devletin idare merkezi Tanca idi.

XI. asrda al-Bakrî, Tittâvîn'i, Sâhil Mağmûda'larının bir kolu olan Banû Sikkîn'e âit topraklarının merkezi olarak tanırdı. O sırada şehrin eskiden kalma bir bisarı ve bir minâresi vardı.

347 (953)'de Fâtîmî kumandanı Cavhar, Emevîler ile savaşmak üzere Fas'a gelmiş, Fas şehrini aldıktan sonra Sebte ve Tittâvîn üzerine yürümüşse de, teşebbüsünde muvaffak olamadığı için daha ileri gitmemiş ve Sicilmâsa'ya dönmüştür.

399 (979)'da Fâtîmî kumandanı Buluggîn b. Zîrî, Tittâvîn'e hâkim tepeye kadar geldi ise de, şehri almadı.

XII. asrda Tittâvîn, Muvahhid tarihçisi al-Bayzağ tarafından iki defa zikredilir. Murâbit kumandanı Reverter, Muvahhidlere âit kuvvetleri tâkip ederken burada karargâh kurdu. al-İdrîsî, burayı Macakasa'ların oturduğu müstahkem bir yer (*hişn*) olarak zikreder. Muvahhidler devrinde Tittâvîn'in kendine has hiç bir rol oynamadığı tahmin edilir. 685 (1286)'te Merînî sultanı Yûsuf b. Ya'kûb, Gırnata hükümdarı elinde bulunan Sebte'ye karşı bir dayanma noktası elde etmek için, Tittâvîn'de mühim bir kale yaptırdı ve halefi Sultan Abû Şâbit 'Amir, 708 (1308)'de bunun çevresinde bir şehir kurulmasını emretti; tarîhçiler, burada harap bir halde bulunan eski Tittâvîn'in yeniden kalkındırılmasını mı, yoksa ayrı bir yerde başka bir şehir kurulmasının mı bahis mevzu olduğunu açık bir şekilde belirtmezler. 1350'de Merînî hükümdarı 'Alî b. 'Osmân'ın oğlu Abû 'İznân, burada babasına karşı isyan ederek sultanlığını ilân etti. Bununla beraber yeni şehir ancak bir asır kadar dayandı. XIV. asr sonunda burası, yakınlığı sebebinden, husûsiyle İspanyollar için çok tehlikeli olan bir korsan yatağı bâlini almıştı; 1400'e doğru Kastilya kralı Transtamare'li Henri III. tarafından gönderilen bir deniz kuvveti Martîn suyunun ağzından içeri girerek korsan donanmasını yok etti. Karaya çıkarılan askerler şehri alıp, tahrîp ettiler ve nüfusunun büyük bir kısmını da esir alarak götürdüler.

Tittâvîn takriben doksan beş yıl kadar terk edilmiş kaldı. 1414'te Portekizliler Sebte'ye yerleştiler ve burası o tarihten itibaren hristiyanlar elinde kaldı. Gırnata'nın kânun II. 1492'de kiral Ferdinand tarafından zaptedilmesinden sonra, Fas topraklarına geçen çok sayıdaki Endülüslülerden biri, Gırnata'nın ceur müdâffilelerinde olan Abû 'l-Hasan al-

Mandari, Fas'taki Vattâsî hükümdarı Muhammed al-Şayh'ten Tittâvîn ve civarının idâresini aldı. Etrafında bâzı Endülüslüleri toplayan al-Mandari, burada sur ve hendeklerle çevrili bir kale yaptırdı. Çok geçmeden, ulu câmiî ile beraber yeni bir şehir doğdu. Endülüslü süvârilere ve kendine katılan dağlılarla al-Mandari, Sebte, Kaşır al-Sağır ve Tanca'daki Portekizlilere saldırmaya başladı ve içlerinden aldığı çok sayıda esiri kendi şehrini inşâ işinde kullandı. Tittâvîn'den geçen Leo Africanus bunlardan 3.000 kadarını görmüştü: esirler geceleyin ambarlara kapatılırdı (şehrin bir mahallesine bugün de *al-Mfâmâr* „ambarlar“ denilir). Endülüs müslümanlarının isyanlarının bastırılmasından sonra bir çok Endülüslü, XV. asrın sonu ile XVI. asr başına doğru, husûsiyle 1501 ve 1502'de gelip, al-Mandari'ye katıldılar. Portekizlilerle karada yapılan savaşlara, deniz üstünde de korsanlık bareketleri katıldı. Tittâvîn, komşusu Şafşâvan ile beraber mukaddes cihâdın başlıca merkezlerinden biri oldu.

al-Mandari'nin ölümü ile, yeni Tittâvîn tarihinin bamâsî devri de sona erdi. Burası, artık, her şeyden önce servetlerini ticâret yolu ile arttırmak, san'at ve edebiyatın zevklerinden sükûn içinde faydalanmak isteyen Endülüs halkının yaşadığı bir şehir hâlini aldı. Bu müstakil ve başarı yaradılışlı insanlar, şehirlerini Fas'ın geri kalan kısımlarından ayrıran coğrafi vaziyetten faydalanıyor, husûsiyle sultana bağlıktan ve vergi ödemekten çekiniyorlardı. Fakat bu yarı bağımsızlıktan faydalandıklarının her defasında hiziplere bölündüler; şehirlerinin âsâyişi bozuldu ve dıştan müdâhaleler kolaylaştı.

Alevî sultanı Mavlây İsmâ'îl devrine kadar bâkimiyyetin, bu hükümdar tarafından ortadan kaldırılan al-Naksîs sülâlesine âit olduğu anlaşıyor. Mavlây İsmâ'îl'in ölümünü tâkip eden karışıklık devrinde, Rif bölgesinde de *Cihâd Ka'id*'i olan Tanca vâlisi Ahmed Ibn al-Batûyî, 'Omar al-Vakkâş'ın idâresindeki Tittâvîn'lilerle savaşarak sonunda şehri hâkimiyeti altına aldı. Ölümünden (1743) sonra Tittâvîn'liler, bölgede ortaya çıkan ber sergüzeştçiye boyun eğmek suretiyle, eski alışkanlıklarını devam ettirdiler. XIX. asrda Tittâvîn tarihinin en mühim hâdisesi 1859 Fas-İspanya harbi oldu ve İspanyollar şehri ele geçirerek 1862 mayısına kadar işgal ettiler. 1890'da Tittâvîn, Sultan Mavlây al-Hasan tarafından ziyâret edildi. 1903'ten 1904'e kadar civardaki dağlılar Abû Hîmâra isyanından faydalanarak şehri kuşattılar. Nihâyet 1913 martında İspanyollar, Tetuan'ı işgal ederek, şimâli Fas'ta

kurdukları himâye idâresinin baş-şehri ve sultanın *halîfa* 'sinin de makarrı oldu. [1956'da Fas sultanlığı tam istiklâl kavuşunca, sâhildeki bir kaç mevki (Sebte, Melilla v. s.) dışında bütün İspanyol toprakları ile beraber Tetuanda Fas hâkimiyeti altına girdi ve memleketin vilâyet merkezlerinden biri oldu.

XX. asır başında şehrin nüfusu 25.000 kadar tahmin ediliyordu; bu nüfusun yarısı kadarı müslüman, 4.250'si müsevî idi. Son yıllarda Fas'ın bir çok şehirleri gibi bu şehir de, çok gelişmiş ve nüfusu 1960 sayımında 101.350'ye varmıştı.]

Bibliyografya: Tittâvin'in tarihi, topografyası ve iktisadî hayatı hususunda bütün teferruat A. Joly tarafından aşağıdaki tetkiklerde toplanmıştır: Şehrin tasviri için krş. *Tétouan, Archives Marocaines*, IV, 199—343. Tarihçe si hakkında krş. *Archives Marocaines*, V, 161—264, 311—430; VIII, 404—539; III, 266—300 (1903/1904 kuşatması). İktisadî hayat hakkında krş. *L'industrie de Tétouan, Archives Marocaines*, VIII, 196—329; XI, 361—393; XV, 80—156; XVIII, 187—256.—ayrıca krş. Cerdeira, *Inscripciones árabes de Tetuán, Revista de tropas coloniales*, nr. 11, Septe, teşrin II, 1925; Cuevas y Espinach, *Colección de estudios referentes al bajalato de Tetuán, Bol. Soc. Geogr. Madrid* (1897), XXXIX, 49—74; Gomez Moreno, *Descubrimientos y antigüedades en Tetuán, Revista hispano-africana*, II, kânun-şubat 1924; H. Cohn, *Mœurs des Juifs et des Arabes de Tétouan*, 2. tabı (Paris, 1927). (G. S. COLIN.)

TEVBE. TAVBA (A.), aslında „geri dönme“ demek olup, *t-v-b* kökünden müstak bir fiil isimdir; bu fiil *Kur'an* (IV, 21, 22; IX, 105; XLII, 24)'da ya mutlak, ya da gerçek tam pişmanlıkla Allah'a dönen kimse ile ilgili olarak *ilâ* ile olduğu gibi, günahkâra affedici olarak yönelen Allah'a âit *'alâ* ile birlikte de sık-sık kullanılmaktadır. Çünkü o „*tavvâb Ra-hîm*“ (çok affedici ve merhametli)'dir (*Kur'an*, II, 35 v. dd.). *Tevebe*'nin müteberiyeti şu üç şeye bağlıdır: 1. Kusur suuru, 2. Pişmanlık (*na-dam*), 3. İstikbâlde günabtan kaçınacağına dair kat'i karar (Ğazâlî, *İhyâ*, kitap IV, burada mevzû bütün teferruatıyla münâkaşa edilmiştir). Bu şartlar yerine getirildiği zaman, Allah *tevebe*'yi dâima kabûl eder, ancak bu, Mûtezile'nin inandıkları gibi, vecibe (*vucûb*)'den değil, bilâkis onun ebedî irâdesi gereğince: diğer taraftan „ölüm yatağındaki *tevebe*'nin biç bir değeri yoktur“ (*Kur'an*, IV, 22). Ahmed b. Hanbal ve diğerlerinin kabûl etmemesine rağmen, günah, Allah'a tahkir sayılacağından, *tevebe*, selâmet

için lâzımdır (Massignon, *La passion d'al-Hallaj*, s. 666). Günahların şer'i kavramının üstüne çıkan sûfiler, *tevebe*'ye, buna uygun olarak daha yüksek bir mânâ vermektedirler. Onlar nezdinde bu kelime, yola (*farîka*) giren kimseler için zarûrî bir hareket noktası olan ve ilâhî rahmetin bir muâmesi olarak tasavvur edilen mânevî bir dönüşe igâret etmektedir. *Tevebe*, en derin mânasında günahların o kadar büyük bir itirafı ve bunlardan dönüş olmayıp, aksine daha çok bütün şahsiyete, yeni bir istikamet verilmesidir. Bu sûretle günahkâr tamamiyle Allah'a döner. Günah hakkında her hangi bir hatırlama veya *tevebe*'ye âit her türlü nedâmet düşüncesi yanlıştır; çünkü günahları hatırlamak Allah'ı unutmaktır, şahsî tekebbür ve gururlanma ise, bütün günahların en büyüğüdür; bu sebeple, Peygamber, çok meşhur olan bir hadise göre, günde yetmiş defa Allah'ın mağfiretini talep ederdi.

Bibliyografya: L. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, s. 665 v.d.; Hueviri, *Kaşf al-mahcûb*, ngr. Sebukovski, s. 378 v.d.; tre. Nicholson, *G M S*, XVII, 294 v. dd.; R. Hartmann, *al-Kuschairis Darstellung des Sûfitums*, s. 107—110; Margaret Smith, *Râbî'a the mystic* (Cambridge, 1928), s. 53—58; R. A. Nicholson, *Mystics of Islam*, s. 30—32. (R. A. NICHOLSON.)

TEVEDDÜD. TAVADDÜD, Bin-bir gece masallarında olduğu gibi aynı zamanda müstakil olarak da bize kadar gelebilmiş olan bir hikâyenin kadın kahramanı. Fiil ismi olarak, sık-sık görülmesine ve *Tamannî*, *Tacannî* ve benzer kadın isimleri gibi teşkil edilmesine rağmen, Arap edebiyatında has isim olarak bulunmayan Tavaddud, sıkıntıya düşen bir tüccârın bu durumdan kurtulması için kendisini, Hârûn al-Raşid'e satmasını teklif eden câriyesidir. Hârûn, Tavaddud'un sâhip olmakla iftihar ettiği bilgileri, yapılacak bir imtihanla isbat etmesi şartıyla, kendisine teklif edilen yüksek fiyatı ödemeğe hazır olduğunu bildirir. Aralarında İbrâhim b. Sayyâr al-Nazzâm'ın da bulunduğu bir çok âlimlerin yaptığı imtihanla, Tavaddud, ilâhiyât, astronomi, tıp ve felsefe sâhasında tevcih edilen suallere cevap verir; bütün muammaları çözer, satranç oyununu, rebab çalmasını pek iyi bildiğini ortaya koyar ve sonunda bu sefer imtibânı yapanlara cevap veremeyecekleri sualler sorar ve böylece mağrur Nazzâm'ı utandırır. Bundan sonra balife, kendisinden bir ihسان dileğinde bulunmasını isteyince, o eski efendisine dönmeyi rica eder. Halife bu isteği kabûl ile, onu bediyelere boğar ve efendisini de nedimleri arasına alır, Hikâyenin zamanını teşbi bu

sûsunda, bütün rivâyetlerde, şî'i ve hristiyan adaptasyonlarında bulunan Nazzâm (ölm. 231=845) adı bize son tarih noktasını vermektedir; halbuki XIII. asra kadar çıkan en eski bir İspanyolca metin, diğer tarafın hudûdunu da çizer; bununla beraber hikâye, X. asır ve her halde XI. asırdan yukarı çıkmamalıdır. İçinde hikâyenin müstakil bir halde bulunduğu yazmaların büyük bir kısmı, hikâyecinin adını da zikr eder; fakat an'ane bu hususta pek açık bir şekilde olmadığı gibi, hikâyeyi anlatanın aynı kişi olduğu da şimdiye kadar isbat edilmemiştir. Onun için mübim olan, daha büyük bir yer işgal eden sual ve cevaplardır; Tavaddud'un hikâyesi sâdece bir çerçeve hikâye teşkil eder. Bu çerçeve hikâyenin motiflerinin büyük bir kısmı ve diğerleri arasında satın alıcının ruh asâleti, bin-bir gecenin diğer hikâyelerinde ve hattâ bu külliyyâtın dışında kalan hikâyelerde de bulunur. Fakat terbiyevî gaye ve içinde mâlûmatın takdim edildiği şekil, bu hikâyeyi, Parsiler [b. bk.], hristiyan şark ve Orta-çağ Avrupası gibi, Arap edebiyatının da tanıdığı sual ve cevap kitapları sırasına sokmağa imkân verir. Arapça *Masâ'il* kitapları bâzan al-Câhiz'in *Kitâb al-tarbi' va'l-tadûir*'i gibi, yalnız âlimler için düşünülebilir; bâzan da 'Abd Allâh b. Salâm'ın *Masâ'il*'i gibi halk maârifine hizmet etmek isterler. Dinî unsur, 'Abd Allâh'ın *Masâ'il*'inde olduğu gibi terbiyevî kısım içinde üstün olmamakla beraber, Tavaddud bu son zümreye girer. Abu'l-Futuvva'nın *Hasanîya*'sı Malcolm devrinde İran'da pek yayılmıştır; bu, Tavaddud'un şî'i bir adaptasyonunu temsil eder. İspanyolca *Historia della donzella Theodor* hikâyesi onun hristiyan bir adaptasyonudur. Bu hikâyenin muahhar ve serbest farklı şeklinin hristiyan ilâvelerini ihtivâ etmeyen pek eski bir metnine sâhibiz: *Historia della donzella Theodor* (Madrid'de muhâfaza edilen *Hikâyat al-câriya Tûdar* el-yazma nüshası ismin bu değişmesini de gösterir) İspanya'da balk kitabı olarak 1890'a, hstâ 1910'a doğru Portekizee tercümeleri devamlı olarak yeniden basılmıştır.

Bibliyografya: Chauvin, *Bibliographie*, VII, 117 v.d.; Horovitz, *ZDMG*, LVII, 173 v. dd.; Menendez, *Homenaje Codera*, s. 483 v. dd.; W. Suchier, *L'enfant sage* (*Gesellschaft für romanische Literatur*, XXIV); G. Heinrici, *Griechisch-byzantinische Gesprächsbücher* (*Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Phil.-hist. Klasse, XXVIII); G. F. Pijper, *Het boek der duizend vragen* (Leiden, 1824).

(J. HOROVITZ.)

TEVEKKÜL. TAVAKKUL, Allah'a güven, *Kur'an*'da emredilmişse de, Allah indin-

de makbûl olan *Mutavakkilân* (III, 153), hicrî II. ve III. asırlarda aynı şekilde tavsif edilen husûsî bir tecerrüd edenler zümresi teşkil etmezler. *Tevhid* [b. bk.] ile yakın münâsebeti bulunan ve muhtemelen hristiyan te'siri altında (bk. *Matta*, VI, 24—34) inkişaf etmiş olan bu ikinci zümrenin felsefesi, bâzan o derecede ileri götürülmüştür ki, *mutavakkil*'in, ölü yıkayıcısının ellerinde defnedilmeğe hazırlanan bir cesedle (*Kuşayrî*, *Bâb al-tavakkul*) mukayyesesi yerinde gibi görülmüştür. Bu müfritlere göre, *tavakkul*, her türlü *kasb*'e („iktisap“, şahsî teşebbüs ve hareket) doğrudan doğruya karşıdır; Allah'ın yegâne Rezzak olduğuna itikad eden bir kul, kendisine yardımcı olmak yolunda nasıl gayret sarfedebilir? Kuşayrî'nin, kulun, Allah'ın te'min ettiği imkânlardan istifade etmesi yolundaki faaliyetinin, Allah'ın inâyetine olan kalbî itikadını eksiltmemesi icâbettığı mâhiyetindeki cevâbı, sôfîlik riyâzet mektebinin geri bırakıldığı terakki hattını gösterir.

Bibliyografya: Abû Talib al-Makî, *Kât al-kulûb*, II, 2—38; Goldziher, *W Z K M*, XIII, 41—56; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 153 v. dd.; R. Hartmann, *Kuschairis Darstellung des Sûfitums*, s. 25 v. dd.; Calâl al-Dîn Rûmî, *Maşnavî*, 1. defter, beyit 900—991.

(R. A. NICHOLSON.)

TEVEKKÜL B. BEZZÂZ. TAVAKKUL B. BAZZÂZ (TUKLÎ? B. İSMÂ'İL), bir dervîş olup, Safevî hânedânının cediti olan hüyük şeyh Safî al-Dîn-i Ardabilî (650—735=1252—1334)'nin hal tercümesinden ibâret bulunan *Şafvat al-şafâ* adlı eserini müellifidir. Eser, Safî al-Dîn'in, Tavakkul'un, şehâdetlerini zikrettiği oğlu geyh Şadr al-Dîn'in idâresinde, 750 (1350)'de te'lif olunmuştur. Eser, daha sonra, Şah Tahmâsp I. devrinde, Abu'l-Fatîh Husaynî adında biri tarafından islâb edilip, tashih görmüştür. Farsça metin, Kalkûte'de 1329 (1911)'da neşredilmiştir. *Şafvat al-şafâ* takriben 216.000 kelimelik mübim bir eserdir. O, tamamiyle menkıbevî bir şekle sâhip ise de, kerâmete âit unsur, şimâl-i garbî İran tarihi için, tahkik vâsıtası olarak tarihî ve coğrafî mübim tafsîlât ilâve edilmiştir. Orada, msl. Azerbaycan'daki eski İran şivesinin (XIV. asır) nümüneleri bulunur. *Şafvat al-şafâ*'nın büyük Ardabil şeyhine nisbeten arzettiği ehemmiyet, Aflâkî'nin *Manâkıb al-'arîfîn* adlı eserinin, Konya Mevlvî tarikatının büyük şeyhlerine nisbeten arzettiği ehemmiyetin aynıdır. Şâh İsmâ'îl'in hal tercümesine âit olup, başlangıcı E. D. Ross (*J R A S*, 1895, s. 249—340) tarafından tercüme edilen tarih (müellifi

Hüvâca 'Abd Allâh Murvârid? krş. J R A S, 1902, s. 170) gibi, *Şafvat al-şafâ*, Yeni İran'ı doğuran, büyük Safevî hareketinin ahlâkî ve dinî âmillerinin tetkiki için kıymetli bir vesîkadır. Bu eser, Safevî „gizli akidesi“nin teşekkülünü anlamaya imkân verir: Şafî al-Dîn'in (sünniliği şüpheden vârestedir) kudsiyetine inanç, daha sonra, sapmaları bizzât Şâh İsmâîl [b. bk.]'in şiirlerinde görülen müfrit şi'î akidesine münceer olmuştur.

Bibliyografya: Khanykov, *Lettre à M. Dorn, Mél. Asiat.*, 1852, I, 543—558; krş. ayn. mll., *Sac d'Ardabil par les Géorgiens vers 1209, Mél. Asiat.*, 1852, I, 580—583; Rieu, *Catal. Pers. Mss.*, s. 345 v. d.; Horn, *Grundriss d. iran. Phil.*, II, 586; E. G. Browne, *Pers. Lit. in Modern Times*, s. 34 v. d., 38 (krş. E. G. Browne, J R A S, temmuz 1921, s. 417); [Z. V. Togan, *Sur l'origine des safavides, Mélanges Louis Massignon* (Şam, 1957), III, 345—357.] (V. MINORSKY.)

TEV'EMÂN. AL-TAV'AMÂN, ikizler, Gemini takım-yıldızı. Başları şimâl-i şarkîde, ayakları cenûb-i garbîde bulunan iki adamı temsil eden bu takım-yıldız, al-Kazvînî'ye göre, 25 yıldızdan teşekkül eder; bunların yedi tanesi asıl takım-yıldızın dışındadır. Başta bulunan iki parlak yıldız, *al-zirâ' al-mabsûta* (uzanmış kol) adı da verilir. Bu yıldızlar 7. aydurağını [bk. mad. MENÂZİL], ikinci ikizin ayaklarında bulunan iki yıldız da, *al-Han'a* aydurağını teşkil eder. Takım-yıldızın bütününe, „Orion“ denildiği gibi, *al-Cavza'* adı da verilir; β yıldızı (Pollux), bu yüzden *Ras algeuse* de tesmiye olunur. Castor ve Pollux adı ile tanınan yıldızlara Batlamyus, Apollo ve Heracles adlarını vermektedir; Ali'nin şerhinden Latince tercümesinde bu isimler, *Advellar* ve *Abracaleus* olmuştur.

Bibliyografya: al-Kazvînî, *'Acâib al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), I, 36; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, 1809, s. 150 v. dd. [Bu hususta Avrupa'da yapılan yeni araştırmalar için bilhassa aşağıdaki eserlere mürâcaat edilmelidir: Paul Kunitzsch, *Arabische Sternnamen in Europa* (Wiesbaden, 1959), s. 195; ayn. mll., *Untersuchungen zur Sternnomenklatur der Araber* (Wiesbaden, 1961), s. 22.] (J. RUSKA.)

TEVĖK FİKRET (1867—1915), büyük Türk şâiri. Asıl adı Mehmed Tefvik olup, 28 şâban 1284 (24 kâoun I. 1867) tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası Hüseyin Efendi, Çankırı'nın Çerkeş kazasından Ahmed Ağa adında bir zâtin oğludur. Hüseyin Efendi, rüşdiye tahsilinden sonra Bâbîâlî hâriciye kale-

mine girmiş, Fatma Sultan ile Vâlide Sultan'ın kâhyalıklarında bulunan Hüseyin Bey'in yanında çalışmıştır. Fikret'in doğduğu sene Şehremânî meclis âzâlığı ile Defterhâne tevkîlîğine getirilen Hüseyin Efendi, daha sonra bilinmeyen bir sebeple İstanbul'dan uzaklaştırılarak, Hamâ'ya mutasarrıf tâyin edilmiştir. Bilâhare Nablus, Akkâ, Halep ve Antep mutasarrıflıklarında da bulunmuş, 1905'te bu sonuncu şehirde ölmüştür. Fikret'in doğumuna manzum bir tarih yazan akrabalarından Refet Bey, Hüseyin Efendi'yi fazilet ve titizliğinden dolsuyı över (Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, 1947, s. 23) Babasını, istibdat rejiminin gadrine uğramış, faziletli bir insan telâkkî eden Fikret, *Bir tasvir önünde* adlı şiirinde oğlu Halûk'a damarlarında taşıdığı „irî ve cibillî... cerî bun-ı asîl“ den bahseder (*Halûk'un defteri*, 1911, s. 3). Fikret'in annesi Hatice Refia Hanım, Sakız Rumlarından, mühtedi Husrev Bey ile Sâliha Hanım'ın kızıdır. Husrev Bey ile Sâliha Hanım 1822 Yunan ihtilâlinde küçük yaşta yetim kalmışlar, Fikret'in babasının da yanında çalıştığı Hüseyin Bey tarafından büyütülmüş ve evlendirilmişlerdir (İsmail Hikmet, *Düşünce mecmuası*, nüsha-i mabsûsa, s. 110; Rızâ Tefvik, *Tevfik Fikret*, 1945, s. 3). Hatice Refia Hanım, Fikret 12 yaşında iken dayısı ve kızı ile berâber Hicâz'a gitmiş ve orada kolera hastalığına tutularak vefat etmiştir. Annesinin ölümü Fikret üzerinde derin bir tesir uyandırmıştır. Şâir, *Uzletgeh-i mâderi ziyâret* (*Mirsad*, 4 temmuz 1307, nr. 17) adlı manzûmesi ve kız kardeşinin ölümü üzerine yazdığı *Hemşirem için* (*Rubâb-ı şikeste*, 1326, s. 284) başlıklı şiirinde annesini büyük bir ızdırıp ile anar.

Fikret, önce Aksaray Vâlide Câmî'ne bitişik Mahmûdiye Vâlide Rüşdiyesi'ne verildi. Bu mektep, 93 Harbi muhâcirlerinin oturmasına tahsis edilince, hayatında çok büyük yeri olan Galatasaray Sultânîsi'ne devama başladı. Devrinin en mühim terbiye müesseselerinden biri olan bu mektepte Fransızca ve Fransız kültürü çok iyi okutulduğu gibi, Türk bovalar da o devirde Türkiye'nin en büyük şahsiyetleri idi. Fikret, burada Muallim Nâci, Muallim Feyzi ve Recâî-zâde Ekrem Bey'den edebiyat dersleri gördü. Onların tesiri ile şiir yazmaya başladı. Hattâ yazdığı bir gazel, Muallim Feyzi'nin aracılığı ile *Müntehabât-ı tercüman-ı ahvâl*'de neşrolundu (İsmail Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret*, 1963, s. 15). Çok çalışkan ve ahlâklı bir öğrenci olan Fikret, mektepte dâima birinci geliyordu. 1888 yılında Mekteb-i Sultânî'yi birincilikle bitiren Tefvik Fikret, Bâbîâlî istişâre odasına me'mur olarak girdi, bir sene sonra

muâvin oldu. Aynı zamanda T.câret Mekteb-i Âlisi'nde Fransızca ve büsn-i hat dersi veriyordu. Dayısı Trabzon vâlisi Mustafa Bey'in kızı Nâzima Hanım ile evlendi. Bu sıralarda İsmail Safâ'nın çıkartmakta olduğu *Mirsad* mecmuasının „Tevhid“ ve „sitâyîş-i hazret-i pâdişâhî“ mevzûlarında açtığı şiir ve nesir müsâbakasını kazanarak dikkati üzerine çekti (*Mirsad*, 14 haziran 1307, nr. 4, s. 105). Arkadaşları Hüseyin Kâzım ve Ali Ekrem ile berâber *Mâlûmat* mecmuasını çıkarmaya başladılar (10 şubat 1894). Müsâbaka ile Galatasaray Sultânîsi'ne Türkçe öğretmeni olarak giren Fikret, bütçe muvâzenesi dolayısıyla maaşlardan yüzde on kesilince istifâ etti. 1896 yılı sonlarında 500 kuruş aylık ile Robert Kolej'e girdi, hayatının sonuna kadar bağlı kaldığı bu müessesede maaşı gittikçe artarak, 1908 yılında 12, ölümüne yakın yıllarda ise 50 altına yükseldi (Kenan Akyüz, *ayn. esr.*, s. 35).

1896 yılında Recâî-zâde Ekrem, *Şemsa* adlı küçük hikâyesini Selânik'te çıkan *Asır* gazetesine yollamıştı. *Musavver mâlûmat*'in sâhibi Baba Tâhir, üstadâ danışmadan bu eseri kendi mecmuasına almıştı. Ekrem Bey, Mülkiye mektebinden talebesi olan Ahmed İhsan'ın çıkarmakta olduğu *Servet-i fûnûn* mecmuasında, Baba Tâhir'in bu bareketini ayıplayan bir yazı neşretti. Çeşitli muharrirlerin tenkidine uğrayan Ekrem Bey'in tavsiyesi üzerine, Tefvik Fikret *Servet-i fûnûn* mecmuasının başına getirildi. Daha önceki şiirleri ile kendisini zâten tanıtmış olan Fikret, 7 şubat 1896 tarihli ve 256 sayılı nüshasından itibaren başına geçtiği *Servet-i fûnûn*'u hirinci sınıf bir edebiyat mecmuası seviyesine yükseltti. Hâlid Ziya'nın şöhret kazanmaya başladığı, Avrupa'dan dönen Cenâb Şehabeddin'in *Mekteb* ve *Hazîne-i fûnûn* mecmualarında yeni şiir denemelerini neşrettiği ve garp edebiyatından pek çok tercümenin yapıldığı o yıllarda Türk edebiyatı yeni bir „kristalizasyon“a bazır vaziyette idi (Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, 2. tabı, İstanbul, 1971, s. 9—13). *Servet-i fûnûn* kısa zamanda Hâlid Ziya, Cenâb Şehabeddin, Mehmed Rauf, Hüseyin Câhid, Ali Ekrem (A. Nâdir), Hüseyin Sîret, Ahmed Reşid (H. Nâzım), Süleyman Nazif, Ahmed Şuâyib, İsmail Safâ, Hüseyin Kâzım, Hüseyin Suad, Süleyman Nesib, Fâik Âli, Ahmed Hikmet gibi kabiliyetli genç muharrirleri bir araya toplayan bir organ haline geldi. Daha sonra Fikret'in aleyhinde şiirler yazdığı Abdülhamid II. de bu mecmuaya maddî yardımda bulunuyordu.

Gençler haftada bir Fikret'in evinde, çarşamba akşamları ise *Servet-i fûnûn*'un Bâbîâlîde Ebussuud caddesinde bulunan idârehâ-

nesinde toplanarak yazdıkları yazıları okuyor ve tenkit ediyorlardı. Teblikeî siyâsî mevzûlara dokunmayan Servet-i Fünûncular arasında, kültür, zevk ve san'at anlayışı bakımından ortak taraflar vardı. Getirmiş oldukları yenilikler, bilhassa şiir ve nesirlerinde kullandıkları alışılmadık ifâde tarzı, basma-kalıp fikirlerle bağlı olanları kızdıırıyordu. Bunların başında Ahmed Midhat ve Ahmed Râsim gibi garp medeniyeti taraftarı, tanınmış edebiyatçıların bulunması ve onların Servet-i Fünûncuları „dekadan“lıkla itham etmeleri saray ve umûmî efkâr karşısında gençleri şüpheli insanlar hâline getiriyordu „dekadan“lık münâkaşası hakkında bk. Birol Emil, *Servet-i Fünûncular ve dekadanlık meselesi*, İstanbul [Türkiyat Enstitüsü], *Tez*, 1959, nr. 524, s. 550). Servet-i Fünûncular mecmuada neşrettikleri eserleri 1900—1901 yılında kitap haline koydular. Fikret de *Rubâb-ı şikeste*'yi bastırdı (1900). Birinci tabı iki ay içinde tükenince, ikinci tabı yapıldı. Bu sıralarda Servet-i Fünûncular arasında bâzı dargınlıklar baş-gösterdi. Tefvik Fikret, Ali Ekrem (A. Nâdir)'in kendisini ve arkadaşlarını tenkit eden bir yazısını kısaltarak ve değiştirerek mecmuaya koydu. Buna kızan Ali Ekrem yazısının aslını ve tamamını, Servet-i Fünûncuların muârirı olan Baba Tâhir'in *Musavver mâlûmat* adlı mecmuasına (14 kâoun I. 1316, s. 216) verdi. H. Nâzım, Sâmi Paşa-zâde Sezâî ile Menemli-zâde Tâbir de Ali Ekrem'e katıldılar. Aynı yıl bilinmeyen bir sebepten Tefvik Fikret ile mecmua sâhibi Ahmed İhsan'ın arası açıldı. Fikret yazı işlerini bıraktı. Mecmuayı bir müddet Hüseyin Câhid idâre etti ise de, Fransızca'dan tercüme ve neşrettiği bir makalede Fransız ihtilâli ile alâkalı bâzı satırlar bulunduğu için, mecmua kısa bir müddet için kapatıldı. Mehmed Sâdık tarafından tekrar neşredilen mecmua eski canlılığını kaybetti. 1900—1901 yılları arasında İngilizler ile Boerler arasında vukua gelen savaşta İngilizlere karşı yakınlık duyan Servet-i Fünûncular, muvaffakiyetlerinden dolayı İngiliz elçiliğine bir muhtıra vermişlerdi. Bunu haber alan hükûmet, Servet-i Fünûncularla berâber Tefvik Fikret'i de sorguya çekti. Hüseyin Sîret, Hısn Mansûr (Adıyaman)'a, İsmail Safâ ise Sivas'a sürüldüler. Aralarında anlaşmazlık çıkan ve istibdat idâresinin şiddetli baskı ve tâkibine mâruz kalan Servet-i Fünûncular, neşriyatı bırakarak birer köşeye çekildiler. Robert Kolej'deki derslerine devam eden Tefvik Fikret, 1905 yılında Aksaray'da babasından kalma konağı satacak, Robert Kolej'in duvarına bitişik, planlarını kendisinin çizdiği ve Âşyan adını verdiği binay-

yaptırdı (Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret* adlı kitabında Âşîyan hakkında epeyce geniş izâhat vermiş, plan ve resimlerini nesretmiştir, s. 68—79). İstibdat idâresinden bunalan Servet-i Fünûncular, bir ara, Yeni Zelanda'ya göç ederek, orada küçük bir cemâat hayatı kurmak istemişlerdi. Bu mümkün olmayınca, aynı bayâli, Türkiye'de, arkadaşları Hüseyin Kâzım'ın Manisa civârında bulunan çiftliğinde gerçekleştirmek teebbüsüne geçtilerse de, bu proje de suya düştü. Bu sıkıcı ve endişe verici yıllarda Amerikan Koleji Fikret'e maddî ve mânevî bir sığınak oldu. Şâir, *Tanin* gazetesinde çıkan bir yazısında (23 ağustos 1324, nr. 41) bu kolejin kendisi için taşıdığı mânâyı heyecanlı bir üslûpla anlatır. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Fikret'in ruhî değişikliğinde ve II. Meşrûtiyet'ten sonra şiirlerinde anlattığı dünya görüşünün teşekkülünde bu çevrenin büyük te'siri olmuştur.

1901 yılında yazılan, fakat II. Meşrûtiyet'in ilânına kadar neşredilmeyerek elden-ele dolaşan *Sis* adlı şiiri, Fikret'in san'at hayatında olduğu kadar, içinde yaşadığı cemiyete karşı takındığı tavırda da derin bir değişikliği ifâde eder. Sonsuz bir nefret duygusu hâkim olan bu manzûmesinde şâir, İstanbul'a lânetler yağdırır. Aynı nefret duygusu içinde Abdülhamid II.'e karşı sû-i kast hazırlayan ve 80 kişinin ölümüne sebep olan Ermeni sû-i kastçilerini medheder. Bu sıralarda Selânik ihtilâl teşkilâtına mensup bâzı şahıslar Fikret ile temas ederek ondan milleti istibdat aleyhine teşvik eden bir şiir yazmasını istediler. Fikret, bu teklif üzerine *Millet şarkısı* şiirini kaleme aldı (25 haziran 1324). 1908 inkılabını büyük bir sevinçle karşılayan ve onu şiirleri ile öven şâir, inzivâsından çıkarak ve arkadaşları ile beraber yeni bir fikir hareketine girişmek istedi. Eski arkadaşları Hüseyin Câhid ve Hüseyin Kâzım ile berâber adını kendisinin koyduğu *Tanin* gazetesini çıkardı. Fakat sâdece yazı işlerini idâre etmekle yetindi. 1909 yılında Fikret, Allen Ramsey adında bir İngiliz ile berâber „esas tahsili Osmanlıca ve İngilizce üzerine mürettep“ Teceddüd ve Terakkî adında bir mektep kurmağa teşebbüs etmişse de, 10.000 İngiliz lirası temin edilmiş olmasına rağmen, tasavvur gerçekleşmedi (Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, 1941, III, 1206). Sâti Bey Boğaziçi'nin güzel yamaçlarında kurulacak bu „yeni mektep“ için bir şirket te'sis edildiğini, fakat gereken sermaye toplanamadığı cihetle teşebbüsün sâdece tasavvurda kaldığını yazar (*Muallim*, 1 Eylül 1332, II, nr. 4, 428, aynı mektep ve Fikret'in terbiyeciliği hakkında mecmuanın bu sayısında başka yazılar

da vardır). İttihad ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup olanlar, Fikret'i maârif nâzırı yapmak istedilerse de, o kabûl etmedi. Kendisini seven talebelerinin ısrar ve teebbüsü ile Galatasaray Sultânisi müdürü oldu. Bu mektep, 1905 yılında yanınca, geçici olarak Beylerbeyi'ne taşınmıştı. İdâre ve talebe perişan bir durumda idi. Fikret, Galatasaray'daki binayı kendi tasavvuruna göre güzel bir şekilde inşâ ettirdi. Mektep idâresine, tedrisâta ve talebenin günlük yaşayışına, sevgi ve saygıya dayanan bir nizam getirdi. Buradaki yeniliklerden huzuru kaçıran bâzı kimseler Fikret aleyhinde dedi-kodu yapmağa başladılar. Bunlar arasında maârif nâzirinin bir skrabası da vardı.

Dedikoducuları mektepten uzaklaştırmaya kalkınca maârif nâzırı ile arası açılan Fikret istifâ etti. Nâil Bey, maârif nâzırı olunca, Fikret'i mutlak bir selâhiyetle tekrar müdürlüğe getirdi. Nâil Bey'den sonra maârif nezâretine getirilen Emrullah Efendi'nin, muallimleri „ayıklı“ ve „ücretli“ diye ikiye ayırması ve daha başka müdâhaleleri üzerine, Fikret tekrar istifâ etti. Yerine riyâziyeci Sâlih Zeki'yi müdür muâvini tayin eden maârif nâzirinin bu baberi gazetelerde „bir şâirin yerine bir âlim getirildi“ diye ilân ettirmesi (10 nisan 1910) Fikret'i ve Fikret'i sevenleri isyâna sevketti. Bu münâsebetle *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinde Fikret'in leh ve aleyhinde bir takım neşriyat yapıldı. Sevgi ile bağlandığı ve büyük emek verdiği Galatasaray'dan ayrılmak mecbûriyetinde kalan Fikret, tekrar hocası bulunduğu Amerikan Koleji'ne sığındı. Bu münâsebetle *Tanin* gazetesinde Hüseyin Câhid'e bitâben yazdığı mektupta „bugün sa'y ve irtifâmı tebdil-i tâbiyet ediyor“ diye bir cümle kullanması (*Tanin*, 13 nisan 1910), bâzı şiirlerinde din ve tarih aleyhinde sözler sarfetmesi, İttihad ve Terakkî erkânını zemmedici şiirler yazması, oğlu Halûk'un tâbiyet ve din değiştirmesi (Talât S. Halman, *Halûk'un son veda*, *Milliyet* 22 haziran 1966), o tarihten itibaren Tevfik Fikret aleyhinde bir çok neşriyata sebep oldu. *Tanin*'in İttihad ve Terakkî fırkasının bir nevi yarı resmî gazetesi hâline gelmesi Câhid ile aralarının açılmasına ve Fikret'in *Tanin*'den ayrılmasına münecer oldu (10 nisan 1910). Aynı yıl Fikret, Dârülfünûn ve Dârülmuallimin'deki vazifeleri ile II. Meşrûtiyet'ten sonra dâhil olduğu çeşitli cemiyetlerden de istifâ etti. 1912'de Meclis-i Mebûsân'ın kapatılması üzerine *Doksan beşe doğru* ile *Hân-ı yağma* şiirlerini yazdı. Fikret, Türkiye'nin Birinci Cihan Harbi'ne girmesinin ve umûmiyetle barın aleyhinde idi. Cihâd-ı mukaddes ilân edilerek Osmanlı devletinin bu

mücâdeleye dâhil olması üzerine, acı bir alayı ihtivâ eden *Sancak-ı şerif huzûrunda* adlı şiirini yazdı. Şâirin 1905 yılında kaleme aldığı *Tarih-i kadim* şiiri imzâsız ve tarihsiz olarak basılmış, ellerde dolaşıyordu. Mehmed Âkif, 1914 yılında çıkan *Süleymaniye kürsüsünde* adlı kitabında bu şiiri dolayısıyla, Fikret'i küçültücü mısralar yazmış ve onu „zangoç“ kelimesi ile tavsif etmişti. Fikret, Âkif'in bu tenkidine kızarak dinsizliğini, hattâ din aleyhtarlığını açıkça gösteren *Tarih-i kadime zeyl* adlı manzûmesini neşretti. Aynı yıl çocuklar için kaleme aldığı *Şermin*'i bastırıldı. Şeker bastalığına müptelâ olan Fikret, 8 yıldan beri vücûdunda bir takım rahatsızlıklar hissediyor, fakat ilâç tedâvisinden kaçınıyordu. 1914 yılı yazında ağrıları çok arttı ve şâir 18.19 ağustos 1915 gecesi dünyaya gözlerini kapadı.

Eserleri. Fikret yazı hayatının başlangıcında bâzı hikâye ve piyes denemeleri yapmışsa da, bu nevîlerde başarı kazanamayacağını anlamış ve kendisini tamamiyle nazma vermiştir. *Mâlûmat* ve *Servet-i fûnûn* mecmuaları ile *Tarik* gazetesinde çıkan makaleleri, san'at, edebiyat ve hayata bakış tarzlarını aksettirmekle berâber büyük bir değer taşımaz (Tevfik Fikret'in mensur yazıları Hayriye Yılğür tarafından toplanmış ve tetkik edilmiştir: *Tez* [Türkiyat Enstitüsü], nr. 387, 1951—1952). Fikret, asıl şahsiyet ve san'at gücünü manzum eserlerinde göstermiştir. Fikret'in şiirlerini, a. Servet-i fûnûn'dan önce (1886—1896), b. Servet-i fûnûn devrinde (1896—1900), c. Servet-i fûnûn'dan sonra ve II. Meşrûtiyet devrinde (1900—1915) olmak üzere 3 devreye ayırabiliriz. Fikret, birinci devreye âit şiirlerinden 30 kadarını *Eski şeyler* başlığı altında *Rûbâb-ı şikeste*'nin sonuna koymuştur. Bunların dışında bu devreye âit daha bir çok şiiri mecmualarda kalmıştır. Şiire, Muallim Nâci, Feyzi ve Şeyh Vassî'nin gazellerini taklit ile başlayan Fikret'in arûz veznine hâkimiyeti, daha ilk denemelerinden itibaren görülür. Recâî-zâde Ekrem ve Abdülhak Hâmid'i tanzir ve taklit eden şiirlerinde dile ve vezne hâkim olan, örneklerinden daha mükemmel eserler vücûda getiren ve resme de kabiliyeti olan Fikret, bu devirde bir moda hâline gelen resim altına şiir yazma cereyanına uysak tasvirî şiirler de yazmıştır (Nûkhet Koray, *Türk edebiyatında tablo altına şiir yazma modası*, *Tez*, 1968—1969 [Türkiyat Enstitüsü], nr. 924.). Bu yıllarda Türkçe'ye garp dillerinden pek çok şiir tercüme ediliyor ve bunlar Türk şiirine sâdece muhtevâ bakımından değil, üslûb bakımından da te'sir ediyordu. Nitekim garplı şiirleri asıllarından

okuyan ve onları Türkçe'ye çeviren Fikret, zâten kuvvetli olan üslûbunu böylece daha da geliştirmiştir (Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, 2. tabı, İstanbul, 1971, s. 66—67).

Avrupa'dan dönen Cenâb Şehâbeddîn 1895 yılında *Mekteb ve Hazîne-i fûnûn* mecmualarında Fransa'da öğrendiği metoda göre allegorik ve sembolik şiirler yazıyordu. Cenâb şiirlerinde aynı zamanda sıfat ve isim tamlamalarını orijinal bir şekilde kullanıyordu. Ölçü duygusuna sâhip olan Fikret, aşırılığa kaçmadan Cenâb'ın denemelerinden de faydalandı. Fikret'in bu devre âit şiirleri muhtevâ bakımından nikbindir. Şâir, henüz daha sonra geliştireceği şahsî temlerini bulmamıştır. İkinci devrede, *Servet-i fûnûn*'da neşrettiği şiirlerinde Tevfik Fikret, iyice hâkim olduğu nazım tekniği ile çok çeşitli şiir örnekleri verirken, gelişen şahsiyet ve dünya görüşünü de eserlerine aksettirir. Fikret bu devirde yazdığı şiirlerini 1900'de neşrettiği *Rûbâb-ı şikeste* adlı kitabında toplamıştır. Bunları, a. içtimâî mevzûlu şiirler, b. şahsî duygu ve hayallerini anlattığı şiirler, c. tabiat tasvirleri, d. portreler olmak üzere başlıca dört kısma ayırmak mümkündür. Fikret'in bu devrede yazdığı içtimâî mevzûlu şiirler, umûmiyetle acıma duygusu uyandıran şiirlerdir. Şâir bu nevi eserlerinde çok sevdiği ve taklit ettiği François Coppée'nin te'siri altında kalmıştır. *Servet-i fûnûn*'da Hâlid Ziya ile Hüseyin Câhid de bu yıllarda fakir ve zavallı insanların hayatını anlatan merhamet hikâyeleri kaleme almışlardır. Fikret'in bu nevi şiirleri de „manzum hikâye“ tarzında yazılmışlardır. Vezni mabâretle kullanan Fikret, manzum konuşmaları tabii konuşmaya yaklaştırmak maksadiyle, nazım sentaksında bir takım yenilikler yaptı. Bu nevi şiirlerinden en muvaffakları *Hasta çocuk* ile *Balıkçılar* adlı manzûmeleridir. Realist ve determinist bir hayat görüşüne sâhip olan Servet-i fûnûncular, istibdâdın da te'siriyle dünyaya bedbin bir gözle bakmışlardır. Mizâc ve yüksek ahlâk telâkkîsi Fikret'i diğerlerinden daha bedbin kılmıştır. *Rûbâb-ı şikeste*'de Fikret'in kendi duygularını anlattığı şiirler, umûmiyetle içinde yaşanılan hayatın çirkinliği ile, uzaklara veya muhayyel ülkelerle kaçma temini ihtivâ eder. Fikret'in şahsî ızdırâbı ve hayallerini anlattığı bu şiirler, yapı bakımından müzikal, allegorik ve semboliktir. Fikret bu bedbin hayat görüşünü *Sûha ve Pervin* manzûmesinde olduğu gibi, manzum hikâye tarzında da anlatmıştır. Dış âleme ressam gözü ile bakmasını bilen, renk, şekil ve kompozisyon fikri olan Tevfik Fikret'i pek çok şiirinde, anlattığı mevzûa uyg-

bir dekor vardır. Fikret, müstakil tabiat şiirleri de yazmıştır. Yılın on iki ayını tasvir ettiği şiirlerde Fikret'in ilbâbını bir hayli zorladığı görülür. Onun en güzel tabiat şiirleri, *Mai deniz*'de olduğu gibi, tabiat ile kendi rûhu veya insan rûhu arasında münâsebet kurduğu şiirlerdir. Resim ile şiir san'atını birleştiren Fikret, *Aveng-i tesâvir* adlı şiir serisinde Fuzûlî, Cenâb, Nedîm, üstad Ekrem, Neffî, Hâmid gibi sevdiği şâirlerin, kendisinde bıraktığı intibâlara göre maddî ve mânevî portrelerini çizer. Fikret'in Servet-i fûnûn devrinde yazdığı şiirlerde, daha sonraki şiirlerinde geniş olarak ele aldığı siyâsî ve içtimâî fikirler yoktur, fakat onları uzaktan ifşâ veya telkin eden duygular ve semboller vardır. Fikret'in bu devirde yazdığı şiirler daha ziyâde psikolojik ve estetik cepheleriyle dikkati çeker. Bu şiirler, vezne, kafiye, kelimelerin sesine, nazım cümlesine, kompozisyona dikkat ve ehemmiyet bakımından, Fikret'ten önce hiç bir Türk şâirinin ulaşmadığı bir mükemmeliyeti hâizdirler. Son derece titiz bir şâir olan Fikret, kendi estetiğine göre onları en küçük teferruatına varıncaya kadar işlemiştir. Fikret'i daha önceki nesilden, Abdülhak Hâmid ve Recâî-zâde Ekrem'den ayıran en mühim farklardan biri, şiiri plastik san'atlar gibi şuurla işlenen bir san'at bâline getirmesidir.

Sis şiiri ile başlayan üçüncü devreye âit manzûmelerinde müşterek husûsiyetleri, muhtevâ bakımından ideolojik fikirlerin ön plana geçmesi, şekil ve üslûbun ise bitâbete teveccüh etmesidir. *Sis* şiiri iki devir arasında bir köprü kurar. Bu şiir esas itibâriyle, Fikret'in daha önce yazdığı, bir takım teşbih, istiare ve mecaz ile yüklü tasvir şiirlerine benzer. Fakat burada tasvir edilen, bir tabiat veya küçük bir hayat sahnesi değil, istibdat devri İstanbuludur. Şâir derin bir nefret duygusu ile şehrin maddî ve mânevî cephesini geniş bir tablo hâlinde göz-önünde canlandırır. Fikret'in muhtevâ bakımından en zengin şiiri *Sis*'tir. O, nefret duygusu ile gördüğü her şeyin şekil ve mânasını değiştirir. Şiirin üslûb dokusunu teşkil eden edebî san'atlar bir süs değil, şâirin duygusunu kuvvetle ifade eden bir vâsitadır. Fikret'in daha sonraki şiirlerinde görülen hitâbet üslûbu *Sis*'de başlar.

Fikret, *Sis* dâhil, 1900'den sonra yazdığı, mevzûunu cemiyetten alan şiirlerinden bazılarını *Rûbâb-ı şikeste*'nin 1908'den sonraki baskısına almıştır. 1905'de yazılan *Tarih-i kadim*, ne o zaman, ne de daha sonra bizzât Fikret tarafından nesredilmiştir.

1911 yılında şâirin kendi el-yazısı ile nesrettiği *Halûk'un defteri* adlı kitabındaki şiirler,

Sis veya *Tarih-i kadim* gibi nefreti değil, sevgiyi, bedbinliği değil, ümit ve azmi telkin eden şiirlerdir. Fikret, bu eserinde, en iyi ifâdelerini *Promete*, *Halûk'un âmentüsü* ve *Gökten gere* adlı şiirlerinde bulan yeni bir insan, tarih, cemiyet ve medeniyet görüşü getirir. Bu telâkkiye göre, insan „*rabb-ı mümkinat*“dır. O, iatere akıl-gücü ile dünyayı cennete çevirebilir. Bunun için insanın asırlardan beri süregelen bâtil inançlardan kurtulması lâzımdır. Fikret bu şiirlerinde umûmiyetle uzun, mısradan mısraa atlayan nazım cümleleri kullanır. Şâirin, *Halûk'un defteri*'nden sonra yazdığı eserler arasında en ziyâde dikkati çekenler *Tarih-i kadime zeyl* ile *Hân-ı yağma*'dır. Bu manzûme'ler Fikret'in daha önce bâzı örneklerini verdiği acı alay ve hiciv kabiliyetlerini ortaya koyarlar.

Diğer Servet-i fûnûncular gibi Fikret de şiirlerinde umûmiyetle konuşma dilinden oldukça farklı, geniş balk topluluğunun bilmediği Arapça, Farsça kelimeler ve terkipler kullanmıştır. Yalnız son eseri olan *Şermin*'deki (1914) manzûmeler, sâde dille ve bece vezni ile yazılmışlardır. *Şermin* bizde çocuk edebiyatının ilk ve en güzel örneklerinden biridir. Çocuklar için yazılmış olmakla beraber *Şermin* muhtevâ bakımından Fikret'in dünya görüşüne uygun olduğu gibi, cümle yapısı ve şâir üslûp husûsiyetleri bakımından da—sâde dil ve bece vezni içinde—nazım tekniğini aksettirir.

Tevfik Fikret etrafında münakaşalar. Tevfik Fikret, san'atı, şahsiyeti ve dünya görüşü ile etrafında geniş akisler uyandırmış olan bir şâirdir. Burada onun leh vealeyhinde yazılmış olan yazıların hepsini zikretmeğe imkân yoktur. *Muallim mecmuası* 1333'te nesrettiği nüsha-i mahsûssında otuz kadar Türk muharririnin Tevfik Fikret hakkındaki düşüncelerini nesretmiştir. Aralarında Ali Cârîp ve Ziya Gökalp gibi, birçok bakımlardan Tevfik Fikret'ten farklı düşünenlerin de bulunduğu bu otuz Türk yazarı Tevfik Fikret'i çeşitli zâviyelerden üstün, değerli bir insan olarak yüceltmektedirler. Ziya Gökalp'a göre „Fikret edebiyatımızı asrileştirerek hakikî rolünü hakkiyle ifâ etmiş bir dâhimizdir“ (ayn. mecmua, s. 424). Aynı yıl *Düşünce mecmuası* da Fikret için bir nüsha-i mahsûsa çıkarmıştır. Bu nüsha da Fikret'i yakından tanıyan arkadaş ve talebelerinin hayranlık ifâde eden nesir ve şiirleri ile doludur. Bunlar arasında Rızâ Tevfik'in „*San'otta sübjektivizm ve Tevfik Fikret'in şiiri*“ başlıklı denemesi (s. 72—92) o sıralarda Fikret'in şiirleri üzerinde yapılmış en iyi tahlillerden biri-

dir. Aynı mecmuada çıkan İ. Hikmet (Ertaylan)'ın makalesi, büyük nisbette hissiyâta boğulmuş olmakla beraber, Fikret'in bayat, şahsiyet ve eseri hakkında derli-toplu ilk denemedir. Müellif, daha sonra bu yazısını zenginleştirerek iki ayrı kitap (*Tevfik Fikret*, İstanbul, 1932; *Tevfik Fikret, hayatı, şahsiyeti ve eserleri*, İstanbul, 1963) nesretmiştir. Fikret'in büyük hayranlarından biri de Sâlib Nigâr Keramettir. Bu zât muhtelif mecmualardaki yazılarından başka, *Fikret'in hayat ve eseri* (İstanbul, 1926) ve *İnkılâb şâiri Tevfik Fikret'in izleri* (İstanbul, 1943) adında iki kitap nesretmiştir. Yine Fikret'in talebelerinden Ruşen Eşref'in *Tevfik Fikret, hayatına dair hatıralar* (İstanbul, 1919) adlı eseri, şâire hayranlık duygusu ile doludur. Günümüze kadar gelen bu hayranlığa karşı Fikret'i şiddetli şekilde tenkit edenler de vardır. Daha önce de belirtildiği gibi *Tarih-i kadim*, Fikret'i san'atkâr olarak beğenen, batîa bir bakıma onun nazım tekniğini devam ettiren Mehmed Âkif'te şiddetli bir reaksiyon uyandırmıştır. *Sırat-ı müstakim* yazarlarından ve eski Dârülfünûn müderrislerinden Ahmed Naim, *Tevfik Fikret'e dair* (İstanbul, 1336) adlı risâlesinde *Tarih-i kadim* şâirinin dinî inançlarını gözden geçirerek, onun bu davranışının islâmiyetle telif edilemeyeceğini belirtir. Yine Dârülfünûn müderrislerinden Mehmed Ali Aynî, *Reybilik, bedbinlik, lâilâhîlik nedir?* (İstanbul, 1926) başlıklı bir kitabında Fikret'in muhtelif şiirlerinde din, tarih ve insan hakkında ifâde ettiği fikirlerin birbirine zıt olduklarını ortaya koyarak onları tenkit eder. 1939 yılında *Yeni Sabah* gazetesinin Tevfik Fikret hakkında açtığı anket *Rûbâb-ı şikeste* şâiri etrafında yeni bir polemik havası doğurmuştu. İkinci Dünya Harbi'nin uyandırdığı ideolojik gerginlik içinde, Tevfik Fikret'ten bahsedenlerin birbirine zıt iki cepheye ayrıldıklarını görüyoruz. Bunlardan bir kısmına göre, Tevfik Fikret, materyalist ve insanîyetçi fikirleriyle memleket gençliğine kötü bir yol göstermiştir. Karşı tarafa göre ise, Fikret, bilhassa bu fikirlerinden dolayı tebeffe şâyandır. Bu görüşü müdâfaa edenlerden Sabiha Zekeriya Sertel, *Yeni Sabah* gazetesini ile mahkemelik olmuş, bu münâsebetle hazırladığı ve nesrettiği müdâfaanâmeyi (İstanbul, 1940), daha sonra genişleterek bir kitap hâline getirmiştir (*Tevfik Fikret, ideolojisi ve felsefesi*, İstanbul, 1946). Müellifin bâzı değişiklikler yaparak 1957 yılında Sofya'da bastıracağı bu eser 1969 yılında İstanbul'da Hür yayınevi tarafından yeniden nesredilmiştir. Marksist bir hayat görüşüne sâhip olan Sabiha Zekeriya

Sertel, *Tarih-i kadim* şâirini materyalist, dinsiz ve insanîyetçi olduğu için ileri fikirli bir san'atkâr telâkki eder, fakat onun tarihi, diyalektik bir gözle görmediğini belirtir. Eşref Edip, Tevfik Fikret'e dair muhtelif yazarların makalelerindeki fikirleri *Tevfik Fikret'i beş cepheden kırk muharririn tenkidleri* (İstanbul, 1943) başlıklı bir kitapta toplamış, burada sâdece Fikret'inaleyhinde olan düşünceleri bir araya getirmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Türk edebiyatında Fikret'i yücelten müelliflerin sayısı da kırktan aşağı değildir.

Bibliyografya: I. Tevfik Fikret'le ilgili müstakil eserler: Köprülü-zâde M. Fuad, *Tevfik Fikret ve ahlâkı* (İstanbul, 1918); Kemâleddin Şükrü, *Tevfik Fikret, hayatı ve şiirleri* (İstanbul, 1931); Faruk Nafiz Çamlıbel, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1937); Kunt Ozan, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1937); Ahmed Hamdi Tanpınar, *Tevfik Fikret, hayatı, şahsiyeti, şiirleri ve eserlerinden seçme parçalar*, İstanbul, 1937 (bu makale Zeynep Kerman tarafından nesredilen Ahmed Hamdi Tanpınar'ın, *Edebiyat üzerine makaleler* [İstanbul, 1969, s. 280—291] adlı kitabına alınmıştır); Kadri Ziya Kiper, *Tevfik Fikret, hayatı ve eserleri*, Tez, İstanbul, 1939—1940 [Türkiyat Enstitüsü], nr. 118; Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret ve şiiri* (İstanbul, 1946); Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret* (Ankara, 1947, burada Tevfik Fikret'in şiirlerinin tarih sırasıyla bir listesi vardır [s. 310—319]); Hayriye Yılıgür, *Tevfik Fikret'in nesirleri ve nesirlerinin içinde edebî şahsiyeti*, Tez, İstanbul, 1951—1952 [Türkiyat Enstitüsü], nr. 387, s. LXII+298; Yaşar Nâbi, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1952); Fikret'in doğumunun yüzüncü yıldönümü dolayısıyla, *Tevfik Fikret* (Ankara, 1967), Unesco Türkiye Millî Komisyonu nesriyatından; Galatasaray Lisesi şâirin resim ve fotoğraflarıyla, *Tevfik Fikret* adlı bâzı yazıları ihtivâ eden bir eser nesretmiştir (İstanbul, 1968).

II. Tevfik Fikret'ten dolayısıyla bahseden eserler: Cenap Şehâdetin, *Tevfik Fikret Beg, Servet-i fûnûn* (1312), nr. 268, 18 nisan; ayn. mll., *Tevfik Fikret'e* (Rûbâb-ı şikeste için), *Âşiyân mec.*, nr. 324, s. 6; Köprülü-zâde M. Fuad, *Bugünkü edebiyat* (İstanbul, 1324); Rüşen Eşref, *Diyorlar ki* (İstanbul, 1334); Râif Necdet, *Hayat-ı edebiyat* (İstanbul, 1322); İsmail Hikmet [Ertaylan], *Türk edebiyatı tarihi*, I (Bakû, 1925); Şabih Necmi [Dilmen], *Tarih-i edebiyat dersleri*, II, İstanbul, 1341; İbünlemin Mahmud Kemal İnal, *Son*

asır Türk şairleri (İstanbul, 1930); Ahmet İhsan (Tokgöz), *Matbuat hatıralarım*, II (İstanbul, 1930—1931); Hüseyin Câbid [Yalçın], *Kavgalarım* (İstanbul, 1910); ayn. mll., *Edebi hatıralar* (İstanbul, 1935); Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, *Kırk yıl* (İstanbul, 1936), V; Sâdettin Nüzhet Ergun, *Cenap Şehâbettin* (İstanbul, 1934); Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif* (İstanbul, 1939); aynı müellifin Tefvik Fikret hakkında geniş vesikalara dayanan basılmamış bir kitabı İstanbul Belediyesi tarafından satın alınmış, fakat şimdiye kadar neşrolunmamıştır. Millî Kütüphâne tarafından tam bir Tefvik Fikret bibliyografyası da hazırlanmaktadır.

III. Tefvik Fikret'in, eserlerinin muhtelif baskıları: Fikret'in başlangıçtan itibaren büyük bir rağbetle okunan eserlerinin müteaddit baskıları yapılmıştır: *Rûbâb-ı şikeste* (1. ve 2. tablaları İstanbul, 1315'de olmak üzere İstanbul, 1326, 1327, 1945 [M. Kaplan'ın önsözü ve lugatçe ile birlikte], 1957 [nşr. Fabri Uzun, *Rûbâb-ı şikeste ve Halûk'un defteri*], 1962 [ayn. nâşir, *Rûbâb-ı şikeste ve Tefvik Fikret'in diğer bütün eserleri* adı ile Fikret'in bütün şiirlerini muhtevâlarına göre tasnif etmiş ve bugünkü dile çevirmiştir]); *Halûk'un defteri*, İstanbul, 1327, 1945 (nşr. Hâlid Fahri Ozansoy, bir lugatçe ile birlikte); *Rûbâbın cevâbi*, İstanbul, 1327, 1945 (nşr. H. Fabri Ozansoy); *Şermin*, İstanbul, 1330, 1946; Ankara, 1961 (nşr. Türker Acaroğlu); 1965 (Tefvik Fikret derneği yayınlarından); *Târih-i kadim*, İstanbul, ts. (eski harflerle); İstanbul, 1928 (nşr. Hasan Âli [Yücel], 95'e doğru ile birlikte); İstanbul, ts. (nşr. Cevdet Kudret Solok, *Târih-i kadim, Târih-i kadime zeyl ve Tefvik Fikret'in son şiirleri*; İstanbul, 1965 (A. Kadir, *Eski şiirler tarihi* adı ile serbest bir şekilde bugünkü dile çevirmiştir); *Tefvik Fikret ve kitaplarında çıkmayan şiirleri* (nşr. Murat Uraz, Fikret'in kitaplarına almadığı şiirler), İstanbul, 1959; *Tefvik Fikret Malûmat'ta* (nşr. İsmail Hikmet Ertaylan, Fikret'in *Malûmat* mecmuasında çıkan şiirleri), İstanbul, 1965; A. Kadir, *Bu günün diliyle Tefvik Fikret* (Fikret'in kırk şiirinin serbest bir tarzda manzum olarak yeni dile çevrilmiş şekilleri), İstanbul, 1967.

(MEHMED KAPLAN.)

TEVFİK MEHMED, Çaylak Tefvik lekabiyle tanınan Türk yazar ve gazetecisi. Kendisi şâban 1259 (eylül 1843)'da İstanbul'da doğmuştur [(krş. Ömer Faruk Akün, *Şinâsi'nin Fatin tezkeresi baskısındaki yeni*

biyografik bilgiler, Türkiye mecmuası, İstanbul, 1965, XIV, 291). Gençliğinde yenice-ri ortalarından birisine mensup olan babası Mustafa Ağa, sonraları büyük vezirlerin kapı çukadarlığında ve emtia gümrüğü tahsildarlığında bulunmuştur. Annesi ise azatlı bir câriyedir. [Tefvik Mehmed 1269 (1853)'da Bayezit câmiî civârındaki Mekteb-i Rüşdiye'ye devam etmiş, aradan 4 sene geçtikten sonra Harbiye Nezâreti'nin Nizâmiye muhâsebesi kâtipliğine girmiş, 1276 (1859) bağlarında Hazine-i Hassa mektûbî kalemine devam etmiştir. Kendisinin de işaret ettiği üzere muntazam bir tabiidan mahrum kalmıştır (M. Tefvik, *Yâdigâr-ı Macaristan*, İstanbul, 1294, s. 29 v.d.'dan naklen Ömer Faruk Akün, ayn. makale, s. 292). Tefvik Mehmed'in şiirle de meşgul olduğu rivâyet edilir.] Tefvik Mehmed 1311 (1893) yılında yine İstanbul'da vefat etmiştir.

Vakit ve Muhbir gazetelerinin müessisi ve nâşiri olan Filib Efendi'nin, Mehmed'i matbuat hayatına dâhil etmesinden sonra, İstanbul ve eyâletlerde (Bursa, Saraybosna, Bihaç) kâtip olarak geçen kısa veya uzun me'mûriyet devre-lerinin bâriçinde o, kendisini gittikçe daha fazla matbuata ve yazarlığa hasretmiştir. Şartlar, hiç bir yerde Tefvik Mehmed için müsâit olmamış gibi görünüyor ve hükûmetin matbuata karşı almış olduğu müstebidâne tedbirler altında, o bir gazeteci hayatının meşakkatine katlanmak mecbûriyetinde kalmıştır. Görünüşe göre, Tefvik Mehmed, us'ûp bocası o'arak da faâliyet göstermiş olmakla berâber, meslek hayatının başlangıcında en büyük zorluklarla yine us'ûp mevzûunda karşılaşmıştır. O, *Muhbir*, İstanbul, *Terakki* ve *Basiret* gazetelerinin yazı hey'etinde çalışmış ve Bursa'da, Bursa vâlisinin emriyle matbaa ve vilâyetin resmî gazetesi olan *Hüdâvendigâr*'ı, müstakilen de *Asr* ve *Osmanlı* siyâsî gazeteleri ile mizâbî *Geveze*, *Letâif-i âsâr* ve *Çaylak* gazetelerini te'sis etmiştir.

O, aynı zamanda muharrir olarak, bilhassa fıkra edebiyâtında büyük bir faâliyet gösterdi. Tefvik Mehmed, tedricen kaybolmakta olan eski âdetleri tesbit etmenin büyük ehemmiyetini gördüğü cihetle, eserleri bilhassa Türk halkiyâtı bakımından mübimdir. Onun, husûsiyle İstanbul'da bir sene adlı eseri kendisine sürekli bir şöhret te'min etmiştir. Eserleri, umûmiyetle kısım-kısım çıktığı cihetle, bâzıları hiç bir zaman tamamlanmamış olup, aşağıdaki-ler bunlar meyânındadır:

Zeyl-i letâif-i inşâ, Akhisârînin nizâm-ı âlem tercemesi, Kafile-i suarâ (1290), *Meşâhir-i Osmâniye* (1293), *Âsâr-ı perîşân, Macaristan seyâhat nâmesi* (1294), *Garâib-i hikâyât, Letâif-i Nasreddin* (1299), *İstan-*

bulda bir sene (1299—1300), *Bu âdem* (1299—1302), *Takriz-i harâbât* (1300), *İkt gelin odası* (1301), *Tarih, yahud bin yüz yetmiş cinâyetleri* (1302), *Hazine-i letâif* (1303), *Letâif ez-zerâif, Usûl-i inşâ ü kitâbet, Şum-ruh-i edeb*.

Bibliyografya: Tb. Menzel, *Türkische Bibliothek*, II, III, IV, V, X, XIII (bilhassa kendi bal tercümesi, X, 20—36); Bursalı Mehmed Tâbir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 117; Horn, *Geschichte der türkischen Moderne* (Leipzig, 1902); Wl. Gordlewski, *Očerki po nowoi osmanskoj literature* (Moskova, 1912), s. 96—99.

(TH. MENZEL.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEVFİK PAŞA (1852—1892), Mısır hidivi olup, 15 kânun I, 1852'de İsmâil Paşa [b. bk.]'nın büyük oğlu olarak dünyaya geldi. Mısır'da tahsil gördü ve siyâsî hayatına 19 yaşında Devlet Meclisi (al-Mac-lis al-Huşûşî) reisi olarak başladı. [Bununla berâber elde bulunan bir vesîkadan, babasının Avrupa'ya yaptığı bir seyâhat esnâsında (1869) Tefvik Paşa'nın benüz 17 yaşında bile değil iken, pâdişâhın müsâadesi ile, babasının yerine kaymakam olarak kaldığını görüyoruz (Başvokâlet Arşivi, *Mısır irade defteri* I, 2 safer 1286 tarihli ve 859 sayılı irâde-i seniyye).] 10 mart 1879'da Nubar Paşa'nın istifâsı üzerine, Tefvik Paşa, babası tarafından başvekil olarak tâyin olundu. Kabîne-sinde, eskisinde de olduğu gibi, bir İngiliz mâliye vekili, bir Fransız da çalışma vekili idi. Lâkin daha aynı sene nisanının dokuzunda İsmâil Paşa bir nevi hükûmet darbesiyle, bu yeni kabineyi azletti ve Şerif Paşa [b. bk.] başvekil oldu. [Mehmed Tefvik Paşa, bir müddet siyâsî hayattan çekildi ise de,] çok geçmeden siyâsî güçlükler pâdişâh tarafından Hidir İsmâil Paşa'nın azline (26 haziran 1879) ve Tefvik Paşa'nın 27 mayıs 1866'da ilân edilmiş olan tevârûs kanûnu gereğince tahta geçmesine müncer oldu.

Tefvik Paşa, daha saltanatının başlangıcında kayda değer güçlüklerle karşılaşmak zorunda kaldı. Hidivliğe geçişinden az bir zaman sonra, Şerif Paşa'nın yeni hidive arzettiği kanûn-ı esâsî taslağının tasvip edilmemesi üzerine Şerif Paşa istifasını verdi (18 ağustos). Kısa bir zaman için Tefvik Paşa, Başvekalâti de deruhto etti; fakat çok geçmeden Riyâz Paşa, bu makama tâyin olunarak ordunun, 'Arâbî Paşa [b. bk.] idâresindeki isyanı patlak verinceye kadar, iki sene müddetle bu vazifeyi uhdesinde muhâfaza etti. Bu müddet zarfında

İngiltere ve Fransa'nın, mâli işler üzerindeki „ikili kontrol“ü yeniden te'sis edildi ve 1880'de Mısır, yeni bir refah devresine girmiş gibi göründü. Bununla berâber kânun II, 1880'de orduda, Şerif Paşa'yı tekrar iktidâra getirmek maksadıyla 9 eylül millî ibtilâline yol açan ilk huzursuzluklar baş-gösterdi; 'Arâbî Paşa çok geçmeden milliyetçi harekette en mümtaz kimse olarak göründü. Hidiv, bu harekete karşı nüfûzunu muhâfaza etmek için, güvenebileceği kuvvetli bir partiye mâlik olmadı; gibi, kezâlik Mısır'ı metbû'u ve Hidiv hükûmetinin tabii hâmisî olan Türk pâdişâhı da, her hangi bir ehemmiyeti bâiz olamayacak kadar zayıftı. Böylece hidiv, müteâkıp devrede, gayr-i faâl bir tutumla milliyetçilerin uygun gördükleri tedbirlere baş vurmalarına müsâade etmekten başka bir şey yapmadı. Bu tedbirlerden birisi eşrâfın teşkil ettiği millî bir meclisin toplanması idi. Her ne kadar milliyetçi elebaşlar bidâyette itidâl gösterdilerse de, milletler-arası mâli güçlükler memlekette ciddî bir yabancı düşmanlığı hissinin uyanmasına sebep olarak, nihâyet İskeuderîye katli âmiyle (11 haziran 1882) en son noktasına varmış, bunu, şehrin İngiliz donanması tarafından topa tutulması tâkip etmişti (17 temmuz). [Bu hâdiseden evvel Tefvik Paşa'ya, ya kendi yatılıya veya her hangi bir gemi ile şehri terk etmesi söylenmişse de, kendisi buna, hâlâ hidiv olduğu ve tehlike saatinde halkını terk edemeyeceği, mealinde bir cevap vermişti.] Hidiv, hükûmetiyle birlikte hükûmet merkezinden İskenderîye yakınındaki al-Ramla'ya kaçmış bulunurken, bükümdâra karşı artık alenî isyan hâlinde olan 'Arâbî Paşa, bir kaç mit mesâfedeki Ka'r-Davar'a çekildi. Bu, Tefvik Paşa saltanatının en müşkül zamanı idi; kendisi milliyetçiler ile yabancı müdâbele arasında bir seçme yapma zorundaydı ve aynı zamanda pâdişâh, Tefvik Paşa'nın hal'i ile amcası 'Abd al-Halîm'in onun yerine getirilmesi ve hattâ Mısır'a bir ordu gönderme tasavvurunda olup, bundan Avrupa devletlerinin tutumuyla alkolunmuştu. Nibâyet, İngiltere'nin askerî müdâbelesi ile, bu milliyetçi ayaklanmanın ezilmesini (13 eylül 1882'deki Tell al-Kabir muhârebesi), memleketin işgali tâkip etti. Bu muhârebeden sonra, Tefvik Paşa Kahire'ye dönmüşse de, bu şartlar altında tabîî muhâfaza etmenin tek yolu, artık işgalci kuvvetin arzûlarına uymaktı. Hâkikaten 1882 ağustosundan beri tekrar Şerif Paşa tarafından riyâset edilen Hidiv hükûmeti artık tamamiyle iktidarsızdı. İngiliz işgâlinin sonu, Mısır'ın idâresine müteallik olarak alınan bütün tedbirleri, 7 ma-

1883 tarihli yeni teşkilât kanununu, 1884'de mâlî idâreye âit milletler-arası nizamnâme-yi kabûl etmek mecbûriyetinde kalmıştı. Bununla beraber, müteâkip güç yıllarda hidiv ile, başkonsolos ünvanını taşıyan İngiliz umûmî vâlisî Barin (bilâhîre Lord Cromer) arasında samimî bir iş-birliği mevcuttu. Bu devrin en fecî bâdiselerinden biri Sudan'daki Mehdî isyânı ve Tefvik Paşa'nın şahsî arzûsuna rağmen Mehdî'yi mağlûp etmek için girişilen neticesiz mücadeleden (Hartum'un düşüşü kânun II. 1885'de) sonra bu eyâletin Mısır tarafından terki idi. Ancak 1890'a doğru memleket için dâba müreffeh bir devre kendisini gösterdi; az sonra Hulvân'daki sarayında 7 kânun II. 1892'de beklenilmedik bir şekilde ölen Tefvik Paşa, Lûyûk oğlu Abbas Hilmi tarafından istihlâf edildi.

Tefvik Paşa'nın, ezici siyâsî güçlükleri karşılayacak derecede kuvvetli bir karaktere sâhip olmadığı söylenir; bilhassa bizzât kendisi ve hükûmetinin, ordudaki ilk isyan tezâbüra-tına karşı zayıf tutumu, bâdiselerin cereyânı üzerinde murâkabayı tamamiyle kaybetmesini gayr-ı kabili içtinap bir bâle sokmuş gibi görür. Diğer taraftan bu hidiv, arkasında, mülâyim ve münevver bir şahsiyet olarak şöhet bırakmış olup, kendisi ile şahsî münâsebetleri bulunan, aralarında onun tavsifini yapmış olan Lord Cromer ve diğer Avrupalı devlet adamlarının da bulunduğu kimselerin hepsi tarafından takdir edilmiştir. [Hidivliğinde, sulama, maârif ve adâlet işlerine karşı yakın bir alâka göstermiş olup,] 21 yaşında iken, hidiv âilesine mensup [Emine Hanım ile] evlenmiş olan Tefvik Paşa, bütün hayatı boyunca tam mânâsıyla tek zevce ile olarak kalmıştır.

Bibliyografya: [Başvekkâlet Arşivi, *Mısır irade defteri* I, *irade* nr. 955, 962, 982, 1074; *Mısır irade defteri* II. Bu defterin baştan itibaren 108 sâhifesi Tefvik Paşa'nın hidivliği devresine âit çeşitli vesikaları ihtivâ eder. Bu vesikalar arasında bilhassa bk. *irade* nr. 1223, 1371; Tefvik Paşa'nın vefatıyla alâkalı vesikalar için bk. *agn. defter*, 1052—1054, 1060; Tefvik Paşa'ya ve zevcesine verilen nişanlar ve maddiyalar için bk. Başvekkâlet Arşivi, *Mısır taltifat defteri* I, *irade* nr. 160, 197, 198, 255, 236; D. A. Cameron, *Egypt in the Nineteenth century* (London, 1898); L. Bréhier, *L'Égypte de 1799 à 1900* (Paris, 1901); A. Cœlœn, *The Making of Modern Egypt* (London, 1906); Kâmil Paşa, *Hatîrât-ı sadr-ı esbak Kâmil Paşa*, İstanbul, 1329, I, 11 vdd. (Tefvik Paşa'nın hidivliği geçmesinden istihlâf ile Abdülhamid II. 'in Mısır mes'alesinde

tâkip etmek istediği siyâseti göstermesi bakımından mübimdir; İbnülemîr Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı devrinde son sadrazamlar* (İstanbul, 1961), 2. tabı, bk. *Fihrist*.] Corei Zaydân, *Maşâhîr al-şark* (Kahire, 1910), I, 48 v.dd.; Lord Cromer, *Modern Egypt* (London, 1911), bilhassa s. 715 v.dd.; A. Hasenclever, *Geschichte Ägyptens im 19. Jahrhundert* (Halle, 1917), bilhassa s. 198 v.dd. (J. H. KRAMERS.)

[Bu madde ORHAN F. KÖPRÜLÜ tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEVHİD. TAVHİD (A.), *v-h-d* kökünden, II. (*taf'îl*) vezinde bir masdar olup, „bir kılmak, birlemek“ mânâsına gelmektedir. Kelimeye bu şekli ile *Kur'an*'da rastlanmaz. Kelimenin Allah ve insanlara tatbik edilen şekilleriyle ilgili geniş tafsîlât için bk. *L A*, IV, 464, 16—465, 4. Kelâm da, Allah'ın gerçek tek olup, her türlü ortak ve benzerden münezzeb olduğuna inanmak demektir (bk. Tabânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, Kalküte, 1862, II, 1468; krş. *Kâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 48). Kelâmcılar, yeni olma, yaratılmayı (*hads*) isbat ettikten sonra, Allah'ın eskiliğini (*kidam*), bu sıfatlardan yâni yeni olma ve yaratılmadan tenzih ederler. Aslında *tevhid* islâm dininde kelâm ilminin müterâdifi olup, bütün akaid erkânının esâsını teşkil eder. al-Taftâzânî, *Şarh 'akâ'id al-nasafiya*, Kahire, 1321, s. 4 v.d. ile haşiyedeki şerhler; Tahânavî, *agn. esr.*, I, 22).

Tasavvuf'ta ise *tevhid*, yeni olan, yaratılanla yaratıcı bir tek varlık olarak görme mânâsına gelmektedir (bk. Rusûh al-Dîn İsmâ'il b. Ahmed al-Ankaravî, *Minhâc al-fakârâ*, İstanbul, 1286, s. 287). Sûfilere göre, *hads* 'i isbâta gitme, gerçek birlemeye (*tevhid*) engel olur. Zîrâ yeni olan veya yaratılan şeyler, Allah'ın muhtelif şekillerde birbirini tâkip eden tecellileriyle, çeşitli isim ve sıfatlar altında gözükmesinden ibârettir. Onlara göre, yaratılmış olan şeyler Allah'ın muhtelif aynalardaki görünüşüdür.

Tevhid'in muhtelif eserlerdeki dereceleri aynı olmakla beraber, her derecedeki şekline verilen ad farklıdır (mâ. krş. Rusûh al-Dîn İsmâ'il b. Ahmed al-Ankaravî, *agn. esr.*, s. 288; *Kâmûs tercümesi*, II, 47). *Tevhid*'in bilgi derecelerinin „ilm al-yakîn“, „agn al-yakîn“ ve „hakîk al-yakîn“ gibi, derece itibâriyle birbirinden farklı üç şekli vardır: İlmi *tevhid* (*al-tavhîd al-il-mî*), göz ve vecd ile *tevhid* (*al-tavhîd al-aynî al-vidcânî*), *Hakîk* ile *tevhid* (*al-tavhîd al-rahmânî*). Birincisi, bir takım bilgi ve delillerle Allah'ın birliğini tasdik etmeden ibâret olup, iman için şart olduğundan buna *al-tavhîd al-*

imânî adı da verilir. Ayrıca halka mabsus bir *tevhid* olduğundan, halk *tevhid*'i mânâsına *tavhîd al-'amma* denir. Bu şekildeki *tev-hîd*, insanı, sâdece Allah'a açıkça ortak koştan (*al-şirk al-calî*) kurtarır. Kul, bu *tev-hîd* derecesiyle sâdece Allah'ın birliğini bilmiş olur. Allah'ın birliğini akıl ile kabûl eden, Allah'tan başka bir varlık olmadığına, Allah'tan başka hiç bir varlıkta fiil, sıfat ve zât bulunmadığına inanmanın *tevhid*'ine ise, bas *tevhid* mânâsına *al-tavhîd al-hâşş* denir. İkincisi, Allah'ın birliğini zevk ve görme ile bilme olup, üç derecesi vardır: fiilleri birleme (*tavhîd al-af'âl*), sıfatları birleme (*tavhîd al-şifât*), zâtı birleme (*tavhîd al-zât*). Bunlardan birincisi, varlıkta Allah'tan başka hiç bir müessir kabûl etmeyip, bütün sebepleri reddetmekten, ikincisi Allah'ın sıfatını mutlak kabûl edip, başkasının sıfatını reddetmekten veya her türlü kuvvet ve kudretin Allah'ın her şeye şâmil olan kudretinde gark ve her türlü ilmin Allah'ın ilminde yok olduğunu bilmekten, üçüncüsü ise, Allah'ın varlığında yok olup, Allah'ın zâtından başka hiç bir zât, fiil ve sıfat tanınamaktan ibârettir (Tabânavî, *agn. esr.*, II, 1369; *Kâmûs tercümesi*, II, 47). Bu üçüncü *tevhid*'e en has olan *tevhid* mânâsına *al-tavhîd al-aşâş* denilir. *Rahmânî tavhîd* ise, Allah'ın birliğini, bizzât onun içinde yok olmakla bilmektir.

Tevhid, ayrıca Allah'a doğru yolculuğa çıkan'arın içinde bulunmaları gereken en son hal (*makâm* veya *manzil*)'dir (krş. Abd Al-lâh al-Anşârî, *Manâzil al-sâ'irîn*, Kahire).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *E I*, mad. TAVHİD.

(TAHSİN YAZICI.)

TEVİL. TA'VİL (A.), kelimesinin, siyâset ve hükmetmek mânâsındaki *iyâla* yabut birinci ve önceki mânâdaki *avval* maddelerinden müstak olduğu söylenirse de (Ahmed Âsım, *Kâmûs*, trc., mad. *ta'vîl*; krş. *Tâc*, Kahire, 1306, VII, 215 v.d.; Suyûfî, *İtkân*, Kahire, 1951, II, 173, str. 9), aslında „rûcû etmek“ demek olan „a-v-l“ kökünden alınmış II. (*taf'îl*) vezinde bir masdar olup, hem kendisi, hem de müterâdifi bulunan *ta'avvul*, döndürmek, her hangi bir şeyi varacağı gayeye vâdirmek, sözü takdir, tedbir, tefsir ve rüyayı tâbir eylemekten ibârettir (Fîrüzâbâdî, *Kâmûs*, Kahire, 1933, III, 331; *L A*, Bulak, 1306, XIII, 34 v.d.; *Tâc*, göst. yer.; Lane, *Arabic-English Lexicon*, New York 1955/1956, I, 127 v.d.; krş. Buhârî, *Hacc*, bâb 44; *Bad'al-halk*, bâb 3; İbn Hanbal, *Musnad*, Kahire, 1313, II, 41; IV, 155 ve bk. mad. TABİR). Aynı zamanda hoş kokulu bir nebatın adı olan *ta'vîl* (Fîrüzâbâdî,

göst. yer.; *L A*, XIII, 41) ile müterâdîfinin, *Kur'an* ve hadîste yukarıda zikredilenlerden başka, bir bâdisenin iç-yüzü ve bakikatine vâkıf olma, netice ve cezâ, anlayış ve amel mânâlarında da vârid oldukları görülür (*Kur'an*, XVIII, 78, 82; XII, 6; III, 7; IV, 59; VII, 53; XVII, 35; Buhârî, *Azân*, bâb 139; *Fitan*, 17; *Adab*, 115; *Takşîr*, 5; İbn Mâca, *Manâsik*, bâb 84; *İkâma*, 20; *Musnad*, VI, 43, 49; Muvaṭṭa', *Lubs*, bâb 16; Tirmizî, *Tafsîr*, aûre 2, bâb 19; krş. Tabarî, *Câmi' al-bagân fî ta'vîl al-Kur'an*, Kahire, 1954, III, 184; İbn Taymîya, *Naḫḫ al-manḫik*, Kahire, 1951, s. 57). İlk önce şî'î ve hârişler tarafından istismar edilen bu kelime (İbn Kuṭayba, *Ta'vîl muḫṭalaṭ al-hadîs*, Kahire, 1326, s. 84; *Naḫḫ al-manḫik*, s. 65; Asḫalânî, *Irşâd al-sârî*, Kahire-Bulak, 1305, VII, 52), zaman-zaman tabdîl edilerek busûsî bir sâhaya inbisar ettirildi ve müterâdîfi kabûl edildiği „tafsîr“ kelimesinin bugün tatbik edildiği gibi, sâdece *Kur'an*'ın izâhını ifâdede kullanıldı (*Tafsîr al-Tabarî*, göst. yer. ve her âyetin evveli). Hierî III. asrın başlarında *ta'vîl*'in *tafsîr* ile aynı mânâda olduğunu söyleyenlerin karşısında, bunların farklı mânâ taşıdıklarını, istimâl ediliş tarz ve sâhalarının aynı olmadığını müdâfaa edenlerin sayısı çoğaldı (*L A*, *Tâc*, al-*İtkân*, göst. yer. ve Badr al-Dîn al-Zarkâşî, *al-Burhân fî ulûm al-Kur'an*, Kahire, 1957, II, 149; krş. Şams al-Dîn al-Fanârî, *Ayn al-ayyân*, İstanbul, 1325, s. 4—7; Naem al-Dîn al-Dâya, *Baḥr al-hakâgîk*, H. Hüsnü Paşa kütüp., nr. 37, var. 9^a). IV. ve V. asırlara doğru ise, birincisinin ikincisinden daha busûsî olduğu fikri yayıldı ve *ta'vîl*, *Kur'an*'ın bâtinî, *tafsîr* zâhirî açıklamasına âit birer ilmi tâbir hâline geldi (*al-Burhân*, göst. yer.; *İtkân*, II, 173, str. 19—22). Kelimenin bu şekilde busûsî bir sâbaya aktarılması, Allah kelâmının zâhiriyle sıradan insanlara, işaretiyle seçkin kimselere, ince ve hoş mânâlarıyla (*al-laṭâif*) velîlere, bakikatleriyle de peygamberlere düstur olduğu, binâenaleyh onun felsefî ve derûnî izâhının tefsir yolu ile değil, *ta'vîl* yolu ile mümkün olacağı kanâatini doğurmuştur (*Baḥr al-hakâgîk*, var. 5^a, 9^a, str. 13—14; krş. 8^a). Bilâhare Abû'l-Ḥesan al-Vâhidî (ölm. 468 = 1075) tarafından şiddetle yerilmesine rağmen (*al-Burhân*, II, 170 v.d.; al-*İtkân*, II, 184), Hâriş al-Muḥasibî (ölm. 243 = 857), Sahl al-Tustarî (ölm. 283 = 896) ve muâsır'larının, *Kur'an*'ın bâzı âyet ve sûrelerine yaptıkları tasavvufî *ta'vîl*'ler ve aynı cinsten mânâlarla Abû Talib al-Makki (ölm. 386 = 996) 'nin toplayıp rivâyet ettiklerini, Sulamî (ölm. 412 = 1021) 'nin *Ḥakâ'ik tafsîr al-Kur'an* adı al-

tında derlemesi (*Bahr al-haḳāgīk*, var. 3^a—3^b), bu nevin ilk nümunelerinden birini teşkil etti.

Ferdî aksülâmeler bâriç, âyet veya badîslerin zâhîrî mânâsı ile tenâkuza düşmemek kaydıyla yapılan *ta'vîl*'ler, tasavvufî hareket ve âyinlerde olduğu gibi [bk. mad. TASAVVUF] ehl-i sünnet tarafından müsâmaḥa ile kargılanarak yaşama hakkından mahrum edilmedi. Fakat sınırı aşkırlarında gerekeni yapmaktan ve bu çeşit beyanlarla, onları îfâl edenlere uygun hükmü vermekten de çekinilmedi (*al-Burhân*, *al-ltḳân*, göst. yer.). Ancak muhtelif mânaya sâhip bir ke'ime hakkında, bu şarta bağlama işi nasıl olacak, onu hangi zümre veya şahıs ne şekilde tâyin edecekti? Yavaş-yavaş ilim hâline gelmekte olan *ta'vîl*'in, istilâhî mânada herkesin katılacağı yeknesak bir târîfî yapılamadı, belki de mümkün olmadı (*Lisân*, *Tac*, *al-ltḳân*, *Arabic-English Lexicon*, göst. yer. v.d.; krş. *Naḳḫ al-manḥik*, s. 57). Buna rağmen, akla ve nakle gereken değeri veren ehl-i sünnet mensuplarına âit çeşitli târiflerin en sınırlayıcısında *ta'vîl*, „meḡrû bir sebep veya delilden dolayı, âyeti zâhîrî mânâsından alıp, taşıdığı diğer mânalardan önündeki ve sonundaki âyete mutâbık, kitap ve sünnete muvâfık olanında kullanılmaktadır“ diye ifâde olunur ve hadîs için de tatbik edilir (*al-Burhân*, II, 150; *al-ltḳân*, II, 180, str. 20 v.d.; krş. 173; *Tac*, VI, 215). Gerçekten bu budutlar çerçevesinde cereyan eden *ta'vîl* hâdisesinin cevâzına, islâmın kaynaklarında işaretler bulabiliyor (*Kur'an*, X, 39; *L A*, XIII, 34; *Ayn al-a'yan*, s. 8) ve onun daha ilk günlerde tatbik edildiğini görebiliyoruz (*Mir'ât al-uşûl fî şarḥ mirḳât al-uşûl*, 1966, s. 240 ve *Ayn al-a'yan*, göst. yer.).

Bu yüzdendir ki, hakîkate bağlı bilginler *ta'vîl*'in sâhib olanına „*al-ta'vîl al-munḳad*“ (doğru ve makbûl *ta'vîl*), bâtil ve fâsit olanına da „*al-ta'vîl al-mustakraḥ*“ (nâhoş ve merdud *ta'vîl*) adını vermişler (*al-Burhân*, II, 178 v.d.; *Ayn al-a'yan*, s. 7), bir lafzı hiç taşımadığı bir mânaya, yahut taşıdığı mânalardan vahyin rûhuna uygun olanına değil de, olmayanına hamlederek icrâ edilen *ta'vîl*'leri sonuncuya örnek göstermişler (*al-Burhân*, *al-ltḳân*, göst. yer.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, 1936, II, 1064) ve her iki nevin kısımlarını sıralamışlardır (*Ayn al-a'yan*, göst. yer.; krş. *al-Burhân*, göst. yer.). Ğazâlî, *al-Kânûn al-kullî fî l-ta'vîl* adlı eserinde (Millet kütüp., Cârullah Ef., nr. 1075, var. 1b—8a), akıl ve nakil münâsebetinden hareket ederek ilimle meḡgûl olanları *ta'vîl* konusunda beş sınıfa ayırır ve sâdece sonuncu zümrenin *ta'vîl*'lerini müteber sayar. Yalnız

nakle bağlı bulunan zümre ile akıl kabûl ettiği halde, onu nakle tâbî tutanları *ta'vîl*'den kaçındıkları için bilgisizlikle, sırf aklın peşine takılan kütle ile nakli benimsemesine rağmen, onu aklın elinde oyuncak edinenleri âyet ve hadîsleri kaide dışı *ta'vîl*, *ta'vîl* edemediklerini de inkâr ettikleri için küfür ve sapıklıkla itham eder (*ayn. esr.*, 2^b—4^a). Akıl ile nakli kabûl ettiği halde her ikisine icab eden kıymeti veren ve aralarında tenâkuz olmayacağına kabûl ederek gerektiğinde tabîi *ta'vîl* yapmayı kendilerine esas edinen bu zümrenin en doğru yolu seçtiğini söyler ve *ta'vîl*'in güçlüğünden bahisle onlara şu üç şeyi tavsiye eder: 1. İnsan her noktada akıl ve nakli bir araya getirmeye kadir olacak kadar kendisinin ihâta sâhibi olduğuna kat'îyen hükmetmemeli, 2. Akıl, delilini aslâ yalanlamamalı, 3. *Ta'vîl*'deki ihtimaller sayısız olduğu, teâruz ve tenâkuz ettiği takdirde, bu ihtimallerden birini tâyinden sakınmalı (4^b—6^a). İbn Kaşîr, III. sûrenin 7. âyetinin izâhında *Kur'an*'da ayrı-ayrı yerde geçen *ta'vîl* kelimesinin mânalarını, a. bir şeyin hakikati, kühû ve varacağı netice, b. tefsîr, beyan ve tâbir esaslarında toplayarak bâzı islâm âlimleri gibi (*Naḳḫ*, s. 58. birinci mânasına göre *ta'vîl*'in yapılamayacağını ve onu Allah'dan başka kimsenin bilemeyeceğini, ikinci mânası göz-önüne alınarak icrâ edilecek *ta'vîl* ile ilmi selâhiyeti hâiz (*al-râsiḥân*) kimselerin müteḡâbih âyetleri dahi, açıklayabileceklerini ifâde eder (*Tafsîr*, Kahire, 1952, 347). *Ta'vîl*'in ilmi târiflerini üç ana hatta mutâlea eden İbn Taymiyya, onun birinci ve ikinci istilâh tarzında az farkla İbn Kaşîr'e iştirak ederse de, meḡrû her hangi bir delil icâbı lafzı delâlet ettiği mânadan alıp, ona muhâlif olan mânada kullanma şeklindeki *ta'vîl* tatbikinin ilk devirlerde mevcut olmayıp sonradan ihdas edildiğini ve selef tarafından yerildiğini söyler (*Naḳḫ al-manḥik*, s. 57 v.d.; krş. *al-ltḳân*, II, 178).

İbn Taymiyya'nın bu kanâatte olması, acaba *ta'vîl* yolu ile islâma saptanan hançerleri ve açılan yaraların bir türlü tedâvi edilemediğini görmesinden ileri gelebilir mi? (*Muḥtalaḥ al-hadîs*, s. 460; *al-ltḳân*, II, 180). Zîrâ bu usûl, bir taraftan islâm öncesi yahudileri arasında câri olan ve gerçek bir netice vermediğine *Kur'an*'da işaret olunan „eḡbeed hesabı“ (*ḥisâb al-cummal*), sayılar v.s. ile, âyet ve hadîslerin tefsîrine fırsat ve imkân verdi (*Cami' al-bayân*, I, 193; III, 174—177; Ğazzâlî, *Fazâ'ih al-bâḥiniyya*, Kahire, 1964, s. 66 v.d.; krş. *Muḥtalaḥ al-hadîs*, s. 84). Diğer taraftan sûfiler, şî'iler, ihvân al-şafâ, Cahmiyya ve Mütezile müntesipleri ile hâriciler ve

umûmî olarak islâmdan ayrılmamayı esas kabûl etmekle berâber ehl-i sünnet yolundan sapan bütün maksatlılar, son vahyin getirdiği umdelere karşı sâhip oldukları fikirleri yerleştirmek ve doğrudan-doğruya yaymak için, *ta'vîl* usûlünü, en münâsip bir yol saydılar (*Muḥtalaḥ al-hadîs*, göst. yer. ve s. 80; 'Abd al-Ğadir al-Bağdâdî, *al-Farḫ bayn al-firâḳ*, Kahire, 1910, s. 265, 269 v.d., 277; *Fazâ'ih*, s. 55, 66, 72; krş. s. 11; *Rasâ'il ihvân al-şafâ*, Beyrut, 1957, I, 9, 323, 327 v.d.; *Naḳḫ al-manḥik*, s. 56; *Irşâd al-sârî*, VII, 52). Böylece ber şeyden evvel müteḡâbih (mânası veya lafzı, yahut hem mânası, hem de lafzı itibâriyle bir diğerine benzerlik ve aralarındaki iltibastan dolayı örtülü ve anlaşılması güç âyet, söz) lafızların açıklanması ve akıl ile nakil arasında vücut bulacak tenâkuzun giderilmesi için kaideye uygun olarak tatbik edilen *ta'vîl*, kendilerinden çok uzak olan fikirleri esrârengiz bir şekilde âyet ve hadîslerle sokan maksatlı ve remzî bir tefsîr sâhasına girdi (*Fazâ'ih*, s. 56; krş. *al-ltḳân*, II, 180 ve *al-Burhân* II, 170 v.d.). Haram kılınan şeylerin bilbessa kendileri için mubâh olduğunu söyleyecek kadar ileri giden bâzı mürit mezhep ve tarikatlarda (bk. mad. BÂTİNİYE; krş. *al-Farḫ*, s. 27), *Kur'an* ve sünnetin zâhîrî mânalarının bu şekilde istihâlesi, kök salmış tarihî tefsîrlerin bütün değerlerini kaybettiği ve dinin emir ve yasaklarına riâyetin zarûrî olmadığı fikrini doğurdu; âyet ve hadîsleri bu tarzda anlamının yeni bir üslûbunu sahneye koymakla sona erdi (Goldziher, *Streitschrift des Ğazâlî gegen die Bâṭiniyya-Sekte*, Leiden, 1916, s. 50 v.d.; *Richtungen*, s. 210 v.d.).

Vahyin öteden-beri sarımsız bir şekilde nakledilemeyen metninin farklı tefsîr ve *ta'vîl*'leri neticesi, yeni-yeni telâkkî ve anlayışların icâbı tekâmül eden ve yabancı unsurlardan temizlenmiş gibi görünen bu remzî *ta'vîl* usûlünü, tamamiyle yerli ve sırf islâm mütefekkirlerinin malı kabûl etmemeli. Nitekim Goldziher, ona âit husûsî tatbik keyfiyetlerinin, İskenderiye mektebi mensuplarından ve bilhassa Philon'dan gelen te'sirlere dayandığını göstermeye muvaffak olmuştur (*Die Richtungen*, göst. yer.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Abu'l-'Abd Allâh b. al-Ḥusayn al-'Ukbarî, *Imîm mā manna bih al-Ruḥmân min vucûḥ al-irâb va'l-kirâ'ât fî camî' al-Kur'an* (Kahire, 1961), I, 124; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ğunûn*, I, 334 v.d.; krş. 427—434; İbn Fûrak Abû Bakr, *Ta'vîl al-aḥbâr al-muḥkila* (Süleymaniye kütüp., Damed İbrahim Paşa, nr. 227, var. 1—67 ;

Lisân al-'Arab (Beyrut, 1955), XI, 33 v.d.; Râgib al-İsfahânî, *al-Mufradât fî ġarîb al-Kur'an* (Kahire, 1961), I, 31; Suyûtî, *al-ltḳân* (Kahire, 1278), II, 204 v.d.; al-Şahrastânî, *al-Milal va'l-nihal (al-Fiḡal fî'l-milal*'in kenarında), Kahire, 1920/1921, II, 29; Tahânavî, *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn* (Kalküte, 1862), I, 89 ve II, 1115 v.d.; Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung (Veröffentlichungen der „De Goeje-Stiftung“, nr. VI)*, Leiden, 1920; bk. E I, mad. TA'VİL.

(M. NAZİF ŞAHİNOĞLU.)

TEVKİ. TAVKÎ, aslında Arapça v - k - k kökünden, II. (*taf'il*) vezinde bir kelime olup, „bir şeyi vâki ettirme, te'sir icrâ etme“ (*Kā-mūs tercümesi*, III, 457 v.d.) gibi mânalara da gelmekte ise de, islâm devletlerinde bir resmî yazışma (diplomatik) istilâhı olarak, zaman-zaman birbirlerinden farklı şekillerde hükümdârın kararı, bunun yazılı sûreti, tâyin beratı, hükümdâra mahsus alâmet, tuğra [b. bk.], fermanın mânalarında ve nihâyet mühür müterâdifî olarak da kullanılmıştır.

Tevkîin başlangıçta, vesîkalara divanda ilâve edilen ve hükümdârın imzası olarak telâkkî olunan bir mâhiyeti hâiz bulunduğu, höy-levlekle de bizzât hükümdar tarafından, kendi eliyle yazılan alâmet'ten ayrıldığı kabûl edilmektedir. Bu usûl zamanla gelişmiş ve Emevîlerin ilk devirlerinden itibaren, halifeler, Sâsânîlerden intikal ettiği tahmin edilen eski bir an'ane uyarak, herkese açık divanlarda kendilerine takdim olunan arzları (*ķışaḡ*) kâtiplerine okutturmuşlar, hemen verdikleri, arzlar ile alâkalı kısa ve veciz kararlar (*tavķi'ât*), sonradan usûlüne uygun olarak yazılmış ve bu muâmeleye de *tavķi' ala'l-ķışaḡ* (arzlar hakkında karar verme) denilmiştir. Hârûn al-Raşîd zamanında, vezirlerin nüfuzlarının artması neticesi, *tavķi' ala'l-ķışaḡ* selâhiyeti Yahya al-Barmakî'ye devrolunmuş, X. asırda ise, müstakil bir *dîvân al-tavķi'* vücuda getirilmiştir. Abbâsîler devrinde vezirlerden başka, Mısır vâlileri de tevkî hakkını kullanmışlardır. Bu âdet Tolunîler zamanında terk olunmuş ise de, Fâtımîler devrinde yeniden canlandırılmış ve geliştirilmiş, divanda bulunan beş kâtipten birisi bu arzlar hakkındaki kararları yazmakla mükellef tutulmuştur. Lâkin, bu devirde *tavķi'ât* ayrıca hüküm ve hükümdârın yazılı kararı mânasını kazanmış, önceleri çok umûmî olarak hükümdârın ve daha sonraları vezirlerin hükümet merkezinde akdettikleri mahkemelerde şikâyetler ve nizâ dâvaları hakkında verilen kararlar mâhiyetini iktisab etmiştir.

Bu devirde, ilk defa serdar Cevber [b. bk.] ve sonra vezir, Yahudi asıllı Ya'kûb b. Killis tarafından arzlar hakkında karar verme (tevki² 'ala'l-kişas) an'anesi tekrar tatbik olunmaya başlanmıştır. Nitekim Mısır'da Fâtımiler zamanında bütün memlekette her türlü şikâyeti olanların arzuballerini (kişas, önceleri rikâ'da denilmekte idi) bükümdâra takdim ettikleri, az bir müddet sonra alâkalı kararların verilerek arzuhallerin arka (zahr)'sına yazıldığı, bu işle vazifeli yüksek rütbeli kâtime de muvakkî² denildiği bilinmektedir. Bu usûlün en çok Mısır'da tatbik sâhası bulması ve daha fazla geliştirilmesi Ptolemeler devrinden kalma bir idârî âdetin devamı olarak mütâlele edilmektedir (bk. Walther Björkman, *Die Bittschriften im dîvân al-inşâ, Der Islam*, 1929, XVIII, 207 v. dd.).

Tevki² 'ala'l-kişas usûlü, Mısır'da Memlûkler devrinde de sultanların riyâsetindeki umûmî toplantılarda devam ettirilmiş, sonraları kâtib al-sirr ünvânı verilen dîvân al-inşâ reisinin başlıca vazifeleri arasında sayılmış, tevkileri yazan kâtiplere de yine muvakkî² denilmiştir. İbn Fazl Allâh'a göre, Memlûklar zamanında tevki tâbiri ile, büyük nuvvâba kadar bütün me'murlar için düzenlenen tâyin beratları da kasdedilmekte idi. Daha sonra bu tâbir, Kalkaşandî'ye göre, âdece kadı hâric, diğer ulema ve divan me'murları (muta'ammimân)'nın tâyin beratları için kullanılmaya başlandı (Walther Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg, 1928, s. 2—50). Kalkaşandî'ye göre, müderris tâyinleri münebbetî ile verilen beratlarla da tevki² bi-tadris deniliyordu (bk. W. Björkman, *Eine türkische Briefsammlung aus dem 15. Jahrhundert, Documenta Islamica Inedita*, Berlin, 1952, s. 195 v. d.).

Yine Memlûklarda iktâ' menşurlarının üst kenarına, imza yerine kaim olmak üzere, yazılan alâmetlere tevki denildiği, Şam saltanat nâibinin elindeki fermâna göre, kendi muntıkasında ısdar ettiği buyrultulara tevkiât-ı karîma adı verilip, yine eyâletlerde iktâlar için verilen murabba'ların bükümdârın müsadresi ve tevki ile menşur'a tahvil olduğu zikrolunmaktadır. (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 332, 419, 437).

Büyük Selçuklularda tevki tâbirinin, birisi nişan (tuğra veya alâmet), diğeri de ferman karşılığı olmak üzere, iki mânada kullanıldığını, VI. (XII.) asırda İran'da yaşamış olup, inşâ sanatında mübtedilere yardımcı olmak maksadıyla bir eser yazan Muhammed b. 'Abdi'l-Hâlik al-Mayhanî (*Dasûr-i Dabîrî*, nşr. Ad-

nan Sadık Erzi, *Selçukîler devrine âit inşâ eserleri*, I., Ankara, 1962) bildirmektedir. Bu müellife göre (ayn. esr., s. 29), tevki kelimesi nişan mukabili kullanıldığı zaman, „al-hamd allâh 'alâ ni'matihi“ veya „hasbî allâh vahdahâ“ gibi Allah'a şükür ifade eden bir ibâre olurdu. Râvendî (*Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, Türk. trc. A. Ateş, Ankara, 1957, I, 96; nşr. M. İkbâl, GMS, London, 1921, s. 98), Tuğrul Bey'in tevkînin çomak geklinde olduğunu bildirmektedir ki, bunun paralarda da görülen Kayı damgasından başka bir gey olmadığı isbat edilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, İstanbul, 1931, I, 199, not 2; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselgügen und Hôrasmâhs (1038—1231), Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden, 1964, s. 31 v. dd.; M. Altay Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları, Tarih araştırmaları dergisi*, Ankara, 1964, II, 324). Yine Râvendî'nin bildirdiği Selçuklu hükümdarlarına âit tevkiler birer kısa dua cümlesinden ibâret olup, alâmet ile aynı mâbiyettedir. Bunlar, al-Bondârî al-İsfahânî (*Kitâb Zubdat al-Nuşrat ve Nuḥbat al-'uṣrat*, nşr. Th. Houtsma, Leyden, 1889, s. 166; Türk. trc. Kivameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul, 1943, s. 155)'ye göre, tuğra kavsinin altına, besmelenin üzerine yazılırdı. Tevki müterâdifi olarak kullanılan bu alâmetlerden bazıları 'ittimâdî' alâllâh (Tuğrul Bey'in ve Melikşah'ın), gansuru'llâh (Alparslan'ın), tavakkaltu'ala'llâh (Sultan Sencer'in) idi (bk. Râvendî, ayn. esr., tür. yer.; H. Horst, ayn. esr., s. 35; M. A. Köymen, ayn. esr., göst. yer.). Tuğrul Bey'in tevkînin Kayı damgası, yine onun bir diğer tevkînin ve sonraki Selçuklu sultanlarınıninkilerin bir dua cümlesi geklinde oluşu, Selçuklu hükümdarlarının islâmî an'aneyle nymak isteyişlerine atfedilmektedir (bk. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 25).

Hârizmşâhlardan Sultan Tekiş'in hanımı Terken Hatun'un tevkîi 'ışmat al-dunyâ va'l-dîn, uluğ Terkân, malikat nisâ' al-'âlamîn olduğu gibi, Sultan Celâleddin de 'ittimâdî' alâllâh vahdahâ ibâresinden müteşekkil tevkîni, bizzât yazmaya vakit yetiştiremediğinden, hâkkettirerek vesikalara bastırmıştır (bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşâhlar devleti tarihi*, Ankara, 1956, s. 211) ki, daha sonraki asırlarda Kara Koyunlu ve Ak-Koyunlu vesikalarında ve Safevîlerin ilk devirlerinde tevki tâbirinin hükümdârın mührü mânâ-

sına kullanılması (bk. Heribert Busse, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, an Hand türkmenischer und safavidischer Urkunden*, Kahire, 1959, s. 51) menşe'ini teşkil etmiş olsa gerektir. İran'da Safevîler devrinde XVII. asırdan itibaren tevki yerine doğrudan-doğruya mühr kelimesi kullanılmaya başlanmıştır (H. Busse, ayn. esr., s. 41).

Anadolu Selçuklularında sultanın bir dua ibâresini ihtivâ eden alâmetine ve bunları bâvi mektuplara, ümerâya verilen fermanlara, tevcihat için sâdır olan beratları umûmiyetle tevki-i hümayûn veya sâdece tevki denilmekte idi (İ. H. Uzunçarşılı, ayn. esr., s. 75).

Osmanlı imparatorluğunda tevki tâbiri, XV. asır başlarından itibaren bük m, ferman, menşur ve yarlık (bk. Paul Wittek, *Zu einigen frühosmanischen Urkunden [IV], WZKM*, 1960, LVI, 273, 275), nişan (ayn. mll., ayn. esr. [V], *WZKM*, 1961, LVII, 104) karşılığı olarak kullanılmaya başlanmış, daha sonra da tuğra [bk. mad. TUĞRA] müterâdifi olmuştur. Tevki-i hümayûn tâbiri ile de yine ferman, berat ve emsâli ifade bulunduğu gibi, ayrıca XVI. asır başlarında, Osmanlı şehzâdelerinin, vilâyetlerde vâli olarak bulundukları zaman, devlet işleri ile alâkalı olarak yazdırdıkları vesikalara da tevki-i hümayûn denilmiştir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair, Belleten*, 1941, V, 109; ayn. mll., *Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bazı mühürler hakkında bir tetkik, Belleten*, 1940, IV, 502). Fermanların, beratların ve emsâlinin üzerine, her hükümdârın birbirinden ayrı olan tevkî (tuğra)'ini çeken me'mûra da tevki veya nişancı, kezâ tuğrâi denilirdi. O, XV. ve XVI. asırlarda dîvân-ı hümayûn toplantılarında sadr'da bulunan devlet erkânından birisi idi; teşrifatta da baş-defterdardan sonra gelmekte idi. Bununla beraber, XVI. asır ortalarında baş-defterdârın ve nişancının teşrifattaki yerleri kademlerine göre tâyin olunmaya başlandı [bk. mad. NİŞANCI].

Tevki, bütün bunlardan başka, icâze de denilen bir yazı nev'i mânasına da gelmektedir. Bu husus, hattatların, mesleğe dâhillerinde, kendi hocaları tarafından verilen icâzetlerin tevki yazısı ile yazılmasından doğmuştur. Tevki yazısı önceleri vakfiyelerin başlangıç kısımlarında noktasız olarak görülür, vesikalara ilâve olunan der-kenar veya haşiyelerin kaydında kullanılırken, daha sonraları muâbedeler, sefâretnâmeler, devlet mukaveleleri de bu yazı ile ka'eme alınmışlardır (bk. Mahmud Yazır, *Eski gazıları okuma anahtarı*, İstanbul, 1942, s. 120 v. d.).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Kalkaşandî, *Şubḥ al-a'sâ* (Kahire, 1332—1346); Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Verwaltung* (Viyana, 1815), II, 133; M. d'Obsson, *Tableau générale de l'Empire Othoman* (Paris, 1830), III, 350; Fr. Kraeclitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache* (Viyana, 1921), s. 18 v. dd.; L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapeşte, 1926), s. xx; Corci Zeydan, *Medeniyet-i islâmiye tarihi* (Türk. trc. Zeki Megâmir, İstanbul, 1329, I, 229 v. dd.; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1955), III, 484; bk. E¹², mad. DIPLOMATIQUE, II, 311 v. dd. (NEJAT GÖYÖNCÜ).

TEVRAT. TAVRAT. İbrânice Tōrâ ismi verilen Tevrat, Kur'an'ın Medine devrinde nâzil olan kısmında (aynı zamanda, İbn Hişâm, s. 659'da Mûsevî gâiri Sammak'a isnad olunan mısralarda da görülür) İbrâhim (Kur'an, III, 65) ve İsrâil (=Ya'kûb; III, 93) devrinden sonra vabyedilip, daha sonra İsa (III, 52; V, 46; LXI, 6) tarafından *Hukm Allâh* (Kur'an, V, 43)'i içine aldığı taadik edilen bir mukaddes kitaptır. Buna itâat eden „kitap ehline“ cennette mükâfât va'dediliyor (V, 70) ve kendilerine yükletilen Tevrat'ı taşımayanların hâli „koca-koca kitap taşıyan eşeğin hâli gibidir“ (LXII, 5) deniliyor. Tevrat aynı zamanda *Nabî al-ummî* (VII, 157), yâni Peygamber hakkında da bir kehânet ihtivâ eder ve metninde de „Allah yolunda vuruşan mü'minlere cennet va'dedilmiştir“ (IX, 111). Kur'an (V, 45)'da yazılı ve takriben Çıkış (XXI, 24 v. d.) metnini hemen-bemen tekrarlayan bir ibâre Tevrat'tan alınmış olmasına rağmen, XLVIII, 29'da Tevrat ve İncil'den verilen temsil Tōrâ'dan gelmeyip, sâdece hülfâsa olarak, *Mezmurlar*'dan alınmıştır; msl. *Mezmur*'lar, I, 3; LXXII, 16; XCII, 14. İsrâiloğulları, Kur'an (III, 94; III, 93)'da, Kur'an'ın metnine tekabül eden Tevrat'taki ibâreyi (Tekvin, XXXII, 33) okumaya dâvet edilmişlerdir. Halbuki, V, 35. âyetteki ibâre Tevrat'tan alınmayıp *Mişnâ Sanhedrin*, IV, 5'den alınmıştır. Tevrat'a bu nevi sâlih mürâcaatlardan maâda, Kur'an'da sık-sık tekrarlanan *Ahd-i atik*'in ilk baş kitabından alınmış bir çok hikâyeler, umûmiyetle yahudi din kitaplarının tefsiri şeklindedir. *Ahd-i atik* kitaplarından Tevrat'ın yanı sıra Peygamber yalnız Zebur'u bilir. O, belki de, bizzât yahudilerin bâzen Tōrâ dedikleri bütün mukaddes kitaplarını kasdetmiştir (bk. Bacher, *Exegetische terminologie*, I, 197).

Hadiste de *Tevrat* 'dan sık-sık bahsedilir ve bir çok badis parçalarında Mûsâ, *Tevrat* 'ın hükümlerini gözetin kimse olarak zikredilir (Buḥārî, *Tafsîr*, sûre II, bâb 1; ayn. mll., *Tavhîd*, bâb 19, 24; Muslim, *İmân*, hadis 322; İbn Mâca, *Zahd*, bâb 37). Her ne kadar yahudiler, *Tevrat* 'ın büyük bir hazîneye mâlik olması ile övünüyorlarsa da (Tirmizî, *Tafsîr*, sûre XVII, hadis 12; krs. msl. Prov. IV, 2), diğer taraftan *Tevrat* 'ın kendilerine hiç bir fayda te'min etmediğine işâret edilmiş ve *Tevrat* 'ın 'Umm al-*Qur'an* 'a yâni *sab' min al-maḡānî* (göst. yer.; *Tafsîr*, sûre XVII, hadis 3; *Fazâ'il al-*Qur'an**, bâb 1) 'ye muâdil hiç bir şey ihtivâ etmediği ileri sürülmüştür. *Tevrat* 'ın Peygamber hakkında vermiş olduğu ve Buḥārî (*Tafsîr*, sûre XLVIII, bâb 3 ve aynı şekilde *Bug'â*, bâb 50) 'ye göre kısmen XXXIII, 34 ve XLVIII, 8 'e geçmiş bulunan tavsif, *İşaya* (XLII, 1-4) 'da, bize verilmiş bulunan metinde hemen-bemen bir şerh olarak gözükür (krs. İbn Sa'd 'ın I/II, 87 v. dd. 'daki henzer parçalar). Buḥārî (*Tavhîd*, bâb 31, 47; *Manâ-ḡib al-*şalât**, bâb 17) 'de *Ahd-i cedîd* 'deki işçiler ve ücretleri hakkındaki temsili taklid eden bir hadiste *Ahl al-Taurât*, *Kur'an* 'a tâbi olanların ücretlerinin, bunlar daha az çalışmalarına (*aḡalla 'amalan*) rağmen kendilerininkinden daha yüksek olmasından şikâyet etmektedir. Bunda yahudi ahkâmının pek çoğuna telmih vardır. Sûre III, 93 'ü izah ederken, Buḥārî (*Manâ-ḡib*, bâb 26; *Tafsîr*, sûre III, bâb 6; *Tavhîd*, bâb 51), Peygamber 'in yahudiye zinâda bulunanlara ne yaptıklarını sorduğunu nakleder. Bunlar kendisine yanlış bir cevap vermek isteyerek ondan, *Tevrat* 'ın bir fıkrasında emrotığı recc cezâsını gizlemeye çalışmışlar ise de, bunda muvaffak olamamışlardır (*Tesniye*, XXII, 23 v.d.). İbn Mâca (*Aḡima*, bâb 39) 'ye göre, *Tevrat* 'ta mukaddes yazılarda, mütebâhîr olan yahudi âlimlerinin, *Tôrâ* 'da da işâret edildiğini (*Hullîn*, var. 106) iddia ettikleri, yemekten önce elleri yıkamaya dâir yahudi hükmüne atfedilen '*vuzû*' yemeklerin bereketidir" hikmeti mevcud olmalıdır.

Kur'an 'daki telmihler, çok evvelden islâm âlimlerinde *Tevrat* 'ın muhteviyâtı hakkında daha yakından bilgi edinmek arzusunu uyandırdı. Halbuki böyle bir bilgi, tehlikeli olmaktan geri kalmazdı; çünkü bu tehlike *Kur'an* ve *İncil* 'deki vahiyler arasında mevcud olan bâzı zıddiyetleri meydana çıkaracaktı. Bu tehlikenin nasıl karşılanacağı hakkında bizzât Peygamber, Buḥārî (*Tavhîd*, bâb 51; *İ'tişüm*, bâb 25; *Tafsîr*, sûre II, bâb 11) 'de de bir çok defa zikredildiği gibi, bir imâda bulunmaktadı. Diğer *Ahl al-kitâb*, müslümanlara

Tevrat 'ın İbrânice metnini Arapça olarak izah etme itiyadında idi ve Peygamber müslümanlara '*Ahl al-kitâb* 'ın mâlûmatının doğru veya yanlış olduğunu beyan etmeyiniz, aksine biz Allah 'a ve onun vahyettiklerine inanınız deyiniz" diye emretti; bu söz, bölüm başlığının da gösterdiği gibi, Buḥārî 'nin, diğer dinlere âit mukaddes kitapların Arapça 'ya tercüme edilmesinin câiz olup-olmadığına karar vermek için faydalanmak istediği bir hükümdür. Buḥārî (*Şahâda*, bâb 29) 'de, mü'min olmayanların, *Kur'an* 'ın muhtevâsı hakkında müslümanlardan sormamaları gibi, mü'min olmayanlardan da kendi vahyolunan kitaplarının muhtevâsını sorma men'edilirken, mümtaz müslümanların *Tevrat* 'ı aslından tetkik ettikleri veya hattâ bir hafta zarfında başından sonuna kadar okumuş olduklarına dâir istişhad vardır (İbn Sa'd, VII/1, 79, 161). *Tevrat* 'tan şer'i ve şer'i olmayan hadiste ve dinî-ahlâkî edebiyatta muhâfaza edilmiş olup, *Kitab-ı mukaddes* 'te *Eski ahid* 'in ilk beş kitabında aynı bulunamayan bir çok parçalar Cheikho (*M F O B*, IV, 39 v.d.) 'yu, *İbrânî Tôrâ* 'sından başka, bu ibârelerin alınmış olduğu diğer bir kitabın mevcûdiyetini kabul etme gibi, müdâfaa edilemez bir teze sevkettiştir. Gerçekte ise, bahis konusu parçalar, ya tamamen uydurmalarından veya *Kitab-ı mukaddes* yahut *Talmûd* 'a âit metinlerin yanlış taklitlerinden ibârettir.

İbn İshâk (ölm. 150=767) 'ın kendilerini *Maḡâzî* 'lerine ithal ettiği gibi, tarih ve seçere ile ilgili bir kaç mu'tâ, *Tôrâ* 'nın bâzı parçalarının metni hakkındaki bir bilgiyi doğrulamaktadır. İbn Hişâm (ölm. 213=828) *Kitâb al-ticân* 'ında Vahb b. Munabbih (ölm. 110=728) 'den naklen *Kitab-ı mukaddes* 'e âit bâzı isimlerin sâdece İbrânice değil, Süryânice şekillerini de verir. İbn Kutayba (ölm. 276=889) *Kitâb al-ma'ârif* (s. 13) adlı eserinde, islâmî rivâyete âit mu'tâların, *Kitab-ı mukaddes* 'e âit metin yardımıyla doğruluğunu tabkik ettiğini nakletmektedir; o, bu yazısında, *Tekvin* 'den bir çok ibâreleri aynen verir. Diğer eserlerindeki *Kitab-ı mukaddes* 'ten yaptığı nakiller her zaman aslına uymaz ve aynı şey, Cāhiz 'in *al-Radd 'ala 'l-naşârâ* 'daki kayıtları için de vârittir. Diğer taraftan, İbn Kutayba 'nin diğer bir muâsırı olup, bir mühtedi olan 'Alî b. Sahl Rabban al-Tabarî, *K. al-dîn va davla* (nşr. A. Mingana, Manchester, 1922; 240 [854/855] 'a doğru yazılmış olan bu eserin, kitabın üzerinde adı bulunan müellife âit olduğu şüphelidir; krs. Bouyges, *M F O B*, X, 242 v.d.) 'sinde *Eski ahid* 'in dinî hükümler ile ilgili bütün kısımlarından büyük sayıda kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan bâzılarına 'Abd

al-Masîh b. İshâk al-Kindî 'nin *Risâla* 'sinde de rastlanır. *Kitab-ı mukaddes* 'in metni, 'Alî b. Rabban gibi mühtedilerce kolayca anlaşılabilir halde, diğer müslüman asıllı müelliflerde bulunan, mezkûr kitaba âit kayıtlar, bâzan yahudiler veya hristiyanların ağzından derlenmiş, bâzan da *Kitab-ı mukaddes* 'in Arapça 'daki yazılı tercümelerinden gelmektedir. *Fihrist* (s. 22) 'e göre, Hārūn al-Raşîd devrinde, Ahmed b. 'Abd Allâh b. Salâm al-İncîlî (bu zâtın, Peygamber devrinde ihtidâ etmiş bulunan yahudi 'Abd Allâh b. Salâm ile münâsebeti gerçek olarak tesbit edilememiştir), bu neviden bir tercüme ve bilhassa *Tevrat* 'ın da bir tercümesini kaleme almış olmalıdır ve Mas'ûdî (*Tanbih*, s. 112) üç diğer tercüme zikreder: birisi, Nestûrî Hunayn b. İshâk (ölm. 260=873/874) 'ınki, diğer ikisi, iki yahudi âlimi olan Abû Kaşîr (ölm. 321=329=933-941 arasında) ile Sa'adyâ Gâ'ûn adı ile tanınmış olan Sa'îd b. Yûsuf al-Fayyûmî (ölm. 331=941) 'nin İbrânice asıllarına göre yapılmış tercümeleri idi. Bütün bu tercümelerden sâdece Sa'adyâ 'ninki günümüze kadar intikal etmiş olup, Dérenbourg tarafından neşredilmiştir (Paris, 1893); kezâ diğer bir eski tercüme İspanya 'da 345 (956) 'de Latince'den yapılmış olanıdır. Daha sonradan biristiyenler ve Sâmirîler tarafından Kiptice, Süryânice ve İbrânice'den yapılan tercümeler hakkında Herzog 'un, *Realenzyklopädie* 'deki '*Bibelübersetzungen, Arabische*', adlı bibliyografik makalesinde bulunmaktadır.

Sûre VI, 156 mü'minleri, Peygamber 'in geleceği hakkında, *Tevrat* 'ta bir kehânetin mevcud olduğuna dâir tamamıyla iknâ etti. Buna isbat için yapılan teğebbüsler, islâmın en erken devrine kadar uzanır (aş. bk.). Halbuki ancak III. asrın ortasında yazılmış edebî bir tercüme *Eski ahid* 'in ilk beş kitabından ve *Eski ahid* 'in başka kitaplarından muayyen âyetler zikredilmiş ve bunlarda Peygamber 'in geleceği kehânet olarak ifâde olunmuştur. İbn Kutayba 'nin ismi zikredilmeyen bir eserinden, İbn al-Cavzî kendi *Kitâb al-vafâ* 'sında bu nevi bir çok cümleler zikretmekte ve aynı zamanda daha bir çok cümleler 'Alî b. Rabban al-Tabarî tarafından nakledilmiş (yk. bk.) ve bunlardan daha az veya daha çok mükemmellekle müteâkip asırlarda tekrar-tekrar reddiye ve münâkaşa mevzûu olmuştur. *Eski ahid* 'in ilk beş kitabında *Tekvin*, XVI, 9-12; XVII, 20; XXI, 21; *Tesniye*, XVIII, 18; XXXIII, 2, 12 âyetleri bu münâkaşalarda ehemmiyetli rolü oynamışlardır. *Tekvin* (XXI, 21) 'e göre, Faran, İsmâil 'in ikamet ettiği yer idi ve sûre II, 125 'e göre, Mekke 'de kaldığı için Faran da Mekke olarak teşhis edilmiştir. Aynı ben-

zetmeye binâen, *Tesniye*, XVIII, 18 ve XXXIII, 12, *Hâtam al-nubuva* 'ye hamledildiği gibi *Tesniye*, XXXIII, 2 'de Muhammed 'e izâfe edilmiştir.

Kur'an (IV, 41; V, 13, 41) 'da da, yahudilerin, siyak ve sibakta *Tevrat* 'ta cümlelerin yerlerini değiştirmekle itham edildikleri görülmektedir ve IV, 41 'de hattâ buna bir misâl de verilmiştir; bundan maâda yahudiler kendilerine vahyedilenlerden bir kısmını unutmak veya gizlemekle itham edilirler (V, 13; III, 69; VI, 91). Bu gizleme hakkında elimizde hadisten bir misâl vardır: yahudiler, zinâ için *Tevrat* 'taki recc cezâsı hükmünü Peygamber 'den gizlemek istediler. '*Tabrif*' kusuru, Buḥārî, *Şahâda*, bâb 29 'da, daha teferruatlı olarak anlatılmıştır: '*Mukaddes kitap sâhipleri*' kendi elleri ile Allah 'ın kitabını değiştirdiler ve bunun Allah 'ın kitabı olduğunu iddia ettiler. Bununla herâber, islâm reddiycilerinin hepsi metnin kasden tahrif edildiğini iddia edecek kadar ileri gitmezler; nitekim daha mütedil olanlar, yahudilere yalnız mânanın tahrifini bâmlediler. Bu sert görüşün en namlı mümessili İbn Hâzım (ölm. 456=1064) olup, *Tevrat* 'ta en az 57 cümleye itirazda bulunmuş, orada bulduğu mümkün olmayan şeyler ile tenâkuzları toplamıştır.

Bibliyografya. Metinde zikredilenlerden başka bk. W. Rudolph, *Die Abhängigkeit des Qorans vom Judentum und Christentum*, s. 13, 52 v.d.; J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin-Leipzig, 1926), s. 71; ayn. mll., *Isl.*, XVI, 298; M. Steinschneider, *Die polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache*; I. Goldziher, *Z D M G*, XXXII, 341 v. dd.; ayn. mll., *R E J*, XXVIII, 79; XXX, 1 v. dd.; ayn. mll., *Z A T W*, XIII, 315 v. dd.; Grünebaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 100 v.d.; M. Lidzbarski, *De prophetis quae dicuntur legendis* (Leipzig, 1893); G. Rothstein, *De chronographo arabico anonymo*, s. 49 v. dd.; A. Sprenger, *Leben und Lehre Muhammads*, I, 56; G. Graf, *Die christlich arabishe Literatur*; M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, § 23; M. Sebreiner, *Z D M G*, XLII, 591 v. dd.; ayn. mll., *Kohut Memorial Volume*, s. 496 v. dd.; C. Brockelmann, *Z A T W*, XV, 138 v. dd.; H. Hirschfeld, *J Q R*, XLII, 230 v. dd.; W. Bacher, *ayn. esr.*, s. 542; G. Graf, *Biblische Zeitschrift*, XV, 193 v. dd. 291 v. dd.; Di Matteo, *R S O*, IX, 30 v. dd.; Bessarione, XXXVIII, 64 v. dd.

(J. HOROVITZ.)

TEVRİYE. TAVRIYA (A.), biri yakın, diğ. uzak iki farklı mânası olan bir sözü, ikine

mânasını dinliyenin hatırına önce gelecek olan birinci mânasının ardında gizliyerek kullanmaktan ibâret bir edebî san'at'tır. *Tevriye*'ye *ihâm* (vehme, şüpheye düşürme) denmiştir; çünkü bu san'atı yapan bemen zihne gelen yakın mâna ile, kasdettiği uzak mânayı gizler. *Tevriye* bâzan da *ibham* (gizleme, örtme), [ve *tahyîl*] adını da alır.

İki çeşit *tevriye* vardır: 1. yakın mânayı belirtebilecek berşeyden tecrid edilmiş olan (*mucarrada*) *tevriye*; meselâ: „Çok esirgeyici Allah, arşın üzerine yerleşmiştir (*istivâ*)“ (*Kur'an*, XX, 5), âyetinde [Allah, mekândan münezze olduğu için,] ifâde edilmek istenilen uzak mâna „hâkim olmak, bükümü ve tasarrufu altına almak“ tır. Nitekim cümlede, kelimenin yakın mânası olan „yerleşmek“ (al-*istîkrâr* fi'l-makân) „ile uygun düşebilecek bir şey yoktur. [Meselâ, Nevres-i Kadîm'in „Mîzâna ur görüştüğün ihvânı el-hazer/Rehber tasavvur eylediğin rehzen olmasın“ beytinde *Mîzâna ur* sözünün yakın mânası „terâziye çek, tart“ tır. Beyitte bu fikirle alâkalı bir söz bulunmadığı gibi, şâir „tecrûbe et, iyi tanı“ demek istemektedir.]

2. [*Murâhhasa* denilen ve] sözün yakın mânasıyla uygun düşecek bir işaret ihtivâ eden *tevriye*. Meselâ: „Ve biz göğü kudretle bina ettik.“ (*Kur'an*, LI, 47), harfiyyen: „Ve biz göğü eller (imiz) le bina ettik.“ Burada, uzak mânası olan „kudret“ i ifâde etmek üzere kullanıldığı görülen „el“ sözü, yakın mânasında, kolun nihâyetlendiği bu uzuv ile uygunluk taşıyan „bina etmek, inşa etmek“ fiiliyle bir arada gelmiştir. [Meselâ: Hâzık'ın „Verdim gönlü o gül ruhun al'ına aldanıp/Etmezdi kimse ettiğim reng'i ben bana“ beytinde *al* ve *reng* sözlerinde bu şekilde *tevriye* vardır. Çünkü, *al*'in yakın mânası „kırmızı renk“ tır ve beyitte bununla alâkalı olarak „gül-ruh“ (gül yanaklı) sözü mevcuttur. Gerek *al*, gerek *gül-ruh*, ikinci mısra da geçen *reng* sözünün yakın mânası ile de alâkalıdır. Halbuki şâir *al* ve *reng* sözlerinin uzak mânaları olan „hile“yi kastetmektedir.]

Tevriye Arap edebiyatında olduğu kadar, Türk ve İran edebiyatlarında da en çok beğenilen san'atlar arasında sayılmıştır. Bilhassa Türk edebiyatında bir kaç mânaya gelen sözlerden istifâde edilerek maksadı şaşırtıcı bir şekilde anlatma, bunu ifâde ediş tarzının busûsiyetlerine göre ayrı isimler almıştır. Bu bakımdan meselâ *ihâm* ekseriyâ, *tevriye*'nin diğer bir adı olmayıp, ona yakın başka bir edebî san'attır.]

Bibliyografiya: Faḡr al-Dîn Muhammed b. 'Omar al-Râzî, *Nihâyat al-icâz*

fî dirâyat al-icâz (Kahire, 1317), s. 113; Muhammed Şadiḡ Hasan Hân Behâdur, *Guṣn al-bân al-mûrik bi-muḥassinât al-bayân* (İstanbul, 1296), s. 24; İbn Hiccat al-Hamavî, *Kaṣf al-liṣâm 'an vach al-tavriya va'l-is-tihdâm* (Beyrut, 1312); al-Curcânî, *Ta'rîfât* (İstanbul, 1307), s. 49, bk. *al-tavriya* ve s. 27, bk. *al-ihâm* (bilhassa); S. de Sacy, *Séances de Hariri* (Paris, 1847—1853), s. 88; Yahyâ b. Hamza b. 'Alî b. İbrâhîm al-'Alavî al-Yamanî, *Kitâb al-firâz* (Kahire, 1332), III, 62; Abû Ya'kûb Yûsuf al-Sakkâkî, *Miftâḥ al-ulûm* (Kahire, 1318), s. 180 (*al-ihâm*); Kâsim al-Bakrâcî, *Hilyat al-badî fî madḥ al-nabî al-safî* (Haleb, 1293), s. 210 (*al-tavriya*, *al-ihâm*, *al-tahyîl*); 'Abd al-Hamîd Qaddas b. Muhammed b. 'Alî b. al-Hatîb, *Tâli' al-sa'd al-rafi' fî sarḥ nûr al-badî 'alâ naẓm al-badî* (Kahire, 1321), s. 75; İbn Hiccat al-Hamavî, *Ḥizânat al-adab* (Kahire, 1304), s. 239 (*al-ihâm*, *al-tavcih*, *al-tahgîr*); 'Abd al-Ganî al-Nâbulusî, *Nafâḥât al-azhâr 'alâ nasamât al-aṣḥâr* (Bulak, 1299), s. 188; Calâl al-Dîn al-Kazvîni al-Hatîb, *Talḥîş al-miftâḥ* ('Abd al-Rahmân al-Barkûkî'nin notları ile), Kahire, 1322 (1904), s. 355; Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî, *Muḥtaṣar al-ma'ânî* (İstanbul, 1318), s. 180; ayn. mll., *al-Maṭavval* (İstanbul, 1304), s. 425; Taşköpri-zâde, *Miftâḥ al-sa'âda* (Haydarâbâd, 1329, II, 334; 'Abd al-Hâdi Nacâ al-Abyârî, *Su'ûd al-ma'âlî* (Bulak, 1283), I, 315.

Mecmualar: 1. Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî, *Muḥtaṣar 'alâ talḥîş al-miftâḥ*; 2. İbn Ya'kûb al-Mağribî, *Mavâhib al-fatṭâḥ fî sarḥ talḥîş al-miftâḥ*; 3. Bahâ al-Dîn al-Subkî, *'Arûs al-afrâḥ fî sarḥ talḥîş al-miftâḥ* ve kenarda; 4. al-Hatîb al-Kazvîni, *al-lzâḥ*; 5. al-Dasûkî, *Ḥâşiya 'alâ muḥtaṣar al-Taftâzânî* (Bulak 1317), IV, 322. Şams al-Dîn Muhammed b. Qays al-Râzî, *al-Mu'cam fî ma'âyir aṣ'âr al-a'cam* (Leyden, 1327 [1909]), s. 326, bk. *ihâm*; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'Orient musulman* (Paris, 1873), s. 90.

[Tâc al-Halâvî, *Daḡâ'ik al-sihr* (nşr. Sayyid Muhammed Kâzım İmâm), Tabran, 1962, s. 40, bk. *ihâm*; al-Tahânavî, *Kaṣṣâf işṣilâḥât al-funûn* (Kalküte, 1862), s. 1515, bk. *ihâm*; Ahmed Hamdî, *İlm al-kavâfî 'a'l-badâ'iy* (İstanbul, 1289), s. 23 v.d.; Sa'id Paşa, *Mîzân al-adab* (İstanbul, 1305), s. 370 v.d.; Süleyman Fe'âmî, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 335 v.d.; H. Nâzım, *Nazarî-yât-ı edebîye* (İstanbul, 1325), I, 255 v.d. (*tevriye*), 257 v.d. (*ihâm*).]

(MOH. BEN CHENEB.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TEVZER. [Bk. TÖZER.]

TEYEMMÜM. TAYAMMUM, Arapça *g-m-m* kökünden V. *tafa'al* vezinde bir kelime olup, aslında „kasdetmek“ mânasına gelmektedir; dinî bir istilâh olarak ise, su bulunmadığı veya bulunmasına rağmen, kullanılması mümkün olmadığı takdirde, toprak cinsinden bir madde ile şer'i at bakımından temiz olmanın ballerini giderme mânasına gelmektedir (bk. *Kâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, IV, 538; Ömer Nasuhî Bilmen, *Bügûk islâm il-mihali*, İstanbul, 1968, s. 96). Kelimenin bu son mânası *Kur'an*, IV, 43'e istinad etmektedir. Filhakika bu âyette: „Ey iman edenler, siz sarhoşken, ne söyleyeceğinizi bilinceye ve cünup iken de—yolcu olmanız müstesnâ—güsül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur, ya bir sefer üzerinde bulunursanız, yahud sizden biriniz ayak yolundan gelirse, veya yahud da kadınlara dokunup bir su bulamazsanız, o vakit temiz bir toprağa *teyemmüm* edin; yüz ve ellerinize sürün“ denilmektedir (krş. *Kur'an*, V, 6). Aynı mâhiyette hadîsler de vardır (Buḡârî, *Şaḥîḥ*, İstanbul, 1958, I, 8 [*Kitâb al-tayammum*]). *Teyemmüm* fıkıh kitaplarında da ayrı bir mevzû olarak incelenmiştir.

Yukardaki haller vukuunda, abdest ve güsül yerini alan *teyemmüm*, tahârete niyet etmek sûretiyle, parmaklar açık bir vaziyette iki eli toprağa vurup ileri geri çekme, kaldırılan eller tozlanmıssa, yan-yanaya getirip, birbirine vurmak sûretiyle tozları giderdikten sonra, önce yüzü mesh, müteakiben de kolları mesnetmek şeklinde yapılır (daha fazla tafsilât için bk. Ömer Nasuhî Bilmen, *ayn. esr.*, s. 97—102). Şâfi'îlere göre (krş. Bayzâvî, *Kur'an*, IV, 46'ya dâir tefsiri) „bununla“ elle de biraz kum tutmanın gerektiğine işaret edilir; aksine Hanefîler, bu âdeti, hattâ sâdece elin perdablanmış bir taşla dokunmasını müteber olarak telâkkî ederler. al-Sa'rânî (*Mîzân al-kubrâ*, Kahire, 1279, I, 143 v.d.) mezhepler arasında bu neviden 14 fark sayar ki, onlar şunlardır: a. maddeler (taş, kum v.s.); b. su arama mecbûriyeti; c. yüz ve ellerin hangi ölçüde meshedilmeleri gerektiğini ve bu tatbikatın hangi şer'i sınıfa gireceğini; d. namaza başladıktan sonra su bulanın yapması gereken şeyi; e. bir defa yapılmış olan *teyemmüm*'ün iki farz için kâfi gelip-gelmediğini bilme mes'elesi; f. namaz (*salât*)'dan önce *teyemmüm* etmiş kimsenin, abdest almış olan şahıslara imamlık edip-edemeyeceğini; g. seyahatte bulunulmadığı zamanda, bayram ve cenâze namazlarından önce *teyemmüm*'e cevaz

olup-olmadığı; h. ancak seferde olmayan ve şer'i atle tesbit edilmiş bulunan, saati geçmek üzere olan bir namaz (*salât*) için, güçlüğüle su bulabilenin, su bulur bulmaz *teyemmüm*'den sonra kılanan namaza tekrar başlaması gerekkip-gerekmediğini; i. kısmî bir abdest için az su kullanma ve sonra *teyemmüm* icrâ etmeye cevaz olup-olmadığını; k. yaralı olma hallerinde, nasıl davranılması gerekeceğini; l. *teyemmüm*'den sonra yapılan dört halde, namazın tekrarını gerekkip-gerekmediğini bilme mes'eleleri. Mezhepler, *teyemmüm*'ün sâdece yüz ve el üzerinde yapılması gerektiği hususunda mütefiktir. İster küçük veya büyük bir *hades* [b. bk.]'den sonra olsun, ister bütün uzuvların veya bir kısmının temizliği yerine olsun, bu iş farketmez (al-Navavî, Muslim, *Şaḥîḥ*, Kahire, 1283, I, 406 hakkında).

Muhtelif hadîsler, 'Abd Allâh b. Mas'ûd'un ve 'Omar'ın *canâba* (krş. msl. Buḡârî, *Tayammum*, bâb 7; Muslim, *Ḥayz*, hadîs 110) hallerinde, *teyemmüm*'den sonra namaza cevaz olduğunu beyan etmek hususunda müteredditir. Buna mukabil, bu neviden tereddütleri olmuş bulunan velî Abû Zarr'a, bir bikâyeye isnad olunur; bu bikâyeye göre, Peygamber şu sözlerle onun bu tereddütlerini gidermiştir: „Su bulunmadığı, hattâ bu su bulunmama hâli on yıl sürse, iyi kum, bir temizleme vâsıtasıdır“ (Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, V, 146 v.d.). Bu emir, rivâyete göre, Peygamber'in bir seferinde 'Âişa'nın gerdanlığını aramak üzere ordugâh'dan uzaklaşıldığı gün sudan mahrum kaldığında açıklanmış olmalıdır (ayrıca bk. mad. 'ÂİŞA).

Talmud (*Berakot*, var. 15^a)'da, su bulunmadığı hallerde, kum kullanılmasına dâir, *Kur'an*'dakine benzer bir cevaz verilir ve Cedrenus (*Annales*, nşr. Hylander, Basel, 1566, s. 206) da, bir defa, çölde kumla vaftiz yapıldığını anlatmaktadır.

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk.: Konevî, *Futûḥ al-bayân fî makâşid al-Kur'an* (Kahire, 1301), II, 247 ve III, 39; Abû'l-Faẓl Şibâb al-Dîn, *Râḥ al-ma'ânî* (Kahire, 1301), II, 99; Halîl b. İshâk, *Muḥtaṣar* hakkında, Abû 'Abd Allâb Şarḥ (Kahire, 1307)'i, I, 184; Bayḡakî, *Kitâb al-sunan al-kubrâ* (Haydarâbâd, 1326), *Bâb al-tayammum*; al-Tirmizî, *Sunan*, (Kahire, 1356), I, 211, *Bâb al-tayammum*; Abû Dâvûd, *Sunan* (Kahire, 1371), I, 76, *Bâb al-tayammum*; İbn Mâce, *Sunan* (Kahire, 1372), I, 187, *Bâb al-tayammum*; al-Zamahşerî, *al-Kaṣṣâf* (Kahire, 1373), I, 398; Muslim, *Şaḥîḥ* (Kahire, 1374), I, 279; *Kitâb al-ḥayz*, *Bâb al-tayammum*; al-Nasâ'î, *Sunan*

(Kahire, 1383), I, 133, *Bâb al-tayammum*; bk. kezâ *Kur'an* tefsirleri, *Kur'an*, IV, 43 ve V, 6; Nöldeke — Sebally, *Geschichte des Korâns*, I, 199; A. Geiger, *Was hat Moh. aus den. Judenthume aufgenommen?*, s. 86; Th. W. Juynboll, *Handleiding v.s.* (Leiden, 1925), s. 58; A. J. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, bk. *Tayammum* kelimesi; Mahmud Es 'ad, *Tarih-i dinî islâm* (İstanbul, 1328), IV, 229; H. Basri Çantay, *Kur'an-ı hakim meâl-i kerim* (İstanbul, 1952), I, 127 ve 158; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihi* (İstanbul, 1959), s. 128; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı kerim 'in Türkçe tefsiri* (İstanbul, 1963), II, 596; Ahmed Davudoğlu, *Bulağu'l-meram ile sabulu's-selâm terceme ve şerhi* (İstanbul, 1966), I, 152, *Teyemmüm bâbı*, (A. J. WENSINCK.) [Bu madde M. ZEKİ CANAN tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEYM B. MÜRRE. TAYM B. MURRA, Kureys kabilesinin Mekke kolunun tâlî kısmı olup, diğer bir çok Arap kabîleleri tarafından taşınmış olan ismi, „bizmet-kâr“ mânasına gelmekte ve binâenaleyh, gerçekte Taymallâh—Taymallât [b. bk.] ve kitâbelerde Taym Manât, Taym Ruza, Θαμνλος v. s. şeklinde hulunan eski bir ilâh isminin kısaltılmış şekli olmalıdır (krş. Wellhausen, *Reste*, 2. tabı, s. 7; Lidzbarski, *Handbuch d. nordsem. Epigraphik*, s. 385). Taym b. Murra, Qurayş al-Başa'ih, yâni Mekke'de hüküm süren boylara mensup bulunuyorlardı; fakat buna rağmen yakın akrabaları olan Mahzûm [b. bk.] (b. Yağaza b. Murra) 'lar, Kuşayy ahfâdı ile kuvvetle rekabette bulundukları halde, Taym b. Murra, her hangi bir siyâsî nüfûza sâhip görünmemektedir. Bunlar, Mekke'nin islâm öncesi tarihi bakımından hemen-hemen tamamiyle meçhûldür (Caetani, *Annalidell' Islâm*, I—II, 1506; bk. fibristte zayıf istişhadlar görülebilmektedir). Onların, islâmiyetin arifesinde itibarlı göstardıkları tek nüfuzlu şahsiyet, cömertliği ile meşhur olan 'Abd Allâb b. Cud'an'dır. Kureys boylarının abidde bulunmak (*Hilf al-Fuzûl*; krş. Caetani, *Annali*, mukaddime, § 147; trc. Hüseyin Câhid, İstanbul, 1924, I, 385) üzere birleşmeleri, onun islâmiyet devrinde bile tanınan evinde vuku bulmuştur; kendisi şâir Umayya b. Abi'l-Salt (*Agâni*, VIII, 2—5; krş. Schultess, *Orientalische Studien Th. Nöldeke... gewidmet*, I, 73 v. d.; Goldziher, *al-Hu'a'a*, Z D M G, XLVI, 7) 'ın hâmisî olmuştur. Taym b. Murra'nın şöhreti, bundan başka, tamamiyle, aralarından çok meşhur iki islâm kahramanı, Abû Bakr ve Talha b. 'Ubayd Allâb'ın çıkması vâkiasına dayanır.

Mekke'de, Taym b. Murra tarafından iskân olunmuş maballenin kısa bir tavsîfî al-Azrakî 'de bulunmaktadır (*Chron. d. Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 468).

Bibliyografi: Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, R. 16 (*Register*, s. 447); Ibn Durayd, *K. al-İstikâk* (nşr. Wüstenfeld), s. 59—v. d. (G. LEVI DELLA VIDA.)

TEYMÂ'. TAYMÂ', Şimâli Arabistan'da suyu bol bir vâbada eski bir müstemleke; Dümat al-Caudal'in cenûbunda 4 günlük mesâfede, Mukaddasî'ye göre Hicr'den 3 günlük ve Vâdi'l-Kurâ'dan 4 günlük mesâfededir. Jaussen ile Savignac'ın tahminine göre 500 m. genişliğinde, 3 km. uzunluğunda bir çöküntü sâhasında bulunmaktadır. Yer-altı suları, adı geçen iki seyyaha göre, bir yerde toplanıktan sonra 12—15 m. derinliğinde ve takriben 20 m. kütünde bir kaynaktan ortaya çıkar. Taymâ' vâhasındaki çivi yazısı ile yazılmış kitâbelerde ve *Ahd-i atik*'de (*İşaga*, XXI, 14; *Esmiya*, XXV, 23; *Eyub*, VI, 19) kervanlar için mübim bir konak yeri olarak zikredilir. Euting tarafından bulunan eski Ârâmî kitâbesi eski İranlılar zamanına âit olup, bu ticârî merkezin yüksek medeniyetini aydınlatır. Bu yer, İmrû' al-Kays gibi eski Arap şâirleri tarafından da zikredilir. İmrû' al-Kays'ın *Mu'allaka* 'sının 76. beytinde „yağmur fırtınası Taymâ" da ne bir hurma ağacı bırakır, ne de — eğer taştan yapılmış değilse — bir kale...“; burası şimâli Arabistan'ın diğer vâhalarında da olduğu gibi, hicret eden yahudiler veya yahudi mühtediler tarafından iskân edilmiş idi. Ezcümle A'sâ ve diğer şâirler tarafından zikredilen al-Ablağ al-Fard kalesi beyi olan Semev'el (b. bk.), bunlar arasında idi. Buranın yahudi halkı Peygamber'e düşman idiler; ancak Vâdi'l-Kurâ'daki dindâşlarına iyi muâmele edilmekte olduğunu öğrenince, kendi rızâları ile Peygamber'e tâbi olmuşlar ve böylece senelik muayyen bir haraç mukabilinde topraklarını muhafaza etmişlerdir. Fakat sonradan Arabistan'daki diğer yahudiler gibi 'Omar tarafından memleketten çıkarılmışlardır. İbn Havkal bu yerin X. asırda, Tabûk'tan daha kalabalık olduğunu söyler. Mukaddasî, bir su kaynağı, bâzıları harap olmuş bir çok çeşmeleri ve muhteşem bahçeleri, nefis meyve veren hurma ağaçları ile birlikte, şehrin havzadaki daha tafsilâtı bir tasvirini verir; bununla beraber cimriligini tenkid ile bu şehrin, ulemâsının azlığından şikâyet etmektedir. al-Bakrî de, müteâkip asırda, hurma, incir ve üzümün bol olduğunu söylemekte; bu kalabalık şehrin dere boyunca ozanan bir fersah uzunluğunda surları bulunduğunu anlatmaktadır. Yeni seyyahlardan

Euting, dar sokaklı ve dört bir tarafı meyve bahçeleri ile çevrilmiş olan şehrin târifini verir. Muharrir burada kadîm eserler olarak, iki mâbedin harâbesi ile köşelerinde kuleler bulunan dört köşeli bir bina buldu; Yâkût, zamanında hâlâ harâbeleri mevcut olan Eblak (b. bk.) kalesinden hiç bir iz rastlayamamıştır. Jaussen ile Savignac, merdiven şeklindeki yan duvar kıvrımlarından dört köşeli küçük bir binaya çıkılan busûsiyeti hâiz müdevver bir kaç tümülüsün tavsîfini vermektedirler. Taymâ' bu asrın ilk yarısında her hâliyle çöküntü âlâmetleri göstermekte idi.

Bibliyografi: Balâzurî (nşr. de Goeje), s. 34 v. d. B G A (nşr. de Goeje), I, 22; II, 29. III, 107, 250, 252; VII, 177; VIII, 584; Bakrî, *Geogr. Wörterb.* (nşr. Wüstenfeld), I, 208 v. d.; Yâkût, *Geogr. Wörterb.* nşr. Wüstenfeld, I, 507 v. d.; Doughty, *Travels in Arabia*, I, 285. 533. 549 v. d.; Euting, *Tagebuch einer Reise Innerarabien*. II, 148 v. dd. 199 v. dd.; Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique*, II, metins. 133 —163. levha LXI—LXIV. (FR. BUHL.)

TEYMALLÂH B. SA'LÊBÊ. TAYMALLÂH B. SA'LABA, Rabî'a b. Nizâr'ın ('Adnân kabîleleri kollarından o'an ve Bakr b. Vâ'il'in büyük kavmi grubunun bir kısmını teşkil eden Arap kabilesi. Şeceresi: Taymallâh b. Sa'laba b. 'Ukâba b. Şa'b b. 'Ali b. Bakr b. Vâ'il. Bunun, Taymallât olarak da zikredildiğini görüyoruz; bu, ismin doğru şekli olabilir; zirâ, aksi vârid olmadığı halde, al-Lât adının müslümanlar (veya hristiyanlar tarafından Allah'a tahvil edilmesi ihtimâl dâhilindedir. Bu kabîle, Arabistan'ın diğer bir çok kabîlelerinde olduğu gibi, bir *hilf* (ittifak içinde kardeş kabîle Bani Kays b. Sa'laba ile birleşmişti ve bunlardan her birinin müteakiben Bani 'İcl ve Bani 'Anaza ile sıkı münâsebetleri vardı. Bu konfederasyon *al-Lahâzim* adını taşıyordu (*Lihzima* kelimesi lugatçılara göre, „yanak kemigi“ mânası; o gelip, bir ittifakın sağlamlığını tavsif etmek için, buna benzer tâbirlerin kullanılması nâdir değildir; daha sonra bu, Bani Mâz'n b. Şa'b'a ve hattâ görünüşe göre, Bakr'ın iki büyük tâlî ko'u olan Bani Zuhl ve Bani Şaybân'a da teşmil edilmişti. Islâmiyeti müteâkip, diğer bir Bakrî kabilesi olan Bani Hanîfa de, bu ittifaka dâhil oldu (al-Muharrar, *Kâmil*, nşr. Wright, s. 276, 1—2; *Nağâiz* nşr. Bevan, s. 47, 10, 305, 9, 764, 9 ve bilhassa 728, 15. Wüstenfeld, hiç şüphesiz İbn Kutayba'nın *K. al-ma'arif* [nşr. Wüstenfeld, s. 48] 'indeki ifâdeye dayanarak aldanmış ve *al-Lahâzim* adının a'nız Taymallâh'a âit olduğunu sanmış-

tır, ayrıca krş. Reiske, *Primæ lineæ*, s. 253, not f, 255, not p). Taymallâh kabilesi mütefikleri ile birlikte Bakr b. Vâ'il'in Tamîm'e karşı olan muhârebelerine ve bilhassa Zubâla, Nibâe, Tayşal, Cadûd ve al-Vakîf'tekilerine iştirak etmişlerdir (bunlardan son ikisi artık islâmiyet devrine rastlamaktadır). Ama görünüşe göre bu muhârebelerde onlar hiç bir şekilde parlak kahramanlıklarla temâyüz etmemiş veya reisleri arasında kayda değer bir kimseye sâbip olmamışlardır. Bu son iki sefere, her ikisi de Bani 'İcl'den olan al-Havfazân b. Şarîk ve Abcar b. Câbir kumanda etmekte idi. Eski devirlerde Taymallâh'lar, Bakrî'lerin bakîyeleriyle birlikte al-Hîra'deki Lahmî kırılları ile savaşmışlardır; *Yavm uvâra* hakkındaki beyanlarda bunların adları geçer.

Taymallâh'lar hemen bütün Bakr b. Vâ'il'ler gibi, bir stiyandılar (bk. Tabarî, *Tarih*, I, 2032) ama çok erken islâmiyeti kabûl ettiler ve bunlar fütûhâta olduğu kadar iç-harpere de iştirak ettiler; meselâ bunlardan biri olan İyâs b. 'Abî, halife 'Osmân'ın öldürülmesinde methaldar olmuştur (*Nağâiz*, nşr. Bevan, s. 918 v. d.). Bilhassa şark eyâletlerindeki hâdiselerde, Taymallâh'lar hicretin ilk iki asrında rol oynamışlardır. Bu kabîlenin âzâları arasından, tarihlerin hâtırasını yâdettikleri insanların eu dikkate şâyânı, aynı zamanda şâir o'arak da tanınan ve Horasan vâlisî o'an A vs b. Sa'laba b. Zufar b. Vâdi'a'dır. İbn Ha'ar, *İşâba*, Kahire, 1325, I, 82; Di bil'in *Tabakât al-şu'arâ* 'sından ve al-Marzubânî'nin *Mu'cam al-şu'arâ* 'sından naklen; Tadmur'deki iki eski heykele atıflara âit manzum parçalar için bk. Yâkût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 830). Horasan vâlisî o'arak o, h. 65 (684 685) 'te çıkan iç-harp esnasında, 'Abd Allâh b. Hâzîm'in kumandasındaki, Muğab al-Zubayr'in kuvvetlerine karşı Herat'ı kahramanca müdâfaa etmiş ve etrafına Horasan'daki bütün Bakr b. Vâ'il'leri toplayarak, yenilinceye kadar bir yıl mukavemet etmiştir. Tabarî, *Tarih*, II, 489 v. d.; Balâzurî, *Futûh*, nşr. de Goeje, s. 414 v. d.). Taymallâh kabilesinden diğer bir şâir olan Nahâr b. Tavsi'a („Horasan'daki Bakr'lerin en iyi şâiri ünvanını“ kazanmıştır), Kutayba b. Muslim'in seferlerine katılmış, önce onu istih'af ederken, sonradan ona bağlanmıştır (bk. İbn Kutayba, *K. al-sir*, nşr. de Goeje, s. 342 v. d.; *Hamâsa*, n.r. Freytag, s. 431 v. d.; *Nağâiz*, n.r. Bevan, s. 359 v. d., 364 v. d., 368; Tabarî, *Tarih*, II, tür. yer.; al-Kâli, *Amâli*, II, 201 v. d. v.s.).

Bilhassa cenupta Taymallâh veya Taymallât adını taşıyan bir çok kabîle'er bilinir; İbn

al-Kalbî bunlardan aşağıdakileri zikreder: Taymallâh b. Asad b. Vabara, Taymallâh b. Zabv (?) b. Murr b. al-Çavş b. Tayy', Taymallâh b. Hikâl... b. Mâzin b. al-Azd, T. b. Rufayda b. Şavr b. Kalb, T. b. 'Âmir al-Accâr... b. Kalb, T. b. al-Namir b. Kâsiş, T. b. Vadm b. Vahballât... b. Kalb.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, B. 17 (Register, s. 447); İbn al-Kalbî, *Camharat al-ansâb*, British Museum, yazma, Add., 23. 297. var. 207b — 211b; İbn Durayd, *K. al-İstikâk* (nşr. Wüstenfeld), s. 212 v.d. (G. LEVI DELLA VIDA.)

TEZKARA. [Bk. TEZKERE.]

TEZKERE. [Bk. TEZKİRE.]

TEZKİRE. TAZKİRA (A.), aslında II. (taf-ila) vezinde bir masdar olup, isim olarak da kullanılan bu kelime istenenin anma hatıra getirme, yâdetme mânalarına gelir (*Qamûs tercümesi*, İstanbul, 1305, I, 869); cem'i tezakir'dir.

Tezkire, çeşitli mânalarda kullanılır: aynı memlekette (şehir, kasaba v.b.) bulunan resmî dâireler, yahut şahıslar arasında teati olunan yazılı kâğıt (tezkire-i resmîye, tezkire-i husûsiye gibi), çeşitli sebeplerle esnafa veya şahıslara verilen bazı resmî evrak (esnaf tezkiresi, mürur tezkiresi, nüfus tezkiresi, terhis tezkiresi v.s.), reisülküttâb [b. bk.] tarafından divan-ı hümayûn kâtiplerine verilen hüviyet varakası (krş. Ş. Sâmî, *Kamûs-i Türkî*, İstanbul, 1317, I, 391; Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-Français*, Kahire 1875, II, 149; Mehmet Zeki Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 491).

Eskiden resmî dâirelerde yazı işleriyle vazifeli bulunanlara tezkireî veya bunun Türkçe şekli olan tezkireci tâbiri kullanılırdı (tezkire-i şikk-ı evvel, tezkire-i divan). Bu kelimenin cem'i olan tezakir ise, bâzan „hâtırat“ mânasına da gelmektedir (bk. Ahmed Cevdet, *Tezakir*, nşr. C. Baysun, Ankara, 1953, önsöz s. X). Yine aynı masdardan yapılmış müzekkere kelimesi vardır ki, bir iş hakkındaki bir üste yazılan kâğıt mânasına gelmektedir (bk. Ş. Sâmî, *ayn. esr.*, II, 1317).

Tezkire kelimesi, en geniş ve islâm kültürü bakımından en ehemmiyetli kullanılış yerini belli bir meslekte şöhrat sâhibi olmuş şahıslarla, bilhassa şâirlerin hal tercümelerinden bahsedip, şiiirlerinden de örnekler nakleden eserlerde (meselâ: *al-Tazkira fi'ilm al-hayât*, *Tazkirat al-avliyâ*, *Tazkirat al-şu'arâ* v.b. gibi) bulmuştur.

Tezkirelerin menşei, bilindiği üzere, tabakat kitaplarına dayanmaktadır. Arapların hal tercümelerine karşı çok yakın ilgileri dola-

yısı ve neseplerine olan bağlılıkları sebebiyle doğup gelişen tabakat kitapları, birçok mevzularda ve bilhassa karîlere, fakîhlere, şâirlere tahsis olunurdu (krş. mad. TABAKAT).

İran'da tezkirecilik, bidâyette tarih ilmi ile birlikte gelişmiştir (bk. mad. TARİH). Nitekim başlangıçta ve sonradan bir çok tarih kitaplarında hal tercümeleri ile ilgili kısımlar bulunmaktadır. Önceleri tarihlerde, ya da lugalatlarda (bk. *Tarih-i Sîstân*, Hamd Allâh Mustavfî-i Kazvinî, *Tarih-i guzida* gibi) mü-nâsebet düştükçe şiiir ve şâirlerden bahsedilmiş ise de, ancak, bunların sonradan müstakil olarak teşekkül etmiş bulunan tezkire şekilleriyle alâkası olmadığı muhakkaktır. Bir dereceye kadar *Tazkira-i şu'arâ* telâkki edilebilecek olan ilk Farsça eser, Nizâmî Arûzî [b. bk.]'nin *Çahâr-makâla* (yazılışı 551=1156) 'sidir. Filbakika bu eserde hükümdar için lüzumlu olan dört meslek erbâhına (münşî, şâir, müneccim ve hekim dâir bilgi verilmiş, eserlerinden bazı parçalar nakledilmiş ve hikâyeler anlatılmıştır. Bu eser bilhassa, eskiliği ve gerçekçiliği ile müellifin muâsırları hakkında verdiği bilgi bakımından mühimdir. İran edebiyatında, hakiki mânası ile tezkirecilik Muhammed 'Avfî ile başlar. Muhammed 'Avfî (567—630=1171?—1233?) 'nin *Lubâb al-albâb* (yazılışı 618=1221, muhtelif yazma ve basmaları için bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, London, 1953, I/II, 783 v.d.) adlı eseri bir takım eksikliklerine rağmen, islâmiyetten sonra müellifin zamanına kadar gelen bütün Farsça yazar şâirlerin kısa hal tercümeleriyle, şiiirlerinden seçilmiş parçalar ihtivâ edip, bu sâhada ilk gerçek tezkire mâhiyetini arzeder (krş. mad. AVFÎ).

Şuarâ tezkireciliğinde en şöhratlı ve âdeta klasik bir hüviyet kazanmış olan eser, Devletşâh [b. bk.] (1431?—1495?)'nin *Tazkirat al-şu'arâ* 'sıdır. Bu tezkire, kendinden sonra yazılan Farsça ve Türkçe tezkireler için bir örnek olmuştur. Bu tezkire, ayrıca müellifin muâsırları hakkındaki şahsî bilgilerini de ihtivâ etmesi bakımından mühimdir (eserin yazma ve basma nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 785—788). Davlat-şâh'ın bu eseri, önce Fehîm Süleyman Efendi tarafından *Sa'finat al-şu'arâ* (İstanbul, 1259), sonra Necati Lugal tarafından da *Tezkire-i Devletşâh* (Ankara, 1963, 1967) adları ile Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Bu tezkireden sonra, İran tezkireciliğine dâir çalışmalar, yabancı ülkelere de sirâyet etmiş, bilhassa Hindistan'da bu vâdide bir çok eser yazılmıştır (bk. Storey, *ayn. esr.*, II II. Sayıları epey kabarık olan bu tezkirelerin buralda sâdece en mühimlerinden bahsedilecektir.

Davlat-şâh'tan sonra, bu sâhada yazılan eserlerin (bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 789—797) en mühimi, Sâm Mirzâ'nın, Davlat-şâhın eserinin ilk zeyli mâhiyetinde gözüken 957 (1550) 'de tamamlanmış olan *Tuhfa-i Sâmî* (basma ve yazma nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 798 v.d.) 'sidir.

XVI. asır sonlarında kaleme alınmış olan mühim bir tezkire de, Amin Ahmed Râzî (ölm. 1010=1601/1602) 'nin *Haft-iklîm* (tamamlanışı 1002=1594) 'dir. Üç ciltten ibâret olan bu eserde, dünyanın aski coğrafi taksimi göz önünde bulundurularak, her iklimde yetişmiş olan âlim, şâir ve şeyhler hakkında, tarih sırası da gözetilerek, dikkat çekici bilgiler verilmiştir (yazma ve basmaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 1170 v. dd). Tam olarak Cavâd Fâzîl tarafından neşredilmiştir (Tahran, 1962).

XVII. asır İran tezkireleri arasında en ehemmiyetli olanlarından biri, Mirzâ Muhammed Tâbir Naşr-âbâdî (1027—1112=1618—1700'den sonra) tarafından te'lif edilen ve *Tazkira-i Naşrâbâdî* diye tanınan eserdir. Yazılışına 1083 (1672) tarihinde bağlanan bu tezkirede binden fazla muâsır şâirin hal tercümesi ve eserlerinden nümüneler vardır. Bu tezkire Vahid Dastgirdî tarafından 1316—1317 hş. 'de Tahran'da basılmıştır (muhtelif yazmaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 821 v.d.). XVII. asır sonlarında vücuda getirilmiş diğer bir tezkire de, Muhammed Afzal Sarhoş'un, *Kalimat al-şu'arâ* (yazılışı: 1093—1108=1682—1696/1697, nşr. Şâdiq 'Alî D'lâvarî, Lâhûr, 1942) adlı eseridir. Cihangir (1569—1627) ve Evrençzîb (1618—1707) devirleri arasında yaşamış olup, hemen hepsi Hindistan'da yetişen ikiyüze yakın şâirin hal tercümelerini ihtivâ eder (yazma nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 822).

XVIII. asır İran şuarâ tezkirelerinin en mühimi şüphesiz ki Âzar mahlaslı Luţf-'Alî Bey (1722—1781) 'nin *Âtaş-kada* (1192=1728 civârında) 'sidir. Bu tezkirenin bir husûsiyeti de müellifin yaşadığı devir İran tarihi için oldukça bol hilgi ihtivâ etmesidir. Müellif eski şâitler husûsunda, geniş bir şekilde, *Davlat-şâh tezkiresi* 'nden faydalanmıştır. Eserde ayrıca seçilen şiiirler, başka tezkirelerden hem farklı, hem de fazladır (yazma ve basmaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II, II, 871 v.d. ve I A, VIII, 94a—b).

XIX. asırda yazılıp İran şiiir tarihi için sına kaynak vasfını taşıyan eserlerin başında da Rîzâ Kulî-Han [b. bk.] 'nin *Macma' al-fuşahâ* 'sını kaydetmek gerekir. Bu eser, Tâbirîler devri şâiri Abu'l-'Abbâs al-Marvazî'den 1284

(1867) yılına kadarki İran şâirleriyle, onlardan seçmeleri ihtivâ etmektedir. Tahran'da taş-basması 2 cilt olarak, 1295'te basılan *Macma' al-fuşahâ*, Muzabir-i Muşaffâ tarafından 5 cilt hâlinde basılmıştır (Tahran, 1336 hş.).

Zamanımızda bile İran'da şuarâ tezkireciliği an'anesini sürdürenler vardır. Burada misâl olmak üzere sâdece 'Abd al-Hamîd 'İrfânî'nin *İrfân-ı şâgîr* (Tahran, 1335 hş.) 'ini, S. 'Abd al-Hamîd Halhâlî'nin *Tazkira-i şu'arâ-i mu'âsır-i İrfân* (Tahran, 1333—1337, 2 cilt) 'ını ve Ni'mat Allâh Zakâ'i-i Bayzâ'i'nin *Tazkira-i Hvân-i Ni'mat* (Tahran, 1348) 'ini zikretmekle yetinilecektir.

Türk edebiyatında şuarâ tezkireciliği geleneği, Çagatay sâhasında başlayıp, Osmanlı sâhasında gelişmiştir. İlk Türk tezkiresi olarak, Orta-Asya müslüman Türk edebiyatının büyük şöhrati Mîr Ali Şîr Nevâî (1441—1501) 'nin 1491'de vücuda getirdiği *Macâlis al-nafâ'is* 'ini zikretmek gerekir. Çagatayca yazılmış olup, İran Çagatay şâirlerinden babseden bu tezkire ilk defa 1326 (1908) 'da Taşkent'te basılmıştır. Bu eser, önce, Sulţan Muhammed Fahrî-i Harâtî, sonra sırasıyla 929 (1522/1523) 'da Hakîm [Şâh] Muhammed b. Mubâ-rak-i Kazvinî, Özbek hanı Abdullah Han zamanında da (991—1006=1583—1598) Şâh 'Alî b. 'Abd al-'Alî ve 'Abd al-Bâkî Şarîf-i Rîzavî tarafından Hindistan'da olmak üzere dört defa Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümelerden ilk ikisi 'Alî Ağgar Hikmat tarafından Tahran'da (1323 hş.=1945) basılmıştır (bk. Storey, *ayn. esr.*, II, II, 792 v.d.).

Türkiye dışında yazılmış olan Türkçe tezkirelerden bir diğeri de, bir müddet Şâh İsmâ'il II. (1576—1578) ve Şâh 'Abbâs-ı Kâbir (1587—1629) devirlerinde kütüphânecilik, sonra da şâh kütüphânesi müdürlüğü vazifelerinde bulunduğn için *kitâbdâr* ünvanını alan Şâdiqî 'nin te'lif ettiği *Macma' al-havâşş* 'tır. Bu tezkire, Farsça tercümesiyle birlikte, 'Abd al-Rasûl Hayyâm-Pür tarafından neşredilmiştir (Tehriz, 1327 hş.). Sekiz bölümden mürekkep *Macma' al-havâşş* 'ın 7. bölümü, Türkçe, Farsça ve Arapça şiiir yazmak gücüne sâhip olan Türk şâirlerinden babsmektedir.

Osmanlı devri şâirlerine dâir ilk tezkire XVI. asırda yazılmış ve bilâhâre bu sâhada otuz kadar eser te'lif olunmuştur.

İlk Osmanlı şuarâ tezkiresi Ed'rneî Sebî Bey (ölm. 1548) 'in *Hest bihişt* 'idir. 945 (1538/1539) 'de kaleme alınan bu tezkire Câmî'nin *Bahâristân* 'ı, Ali Şîr Nevâî'nin *Macâlis al-nafâ'is* 'i ve Davlat-şâh'ın tezkiresi esas alınmak sûretiyle yazılmıştır. Tertibi,

Macâlis al-nafâ'is'in aynıdır. Eserde, VIII.—X. (XIV.—XVI.) asırlarda yaşamış olan şâirlerin bal tercümeleri ile, şiirlerinden bazı parçalar yer almaktadır (tafsilat için bk. mad. SEHİ BEY). Bir çok yazması bulunan (bk. *Tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, cüz 7, *Biyoğrafye âit eserler*, s. 611 v.d.; ayrıca bk. Üniversite Kütüphanesi, nr. TY 3732) bu tezkire, *Heşt bihişt, Âsâr-ı eslâf*dan tezkire-i *Sehî* adıyla İstanbul (1325=1907)'da basılmıştır.

Sehî Bey'in eserinin, o devirde arzettiği şöret, Kastamonulu Latîfî [b. bk.]'yi de bir tezkire yazmağa teşvik etmiş ve o da, bu sâhada Nevâî ve Câmî'nin adı geçen eserlerini örnek almıştır. *Latîfî tezkiresi*, Murad II. (1421—1451) devrinden başlayarak tezkirenin yazılış tarihlerine kadarki (953=1546) 310 şâirle, onların eserlerinden seçilmiş parçaları ihtivâ etmektedir. Bu eser, *Tezkire-i Latîfî* ünvanı ile İstanbul (1314)'da basılmıştır (yazma-nüshaları için krş. *ayn. katalog*, s. 597—603). Burada şâirlerin hal tercümeleri ve isimleri alfabe sırasına konulmak suretiyle anlatılmıştır. Müellif, eserini yazarken, başkaları tarafından on kadar tezkirenin yazıldığını, ancak bunların pek rağbet görmediklerini de zikreder [krş. mad. LATİFİ].

Yine bu asırda yazılmış şuarâ tezkireleri arasında şunlar zikredilebilir:

Ahdi tezkiresi, Bağdadi Abmed Abdî, ölm. 1002=1593/1594 tarafından yazılmış olup, *Gülşen-i şuarâ* (yazılışı: 971=1563) adını alan bu eser, umûmiyetle muâsır şâirlerden (960—971=1552—1563) bahsederek 375 şâirle, eserlerinden parçalar ihtivâ eder. Bu eser, XVI. asır Türk şiiri ve bilhassa Bağdad havâlisinde yetişen Âzerî ve Osmanlı şâirleri bakımından değerlidir (bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, cüz 7, s. 575 v.d.).

Âşık Çelebi, *Maşâir al-şu'arâ*. Müellifin asıl adı Pir Mehmed olup, daha ziyade Âşık Çelebi (1520—1572) ünvanı ile şöret kazandığı için eserine *Âşık Çelebi tezkiresi* denir. Âşık Çelebi Osmanlı şâir ve müşâirlerindendir. Müellif tezkiresini 974 (1566) tarihinde te'lif etmiştir. XIV. asırdan başlayarak kendi zamanına kadarki şâirler ve eserlerinden bahsederek misâller verir. Diğerlerinden farklı olarak bu tezkire „ebced“ harflerine göre tertip edilmiştir [bk. mad. ÂŞIK ÇELEBİ]. Şâirlerin busûsî hayatları ile edebî busûsiyetlerini bildirmesi bakımından mühimdir (bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 579—581).

Hasan Çelebi tezkiresi. Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin oğlu olan Hasan Çelebi (953—1012=1540—1604) 'nin tezkiresi babasına nisbetle *Kınalı zâde tezkiresi* diye de adlandı-

rılır. 576 şâirden bahseden ve her birinden oldukça iyi seçilmiş misâller de veren bu eseri, müellifi, 994 (1586) 'de tamamlamıştır. Tumturaklı bir üsûpla yazılmış olmasına rağmen, XIV.—XVI. asır arasında yetişmiş olan şâirler hakkında kıymetli mâlûmâtı ihtivâ eder (krş. mad. KINALI-ZÂDE; ayrıca bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 588—597).

Beyânî tezkiresi. Ruscuklu Mustafa Beyânî (ölm. 1597) tarafından 1000 (1592) taribinde te'lif edilmiş bulunan bu tezkire, *Hasan Çelebi tezkiresi*'nin muhtasarı mâhiyetinde ise de, zamanının şâirlerinden bir kaç kişinin hal tercümesini ihtivâ etmektedir. İçinde 248 şâirin hal tercümesi vardır (bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 582; Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, nr. 2659; Üniversite Kütüphanesi, nr. TY 2568).

XVII. asır şuarâ tezkireleri ise sırasıyla şunlardır:

Riyâzî tezkiresi Mehmed Riyâzî (1572—1644) 'nin kaleme aldığı ve *Riyâz al-şu'arâ* adı ile tanınan bu tezkire 1018 (1609) 'de tamamlanmış olup, XV.—XVII. asırlar arasında yaşamış olan şâirlerden, müellifin kendi arzûsuna göre seçtiği şahsiyetler ile, onların şiirlerinden parçaları ihtivâ eder. İçindeki şâir sayısı, muhtelif nüshalara göre, 366 ile 400 arasında değişirse [bk. mad. RİYÂZÎ] de, umûmiyetle 374 ü bulur (krş. *ayn. katalog*, cüz 7, s. 605 v. dd.).

Fâizî tezkiresi. Asıl adı 'Abd al-Hayy olan Kaf-zâde Fâizî (1572—1622) 'nin *Zubdat al-aş'âr* isimli tezkiresi, daha çok bir müntebâttır. Burada XV. ve XVI. asırlar ile XVII. asır başlarındaki şâirlerden seçilmiş şiir örnekleri ve şâirlerin sâdece vefat yılları verilmiştir. İçindeki 500 kadar şâirden 14 ü'nü kadınlar teşkil eder (krş. *ayn. katalog*, cüz 7, s. 585; Üniversite Kütüphanesi, nr. TY 1646, 3289).

Rızâ tezkiresi Zehr-i Mâr-zâde Rızâ diye tanınan Seyyid Mehmed (ölm. 1082=1671/1672) 'nin hazırlamış olduğu bu küçük tezkire, 1000—1050 (1592—1640) tarihleri arasında yaşamış bulunan ve muhtelif nüshalarına göre sayıları 165 ile 257 arasında değişen şâirlerin kısa hal tercümelerini ve çok defa sâdece ölüm yıllarını ve eserlerinden seçilmiş kısa nümuneleri ihtivâ eder [bk. mad. RİZÂ]. Altı yıllık kısa bir fâsıla dikkat nazara alınmazsa *Hasan Çelebi tezkiresi*'nin bir zeyli gibi kabûlü mümkün olan bu tezkire basılmış İstanbul, 1316' olup, yazma nüshaları mahduttur (krş. *ayn. katalog* s. 607 v.d.).

Yümnî tezkiresi. Mehmed Sâlih Yümnî adında bir kadının ölm. 1662' yazmağa başlayıp tamamlamış olduğu bu tezkire, Fâizî'nin

Zubdat al-aş'âr'ı tarzında ve bir bakıma ona zeyl mâbiyetindedir. Müellifin muâsır olan şâirlerinden 29'unun çok kısa hal tercümesi ve şiirlerden nümuneler vardır (bir kısım yazma nüshaları için bk. *ayn. katalog*, s. 614).

Âsım tezkiresi. Mehmed Âsım (ölm. 1675) 'in Fâizî'ye zeyl mâbiyetinde vücûda getirdiği ve *Zayl-i zubdat al-aş'âr* adını da taşıyan bu tezkire, 1622—1675 yılları arasında yaşamış bulunan 123 şâirin alfabetik sıra dâhilinde sâdece isimleriyle bâzılarının vefat tarihlerini ve eserlerinden örnekleri içine almıştır (bir yazması için bk. *ayn. katalog*, s. 579).

Güftî tezkiresi. Edirneli Ali Güftî (ölm. 1088=1677, 1678) 'nin *Taşrifât al-şu'arâ* adlı tezkiresi manzum olup, müellif bir çoğu hoca olan muâsır 103 şâirden hicv ve mizah yolu ile bahseder (krş. *ayn. katalog*, s. 585).

XVIII. asır da Türk şuarâ tezkireciliği bakımından zengindir. Bu asra âit tezkireler şunlardır:

Safâî tezkiresi. Mustafa Safâî (ölm. 1725 m) 'nin *Nuḥbat al-âşâr min favâ'id al-aş'âr* ünvanlı tezkiresi 1132 (1720) 'de te'lif edilmiştir. *Rızâ tezkiresi*'nin zeyli mâbiyetinde olan bu eserde, 1050—1132 (1640—1720) yılları arasında yaşamış olan şâirler yer almıştır (yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 608 v.d.).

Sâlim tezkiresi. Kazasker Mehmed Emin Sâlim, 1099—1156=1688—1743) 'in kendi adı ile anılan tezkiresi, 1099—1134 (1687—1722) tarihleri arasındaki Osmanlı şâirlerinden bahseden bir eserdir. *Safâî tezkiresi* ile *Sâlim tezkiresi* birbirini tamamlayan busûsiyetlere de sâhiphiler. Safâî'yi yer-yer tenkid de eden Sâlim, bu eserini daha çok müşâfâne bir üslûpla kaleme almıştır. Alfabetik sıra içinde 415 şâirden bahseder (krş. *ayn. katalog*, s. 609 v.d.; ayrıca bk. mad. SÂLİM).

Belîğ tezkiresi. Bursalı İsmail Belîğ (1668—1729) 'nin *Nuḥbat al-âşâr li-zayl zubdat al-aş'âr* adlı tezkiresi, Fâizî'nin eserine bir zeyl mâhiyetinde olup, müteâkır asırda yaşamış bulunan 300'den fazla şâirin hal tercümeleri ile şiirlerinden parçaları ihtivâ ederek 1139 (1726/1727) 'da tamamlanmıştır. Belîğ kend eden önce Fâizî'ye yapılan zeyilleri göz-önünde tutmamıştır. Müellifin kendi hattı ile olan nüsha Üniversite Kütüphanesi 'nde, TY 1182 numaradadır [krş. mad. BELİĞ].

Safvet tezkiresi. Kemiksiz-zâde Mustafa Safvet (ölm. 1785 'den sonra) tarafından *Safâî tezkiresi*'nin ihtisârı suretiyle 1197 (1782/1783) tarihinde meydana getirilen ve içinde 483 şâirden bahseden bu eserin adı, *Nuḥbat al-âşâr fî favâ'id al-aş'âr* olup, bir nüshası Üniversite Kütüphanesi 'ndedir (nr. TY 9890).

Râmîz tezkiresi. Hüseyin Râmîz (1717—1786) tarafından 1198 (1783/1784) tarihinde te'lif edilen ve umûmiyetle *Âdâb-i zırafâ* diye tanınan bu tezkire, *Sâlim tezkiresi*'nin bir zeylidir. 1133—1198 (1720—1783) tarihleri arasında şiir yazdıkları bilinen 375 kişinin alfabetik olarak hal tercümelerini verir (bk. *ayn. katalog*, s. 604 v.d.).

Silâhdar-zâde tezkiresi. Silâhdar-zâde Mehmed Emin (ölm. 1800 'den sonra olması muhtemel) 'in *Zubdat al-aş'âr* tarzında yazılan bu tezkiresi, 1164—1204 (1750—1789) tarihleri arasında yaşamış 127 şâirin adlarını, nâdiren ölüm tarihlerini ve eserlerinden bazı parçaları ihtivâ eder. Aradaki 25 yıllık bir ayrılığa rağmen Belîğ 'in bir zeyli olarak kabûl edilebilir (bazı yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 612 v.d.).

Âkîf tezkiresi. İstanbullu Mehmed Âkîf, ölm. 1797 'den sonra) 'in 1211 (1796/1797) tarihinde te'lif ettiği ve asıl adı *Mir'ât-i şîr* olan bu eser, müellifin muâsır olduğu Enderun'dan yetişme 23 şâirin hal tercümeleriyle şiirlerinden bazı parçaları içine alır. Müellifin kendi el-yazısı nüshası İbnülemin Mahmud Kemal İnal kütüphanesindedir (krş. *Son asır Türk şairleri*, İstanbul, 1969, 2. tab, I. cüz, s. V; ayrıca bk. *ayn. katalog*, s. 577 v.d.).

Esrâr Dede tezkiresi. Mehmed Esrâr Dede (ölm. 1796) tarafından kaleme alınan bu eser, müellifin son yıllarına kadar yaşamış olan 196 mevlî şâirinin hal tercümeleriyle şiirlerinden seçilmiş parçaları ihtivâ eder. Asıl adı *Tazkira-i şu'arâ-yi Mavlaviya* olup, bu eser aslında, Şeyh Galip (1757—1799) tarafından yazılıp, müsvedde hâlinde Esrâr Dede'ye verilmiş ve o da bunu tamamlamıştır.

Esrâr Dede, mevlîlik gayretiyle kendi tarikatından olmayan bazı şâirlere de bu tezkirede yer vermiştir (bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Şuarâ tezkireleri ve tezkireciler*, *Ayılık ansiklopedi*, yeni tabı, nr. 2). Eserin İstanbul'da iki yazması tavsit edilmiştir (aynı yazmalar için bk. *ayn. katalog*, s. 582 v.d.). Ali Enver, bu tezkireyi, *Semâ-hâne-i edeb* adı ile hü-lâsa edip, neşretmiştir (İstanbul, 1930).

XIX. asırda şuarâ tezkireciliği artık eski ehemmiyetini kaybetmekle beraber, bu mevzûda yine bazı eserlerin yazıldığı görülmektedir.

Şefkat tezkiresi. Bağdadi 'Abd al-Fattâb Şafkat (ölm. 1826 m.) 'in 1229 (1814) 'da tamamladığı bu tezkire, Râtip Ahmed Paşa-zâde Nâsîd İbrahim Bey 'in topladığı bir şiir mecmuasındaki şiirlerin şâirlerinin, alfabetik bir sıraya göre tertip edilerek ve bazı şâirlerin de ilâvesi suretiyle meydana gelmiştir. 1143—1229 (1730—1814) arasında şiirle uğra-

şân 122 şâirin sâdece *Zubdat al-aş'âr* gibi isimleriyle, bâzılarının ölüm tarihlerini olduğu kadar, her şâirden seçilmiş parçaları içine almaktadır (bâzı yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 613 v.d.; ayrıca bk. Abdülhakî Gölpinarlı, *ayn. esr.*, göst. yer. ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, I, V).

Es'ad tezkiresi. Vak'anüvis Mehmed Es'ad Efendi (1789—1848)'nin *Bağça-i şafâ andûz* isimli ve adı „ebced“ hesabı ile te'lif yılını gösteren tezkiresi, 1135—1251 (1723—1835) seneleri arasında yetişen şâirlerden bahsetmekle beraber, bal tercümelerinin bir kısmı eksiktir. *Sâlim tezkiresi*'nin bir zeyli sayılabilecek olan bu eserde 206 şâire yer verilmiştir. Müellifin kendi el-yazısı ile olan müsvedde hâlindeki nüsha kendi kütüphanesinde (Süleymaniye Kütüp., Es'ad Ef., nr. 4040). Bu tezkirede şâir örneklerine yer verilmemiştir (krş. *ayn. katalog*, s. 603 v.d.; *Son asır Türk şairleri*, I, V; bk. mad. ES'AD EFENDİ).

Arif Hikmet tezkiresi. Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey (1786—1859) tarafından yazılan ve alfabe sırasına göre 250 şâirin kısa bal tercümeleri ile şâirlerinden örnekleri içine alan *Tazkirat al-şu'arâ*'sının—asıl nüshasından istinsah edilmiş—kopyası Millet Kütüphanesi'ndedir (bk. *ayn. katalog*, s. 578 v.d.). Burada şâirlerin hayatı çok kısa verilmiş olup, XVI. asır sonlarından XIX. asrın ilk yarısının sonuna kadar yaşamış olan şâirlerden bahsedilmektedir (İbnülemin M. Kemal İnal, *ayn. esr.*, I, VI; bk. mad. ÂRİF HİKMET BEY).

Fatîn tezkiresi. Da'vud Fatîn Efendi (1814—1867)'nin *Hâtimat al-aş'âr* adını taşıyıp, 672 şâirden bahseden bu tezkiresi *Sâlim* ve *Safâi tezkire*lerine zeyl mâbiyetindedir. Onun bu tezkirecilerle kendi tezkiresi arasında yazılmış bulunan diğer tezkireleri tanımadığı anlaşılmaktadır. Bu tezkire basılmış olup, bir taylı kusuruna rağmen, yazarın muâsırları bakımından istifâdeye elverişlidir (bk. mad. FATÎN EFENDİ; krş. Ömer Faruk Akün, *Şinasi'nin bugüne kadar ele geçmeyen Fatîn tezkiresi baskısı, Türk dili ve edebiyatı dergisi*, İstanbul, 1961, XI, 67—98; *ayn. mll.*, *Şinasi'nin Fatîn tezkiresi baskısındaki yeni biyografik bilgiler*, T M, 1965, XIV, 277—336).

XX. asırda da şuarâ tezkireciliği geleneğinin devam ettiğini göstermek üzere bir kaç eserden daha bahsedilecektir:

Tevfik tezkiresi. Çaylak ve Çopur gibi adlarla da anılan Mehmed Tevfik (1843—1893)'in *Kâfilâ-i şu'arâ* ünvânı altında neşrettiği (İstanbul, 1290) tezkire mâbiyetindeki eser, sâdece „D“ harfinde kalmış eksik bir derlemedir (krş. mad. TEVFIK MEHMET; Bursalı Meh-

med Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 117; İbnülemin M. Kemal İnal, *ayn. esr.*, I, VII).

Türk şairleri. Sadettin Nüzhet Ergun (ölm. 1946) tarafından *Türk şairleri* adı altında yayınlanmağa başlanıp, yarım kalan eser de bir bakıma şuarâ tezkireciliğinin son mahsûlleri arasındadır. Bu çalışmada şuarâ tezkirelerine geçenlerle birlikte, ge-meyen şâirler de yer almış ve bunlara zamanımızda yaşayanlar da ilâve edilmiştir (krş. Abdülhakî Gölpinarlı, *ayn. esr.*, göst. yer.).

Son asır Türk şairleri. İ. nûlemin Mahmud Kemal İnal (1869—1957) tarafından hazırlanan bu eser de, Türk şuarâ tezkireciliğinin son bir örneği sayılabilir (ilk tabı, İstanbul, 1930—1941; ikinci tabı, 1969). Müellif, eserine *Kamâl al-şu'arâ* adını vermek istemiş ise de, Türk Tarih Encümeni'nce, *Son asır Türk şairleri* adı daha uygun görülmüştür. Bu eserin mukaddime'si (s. I—XVI) şuarâ tezkirelerimizin tarihçesi bakımından ehemmiyetlidir.

Bibliyografya: Melinde gösterilmiştir. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEZVİC. [Bk. NİKÂH]

THAYLAND. [Bk. SIYAM.]

TİB. TİBB, islâm dünyasında çok rağbet görerek gelişen ilim şubelerinden biri olup, daha ziyade Yunanca'dan Süryânice'ye tercüme eserler yoluyla dolaylı olarak ve Yunanca eserlerden ise doğrudan doğruya faydalanmak sûretiyle Yunan tıbbına dayanır. Filhakika ielâmiye'in zühur edeceği devre yakın asırlarda, Bizans'ta hüküm süren hristiyan taassubu karşısında milâdî V. asırda Yunan kültürünün devam edegeldiği Urfa (Edessa) mektebinden İran'a sığınmak meclûriyetinde kalan Nestûrîler [b. bk.] burada—Cündişâpûr'da—toplunmuş, Şâpûr II.'un himâyesine mazhar olmuş ve Yunan tıp ilmini devam ettirmişlerdi. Hattâ Şâpûr II., meşhur Yunanlı tabib Theodisios'u Cündişâpûr'a getirtmiştir ki, bu zâtın bir eseri sonradan Arapça'ya tercüme edilmiştir (bk. *Fihrist*, s. 303). Hıarav-i Anuşirvân, Yunan tıp ilmiyle de iktifâ etmeyecek Hindistan'dan bu mevzu ile ilgili eserler getirtmiştir. Cündişâpûr'da Yunanca metinlerin büyük bir kısmı, Süryânî âlimler tarafından Süryânice'ye, bundan da Pehlevî diline, bir kısmı da bizzat Yunanlılar tarafından bu dillerden birine çevriliyordu. Nitekim Sereiyos Ra's al-Ayni, Hippokrates ve Calinus'un eserlerini Süryânice'ye çevirmiş, sonra da bunlar Pehlevî diline tercüme edilmiştir. Esâsen Cündişâpûr'da tıp tahsil dili Yunanca idi ilâç olarak kullanılan nebat isimleri arasında bâzan Farsça isimlerin yer aldığı da görülür.

İslâm tıp ilmi, Peygamber devrinde en yüksek noktasına ulaşmış bulunan ve islâm fetihinden de pek fazla müteessir olmayan bu mektepten faydalanmıştır. Buna göre, islâm tıp ilminin gelişmesini, Peygamber devrindeki vaziyetin izahı için gerekli olması basebiyle, câiliye devri, Peygamber devri ile dört halife devri ve islâm hâkimiyetinin Orta-Asya'dan İspanya'ya kadar uzandığı devrede olmak üzere üç merhâlede mütâlele etmek uygun olur.

Burada bu ilmin islâm dünyasını teşkil eden muhtelif milletlerdeki gelişmesinden ziyâde, vaktiyle ilmi eserlerin yazılmış bulunduğu ortak dil (Arapça) ile vücûda getirilen mahsûller vâastasiyle mezkûr dünyadaki müşterek gelişmesi üzerinde durulacaktır.

Câbiliye devrinde, tıp ilminin vaziyeti hakkındaki bilgilerimiz maalesef yok denecek kadar azdır. Ancak, İran ve Roma ülkeleri ile hem-hudut olan Hirâ ve Gassânî gibi Arap devletlerinin, bu komşu devletlerin tıp ilminden faydalanmış olmaları pek muhtemeldir. Nitekim, İbn al-Kiftî (ölm. 646=1248) ve İbn Abî Uşayb'a (ölm. 668=1270) gibi eski Arap müelliflerinin eserlerinde, ilk Arap tabib olarak gösterilip. câbiliye devrini de idrâk etmiş ve Peygamber'in ilk devrinde hayatta bulunan Hâris b. Kalada tıp tahsilini İran'da, Cündişâpûr'da yapmıştı. Ölümünden sonra mesleğine, yine Cündişâpûr'da tahsil etmiş bulunan oğlu Nazr devam etti.

Bizzat Peygamber'in tıp ve sağlık ile yakından ilgilendiği, kendisinden bize intikal eden hadislerinden anlaşılmaktadır. Filhakika, bu hadislerde onun tedâvi usûlleri (bal, kan alma ve dağlama) bulurduğu gibi, ilâç olarak tavsiye ettiği bir takım nebatların (sarı sabır, sürme v.s.) isimleri geçmekte ve hastalık çeşitleri (veba, cüzam, sıtma) sayılmakta ve bunlar için tedbirler ileri sürülmektedir. Onun tıbla ilgili bütün bu bilgilerine islâm tıp tarihi içinde *Lib al-Nabî* adı verilmiştir. Peygamber'e âit olan bu tıp ilmi, Hindistan'da eski tıp ile meşgul olanlar tarafından İbn Sînâ'nın *Kânân* adlı eserinin sonunda *Kânân* adı altında okunmakta idi. Mevcut bilgiler, Peygamber ile dört halife devrinde Hippokrates ve Calinus tıbbına göre amel olunduğunu göstermektedir.

İslâm tıp ilminin asıl gelişmesi bu devirden sonra başlar. Ancak bu devri hemen tâkib eden Emevîler devrine âit mâlûmat, bugün için pek mahduttur. Nitekim onlardan sonra gelen Abbâsîler devrinde yetişen tabibler ve eserlere nisbetle bu devre âit bilinenler pek fakir kalır. Bu devir tabibleri arasında sâdece Abu'l-Hakam ve keadisine *Kunnâş* adlı bir

risâle atfedilen oğlu Hakam, zulmü ile meşhur Haccâc b. Yûsuf'un tabîbi olup kendisine üç veya dört kitap atfedilen Teodoros ve göz hastalıkları tedâvisinde şöhet yapmış Zaynab adlı bir bedevî kadının adları geçer ki, bunların çoğu ya hristiyan veya Arap'tan başka milletlere mensup idi. İlmî mânadaki bu tıbbın yanında bedevîler arasında iptidâî tedâvi usûlleri de devam ediyordu.

Abbâsîlerin hüküm sürdüğü II. (VIII.) asrın ortalarında başlayan geniş tercüme faaliyeti ile birlikte, tıp ilminin de büyük bir hamle yaptığını şâhid olmaktadır.

Filhakika bu devir, islâmda tercüme faaliyetinin en çok arttığı bir devreye rastlar ki, Cündişâpûr'da daha önceleri başlanmış bulunan tercüme faaliyetinin bunda büyük rolü olduğuna hiç şüphe yoktur. Nitekim tercüme ile meşgul olan ilk mütercimlerin, bu şebirdeki faaliyetle ilgili bulunmaları, bu buâsı te'yid etmektedir. İslâm dünyasında Yunanca'dan yaptığı tercümelele şöhet kazanan Hunayn b. İshâk da yine Cündişâpûr'da yetişmiş olan İbn Mâsavayb'ın talebesidir.

Cündişâpûr'da tıp ilmini I. (VII.) ve II. (VIII. asırlarda aslen Süryânî olan Bahtîşû [b. bk.] âilesi temsil ediyordu. Bu âileden başka Cirois b. Cibril b. Bahtîşû (ölm. 151=768 olmak üzere bir kaç, hastalığı dolayısıyla halife al-Manşûr II. tarafından Bağdad'a dâvet edildi. Cirois'in tıba dâir *al-Kunnâş* adlı Süryânice eseri, Hunayn b. İshâk (ölm. 260=873) tarafından Arapça'ya tercüme ve talebesi Abû Yazîd Şahr (Çahr) Baht tarafından da şerh edilmiştir (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 231; *Suppl.*, I, 414). Bu âile Cündişâpûr'da 250 yıldan fazla bir müddet tıp ilmini temsil etmiş olup, âilenin son ferdi bulunan Cabrâ'il b. Ubayd Allâh, 397 (1007)'de ölmüştür. Cündişâpûr dışında Yunan tıp ilminin devamını sağlayan merkezlerden biri İskenderiye, diğeri de Harran idi. Bu iki merkezden ikincisinde, bu ilmi Sâbiiler temsil ediyordu.

Arap tıp müellifleri, Yunan tıp müelliflerinden, başta Hippokrat ve Calinus olmak üzere Efeali Rufus, Oribasios, Aëtios ve Eginallı Paulos'u bilmektedirler.

O devirde tercüme faaliyetlerinde bulunan mütercimlerin çoğu, aynı zamanda tıp ilmi ile de meşgul idiler. Nitekim Yunanca'dan yapılmış olduğu tercümelele bunların başta gelenlerinden biri olan Hunayn b. İshâk da bir tabib idi. Esâsen bunları tercüme faaliyetine sevkeden âmillerden biri de, tıp ilmine karşı duymuş oldukları ilgi olmalıdır.

II.—III. (VII.—IX.) asırlar arasında aynı zamanda tıp tatbikatı ile de uğraşan ve eser-

leri bize kadar gelmiş bulunan islâm tıp müellifleri arasında, Bahtîşû'î ailesinden Circîs'ten sonra, *K. ruşd al-labîb ilâ mu'asarat al-habîb* adlı eseri ile İbn Kulayta (ölm. 231=845) 'yi, sağlıkla ilgili *K. hîfz al-shîhha*, Yunan ve Hind tıbbına dayanıp, cenin ve ceninle ilgili bususlar, gıda, perbiz, teşhis, sinir ve damar v.s. ile ilgili meselelerden bahseden *Firdavs al-hikma* adlı eseriyile Abu 'l-Hasan 'Alî b. Sahîl Rabban al-Tabarî (ölm. 240=855'den sonra) 'yi, müşkil ilaçlarının islâhına dâir *K. işlâh al-adviyat al-mushila* ile muhtelif gıdaların hassa'larına dâir *K. havâşş al-âğziya va'l-bukâl va'l-favâkih* v.s. eserleri ile tanınmış olup, tıp tahsilini Cündişâpûr'da yaptıktan sonra Bagdad'a gelip, burada bir hastahâne müdürü olarak Hârûn al-Raşîd'den, al-Mutavakkil devrine kadar tabiblik yapmış bulunan Abû Zakariyâ Yahyâ b. Masâreavayh (ölm. 243=857) 'i ve tıp bilgisini kendisinden esirgediği için Yunanca öğrenip, Hippokratea'nın yedi eserini tercüme eden talebesi Hunayn b. İshâk (ölm. 260=873) 'i. yine gıda'larla ilgili *Takvîm al-adviya fi mâ'stahâra min al-aşâb va'l-âğziya* adlı eserin müellifi Yuhanna b. Bahtîşû'î (ölm. 278=891) 'yu, sonradan garp âleminde büyük şöhret yapmış olup, Razes diye tanınan Abû Bakr b. Zakariyâ' al-Râzî (ölm. 320=332=932=943 arası) 'yi zikretmek yerinde olur (bütün bu müelliflerin eserleri için bk. *GAL*², I, 265-271; *Suppl.*, I, 414-421). Bu sonuncu, kimya ve felsefe sâha'larındaki çalışmalarından çok, tıp ile ilgili eserleri ile tanınmıştır. Filbakika muhtelif hastalıklara dâir yazdığı eserler arasında, bilhassa çiçek ve kızamık hastalıkları hakkındaki *Kitâb al-cadari va'l-ḥaşba* adlı olanı meşhurdur. Ayrıca yine o, tıp sâhasında bir kısmı sonradan Latince 'ye de tercüme edilen bir çok el-kitapları yazmıştır. Kezâ *Libër Almansoris* adıyla Latince 'ye çevrilen ve Rey vâlisi Manaûr b. İshâk 'a ithaf edildiği için *Tıbb al-Manşûrî* adı verilen eseri te'lif etmiş olduğu gibi, onbeş yılını vermek sûretiyle vücûda getirdiği *al-Havî* adlı eseri de, Arap dilinde tıbbâ dâir yazılmış en büyük ansiklopediler arasında yer almıştır. Onun bu ansiklopedisi, tıbbın her mes'elesine temas etmekte olup, Yunan ve Arap müelliflerinin eserlerinden bir derleme mâbiyetinde ise de, bunların verdikleri bilgilere, kendi tecrübe'lerini de eklemek sû etiyile bir takım neticelere vararak kadîm çağda bilinenleri aşmıştır. Onun bu eseri de Latince 'ye tercüme edilmiş ve ilk baskısı 1486 (Brescia) 'da yapılmıştır. Buna müellifin klinik kayıtları da eklenirse, kendisinin bu sâhadaki değeri daha anlaşılır (tafsilât için bk. E. G. Browne,

Tıbb-i islâmî, Fars, tre. Mas'ûd Racab Niyâ, Tabran, 1337 bş., s. 64-67).

IV. (X.) asrın tanınmış bir çok tıp âlimleri (bk. Brockelman, *GAL*, *Suppl.*, I, 421 v.d.) arasında şöhret yapmış olan tabiblerden biri de 'Alî b. al-'Abbâs al-Macûsî ölm. 372=982) 'dir. Orta-çağ Avrupa 'sında Haly Abbas adıyla tanınmış olan bu tabibin, 10 ölümlü nazarî, 10 bölümü de tatbikî tıp ile ilgili olan eseri, *Kâmil al-şinâ'at al-tıbbiyya*, *al-Kunnûş al-malakî* veya *al-Kânûn al-'Azûdî fi'l-tıbb* adını taşımış ve İbn Sînâ'nın *al-Kânûn* adlı eseri yazılncaya kadar ebemmiyetini muhafaza etmiştir. Müellif, eserinin mukaddimesi mâhiyetinde olan ilk kısmında, kendinden önceki Yunan ve Arap müelliflerinin eserlerini tenkid süzgecinden geçirmiştir (muhtevâsı hakkında fazla bilgi için bk. E. G. Browne, *agn. esr.*, s. 71 v.d.). Burada bu asrın tanınmış göz hastalıkları tabiblerinden olup, göz sağlığı ile ilgili *Tazkirat al-kahhâlin* adlı eserden başka bu mevzûya dâir sual ve cevaplı *Masâ'il va acviba fi 'ilm şinâ'at al-kuhl* adlı bir eser de yazmış bulunan 'Alî b. İsa al-Kahhâl (ölm. 400=1010) 'i zikretmek yerinde olur. Orta-çağ Avrupa 'sında Abulecasis diye tanınan ve *K. al-taşrif liman 'aciza 'an'il-ta'âlî* adlı büyük tıp eserini yazmış bulunan İspanyalı Abu 'l-Kâsim Halaf b. al-'Abbâs al-Zahrâvî (ölm. 404=1013) de bu asrın meşhur tabiblerinden idi. Yazmış olduğu eser Latince 'ye çevrilmiş ve ilki Venedik (1497) 'te olmak üzere, Avrupa 'da müteaddit baskıları yapılmıştır (krş. Brockelman, *agn. esr.*, *Suppl.*, I, 425).

IV. (X.) asrın son çeyreği ile, V. (XI.) asrın ilk çeyreği arasında yaşamış bulunan İbn Sînâ, büyük bir filozof olduğu kadar, aynı zamanda meşhur bir tabib idi.

İbn Sînâ'nın tıp ile ilgili 8 eseri manzum olup, bastalığın 25 alâmeti, sağlık kaideleri, denemiş ilaçlar ve teşrihe dâir intibahlarını ihtivâ eder. Bu eserlerin bir kısmı matbûdur (bk. Brockelman, *agn. esr.*, *Suppl.*, I, 823).

İbn Sînâ'ya, tıp sâhasında en büyük şöhreti te'min eden, biç şüphe yok ki, *al-Kânûn fi'l-tıbb* adlı eseridir. Zş kitaba bölünmüş olan bu eser, sâdece kadîm tıp ilmi ile müslüman tıp ilmine dâir yazılmış eserlerdeki mâlûmatı ihtivâ etmekle kalmayıp, bir çok noktalarda da onları aşar. Bu eser, kendinden sonraki dünya tıp ilmi üzerinde altı asır mutlak bir bâkimiyet te'sis etmiş (bk. mad. İBN SİNÂ § g) ve Latince 'ye tercüme edilip, muhtelif baskıları (1473-1500) yapılmıştır. Asrın bu meşhur tabib ve tıp müelliflerinden sonra, 'Ubayd Allâh b. Cibrîl b. Bahtîşû'î (ölm. 450=1058 civârında) 'yu, İbn Boḫlân (ölm. 460=1068 civârında) 'yu, İbn Boḫlân (ölm. 460=1068 civârında) 'yu,

rında) 'i, ikinci Buḫrat olarak tanınan 'Abd al-Rahmân b. 'Alî b. Abî Şâdik al-Nisâbüri (ölm. 460 civârında) 'yi, Muhammed b. 'Alî al-İlâkî (ölm. 536=1141) 'yi, halife al-Muktadir'in tabibi Sa'id b. Hibat Allâh (ölm. 495=1101) 'i zikretmek lâzımdır (eserleri için bk. Brockelman, *agn. esr.*, I, 885-888).

VI. (XII.) asrın tanınmış tabibleri arasında İspanya 'da Sevilla 'da tabib bir âileden gelen Abû 'l-'Alâ Zuhr b. 'Abd al-Malik al-İşbili al-lyâdi 525=1131), Toledolu İbn al-Vâfid (Avrupa 'daki şekli Aben Guefit), Tunus 'ta Kayravan 'dan İbn al-Cazzâr ve bu asrın tanınmış feylesof ve tabihlerinden olup, Orta-çağ Avrupa 'sında Averroes diye tanınan Kurtuba 'lı İbn Rüşd (b. bk.) 'ü, Salâh al-Dîn-i Ayyûbî'nin tabibliğini yapmış bulunan Mûsâ b. Maymûn'un isimlerini zikretmek gerekir. Bu asrda bir takım Farsça tıp kitaplarının mevcudiyetine de şahit olmaktadır. Bu arada Zayn al-Din İsmâ'il al-Curcânî'nin, yayıldığı hâkimiyet sâhasına nisbetle *Zahîra-i Hvârizmşâhî* adlı eseri zikre değer. İbn Sînâ'nın *al-Kânûn* 'u büyüklüğünde olan bu eser, 9 ciltten ibâret olup, muhtelif hastalıklar (kalp, istiska v.s.) ile onların tedâvilerinden bahseder.

VII. (XIII.) asrda İbn al-Bayḫâr diye tanınan ve tıbbî nebatlar üzerinde araştırmalar yapmak için Anadolu ve Mısır 'a kadar giden, bu sâhadaki şöhretinden dolayı Dioscorides II. adını alan Ziyâ' al-Dîn Abû Muhammed Abd Allâh b. Ahmed al-Malakî al-Andalusî *Kitâb al-Câmî mufradât al-adviya* ve *Muḡnî fi'l-adviya* adlı eserleri ile şöhretini asırlar boyunca devam ettirmiştir.

Bu asır aynı zamanda meşhur tıp âlimlerinin bal tercümeleri ile ilgili eserlerin yazılması ile temâyüz eder. Bu çeşitli eserler arasında İbn Abî Usaybi'a ölm. 668=1270'nin *Uyûn al-anbâ' fi tabakat al-atibbâ'* 'sı ile al-Kiftî (ölm. 646=1247) 'nin tabiblerle birlikte feylesoflardan da bahseden *Târîh al-hukamâ'* 'sı başta gelir. Bunlara bu devirde yazılmış olup, İbn Hallikân'ın *Vafayât* gibi diğer umûmî hat tercümelerini de ilâve etmek gerekir. Zîrâ bunlarda meşhur tabiblerin hal tercümelerine de yer verilmiştir.

Bu devirde yaşayan Moğul hükümdarlarının tabibleri arasında Süryânî asıllı Barhebraeus (Abu 'l-Farac. ö m. 685=1286), bilhassa bu husûsiyetinden dolayı meşhur olmuştur. Kendisi ayrıca tıbbâ âit Araç'a ve Yunanca eserler; ana dili olan Süryânîce 'ye tercüme etmiştir. (Gregory Abu 'l-Farac, *Abû 'l-Farac tarihi*, tre. Ömer Rıza Doğul, Ankara, 1945, s. 30 v.d.). VIII. (XIV.) asrda ise bu işi İl-

banlı'lar zamanında meşhur vezir Raşîd al-Dîn Fazl Allâb yapmıştır.

VII. (XIII.) asırdan sonra islâm âleminde tıp ile uğraşanlar, İbn Sînâ ve diğerleri gibi meşhur eski tabiblerin eserlerinden faydalanmışlardır. Ve bu sâhada eskileri tamamlayıcı mâhiyette olmamakla berâber, yine bir çok eserler yazılmış ve mevzu, insan sağlığı ile ilgili olması dolayısıyla, eski ebemmiyetini kaybetmemiştir. Mısır 'da Mısırlı İbn al-Akfânî al-Anşârî al-Sahâvî (ölm. 749=1348), İran 'da İlhanlı hükümdârı Olcaytu Hudâbende devrinde (703-716=1303-1316) al-Hucandî, meşhur kelâmcî ve tabib olan Maḫmûd al-Şîrâzî (ölm. 730=1330), Osmanlılarda Sivaslı Abdullah b. Abdülaziz b. Mûsâ (ölm. VIII. [XIV.] asrın başları), Aydınlı Hacı Paşa Hıdır (ölm. 820=1417), Muhammed b. Hâceî Şîrvânî ölm. IX. [XV.] asrın ilk yarısı) Kanûnî Süleyman devri (926-974=1520-1566) ile Selim II. devrini (974-982=1566-1574) idrâk etmiş bulunan Muhammed b. M. al-Kavşunî (veya Kışûmî-zâda), önce Haleb 'te sonra İstanbul 'da sarayda hekimbaşlık etmiş bulunan Şâlih b. Neḡr Allâh al-Halabî (ölm. 1081=1670), Mehmed IV. devrinde (1038=1099=1648-1687), Feyzî efendi, Tunus 'ta Hıfşîler zamanında (796-837=1394-1433) yaşamış bulunan Ahmed b. 'Abd al-Salâm al-Şakâlî, meşhur Da'ûd b. 'Osman al-Antakî (ölm. 1008=1599), Hindistan 'da Lutf Allâh b. Sa'd al-Dîn al-Fârûkî ölm. X. [XVI.] asrın ilk yarısı) gibi hem tabib, hem de tıp müelliflerinin yetiştiğini görüyoruz.

Burada tıp ilmi ile ilgili bulunduğu için kısaca islâmda hastahânelerden de bahsetmek yerinde olur. Yukarıda tıp ilminin gelişmesinde hizmetleri geçmiş şahıslardan bahsederken Cündişâpûr 'da bir hasta ânenin bulunduğu işaret olunmuştu. İslâm dünyasında da bir takım zengin ve hayır-sever kişilerin hastahâne er (Farsça *bimâristan* „hastahâne“ kelimesinden kısıtılıp *mâristân* şekline sokulmuş) te'sis ettiklerine şahit olunmaktadır. Bu kabil hastahânelere dâir bilhassa VIII. (XIV.) asır seyyahlarından İbn Battûta (b. bk.) ve IX. (XV.) asrda bir takım şebir ve ülkeler hakkında bilgi veren al-Makrîzî gibi müelliflerin eserlerinde oldukça bol malzeme vardır. Bunlara göre islâmda en eski hastahâne olan al-Mâristân al-Kabîr al-Marşûrî Ahmed b. Tûlûn'un tavassutu ile 260 (873) 'da inşâ olunmuştur. Merkeze açık bulunan bu hastahâne de çeşitli hastalıklara ayrılmış kısımlar vardı diğerleri için bk. Corci Zeydan, *Medeniyet-i islâmîye*, tre. Zeki Magamiz, İstanbul, 1329, III, 371-375). Anadolu 'da Selçuk-

lular ve Osmanlılar tarafından te'şis olunan darüşşifâlar (Amasya, Kayseri v.s.) kurulmuştur (tafsilât için bk. Osman Şevki, *Bes buçuk asırlık Türk tıbbi tarihi*, İstanbul, 1341 [1925], s. 75—115). İran'da da meşhur vezir Raşid al-Din Fażl Allâh'ın İlhanlı hâkimiyet sâbasında bulunan bölgelerde bir takım bastabâneler kurduğu ve bunlara zengin vakıflar bağladığı mâlumdur (bk. E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 116—128).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İbn Abî Uşaybi'a, *K. 'uyûn al-anbâ' fi tabakât al-a'ebbâ'* (nşr. V. A. Müller, Königsberg, 1884); İsmâîlskandar al-Ma'lûf, *Tarih al-tıbb' ind al-Arab* (Şam, 1925); F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher* (Göttingen, 1890); L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (Paris, 1876), 2 cilt; J. Hirschberg, *Geschichte der Augenheilkunde II, Geschichte d. Aug. bei den Arabern*, (Leipzig 1905); M. Meyerhof, *Einige neuere Funde von Handschriften arab. Augenärzte zentralbl. für prakt. Augenheilkunde* 33, 1909, s. 321 v. dd.; E. G. Browne, *Arabian Medicine being the Fitzpatrick lectures delivered at the college of physicians in nov. 1919 and nov. 1920*, Cambridge, 1921 (Frans terc. H. P. J. Renaud), Paris, 1933; Hilton-Simpson, *Arab. Medicine and Surgery* (London, 1922); D. Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages* (London, 1926); A. Dietrich, *Medicinalia Arabica* (Göttingen); E. I. mad. TİBB; Bursalı Mehmed Tahir, *Türkle in ulûm ve funûna-hizmetleri* (İstanbul, 1327); A. Sübeyl Ünver, *İslâm tıbbetinde Türklerin yeri, Tedâvi kliniği ve laboratuvarı mecmuası* (İstanbul, 1935), sayı 19. (A. SÖHEYL ÜNVER.)

TİFLİ AHMED ÇELEBİ (?—1660), XVII. asır Osmanlı Türk şâiri ve meddâhı. Şeyhî, *Şakaik zeglî*'nde onun İstanbul'da doğduğunu söylerse de, diğer kaynaklar Tiflî'nin Trabzonlu olduğunu kaydeder. Kendisi Abdülaziz Efendi adlı bir zâtın oğlu olup, çocukluk devresinden itibaren şiir yazmağa başlamış ve bu yüzden de Tiflî mahlasını almıştır. Keskin zekâsından dolayı, şâir olmaktan ziyâde meddab ve nedim olarak şöhret kazanmıştır. Bu kabiliyetiyle Murad IV. 'a intisab etmiş, gümrük ve evkaftan kendisine ih-san edilen gelir sâyesinde de, müreffeh bir hayat sürmüştür. Bütün kaynaklar, şâirin, Sultan Murad'ın çevresinde *Şahnâme*'yi inşad ve nükteli olduğu kadar, mizâhî kıssalar da telif ettiğini kaydeder (Hind, İran ve Anadolu şaraylarında şehname-han ve kıssa-hanların

ehemmiyet ve mevkiî hakkında bir fikir edinmek için, bk. Köprülü-zâde Fuâd, *Türkiyat mecmuası*, I, 4 v.d., 10 v. dd.). Bu ifâdeleri te'yid eden Evliyâ Çelebî I, 671), boyunun uzunluğundan dolayı kendisine Leylek Tiflî denildiğini de ilâve eder. Melâmîye i Bayrâmîye tarikatine mensub olduğu ve İdrîs Muh-tâfî'nin müntesibi bulunduğu halde (Müstakim-zâde yazması, *Manâkıb-i Malâmîye i Bayrâmîye*, husûsî kütüphanemizde), sefiî bir hayat sürmüştür. Süleyman Fâik Efendi'nin *macmû'a*'sına göre, Koca Mustafa Paşa'da otururdu. Devrinin şâirleri ile münâsebetlerine dâir olan hikâyeleri meşhurdur. Safâî (*Tezkire*)'den, Eski Zagrahî Tarzî Mehmed Çelebî'nin, *Veşîyat-nâme* ve *Zîlat-nâme* adlı iki manzum risâle kaleme alarak, bunları Tiflî'nin eserleri olarak takdim ettiğini biliyoruz. Husûsî kütüphanemizde *Vaşıyat-nâme*'nin bir nüshası mevcuttur. Kendisini aynı zamanda Edirneli Güftî, manzum mizâhî tezkiresinde de zikretmektedir. Tiflî 1071 (1660/1661) senesinde vefat etmiş ve Silivri kapı dışındaki Hazret-Bâli civârına gömülmüştür. Ölüm tarihi, mezar taşına akıracısı Nazmî Mehmed Efendi tarafından bakkedilmiştir. Meşhur şâir Nâilî-i Kadîm de onun ölümüne tarîb düşürmüştür (Âsım tarafından *Zayl zubdat al-aş'âr*'da ve Şeyhî'de kaydedilen 1070 tarihi olduğu kadar, Safâî'de verilen 1074 tarihi de yanlıştır. Hammer, *Osmanische Dichtkunst*, III, 449 'da bu son kaynağa iatinâden 1074 tarihini gösterir; Rieu, *Catalogue of Turkish Mss. in the British Museum* s. 198'de aynı tarihi tekrarlar). Bununla beraber—Safâî'ye göre, bir divanı bulunan—Tiflî, şâir olarak pek de ihmâl edilemez. Şeyhî, Rızâ, Âsım ve Safâî gibi hal tercümesi müellifleri onu şâirler arasına idhâl ederler. Brit'ish Museum'da bir divanı mevcud olup (divanın muhtelif nüshaları için bk. Hamami-zâde İhsan, *Trabzon şâirleri* [el-yazması]'nden naklen Abdülhâkî [Gölpınarlı], *Melâmîlik ve Melâmiler*, İstanbul, 1931, s. 134), bu nüsha sâdece *gazaliyât*'ı ihtivâ etmektedir (Rieu, *Catalogue*, s. 198; Add. 7933, s. 18—53). Bu devirden intikal eden bir mecmuada müteaddit şiirlerine tesâdüf ediyoruz (Flügel, *Katalog der orient. Hss.*, Wien, I, 721).

Tiflî büyük şöhretini meddablık ve nedimlik hassalarına borçludur. XVII. asrın bütün kaynakları bu hususta mütefakk olup, XVIII. asır tezkirecilerinden Mirzâ zâde Sâlim ise, muâsır olan Kırımı'nın meddahlıktaki ustalığını tebârüz ettirmek için, onun hikâye anlatmakta Tiflî kadar mâhir olduğunu söyler ki, bu da Tiflî'nin şöhretinin hâlâ devam etmekte ol-

duğunu gösterir *Tezkire i Sâlim*, İstanbul, 1315, s. 568). *Macmû'a* müellifi Süleyman Fâik Efendisinde Tiflî'nin Osmanlı meddahlılarının en eskisi olduğunu söylerse de, yaptığımız araştırmalar bu mâlûmatın yanlış olduğunu gösterir. Mâmaf h, Tiflî'yi, Osmanlı meddahlılarının en meşhuru telâkkî edebiliriz. Bâzı eski mecmualarda, eserlerinden alınmış parçalara rastlanır; hattâ Tiflî ile Sultan Murad'a âit fıkrâlar son zamanlara kadar canlılıklarını muhafaza etmiştir Üniversite Kütüphanesi (nr. TY 1208 'nde ve husûsî kütüphanemizdeki diğer bir nüshada bulunan *Sansar Mustafa* hikâyesinde, Sultan Murad ve Tiflî eşhas olarak görürler. Yine meddahlının en eski hikâyesinden o'an *Hançerli Hanım* hikâyesinde ise, Tiflî ve Sultan Murad yer almıştır (*Ceride-i havâdis*'in nâşiri olan Ali, bu eski hikâyeyi *Hançerli hanım hikâye-i garibesî* adı altında *Ceride-i Havâdis*' Matbaası'nda tekrar neşretmiştir. Bu Ali'nin tercüme-i hali ve hikâyesinin bir ihlâsası için bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *TOEM*, 1928, nr. 96). Eski İstanbul'un içtimâî hayatının bilinmesi husûsunda fevkalâde bir değer taşıyan bu hikâyelerin, bizzat Tiflî tarafından mı meydana getirildiği, yoksa daha sonraki devirlerde kendisinin büyük şöhretini hatırlayan meddahlı tarafından adapte edilerek, Tiflî'nin isminin bunlara ithâl mi edildiği meselesi üzerinde durulabilir. Bu hususta kat'î bir cevap verilemezse de, bu meddab hikâyeleri, her bâl-ü-kârda Tiflî'nin ne kadar büyük bir şöhret keshettiğini göstermektedir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka bk. Şeyhî'nin *Şakâik zeyline* yaptığı *Vakâ'i al-Fuzalâ* adlı zeyl (İstanbul kütüphanelerinde muhtelif nüshaları mevcuttur. Müellifin oğ'u, babasının eserini itmam etmiş ve 1131 ile 1143 seneleri arasında yaşamış ulemâ ve şeyhlerin hal tercüme'lerini ilâve etmiştir; Ayasofya Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur, nr. 3198); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 63; Safâî, *Tezkire*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, nr. 2549; Zeyrek-zâde Mehmed Âsım, *Zayl zubdat al-aş'âr*, husûsî kütüphanemizde; Güftî, *Tezkire*, husûsî kütüphanemizde; Süleyman Fâik Efendi, *Mecmû'a* (bu *Mecmû'a* ve farklı yazmaları hakkında bk. *TM*, I, 35); Me'med Ali Aynî, *Ha-cı Bayram Veli* (İstanbul, 1343), s. 127; Köprülü-zâde Mehmed Fuâd, *Meddahlılar*, *TM*, I, 31—34; [Abdülhâkî Gölpınarlı] *Melâmîlik ve Melâmiler* (İstanbul, 1931), 130—135].

(KÖPRÜLÜ ZÂDE MEHMET FUAD.)

TİLİSİM, TİLSAM, aynı zamanda Grekçe τέλεσμα'dan *tilsim, tilism, tilasm* v.b., bir tilsim, yani astroloj'k ve sair sibirli işaretleri bâiz bir yazı veya üzerinde bu kabil yazılar ve bilhassa tutulma dâiresinden (ekliptik) veya takım-yıldızlardan şekiller ve hayvanlar bulunup, koruyucu ve kem gözü bertaraf edici sibirli muskalar o'arak kullanılan her hangi bir nesne. Kelimenin Grekçe ismi, onun muâzhar Helenistik devirdeki menş'ine delil teşkil ettiği gibi, ırfânî fikirler de, bu kabil muskaların umûmî kullanımına âşikâr olarak aksetmiştir. Hakîm Balînûs'ın *tilsim*'ların babası olduğu rivâyet edilir; yine rivâyete göre, kendisi müteaddit şehirlerle, fırtınalara, yılanlara, akreplere v.b. karşı korunmak için muskalar tevdi etmiştir. Ayrıca, muskaların hazırlanmasına dâir birçok kavâid de, Hermes Trismegistos'a atfedilir.

Bibliyografya: HAMÂİL madde-sinde verilen bibliyografyaya ilâveten kış. al-Bünî, *Şams al-ma'ârif* (Bombay, 1298); İbn Haldûn, *Muqaddima*, N. E., XXI, 171—196; J. Ruska, *Griechische Planetendarstellungen in arabischen Steinbüchern* (Heidelberg, 1919); H. Ritter, *Picatrix, ein arabisches Handbuch hellenistischer Magie, Vorträge der Bibl. Warburg* (1923); W. Gundel, *Sterne und Sternbilder im Glauben des Altertums und der Neuzeit* (1922), s. 281 v. dd.; J. Ruska, *Tabula Smaragdina* (Heidelberg, 1926), s. 98—105; Blochet, *Études sur le gnosticisme musulman*, RSO, II—VI (1908—1913); Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science* (New York, 1923); F. Boll, *Sternglaube und Sternedeutung*, 3 tabı (Leipzig, 1926). (J. RUSKA.)

TİRÂZ, TİRÂZ, bu kelime Farsça'dan alınmış olup, es'inde işleme, sonradan, hükümdar veya mümtaz şahsiyetlerin, san'atkârane sırma işlemelerle ve bilhassa şerit hâlinde kenar yazılarla süslenmiş elbisesi ve rîbâyet bu elbise veya kumaşların yapılıp, dokunduğu imâlâthâne mânasına gelmektedir. Müteâkiben „işlenmiş yazı şeridi“, ikinci olarak, sâdece üzerine yazı işlenmiş, sırmalanmış veya dokunmuş kumaş için değil, taş oyulabilen, mâden'e, mozayık, cam veya çini ile yapılabilen, yabut da ağaç üzerine hâkk edilebilen şerit şeklindeki kitâbeler mânasını da veren (krş. msl. al-Mağrîzi, *Hişâf*, II, 79, 212, 407) dâba umûmî „yazı kuşağı, yazı şeridi“ mânasını doğurmuştur. *Tirâz* tâbiri, sonra bilhassa, papirus imâlecilerinin resmi olarak, papirus ruloları üzerine kaydettikleri, is mürekkebi veya kısmen renkli (kırmızı, yeşil) mürekkeple yazılmış kitâbeler (ahid metinleri) için kullanılmış olduğu gibi,

papirus istihşâl edilen imâlâthâneler için de kullanılır. Bununla beraber, bu son iki mânâ husûsunda delillerimiz çok mahduttur (krş. J. v. Karabacek, *Die arab. Papyrusprotokolle*, s. 8 v. dd.; A. Grohmann, *Corpus Papyrorum Raineri*, I/II, nr. 175 [s. 170], 204 [s. 200], 214 [s. 209], 265 [s. 239], 270 [s. 242]); milâdî X. asrın ortalarında papirus imâlâtı bırakılıncaya, *tirâz*'ın bu iki mânâsı ortadan kalktı.

Üzerinde işlenmiş, dokunmuş ve sırmalı yazılı şeritler bulunan kumaşlar, perdeler ve elbiseler, yazılarının muhtevâsına ve elbiseyi giyenin içtimâî mevkiine göre iki sınıfa tefrik edilebilir. Bu iki zümreden birinde, sâdece, *Kitâb al-muvasşâh* (s. 167 v. dd.)'da toplanmış olup, kendileri ile zarîf ve kibar kişilerin elbiselerini süslemelerinden boşlandıkları kitâbelerde en son noktasına ulaşmış olan tamamıyla şahsî heves bahis mevzûdur; ikincisi, resmî bir vassa sâhip olup, bir mânâda bizim nişan tezyinâtımızla mukayese edilebilir. Bu yazı şeritleri, pervaz şeklinde, elbisenin üst kısmının bütün etrafına konulabilir ve birbirine muvâzî iki veya daha fazla sıra bâlinde düzenlenebilir, yahut da yakanın, kolun yukarı kısmı veya bilek veyahut nihâyet serpuş etrafına yerleştirilirdi; bunlar sâdece süs şeritleri olarak değil, fakat bizzât kumaşın deseninde süs şeklinde de dokunabiliyordu. Genişlikleri çok değişti. J. v. Karabacek (*Susandschird*, s. 84 v. d., not 56; *Papyrusprotokolle*, s. 26) 2 cm.'den 55 cm.'ye kadar bir genişlik tesbit etmek isterse de, aslında bu, bütün ihtimalleri ortadan kaldırmaz. Zîrâ Mısır türbelerinden gelen kumaş bakiyeleri üzerinde, genişliği bir santimden daha az olan *tirâz* şeritlerine sık-sık rastlanmaktadır.

İbn Haldûn'un *tirâz* müessesesi hakkında çok iyi bilgi sâhibi olduğu görülmektedir; ona göre, başmetmeab hükümdârın başmeti, ipek veya dibâdan elbiseleri için kullanılan kumaşların yazı şeritlerinde (*tirâz*), ismi veya kendine has işâretin ('*alâma*') konulmasında görüldüyordu: hattâ kitâbe metni, bir sırma veya çok parlak renkli iplik atkısı yardımı ile, kumaşla birlikte dokunmuştu. Hükümdarlık elbiseleri, böylece, onları giyen hükümdar âilesine mensup şahsiyeti veya kendisini şerefliendirmek, yahut kendisine yüksek hükümdarlık mevkîlerinden birini tevcih etmek için busûfî lutûf nişanesi olarak bu çeşit bir elbise vermiş olduğu kimseyi göstermek maksadı ile bu yazı şeridini bâizdi. Emevîler ve Abbâsîler devrinde, bu kabil şahısların elbiselerini yapmaya tahsis olunmuş kumaş imâlâthâneleri saraya yerleştirilmiş olup, *dâr al-tirâz* adını

taşıyordu. Bu imâlâthâneler, *şâhib al-tirâz* ünvanını taşıyan bir me'mur tarafından idâre ediliyordu; bu me'mur, işçilerin çalışmasına, makinelerin kurulmasına ve bu makineleri kullanan dokumacılara nezâret etmek, onlara ücretlerini vermek ve işlerin iyi yürümüne dikkat etmekle mükellefti. Hükümdarlar bu vazifeyi, sâdece mümtaz şahsiyetlerine ve azadlı kölelerden kendilerine itimat edilenlere tevdi ediyorlardı; İspanya Emevî halifeleri ve haleflerinde, kezâ Mısır Memlûk sultanları ile şarkta o devirde yaşamış İran hükümdarları için de vaziyet aynı olmuştur. Bu müesseseye ancak islâm hükümdarlarının inibitâtı nihâyet verdi.

İbn Haldûn tarafından verilmiş olup, burada ana batları ile nakledilmiş bulunan kayıtlar, Mısır'ın muhtelif yerlerinde (bilhassa Ahmîm, Antinoë, Erment, Asyût civârında al-A'zâm'da) imâl edilmiş olup, Berlin (Schlossmuseum, Kaiser-Friedrich-Museum ve Kunstgewerbemuseum), Leningrad, Paris (Louvre ve Musée de Cluny), Londra (Victoria and Albert Museum), Viyana (Österreichisches Museum für Kunst und Industrie ve Nationalbibliothek'de Archiduc Rainer'e âit papirus külliyyatı) ve bunlara hemen-hemen bütün Avrupa'ya yayılmış olup, kiliselerde ve manastırlarda muhafaza edilmiş bulunan zengin tekstil hazîne'lerinin de ilâvesinin yerinde olacağı, bir çok şahsî koleksiyonlarda mevcut islâm kumaş bakiyeleri ile tamamiyle te'yid olunmaktadır. İbn Haldûn tarafından verilmiş olan tafsilât, kendisinin kumaşları bizzât gördüğünü göstermektedir; zîrâ gerçekten de, istisnasız olarak, bütün bu kumaşlardaki yazı, zemin üzerinde çok renkli iplikler hâlinde gözükmeğe: Viyana'da Archiduc Rainer koleksiyonunun Inv. Ar. Lin., nr. 11 ve 19'daki keten kumaş parçalarının (nr. 19'un resmi J. v. Karabacek, *Führer*, s. 228 ve syn. mll., *Papyrusprotokolle*, s. 38'de bulunmaktadır) kırmızı ipekle işlenmiş bir kenar yazı şeridini gösterdikleri gibi, aynı koleksiyonun Inv. Ar. Lin., nr. 18'de, aksine siyah ipekle işlenmiş *tirâz* kitâbesi, kumaşın zemininde teccüssüm ettirilmiş; ince, güzel sırmalı dibâlarda kitâbe, ekseriya altın sırma ile işlenmiştir. Mevcut kitâbelerin metni de, İbn Haldûn'un kayıtlarını tamamiyle te'yid etmektedir. Hükümdarların isimlerine gelince, bunların bir kısmının isimlerini, sâdece bu kumaşlara dokunmuş ve işlenmiş olarak buluyoruz. Dayr al-A'zâm menş'li olup hâlen, Victoria and Albert Museum (Inv., nr. 769—1898, Guest, nr. 9, s. 395 v. d.; A. F. Kendrick, *Catalogue of Muhammadan Textiles*, s. 39)'da bulunan bir yeşil ipek Şam kumaşı (damasku), *Nâşir al-dunğâ va'l-dîn Muḥammad b. Ka-*

lâ'ân kitâbesini, Leningrad Müzesi'nde bulunan kırmızı ipekle işlenmiş bir keten kumaş parçası da Fâtîmî halifelerinden al-'Azîz Bi'llâh (hicrî 365—386; Guest, *J R A S*, 1918, s. 263, nr. 1) 'ın ismini taşımaktadır. Ekseriyâ hükümdârın ismi, mütad ünvanlara ilâveten, aynı zamanda İbn Haldûn'un zikrettiği (aş. bk.) şekilde sık-sık temenni ve sa'd (uğur) formülleri ile birlikte bulunmaktadır. 1924'te kitâbesini istinsah ettiğimiz, Kaiser-Friedrich-Museum'daki bir keten kumaş böyle olup, kırmızı dokunmuş ve etrafı, beyaz şeritle çevrili şu kitâbeyi ihtivâ etmektedir: *Bismi'llâh al-raḥmân al-raḥîm. Baraka min Allâh va-karâma li'l-halîfa 'Abd Allâh al-Muḥî li'llâh amîr al-mu'minîn, aṭâla Allâh bakā'ahu*. „Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla! Mü'minlerin emiri halife 'Abd Allâh al-Muḥî li'llâh'a Allah'ın bereket ve keremi üzerine olsun, Allah onun bekasını uzun etsin“ (krş. E. Kühnel, *Isl.*, XIV, 83). Kahire'deki Arap Müzesi'nde olup, üzerinde gri-mavi sarmalık dalları ve lotus çiçeklerinden ibâret deseni bulunan çelik mavisi bir ipek kumaş parçasının kenarında şu yazılar bulunmaktadır: *'izz li-mavlânâ al-sultân al-malik al-Nâşir naşir al-dunğâ va'l-dîn Muḥammad Kalâ'ân*. „Efendimiz sultan, hükümdar Nâşir, dünya ve dinin yardımcısı Muhammed Kalâ'ân“ (krş. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 272 ve resim 51; Falke, *Seidenweberei*, II, resim 366; A. F. Kendrick, *Catalogue of Muhammadan Textiles*, s. 41 ve levha XII, 957). Danzing'deki, Çin'de dokunduğu belli olup, yine Sultan Muhammed Kalâ'ân (ölm. m. 1340) için imâl edilmiş bulunan kumaş üzerindeki papaganların kanatlarında: *'izz li-mavlânâ al-sultân al-malik al-'âdil al-'âlim Nâşir al-Dîn*. „İzzet ve ikram âdil, âlim efendimiz Sultan Nâşir al-Dîn'e olsun“ (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 334; J. v. Karabacek, *Die liturg. Gewänder*, s. 141). Victoria and Albert Müzesi'ndeki atlas kumaş (O. v. Falke, *agn. esr.*, II, resim 368; A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 46) üzerinde, baklava biçiminde iki defa uç-uca (sağa ve sola açılan) birbirini tâkip eden: *'izz li-mavlânâ al-sultân al-malik* kitâbesi ve dört fiyong içinde birbiri ardından sağa ve sola açılan *al-Aşraf* kitâbesi bulunmaktadır. Kumaş, Memlûk sultanı al-Malik al-Aşraf Kayıtbay (saltanat müddeti: 1468—1496'a atfedilir. Bu resmî formüllerin bâzan *tirâz*'da geniş bir yer işgal ettikleri vâkidir. Erment menş'li, Guest'in *J R A S*, 1906, s. 292 v. d.'da neşrettiği çok renkli ipekle dokunmuş şeritli keten bir elbise parçası (Victoria and Albert Museum, Inv., nr. 1381—1888; A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 10) üzerinde şu metni bulmakta-

yız: *Bismi'llâh al-raḥmân al-raḥîm, lâ ilâh illa'llâh, Muḥammad rasûl Allâh, 'Alî Valî Allâh şalâ... al-Mustanşir bi'llâh amîr al-mu'minîn, şalavât Allâh 'alayhi va 'alâ abâ'ihî [al-amm] a al-fahîrîn va-abnâ'ihî al-muntazarîn*. „Rahman ve rahim olan Tanrı'nın adıyla! Tanrı'dan başka Tanrı yoktur, Muhammed Tanrı'nın elçisi, 'Alî Tanrı'nın vekilidir... Mustanşir Bi'llâh, mü'minlerin emiri Tanrı'nın selât ve selâmı onun tertemiz olan dedelerinin ve beklenen oğullarının üzerine olsun“.

Çok kere de, bu resmî terkiplere ilâveten, imâl yerini, kezâ, mâlî şubenin veya *tirâz* atelyesinin idâresini deruhde eden vezir veya memurun, pek nâdiren dokumayı yapan san'atkârın ismini zikredilmiş buluruz. Viyana'da, Rainer koleksiyonunda Inv. Ar. Lin., nr. 19'daki dar bir keten kumaş parçasının üzerinde kırmızı ipekten işlenmiş şu kitâbe bulunmaktadır: *[Bismi'llâh al-raḥ] mân al-raḥîm. Baraka min Allâh, ni'ma va-sa'âda li-'Abd Allâh Ca'far al-imâm al-Muḥtadîr bi'llâh amîr al-mu'minîn, aṭâla Allâh bakā'ahu, mimma amara al-vazir Abū Aḥmad al-'Abbās b. al-Ḥasan*. „Rahmân ve rahîm olan Tanrı'nın adı ile! Allah'ın bereketi, nimet ve saâdeti Allah'ın kulu Ca'far, mü'minlerin emiri imâm al-Muḥtadîr Bi'llâh (Tanrı ömrünü uzun etsin) üzerine olsun (bu), vezir Abū Aḥmed al-'Abbās b. al-Ḥasan'ın emrettiğinin bir [kısmı]dır“ (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 38). al-Fustât'ta bulunmuş olup, Kahire Arap Müzesi kumaş koleksiyonundaki en babâ biçilmez eşyalardan olan *tirâz*'lardan (bk. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 271; E. Kühnel, *Isl.*, XIV, 83; al-Makrizî, nşr. Wiet, III, 214, not 5; Aly Bey Bahgat, *Les manufactures d'étoffe en Égypte*, s. 3), şu metni ihtivâ etmektedir: *Bismi'llâh. Baraka min Allâh li-'Abd Allâh al-Amîn Muḥammad amîr al-mu'minîn. aṭâla Allâh bakā'ahu; mimma amara bi-şan'atihi fî tirâz al-'amma bi-Miṣr 'alâ gaday al-Fazl Ibn al-Rabî mawlâ amîr al-mu'minîn*. „Allah'ın adı ile! Allah'ın bereketi Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri, al-Amîn Muhammed (Allah ömrünü uzatsın) üzerine olsun. Bu, Mısır (al-Fustât) resmî atölyesinde, mü'minlerin emirinin azatlı kölesi al-Fazl b. al-Rabî tarafından yapılmasını emrettiği şe, dir“ al-Fazl b. al-Rabî, İbn Tagribirdî (I, 598)'ye göre, 140 (757/758)'da doğup, 208 (823/824)'de ölmüş olup, halife Hârûn al-Raşid'in emiri ve veziri idi; Hârûn al-Raşid'in ölümünden sonra, baziileri (*ḥazâ'in*) ele geçirdi ve aynı zamanda hükümdar liyâkat alâmetleri olan cübbe, âsa ve mühür yüzüğünü de getirerek onları Bağdad'da halef tayin edilmiş olan al-Amîn'e teslim etti;

al-Amîn, mükâfatlandırmak için onu ağırladı ve kendisine işlerinin idâresini tevdi etti. O, al-Amîn'le vezîri olarak, bundan önce geçen *tirâz*'dan anlaşıldığına göre, halifeye mahsus kumaşların imâlîne nezâret etmek mecbûriyetinde idi. Bu zâtın, aynı zamanda, al-Makrîzî (*Hişaf*, I, 181, 226)'nin, Kâbe'nin bize kumaşını (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 35 v.d.) tavsif ettiği iki örtüsü (*kiswa*)'nın *tirâz*'ında da adı geçmektedir. Burada, üzerinde şu yazılar okunabilen kırmızı ipekle işlenmiş bir yazı şeridi ile birlikte, bir Sâmerâ keten kumaşını (krş. E. Kühnel, *Isl.*, XIV, 87 ve resim 3) zikretmek de lâzımdır: *Baraka min Allâh li-'Abd Allâh al-imâm al-Mu'tamid 'alâ 'llâh amîr al-mu'minin, aygadah Allâh; mâ 'umila bi-Tinnîs 'alâ yadî Yazîd Mavla (a) mîr al-mu'minin*. Bundan başka, önceki gibi hâlen Berlin Kaiser - Friedrich - Müzesi'ne (krş. E. Kühnel, *agn. esr.*, s. 85, resim 2) âit olup, ortada ve altta olduğu gibi, üstte de Kur'an'dan bir hüküm ihtivâ eden bir Ahîmî menşeli kumaşa şu ibâre bulunmaktadır: [*Bismillâh. Baraka min Allâh li-'Abd Allâh Hârûn amîr al-mu'minin ve san'at Marvân b. Hâdî* (?). Son misâl olarak, F. Fischebach, *Ornamente der Gewebe*, levha 144, 145 (sözde Regensburg'da İmparator Henri VI.'nin harmanisi)'de bir Sicilya Arap dokuması üzerinde bulunan, XII. asra âit bir *tirâz* kitâbesini daha zikrelelim. Orada ortada bulunan iki şerit üzerinde, *al-'izz va'l-naşr va'l-ikbâl*, 'izzet, zafer ve saâdet" ve sekiz köşeli yıldızın ortasında ise, *'amila ustâz 'Abd al-'Azîz*, 'Abd al-'Azîz usta tarafından yapılmıştır" (ayrıca krş. A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 66) ilâvesi görülmektedir.

Fakat çok kere *tirâz* kitâbelerinin metni, hükümdârın ismi o'maksızın, sâdece resmî ünvanından veya muayyen formüllerinden terekküp eder. Burada bir kaç misâl vermek kâfidir. Braunschweig Dükalık Müzesi'ndeki sırmalı dibâ koleksiyonu kısmında bulunan bir cübbe üzerinde bir çok kere tekrar edilmiş ve fiyonglarla ayrılmış yazı şeridinde şu ibâre bulunmaktadır: *'Izz li-mavlânâ al-sultân, halada mulkuhu* (O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 342). Kahire Arap Müzesi'ndeki bir ipek kumaş üzerinde, *'izz li-mavlânâ al-sultân, 'azza naşruhu* (krş. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 272), Guest, *J R A S*, 1923, s. 405'deki Victoria and Albert Müzesi'ne âit bir ipek dokuma kumaş üzerinde (A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 40), *'izz li-mavlânâ al-sultân al-malik al-nâşir* ve aynı müzede bir Gırnata kumaş üzerinde, *'izz li-mavlânâ al-sultân* (O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 372) ibâreleri bulunmaktadır. Bruzel'es (O. v. Falke,

agn. esr., I, resim 172)'deki, milâdî XI. asrın ilk yarısına âit çok meşhûr kumaş, her iki taraftaki kuşların kanatları üzerinde şu kitâbeyi vermektedir: *al-'izz al-dâ'im va'l-şabr va'l-davla li-şâhibihi*. Victoria and Albert Müzesi'nde, Inv., nr. 1235—1864'deki (Guest, *J R A S*, 1918, s. 264; A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 44 (milâdî XI/XII. asırlar)) Ön-Asya'da dokunmuş bulunan kumaş üzerinde, bu formülün sâdece bir kısmı, *al-'izz al-dâ'im* bulunmaktadır. Yukarda zikredilen *al-'izz va'l-naşr va'l-ikbâl* ekseriyâ yalnız bulunur (krş. O. v. Falke, *agn. esr.*, II, resim 338, 339, 340, 342; A. F. Kendrick *agn. esr.*, s. 66 ve levha 21). *Naşr min Allâh*, "zafer Allah'dan" temennisi, Guest, *J R A S*, 1906, s. 398, nr. 12—15'deki aynı müzenin bir çok kumaşları üzerinde bulunur (krş. A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 14); Kahire Arap Müzesi'ndeki, asâlet armalı bir keten kumaş üzerinde, kırmızı ipekle işlenmiş *al-'izz laka al-ikbâl al-Macîd*, 'izzet, ikbâl ve ululuk senindir" (Herz-Bey, *agn. esr.*, s. 274) formülünü bulmaktayız. Berlin Kaiser - Friedrich Müzesi'ndeki bir çift ejderba resmi ile süslenmiş bir kumaş, hükümdârın resmî ünvanını taşımaktadır; birbiri içine girmiş tezyinât dâireleri içinde, *al-'adil al-'âlim al-'âkil*, boğlukların içinde arma biçiminde tanzim olunmuş dâirelerin orta şeritlerinde *al-sultân al-muza'ffar* (O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, s. 63, resim 363); Danzing'deki bir kumaş üzerinde (XIV. asır) *al-sultân al-'âlim* ibâresi (O. v. Falke, *agn. esr.*, II, resim 358, 359) bulunmaktadır. Berlin Kunstgewerbe Müzesi'ndeki (O. v. Falke, *agn. esr.*, II, resim 377) İspanyol ipeğinden bir kumaş üzerinde *al-sultân al-malik*, Kahire Arap Müzesi'ndeki motifli bir kumaş üzerinde, gümüş tel ile kumaşa dokunmuş *al-sultân* (Herz-Bey, *agn. esr.*, s. 273 v.d.) ibâresi bulunmaktadır. Netice olarak, ekseriyâ, yalnızca kendileri *tirâz*'daki kitâbeleri teşkil eden dinî terkipleri zikrelelim. Nitekim Maastrecht'in aslanlı kumaşı üzerindeki de böyledir; aslanın göğüs nâhiyesinde [*al-mulk li-'llâh* (O. v. Falke, *agn. esr.*, I, resim 153) bulunur; diğerleri aynı mânadaki *al-amr lillâh* (*agn. esr.*, I, resim 187, 191) terkiplerini ihtivâ eder. Sık-sık kullanılan bir terkip, *al-baraka al-kâmila* (O. v. Falke, *agn. esr.*, I, resim 205'de bu terkip, sağa ve sola açılan hânedan arması tarzında yer almıştır) veya sâdece *baraka*'dır (*agn. esr.*, I, resim 202). Guest, *J R A S*, 1906, s. 399 (A. F. Kendrick, *Cat. of Muhammadan Textiles*, s. 18)'da Victoria and Albert Müzesi'ndeki (Inv. 613—1892) bir kumaş üzerinde *mâ şâ'a 'llâh kâna*, "Allah'ın istediği olur" terkipleri bulunur; aynı

kolleksiyonun bir çok diğer kumaş'arı üzerinde (*agn. esr.*, s. 396 v.d.) bulduğumuz sâdece parçalar hâlinde muhafaza edilmiş olan diğer bir dizi terkipten bahsetmiyebiliriz. Bu tarzın en güzel misâline hiç şüphesiz Cluny Müzesi'nde rastlanır: Bayonne'de 1853'de, bulunmuş olan (Inv., nr. 6526) bu kumaş, bir karış uzunluğunda altın harflerle güzelleştiler dokunmuş olup, islâmî imanın ikrânının bir kısmını ihtivâ eder. Bâzan bu kitâbeler, bâzı harflerin çıkarılması ile kısaltılmıştır (J. v. Karabacek, *Die liturgischen Gewänder*, s. 142 v.d.). *Tirâz*'lar arasında tarihli parçaların da bulunduğunu zikrelelim: Guest (*J R A S*, 1918, s. 407) tarafından negredilmiş olup, Louvre Müzesi'nde Engel-Gros koleksiyonuna âit *basmaloli* ve 448 tarihli parça gibi (krş. A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 10, nr. 861 ve levha 6). Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan 282 tarihli, halife al-Mu'tazid adı ile birlikte diğer biri, yine Guest (*J R A S*, 1906, s. 391; krş. A. F. Kendrick, *agn. esr.*, s. 35; G. Salles ve M. J. Ballot, *Les Collections de l'Orient Musulmans*, s. 74) tarafından negredilmiştir.

Daba yukarda *tirâz* yazı şeritlerinin, bir mânada garptaki tarikat mensuplarının kendilerine bas âlâmetleri ile mukayese edilebileceğine işâret olunmuştur. Bu neviden şeritlerle süslenmiş şeref elbiselerinin verilmesi, tıpkı para basmak gibi bir hükümdarlık hakkı idi. Bu neviden şeref elbiseleri vermek âdeti, şarkta her halde çok eskidir. Daba Firavunlar bile, kendilerine sâdik kimselere, bir altın gerdanlık ve diğer boşa giden eşya yanında, bir de elbise hediye ediyorlardı. Fakat, bu âdetin çok büyük bir vüs'at kazanması, sâdece islâmî devirde olmuştur. Önceleri devletin yüksek me'murlarının tâyin emri, bu şeref elbiselerinden biri ile birlikte verilmiş idi; diğer taraftan me'murlar bu elbiseyi, hiç olmazsa senede bir defa ve Memlûkların sarayında, Memlûklar ve devletin yüksek me'murları mütad olarak yılda iki defa—kışın ve yazın—kendî rûtbelerine uygun bir elbise ahyorlardı (krş. A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 220—223; Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, IV, 55). İbn Cubayr (*Rihâ*, s. 94)'e göre, Mekke'deki başlıca câmiin—ve her halde diğer büyük câmilerin—minberinde va'zedenlerin kisvesi altın süsle, aynı şekilde bir sarık ve ince şarb ketoninden tûlbend bir mendil ile birlikte siyah bir elbiseden teşekkül ediyordu. Devletin vâizlerine bunlar, halifenin elbise dâiresinden te'min ediliyordu; o halde bu, hükümdar tarafından tevâh olunmuş bir resmî elbise idi. Emirlerin bayramlar vesilesiyle giydikleri elbiseleri son derecede mutanant idi. Fâtîmîlerin elbiseleri, Dabîk kumaşlarından ve altın

tirâz şeritli serpuşlardan mürekkep idi; bütün bunlar, emirlere, halifelerin elbise dâiresi (*dâr al-kiswa*)'nden te'min edilmiştir (Makrîzî, *Hişaf*, I, 409, 427, krş. 440). Kalkaşandî (*Şubh al-a'sâ*, IV, 52 v.d.), emirlerin şeref elbiselerinin içinde sultanın lekâbı işlenmiş bir tûlbend ihtivâ ettiğini ve bizzat elbiselerinde de benzer kitâbeler bulunduğunu kaydeder.

Halifelerin, ta'cin kendisi için muhafaza ettiği bu bakka büyük bir ehemmiyet verdikleri, su-i istimallerden sakınmak için bütün imkânlarını kullandıkları anlaşılmaktadır. *Tirâz*'a ve onun imâlîne verilen ehemmiyet, msl. Hârûn al-Ruşid'in içinde Horasan eyâletinin al-Ma'mûn'a tevâhinden bahsedilen vasiyetnâmesinde, arâzi, posta ve beytû'l mâle âit vergi yanında ayrıca *tirâz* (*şuruz*) imâlâtânelerinin zikredilmiş olması vâkiasından istihrac olunmaktadır (krş. al-Azrakî, *Ahbar Mokka*, s. 162, 166). *Tirâz*'da hükümdârın adını zikretme vak'ası, butbede hükümdârın adını zikretme bâdisesi kadar hükümdarlık baklarını ifâde eder ve al-Ma'mûn kardeşi al-Amîn'e karşı isyan ettiği vakit, *tirâz* kitâbeleri üzerindeki halife lekabını bir tarafa bırakarak isyâna bağladı (İbn Tagrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira*, I, 544; ayrıca bk. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 25'deki diğer parçalar). Halifenin halefi tâyin olunca, ismi de *tirâz* kitâbelerinde yer almıştır (J. v. Karabacek, *agn. esr.*, ayn. yer.); bu sâdece kumaş ve elbise yazı şeritleri için değil, pap'rus tomarları için de varittir (krş. *Corpus Pap. Raineri*, III, c. 1/2, nr. 150, 158, s. 145 v.d., 153 v.d.). Bununla beraber, akidler üzerinde vezîrin ismi sık-sık bulunduğu halde, elbiseler üzerindeki *tirâz* kitâbelerinde isminin yer alması, galiba çok nadirdir; bu, orada vezîr için tamamiyle husûsî bir imtiyaz idi. İşte bu sûretle Fâtîmîlerden al-'Azîz Bi'llâh, vezîri Ya'kûb b. Yûsuf b. Killis (ölm. 380=990)'ın adını *tirâz*'daki kitâbeler üzerine kaydetmiştir. (al-Makrîzî, *Hişaf*, II, 6, 15, 284 son satır). Aynı şekilde Fâtîmî halifesi al-Musta'li Bi'llâh (bilâfeti 487—495=1094—1101), vezîri al-Afzal'in, Vatikan kütüphanesindeki (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 39) *tirâz*'lı bir dokumanın da te'yid ettiği gibi, *tirâz*'da isminin bulunmasını uygun görmüştür; ancak vezîrin, adını, halifenin hükümrânlığı tamamiyle muhafaza edilecek şekilde, "imam'ın adına" terkip tâkip eder. Daha sonra, hakikaten, yüksek me'murlar arasından husûsî *tirâz* imâlâtânelerine sâbip o'lanlar vardır. Böylece, vâli olarak, bir taraftan Vâsî'la Cündîşâpûr arasındaki diğer taraftan Sûs'dan Şehrîzûr'a kadar uzanan ülkelyi idâre eden 'Alî b. Ahmed al-Râsibî (ölm. 301=913/914), içinde, kendi

istimâ'î için kumaşlar dokunan en az 80 tırâz imâlâthânesi vardı (İbn Tağribirdî, *al-Nucûm al-zâhira*, II, 192; A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 293) ve Guest, *J R A S*, 1906, s. 394 (A. F. Kendrick, *Cat. of Muhammadan Textiles*, s. 43)'deki Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan Mısır ipeğinden bir kumaş (milâdî XI.—XII. asırdan sonra) parçası üzerinde sâdece *al-sayyid al-acal Naşr al-Davla Abû Naşr, aṭala Allāh bakā'ahu* „Ulu Efendi, Naşr al-Davla Allah ömrünü uzun etsin“ ibâresi bulunmaktadır; Louvre'da bulunup, G. Migeon'un *Syria* (1922), III, s. 41—43'de bir çalışmasını basrettiği muhteşem ipek kumaş üzerinde *'izz va ikbāl li'l-kā'id Abi Maṣṣūr Taṭakīn, aṭala Allāh bak [ā'ahu]* ibâresi yer almaktadır.

Halifenin bükümdarlık hakları, sâdece tırâz'lı elbiselerin kitâbelerinde ifâdelerini bulmuyordu. Kâbe'yi bir *kisva* ile örtme hakkı, başlangıçtanberi münhasıran balifeye âit idi (al-Kalkaşandî, *Ṣubḥ al-a'sâ*, IV, 57). Abbâsîler, her yıl, Bagdad'dan Mekke'ye bir *kisva* — bunlar bilhassa Mısır'da imâl edilmiş idiler — gönderiyorlardı ki, sonradan bu vazife, Mısır hükümdarlarının işi olmuştur. al-Kalkaşandî zamanında *kisva*, Maşhad al-Husayn'de, siyah ipek üzerine beyaz bir kitâbe ile, Zâbir Barḳûk'un saltanatının sonunda altın yaldızlı sarı bir kitâbe dokunmuştur. J. v. Karabacek, (*Papyrusprotokolle*, s. 35—39) bu cins *kisva*'lerin kitâbelerinin çok vâzıh bir tablosunu vermiştir. Bu kitâbelere göre, *kisva*'lerin imâli, ya halifenin doğrudan-doğruya kendisine tâbi vâliye emri üzerine ve vâlinin, tırâz imâlâthânelerinin bağlı bulunduğu mâsiye reisinin idâresi altında vuku buluyordu veya imâl emri halifenin veziri tarafından da verilebiliyordu (yk. bk.) Burada, Karabacek (*agn. esr.*, s. 37 v.d.) tarafından toplanılan metinler arasında, al-Ma'mûn idâresinde Alevî bir âsinin tırâz'ının bulunduğu işaret etmek yerinde olur. Fâtımî al-Mu'izz'in, 353 (964)'de, al-Makrîzî (*Hîṭat*, I, 417, 12 v. dd.; ayrıca krş. J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 33, 'nin tavsif ettiği çok renkli ipektен duvar halısı üzerine koydurduğu ithaf ibâresine de kısaca işaret etmek gerekir. Bu terkipler, ekseriyâ, al-Bayḥakî (*K. al-Maḥasin va'l-masāwî*, s. 499)'de, al-Kisâ'î tarafından verilmiş olan tafsilâta istinâden beklenebildiği gibi, elbise kumaşları üzerinde mütad olanlarla aynı zamanda zühre eder. Bundan başka, burada, Memlûk sultanlarının sözüm ona yazılı armalarının (krş. A. Mayer, *Das Schriftwappen der Mamlukensultane*, *Jahrb. d. asiat. Kunst*, 1915, s. 183—187) batırlattığı şey ile, tırâz

kitâbelerinin, msl. sık-sık tekrar edilen *'izz li-mavlânâ al-salṭân al-malik v. s. . . 'azza naşruhu* gibi, kalıplaşmış terkipleri arasında inkâr edilemeyecek münâsebetler bulunduğu bilhassa işaret etmek gerekir. Birbiri yanına konulan ve arma içinde hayvanların (krş. iki başlı kartal) tertiplenmesi gibi sağa ve sola açılan *al-Baraka al-kâmila* gibi kısa terkipli sık-sık rastlanılan arma biçimi sıra'ama, gösteriyor ki, tırâz'da da, bu terkiplerde bir nevi asâletten faydalanma, husûsiyle, bâzan kumaşlar üzerinde, süs çerçeve çiçekler içine sokulmuş veya bir armaya benzeyen (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 363 ve daha yk.) kalkanların orta çizgisi üzerine çizilmiş olarak rastlanılan hükümdar ünvanı vardır. Daha önce müteaddî defalar, sarayın ve kendilerine, Kâbe'ye âit örtül-rin de ilâve edilmesi gereken yüksek rütbeli me'murların ihtiyaçları için kumaş ve elbise imâlinin, husûsî sanâyie bırakılmamış olduğuna, fakat bilhassa geniş tesisler olarak gözükmesi gereken devlet imâlâthânelerinde vuku bulduğuna işaret etmiştik. Keten ve kısmen de ipek dokuma takımından Mısır başta geliyordu. Keten dokuma, bilhassa Delta'da temerküz etmişti: Tinnîs, Tûna Dimyat, Şaṭâ ve İskenderiye; bunlara Dabîk, Banşâ, al-Faramâ ve Damîra'yı ilâve etmek gerekir. Tinnîs, tıpkı Dimyat gibi, Dabîk'i ve Şarb tesmiye olunan ince keten tül kumaşlar tarzında, alaca nakışlı döşemelik kumaşlar istihâl ediyordu (Yâkût, *Mu'cam*, I, 882). Bu kumaşlar yüksek bir fiatta olup, altın sarmalı bir cübbe 1.000 dinara, sırmasız bir manto ise, 100—200 dinara geliyordu (İdrîsî, I, 320). İbn 'Abd Rabbîbî (*İkd*, III, 362)'ye göre, 5.000 dokuma tezgâhının bulunduğu Tinnîs'te, balife için çalışan bir imâlâthâne vardı; bunu, al-Makrîzî (*Hîṭat*, I, 181; krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 35)'nin de bize bildirdiği Kâbe'yi örtmek için imâl edilmiş örtülerin kitâbeleri, kezâ yukarıda zikredilen Samarrâ kumaşı da te'yid etmektedir. Nâşir-i Hüsrev'a göre, bilhassa Tinnîs'te sarıklar, takkeler ve kadın elbiselerinde kullanılan renkli *kaşab* kumaşları imâl olunuyordu — O, sultanın, imâlâthânelerinde dokunmuş kumaşların şahıslara verilmesine rıza gösterilmediğini güvenilir bir şekilde ifade etmektedir. Bir İranlı şehzâde bu kıymetli kumaşları kendisine bir elbise tedârik etmek için Tinnîs'e 20.000 dinar göndermiş ise de, hükümdar için muhafaza edildiğinden, gönderdiği adamlar hiç bir şey elde edememiş idiler. Tinnîs dokumasına âit bir husûsiyet, halifenin şahsî istimâline mabsus *badana* idi: bu, ipek imâlâthânesinden bitmiş olarak çıkan, kesne ve dik-

meye ihtiyaç göstermeyen bir elbise idi (krş. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 266 v. dd.; A. Mez, *Renaissance des Islâms*, s. 433). Tinnîs'de imâl edilen kumaşların ibracı çok mühim olup, 360 (970/971) senesine kadar, yılda 20.000—30.000 dinarlık bir meblâğa ulaşmıştı. Tinnîs idârî bölgesinin bir kısmını teşkil eden Tûna köyü, aynı kumaşlar yanında Kâbe için örtüler de imâl ediyordu (al-Makrîzî, *Hîṭat*, I, 181; J. v. Karabacek, *agn. esr.*, s. 36); burada bir tırâz imâlâthânesi de vardı. Dimyat, sâdece Tinnîs'tekinin aynı — gerçekten de beyaz renkli — değil, altın sarmalı ipekliler ve *balhi* denilen kumaşlar ('Ali b. Dâvûd al-Hatib al-Cavhari, yazma A. F. nr. 282, var. 69' krş. A. v. Kremer, *agn. esr.*, II, 289). kezâ diğer dokumalar imâl ediyordu. Şaṭâ'da, kisveler ve şaṭavî denilen kumaşlar çıkarılıyordu (al-Makrîzî, *Hîṭat*, I, 226, s. v. dd.). Kisvelerin, şüphesiz al-Makrîzî (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 36) tarafından bildirilen bir kisve kitâbesinin doğruladığı gibi, devlete âit olan bir tırâz imâlâthânesinde dokundukları bilinmektedir; şaṭavî'nin burada dokunup-dokunmadığı şüphelidir. Archiduc Rainer'in bir papirus koleksiyonundaki teşbirde (nr. 849; krş. J. v. Karabacek, *Führer*, s. 227) bir papirus üzerinde 6. satırda 20 altın kırat değerinde işlemeli bir şaṭâ baş örtüsü (*Mandil şaṭavî mu'lam*) zikredilmektedir. Tinnîs'inkiler kadar ince olmamakla beraber (al-İdrîsî, s. 320), şaṭâ kumaşlarının — kezâ Dabîk (Dabîk) ve Damîra'ninkiler de — fiyatı oldukça yüksek tutulmuş olabilir. Bu kumaşların Kıptiler tarafından imâli, burada her hâl-ükârda, devletin, dokumacının tezgâhtaki kumaş dokumaya giriştiği andan itibaren başlayan ciddi bir mürâkabesine tâbi idi (al-Mukaddasi, *B G A*, III, 213; krş. A. Mez, *agn. esr.*, s. 118; C. H. Becker, *Islamstudien*, s. 184). Kumaşa hemen resmî damga vurmak icâb ediyordu. Bunlardaki damga şeklini Rainer koleksiyonunda Inv. Ar. Lin., nr. 1'de bulunan *al-Malik al-Mu'izz* kitâbeli (krş. *Corpus Pap. Raineri*, III, Arap serisi, I/1, s. 59 v.d. ve resim 2) keten parçası üzerindeki kırmızı damgadan öğrenmekteyiz. Satış, ancak resmî olarak tâyin edilmiş bulunan tellallar tarafından yapıldı. Devletin resmî bir me'mûru, bütün satışları defterine kaydetmek mecbûriyetinde idi. Kumaş parçaları sâdece o zaman, sırasıyla katlayan ve bir kabuk (*kişr*, belki sâdece ambalajlık kaba papirus mânasına gelmektedir) dokumaya saran, sonra bunları balya yapan üçüncü ve nihâyet bu balya'arı bağlayan dördüncü işçiye geçirdi; bu işçilerden her biri, müayyen bir barç alırdı, nihâyet balya, rıhtımın kapısına

sevkolunarak, orada bir vergi alınır ve her biri balya üzerine kendi husûsî damgasını vururdu. Bütün bu ameliye, burada galiba, bir devlet işletmesinin mevcut olmadığını göstermektedir. Hiç olmazsa Delta'da, şüphesiz devlet veya saraya âit işletmelere dâima muvâzî olarak giden bir ev sanâiyini dikkate almak mecbûriyetindeyiz. İşçilerin durumu — kadınlar eğitiliyor, erkekler dokuyordu ve çalışma yerleri onlar tarafından kirâlanmıştı — sefil idi; günlük yarım dirhem ücret, hattâ hayatın en mübrem ihtiyaç'arı için bile kâfi gelmiyordu; bununla beraber Mısır'da bütün ücretlerin çok düşük olduğu bir hakikattir. İpek ve altın sarmalı kumaşlar, kezâ nefis keten *şarb*'lar, bilhassa daha Romalılar devrinde ipek dokumacılığında birinci derecede bir yer işgal eden ve içinde, Bizans sarayının bir haremi bulunan (krş. A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, I, 353) İskenderiye'de — ve Tinnîs, Dimyat ve Şaṭâ'da — imâl olunuyordu. Müslüman bâkimiyeti altında kumaşların deseni başlangıç devirlerdeki kadar ince olmamakla beraber, İskenderiye VIII. ve IX. asırlarda, sâdece Bizans'ın değil Roma'da Papanın da kumaşını te'min ediyordu (O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, 48, 51, 110); Papalardan bir çoğu ise bediye olarak kiliselere İskenderiye'de dokunmuş güzel süvâri kumaşları vermişlerdir. Tinnîs'te, Dimyat ve İskenderiye'de bulunup, saraya tâbi olan imâlâthâneler bilhassa Fâtımî halifelerinin ve haleflerinin elbise dolabının ihtiyaçlarını aagliyordu (al-Makrîzî, *Hîṭat*, I, 413; al-Kalkaşandî, *Ṣubḥ al-a'sâ*, II, 476; F. Wüstenfeld, *Geographie*, s. 175 v.d.) ve Abu'l-Fidâ' (*Târîḥ al-ḥamîs*, IV, 101) İskenderiye'deki *Dar al-tirâz*'in hükümdârın (*li'l-hâşş al-şarîf*) husûsî ihtiyaçları için çalıştığını zikreder (krş. J. v. Karabacek, *Die liturgischen Gewänder*, s. 195). Resmî büyük toplantılarda (al-Kalkaşandî, *agn. esr.*, III, 499) Fâtımî halifelerinin tahtını örtmek için imâl edilmiş bulunan perdeleri te'min eden Dabîk, keten ve sarık kumaşları ile meşhur olmuştu. Müellifler, bilhassa Makrîzî, Dabîk kumaşlarını sık-sık zikrederler. Bu kumaşların imâl sanâiyi, orada eskiden beri mevcut idi. Avusturya Müzesi'ndeki saçaklı, bolea işlenmiş uzun bir Kıptî kumaşı şehrin Kıptîce ismi olan *ṭḥîk* kitâbesini taşımaktadır (krş. J. v. Karabacek, *Die Theodor Graf'schen Funde*, s. 33; ayn. mll., *Katalog der Theodor Graf'schen Funde*, nr. 427). Kezâ imâlâthânelerin bulunduğu Banşâ şehrinin sâdece ismi bilinmektedir. Rainer koleksiyonunda (Inv. Ar. Lin., nr. 18) olup, J. v. Karabacek (*Papyrusprotokolle*, s. 39)'in tanıttığı, siyah ipek ile işlenmiş bir tırâz

parçası [*hazā mimma a*] *mara bi-amal fi tīrāz al-ḥaṣṣa Banṣā* „bu, onun Banṣā hassa imâlâtihânesinde yapılmasını emrettiği şeydendir. . .“ kitabesini taşımaktadır. O halde burada sâdece halife için çalışan ve hükümdar hassı olan bir ipek dokuma imâlâtihânesi vardı. Diğer papirüsler da bu şehrin adını bildirmektedir. Yukarı Mısır'da başlıca, Fayyûm bir tarafa bırakılırsa, dokuma imâlâtı (krş. al-İş-ṭabrî, *BGA*, I, 53; İbn Havkal, *BGA*, II, 105; al-İdrîsî, I, 124; A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, I, 353) sebebiyle meşhur olan al-Uṣmūnāyn ve yünlû kumaşlar imâl olunan (krş. A. Mez, *Die Renaissance des Islāms*, s. 432) Tabā da vardı. al-Babnasā busûsî bir yer işgal ediyordu. al-İdrîsî (I, 128) 'ye göre orada, şehrin adını taşıyan kıymetli dokumalar imâl olunuyor ve bu kumaşlardan hükümdarlar ile yüksek şahsiyetler için elbiseler yapılmakla berâber, mütad dokumalar da bulunuyordu. Takriben 30 arşınlık balyaların çifti 200 dinara kadar idi. Yün veya pamuk, kıymetli veya alelâde ber çeşit kumaş, müşterinin hangi kumaşı aldığından emin olması için cinsini gösteren bir işaret taşıyordu. Biz, Rainer koleksiyonundaki (teşhirde, nr. 849) bir papirüsde, fiyatların bir imâlî (listesi) 'ni bulmaktayız ki, buna göre, uzun bir Bahnasā baş kumaşı (*mandil bahnasî favil*) bir kırat altın değerinde idi. al-İdrîsî, maâlesef, saraya mahsus kumaşların bir *tīrāz* imâlâtihânesinden mi veya busûsî bir işletme imâlâtihânesinden mi geldiği busûsuna temas etmemektedir. 'Alî b. Dâvūd al-Ḥaṭīb al-Cavharî, A.F., nr. 282, var. 91a 'da, sık-sık bir *tīrāz Sa'id* 'den bahsedilmekte ise de, bu devlet imâlâtihânesinin Yukarı Mısır 'ın hangi kısmında bulunduğu işaret edilmemektedir. Bir tâlîh eseri olarak, bu bususta, Kahire Millî Kütüphanesi 'ndeki (Inv. nr. 96a-b) bir papirüsten faydalanılabiliyor ki, bu papirüsde, *al-Mutavakkal bi-tīrāz Uṣmūn va Anṣinā* olarak bir Rimāh b. Yūsuf 'un adı geçmektedir. Bu Rimāh b. Yūsuf, Uṣmūn ve Anṣinā *tīrāz* imâlâtihânesinin idârecisi olup, binaenaleyh bu iki işletmeyi birlikte idâre etmek mecburiyetinde idi: zâten aslında da ayrı olan bu isimde iki *kurā* daha sonra birleştiler (krş. C. H. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, I, 20). Kahire (al-Fuṣṭât) Arap Müzesi 'nde daha önce zikri geçen kumaşın gösterdiği gibi, daha Abbâsîler devrinde umûmî bir *tīrāz* imâlâtihânesi vardı. *Amma*, burada açık bir şekilde, halifenin emrine tahsis olunmuş işletmeye delâlet eden *ḥaṣṣa* 'nın zıddıdır. Kahire imâlâtihânesinin, al-Amîn zamanında sırf şahsî bir teşebbüs eseri olduğu mânâsına gelmez. Hükûm-

dârın beytûlmâline tâbi ve saray ile şabıslar için çalışan bir işletmeden de bahsedilebilir. Tafsîlât için de, mülkiyet mes'alesinin nasıl düzenlendiğini açık olarak asla idrak edemiyoruz. Her halde Karabacek ile hirlükte, vaktiyle zannedildiği gibi, saltanata münbasır bir hakkı kabûl etmenin yeri yoktur.

Daba Emevî ve Abbâsîler, *tīrāz* kitâbeleri ile süslenmiş dokumalar imâlîne ve ona bağlı hakların muhafazasına büyük bir itina göstermiş iseler de, tantana müptelâsı Fâtımîler idâresinde bu cins kumaşların imâlînin ehemmiyeti daha da artmıştır. Çok mâlûmatı bulunan İbn al-Tuvayr 'a istinâden al-Makrîzî (*Ḥiṭat*, I, 469) 'nın bize naklettiği rivâyet, fazlasıyla bunları tasvir etmektedir. Beytûlmâle tâbi meşhur İskenderiye *dâr al-tīrāz* 'ı yanında, Kahire 'de de halife al-'Azîz Bi 'llâh 'ın ballefleri devrinde, vezir Abu 'l-Farac Ya'kûb b. Yūsuf İbn Killis (ölm. 380=991) 'in evinde, aynı adla kurulmuş olup, ipek dîbâ kumaşları dokunduğu için (al-Makrîzî, *Ḥiṭat*, II, 104, 25 v.d.) *dâr al-dîbâc* da denilen bir imâlâtihâne vardı. Beytûlmâle tâbi bu işletmelerin başında, dâima, kadılar veya asker sınıfına mensup ve halife tarafından mümtaz kılınmış yüksek rütbede bir me'mur bulunurdu. Bu zâtın emrinde, *tīrāz* imâlâtihânesinin imâlâtının nakli ve bu iş için lüzumlu nakil vâsıtaları ile meşgul olmak için seçilmiş kimselerden ibâret bir bey-et vardı. Bu yüksek rütbeli me'mur, bir kısmını, *semsiye*, *badla* ve *badana* denilen elbiseler gibi hükümdâra mahsus elbiselerin teğkil ettiği imâlâtı ile getirdiği vakit, büyük izzet ve ikramla kabûl olunur ve kaldığı müddetçe, emrine hükümdârın abırlarından getirilmiş bir binek bayvanı verilir. Bu zat, ikametgâh olarak, daha al-Makrîzî zamanında harâbe hâline gelmiş bulunan, Câmî İbn al-Mağribî 'nin kapısı karşısındaki büyük kanalın kıyısı üzerinde bulunan Manzarat al-Ğazzâla 'dan faydalanıyor ve yabancı bey'etlere yapılan aynı misâfirperverlikten istifade ediyordu. Kıymetli elbiselerle birlikte balyalar saraya getirilince, *tīrāz* reisi, halifenin önünde durup, getirdiği her şeyi ona gösteriyor, halifenin busûsî mâbeyincisinin elinden geçen her parça üzerine dikkatini çekiyordu. Bu arzetme bitince, halife, başkalarının kabûl edilmediği—zîrâ bu, tek başına yapılan kabûle âit bir şerefti—bir merâsimle, ona bir hil'at giydiren ve sonra o, ikametgâhına gelirdi. Kendisi yerine oğlunu—veya kardeşini—vekil tâyin etme hakkına, ancak muayyen ve mahdud bâzı zamanlarda sâhipti. O, çok mümtaz bir mevki işgal ediyordu ve kendisinin ücreti ayda 70, vekilinin ise, 20 dinar idi. Kendisi şahsen

imâlâtı teslim etmeye gittiği ve imâlâtın balyalar masında müşâhit sıfatıyla hazır bulunduğu vakit, onun yerine vekili idâreyi eline alıyordu.

Şemsiye ve halifenin şabısına mahsus diğer eşya, *dâr al-tīrāz* toplantı salonuna getirildiği vakit, merâsimde, halk ayakta hazır bulunuyor, *tīrāz* reisi yerinde oturuyor, vekili de, vazifesini devretmek için reisin yanında ayakta duruyordu (ayrıca bk. al-Kalkaşandî, *Şubḥ al-a'sâ* III, 476; F. Wüstenfeld, *Geographie*, s. 175 v.d.).

Daha önce denildiği gibi, *tīrāz* imâlâtihâneleri, mallarının kıymeti yüksek olduğu için, devlete mühim meblağlar te'min ediyordu. Tinnis, Dimyat ve Uṣmūnayn şehirlerinin kasalarından, 363 (973/974) 'de Fâtımî veziri İbn Killis 'in idâresinde, bazîneye sâdece bir günde 200.000 dinar akıyordu (al-Makrîzî, *Ḥiṭat*, II, 6) ve altın sırma ipliği için masraf, 31.000 dinara ve hattâ al-Âmir bi-Aḥkâm Allâh devrinde 43.000 dinara yükseliyordu (ayn. esr., I, 469). Memlûk sultanları devrinde, bu vaziyet biraz değişmiş benziyor. İbn Haldûn (I, 223), en azından kumaşlar ve *tīrāz* 'la süslenmiş elbiselerin, kendi işletmelerinde ve saray imâlâtihânelerinde artık imâl edilmediğini, busûsî imâlâtihânelerde bir devlet nezâretinin habîs mevzuu olmadığını nakletmektedir. Devletin ihtiyacı olan kumaşları, ipek ve saf altından kendi işçileri dokuyordu.

Devlete âit *tīrāz* imâlâtihâneleri müessesesi, tabii olarak sâdece Mısır 'a münhasır kalmamıştır; bu müesseseye başka tarafta da rastlıyoruz Garba dönersek, Sicilya 'da Palermo 'da, bu imâlâtihânelerden birini görürüz. İbn Cubayr (*Rihla*, s. 329), *tīrāz al-malik* olarak tesmiye edilen hükümdar imâlâtihânesinde çalışan bir işlemecinin ismini nakletmiştir. Bu imâlâtihânenin faâliyetine şâbâdet eden başlıca parça, kiral Roger II. için 528 (1133) 'de işlenmiş cûbhe olup, daha sonra, bu, Alman imparatorlarının taç giyme cûbbesi olmuştur. Bu cûbbenin *tīrāz* kitabesinde, imâlâtihâne *hizânat al-malikîğa* olarak tesmiye olunmuştur (krş. F. Bock, *Kleinodien*, s. 29). Bu *regium ergasterium* (hükümdarlık imâlâtihânesi) milâdî XIII. asra kadar ince dokunmuş ipek kumaşlar vermiştir (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, 119, 121). al-İdrîsî devrinden itibaren İspanya 'da başta 800 tezgâbın çalıştığı ve paha biçilmez sırma işlemeli kumaşlar *sıḳlātân* dîbâları ile Cürçân ve İsfahan 'ın kiler biçiminde kıymetli ipek kumaşlar imâl edildiği Almeria başta olmak üzere bu sanâyide Murcia, İsbiliye, Gırnata ve Malaga da zikredilmelidir; Malaga 'da bir sırma dîbâ imâlâtihânesi vardı (krş. J. v. Karabacek,

Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe, s. 6; M. J. Müller, *Beiträge*, s. 5; F. Bock, *Geschichte der liturg. Gewänder*, s. 39 v. dd.).

Küçük Asya 'da, Selçukluların sarayında bir *tīrāz* imâlâtihânesi vardı; buranın kumaşlarından biri, Lyon Dokuma Müzesi 'ndeki altın sırmalı dîbâ olup, kenar biçiminde bulunan yazı şeridi Gıyâseddin Keybusrev I. 'in oğlu Sultan Alâeddin Keykubâd I. (saltanatı: 1298—1301) 'in adını vermektedir. Marco Polo (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, 106), bize Anadolu halkının sınaî gayretinden de bahsetmektedir; bunlar en güzel halılar ve zengin ipek kumaşlar dokuyorlardı. Suriye 'de Şam ve Antakya da dokuma sanâyii ile meşhur idi (krş. O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, 108; J. v. Karabacek, *Die liturg. Gewänder*, s. 196). Irak 'ta, başta Bagdad 'ı zikretmek gerekir; buranın busûsiyeti, Merv denilen (İbn al-Fakîh, *BGA*, V, 252) beyaz kumaşlar ve kezâ alt tarafları düğümlü kumaşlar ve sarık şalları (al-Muḥaddasî, *BGA*, III, 128) ve bilhassa ipek kumaşlar ile bütün garpte *baldachinus* veya *baudekinus* (O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, 108) diye tanınmış zengin bir şekilde süslenmiş altın sırmalı dîbâlar, karyola cibinlikleri idi. Buradaki ipek dokuma, en erken XI. asrın ortasına doğru buraya yerleşmiş bulunan Şüsterli bir ipek dokumacı muhâcir zümresine kadar çıkar (J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 28). A. F. Kendrick 'in *Burlington Magazine*, XLIX, 261—267 'de tanıttığı bir kumaş üzerinde, yukarda (iki defa arma biçiminde) şu *tīrāz* kitabesi bulunmaktadır: *al-baraka min Allâh va 'l-yumn va... „hereket saâdet Allahtandır ve...“, aşığda aynı şekilde tertip edilmiş li-şâhibihî Abū Naşr, mimma 'umila fi Bağdâd „Bagdad 'da imâl edilen bu, sâhibi Abū Naşr 'a âittir“. Muhtemelen burada bir devlet *tīrāz* imâlâtihânesi mahsûlünden bahsedilmektedir. Saray gerçekten de Mısır 'dan çok kumaş alıyordu, fakat Fâtımîler devrinde Mısır 'dan kumaş ihrâcı yasaklanmıştı (A. Mez, *Die Renaissance des Islāms*, s. 433).*

İran 'da ipek dokumanın parlak devri, gâliba, Şâpûr II. tarafından Elcezîre, Âmid (Diyarbakir) ve diğer Bizans eyâletlerinden getirilip, Sûn 'a, Şüster 'e ve Ahvâz 'ın diğer yerlerine yerleştirilen işçilerin buralara gelmeleri ile başlamıştır (krş. al-Mas'ûdî, *Murûc*, I, 124). Ketten dokumaları ile meşhur Fars eyâletinde, Mısır 'daki gibi, ticâret için olduğu kadar hükümdar için de çalışan msl. Fağâ 'daki gibi, imâlâtihâneler vardı; bununla beraber Şinîz, Cannâba, Tavvâc ve

1-Gundicān şehirlerinde hükümdarın kendisine ait işletmeleri vardı (İbn Havnkal, BGA, II, 213 v.d.; J. v. Karabacek, *Susandschird*, s. 106 v.dd.; al-İdrisi, I, 391, 399 v.d.). Daha sonra, keten kumaş imalatının başlıca merkezi olan Kazerûn „İran'ın Dimyat'ı" oldu ve bieri 500 (XII. asrın başlangıcı) 'e doğru bu imalat, iplik imalatı ve emtiânın nakli için mübim olan Rabbân kanalı, beytülmalın mülkü olduğu ve binâenaleyh sadece emire ait kumaş imâl eden dokumacılara açık bulunduğuna için Kazerûn'a bağlanmış oldu; orada da imalat devletin murâkabesine tâbi idi (krş. A. Mez, *ayn. esr.*, s. 434). Hûzistan (Sistan) da, dokuma mamûlleri ile, Fars kadar meşhur idi. Bilbassa ipek, dîbâ, kadife, sarık şalı, perdeler ve ağır (*hazz*) kumaşların imâl edildiği Şüster, hazineye tâbi olup, başında bir idâreci (*şâhib*) 'nin bulunduğu bir kumaş imalatbânesine sâhipti. Kâbe'nin örtüleri de Şüster'den gelen altın sırmalı kumaşlardan yapılmış idi ve gördüğümüz gibi bu örtüler Bagdad sarayı tarafından gönderilmişlerdir. Böylece, İbn Havnkal BGA, II, 175'deki Irak'ta hüküm süren herkesin, Şüster'de bir imalatbâne ile bir idârecisi (*şirâz va şâhib*) bulunduğuna dair kayıtların mânası anlaşılmalıdır (ayrıca krş. J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 30 v.dd.). Bundan başka, daha al-İdrisi zamanında kisveye mabsus kumaşlar Irak'da imâl edilmiştir (*Nuzhat al-muştağ*, I, 383). Sûs ve Kırkûb şehirleri Şüster'den daha az ehemmiyetli değildi. Beytûlmala tâbi bir işletmenin bulunduğu Sûs'ta, *hazz* ve ince ketenden kumaşlar imâl olunuyordu (al-İştahrî, BGA, I, 93; İbn Havnkal, BGA, II, 175; al-İdrisi, I, 383 v.d.; J. v. Karabacek, *Susandschird*, s. 107). Nihâyet, Sicistân'da da, bu bölgenin hükümdarı için çalışan ve hükümdarın büyük bir cömertlikle ihsân ettiği hil'at elbiselerinin imâl edildiği bir *tirâz* imalatbânesinin bulunduğu zikretmek gerekir (Yâkût, *Mu'cam*, III, 458).

Tirâz müessesesinin menşei hakkında maalesef kat'î doğruluğa ulaşılamaz. J. v. Karabacek (*Papyrusprotokolle*, s. 27) onu yabancı bir menşei'e muhtemelen Bâbil-Asûr menşei'ine götürmek istedi ve „Farsistân'da müslüman hükümdarların, mülkü olup, bir hazine inhişârı teşkil eden pek çok imalatbânenin ve

muhteşem elbise mağazaları (*hazz'in al-kisvât*) teşkilâtının sadece İran'dan tevârüs edilen hükümdara ait bir imtiyaz gibi telâkki edilebileceğini zannediyordu“ (*Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 20). Karabacek'in faraziyesi galiba İbn Haldûn (I, 222) 'un bize verdiği bir bilgi ile ta'yit olunmuştur: Ona göre, İran hükümdarları, daha islâmiyetten önce, elbiselerinin kenarlarını hükümdarların resimleri veya bunun için busûsî olarak yapılmış şekil ve nakışlarla süslüyorlardı; fakat islâm hükümdarları, sonradan bu süslerin yerine uğur terkipleri ile birlikte bulunup, isimlerini taşıyan kitâbeleri koydular. Karabacek'e göre, bu hususta islâm hükümdarları, kendilerinde müşterek bir menşei'e çıkan — G. Ebers (*Cicerone*, I, 205) 'in de, *tirâz* ile *clavus* arasında bir bağ kurduğu gibi — *tirâz* müessesesini buldıkları Bizanslılardan da müteessir oldular ve O. v. Falke (*Seidenweberei*, I, 77) de, *claus* 'la süslü elbisenin de, milâdî V. ve VI. asırlarda İranlılar tarafından taklid edildiği kanaatinde, büyük hükümdar Yezdigird'in elbisesinin meşhur kumaşı (milâdî 640'dan önce dokunmuştur; krş. O. v. Falke, I, 83, resim 105), *clavi* denilen ve Ahmîm gömleklerinde çok sık gördüğümüz gibi, omuzdan aşağı inen ve sırtta, arkaya doğru giden bu kendine has şeritlerin dokunmuş olduğunu göstermektedir. Garptan alınmış olan bu *clav* şeklindeki gömlek, Falke (s. 85) 'de bir yeni İran üslûbu alâmeti gibi görünmektedir ve Berlin Kunstgewerbemuseum (Falke, I, resim 107) 'daki çok tanınmış Sâsânî süvâri kumaşı ile bir mukayese, san'atkar tarafından bu süsün, Romalılara ait olmadığı ve hattâ hatâli şekilde tasavvur edildiği görüldüğü zaman, İran saray elbisesinin *clavi* 'lerden alınmış olduğunu galiba nakzeder. Burada, belki de şu an için haklarında yeter derecede vuzûha sâhip bulunmadığımız bağlar vardır. Bununla beraber, — senatörlük ve şövalyelik rütbe alâmeti olan — Roma *clavus* 'u bir Etrüsk menşei'e götürülmüştür (Pauly, *Real-Encyklopädie*, VII, stn. 4 v. dd., mad. *Clavus*) ve böylece bu dikkate değer müessesenin bir şark menşei'e sâhip olduğu fikrinin mutlak olarak reddedilmemesi gerekir. *Tirâz* kenarlarının dış tarafında, kadim *clavi* hâtiiraları oldukça geç bir zamana kadar muhâfaza olunmuştur. İşte bu sûretle A. F. Kendrick (*Catalogue of Muhammadan Textiles* levha 7) tarafından nesredilen 921 ve 922 tarihli iki Eyyûhî ve Memlûk nümûnesi, kısmen değişik bir süsle, Kıptî dokumaları (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, resim 26) ile aynı şekli ve daha önce milâdî VII. asra ait uzun bir Kıptî kumaşının (krş. A. Riegl, *Die ägyptischen Textilfunde*, s. 48 'in karşısında levha 9; burada *Mezâmir*, XLIV, 10 kullanılmış olduğu görülür) kenarına şekilli veya iki yazı şerit süsü taşıyan bir şerit çekmekten ibâret olan âdeti göstermektedir. Mısır sanayiinde, islâmî devirde bile, bilhassa dokuma imâlî için Kıptîlerin kullanılması, eski imâl âdet ve şekillerinin muhâfaza edilmesine vesile olmuştur. Islâmî kumaşlarda da, yazı şeridinin kırmızı ipekle işlenmiş veya dokunmuş olması dikkate şâyandır. Bu rengi tercih, belki de Romalılara ait *clavi* 'lerin umumiyetle erguvan renkli olmalarından gelmektedir. *Princeps* (Sena listesinin başında bulunan) 'in *atus clavus* ile birlikte senatörlere mansıp tevcih etme imtiyâzı, bunun gibi, erguvan renkli kumaşın hükümdarın emrine tahsis edilmesi vâkıası ve altın sırmalı şerit imâlinin, 369'dan itibaren harem dâirelerine karşı, her balde islâm halifelerinin *tirâz* ve bu imtiyaz atfı üzerindeki hakkı ile muvâzilikler arzeder. Bununla beraber, harem dâireleri müessesesi, islâmiyet dâhilinde taklit edilmemiştir. Sadece Kahire sarayında, halîfeye mahsus elbiselerin, bir kâhya kadın idâresinde 30 câriye ihtivâ eden bir harem dâiresinde, son bir defa gözden geçirildiği ve bir müddet devam eden bir müessesesi vardı (C. H. Becker, *Islamstudien*, I, 183 v.d.). *Tirâz* müessesesine islâm ülkesinde, her balde erkeğin bir zamanda, Emevîler devrinde sâhid olunmuştur. Bunu, Abd al-Malik devrinde meskûkat islahâtı ile resmî vesikaların Arapça yazılması hakkındaki al-Kisâ'i 'nin rivâyeti göstermektedir. Gerçekten de şimdiye kadar, Emevî hânedânından yalnız bir halifenin adı — muhtemelen Marvân II. — bir Ahmîm ipek kumaşında görülmüştür ki, bu kumaşa şu kitâbe vardır: [*Abd*] *Allâh Marvân amir al-mu'minin* (A. R. Guest, *J R A S*, 1906, s. 390 ve A. F. Kendrick, *Catalogue of Muhammadan Textiles*, s. 35). Avrupa'ya büyük miktarda ithâl olunan islâm kumaşları ile birlikte, moda olarak, *tirâz* yazı şeritleri de getirtiliyordu. Daha *Parciol* (s. 231, 8) 'de Anfortas, serpuşunda Arapça bir *tirâz* şeridi taşıyordu ve yüksek rütbeli kilise mensûbu şahsiyetlerin islâm imanı ikrârını ihtivâ eden *tirâz* 'lı süsler taşıdıklarını görme, dikkat çekicidir. Bilhassa, İtalyan üstadların tablolarındaki Madonna 'nın elbiseleri üzerindeki *tirâz* kitâbelerinin bütün bir listesi, Sewell (*J R A S*, 1907, s. 164) 'de bulunmaktadır. Burada, René d'Anjou'nun *Livre du cœur d'amour épris* 1457'den sonra yazılmıştır) adlı eserinin Viyana'daki kıymetli yazmasında var. 2a'da, aşk ilâhının Arapça *tirâz* (mavi zemin üzerinde altın harflerle) şeritleri ile süslenmiş bir mavi gömlekle temsil edil-

diğini ve XVI. asırdaki iki Brüksel gobleni (duvar halısı) 'nin İbrâhîm peygamberi, kollarının yellerinde ve elbisesinin etrafında altın *tirâz* şeritleri ile gösterdiklerini ilâve edelim. Arapça yazı şeritlerinin, İtalya'nın şimalindeki ipek kumaşlar üzerinde tecmice taklid edildiği bilinmektedir.

Müellifin ilâvesi. Kendisine nasıl teşekkür edeceğimi bilemediğim Prof. G. Wiet, Kahire'de, yeni bir vesikalar kütlesini ihtivâ eden, *tirâz* bakımından zengin kitâbeli koleksiyonları, çok samimâne bir şekilde haber verdiği zaman, yukardaki madde yazılmış idi: Bu kitâbeler, şahsî koleksiyonlarda veya antikacılarda yahut da muhtelif müzelerde bulunmaktadır. Burada başta, bu son seneler esnâsında bütün bir kıymetli *tirâz* kumaş dizisi ile kumaş koleksiyonlarını zenginleştiren Kahire'deki, Arap Müzesi 'ni zikretmek gerekir; Atina'daki Benaki Müzesi 'nin mukayese kabûl etmeyen koleksiyonunu da zikrederim. Tabii olarak, ben burada, bu makalenin çerçevesi içinde, yüzü aşan bu metinlerden ancak en mübimlerini zikredebilirim.

Temennî terkipleri ile, hükümdarın adını ihtivâ eden *tirâz* kitâbelerine, burada Abbâsî ve Fâtımîler devrine ait bir kaçını ilâve edeceğim. İlk devre ait, Kahire Arap Müzesi 'nde üç *tirâz* vardır: Inv. nr. 8072; [*İzz min Allâh li'l-halîfa Ca'far mimmâ* (iki kelime eksiktir) *al-imâm al-Muqtadir bi'llâh amir al-mu'minin sanat 'aşara şalâs mî'a, gafara Allâh lahu (?) va-li vâlidayhi. 'İzz min Allâh li'l-halîfa Ca'far* „Halîfe Ca'far 'e Allah'tan izzet olsun. Bu, mü'minlerin emiri imam al-Muqtadir Bi'llâh. 'ın emrettiği şeyi teşkil eder, sene 310 (922/923). Allah ona anne ve babasına mağfiret etsin, halîfe Ca'far 'e Allah'tan izzet olsun“ (kitâbe açıkça tekrar edilmiştir). Inv. nr. 7961'deki *tirâz* kitâbesinde *besmele* 'den sonra şu ilâve gelmektedir: [*Baraka min Allâh li-'Abd Allâh Abi' l-'Abbâs Muḥammad al-imâm al-Râzi bi'llâh amir al-mu'minin ayyadahu Allâh sanat* „Allah 'ın bereketi, Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri Abu' l-'Abbâs Muḥammed, imam al-Râzi Bi'llâh 'a (Allah onu kuvvetlendirsün) olsun, sene Kahire'de Moritz Nahman koleksiyonuna ait kumaşlardan olmakla beraber, kitâbesi *ayyadahu* 'nun elifinde kalan bir nümûne, dikkate şâyandır. Üçüncü ve Abbâsîler devrinde bize kalan muhtemelen en muahhar kitâbe (Inv. nr. 8164) şu metni ihtivâ etmektedir: *Bismillâh al-raḥmân al-raḥîm. Baraka min Allâh [li-'Abd] Allâh A [bi] l-'Abbâs al-imâm al-Kâdir bi'llâh amir al-mu'minin [ayyada] hu Allâh* (üç-dört kelime eksiktir).

Fâtımîler devrine âit önce, Kahire'de Tano kolleksiyonundaki iki parçadan (A ve B) teşekkül eden bir kitâbe vardır: A. [al-Mali] k al-Hak̄k al-mubîn al-yakîgîn (böyle) al-hamd li'lâh rabb al-âlamîn va-şallâ All [âh]; B... [a] l-imâm al-Mu'izz (li-Dîn) Allâh amîr al-mu'minîn, şalavât Allâh 'alayhi va-'alâ abnâ'ihî al-fâhirîn. „Açık ve gerçek hakikat olan hükümdar, hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a olsun ve Allah'ın selât ve selâmı... B.... mü'minlerin emiri imam al-Mu'izz [li-Dîn] Allâh, Allah'ın selâtı onun ve temiz çocuklarının üzerine olsun...“ Paris Tezyinî San'atlar Müzesi'ndeki bir ikinci kitâbenin metni şudur: 1. [Bismi'llâh al-raḥmān al-raḥîm, lâ ilâh illa'llâh vahdahu lâ şarîk lahu... 2... Baraka min Allâh li-'Abd Allâh] h va valîgîhi Nizâr [Abi'l-Manşûr al-imâm al-'Azîz bi'llâh amîr al-mu'minîn]. Tırâz'da halife ve vezirinin adlarının birlikte verilmesi husûsunda da şu misâller zikredilebilir: Kahire'de Nahman kolleksiyonunda: Bismi'llâh al-raḥmān al-raḥîm; 'izz min Allâh li-'Abd Allâh Cāfar al-imâm al-Muktadîr bi'llâh amîr al-mu'minîn a'azzahu'llâh, mâ (a) mara'l-vazîr 'Alî b. 'İsâ bi-'amalihi şalâs va-şalâsmî'a Atina'daki Benaki Müzesi: Bismi'llâh al-raḥmān al-raḥîm. al-Hamd li'llâh [Rabb] al-âlamîn. Baraka min Allâh li'l-halîfa Cāfar al-imâm al-Muktadîr bi'llâh amîr al-mu'minîn, aṭâla Allâh bakā'ahu. Mâ amara al-vazîr Ḥamid b. al-'Abbās a'azzahu'llâh bi-Maşr 'alâ yaday Şafî' al-Muktadîrî mavlâ amîr al-mu'minîn sanat sab' va şalâsmî'a. Baraka. Kahire Müzesi (Inv. nr. 1): [Bismi'llâh a] l-raḥmān al-raḥîm; lâ ilâh illa'llâh vahdahu... 2... şalavât Allâh 'alayhi... va 'alâ abnâ'ihî al-muntazarîn. Mimmâ amara bi-'amalihi al-vazîr al-aca [il...]. (aynî kitâbe kısmen E. Kübnel, *Islamische Stoffe aus ägyptischen Gräbern*, s. 22, nr. 3132'de olup, levha VII, aradaki boşluklar, yukardaki gibi ikmâl edilmelidir). Russel Paşa kolleksiyonu: A 1. Bismi'llâh al-raḥmān al-raḥîm; lâ ilâh illa'llâh vahdahu lâ şarîk lahu, Muḥammad, rasûl Allâh... B 1... li-'Abd Allâh va valîgîhi Mâ'add... A 2... al-Mustangîr bi'llâh amîr al-mu'minîn şalavât Allâh 'alayhi. B 2 [va-'alâ abnâ'ihî al-fâhirîn va-'abnâ'ihî al-akramîn, mimmâ amara bi-'amalihi al-kaẓî al-a[call]... Kabire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 7966) içinde, Fâtımîlerden al-Zâbir ve al-Mustangîr'in veziri olup, 436'da ölen Çacıra'y'ın iami bulunan bir tırâz bilhassa ilgi çekicidir. Metin şudur: al-vazîr al-a'acall şafî amîr al-mu'minîn va ḥâlişatuhu Abū'l-Kā [sim 'Alî b. Aḥmad]... „Çok ünlü emir, mü'minlerin emirinin mahremi

ve dostu Abū'l-Kā [sim 'Alî b. Aḥmed]...“ Buraya Büveyhîlerden Bahâ' al-Davla Abū Naşr (krş. E. v. Zambaur, *Manuel de généalogie*, II, 212)'ın Elezire'de imâl edilip, Vasington'da George H. Meyer'in kolleksiyonunda bulunan bir ipek elbise üzerindeki bir tırâz da ilâve edilebilir. Kitâbesi şudur: A. [I] zz va-iqbâl li malik al-mulâk d... B. [Bah] â' al-Davla va-Ziyâ al-milla va-Giyâş al-u[mma] Abū Naşr b. 'Azud. C. al-Da]vla va tâc al-milla ṭâla 'umruhu... D. Istîmâl Abî Sa'îd Zādân Farrûh b. Âzâdmard al-Ḥâzin. „İzzet ve ikhâl bükümdarların hükümdârıdır... B. Bahâ' al-Davla ve ümmetin ışıgı, ümmetin [melcei, Abū Naşr b. 'Azud C. al-Da] v la, dînî topluluğun taci (ömrü uzun olsun)... D. hazinedâr Abū Sa'îd Zādân Farrûh b. Âzâdmard'ın kullanması için“. Bu kısmı, tırâz'da müstakil emirlerin Bagdad tarafından tâyini ile ilgili iki vesika ile bitirelim. Bu tırâz'lardan biri, Riano (*Industrial arts in Spain*, s. 254) ve Amador de los Rios (*Enseñas musulmanas*, s. 148) tarafından neğredilmiş olup, içinde İspanya Emevî bânedânı halîfesi Hişâm II.'nin adı geçmektedir; Basmala'den sonra şu ilâve vardır: al-Baraka min Allâh va'l-Yumna va'l-davâm li'l-halîfa al-imâm 'Abd Allâh Hişâm al-mu'ayyad bi'llâh amîr al-mu'minîn. Musanna yaldızlı iri küfi harflerle ikinci tırâz. Kahire'de, Moritz Nahman kolleksiyonunda bulunup, Zaydî imamlardan al-Manşûr Yûsuf b. Yahyâ (krş. E. v. Zambaur, *Manuel*, II, 122)'ya âit 57×52 cm. eb'adında bir dokumayı süslemektedir:... al-dâ'î ila'l-hak̄k amîr al-mu'minîn Yûsuf b. Yahyâ b. al-Nâşir... Aḥmad b. rasûl Allâh şallâ Allâh 'alayhim a'cma'în. Bu kumaş parçası, muhtemelen, mevcûdiyetine dâir daha aşağıda bir delil vereceğimiz San'a'daki, tırâz imâlâtâhânesinden gelmektedir.

Mısır'daki tırâz imâlâtâhânelerine gelince, Tinnîs'te şimdi, doğrudan-doğruya hükümdârın hazinesine bağlı imâlâtâhâne yanında umûma âit bir imâlâtâhânenin de bulunduğu doğrulayan kitâbelere sâhibiz: Birincisinin Atina'daki Benaki Müzesi'nde bulunan bir dokuma üzerinde zikri geçmektedir: 1... [lâ ilâh] illa'llâh; Naşr min Allâh li-'Abd Allâh va valîgîhi Nizâr Abî'l-Manşûr al-imâ [m al-'Azîz bi'llâh]... 2... [mâ amara... al-imâm al-'Azîz bi'llâh... şalavât Allâh 'alayhi... va-'alâ abnâ'ihî] al-akramîn bi-'amalihi fi'tirâz (aynen) al-ḥâşş bi-Tinnîs sanat... Bu sonuncu, Kahire'de Nahman kolleksiyonundaki iki kumaş üzerinde zikredilmektedir. Bu iki kumaştan birinde şu kitâbe bulunmaktadır: Bismi'llâh al-raḥmān al-raḥîm. Baraka min

Allâh li-'Abd Allâh Cāfar al-imâm al-Muktadîr bi'llâh amîr al-mu'minîn ayyadahu Allâh, mâ ama [ra al-vazîr] 'Alî b. 'İsâ bi-'amalihi fi'tirâz al-'amma bi-Tinnîs 'alâ yaday Şafî' mavlâ amîr a [l-mu'minîn], ikinci kumaş sâ-dece parçalar hâlinde bize intikal etmiş olup, şu ibâreyi taşımaktadır: [Ḥamid b.] al-'Abbās bi-'amalihi fi'tirâz al-'amma bi-Tinnîs 'alâ yadi Şafî' mavlâ amîr [al-mu'minîn]... İmâlâtâhâne aynı kolleksiyona âit 309 (921/922) tarihli bir kumaşa vâzih olarak işâret edilmiş olup, şu metni ihtivâ etmektedir: ... al-Imâm al-Muktadîr bi'llâh amîr al-mu'minîn a'azzahu Allâh, mâ amara al-vazîr Ḥamid b. al-'Abbās bi-'amalihi fi'tirâz Tinnîs 'alâ yaday Şafî' mavlâ amîr al-mu'minîn sanat tis' va şalâsm (i') a Muḥammad.

Tûna'da bir tırâz imâlâtâhânesinin mevcûdiyeti iki kitâbe ile isbat edilmiştir. Her iki kumaş, Atina'daki Benaki Müzesi'ne âittir. Bunlardan ketene dokunmuş olan biri, küfi harfleri ile şu şeridi ihtivâ eder: ... Manşûr Abî 'Alî al-imâm al-ḥâkim bi-amr Allâh amîr al-mu'minîn, şalavât Allâh 'alayhi va-'alâ abnâ'ihî al-fâhirîn va-abnâ'ihî al-akramîn al-aḥyâr va sallam taslîman. Mimmâ amara bi-'amalihi fi'tirâz al-'amma bi-Tânâ (aynen) sanat şamân va şamânîn va şalâsmî'a; la ilâh illa'llâh... in şa'a'llâh va'l-tavfîk bi'llâh, al-iqbâl min Allâh. „Mü'minlerin emiri Manşûr Abū 'Alî, imam al-Ḥâkim bi-Amr Allâh, Allah'ın selâtı ve selâmı ona, temiz babaları, çok kerîm ve bayırlı çocukları üzerine olsun, bu, 383 (998)'de Tûna'da halk tırâz imâlâtâhânesinde yapılmasını emrettiği şeydir. Tanrı'dan başka Tanrı yoktur. Tanrı isterse, başarı ve saâdet Tanrıdandır“. Daba iyi muhâfaza edilmiş bulunan ikinci metinde şu ibâre vardır: Bismi'llâh va-bi'llâh (aynen) al-raḥmān al-raḥîm; lâ ilâh illa'llâh al-malik al-hak̄k al-mubîn al-hamd li'llâh rabb al-âlamîn naşr min Allâh li-'Abd Allâh va valîgîhi al-Manşûr v. s... yukardaki gibi fi'tirâz al-'amma bi-Tânâ sanat tis'in va şalâsmî'a. Lâ ilâh illa'llâh... in şa'a'llâh. Di mi y a t için husûsî bir kolleksiyona âit bir parça üzerinde aşağıdaki vesikaya sâhibiz. Bu, kırmızı ipekten iri küfi harflerle 110 cm. uzunluğunda bir vesika olup, şu kitâbeyi ihtivâ eder: ... [iki kelime eksik] mimmâ amara bi-hi al-vazîr [Ab] u'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammad [iki kelime eksik] fi'tirâz al-ḥâşş bi-Dimyâṭ va car [a] 'alâ yaday Bişr al-Ḥâdim mavlâ amîr al-mu'minîn sanat sitt va tis'in va mi'atayn. Kahire Arap Müzesi'nde (Inv. nr. 7120) olup, üzerinde: ... mimmâ 'umila fi'tirâz al-ḥâşş bi-Madînat al-Bahna s] â kitâbesi bulunan kumaştan öğrendiğimize

göre al-Bahnasâ'da da bir umûmî tırâz imâlâtâhânesi vardı. Fayyûm (bu ismi emin bir şekilde tesbit etmek maalesef imkânsızdır)'da bir umûmî tırâz imâlâtâhânesinin mevcûdiyeti, Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 9061) bir kumaşın üzerinde bulunan muhteşem bir kitâbe ile ispat edilmiştir: ... da va nî'ma kâmila li şâhibihi; mimmâ 'umila fi'tirâz al-ḥâşş bi-şmâl (?) min kûrat al-Fayyâm. Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 7086 ve 8174) dokuma parçalarından, iki tırâz imâlâtâhânesinin ismini daha öğrenmekte işek de, izâbı henüz şüphelidir. Bu parçalardan birincisindeki mühim kısım şudur: mimmâ 'umila al-ḥâşş bi-Muḥammad b. Hilâl sanat [sitt] ḥamsîn mi'atayn ve ikincisinde [f] i'tirâz al-'amma s] [f] i sanat şalâs va 'işrîn [...]. Eğer noktaların sayısı neticeyi nakzetmezse, son isim Uşmûn olarak okunabilir. K a b i r e'deki tırâz imâlâtâhânesi, daha kat'î tâyin yapılmaksızın, hemen hepsi Moritz Nahman kolleksiyonuna âit 298 (910/911), 301 (913), 305 (917), 330 (941/942), 336 (947), 353 (964) tarihli bütün bir dizi parçalar üzerinde zikredilmiş bulunmaktadır. Aynı kolleksiyondaki üç tırâz kitâbesinde, tırâz al-'amma bi-Maşr (sene 302 ve 310, üçüncüsü tarihsizdir) ibâresi açıkça zikredilir. Bu metinlerden birini tafsilâtı olarak bildireceğim, çünkü bunda bir kisve'den habsedildiği anlaşılmaktadır: Bismi'llâh al-raḥmān al-raḥîm. Baraka min Allâh li-'Abd Allâh Cāfar al-imâm al-Muktadîr bi'llâh amîr al-mu'minîn ayyadahu Allâh. Mimmâ amara al-vazîr 'Alî b. Muḥammad fi'tirâz al-'amma bi-Maşr 'alâ yaday Şafî' mavlâ amîr al-mu'minîn sanat 'aşr şalâs mi'a [bir veya iki harf eksik] kisva.... Bu umûmî te'âsin dışında, bükümdârın şahsî ihtiyaçları için çalışan bir tırâz imâlâtâhânesi de vardı. Nitekim Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 7085) üzerinde kitâbe bulunan bir keten kumaş bunu göstermektedir: ... [a] mîr al-mu'minîn a'azzahu Allâh, mimmâ amara bi-'amalihi fi'tirâz al-ḥâşş bi-Maşr sanat arba' va ḥamsîn va mi'atayn. Bunun gibi Atina'daki Benaki kolleksiyonundaki parça üzerinde şu ibâre vardır: ... [a] mîr al-mu'minîn ayyadahu Allâh, amara al-vazîr [a] 'azzahu Allâh bi-'amalihi fi'tirâz al-ḥâşş bi-Maşr sanat ḥams [va-si] ttin va şalâsmî'a. Asıl mühim olan, Mısır'daki tırâz imâlâtâhânelerine dâir yeni delillerden maada, bu eyâletin dışında iki yeni imâlâtâhânenin de zikredilmiş olduğunu görmemizdir. Bunlardan biri, T a b e r i y e'de bulunuyordu; onun adı, 115×233 eb'adında hüyük bir seccâde üzerinde zikredilmiş olup, Atina'daki Benaki Müzesi'nde bulunmaktadır; biri yukarda, diğeri aşağıda ol-

mak üzere—95 cm. uzunluğunda iki satırdan ibâret olup, iki defa tekrar edilen, kestane renkli iri kûlî harflerle yazılmış şu k'tâbeyi ibtivalı etmektedir: *Baraka kâmila va nîma şâmila va-sâ'ada mûta vâşıta li-şâhibihi; mimma amara bi-'amalihî fî tîrâz al-hâşşa bi-Tabariya*. İkinci bir imâlât-hâne S a o 'â'da bulunup Arap Müzesi'nin bundan takriben 40 yıl önce elde etmiş olduğu, muhtozem yollu bir Yemen kumaşı üzerinde zikredilmiştir. Metin şudur: *Bismillâh al-raḥmân al-raḥîm va'l-ḥamd lillâh al-rabb al-'âla [mîn va sallâ] Allâh 'âlâ Muḥammad 'abdihi va rasûlihî [iki veya üç kelime eksik] Allâh va baraka. Baraka min Allâh va gumn va-sâ'a va nîma li-'Abd Allâh al-Ḥalîfa Ca'far al-imâm al-Muktaḍir bi'llâh am [îr] al-[mû min] nîn [a]lâ Allâh baḳâ'ahu va adâma a'zâzahu va salâmatahu. Mimma amara bi-'amalihî fî tîrâz al-hâşşa bi-Şan'â sanat ihdâ 'aşara va galâsmî'a*. Bundan, Abbâsîlerin, Yemen'in kumaşları ile meşhur idâre merkezinde, şahsî imâlât-hâneleri bulunduğunu anlamaktayız.

Bibliyografya: al-İştâhîrî, *BGA*, I, 53, 92 v.d.; İbn Havkal, *BGA*, II, 105, 175, 213 v.d.; al-Mukaddasî, *BGA*, III, 128, 213, 416; İbn al-Fakîh al-Hamâzânî, *BGA*, V, 252; al-İdrîsî, *Kitâb nuzhat al-mustâk* (Frans. tre. A. Jaubert), I, 124, 320, 352 v.d., 383 v.d., 385, 391, 399, 425, 427, 469; İbn Cubayr, *Rihla* nşr. W. Wirgth) Leyden, 1852, s. 81, 94, 126, 181, 309, 329; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 849, 882—887, 901; III, 458; al-Makrizî, *Hiṭat* (Bulak, 1270), I, 181, 226, 398, 400, 409, 413, 427, 440, 446, 452 v.d., 469 v.d.; II, 6, 79, 104, 113, 212, 217, 227, 284, 407 (nşr. Wiet), III, 213 v.d., 216; IV, 81; al-Kalkaşandî, *Subḥ al-o'sâ* (Kahire, 1914), III, 476, 499; IV, 52 v.d., 55, 57, 280; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Bulak, 1283), I, 124; İbn Haldûn, *Kitâb al-ibar* (Bulak, 1284), I, 222, v.d.; al-Azrakî, *Kitâb aḥbâr Makka* (nşr. Wüstenfeld), s. 162, 166, 183; Abu'l-Fidâ, *Târîḥ* (İstanbul, 1286), IV, 101; İbn Tağribirdî, *al-Nucûm al-zâhira* (nşr. T.G. J. Juynboll), Leyden, 1855, I, 544, 598; II, 192; İbn 'Abd Rabbihî, *al-İkd al-farîd* (Bulak, 1293), III, 362; al-Bayhaqî, *Kitâb al-mahâsin va'l-masûvî* (nşr. F. Schwally), Giessen, 1902, s. 499; al-Vaṣṣâ, *Kitâb al-muwaṣṣâ* (nşr. R. E. Brünnov), Leyden, 1886, s. 167 v.d.; M. J. Müller, *Beiträge zur Geschichte der westlichen Araber* (Münih, 1866), I, 5; 'Alî b. Dâvûd al-Ḥaṭîb al-Cavharî, *al-Durr al-ṣamîn al-manẓûm fî mâ varada fî Maşr va-a'mâlihâ bi'l-ḥuşûş*

va'l-umûm, yazma, Viyana Millî Kütüphânesi, MS. A. F., nr. 282, var. 69a, 69b, 71a, 91a; al-Cavâlîkî, *Mu'arrab* (nşr. Sachau), s. 102. F. Wüstenfeld, *Die Geographie u. Verwaltung von Ägypten* (Göttingen, 1879), s. 175 v.d., 193, 197; ayn. mll., *Geschichte der Foṭimiden-Chalifen* Göttingen, 1881), s. 130; F. Fischbach, *Ornamente der Gewebe*, levha 6d, 8a, b, 9b, 10, 15a, b, 18 v.d., 22—25, 29, 33—36, 47a, b, 62b, 71, 75a, 95, 96a, b, 97, 99, 100a, 104a, 106b, 107a, b, 129a, c, d, 131a, b, c, 136a, b, 138a, b, c, d, 144, 145a, b, 156a, 157c; M. Lanci, *Trattato della simboliche rappresentanze arabiche* (Seconda opera Cufica), Paris, 1845, II, 179 ve levha L; F. Boeck, *Die Kleinodien des heiligen römischen Reiches deutscher Nation*, s. 29; ayn. mll., *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters* (Bonn, 1859—1871), s. 33, 37, 39 v.d.; J. v. Karabacek, *Die liturgischen Gewänder mit arabischen Inschriften aus der Marienkirche in Danzig, Mittheilungen der K. K. Österr. Mus. f. Kunst u. Industrie* (1870), V, 141—147, 191—204 ayn. mll., *Die persische Nadelmalerei Susandschird* (Leipzig, 1881), 60, 82—86, 106—111; ayn. mll., *Über einige Benennungen mittelalterlichen Gewebe* (Viyana, 1882), I, 19 v.d., 28—33; ayn. mll., *Die Theodor Graf'schen Funde in Ägypten* (Viyana 1883), s. 31, 33, 36; ayn. mll., *Katalog der Theodor Graf'schen Funde in Ägypten* (Viyana, 1883), s. 46 v.d., 50 (*Mittheilungen des K. K. Österr. Mus. f. Kunst u. Industrie* [1883], XVIII, 541 v.d., 563); ayn. mll., *Zur orientalischen Altertumskunde II, Die arabischen Papyrusprotokolle, SB Ak Wien* (1908), CLXI, 8—14, 21—27, 35—39 (bu hususta krş. C. H. Becker, *ZA* [1908], XXII, 187—190); ayn. mll., *Papyrus Erzherzog Rainer, Führer durch die Ausstellung* (Viyana, 1894), s. 227 v.d., nr. 849; A. v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Viyana, 1875—1877), I, 353; II, 220—223, 289, 293; G. Ebers, *Cicerone durch das alte und neue Ägypten* (Stuttgart, 1886), I, 54, 205; A. Riegl, *Die ägyptischen Textlfunde im K. K. Österreich. Museum* (Viyana, 1889), s. 52 ve 48'in yanındaki levha 9; Aly Bahgat Bey, *Les manufactures d'étoffe en Égypte au moyen âge*, *BIE*, 1904 (6 nisan 1903'de verilen tebliğ); M. Herz Bey, *Catalogue raisonné des monuments exposés dans le musée national de l'art arabe* (Kahire, 1906), s. 265—277; A. R. Guest, *Notice on some Arabic inscriptions on textiles at the*

South Kensington Museum, *JRAS*, 1906, s. 387—399; ayn. mll., *Further Arabic inscriptions on textiles*, *JRAS*, 1918, s. 263 v. dd.; 1923, s. 405—408; R. Sewell, *Arabic inscriptions on textiles*, *JRAS*, 1907, s. 163 v.d.; O. v. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei* (Berlin, 1913), I, 15, 28, 47 v.d., 51, 77, 83—86, 106, 108, 110, 119 v. dd. ve resim 105, 107, 153, 162, 172, 187, 191, 202 v.d., 205; II, resim 334, 338 v. dd., 342, 355, 358 v.d., 363, 366, 368, 372, 377; R. Meyer-Riefstahl, *Early textiles in the Cooper Union Collection*, *Art in America* (1915), III, 231—254, 300—308; 1916, IV, 43—52; Amador de los Rios, *Reliquias de los musulmanos en Cataluña*, *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (1915), XXXIII, 173—212; G. Sangiorgio, *Le stoffe e le vesti tombali di Cangrande I della Scala*, *Bollettino d'Arte* (1921), I, 441—457; A. Mez, *Die Renaissance des Islams* (Heidelberg, 1922), s. 118, 432—434; G. Migeon, *Un tissu de soie persan du Xème siècle au Musée du Louvre, Syria* (1922), III, 41—43; E. Blochet, *JRAS*, 1923, s. 613—617. A. F. Kendrick, *Victoria and Albert Museum department of textiles, Catalogue of Muhammadan textiles of the medieval period* (London, 1924); krş. G. Wiet, *JA* (1925), CCVI, 341—344; C. H. Becker, *Vom Werden und Wesen der islamischen Welt, Islamstudien* (Leipzig, 1924), I, 182—184; E. Kühnel, *Tirâzstoffe der Abbasiden, Isl.* (1925), XIV, 82—88; ayn. mll., *Islamische Stoffe aus ägyptischen Gräbern in der islamischen Kunstabteilung und in der Stoffsammlung des Schlossmuseums* (Berlin, 1927); A. F. Kendrick ve R. Guest, *A silk fabrik woven at Baghdad, Burlington Magazine* (1926), XLIX, 261—267; G. Salles ve M. J. Ballot, *Musée national du Louvre, Les collections de l'Orient Musulman* Paris, 1928), s. 73—75; M. Dimand, *Egypto-arabic textiles, Bulletin of the Metropolitan Museum*, XXII, 275, 278; ayn. mll., *Dated specimens of Mohammedan art in the Metropolitan Museum of Art I, Metropolitan Museum Studies* (1929), I/1, 109 v.d. (A. GROHMANN.)

TIRHALA (Tricala, Trikkala), garbî Teselya'da (Yunanistan), bu hölgenin merkezi sayılabilecek mühim bir şehir. Deniz seviyesinden 150 m. yükseklikte, münbit ve geniş bir ovanın kenarında, dağ eteğinde ve Trikkalmos akar-suyunun kıyısındadır. Teselya'nın en büyük merkezi sayılan Yenişehir (Larissa)'ın 130 km. garbindadır. Antik devirdeki Trica şehrinden de pek uzak

ta değildir; ancak bu eski şehir, meşhur Asklepios mâbedi ile birlikte tamamen ortadan kalkmıştır. Romalıların Makedonya kralı Philipp aleyhine yaptıkları muhârebelerde bir takım kanlı bâdiselere sahne olan bu şehir, Orta-çağ'da da Bohémond ile Alexi Comnène'in mücâdele sâbasında bulunmuştu. Yıldırım Bayezid tarafından 1395'te hiç bir mukavemet görmeden, Yenişehir (Larissa) ve diğer bir kısım şehirlerle birlikte fethedilerek Osmanlı devletine ilhak edilmişti. Ancak, Fetret devrinde kaybedilen bu bölge, Murad II.'in Selânik'i Venediklilerden zaptettiği sırada (1431) tekrar ve kesin olarak alındı. Tırhala'nın, hattâ bütün Teselya bölgesinin fetih, idâre ve imârında Gâzi Turhan (Duraban) Bey'in (Rumeli fâtihlerinden Üsküp sancak-beyi Paşa-Yigit'in oğlu) ve daha sonra da onun oğlu Ömer Bey'in büyük rol ve hizmetleri olmuştur ki, bu ünlü akıncı âilesine Tırhala'da ilk Osmanlı hükümdarları geniş temliklerde bulunmuşlardır. Eski kayıtlarda Tırhala vilâyeti diye geçerse de, başlangıçtan itibaren Rumeli eyâletine bağlı bir livâ hüviyetinde idi. Tırhala'nın ilk mirlivâlerinden biri, Murad II. devrinde Edirne'nin korucularından sayılan ve sonradan Rumeli beyler-beyi olan Sinan Bey olmuştu. 1485—1490 senelerinde Rumeli eyâleti içinde Tırhala livâsının *gebrân* cizyesi denilen hristiyan reâyâdan alınan cizye geliri 9.345 akçe idi. Bu tarihlerde Serez, Karaferye, Drama gibi hölgelerle birlikte, Tırhala'da da çeltik mukataası öşrü vardı ve 891 (1486)'da bu mukataa diğerlerinden ayrılmış ve üç seneliği 20.000 akçeye verilmişti. Bayezid II. devrinde Tırhala mirlivâlığı mühim bir mevki olup, sancak-beyi Keyvan Bey'e hükümdar tarafından Dimetoka'da iki köy (Karlı, Kazancı) temlik edilmişti ki, o da bunları vakfetmişti (tafsîlât için bk. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*). Kanunî Sultan Süleyman devri bağlarında Tırhala livâsı dokuz kazadan mürekkepti: 1. Tırhala (mirlivâ Mehmed Şah Bey tasarrufunda idi; hâsılı 131.019 akçedir. 22 mahallede 265 müslim hânesi, 8 mahallede 343 zimmî hânesi, ayrıca 17 akıncı, 6 kürekçi ve 181 yahudi hânesi bulunuyordu. Tırhala nâhiyesi zeâmetleri arasında Mahmud Çelehî Vele-i Karaca Paşa zeâmeti de görülmektedir. 2. İnebahtı, hass-ı hümayündür (hâsıl 212.837 akçe). 3. Badracık, hass-ı hümayündür (hâsıl 107.293 akçe). 4. Alasonya, Mustafa Paşa (Çoban) tasarrufundadır (hâsıl 38.021 akçe). 5. Çatalca, İbrâhim Paşa (sadrâzam, Pargalı) hassıdır (39.912 akçe). 6. Dömeke, Piri Paşa tasarrufundadır (eski sadrâzam, hâsıl 60.393 akçe). 7. Yenişehir, mirlivâ hassıdır (hâ-

ledi. Bu sûretle al-Tirimmâh aiyâsete de karışmış oldu. Bütün bunların karşılığında, hâmisinden dolgun mükâfatlar aldı (*Divân*, s. 374—380).

Hicrî 102 (720/721) 'de Yazîd b. al-Muballab Irak'ta isyan etti; fakat Kûfe yakınlarında, hükümet kuvvetlerine karşı savaşıırken öldürüldü. Tamîmîliler Yazîd'in ölümüne çok sevindiler. Şâirleri al-Farazdak, bu hâdiseyi Tamîm için bir zafer telâkki ederek, kabîlesini nâmına medhiyeler, Yazîd b. al-Muballab ile Azd kabîlesi aleyhine de hicivler yazmaya başladı; al-Tirimmâh bu hâle kızdığından al-Farazdak'a şiir ile cevap vererek onu susturdu. Bu hususta bilbassa *Divân*'daki 4. kaside dikkate değer.

Hicrî 105 (723/724) 'de, yine aslen Yemenli Araplardan olan Hâlid b. 'Abd Allâh al-Kaşrî, Irak'a vâli tâyin edildi. al-Tirimmâh yeni vâli ile temâşa geçerek, kendisine parlak bir kasîde sunda ve ibsanlarına mazhar oldu (*Divân*, kasîde 13). Bundan dolayı, şâir hemen her sene, Kûfe'den Basra'ya giderek, vâli Hâlid'in huzûruna çıkar, yıllık mükâfatını alır ve Kûfe'ye dönerdi. Sonunda, hicrî 110 (728) yılından az bir müddet sonra, al-Tirimmâh Kûfe'de gözlerini hayata kapadı (*Divân*, önsöz, s. 13).

Yakın zamanda Çorum'da yazma nüshası bulunan ve 1968'de Şam'da neşredilen *Divân*'ı, al-Tirimmâh'ın bütün şiirlerini ihtivâ eder. Bu şiirler, asrının diğer şâirlerinininki gibi, klasik Arapça sayılan, o zamanın Çöl Arapçası ile söylenmiştir. Abû 'Amr b. al-'Alâ, al-Aşmâ'î, recez şâiri al-'Accâe ve onun oğlu recez şâiri Ru'ba'nın, al-Tirimmâh'ın şiirlerinde kullandığı dilin sâdeliği ve düzgünlüğü hakkında şüpheliye yandırıcı sözler söylemiş oldukları rivâyet edilirse de, bunlar hakikate uygun değildir (*Divân*, önsöz, s. 37—40). Nitekim, Zu'l-Rumma ve al-Kumayt gibi, hemen-hemen bütün o devrin büyük şâirleri hakkında da buna benzer bir takım sözler söylenmiş ve ithamlar yapılmıştır.

Divân'ındaki şiirlerinden, al-Tirimmâh'ın çok şerefli ve ciddî bir insan olduğuna anlaşılır. Bu şiirlerin büyük bir kısmı sanki medhiye ve hiciv mevzûlarına tabasis edilmiş gibidir. *Divân*'da bir de tasvir şiirlerinin çokluğu göze çarpar. Ancak, bu şiirlerin bemen hepsi, çöl hayatı, çöl manzaraları, bilbassa çölde geçen ve köpeklerle kovalamak sûretiyle cereyan eden yaban öküzü avı tertipleriyle ilgilidir. Bunun sebebi, al-Tirimmâh'ın çocukluk ve ilk gençlik çağının, daha önce de denildiği gibi, çölde geçmiş olmasına aranmalıdır. Hâricî fırkasına mensup bulunmasına rağmen, şâir-

rin bu fırka ile ilgili söylediği şiirlerin çok az oluşu dikkati çeker.

Bibliyografya: *Divân al-Tirimmâh* (nşr. İzzet Hasan Beydili, Şam, 1968; *Kitâb al-Ağânî* (Kahire, 1933), X, 148—153; İbn Kutayba, *Kitâb al-Şi'r va'l-su'arâ* (Kahire, 1944—1950); İbn 'Asâkir, *Tarih Dimâşk* (Zahirîye yazması, nr. 3372), VIII; *Hi-zânât al-adab*, III, 418; 'Aynî, *İkd al-cumân*, II, 276; *The Poems of Tufayl al-Ghanavî and Tirimmaḥ b. al-Hakīm* (nşr. F. Krenkow), Leyden, 1928.

(İZZET HASAN BEYDİLİ)

TİBB. [Bk. TIB.]

TİBBU. [Bk. TİPÜ SULTAN.]

TİBET. Çin'in cenup cihetinde bir memleket. Yâkût (*Mücam*, I...), Tubbat, Tubbit ve Tabbut şekillerinden birincisini tercih ederek verir. Tibet'e ve Tibet krallığına âit en eski Arapça kayıtlar, muhtemelen Türk menşeli'dir. Tibet'in bâkimi Hâkân tesmiye olunur; Tüpüt ve Tüpüt Kağan isimlerinin Orhon kitâbe-leri kadar eski olduğu kabul edilir. Tubbat'ın Sâbit ve Tubba'ya garip bir benzeyiş göstermesi Tibet krallığının Yemen menşeli olduğu hususundaki rivâyetlerin zübûruna sebebiyet vermiştir (krş. msl. al-Tabarî, I, 686, yk. bk.; Gardîzî, Barthold, *Otčet o poezûke v Sredngugu Aziyu*, s. 87 v. dd.). Tibet'e âit Arap kayıtlarında daha fazla efsâne unsurı mevcuttur; ilk olarak İbn Hurdâzbebe (*B G A*, VI, 170) 'te rastlanan, Tibet'teki her yabancıya hâkim olan izâhı kabil olmayan neşe ve gülme arzûsu, islâmî edebiyatta (krş. Nizâmî, *Sikandar-nâma*, Cavnûr, 1320, s. 226), hattâ Lbassa (Lhâsâ)'yı ilk olarak zikreden, Tibet'in elimizdeki en iyi tavsîfini yapan eserde (Anonim, *Hudûd al-'âlam*'ın metninde, *Comptes rendus de l'Acad. de Russie*, 1924, s. 73) de mevcuttur. Orada söylendiğine göre Lbassa'da bir câmi ve büyük olmamakla beraber, bir müs-lüman cemâati mevcut idi.

Orta-Asya'daki Arap istilâları devresi, Tibet iktidârının zirvesinde olduğu ve Çinlilere karşı ekseriyetle muvaffakiyetli harpler yaptığı zamana rastlamaz. Çin vekayinâmelerinde Araplar sık-sık Tibetlilerin ve Tibetliler de Arapların dostu olarak zikredilirler. Chavannes (*Documents sur les Tou-kiue [Turcs] occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 291) aradaki münâsebeti şu kelimelerle bülâsa eder: „Tibetlilerin Yaxartes vâdisinde Araplara yaptıkları yardımı Araplar Kaşgar bölgesinde onlara iade ediyorlardı.“ Çen-yuan zamanına (785—805) kadar Araplar Tibet'e karşı harp etmemişlerdi. Bundan böyle Tibetliler garba devamlı olarak ordular göndermek mecbûriyetinde kaldıkları

cihetle, Çin hudut bölgeleri bu ordulardan evvelce olduğundan daha az zarar gördü (E. Bretschneider, *On the knowledge possessed by the Ancient Chinese of the Arabs*, London, 1871, s. 10). Arap kaynaklarında ne ittîfâka, ne de yabancılaşmaya âit bir kayıt vardır. al-Tabarî'ye göre, âsî Arap Mûsâ b. 'Abd Allâh b. Hâzım, Tirmiz'deki hâkimiyeti esnâsında (15 sene; al-Tabarî, II, 1160, aş. bk.; 85 [704] 'e kadar) Hayâtila veya Habâtila [bk. mad. ÇİN] tarafından hücum uğradı (Balâzurî'nin müteakbil kısmında [s. 418] Tibetliler zikredilmez); hücum geri püskürtüldü. Ya'kûbî'ye göre (II, 362; kezâ *B G A*, VII, 301, aş. bk.), 'Omar II. (717—720) 'in saltanatında, Tibet'ten Horasan vâlisi Carrâh b. 'Abd Allâh'a Tibet'e bir islâm dinî hocası yollanması talebiyle bir sefâret hey'eti gönderilmişti. Bu işe Salîh b. 'Abd Allâh al-Hanafi'nin bu vazifeyle gönderilmiş olduğu rivâyet edilir. Aynı kaynaklarda (s. 479) halife al-Mahdî (158—169=775—785) 'ye inkiyad eden hükümdarlar arasında Tibet kralı da zikredilir. Hârûn al-Raşîd (170—193=786—809) saltanatının son senelerinde âsî Râfî b. Lays Semerkand'da hükûmete karşı baş kaldırdığında, Tibetli kuvvetlerce (*Canûd*) de desteklenmişti (*agn. esr.*, s. 528). Ma'mûn (198—218=813—833) 'un hükümdarlığında Tibet kralının islâmîyeti benimsediği ve ihtidâsının bir âlâmeti olarak Horasan'a altın bir taht üzerinde altın putunun sûretini gönderdiği söylenir. Ma'mûn bu putu Mekke'ye yoladı (*agn. esr.*, s. 550); vâli Yazîd b. Muhammed al-Mahzûmî bir isyan sırasında bu puttan altın sikkeler darbetti (s. 544). Tabarî (III, 815) 'de „Tibet Kralı Hâkân“ 'ın, 195—810—811 senesi vekâyiinde, al-Amîn'e hücum etmeden evvel düşmanlarından birisi olan al-Ma'mûn ile uzlaşmış bulunduğu zikredilir. 196 (811/812) 'da al-Fazl b. Sahl'e Hemedân'dan Tibet'e kadar olan şarkî eyâletlerin vâilliliği tevcih edildi (Tabarî, III, 841).

Arap coğrafyacılarının umûmiyetle Tubbat tâbiriyle küçük Tibet veya Baltistan [b. bk.] 'ı anladıkları görülmektedir. Tubbat'a Hoten [b. bk.] ve Badaşşân'dan, Vahân tarihiyle giden yollar vardı. al-Bîrûnî (*Chronologie*, nşr. Sachau, s. 271,8 'de Tubbat, *bayt* olarak okunmalı) ve Gardîzî (*agn. esr.*, s. 88) 'nin Cayhânî'den ictibas ettikleri irtifa farkından mütevellit dağ hastalığı hakkındaki hikâye Hoten-Tibet yoluna taallük eder (Tibet'e giden yol üzerinde bir hudut karakolu olarak Badaşşân'daki Cirm için bk. *B G A*, VII, 288, aş. bk.). Vahân'dan geçen yol için en tafsillatlı kayıtlar *Hudûd al-'âlam* (var. 25b) 'da verilir. Mâve-râünnehr'in bu istikâmetteki hudut kalesi ola-

rak, içiude Hintliler, Tibetliler ve müglümanların yaşadığı Semerkandak (muhtemelen „küçük Semerkand“ mânasına) isimli geniş kasaba zikredilir (*B G A*, I, 280, yk. bk., 297, aş. bk.). Tarihçilerin ve Tibet ile Çin (I, 208) arasındaki hudut müdâfaaları hakkındaki biz-zât kendi ifâdesinin zıddına olarak Ya'kûbî hiç kimsenin Tibetle barp etmediğini söyler (I, 204).

Bir islâm bükümdârının Tibet'e karşı ilk sefâri muhtemelen Bengalsultanı Muhammed Bah-tiyâr Helacî [bk. mad. BENGÂLE] 'nin, VI. (XII.) asır sonlarına doğru giriştiği harekâtıdır (metinde verilen 641 [1243/1244] tarîhi aynı kaynağın 602 [1205/1206] 'yi bu hükümdârın ölüm tarihi olarak vermesinden dolayı doğru olamaz). Bu sefer Minhâc al-Dîn Cûzeânî'nin *Tabakât-i Nâşiri* (nşr. W. Nassau-Lees ve Mawlawi Khadim Husayn ve Mawlawi 'Abd al-Hay, s. 153; trc. Raverty, s. 560 v. dd.; Elliot, *History of India*, II, 310 v. dd.) 'sine tasvir edilir.

Tihet (Tebet, Sebet, Sabet, Sibet) adı Bretschneider (*Mediaeval Researches*, II, 21) 'in aksine olarak muhtemelen Avrupa'ya Araplardan ayrı olarak, Moğul devresindeki Avrupalı seyyahlar vâsitasıyla erişmişti. Her ne kadar Tibet (Tubbat) daha XII. asırda Tudalâh Benjâmin (trc. Adler, s. 59) tarafından zikredilirse de, onun beyânı, muhtemelen o devirde, Avrupa'da mâlûm değildi. Benjâmin, şimdi zannedildiğine göre, sâdece Bagdad'a kadar gitti (J. K. Wright, *The geographical Lore of the Time of the Crusades*, New York, 1928, s. 282). Benjâmin, sâdece, islâm dünyasında, muhtemel olarak Yahudilerden, topladığı müphem bilgiyi verir; meselâ Semerkand'dan Tibet'e dört günde gidilebileceğini söyler.

Raşîd al-Dîn'in Moğul imparatorluğu hakkındaki büyük eseri de Tibet'e âit bazı kayıtları ihtivâ eder. XIII. asırda Plano Carpini (Burithabet) ve Çin kaynaklarında (krş. Bretschneider'in adı geçen eserindeki kayıtlar) zikredilen Buri Tubbat (Raşîd al-Dîn, *Trudi Vost. otd. Arh. Obsç.*, XIII, metin, s. 237) ismi başka islâm müverrihlerinde görülmez. Budizm'in yayıldığı Moğul devresinde daha VII. asırda Budizm'i kabûl etmiş olan Tibet, Moğul devresinden itibaren Budizm'in intişârında mübimdi) Raşîd al-Dîn (nşr. Blochet, s. 545) Budist râhipler arasında en büyük itibâra Tibetli râhiplerin sâhip olduklarını kâ'fiyetle ifade eder.

[Ögedey'in 2. oğlu Godan devrinde, 1239'da Moğullar Tibet'e hücum ettillerse de, birleşen Tibetliler karşısında bir netice alamadılar. Ancak Kubilay Han (1260—1294) Tibet'in şark kısmını ele geçirdi.]

İslâmın, IX. (XV.) asırda Orta-Asya ve Şimalî Hindistan'daki kat'i zaferinden sonra Tibet, husûsiyle Küçük Tibet, müslüman hükümdarlar tarafından mukaddes cihâd habânesiyle istilâ edildi. IX. (hicrî) asrın sonuna doğru Badahşân ve Keşmîr [b. bk.] arasında kalan bütün Bolor [bk. mad. KÂFİRİSTAN] ve Tibet toprakları Düğlât hânedânından Kâşgar hâkimi Abû Bakr'in kumandanı Mîr Valî tarafından inkıyat altına alınmıştı (*Tarih-i Rasîdî*, trc. Ross, s. 320 ve 403). Sa'îd Han tarafından Abû Bakr devrildiği zaman (1514'de) Tibet'te (Ladâh'da) inşâ edilen kaleler, garnizonlarıne terk edilmiş ve bânîleriyle birlikte Tibetliler tarafından ele geçirilmişti. Sa'îd Han zamanında (1514—1533) Tibet, Ladâh ve mücâvir topraklar önce 1517'de Mîr Mazîd ve 1532'de bizzât, tarihçi Haydar Mîrzâ [b. bk.]'nın da refâkat ettiği han tarafından işgal edildi (*agn. esr.*, s. 417 v. dd.). 1533'te Haydar Mîrzâ, kendisinin Ursang tesmiye ettiği, en hüyük mâhetlerin bulunduğu Lhassa'ya ulaşmağa gayret etti ise de, Lhassa'ya bir haftalık mesâfede ki Askâbrak'tan geri dönmeğe icbar olundu (*agn. esr.*, s. 454). Büyüyük kiliselerin bulunduğu Ursang muhtemelen *Hudûd al-âlam*'daki Gursâng'a tekabül eden yer olup, burada ilahların bulunduğu mâbetler vardır. Gursâng'ın Lhassa'dan ayrı olarak zikredilmesi busûsu, bu tesbite karşı bir delil teşkil etmez; *Hudûd al-âlam* hemen tamamıyla yazılı kaynaklardan derlenmiş olduğu cihetle, her halde çeşitli kaynaklardan alınmış olması sebebiyle, aynı ismin sık-sık değişik şekillerde iki defa geçtiği vâkidir. Haydar Mîrzâ daha sonra (1541'i müteâkip) Keşmîr emiri olarak 1548'de Ladâh ve Baltistân'a karşı bir sefere girişti.

Bütün bunlar Baltistân'ın hicrî X. asırda Tihet (*Tarih-i Rasîdî*, s. 436'ye göre Baltistân, „Tibet ve Bolor arasında“ uzanır)'e dâhil edilmiş olduğunu, fakat henüz müslüman bir memleket olmadığını isbat eder gibi görünmektedir. Cunningham ve aralarında A. Francke (*A History of Western Tibet*, s. 90)'in de bulunduğu muabhar müelliflerce de benimsenen Baltistân'ın 1380 ve 1400 aralarında Keşmîr hâkimi Sikandar (Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie*, Hannover, 1927, s. 293'e göre, 788—813=1386—1410/1411) tarafından İslâmlaştırıldığı fikri reddedilmektedir.

Daha XVI. asrın ikinci yarısında İslâmiyet Küçük Tibet'te siyâsî bir kuvvet bâline gelmişti. Kapulu hâkimi Alî Mîr Şîr Han, bütün Baltistân'ı kendi idâresi altında birleştirmeye muvaffak oldu; memleket bütün potlar-

dan ve Budizm'in sâir artıklarından temîzlendi. O, hilâbare, sâdece muvakkaten olmak üzere, bütün Ladâh'ı fethetmeğe muvaffak oldu. Baltistân'ın merkezi Skârdû'nun kurucusu da kezâ 'Alî Mîr Hand'ır; *Tarih-i Rasîdî* (s. 405)'de Askârdû sâdece Keşmîr'den Tibet'e giden yol üzerinde bulunan ve bâlen mevcut olmayan bir geçidin adı olarak zikredilir. Baltistân, Tibetliler tarafından iskân edilmiş tek İslâm memleketi olarak kaldı ve 1841'den itibaren de Keşmîr'in hâkimiyeti altındadır. Balti'lerin lisânıyla yazılmış tarihî eserler mevcut olduğu söylenir. Onlar, İslâmiyete girişleri kadar eski olduğu farzolanan kendilerine bas bir yazı kullanırlar. Harfler muhtemelen Tibet menşeli olmakla beraber Arapça'nın te'siriyle soldan sağa yazılır (Grierson, *Linguistic Survey of India*, III, 32 v.d.; Francke, *agn. esr.*, s. 89 v.d.). Balti'ler müslüman olarak bidâyetten itibâren şî'liyi kabûl etmişler; fakat Maḥmūd b. Valî'nin *Bahr al-asrâr* (metin *Zap.*, XV, 235'de)'ından öğrendiğimize göre XVII. asrın ilk senelerinde, muhtemelen sâdece kısa bir zaman için, sünnet ehli fâikiyet kazanmıştı. Sünnetliyi kabûl eden emir (ismi kayıtlarda geçmez) babasını ve kardeşlerini Mûtezilî oldukları cihetle öldürttü. Kâşgar'dan sünnet âlimler çağrıldı. Bu vak'alara âit haberler, 30 sene sonra 1044 (1634/1635)'de Belb'e, hükümrân olan hânedan mensuplarından Hasan Han adında birisi tarafından ulaştırıldı.

Merkezî Tibet, 1682 sularında Kalmuklar [b. bk.]'ın idâresi altında iken meşhur Hoca Apak (Kâşgar'daki mezarı bâlâ hürmet görür) kendi hanı İsmâ'il ile kavga ederek Buda'nın büyük bir haykelinden mühlüm olarak „Cö şebiri“ (*Cü Şahrî*) diye isimlendirdiği Lhassa şehrine gitti. Hoca Apak'ın talebi üzerine Dalay Lama (bir Türkçe yazmada Dalaylâmalar cem'i şekli bulunur) kendisine emniyet içinde gidebilmesi için Kalmuk hanı Galdan Boşoktu'ya hitâben yazılmış bir mektup verdi. Kalmuk hanı, Hoca'nın da dâhil bulunduğu bir ordunun başında olarak Kâşgar'ı istilâ etti. İsmâ'il Han esir olarak götürüldü ve idâre Hoca'ya verildi (M. Hartmann, *Der islamische Orient*, I, 210, 212, 321 ve 326; *Zap.*, XV, 250).

Son bir kaç asırda Avrupalılara kapalı olduğu devre zamanında müslümanlar Lhassa'ya gitmişlerse de, Tibet'in İslâm dünyası ile temâsı gayet mahdût olmuştur. Her üç senede bir Keşmîr'den hediyeyle bir sefâret heyeti Lhassa'ya giderdi. A. Waddell (*Lhassa and its mysteries*, London, 1905) tarafından yapılmış olan Lhassa'nın bir planında Keşmîr'den gelen müslümanlar için bir câmi, bir

mahkeme salonu ile Çinli müslümanlar için bir misâfirhâneye işaret edilmiştir.

[1947'de Hindistan'ın istiklâli kazanması ve 1948—1949'da Çin'deki komünist ihtilâli Tibet tarihi için yeni bir devre teşkil eder. 1950 başlarında şarkî Tibet hudûduna varan Komünist Çin ordusu memleketin içersine doğru yürüyüşüne devam edince, aynı sene 19 kânun I.'da Dalay Lama kaçmıştı. 23 Mayıs 1951'de Çin ile Tibet arasında imzâlanan ve Tibet'in muhtâriyetini kabûl etmekle beraber dış münâsebetlerini tamamıyla Çinlilerin eline bırakan muâhededen sonra Dalay Lama tekrar Lhassa'ya dönmüşse de, 1959'da Tibetlilerin Çinlilere karşı giriştikleri isyan hareketi sonunda, Dalay Lama âilesiyle birlikte Hindistan'a iltica etmiştir.

1953'de Çinliler tarafından yapılan bir nüfus sayımına göre, Tibet'in nüfusu 1.273.969 olup, daha evvel Tibet hükûmetinin bu husustaki 1,5 milyonluk tahminiyle bir yakınlık göstermektedir. Yine Çin hükûmetinin tahminine göre, Çin ve Tibet'te yaşayan Tibetlilerin yekûnu 2.800.000'i bulmaktadır. Bir taraftan çocuk ölümü nispetinin yüksek oluşu, diğer taraftan Komünist Çin'in, dindar Tibetlileri yok etmek için giriştiği katliâm dolaşısıyla Tibet'in nüfusu azalmıştır.

Çok iptidâî bir iktisada dayanan Tibet'te hiç bir sanâyi mevcut değildir. Son kırk sene zarfında yapılan ilmi araştırmalar altın, radyum v.b. gibi bir takım kıymetli mâdenlerin memlekette mevcut olduğunu göstermiştir.]

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (W. BARTHOLD.)

[Bu madde O. F. K. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TİBRİZ. [Bk. TEBRİZ.]

TİBRİZİ. [Bk. TEBRİZİ.] ABÜ ZAKARİYÂ.

TİBRİZİ. [Bk. MUHAMMED HÖSEYİN.]

TİBRİZİ. [Bk. TEBRİZİ.] ŞAMS AL-DİN.

TİCÂNİ. [Bk. TİCÂNİ.]

TİCÂNİ. AL-TİCÂNİ, Tunus asıllı Arap muharriri; hayatı hakkında hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Adında bile ittifaka varılamamıştır. *Rihla* (bk. Rousseau ve Bel'in aşağıda mezkur eserleri)'sinin yazma nüshalarında onun adı, dâima Abû Muhammed 'Abd Allâh olarak kaydedilmiş gibi görünmektedir; kezâ İbn al-Hatîb b. Kunûz da *al-Fârisiyya fi mabâdi'l-davla al-Hafsiyya* (Cberbonneau, J A, IV, XVII, 53; trc. a. 64) adlı eserinde onu aynı isimle zikretmektedir (G A L, II, 241). al-Ticânî'nin *Tuhfat al-arûs va-nuzhat al-nufûs* adlı kitabının ilk sayfasında ise, Abû 'Abd Allâh Muhammed b. Ahmed ismi bulunur; Kâ-

tib Çelebi, nr. 2623 ile, al-Zarkâşî, *Tarih al-davlatayn al-Muwaḥḥidiyya va'l-Hafsiyya* (Tunus, 1289), s. 51'de de böyledir, ancak bu sonuncusu, onu ayrıca İbn İbrâhîm diye de zikreder. Kaynaklar nishenin ilk sesli harfinin uzun veya kısa okunması husûsunda da ittifak etmezler. al-Ticânî'ye atfedilen elde mevcut iki eserin birden fazla müellifi olmadığı, iki husus ile sâbit olmuştur. Evvelâ, ismin *Tuhfa*'de geçen şeklini kullanan al-Zarkâşî olduğu kadar, *Rihla*'deki şekli kullanan İbn al-Hatîb de bize, *Rihla*'den de öğrendiğimiz gibi, al-Ticânî'nin Hafşî emiri Abû Yahyâ Zakarîyâ b. Abi'l-Abbâs Ahmed al-Lihyânî (711—717=1311—1317) ile münâsebetdar olduğunu bildirir. Sâniyen *Tuhfa*'de zikredilen eserlerin müelliflerinin, zaman itibâriyle daha eski bir devreye uzanması, al-Ticânî'nin de VIII. (XIV.) asrı başında yazmış olması icab ettiğini açıkça gösterir.

Hayatı hakkındaki bilgimiz, sâdece efendi-siyle birlikte şimalî Afrika'da, *Rihla*'sinde tasvir ettiği bir seyahate çıkmış olduğundan ibârettir. Seyahat 706 senesi cemâziyelevvelinin sonuna doğru kânun I, 1306 başı, hacc farizesini edâ etmek için Mekke'ye gitmekte olan kervanla birlikte, Tunus'ta başladı. Bununla beraber al-Ticânî, 709 senesi muharreminin başında, kendisini memleketine dönmeye icbar eden bir hastalık sebebiyle kervandan ayrılmak zorunda kaldı. Bu esnâda kervan, her yerde yapılan uzun duraklamaların neticesi olarak, henüz Trablus'un fazla ilerisine geçememişti. Bu uzun gecikmeler, memleketin nisbeten küçük kısımlarında dahi, dikkat çekici olan ber şeyin kaydedilebilmesi bakımından, seyahatnâmenin lebine oluyordu. Böylece *Rihla*, seçilen havâliye âit coğrafi, tabii ve beşsinin üstünde olarak, tarihî mâlûmatı ihtivâ eden hakikî bir kaynak mâhiyetini almıştır. Bugün eserlerinin asıllarına kaybolmuş nazariyle bakılması icab eden müelliflerin kitaplarından istihraç edilmiş parçalar ve vesikaların sûretleri de *Rihla*'de verilmiştir. Abû Yahyâ emir olduğu zaman al-Ticânî, onun en yüksek rütbeli me'murlarından biri olmuştur. Doğum tarihi gibi, ölüm tarihi de bilinmemektedir.

Rihla'nin tam bir nüshası henüz elimize geçmemiştir. Geniş hülâsaları M. Amari tarafından, *Biblioteca arabo-sicula*, 1857, kısım 45'te neşredilmiştir. Eserin küçük bir kısmı, tercümesi ile birlikte, A. Bel tarafından, *Les Benou Ghânga* (*Publications de l'École des lettres d'Alger*, 1903, XXVII), zeylinde neşredilmiştir. A. Rousseau da J A (1852), IV, XX, 57 v. dd.; (1853), V, I, 101 v. dd.; 354 v. dd. 'da eserin bütününden istihraç edilmiş parça-

ların tercümesini negetmiştir. Mâmafih seçilen parçalar tamamıyla keyfidir; metnin inşası kusurlu olup, tercüme büyük bir ihtiyatla kullanılabılır. Metin, İbn Haldûn'un 'İbar'indeki muhtelif kısımlarla tahkik edilmelidir.

Kitap 25 kısımdan ibâret olup, vücûdun uzuvlarına göre güzellik âlâmetlerinin çok tafsilâtlı bir tavsîfi ile, evlenilecek kadının intihâbı, kadına nasıl davranılacağı ve evlilik hayatının zevkini arttıracak vâsıtalar hakkında, mâlûmatı hâvi tavsiyeler verir ki, bunların hepsi kaba-taslak bir kronolojik sıra içinde, muhtelif müelliflerden alınmış rivâyetler ve iktibaslar şeklindedir. Kelâmcılar ve hukukçulardan mufassalan iktibaslar yapılmakta ise de, bu, fıkıh kâidelerine istinat etmekten ziyâde, ahlâkî nasihatlar bakkındadır. Eserin yazma ve basma nüshaları Broekelmann (GAL, II, 257)'da da verilmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka krş. M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia* (1854), I, L ve A. Bel, göst. yer. işaret edilen eserler.

(M. PLESSNER.)

TİCÂNİYA. [Bk. TİCÂNİYE.]

TİCÂNİYE. TİCÂNİYA (kezâ Ticcânî, Ticcânî şekillerinde de rastlanır), bir tarikat olup, Abu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. al-Muhtâr b. Sâlim al-Ticcânî (1150—1230=1737—1815). tarafından kurulmuştur.

1. Kurucusunun hayatı: Bu şahıs, Lağuat'ın 72 km. garbında, Tahmut'un 28 km. şarkında, 'Ayn Mâzî kasabasında doğdu. Âilesi Avlâd-ı Sîdî Şayh Muhammed'den olup, anne ve babası da 1166 (1753)'da vebâdan ölmüştür. Abu'l-'Abbâs, doğduğu yerdeki çalışmalarından sonra, 1171 (1758)'de bu faaliyetlerini devam etmek için Fas'a, sonra oradan beş yıl kaldığı Abyaz'a, 1181 (1768)'de Tiemsen'e, 1186 (1773)'da Mekke ve Medine'ye, oradan da Kahire'ye gitti. Bütün bu yerlerdeki şeyhleri dinledi ve nihâyet bunlardan Mahmûd al-Kurdî'nin tavsiyesi üzerine yeni bir tarikat kurdu; bu tarikat evvelce girmiş bulunduğu Kadirîye, Tayhiye ve Halvâtiye tarikatlerinden sonuncusunun bir'ko'u olarak kabûl edilir. Ticcânî, müteâkiben Magrib'e döndü; Fas ve Tiemsen'i ziyaret ettikten sonra, 1196 (1782)'da Büyük Sahrâ'da S. Geryville'in bir vâhası olan Bu Semğun'a gitti. Kendisi, orada tarikatını yayma vazifesini Peygamber'den aldığına inanır. Müridlerinden 'Alî al-Harâzîm adında biri kendisine Fas'a dönmeyi teklif etti. 1213 (1798)'de oraya giden Abu'l-'Abbâs'a, Havş al-Marâyât sarayının mülkiyeti verildi. Hayatının geri kalan mühim bir kısmı, her ne kadar so-

yahat ile geçti ise de, tarikatının işlerini tanzim etmek üzere, Fas, ölümüne kadar kargâhı olarak kaldı ve Ticcânî, buradaki zâviyesine gömüldü.

2. Tarikatın akidesi ve âdâbı. Tarikatın mensupları *ahbâb* tesmiye edilmiş olup, bunların diğer bir tarikate girmeleri kat'i sûrette men' edilmiştir. Onların zikirlerinde günün muayyen zamanlarında belli virdlerin tekrarı yer alır; bu virdler Depont ve Coppolani tarafından tercüme edilmiştir (s. 417). Tarikat mensuplarının en mühim umdesi mevcut hükûmete itâat etmektir. Cezayir'in Fransız işgalinde bulunduğu sıralarda, Fransız resmi makamlarıyla müted üzere iyi münâsebette bulunmuşlardı.

3. Tarikatın tarihi. Kurucusunun 1230 (1815)'da vâkı olan ölümü üzerine, Muhammed al-Kabîr ve Muhammed al-Şağîr adındaki iki oğlu, Mahmûd b. Ahmed al-Tünîsî adlı bir zatın himâyesine tevdi edildiler. Bu zata, çocukların vârisi olarak, tarikatın kurucusu tarafından Temasin'deki Ticcânî zâviyesi şeybliğine tâyin edilmiş bulunan al-Hâce 'Alî b. 'İsâ balef oldu. Çocuklar, Fas'da babaları tarafından işgal edilen sarayı, yeni emir Yazîd b. İbrâhim ele geçirince, al-Hâce 'Alî b. 'İsâ tarafından 'Ayn Mâzî'ye getirildiler. Bir müddet sonra 'Alî b. 'İsâ, bu çocukları 'Ayn Mâzî'deki zâviyenin başına getirdi ve Temasin'e döndü. Bununla berâber, daha kurucusunun zamanında tarikatte bir ihtilâf baş-göstermiş gibi görünüyor, Tacâcına tesmiye edilen muhâlifler, Ticcânî tarafından 'Ayn Mâzî'den kovulmuşlardı. Bu muhâlifler, 1235 (1820)'de Oran beyi Hasan'ın yardımını rica ettiler; o, 'Ayn Mâzî'yi kuşattı ise de, ağır bir vergi ödeme mukabilinde ve muvaffakiyetsiz bir hücumdan sonra geri çekilmeğe mecbur edildi. İki sene sonra Titteri beyi 'Ayn Mâzî'ye hücum etti ise de, bu da başarısız oldu. Bu askerî muvaffakiyetler, kurucusunun iki oğlunu, Maskara'daki Türklerle karşı bir taarruzî harekâta geçmek husûsunda cesâretlendirdi; bununla berâber, 1826 (1241/1242) ve 1827 (1242/1243)'de olmak üzere iki defa başarısızlığa uğradılar ve bu ikincisinde kardeşlerin büyüğü olan Muhammed hayatını kaybetti.

Temasin'de kalan Sîdî 'Alî b. 'İsâ'nın idâresinde, 'Ayn Mâzî'de şimdi yalnız olarak iş başında bulunan genç Muhammed, bilhassa Sahrâ ve Sûdan'da tarikatı yaymağa devam etti. Bu gayretler, büyük muvaffakiyete eritti ve her ne kadar cemâatin kuvvet ve zenginliği çoğaldı ise de, ne 'Alî, ne de Muhammed herhangi bir askerî harekâta kalkıştılar. Bu sebepten Cezayir'in Fransız istilasından

sonra muqaddam Derkûvî, cihadta Ticcânî'lerin yardımını talep etti ise de, bu istek reddedildi.

1836 (1251/1252)'da Fransızların kovulması gayesini güden Amîr 'Abd al-Kâdir, Ticcânî'lerin yardımını te'min etmeğe gayret etti. Ticcânî reisi, dinî bir hayatın sükûneti içinde yaşamak istediği cevâbını verdi. Uzun ve neticesiz bir muhâbereden sonra 1838 (1254)'de 'Abd al-Kâdir bir ordunun başında 'Ayn Mâzî surlarının önünde gözüktü ve Ticcânî reisinin kendisine itâat etmesini istedi. Bu talep reddedildi ve sayıca az olmasına rağmen Ticcânî reisi sekiz ay teslim olmadı; Amîr tarafından buharın mukavemetini kırmak için başvurulmuş çeşitli çâreler, Ticcânî ve müşâvirlerinin kurnazlıkları neticesinde akîm kaldı. Ticcânî, bulunduğu yerin artık müdâfaa edilemeyeceğini anlayınca Lağuat'a sığındı. Mukavemetlerinin uzaması dolayısıyla tarikatın göhreti, geniş ölçüde arttı ve ertesi sene (1840) Ticcânî, amîr 'Abd al-Kâdir'e karşı Fransız mareşali Valée'ye maddî ve mânevî yardımını arzetti. Temasin'de kalan 'Alî b. 'İsâ da Fransızlara karşı mukavemeti red ile, 1844'de vefatı üzerine tarikatın idâresini, kurucusunun oğluna terk etti. O da 1853'de ölünce, yerine 'Alî b. 'İsâ'nın torunu geçti.

Tarikatin üçüncü şeyh'nin oğulları olan Ahmed ve al-Bağîr babalarının vefatında çok genç yaştaydılar ve 'Ayn Mâzî zâviyesini Temasin'den ayrı bir hâle getirmeyi gaye edinen Rayyân al-Maşarî'nin himâyesi altına girdiler. Onun bu siyaseti, iki zâviye arasındaki münâsebetlerin birbirlerinden kat'i bir şekilde ayrılmasına müncer olmamakla berâber, gerginleşmesine sebep oldu. 1869'da Ahmed ve al-Bağîr, Fransızlara karşı sadâkatsizliklerinden şüphelenildiği için tevkif edilerek Cezayir'e gönderildiler. Bununla berâber Fransız makamlarıyla sulh akdine muvaffak oldular ve tarikatın reisleri o zamandan beri Fransızlara karşı dostâne davranışlarını muhâfaza ettiler.

4. Tarikatın Yayılışı: Her ne kadar tarikatın en parlak devrindeki halîfeler Mısır, Arabistan ve Asya'nın diğer kısımlarında tarikata taraftar bulmuşlarsa da, bunun asıl yayılması Fransız Afrikası'nda olmuştur. Baddî tesmiye edilen ve tarikatın kurucusunu, 1780 sıralarında Fas şehrinde ziyaret etmiş bulunan Muhammed al-Hâfîz b. Muhtâr b. Hâbib adlı bir zat, Fas'ın en cenûbunda bulunan Şahrâ'dakiler arasında tarikatın fikirlerini yaymak husûsunda tâlimat aldı: „Shingueti ve Tijikja yoluyla memleketine dönerken, Ticcânîya tarikatı lehine hummalı bir propaganda faaliyetini yürütmüş, ölümünün yaklaştı-

ğı 1830 senesinde ise, İda Ou 'Alî adlı kabîlenin tamamının bu tarikata intisab ettiğini görmek hazzına erişmişti“ (Paul Marty, *RMM*, XXXI, 239). 1807'de vefat eden halefi devrinde ise, müntesiplerinin sayısı ciddi bir şekilde arttı. Bu cemâat tarafından sadâkatle yerine getirilen Mekke'ye hac farzasına, bir de Fas'a, tarikatın müessisinin türbesini ziyâret için yapılan diğer bir hac vazifesi de ilâve edildi ki, bu mütâd olarak Mekke'ye yapılan ziyaretten önce eda edilirdi. Tarikat, Hâce 'Umar adlı bir zatın Mekke'den Dinguiray'a dönüşünü müteâkıp Fransız Ginesi'nde yayılmış ve netice itibarıyla de şehir bu havâlinin en mühim dinî merkezlerinden biri hâline gelmiştir; „Ticcânîya akidesi hemen her yerde Kadirîye an'anesinin yerini almıştır“ (agn. esr., XXXVI, 202).

5. Tarikata âit eserler. Tarikatın, akaid ve âdâbının en mühim külliyyâtı, aynı zamanda al-Kunnâş (Kahire, 1345) olarak da bilinen *Cavâhir al-mâ'ânî va-bulûğ al-amânî fî fayz al-şayh al-Ticcânî* adlı eserdir. Tarikatın kurucusu tarafından Harâzîm'e imlâ ettirildiği rivâyet edilen bu eser, kurucusunun hal tercümesi için belli-başlı kaynaktır; diğer eserler Depont ve Coppolani (s. 418 not) ve Lévi-Provençal (*Les historiens des Chorfa*, Paris, 1922, s. 377) tarafından zikredilmiştir. Abu'l-'Abbâs Ahmed b. Ahmed al-Ayyâşî Sukayrie (Fas, 1325 ve 1332) tarafından da tarikatın mümtaz müntesiplerinin hal tercümelerini ihtivâ eden, *Kaşf al-ḥicâb 'an men talâka ma'a'l-Ticcânî min al-aşhâb* adlı bir lugat tertib edilmiştir.

Bibliyografya: *R Afr.*, 1861 ve 1864 (Arnaud'nun makaleleri); L. Rinn, *Marabouts et Khouan*, s. 416—451; Depont et Coppolani, *Confréries*, s. 413—441; L. Abbé Rouquette, *Les Sociétés secrètes chez les Musulmans* (1899), s. 311—372; P. Marty, *RMM*, XXXI, 239, XXXVI; Henri Garrot, *Histoire générale de l'Algérie* (Cezayir, 1910). (D. S. MARGOLIOUTH.)

TİCARA. [Bk. TİCÂRET.]

TİCÂRET. TİCÂRA (A.), alış-veriş, ticâret, t-c-r kökünden masdar olup, bu da *tâcir* isiminden müştak bir isim-fiildir. Arap ticâret dilindeki bir çok tâbirler gibi, *tâcir* kelimesi de eski Ârâmî asıldan iktibas edilmiş bir kelime olup (bizzat kendisi تاجر „fiyat,

ücret“den müştak تاجر fiilinden gelen

تاجر ve تاجر „tâcir“), daha islâmdan ön-

ceki devirde bu kelimeye rastlanır. T-c-r kö-künün Arapça'da sâdece dikkati çekecek derecede az müştaqları bulunması değil, fakat *tâcir* kelimesinin aslında „şarap tâciri“ mânasına inhisar etmesi de, bu kelimenin yabancı asıldan geldiğini akla getirmektedir. Arapların ilk temas ettikleri Arâmî tâcirlerinin de, böylece şarap tâciri olmaları gerekmektedir. Bu kelime Arapça'ya girdikten sonra, tadrîcen, her türlü ticâret yapan tâciire de teşmil edildi. Bu kelimenin cem'îlerinin teşkilindeki kararsızlık da, yabancı asıldan geldiğini gösteren başka bir delildir: İbn al-Aşîr (*Nihâye*, bk. mad. *Ticârat*) Arapça kaidelere uyan *tuccâr* ve *ticâr*'e ilâveten, *tuccâr* cem'î şekli olduğunu da beyan etmektedir (krş. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, s. 181 v. dd.).

Bu mevzu daîr gerekli ilk çalışmalar hemen tamamen mevcut olmadığı için, islâm memleketlerinin ticâret tarihinden bahsetmenin bu yazıda yeri yoktur (krş. msl. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922, s. 441 v. dd.). Burada ne ticârî zihniyet ve ne de muâmeleler tasvîre çalışılacaktır. Burada her şeyden evvel islâmîyetin bir din olarak ticâret mesleğine karşı nasıl bir vaziyet aldığı ve bilhassa bunun hadîs ve diğer ablâkî eserlerde nasıl ifâde edildiği mes'alesi ele alınacaktır (bu madde-nin hey'et-i umûmîyesinin hukûkî cephesi için bk. mad. BEY').

a. Bizzat kendisi tüccar zümresine mensub olan Peygamber'in, refâbını تمامیyle ticârete borçlu olan Mekke'nin bir ticâret cumhuriyeti bulunması dolayısıyla de, ticâret mesleğine karşı yakınlık duyması pek tabiidir. Bu husus için, ilk Mekke devrine âit olan en eski kürelerden birini bu şekilde tefsir etmek lâzım gelir. Asilzâde Mekkeliler ile ibtilâfa düğümeden bemen önce nâzil olan CVI. sûrenin 1., 2. ve 3. âyetlerinde, „Kureys, her yaz ve kış kervanlarını techiz ettikçe buevin (yâni Kâbe'nin) sâhibine tapacaklardır...“ denilmektedir. Fakat, daha bu devrede bile, Peygamber ticârette bağlayan sui-istimallere karşı ikaz edici sesini duyurmuştur. Ticâret, hak ve şer'iate uygun olarak yapılmalıydı. Sûre LXXXIII, 1 v. dd.'da, „ölçekte ve tartıda bile yapanların vay bâline ki onlar insanlardan ölçekle aldıkları zaman (haklarını) تمامیyle alanlar, insanlara ölçekle yahut tartı ile verdikleri zaman ise, eksiltlenlerdir“ denilir (krş. sûre LV, 6—8; ve üçüncü Mekke devrinden VI, 153; VII, 83). Daha sonraki bir devrede Peygamber'in bu tutumu, Mekke devresine dayanması icab ettiği halde, kararında sâdece Medine devresine

âit kısımlarda delili bulunan bir değişikliğe tâbi olmuştur. Sonradan Peygamber'in bu husustaki fikirleri biraz daha değişmiştir. Peygamber, ticâreti reddetmemekle berâber, onda ibâdet zamanlarında mü'minleri Allah'a tâzim ve itâatte bulunmaktan ve ibâdet etmekten alıkoymak bir şey görmektedir. Medine devresinde nâzil olan şu âyetler (LXII, 9—11) bunu daha açık bir şekilde ifâde eder: „Ey iman edenler, cuma günü namaz için çağrıldığınız zaman hemen Allah'ı zikretmeye gidin. Alış-veriş bırakın. Bilirsiniz, bu sizin için çok hayırlıdır. Artık o namaz kılınca, yer yüzüne dağılın, Allah'ın fazlından nasib arayın. Allah'ı çok zikredin, tâ ki, umduğunuz kavuşasınız. Onlar bir ticâret, yabut bir oyun, bir eğlence gördükleri zaman ona yönelip dağıldılar, seni ayakta bıraktılar, de ki Allah nezdindeki sevab, mü'minler için eğlenceden de, ticâretten de hayırlıdır. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır“. Bununla berâber son Medine devresinde nâzil olan bir âyette (II, 198) ticârete kat'î olarak mü'sâade edilmiştir; ancak âile, hısımlar ve akrabaların, mal ve mülk, ticâret mallarının hiç bir zaman Allah'a ve onun resûlüne tercih edilmemesi emrolunmuştur (bk. sûre IX, 24).

Ku'ran'ın mukaveleler akdi husûsundaki ahkâmı da (sûre II, 282 v. d.), bu sonraki devreye âittir.

b. Umûmiyetle ticârete mü'sâit bulunan bu tutum, hadîstekinin aynıdır; fakat hadîste ihtikâr ve meşru olmayan diğer muâmelâta karşı çok şiddetle hücum edilmiştir. Ticâret, bayvan yetiştirmekten ve zanaattan daha kârlı ve daha şerefli bir meslek olarak telâkkî olunur (*Kanz al-'ummâl*, II, nr. 2411, 4227, 4742). Nâmuslu tüccarın, itibâra mazhar olduğu kıyâmet gününde, kan şâhidleri arasında bulunacağı, bir hadîste (İbn Mâca, *Ticârat*, bâb 1) ifâde edilmiştir; nâmuslu tâcir cennete gidecektir. Dürüst olmayan tâciri ise, cezâ beklemektedir. Başka bir hadîste de (İbn Mâca, *Ticârat*, bâb 3), „Allah'a tam tevekkülle bağlı, zâhid ve iffetli olanların dışındaki tâcirler kıyâmet gününde yalancılarla aynı sırada bulunacaklardır“ denilmektedir. Tüccar zümresine karşı, bazı dindar muhitlerin bâtil kanâati, münferit olmakla berâber, diğer bir hadîste daha bâriz bir şekilde ifâde edilmiştir: „Peygamber: tâcirler yalancıdır, dedi. „Bunun üzerine birisi ona şöyle söyledi. Ey Allah'ın resûlü! Allah alış-verişe mü'sâade etmedi mi? Peygamber: Elbette, fakat, onlar boş lâf eder, yalan söyler, yemin ederler, ve hak yerler“ (Ahmed b. Hanbal, III, 428, krş. 444). dedi. Diğer taraftan âilesini geçindirmek için ticâretten

kâr sağlamak, Allah indinde makbûl bir iş olarak telâkkî edilmiştir; (Zayd: „cevaz verilmiş bir işten kazanç sağlarsan, bu, bir eibad (yâni bak yolunda bir mücâbede) olur. Eğer bu kazancını âilen ve yakınların için harcarsan, bu, bir sadaka olur; filhakika câiz görülen ticârî kazancın bir dirhem, başka şekilde kazanılan 10 dirhemden daha hayırlıdır“ (*Macmâ' al-fikh*, nrş. Griffini, nr. 539; krş. nr. 544). Ticârette cömertçe ve yumuşak davranmak tavsiye edilir. Malı tam ve hem de çabasıyla tartmalıdır. Bilhassa bereketli ve kazançlı olduğu için ticâreti sabahları yapmalıdır. Hile ve aldatmalardan sakınmak gerekir; aksi halde ticâretin bereketi kalmaz. Mallardaki sakatlık ve bozuklukların müşteriye söylenmesi lâzımdır. „Eğer bir kimse sakat ve bozuk bir malı müşteriye haber vermeden satacak olursa, Allah ondan ebdiyen yüz çevirir, meleklerse onu ebedî olarak tel'in ederler“ (İbn Mâca, *Ticârat*, bâb 45). Ticâretle işlenen böyle bir suçun kefareti mutiaka sadaka ile ödenmelidir. Bundan başka Peygamber, ayrıca malların ve bilhassa gıda maddelerinin taşış edilmesini şiddetle men' ve mahkûm etmektedir.

Satış muâmesi karşılıklı uzlaşma ile yapılmalıdır. Aslâ zorla yapılmamalıdır. Henüz yapılan alış-verişin feshi, ancak satıcı ile alıcının daha birbirlerinden ayrılmamış oldukları bir zamanda vuku bulmalıdır; bu devre içinde aynı zamanda zımnî bir uzlaşma ile de feshedilebilir (Ahmed b. Hanbal, II, 536). Bir malın tekrar satılabilmesi için, malın müşterinin tasarrufuna geçmiş (*ka'b* veya *istifâ*) bulunması lâzımdır; bu mevzuda hadîsler sâdece yiyecek maddelerinden (*fa'âm*) bahsetmekte ise de, şârihler gıda maddelerinin sâdece misâl olarak verildiğini ve filvâki, bir hadîste تمامیyle umûmî şartları bulunan bir *bay'*den bahsedilmektedir (Ahmed b. Hanbal, III, 402). Mukavele yapan taraflar arasında ihtilâf zühûrunda her iki taraf da nokta-i nazarlarını ispat edemezlerse, o zaman satış—zaman ve satanın ifadesi esas teşkil ederse—ya bukuken mevcut kalır veya but da her iki taraf satışın vazgeçmiş olurlar. Ortaya satıcı olarak iki müddei çıkarsa, o zaman ilk iddia eden, asıl satan kimse olarak görülür.

Hadîslerde, müddete veya krediye (*nasî'atan*) dayanan ticârî muâmelâta karşı umûmiyetle hiç bir itiraz bulunmaz. Her halde fiyatların yükseltilmesine mü'sâade edilmediği gibi, bedeli peşinen tediye edilmek sûretiyle fiyatların indirilmesine de mü'sâade edilmemiştir (Mâlik, *Buyâ'*, hadîs 81). Peygamber, bir defa kredi ile erzak mühâyasında bulunur-

ken, zırnını rehin olarak bıraktığı için, kredili satışta rehin bırakılmasına cevaz verilmiştir.

Hadîste malların yemin ile sürülmesi âdeti de bir çok defalar tenkid edilmiştir; msl. bir hadîste şöyle denilmektedir: „yemin malın sürümünü sağlarsa da, bereketini kaçıır“ (Buğârî, *Buyâ'*, bâb 26). Diğer bir hadîse göre ise, sûre III, 71. âyet bu münâsehetle vahyedilmiştir; ancak bu âyetin nüzûlü satış esnâsında yapılan yemin ile alâkalı değildir. Bu husustaki fikirler çok farklı olup, تمامیyle dinîdir.

Hadîste bir dizi eşya da ticâretten hârik tutulmuştur: evvelâ, birisinin tasarrufu altında bulunmayan hiç bir mal satılamaz (Ahmed b. Hanbal, II, 189 v. d.); bundan başka iati-mâli yasak olan veya mekruh görülen diğer bir takım maddeler de satılamaz: şarap, domuz, köpek, kedi, putlar (*aşnâm*) ve *mayla* [b. bk.] ve kezâ su gibi; çünkü su, bir hadîse göre, âmmecce bedeli haram olan üç şey (*res communes*) den biridir (İbn Mâca, *Ruhân*, bâb 16).

Hadîste, bugün şarka çok tasammüm etmiş olan bir âdet de şiddetle kınanmaktadır: pazarlık veya fiyat kırma; diğre taraftan malın sâir esnafın sattığından daha fazlaya satılması da men' edilmiştir; hadîsin şiddetle mahkûmiyet damgası vurduğu bir husus da, fiyatların yükseltilmesi (*naçs*), horsacılık, gıda maddeleri istifçiliği (*ihikâr*); bu tâbir için krş. Fraenkel, *ayn. esr.*, s. 189) dir. Malını saklayarak ihtikârâ sebeb olanlar, günah işlemiş olurlar (Ahmed b. Hanbal, II, 351); „yiyecek maddelerini saklayanları Allah cüzam illeti ve iflâs ile cezâlandıracaktır“ (İbn Mâca, *Ticârat*, bâb 6). „Muhtekir mel'undur“ (göst. yer.); başka hadîslere göre, bunlar cebennemin en dibine atılacaktır (Tâyâlisî, nr. 928). Diğer taraftan Peygamber'in de kılık zamanında haksızlık olacağı için yiyecek fiyatının tesbitini reddettiği rivâyet edilmektedir (İbn Mâca, *Ticârat*, bâb 27 v. s.). Hadîs, umûmiyetle erzak üzerindeki ihtikârî şiddetle merdud görmektedir. Böylece ağırlık ve ölçüleri (*cazâf*) tesbit edilmeden erzâkın toptan alınıp satılmasına hiç bir sûrette cevaz verilmemiştir. Yiyecek eşyası, satın alındığı yerde yeniden satılamaz, ancak bu husûsa tahsis edilmiş olan pazar yerlerinde satılabilir. Bundan başka, mal satın almak üzere kervanları da karşılamamalıdır (*talakkî*); ve yine şehirli, şehirde daha pahalı satmak üzere çölden gelenin malını kâr maksadı ile satın alamaz; buna göre, samsarlık (*simsâr*) merduttur.

Nihâyet hadîsce men' edilen bir dizi iş kolları ve tatbikatı da zikretmek gerekir:

1. Evvelâ, msl. eşyanın bir kısmını kredi üzerine ve bir kısmını da peşin tediye olarak tanzim eden iki ticârî muâmeleyi bir tek mukaveleye bağlamak yasak edilmiştir (krş. Ahmed b. Hanbal, I, 398).

2. *Bay' al-urbân*, pey akçesine bağlanan satış şekli ('urbân veya 'urbân < 'urbân < 'urbân; krş. Fraenkel, s. 190). Bu satışta eğer eşya teslim edilmezse, pey akçesi satana âit olur (mâmafih Ahmed b. Hanbal pey akçesini câiz görmektedir; krş. İbn al-Ağır, bk. mad. *Nihâya*).

3. Müzâyede ile satış (*Bay' al-muzâyade*): mâmafih bu usûle üç halde cevaz vardır: son derece fakirlik ve zarûret, çok borca gömülmüş olmak veya hastalık hallerinde.

4. *Bay' al-muzâbana* (bu da muhtemelen Ârâmî menş'eden gelmiş olsa gerek; krş. Fraenkel, *ayn. esr.*, s. 189), yâni ölçüsü veya ağırlığı ve adedi bilinmeyen malı, başka bir malın ve meselâ henüz hurma ağacında bulunan yeşil meyveleri muayyen bir ölçüde hurma üzerinden veya tohumu muayyen ölçüde erzak karşılığında toptan satmak. Hadîs bu muâmelede hakikate uymayan ve ihtikâra kaçan bir husus görür; zîrâ, önceden miktarı kat'î olarak tahmin edilmeyen mahsûl, alıcıya, ödemiş olduğundan daha az veya çoğunu sağlayabilir (krş. Ahmed b. Hanbal, II, 64). Bu da, murâbahânın yasaklanması mânâsındadır. Mâmafih bir hadîse göre, istisnâî bir tek müsaade mevcut olup, bu da *Bay' al-arâyâ* idi; buna göre, bir tek hurma ağacı bile bulunmayan fakir bir adam, âilesine taze hurma te'min edebilmek için kuru hurma mukabilinde, hurma ağacı meyvelerini, ağacındayken satın alabilir; ancak bu takdirde de meyvelerin bedelinin takdîri lâzım gelir. Bir çok muhaddislerin fikrine göre, bu ticârî muâmele, *ş vask'*ı geçmeyen hallerle tabdid edilmiştir; bununla berâber, 'Abd Allâb b. 'Amr b. al-'Âş'dan rivâyet edilen bir hadîse göre, Peygamber bunu da yasak etmiştir (Ahmed b. Hanbal, II, 183).

5. *Bay' al-mu'âvama*; hurma ağaçları mahsûlünün iki veya üç yıl önceden satın alınmasından ibâret olup, burada ekdin yapılmasında henüz mevcut olmayan malların satışı bahis mevzûdudur.

6. *Bay' al-munâbaza*; iki tarafın, malı daha önceden görüp tetkik etmeden, teslim edilmesi sûretiyle yapıp, iâdesi mümkün olmayan tırampa usûliyle ticâret. Bu muâmelenin bir diğer şekli de, *Bay' al-ḥaşât* (krş. İbn al-Ağır, *Nihâya* bk. bu kelime) veya *Bay' ilkâ' al-hacar* (krş. Ahmed b. Hanbal, III, 59, 68, 71) olup, mukavelelerin intâcının bir nişânesi

olarak, mal yerine küçük bir taş vermekten ibârettir (krş. Muṭarrizî, *Muğrib*, bk. mad. *nabaza*).

7. *Bay' al-mulâmasa*; bu da önceden görülp tetkik edilmeden, üstü örtülü mala sâdece el ile temas edilmek sûretiyle aktedilen ticârî muâmeledir.

8. *Bay' al-ğarar*: „Teblikeli veya tâlihe bağlı ticâret muâmelesi“. Bu cins ticârete dâir olan hadîsler bir sıra misâller verir; meselâ, ineğin memesindeki süt, firar etmiş bir köle, taksim edilmemiş ganîmet, sudaki balıklar v.s. (krş. msl. Ahmed b. Hanbal, I, 302, 388; III, 42). En yaygın bir diğer misâl de, *bay' ḥabal al-ḥabala* denilen ve ötekilerden çok karışık olan misâldir, yâni sonradan yavrulayacak olan bir dişi yavru doğurması ümidiyle gebe bir devenin, kasaplık hayvan olarak satılışı.

İçinde şüphe unsuru bulunan bütün bu ticârî muâmeleler hadîsçe mahkûm edilmiştir (para mübâdelesini için bk. mad. SARF; murâbahaya yasagi için bk. mad. RİBÂ).

Hepsi de hadîse dayanan yukardaki ticârî muâmeleler, hadîs mecmualarında mevcuttur; daha zengin muhteviyatlı ve hâlen daha etraflı tafsîlât muabhar hadîs mecmualarında bulunmaktadır; meselâ *Kanz al-'ummâl* (krş. Ritter, *Isl.* [1917], VII, 28 v. dd., burada bu gibi hadîslerden bir dizi tercüme edilmiştir).

c — İlk üç asra âit hadîslerde, tâcirin ticâretini ap-açık ve nâmuskârâne yapması istenir. Tâcirin, müşterilerine kardeşi imiş gibi muâmele ile, her türlü aldatmadan çekinmesi gerekir. Binâenaleyh hadîs, tesâdüfün sevkıyla hiç bir kimsenin zarara uğramaması için bünyesinde her nevî şek ve şüphe unsuru bulunan ticârî muâmeleleri mahkûm eder. İslâmî ticâret abkâmının esas umdeleri klasik ifâdesini Gazzâlî'nin *İhyâ' ulûm al-dîn* (Kahire, 1326, II, 48 v. dd.)'inde bulmuştur. Gazzâlî (ölm. 505=1111)'ye göre öteki dünyayı göz-önünden ayırmadan bu dünyadaki geçimi te'min etmeye çalışmalıdır. Gıda te'mini her şeyden evvel ilâhî lutûfa mazhar olmak için bir vâsıta sayılmalıdır; bu âlem bir ekim sâhası, âhiretin ilk kademesidir. Fakat Gazzâlî ticâreti, mutlaka diğer her hangi bir kazanç faaliyetinin üstünde görmemektedir. Ona göre: „Ticâretle ya kıt kanâat yaşamayn, ya refâha veya zenginliğe yahut aşırı bolluğa ulaşılır.“ Gazzâlî, servet biriktirmeyi, hayır işlerine sarf edilmediği takdirde tenkit ve muâheze etmektedir. Bununla berâber tâcirin kendisi ve âilesi için yetecek kadar para kazanması ber haldilencilik etmesinden daha iyidir. Fakat zâhidler, sâfiller, âlimler ve me'murlar gibi bâzı zâ-

reler her türlü kazanç faaliyetinden sakınmayı tercih ederler. Gazzâlî müteâkıben ticârî ahlâk üzerindeki görüşünü vermektedir ki, burada, bundan ancak kısa bir hülâsa verilebilecektir.

Hattâ bir iş, bukukun makbûl ve itirazdan azâde olabilir; fakat diğerleri için yine de ahlâk dışı ve haksız görülebilir. Zîrâ her yasaklama, mukaveleyi mutlak mefsub kılmaz. Gazzâlî, birinin zararı topluluğa, diğerinin zararı ise, ferde dokunan iki çeşitliği birbirinden ayırır. Birincisi gıda maddeleri ve bilhassa tahıl üzerinde yapılan ihtikâr ve piyasaya sabte para sürülmesi keyfiyetidir. Sahte para mes'lesinde tâcir şu nokta'ara dikkat etmelidir: 1. Eline sahte para geçince derhal kuyuya atmalıdır; 2. Memlekette geçen paralar hakkında tam bir bilgi edinmesi lâzımdır; 3. Tâcir, bir başkasına, rızâsiyle bile olsa, sahte para tediye etmesi bâlinde, yine kendisini suç işlemekten kurtaramaz; çünkü diğeri, o sabte paraları tekrar piyasaya sürebilir. Eğer müşteriden kolaylık ve cemile olsun diye ve sahte parayı kuyuya atmak niyetiyle almış bulunuyorsa, ticârette karşısındakine kolaylık göstermekte mevcut olan hareketten mahrum kalır.

Gazzâlî, müteâkıben, sırf fertleri zarara sokan ticârî tavır ve hareketden bahseder. Ticârette başlıca esas, müslüman kardeşine ancak kendi şahsına revâ görmüş olduğu bereketlerde bulunmadır. Binâenaleyh 1. Satan malını övmek, tensakınacağı gibi, bilhassa ifâdelerini yemin ile kuvvetlendirmemelidir. Ancak, meselâ bir kölenin kabiliyetleri gibi, müşterinin kolayca bilemeyeceği hususlar belirtilebilir; 2. Tâcir malının bozuk ve sakat taraflarını söylemelidir; meselâ bir kumaşın yalnız iyi taraflarını göstermemeli, kumaşı müşteriye karanlık bir yerde arzetmemelidir v.s. Çünkü bu gibi şeyler kardeşine vermesi gereken iyi nasihatler'in ihmâl edilmesi ve aldatma mânâsına gelir. Tüccar bu hususta iki noktayı düşünmelidir: önce malının kusurunu gizlemekle sürümünü te'min eder, ama ticâretin asıl bünyesinde gizli olan bereketten de mahrum kalır; sonra bu dünya nimetlerinin, hayatın bitmesiyle son bulduğunu, geride ise, sâdece haksızlık ve günâhın kendisine kaldığını düşünmelidir; 3. Tâcir, ölçü ve tartıyı tam yapmalıdır; 4. Günlük piyasa fiyatını da müşteriye doğru olarak söylemelidir.

Gazzâlî bundan sonra ticârette gösterilen küçük dostluk ve kibarca davranışlardan, yâni kat'î hiç bir mecbûriyet olmadığı halde, müşterisine bir fayda sağlamaktan bahsediyor. Bu küçük hatırlatılıklar şöyle sıralanabilir: 1. Tâcirin, piyasanın çok üstünde fi-

yat teklifini reddetmesi; 2. Satan fakir ise, müşterinin kendine teklif ettiği fazla para ödemeyi kabûl etmesi; 3. Matlûbâtın tahsîlinden, mühletin indirilme veya uzatılması istegine muvafakat etmesi; 4. Borçluyu, parasını almak üzere gelmekten kurtarmak için, alacaklıya borcunu getirmesi; 5. Mukavele yapının ricası üzerine ekilde bulunanların akdedilen satış mukavelesinin feshini te'min etmesi; 6. Fakirlere kredi ile satış yapıldığı zaman, satın alandan borcunu ancak tediye kabiliyeti olduğu takdirde istemesi veya borçlanılan bedel için defter tutmaması ve ödeme-yi borçlunun arzu ve kararına bırakması.

Bununla berâber tâcir, kazanç sağlama gayretinden ziyâde, rûhunun selâmetini düşünmelidir; bunun için şu yolda hareket etmelidir: 1. Ticâretine iyi niyetle (*nîya*) ve iyi inançla (*aḳîda*) başlamak; 2. Ticâreti içtimâî bir vazife, bir *farz al-kifâya* telâkki etmek; çünkü onun mesleği, hey'et-i umûmiyenin muḥlak sisteminin sâdece bir parçasını teşkil eder; 3. Bu dünya pazarı, tâcirin dikkatini öteki dünya pazarından, yâni câmi ziyâretlerinden, ibâdetlerinden uzaklaştırmamalıdır; 4. Gerek pazarda ve gerek pazara ayak basarken dâima Allah'ı düşünmek; 5. Haddinden fazla bir ihtiras içinde pazar ve ticâret işlerine sarılmamak, ne ilk olarak pazara gitmek, ne de sonuncu olarak pazardan ayrılmayı ve ne de deniz aşmayı câiz görmek; 6. Yalnız yasak olandan değil, bütün şüpheli ve karanlık işlerden de uzak kalmak, malın nereden geldiğini sormak ve herkesin mâlûmu olan hilebazlar ve bırsızlarla ticârî iş yapmamak; 7. Ticârî münâsebetlerde söylediklerine ve yaptıklarına iyice dikkat etmek; çünkü kıyâmet gününde bunların besâbı sorulacaktır.

Gazzâlî'ye göre, pazar yeri tâcir için cihad yeridir. Orada insanlarla temas bâlinde iken, nefsiyle mücâdele edecektir. Zîrâ Gazzâlî'ye göre ticâret, âhiret için bir ön kademe ve hazırlık teşkil eder; bu yüzden de yine o, riyâzetçilerin dünyadan el çekme mefkûrelerini, mücâhededen kaçmak olduğu için, reddetmektedir.

Gazzâlî'de olduğu kadar ahlâkî değeri yüksek olmamakla berâber, bütün edeb ve ahlâk kitaplarında benzer görüşlere tesâdüf edilir. Msl. Şâfiî fakîblerinin hal tercümelerini yazan Tâc al-Dîn al-Subkî (ölm. 771=1370), *Mu'îd al-nî'am* (nşr. Myhrmann, London, 1908, s. 188; alm. trc. Rescher, İstanbul, 1925, s. 138), adlı kitabının muhtelif yerlerinde tâcirlerden bahseder. Hiç şüphesiz burada zamanının, kendine has vak'alarını kayd-

etmektedir. Böylece, kâğıt tâciri, kâğıtlarını dinî eserler (*Kutub al-ilm*) yazmakta kullanacağına inandığı müşterilerine satmayı tercih etmelidir; buna mukabil râfızî eserler, sahte vesikalar, vergi yükseltmeleri vesâire gibi bususları kaleme alacaklarından şüphe ettiği kimselere kâğıt satmamalıdır. Kitapçı da, dinî kitapları (*Kutub al-dîn*), bunları tabirip veya tekid edecek kimselere satmamalıdır; diğer taraftan kitapçı, râfızîlerin veya müneccimlerin kitaplarıyla, *Sırat Antar* gibi balk bikâye kitaplarını da satmamalıdır (bu bususta krş. al-Şâfi'i, *Umm*, IV, 132 ve Heffening, *Fremdenrecht*, s. 49, not. 5. Burada „banaf. Werke“ [Hanefî eserlerinden] ibâresinden önceki „keine“ [hiç bir] kelimesi çıkarılmalıdır). Nibâyev vakıf arâzisi ile uğraşan kimse, vakfa âit emlakı satmamaya dikkat etmelidir (Mybrmann, s. 205, alm. tre. Rescher, s. 150 v.d.).

d. Buna mukabil Ritter tarafından neşr ve tercüme edilen Abu'l-Fazl Ca'far b. 'Alî al-Dimaşkî (V./VI.-XI./XII. asırlar), *Kitâb al-işâra ilâ mahâsin al-ticâra* adlı eserinde daha benoıl bir ahlâk temsil edilmektedir. İki kısımdan ibâret olan bu eserin ilk kısmında, tâcirden ikinci kısmında tâcirin ticâret mallarından bahseder. Ticâret malları mevzûunda birçok kitap mevcut olup, bunların bir kısmı müstakil kitap hâlinde ve diğer bir kısmı da taınmış müslüman ansiklopedilerinde bulunur (bu husus için krş. Ritter, *ayn. esr.*, s. 17 v.d.). Burada bizi alâkadar eden bilhassa tâcîre âit kısım olup, üç kısım tâcir tefrik edilir: 1. (*Hazzân*) yâni istifci tâcir; malını en müsâit şartlar altında satın alır ve malı, piyasadan çekildiği veya fiyatların yükseldiği zaman tekrar satar. Fekât mübâyaa ve satış için en müsâit zamanı geçirmamak üzere istihâl merkezlerindeki pazarların günleri ile, sevk yollarının emniyeti bakımında doğru mâlûmat elde etmek zorundadır. Hacımlı partilerin onbeşer gün fâsıllı dört takasitte satın alınması tavsiye edilmektedir; buna sebep fiyatların birdenbire değişmesi veya herhangi bir batâ yüzünden zarara uğramamaktır. İstifci tüccar, aynı zamanda mahallî hükûmetin, âdil ve kuvvetli mi, yoksa âdil ve fakat zayıf veya zâlim mi olduğu hususlarına dikkat etmelidir. 2. Gezginci tâcir (*rakkâz*); satın alacağı malın nev'ine bilhassa dikkat etmeli ve çok ihtiyatlı davranmalıdır; zirâ seyahati uzayabilir veya yollardaki âsâyışsızlık gibi evvelden beklenilmeyen bâzı bâdiseler seyahatine mâni olabilir ve o zaman mübâyaa edilen malların mahallinde satılması mecbûriyeti bâsıl olaca-

ğından büyük zararlara uğrayabilir. Bundan başka satın alınacak malın kendi memleketinde câri olan fiyatı ile gümrük târifesini iyi bilmek gerekir; aksi halde yabancı memlekette, daha mübâyaaadan önce kendi kârını kaybeder. Seyahati bedefine ulaştığı zaman, tâcir itimâda şayan bir mümessil, malların muhâfazası için de uygun bir depo v.s. araştırmalıdır. 3. İhrâcatçı tâcir (*mucahhiz*); burada mümessiller babis mevzûdudur. Tâcirin ihrâcat mahallinde itimâda değer bir mümessili bulunmalıdır; mal bu mümessile tam bir emniyet içinde gönderilir. Mümessil kâra iştirak kaydıyla malı satar ve yerine yenisini satın alır. al-Dimaşkî'nin eseri, tâcirler için bir çok yerinde tavsiyeler, bilekâr ve dolandırıcılara karşı ikaz edici sözlerden başka, tâcirin tam mânasıyla haberdar olmak mecburiyetinde bulunduğu piyasa fiyatının tesbiti, yâni „ortalama fiyat“ gibi iktisâdî nazariyâta âit mes'eleleri de ihtivâ eder. Bütün bunların kadîm devrin iktisâdî telâkkileriyle ne derecede alâkalı bulunduğu benüz tahkik edilmektedir.

İbn Haldûn, *Mukaddima* (Kahire, 1317, s. 441 v.d.; tre. NE, XX [1865], s. 348 v.d.)'sinin ticâretle ilgili bölümlerinde bu husus, benzer tâbirlerle ifâde olunmuştur. *Mukaddima*'de toptancı tâcir ve gezginci tâcir tefriki ele alınırken, görünüşe göre ihrâcatçı tâcir hazfedilmektedir. O, ticâreti, mübâyaa edilen malı daha yüksek bir fiyata satarak, bu satıştan, ister malı istif ederek fiyatın yükselmesini beklemek, ister malı fiyatının daha yüksek olduğu başka bir memlekete götürmek suretiyle yapılmış olsun, serveti çoğaltma san'atı olarak târif etmiştir.

İbn Haldûn'un tüccar bakınıdaki bükümleri de umûmiyetle ilgi çekicidir. Tâcirin mesleğini icrâ etmesi için çok mahâretli-hareket etmesi, malı haddinden fazla övmesi, müşterilere kurnazlık ve sebatla muâmele etmesi lâzımdır ki, bütün bunlar, insan-öğlunun şeraf ve adâlet hissi ile seciyesi üzerinde elverişsiz bir te'sir icrâ eder. Hergün müşterilerle meşgul olan küçük tüccar bu te'sirler altında fazla kalmaktadır. Bâzı müsâit şartlar altında sür'atle zenginliğe ve servete kavuşarak müteber bir mevkie yükselen tüccar için ise, bu vaziyet aksinedir; o, ticâretin kötü te'sirinden daha kolaylıkla masûn kahr; zirâ asıl işini me'murlarına bırakabilir; kendisi ise, me'murlarını murâkahe ile iktifâ eder ve ancak onlara tâlimat vermek ihtiyâcını duyar.

e. Ticârete karşı islâmiyetin tutumu husûsunda bu makalenin başında ortaya attığımız

mes'ele, islâm memleketlerinin iktisâdî gelişme imkânlarının son zamanlarda müteaddit defalar münâkaşa edilen bir vechesidir. I. Cihan Harbi'nden kısa bir zaman evvel bu gelişme imkânı bâzılarına inkâr edilmiştir. W. Barthold, *Mir İslama* adlı mecmuaya yazdığı deneme mâhiyetindeki mukaddimede ilk defa bu görüşün mesnetsizliğini ve taribî bir esâsa dayanmadığını göstermiştir. Max Weber'in dinî ve içtimâî tetkiklerini tâkiben, C. H. Becker, R. Junge ve daha yakın zamanlarda Alfred Rühl bu mes'eleyi ele almışlar ve islâmiyetin iktisâdî gelişmeye hiçbir zaman muâriz olmadığı neticesine varmışlardır. Şarklının garplıdan tamamıyla başka bir iktisâdî zihniyete sâhip olduğu şüphesizdir. Bu iktisâdî düşünceler şarkın husûsî şartları, bilhassa bâzı ırkî busûsiyetler ve hemen her yerde büküm süren kurak iklim şartları ile ona bağlı bulunan ve bütün saydıklarımızın hepsinin üstünde bir ehemmiyeti hâz olan su tedâviki mes'lesi ile alâkalı bulunmaktadır. Bu şartlar, fertle cemiyet arasında çok daha sıkı bağların doğmasına sebep olmuştur. Hâkim prensip, rekabet olmayıp, bilâkis teşri-i mesâidir. Tâcirin müşterilerine kardeş muâmelesi etmesi gerektiği husûsundaki en yüksek islâmî ticâret ahlâkının ana prensibi bu bakikatlerle de anlaşılabilir. Bu cemiyetin bir ferdi olma husûsundaki kuvvetli duyguya, her müslümanın bütün işlerinde başlıca yol gösterici düstur olarak kabul ettiği din de ilâve olunur. Hattâ iş bayatı da dinin murâkabesine boyun eğerek kendine has bir ehlâk nazariyesi benimseyerek müstakil bir tavır takinamaz. Buna rağmen iâlâm memleketleri modern iktisâdî usûlleri benimsemek kabiliyetini göstermektedir; islâmiyet mâzide, sık sık intibak ve inkişâf kabiliyetini ispat etmiş olduğu gibi Türkiye, Mısır v.s. muhtelif islâm memleketleri de uzun zamandan beri çeşitli âhâlarda ibmâl edilmiş olan bususları telâfi etmek yoluna tutmuşlardır.

Bibliyografi: Metinde zikredilenlerden başka bk. hadis kitaplarındaki *Kitâb al-buy'â* veya *Ticârât* kısımları; Wensinek'in *A. Handbook of early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1927) adlı eserindeki atıflar bk. *barter* kelimesi; Ritter, *Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft, Isl.* (1917), XVII, 1 v.d.; Barthold'un denemesinin Almanca tre. için bk. *WI* (1913), I, 138 v.d.; C. H. Becker, *Islam und Wirtschaft, Archiv f. Wirtschaftsforschung im Orient* (1916), I, 66 v.d. [= *Islamstädien* (1924), I, 54 v.d.]; R. Junge, *Das Wirtschaftsproblem des näheren Orients, Arc-*

hiv f. Wirtschaftsforschung im Orient (1916), I, 1 v.d.; ayn. mll., *Das Problem der Europäisierung orientalischer Wirtschaft* (Weimar, 1915), s. 108 v.d., 260 v.d. (Rus-Türkistanı'ndan bahseder); Alfred Rühl, *Vom Wirtschaftsgeist im Orient*, Leipzig, 1925 (Cezsyr'den bahseder), kezâ krş. R. Hartmann, *Die Krisis des Islam*, Leipzig, 1928 (= *Morgenland*, H. 15).

(W. HEFFENING.)

[Bu madde T. H. tarafından tâdil edilmiştir.]
TIDORE, Malaya takım-adaları'nın şarkında Halmahera'nın garbında Ternate [b. bk.] adasının cenûbunda 45 mil murabbalık küçük volkanik bir ada. Adanın cenup kısmında faâl olmayan bir volkanik tepe (1862 m.) vardır. [Buranın alçak kısımlarında kavve, meyve ve tütün zirâatı yapılır. Toprak çok münbittir. Tidore'nin şimâl kısmının yarısı tepelerle kaplı olup, sâbilde bâzı müsâit yerler vardır. 20.000 kadar nüfûsa olan ada Hollandalıların idâresinde iken, Ternate iskân bölgesinin bir cüz'ü idi. Ada balkı Ternateli-lerin akrabası olup, çalışmayı sevmeyenler. Ahâlinin bir kısmı bahkçılık ve bahçecilikle, bir kısmı da demircilikle iştigal ederler.] Hollandalıların bâkimiyeti altında iken Tidore, diğer küçük adalar ve Halmahera'nın bir parçasıyla birlikte, yine Tidore tesmiye edilen muhtar bir bölge teşkil ederdi; evvelce bir sultanın idâresinde olan Tidore, 1909'dan sonra bir asiller meclisi tarafından idâre edilmiştir.

Portekiz kaynaklarından, islâmiyetin Tidore'ye 1430 civârında yayılmaya başladığı iatihraç edilebilir. Yerli an'aneeye göre Şayh Mangûr isimli bir Arap burada islâm akidesini ilk tedris eden kimse olup, Tjiliati (kezâ Tjiliatu ve Tjiri Liliatu)'de 1495 civârında islâmiyeti kabûl eden ilk hükümdar olmuş ve Camâl al-Dîn adını almıştır. [Tidore İkinci Dünya Harbi esnâsında Japonlar tarafından işgal olunmuşsa da (1942), İndonezya'nın istiklâlini ilân etmesinden (1945) itibaren, bu cumhuriyetin on eyâletinden biri olan Maluku'ya tâbi bulunmaktadır.]

Bibliyografi: T. S. A. de Clereq, *Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate* (Leiden, 1890). (W. H. RASSERS.)

[Bu madde O. F. K. tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TİFÂŞİ. [Bk. TİFÂŞİ.]

TİFÂŞİ. AL-TİFÂŞİ, ŞİHÂB AL-DİN ABU 'L-ABBÂS AHMED B. YÜSUF (ölm. 651=1253), *Kitâb azhâr al-afkâr fî cavâhir al-ağcâr*'ın müellifidir. Mücevherat hakkındaki en'iyi eserlerden biri olan bu kitapta, müellif, bütün 25 çeşit mücevheri asıllarına, menşe'lerine, tabii

ve sihri vasıflarına, kusurlarına ve meziyetlerine, fiyat ve husûsî çeşitlerinin değerlerine göre tavsif eder. İyi yazmaları mevcut olan kitabın, 1818 (yeni tab'ı 1906)'de Kont Raineri Biscia tarafından büyük bir ihtiyacı karşılayan neşir ve tercümesi, artık bugünkü taleplere cevap vermemektedir. Paris'de el yazması bâlinde bulunan mâdeniyâta âit ikinci bir eser hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Müstehcen mâhiyetinde bâzı yazılar da al-Tifâşî'ye atfedilir.

Bibliyografi: S. F. Ravius (Rau), *Specimen arabicum continens descriptionem et excerpta libri A. T. de gemmis et lapidibus pretiosis* (Utrecht, 1784); A. R. Biscia, *Fior di pensieri sulle Pietre preziose di Ahmed Teifascite* (Floransa, 1818; Bologna, 1906); C. Mullet, *JA* (1868); M. Steinschneider, *ZDMG* (1895), XLIX, 254 v. dd.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 495, *Suppl.*, I, 904; J. Ruska, *Das Steinbuch des Aristoteles* (Heidelberg, 1912), s. 23—32; ayn. mll., *Tabula Smaragdina* (Heidelberg, 1926), s. 151—155. (J. RUSKA.)

TİFLİ. [Bk. TİFLİ.]

TİFLİS, Gürcistan'ın ve aynı zamanda onun şarkî kısmının (Kartli) idâre merkezi.

İsmi. Şehir, Güreüce'de umûmiyetle *tphili* „sıcak“ (Tiflis'in sıcak su kaynaklarına atfen) kelimesiyle izah edilen Tphili veya Tbilisi, Ermenice'de Tphlis (Tphlis), Arapça'da Tafilis (Balâzuri: Tafilis) tesmiye olunur. Benzer isimler arasında Batlamyus (V, bölüm II)'nın Albanya (bugünkü şimalî Azerbaycan'ın şimalî şarkisinde, yani Dağıstan'da bulunduğunu zikrettiği) Θαλίς veya Θάλις ve Urmiye gölünün c. nübunda kalan [krş. Kudâma, s. 213; Dînavar'dan Azerbaycan'a doğru giden yol, Berzaa [b. bk.] (= Sakız? [b. bk.])'da ikiye ayrılıyordu. Tafilis, Barza'anın 2 fersah şimalinde Urmiye'ye giden yol üzerinde] Tafilis adlı yer zikredilebilir.

İslâmîyetten önce, Gürcistan'ın eski idâre merkezi müslümanların (bir halk ıstikakı ile) bâzan Mascid zi'l-Karnayn (Mas'ûdi, *Murûc*, II, 56; krş. Marquart, *Streifzüge*, s. 186) tesmiye ettikleri Mtsbeta (Batlamyus, *Geogr.*, V, bölüm X, Μεσσητα = *Μεσσητα) 'da idi. Gürcü vekayinâmesine göre (Sâsânîlerden gelen Hırsavî bânedânından), Gürcü kralı Varaz-bakar (379—393?) 'a karşı gönderilmiş olan İranlı *eristhav* (vâli), „Mtsbeta'ya karşı kale vazifesini görmek“ üzere „Kafkas'ın kapıları arasında“ (Daryal ve Derbend arasında) Tiflis'i inşâ etti (Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 140).

Kıral Vahtang Gurgasal (446—499?) 'ın İranlılar ile savaşları esnâsında kale (*kala* ve Tiflis kasabası (*Sopheli*) tabrip edildi. Vahtang Tiflis'te bir şehrin temellerini attı ve oğlu Daçi (499—514?) onun surlarını tamamladı (*agn. esr.*, s. 180, 196, 201).

523'ü müteâkıp şarkî Gürcistan'daki kiralığı ortadan kaldırdıktan sonra İranlılar, Tiflis'te yanında Gürcü asilzâde sınıfının mümessilleri olan İranlı bir *Marzpân*'ı bulundurdular (Brosset, I, 226; Marquart, *agn. esr.*, s. 397, 431 v. d.; Cavaşov, *Hrist. Vostok*, I, 110). Mtsbeta kumandanı, *Marzpân*'a tâbi idi. Bizanslı Theophan (VI. asır), 571 yılı vukuâtında, ἡ Τίφλις (Τίλφλις) μητροπόλις'i zikreden ilk Bizanslı müelliftir (Theoph. Byz. apud Photium, Migne, *Patrologia graeca*, CIII, 139; krş. Muralt, *Essai de chronologie byz.*, Petersborg, 1855, I, 156).

Türkler ve Bizanslılarla savaşları, İranlıların dikkatini İberya [Bk. mad. GÜRCİSTAN.] 'dan başka tarafa çevirince, Gürcüler, Bizans imparatorundan bir kiral istediler ve Bagratlı Guaram (575—600), Mtsbeta'da yerleştirildi. An'ane, „Tiflis'te, Sion kilisesinin temel duvarlarının yeniden inşâsını“ bu kirala atfeder (Brosset, I, 222). Hükümdar Hırsav Parvêz'in Bizanslılara karşı kazandığı zaferi müteâkibin (606'dan sonra) Guaram'ın oğlu Stephanos I. (*eristhav* „vâli“ ünvanı ile iktifâ ediyordu), İranlılar tarafını iltizam etti. Daha sonra, 624'te Heraclius ve Türk müttelikleri Tiflis'i muhâsara ettikleri zaman, Stephanos bu şehri cesâretle müdâfaa etti. Heraclius, eski Hırsavî âilesinden Adarnase'yi *mhavar* (reis) olarak tâyin etti ve *eristhav* Cibgu (Theophanes: Marquart'a göre Thong yabgu hakan) 'yu ona terfik etti. Kale alındı ve Stephanos hayatını kaybetti.

Arap fethi. Araplar, Gürcistan'ın Ermenistan'dan tefrik etmezler (krş. Balâzuri, s. 194 ve Yâkût, II, 58, burada Curzân Arminiya ülkesinin bir nâhiyesidir). Gürcü vekayinâmesi (*Kharthlis tshovreba*) 'ne göre Tiflis'te oturan Adarnase'nin oğlu, Stephanos II. (639—663?) kiralığı devrinde Agariler Somhetie („Armenia“ oldukça müphem tâbir, zîrâ „Kartli'deki Somhetie“ Tiflis'in takriben 30 km. cenûbundaki, Hram nehrinin cenûbundan başlıyordu) 'yi istilâ ettiler. Bu kralın ölümü üzerine oğulları olan Mir ve Arçil, Egriş (Mingreli, Rion'un şimalinde ve İmerethie'nin şarkında Karadeniz'e kadar uzanan memleket) 'e çekildiler. Bunların müşterek saltanatı devrinde (663—668), Gürcistan'a, Amîr al-mu'minîn Eşim (=Hişâm, gerçek tarihleri 105—125=724—743'tür) tarafından gönderi-

len Murvan Kru (sağır Murvan) Gürcistan'a geldi. Bu kabil ihmâl ve tarib batâları, bu devirde, Gürcü millî bayatının iyice garba doğru, Çoruh (Klarœthie) 'dan kolayca ulaşılacak memleketlere iltica etmiş olması bâdisiyle izah edilebilir. Bununla beraber, vak'aların seyri, Arap ve Ermeni [bk. mad. ERMENİYE] mu'tâlarının kaynakları ışığında daha iyi anlaşılabilir.

Gerçekte Arap askerî seferleri, Mâverâ-ı Kafkas'a ilk halîfeler devrinde nüfuz etti. Tabarî (I, 2666) 'ye göre, Surâka, Şabr-Barâz (Bâb al-Abvâb'ın kralı) ile sulh yaparak, Tiflis'e karşı 22 (643) senesinde Habîb b. Maslama 'yi gönderdi. Tabarî (I, 2674) bu şehrin sâkinleri ile sulh aktedilmesini, aynı yıl içinde gösterir ise de, aslında bu vak'a halife Osman zamanında, 25 (645) senesinden sonra vuku bulmuştur (al-Ya'kûbî, s. 194; Balâzuri, s. 198). Habîb b. Maslama Ermenistan'ı fethedince, Gürcistan'a teveccüh etti. Curzân *bafrîk* 'i ve onun halkının hayırhâhâne niyetlerine şehâdet etmek için bir Gürcü elçisi (Nkly=Nicolas? Tfiy=Theophil?) onun huzûruna geldi. Habîb'in cevâbı (krş. Balâzuri, s. 201 ile Tabarî, I, 2764 ifâdeleri; Yâkût, I, 857, daha ziyâde Balâzuri 'yi tâkibeder) sâdece „Hurmuz toprağındaki Curzân (=Gürcistan) 'da Mancalis (şimdiki Manglis) Rustâk'ındaki Tiflis baskına“ bitâben söylenmişti (krş. Mtsbeta yskınındaki eski Armazi kalesi; Strabon, XI, böl. III, § 5). Habîb, Tiflis aâkinlerine, kendi dinlerini ierâ edebileceklerini taahhüt etti ise de, islâm imanını izah için oraya âlim 'Abd al-Rahmân b. Caz' 'i gönderdi ve hakikaten şehir halkı hemen ibtidâ etti.

Habîb, Tiflis'i itâat altına aldıktan sonra, fetihlerini veya sulh muâbedelerini, Gürcüler veya komşuları ile meskûn diğer bölgelere teşmil etti (Balâzuri, s. 202 v. d.; krş. onları, Ghazarian, *agn. esr.*, göst. yerdeki tahlil denemesi). Bu halklar arasında, yukarı Alazan üzerinde Kahtetiye 'de yaşamış olan ve N. Y. Marr'ın faraziyesine göre, dilleri Çeçenlerinkine akraba bulunan (krş. *Izvu. Akad. Nauk.*, 1916, X/XII, 1379—1408) bugünkü Thuşlarla aynı olan hıristiyan ve çok mübârip bir halk olan Şanâriya (Batlamyus, V, böl. VIII, § 3: Σαναριον, Ermenice: Tsanarkh) mühim bir mevkîe sâhiptir.

Habîb'in seferinden, Mutavakkil'in saltanatına (232—247) kadarki devrede Curzân'lar (şark Gürcüleri) ve Abbazlar (b. bk.; burada geniş mânası ile „Rion vâdisinin ve İmerethie'nin garbî Gürcüleri“ demektir), Tiflis'teki Arap kumandanlarına vergi ödüyorlardı (*Murûc*, II, 65; Yâkût, II, 583). Yazîd II.

(101—105) devrinden, içinde Carrâh b. 'Abd Allâh 'ın Curzân'lara, Habîb b. Maslama'nın te'minatını te'yid eden bir mektubuna sâhibiz (Balâzuri, s. 202; orada, aynı şekilde Mancalis *Rustâk* 'ından da bahsedilirse de, bir çok yer adları benüz çözülememiştir).

Ermeni ve Gürcü rivâyetinin „Murvan Kru“ 'suna gelince, galiba bu isim altında iki şahıs birbirine karıştırılmış gibi görünmektedir (Marquart): Muhammed b. Marvân (Gürcüler bu ismin Ermenice söylenişini duymuş olabilirler) ve onun (Hişâm devrinde: 105—125) bilbassa Dağıstan'da savaşmakla beraber, Alan Kapısı'na karşı yaptığı seferde Tiflis bölgesinden geçmiş olan oğlu Marvân b. Muhammed. Bu sonuncunun merkezi Tiflis'e 20 fersah ve Barza'a'ya 40 fersah mesâfede bulunan Kisâl (? muhtemelen gereken şartlara tenakül eden Ta'ûs'un akıntı cihetindeki Kesala; aq. bk.) 'de idi. Emevî halifesi 'Abd al-Malik zamanında, 85 (704) 'te, Tiflis'te darbedilmiş bir dirhem [b. bk.] bilinmektedir.

Abbâsiler devrinde, 141 (758) 'e doğru Hazarlar, reis Tarban idâresinde Ermenistan'ı istilâ ettiler (Ya'kûbî, II, 446). Tabarî (III, 328, 147 (764) senesinde aynı (?) hâdiseden bahsederek, Astâr Han Hıvârizmî (böyle) 'nin istilâsı esnâsında bir çok müslüman ve zimmi esir edildiğini ve Türklerin Tiflis'e girdiğini söyler. Ya'kûbî, 141'den hemen sonra Şanâriya'ların bir isyanını zikreder. Şanâriya'lar, Tiflis'e dönerek oradaki esirleri idam eden 'Amir b. İsmâ'il tarafından mağlûp edildiler.

Hazarların diğer bir akını 183 (799) 'te vuku buldu. Bunların hükümdarları Kur üzerindeki köprüye kadar geldi ve memleketi tabrip etti ise de, Arap müellifleri (Ya'kûbî, II, 518; Tabarî, III, 648) tarafından Tiflis'in zaptı zikredilmemiştir; halbuki Gürcü vekayinâmesi, Ioane ve Cuuşer kardeşlerin müşterek saltanatı devrinde (718—786?), hakanın kumandanı Bluçan (Ermenice telâffûzu Bulç'an) 'ın Tiflis'i zorladığını ve Kartli'yi zaptettiğini anlatmaktadır.

Hârûn al-Raşîd (bilâfeti: 170—193=786—809) 'ın Ermenistan'a gönderdiği vâliler arasında en sertî Hırsav b. Hâzım idi (Balâzuri, s. 210). Gürcüler, onu Çiçum-Asim tesmiye ederler. Ya'kûbî (II, 210) onun ikinci vâlliliği esnâsındaki zulûmlerini te'yid eder. Curcân'lar (Curzân okuyunuz) ve Şanâriya'lar ayaklandılar. Hırsav 'nın vekili Sa'îd b. Haysam, onları yendi ve memlekettten uzaklaştırıp, sonra Tiflis'e döndü.

al-Ma'mûn devrinde (198—218=813—833), Muhammed b. 'Attâb adında biri Ermenistan

'da yerleşti. 214 (829)'e doğru Curzân ülkesini zaptetti ve Şanāriya'lar ona iltihak ettiriler (Ya'kūbî, II, 540, 565 v.d.). Hâlid b. Yazîd, Muhammed b. 'Attâb'a amân verdi ve müttefikleri olan Şanāriya'leri yendi ise de, karışıklıklar dâima devam etti (Ya'kūbî, II, 566; Balāğurî, s. 210 v.d.). 215—239 (830—853) yılları arasında İshāk b. İsmâ'il, Gürcistan'da kendisine bir emirlik elde etti.

İshāk b. İsmâ'il. Mas'ūdî (*Murûc*, II, 65)'ye göre, bu zat Kureys asıllı idi. Babası İsmâ'il, Marvân II. (126—132=744—750)'ın mevlâsı olan Şu'ayb'ın oğlu olup, halife Amîn zamanında (193—196=809—813) Gürcistan'a yerleşti ve vâli Asad b. Yazîd ile ihtilâfa düştü (Ya'kūbî, II, 528). Gürcü vekayinâmesinin (I, 260, 265) zikrettiği İshāk'ın amcası (?) olan 'Alî b. Şu'ayb, muhtemelen Muhammed b. 'Attâb'dan sonra, Tiflis'i Hâlid'in elinden aldı. Fakat daha, Hâlid'in ikinci halefi Hasan Bağgîsî'nin vâlliliği zamanında, İshāk'ın adına rastlanmaktadır. Theophil (829—842 m.) idâresindeki Bizans k't'a'ları Vanand (Kars civârında)'a nüfuz ettikleri vakit, "İsmâ'il'in oğlu Sahak tarafından darma-dagin edildiler" (krş. Stephanus Asolik, II, böl. V, tre. Dulaurier, s. 171). Halife al-Vâşîk (227—232=842—847) bu şekildeki gazâlar neticesinde, İshāk'ı bütün Ermenistan'ın hâkimi olarak tanıdı ise de, bu, uzun sürmedi. Hâlid'in oğlu ve halefi Muhammed, İshāk'ı yendi ve Şanāriya'leri tard etti. Gürcü vekayinâmesine göre, Gürcü prensleri (ki hunlar oldukça uzak olan merkezî iktidardan daha az korkuyorlardı), İshāk'a ve müttefikleri olan Kaĥetiye ve Şanāriya halkına karşı Muhammed'i destekliyorlardı.

Son olarak al-Mutavekkil devrinde, Türk Bugâ al-Kabîr al-Şarâbî, Ermenistan'a gönderildi. Rebîülevvel 238 (sonbahar 852)'de, bu zat, Tiflis'e karşı Dabil'den hareket etti. Bugâ, Suğdabil (İsani'nin şimalindeki Maĥatha tepesi=Suğdabil bahis mevzûdur; aş. bk. Tiflis'in tavsifi)'in civârındaki yüksek bir tepe üzerinden harekâtı tâkib ediyordu.

İshāk bir çıkış hareketinde bulundu ise de, Bugâ'nın neftçileri (*naffâ'in*) şehri yaktılar. İshāk'ın kuvvetli kalesi yandı. Bizzat İshāk ve oğlu 'Amr Türkler ve Maureler tarafından esir edildiler. İshāk'ın boynu vuruldu ve yangının kuvvetli ateşi 50.000 (?) insanı kömür hâline getirdi. Maureler, hayatta olanları esir etti ve ölüleri soydular. Sarîr (=Şimâli Dağıstan'da Avarların emirliği) hâkiminin kızı olan İshāk'ın zevcesi, Huvaysiya (Sasun sâkinleri; bk. mad. MEYYÂFÂRIKIN)'ler tarafından müdâfaa edilen Suğdabil'de bulunuyordu. Bugâ, silâhla-

rını terketmek şartı ile onlara amân verdi ve Cardmân ile Baylakân tarafındaki harekâta devam etti (Tabarî, III, 1114 v.dd.; krş. Thomas Artsruni, III, böl. 9—10, ngr. Brosset, Petersburg, 1874, s. 140—150). Ateni kilisesi üzerindeki bir Gürcü kitâbesi, Bugâ tarafından Tiflis'in alınışının islâmî tarihi, olan 239 hicrî yılını vermektedir; krş. Cavaĥov, *Hrist. Vostok*, 1912, I, 284). Eski Emevî mevlâların, mahallî unsurların câzibe merkezi olan müslüman emirliğinin tahrîbi, halîfelik için telâfi edilemez bir hatâ oldu. Arap müellifleri (Mas'ūdî, II, 67; Yâkūt, II, 58) bunu, Arap hâkimiyetinin Kafkasya'daki inbitâtının tarihi olarak verirler. Bugâ, hemen geri çağırıldı; krş. Brosset, *agn. esr.*, I, 266 v.dd. ve Thomas Artsruni, göst. yer. Aynı kaynaklar, aynı zamanda „Sahak“ (=İshāk) ve günah çıkaran Sumbat'ın akrabası olan bir Amîr Gabluts (?)'un kısa devrini zikrederler.

Bir Ahbâsî dirhem darphânesi, 922'ye kadar Tiflis'te faaliyetinde idi (210, 248, 250, 294, 298, 304 307, 311, 312, 314, 330, 331 tarihli sikkeler bilinmektedir; krş. Tiesenhausen, *Monnaies des khalifs orientaux*, Petersburg, 1873 ve bilhassa Paĥomov, *agn. esr.*).

İshāk'a karşı kiralı Bagrat I. (826—876 m.)'ın halîfeye yapmış olduğu yardım, şark hânedânına istenilen meyveyi vermedi. Abhazistan (bu tâbirin izâhı için bk.)'dan çağırılan rakip hânedan, Kartli'yi zaptetti. Böylece Mas'ūdî (*Murûc*, II, 69, 74; o bunu 332=942'de yazmıştı), Kur, Curcîn (yan soyun Bagrat'ı olup, 941'de ölmüştür; Marquart, *agn. esr.*, s. 176)'nin arâzîsinden çıkıp, Abbaz (böyle!) ülkesini kateder ve etrâfı kâfirlerle çevirmekle berâber, ahâlisi cesâretlerini muhâfaza eden ve sayıca çok olan Tiflis'in önüne gelir. Ermeni Bagrat kiralığının kurucusu Aşot (kiralık müddeti 885—850 m.?) aynı şekilde Kartli'nin işlerine müdâhale etti (Brosset, I, 270, not 12). Curzân'ların idâre merkezi (*al-Tanbagî*, Marquart, *agn. esr.*, s. 186 tarafından mâhir bir şekilde tasbih edilmiştir: **mambagi* > *mamphali*, bir Gürcü ünvânı) olarak Mas'ūdî, Mascid Zi'l-Karnayn (=Mtsheta)'i gösterir.

Sâciler, Sâlârilor, Şeddâdiler devri. Arada, Azerbaycan'da Bagdad'a tâbi ilk müslüman hânedânı olan Sâciler (b. bk.; 276 veya 279—317 ve R. Vaşmer, *O monetaĥ Sacidow, Izvestia Obşç. izuç Azerb.*, Bakû, 1927, nr. 5, s. 22—51) zuhur etti. Abu'l-Kâsim Yûsuf, şimâldeki tecrid edilmiş müslümanlara elini uzattı. 912 (?)'ye doğru, Ca'far b. 'Alî tesmiye olunan emirin hâkim bulunduğu (aş. bk.) Tiflis'e geldi ve Ucarma ve Boç'orma

(yukarı İora üzerinde) kalelerini zaptetti (Brosset, I, 275, not 2). Vekayinâme, aynı zamanda, „Sac tesmiye olunan Sarrasinlerin“ diğer bir seferini (918 ile 923 arasında) zikreder ki, bu sefer esnâsında Mtsheta zapt edildi. Müslüman kaynaklar bu seferler hakkında susarlar. Vekayinâme sonra doğrudan doğruya Sâlâri'lerin Barga'a ve Azerhaycan'da zuhûrunu kaydeder.

Bagrat III. ve Bagrat IV. devri. Bagrat III. (980—1014? m.)'ın Kartli, Abhazistan, Tao (Çoruh üzerinde) ve Ardanuç'u birleştirenceye kadar, saltanatlar dizisi „en büyük karışıklığı arzeder“ (Brosset). Onun zamanında Şeddâdiler [bk. mad. ŞEDDÂD]'den Fazlun Ermenistan'ı işgal etti ise de, Gürcü ve Ermeniler tarafından mağlûb edildi. Mtsheta, dâima payitaht olarak telâkki edilmiş, fakat bükümdarlar, Kutaïs (Khuthathisi)'de ikamet ediyorlardı. 421 (1030)'de Gürcü ve Kaĥetiler esrâfı, Tiflis'teki emir Ca'far'ın yardımı ile Şeddâdî Phadlon (Genceli Fazlun)'a karşı bir sefer yaptılar. Fakat Fazlun ölünce, Thriaeth (yukarı Hram üzerinde)'in kuvvetli hâkimi, Liparit Orbeliani Ca'far'ı hile ile yakaladı ve ancak Tiflis'in, tahrikçi Liparit tarafından ilbak olunmasını açıkça istemeyen kiralı Bagrat IV. (1027—1072 m.)'ın ısrarları üzerine onu serbest bıraktı. Ca'far Tiflis'te tekrar yerleşti ise de, bir kaç yıl sonra, bizzat kiralı, Tiflis'i muhâsaraya geldi. Muhâsara iki yıl sürdü, kiralı ansızın, Liparit'in haberi olmadan Ca'far ile sulh yaptı. Ca'far'ın ölümünden sonra, Tiflis'in yaşlıları (Ber) şehrin anahtarlarını, Dâr al-Calâl iç-kalesi ile iki kulo „Ts'alkîn ve Thabor“ (bk. aşağıda Tiflis'in tasviri) burçlarını ele geçiren Bagrat'a teslim ettiler. Bununla berâber, sur dışında bulunan İsan (Kur'un sol kıyısında)'ın sâkinleri, köprüyü yıktılar ve Bagrat, onlara karşı mancınıklar kullanmak mecbûriyetinde kaldı.

Selçuklular devri. İbrâhim Yinal (Gürcü telâffuzu: Bahrum—Lam)'ın kuvvetleri, ilk defa 1048'de Basian (Aras'ın kaynaklarında bulunan Pasin)'da göründüler; 1053 (?)'e doğru Selçuklular, Gence'ye karşı bir harekete giriştiler de, Bagrat IV.'ün müttefiki olan Bizanslıların mukabil hareketi, şehri kurtardı. Tiflis ahâlisinin, Bagrat'ı yeniden dâvet etmeleri bu sırada oldu ise de, Liparit'in desiseleri üzerine Bizanslılar Bagrat'ı üç yıl esir olarak İstanbul'da tuttular. Sonra Alp Arslan (saltanatı: 455—465=1063—1072) ansızın Gürcistan'ı ele geçirdiği vakit, Bagrat kendi kalelerinin büyük bir kısmını tekrar zaptetti (Brosset, I, 326). 10 kânun I.

1068'de Alp Arslan, Ermenistan ve Kaĥetiye kırılları (787'den 1105'e kadar hüküm süren *korikoz* „piskopos nâpleri“ hânedânından Gagik'in oğlu Ağsarthan) ile aynı şekilde Tiflis emirinin refâkatında Bagrat'a karşı yürüdü. Bütün Kartli işgal edildi ve pek çok bırıstıyan öldürüldü veya esir alındı. Şeddâdiler şu tazminatı aldılar: Tiflis ve Rustav, Genceli Fazlun'a ve Anî, Minüĥîr b. Abu'l-Asvâr'a verildi. 1069 baharından itibaren Bagrat tekrar Kartli'ye indi. İsan (sol kıyıda ki sur dışı mahalle)'da 30.000 adamıyla karargâhını kurmuş olan Fazlun, memleketi tahrib etti. Bagrat, Kaĥetiye yolunu tutmuş olan Fazlun'u yendi ise de, kendisi Ağsarthan tarafından esir edildi. Bagrat, İora üzerindeki bir çok kalelerin terki pahasına, Fazlun'u serbest bıraktı ve o sıralarda Sithlaraba (Sayyid al-'Arab?) adlı birinin emir ilân edildiği Tiflis'in kendisine teslimini istedi. Bu plan muvaffak olmadı, zirâ Alp Arslan Fazlun'un hürriyetini sağladı. Bagrat'ın oğlu Giorgi II. (saltanatı: 1072—1089 olup, 1125'e kadar yaşamıştır) Kutaïs'te ikamet ediyordu. Ağsarthan, ihtidâ etmeği pahasına, Kaĥetiye'deki mülklerini muhafaza etti.

David II. Borcun te'diyesi, Kartli ve Abhazistan kralı ünvânını taşıyan David II. Aghmaşenebeli (tâmirci, telâfi edici, müceddid) devrinde (1089—1125? m.) vâki oldu. David, Alan kapısı (Daryal Geçidi) yoluyla 40.000 Kıpçak'ı ve tanassur eden 5.000 esiri Gürcistan'a soktu. Şamatalarına rağmen (Brosset, *agn. esr.*, I, 379) bu yeni barpçı unsurlar, David'in, Selçuklu hâkimiyetini tasfiye etmesini mümkün kıldılar. David, haraç ödemeyi durdurdu ve Gürcistan'daki Türklerin, Gürcistan'da yaylaya çıkmalarını yasak etti; kızı Thamar'ı Şirvanşâh [b. bk.] Aĥistân (Gürcü telâffuzu Ağsarthan)'a verdi ve onu kendine tâbi kıldı.

Tiflis'in 515 (1121)'te zaptı. Tiflis müslümanlarının şikâyeti üzerine, Selçuklulardan Mahmud b. Muhammed (1118—1131), Artuk-ogullarından Necmeddin Gâzi, Maz-yâdî'lerden Dubays b. Şadaĥa (Gürcü vekayinâmesindeki Durbez), kezâ Sultan Tuĥrul (Arrân ve Nabĥıvan hâkimi)'un atabeyi Gündoĥdu ile birlikte kardeşinin katıldığı bir sefer yapıldı. Bu ordu, 18 ağustos 1121'de Thriaeth ve Manglis'e girdi ise de, David ve Kıpçakları tarafından imhâ olundu. David, „ebediyete kadar ogullarının mühimmat anbarı (?) ve makarını olsun“ diye Tiflis'i büyük bir gayret sarfederek zaptetti (Brosset, I, 365 v.dd. ve *Additions*, I, 230, 236—241; krş. İbn al-Aşîr, X, 398 v.d. [=Defrémery, *Fragments*,

s. 26]; Kamāl al-Dīn, *Tārīh Halab, Recueil des Hist. Croissades*, III, 628; Yāqūt, I, 857 [Tiflis]). Kısmen bugün için dahi mecbûl kaynaklardan faydalanan Arap tarihçisi 'Aynî (1360—1451) Tiflis'in yakılıp yağmalandığını kabûl etmekte ise (Brosset, *Add.*, I, 241) de, David'in gaddarlıklarını kabûl eden diğer kaynakların aksine, kralın müslümanların duygularına battâ müslüman emirlerden daha fazla saygı gösterdiğini ifâde etmektedir. İşte bu şüretlerdir ki, David islâmî kitâbeli para bastırmayı vadedmiş olmalıdır; bununla herâber bu kiralâât bilinen paralar (krş. Pañomow, *Monet.*, s. 77—81) Meryem'in tasvirini taşımaktadır. Onun müslümanlar hakkındaki büyük ihtiyatı kendini bissettirmektedir. Zîrâ, Gürcü vekayinâmesinin itiraf ettiği veçhile, müslümanlar ile hristiyanlar arasındaki mücâdeleler, hâlâ çok şiddetli idi (krş. Brosset, I, 380).

Banî Ca'far. David, Tiflis'te, asıllarının Arap mı, yoksa bâlis Gürcü mü olduğu bilinmeyen Banî Ca'far emirlerine halef oldu. Gürcü vekayinâmesi, müslümanların Tiflis'teki bâkimiyet müddetini 400 yıl olarak tahmin ederse de, al-'Aynî sâdece Banî Ca'far'e 200 yıllık bir idâre atfeder. Gerçekten de, daha 300'e doğru, Tiflis emiri, Ca'far [b. 'Alî] tesmiye olunuyordu Brosset, *ayn. esr.*, I, 275). Bu sonuncunun halefleri, Tiflis'te sikkeler bastılar. Manşûr b. Ca'far'ın 342 ve 343 tarihli (halife al-Mu'tî'li 'lâh'ın ismi ile) Ca'far b. Manşûr'un 364, 366 tarihli (al-Tâyi' li 'lâh'ın ismi ile birlikte) dirbemleri bilinmektedir. Bagrat IV. devrinde (1027—1072 m.) Tiflis emiri Ca'far adını taşıyordu. Gürcü vekayinâmesi onu Muḥath Gwerd Caphar (Muḥath Gwerd, Mtsḥeta civârında bir mevkidir) tesmiye etmektedir. Tiflis'in, David tarafından zaptından önce, 40 yıl içinde şehir, bu âilenin her biri münâvebe ile bir ay iktidarda kalan genç âzâsı tarafından idâre edilmişti (al-'Aynî).

Kuvvetli kırıllar. Dimitri'nin saltanatı (1125—1154), Orbeliani âilesi ile dâhilî mücâdelelerle doludur. Onun muâsırı olan müslüman emirler şunlar idi: Azerbaycan'da atabey İldeniz (Gürcü telâffûzu İldiguz); Anî'de Şeddâdî abfâdî; Ahlat'ta Zâbir al-Dîn Şâh-i Arman (1128—1183); Erzurum'da Emir Saltuk b. Ali (Gürcülerin Anî civârında 548 [1153]'te yendikleri zat için krş. İbn al-Aşîr, *Kâmil*, XI, 126, yıl 548 vukuatı, Münecceim-başı, II, 577; Defrémery, *Fragments*, s. 40). 1139'da Gence'de vuku bulan zelzeleden faydalanarak, bu şehrin meşhur demir kapısını alıp-götüren ve Gelathî'deki manastıra nakleden, bu Dimitri idi (krş. Fraehn, *Mém. Ac. St. Pétersbourg sc. morales*, VI. seri, III, 531). Tiflis'teki

ahvâl, burayı 548 (1153)'de ziyaret eden Mey-yâfârîkîn [b. bk.] tarihçisi İbn al-Azrak'ın sebhâdeti ile tavsif olunur. İbn al-Azrak, müslümanların vaziyetinin çok elverişli olduğunu te'yid etmektedir. Her cuma, Dimitri câmie gelip, *ḥaḫîb*'in karşısında bir seki (*dakka*) üzerinde otururdu; krş. Amedroz, *Three Arabic Mss.*, JRAS, 1902, s. 791 (al-Azrak, al-'Aynî'nin kaynağı olabilir).

Giorgi III. (1156—1184 m.) idâresinde, Gürcistan müslüman muhiti aynı kaldı ve kiral, Erzurum, Anî, Dvîn, Nahçıvan, Gence, Barza'a ve Baylakân'a karşı şiddetli savaşlarda bulundu. Yeğeni Şîrvânşâh Aḫsitân (Giorgi'den baba tarafından balası Thamar'ın oğlu) 'a yardım etmek için battâ kiral bile bizzat, Derhend'e gitmiş olmalıdır (bk. Brosset, I, 383—403 ve *Add. itions*, I, 253—257, 266; İbn al-Aşîr, 556, 557, 559, 561, 569 yılları vukuatı).

"Kartli güneşi" T b a m a r'ın saltanatı (1184—1211 veya 1212), korkunç felâketlerin eşliğinde, Gürcistan tarihinin en yüksek noktasıdır. Hristiyan kiralık, Selçuklu küçük emirleri bareketsiz hâle getirince, taarruza geçti ve yine müslüman tâbi bükümdarlarla çevrildi. Trabzon Komnen imparatorluğunun meydana gelmesinde, Thamar mühim bir rol oynadı (Kunik, *Osnov. Trapez. imperii v 1204, Učen. Zap. Akad. nauk*, 1853, II, 705—733). Kuvvetleri Erzurum ve Erzincan taraflarında harekâtta bulundu ve Azerbaycan İldenizlerini mağlûb etti. Erdebil'in Gürcüler tarafından yağma edilmesi (Brosset, I, 469—473) *Silsilat al-nasab-i Şafaviya* (Berlin, 1343 [1924], s. 43; krş. Khanykov, *Mél. Asiat igne*, 1852, I, 580—583)'da te'yid edilmektedir. Gürcü vekayinâmesi de, Romguaro (=Rameâr, Nişâpûr civârında)'ya kadar bütün şimâlî İran'da yapılan bir seferi (1210—1212 m.) zikretmekte ise de, bu seferin Tebriz'in ötesindeki safhaları oldukça hayâlî görülmektedir (Brosset, I, 469—473). Mḥargrdzel âilesi (Kürt asıllı Ermeni âile; krş. Brosset, *Add.*, I, 267)'nden general Zâhare ve İvane'nin parlak muvaffakiyetlerine rağmen, Gürcülerin zaferleri devamlı değildi; Thamar, bütün zaptettiklerinden ancak Kars'ı muhâfaza etti (I, 467). Bizzat dâhilde (Cavahov), derebeylerin nüfûzu, kiralîçenin faâliyetini köstekliyordu. Müslüman âdetleri, Gürcistan'a nüfuz etti: general İvane, *atabek* ("sultanlar nezdinde kullanılan"; Brosset, I, 474) ünvanını aldı. Thamar devrinde, "Tiflis ve Kartli emiri" Abu'l-Ḥasan'ın oğlu olan Gozan adlı bir âsinin adı yer alır (bu Banî Ca'far'ın bir torunu mudur?).

Moğullar. Thamar'ın 1212'den 1223'e kadar hüküm süren oğlu Giorgi III. Laşa (Ab-baza dilinde „parlak“ mânasına gelmektedir) Gence, Nahçıvan, Erzurum (Karnukalak) ve Ahlat (Ḥilât)'ın haracını tahsil ediyordu; fakat, 617 (1220)'de Subutay ve Cebe (Gürcü telâffûzu Suba ve İama veya Ç'eba)'nin Moğul kuvvetleri, İran'da göründüler. Gürcüler müteaddit defa mağlûb edildiler. Gürcü vekayinâmesi (Brosset, I, 493), Berduc (Borçala üzerinde) mağlûbiyetini, o zamana kadar yenilmemiş olan Gürcü ordularının tarihinde bir dönüm noktası olarak telâkki etmektedir.

Giorgi ansızın öldü ve taht, kızkardeşi olup, komşu müslümanlar tarafından elde edilen zevke düşkün güzel kiralîçe Rusudan (1223—1247 m.; müslümanların *kız-melik*)'a, intikal etti. Bu kiralîçe nihâyet, Erzurum Selçuklularından Muḡiseddin Tuḡrul (Gürcüce'de, Ortblu)'un emri üzerine tanassur eden (İbn al-Aşîr, XII, 270: *ḥâdisatun ġaribatunlam yücâd mişluḥâ*) oğlunu aldı. Papa Innocent III. 'a yazdığı mektupta (Roma'ya 1224'te ulaşmıştır) Rusudan Moğul istilâsından, ebemmi-yetsiz bir hâdisa olarak bahsetmekte idiye de, yeni bir düşman kapıdadır diyordu.

Celâleddin Harzemşâh, Gürcüleri, şâban 622 (ağustos 1225)'de Garni'de mağlûb etti (İbn al-Aşîr, XII, 283. Nasavî, nşr. Houdas, s. 112; Brosset, *Add.*, I, 309). Gürcü generali Şalva (Cuvaynî, II, 159; kardeşi ile birlikte) esir edildi. Tiflis, şehirde oturan İranlıların yardımı sâyesinde 10 mart 1226'da zapt olundu. Cuvaynî'ye göre, Celâleddin ahâlîye amân verip, Abhâzi'ye çekilmelerine müsâade etti. Bununla beraber, İbn al-Aşîr'e göre, şehir zor kullanılmak sûretiyle (*anwatan va-ḡahrân min ġayri amânin*) alındı (krş. Nasavî, *ayn. esr.*, s. 122; Brosset, I, 504—507). Vezir Şaraf al-Mulk, şehre vâli tâyin olundu. Celâleddin Gence'deki kışlaklara hareket edince Gürcüler tekrar Tiflis'e girdiler ve kendileri tarafından muhâfazasının imkânsız olduğunu anlayarak şehri yaktılar (Nasavî, s. 125). Esâsen meşgul bulunan Celâleddin, ancak 1228'de, Lore yakınında Mindor (Gürcüce „tarla“) 'da, başkumandan İvane'nin, çok muhtelif unsurlardan, Gürcüler, Alanlar, Ermeniler, Sarîr (=Dağıstan Avarları), Lakz, Kıpçak, Svan, Abhaz, Canîr (=C'an-ethi; bk. mad. LAZLAR), Suriye ve küçük Asya (bk. Cuvaynî, II, 170) halklarından teşekkül eden kuvvetlerini perîşan edince Gürcistan'a döndü. Gürcü vekayinâmesi (Brosset, I, 510), Bolnis (=Mindor?) zaferinden sonra Celâleddin'in Tiflis'te yeni bir takım teziye faâliyetine giriştiğini söylemektedir.

Moğulların ikinci gelişi. Celâleddin 628 (ağustos 1231)'de sahneden kayboldu ise de, Hârizmîlerin bakıyesi, Gürcistan'ın şark kısmını rahatsız etti ve kendi müstahkem kalelerinde bulunan derebeyleri kuşattılar. Bununla beraber Tiflis, Curmağan idâresindeki Moğullar Gence'den Gürcistan'a nüfuz ettikleri sırada, bâlâ Rusudan'ın mülikiyetinde bulunuyordu. Bu hâdisa, 1236 (Brosset, *Add.*, I, 333; d'Obsson, III, 75'e göre 632=1235'e doğru)'dan sonraya rastlar. Rusudan, Kutsâ's'e gitmek üzere Tiflis'i terketti ve Tiflis kumandanı şehri yaktı (Brosset, I, 514; „Tiflis şehri böyle harap oldu“).

Gürcü vekayinâmesinin, dâima dört olarak verdiği *no'in*'ler (Çarmağan, Çağatar, Iosser ve Biçuy) memleketi iggal edip, Tiflis'i yeniden îmar ettiler. Rusudan, sâdece Rion bavasasında hüküm sürüyordu.

Moğullar, memleketin siyâsî teşkilâtını bozdular. Gürcüleri seferlere (Anadolu Selçuklu sultanı Gıyâseddin'e, Alamût İsmâîlilerine ve Bagdad'a karşı olduğu gibi) birlikte götürdüler. Memleket 6 *tümen*'e bölündü, iktâları değişikliklere mâruz kalan Gürcü derebeyleri (*mḥavar*) muhtelif *no'in*'lerin idâresine verildi. Mühim şahsiyetler Batu Han'ın yanına ve oradan Moğulistan'daki Büyük Han'a gitmek zorunda kaldılar ve yıllarca orada ikamete mecbur edildiler. Tahtın vârisi David (Moğulca'da *narin* „parlak“ lakabı) ülkeden böylece uzaklaştırıldı. Egarıslan adında biri (onda ancak kiral ismi eksikti, Brosset, I, 542), Moğullara karşı memleketi birleştirmek istedi ise de, Moğullar ona karşı, Giorgi Laşa'nın, Mtsḥeta'da tac giymiş olan oğlu David'i çıkardılar. David de, Batu Han'ın yanına ve Karakorum'a geldi. 643 (1245)'de Göyük Han kurultayında hazır bulunanlar arasında iki David zikredilmiştir (krş. Cuvaynî, I, 205, 212; Raşîd al-Dîn, nşr. Blochet, s. 242). Bu ikisi Möngke (saltanatı: 1248—1259 m.)'nin tahta çıkışından sonra Gürcistan'a gelerek önce birlikte hüküm sürdüler.

Hulagu, David Narin'i sevmediği için, David Narin Abhâzi'ye kaçtı. Gürcü vekayinâmesi „işte böylece memleketimizde iki emâret teşekkül etti“ demektedir (Brosset, I, 546). Şarkî Gürcistan için çift tabiiyet kuruldu: bir taraftan Kafkas'ın şimâlindeki ülkelerin bâkimi olan Batu Han, iktidârını Gürcistan üzerine yaymak istiyor, diğer taraftan İran İlhanlıları, burada bakları olduğunu iddia ediyorlardı. Moğul vergilerini tahsil eden Hoea Aziz (Raşîd al-Dîn, nşr. Quatremère, s. 395'te onu „Gürcistan vâlilerinden biri“ olarak zikreder) 'in eziyetlerinden bîzâr olan Laşa

'nın oğlu David, yegeninin yanına kaçtı. No'in Oyrat Argun Tiflis'i işgal etti. Uzlaşma ancak, Laşa'nın oğlu, 1262'de Şirvan'ı istilâ etmiş olan Batu Han'ın halefi Berke'nin kuvvetlerine karşı, Hulagu'nun yanında savaştığı vakit vuku buldu (d'Ohsson, III, 182). Abaka [b. bk.] devrinde, Berke Mâverâ-yı Kafkas'a döndü ve bir çok hırsiatıyanı katledilmiş olduğu Tiflis'e kadar gitti (1266'da; krg. *agn. esr.*, s. 418).

Laşa'nın oğlu David'in halefi, David'in oğlu Dimitri II. (1273—1289) oldu ki bu zat, Abaka ve Ahmed'in bir çok seferlerine katıldı ise de, Argun devrinde serveti müsadere olundu ve kendisi de ordu'da falakaya çekildikten sonra başı kesildi. Gürcüler, onu „başını kurhan olarak veren“ mânasına Thav-Dadebuli tesmiye ederler.

Sonradan Moğullar tarafından bir çok kiral tâyin ve azılolundu. David IV. (1292—1310), Batu sülâlesi (Otâhâ=Tohtogû) hanı ile müzâkerelere girişmeye hoş yere, çalıştı ve Gazan Han'ın yanına Tiflis'in en büyük ortodoks papazı ile kadısından müteşekkil bir sefâret hey'eti göndermek zorunda kaldı (krş. Brosset, I, 615 [bu son tafsîlât, müslüman Gazan'ın tahta çıkışından sonra bâsıl olan vaziyetin inkişâfına şehâdet eder!]). Gürcüler Moğulların bütün seferlerine iştirâk etmeye devam ediyorlardı ise de, bu onları, ne tâeiz edilmekten, ne de (Gazan devrinde, müslüman no'in Nâvrûz'un faaliyeti için krg. Brosset, I, 617) ihtidâ etmeleri için yapılan teşebbüslerden (krş. 1307'deki Gîlân seferinden sonrası) kurtarıyordu.

Giorgi V. Oleaytu'nun ölümünden (1316) sonra Giorgi V. (*Brtskinwale*, „parlak“), Emîr Çoban'ın himâyesi sayesinde tahta geçirildi (1316—1346). Giorgi, Moğulları kovmak için, İlhanlılar bânâdânının son devresindeki karışıklıklardan istifâde etti. Âsileri ortadan kaldırıp, ordusu ile İmerethie'ye girdi ve sâdece Sper (şimdi İspir)'e kadar değil, „Nikophsia (Karadeniz kıyısında Suhum'a 25 km. mesâfede)'dan itibaren Derhend'e kadar“ olan bütün yerleri de himâyesi altında birleştirdi.

Timur. Timur, Bagrat V. (1360—1395)'ın uzun saltanatı esnâsında zuhur etmiştir. Timur'un resmî tarihçisi, onun Gürcistan'daki savaşını bir *cihâd* olarak gösterir. Timur, 788 (1386)'de Kars'tan hareket etti (*Zafar-nâma*, I, 401). Bagrat, Tiflis iç-kalesine sığınmıştı. Şehir zaptolundu, kiral ve kiralıçe esir edildi. Gürcü vekayinâmesi ve Metsophlu Thomas (Nêve, *Exposé*, s. 37) kiralın ihtidâ etmiş olduğunu zikrederlerse de, bunu Timur'un 12.000 askerini uzaklaştırdı

topraklarını geri almasını te'min eden mâhir bir hîle olarak gösterirler. Oğlu Giorgi, 1395'te ona balef oldu. *Zafar-nâma* (I, 705, 720)'de bu teferruâtâ dâir hiç bir bilgi yoktur. 796 (1394)'da sâdece *ğazâ* esâsını tatbik için, Ahal-tsihe [bk. mad. AKISKA] bölgesine dört kumandan gönderildiğini zikreder. Muteâkıben Timur şabsen, Kara-Kalkanlılık (Kara Kalkanlıları=Pşav ve Hevsur Gürcü dağcıları) tesmiye olunan Gürcülerle te'dip etti ve Tiflis yoluyla Şeki [b. bk.]'ye geldi.

Şekkili Sidi 'Ali ile birleşmiş olan Gürcüler, 798 (1395)'de Alıncak [b. bk.]'ı muhâsara eden ve burada mabsur kalmış bulunan sultan Tabir Celâyir'i, Timurlu Mirângah kuvvetlerini mağlûp ederek kurtardılar (*agn. esr.*, II, 203). Bu bâdise, Timur'un Şeki'yi alıp, muhtemelen bir Hımşâ âilesinin Thionethi'nin şarkında Mareli'de bir iktâyâ sâhib olduğu şimâlî Kaşetiye'de, ormanlarla kaplı Hımşâ (?) boğazını merhametsizce tabrih ettiği 802 (1399) kışında aksülâmelini gösterdi (Brosset, II/2, 464). 1400 ilk babarında Timur Tiflis üzerine yürüdü ve kiral Giorgi (Gurgiu)'den Sultan Tabir'i kendisine teslim etmesini istedi. Giorgi'nin kaçamaklı bir cevap vermesi üzerine Timur, memleketi toptan tahrib etti (*agn. esr.*, II, 241). Tiflis, Horasanlılardan tereküb eden bir askerî garnizonu kabûl etti ise de, Giorgi, yeniden dağlara çekildi. Cânî-beg adında bir Gürcü prensinin kendi isteği ile itâatından ve Zarit (?) kalesinin zaptından sonra, Timur kuvvetleri, Giorgi'yi tâkiye koyuldular ve Svanethie'yi tahrib ettiler. Giorgi, Ahhazî'ye geçti ve Tabir'i Küçük-Asys'ya iade etti. Giorgi, İsmâ'il adında bir müslümanın tavassutu ile Timur'a *harâc* ödeme teklifinde bulundu ve Timur bu teklifi kabûl etti. Muteâkıben Gürcü İvane (Samtshe atabek'i) ülkesi, müslümanlığı kabûl etti, Kara-Kalkanlılık memleketi tahrip ve yağma edildi. Timur'un Bingöl (Mingöl) yaylalarında iki aylık bir dinlenmeden sonra Farasgird (Phanaskert, yukarı Çoruh üzerinde)'de toplanmış olan Gürcülere karşı kuvvetler gönderdi (*agn. esr.*, II, 250).

Timur, 804 (1401 sonu)'te (Sivas-Bagdad-Tebriş yolu ile) Mâverâ-yı Kafkas'a döndü. Me'murları (*muhaşşil*), kardeşini bediyelerle birlikte gönderen Giorgi'den harâc (*sâv va-harâc va-cizya*) istemeye gittiler. Timur, kendisine kuvvetler te'min ve müslümanlara iyi muâmele etmek şartıyla Giorgi'ye *amân* verdi (*agn. esr.*, II, 379). Timur, 804 (1402) yazında Karabağ'dan Bingöl'e geçti ve bir Tağı (?) vâliai olan Kureik tarafından işgal edilmiş bulunan Tortum kalesini zaptetti.

Timur 805'te Erzurum'a dönünce, Bayezid'e karşı kazanmış olduğu zâfer vesilesiyle kendisine tebriklerini sunmaya gelmediği için Giorgi'yi teziyeye karar verdi. Bingöl konak yerinde, tıpkı o sırada Giorgi'nin, kendisi ile münâsebetleri iyi olmayan kardeşi Kustândil (Konstantine)'in yaptığı gibi, Ak-Buğâ'nın oğlu İvane'de hediyelerle birlikte yetişti (*agn. esr.*, II, 512). Şirvanlı Şayh İbrâhim, Gürcistan'ın gelir ve giderlerini tahmin etmek üzere hareket etti (*agn. esr.*, II, 521). Giorgi yeni hediyeler gönderdi ise de, Timur onları kabûl etmedi ve Giorgi'nin bizzat gelmesi ihtârında bulundu. Timur, bizzat 806 (ağustos 1403)'da, Nazâl veya Nazvâl (vekayinâme onu Alget üzerinde, Birthvis tesmiye eder) tarafından müdâfaa edilip zaptı mümkün olmayan Kürtin kalesini muhâsara etti ve dokuz gün içinde orayı aldı (*agn. esr.*, II, 524—532). Sonra askerî kuvvetler, Gürcistan'ın „bu ülkenin sonu olan Abhazîye“nin hudutlarına kadar uzanan havâliyi tahrib ettiler. 700 şehir ve kasaba tahrib edildi; Timur'un tarihçisi (II, 536) katli âmları ve bu tahribâtı selis bir dil ile anlatır. Timur, bunları, ancak *ulamâ* ve *muftî* lerin *amân* vermenin mümkün olduğuna karar verdikleri zaman durdurdu. Gürcüler, Timur adına darb olunmuş 1.000 altın *tenge* [b. bk.], 1.000 at ve 18 miskal ağırlığında bir yâkut v.s. gönderdiler. Timur, Tiflis'ten geçti. Bütün manastır ve kiliseleri yıktırıp Baylakân'a geldi (1403/1404 kışı). Baylakân'dan Trabzon'a kadar bütün memleket emir Halil Mirzâ'ya iktâ olarak verildi (II, 545).

Timurlulardan sonraki devir. Timur'un tahribâtından sonraki umûmî karışıklık, aslanatların icmâlini veren Gürcü vekayinâmesinin tafsîlâtına akseder. İslâm kaynakları (*Maflâ al-sâ'dayn*, NE, XIV, 235 ve Mirhond; krg. Defrémery, *Fragments*, s. 245), Celâyirlerin dostu olan Şirvanlı Şayh İbrâhîm'in, Kara-Koyunlu Kara Yusuf'a karşı, Gürcistan kiralı Kustândil'in de katıldığı düşüncesiz hareketini zikrederler. Müttefikler, Aras'ın şimâlinde yenildiler ve Kara Yusuf bizzat Kustândil'in işini bitirdi. Bu bâdise, 815 (1412/1413)'te vuku buldu. 300 *aznâ-ur* (Gürcü asilleri; krg. Ermenice *azn*, „ırk“) da katli-âma uğradı. Sâdece Vahuş (Brosset, I, 689), kiral olarak Konstantine'yi zikreder ve ölümünü 1414'te gösterir. 1413 (1416?)'te Akıska (Ahal-tsihe)'li İranlıların (=müslümanlar) dâveti üzerine Kara Yusuf bu bölgelere geldi ve memleketi tahrib etti (Metsophlu Thomas; krg. Nêve, *agn. esr.*, s. 96; Brosset, *Add.*, I, 399). Gürcü ve kayinâmesi, Alexandre tahta

çıkıncaya (1413—1442) kadar, hiç bir taraftan, hiç bir teselli edicinin zuhur etmediğini itiraf eder. Bu kiral, memlekete girenleri tedricen çıkardı ve Sveti Tşhoveli katedralini (Mtskheta'da) eski hâline getirdi ve kaleleri tâmir etti. 823 (1420)'de Karabağ'da Şahrûh'u selâmlayan (krş. Mirhond'den naklen Defrémery, *agn. esr.*, s. 251) Gürcü elçileri, Alexandre tarafından gönderilmiş olmalı idiler ve 841 (1437)'de Şahrûh, Somkhetie (yk. bk.)'ye geldiği vakit, Alexandre ona zengin hediyeler gönderdi ve neden sonra Timur'un oğlu Gürcistan'ı terketti. 1444 (848)'te Kara-Koyunlu Cihan-Şah, Akıska'ya bir akın yaptı; krg. Brosset, I, 683 (Metsophlu Thomas'a göre, Cihan-Şah Tiflis'i 1440'da almış olmalıdır; krg. Nêve, *agn. esr.*, s. 149).

Gürcistan'ın taksîmi. Bu devre âit Gürcü rivâyeti son derece müphemdir (Brosset, I, 679—689). Vekayinâmeyi tâkip ve tashih eden ve müslüman tarihçilerin mütalâları ile çok iyi bir şekilde mutâbakat arz eden Vahuş tarihi, Gürcistan'ın, Kartli (Kur [Gürcüce] ismi Mtkvar) üzerinde, idâre merkezi Tiflis ile birlikte, İmerethie (Rion üzerinde, idâre merkezi Kutais ile birlikte) ve Kaşetiye (önce Alazan üzerinde, Gremi [Farsça Girim]'de ve daha sonra Thelav'daki ordugâh ile birlikte) olmak üzere başlıca üç kiralığa bölündüğü (Brosset, II/II, 11—18, 147, 208, 249) Konstantine III. devri ile (1469—1505) başlar. Bundan başka, Samtshe (idâre merkezi Akıska ile birlikte) *atabeyi* de isyan edip, Manuçar III.=Şafar Paşa (1625)'dan itibaren emirleri müslüman olan (Brosset, II, 228) müstakil Saatbago (Kur'un yukarı akıntısı üzerinde Samtshe ve Klarsethie'den teşekkül etmiştir) emâretini te'sis etti. Aynı şekilde, mahallî emirlerden bir dizisi, İmeretbie (Guria gurielleri, Mingrelie dadianları ve Svanların Gelovani âilesi; ayrıca krg. mad. ABAZALAR)'ye karşı müstakil bir vaziyet aldılar. Hattâ Kartli'de Konstantine III.'in saltanatı, İmerethieli Bagrat'ın istilâsı ile karıştı.

Akkoyunlular devri. Bu devrede Uzun Hasau sahneye çıkar. Münecimbâğı (III, 160)'ya göre, Uzun Hasan Gürcistan'a ilk defa, bütün müslüman esirleri kurtardığı ve Çemâkâr (?) kalesini zaptettiği 871 (1466)'de gelmiş idi. İç karışıklıklar Akıska'yı almasına mâni oldu ise de, 877 (1472)'de tekrar hücumla geçti (*agn. esr.*, III, 164). Kiral Bakzâtî (İmerethieli Bagrat II. okuyunuz) tabından indirildi ve Gürcistan'dan birlikte 30.000 esir götürüldü. Vahuş'un rivâyetine göre, Tiflis, Konstantine tarafından, buraya

Bagrat'ın girmesini önlemek için. Uzun Hasan'a teslim olundu. Uzun Hasan Tiflis'e askerî bir kuvvet yerleştirdi ise de, idareyi Konstantine'ye tevdi etti (krş. Brosset, II, 13, 25). Bununla beraber *Tarih-i 'âlam-ârâ-yi Amîni*, Uzun Hasan tarafından bırakılan vâlinin (*agâ-lat*) adını, Gürcülerin şebri tekrar işgal ettikleri Uzun Hasan'ın ölümü (1478) tarihine kadar orada ikamet eden Süfi Halil Bey olarak verir.

Akkoyunlu Sultan Yâkub, atabeyi Kvarqvare'yi cezâlandırmak için, 891 (1486) son babarında Samtshe'yi zaptetti. Sultan Yâkub, er-teai sene, Gürcistan'ı fetih için Süfi Halil'i gönderdi. Türkmenler tarafından, Debeda (Borçala)'nın aşağı akıntısı üzerinde, Gürcistan'ın cenup taraflarına hâkim mevkiide, Ağca-Kal'a ve Kozani kalelerinin inşasına bağlandı (krş. Vahuş, *Géographie*). Kustantîl (Konstantine III.) Tiflis'e çekildi. Süfi Halil muhâsaraya baş'adı. Kıyın gelen takviye kuvvetlerinin yardımı ile, önce Kucir (Kocori, Tiflis'in cenûbunda) kalesini aldı. Tiflis etrafında cereyan eden savaşlarda müslümanlar ciddi kayıplara mâruz kaldılarsa da, net'cede eşikçi ağası Vali Ağa şehri zaptetti (3 rebî-ülevvel 894=4 şubat 1489; bk. Sultan Yâkub'un saltanatına dâir neşredilmemiş olan *Tarih-i 'âlam-ârâ-yi Amîni*, el-yaz. Paris, Bibl. Nat., nr. 101, var. 101a-105a ve 155b-159b). Bununla beraber bir çok tafsîlatı te'yid eden vekayinâme (Brosset, II, 326 v.d.), Tiflis'in zaptını inkâr ve Alç't üzerindeki Sabarathiano (müslümanlarca Barât-ili) iktâr halkının Türkmenleri bir mağlûbiyete uğrattıklarını ilâve eder.

Safevîler devri. 907 (1501)'den itibaren, Şâh İsmâ'il I.'ın bir müfrezesi, Hâdim-Beg'in kumandasında, Gürcistan'a bir baskın yaptı (*Şâhin-şâh-nâme*, Dorn'daki nüsha). Dîv Sultan'ın, 926 1520'daki baskını, David VIII.'in oğlu Ramaz'ın, Şâh İsmâ'il I. nezdindeki sefâret hey'eti tarafından durduruldu (krş. *Habîb al-siyar*, Bombay, ts, III, cüz IV, 92, 929 (1522/1523)'da Safevî hânedamının kurucusu, Ağca Kal'a'yi zaptetti ve valdlerle Tiflis iç-kalesinin teslimini sağladı ve „köprü'nün köşesinde“ bir câmi yaptırdı (krş. Vahuş'tan naklen Brosset, II/1, 23; câmi hâlen sağ kıyıda mevcuttur).

İskandar Munşi, Şâh Tahmâsp'ın Gürcistan'a tevcih ettiği 4 büyük seferi zikreder. 947 (1540)'de Tahmâsp, Tiflis'i alince şehrin Luarsab I. tarafından tâyin edilen kumandanı İranlılara itaat edip müslüman oldu. Muteâkibin Bartis (? Birthvis) kalesi zaptolundu (*'Âlam-ârâ*, Tahrân, 1314, s. 63). 953 (1546)'te Gürcü prensleri ikinci defa, Şuregel

(Gümrî=Alexandropol=Leninakan civârında)'de Tahmâsp'a ubûdiyet arz etmeye geldiler. 958 (1551)'deki üçüncü sefer, Luarsab (İskandar Munşi bu ismi Lavârsâb şeklinde yazmakta ise de, isim İran menşeli olup, Luarsâsp'tır; krş. *Mir'ât al-buldân*) tarafından yapılan rahatsızlıklardan şikâyet eden Korkura (Kvarqvare)'nin oğlu atabek Kay Husrav'ın ricâsı üzerine Şeki'den başlatıldı.

İskandar Munşi (*'Âlam-ârâ*, s. 65)'ye göre. 961 (1553)'deki Türk-İran harışı ile, Baş açık (İmerethie kralının takma lakabı)'ın, Dâdiyân ve Güriyân (Guria arâzilerinden Trabzon'dan Trablus (Tirebolu)'a kadar olan kısmının Kanunî Sultan Süleyman'a verilmesine karşılık, Mask (Meşki=Samtshe), Kartli (Kartli) ve Kâhit ülkeleri, Şâh Tahmâsp'a bırakılıyordu. Bununla beraber Luarsab I. Tiflis'i tâciz etmeye devam ediyordu. Bu, dördüncü sefere sebep oldu. Barât-ili (Sabarathiano), Gori ve Ateni işgal edildi ve bizzat kiral savaşta maktûl düştü. Vahuş, bu dört sefer için, 1536, 1548, 1553 ve 1558 müteakbil tarihlerini verir. Brosset, II/1, 452 bu tarihleri daha fazla muhtemel görür, zirâ onlar Türk-İran savaşının teselsülü ile daha iyi mutâbakat arzeder.

Luarsab'ın serkeş oğlu kiral Svimon I.'ın saltanatı (1558-1600) hareketli geçti. Bu hükümdar İranlılar tarafından mağlûp edildi ve yerine, tahtı, ihtidâ etmek pahasına satın alan kardeşi David (=Dâvud Han) geçti. Alamût'a hapsedilen Svimon buradan, Osmanlıların faâliyetine karşı koymak için İsmâ'il II. (1576-1577) tarafından serbest bırakıldı.

Osmanlı hâkimiyeti devresi, 1578-1603. Şâh Hudâbanda'nın zayıf saltanatı esnâsında, 1578'de Osmanlılar, Lala Mustafa Paşa'nın idâresinde, Samtshe yoluyla Gürcistan'a nüfuz ettiler ve aynı yılın ağustosunda, Dâvud Han'ın kaçmış bulunduğu Tiflis'i zaptettiler. Türkler, Tiflis'te 100 top ile birlikte 2.000 kişilik bir kuvvet bıraktılar. Ferhad Paşa'nın oğlu Mehmed'e, Tiflis sancığı verildi (v. Hammer, *GOR*, II, 483). İki kilise câmiye tahvil olundu. Tegrin I.'de Gori'de bir Türk garnizonu yerleşti ve bir sancak olarak Svimon'a verildi. Lala Mustafa Paşa Erzurum'a döndüğü sırada, Özdemir Osman Paşa tarafından öldürülen Şamhâl'in oğlu İmâm-Kuli Han ve Svimon Tiflis'i muhâsara ettiler. Türk garnizonu, Hasan Paşa (*ayn. esr.*, s. 489) tarafından takviye edildi ise de, şehir etrafındaki mücadele devam etti. 1580'de, yeni Ser-asker Sinan Paşa, Tiflis'e vardı ve Luarsab'ın Yusuf (?) adı ile ihtidâ eden bir oğlunu beyler-heyi olarak tâyin etti. Svimon,

Türklerle yaklaşmak istedi; fakat Türkler kabûl etmedi. Ağustos 1582'de Tiflis'e erzak tedârik etmek için, Mehmed Bey Erzurum'dan hareket etti ise de, Gürcüler ve İranlılar tarafından Gori'de mağlûp edildi. Ferhad Paşa bizzat Osmanlılar tarafından işgal edilmiş olan şehirleri takviye etmeye münhasır yeni bir sefere (kânun I. 1581) girişti. 1584'de Rıdvan Paşa, Tiflis'e bareket etti. Dâvud Han, fikir değiştirerek Türklerin tarafına geçti. Svimon Rıdvan Paşa'ya hücum etti ise de, bir netice elde edemedi. Ferhad Paşa'nın yeniçerilerinin Ahılkelek'de isyan etmeleri, onu çekilmeye mecbur etti. 1585'de Tebriz [b. bk.]'e karşı savaşın sonra, Osmanlılar, İran'dan Gürcistan da dâhil, Azerbaycan ve Mâverâ-yı Kafkas'ın kendilerine bırakılmasını sağladılar (21 mart 1590 muâhede); bk. Meşki mezâmirinin vekayinâmesi (1559-1587) Takayşvili, *ayn. esr.*, s. 183-214; v. Hammer, II, 481-497 (Brosset, II/1, 411-419 bu eserin izahlı bir tercümesini yapmıştır). V. Hammer'in başlıca kaynağı, Âli'nin *Nusret-nâme* (1578 kânun II.-1580 kânun II. vekayii)'sidir. Diğer Türk kaynakları için bk. Babinger, *GO W*, s. 117, 181. Mehmed III.'in tahta cûlûsunu (1595) müteakıp, Svimon, küçük bir müsâdemede yakalandı, İstanbul'a gönderildi ve 1600'de orada öldü. Osmanlı hâkimiyeti, az çok sâkin bir şekilde 1591'den, Şâh Abbâs I. tarafından Tiflis'in tekrar zaptına, 21 teğrin I. 1603'e kadar devam etti. 1612 Türk-İran muâhede-i Sultan Selim I. devrinin (saltanatı: 1512-1520) eski hâlini tekrar te'sis etti [bu devir için bilhassa bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri*, İstanbul, 1959].

Şâh Abbâs I. ve müslüman hükümdarlar devri. Bu hükümdarın devrinde Gürcistan (ve bilhassa Kahetiye) daha ağır şartlarla karşılaştı. Her ne kadar Kartli'den Giorgi ve Kahetiye'den Alexandre, Erivan muhâsarası esnâsında (1602) onun bayrağı altında toplandılar ise de, Abbâs I., zaferden sonra, Lore'yi Gürcistan'dan aldı. Şâh Abbâs I., Luarsab II. (1605-1616)'ın kız kardeşi ile evlendi ise de, onu birlikte İran'a götürdü ve Gulâb-kal'a'de boğdurdu. 1025 (1616)'te Abbâs I. bizzat Gürcistan'a geldi ve Kartli'yi müslüman Bagrat VI. (1616-1619)'a bağışladı. Muteâkibin Kahetiye'yi tecziye etti. Saltanatın resmî tarihi olan *'Âlam-ârâ* (s. 635)'ya göre, öldürülenlerin sayısı 60-70.000 arasında idi ve genç esire ve esirlerinki ise, 100-130.000 rakamını buluyordu. „İslâmiyetten heri, hiç bir hükümdarın devrinde bîna benzer hâdiseler vuku bulmamıştır.“ 1033 (1623)'de Gürcistan'a

gönderilen Karçıkay-Han, Kahetiye halkından 10.000 kişiyi bayrağı altına dâvet etti ve onları İmerethie'ye karşı sevkedecek yerde „avdaki gibi“ (*şikârî-vâr*) yok etti (*'Âlam-ârâ*, s. 719). Bu hiyânetten sabrı taşıyan Mourav („küçük rütbeli vâli“, Brosset, II/1, 148; İranlılar *mihrav* şeklinde yazarlar) Giorgi Saakadze (bir müslüman olup, o zamana kadar şâhin sâdık bir hâdimi) Kartli'de, İranlıların 1626'ya kadar bastıramadıkları bir isyan çıkardı (Josselian, *Žizn Mourava G. Saakadze*, Tiflis, 1848; Brosset, II/1, 53-59 ve 489-497). Bütün bu felâketlere rağmen, İran batındaki Gürcülerin rolü, mütemâdî olarak büyüyordu ve Şâh Abbâs I.'ın halefi Şâh Safî, tabtını kiral Bagrat'ın İsfahan daruğası olan kardeşi Husrav Mirzâ'nın desteğine borçlu idi.

Svimon II., dâbilî mücadelelerde telef olduğu vakit (1629) Kahetiye'li Tahmûras I. (çok hareketli ve bar çeşit felâketlerle arası kesilen saltanatı: 1605-1664; annesi Khetbevan, 1624'de Şîrâz'da öldürülmüştür; Brosset, II/1, 167) 1629'dan 1664'e kadar hüküm sürdüğü Kartli'ye geldi; bilâhare daha önce zikredilmiş olan Kay Husrav İran'dan gelip Rostom (1634-1658) adı ile Tiflis'de kendisini hükümdar ilân etti. İran'da yetişmiş olan eski kiral kullar-ağası ünvanını taşıyordu ve sarayını İran tarzında tanzim etti. Gori ve Suram'a İran askerî birlikleri yerleştirildi. İhtidâ etmiş olan Gürcü esirler İran'dan geri getirildiler. İran örf ve âdetleri moda oldu. Fakat, diğer taraftan, sanki iki kültürün kaynaşmasını tabakkuk ettirmek için Rostom, kendi evlenme âyini hem câmide, hem de kilisede ıera ettiği gibi, Mtsheta katedralini de tâmir ettirdi.

1636'da Murad IV. Erivan'ı aldı; 1049 (1639) Kasr-i Şîrin muâhede-i İran, Kars ve Akıska'dan vazgeçti (Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, III, 406 v.d., 686); Vahuş (Brosset, II/1, 68)'a göre sultan İmerethie ve Saatbago 'yn aldı, şab da Kartli ile Kahetiye'yi muhâfaza etti.

Rostom'a, evlatlığı Vahtang (müslümanlarca Şâh Navâz I.: 1658-1676) halef oldu. İran taraftarı siyâset devam ediyordu. Şâh Abbâs II. (1642-1667), Şâh Navâz'ın kızı ile evlendi. Şâh Navâz her ne kadar müslüman idiyse de, hristiyan dinine yardım etti ve hattâ Rostom'un idâresinde halkın utanç duyduğu günah çıkartma ve kurban yeme âyini yeniden te'sis etti (Brosset, *ayn. esr.*, s. 79). Şâh Navâz'ı daha fazla desteklemek için, Azerbaycan ve Karabağ müslüman kabîleleri (15.000 Cavanşîri ve Bayat-

lar) Kaĥetiye'ye yerleştirildiler (Muĥammed Tāhîr Vahîd'in Şāh 'Abbās II. tarihinden naklen Oorn, s. 109, 111=Brosset, II/1, 503 v.d.). Şāh Navāz, İmerethie'de savaştı; fakat, oĥlunu oraya nasb edince şāh, 1639 muābedesiyle te'minat altına alınmış bulunan vaziyeti yeniden te'sis etti.

Giorgi XI. (=Şāh Navāz II.), Şāh Sulaymān'ın tevcihini kabûl etti. O, 1688'de Kaĥetiye'de kendi desiselerinin kurbanı oldu ve şāh onun yerine Erekle I. (1688—1691; 1695—1703)'yi geçirdi. Rusya'da yetiştirilmiş olan bu kiral Nazar 'Ali Han adıyla ihtidâ etti.

İran'da Efgan istilâsı. Baluç ve Efganlar şarkî İran'ı tâciz etmeĥe başlayınca, kiral Giorgi, Şāh Husayn tarafından bir Gürcü askerî küt'ası ile birlikte onlara karşı gönderildi. Giorgi Kandeĥâr'da nizâmı yeniden te'sis etti ise de, 1709'da Mîr Vays [krş. mad. EFGANİSTAN]'ın desisesiyle öldürüldü. Bunun üzerine Mîr Vays, Giorgi'nin halefi olan Kay Husrav (1709—1711)'in idâresindeki yeni Gürcü birliklerini mağlûb etti. Bu bâdiseler İran'ı Efganlılara açtı.

Vaĥtang (Kartli vâlisi: 1703—1711; fâsıllarla kiral: 1711—1724) önce hristiyan olarak kaldı. İran askerî birlikleri, bâzı Gürcü unsurların müsâması ile, kendilerini esir ticâretine vermişle idi. Vaĥtang bu ticâreti azaltmaya çalıştı (Brosset, II/1, 97, 101, 105) ve umûmiyetle „müslümanları, bilhassa Tiflis iç-kalesini muâfaza edenleri azalttı“. 1714 ile 1716 arasında, onun yerine şevkli müslüman İse (=‘Ali Kuli Han) geçti ve tabtını ancak ihtidâ etme pahasına tekrar ele geçirdi.

Efganların, İsfahan civârındaki Günâbâd'daki kat'i zaferlerinden (1722) sonra, Şāh Husayn, Vaĥtang'dan yardım istedi, fakat Vaĥtang, teşrin II. 1721'de Rusya'ya hizmet arzında bulunmuştu (Brosset, II/II, 117). Bununla berâher 23 ağustos 1722'de Derhend'e ulaşan Deli Petro, derhal Rusya'ya dönmek mecbûriyetinde kaldı. Diğer taraftan, Kaĥetiye hükümdârı Muĥammed Kuli Han (Konstantine III.), Lezgilerle birlikte Vaĥtang'a karşı yürüdü. Tiflis'i zaptetti (1723) ve ĥehir üç gün yağma olundu.

Osmanlıların ikinci işgali (1723—1734). İran'daki karışıklıklar ve Rus ilerlemesi Türkiye'yi rahatsız ediyordu. Şi'ilere karşı savaş muâhale ilân edilmişti. 1723 bazılarında, Vaĥtang ile irtibata geçmiş bulunan Ser-asker İbrâhim Paşa, Tiflis'e Vaĥtang'ın oĥlu Bakar (Farsça ismiyle Şāh Navāz ve o sırada Türkçe adıyla İbrâhim Paşa)'ı yerleştirdi. Yenîçeriler iç-kaleyi işgal ettiler. Bakar az sonra isyan etti ise de, Türkler, Bakar'ın

amcası İse (o sırada Abd Allāh ismini aldı) ile birlikte Tiflis'e takviye kuvveti gönderdiler. Bu arada, 12 eylül 1723'de Rus-İran muābedesi imzalandı; bu muāhede ile Hazer denizine bitişik İran eyâletleri Rusya'ya terk edilmişti. Mukabil hareket olarak ve Fransız elçisinin dostâne arabuluculuĥu sâyesinde 12 baziran 1724'de, İstanbul'da bir Osmanlı-Rus muābedesi imzalandı; bu muāhedeye göre, Rusya, Daĥistan ile dar sâhil-geridini muâfaza, Türkiye ise, Gürcü toprakları da dâhil, Şamāĥa'ya kadar bütün Mâverâ-yı Kafkas'ı elde ediyordu (Hammer, GOR, IV, 206—214; bu bâdiseleri yazan Osmanlı tarihçisi, Çelebi-zâdedir; diğer kaynaklar için bk. Babinger, GOW, s. 289; Nâmî, Feth-nâme der hakk-ı Gürcistan).

Sâkıt kiral Vaĥtang, 1.400 kişilik bir maiyet ile birlikte Rusya'ya göç etti (ağustos 1724). Türkler, Kartli'yi zaptederek, nüfus tabirî yaptılar ve balkı eizyeye bağladılar. Yalnız âlicenap Topal Osman Paşa'nın Tiflis'ten geçişi, Gürcülerde iyi bir hâtıra bıraktı (Brosset, II/1, 129). İse, kiral üvânını taşıymıyordu, gerçek iktidar, Tiflis'de yerleşmiş bulunan ve irsen Akıska prensi olan İşhak Paşa'ya geçti. İse'nin ölümünden (1727) sonra, İşhak Paşa bütün Gürcü topraklarının vâililiğine tâyin olundu (Brosset, II/1, 236). O, 1728'de Kartli'yi mahmî prensler (mthavar) arasında takaim etti; bu prenslerin arasındaki itilâflar, kendisine onların üzerinde murâkabeyi sağladı. Lezgiler, Gürcistan'ı tahripten vazgeçmediler (krş. Brosset, göst. yer.; Hammer, IV, 223, 231, 235, 280, 313).

Nâdir Şāh devri. Şāh Tahmâsp II. 1143 (1730/1731)'de kendisine fazla bir şeref kazandırmayan bir savaştan sonra, Aras'ı, İran ile Türkiye arasında hudud olarak tanıdı (Mahdî Han, Tarih-i Nâdirî, Tebriz, 1284, s. 90=trec. Jones, I, 141; Hammer, IV, 277'de muāhede için 6 şubat 1732 tarihini verir). Bundan memnun olmayan Nâdir, Tahmâsp'ı tabttan uzaklaştırdı ve Mâverâ-yı Kafkas'ın fethine devam etti. Nâdir Daĥistan (1147=1743 sonbaharı)'a karşı askerî harekâta bulunduĥu esnâda, Tiflis'te olan İşhak Paşa, kuvvetleri ile birlikte Gence'nin yardımına koştu. Nazar 'Ali Han (=Erekle I.)'ın oĥlu Tahmûraş ve yeşenî 'Alî Mîrzâ=Alexandre (İmâm Kuli=David III.'in oĥlu) İşhak Paşa'nın üzerine saldırdılar ve onu Tiflis iç-kalesine kapanmaya mecbur ettiler. Nâdir çok memnun kalarak emirlere mükâfatlar verdi (ayn. esr., s. 114=Jones, I, 200). Gence'nin muhâsarası sırasında, Nâdir, Şafî Han Buĥâ'iri'ye, Gürcü asillerinin (mavruvân va-aznâ-

vurân) yardımı ile, Tiflis'i muâsara etmesini emretti (ayn. esr., s. 116=Jones, s. 205).

Abdullah Paşa, Erivan civârında Bağavard'de yenilince, İşhak Paşa Tiflis kalesini 22 rebîülevvel 1147=17 eylül 1734'te teslim etti (ayn. esr., s. 123). Nâdir, Kartli ve Kaĥetiye emirlerini (tavâdân va-aznâvurân) getirtti; bunlar mayânında en ziyâde ebemmiyet ve imtiyâzı hâiz Tahmûraş (=Tbeimuraz) da vardı. Nâdir, 'Alî Mîrzâ'yı Kartli ve Kaĥetiye'ye vâli tâyin etti, zîrâ bu zat müslümandı ve kardeşi Muĥammed Mîrzâ (=Leon), Osman Paşa'ya karşı yapılan savaşta mektûl düşmüştü. Tahmûraş'ın, âilesini (kâç) Tiflis'e getirmek için Kaĥetiye'ye gitmesine müsaade edildi. Artık o, bir „kılıç ve karar“ adamı idi; „Karskalĥan (Pşav), Rus (Gori'nin garbında? Ru'is) ve Çerkes“ daĥlarına çıktı. Nâdir, onun arkasından kuvvetler gönderdi ve 29 cemâziyelevvelde kendisi bizzat Tiflis'e gelip orada cozâ ve mükâfatları dağıttı. Kalkul (Abots) bölgesine mensup 6.000 Gürcü âilesi Horasan'a nakledildi (ayn. esr., s. 124=Jones, s. 219). 1736'da Şafî Han, Tahmûraş'ı yakaladı ve İran'a gönderdi. Hind seferinin başlangıcında, Nâdir, Tahmûraş'ı serbest bıraktı, fakat, onun küçük oĥlu Erekle'yi yanında alıkoymdu.

1156'da (1743 sonu) Tahmûraş Han, taht müddeisi Sām-Mîrzâ'yı esir etti ve sonra (1744) yeni Tiflis beglerbegi 'Alî Han Kılıca (? Gürcü kaynaklarında: Haneal, Kizilicali) ile birlikte Bâbiâli'nin emri üzerine bir diğer taht müddeisi olan Şafî Mîrzâ lehine proçaganda yapmak için Daĥistan'a gelen Akıskalı Yusuf Paşa'yı Aragir üzerindeki Ru'is civârında mağlûb etti. Nâdir, Gori'ye vâsil olunca, o sırada Kaĥetiye vâlisi olan Tahmûraş'ı hizmetlerine mükâfat olarak Kartli'ye nakletti ve Kaĥetiye'yi onun oĥlu Erekle'ye verdi (ayn. esr., s. 202=Jones, II, 164]; krş. Brosset, II/1, s. 77 [Papuna Orhelian] ve II/II, s. 208 [Herheulidze]).

Nâdir, 1745'de Gürcistan'ı 50.000 tümen'lik bir vergiye bağladı. Tahmûraş, vergisini hafifletebilmek için yola çıktı ise de, Tebriz'e vardığında Nâdir'in ölümünü öğrendi. Tahmûraş'ın kızı Khethevan'ın kocası olan 'Alî Kuli Han Nâdir'in halefi oldu.

Kaĥetiye Bağratileri devri. Nâdir'in ölümünden sonraki karışıklıklar devri ve te'sir sâbası, şimâlede Aras nehrinden öteye uzanmayan sulh-perver mi zaçlı şebzâde Karim Han'ın saltanatı, Gürcistan'a bir mühlet sağladı. Bu tâlib, Tahmûraş (Kartli kralı, 1744—1761) ve onun oĥlu Erekle veya İrakli II. (Kaĥetiye kralı, 1744—1761; Kartli ve Kaĥetiye kralı, 1761—

1790) tarafından mâbirâne bir ĥekilde istismar edildi. Bu biristiyan kırılların saltanat devri, Gürcistan tarihinin en mes'ud devirlerinden biridir. Kırıllar Mâverâ-yı Kafkas'a müteaddit askerî seferler tertib ettiler. 1752'de Zand hânedânının rakibi Efgan Azâd Han, Erivan yakınında Erekle tarafından mağlûp ve Kařaĥ'da esir düşerek, Karim Han'a gönderildi. Erivan Kürtleri cozâlandırıldı (1765, 1770 ve 1780). Gürcü kuvvetleri, onları Bayezid arâzisinde tâkib ettiler. Hemen-hemen her yıl, Gürcüler Daĥistan çetelerinin akınlarını (bunların en teblikeli reisi Ömer Han Avar idi muvaffakiyetle püskürttüler. Sadece Şekî [b. bk.] hanlarından Ĥaccî Çelebi ve Aĥa Kişi (1752—1753) Gürcülere mağlûbiyeti tattırdılar.

Bütün bu muvaffakiyetlere rağmen Gürcistan'ın vaziyeti nâzikti ve 1760'da, Tahmûraş, yardım talebinde bulunmak üzere, Rusya'ya gitti. Ancak o, imparatoriçe Elizabet'in ölümünden birkaç gün sonra oraya vâsil oldu ve bizzat kendisi de 8—10 kânun II. 1762 günleri arasında Petersburg'da öldü.

Erekle, birleşmiş kırıllıkların kralı olunca, Rusya'ya yaklaşma siyâsetine devam etti. Rus-Türk savaşının başında, general Tottleben kumandasında bulunan bir Rus müfrezesi Gürcistan'a vâsil oldu (1769) ve Erekle ile birlikte Akıska'ya karşı harekete geçti. Müttefikler, aralarında anlaşamadılar (krş. Catherine II.'nin Voltaire'e yazmış olduĥu 4 kânun I. 1770 tarihli mektup) ve Rus birlikleri 1772'den itibaren Rusya'ya döndüler. Hattâ yalnız bırakılan Erekle, Aspidza'ya karşı mühim bir galibiyet elde etti ve İmerethieli Solomon ile birlikte Ahılkelek'i muâsara etti. Bununla berâber Akıskalı Süleyman Paşa hemen taarruza geçti. Türklerle Ruslar arasında yapılan Küçük Kaynarca muābedesi Gürcistan topraklarının vaziyetine bir deĥişiklik getirmedi; Bâbiâli, sadece „bülûĥa ermiş kız ve oĥlanlardan alınan vergi ile diğer bâzı vergilerden“ vazgeçti (mad. 23). Muābedeyi tâkiben Akıskalı Süleyman Paşa, Gürcistan'ı rahatsız etmeye yine devam etti. Erekle, İstanbul'a bir mümessil göndermek mecbûriyetinde kaldı. Diğer taraftan o, kırıllarının Rusya'ya ilhâkını (prisovokupleno) talep etmek sûretiyle ısrarlarını yeniledi (Tsagareli, Gramotî, nr. 144). Rusya, kaçamaklı bir cevap verdi ve ancak 24 temmuz 1783'te bimâye andlaşması imzalandı. Rusya, Erekle'ye âit toprakların bütünlüğünü taahhüt ederek ona sadece dâhilî idâreyi bırakıyor, ancak dış siyâsetin idâresi Rusya'ya geçiyordu. Bir Rus müfrezesi Tiflis'e gönderilmişse de, 1787'de geri çağrılmıştı.

Kaçarlar. Bu esnâda Kaçarlar Zand'le-
rin yerine geçmişlerdi. 1795'te, Aga Muham-
med Kaçar, Şuşa (Karabağ'da)'yı muhâsara
ve müteâkiben de Tiflis'e teveccüh etti. Tif-
lis, 11 eylül 1795'te zaptolunup, korkunç ge-
kilde tahrib edildi; krş. Brosset, II/II, s. 260;
Olivier, *Voyages en Orient*, III, 78 (bir gör-
gü şahidi Macar doktorun ifâdesi). İran isti-
lâsını, Dağıstanlıların bir akını tâkib etti.
1795'de iki Rus alayı Gürcistan'a vâsıl oldu;
mart 1796'da Rusya, İran'a barp ilân etti.
Bununla berâber, 6—18 teşrin II. 1796 tarih-
leri arasında Katerina II. öldü ve oğlu Paul
I. Rus kuvvetlerini derbal geri çağırdı. Aga
Muhammed, tekrar Mâverâ-yı Kafkas'a hare-
ket etti ise de, Şuşa civârında katledildi (15
haziran 1797). İhtiyar kiral Erekle 12—23 kâ-
nun II. 1798 tarihleri arasında öldü.

Ölen Erekle'nin yerine oğlu Georgi XII.
geçti. Fatih 'Alî Şâh Kaçar, rakipleriyle sa-
vaşmakla meşgul oldu. Georgi, Kars'tan iki
oğlunun kumandasında 2.000 Lezgi'den müte-
şekkil bir seferî kuvvet gönderdi. Bununla
berâber kiral âilesi içindeki hânedâna âit de-
siseler, onun vaziyetini çok güçleştiriyordu.
O, 1799'da Petersburg'a bir sefâret hey'eti
gönderdi; bunun gayesi şu idi: Gürcistan,
„Rusya'nın diğer eyâletleri gibi, çarın sâde-
ce himâyesine değil, tam hâkimiyeti altına“
girmeli ve diğer taraftan kiralık busûsunda hâ-
nedâna te'minat verilmeli idi. Paul I., 28 kânun I.
1800'de vefat eden Georgi'nin ölümünden sonra,
18 kânun II. 1801'de yayınlanan, Gürcistan'ın
ilhâkına (*prisoyedineniye*) dâir beyannâmeyi
imzaladı (18 kânun I. 1800). 11 martta Paul I.
katledildi. Nisanda Gürcü elçileri, impara-
tor Alexandre I.'dan bir Gürcü prensini, „im-
paratorluk nâibi ve Gürcistan kiralı“ ünvanı
ile idâreci olarak tâyin etmesini rica ettiler.
22 eylül 1801'de Alexandre I., „Rusya himâ-
yesinde eski idâreyi“ tekrar te'sis etmenin
imkânsızlığını ortaya atarak Paul I.'un be-
yannâmesini tasdik etti. Napoléon'un, İran'ın
Gürcistan üzerindeki haklarını tanıdığı Fin-
kestein anlaşması (1807) hiç bir netice ver-
medi ve 1813 anlaşmasının III. maddesi ile,
İran Gürcistan toprakları üzerindeki iddiala-
rından vazgeçti.

1917'den sonra Tiflis. Tiflis'in sta-
tüsü, 1917 Rus ihtilâline kadar aynı kaldı.
Rus merkezlerinden tecrid olunmuş bulunan
Mâverâ-yı Kafkas 22 nisan 1918'de istiklâlini
ilân etti; Tiflis birleşmiş cumhuriyetin mer-
kezi oldu ise de, müslümanlar Türkiye'ye
karşı savaşı sürdürmeyi reddettiler ve Diyet
meclisi (26 mayıs), Mâverâ-yı Kafkas birliği-
nin ayrılmasını tasdik etti. Gürcistan, Erme-

nistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinden te-
şekkül eden üç cumhuriyet kuruldu ve Tiflis
tekrar Gürcistan'ın pâyitahtı oldu; 28 mayıs
1918'de Gürcistan ile Almanya arasında ge-
çici bir anlaşma imza edildi. Alman birlikleri
Tiflis'te göründüler; mütârekeden sonra on-
lar, yerlerini Britanya birliklerine terkettiler.
26 kânun II. 1921'de müttefik devletler,
Gürcistan'ın meşrûyetini tanıdılar ise de,
çok geçmeden şubatta, bir mücâdeleyi müte-
âkip, iktidar Sovyetler Birliği taraftarlarına
geçti. Mâverâ-yı Kafkas, bizzat Sovyet Sos-
yalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (URSS) bir
kısmını meydana getiren birleşik bir cumhu-
riyet olarak teşkilâtlandı. Bunun üzerine, Tif-
lis, Mâverâ-yı Kafkas Merkezî Hükûmeti'nin
(ZSFSR) merkezi ve aynı zamanda Gürcistan
Cumhuriyeti'nin (SSRG) pâyitahtı oldu.

Tiflis'in tavsifi. Arap coğrafyacıları,
Tiflis hakkında az tafsîlât verirler. İştahri
(s. 185)'ye göre, şehir oldukça büyük olup,
üç kapısı bulunan toprak (*şin*) surlarla çev-
rili idi ve Taberiye'dekilere benzer kaphıca-
ları vardı. Mus'ir b. Muhalhil (Yâkût'ta)'e
göre, bu kaphıcalar müslümanlara ayrılmıştı.
İbn Havkal (s. 142—144), Tiflis'in su değir-
menlerini Musul ve Rakka'nınkiler ile muka-
yese eder, Tiflis'in gıda maddeleri bakımın-
dan zenginliğini ve ahâlîsinin misâfirperverli-
ğini över. Tiflis, islâmiyetin ileri karakolu
olup, onun ötesinde, artık müslüman yok idi
(İştahri). Şehir düşmanlarla çevrili idi (İbn
Havkal). İlgî çekici tafsîlât Balâzurî tarafın-
dan verilmiştir: Şehir, IX. asırda, çam ağa-
cından (*şanavbar*; Kazvinî'ye göre sâdece
çatılar çam ağacından idi) yapılmıştı.

Zakariyâ Kazvinî, Moğollar devrinde, Tif-
lis'te Kur'un bir kıyısında müezzin'lerin, diğer
kıyısında ise, hristiyan çanlarının seslerinin
duyulabildiğini söyler. Hristiyanlar çoğunluk-
ta idi. Hâmed Allâh Mustavfî, Tiflis'in birbiri
üstüne yapılan meskenlerini şu şekilde tavsif
eder: „Birinin damı diğerinin avlusunu teşkil
ediyordu“.

XVII. asır Tiflis'i için, bir taraftan Kâtip Çe-
lebi (onun kısa kaydı 1630—1635 yılları ile il-
gidir) ve Evliyâ Çelebi (1648'e doğru)'nin,
diğer taraftan bir Avrupalı (Chardin, 1673)
teferruatlı tasvirler bulunmaktadır. Evliyâ Çe-
lebi, iki iç-kale hakkında çok tafsîlât vermek-
tedir. Büyüğü (Kur'un sağ kıyısındaki)'nın
çevresi 6.000 adım ve duvarlarının yüksekliği
60 *zirâ*' idi. Büyük iç-kalenin 70 kulesi ve
3.000 kişilik bir garnizonu vardı. Hiç bir ben-
dek yoktu. Bir kule (*suluk kule*), kalenin su
bakımından ibtiyâcını karşılamaya ayrılmıştı.
Büyük iç-kalede toprak damlı 600 ev vardı.

Küçük iç-kalede (sol kıyıda) sâdece 300 ev
olmakla berâber, surları bakımından çok kuv-
vetli idi. Chardin'in atlası, III. paftada Tif-
lis'in umûmî bir manzarasını vermekte olup,
bu seyyah belli-bağı 19 nokta (kiliseler, sa-
ray ve meydanlar) tesbit etmiştir.

XVIII. asır Tiflis'i için Tournesfort (1701),
II, 307 [s. 314'te bir manzara ile] ve Va-
huşt'un (*Géographie*; bu eserin müphem
noktaları daha Brosset tarafından açıklanmış-
tı) tasvirlerine sâhibiz. Tiflis'in bir umûmî
manzara planı, De l'Isle (*Avertissement sur
la carte général de la Géorgie*, Paris, 1766
[nâşir bu planı, Rusya'daki ikameti esnâsın-
da „Gürcistan prensinden“ almıştı]) tarafın-
dan nesredilmiştir. P. Iosselien (1866)'nın
defteri, eski binaların mevkîlerini tâyin için
kıymetlidir.

Eski Tiflis, üçü Kur (burada şimâl-cenup
istikametinden şimâl-i garbî-cenûb-i şarkî is-
tikametinde bir dirsek yapar)'un sağ kıyısı
üzerinde bulunan dört kısımdan teşekkül edi-
yordu: 1. Narin-kale ile birlikte sur içindeki
(Kur'a inen Sololaki ve Dabağâna ırmakları
arasında) eski mahalleden ibâret olan *Kala*
veya *Kalisi*. 2. Sıcak su kaynakları etrafında
meydana gelen asıl Tphlisi şehri (Brosset
[I/I, s. Lxxx]'ye göre, şehir Ermeniler için
kurulmuştu), Kur'un kıyısında yukardan aşağıya
doğru kalenin karşısında ve aşağısın-
da bulunuyordu. Şâh Şafî, Thabor'un tepe-
lerinde bir seyyid muhâcir topluluğu meydana
getirmişti ki, bu mevkîin Sayyid-âbâd Fars-
ça ismi buradan gelmektedir. 3. At meydanı
(*asparez*) civârında, ilk iki mahallenin yukar-
ında ve şimâlinde dış Gareth-ubani mahal-
lesi. 4. Kalenin karşısında olup, Isani veya
Nisani (daha sonra Avlabar) tesmiye olunan
ve Mahatha tepelerini içine alan kalenin kar-
şısında sol kıyıdaki mahalle. Isani, Arapların
Suğdabil şehrine tekabül etmektedir. Bu, Aziz
Abo'nun hal tercümesinde zikri geçen Gürcüce
„iniltir yer“ mânâsına gelen Sagodebel
mezarlığıdır (krş. Brosset, I, *Additions*, s. 136
ve Schulze, *Das Martyrium d. Hl. Abo von
Tiflis, Texte u. Untersuchungen*, 1905, XII,
cüz 4, s. 35). Aynı isim, Gürcü vekayinâme-
sinde iki defa geçmektedir (krş. Brosset, I,
407 ve 633).

Tiflis'te üç iç-kale tefrik etmek lâzımdır:
1. Thabor dağında olup, Dabağâna'nın sağ
kıyısındaki tepo üzerinde bulunan ve 1618,
1755 ve nihâyet 1785'te tahrib edilen eski
kale (*Korçi-kal'a*); bu, kalenin Ganca de-
nilen cenup kapısını koruyordu. 2. Kale tepe-
si üzerindeki Narin-kale. Islâmiyetten önce
bu kale galiba Şuris-tsihe (Vahuşt) adını ta-

şımıştır. Bu kale 1818'e doğru tahrib edilmiş-
tir (bk. Gamba atlasındaki resim 3. Sol kı-
yıdaki kale (Isani), köprübaşı vazifesi görü-
yordu; son defa Türkler, 1728'de, bu mevkîi
tahkim etmek istedilerse de, bu işi tamamlama-
madan bıraktılar.

Kiral saraylarına gelince, bunların en eski-
si, eski köprüünün önünde ve nebrin sol kıyısı
üzerinde bulunan Metehi'ninki idi. 1638'de
müslüman kiral Rostom Tphlisi'de, Kur bo-
yunca takriben 130 m. uzunluğunda bir saray
yaptırdı. Chardin, Şâh Navâz tarafından bura-
da kabul edilmiştir. Biraz daha cennapta, ki-
ral Vahtang VI., İran üslûbunda son derece
süslü bir saray yaptırdı (Iosselien, *Opisani-
ye, câmiler için* bk. s. 239).

Coğrafi mevkî bakımından, eski Tiflis, Kur
ile sağ kıyıdaki tepeler arasında sıkışmış olup,
mühim genişliğe sâhip değildi (krş. Chardin).
XIX. asırda şehir, eski hudutlarının çok ötesine
taşmaya başladı ve bilhassa, nehrin, demir-
yolunun (Tiflis-Bakû, Tiflis-Batum, Tiflis-Culfa
ve Tiflis-Kahetiye) geçtiği sol kıyısı üzerinde
gelişmektedir.

Nüfus. Tahmüras ile Erekle'nin salta-
natlarından sonra, 1783'te şehirde 61.000 nü-
fûsu barındıran 4.000 ev vardı. 1803'te ancak
2.700—3.000 ev ile 35.000 nüfus bulunuyordu.
Bu, Aga Muhammed'in 1795'teki istilâsının
neticesi olup, her yerde Gamba zamanının izle-
ri görülüyordu. 1834'teki daha kat'î bir ista-
tistik (Dubois de Montpéroux), şehrin nü-
fûsunu Ruslar hâric, 3.662 ev, 4.936 aile ve
25.290 kişi olarak veriyordu. Nüfus sür'atle
arttı: 1850'de 34.800, 1865'te 70.000, 1897'de
160.605. Bu son rakamın % 38.1'ni Ermeni-
ler, % 26.3'ünü Gürcüler ve % 24.8'ini Rus-
lar teşkil ediyordu. 1922 sayımına göre, Tiflis
'in nüfûsu 233.958 olup, bunun 85.309'u Er-
meni, 80.884'ü Gürcü, 38.612'si Rus, 9.768'i
Yahudi, 3.984'ü İranlı, 3.255'i Azerî Türkü
ve 2.457'si Alman v.b. idi (krş. *Zakawkazye*
mecmuası, Tiflis, 1925, s. 156 v.d.).

[Yeni Tiflis. Hâlen Sovyet Sosyalist
Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı bulunan Gürcis-
tan'ın pâyitahtı olup, 8 bölgeye ayrılan bu
şehir, büyük sanâyi ve ilim merkezlerin-
den biri hâline gelmiştir. Muhtemelen sanâyi-
nin gelişmesi ile birlikte 1926'da 294.000
olan nüfûsu, 1939'da 519.200, 1959'da ise,
694.664'ü bulmuştur. Yeni şehir Kur nebrinin
iki kıyısında 20 km.'den fazla bir sâba üye-
rinde uzanmaktadır. 1929—1941 yılları arası-
nda, sanâyi eskiye nazaran altı misli artmış,
II. Dünya Harbi'nden sonra da sanâyideki bu
bızlı gelişme devam etmiştir. Yapılan elektrik
santralleri şâyesinde, Tiflis sanâyi mâmûlleri

Gürcistan Cumhuriyeti'nin bütün istihsalının % 37'sine yükselmiştir (1955). Buradaki sanayi mâmüllerinin başlıcalarını, gıda ve dokumada kullanılan makineler, tezgâhlar, büro eşyası, radyo ve telgraf cihazları, kimyevi maddeler teşkil etmektedir. Gıda sanayi de gelişmiştir.

Tiflis mühim bir demir-yolu kavşağı olup, Bakü-Batım, Tiflis-Ermenistan ana-batları buradan geçer. Ayrıca kara-yollarının da kavşağıdır. Şehir, geniş caddeler, meydanlar, parklar, Gürcü üslubundan faydalanarak yapılmış bulunan resmî ve sivil binalarla süslenmiştir.

Maârif bayatı bakımından da gelişmiş bulunan Tiflis'te, sayısı 250'yi aşkın orta dereceli, teknik ve meslek okulu, üniversite de dâhil 12 yüksek okul ve sayısı oldukça kabarık bulunan araştırma enstitüleri, 47 kütüphâne, 9 tiyatro bulunmakta, Rus ve Gürcü dillerinde 13 gazete ve 10 mecmua intişar etmektedir.

Birçok sıbbî tesisler yanında, bilhassa sâhip olduğu dağ ve orman iklimi ile kaplıcaları sayesinde şehrin etrafında 12 sanatoryum ve kaplıca tedâvi merkezleri kurulmuştur: görülmeye değer mimârî eserleri arasında, XII, XIII. ve XVII. asırlara âit dinî binalar ile, yeni binalar içinde, demir-yolu istasyonu, Güzel Sanatlar Akademisi, Devlet Üniversitesi ve Opera binaları sayılabilir.]

Bibliyografiya: Bu hususta esaslı çalışma, M. F. Brosset'in, *Histoire de la Géorgie* (Petersburg, 1849—1857); I/1—nâşirin mühim mukaddimesi ile 1450'ye kadar Gürcistan'ın eski tarihi; I/II — *Additions*, burada Ermeni ve islâm kaynaklarından faydalanılmıştır; II/1—Prens Vahuş'un tarihi (1450—1750: dört krallığın, Kartli, Kahetiye, Saatabago, İmerethie'nin ayrı-ayrı tarihi) *Additions* ile; II/II—muzbhar vak'anüvis tarihleri, hâtıratlar v.s. (1659—1856), bepsi büyük ebadda 2.424 sahifedir. Ayrıca, krş. Laurent Brosset, *Bibliographie analytique des ouvrages de M. F. Brosset* (1824—1879, Petersburg, 1887 (271 kitabın ve makalenin muhteviyâtı). Kaynakların tarihi için krş. *Sbornik materialow* Tiflis, 1900), XXVIII, 1—214'de Takavili tarafından tercüme edilen üç vak'anüvis tarihini Prens Vahuş'un çok kıymetli *Geographie'si* [1745'te Moskova'da tamamlanmıştır] ikmâl eder; Fransızca tercümesi Brosset, *Description géographique de la Géorgie*, Petersburg, 1842 (aslî baritaları ile), Rusça tercüme Canavili, Tiflis, 1904, *Zap. Kavk. Otd. Russ. Geogr. Obšč.*, XXIV, cüz 5; P. Iosseliani, *Istoričeskii vzgljad*, Tiflis, 1849 (müslüman hükümdarlar zamanında Gürcistan'ın tarihi, 1569—1729). Gürcü

cü halkının taribinin Cavaşişvili tarafından yeniden gözden geçirilmiş şekli: *Kharthvel eris istoria*, 2 cild, Tiflis, 1913 / Moğul istilasına kadar); 1. cild, 3. baskı, 1928; 4. cildin bir kısmı (Timur'dan sonraki zaman), 1924.

Makalede zikredilen islâm kaynaklarından başka krş. Yâkût, I, 78 (Abhâz); I, 857 (Taflis); II, 58 (Curzân); Zakariyâ' Kazvinî, *Asâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), s. 348 (krş. Dorn, *Geographica*, s. 538); Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb*, GMS, XXIII, 93, 182; Kâtib Çelebî, *Cihannüma*, s. 394; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 315—319; Zayn al-'Abidin-i Şirvânî, *Bustân al-sigâha* (1831, Tabran), 1315, s. 481; Şanzî al-Davla, *Mir'ât al-buldân*, I, 469—500; krş. Dorn, *Erster Beitrag z. Geschichte d. Georgier*, *Mém. Acad. de St. Pétersbourg*, siyâsî ilimler, VI. serî, 1843 (Gürcistan hakkında Safevî tarihçilerinden alınmış kısımların tercümesi), VI; Fransızca tercüme, Brosset tarafından tekrar Fransızca'ya tercüme, II/1, 445—509; Dorn, *Geographica caucasica*, *Mém. Acad. St. Pétersbourg* (1847), VII, 465—561 (İştahri, Kazvinî, Mustavfî, *Haft-iklîm*); Defrémery, *Fragments des géographes et historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase*, JA (1849), XIII, 457—523; XIV, 447—514; (1850), XVI, 50—75, 153—201; (1851), XVII, 105—162 (kezâ ayrı baskı); Karaoulow, *Swedeniya arab. pisateley o Kawkaze*, *Sborn. materialow dlia opisaniya Kawkaza*, XXIX, XXXI, XXXII, XXXVIII (Arap coğrafyacılarının metinlerinin tercümesi); Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, *Zeitschr. f. armen. Philologie* (Marburg, 1903), II, 149—225; Marquart, *Osteurop. und ostasiat. Streifzüge* (Leipzig, 1903); IV. cildin zeyli: *Der Ursprung d. iberischen Bagratiden*, s. 391—436.

Moğul zamanı ve sonrası: Klaproth, *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie* (Paris, 1833); d'Ohasson, *Histoire des Mongols*, 1834—1835, tür. yer.; Howorth, *History of the Mongols*, 1876—1888, bk. 1925'de negredilen fihrist; G. Altunian, *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen Ländern*, Berlin, 1911 (Ermeni kaynaklarına göre); F. Nève, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie Occidentale* (Metsophlu Thomas'dan naklen), Brüksel, 1860 (*Mémoires... publiés par l'Acad. royale de Belgique*, XI'den ayrı basım).

Mes k â k â t: Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*

(Paris, 1861); Pahomow, *Moneti Gruzii*, I (XIII. asra kadar), *Zap. Numizm. Otd. Russ. Arh. Obšč.*, I, cüz 4, Petersburg, 1910 (Cawaşow tarafından tanıtma yazısı, *Hristian. Vostok*, I [1912], 104—114); bilhassa Kazvinî'deki mâlûmat için krş. *Asâr al-bilâd*, s. 348, Tiflis'te altın-dinarın mevcûdiyeti hakkında.

Rusya ile münâsebetler hakkında (XV. asırdan itibaren): *Perepiska gruzinskih tsarei* Gürcü prenslerinin 1639'dan 1770'e kadar Rus hükümdarları ile yabancı dildeki muhâberâtı, nşr. Brosset, Petersburg, 1861 (s. I—XCI arası F. Ploen'in 1739'a kadar Rus-Gürcü münâsebetleri hakkındaki bir hâtıratını ihtivâ eder); Bergé, *Akti sobran. Kavkaz. arhegraf. Komissiyey* (Kafkasya hakkında resmî vesâikalar), büyük ebadda 10 cild, Tiflis, 1866—1885; Butkow, *Materiali, noveiseg istorii Kavkaza* (1722—1803), Petersburg 1869, 3 cild (L. Brosset tarafından tafsîlâtı tarihi bakış ile); Belokurov, *Snoşeniya Rossii s Kawkazom*, I (1578—1613), Moskova, 1889; ayn. mll., *Arsenii Suhanow*, I, Moskova, 1892; Tsagareli, *Perepiska gruz. tsarei v XVIII. vëkë*, Petersburg, 1890; ayn. mll., *Gramoti otnosiaşçiyasia k Gruzii* (XVIII. asır), 2 cild, Petersburg, 1891, 1898 ve 1902; [Belawski ve Potto], *Uwierzdzienije russ. vladicestva na Kawkaze*, Tiflis, 1901—1908, 12 cild; Avalow, *Prisoyedineniye Gruzii k Rossii*, Petersburg, 1901—1906 aynı zamanda İran ile münâsebetlerin bir şemasını ihtivâ eder; W. E. Romanowski, *Očerki iz istorii Gruzii*, Tiflis, 1902.

Tiflis hakkındaki müstakil eserler: P. Iosseliani, *Opisaniye drevnostey Tiflisa* Tiflis, 1866 (kadim istâmî eserler, s. 238—273); Bakradze ve Berzenow, *Tiflis v istor. i etnograf. otnoşeniya*, Petersburg, 1870; Canavili, *Tiflis-stolitsa Gruzii*, Tiflis, 1899 (Gürcüce).

Avrupalı ve Rus seyyahlar hakkında bibliyografiya için bk. Mianssrow, *Bibliographia Caucasica* (Petersburg, 1870), bilhassa s. 87 v.dd.; Dubrowin, *Istoriya woyni na Kawkaze*, I/III (Petersburg, 1871); Büyük Rus Ansiklopedisi (Masalski, Tsagareli'nin makaleleri). Tiflis hakkındaki eski mâlûmat, Josaphat Barbaro (1436) ve A. Contarini (1473)'den elde edilebilir; Chardin, *Voyages*, nşr. Langlès, II, 72—88 ve atlas, levha 3; Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant* (1701), Paris, 1717, II, 307—320; Gûldenstädt, *Reisen durch Russland*, 2 cild (Petersburg 1787—

1791); ayn. mll., *Reisen in Georgien* (1770), nşr. Klaproth (Berlin, 1815), s. 127—132; Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris, 1826, II, 154—184 (Tiflis) ve atlas, levha 33; Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase* (Paris, 1839), III, 225—275 (Tiflis); ve diğerleri.

(V. MINORSKY.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.] TİH. [Bk. TİH.]

TİH. AL-TİH, aslında *Fahş al-Tih* [Mısır ile Filistin arasında olup, Kızıldeniz'in şimalinde, Akabe ve Süveyş körfezleri arasındaki], Sînâ yarımadasının iç kısmında bir çöl. Arap coğrafyacıları burayı „Banî İsrâ'il Çölü“ olarak da tesmiye ederler. Daha *Tabula Peutingeriana*'da bile şöyle bir efsâne bulunur: „Terkedilmiş yerlerde İsrâil-oğulları Mûsâ'nın reisliği altında 40 yıl dolaşıp durdular“ ve Mâdabâ haritası üzerinde: „İsrâil'in meskûn olmayan yerine bir ağaç usâresi ve bir eins kuş gönderdim“ kaydı vardır. Çölde aynı isimde bir kale vardır (De Guignes, *Perle des Merveilles*, N. E., II, 31); bunun şarkında Vâdî'l-Tih bulunur (Quatremère, *Mémoire sur l'Égypte*, I, 186). Filistin'in en cenûbî muntikasını teşkil eden al-Tih çölü 40 fersah uzunluğunda olup, kezâ hemen-bemen aynı genişlikte idi ve Cifâr (al-Faramâ, al-'Arîş, al-Varrâda mahalleri) muntikasından Sînâ dağlık bölgesine (Tür Sînâ) kadar uzanıyordu; garpte Mısır'ın al-Rif eyâleti (Maspéro-Wiet, *MIFA O*, XXXVI, 101 v.d.), şarkta ise Kudüs ve cenûbî Filistin idârî bölgeleriyle sınırlanır. Arap coğrafyacılarının tasvirine göre, burası kısmen taşlık, kısmen kumlu bir arâzi tabanından müteekkil olup, tuzlu bataklıklara ve kırmızı kum taşı tepelerine, bir kaç palmiye ve menbalara sâhipti. al-Dimaşki, Tih Banî İsrâ'il'in çöl muntikasında Kadas (Kadeş Barnea), Huvayrik, al-Halağa (Elusa), al-Halûş (Lyssa), al-Saba' (Beerseba) ve al-Madura İsrâil gebirlerini zikreder. O, önce al-Tih'i Karak krallığı idârî bölgeleri meyânında gösterir ki, bununla, bir zamanlar Châtillonlu Renaud'ya âit olan muntikayı kasdederek görünmektedir. al-Tih çölünden 'Aķabat Busâķ yolu ile Ayla'ya inilir (Yâkût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 610); bu yol ilk defa Humaravayh (884—895) zamanında hacc kafileleri için geçilebilir hâle getirilmişti; Ayla'dan iki merhâlede atla, çapraz olarak, çölü katederek Fârân Denizi'ne varılır. 652 (1254—1255)'de Bahri-Memlûkları Kahire'den kaçtıkları zaman, bunlardan bir kısmı beş gün müddetle çölde haķı-boş dolaştı; altıncı günü surları ve mermer salonları ile kumlara gömülü bir hâl

de, terk edilmiş büyük bir gebir keşfettiler ve orada, ilk dokunuşta toz hâline gelen vazolar ile giyim eşyaları, kezâ buz gibi soğuk su dolu bir sarnıç buldular. Onlar ertesi günü Karak'a vâsıl oldukları ve orada, meydana çıkardıkları şebirde buldukları dinarlarla alış-veriş ettikleri zaman, bu şehrin Mûsâ zamanından kaldığını ve „İsrâillilerin yeşil şebri“nde bulunduklarını öğrendiler.

Kahire'den Suriye'ye giden kervan ve sevkülceyiş yol normal zamanlarda al-Cifâr üzerinden, al-Tih çölüne uğramadan geçer; sâdece, bu yol Fransız işgali ile kesildiği zaman, çölü çapraz olarak kateden yol da, Selâhaddin'in seferlerinde ve al-Tib'de bulunan Şadr (şimdi Kal'at Gindî) kalesinin inşası sırasında bir miktar sevkülceyiş ehemmiyet kazanmıştır.

Bibliyografya: İştâhri, *BGA*, I, 53; İbn Havkâl, *BGA*, II, 104; al-Makdisî, *BGA*, III, 179; al-İdrisî (nşr. Gildemeister), *ZDPV*, VIII/1, 21 (trc., s. 119, 139); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 912; Şafî al-Din, *Marâşid al-ihtilâ* (nşr. Juynboll), I, 123; Dimâşî (nşr. Mehren), s. 213; Makrîzî, *Hitaq* (nşr. Bülâk, I. 213); trc. Bouriant, *MMAF* (1900), XVII, 631; Le Strange *Palestine under the Moslems*, s. 27—30; Raym. Weill, *La presque île du Sinaï* (*Bibl. de l'école des haut. études*, 1908, CLXXI,), s. 114—116 ve tür. yer.; R Hartmann, *ZDMG*, LXIV, 679—683; J. Maspéro ve G. Wiet, *MIFAO XXXVI*, 62; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), a. 6, 8, 129; Şadr için bk. Barthoux ve Wiet, *Syria*, III, 44—65, 145—152. (E. HONIGMANN.)

TİHAMA. [Bk. TİHÂME.]

TİHÂME. TİHÂMA, Sînâ yarım-adasından Arabistan'ın garbına ve cenûbuna uzanan dar kıyı ovası. al-İdrisî, Tihâma'yi en mufassal şekilde tavsif etmiştir. Ona göre, burası Kulzum [bk. mad. K. LZOM] körfezinden başlayan ve bir kolu şarka uzanan bir doğ silsilesi tarafından katedilmiştir. Tihâma'nın hudûdunu garpta Kulzum körfezi şarkta şimâl-cenup istikametinde uzanan sıra-dağlar (Sarât) teşkil eder. al-İdrisî'ye göre, Tihâma denilen eyâlet, Sarca'dan Aden'e kadar sâhil boyunca 12 günlük mesâfeyi kaplayıp, dağlardan Galâfika [bk. mad. GALÂFIKA] (Alâbeke değil) mıntıkasına olan genişliği ise, 4 günlük seyahat müddeti kadardır. Tihâma, umûmiyetle buraya ilâve edilen Mekke'nin limanı Cidde'nin gerisinde en büyük genişliğine vâsıl olur. Mekke'nin Tihâma'deki kısımları olarak Danşân, 'Aşam, Bayş ve 'Akk da gösterilmekle beraber,

Tihâma'nın vüs'ati busûsunda müelliflerin şabsî görüşleri, bilbassa bu mıntika için farklıdır. Meselâ, al-Aşma'î, Tihâma'yi Zât 'Irâk'ta başlatır. İbn al-Kuţâmî onun hudutlarını Zât 'Irâk ve al-Cuħfa'ya, kezâ Yemen'in dağlık mıntikasına yerleştirir. 'Umâra b. 'Akîl'e göre Tihâma, denizden Harra Sulaym ve Harra Laylâ'ya kadar uzanır; al-Madâ'inî, Mekke istikametinde Vacra, Gamra ve Taif'ten geçen herkesin Hicâz'ın cenûbunda kabûl ettiği, Tihâma'de bulunduğu kanâatini izhar eder; diğerleri ise, yine, Tihâma'yi, Zât 'Irâk'tan Mekke üzerinden 'Uşfân (Mekke ve Medine arasında)'a kadar uzatırlar (bütün bu mâlûmat Yâkût, *Mu'cam*, I, 902'de toplanmıştır; Yemen Tihâma'sinin genişliği ve sekenesi hakkında en fazla tafsilât için bk. al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab*, s. 53 v.d., 119 v.dd.). Her ne olursa olsun, coğrafyacılar Tihâma tâbirini sâdece „kıyı“ (*sâhil al-bahr*) ve „çukurluk“ (*ğaur*), kezâ „alçak memleket“ (*sâfila*) müterâdifi olarak kullanmazlar, aksine onu, Yemen, al-Yamâma ve al-'Arûz (*BGA*, VIII, 79)'un yanı sıra, müstakil bir coğrafî ve siyâsî ülke olarak telâkkî ederler. Nitekim, Tihâma, Yemen tarihinin muhtelif devirlerinde, daha Yemen'in İranlılar tarafından fetih zamanında (milâdî VI. asrın sonu), meselâ, muhtemelen muahhar Seba imparatorluğunun teşkilâtında ve daha sonraları Ziyâdîler devrinde olduğu gibi, idârî bakımdan müstakil bir eyâlet olarak teşkilâtlandırılmıştı; sonra, San'â imamları hâkimiyeti altında tekrar bir eyâlet hâline gelinceye kadar, merkezi Zabîd (1159—1174) olmak üzere müstakildi.

İbn Hurdâzbeh'in keskin görüşüne nazaran, Kızıldeniz'in her iki tarafındaki sâhil aynı şekilde tavsif olunur, bu müellif Habeşistan'da da bir Tihâma'den bahseder (*BGA*, VI, 155) ki, bununla, görüşüne göre, esas itibâriyle Eritre kıyısını kasteder. İbn al-Vardî, muhtemelen tepeler sâhil boyunca ovayı kattığından dolayı garip bir şekilde Tihâma'yi dağlık bir memleket olarak tavsif eder. al-İdrisî de bu tepelerden bahseder. Diğerleri deniz ile Sarât arasındaki mıntikayı kat'iyetle Tihâma olarak târif ederken, al-İştâhri ve İbn Havkâl, aynı şekilde, Tihâma'yi dağlık mıntikanın derinliğine kadar uzatırlar.

İsmi menşei husûsunda B. Moritz (*Arabien*, s. 2, not. 1)'in görüşüne göre kelime, İbrânî-Bâbilce דִּימָא „deniz“ mânasına gelen *Tiāmtu*'dan alınmıştır. Buna mukabil, H. Zimmern *Die Keilinschriften und das alte Testament*³, Berlin, 1902, s. 492, not 2 İbrânice *Tehôm*'un, Arapça Tihâma gibi bi-

kiyî bölgesinin ismi olarak Bâbilce *Tiāmtu* ile menşei itibâriyle bir ilgisinin bulunup-bulunmadığı veya daha kabûle şayan bir şekilde, ber iki halde de Bâbilce'den eski bir iktibas olup-olmadığı hususlarında emin değildir. *Tiāmtu*, *tāmtu* (Berose *Θαμτε*) „okyanus, tuzlu deniz“ mânasına geldiğine göre, kelime „kötü kokmak“ (krş. P. Jensen, *Keilinschr. Bibl.*, VI, 1, 559 v.d.) mânasındaki İbrânice (דִּימָא) kelimeyle irtibatlandırılır ki, bu takdirde Arap dilelerinin, Tihâma'yi (taaffün eden bir havanın hüküm sürmesinden dolayı) izah etmek için bu mânada *tahima*'yi delil olarak göstermelerini ve ayrıca „şiddetli harâret, sükûnet“ (Yâkût, *Mu'cam*, I, 902; Bakrî, *Mu'cam*, I, 203) mânasındaki *tahamun*'a mürâacaat etmelerini hatırlamak yerinde olur. Esâsen Tihâma ismi daha eski cenûbî Arabistan kitâbelerinde de, דִּימָא şeklinde gözükmektedir (Glasser, nr. 554, 3, 6, 618, 8, 9 ve Rehateck 2, 6'da) ki bu, Cruttenden kitâbesinde, satır 10'da דִּימָא şekli ile mukayese edilebilir. Yâkût (*Mu'cam*, IV, 104) tarafından nakledilen Şarâhbîl b. Yaşub kiralının müsned kitâbesi de, bu hükümdarın ünvanı olarak „Seba, Tihâma ve Araplar kralı“ ibâresini taşır, al-Hamdânî (*Şifa Cazîrat al-'Arab*, s. 208, 9 v.d.)'nin kaydettiği ikinci bir müsned kitâbesi Glasser, nr. 554, 3, 5, 618, 8 v.d. (דִּימָא וְהַרְמָזִים) deki parçaları ile tamamen mutâbık olarak *ahl Tihāmat va-tavdim* „Tihāma (kıyı ovası) ve dağlar (yayla) halkı“nı zikreder. Muahhar devirdeki bir kitâbeden istinsah edildiği âşikâr olan ilk müsned ile, J. ve H. Derenbourg'un negrettikleri ve muhtevâsında isimleri zikredilen hükümdarların „Seba ve Tihâma kraları“ olarak tavsif edildiği, Paris'te Académie des Inscriptions et Belles-lettres'de bulunan 13 numaralı kitâbe karşılaştırılabilir.

Genişliği çok değişen, al-Tür ve Süveyş kezâ Kûnfuza ve Luħayya arasında olduğu gibi, bâzan çok dar bir kıyı şeridine inhisar eden Tihâma'nın jeolojik teşekkülü muhtemelen, orta Plözen devrine kadar çıkar ve Kızıldeniz çöküntüsünün teşekkülü aynı devreye rastlar. Mercan teşekkülleri ve yeni teresübat, bu kıyı ovasını meydana getiren unsurları ortaya çıkarır. Bunlar, bu bögenin Yemen kısmında deniz seviyesinden 700 m.'ye kadar yükselir, sonra birdenbire dikleşir ve Yemen'in Sarât mıntikasının büyük dağlık arâzisini meydana getirir. Yemen Tihâma'si, 'Asîr'in Tihâma'sini de ithâl etmek sûretiyle el-Lig'te başlar ve Aden'e kadar devam eder. Genişlik Yemen Tihâma'sinde 50 ile 80 km. arasında değişir. Hafif dalgalı arâziden, bilhassa dağ-

lık mıntıkaya doğru, münferit tepeler yükselir; bunlar çok defa ya fosiller (nümülitler) ihtivâ eden muabhar kireç taşlarından, yahut da volkanik kayalardan müteşekkildir. İklim şartları aon derecede elverişsizdir. Sıcaklık ve kuraklık hüküm sürer ve senenin muayyen devreleri için en yüksek suhûnet derecesi tesbit edilebilir (mayıs ve eylûlde 35°—43°, nisanda 40°). Yaz mevsiminde sıcaklık, sık sık vuku bulan yağış te'siri ile biraz düşer, fakat, kıyıda gündüzleri 40° ve geceleri 30°, alışılmamış sıcaklık dereceleri değildir. Kışın sıcaklık 25° ve 35° arasında değişir; buna rağmen en düşük harâret de, en soğuk aylarda sâbilde 14°'den aşağı düşmez. Başlıca yağmur mevsimi, şubattan marta veya mayıstan eylûl sonuna kadar olan devredir. Ancak Arabistan'ın garp sâhilinin en cenup kısmı, 50° şark tûlü ve 15° veya 16° şimâl arzına kadar cenup sâbil gibi, ıstıva hattı yaz yağmurları mıntikasına girer. Tihâma'nın bir husûsiyeti, sahahleyn buradan dağlık bölgeye doğru uzanan *Suħaymânî* veya 'Umma tesmiye olunan nemli sistir; bu, yaylayı başta kahve olmak üzere, kıymetli zirâî mabsûller yetiştirilen tabii bir ser hâline getirir.

Sıcak ve kurak Tihâma, dikenli fundalıklar, deve dikenleri ve tuzlu arâzide yetişen otlar ile bozkır nebatları için elverişli bir arâzidir. Kıyıyla (ħabt) birleşen tuzlu bozkır, çalılıklarla kaplıdır; bunları bemen-hemen doğrudan doğruya münferit çalılıkları ihtivâ eden dalgalı, kumlu bir çöl bozkırı geridi tâkip eder. Şemsiye şeklindeki akasyalarla da ilk köyler görülür. Bununla beraber, bu husûsiyet sâdece Yemen Tihâma'si için câridir. Meselâ, Cidde civârında, kıyıda yükselen mercan teresübatına, taşlık bir çöl bozkırı eklenir. Dâhilde, bilhassa dağlık mıntika istikametinde, çok müabit bir arâzi üzerinde Afrika darısı, darı, mısır, buğday, şeker kamışı, hurma ağacı, susam, çivit fidanı ve pamuk yetişir. Tihâma'nın, bundan takriben 40—50 yıl önce 5.000.000 tahmin edilen ('Abd al-Vâsî' b. Yahya, *Tarih al-Yaman*, s. 292'ye göre) ahâlisî kıyıda ticâret, gemicilik, balıkçılık (battâ inci avcılığı) ve gemi inşaatı ile, iç kısımlarda bilhassa zirâatle meşgul idiler. Bunlar zeytûnî renkleri ile melez bir ırk intibasını verirler, sık kıvrık saçlar ve kalın dudaklar Afrika kanının kuvvetli te'sirini gösterir. Renkleri, meselâ Botta tarafından tamamen siyah olarak tasvir olunur; Bury, tenlerinin zencilerinkine benzediğinden bahseder ve Tihâma halkını nârin yapıllı olarak tavsif eder. Zerânîk'in en büyük kabîlesi, kıvrık sakal ve düz saçlarıyla temâyüz eder (krş. Bury, *Arabia Infelix*, s.

28'in karşısındaki resim). Tihâma Arapları'nın dilinin, umûmiyetle, saf Arapça'dan çok farklı olduğu ve bol miktarda yabancı kelimeler ihtivâ ettiği söylenir.

Tabii hudûdu, Muḥā'dan Mavza'ya kadar uzatılabilen cenûbî Tihâma ber istikamette volkanik sıra-dağlar tarafından kat'edilir ve az miktarda tortulu taş yığınları görülür. Bunlar esâsında, daha ziyâde bölgenin kayalıkla ile aynı yapıya sâbiptir. Burası kesintisiz bir kıyı ovası şeridi arz etmez; bilâkis, ancak içteki dağlık mıntikanın ileriye uzanmış kısımları veya sâhildeki volkanik teşekküller arasında uzanır. Deniz sâhilinde beyaz kalker ile ve plaj kısımlarında kumlu çöküntülerle münâvebeli olarak değişen veya benzerleri biriken dik kalker ve kumtaşı kayaları, genişliği hiçbir zaman 40 km.'yi geçmeyen cenûbî Tihâma'nın husûsiyetini teşkil eder. Cenûbî Tihâma, iç kısımlarda, daha çok bozkır vasfı gösterir. Buna mukabil, Vâdî'deki düzlüklerde hareketli yaz yağmurlarından sonra, meselâ fevkalâde münib Lahac vâhasında veya garbî Tihâma ile aynı nebatât örtüsünü gösteren Vâdî Mayfa'a'da olduğu gibi, zirâate son derece müsâit vâdiler bulunur. Cenûbî Tihâma de, umûmiyetle, yağış bakımından fakirdir. Her ne kadar kış yağmurları muntazam değilse de, yağmadığı çok nâdirdir. Nisan sonunda kuvvetli fırtınalarla birlikte, bardaktan boşanırcasına yağmur yağar; kânun II. 'da da, teşrin II., kânun I., temmuz ve ağustosta zaman-zaman yağış görülür.

Bibliyografya: Kitâbeler hakkında E. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dambruch von Mârib, Mitt. VAG* (1897), II, 7, 13, 32, 42; J. ve H. Derenbourg, *Études sur l'épigraphie du Yémen*, V, J A, VIII. seri, nr. 13, I, 263—265; al-İştahrî, *BGA*, I, 15; İbn Havkal, *BGA*, II, 19 v.d., 31, 35; al-Mukaddasî, *BGA*, III, 69; İbn al-Fakih al-Hamâzânî, *BGA*, V, 26 v.d., 31; İbn Hürdâzbeh, *BGA*, VI, 128, 133, 155; İbn Rosteh, *BGA*, VII, 177; al-Mas'ûdî, *BGA*, VII, 79; al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 2, 48, 50, 53 v.d., 119 v.dd., 135, 193, 208, 233; Abu'l-Fidâ, *Kitâb takvîm al-buldân* (nşr. Ch. Schier), Dresden, 1846, s. 68; Yâkût, *Mücam* (nşr. Wüstenfeld), I, 902; IV, 104; Abu'l-Fazl, *Marâsid al-ittilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leyden, 1852, I, 220; al-Bakrî, *Murcam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 7, 11, 205; al-İdrisî, *Nuzhat al-mustâk* (Frans. trc. Jaubert), I, 145 v.d.; al-Dimaşkî, *Kitâb nahbat al-dahr fi 'acâ'ib al-*

barr va'l-bâhr (nşr. A. F. Mehren²), Leipzig, 1923, s. 22, 215 v.d., 220; 'Abd al-Vâsî b. Yahyâ al-Vâsî'î al-Yamânî, *Târîh al-Yaman* (Kahire, 1346), s. 310, 326, 331; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 221; Jomard, *Études géographiques et historiques sur l'Arabie*; F. Mergin, *Histoire sommaire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly* (Paris, 1839), s. 274, 331 v.d., 363; C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde v. Arabien* (Berlin, 1846), I, 189 v.d., 207 v.d., 213, 219 v.d., 225, 771; A. Sprenger, *Die Post- u. Reiserouten des Orients* (Abh. K M, III/3, Leipzig, 1864), s. 109; A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 1—4; Ch. Millingen, *Notes of a Journey in Yemen*, J R G S (1874), XLIX, 118 v.d., 125; P. E. Botta, *Relation d'un voyage dans l'Yémen* (Paris, 1880), s. 160 v. dd.; A. Defflers, *Voyage au Yémen* (Paris, 1889), s. 23, 25, 30; C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 115 v. d.; M. Hartmann, *Die arabische Frage* (*Der islamische Orient, Berichte u. Forschungen*, Leipzig, 1909, II), s. 113, 278, 532, 537 v.d., 540; G. W. Bury, *The Land of Uz* (London, 1911), s. XXVI v.d., 3 v. dd.; W. Schmidt, *Das südwestliche Arabien* (*Angewandte Geographie*, IV. seri, 8. cüz, Frankfurt a/M., 1913), s. 16 v. dd.; G. W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yemen* (London, 1915), s. 20, 29, 35, 40, 43, 100, 107 v. d., 113, 138; A. Grobmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (*Osten u. Orient*, nşr. R. Geyer ve H. Übersberger, I. seri, *Forschungen*, Viyana, 1922, IV), I, 6—8, 17—24, 40—42, 53 v.d.; B. Moritz, *Arabien, Studien zur physikalischen u. historischen Geographie d. Landes* (Hannover, 1923), s. 9, not 1.

Tihâma Arapları'nın tipleri hakkında bk. G. W. Bury, *Arabia Infelix*, s. 28, 133, 193 yanındaki levhaları; A. Grobmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, levha IV, resim 2; Tihâma'deki bâzı nebat resimleri: B. Moritz, *Arabien*, levha 2, resim 3 (Kızıldeniz kıyısı), 17 (Hicâz sâhil mıntikasının garbî yamaçları); A. Musil, *The Northern Heğâz* (*American Geographical Society Oriental Explorations and Studies*, nr. I, New York, 1926), s. 92, şekil 32, s. 123, şekil 55, s. 126, şekil 56, s. 142, şekil 58; G. W. Bury, *Arabia Infelix*, s. 41'deki levha (al-Hudayda'nın şark mıntikası), s. 46 (Hucayla); ayn. mll., *The Land of Uz*, s. 11'deki levha. (A. GROHMANN.)

TİK. TİK. Arap mûsikî tekniğine âit bir tâ bir olup, Arap halk lehçesi arûzunda *ḡā'* ilmi istilâhına tekabül eden ve erbâbı tarafından *zacal* için kullanılmış bir istilâhtır. Bu istilâh, kuru ve donuk olarak vurulmuş bir zarbı ifade eder: a. tefin kenarına, bâzan da bu kenara tesbit edilmiş küçük zilin üzerine, b. eğer eller çırpılıyor ise, kapamış sol elin tersine, c. raks ediliyor ise, sol ayak ile yere vurulur.

Bu, *muvaşşahât* denilen ve Arap halk şarkılarının sözlerini teşkil eden Arap lehçeleri arûzunda esas olan iki zıt veznin istilâhlarından biridir ki, sükûtların dışında zıt kıymetler çifti zuhûra gelir (klasik Greko-Romen vezninin „uzun-kısa“ s. ile mukayese edilebilir, burada iki istilâhın zıddiyetinin, devam veya uzama üzerinde değil de, şiddet ve kuvvet üzerinde olduğu hatırla tutulmalıdır): *ḡā'* (tatbikatta *tik* [veya *tek*]) ve *dih* (tatbikatta *tum* [veya *düm*]); birineisi boğuk ve donuk bir zarba (olup, tefin kasnak tabtası kenarına veya bu zillerden biri üzerine vurulur; bu sûretle husûsî bir ses elde edilir. Tefin bu zilleri aşağı-yukarı bir fincan tabağı büyüklüğünde olup, sayfalar hâlinde bronz ve bakırdan yapılır. Cenûbî Anadolu yörekleri arasında bu ziller yerine demirden yapılmış balkalar da kullanılır. Bu demir balkalar kasnağın iç tarafına raptedilmiştir. Bu tefe „ayıcı def“ denir (Rıza Yalçın, *Cenupta Türkmen çalgıları*. Adana, 1940, s. 10.) ve sonuncusu olan *dih* kesif ve açık sesli tannın bir zarba olarak vurulur. Bu sonuncusu, yâni *dih* gerilmiş bir deri üzerine: a. tefin ortasına, b. eğer eller çırpılıyor ise, açık olan sol elin avucuna, c. eğer raks ediliyor ise, sağ ayak ile yere vurulur.

Greko-Romen vezni, kendi vezinlerini, uzun ve kısaların değişik teakubunu sıralayarak nasıl bina etmiş ise, aynen, *muvaşşahât*'ın Arap halk vezni de, *zurûb* (darblar) denilen kendi husûsî ritm tiplerini, *ḡā'ât* ve *dihât*'ın sükûtlarla kesik-kesik (*taḡîz*) edilmiş teakubları üzerine kurulmuştur. Meselâ *maşmûdî* usûlü şöyle yazılabilir:

k, m, s/k, s/m, m, s/
(burada: k = *ḡā'*, m = *dih*, s = sükût [veya durak] 'tur).

Şarkının cümlelerini, intihap edilen veznin karakteristik vuruşları ile intibak ettirmek ve hem-zaman kılmak için şu kaidele riâyet edilir: 1. Her hece, hiç olmazsa vurulmuş olan bir *zarba* (*naḡra*) 'ye tekabül etmelidir; 2. Ritm dizisine bir veya müteaddit *ḡā'ât* sığdırılabilir; 3. Fakat bir *dih* 'den sonra ge'len uzun sükût, bir *ḡā'* 'dan son-

ra gelen kısa sükût yok ise, ritmin kendine has husûsiyetlerini teşkil eden ve dokunulması câiz olmayan muayyen *vaḡfa* (durak) 'lara ilişmemek lâzımdır; 4. Arap klasik arûzunun aksine olarak, kuvvetli zamanda açık heceler ve zayıf zamanda kapalı heceler kullanılabilir. Bu hâle göre Martin Hartmann, *muvaşşahât*'ın vezinlerini klasik Arap arûzunun *taḡâ'il* 'ine ircâ etmeyi boş yere tecrübe etmiştir. Muhtelif şarklı mûsikîşinâslar, „devam“ ile „şiddet“ i tefrik edemeyerek karıştırmak sûretiyle aynileştirme misâlleri vermişler, batâ Arap *zurûb* (darblar) 'unun Avrupa mûsikî yazısı ve kıymetlerine tekabül ettiklerini zorla isbâta gayret etmişlerdir. Bu kabilden olarak, bugün kullanılan Türk mûsikîsi, bir *tik* (tek) 'i bir sekizlik ve bir *tum* (düm) 'u bir dörtlük kıymetinde saymaktadır.

Bibliyografya: Kâmil Hülâ'î, *Mâ-sikî şarkî*, Kahire, ts., s. 64—77; ayn. mll., *Agânî 'aşriya* (Kahire, 1921); mü'ellifi mevhûl, *Mağânî mişriya* (Kahire, 1911); M. O. Guindi, *Ravz al-musirrât* (Kahire, 1313); Şayh Şihâb, *Safinat al-malak va-nafsiyat al-falak*, Kahire, 1309 (ve diğer bir çok neşirler), s. 9—16; R M M 'de neşredilmiş olan not (Paris, 1920), XXXIX, 146—150; krş. *RE Isl.* (Paris, 1928), s. 526.

(L. MASSIGNON.)

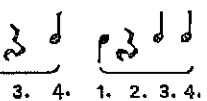
Arap mûsikî erbâbı, iki türlü vuruş ve iki vuruş tipi kabul ederler: 1. Kuvvetli bir vuruş; buna *tum* yahut *dum* denilmiştir; 2. Hafif bir vuruş; buna da *tak* denilmiştir. Türklerde *tek* telaffuz edilir. *Tā'* ise, daha zayıf ve daha donuk vurulmuş bir „tek“ tir: Rodolph d'Erlanger, *La musique Arabe*, Paris, 1959, VI, 10. Arap vuruşlarını, yâni *zurûb* 'un—ritm tiplerinin—ve bu münasebetle *ḡā'* 'lar ve *dih* 'lerin *muvaşşahât* 'ın vezinlerini meydana getirdiğinden bahs olunurken evvelâ *ḡā'* 'nın neye delâlet ettiğini kısaca izah etmek lâzım gelir. Eski Arap mûsikî nazariyecileri, mûsikîde „zaman vâhidi“ yahut „mûsikî zamanı“ nın vezin ve tahdîdinde bemen aynen aruz esaslarına istinat etmişlerdir. Savfî ve âlâtî mûsikîde ritm unsurlarını *sabab*, *vatad* ve *fâşilâ* olmak üzere üç çeşit olarak ele almışlardır. Bunları da *sebeb sakil*, *sebeb hafif*, *veted muttasıl*, *veted munfasıl*, *fâşilâ şugrâ*, *fâşilâ kubrâ* olmak üzere ikiye keyfiyet hâlinde tetkik etmişlerdir: a. *hafif sebeb*, sonuncusu sâkin olan iki sessiz harften ibâret „tan“ zamanı ve bunun karşılığı *fa'*, b. *sakil sebeb*, müteharrik iki sessiz harften ibâret olan „tana“ zamanı ve bunun karşılığı *fa'a* olarak kabul edilmiştir. Hafif sebeb'in zaman ifâdesi olan

„tan“, t'den sonra gelen bir sesli harfin t ile n'nin arasına girmesiyle teşekkül etmiştir. Burada „ta“ bir vuruş, „n“ bir sükûttur. Tatbikatta, muayyen bir intizam ve ittihad dâhilinde olmak şartı ile, vurucu cismin vurulan cisimden ayrıldığı ve ikinci bir vuruş yapmaya kadar geçirdiği sükût zamanı, mûsikîde „zaman vâhid-i kıyâsî“ olarak kabûl edilmiştir. Kuvvetli zamanların vuruşları *fa* ve zayıf zamanların vuruşları „n“ ile temsil edilmiştir. Yâni, bir zamandanberi, kuvvetli zamanı „düm“ ve zayıf zamanı „tek“ ile göstermek eâsî kabûl edildiğinden burada „fa“=düm“ ve „n“=tek“ olmaktadır. Halbuki yakın zamanlara kadar, bilhassa bâzı Arap mûsikî erbâbı tarafından kuvvetli zaman *tek* ve zayıf zaman *düm* ile ifâde olunmakta idi. İşte bu maddede kullanılan *fa* ve *dih* tâbirlerinin kullanılış tarzından, kuvvetli zamanın *tek* ile başladığı görülmüyor. Filhakika madde, 1932 'de Kahire 'de toplanan mûsikî kongresinde kabûl edilen prensiplerden çok evvel yazılmış olduğundan *düm* ve *tek* 'in tekaddüm ve teahuru ve zamanların tahsisine dâir kararlardan haberdar olunamadığı zannolunuyordu.

İşte bu sebeple, *muvaşşahât* 'ın vezinlerinde misâl olarak gösterilen *maşmûdî* vezni üzerinde de durmak icab eder. Bu vezin, Mısır 'ın garp hudutlarından Atlas sâhillerine, Cezayir ve Fas 'dan Sudan 'a kadar Afrika 'nın geniş bir sâhasında muhtelif yerlerde gruplar hâlinde yaşayan ve bilhassa Fas 'da Akdeniz ve Berberîlerin Barânis kolunu teşkil eden en mühim kavmi topluluklardan biri olan Maşmûda kabilelerinin [bk. madd. MASMÜDE ve BERBERİLER] ses veya âletli mûsikîleri ile, nazım şekillerine âit bir vezindir. Bu veznin Mısır 'a ve şarka, yine bu kabîleler içinden çıkmış bulunan Fâtımîler vâsıtasıyla intikal etmiş olması ihtimâli de ileri sürülmüştür (R. d'Erlanger, *agn. esr.*, s. 60).

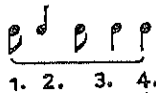
Maşmûdî vezni, Erlanger 'nin tetkikine göre, iki nevi olarak tesbit edilmiştir: 1. *Maşmûdî şağîr*, 2. *Maşmûdî kabîr*. *Maşmûdî şağîr* vezni, vuruşlar ve zaman taksimine göre ve ritmik yazılışları ile ayrı-ayrı şöyledir:

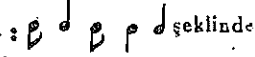
Maşmûdî şağîr: (♩=100) $\frac{4}{4}$ 1. 2. 3. 4.

Maşmûdî kabîr: (♩=80) $\frac{8}{4}$ 1. 2. 3. 4. 1. 2. 3. 4.

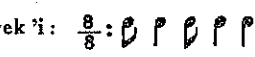
(*agn. esr.*, s. 54, 60). *Maşmûdî şağîr*, ölçü ve vuruş noktasından Türklerin kullandığı „düyek“ in hemen aynıdır, sâdece, Türk düyek 'i

hareket itibâriyle *Maşmûdî şağîr* 'den daha ağırca bir bareket gösterir. Ritmik yazılışı şöyledir:

(♩=88) $\frac{4}{4}$ 1. 2. 3. 4.

Diğer taraftan, Türk Edvar mûsikîsi erbâbının „düyek“ üzerinde tam ve müsterek bir mutabakat hâlinde olmadıkları görülmektedir. Meselâ XIX. asır sonlarına doğru Hâşim Bey tarafından düyek: $\frac{4}{4}$ şeklinde kaydedilmiş (Hâşim, *İlm-i edvâr 'a dâir risâle*, İstanbul, 1280 [1863], s. 4), fakat bundan otuz altı sene sonra Avni Bey tarafından:

$\frac{8}{4}$ şeklinde gösterilmiştir (Avnî, *Hânende*, İstanbul, 1317 [1899], s. 15; nihâyet Avni Bey 'den de otuz üç sene sonra

Dr. Subhi Ezgi düyek 'i: $\frac{8}{8}$ olarak kaydetmiştir (Subhi Ezgi, *Nazarî ve amelî Türk musikisi*, İstanbul, 1935, II, 32). Bu düyek ritminin tesbitinde, zaman vâhid-i kıyâsî göz-önüne alındığında Hâşim Bey 'in tesbit etmiş olduğu şekil kabûle şâyan görülmektedir. XIX. asır sonlarına doğru, 1881 'de, İstanbul 'da kahvehâne ve mesirelerde, en az dört ve ekseri on iki „sebeb-i hafî“ ihtivâ eden mısralar ile çarşı ve pazarda söylenilen bir takım sözlerin ve „bozukçu“ ların batâhî olarak düzdükleri ve çalıp söyledikleri bâzı deyiş, mânî, şarkı ve türkülerin „zâcal“ a nazire ve misâl olacak şeyler mâbiyetinde olduklarını Ahmed Rifat (*Lugat-ı tarihîye ve coğrafîye*, İstanbul, 1299 [1881], III, 332) kaydetmiştir.

Bütün bunlardan başka, sırf bir vuruş ve ritmik destek olarak „tık“ Türk halk mûsikîsinin icerâsında görülen bir husûsiyettir. Bu „vuruş“ Türklerde halk mûsikî âletlerinin bilhassa telli olanlarını çalan Anadolu, Azerbaycan, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırım ve sair Türk halk saz çalıcıları tarafından da icerâ edilir. Bunlar, çaldıkları âletin telleri mâdenî değilse, yâni bağırıktan yapılmış ise, mızrap kullanmadan ve ekseriyetle baş parmak, işaret parmağı ve orta parmak, bâzen küçük parmak da dâhil olarak ve birbirini tâkib eden yukarıdan aşağıya inen bir bareketle ve hâzan da melodinin ses çizgisinin ve aynı zamanda ritminin icap ve sevk ettirdiği, aşağıdan yukarı çıkış esnâsında tellere dokunarak melodiyi icerâ ederler. Bu icerâ tarzında, sağ elin parmakları, neğmeleri hâsıl ederken çalınan türkû yahut oyun melodisinin bilhassa

dönüş motifi ile ikinci kupleye bağlantı kısmında, ritmin rûbî ifâdesinin sevk ettiği bir itilişle yüzük parmağının ve bâzan da küçük parmağın tırnağı ile „saz“ umûmî adı altında toplanan âletlerin göğsüne kesik, kısa ve sert bir vuruşla dokunurlar. Bu vuruşlar kısa birer „tıkl, tık!“ sesi hâsıl eder. Bu, söylenilen türkûnün, çalınan oyun melodisinin ritmine daha canlı, neğeli, daha ölçülü ve daha te'sirli bir ifâde kazandırır. Bu vuruşlar, türkûnün mısralarının ilk hecesinde yahut mısraı teşkil eden her kelimenin ilk becelerinde ve oyun melodisinin ilk ve sonraki kuvvetli zamanlarında icerâ edilir. Ancak, „tık“ sesi veren bu vuruşun „arüz“ ve „zarb“ ile, „sabbab ve vâdad“ ile ve aynı zamanda „düm“ ve „tek“ ile bir münâsebeti yoktur. Çünkü halk mûsikîsinde aruz kalıpları esâsen pek az kullanıldığı gibi —ki bu kullanış tamamen kullaktan alma bir ritm taklididir—aruz ilmi ve bahirleri, bilinerek türkûye veya oyununa tatbik edilmiş değildir. Diğer taraftan, halk mûsikîsini vücûda getiren saz şairleri, âşıklar, „alaturka“, divan mûsikîsi, klasik mûsikî, sanat mûsikîsi ve diğer namlar altında kullanılan „Edvar mûsikîsi“ nin „usûl“, „evzan“ ve „ika“ gibi teknik, metrik ve ritmik bilgilerine sâhib olmadıkları gibi, alâkadar da olmazlar. Halk mûsikîsini yaratan san'atkarlar, iç âlemlerini, duygu ve düşünce dünyalarını dış âleme nakleden neğmeleri, şiirin kalıp icaplarına göre parçalamaz, değiştirmes, küçültmez veya büyültmez; bilakis, içlerinden geldiği ve söyledikleri şiirin mânâsını bis ve idrak ettikleri gibi saf bir bütün olarak bâricileştirirler. Söylemeye lüzum yoktur ki, halk mûsikîsinin de kendine mahsus an'anevî ölçüleri, ritimleri, icerâ ve ifâde husûsiyetleri vardır.

Bibliyografya: Şatî al-Dîn al-Urmavî, *al-Şarafîyah* (trc. d' Erlanger), Paris, 1938, s. 161; *Kitâb al-advâr, al-faşl al-sâlis 'aşara* (13. fasıl *ikâ'* bahsi), Nuruosmaniye kütüp., el. yaz., nr. 3653; İbn Sinâ, *Kitâb al-şifâ* (trc. d'Erlanger), Paris, 1935, s. 167—212; Abd al-Kâdir al-Marâğî, *Maqâsid al-alhân, bâb-ı tâsî* (9. bâb, *ikâ'* bahsi), Nuruosmaniye kütüp., el. yaz., nr. 3656; *Favâ'id-i 'aşara, fâ'id-i sâbi* (7. bahis *ikâ'*), Nuruosmaniye kütüp., el. yaz., nr. 3651; Curt Sachs, *The History of Musical Instruments* (New York, 1940), s. 33, 289, 312; al-Lâdikî, *al-Fathîya* (trc. d'Erlanger), s. 459 v.d., 464 v.d.; André Schaeffner, *Origine des instruments de musique* (Paris, 1936), s. 62 v.dd., 65, 77, 80, 163, 166, 172 v.d., 175 v.d.; G. Vajda, *Contribution à la connaissance de la littérature Arabe en Afrique Occidentale, Jour.*

Soc. Africanistes (1950), XX, 229—238; W. Hoenerbach, *Neue Materialien zum Zagal, 2 Magdalis, Oriens* (1952), V, 269—301; S. M. Stern, *Studies on Ibn Qazman, Andalus* (1951), XVI/II, 379—426.

(EHAD ARPAD.)

TİKRÎT. [Bk. TEKRÎT.]

TİL. [Bk. ELBİSTAN.]

TİLİMSÂNİ. [Bk. TİLİMSÂNİ.]

TİLİMSÂNİ. TİLİMSÂNİ, birçok Arap âlimi bu *nisbe* ile tanınırsa da, *edeb* kitaplarında zikredildikleri zaman, umûmiyetle bunlardan aşağıdaki üçü kastedilir:

1. 'AFİF AL-DİN SULAYMÂN B. 'ALÎ B. 'ABD ALLÂH B. 'ALÎ B. YÂSİN, aslen Küfeli olan bir âileden geldiğini iddia eder (bununla beraber, Zababî, el-yaz., Or. 53'te *Kâmî al-Aşl* olarak okur) ve yine kendi ifâdesine göre 616 (1219/1220) 'da Tilimsân (?) 'da doğmuştur. Genç yaşında, Suriye 'ye gelerek, zaman-zaman resmî me'mûriyetlerde bulunduğu, fakat aynı zamanda sık-sık işsiz kaldığı da olmuştur. Kendisi, Anadolu (Rum) 'da sûtî olarak, her biri, biç bir inkişâa uğramadan kırk gün devam eden, 40 halvete girdiğini iddia eder ki, Zababî, haklı olarak, bunun mecmuu 1.600 müteselsil güne bâlîğ olacağı için, bu husûsu şüpheyle karşılar. Bir defasında, pazar vergisi [bk. madd. MEKS] murâkipleği makamını işgal etmiş ve al-As'ad, Sulţan al-Manşûr Kalâvûn 'un maiyetinde Şam 'a geldiğinde, 'Afif al-Dîn 'den hesaplarının bir bilânçosunu talep etmiştir. Bu müteaddit talepler yerine getirilmeyince de al-As'ad, 'Afif al-Dîn 'i muâheze etmiş, bunun üzerine öfkelenen 'Afif al-Dîn, sultana, şeri'ate muhâlif olarak, müsiümanların başına Kıptî bir hristiyan getirdiğinden dolayı serzenişte bulunmaya niyetlenmiştir. Neticede, kendisi teskin edilmiş ve muhtemelen istenilen hesapları hiç bir zaman teslim etmemiştir. 'Afif 'in hatir-şinas, dindar ve bir dereceye kadar vakur bir kimse olduğu ifâde edilirse de, Zababî 'nin de belirttiği veçhile, onun bakkî fikirlerinin ne olduğunu hiç bir zaman tam mânâsıyla anlamak mümkün olmadığı gibi, hattâ Nusayrî [bk. madd. NUSAYRİLER] fırkasına mensup bulunmakla da itham edilmiştir. Aynı güçlük, onun hal tercümesini yazan müelliflerin ifâdesine göre, belîğ, açık ve lâtif olmakla beraber, gizli bir zehir ihtivâ eden şiirlerinde de mevcuttur. Bir divan içinde toplanmış olan ve British Museum, India Office ve Oxford 'daki Bodleian ile, diğer kütüphanelerde nüshaları bulunan şiirlerinde, açık tir râfızîlik emâresine rastlanmazsa da, bu şiirler, bir çok hallerde sâfîlerin, muhayyel bir aşk unsûruna hitab eden üslûpla kaleme alın-

mışlardır. Kuṭb al-Dīn al-Yūnīnī, onun meclis-ârâ bir şahiyyetolduğunu ve *irfân* 'ı, yani Allah'ı, tam mânasıyla anlama mefhumunu idrak etmiş bulunduğunu iddia ettiğini söyler. Bunu, kendisinin, ölüm döşğinde "Allah'ı tanıyan bir kimse ondan nasıl korkabilir? Ben onu tanıdığımı göre artık korkum yoktu ve ona kavuşmaktan saâdet duyuyordum" diyerek ifade ettiği söylenir. 'Afif al-Dīn, 5 receb 690 (4 temmuz 1291) tarihinde Şam'da vefat etmiş ve yine bu şehirdeki sūfî kabristanına defnedilmiştir. Kendisi, divanından başka, muhtelif ilimlere âit müteaddit eserler te'lif etmişse de, görünüğe göre, bunlardan sâdece *Risâla fi 'ilm al-'arâz* (Berlin, nr. 7128) günümüze intikal etmiştir. Zahabî bunlara ilâveten, *Şarh al-asmâ al-ḥaşnâ*; *Şarh maḳāmat al-Nafzî* ve İbn al-'Arabî'nin *Faşûş al-ḥikam*'inin *Şarh* 'ini zikretmektedir. Bu eserlerin ser-levhaları, 'Afif al-Dīn'in tedria gördüğü mektebi gösterir ve kendisinin İbn al-'Arabî'nin harâretli bir muakkibi olduğu fikrini kat'iyetle te'yid eder.

Bibliyografiya: Zahabî, *Tarih al-islâm*, el-yaz., Brit. Mus., Or. 53, var. 77b; Kutubî, *Favât al-vafayât*, I, 228; Yâfi'î, *Mir'ât* (Haydarâbâd tabı), IV, 216 v. dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 258, nr. 18.

2. ŞAMS AL-DİN MUHAMMED B. SULAYMÂN, onun oğlu olup, 661 (1262/1263)'de Kahire'de doğmuş ve *al-Şabb al-ḡarîf* (zekî genç) nisbesiyle tanınmıştır. Receb 688 (haziran 1289)'de, genç yaşında iken, babasından iki sene önce vefat etmiştir. O, Şam hazine dâiresinde bir me'mûriyette bulunmuş olup, kendisini zevk ve eğlenceye hasretmiş bir genç diye tavsif edilmiştir. Şöhreti daha ziyâde, küçük bir divan hâlinde toplanmış ve bir kaç defa tab'edilmiş bulunan şiirlerine istinad eder. Bu şiirler, daha ziyâde erkeklerle, zaman-zaman da mübâyel kadınlara ithaf olunmuş ve sâde bir dille yazılmış, kısa âşikâne parçalardan ibârettir. Bunların süfyanâ bir tefsire tâbi tutulmaları mümkünse de, bu zayıf bir ihtimâldir. El-yazması hâlinde muhâfaza edilmiş diğer eserleri, şiirlerinin de gerçekçi olduğu intibâhını uyandırmaktadır. Berlin yazması (nr. 3953) içinde bulunan iki *hutbe*, mizâhî ve şehvetâmiz mâhiyette olup, bu husus, diğer bir Berlin yazmasında (nr. 8594) mevcut, *Faşûhat al-masbûk fi malâḥat al-mâ'sûk* ve *al-Maḳāmat al-Hiyâga va'l-Şirâziya* adlı diğer iki eseri için de vâritir. Paris yazması (nr. 3947) içinde mevcut *Maḳāmat al-uşşâk* ve *Maḳāma*'nın Şam neşri, muhtemelen yukarıda mezkur ikinci eserle aynı-

dır. Şams al-Dīn'e âit olup, Zahabî tarafından, habasının hal tercümesi içinde zikredilen kısa bir hikâye, 'Afif al-Dīn'in, oğlunun aşırı hareketlerine, melâmilik yolundan geçerek tam bir sūfî olmasında bir merhale teşkil ettiği nazariyle baktığı husûsundaki şüpheyi te'yid eder mâhiyeteyse de, bu davranışlar, hakikatte, onun genç yaşta vefat etmesinin sebeplerinden birini teşkil etmiş olabilir.

Bibliyografiya: Zahabî, *Tarih al-islâm*, el-yaz., Brit. Mus., Or. 53, var. 62a; Kutubî, *Favât*, II, 263; Brockelmann, *GAL*, I, 258; I. E. Sarkis, *Dictionnaire de bibliographie arabe*, s. 187. Divanın tab'ları Kahire, 1281 ve 1308, Beyrut, 1885. Bir *Makāma*, Şam, ts., 16 sâhife.

3. ABŪ İSHÂK İBRÂHİM B. ABİ BAKR B. 'ABD ALLÂH AL-ANŞÂRÎ, cemâziyelâhır sonu veya 1 receb 609 (teşrin II, 1212) tarihinde Tilimsân'da doğmuş, fakat 9 yaşında iken babası kendisini İspanya'da Gırnata'ya götürmüştür. Üç sene sonra ise, Malaga'ya nakletmişler ve İbrâhîm burada tahsîlinin mübim bir kısmını ikmâl etmiştir. Daha sonra, Mâlikî hukukçusa Mâlik b. al-Murrahhal'ın kızkardeşi ile evlendiği Septe (Ceuta)'ye gitmiş ve 690 (1291) senesinden sonra bu şehirde vefat etmiştir. Kendisi, mukavelenâmeler tanzim etmekte mâhir, âlim bir Mâlikî hukukçusu ve bir şâirdi. 21 yaşındayken, muhtelif yazmalar hâlinde günümüze intikal etmiş müteaddit şerhlerin mevzuunu teşkil etmiş olan, verâset hukukuna dâir *Urcûza*'sini kaleme almıştır. Diğer eserleri şunlardır: 2. *Natîcat al-ḥiyâr fi muzilat al-ḡiyâr* (Peygamber'in manzum hayat hikâyesi); 3. *Maḳāla fi 'l-'arâz*, 4. *Manzûma fi 'l-mavlid al-karîm*; 5. *al-'Aşarât*.

Bibliyografiya: İbn Farḥûr, *Dibâc* (nşr. Fes), s. 90; İbn Maryam, *Bustân*, s. 55 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 367, nr. 6 ve 385, nr. 10. (F. KRENKOW.)

TİLİSM. [Bk. TILİSİM.]

TİMAR. [Bk. TİMAR.]

TİMAR. TİMAR, Osmanlı imparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine âit masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve me'murlara, müayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsîl selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi ka'ynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir.

İstikakı. Timar kelimesinin istikakına ilk defa temas eden, galiba Leunclavius (Lo-

Leunclavius, *Pandectes historiae turcicae*, nr. 186, I, *Annales Sultanorum Othmanidarum*, Frankfurt, 1596) olmuştur. Bu müellif, kelimenin Grekçe τιμάριον ile olan ilgisi üzerinde durmakta ve τιμάριον'un ise, Grekçe τιμή kelimesinden geldiğini ifade etmektedir. Bu taraziye Michel Baudier (*Historie générale de serrail*, 1624, bölüm XVII) ve Ducange tarafından da kabûl edilmiştir. Ancak *Timarion*'un iktâ mânasında kullanış, Leunclavius tarafından XVI. asra âit bir metinden çıkarılmıştır (o, Damaskenos Studites'in, Βύζαντον ὀνομαζόμενον ἠγεμνὸς'den bahseder: krg. Emile Legrand, *Bibliothèque hellénique*, 1885, II, 12). Bundan önce zikredilenler de dâbil, kelimenin istikakı hakkında kayıtlar Ducange'in *Glossarium* adlı eseri ve zeylinde mevcut olup, hepsi de, daha önce V. D. Smirnov (*Kučibey gömürçinskij*, Petersburg, 1873, s. 87, not)'un işaret ettiği gibi, Osmanlıların hâkimiyeti devrindeki muabhar metinlere âittir. Bizans imparatorluğunun „yeni kanunlar“ (*novellae*)'ın da askerî iktâlar için bu tâbir yerine, σπαταριωτάτηματα ve τολία kelimeleri kullanılır. Daha ilmi bir tâbir olarak οἰκουονία ve daha sonra, askerî bir iktâ şekline doğru gelişen πρόνοια „kudret, zâhire“ kelimeleri bulunur (Ernst Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung...*, *M O G*, II, 9).

1598'den itibaren de Venedikli Lazaro Soranzo (*L'Ottomano*, s. 12), bu istikakın zıddına, kelimenin Farsça *tîmâr*'dan geldiğini söyler. Von Hammer'in (Grzegorzewski) de buna iltihak etmektedir; de birleştiği bu istikak kabûl edilebilirdi; ancak *tîmâr* kelimesinin Farsça'da hiç bir zaman askerî iktâ mânasına gelmediğini dikkate almak gerekir.

Timar kelimesinin Bizana *proñia*'sının bir aksi olduğunu ileri sürenler de olmuştur (bk. *El*, mad. TİMAR). Buna göre, iktâ husûsundaki tâbirler mâna bakımından çok kere dillorde birbirine muvâzi olarak gelişmiştir. Latince *proñia*, *provision* kelimelerinin müterâdifi de, iktâ ile ilgili bir tâbirdir (krg. Ducange ve *Corpus script. hist. byz.*, II, 715). Latince *cura* ve bir dereceye kadar Fransızca „cure“ kelimelerinde *tîmâr* kelimesinin hemen-hemen bütün mânaları vardır. Kelimenin Arapça *şamar* „meyve“ kelimesinin cem'i olan *şimâr* ile ilgisi bulunduğuna dâir Balis de Vigenère ve Trévoux lugatı tarafından verilen izâhat bir esâsa dayanmaz.

Görüldüğü üzere istikakı hakkında vâzıb bir neticeye varılamayan timar tâbirinin, sonradan delâlet ettiği müessese, para iktisâdiyatının yeter derecede gelişmemiş olduğu devirlerde, büyük bir kısmı aynen mabsûl olarak toplan-

makta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi hâlinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sâbiplerinin bulundukları yerlerde geçimlerinin te'mini gibi işlerin güçlüğü karşısında veya askerî ve siyâsî diğer terihî sebeplerle şarka ve garpta muhtelif devirlerde türlü şekillerde mevcut olmuş ve burada tatbik edilmiş olan benzeri usûller, Osmanlı imparatorluğunda da *Timarlı sipâhi* denilen bir eyâlet süvâri ordusunun teşkilâtlandırılmasında asırlar boyunca başarı ile kullanılmıştır.

Kuruluş devrine hâkim olan tarihî zaruretler ile, kuvvetli bir merkezî devlet idâresinin meydana çıkması gibi çok husûsî şartlar içinde kendisine mabsus şehsiye teşekkül ve inkişaf etmiş olan Osmanlı timar sistemi, burada bu memleketin askerî ve siyâsî gücü ile olduğu kadar, içtimâî ve iktisâdî bünye husûsiyet ve gelişmeleri ile de ilgili bulunan mühim bir mevzu olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

1. Timar sâhiplerinin sayısı ve memleket içinde dağılışı tarzı: Aşağıdaki „1“ numaralı cetvelde görüleceği üzere, Kanunî'nin cülûsunu tâkib eden yıllarda yaptırılmış olan *Arâzî tahrirleri*'ne (Ö. Barkan, *Türk imp. nüfus ve arâzî...*) ve 933—934 (1527—1528) mâlî yılı bütçesinin verdiği rakamlara göre (Ö. Barkan, *Os. imp. „bütçe“*, s. 41), bu tarihlerde 537.929.006 akçe olarak tesbit edilmiş bulunan vergi gelirlerinin Rumeli eyâletinde %46'sı, Anadolu eyâletleri grubunda %56'sı, Diyarbekir'de %63'ü, Halep ve Şam vilâyetlerinde %38'i ve timar sistemi hiç tatbik edilmemiş olan Mısır ülkesinin geliri hesâbakatılmadığı takdirde, memleketin umûmî vergi gelir tutarının %49,8'i ve Mısır ile birlikte hesâplandığı zaman ise, %37'si, irili-ufaklı 37.521 timar sâhibinin tasarrufunda idi. Bu timarlardan, 6.620'si Rumeli'de, 2.614'ü Anadolu vilâyetleri grubunda, 419'u Şam ve Halep vilâyetlerinde bulunuyordu. 37.521 timardan 9.653'ü *kale muhâfızı timarı*, geriye kalan 27.868'i ise, tamamiyle *eşkinî timarı* hâlinde idi. Bahis mevzuu 27.868 *eşkinî timarı* sâhibinin, harbe berâberlerinde götürmek mecbûriyetinde bulundukları „cebelü“ tâbir edilen silâhlı ve zırlı askerlerle, 70—80 bin kişilik atlı bir timarlı sipâhi ordusu teşkil ettikleri tabmin edilmektedir. Pâdişâhın hassa ordusu demek olan İstanbul'daki *Kapı-kulu ocakları*'nın bu devirdeki mevcûdu ise henüz 27.000 civârında idi (Ö. Barkan, *ayn. makale*, s. 51, not 25).

Bu sûretle memleket umûmî vergi gelirinin %37, hattâ Mısır eyâleti hesâba sokulmadığı

Cetvel No: 1

933—934 (1527—1528) mâlî yılı „bütçe“ sine göre *İmparatorluğun vergi geliri umûmî yekânunun muhtelif eyâlet grupları arasında dağılım nisbetleri*

Eyâletlerin adları	Eyâletlerin vergi geliri toplamı	Pâdişah hasları %	evkat ve emlak %	Ümerâ hasları, zeâmet ve timarlar %	adetleri
1) Rumeli	198.206.192	48	6	46	17.288
2) Anadolu, Karaman, Zülkadriye, Rum	129.624.973	26	17	56	16.468
3) Diyarbekir	22.778.513	31	6	63	1.071
4) Haleb, Şam	51.859.274	48	14	38	2.694
Yekûn	402.468.916	39,9	10,3	49,8	37.521
5) Mısır	135.460.054	86	14	—	—
Umûmî vekun	537.929.006	51	12	37	37.521

takdirde, % 49,8'ini elinde tuttuğu anlaşılan timar sâhipleri yanında, aynı gelirin % 12'ine tasarruf etmekte olan vakıfların merkezi devlet bütçesi karşısındaki durumu da timarlarla dikkate değer bir benzerlik arz etmektedir. Nitekim, ekserisi aslında devlete âit olması lâzım gelen din ve kültür işleri ile, imar ve sosyal yardım hizmetlerini gördürmek üzere, devlete âit gelir kaynaklarından bir kısmının ayrılıp, devamlı olarak muayyen hizmetlere tahsisî sûretiyle te'sis edilmiş bulunan sultan ve vüzerâ vakıfları da, *hükmi bir şahsiyet* olarak idâri-mâlî muhtâriyet ve ayrı bir bütçe ile idâre edilmekte ve kendilerine vakfedilmiş olan vergileri kendi nam ve hesaplarına tahsil etmektedirler (Ö. Barkan, *ayn. makale*, s. XVI—XIX).

Bu bakımdan, vergilerin muhtelif eyâletlerde ancak % 26,31 veya 48'i gibi bir kısmı pâdişah hasları statüsü ile doğrudan-doğruya devlet nam ve hesabına toplanabilmekte ve yaptığımız bâzi hesaplara göre, bu gelirin % 21—25'i de Mısır, Şam, Haleb ve Diyarbekir gibi bâzi eyâletlerin husûsî teşkilât ve türlü hizmetleri için mahallinde sarfedildikten sonra, ancak geriye kalan kısmı, merkezi devlet idâresince *Kapu-kulu ocakları* efrâdının maaşları ve tehzîzâtı ile, sarayların ve devlet dâirelerinin masrafları olarak kullanılabilmektedir.

Devlet vergileri umûmî gelirindeki merkezi devlet hazinesi ile timar sâhipleri, vakıf ve mülkler arasında dağılıma tarz ve nisbetlerini gösteren bu rakamlar, daha müşahhas bir hâle sokulmaya çalışılacaktır; nitekim, umûmî gelirin, aynı devirde bâzi bölgelerdeki kasaba ve köylerle, vergi mükellefi halk topluluklarının alâkalı zümreleri arasında nasıl paylaşılmakta olduğuna ve timarların büyüklü-küçüklü ve bir dereceye kadar müstakil vergi bölgeleri hâlinde nasıl dağıldıklarına dâir bâzi misâller vermek de faydasız olmayacaktır:

Bugünkü Kastamonu, Ankara, Afyon, Burdur ve Antalya illeri ile birlikte bütün garp ve cenûbî Anadolu bölgelerini içine alan o zamanki Anadolu eyâletinde, 1520—1535 tarihleri arasında yapılmış olan „tahrir“ lere nazaran, 12.701 köy, 78 kasaba, 76 şehir ve 1969 cemâat vardı. Bu iskân mahal ve teşkilâtı içinden 9.182 köy, 49 kasaba, 19 şehir ve 580 cemâat, bu eyâlette mevcut 195 *zaim* ile, 7.311 *ekinci timarı* sâhibinin tasarrufunda idi (aynı eyâletteki 37 kaleye âit 1.618 *müstahfız timarı* sâhibinin elinde bulunan iki şehir ile, 789 köy ve avcı-kuşları yetiştirenlerin timarlarının bulunduğu 184 köy bu hesaptan bâriçti).

Buna mukabil bu vilâyetteki pâdişah haslarında ancak 615 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 935 cemâat vardı. Vakıflarda 1.415 köy, 6 şehir, 7 kasaba, 41 cemâat ve mülk sâhiplerinin ellerinde de 66 köy mevcuttu.

Bu devirde timarların büyüklü-küçüklü parçalar bâlinde nasıl dağılmakta olduğunu göstermek üzere de, 940 (1534) tarihlerine doğru Rumeli eyâletinin 26 livâsındaki durumu da misâl olarak tetkik edebiliriz. Bahis konusu 26 livâda bu tariblerde 384'ü zeâmet ve 11.202'si timar olmak üzere cem'an 11.588 dirlik sâhibi mevcuttu. Bunlardan 4.534'ü (% 39,2); defter yazılarına göre, geliri 3.000 akçeden az olan timara sâhiptiler. 3.000 akçeden 5.999 akçeye kadar büyüklükte olan timarları tasarruf edenlerin adedi ise, 4.445 (% 38,3)'tir. 6.000 akçeden 19.999 akçeye kadar timar tasarruf

eden ve tezkirelû tâbir edilen büyük timar sâhipleri 2.225 (% 19,2) idi. 20.000 ve 20.000'den fazla geliri olan ve „zaim“ denilenlerin adedi ise 384 (% 3,3)'den ibârettir (Ö. Barkan, *Os. imp. „bütçe“, s. 64, 1 numaralı ilâve tablo*).

XVI. asrın sonundaki durum. XVI. asrın başlarında ve bahis mevzuu ettiğimiz devlet bütçesinin âit olduğu 1527/1528 mâlî yılı içinde Osmanlı fütûbâtı, Tuna ötesi orta Avrupa memleketlerinde ve bir kısım şarkî Anadolu vilâyetleri ile Irak'ta henüz tamamiyle gelişmemiş bulunduğu için, 70.000—80.000 kişilik bir timarlı sipâhi ordusu için verdiğimiz bu rakamlar, henüz fazla genişlememiş olan bir Osmanlı imparatorluğuna âittir.

Bu hâliyle de olsa uzun müddet Osmanlı fütûhâtının belli-başlı unsuru olmuş bulunan bu ordu, XVI. asır boyunca uzunca bir müddet inkişaf hâlinde bulundu. Memleket içinde görülen umûmî bir refah ve nüfus artışının neticesi, vergi gelirin durmadan çoğaldığı bölgelerde yeni timarlar ihdas edildiği gibi, fetihler neticesi ilhak edilen yeni memleketlerin de Osmanlı timar sistemine sokulması ile, timarlı sipâhi ordusunun teşkilât ve kadroları devamlı olarak gelişmişti.

XVI. asır boyunca devam eden fetihlerle imparatorluğa katılmış olan ülkelere timar sisteminin tatbiki neticesinde timarlı sipâhi ordusunun mevcûdundaki artışları biraz aşağıda gözden geçireceğiz. Ancak daha evvel, sistemin mevcut hudutlar içinde gelişmesi ile ilgili bir misâl üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Yukarıda târif ettiğimiz geniş hudutları içindeki 17 livâlık Anadolu eyâletinde Bayezid II. devrinde (1481—1512) yapılmış olan tahrirlere göre (*Maliyeden müdevver defter*, nr. 152), bu eyâlette 103'ü zaim ve 7.500'ü sipâhi olmak üzere, cem'an 7.603 timar sâhibi mevcuttu ve 5.372 „cebelû“ ile birlikte bu tariblerde Anadolu beyler-beyisinin emri altında harbe iştirâk edebilecek olan sipâhi adaylarının asker mevcûdu 12.975'i bulmuştu.

1560—1580 tarihleri arasındaki tahrirlerden sonraki duruma göre ise, bu eyâletin yalnız 14 livâsında 298'i zeâmet ve 7.188'i timar olmak üzere 7.486 „kılıç“ vardı. Daha evvel Anadolu eyâletine dâhil iken, aynı tarihlerde başka eyâletlere bağlı bulunan Kocaeli, Biga ve Alâiye livâlarına âit 40 zeâmet ve 448 timarı da ilâve ettiğimiz takdirde, eski (17 livâlık eski bütünyle) Anadolu eyâletindeki timar sâhiplerinin adedi, 338'i zeâmet ve 7.636'sı timar olmak üzere, 7.974'e yükselmiş oluyordu.

Timar sâhiplerinin harbe götürmek mecburiyetinde bulundukları cebelû adedi ise aynı eyâlette çok daha büyük nisbetlerde artmış ve Bayezid II. devrinde Anadolu eyâletindeki sayıları 5.372'den ibâret olan bu cebelûlerin, 1560—1580 tarihleri arasında adetleri 10.025'i bulmuştu. Bu hal, hakiki artışın umûmî olarak timar adedinden ziyâde zeâmetlerde ve „tezkirelû“ denilen diğer büyük timarlarda vukua gelmiş olduğunu göstermektedir.

XVI. asrın son yirmi yılına kadar muntazam fâsılalarla sık-sık yaptırılmış olan arzî tahrirleri, timar rejiminin sıhhat ve selâmetle tatbiki imkânlarını hazırlamakta idi. Fakat Kanunî Sultan Süleyman'ın son devirlerinde başlayıp Selim II. zamanında (1566—1574) veya Murad III. 'in saltanatının ilk senelerinde ikmâl edilmiş olan büyük arzî tahrirlerinden (Ö. Barkan, *Türk. imp. nüfus ve arazi...*) sonra bir daha umûmî tahrirler yapılamaz oldu. Bu sebeple, bu son tahrirlere dayanarak yapılmış olan timar tevzi ve taksimleri neticesinde timar kadroları da son ve kat'i bir şekil almış ve ondan sonra yapılacak resmî muâmele ve hesaplar hep bu devrin kadro ve teşkilâtı içinde cereyan etmiştir.

Bu bakımdan defter emîni Aynî Ali'nin 1017 (1608/1609) yılında kaleme almış olduğu *Kavanin-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divan* isimli meşhur risâlede timar kadroları hakkında vermiş olduğu (s. 39—61) ve daha sonra Hezârfen Hüseyin'in *Talhiş al-bagân fi kavûnin Âl-i Osman* (1080 = 1669/1670) isimli eserinde (var. 36b—46a) ve *Evlîyâ Çelebi seyahatnâmesi* (I, 17, 194—200)'nde bâzan ufak farklarla az veya çok doğru olarak tekrar edilmiş bulunan aynı bilgiler bize timar sisteminin kemâl devrini aksettirmektedir, denilebilir.

Bu üç müellifin muhtelif eyâletlerdeki timar sâhiplerinin adedi hakkında kaydetmiş oldukları rakamları icâbında çeşitli yazmalarla karşılaştırarak ve birbirleriyle tamamlanarak Aynî Ali'nin verdiği rakamları, oldukça doğru bir şekilde, aşağıdaki „2“ numaralı cetvel hâline sokmak mümkün olmuştur. Yalnız bu müelliflerde eyâletlerin sancaklarına göre verilen teferruat rakamlarının tarafımızdan toplanarak elde edilen yekûnları ile, her eyâletin başında toptan kaydedilmiş olan yekûn rakamları arasında bîzan büyük farklar mevcuttur ve bu ayrılıkların nüsha farkları veya baskı batâlılarından ziyâde, bâzi hallerde kullanılan bilgilerin kaynağındaki farklılıktan ve eyâletlerin idâri teşkilâtlarında muhtelif zamanlarda yapılmış olan bâzi değişikliklerden ileri gelmiş olması mümkündür. Buna rağmen, biz yalnız her üç müellifte de

Cetvel 2

Aynî Ali Risâlesi 'nde verilmiş olan rakamlara göre XVI. asrın sonlarına doğru muhtelif eyâletlerde timarların dağılışı ve cebelûleriyle beraber timarlı sipâhi ordusunun mevcûdu:

Sıra Nr.	Eyâlet ismi	Livâ adedi	Zeâmet	Timar	Tutarı (kılıç)	Cebelûleriyle beraber asker miktarı
1	Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
2	Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
3	Cezayir-i Bahr-i Sefîd	10	126	1.492	1.618	4.509
4	Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
5	Rum (Sivas)	7	109	3.021	3.130	9.000
6	Maras (Zulkadriye)	5	29	2.140	2.169	5.500
7	Haleb	6 (8)	104	799	903	2.500
8	Şam	8 (11)	128	868	996	2.600
9	Kıbrıs	5 (8)	40	1.627	1.667	4.500
10	Trablusşam	5	63	571	634	1.400
11	Rakka ve Ruha	5 (7)	37	616	653	1.400
12	Trabzon	2	56	498	554	1.750
13	Diyarbakır	11 (19)	42	688	730	1.800
14	Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800
15	Çıldır	14	97	559	656	1.700
16	Van	15 (20)	199	916	1.115	1.300
	Yekûn	149 (172)	2.375	35.934	38.259	100.359
17	Kefe	—	—	—	554	(?)
18	Musul	6	—	—	27	(?)
19	Kars	6	—	—	1.206	(?)
20	Bosna	8	—	—	(1) 389	3.000
21	Budin	20	—	—	2.722	(?)
22	Tamşvar	6	—	—	(?)	2.000
23	Şehrizûr	19 (20)	—	—	(?)	(?)

hemen-hemen aynı olan yekûn rakamlarını cetvelimize nakletmekte bir mahzur görmedik.

Gerçekten, muhtelif eyâletlerde timarların dağılışı ve cebelûleriyle beraber timarlı sipâhi ordusunun mevcûdu hakkında ilk defa *Aynî Ali Risâlesi* 'nde verilmiş olan ve kendisinden sonra bâzı farklarla tekrar edilmiş bulunan rakamlar, türlü bakımlardan değer taşımaktadırlar.

Aynî Ali, önce bu rakamları defter emni bulundığı sırada, timarlara âit kayıt ve tescil muâmelelerini yapalmakta olduğu

dâirenin resmî kayıtlarından çıkartmıştır ve kendisinin bu kayıtları kıymetlendirebilmek için lüzumlu ehliyet ve selâbiyete tamamiyle sâhip bulunduğundan da şüphe yoktur.

Bundan başka, risâle sâhibinin mürâcaat ettiği kaynakların çoğu 1560—1580 tarihleri arasında tamamlanmış olduğundan, yukarıda bahsettiğimiz son büyük arâzi tahrirlerine göre, yeniden tertip ve tanzim edilmiş olan timar icmâl defterleri olduğu, bugün arşivlerimizde mevcut bulunan bu defterler üzerinde yapmış olduğumuz tetkiklerle meydana çık-

maktadır. Aradaki bâzı farkların, çok defa aynı unsurların, yeni livâ teşkilâtında başka tertipler bâlinde, aynı yekûnların hesaplanmasında kullanılmış olmasından veya hesap ve istinsah yanlışlarından ibâret olduğu da söylenebilir.

Bu bakımdan bahsettiğimiz son büyük arâzi tahrirlerinin neticelerine göre tevzi ve teshit edilmiş olan bu resmî timar kadrolarının *Aynî Ali Risâlesi* 'nin tertibi tarihine (1608 / 1609) kadar aradan geçmiş olan 30—40 sene içinde resmen değiştirilmemiş bulunduğu ve hep aynı defter yazısına göre muâmele yürütülmekte devam edildiği de bilinmektedir. Evliyâ Çelebi 'nin bu rakamları, Sultan Süleyman devrinin teşkilât ve kadroları (kannunları) olarak nakletmiş olması da bu bakımdan oldukça mânâlıdır (I, 173—200). Türlü sebeplerle imparatorluğun kemâl devrindeki son tahrir ve tevziler esnâsında kazanılmış olan temel-yapı düzenini aksettiren Aynî Ali listelerini, bu şekilde emniyet edilebilir bir halde ve toplu olarak elimizin altında bazı buluşumuz şüphesiz büyük bir kazanç telâkki olunabilir.

Yalnız, *Aynî Ali Risâlesi* 'ndeki timar ve zeâmet listelerinin büyük bir kusuru, noksan oluşlarıdır. Gerçekten, kendi zamanında timar sisteminin tatbik edildiği Osmanlı eyâletlerinin adedini 23 (s. 6 v.d.) olarak saydığı ve bu eyâletlerden herbirisini, sancak-beylerinin yıllık tahsisatları ile cebelûlerinin adedini birinci tertip listelerinde (s. 11—37) tafsilâtli olarak ayrı-ayrı kaydettiği halde, her sancaktaki zeâmet ve timar miktarlarını gösteren ikinci tertip listelerinde (s. 36—39) ancak 16 eyâletin müldredâtını az-çok tamam bir şekilde vermiştir. „2“ numaralı cetvelde görüldüğü gibi 17—23 numaralı eyâletler için gerekli bilgiler *Aynî Ali Risâlesi* 'nde ve dolayısıyla Hozârfe ile Evliyâ Çelebi 'de tam olarak bulunamamıştır.

Diğer taraftan, Aynî Ali 'nin mürâcaat ettiği kaynakların tertip edildiği tarihlerde mevcut eyâletlerin teşkilâtı da zamanla değişmiş ve Osmanlı ülkesi yeni fetihlerle daha fazla genişlemiş olduğu halde, *Aynî Ali Risâlesi*, hep aynı tertip ve şemalar içinde kalmış olduğundan, zamanla bâsıl olmuş bulunan bu değişiklikleri aksettirecek bilgileri ihtivâ etmemektedir. Meselâ, risâlede imparatorluğun Avrupa kıt'asında mevcut eyâletlerinden Özi, Tamşvar, Eğri, Varat, Kanije, Girit eyâletlerine âit bilgi mevcut olmadığı gibi, Budin, Bosna, Kefe eyâletleri hakkında verilen mâlûmat da noksan ve şüphelidir. Asya tarafında timar sistemi mevcut bulunan eyâletlerden

de Kars, Gürcistan, Musul, Şehrizûr, Bağdad v.s. eyâletleri hakkında bilgi ya yoktur yahut da noksan ve şüpheli bırakılmıştır.

Bu sebepledir ki, timarların memleket içinde dağılışı ile ilgili rakamları *Aynî Ali Risâlesi* 'nden aynen almış olan Evliyâ Çelebi (I, 194—199) bu bilgilerin kâfi gelmeyeceğini veya zamanı geçmiş olduğunu bildiği için, birisi Avrupa'ya diğeri Asya kıt'asındaki Osmanlı eyâletlerine âit olmak üzere, ayrıca iki liste daha tertiplemek ihtiyacını duymuştu (I, 173 v.dd.).

Bu listelere göre, imparatorluğun en fazla genişlemiş olduğu devirlerde, Avrupa kıt'asındaki eyâletlerde 40.695, Asya'dakilerde 42.857 olmak üzere, cem'an 83.552 timar sâhibinin mevcut bulunması lâzım gelmektedir:

	Timar bulunan eyâlet	Zeâmet	Timar	Tutarı (Kılıç)
Avrupa kıt'asında	13	3.306	37.389	40.695
Asya kıt'asında	20	1.571	41.286	42.857
Yekûn	33	4.877	78.675	83.552

Yalnız, Evliyâ Çelebi 'nin her iki eyâlet grubu için yekûn olarak verdiği bu rakamlar, muhtelif nüsbalarda aynı oldukları halde, bu yekûnları teşkil etmek üzere sıralanmış olan ve her eyâletin ayrı-ayrı timar adedini gösteren rakamları toplamak sûretiyle bizim bulduğumuz yekûnlardan farklıdır. Çok defa ayrı-ayrı eyâlet rakamları *Seyahatnâme* 'nin muhtelif nüsbalarında yekdiğerinden farklı olarak kaydedilmiş olduğu veya (Avrupa kıt'asındaki eyâletler arasında bulunan Mora, Varat, Kıbrıs ve Girit eyâletlerinde olduğu gibi) bâzı yerlerde zaim ve sipâhilerin mevcutları ayrıca verilmemiş bulunduğu için, yekûn rakamlarını mürakabe etmek imkânı da yoktur. Eyâlet rakamlarını cem'etmek sûretiyle bizim bulduğumuz yekûnlar, Evliyâ Çelebi 'nin verdiği yekûn rakamlarından çıkarıldığı zaman elde edilen 184 zaim ve 10.662 sipâhi farkının (hiç olmazsa bir kısmının) timarları ayrıca gösterilmemiş olan eyâletlere âit olması lâzım gelir. Aynı mâhiyette bâzı tutarsızlıklar Asya eyâletlerindeki timar rakamlarında da görülmekte ise de, bunlar nisbeten çok daha azdır.

Diğer taraftan, Evliyâ Çelebi 'nin Aynî Ali 'den naklen kaydettiği ve bizim „2“ numaralı cetvel bâline getirmiş bulduğumuz rakamlarla, aynı müellifin bu ikinci tertip listelerinde aynı eyâletlere âit olarak verdiği ra-

kamların ekseriyâ birbirine uymaması da ayrıca bir mes'ele teşkil etmektedir. Bu uygun-suzlukların çoğunun, Evliyâ Çelebi listelerindeki rakamların muhtemel yanlışlıklarından veya aynı bölgenin timar kadrolarında zamanla yapılmış olan değişikliklerden ileri gelmiş olması mümkündür.

Bu sebeple, eyâlet teşkilâtında zamanla vukua geldiği bahis mevzûu olan değişikliklerin mâhiyeti hakkında da bir fikir vermek icab etmektedir.

Gerçekten, *Aynî Ali risâlesi*'ne dip notu olarak sonradan ilâve edilmiş bâzı bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Rumeli'de Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırklareli, Bender ve Akkerman livâtarı ayrılarak Özü, Kılburun ve Kili ile birlikte 9 sancaklık ayrı bir Özü ve yine bâzı ilâvelerle 9 sancaklık bir Mora eyâletinin teşkili; Macaristan'da Eğri, Kaniye ve Novigrad sancaklarının Budin eyâletinden ayrılarak yeni ilâvelerle ayrı eyâletler hâline gelmesi; Tamşvar eyâleti livâtarının 6'dan 11'e çıkarılması ve Tamşvar'dan ayrılan Yanova livâtarının, yeni teşkil edilen Varat eyâletinin içine alınmış bulunması v.s. gibi değişikliklerin bu bölgelerdeki timar sayısını, eyâlet teşkilâtının aldığı yeni şekillere göre, birbirinden farklı göstereceği tabiidir.

Aynı şekilde, Anadolu eyâletinde yapılmış olan bâzı değişikliklerin de, listelerdeki eyâlet taksimâtı esâsına göre verilmiş olan timar rakamlarının dağıtılma tarzı üzerinde te'sir etmiş olduğunda da şüphe yoktur.

Evvela Kocaeli ve Biga livâtarının ve 990 (1582) tarihinden sonra Aydın ve Menteşe livâtarından ayrılmış kazalarla, yeni teşkil edilmiş olan Muğla livâtarının, Kaptan Paşa eyâletine, Alâiye livâtarının daha evvel diğer eyâletlerden alınan İçil, Tarsus ve Sis livâtarı ile Kıbrıs eyâletine bağlanmış bulunması; 997 (1589) tarihlerinden sonra Anadolu'da mevcut müsellemler, piyâde, canbaz ve azep gibi askerî teşkilâtın lağvedilerek mensuplarının (*Aynî Ali risâlesi*'ne göre 26.500 müsellemler ve piyâde ile, 1.180 canbaz'ın, s. 45) reâyâ bâline sokulması neticesi meydana çıkıp, tetkiklerimize göre, 58.000 kadar vergi mükellefi ergin erkek nüfus ve 10 milyon akçe kadar vâridat fazlası ile, yeniden 574 zaim ve 565 sipâhi timsarı teşkil edilmiş olması da, listelerde muhtelif tarihler için timar adedi olarak kaydedilmiş olan rakamların ilk bakışta şaşırtıcı değişiklikler arzemesine sebep olmuş bulunabilir.

Aynı tarzda, Rakka sancağının Ruha (Urfa) ile birleştirilerek beyler-beylik hâline sokulmuş olması, Adana'nın Haleb'ten ayrılarak,

Trabzon'un Batum ile birleştirilerek eyâlet oluşları, daha doğuda Şehrizûr eyâletinin yeni ilâvelerle 20 sancaktan 32 sancağa çıkarılması, İranla olan hudut bölgelerinde bâzı livâtarların elden-elden geçmesi, bu eyâletlerde mevcut timarlara âit olarak verilmiş bulunan rakamların muhtelif tarihlere göre değişmiş olmasına sebep teşkil etmektedir. Bu gibi hususlar, Evliyâ Çelebi'nin ikinci tertip listelerindeki rakamların, *Aynî Ali risâlesi* rakamlarından çok farklı olmasının bir kısım sebeplerini izah edebilir.

Şüphesiz eyâlet teşkilâtında zamanla yapılmış olan benzeri değişiklikler bütün teferruatıyla mâlûmumuz olsa ve Evliyâ Çelebi'nin listeleri dâba teferruatlı ve sıhhatli bir şekilde (kaynak ve tarih de kaydedilmek sûretiyle) tertip edilmiş bulunsaydı, aradan geçen zaman içinde timarların adedinde ve dağılış şekillerinde ne gibi değişikliklerin vukua geldiğini besaplayabilmek mümkün olacaktı. Bugün için benzeri bir karşılaştırmayı burada yapmak mümkün olmadığına göre, büyük hesap ve istinsah hatâları ihtimallerine ve murâkabelelerini imkânsız kılacak şekilde teferruatı noksan bırakılmış olmalarına rağmen, Evliyâ Çelebi'nin güvenilebilir bâzı kaynaklardan derlediği kuvvetle muhtemel bulunan bu rakamların, devirleri için taşıdığı büyük değeri kabûl etmek zarûreti vardır.

Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulduğumuz 1041 (1631) tarihli resmî bir vesika (E. 9665) 'da isimleri yazılı 18 eyâlette mevcut gösterilen timar adetlerinden 11'inin, Evliyâ Çelebi'nin bahis mevzûu ettiğimiz listelerinde kayıtlı eyâlet rakamlarına uygun düşmesi de, bu bususta dikkati çekmektedir. Evliyâ Çelebi'nin çok defa tahrir defterleri veya kadı sicilleri v.s. gibi resmî devlet vesikalarını kullanmak imkân ve itiyâdına sâhib olduğunu bilenler için, *Seyahatnâme*'nin, biraz da tenkitli bir neşrinin benüz yapılmamış olmasının uyandırdığı şüphelere rağmen, bahis mevzûu istatistik rakamlarının değerlendirilmesinin mümkün olduğuna inanmak lâzımdır.

Osmanlı imparatorluğunda timar sisteminin tatbik edildiği eyâletlerle bu eyâletlerden her birinde mevcut timarlar ve timar sâhiplerinin maiyetinde olarak sefere iştirak ettirilmesi lâzım gelen cebelülerin adedi hakkında oldukça tertipli bir şekilde bilgi veren kaynaklardan birisi de, Sofyalı Ali Çavuş'un 1064 (1654) yılında yazdığı bir risâledir (*Bul. du. Musée... Serajevo*, Ser. Nou., 1947, II, 139-205).

Risâleye göre, bu devirde Osmanlı imparatorluğunun timar sisteminin tatbik edilmekte olduğu 23 eyâletinde 56.089 timar sâhibi mev-

cud olup, bu timar sâhiplerinin cebelüleriyle birlikte teşkil ettikleri askerî kuvvetin yekûnu 200.000'i bulmaktadır.

Hemen-hemen aynı devirler için rakam vermiş olmalarına rağmen, Evliyâ Çelebi'nin ikinci tertip listelerinden yukarıda çıkarmış olduğumuz 83.552 timar sâhibi yekûnu ile, Ali Çavuş'un bulduğu 56.089 rakamı arasındaki büyük farkı izah etmek güç olduğu gibi, bu fark, her iki müellifin de kaynaklarını ve çalışma tarzlarını şüpheye düşürecek mâhiyettedir.

Bununla beraber, bu farklardan bir kısmının da Evliyâ Çelebi'de mevcut Varat, Eğri, Kaniye, Özü, Mora, Girit ve Gürcistan v.s. eyâletlerinin ve muhtemel olarak diğer bâzı hudut ve idarî teşkilât değişikliklerinin Ali Çavuş'un listesinde bulunmayışı ile izah edilmesi mümkündür.

Aynî Ali, Sofyalı Ali Çavuş, Hezârfen Hüseyin ve Evliyâ Çelebi v.b. gibi müelliflerin birbirini tamamlar şekilde verdikleri bilgilerin diğer bir neticesi de, Osmanlı timar sisteminin Basra, Lahsa, Mısır, Dehliz-i Çarha, Habeş, Yemen, Trablusgarp ve Tunus eyâletleri hâricinde, hemen-hemen her yerde tatbik edilmiş olduğunun anlaşılmasıdır. Bagdad, Girit ve Kefe'yi de, bâzı müellifler timar sisteminin tatbik edilmediği eyâletler arasında tasnif etmekte iseler de, bu eyâletlerin biç olmazsa bir kısım livâtarında bu sistemin, bir müddet için de olsa, tatbik edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Meselâ Hezârfen Hüseyin, Girit adasında 8 zeâmet ve 1.400 timar bulunduğunu kaydetmektedir (var. 46^a). Aynî Ali de Kefe için „554 kadar kılıç“ kaydetmiş ve Bagdad eyâletinin 18 sancağından 7'sinde „sâir memâlik gibi zeâmet ve timar olduğunu“ açıklamıştır (s. 35). Bunların dışında, Şam eyâletinin 11 sancağından üçü ve Haleb eyâletinin 9 sancağından ikisi, Kıbrıs'ın 8 sancağından üçü ve Kaptan Paşa eyâletinin sancaklarından üçü hâric, diğer sancaklarında timar sisteminin tatbik edildiği de bilinmektedir.

Van, Diyarbekir, Şehrizûr, Çıldır v.s. gibi bâzı şark vilâyetlerindeki bir kısım aşîret beyleri ile, timarlarını *yurtluk ve ocaklık* olarak tasarruf eden beylerin husûsî durumu, Diyarbekir, Musul ve Şehrizûr eyâletlerinde adetleri 7 (yahut 9)'yi bulan ve busûsî bir atatusu olan *tâbi hükûmetler*'in teşkil ettiği istisnâlar da hesaba katılırsa, Osmanlı timar sisteminin yayıldığı sâhaların genişlik ve ehemmiyeti meydana çıkar.

Bununla beraber, timar kadrolarına âit bahis mevzûu müelliflerin listelerinden timarlı

sipâhi ordusunun muayyen bir tarihteki hakîki ve fiilî durumu ile harp gücü hakkında her zaman bir netice çıkarmak mümkün değildir. Bunun da sebebi, bu listelerin tertibinde kullanılmış olan kaynakların mâhiyeti, devşirilme tarzı ve rakamların yaşının lâiyyiyle belli olmayışdır. Kaynakların mevsukiyeti ve rakamların resmî belgelerden sıbhatle nakledilmiş bulunduğuna isbat edilebilmiş olsa dahi, aradan geçen zaman zarfında bu kadroları işgal edenlerin hüviyeti, askerî sıfat ve ehliyeti değişmiş ve bâzı timarların kıymetten düşmüş veya terkedilmiş olması da her zaman imkân dâhilindedir.

Gerçekten, aşağıda Osmanlı timar sisteminin soysuzlaşması bahsinde ayrıca göreceğimiz gibi, Koçi Fey'in veya Evliyâ Çelebi'nin Osmanlı timarı hakkında rakamlara dayanarak bilgi verdiği tarihlerde sayıları yüzbinleri aşması lâzım gelen timarlı sipâhi ordusundan harp meydanlarında eser yok gibidir. Meşhur lâiyhalarına benzeri listeleri de almış bulunan Koçi Bey'in (s. 99-103), timar sisteminin içine düştüğü soysuzlaşmanın derecesini anlatmak için, harbe iştirak eden sipâhilerin yekûnunun 7.000-8.000'den ibâret kaldığını yazması (s. 40) ve battâ „erbâb-ı timar ve zeâmet bi'lküllüyye yok oldu“ diyebilmesi dikkate şâyandır. Benzeri şikâyetlerin daha *Aynî Ali risâlesi*'nin yazıldığı 1017 (1608/1609) yılı sıralarında yükselmiş olması ve vaktiyle 200.000'i bulan timarlı sipâhi ordusunun onda birinden aşağı düştüğünden bahsedilmiş bulunması da unutulmamalıdır.

II. Menşe'mes'esi ve tarihî gelişme. Yukarıda umûmî hatlariyle şematik olarak târif ettiğimiz Osmanlı timar sistemi, muayyen iktisadî şartların ve tarihî zarûretlerin neticesi olarak, muhtelif devirlerde türlü bölgelerde kendiliğinden meydana çıkması mümkün ve bu bakımdan muayyen bir ırk ve medeniyetin bir imtiyâzı veya bâzı büyük devlet adamlarının bir icâdı addedilmesi câiz olmayan içtimâî bir hâdisedir. Bu bakımdan tarihçiler için asıl mühim olan mes'ele, umûmî tarzda isim ve şekil benzerliklerinden âfâde, tetkik mevzûu timar sistemlerinin tatbik edildikleri zaman ve sâhalarında hangi tarihî şartların te'siriyle, nasıl ortaya çıktıklarını ve zamanla mâna ve mâhiyet değiştirerek nasıl yeni muhtevâlar kazanmış olduklarının izahı ve bu halleriyle cemiyet içinde tarih boyunca oynadıkları rolün belirtilmesi olmalıdır.

Bununla beraber, vaktiyle üzerinde bilhassa durulmak mecbûriyeti hissedilmiş olan *menşe mes'esi*'ni de kısaca hülâsa etmekte hugûn hâlâ fayda mülâhaza edilebilir.

Anadolu Selçuklu devletinin enkazı üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etmiş bulunan Osmanlı imparatorluğunun, bu devletin ve onun vâsıtası ile de daha eski diğer Türk ve islâm devletlerinin veya İran Moğollarının çok zengin teşkilât ve müesseselerinden de geniş ölçüde faydalanmak imkânlarına sâhip bulunduğu tarîhî bir hakîkattir. Bu sebeple, hâzî tarihçilerin Osmanlı tîmarının ilk örneklerinin münhasıran muabhar Bizans imparatorluğunda aranması lâzım geleceği hakkındaki görüş tarzları, hakîkate uygun ve bu konudaki tarihî araştırmalar için faydalı olabilecek bir temâyül sayılamaz. Nitekim, bilhassa vezir Nizâm'ül-Mülk'ün Büyük Selçuklu imparatorluğunda yapmış olduğu idârî ıslâhâtın sonra, bu imparatorlukta askerî hizmet mukabili dağıtılmış olan iktâlar, Anadolu Selçuklularına ve dolayısıyla Osmanlılara, ana hatlarıyla bir tîmar örneği teşkil edebilecek bazı husûsiyetler taşımakta idi (F. Köprülü, *Bizans mües. Osm. mûes.*, s. 211—225; Cl. Cahen, *Refl. sur l'usage*).

Bu sûretle meydana gelmiş olan askerî dirliklerde, dağıtılan arâzi ile bu arâzi üzerinde yaşayan halkın sâhibi yine hükümdardı. Dirlik sâhibi, halktan ancak miktar ve nevîleri kanunlarla tâyin edilmiş olan bir kısım vergi gelirini tahsile selâhiyetli idi. Bu selâhiyetlerini tecavüz edenlerin elinden dirliklerinin alınacağı da bir prensip olarak kabul edilmişti. Dirlikler, bir hizmete mukabil ve hükümdârın arzusunna bağlı olarak, muvakkat bir müddet için verilir ve ancak vazife ile birlikte olmak şartıyla, babadan oğula intikalleri kabul edilirdi.

Benzeri bir tîmar sisteminin, ana prensipleri dâba da geliştirilmiş olarak, Anadolu Selçuklularında geniş ölçüde tatbik sâhası bulunmuş olduğu söylenebilir. Yeni fethedilen memketleri iskân etmek, hudut boylarını teşkilâtlandırmak ihtiyâcı, burada da devlete âit topraklar üzerinde yine devlete âit olması lâzım gelen vergilerin geliri ile geçinen ve teçhiz edilen büyük bir ordunun kurulmasını lüzumlu kılmıştı. Bazı tarihî kaynakların kaydettigine göre, Keykubâd I. zamanında yekûnu 100.000'i bulmuş olan Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını sipâhi denilen iktâ askerleri teşkil ediyordu [bk. mad. İKTÂ]. 1276'dan sonra İlhanlıların Anadolu'yu tamamiyle askerî işgalleri altına almaları, Selçuklu iktâ sisteminin bozulmasına ve bir kısım eski askerî iktâ arâzisinin Moğul aristokrasisinin mâlikâne toprakları bâline sokulmasına sebeb oldu.

İran'da Gazan Han zamanında 1303 tarihinde yapılmış olan ıslâhât ile İlhanlı iktâları

Selçuklu nümûnesinde yeniden teşkilâtlandırıldığı gibi, aynı şekilde Anadolu beyliklerinde de yaşamakta devam ediyordu.

Bizans imparatorluğundaki tîmarlara gelince, imparatorlar, Osmanlı pâdişahları gibi, devlet topraklarından bir kısmını üzerindeki çiftçilerle birlikte istediklerine temlik veya vakfetmek hakkına sâhip idiler. Fakat, bu tip mâlikâne toprakları yanında Osmanlı tîmarına çok benzer bir şekilde askerî vazifeye bağlı toprak tabisleri imparatorluğun askerî teşkilâtının esâsını teşkil etmek üzere çok daha fazla yaygın bir halde bulunmakta idi. İmparatorluğun son zamanlarında miktarları daha da fazla artmış olduğu tahmin edilen ve *pronoia* ismini taşıyan bu tîmarlarda dirliğin toprakları ve o topraklarda yaşayan halk imparatorun mahî telâkki edildiğinden, diğer mâlikâne toprakları gibi mirasçılara geçmez, satılmaz, başkasına devir ve vakfedilemezdi. Bununla berâber, son zamanlarda merkezi devlet nüfûzunun kuvvetten düşmesi ve mâli buhranlar neticesinde, Bizanslı tîmar sâhipleri arâzileri dâhilinde daha büyük bir muhtariyete sâhip çıkmışlar, köylüleri muhâkeme etmek, onlardan daha fazla ve çeşitli hizmetler istemek hakkını kazanmışlar, tîmarların daha geniş ve tam bir şekilde evlatlarına geçmesini de te'minat altına almışlardı (G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la Féod. Byzantine*, s. 62. 198).

Kuvvetli Bizans te'siri altında bulunan Ortaçağ Sırp devletinde de mâlikâneler yanında *pronoia* tipi tîmarlar çok yaygındı. İmparator Duşan'ın kanunnâmesinde, dirliklerine bir âile mülkü (*baştina*) olarak sâhib olmayan tîmar sâhiplerinin onları satmak, vakfetmek veya diğer mülklere benzer şekilde miras bırakmak hakları bulunmadığı sarîh olarak kaydedilmekte idi.

Balkanlarda *pronoia* tipinde Bizans tîmarına rastlanmayan bölgelerden birisi Bosna kıralığı idi. Bu bölgede asiller sınıfının her yerdekinden daha kuvvetli bulunması, merkezi devlet iktidarının çeşitli müdahalelerine açık bulunması lâzım gelen bir tîmar usûlünün kabûlünü önlemiş oluyordu (G. Ostrogorski, *oy. esr.*, ayn. yer.). Bu bölge asilzâdelerinin âile mülkü (*baştina*) şeklindeki mülk tîmarları, eski sâhiplerinin tasarrufunda olarak, Osmanlı hâkimiyeti devrinde de uzun müddet yaşamıştı (C. Trubelka, *Bosna'da arâzi mes. tarihî esasları*, s. 57—64).

Bu izahlardan sonra, Osmanlı hâkimiyeti devrinde Türk idâresinin, Balkanlardaki Bizans veya Sırp *pronoia*'larının bir çoğunu, bütün mahallî husûsiyetleriyle, aynen devir ve

teslim aldığı ve hattâ onlar üzerinde uzun müddet büyük bir değişiklik yapmak lüzumunu hissetmediği iddia edilebilir. Fakat sırf vaziyetin icâbı ihtiyar edilmiş olan bu aynen devir ve teslimin sebebini, bâzı müelliflerin yaptığı gibi, daha evvel benzeri bir nümûneye sâhip bulunmayış veya Bizans tîmarı ile temas sonunda Osmanlı tîmar sisteminde esaslı bir değişikliğin vukuunun zarûrî bir hal aldığı şeklindeki kanâatleri ile izah etmeğe kalkışmak doğru değildir. Böyle bir izah ancak, Osmanlı Türklerinin Bizans imparatorluğuna, dâba doğrusu eski Bizans imparatorluğunun bekayasına, karşısına yalnız başına ve her türlü kültür ve teşkilât mirasından mahrum bir göçebe aşîret olarak çıkarılması telâkkisi ve Selçuklulardaki tîmar aistemi hakkında kâfi derecede bir bilgiye sâhip bulunulmamasından ileri gelebilir (F. Köprülü, *ayn. esr.*).

Yalnız itiraf etmek lâzım gelir ki, gerek Selçuklu ve gerek Bizans tîmarları hakkındaki tarihî kaynaklar çok kıfâyetsez ve müphemdir. Bu sebeple, bu kaynaklara dayanılarak yapılan tefsir ve karşılaştırmalar henüz sağlam bir esastan mahrumdur. Meselâ, bir tarihçi için çok mühim olduğu halde, bahis mevzuu tîmarların âit oldukları devirlerdeki büyüklükleri, yayılış sâha ve nisbetleri, hukukî çatıları yanında sosyo-ekonomik bünye husûsiyetleri, namzet bulundukları gelişmelerin muhtelif merhaleleri ve tarihî hâdiselerdeki te'sir dereceleri hakkında kat'î neticeler çıkarmaya benüz imkân yoktur. Bu bakımdan Osmanlı imparatorluğuna diğer Türk ve islâm devletlerinden ve bu arada Anadolu beyliklerinden geçmiş olan tîmar sistemleri ile imparatorluk devrinde bilhassa yayılmış olanların muhtelif devirlerde ve bölgelerde hangi şartlar altında ne şekilde teşekkül ve inkişaf ettiğini, Türk arşivlerinin ihtivâ ettiği oldukça zengin malzemenin faydalanarak daha yakından tetkik etmekte fayda vardır.

Mâlikâne sisteminden Osmanlı tîmarına, İmparatorluk devrinin sipâhi tîmarında tîmar sâhibi, bâzan *sâhib-i arz* ismini de taşımış olmasına rağmen, ne tîmarı dâhilindeki toprakların, ne de bu toprakları işleyen köylünün toprak sâhibine veya devlete vermekle mükellef bulunduğu hak ve resimlerin mülkiyetine sâhip değildi. Ancak, muayyen hizmetleri yaptığı müddetçe devlete âit çeşitli vergileri kendi nam ve hesabına toplamak hakkından faydalanabiliyordu. Bu faydalanma bakı, vazifeye bağlı bir „maaş“ mâhiyetinde olup, tîmar sâhibinin mülkiyetine giren ve bu sıfatla satılması, vakfedilmesi veya miras olarak intikali mümkün bulunan bir mülk

gelir mâhiyetini arz etmezdi. Gerçi, tîmar sâhibinin ölümü bâlinde devlet, sipâhinin hizmete yarar erkek evlatlarından birine veya birkaçına tîmar vermeyi prensip olarak kabul etmiş bulunuyordu. Fakat bu şekilde verilen tîmar, ölen babanın tîmarının zarûrî olarak kendisi olmadığı gibi, kıymet itibâriyle de aynı değildi.

Sipâhi tîmarının „kılıç“ tâbir edilen ve sipâhîlik hizmetine giren herkes için bir başlangıç kadro maaşı teşkil eden bir çekirdek kısmı vardı. Bu kısım, sipâhinin zamanla göstereceği yararlıklara göre, yapılacak *terakkî* zamlarıyla büyümüş olabilirdi. Fakat bu ilâveler ölüm vukuunda hizmete yeni girecek evlatlara aynen ve tamamen intikal etmezdi. Bu sûretle, tîmar arâzisinin zamanla türlü fırsatlardan faydalanılarak büyütülmüş olan şekilleriyle bir âile mülkü bâlinde nesiller boyunca aynı soydan gelen kimseler elinde kalması ve büyümesi önlenmişti. Has ve zeâmet şeklindeki büyük tîmarların sâhipleri olan vezir ve beyler sık-sık değiştirilmekte olduğundan, değişen sâhiplerinin bu tîmarlarla âilevî bir münâsebet ve yakın bir alâka te'sis etmeleri imkânsız bulunmakta idi.

Fakat, Osmanlı imparatorluğunda askerî vazifelere bağlı dirliklerin hepsi bu nevi husûsiyetleri bâiz değildi:

A) İmparatorluk devrinin tipik tîmarlarında müşâhede edilen bu kayda değer husûsiyetler, *eşkinçilü mülkler* veya *mülk tîmarlar* nâmı altında ayrıca tetkikleri icab eden (Ö. Lütfi Barkan, *Zeki Velidî Togan armağanı*, İstanbul, 1950—1955, s. 61—70) diğer çeşit tîmarlarda mevcut bulunmamaktadır. Bu nevi tîmarlarda devlet, türlü hak ve resimleri toplama yetkisini, tîmar sâhibine bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mirasçılara tarafından tam bir mülk olarak tasarruf edilebilecek bir „gelir“ bâlinde bırakmış bulunmaktadır, veyahut diğer bir ihtimâlle, bu gibi haklar vaktiyle devletten bir mülk olarak satın alınmış veya fevkalâde durumlarda bir hizmete bağlı olmayarak bağışlanmış serbest mülkler oldukları halde, askerî hizmet şartı, zamanla mülk sâhiplerine devlet tarafından zorla kabul ettirilmiştir. Bu takdirde, mülk tîmarların sâhipleri sefere bizzat gitmek veya mükemmel silâhlı bir miktar asker (cebelü) göndermek mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu gibi hizmetlerin yerine getirildiği müddetçe, devlet mülk tîmarlara el-koymamıştır. Bu tip tîmarların sâhipleri sefere bizzat gelmezler veya yerlerine cebelü göndermezlerse, sâir zeâmet ve tîmarlar gibi dirlikleri ellerinden alınıp bir başkasına verilmez, sâdece tîmarın bir yıl

lık Şeliri devlet tarafından zaptedilirdi. Sâbipleri ölünce de bu gibi timarlar bütünüyle erkek evlâda verilir, erkek evlat olmadı takdirde ise, erkek veya kadın diğer mirasçılara intikal ederdi. Onlar da bisseleri nisbetinde gönderilecek cebelülerin masraflarına iştirak ederlerdi. Bu gibi timarlar, sâbipleri tarafından sefere eşmek veya cebelü göndermek mükellefiyeti ile berâber, diğer mülkler gibi serbestçe alınıp satılabilir, aynı mükellefiyetle berâber olmak şartıyla, vakfedilmeleri de mümkün bulunurdu.

Elde mevcut kayıtların çoğu, bize bu nevi mülk timarlar veya eşkıncülü mülkler'in Osmanlı imparatorluğuna daha evvelki Anadolu beyliklerinden geçmiş olduğunu göstermektedir. Bu vaziyete göre, Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden geçen ve az-çok kuvvetli bir soy asâletini devam ettirmekte olan bu tip timarları, bilhassa bazı Doğu Anadolu sancaklarında olduğu gibi, lüzumlu buldukça muhâfaza etmişlerdir. Hattâ Rumeli'de, Bosna'da olduğu gibi, bazı hristiyan beylerin veya soylarının ellerinde birikilmiş olan dirliklerin de böyle âile mülkü timarlar hâlinde olduğu görülmektedir.

Doğu Anadolu'da fetih sırasında hizmet ve itaatleri mukabili olarak kendileriyle anlaşarak bazı eski emirlere „yurtluk ve ocaklık“ olarak temlik edilmiş olan sancak ve hasları da, sâbiplerinin muayyen adette cebelü ile sefere eşmek (gitmek) mükellefiyeti olan timarlar arasında saymak lâzım gelir. Bu gibi timarların sâbipleri geliş-güzel azl ve nasb edilemediği gibi, ölüm ve hattâ ihânet vukuunda da yurtlarının oğullarına veya akrabasına verilmesi lâzım gelirdi.

Fakat, zamanla türlü fırsatlar zuhur ettikçe sultanların onlara da sipâhi timerına yaklaş-tırarak kayıtlar ve mükellefiyetler vaz ettikleri ve bazı umûmî tensikat devrelerinde daha evvel teşkil edilmiş bulunan bir çok eşkıncilü mülk ve vakıfları ortadan kaldırdıkları görülmektedir.

B) İlk Osmanlı pâdişahları, büyük kumandanlara, ahî ve derviş gibi, imparatorluğun teşkilâtlandırılması, maddî ve mânevî kuvvetli esaslar üzerine oturtulabilmesi için yardımcı dokunabilecek kişi ve zümrelere geniş muâfiyetler (immunités) le temlikler yapmak ihtiyacı ve an'anesinin te'afiri altında kaldılar. Meselâ, Rumeli fütûhâtını yapan kumandanlara hudut boylarında her çeşit selâhiyet veriliş, muhtariyetle idâre edilecek „serbest“ arâzi terk edildiği gibi, ilk zamanlarda onlara „feodal“ bir anlayışla kendilerine tâbi birer prens olarak muâmele olundu. Anadolu beyliklerinden asâ-

let sınıflarına mensup bir çok kumandanlar, Rumeli'de kendilerine bağışlanmış olan zengin toprak mâlikâneleri üzerine maiyetleri balkı ile gelip yerleşiyorlar ve bu sûretle hudut boylarında kudretli ve fütûhat ile alâkalı reisler bâline geliyorlardı. Bu hususta tipik bir misâl olarak Yıldırım Bayezid tarafından Mihâl-oğlu Ali Bey'e Bulgaristan'da Plevne kasabası civârında temlik edilmiş olan köyleri zikredebiliriz (Ö. Barkan, *Imparatorluk devrinde toprak mülk ve vakıfların husûsiyeti, İstanbul Hukuk Fakültesi mecmuası*, 1942, VIII, 906—942). Bazı sultan hanımlarla büyük vezirlere bir hayır işine vakfedilmek üzere temlik edilmiş olan arâziyi de bu kabil serbest mülkler arasında saymak lâzım gelmektedir.

Bu sûretle feodal prensipler ve fütûbâtı teşvik arzuları kadar, memleketin iskân ve şenlendirilmesi gayesinin de açık bir şekilde müessir olduğu temlik ve vakıflarda şu husûsiyetler dikkati çekiyordu:

a) Bu temlikler, mülk ve vakıf sâhibini idârî bakımdan olduğu kadar, vergi toplamak bakımından da büyük bir istiklâl içinde bırakılmaktadır. Temlik muâmesi „bilcümle hukuk-ı şer'iyye ve rûsûm-ı örfiyyesiyle mefrûzül-kalem ve maktu'ül-kıdem“ „serbest“ olarak kayıd ve tescil edilmekte idi. Devlet me'murları herhangi bir vesîle ile veya vergi toplamak için bu mâlikâneler içine girmekmekte ve temliknâme ile verilenden fazla vâridat zuhur edip-etmediğini tabkik ve teftiş için defter yazısı soramamakta idiler. Bu sebeplerle bu gibi mülk sâbiplerinin hâricîten adam bulup getirmek, yeni köyler te'sis etme husûsunda selâhiyet ve menfaatleri mevcuttu.

b) Bu gibi toprak mülkler âile vakfı bâline sokulmadıkları müddetçe, diğer nevi mülkler gibi mirasçılar arasında taksim edilmekte, satılıp alınabilmekte ve vakfedilmekte, borç için haczedilip nikâh mukabilinde zevceye kalmakta ve cihaz olarak verilmekte idiler. Hülâsa, bu nevi mâlikâneler kayıtsız ve şartsız mutlak mülk vaziyetinde olup, bir çoğunda askerî hizmet veya diğer nevi mükellefiyetler de görülmemektedir: „mukabelesinde bizmet teklif olunmamıştır, mülk-i mevrûsları gibidir. Silsileleri munkatî' veyatud ref'ine hükm-i şerif sâdır olmadıkça mülkiyet ile tasarruf iderler.“

c) Osmanlı imparatorluğuna bilhassa diğer Türk ve islâm devletlerinden geçmiş olup, mâlikâne-divânî sistemi nâmı altında tetkik edilebilecek olan diğer bir kısım mülk ve vakıflar ise, büsbütün ayrı esaslara göre te'sis edilmiş gözükmemektedir. Konya taraflarından başlayıp büyük bir kısmına Doğu Anadolu eyâletlerinde ve Suriye'de tesâdüf edilen ve

iki baştan tasarruf tâbir olunan bu nevi mülk ve vakıflar, imparatorluk devrinin bütün serbest mülk ve vakıflarından farklı olarak, sâbiplerine toprağın ancak kuru mülkiyetini ele geçirmiş olmaktan doğan mahdud haklar te'min etmektedir.

Bu itibarla, vakıf veya mülk sâbipleri *güksek mülkiyeti* kendilerine âit bulunan bu toprakları işleyen köylülerden yalnız bir toprak kirası istemek hakkına sâhib bulunmaktadırlar. *Mâlikâne hissesi* tâbir edilen bu toprak kirası ise, mahallî örf ve âdetlere göre mahsûlün onda, yedide ve battâ beşte biri olarak kabûl edilmiştir.

Bunun hâricinde, toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeğe mecbur oldukları bütün diğer hak ve resimler, *divânî hissesi* nâmı altında doğrudan-doğruya devlete, yâni orada devleti temsil eden sipâhi veya mültezime âit bulunmaktadır. Bu haklar arasında yine örf ve âdetlere, toprağın verim kabiliyetine göre değişen ve mahsûlün onda birinden yarısına kadar yükselebilen *toprak haracı* ile, *çift*, *bennâk*, *gerdek*, *tapu* ve *ağnam* resimleri ve sairer gibi şer'i ve örfî bütün vergiler mevcuttur. Bu vaziyette, her köyün biri *mâlikâne*'sine, diğeri *divânî*'sine tasarruf eden iki sâhibi vardır ve köylü, yetiştirdiği mahsûlden bir veya iki onda bir mâlikâne hissesi olarak toprak sâhibine verdiği gibi, ayrıca onda bir veya beşte bir de, *divânî hissesi* diye sipâhiye ödemektedir. Bu ikili sisteme göre, mâlikâne sâbiplerinin toprakları üzerinde hâiz oldukları mülkiyet hakkı, satmak, vakf veya hibe etmek, vârisler arasında diğer menkul mülkler gibi şer'i miras hukuku kaidelerine göre taksim edilmek husûsunda mutlak bir mülkiyetin bütün şartlarını hâiz bulunmaktadır.

Tetkik mevzûumuz mâlikâne-divânî sisteminde, umûmiyetle yerli toprak sâbipleriyle, fütûbâtı yapan devletin mümessillerini aynı topraklar üzerinde, aynı zamanda tatmin etmek ihtiyacının bir vâsıtası olarak tatbik edildiği söylenebilir. Fakat, bu hususta kayda değer olan eihet, bu sistemin bu bölgelerde çok daha evvel ihdas ve tatbik edilmekte olduğunun anlaşılmakta bulunmasıdır.

Filhakika, tetkik ettiğimiz arâzi tahriri defterlerinde, bu sistemin Osmanlılardan evvel diğer Anadolu beyliklerinde de tatbik edilmekte olduğunu gösteren kayıtlar pek çoktur (Ö. Barkan, *Malikâne-divânî sistemi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, sayı II, İstanbul, 1939, s. 119—194). Aynı sistemin İlhanlılarda ve Büyük Selçuklu devletinin bazı eyâletlerinde mevcut olduğu da söylenebilir.

Görülüyor ki, Türk-islâm devletlerinden ve bu arada Anadolu Selçuklularıyla beyliklerden Osmanlı imparatorluğuna devredilen veya ilk sultanlar tarafından bizzat tatbik edilmiş olan arâzi temlikî ve timar usûlleri mâbiyet itibâriyle birbirinden oldukça farklı şekiller arz etmektedir. Bu şekiller arasında tipik Osmanlı timarını bulup geliştirmek için, kuruluş devrinin tarihî, içtimâî ve iktisadî türlü şartlarının ve bu arada imparatorluk idâresinin yeni bir devlet anlayış ve iktidârının bazılarında imkânlardan faydalanmak lâzım gelmiştir.

Feth ve ilhak edilmiş olan memleketlerde kuvvetle yerleşmiş olan örf ve âdet ve idârî geleneklere uyumayı bir düstûr olarak kabûl etmiş olduğu bilinen (Ö. Barkan, *Kanunlar*, s. LXIII—LXXII) Osmanlı imparatorluğunun, uzun müddet bu memleketlerin yalnız vergi sistemlerini değil, toprak mâlikâneleri ve çeşitli imtiyazları ile yerli asâlet sınıflarını da muhâfaza etmiş olduğu bir gerçektir. Bu gibi yerli âilelere bir çok ballerde bazı köylerin evlatlık vakfını veya mâlikâne hakkını tanımak için, Mısır sultanlarından, Sultan Çakmak veya Kayıtbay'dan sâhib menşur ve murabbalarının, Dulkadir beylerinden „temessük“lerinin bulunması veya but fethe kadar bu yerlerin ellerinde bulunduğunu şâbitlerle veya oraların eski kadıları tarafından verilmiş hüccetlerle isbat etmiş bulunmaları kâfi görülmüştür. Meselâ, Zâkir-oğlanları nâmı ile tanınan bir cemâat, Maraş'ın Kars kazasında „kâfirin kırmak tariki ile“ mülk edindikleri ve „ümerâ-i Zülkadriyye'den temessükleri bulunduğu“ için hâzî mezreaları Osmanlı idâresinde de „eşkıncilik tarikiyle mülk olarak tasarruf etmekte“ ve ellerindeki „emlâki mukâbelesinde sefer-i hümayûn vâki oldukça otuz nefer çerileri ile eşegelmektedirler“. Aynı bölgede, yine „kâfirin kırıp mâlik olmak“ veya „mâlikâne'leri sultan cânibinden, hey-tü'l-mâlden satın alınıp ol vilâyet fethine değin mülkiyet üzere mutasarrıf oldukları“ memleketin ileri gelenleri tarafından beyan edildiği ve ellerinde daha evvelki devrin kadıları tarafından verilmiş hüccetler veya satın aldıklarına dâir senetler bulunduğu için mülkiyet hakları Osmanlılar tarafından kabûl ve tasdik edildiği şeklinde, bir takım benzer kayıtlar daha vardır (*Tapu defteri*, nr. 735). Bununla berâber sür'atle gelişmekte olan merkezîyetçi bir devlet nüfûzuna rakip gözüken iddialı bir soy veya toprak asâleti sınıfının muhâfazasına yarayan mâlikâne şeklindeki toprak mülkiyetine ve mülk-timar sistemine karşı sinsi bir mücadelenin çok erkenden başlamış olduğu da iddia edilebilir. Nitekim, impara-

torluk idâresinin türlü fırsatlardan faydalana-
rak oldukça başarılı bir şekilde tatbik ettiği
böyle bir siyâsetin doğurduğu huzursuzluklar
ve az-çok şiddetli tepkiler, bu husûsu ishat
etmektedir.

Timar sisteminde mühim mevkilere devşirme
vezirlerin adamlarının veya kapı-kulu ocak-
ları mensûbu yabancıların getirilmesinin so-
nunda mahallî „ocak-zâde“ timar sâhiplerinin
itibardan ve iktidardan uzaklaştırılmakta ol-
masının doğurduğu memnuniyetsizliklerin ne-
ticelerinden biraz aşağıda bahsedilecektir.
Burada, Fâtib Sultan Mehmed'in bir çok eski
vakıf ve mülkleri „nesh“ etmek sûretiyle yap-
mağa teşebbüs ettiği büyük çapta bir islahât
hareketinden ve bu teşebbüsün sebep olduğu hâ-
diselerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Nitekim, İstanbul'un fethinden sonra gerek
devlet anlayışında gerek siyâsî tasarılarında
büyük gelişmeler kaydedilmiş olan bu sulta-
nın, emellerini tahakkuk ettirebilmek için zarûrî
olan mâlî kaynakları ve askerî gücü arttırmak
maksadıyla, memleket gelirinin büyük bir kıs-
mını elinde tutan kalabalık bir vakıf ve mülk
sâbipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek
ellerinden topraklarını aldığını veya onlara
yeni askerî vazifeler yüklettiğini görüyoruz.

Bu sûretle girişilen islahât teşebbüsü, vüs'ati
ve o zamanki Türk cemiyetinin ana-yapısında
tabakkukunu hedef tuttuğu değişikliğin, mâna
ve ebemmiyeti bakımından son derece cür'etkâr-
âne idi. Bu sebeple teşebbüs doğrudan-doğruya
alâkalı zümrelerin içtimâî gücü kadar, türlü çı-
karlar peşinde olan devşirme vezirler-ocak ağa-
ları grubunun, şer'i'atçı ve tutucu kuvvetlerin iş-
birliğiyle hükümsüz bırakıldı (Ö. Barkan, *Os-
manlı imparatorluğunda kuruluş devrinin top-
rak meseleleri, İkinci Türk tarih kongresi za-
bitleri*, İstanbul, 1937, s. 1002—1013). Pâdişâ-
hın âni ölümünü tâkib eden günlerde devlet
merkezinde patlak veren kanlı bir ihtilâl es-
nâsında islahâtın ilham kaynağı olarak bilinen
vezir Karamanlı Mehmed Paşa'nın konağı
yağma ve kendisi katledildiği gibi, Fâtih'in
yerine tahta geçen Bayezid II. de busûsî şa-
hıslar elinden alınmış olan arzâi vakıf ve
mülkleri gelirinin eski halleriyle sâbiplerine
iade edildiğini kabul ve ilân etmek mecbûri-
yetinde kaldı.

Eski timar sâbipleri ve yeni re-
jim. Kuruluş devrinde mâlikâne sisteminden
Osmanlı timarına doğru olan gelişmelerin bâ-
zı belirtilerini gözden geçirdiğimiz sırada, ay-
nı devirde timarlı sipâhilerin derleniş tarzı
ile eski sipâhilerin rejime intibaklarının orta-
ya koyduğu mes'elelere de bir göz atmak ye-
rinde olacaktır.

Timar dağıtılmasına ve sipâhilerin tâyinine
âit olmak üzere bugün elimizde olan defter-
lerin ve diğer arşiv vesikalarının kuruluş dev-
rinin hâdiselerini aydınlatabilecek kadar eski
olmayışı, bu alanda yapılabilecek tetkikleri
güçleştirmiş bulunmasına rağmen, elde mevcut
nâdir bâzı helgelerden Osmanlıların feth ve
ilhak ettikleri memleketlerde buldukları eski
timar sâhiplerine karşı tâkib ettikleri siyâse-
tin ana-hatlarına ve bu memleketlerde yerleş-
me usûllerine âit dikkate değer bâzı netice-
ler çıkarmak mümkün olmaktadır.

Murad II. devrinde, fetihden 20—25 sene son-
ra (835=1431/1432) Arnavut sancağında ya-
pılmış olan „tahrir“in neticelerini tesbit eden
bir „mümel“ deftere göre (H. İnalcık, *Sûret-i
defter-i sancak-i Arvanid*), bu bölgede mev-
cut 335 parça timardan 100 kadarı Saruban
'dan, Canik'den, Bolu'dan ve Engürü'den „sü-
rülüp getirilmiş“ Türk soyundan sipâhilerin
elindedir. Bu usûl ile ana-vatandan adam ge-
tirerek henüz tamamiyle itâat altına alınma-
mış olan bir hudut bölgesinde imparatorluk
nizam ve nüfûzunun daha te'sirli bir şekilde
te'mini düşünülmüş olabilir. Az-çok tabîî gö-
züken bu usûlün yanında, üzerine dikkati çe-
ken mühim bir nokta da, geriye kalan timar-
lardan 56'sının Osmanlıların hizmetinde çalış-
mayı kabul ederek dirliklerini muhafaza ede-
bilmiş olan eski hristiyan-Arnavut beylerine
bırakılmış olmasıdır. Ayrıca bir metropolit ile
üç piskoposa da birer timar verilmiştir. Geriye
kalan timarlar ise pâdişâhın veya sancak-bey-
lerinin kullarına veya adamlarına dağıtıl-
mıştır.

Burada dikkati çeken büyük bir husûsiyet
de, eski Arnavut beylerinden büyük bir kıs-
mının müslüman olmak mecbûriyetini duyma-
dan eşkinî timarı aâhibi beyler olarak Os-
manlı ordularına katılabilmiş olmalarıdır. Aşa-
ğıda görüleceği üzere, benzeri müşâhedeleri
diğer bölgelerde de yapmak mümkün olduğuna
göre, Osmanlıların Balkan memleketlerindeki
hâkimiyet ve yerleşme politikalarına ve Osmanlı
istilâsının mâhiyet ve esprisine âit eski kanâ-
atlerde bir hayli değişiklik yapmak ve bilhas-
sa bu istilâyı bir bağı seferi mistiği içinde
hristiyanlık dinini ve hristiyanları yok etmek
için harekete geçmiş bir taassup dalgası bâ-
linde görmekten vazgeçmek lâzımdır.

Hakikaten, elde mevcut arşiv vesikalarının
çoğu, Arnavutluk için olduğu kadar, feth ya-
kın bir tarihe âit olmadıkları halde, bu mem-
leketlerin feth ve ilhâkından bir iki nesil son-
ra dahi bâlâ hristiyanlık dinini muhafaza
eden sipâhi beylerine âit misâlleri ihtivâ eder.
Meselâ, 859 (1454/1455) tarihinde Teselya'daki

Tırhala livâsında mevcut 182 timardan 36'sı,
aynı tarihte (ve fetihden 60 sene sonra) Vul-
çitrin, Piriştine taraflarında 170 timardan 27
'si, Vidin ve havâlisinde 185 timardan 18'i,
1469'da yazılmış olan bir defterde de Bosna
ve Hersek taraflarında 467 timardan 111'i
hristiyan sipâhilerin elindedir (H. İnalcık, *Fatih dev. üz. tet. vesk.*, s. 137—184).

Başka sâhalarda da bulunması mümkün ola-
cağından şüphe olmayan benzeri kayıtlar, yal-
nız henüz hristiyan dinini muhafaza etmekte
devam eden timar sâhiplerine âittir. Onların
yanında, aradan geçen uzun yıllar zarfında
yetmiş olan iki-üç nesil eski hristiyan si-
pâhi oğulları içinden zaferden-zaferde koşan
Osmanlı ordularında islâm mücâhidlerle yap-
tıkları silâh arkadaşlığına âit hâtıraların veya
genç yaşlarında Osmanlı sultanları ve paşa-
larının saraylarında gördükleri bayat tarzı
ve zenginliklerin rûhi-içtimâî te'sirleri altında,
açık bir tebdit ve zorlamaya lüzum kalmadan,
kendiliklerinden müslüman olanların da sayıca
çok olması lâzım gelir. Bu sûretle, tetkik
mevzu defterlerde babasının hristiyan adı
veya soyadı ile kaydedilmemiş olan yabut di-
ğer bir yoldan hristiyan menş'e isbat edile-
meyen müslüman ismi taşıyan sipâhilerden da-
ba bir çoğunun da, bölgenin eski hristiyan
beylerinin soyundan geldikleri tabmin edil-
mektedir.

Bu bususta dikkati çeken diğer cihet de, mevcut
hristiyan sipâhilerin yahut onların ikinci veya
üçüncü nesilde müslüman olmuş bulunan evlat-
larının dâima memleketin eski sâhibi hristi-
yan beyler soyundan gelmiş olmaları ve biz-
meti ne kadar büyük olursa olsun, hristiyan
reâyâsından seçilip sipâhi zümresine ayrıl-
mış olanların kayıtlarına rastlanmış bulunma-
sıdır. İçlerinde Eflak'dan veyahacut Macaristan
'dan kaçıp Osmanlı idâresine sığınmış olduğu
kayıtlı bulunan bâzı nâdir hristiyan sipâhile-
rinin de memleketlerinde mutlaka askerî sı-
nıf mensûbu, asil kişiler olması lâzım geldiği
söylenebilir. Bu bususta, Bosna taraflarında
olduğu gibi, diğer bâzı Balkan memleketlerin-
de de „baştina“ şeklindeki âile mülkü toprak
tasarrufuna dayalı bir askerî sınıf asâleti fik-
rinin çok kuvvetli oluşunu (C. Trubelka, *Bosna
'da arazi mes. tarihi esasları*, s. 58; Ostro-
gorakij, *Pour l'hist. de la Féod. Byzantine*, s.
186, 219) ve bilhassa ilk zamanlarda bu feodal
anlayışın Osmanlılar tarafından da kolaylıkla
paylaşılmakta bulunmasını bir sebep olarak
zikretmek mümkündür.

Gerçekten, feth ve ilhak edilen müslüman
memleketlerinde olduğu gibi, bir çok Balkan
memleketlerinde de eski bey sınıfı mensupları

içinden sipâhiliğe seçilmemiş olanlar bile bâzı
defterlere „kadimî sipâhiler“ veya „sipâhi-zâ-
deler“ olarak ayrı zümreler hâlinde kaydedilip,
reâyâyâ karıştırılmak istenilmemiş ve içlerin-
den bir çokları lüzum hâsıl oldukça oradan
alınarak, husûsî bir takım teşkilât ve imtiyaz-
lara tâbi askerî birer zümre olan Voynuklar,
Martoloslar, Eflaklar veya Doğancılar arasına
dağıtılmışlardır (H. İnalcık, *agn. esp.*, s. 162,
167).

Bâzı bölgelerde Osmanlı devrinde de baba-
larının soyadı ile isimlendirilmekte devam edi-
len bucaklarda, yüksek gelirli timarlara tasar-
ruf eden hristiyan sipâhiler veya bu sipâhile-
rin müslüman olmuş evlatları vâsıtası ile, mü-
him askerî bareketlerin cereyan ettiği hudut
boylarında müessir bir teşkilât kurmaya mu-
vaffak olan Osmanlı idâresinin, feth ve ilhak
edilen memleketlerin eski sipâhilerine karşı
tâkib ettikleri siyâsetin ve bu memleketlerde
kuvvetle yerleşme usûllerinin diğer bir vech-
sini de burada batırlamak yerinde olacaktır.

Bu hususta verebileceğimiz güzel bir misâli,
Trabzon Rum imparatorluğunu zaptetmiş olan
Fâtih Sultan Mehmed'in, aynı devirde Arna-
vutluk'ta tatbik edilen usûllerden bâzı nok-
talarda oldukça farklı ıcratlarını aksettiren bir
„tahrir“ defterinde bulmaktayız. Fetihden 25
sene kadar bir zaman sonra, Bayezid II. dev-
rinde, yazılmış olan bu deftere göre (Ö.
Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân
ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler,
İktisat Fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1956,
XV, 13), yerli hristiyan beylerinden he-
men biç biri kendi arâzileri üzerinde eski va-
zifelerinde bırakılmayıp, imparatorla berâber
Rumeli'ye sürülmüştür. Onun için bu böl-
gede mevcut 207 timardan yalnız 21'i, busûsî
bir durumu olan Torul bölgesinin eski sipâhi-
lerinden olup, Osmanlılara sığınan veya insan
toplayıp timarlarını şenlendirme vazifesini üle-
rine almış bulunan eski hristiyan Gürcü beyleri-
nin elinde bırakılmıştı. Buna mukabil geri kalan
timar sâhipleri arasından 25'inin „Rumeli'den
sürülen“ ve benüz „yeni müslüman“ olmuş bu-
lunan eski hristiyan Arnavut beyleri oluşu bil-
hassa dikkati çekmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz vechile, Arnavutluk
'ta ve civar memleketlerde aynı tarihlerde
bir kısım eski timar sâhibi beyler yerlerinde
bırakılır, fakat buna mukabil, bir muvâzene
ve emniyet unsuru olarak, hüyük bir kısım
timar sâhiplerinin Anadolu'dan sürülüp geti-
rilerek bu bölgeye yerleştirilmesine lüzum gö-
rülürken, aynı bölgede bâzı Arnavut beyleri-
nin kendi yurtlarından uzaklaştırılarak, yeni
fetbedilen yabancı bir muhitte yerleştirilmiş

olması, Osmanlıların iyi düşünülmüş bir iskân siyâsetlerinin bulunduğunun delili sayılabilir. Yeni fethedilmiş olan Trabzon Rum imparatorluğundan Rumeli'ye sürülmüş olan sipâhilerden bir kısmına oralarda timar verilmiş olması da, bu usûlün mantıkî bir icâbı olarak, ihtimâl dâhilindedir.

Trabzon'da mevcut 207 timardan geriye kalan 161'inden, 101'i „gulâm-ı mir“ veya „gulâm-ı pâdişah“ nâmı altında yeniçeri, cebeci, bevâb, solak, ulûfeci, sekban v.b. gibi kapu-kulu askerleri arasından seçilmiş veya kul-oğlu olarak kaydedilmiş olanlara verilmiştir. Ayrıca dört timarın sâhibi de bey ve paşaların azadlıları arasından yetişmiş sipâhilerdir. Bir timarın sâhibi Çepni beylerinden, diğeri Çepni beyler-beyi oğlanlarından olarak kayıtlıdır. Bu bölgenin husûsiyetlerinden biri olarak geriye kalan timarların beşinden üçü kadıların, ikisi ise, dervişlerin elindedir. Diğer 51 sipâhinin yetişme tarzı ve sipâbiliğe geldiği yer mâlûm değildir.

Anadolu beyliklerinde de timar sisteminin mevcud olduğu ve Osmanlıların ekseriyâ kendilerine hizmeti kabûl etmiş olan eski timar sâhiplerini yerlerinde bırakarak ellerine yeni beratlar verdiği ve bu usûlün onların yerli askerî sınıf mensuplarına karşı tatbik ettikleri siyâsetin esas umdesini teşkil ettiği bilinmektedir. Aneak bu bölgelerde, ekseriyâ mevcut bulunan maballî örf ve âdetler, kavim ve kabîle duyguları, soy ve toprak asâleti fikrine yabancı, merkeziyetçi imparatorluk nizâmının her zaman tamamiyle benimsenmesine mâni olmuştur. Timar sâhibi yerli eski beyler, türlü fırsatlardan faydalanarak kölelikten veya „devşirme“ likten yetişme, soysuz idâreciler sınıfının imtiyaz ve davranışlarına, yüksek gelirli timarları ellerine geçirmelerine veya kendi adamlarına vermelerine karşı boşnuzluklarını göstermişlerdir. Bu mücadelede, Osmanlıların İran'daki büyük rakibi Safevî bânêdânının Anadolu'da sistemli bir propaganda teşkilâtı ile yaydığı dinî cereyanlar ve bu yüzden doğu Anadolu'da devamlı bir şekil almış olan harp hâli, onlar için hüyük bir ümit ve cesâret kaynağı olmuştur.

Bu bakımdan, bilhassa Teke-eli, Adana ve Dulkadir eyâleti v.s. gibi göçebe Türkmen aşiretlerinin yatağı olan bölgelerde, yerli sipâhi beylerinin İran-Osmanlı rekabetinin yarattığı ümit ve imkânlardan faydalanarak, eski hak ve imtiyazlarını muhafaza için yaptıkları mücadelelere âit bâzı örnekler bulmak mümkün olmaktadır. Bu arada üzerinde durulmağa değer ehemmiyet arzeden aşağıdaki hâdiseler, bir misâl olarak zikredilebilir.

Hacı Bektaş sülâlesinden geldiğini iddia ve Osmanlılara karşı saltanat dâvasıyla ortaya çıkmış bulunan Kalender-oğlu'nun isyânı (933=1527), güney-doğu Anadolu'da bir müddettenberi devam eden karışıklıkları vahim bir şekle sokmuş ve hükûmet kuvvetlerinin de isyancılar tarafından bozguna uğratılması üzerine, sadrâzam İbrâhim Paşa, isyânın bastırılmasına me'mur edilmişti. İbrahim Paşa, askerî barekât yanında, isyanları beslemek istidâdında bulunan türlü hoşnutsuzluk kaynaklarını söndürmek için de bâzı tedbirler aldı.

Bu arada, son zamanlara kadar Osmanlılara tâbi bir emirlik olarak az-çok büyük bir muhtariyetle idâre edilip, eski kanun ve nizamlarını da muhafaza edebilmiş olan Dulkadir eyâletinin son hâkimi Şahsuvar-oğlu Ali Bey'in bütün evlat ve akrabalarıyla katli ve servetlerinin müsâdere edilmesinin (928=1522) ve bu münâsebetle bölgedeki bâzı timarlara el-konmasının, bir kısım yerli sipâhileri son isyanlara katılmaya sevk etmiş olduğu düşünüülerek, bu yüzden meydana çıkmış olan memnuniyetsizliğin ortadan kaldırılması lüzumlu görüldü.

Bu maksatla yapılmış olan ieraâtı aksettiren bir vesîka, o tarihlerde bu bölgede yaptırılmakta olan bir nüfus ve arâzi tahriri münâsebetiyle, tahrir eminine verilen 30 receb 933 (2 mayıs 1527) tarihli bir tâlimat, büküm olarak mevcuttur (*Mecmua*, Bayezid kütüp., Veliyüddin Ef., nr. 197, var. 77). Bu tâlimata göre, „bu defa hurûc ve isyan eden müfsidler“ in ve onlara tâbi olup giden boy-beylerin ve sipâhilerin timarlarından açıkta kalan dirliklerin yararlı kişilere dağıtılması emrolunduğu gibi, vaktiyle Alâüddeve Bey veya Ali Bey'in beratıyla tasarruf ederken, ilhaktan sonra ellerindeki dirlikleri, pâdişah başlarına katılmak ve diğer ümerâ ve sipâhilere dağıtmak üzere, zaptedilmiş olan Dulkadirli sipâhilerin timarları, her kimde bulunur ise bulunsun, geri alınıp „kadimî“ sâhiplerine „eski halleriyle“, aynen iade edilmesi ve gerek boy-beyi ve gerek sipâhilerin eski dirliklerinin „kadimî tasarruf ettikleri üslûp üzere“ deftere kaydedilmeleri emredilmektedir.

Osmanlı imparatorluğuna ilhak edilmiş olan eski Anadolu beyliklerindeki timar sâhibi beylerin Osmanlı timar sistemi ile, yeni nizam ve zihniyete intibâkı keyfiyeti uzun zaman ortaya türlü mes'eleler çıkarmış ve bilhassa ilk zamanlarda yerli sipâhiler, yeni rejimde kendilerini mağdur bir duruma sokan bâzı hususlar hakkındaki şikâyetlerini açığa vuracak şekilde harekete geçerek, mühim bâzı iç-isyan hareketlerinde rol oynamışlardır (Ş.

Turan, *Kanûnî'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 13, 85, 98).

Bayezid II.'nin son zamanlarında, şehzâdeler arasındaki taht kavgalarının doğurduğu tehlikeli durumdan faydalanarak, Teke-eli'nde ortaya çıkmış olan bir isyan hareketi (nisan 1511) de bu bakımdan tetkik edilebilir:

Antalya civârındaki bir köyde bir zâhid bayatı yaşayan ve Şah-Kulu (Tekeli Baba) ün-vâniyle anılan bir Safevî halîfesinin idâre ettiği bu isyan hareketi, Anadolu'da temelleri şî'îliğe dayanan bir devlet kurmak gayesini de benimsemiş göçüküyordu. Şî'î-alevî Teke-eli Türkmenleri ile hallerinden memnun olmayan bu bölgenin eski timar sâhibi beylerinden geniş ölçüde yardım gören âsiler, Teke-eli'nin kendilerine tâbi olmayan köy ve kasabalarını yağma edip, yakıp-yıktıktan sonra, Anadolu beyler-beyi Karagöz Paşa'nın ve Amasya vâlisi Şehzâde Ahmed'in kuvvetlerini de mağlûp etmişlerdi.

Bu hâdiseler hakkında divana gönderilmiş olan bir raporda (M. Cezar, *Osmanlı tarihinde leventler*, İstanbul, 1965, s. 154; Ş. Tekindağ, *Şah Kulu Baba Tekeli isyânı, Belgelerle Türk tarihi dergisi*, İstanbul, 1967, sayı 3, s. 34—39), isyan edenler arasında sipâhi tâifesinden pek çok adam bulunduğu kaydedildikten sonra, bu sipâhilerin rüşvetle timar satışlarından, tefeci ve bazarîgan oğullarının, paşaların aşçı, seyis gibi hizmetkârlarının timar sâhibi olmalarından şikâyetçi oldukları ve „görsünler imdi, timarı nâ-maballe virüb sipâhi tâifesine zulüm itmekten ne fitneler ve ne fesadlar zâhir oldu ve daha neler zâhir olsa gerekdir“ dedikleri belirtilmektedir.

Celâl-zâde Mustafa (*Selim-nâme*, Topkapı Sarayı kütüp., Revan, nr. 1274, var. 38—40)'ya göre de bu devirde Anadolu, Karaman ve Rum eyâletlerinde timar tevzîindeki eski usûllerin terkedilmesi yüzünden sipâhilerin balleri son derece „müsevves ve mükedder“ olmuştur. Bu yüzden halka ve sipâhilere daha müsâit davranmakta olduğu propagandası yapılan Şah İsmail'in yanına gidenlerin adedi bir hayli artmıştı. Trabzon'da olduğu için bu hâdiseleri yakından müşâbade edip netîcenin vohâmetini takdir eden Şehzâde Selim'e göre, bu hoşnutsuzluğun en büyük sebebi, devlet merkezindeki idârecilerin kul tâifesine teveccüh gösterip, „neseb sâhibi“ „ocak erleri“ ni yüksek dereceli mevkiîlerden mahrum bırakması ve timarların ahl-nesli belli olmayan hamiyetsiz kişilere verilmesi idi. Bu yüzden „Gü'ci kâfirlerine akınım vardır“ diyerek muhtelif memleketlerden bir takım yiğit kişileri etrafına toplayan Selim, yaptığı akınlarla

büyük bir teveccüh kazanmış ve bu akınlarda yoldaşlık ettiklerinin ileri gelenlerine, vezirlerin kul tâifesinden gayriye mansıp vermemelelerinin büyük bir baksızlık olduğunu ve tabta geçmek kendisine nasib olur ise, bu baksızlıkların önlenecğini söylemekten çekinmemişti. „Merdüm-zâde“ leri koruyacağını, bu sebeple ümitsizliğe düşüp „kızıl-baş cânibine meyl ve muhabbetten vazgeçmelerini“ söylediği baberi balk arasında yayılınca „ozanlar türküler çıkarup, yürü Sultan Selim devran senindir, ke-limâtını zikreder oldular“.

Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'asında (Ş. Turan, *ayn. esr.*, s. 164—167) Bayezid'in ordusuna katılmış olan kalabalık bir sipâhi grubunun teşekkülünde benzeri muameleleri hazmedemeyen ve durumun Şehzâde Bayezid saltanata geçerse düzeleceğini ümid eden yerli timar sâhiplerinin hoşnutsuzluklarının büyük bir rol oynamış olduğu da söylenebilir. Konya muharebesinden sonra (966=1559) Bayezid taraftarlarına karşı girişilen şiddetli mücadele ve bu arada bir çok sipâhinin dirliklerinin ellerinden alınması da mevcut huzursuzluğu büsbütün arttırmış ve bilhassa XVI. asrın sonundaki büyük Celâlî isyanlarında, hâliinden memnun olmayan ve eğişiklik hareketlerinde büyük bir bisesi olan bir kısım timar sâhiplerinin oynadığı rol, merkezî devlet iktidarları ile yerli sipâhi beyleri arasındaki karşılıklı itimatsızlığı daha da arttırmış ve neticede, bir çok Anadolu şehir ve kalelerine *yasakçı* ve *korucu* adıyla daha fazla yeniçeri yerleştirilmesi lüzumu hissedilmişti. Bu münâsebetle kapu-kulları efrâdının taşra şehirlerinde yerleşerek inzibat ve âsâyiş işlerinin gelir getirici bâzı hizmetlerini, timar sâhipleri aleyhine inhisarları altına almaları ve oralarda yerleşip ziraât ve ticâret işleri ile meşgul olmaları, hem bu ocakların inzibat durumu ve harp gücü, hem de memleketin umûmî iktisâdî gelişmesi bakımından mühim netîceler doğurmuştur (M. Akdağ, *Osm. imp. kuruluşu devrinde Türkiye'nin iktisâdî ve içtimâî vaziyeti*, Ankara, 1949; 1950, s. 295; Ö. Barkan, *Edirne ask. tereke defterleri*, s. 47—58).

Anadolu'da eski idârelerden devredilen yerli sipâhi beyleriyle merkezî devlet idâresinin münâsebetleri hakkında dikkate şayan bâzı misâilleri, kanâatimizce, Karaman eyâleti sipâhi ve sipâhi-zâdelerine âit bâzı vesikâlarda da bulmak mümkündür.

Karaman-oğullarının Osmanlı hâkimiyetine karşı uzun müddet sinsi bir mukavemet gösterdikleri ve ilk devirlerde her fırsattan faydalanarak eleyhte ittifaklar aramaya ve isyân

teşebbüs ettikleri mâlumdur. Bu hâlin sebeb olduğu bir itimatsızlık neticesi olacaktır ki, bu bölgenin sipâhileri uzun müddet „ma'zûl“, mütekaid veya but „sipâhi-zâde“ ünvanıyla kalabalık zümreler hâlinde açıkta kalmışlar ve bu balleriyle, baklarında busûsî bir takım nizamların meydana çıkmasına sebeb olmuşlardır.

Gerçekten, başka yerlerde rastlamadığımız halde, bu bölge için biri „İç il sipâhi-zâdeleri“ ve diğeri „Karaman vilâyeti eşküncileri“ ne âit olmak üzere iki kanun metni mevcuttur (Ö. Barkan, *Kanunlar*, s. 54-56). Kanunî'nin ilk senelerine âit bulunması lâzım gelen birinci kanûna göre, hizmete her an hazır oldukları halde, fi'ili olarak bir timar kadrosu işgal etmeğe muvaffak olamayan mütekaid eski sipâhiler, sınıflarına mahsus imtiyazlardan biri olarak „ra'yyet rûsûmu“ denilen resm-i çift ve benzeri resimlerle, koyun ve kovan vergilerinden ve örfi tekâliften uzunca bir müddet muâf addedilmiş idiler. Bir müddet sonra bu muâfiyetlere mukabil, aynı şekilde eski devrin askerî sınıfı mensupları olmaları dolayısıyla kendilerine reâyâ muâmelesi yapılmamakla beraber, boş neferden biri arkadaşlarından harçlık toplayarak nöbetleşe sefere çıkmak üzere „eşkinelü“ kaydedilmişler ve daha sonra da sefere çıkmak hizmeti yerine bir sene müddetle güberçile imâlâthânelerinde çalışmaya mecbur edilmişlerdi. Fakat bütün bir sene sürececek hizmetin çok ağır bir yük teşkil ettiği tecrübe ile anlaşılmış olduğundan, bu hizmet şekli tâdil edilerek her on neferden birisi altı ay müddetle güberçile imâlinde çalışmakla mükellef tutulmuştu. 983 (1575) tarihli olaz ikinci kanun da Karaman eyâletindeki mütekaid sipâhiler, sipâhi-zâdeler ve eşkineler için aynı mükellefiyeti te'yid etmektedir.

Aynı hâdiselere âit olup, „kanun-ı bid'at-i seyyie, vebâli idenlerin boynuna“ der-kenarı ile bir kanun dergisine alınmış olan (*Kanun-nâme*, var. 65) diğeri bir hükme göre, mütekaid sipâhi ve sipâhi-zâdelerle birlikte zâviyedarlar ve tekke-nişânın da güberçile imâlâthânelerinde 12 şer gün hizmet etmeye veya yerlerine gönderilecek bir adam için 100 akçe bedel akçesi ödemeye mecbur tutuldukları gibi, ayrıca bunlardan koyun ve ağıl resm-i evlenmemiş reâyâ evlatlarından alınan ve resm-i çift gibi ra'yyet rûsûmunun bir nevi olan resm-i bennâk alınacaktır.

Diğeri kanun dergilerine aksetmiş olan ve tarîb itibâriyle daha eski bir devre âit olması lâzım gelen kayıtlara göre ise (Ö. Barkan, *Edirne ask. tereke defterleri*, s. 438), Karaman vilâyetindeki mütekaid sipâhilerle eskiden

ra'yyet rûsûmu ve avâzı vergileri vaz'edilip, bu gelirler şebzâdeye bas yazılmış iken, sonradan bu vergiler kaldırılıp yalnız öşür ve koyun resmi bırakılmış ve bakîkî sipâhi-zâde oldukları sâbit olan ve yedi senedenberi timar elde etmek için beyler-beyi kapısına varanlardan ra'yyet rûsûmu ve avâzı vergileri istenilmemesi emredilmiştir.

III. Sipâhi timarının zirâî bûnyesi ve idâri-mâlî baa'siyetleri. Zirâî ve içtimâî münâsebetler düzeni olarak sipâhi timarının busûsiyetlerini belirtebilmek için, onu, Orta-çağ'ın ilk yarısında garbî Avrupa memleketlerinde klasik şekliyle meydana çıkmış olan „feodal“ rejimimiz senyör mâlikâneleri ile karşılaştırmak yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi, bu devirde senyör mâlikânelerinin toprakları, *husûsî bir zirâî işletme tipi* hâlinde değerlendirilmek maksadiyle, iki kısma ayrılmış bulunuyordu:

1. Birinci kısımda senyörün doğrudan-doğruya kendi dam ve besâbına işletmek üzere şahsı için sırdığı, Fransa'da „domaine“ ya da „réserve“, İngiltere'de „manoir“ denilen büyük çiftliklere âit topraklar bulunuyordu. Türkçe'de vaktiyle kullanılmış olan bir tâbirle „bassa çiftlik“ diye adlandırılması mümkün olan ve bâzı bölgelerde bu devrede mâlikânelerin işlenebilir topraklarının 1/4 veya 1/2'si gibi mühim bir kısmını içine aldığı tahmin edilen bu toprakları işletebilmek için kalabalık bir işçi zümresine ihtiyaç olduğu aşîkârdır. Halbuki, büyük bir iktisâdî boğulma ve kapanma devrine mahsus şartlar dolayısıyla, bu sırada serbest bir işçi piyasasından (emekleri para ile ödenecek) zirâat işçileri bulmak mümkün olmadığı gibi, vaktiyle Romalı büyük toprak sâhiplerinin çiftliklerinde kullandıkları bol ve ucuz esir emeği de artık mevcut değildi.

Bu sebeple, işçi tedârîki ve emeğin karşılığını ödeme şekilleri için, devrin umûmî şartlarına uygun yeni bir usûl bulmak icab etmişti.

2. Bu usûle göre, senyörün husûsî çiftliği olarak ayrılmış olan topraklardan geri kalan kısımlar, gerekli işletme vâsıtaları ile birlikte, küçük bir köylü işletmesi (manse) teşkil edecek tarzda *toprağa yerleştirilmiş kölelere* veya büyük kargaşalık ve yoksulluk zamanlarında senyörün himâye ve yardımına sığınmış olan çiftçilere dağıtılmıştır. Bu sûretle, kendilerine tahsis edilmiş olan toprak ve işletme vâsıtaları ile diğer yardımların, himâye ve adalet te'minatının karşılığı olarak, bâzı vergilerle birlikte haftanın muayyen günlerinde senyör hesabına ücretsiz çalışmak mükellefi-

yetini de kabul etmiş farz edilen bu çiftçi âileleri, senyörün busûsî çiftliğinin ve mâlikânedenin atölye ve müdâfaa te'sisleri v.s. gibi diğeri hizmet sâbalarının dâima el-altında bulunması lâzım gelen iş-gücü rezervlerini teşkil etmekte idi. Senyörün yalnız toprak sâhibi olarak değil, fakat aynı zamanda devlete âit olması lâzım gelen askerî ve mâlî hâkimiyet bak ve selâhiyetlerine de sâhip bulunması, bu devrede mâlikânelerin iktisâdî olduğu kadar siyâsî ve idâri bakımdan da kendi-kendisine yeter ve hârice karşı kapalı bir düzen olarak teşkilâtlanması mümkün kılınıyordu.

Bu sûretle, uzunca bir müddet gelirinin mühim bir kısmını büyük bir zirâî işletmenin idârecisi olarak te'min etmek zorunda kalan senyörün, zamanla devre hâkim iktisâdî şartların veya demografik inkişaf ve zarûretlerin neticesi, busûsî çiftliğe âit topraklardan bir kısmını da küçük zirâî işletmeler hâline sokarak bu toprakları kendi me'ûliyeti altında işleyecek çiftçi âilelerine dağıtmayı da elverişli bulduğu ve yavaş-yavaş büyük bir çiftlik idârecisi durumundan çıkarak, bu şekilde dağıttığı topraklardan alacağı kira ve baklarla yaşamayı tercih eden bir „gelirci“ veya „vergi toplayıcı“ hâline girmiş olduğu görüldü.

Gerçekten, XI. asırdan sonra bâzı Avrupa memleketlerinde yeniden canlanmaya başlayan şehir hayatının ve ticârî gelişmenin te'siri altında para iktisâdiyatının ortalığa bâkim olmaya başlamasıyla meydana çıkan bu yeni durum, senyör mâlikâneleri içinde köylüye dağıtılmış olan topraklarla bu toprakların kirası karşılığında köylü, angarya sûretiyle işlemeğe mecbur tutulmuş, senyörün busûsî (bassa) çiftliğini teşkil eden topraklar arasındaki niabet, yâni bizzat mâlikânelerin zirâî bûnyesinin değişmiş olması, senyör ile köylüleri arasındaki içtimâî ve bukukî münâsebetler düzeninde ve vergileme usûllerinde de büyük değişikliklerin meydana çıkmasına sebeb olmuştur.

Vaktiyle „bassa“ çiftliğinin büyüklüğü nisbetinde gerek bu çiftlikte ve gerek mâlikânelerin muhtelif te'sis ve atölyelerinde muhtelif eşyanın imâlîne veya senyörün her türlü şahsî hizmetlerine kadar genişletilmiş olan angarya mükellefiyetleri ve ayniyat şeklindeki vergi ve hizmetler, mâlikâne içinde husûsî çiftliğin ehemmiyetini kaybetmesi sonunda, artık lüzumsuz olduklarından, daha ziyâde para olarak ödenen muayyen vergiler hâline geldiler ve âetidede toprağa bağlı köleler (serfler) durumundaki köylülerden bir kısmının bürriyetlerini satın alarak servaj rejiminin „bassa

çiftlik“ işletmeciliğinin, mâlikâne iktisâdına bâkim bulunduğu devirlerde zarûrî telâkki edilmiş olan bâzı külfetlerinden kurtulmaları ve emeklerinin mahsûlüne daha tam olarak ve doğrudan-doğruya sâhib olma imkânına kavuşmaları mümkün oldu. Yeni zamanların başlarında kıralların kudretlerinin artması ile, millî devletlerin teğekkül etmekte bulunması, senyörlerin köylü üzerindeki keyfî tasarruflarının sınırlarını gittikçe daralttı ve onları yeni bir bukukî anlayış düzeni içinde tanzîme çalıştı.

Bu sırada mâlikâne topraklarının bukukî statülerinde de kayda değer gelişmeler oldu. Köylünün eline geçmiş bulunan topraklarda örf ve âdetlere bağlı kayıtlarla âdi bir tasarruf hakkı (domaine utile) şeklindeki sâhiplik anlayışı, busûsî bir mülkiyet şekline yaklaşmaya başladı. Bu topraklar artık mirasçılara daha büyük bir kolaylıkla geçiyor, istenildiği zaman başkalarına bir bedel mukabil devredilebiliyordu. Senyörün, türlü bahânelerle onlara el-koyması güçleşmişti. Feodal mertebeler ailesi içinde senyörlerin topraklar üzerinde üst-üste, türlü haklar aramasına ve sile teşkil eden yüksek mülkiyet (rakabe=domaine direct) mefhumu da, eski ehemmiyetini kaybetti.

Diğeri taraftan, senyörün büyük çiftliğine âit oldukları halde bizzat senyör tarafından işletilmeyen topraklar, eskiden olduğu gibi irsî ve dâimî kiracılık şeklinde köylülere terk edilecek yerde, kısa vâdeli kira mukavelleriyle varlıklı çiftçiler veya iş-adamları tarafından *kesim* veya *ortakçılık* usûlleriyle işletiriliyordu. Bu sûretle toprak daha fazla değerlendirilmiş oluyor ve başka sâhalarda kazanılmış paraların ticârî bir zibniyetle toprağa yatırılmakta olması, zirâat teknolojisinde büyük terakkilere yol açıyordu.

Bununla beraber, bu gelişmeler her tarafta birden ve aynı kolaylıkla meydana gelmiş değildi. Senyörlerin toprak sâhipliği ve hâkimiyet sıfat ve selâhiyetleri ile, „domanial“ rejimin kalıntıları, bu gelişmelerin hızla bir şekilde tabakkuk ettiği garbî Avrupa memleketlerinde bile uzun zaman, hattâ bir bakıma Fransız ihtilâline kadar, devam etti.

Meselâ, senyörlerin mâlikâne topraklarının bütününün eski sâhibi olduğunu kabul eden bir bukuk anlayışıyla, yakın bir mirasçı bırakmadan ölen sâhibi tarafından terk edilmiş olan veya sâhibi ağır bir suçla mahkûm edilmiş bulunan köylülerin topraklarına senyör el-koyup, onları kendi rezervinin toprakları arasına katabiliyordu. Senyörün, köylü topraklarının ölümünden sonra veya sağlığındaki devir (satış)

muâmeleleriyle, her sâhip değıştikçe bizdeki *tapu bedeline* benzeyen ve 1/12 nisbetinde olduğu anlaşılan, bir *resim* tahsil etmek hakkı da devam ediyordu. Satış yoluyla arâzi devirlerinde satış bedelini düşük bulan senyörün, aynı toprağı kendi hesabına satın alıp rezerv topraklarına katması usûlü de tatbik ediliyordu.

Ayrıca senyörler, eski bâkimiyet sıfat ve selâhiyetlerinden bulunan kendi mâlikâneleri dâhilinde bulunan köylülerin aralarındaki dâvalara bakmak ve suçlu olanları cezâlandırmak imtiyazlarını da devam ettirebiliyorlardı. Mâlikâne içinde âsâyişin te'mini, zirâî örf ve âdetlerin muhafazası, nöbetleşe-zirâatin icab ettirdiği tedbirlerin alınmasına nezâret ile, fiyatlarına müdâhale hakkı da, senyörün selâhiyetleri arasında idi. Ekileninden öğür alınan bir tarlanın, köylü tarafından çayır hâline sokulması, senyörün müsaâdesine bağlı idi. Senyör, kendi imâl ettiği şarabın satılmasını te'min için, köylülerin şarabının satılmasını bir müddet men'edebilmek imtiyazına sâhip olduğu gibi, avcılık ve balıkçılık da senyörlerin inhisârı altında idi. Senyörün, köylülerinin kendisine bir hak ödemek mecbûriyetinde kalmalarını te'min için, kendi değirmen ve fırını ile, elma veya üzüm sıkıma mahsus te'sislerini kullanmaya onları icbar edebilmesi gibi hususları, eski devirden arta-kalmış usûller olarak kaydetmek mümkündür.

Şarkî Avrupa memleketlerinde ise, zirâî mes'elelerin tarihi ve çiftçi sınıfların hak ve hürriyetleri mes'eleleri çok busûsî şartlar altında ve büsbütün ayrı bir şekilde, garbî Avrupa memleketlerindeki tamamen aksine, gittikçe daha fazla köylü aleyhinde olarak gelişmişti. Beynelmîlel ticârette buğday istisâl ve ihrâcının ehemmiyeti artıkça, bâzı memleketlerde bu ticârettan faydalanmak imkânını bulan senyörlerin, vaktiyle köy baskının müstere olarak kullanmalarına tabis edilmiş olan mer'a ve ormanlık sâhâlardan yeni açılan toprakları işgal, yahut köylünün elinden satın alınan veya türlü vesilelerle zaptedilmiş bulunan topraklarla, doğrudan-doğruya kendi besaplarına zirâat yapabilecekleri toprakların sâhasını genişletmeye çalışmaları ve bu maksatla köylüyü bu topraklar üzerinde daha fazla angarya çalışmalara tâbi tutacak tedbirler almış bulunmaları da, ortaya zirâî münâsebetler rejimi olarak yeni şekiller çıkarmış oldu.

Garbî Avrupa'daki "feodal" rejimlerin klasik devirlerdeki zirâî bünyelerine ve bunların arta-kalmış şekillerine âit vermiş olduğumuz izâhât, sipâhî timarının zirâî ve içtimâî bünye husûsiyetleri hakkında bâzı teşhislerde bulunulmasını kolaylaştırmış olacaktır zannederiz.

Gerçekten, böyle bir "örnek" ile karşılaştırdığı takdirde, timarı içinde, sipâhinin bir kısım topraklarını kendi nam ve hesabına işleten ve bu maksatla idâresi altında bulunan köylülerin iş-gücünü angarya mükellefiyetleri ile kullanmak mecbûriyetinde olan büyük bir çiftlik sâhibi durumunda olmadığı anlaşılmaktadır. Dikkate gâyan olan, XV. ve XVI. asırlara âit tahrir defterleri ile bâzı timar beratlarında sipâhiye devredilmiş olan gelir kaynakları arasında "hassa çiftlik", "hassa bağ", "hassa çayır", "hassa değirmen" veya "hassa meyve ağaçları"nın kaydedilmiş olması, bahis mevzûu timarların daha eski devirlerdeki zirâî bünye ve teşkilât busûsiyetlerinin arta-kalmış şekillerini bize nakletmekte, iktisâdî ve içtimâî şartların müsaîit bulunduğu zamanlarda klasik şekilleriyle *senyör mâlikânelerinin zirâî bünyelerine mahsus zirâî düzenlerin Türkiye'deki timarlarda da vaktiyle mevcut olmuş bulunduğunu göstermektedir.*

Defterlerde "kılıç yeri", "beylik çiftlik" veya "çayır" v.s. gibi tâbirlerle de kaydedilen ve reâyâyâ mahsus zirâat arâzisinden itina ile ayırdedilmekte olan bu toprakların bu kukî statüsü kanunnâmelerde şu şekilde belirtilmektedir.

Umûmiyetle bir çift öküzle işletilebilir büyüklükte olan "hassa çiftliklerinden" bir timarda bir kaç tane bulunabilir ve bu çiftliklerden her birinin sipâhiye senede te'min edeceği menfaat, timar beratlarında zoo akçe olarak besab edilmektedir. Sipâhi ve âilesi ferdlerinin toprak işleriyle alâkalarını sürdürebilmek ve bâzı ihtiyaçları mahallinde te'min etmek maksadiyle kullanılmak üzere timarlara terkedilmiş olan bu beylik çiftlikleri, zamanımızda, me'mûriyet makamlarına bağlı ve o mevkiin işgal edildiği müddetçe faydalanılabilen lojman ve diğer vâsıtalarla benzetmek mümkündür. Sipâhi tarafından doğrudan-doğruya işletilmesine lüzum bittedilmeyen "hassa çiftlikler" in başkasına ortaklıkla işlettilmesi ve hattâ bir "tapu bedeli" alınarak köylülere devri mümkün ise de, bu gibi anlaşmalar ancak sipâhinin me'mûriyet zamanı için mer'iyette kalmaktadır. Nitekim, böyle bir durum yaratmış olan sipâhinin ölümü veya azli hâlinde yerine gelecek diğer sipâhi tarafından bu anlaşmalar hükümsüz addolunarak reâyânın tasarrufuna geçmiş olan eski "hassa çiftlik" arâzisi geri alınabilirdi. Yalnız busûsî şahıslar tarafından bağ hâline sokulmuş olan "beylik çiftlik" arâzisindeki bağ çubukları sökdürülemez ise de, sipâhi böyle bir bağın mabsûlünün dörtte birine ortaklık iddia edebilirdi.

Aynı şekilde, sipâhi için de, timarı dâhilindeki reâyâyâ mahsus arâziden bir kısmını ele geçirerek veya boş yerlerden toprak açarak "hassa çiftliği" ni büyütme mümkün değildi. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde "süvâri, çiftliğinden ziyâde yer tutmaya, ra'yyet yerin ra'yyete vere" denilmektedir (*Kanunlar*, 390/16). Sâhibi ölen veya yurdunu terkedip başka bir diyara göçtüğü için "mablûl" kalmış olan reâyâ topraklarını timar erinin ele geçirip, "hassa yerler gibi kendi çiftin sürer veya ortağı verir" olması ve kendi kendinden tasarruf etmesiyle bu toprakların hukukî durumu değışmiş olmazdı. Bu sebeple, eldeki toprak miktarına göre tevzi edilecek vergilerin ödenmesine bu çeşit reâyâ topraklarını elinde tutan sipâhi de iştirak etmek mecbûriyetinde kalırdı. Kanunnâmenin kullandığı bir ifade ile "sipâhi olan ol yer için avârız belâsın yohsulla bile geçmek gerekirdi".

"Hassa çayır"lara âit bükümler ise daha şumûlû ve alâka çekicidir: askerî maksatlarla at yetiştirmek için büyük bir ehemmiyet arz eden çayırların umûmiyetle bir devlet malı telâkki edilmesi ve timar sâbiplerine basredilmesi lüzumlu görülmüş olacaktı ki, "ra'yyete çayır yoktur" tâbiri ortaya çıkmıştır. Ehemmiyeti büyük olan bu formülü nasıl anlamak lâzım geldiğini izab etmek isteyen bâzı kanunnâme maddelerine göre, zirâat edilmekten ise, çayır olarak terkedilmeleri daha faydalı görülen, su basan, yetiştirilmek için ayrıca zahmet ve hizmete muhtaç olmayan tabii çayırların "tapusu ve verâseti ve hîbesi câiz olmayıp bâsseten sipâhi tasarrufunda" bulunması lâzımdır.

Halbuki, arklar kazılarak sulanan ve sun'î olarak yetiştirilmiş olan çayırların öğürleri alınmak üzere, sâhiplerinin tasarrufunda bırakılması icab ederdi (*Kanunlar*, 254/14). Diğer ifadelerde, "ekilmeyen, sökülmeven ve ra'yyet otağı olmayan çayırıklar beylikdir". Aynı şekilde daha geniş bir tefsir ile çayıra ihtiyacı olan bir sipâhi, mîraçlarının geçimlerini te'min edecek tarlalara sâhip bulunan bir şahsın ölümünden sonra çayırını zaptedebilir, ölenin oğlu veya kardeşi, diğer topraklarda olduğu gibi, benzeri çayırar üzerinde bir hak iddia edemezdi (*Kanunnâme*, Âşir Efendi kütüp., nr. 1004, var. 13, 25).

Bu bükümleri ihtivâ eden kanunnâmeye sonradan der-kenar şeklinde ilâve edilmiş olan bir kayıtta "bâliya bu kanun ile amel olunmaz, müteveffânın oğlu var ise tapusuz oğluna intikal eder" denildiğine göre, zamanla sipâhi için türlü vesilelerle reâyânın elindeki

çayırara el-koyma hakkının azaltılmış olması lâzım gelir.

Hudut boylarında ve bâzı ehemmiyetli askerî bölgelerde büyük "hassa çayırarın" ve bağların mevcûdiyeti ise, bu çayırarın otunun biçilmesi veya bağların işlenmesi v.s. gibi mes'eleleri ortaya koymakta ve dolayısıyla bu bölgelere âit kanunnâmelerde, reâyâ için senenin mahdud bâzı günlerinde bu işlerde çalışmak mecbûriyetinin kabûl edildiği görülmektedir.

Demek oluyor ki, küçük bir zirâî işletme teşkil edecek tarzda köylüye dağıtılmış olan reâyâ çiftlikleri yanında timar sâhiplerinin doğrudan-doğruya kendi nâm ve hesaplarına zirâat işleriyle meşgul olmalarına imkân verecek beylik çiftlik ve çayırarın mevcûdiyeti ve benzeri toprakların timar dâhilinde işgal ettikleri nisbetin büyüklüğü, köylülerin angarya çalışmalarını zarûrî kılacak faktörlerden birisidir. Halbuki, Osmanlı imparatorluğunda XVI. asırdan çok evvel yuku bulunmuş olan iktisâdî inkişâflar, daha fazla nüfusun toprak üzerinde yerleştirilmesi zarûreti ile kuvvetle merkezîyetçi devlet idâresini mümkün kılan tarihî ve siyâsî şartlar, beylerin elinde doğrudan-doğruya kendi vâsıtaları veya kendilerine tâbi köylülerin angarya hizmetleri ile işletilecek büyük zirâî işletmelerin muhafazasını lüzumsuz ve elverişsiz bir hâle sokmuştur. Bu sebeple, hassa çiftlikler çok küçülmüş olarak ancak bâzı bölgelerin timarlarında ve hakîki faaliyet ve gayelerini kaybetmiş bir şekilde kalabilmiştir. Muhtemel olarak devletin hudutlarının genişlemesi ve harplerin çok uzaklarda cereyan etmesi neticesi, sefere gidiş-geliş müddetleri içinde zirâatle uğraşmaya vakit bulunamaması bu busûsa te'sir etmiş olduğu gibi, yeni silâhların ve taktiğin harpleri sipâhi için her bakımdan tüketici bir hâle sokması ile bulundukları yerde yerleşip zirâatle meşgul olmağa niyeti olmayan yeni tip bir takım timar sâhiplerinin zuhuru da bu bususta büyük bir rol oynamıştır.

Her ne sebeple olursa olsun, Osmanlı imparatorluğundaki timarların içinde beylere âit büyük busûsî çiftliklerin bulunmayışı ve "mülk topraklar" üzerinde bile bâkim zirâî işletme tipinin müstakil küçük çiftçi işletmesi hâlinde olması, bu devrin toprak münâsebetlerine ve içtimâî düzene bâkim bir vâkıâ teşkil etmiş ve reâyânın sipâhiplerine karşı borçlu bulunduğu şahsî hizmetler, ücretsiz olarak yiyecek te'mini ve angarya çalışması gibi derebeylik artığı külfetlerin asgarî bir şekle sokulması esas olarak kabûl edilebilmiştir.

Nitekim, Osmanlı imparatorluğundan evvel Anadolu beyliklerinde, Balkanlarda ve orta Avrupa bölgelerinde kuvvetli bir merkezî devlet idâresinin yokluğu yüzünden toprak münâsebetleri nizâmı soysuzlaşmıştı. Vergilerden bir çoğunun ayniyat veya hizmet şeklinde ödenmesi, „kolluk“, „ırgadiye“, „salgun“ ve sair angarya şekilleriyle muhtelif vesilelerle beylere verilmesi gereken hediyeler, beyleri maiyetleri ile beraber barındırmak ve beslemek gibi mecbûriyetler fazlasıyla mevcut olup, bütün bu mahallî örf ve âdetlerin bölgeden bölgeye geçecek kadar çeşitlilik arzemesi de dikkati çekiyordu. Yeni ve kuvvetli bir imparatorluk kurulmasıyla eskiden mevcut olan bu geri toprak münâsebetleri ortadan kalkma yolunda gelişmiş, mâna ve mâhiyetini değiştirmiştir. Meselâ, imparatorluk kanunnâmelerinde köylü için ögrünü ancak en yakın pazara kadar götürmek ve köyde sipâhi için bir anbar yapmaktan başka şahsî bir hizmet kabûl edilmemektedir. Eski kanunnâmeler ile, onlar üzerinde bilâhare yapılmış olan tâdilât kayıtlarından anlaşıldığına göre, Osmanlı imparatorluğu, fethettiği memleketlerde koyu bir derebeyliğin izlerini taşıyan örf ve âdetler bulunmuş, kendisine mahsus bir nizam kurabilmek için, onlarla mücadele etmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Bu mücadelenin her yerde ve her zaman başarılı olduğu iddia edilemez. Vidin, Niğbolu, Semendire (*Kanunlar*, 270/19—20, 325/9) gibi bir zamanlar askerî berekât sâhası olan hudut bölgelerinde ve daha sonra Macaristan'da yeni zaptedilen sancaklarda, o bölgelerin örf ve âdetleri arasında ötedenberi mevcut olan ve timar sâhipleri lehine bâzı kolaylıklar te'sisi düşünülen bölgelerde (*Kanunlar*, 305/9, 317/13) Osmanlı kanunlarına yabancı bâzı angaryalarla (kulluklarla) ot, arpa, saman ve odun salgunları, poğaç, koyun ve tavuk ikramları v.s. gibi örfî tekâlif uzunca bir müddet mübâfaza edilmiş veya yenilerinin zuhuru önlenememiştir. Şark ve cenûbî şarkî Anadolu sancaklarıyla, merkezden uzak diğer bâzı diyarlarda da imparatorluk nizâmına aykırı türlü feodal örf ve âdetler yaşamak fırsatını bulmuştur.

Bizzat reâyânın her türlü mürâkâbeden uzak dağ başlarında devleti temsil ederek türlü hâkimiyet hak ve imtiyazlarını kullanan, silâhlı bir barp adamı olan sipâhilerine karşı, mahallî örf ve âdetlerin kabûl edebileceği şekilleriyle her türlü hizmet ve ikrâma itirazsız katlanabileceği, sipâhilerin de halk nazârında bâiz oldukları bu itibarı sonuna kadar istismar edecekleri de şüphesizdir.

Bizzat devlet merkezinin bâzı buhranlı devirlerde ve harp sâhası olan bölgelerde kendine has esasları bir tarafa bırakarak, sipâhilerin içine düşmüş bulundukları itibarsızlık hâlinin tehlikelerine karşı onları destekleyecek emirler vermek mecbûriyetini duydukları da görülmüştür. Meselâ, kânun I. 1058 (1648)'de Anadolu beyler-beyi ve kadılarına gönderilmiş olan bir fermanla (H. İnalçık, *Adaletnâmeler, Belgeler derg.*, s. 135) reâyânın kendi sipâhilerine karşı saygılı olmaları lâzım gelirken, beylerinin emirlerine karşı gelip, onları misafirlige hile kabûl etmek istememelerinin, cezâlandırılması gereken bir kabahat olduğunu ilân ile ev ve anbar inşâsında, kendi hesâplarına yapacakları zirâat işlerinde onlara yardımcı olmalarını, şahıslarına ve atlarına yemek ve yem te'mininde ve emredecekleri diğer hususlarda, hizmette kusur etmemelerini, bu hususlarda hiç bir tahdide lüzum görmeden istemekte ve ayrıca, sipâhilerin halk arasında namaz kılmayanları ve uygunsuz halleri olanları cezâlandırmak husûsunda inzibâtî hak ve vazifeleri olduğu belirtilmektedir. Emsâline başka yerde rastlanmayan benzeri hükümler, eğer bahis mevzûu ferman hakikaten gönderilmiş ise, imparatorluğun timar sâhipleri için tanıdığı hak ve selâhiyetlerin öteden-beri muhâfaza edilmek istenilen hudutlarının bâzı hallerde tamamiyle kaldırılmış olması mânâsını taşımaktadır.

Bozok (Yozgat) livâsına mahsus eski bir kanundan alınmış bulunan aşağıdaki fıkralar da, reâyâ ile timar sâhipleri arasındaki münâsebetlerin bâzı safhalarını aksettirmek bakımından dikkati çekicidir:

„Kulluğa buyurulmuş olan sipâbiye ra'yyet el kaldırmaya, eğer kaldırırsa on altın alına.“

„Sipâhi, kolayına gezerken ra'yyetini incitir ise, ra'yyet ol sipâbiyi döğerse cürüm alınmaya“ (*Kanunlar*, 127/32, 37).

„Eğer sipâhi buyruk olmadan ulak isterse, ya davar boğazlatsa, anı dövşeler suçlu olma-ya“ (*Kanunlar*, 128/41).

Toprağa bağıllık prensibi ve diğer mükellefiyetler. Timar sâhibinin kendi reâyânının defterlerde üzerlerine kayıtlı toprakları işlemekten vazgeçip (çiftini bozup) timarı terk ve başka işlerle meşgul olmak iste-yişi hâlinde, onları zorla tarlasının başına getirebilmesi veya *çift bozan resmi* nâmı altında bir tazminat ödemeye mecbur etmesi; umûmiyetle, klasik şekliyle feodal düzende „serî“ (toprak kölesi) vaziyetindeki köylülerin „toprağa bağıllık“ prensibini hatırlatan geri bir içtimâî düzen kalıntısı olarak mütâlea edile-

bilir (İsmail Hüsrev Tökin *Türkiye köy iktisadiyatı*, Ankara, 1934).

Halbuki, yakından tetkik edildiği zaman görülecektir ki, timar sâhiplerinin benzeri sıfat ve selâhiyetleri, feodal düzende olduğu gibi, şahsî ve husûsî bir tabiiyetin ve sâhiplerinin toprağa yerleştirilmiş köleler ve bu kölelerin emeği üzerindeki tasarrufunun bir neticesi değil, belki teşkilâtî bir devlet nizâmına mahsus bir amme hukuku müessesesidir. Nitekim, benzeri bir sistemi, Roma imparatorluğunun son zamanlarında, o zamana kadar yer ve meslek değiştirmekte hür olan köylülerin iktisadî ve mâlî buhranı önlemek maksadıyla yayınlanmış imparator emir-nâmeleriyle toprağa bağlanması neticesinde zubur eden „colonat“ rejiminin meydana çıkmasıyla de görmektediriz. Gerçekten, Osmanlı imparatorluğunda da, elindeki timar beratı ile herhangi bir köyden isimleri belirli şahısların ögrünün, çift akçesinin, bağ ve bostan ve diğer resimlerinin v.s. tahsili hakkı müfredâtı ile kendisine tahsis edilmiş bulunan ve bunlara mukabil, bütün masrafları kendisine âit olmak üzere silâhlı ve adam'ariyle seferlere katılma gibi ağır mâlî bir yük altına girmiş olan sipâhinin, o köy bakiından bir kısmının kendi keyf ve arzularına göre istihşâl taâliyetlerini azaltmasına, çiftliği bırakıp başka bir işle meşgul olmak için köyünü terk etmesine mâni olabilece imkânına sâhip bu lunması lâzım geliyordu.

Bu sûretle, timar rejimine dayanan bir devlet mâliyesi, vergi mükellefi ra'yyeti, bulunduğu yere ve mesleğe bağlamak prensibini kabûle mecbûriyet hissetmişti. Reâyânın 30—40 senede bir yapılmakta olan vergi ve arâzi tahrirleri esnâsında, kendi üzerlerine kaydedilmiş olan toprakların işlenmesinden mes'ûl olması lâzımdı. Gerçekten, timar beratlarında gördüğümüz kayıtlara göre, timar sâhibine terkedilmiş olan vergi gelirleri, herhangi bir bölgenin hütûnüyle ve götürü olarak, herhangi bir hukuk ve rûsûmu olmayıp, sipâhinin beratındaki akçe yekûnunu tutturabilmek için, iyice hesaplanıp nevi ve miktarı belirtilmiş olan bir gelirdir ve bu itibarla mevcut farzedilmiş olan hâsılat rakamlarının herhangi bir kısmında meydana gelecek bir noksanlık, sipâhinin gelirinde bir azalma teşkil edecektir. Aynı maksatla, sipâhilerin birbirinden reâyâ kandırıp kendi timarlarına celpleri yasaklanmıştı. Timarına yabancı bir ra'yyet gelmiş olan sipâhinin, yabancının durumunu tahkik ile bir başka sipâhinin defterinde yazılı olduğu anlaşıldığı takdirde, ra'yyetin sâhibine haber gönderip kaçak köylüyü aldırması

lâzımdı. Aksi takdirde timarının elinden alınmasını icab ettiren bir kabahat işlemiş oluyordu.

„Çift bozan resmi“ yahut „leventlik akçesi“ nâmı altında tanınan ve XIX. asır başlarına kadar devam ettiği anlaşılan bu mükellefiyetin, çiftini bozup terkeden ra'yyetin timar sâhibine ödemesi lâzım gelen âşar vergisi ve diğer resimlerin bir tazminî mânâsını taşıdığı aşîkârdır. Eski kanunnâme maddelerine göre, elinde bir „çiftlik“ yeri olan reâyânın her sene „Bursa muddı“ ile dört „mud“ ekin ekmesi lâzım gelir. Hiç ekmediği yıl için süvârisine „bedel-i öşür“ 50 akçe öder. İki mud ekmiş olur ise, tazminatın miktarı 25 akçeye düşerdi. Bu rakamlara, ayrıca 22 akçelik bir çift resminin de ilâve edilmesi lâzım geliyordu. Dört mud tohum ekildikten sonra reâyâ serbesttir, istediği işle meşgul olabildi. Elinde hiç toprağı bulunmayanlar için veyahter terkettileri topraklar boş bırakılmayıp başkası tarafından işlenerek öşür ve resmi oda edildiği takdirde, çift bozan tazminatı bahis mevzûu edilemez, yalnız „çift resmi“ ve benzeri vergileri ödeme mükellefiyeti devam ederdi (*Kanunnâme*, Koyunoğlu Müz., var. 48).

Diğer bâzı kanunnâme maddelerine göre de, elinde kâfi miktarda toprağı olduğu balde, bu toprağı terkedip başka bir sipâhinin timarında çalışan veya arabacılık, gemicilik, balıkçılık, ırgatlık, ticâret v.s. gibi bir geçim yolu seçmiş bulunan reâyâyı, timar sâhibi, mahkeme kararıyla „göçürüp“ işinin başına dönmeye mecbur edebilir, fakat, bu bususta ayrılış tarihinden itibaren on senenin geçmemiş olması lâzım gelirdi. On seneden sonraki devreler içinde çift bozan reâyâyı „göçürüp“ getirmek memnû“ olup, bu gibiler yalnız çift bozan tazminatı ödemeye mecbur edilebilir veya „ra'yyet sâhibi“ sipâhi, ra'yyetini göç ettiği memlekette işlemekte olduğu toprakların mahsûlünden kendisi için de ikinci bir öşür ödemeyi isteyebilirdi (*Kanunlar*, 65/13, 234/14, 275/16). Çift bozan resminin miktarı, zamanla bububut fiyatlarında vukuâ gelen yükselişlere müvâzi olarak veya ihtiyâca göre değişmiş, *Fâtih kanunnâmesi*'nde 50 akçe iken XVI. asrın sonlarına doğru bâzı yerlerde 300 akçe olmuştur.

Çift bozan resminin bir husûsiyeti de, sey-yid, sipâhi-zâde, berat sâhibi, yağı ve yörük v.b. gibi askerî sınıf mensuplarıyla şehir sâkinlerinin bu mükellefiyete tâbi tutulmamalarıdır. Bu zümreler zirâatle meşgul oldukları yerlerde toprağın öşür ve resmini verirler, fakat istedikleri zaman çiftliklerini bozup zirâatle uğraşmaktan vaz geçebilirlerdi. Aynı şekilde,

hastalıktan, yoksulluktan veya ihtiyarlardan dolayı âciz kalıp çiftini bozanlardan çift resmi ve çift bozan tazminatı istenemezdi. Nitekim, ciddî bir mâni bulunmadığı hallerde üst-üste üç yıl ekilmeyen topraklara timar sâhibinin el-koyup tapu ile başkalarına vermek hakkını hâiz bulunması da, sipâhinin beratında yazılı gelir miktarının azalmamasında faydalı olmaktadır.

Timar sâbiplerinin beratlarında kendileri için gelir kaynağı olarak kaydedilmiş olan vergileri tamam olarak tahsil edebilmeleri için, çift bozan tazminatı hükümlerine benzer selâhiyetlerini bâzı hallerde değirmen ve koyun sâhipleri ve pirinç zirâati sâbaları için de kullanmakta olmaları dikkati çekmektedir. Meselâ, vergisi defterde sipâhiye bir gelir kaynağı olarak kaydedilmiş olan bir değirmenin sâhibi, harah olan değirmenini terketmek istese, „değirmen hakkı“nı sipâhiye ödemeğe devama mecbur edilebilmektedir. Sâhibinin işletmeye devama niyet ve kudreti bulunmayan değirmen, kadı mârifetiyle tâmir ve işletme yükünü üzerine alacak birine sattırılırdı (*Kanunnâmê*, Paris, Bibl. Nat., nr. 35, s. 7).

Sipâhinin defterinde isimleri yazılı bulunan koyun sâhipleri de ciddî bir sebep bulunmadan koyunlarını elden çıkarıp sipâhiyi bu haklarından mahrum bırakamazlar. Kudretleri yetmekte ise, kendilerine yeniden koyun aldırılıp resimlerini ödemekte devama mecbur edilebilirlerdi.

Timar sâhibinin benzeri hak ve selâhiyetleri, çeltük ekicileri hakkında tatbik edilen kanun maddeleri ile de meydana çıkmaktadır: timar sâhibine „çeltük bâsılı“ kaydedilmiş olan yerlerin yoncalık veya bağ ve bahçe bâline sokulmuş bulunması, çeltük ayunun başka bir işe alınması hâlinde, bu işlerle ötedenberi meşgul olmuş bulunanları toplayıp harab olan sulama kanallarını tâmir ve çeltük sâhalarını yeniden zirâate açtırmak gibi işleri „cebir ile teklif ve tahmil idüp olgelen üzere zirâat“ ettirmek kanundur. Lâkin, ötedenberi çeltük zirâat olunmayan yerlerde çeltük zirâati yaptırmak veya defterde yazılandan fazla tohum ektirmeğe kalkmak câiz değildir.

Timar sâhiplerinin reâyâdan topladıkları vergiler arasında „feodal“ bir düzenin karakteristik alâmet veya kalıntılarından biri olarak tefsir edilebilecek olan diğer bir vergi de, sipâhinin, timarına mensup kadınların evlenmeleri vesilesiyle „arûs“ (gelin) veya „gerdek resmi“ adı altında tahsil etmeğe hak sâhibi oldukları resimlerdir (İ. Hüsrev Tökü, *agn. esp.*).

Bilindiği gibi, Orta-çağ'da garbi Avrupa memleketlerinde toprak kölesi (serf) statüsündeki köylüler mükellefiyetlerine devamlı olarak tâbi bir halde mâlikânenin demirbaş iş-gücü şeklinde muhafaza edilebilmek için, başka bir senyörün serfleriyle veya bür insanlarla evlenmekten men'edilirlerdi. Daha doğrusu evlenmeleri murâkabe edilir ve ekseriyâ muayyen bir para veya bir tazminat mukabili, elde edilen husûsî bir müsâadeye tâbi bulundurulurdu. Aksi takdirde, doğacak çocukların, kadının „sâhibi“ senyör için kaybedilmiş olması veya bür insanlar arasına karışması tehlikesi mevcut idi. Gerçekten, feodal düzende senyörler, yalnız toprağın değil, aynı zamanda serfia de hakiki sâhibi durumunda bulunuyorlardı; bu itibarla yer ve yurt değiştirme, çalışıp çalışmama mevzûlarında olduğu gibi, serflerin istediği ile serbestçe evlenme hürriyetlerini de tahdid eden kayıtlar koyarak, doğacak çocukların âdiyeti mes'alesini kendi yararlarına tâyin etmek istemekte idiler. Halbuki, Osmanlı imparatorluğunda timar sâbipleri çok defa karşımıza „sâhib-i ra'yyet“ ve „sâhib-i arz“ tâbirleri ile çıkmakla beraber, „toprak ve reâyâ pâdişâhındır“ ve sipâbi reâyâ üzerindeki baklarını ancak bir devlet me'mûru sıfatıyla ve devlet nâmına kullanmaktadır. Bu itibarla ra'yyetlerinden bir kadınla evlenmek isteyenlerden timar sâhibinin aldığı gerdek resmini, feodal düzende mâlikâne dışından bir kadın alabilmek için o kadının sâhibi senyöre ödenen bir tazminâta benzetmek doğru değildir. Gerçekten, Osmanlı imparatorluğunda evlenmek isteyen alacağı kadının „sâhibi“ olan sipâhiye gerdek resmi ödemeğe mecbur tutulması için, onun başka bir timar sâhibinin ra'yyeti olması gibi bir şart mevcut değildir. Bu sebeple, ilk doğuş şartları ne olursa olsun, bahis mevzûu resimleri, düğün-dernek gibi masraflı ve mutlu bir hâdisе vesilesiyle devlete yahut devletin mümessili olan timar sâhibine bir gelir sağlamak gayesiyle sürdürülen bir vergi şekli addetmek mümkündür.

Osmanlı kanunnâmelerinin gerdek resmi ile alakalı belli-başlı hükümleri şunlardır:

Gerdek resminin miktarı, evlenecek olan kız veya dul kadın olmasına ve kızın baba (ata) sınıfı servetine göre değişmektedir. Meselâ, âilesi zengin bir bâkireden 60 akçe alındığı halde duldan veya boşanmış (*seyyîbe*) tan 30 akçe alınır. Orta-hallî bir kızın gerdek değeri 30—40, fakirin 10—20 olurdu. Hristiyan kız ve kadınlarının gerdek resmi, müslümanlarınkiin yarısı idi. Bâkire kızın arûsiyesi, herne yerden göçerse göçsün

güvey tarafından o kızın ebeveyni hangi sipâhinin ra'yyeti ise, ona verilir. Buna mukabil „seyyîbe avrat“, hangi timarın toprağında ikamet etmekte ise, gerdek resmini o yerin toprak ağası alır (*Kanunlar*, 282/23, 393/6, 12).

Alınan resmin miktarı, asırlara ve bölgenin örf ve âdetlerinin husûsiyetlerine göre değişmektedir. Bâzı yerlerde eski örf ve âdetlerin kalıntıları hâlinde bir müddet muhafaza edilmiş olan hükümler, daha sonra Osmanlı kanunlarına yedirilmiş olmak için değiştirilmektedir. Meselâ, Bozok (Yozgat) kanûnunda: „bir ra'yyetin bâkire kızını kendi boyundan bir kimseye verilir ise... resm-i arûs kaydolunan sipâhiye 100 akçe vere ve eğer ahar boy halkına veriliyor olsa, vakt-i nikâhta sipâhiye 200 akçe vere“ denilmektedir (*Kanunlar*, 129/49). Buradaki resmin miktarı, devri için çok yüksek olduğu gibi, kızın dışarıya çıkması (ayrı bir boya gitmesi) hâlinde, gelin resminin hârice bir „ağırılık“ mukabil kız satılması mâhiyetini alarak, iki misli oluşu da Osmanlı kanunlarının bu husustaki esas prensiplerine uygun görülmemiş ve bu bölgenin 966 (1559) tarihlerine doğru yeniden tahriri esnâsında bu madde, kız „lâlettâyin her kim verilse, bâkireden 60 ve seyyîbeden 30 akçe alınmak ferman“ olunarak tâdil edilmiştir.

Bir timarda oturan piyâde, müselleme, eşkinî, yamak, tatar ve canbaz v.b. gibi husûsî bir teşkilâta tâbi askerî zümrelerde gerdek resimleri bu teşkilâtın kendi reisleri (subaşıları) tarafından alınmaktadır. Aynı şekilde, çakırcı, şâhinci v.b. gibi saray için avcı kuşları yetiştirmeğe mahsus zümrelerin kızlarının „resm-i arûsâne“si de sipâhinin değildir. Bu, teşkilâtın reisi olan çakırcı-başının adamları tarafından mîrî için toplanır. Yalnız her iki halde de bulundukları toprakların timar sâhibi 6 akçe „toprak hakkı“ alabilir.

Sipâhilerin kızları evlenince resm-i arûsânelerini sancak-beyleri, hisar-eri kızlarınınkini dizdârları alır; sancak-beylerinin kızlarının resm-i arûsânelerini beyler-beyleri alır ve beyler-beylerinin kızlarınınkini ise, pâdişah nâmına bazineye toplanır. Büyük sultan vakıflarının sipâhi timarında oturan reâyâsının kızları evlenirse, gelin resmini, toprağın sâhibi sipâhi değil, reâyânın sâhibi olan vakıf mütevellisi alır.

Gerdek resmiyle ilgili diğer bâzı maddeler de şunlardır: nikâh muâmelesinin akid ve tescilli esnâsında kadılar tarafından alınmakta olan „resm-i nikâh“ gerdek resminden ayrıdır. Toprağa yerleştirilmiş eşirlerle kurulmuş olan

„ortakçı-kul“ köylerinden hârice câriye satışına benzeyen bir „ağırılık“ alarak verilen evlenme müsâadesi de, ortakçı kullarının evlenirken verdikleri „resm-i arûs“dan ayrıdır (Ö. Barkan, *Türkiye'de „servaj“ var mı idi? Belle-ten*, Ankara, 1956, XX, 237—246).

„Bir kimse câriyesini kölesine nikâh etse, resm-i nikâb ve resm-i gerdek alınmaz“ ve bir kimse câriyesini bir azatlı kimseye nikâh etse, hür olan kadın resimlerinin yarısı kadar resm-i arûs alınır. Boşanmış karısını tekrar nikâh edenden resm-i nikâh alınsa da resm-i gerdek alınmak kanûna muhâlifdir.

Timarlarda idâri ve mâlî muhtariyetin dereceleri. Timar sâhiplerinin kendilerine tahsis edilmiş olan arâzi ve reâyâyâ âit şer'î veya örfî bir takım hak ve resimleri kendi nam ve besaplarına toplayıp onların gelirleri ile bir takım vazifelerin ifâsını te'min ettiklerini biliyoruz. Bununla beraber, sipâhi timarlarını mâlî bakımdan hârice karşı tamamiyle kapalı ve müstakil bir bütün, bir muâfiyet (immunité) sâhası olarak kabûl etmek de mümkün değildir. Çünkü, vergilerin toplanma şekli ile âdiyeti busuları sıkı bir şekilde merkezîyetçi bir devlet teşkilâtı tarafından murâkabe edilmekte ve sipâhi timarına, muhtelif hak ve vazifeler dolayısıyla, bir çok devlet me'murları girip çıkmaktadır:

Evvla devlet, nereden olursa olsun, umûmiyetle koyun resmi, cizye v.s. gibi bâzı vergilerin tahsilâtı işini kendi uhdesinde alıkoymuş bulunduğundan, sipâhi timarları her zaman bu vergilerin tahsilatçıları için açıktır.

Diğer taraftan, devletin bütün memleket üzerindeki kayıtsız-gartsız hükümlerlik haklarının bir nişânesi olarak, büyük bir selâhiyeti daha vardı ki, o da harp zamanları gibi fevkalâde hallerde bütün teb'asından her türlü hizmet ve yardımı istemek hakkına sâhip bulunması idi. Bu hak ve selâhiyetleri, bir bakımdan derebeylik devirlerinde Avrupa'da kırılların kendilerine tâbi senyörlerin mâlikâneleri halkından belirli hallerde yardım toplamak selâhiyetine benzetmek mümkündür.

Bu sûretle, her türlü dirlik tahsisâtı şeklinde kendi nam ve besaplarına tahsilâtı muhtelif hizmet ve vazife sâbiplerine terkedilmiş olan vergiler dışında, münbasıran devlet elinde kalan bir selâhiyet teşkil ettiği için, ancak, divanın teklif ve kararı ve pâdişahın emriyle toplanabilen tekâlif ve salgunlara, umûmi olarak „avârız-ı divâniye“ denilmekte idi (bk. mad. AVÂRIZ). Bu devre âit vesikâlarda bu nam altında kaydedilmiş olan örfî tekâlifin de türlü şekilleri vardı: askerî geçeceği yollar boyunca teşhis edilmiş menzîl teşkilâtına

evsaf ve miktarı belirtilmiş zâhireyi götürüp satmak (sür-sat), ordunun ihtiyacı olan harp malzemesini, arpa ve samanı te'min ile istenilen yerlere nakletmek, icâbında araba, hayvan ve amele bulmak, kürekçi, azeb ve sair nam-lar altında donanmaya lüzumlu yardımcı sınıfları te'min etmek, hisar yapmak ve rihâ-yet *avdırız akçesi* yahut *avdırız bedeli* akçe nâmı altında muayyen bir miktar para ile se-ferin veya devletin idâre masraflarına iştirâk etmek, bahsi geçen örfi tekâlifin başlıcalarındandır.

Serbest olan ve olmayan Timar-lar. Timarların, türlü bakımlardan ehemmi-yet arzeden, idâri ve mâlî muhtariyeti mes-ûlesini daha yakından tetkik etmiş olmak için onları „serbest“ olan ve olmayan timar-lar şeklinde iki ayrı bölümde tetkik etmek lâzım gelir.

Pâdişah başları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beyler-beyi, sancak-beyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, sü-başılar ve dizdarlar v.b. gibi yük-sek rütbeli idâre âmirleri ile diğer me'mur ve askerlerin has ve zeâmetleri, idâri ve mâlî bakımdan bâzı imtiyazlara sâhip „serbest“ timarlar olarak muâmele görmektedir.

Benzeri timarlarda, umûmiyetle *rûsûm-ı serbestiye* denilen ve bâzı kısımları da *niyâbet* ve *bâd-i hava* isimleri altında kaydedilmiş olan vergiler, tam ve müstakil olarak dirlik sâhibine âit bulunmaktadırlar. Halbuki, timarların büyük bir ekseriyeti, benzeri vergilerin tahsil hakkını tamamen hâiz bulunmadıkları veya tâbi bulundukları serbest timar sâhipleri ile paylaşmak zorunda bırakıldıkları için, „serbest olmayan“ timarlar addedilmektedirler. *Kanunlar, indeks*'de *rûsûm-ı serbestiye* ve *serbest tâbirleri*).

Bahis mevzuu „serbestlik“ rûsûmunun adedi bir hayli kabarık ise de, içlerinden bâzıları, değişik bölge ve zamanlarda ve husûsî durumların icab ettirdiği türlü tefsirlere göre, bütünüleriyle sâhiplerine âit bulunmaları do-layısıyla yalnız serbest timarların bir husûsiyeti olmak durumundan çıkarak, ayırt edil-meksizin bütün timar sâhiplerine tam ve müstakil olarak terkedilmişlerdir. Gelin (gerdek: resmini, tapu bedelini, koruculuk (deşt-banlık) baklarını, kaybedilmiş hayvanla-rın sâhiplerine teslimi sırasında alınan harçla-rı, koyun, „tütün“, otlak ve kışlak resimleri-ni bu haklar arasında zikredebiliriz. Bunlara mukabil, uzun zaman kısmen veya tam bir şekilde yalnız serbest timar sâhiplerinin bir imtiyâzı gibi kalabilmiş olan diğer bâzı ver-giler de vardır ki, ehemmiyetleri dolayısıyla,

bunların üzerinde biraz durmak icab etmek-tedir:

1) „Cürüm ve cinâyet“ yahut „cerîme“ veya „kanlık“ diye adlandırılmakta olan *para ce-zâları* bunlar arasında bulunmaktadır. *(Ka-nunlar, indeks*'de bu maddeler). Bilindiği gi-bi, Osmanlı cezâ kanunlarına göre suçlular, kabahatlerinin derecesine ve mâlî kudretlerine göre, bir para cezâsı ödemeğe mahkûm edil-mekte idiler. Meselâ, *Fâtih kanunnâmesi*'ne na-zaran (*Kanunlar*, s. 388 v.dd.), adam öldüren-den (eğer bakkında şer'i'atın *kıyas* hükmü ber-hangi bir sebeple tatbik edilmemişse), zengin clduğu takdirde 400, orta halli ise, 200 akçe „cerîme“ alınırdı. Fakirlerin cezâsı da 50—100 akçe arasında değişebiliyordu. Zinâ bâlinde yakalanan evli erkeklerden alınacak para cezâ-sı da, 40—400 akçe arasında değişmekte idi. At bırsızından (eğer eli kesilmez ise: 200, sı-gır „oğrulayandan“ 100 akçe alınırdı. Yoğurt ve ekmek gibi kıymet itibâriyle değersiz şey-leri çalan için ise, kadının vereceği sopa cezâ-sına göre, vurulacak ber değnek için bir ak-çe de „cerîme“ ödemek lâzım gelirdi.

Şer'i hükümler arasında bulunmadıkları hal-de türlü tefsir yollarıyla, mahallî örf ve âdet-lere ve idâri ihtiyaçlara göre alınmakta olan benzeri cürüm ve cinâyet resimleri, devlet ve bölgenin emniyet ve âsâiyisini korumakla va-zifeli *ehl-i örf* için çok zengin bir gelir kay-nağı olarak, büyük bir alâka ile tâkip ve tat-bik edilmekte idi.

Fakat, Osmanlı imparatorluğunun adlî dü-zeni icâbı, herhangi bir cezânın tatbiki için bütün suçların kadı mahkemeleri önünde usû-lü veçhile tesbit edilerek hükme bağlanmış bulunması lâzımdı. Ne kadar kudretli kişiler o'urlarsa olsunlar, timar sâhipleri, reâyânın hukuk ve cezâ dâvalarına bakmak ve onlara cezâ tâyin etmek yetkisine sâhip değildi. Hat-tâ, diğer askerî sınıf mensupları gibi, timar sâhiplerinin de kendi reâyâsı ile berâber aynı mahkemeler önünde, aynı kanunlara göre mu-hâkeme edilerek hüküm giymeleri icab edi-yordu (muhâkeme usûlleriyle cezâların tatbik şekli hakkında mevcut bâzı husûsî hükümler hukukun esâsına taalluk etmemekte idi). Bu bakımdan, mahkeme kararı olmaksızın, kim-senin hapis edilmesi, zincire vurulması, işken-ceye tâbi tutulması ve para cezâsı ödemesi câiz değildi.

Bunlara karşılık, serbest olan timarlarda suçluları tâkip, tevkif ve kadı mahkemesinin kararı alındıktan sonra cezâların tatbik selâ-biyeti ile birlikte, adı geçen para cezâlarının tamamını kendi besaplarına tahsil imtiyâzı da dirlik sâhiplerinin elinde idi. Halbuki, serbest

olmayan timarların sâhipleri, kendi toprakları üzerinde işlenmiş olan suçlardan alınacak para cezâlarını bağlı bulunduğu sancak-beylerinin veya sü-başılarının adamları ile yarı-yarıya pay-laşmak mecbûriyetinde idiler (*Kanunlar*, 235/6). Hattâ bâzı yerlerde ve devirlerde bu re-simlerin tamamı sancak-beyine âit bulunmak-ta idi (*Kanunlar*, 13/50, 28/2).

Bu sûretle, serbest olmayan timarların sâ-hipleri de kendi dirliklerinde işlenecek suçla-rın tâkibi ve cezâlandırılması işleriyle alâkalı bir hâle sokulmuş olmakla berâber, bu haklar daha ziyâde idâri ve inzibâtî bakımlardan daha büyük mes'ûliyetler taşıyan sancak-bey-lerinin veya sü-başılarının elinde bırakılmış ve bu sûretle, bu işlerin yalnız mahdud bir kı-sım büyük timar sâhiplerinin alâka ve mü-râkabesi altında bulunması münâsîp görülmüş-tür. Gerçekten, kadı önünde suçun tescilli ci-hetine gidilmeyip, bir miktar parası alınarak suçlunun salıverilmesi, serbest timar bölge-lerine sığınan mücrimlerin, kendilerinden ali-nacak para cezâlarına tama' edilerek tâkipçi-lere teslim edilmeyip himâye edilmesi v.s. gibi haller bu hususların ehemmiyet ve nezâketini göstermektedir.

Bu bakımdan, ölüm veya bir uzvun kesilme-si gibi ağır cezâların tatbiki selâbiyeti, za-manla tamamiyle cürümün işlendiği bölgenin sancak-beyinin eline bırakılmış ve haklarında verilen mahkeme kararları bu sûretle sancak-beylerinin alâkalı adamları tarafından yerine getirilmiştir; ayrıca bir para cezâsı istenemi-yeceği ve türlü vesilelerle para almak (*bedel-i sigâset*) temâyülünün önüne geçilmesi lüzumu, devamlı olarak çıkarılmış fermanlarda belir-tilmiştir. Ancak kabahatin şer'i veya örfi bir sebeple affedilmesi hâlinde, eskiden para cezâ-sı almak (cürümlenmek) hakkı, „ra'yyetin sâhibi“nin iken, bunun daha sonraları kaba-hatin işlendiği „arâzinin sâhibi“ için tanınma-ya bağlanması da dikkati çekmektedir. Benzeri bir kararsızlığın ve tahsîli bahis mevzuu ce-zâların yüksek gelir kıymeti, „ra'yyet bizim-dir, *sigâset*'i dahi biz ideriz“ yahut „feâd benim toprağında vâki olmuştur, *sigâset* be-nimdir“ şeklinde türlü anlaşılmazlıklara yol aç-mıştır.

Umûmiyetle idâri ve mâlî bir muhtariyetle ve bir devlet müessesesi hâlinde idâre edil-mekte olan sultan ve vezir vakıflarıyla, büyük devlet me'mûriyetlerine bağlı has ve zeâmetler şeklindeki dirliklerin daha geniş bir serbestlik ve selâhiyetle idâre edilmesin-de, şüphesiz ki, büyük kolaylıklar ve fayda-lar mevcuttur. Bu gibi timarların sâhiplerinin büyük idâre âmirleri olarak sık sık değiştiril-

diği ve bilhassa ölümlerinden sonra mevkî ve vazifeleri gibi dirliklerinin de oğullarına geçmediği göz-önünde tutulacak olursa, ben-zeri selâhiyet ve serbestliklerin merkezî dev-let otoritesi için rakip ve tehlikeli bir asâlet sınıfının teşekkülüne müsâit bulunmadığı an-laşılır.

2) Serbest timarlarda biri, tamamı timar sâ-hibine âit olan gelir kaynaklarından, diğeri ise de, kaçak köle ve câriyelerin yakalanması ve sâhipleri bulununcaya kadar muhâfazası hakları ile, sâhipleri bulununca da kendile-rinden müjde (muştuluk, müjdegâne) nâmı altında alınması âdet olan harçlardır. Şiddet-li cezâ tehditleri altında, kaçak kulu bulan kimsenin onu bu işlerle meşgul „yavacı“ ya teslim ederek ufak bir ücret (20 akçe gibi) alması âdeti. Bu sûretle kaçaklık durumu tesbit edilecek olan köleler, üç ay muhâfaza edildikten sonra sâhibi zuhur etmez ise, satıl-ırdı ve bu „satı“ bedeli serbest timar sâ-bibinin olurdu. Sâhibi bulunduğu takdirde, kaçak kulun muhâfaza edildiği müddet zar-fındaki nafakası ile kaçtığı yer „deve göçü ile“ bir günlük mesâfede ise, 30, iki günlük 60, üç ve daha ziyâde günlük yerden kaçmış ise, 90 akçe „müjde“ harcı alınırdı (kayb-olmuş hayvanlar için de benzeri usûller mev-cut idi).

3) Sancak-beylerinin serbest olmayan ti-marlarda dikkati çeken üçüncü bir müdâhele hakkı daha vardı ki, o da, bâzı bölgelerde, elinde bir çift öküzle işlenebilir büyüklükte bir toprağa sâhib olan ra'yyetten alınan „kulluk“ veya *çift resmi*'ni de reâyânın sâbi-bi timar beyi ile muhtelif nisbetlerde pay-laşmasıdır. En karışık ve kendine has mi-sâllerine Karaman, Kastamonu ve Hamid li-vâlarında tesâdüf edilmekte olan bu müdâha-lelerin çok eski mahallî örf ve âdetlerin izle-rini taşımakta olduğunda şüphe yoktur.

4) Umûmiyetle vaşak ve kaplan v.b. gibi kıy-metli av hayvanları postlarının sancak-bey-lerinin inhisârında olması da, dikkati çekmek-tedir. Bu usûle göre, meselâ avlanan kaplan-ların postlarının 20—40 akçe gibi cüz'î bir para mukâbilinde sancak-beyinin adamlarına teslim edilmesi lâzım geliyordu. Bu sûretle benzeri hayvanların avlanması husûsu murâ-kabe altına alınmış ve postların satışından sancak-beyleri için ehemmiyetli bir gelir sağ-lanmış oluyordu.

5) Cürüm ve cinâyet resimlerinde, kaçak kul müjdelerinde, mirasçısı bulunmayan ve ya sâhibi kaybolmuş bulunan mallara sâhip çıkma gibi serbestlik resimlerinde dikkati çeken diğer bir husus da büyük vakıflarda

vakıf mütevellîlerinin, avcı kuşları terbiye edenlerin yaşadıkları bölgelerde saraydaki mîrâhûrun veyahut mahallerindeki *koru ağaları* 'nın, yaya ve müselleme ocaklarında ve yörüklerde bu teşkilâtın beylerinin ve hattâ taş-ocaklarında çalıştırılan acemi oğlanları ve diğer işçilerin başında bulunan mimarların, bu sâhalarda kendi adamları üzerinde âsâyiş ve inzibâtın te'mini için, otorite bakımından lüzumlu görülerek, diğer bölgelerde yalnız sancak-beylerinin hâiz oldukları salb ve siyâset (asmak ve kesmek) hakları dâhil, her çeşit serbestlik imtiyazlarına sâhip çıkmakta olmalarıdır.

Serbest olmayan sipâhi timarlarında serbest olan timarlarla müşterek olan ve dikkati çeker mâhiyetle görülen diğer bir takım hususlara da şâhit olunmaktadır. Nitekim: Köylerde kır bekçiliği (deşt-bânlık) selâhiyeti ve bu münâsebetle tahsil edilecek cezâlar sipâhilerle âittir. Bu hususta mevcut târifeler şu şekilde olmaktadır:

Bir kişinin atı ve öküzü başkasının ekinine girse, umûmiyetle sâhibine davar başına 5 sopa vurmak ve ayrıca 5 akçe almak, buzağı veya koyun girse, hayvan başına bir sopa vurmak ve bir akçe almak ve yapılan zararları tazmin ettirmek icab ederdi (*Kanunlar*, 395/29, 274/10). Yalnız, benzeri cezâların tatbik edilebilmesi için, bahis mevzûu ekili yerlerin köyün öteden-beri korunmakta olan belirli bölgelerinden olması, suçluya daha evvel gerekli uyarıların yapılmış bulunması da şart idi.

Sipâhi timarlarında vergilerden mühim bir kısmının aynıyat hâlinde mahsûlden bir hisse şeklinde alınmakta olması, timar sâhibinin anbarlarında biriken mahsûlün paraya tahvili işini mühim bir mes'eale hâline sokmaktadır. Bu sebeple, garbî Avrupa memleketlerinin derebeylik düzeninde olduğu gibi, pazarlarda muayyen bir müddet için yalnız timar sâhiblerinin mahsûllerinin satılması inhisârının tanınması mecbûriyeti hâsıl olmuştur. Bağların mahsûlünden dönüm başına bir „resim“ alınacak yerde, aynen *şira ösrû* alınan bölgelerde de bu şiranın kolaylıkla satılabilmesi için, sipâhi, halkın şira küp veya fiçilerini mühürleyerek bir müddet için pazarda *tek satıcı* olarak kalmak imtiyâzını kullanmakta idi. „Monopolya tutmak“ tâbir edilen bu inhisar hakkının Filibe civârındaki pâdişah hasarında bulunan pirinç zirâati sâhaları için de tatbik edildiği görülmektedir. Bu maksatla, merkezden gönderilen fermanlarda, „altı ay tamam olunca pazar tutulup benüm pirincimden gayri şehirlerde ve köylerde düğünlerde vesâir gem'i yerlerde ve sohbetlerde hiç kimse pirinç

almaya ve satmaya“ denilmekte ve „beylik pirincin“ satışlarının emniyeti için, çeltikçilerin ve madrabazların pirinçlerinin ve anbarlarının kadı ve emînler tarafından altı ay müddetle mübûrlenmesi lüzûmu hatırlatılmaktadır (*Kanunnâme*, Âşir Efendi kütüp., nr. 1004, var. 48). Selânik civârındaki hassa koruların otları biçildiği zamanlarda civardaki şehir ve kasabalarda demet hâlinde yeşil ot satışı da, kuru ağalarının inhisârında bulunuyordu.

Sipâhi timarının dışardan müdâbelelere açık olma bakımından mühim bir husûsiyeti de, sipâhiye terk edilmiş olan vergi gelirlerinin herhangi bir bölgenin bütünüyle ve götürü olarak her türlü bukuk ve rûsûmu olmayıp, sipâhinin heratında yazılı akçe yekûnunu tutturabilmek için, iyice hesaplanmış nevi ve miktarı belirtilmiş bir gelir olmasıdır. Bu sebeple, sipâhidan her zaman „defter sûreti“ sorulabilmekte ve timarın yeni gelir durumu ile karşılaştırılıp sipâhinin beratında açıkça belirtilmemiş olan gelir fazlaları elinden alınmaktadır.

Aynı şekilde, otuz-kırk sene gibi fâsılalarla yaptırılmakta olan umûmî sayımlar (tahrirler) sonunda il-yazıcıları, bölgedeki gelir kaynaklarının yeni durumunu sipâhilerin beratlarındaki yazılara „ve veni bir tevzi ve taksîme tâbi tutmakta ve yazıdaki rakamı tecâvüz edecek bir şekilde herhangi bir artış hâsıl olmuş ise, timarın bir kısım reâyâsını sipâhinin elinden alıp başkasına verebilmekte veya bu fazla gelire devlet nâmına el-koyma ve tahsil etme hakkını „mevkufçu“ yahut „mevkufat emîni“ denilen me'murlara bırakmaktadır (*Kanunlar*, 272/1).

Aynı sebeple sipâhi, timarına bâriçten gelen ve kimsenin „yazılı“ ra'yyeti olmayan kişilere geliş-güzel sâhip çıkamamaktadır. Gerçekten, *haymana* adı verilen bu gibi sâhipsiz kimselerden alınacak vergilerin âidiyeti mes'elesi, devlet merkezine yapılan mürâcaat ve şikâyetlerin çokluğundan anlaşılabileceği üzere, büyük karışıklıklar doğurmakta ve bu hususta zamana, mahalle ve duruma göre birbirinden çok farklı hükümlere tesâdüf edilmektedir.

Nüfus tahrirleri ne kadar sık ve muntazam yapılmış olursa olsun, genç nesillerin durmadan çoğalması ve bilhassa hudut bölgelerinde meydana gelmesi tabii olan nüfus hareketleri neticesi, timarlardaki ra'yyet mevcûdunu her zaman hakkıyla tesbit etmek mümkün olmuyordu. Bu bakımdan, hudutlara yakın bölgelerde, büyük mübâceret yollarının geçtiği veya bol göçebe unsurların köylülerle kaynaştığı ve toprağa yerleşmek üzere bulunduğu

hallerde, arâzisi dâhiline yerleşecek olan sâhipsiz fazla nüfûsu sipâhiye âit addetmek, devlet için büyük kayıplara sebep olacağından, defter-dışı reâyânın vergilerini doğrudan-doğruya devlet hazinesi nâmına toplamak üzere me'murlar tâyin ediyor yahut bu kişilerin vergilerini toplama işi, mevkufçulara müzâyede ile satılıyordu. Mevkufçuların gelir fazlalarını toplama selâbiyetleri bâzı devirlerde evkaf ve serbest timarların arâzisini de içine almaktadır.

Aynı şekilde, vakıf ve timarların mahdut ve muayyen sınıfları dışında sonradan icrâ edilmiş olup tahrirlerin defterlerinde kaydı bulunmayan değirmenlerin ve su-bıçkıların rûsumları ile boş yerlerden zirâate sonradan açılmış olan tarlalarda yetişen mahsûlün öşürünü de bu mevkufçular toplamaktadır. Diğer bâzı bölgelerde ise, bilhassa reâyâsı henüz gereği gibi yerleşmemiş hudut boylarında bu yerleşmeyi teşvik ve sipâhileri takviye için, *haymana* tâbir edilen başı-boşların ve defter fazlası her çeşit vergi gelirlerinin sipâhi-lere âit olabileceği kabûl edilmiş bulunmaktadır (*Kanunlar*, 67/29, 268/8).

Görülüyor ki, yapılan bu sıkı murâkabe ve müdâheleler, sipâhi timarının bir küçük senyörük gibi siyâsî, mâlî ve hattâ adlî bakımlardan hârice karşı kapalı bir bütün teşkil etmekten çok uzak olduğunu göstermektedir. Bu keyfiyet bize, sipâhinin timarından kolayca ferâgat ederek bir başkasına tâlib olması, sefere gelmeyince, çok defa mâzûl addedilerek kıssa bir müddet açıkta kaldıktan sonra, aynı kolaylıkla bir başka timara sâhib olabilmesi ve timarların sık-sık el-değiştirmesi gibi diğer husûsiyetlerle birlikte, timarlı sipâhi sınıfının nasıl olup da mahallî bir soy ve toprak asâleti hâline giremediğini göstermesi bakımından ehemmiyetlidir.

Yerli bir asâlet sınıfı olarak timarlı sipâhiler. İmparatorluk idâresinin sipâhiliği avam halka kapalı ve imtiyazlı bir sınıf hâlinde bulundurmak maksadıyla türlü tedbirler almış olmasına rağmen, denilebilir ki, bu sınıf, bilhassa kuruluş devrelerinde, türlü kaynaklardan beslenmek ve genişlemek ihtiyâcında olan kadro mevcûdunu dâima dışardan tamamlamak mecbûriyetinde kalmış ve bilhassa yüksek kademelerinde köle ve devşirmelikten gelen alelâde kimselerle beslenmişti.

Büyük fetihler devrinin cemiyet nizamında sebep olduğu hareketlilik, harp meydanlarında yararlık göstermek imkânını bulmuş olan yiğitlere bu sınıfı baktan ayıran hudutları aşmak imkânını vermişti. Göçebe Türkmen

aşiretlerinin hayat tarzı, onları cengâverliğe hazırlamış bulunuyordu. Yaya ve müselleme gibi çiftçi-askerler ve akıncılar da devirlerine göre mükemmel silâhlandırılmış ve harp tecrübesi olan gruplardı. Bu zümrelerin mensuplarından bir kısmının ilk zamanlarda sipâhiliğe geçmiş olması tahmin edilebilir. Pek çoğu, bilhassa büyük timarlarda, köleler (gulâmlar) arasında yetiştirilmekle berâber, diğer benzeri kaynaklardan da derlenmiş olması lâzım gelen ve cebelü nâmı altında hakiki sipâhilerle seferlere iştirak etmekte olan harp adamlarını da devamlı olarak sipâhi kadrolarını doldurmağa namzet zümreler arasında zikretmek mümkündür.

Diğer taraftan, daha sonraki devirlerde de „reâyâ ata binüb kılıç kuşanmak yokdur“ gibi prensiplere rağmen, ra'yyet için askerliğe ve silâh taşımaya ehliyetizliği kat'i bir mânâda anlamamak lâzımdır. Zamana ve ihtiyâca göre, devlet her zaman haktan asker toplamıştır. Meselâ, donanma için cengçi *azab* 'lerin toplanması için sık-sık verilmekte olan emirlerde, halk arasından yirmi bâneden bir kişinin „mukatele ve muhârebeye yarar, kavî ve kadir yiğitler“ arasından seçilmesi istenilmektedir. Boşalan akıncı kadrolarının „akınlara eşegelmış, yarar ve gazâdan sefâlu, tüfenk-ondâz yiğitlerle“ doldurulmasını isteyen emirler de, imparatorluğun askeri gücünü tazelemek için mürâcaat edebileceği kaynakların balk içinde bulunduğunu göstermektedir. Timar sisteminin bozulma devirlerinde *sekkân ve levend* nâmı altında atlı ve eli-tüfenkli ücretli askerlerin bol miktarda halk arasından devşirilmiş olduğunu da biliyoruz.

Aynı şekilde, siyâsî müelliflerin „ata ve dededen sipâhi-zâde olmayanı *ibtidâden* sipâhi etmekte ihtilâl mukarrerdir“ öğütlerine rağmen, bâzı müşkil durumlarda hazırlanan seferler için lüzumlu kuvvetleri bulmak, şehzâdeler arasındaki taht kavgalarında taraftar toplamak veya tehlikeli bir şekil almış olan iç-isyanların bastırılması hususlarında bizmete hazır bulunanların gayretini arttırmak için, kendilerine sipâhi dirliği verileceği vaadi ile halk arasından asker toplandığı da çok görülmüştür.

Bayezid II.'nin Kili ve Akkerman seferine asker tedârik etmek için her tarsfta halka ilân edilmek üzere tâtım etmiş olduğu 889 rebîulâhır (nisan/mayıs 1484) başlarındaki emirname (*Bursa sicilleri*, nr. 4, var. 87), bu hususta güzel bir misâl teşkil etmektedir.

Filhakika, bu emirnamede „gazâdan ve eihaddan sefâlu... ve yarar yoldaş olup... yoldaşlığı ile timar almak isteyenlerden âlât-ı

harbleri ile gelüb" bu seferde kendisi ile beraber olacakların hizmetlerine göre, türlü şekillerde mükâfatlandırılacakları ve bu arada, timara tâlib olanlara timardan ve dirlikden bîmmet ve inâyet" edileceği vaad ve ilân olunmaktadır.

Aynı şekilde, Karesi sancağı kadılarına gönderilen ve başka yerlere de gönderilmiş olması muhtemel bulunan şevvâl 921 orta'arı (teşrin II. 1515) tarihli bir emirde, Yavuz Selim, "henüz dirlik taleb iden yarar ve güzide yiğitlerden, *Kütahya ve Karahisar yay-laklarına çıkan görük tâifesinden*, kendisi âta ve dona yarar, herbe ve darbe kadir ve kavî 500 yiğit tedârik" edilerek Diyarbekir beyler-beyisi yanına, "yoldaşığa" gönderilmesi emredilmektedir. Emre göre, bu sûretle toplanacak askerlere ballerine göre günde on veya on-dört akçe ulûfe verilecek ve harpten sonra bîzmetlerine göre terakkiler de verilip on akçelik ulûfeler onbin ve on dörtlükler ondört bin akçelik timarlar ile tebdil edilecektir (*Edremit sicilleri*, nr. 1177, var. 41).

Fakat, zamanla kadroların dolup da, sipâhi neslinden bir sürü insanın açıkta kaldığı devirlerde devlet, timar sâbiplerinin memnûni-yetsizliklerini ortadan kaldırmak için, bu sınıfın imtiyaz ve inhisarlarını himâye edecek tedbirler almağa mecbur olmuştu.

Umûmiyetle yeni bir pâdişah tahta geçtiği zaman yapılmakta olan berat yenilemeleri ve arzî tahrirleri esnâsında vuku bulan itiraz ve ihbarlar sonunda bir çok sipâhilerin, sırf babadan-dededen sipâhi olmadıkları için, ellerinden dirliklerinin alındığı görülmektedir. Tahrir defterlerinde bazı sipâhilerin isimleri üzerinde "sipâhi, amnâ ra'yyet-zâde, atası köhne defterde ra'yyete kayıdî" gibi şerhlerin verilmiş bulunması, babadan-dededen sipâhi oğlu olmak mîs'alesine prensip olarak verilen ehemmiyetin büyüklüğünü ve halk arasından bu sınıfa girmek için gösterilen li-yâkat ve fedakârlığın derecesi ne olursa olsun, sipâhiliğe ra'yyetlikten geçmiş olmanın tehlikelerini hatırlatmaktadır. Bununla beraber, türlü sebeplerle reâyâdan sipâhi yapılmaya her zaman devam edilmiş olduğunu gösteren kayıtlar da pek çoktur. Meselâ, timar sistemine yeni bir düzen vermek gayreti ile türlü hükümleri içine alan receb 937 ortaları (mart 1531) tarihli bir ferman sûretinden anladığımıza göre, Kanunî Sultan Süleyman, vaktiyle herhangi bir yoldan timara geçmiş olan ra'yyet oğulları aleyhine yapılmakta olan mürâaatların ve türlü tezwirlerin sebep olduğu huzursuzlukları giddetle kınayarak, bu gibiler hakkında kulla-

nılmakta olan "ecnebi" sıfatından sinirlendiğini belirtmiş ve bundan sonra mevcut timarlı sipâhiler için bu tâbirin kullanılmasını şiddetle yasaklamıştır (*Kanunnâme*, Topkapı Sarayı Kütüp., Revan, nr. 1936, s. 189 v. dd.; Ö. Barkan, *Os. imp. çift.*, nr. 59, s. 417).

Elimizde Anadolu ve Rum beyler-beylerine gönderilmiş örnekleri de bulunan babis mev-zûu ferman, bu tarihe kadar herhangi bir yoldan timar sâhibi olmuş bulunan sipâhilerin haklarının mahfuz bulunduğunu, kendilerinden mutlaka bir sipâbinin oğlu bulunmak şartının aranmayacağını ve bu bahâne ile daha evvel timarları ellerinden alınmış olanlar var ise, îade edileceğini ilân etmektedir.

Timar sisteminin esas kaidelerinde bir değişiklik yapmaktan ziyâde, o zamana kadar meydana gelmiş bulunan fiilî bir vaziyetin bir emr-i vâkî hâlinde kabûlî mânâsına gelen bu fermanın sonra da, sipâhiler arasına yabancı karıştırılmaması busûsu tekrar-tekrar te'yid edilmiştir. Hattâ on üç sene kadar sonra (950 zilkâdesi ortaları), yine aynı sultan tarafından Karaman beyler-beyisine gönderilmiş olan bir fermana (*Kanunnâme*, var. 154) reâyâ tâifesinden bazı kimselerin bir kolayını bulup sipâhiler arasına karışmış bulunması suçlandırılarak, bu gibiler hakkında vaktiyle şiddetle men'edilmiş olan "ecnebi" lafzı kullanılmaktadır. Bu fermana göre, "reâyâ tâifesine, hisar erenlerine, kimesnenin azadlu kuluna ve kadı ve müderris oğullarına timar verilmeğe" pâdişahın aslâ rızâsı yoktur. Defalarca gönderilmiş olan hükümlerde ve kanunnâme maddelerinde belirtilmiş olan bu esasların dışına çıkılarak yapılacak olan tâyinlerden, bundan böyle beyler-beyiler ile bunların bu kanunsuz îcrâatını kabûl edip muâmeleyi yürütecek olan timar defterdar ve kethüdâlarının mes'ûl tutulacağı ve sâirlerine ibret teşkil edecek bir şekilde "hakkından gelinceği" ayrı fermanlarda belirtilmiştir.

Timar dağıtımında usûller. Timar sâbiplerinin menşeleri ve yetişme tarzları hakkında tamamlayıcı bir fikir vermiş olmak için muhtelif derecelerden timarların kimlere, nasıl geçmekte olduğunu gözden geçirmek yerinde olacaktır. Evvela, beyler-beylik, sancak-beyliği, çeri-başlık, alay-beyi ve zaîmlikler v.b. gibi yüksek rütbeli timar sâbipleri ve kumandanlıklar için şu kaynaklar mevcuttur:

Saray erkânı ile sultanın merkez ordusunun yeniçeri ve sipâhi bölüklerinin yüksek rütbeli zabıtları ve diğer mensuplarının terfi edilmesi ve bu sûretle kadrolarda yeni yetişenlere yer te'mini için, "sancığa çıkma"

âdeti vardı. Bu takdirden, yeniçeri ağaları 500.000, emîr-i alemler 450.000, kapuci-başı, emîr-i ahûr, çaşnigir-başı v.b. gibi saray ağaları 350—400.000, pâdişahın merkez ordusunun sipâhi oğlanı, silâhdar, ulûfeci gibi bölüklerinin ağaları da 200—300.000 akçelik haslar şeklinde timarlar ve ona göre de vazifeler alırlardı.

Yeniçeri ortalarının veya acemi oğlanlarının "yayabaşı" ismini taşıyan zabıtlarına verilecek timarlar 20—30.000 akçelik olurdu. Umûmiyetle yeniçeri neferleri bile, bazı tensikat devrelerinde ulûfelerini hazineye terk edip timara geçirildikleri zaman 9.000 akçelik timarlara lâyık görülmekte idiler. Cebeci, topçu, saraç ve nalbant gibi pâdişahın hassa ordusunun muhtelif bölümlerinden timara çıkacak olanların gündelik ulûfelerinin her bir akçesi için bin akçe besâbiyle timara çıkarılmaları âdetti.

Büyük timar sâhiblerinin ölümü dolayısıyla adamlarına veya oğullarına verilecek dirlikler için de belirli kaideler mevcuttu: vezirlik rütbesini hâiz iken ölmüş olanların kethüda, kapuci-başı, emîr-i ahûr, hazinedâr, ulûfeci, çaşnigir, kapuci kethüdâsı v.b. gibi umûmiyetle kölelikten yetişme adamlarına ve 5 nefer sü-başlarına büyük timarlar verilmekte idi. Beyler-beylerinin de kapıları halkının ileri gelenlerinden bir kısmına, beylerinin vazife hâlinde veyahut mâzûl iken vefat etmiş olduklarına göre, ayrı barem'erde olmak üzere, büyük timarlar verildiği gibi, beyler-beylerinin bir oğulları kalmışsa 40.000, iki veya üç oğulları kalmışsa her birine 20—25'er bin akçelik timarlar verilmekte idi. Sancak-beylerinin ileri gelenleri vefat ettiklerinde de hizmete yarar bir oğulları kalmışsa 30.000 akçelik bir zeâmet, iki veya üç oğulları bulunursa her birine 10'ar, 15'er bin akçelik timarlar veriliyordu. Daha aşağı dereceden sancak-beylerinin oğullarına da, daha düşük nisbetlerde olmakla beraber, ehemmiyetli timarlar veriliyordu.

20—50.000 akçelik timar tasarruf eden sü-başlar, "yoldaşlık ile can ve bağ verenlerden" ise, henüz timara sâhib olmamış bulunan üç nefer oğullarına 4, 5 veya 6.000 akçelik timarlar veriliyordu. Daha evvel timar tasarruf etmiş oğullarına da "terakkî" namı altında 2'er, 3'er bin akçelik zamlar yapılmıyordu. Evlerinde kendi ecelleriyle ölen sü-başların oğullarından ise, biraz daha düşük gelirli olmak üzere sâ-dece ikisine timarlar veriliyordu.

Görülüyor ki, timar kadrolarında en büyük selâhiyetlerle en yüksek dereceleri işgal eden mevkîler için, babadan-dededen bey-zâde ve yerli bir sipâhi sınıfı için hemen hiç bir yer

yoktur. Bu mevkîler tamamiyle kul ve devşirmelikten yetiştirilme, asil olmayan kapu-kullarının inhisârında idi. Bu sûretle her türlü selâhiyet makamlarının işgali işi, yerli timarlı sipâhiler zümresi içinde ehliyet ve hizmet ölçüleri yoluyla sıvırlmek sûretiyle bir yükselme imkânı olmaktan çıkarak, saray ve ocak mensuplarının bir imtiyâzı hâlinde, merkezden yapılan tepeden inme tâyinlerle yürütülen iktidar nimetlerini bir paylaşma işi hâlini almış bulunuyordu. Bu vaziyet, Osmanlı imparatorluğunda yerli sipâhilerin bir sınıf olarak itibar ve vâdetini bozarak, köklü bir asâlet sınıfı hâline gelememelerine sebep olmuştur, denilebilir.

Umûmiyetle timarlı sipâhilerin tâyinleri, terakkileri, timardan "ferâgat" ve mâzûllük halleri ile ilgili olarak dikkati çeken diğer bazı hükümler de şunlardı:

Küçük timarların dağıtılmasında heyler-beylerin selâhiyetleri büyüktü. Muhtelif eyâletlerde değişik baremlerde olmak üzere defter yazıları belirli bir rakamın altında olan timarların sâbiplerini, beyler-beyiler kendi tuğra'arını taşıyan beratlarla doğrudan-doğruya tâyin edebiliyorlardı. Daha büyük bir gelir sâg'ayan timarlarda ise, beyler-beyi, o timara hak kazanmış olan sipâhinin eline bir "tezkerre" vererek tâyini devlet merkezine teklif eder ve sipâbinin tâyin beratı İstanbul'dan verilirdi. Bu tezkereyi alan sipâhi İstanbul'a giderek 6 ay zarfında beratını almak mecbûriyetinde idi. Aksi takdirde timarının gelirinden faydalanamazdı.

Bu sûretle, beyler-beylerin sancak bir tezkere ile devlet merkez'ine teklif yapabildikleri büyükçe timarlara "tezkereli", beyler-beyinin kendi beratıyla doğrudan-doğruya tâyin yapabileceği timarlara da "tezkeresiz" denilirdi. Tezkeresiz timarların en büyüğü Rumeli'deki eyâletlerle, Şam, Halep ve Diyarbekir böl-gelerinde 6.000, Anadolu ve Kıbrıs eyâletlerinde 5.000, Karaman, Zülkadriye ve Rum eyâletlerinde 3.000 akçe olabiliyordu.

Beyler-beylerinin verdikleri tezkereler üzerine yapılmakta olan timar tâyinleri dışında, devlet merkezinin her dereceden timarlar için doğrudan-doğruya tâyinler yapma hakkı da tabiatıyla mevcut idi ki, bu hakkın bilhassa son zamanlarda çok defa kötüye kullanılmış olması, timar sisteminin bozulmasına te'sir etmiştir.

Timar tevziinde devlet merkezinin inhisârı altında bulunan haklardan diğer birisi de, timarlı sipâhi zümresinden olmayan bir kimsese, o zamanın tâbiri ile "mahallâ himmet-den" timar tevcihi hususudur. Bilindiği gibi,

reâyâ zümresiinden biri için timar sâhibi olmak çok güçtü. Bu bususta mevcut tek yol da, gönlünde kabramanlık olan „garip yiğitlerin“, „sipâhi hizmetkârı“ olup seferlere giderek veya hudut boylarındaki askerî harekâta „kale fethinde bayrak dikmek“, „yarar diller (esirler) ele getürmek ve başlar kesüb defeâtla yararlığı ve dilâverliği görülmek“ gibi büyük başarılar sağlaması idi. Ancak bu takdirdedir ki, serhat beyleri veya ser-as-kerler tarafından devlet merkezine gönderilecek „yoldaşlık defteri“nde kayıt ve gerekli tekliflerin de bulunması şartıyla ra'yyetlikten kurtulup „ibtidâ beratı“ almağa müstehak addedilirlerdi. Bu sûretle timara hak kazandırılan „ibtidâ berat“larının da pâdişah beratı olması lâzımdı.

Diğer taraftan, eyâletlerdeki timar tevziâtının yapıldığı beyler-beyi divanlarında çalışan kâtipler, beyler-beylerin adamları iseler de, merkezden büyük selâhiyetlerle gönderilmiş olan timar defterdar ve kethüdâları, bu divanların mühim birer rûkû olarak, tevzi işlerini murâkabe etmekte ve usûlsüz muameleler görüldüğü zaman beyler-beylerini uyarmak ve hatâlı yolda ısrar edildiği takdirde vaziyeti merkeze bildirmek zorunda idiler.

Timar sâhiplerinin İstanbul'da berat resmi olarak timarın defter yazısının her bin akçesi için 25 akçe alınır. Terakkilerle yeni pâdişahın tahta geçmesi dolayısıyla yapılması âdet olan *berat* tedditlerinde, bu miktarın yarısı alınır. Muhtelif derecelerden beyler-beyleri vazifelerine tâyinlerinde berat resmi olarak mirîye 6—12.000 akçe ve İstanbul'da bu işle ilgili çavuş ve kapıcı-başlılara da 7—15.000 akçe gibi, haslarının büyüklüğüne göre, yüksek bir mblağ ödemekte idiler.

Her sancaktaki zeâmet ve timarların büyüklü-küçüklü dağılışı şeklinin ve kadro mevcutlarının aynı kalmasını te'min için türlü tedbirler alınmıştı: timarlar, kılıç tâbir edilen ve hiç değişmeyen bir çekirdek kısmı ile, bu kısma zamanla ilâve edilmiş olan hisselerden teşekkül etmektedir. Rumeli'de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000 ve geliri 6.000 ile 20.000 akçe arasında değişen tezkereli timarların kılıcı 6.000, Anadolu eyâletindeki tezkeresiz timarların kılıçları ise, 2.000 akçelik idi. Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sâhibinin bir kılıç yerine tâyin edilmiş olması lâzımdı. Babalarının timarı müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri bâriç, bir kılıç yerine iki kişi tâyin edilemezdi. Daha büyük bir timar vücûda getirmek için iki kılıç yerini bir

kişiye vermek ve bu sûretle timar kadrolarında bir yeri lağvetmek de câiz değildi.

„İbtidâ kılıcı“ 3.000 akçe olan bir eyâlette timar sâhibi ölünce oğullarına babalarının timarının ancak bu 3.000 akçelik kılıç (çekirdek) kısmı verilebilir ve bu ibtidâ maası, vaktiyle diğer timarlara dâhil köylerin gelirlerinden çıkarılan hisseler hâlinde, yapılmış olan zamlar geri alınır veya başka bir timar sâhibine yapılacak ilâveler bu sûretle açığa çıkmış olan „ifraz“lardan te'min edilirdi. „Yoldaşlığı mnhâhesinde“ bir garip yiğide ibtidâdan timar verildiği zaman da, münbal bir timarın kılıç kısmını bulmak lâzım geliyordu. Bu sûretle, her timar kategorisi için işe başlamaya esaa ayrı bir barem derecesi mevcut olduğu gibi, o timarda kalındıkça muhtelif vesilelerle elde edilmesi mümkün zamların ulaşabileceği âzamî bir bad de vardı. O seviyeye erişmiş olan timar sâhibinin daha fazla terfi edebilmesi için ayrı kategoriden yüksek dereceli başka bir timara tâyin edilmesi lâzımdı.

Aynı şekilde, timarların tezkereli, tezkeresiz, zeâmet ve has gibi kategorileri de değiştirilemiyordu. Meselâ, tezkereli bir timara, diğer timarlara âit köylerin gelirinden ifraz edilecek hisselerin ilâvesi ile, o timarı, sâhibinin elinde iken 20.000 akçelik bir zeâmet hâline sokmak mümkündü. Fakat, bu tarzda meydana çıkacak olan zeâmetler, icmâl defterlerinde kadrosu olan icmâlli bir zeâmet sayılmaz ve timar „mahlûl“ kalınca, kılıç kısmına sonradan ilâve edilmiş olan hisseler, başka timarlara dağıtılmak üzere ahkonulurdu. Hakiki (icmâlli) zeâmetlerin kılıçları 20.000 akçelik olduğundan, 100.000 akçeye kadar geliri olan zeâmetlerde 20.000 akçelik kılıç haddini tecâvüz eden kısımlar, aynı şekilde şabsa mahsûs olmak üzere, muvakkat bir zaman için yapılmış olan ilâve hisselerdi. Geliri 100.000 akçeden fazla olduğu için has ismini alan timarlara yapılacak tâyinler için de, bir kısmına daha evvel temas ettiğimiz, ayrı usûller mevcuttu (*Sofyalı Ali Çavuş risâlesi*, s. 159—162).

Muhtelif dereceden timarların sâhiplerinin değişmesi veya ölüm vukuunda oğullarına intikâli hallerinde, o timarlara tâyinin bağlanış baddine (kılıç miktarına) dönülmesi ve her timar kategorisinde terfi imkânlarının ayrı barem dereceleri ile tahdid edilmiş olması, timar sâhipliğinin nesiller boyunca âile mülkû hâlinde güçlenmesine mâni olma bakımından ehemmiyetli bir tedbir olarak dikkat çekmektedir.

Esâsen, yeniden tâyin, terfi, „ferâgat“, „mübâdele“ ve „mâzûliyet“ v.s. gibi timar muamelelerinin yapıldığı defter kayıtları ve bu arada tâyin beratlarının bir sûretlerinin tarih sırasıyla kaydedildiği rûzname defterleri üzerinde yapılacak bir inceleme, bize, en normal zamanlarda bile timarların devamlı olarak elden-elden büyük bir sür'atle devredilmekte olduğunu ve bu sâhip değiştirmelerin, ölüm sebebiyle ve babadan-oğula mîras olarak aynen geçiş şeklinde olmaktan ziyâde, bugün me'mur kadrolarında vukua gelen tebeddülleri ve hattâ timar geliri üzerine çıkarılmış olduğu farzedilecek hisse senetlerinin piyasadaki tedâvülünü batırlatacak bir kolaylıkla vukua gelmekte olduğunu açık bir şekilde gösterecektir.

Dirliğinden memnun olmayan timar sâhiplerinin onu başka bir timarla değiştirmesi, yahut daha iyisini bulmak ümidiyle timarı başkasına devir edip (satıp) mâzûller arasında fırsat gözlemesi ve bu ümitle seferlere eşmesi (harbe gitmek) sık-sık görülmüyordu. Terakkî sağlamak için hile ve babâne ile timarlardan ferâgat edip bir diğer timara tâlip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek için alınan tedbirler de çok defa te'sirli olamıyordu. Bilhassa seferlere iştirak etmedikleri için, kayıtları tamamen silinmiş olması lâzım gelen timar sâhiplerinin bir kolayını bulup tekrar timar almaları bile mümkün oluyordu.

Hayatta olan zaim ve timar sâhiplerinin oğullarına dirlik verilmesi âdet değildi. Ama, ihtiyarlık veya hastalık sebebiyle bizmete kudreti kalmayan sipâhi, yetişmiş ve hizmete yarar oğluna timarını devir edebilirdi. Bu takdirde, yukarda bahsedilmiş olan kaidelere uyularak, timarın ancak kılıç kısmı oğula intikal ederdi. Yalnız „atadan ve dededen ocak“ ve „kadimî yurt“ olan mülk timarlarda yurdun bütünlüğü bozulmazdı.

Timar sâhibi olan babasının ölümünden sonra, sefere eşebilecek bir yaşa geldiği halde, yedi yıl timar talebinde bulunmayan oğullar da her türlü haklarını kaybetmiş olurlardı. Babaları timarından kendilerine timar verilmiş olan sipâhi oğulları, eskiden on yaşına gelinceye kadar sefer zamanı yerlerine bir cebelü gönderebilir ve ancak on yaşından sonra bizzat kendilerinin gelmesi icab ederken, seferlerin uzaklarda yapılmaya bağlanması ile bu yaş haddi onaltıya çıkarılmıştı.

Devamlı bir şekilde yedi sene timar talebinde bulunmak maksadıyla seferlere gitmeyen veya aynı maksatla „Âsitâne“ye veya beyler-beyi kapısına mülâzemet etmeyen „sipâhi-zâdeler veya sipâhi mâzûlleri“, „kâsibler

silkine münselik addedilerek deftere ra'yyet yazılırlar“ ve bu takdirden „sâbika sipâhi idim, elimde beratım vardır, deyu“ idâialarda bulunmak fayda vermezdi.

Buna mukabil, bu müddet içinde her zaman bir hizmet kabûl etmeğe hazır bulunmalarına rağmen, henüz bir timara sâhib olmamış olan sipâhi-zâdelerle, mütekâid veya mâzûl sipâhiler, aradan ne kadar zaman geçmiş bulunursa bulunsun, dâima sınıflarının imtiyâzı icâbı husûsî bir muameleye tâbi tutulmakta idiler. Meselâ, bu gibiler „ra'yyet rûsûmu“ tâbir edilen „çift“ ve „bennâk“ resimleriyle, koyun resmi ve avarız vergilerinden muâf idiler. Yalnız zirâat ettikleri yerlerin ösrünü verirler ve istedikleri zaman zirâati terketmek hürriyetine sâhip bulunurlardı.

Bununla berâber, imparatorluğun ağır ve müsâmahasız vergi sistemi, bâzı devirlerde veya tarihî bir husûsiyet arzeden bölgelerde, sipâhi-zâdelerden bu muâfiyetlerin karşılığı olarak bir takım hizmetler isteyebilmektedir. Meselâ, Karaman eyâletindeki sipâhi-zâdeler (18 yaşından sonra) ve mütekâit sipâhiler, güberçile imâlâthâneslerinde (kârhânelerinde) nöbetleşe altışar ay çalışmaya mecbur tutulmaktadırlar. 980 1572) tarihli bir tapu defterine göre (Başvekalât Arşivi, nr. 954), bu iş için yalnız bu eyâletten her altı ayda bir 400 kişi istenmektedir. Her on kişiden nöbetleşe bir kişi çağırıldığı göz önünde tutulursa, bu eyâlette mevcut sipâhi-zâdelerin adedinin 4.000 olması lâzım gelir ki, hizmet çağına geldikleri balde bir timara tâyin etmek imkânını bulamayan sipâhi oğullarının bu bölgede sayıca bu kadar çok olması dikkati çekmektedir.

Herhangi bir gelir kademesinde bulunan sipâhinin harbe katılmak için getirmesi lâzım gelen silâhlarla, zırh ve çadırların nevi, berâberinde gelecek at-uşşığı (gulâm) veya cebelü tâbir edilen yardımcı silâh arkadaşlarının adedi ve teçhizatı bütün teferuâtı ile tesbit edilmiş bulunmakta idi. Harbe girmeden evvel beyler-beyi tarafından bu bakımdan sıkı bir teftişe tâbi tutularak kusurlu görülen sipâhilerin ellerinden timarı alınıyordu. Orduların harpten evvelki toplanma yerlerinde teçhizatın gözden geçirilmesi ile birlikte, türlü silâhların kullanıma tâlimleri ve bu arada, bilhassa Yeni-çağlarda ehemmiyet kazanmış olan, tabanca kullanan sipâhilere at sırtında seyir bâlinde silâhlarını sür'atle doldurup-boşaltma tâlimleri yaptırıldığı da görülmektedir (*Mühimme defteri*, nr. 12, s. 209).

İlk zamanlarda „eşkinci“ sipâhilerin yanında, harp-adamı olmayan timar sâhiplerine de

yine timar sâhibi olarak pâdişahla birlikte bu sefere gelmiş olmalarıdır. Harbe bilfiil iştirâk edecek olan irili-ufaklı 14.058 timar sâhibine karşı, hepsi de geliri yüksek zeâmet ve timarlara sâhib olan ve adetlerinin mecmû'u 4.181'i bulan kâtip, çavuş ve müteferrika gibi, askerlikten ziyâde idârî işlerle meşgul olan kişilerin bulunması, son zamanlarda zengin timar gelirlerinin daha fazla kimlerin eline geçmiş olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde, 24 seneden fazla (1645—1669) devam etmiş olan Girit harplerinin muhtelif safhalarında, Rumeli ve Anadolu'daki timar sâhipleri, çok daha mahdut ölçülerde ve oldukça gâileli bir şekilde olmakla berâber, yine de kullanılmıştı.

Bu harplerin son devrinde, sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandiye kalesinin zaptıyla neticelenecek olan muhâsarasından evvel, cemâziyelâhır 1065 (nisan 1655)'de yaptırılmış olan bir yoklamada (*Tapu defteri*, nr. 786), Rumeli eyâletinden 2.696, Anadolu eyâletinden 1.897, Sivas'tan 471, Karaman'dan 639, Halep'ten 217 ve Kıbrıs'tan 132 olmak üzere cem'an 6.052 timar sâhibi (210'u zaim) bulunmuştur. Yalnız, yoklama yapıldığı sırada, bu timar sâhiplerinden 815'i Anadolu'nun muhtelif sancaklarına „emr-i şerif ile“ „barçlık“ olarak gönderilmiş bulunmakta idi. Devletten aylıkları olmayan, geçimlerini memleketin uzak köşe ve bucaklarındaki timarlarından te'min etmek mecbûriyetinde olan sipâhiler için, yurtlarından çok uzaktaki Girit adasında uzun süren ve çok pahalıya mal olan bir harp için barçlık te'mininin çok güç bir mes'ale hâline geldiği ve bu sûretle huzursuz bir duruma düşmüş olan timarlı sipâhilerin, inzibatlı ve güçlü bir asker olmak vasfını kaybettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, aynı sefer için daha önce, cemâziyelevvel 1062 (nisan 1652) tarihinde yapılmış olan diğer bir yoklamaya göre (Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 413), bu tarihte Rumeli'den 1.599 ve Anadolu'dan 2.542 sipâhi „gelmedik“ veya „firârî“ olarak kaydedilmiş bulunmakta idi.

Aynı şekilde, bu harplerin son safhalarında sipâhi tâifesinin Fâzıl Ahmed Paşa'ya baş-kaldırıp siperleri terketmek istemeleri üzerine, yeniçeri ağasının „hiç bir serdâr, sipâhi tâifesinden hizmet-i pâdişâhî ve yüz aklı, me'mûl itmesin, başa bir belâ, rağbet idecek asker değildir; zâbitleri iyi oldukda yine iltifat edilecek yeniçerilerdür“ (*Silâhdar tarihi*, I, 500) demesi de bu hakikati isbat etmektedir.

Dağılmanın son safhaları. Timarlı sipâhilerin hizmetinden memnun olmayan dev-

letin her fırsattan faydalanarak timarların gelirini, yeni ve son derece sıkışık mâlî durumları karşılayabilmek için, devlet hazinesine aktarma temâyülü her tarafta kendisini göstermeğe devam ederken, sipâhiler arasındaki huzursuzluk da artıyordu. 12 safer, 1127 (şubat 1715)'de, sefere katılmayan veya kasten çağrılmamış olan sipâhilerin ödemeye mecbur edildikleri „bedeliyye“lerini toplamak için Erzurum eyâletinde yaptırılmış olan bir yoklama (V. P. Mutaşçieva-Str. Dimitrov, *ayn. esr.*, s. 33—37), bu tarihlerde bölgedeki timarların durumunu ve hükûmetin sipâhiler hakkında tâkib ettiği siyâsetin ana-hatlarını göstermektedir.

Bahis mevzûu yoklamaya göre, bölgede mevcut timarlardan 1.517'si köyleri harab olduğundan sâhipleri olan sipâhiler tarafından terkedilmiş durumda idi. 602 timarın sâhipleri de, cezâsı timarlarının ellerinden alınması olacağını bildikleri halde, yoklamada bulunmamışlardı. Bu sebeple, senelik „defter yazıları“ yekûnu nominal olarak yedi milyon akçeyi bulan 2.119 timar defterden çıkarılarak, ayrı bir mukataa teşkil etmek üzere devlet geliri hâline sokuldu.

Bu sûretle mahsûlleri devlet hütçesine aktarılmış olan 2.119 timar, Aynı Ali listesinde bu bölge için kaydedilmiş olan 5.279 timarın adet itibâriyle % 40'ını teşkil ediyordu. Bu hal, bölgenin bu devirde ne derecede harab olarak, timar gelirlerinin kıymet ve itibârını ne kadar kaybetmiş olduğunu göstermektedir. Bu şekilde devlet tarafından el-konulmuş olan timarların % 76'sının, defter yazılarının göre, âzamî geliri 3.000 akçeyi geçmeyen küçük timarlar oluşu da, buhranın daha ziyâde küçük timar sâhipleri arasında mevcut bulunduğunu göstermekte idi. Bu tasfiye hareketinin aynı şartlar altında memleketin diğer bâzı bölgelerinde aynı nishetlerde tatbik edilmiş olması da mümkündür.

Devletin içinde bulunduğu büyük mâlî sıkıntılar zamanla artarak, hihassa son zamanlarda kendisini bir zarûret hâlinde kabûl ettirmiş olan askerî ıslâhât teğebbüsleri ve harp masrafları yeni mâlî kaynaklara ihtiyaç hissettirdikçe, timar gelirlerine devlet bazinesi menfaatine el-konulması temâyülü daha da fazlaladı; timar sisteminin tasfiyesi hareketi ise, daha büyük bir şiddet ve genişlik kazandı.

Fakat, türlü ithamlara ve timar sisteminin gözle görülür bir şekilde hergün biraz daha fazla dağılmakta olmasıyla bizzat devletin her fırsattan faydalanarak timar gelirlerine el-koymasına rağmen, eski devrin bu art-kalmış müessesesinin günün birinde canlandırılı-

hizmete sokulabileceği ümidi uzun müddet zâil olmamıştı.

Timar rejiminin ıslâhı için Abdülhamid I.'in saltanatının başlarında (1191=1777) çıkarılmış olan bir *nizamnâme* (Cevdet, *Tarih*, II, 67, 251), sancak askerî teşkilâtında timarlı sipâhilerin hakiki kumandanı olan ve timar tevcihlerinde söz sâhibi bulunan alay-beylelerinin tâyin usûllerini ıslâh ve selâhiyetlerini artırma bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Son zamanlarda bu mevkiin büyük harçlar ve rüşvet alınarak veya himâye yoluyla sancak timarlılarının yabancısı olan ve liyakatsiz kişilere verilir hâle gelmesi ve alay-beylelerinin türlü vesilelerle sık-sık azledilerek yerlerine yenilerinin tâyini, yolsuzluklara meydan vererek timar sâhipleri arasındaki inzibâtı bozmuş ve huzursuzluğu artırmıştı.

Tetkik mevzûumuz olan *nizamnâme*, bundan böyle bu makama tâyin edileceklerden „arz akçesi“ ve diğer isimlerle para alınmasını menettiği gibi, alay-beyi olarak her sancagin timar sâhipleri arasında arkadaşların ittifakla seçip, bu makama lâyık olduğunu mahzarlarla arz edeceği kimselerin tâyinini ve hizmetlerinde büyük bir kusurları olmadıkça azledilmemelerini usûl ittihaz etmiş, alay-beylelerinin de timar tevzîlerinde ve diğer kararlarında her nâhiyenin çeri-başlıları ve ileri gelen timar sâhipleri ile müşâvere etmelerini öngörmüştür.

Bu *nizamnâme*de dikkati çeken diğer bir husus da, her sancakta sipâhilerin onda biri nisbetinde sipâhi namzetleri seçilip, ellerine „mülâzemet emri“ verilerek yetiştirilmesi ve münhal vukuunda dirliklerin, barçte ve sulhta sancak-beylelerinin bayrağı altında bulunması şart olan bu namzetlere verilmesinin kaide hâline sokulmasıdır.

Bahis mevzûu *nizamnâme*, timar işlerine merkezden müdâhale ve rüşvet yollarıyla bu ocagin ehliyesiz ve yabancı kişilerin kazanç vâsıtası hâline sokulmasına mâni olmak maksadıyla çok cesâretli ve sancak sipâhileri arasında buzur artırıcı bir ıslâhâtı öngörmesine rağmen, timar ahvâli her geçen gün eskisinden daha karışık bir hal almakta devam etti.

Son zamanlarda Tuna deltası üzerindeki İsmail kalesinin muhâfazasına me'mur olan Anadolu eyâleti timarlılarının türlü babâselerle bu vazifeyi terketmeleri yüzünden buranın Ruslar eline geçmesine sebep olması gibi fecî misâllerin, bu sınıf askerin güvenilebilir bir harp gücü olarak kullanılmasında artık ümit bırakmamış bulunmasına rağmen, 1206 (1791) tarihli yeni bir kanun ile bu sistemin hâlâ ayakta tutulması için yeni tedbirler alınmağa çalışıldığını görüyoruz. Bu yeni kanunda, timar

sâhip'lerinin bulunduğuş sancak dâbilinde ikamete mecbur tutulmaları, sefere gelmeyenlerin ellerinden timarlarının alınması ve alay-beyleliklerinin müstahak olanlara verilmesi v.s. gibi eski kaideler tekrar ortaya sürülmekte ve gelir kifâyetsizliğinden şikâyetçi olan küçük timar sâhipleri içinde senelik bâsılâtı 500 kuruştan eksik olan timarların bu hadde yükseltilmesi için, diğer kılıçların parçalanıp dağıtılmasına müsâade edilmesi, sefere gidenlerin, pâdişah fermânı ile müsâade çıkmadıkça a'ay-beylelerinden veya vâlilerden izin alarak ordu-dan ayrılmamaları v.s. gibi bir takım yeni kaideler de konulmakta idi (Cevdet, *ayn. esr.*, V, 237; M. Cezar, *ayn. esr.*, s. 459).

Mezkûr kanunda dikkati çeken diğer bir cihet de, timarlı sipâhilerin vazifeleri arasında hendek kazmak, sepet örüp toprak taşımak, tabya yapmak ve top nakli v.s. gibi hizmetlerin, onlar tarafından öteden-beri yapılmakta olan işler olarak, kaydedilmiş bulunmasıdır. Bu kanunda saray mensuplarından bâzılarına verilmesi âdet olan timar ve zâmet adedinin daha fazla artmasını önlemek için, bu kadrolar 80 (yahut 100) olarak dondurulmuş ve bundan sonra eşkinici timarlarının kendilerinden sefer hizmeti istenilemeyecek olanlara verilmesi men'edilmiştir. Aynı tahditlerin bu kanunda defterhâne, divan ve mâliye me'murları için de konulmasına lüzûm görülmesi ise, bu usûlün timar sisteminin hergün daha fazla genişlemek istidâdında bulunan bir yarası olarak son zamanlara kadar muhâfaza edildiğini göstermektedir.

Yukarıdan beri verilen izâhâtattan da açıkça anlaşılacağı üzere timar sisteminin sürüklenmekte olduğu mukadder dağılma âkibetinden kurtarılması ümitleri artık kalmamıştı. Memlekette yapılması gerekli ıslâhât arasında bu sistemin de bir an evvel tasfiyesini öngören'ler çoğalmıştı. Meselâ, 1206 (1791) tarihlerine doğru Selim III.'e takdim edilmiş olan ıslâhât lâ-yihalarının sâbipleri arasında bulunan defterdar Şerif Mehmed Efendi, zâmet ve timar ashâbından „sefer-i hümayûna hiç fayda kalmadığı için“, hükûmet merkezindeki devlet dâireleri ileri gelenleriyle saray mensuplarının geçimlerine tahsis edilmiş olanlardan mâada, bütün timarların mahlûl kaldıkça, gelirleri yeni teşkil edilecek tâlimli askerlerin masraflarını karşılamak üzere, devlet geliri hâline sokulmasını tavsiye etmektedir (*T O E M*, sene 1332, nr. 38, s. 76).

Aynı şekilde Tatarcık-zâde Abdullah Efendi de, ıslâhât lâ-yihâsında donanmanın yenilenmesi ve kuvvetlendirilebilmesi için lüzumlu mâlî kaynakların te'mini maksadıyla ileri sür-

düğü tedbirler arasında, „seforlerde bir akçelik işe yaramayub, bundan sonra dahî yaramıyacakları meşhûd ve mâlûm olan“ timar sâhiplerinin dirliklerinin „def'aten ref'i nâ-münâsib olduğuna binâen“ zamanla mahlûl olacakların bir kimseye teveih olunmayıp, terââne masraflarına tahsis edilmek üzere, has bağlanması sûretiyle tasfiyelerini tavsiye etmekte idi (T O E M, nr. 42, s. 336).

Hayatî zarûretlerle bu devrede girişilmiş olan askerî ıslâhât hareketlerine mâlî kaynak bulabilmek için timar gelirlerini devlet bazinesine aktarma yolunun bu sûretle açılmış olması, devleti son derecede mühim mâlî meselelerle karşı-karşıya bıraktı. Bunlar arasında lağv ve müsâdere edilmiş olan timarların gelirinin „emânet“ yabut mültezimler yoluyla toptatılması mes'elesi, Türkiye mâliye sisteminin asırlar boyunca içtimâî ve iktisâdî türlü tehlikeleri doğuran büyük gailelerinden biri oldu.

Bu hususta bir fikir vermek için 1219 (1804) tarihlerine doğru 501 kadar ancak devlet tarafından el-konulmuş olan 3.575 timara âit bir vesikayı (V. P. Mutafçieva-Str. Dimitrov, *agn. esr.*, s. 36 v. dd.) tetkik etmek yerinde olacaktır. Bu timar'ardan 2.047'si, sâhipleri yoklamalarda hazır bulunmadığı için zapt edilmişti. Ayrıca, yüksek gelirli 503 timarın gelirine de, Levend Çiftliği'nde tâlim görmekte olan Nizâm-ı Cedîd askerlerinin masraflarını karşılamak için el-konulmuştu.

Defter yazıları ile nominal olarak hazine menfaatine 22 milyon akçeden fazla bir geliri temsil eden bu zapt edilmiş timarların verimli bir şekilde idâresi ise, bu sırada devlet için ayrı ve büyük bir mes'ele olmuştu. Çünkü, timar sisteminin ayrılmış olan arâzinin bâsîlâtı, ideal şekliyle timar sisteminin te'mînâtından mahrum kalarak, bu defa mültezimlerin eline düşmüş oluyordu. Gerçekten, son defa el-konulmuş olan 3.575 timardan 2.496'sının geliri iltizamla toplatılmak üzere müzâyâdeye çıkarılmış veya beş-altı yıllık gelirini peşin verenlere mâlikâne olarak satılmıştı. Geriye kalan 1.079 timar ise, bâzı eyâletlerin vâllileri tarafından İrâd-ı Cedîd Hazinesi adına emânetle idâre ediliyordu. Mültezimlerle idâre ise, devlet gelirini vurguncu Ermeni sarraflarının âlet ve vâsıtası durumunda bulunan ricâl veya mütegalibe egraf ve âyanın eline düşürerek, hazine için büyük zararlara ve halkın insafsızca soyularak memleketin barâk olmasına sebep oluyordu. Bu hâle düşmemek için bir çâre olarak düşünülmüş olan mâlikâne usûliyle devir edilecek de kısa zamanda soysuzlaşarak, devlet gelirinin daha büyük ölçüde kaybını mücib olduğu gibi, kısa vâdeli

iltizam usûlünün türlü mahzurlarını ortadan kaldırmayı te'mîn edebilecek biç bir te'minat da getirmiş bulunmuyordu (*Koca Sekbanbaşı lâyihası*, sene 1222, s. 51—53).

Gerçekten, memleketin içinde bulunduğu mâlî ve idârî buhranlar ve tâkatsizlik bu usûlleri büsbütün soysuzlaştırıyordu. Bahis mevzû vesikada, mültezimlerin iltizamla aldıkları timarların yerleri, adedi ve kıymetleri tesbit edilmiş olup, mültezimlerin şahsiyeti hakkında verilmiş olan bâzı bilgiler, bu hususta mevcut tehlikelerin büyüklüğü hakkında bir fikir verecek mâbiyettedir. Meselâ, Niğbolu ve Silistre sancaklarındaki 73 timarın mültezimliği işinin meşhur Rusçuk âyanı İsmail Bey'in uhdesinde kalmış olması, bu gibi nüfuzlu kişilerin kendi bölgelerinin mahlûl timarlarının gelirini iltizamla alma'ları içindeki artırmalarda kendilerine hakiki bir rakib o'abilecek kimselerle karşılaşmış olamayacaklarını ve iltizamları sâhasındaki faaliyetlerinde her türlü murâkabeden âzâde bulunduklarını ortaya koyacak bir delil sayılabilir. Dimitrov'un yaptığı hesaplara göre, bu müzâyâdeelerde umûmiyetle timarların defterlerde yazılı „nominal“ gelirleriyle mültezimlere ibâlesi sırasında tesbit edilmiş olan satı; bedelleri arasında hiç bir münâsebet almamıştır; bâzı mültezimler timarların eski defter yazıların her 22 veya 25 akçesi için bir kuruş düşecek şekilde bir bedel ödemeye mecbur oldukları halde, bâzı timarların bedeli ortalama her 400 akçe defter yazısı için bir kuruş hesabıyla ödenmiştir ki, bütün bu hususlar timarların artırma ile satışlarının ne kadar soysuzlaşmış olduğunu göstermektedir.

Devletin içine yuvarlanmış olduğu müşküllerden kurtulmak için başvurduğu çârelerin ehemmiyet ve tehlikesi ne kadar büyük olursa olsun timar sisteminin tasfiyesi çoktan bir zaruret hâline girmiş bulunuyordu. Başvekâlet Arşivi'nde bulunan 1240 (zilkade başları = 1825) tarihli ve A-NŞt kotlu bir hatt-ı hümayûn sûretinden anladığımıza göre, bahis mevzû ıslâhât teşebbüslerine rağmen, timar sistemi gittikçe daha fazla güçsüz ve yararsız olmakta devam etmektedir. Bu vesîkaya nazaran, timar sâhipleri her zamankinden daha buzursuz ve itibarsızdılar. Bunlar, sefere çağrıldıkları zaman gayet isteksiz hareket etmekte, orduya katılmakta dâima geç kalmakta, harp meydanlarında ise, bir işe yaramaksızın, bir an evvel geri dönmek için vesile aramayı kendilerine âdet edinmiş bulunmakta idiler.

Son defa Rum isyanının yarattığı tehlikeli vaziyet üzerine, orduda hazır bulunmaları ısrarla

emredildiği halde, Rumeli sipâhilerinin me'mur oldukları maballere biç gelmemeleri cezâlandırılmalarını icab ettirirken, bu âsîlere karşı şiddet kullanılmaktan yine kaçınılmış, fakat ocağın büsbütün tasfiyesine yarayacak bir sıra ciddi tedbir alınması da zarûri görülmüştür. Bu tedbirlerden çoğu Başvekâlet Arşivi'nde *Kanunnâme-i askerî* defterinde bulunmaktadır. Bu defterdeki kayıtlara göre, ilk anda timarlı sipâhilerin idâreleri bumbacı ve lâğmıcı ocaklarına bağlanmış ve mevcut sipâhilerden üçte birinin her sene İstanbul'daki kışlalarda el-altında hizmete bazı bulunmaları mecbûriyeti konulmuştur (krş. Cevdet, *agn. esr.*, XII, 166).

1243 (1827) tarihlerine doğru Rumeli ve Anadolu'daki 53 livâdan 5.200 kadar timarlı sipâhi kendi timarları geliriyle „Asâkir-i Mansûre süvârisi“ hâline sokularak İstanbul'a celp ve orada hal ve kabiliyetlerine göre zabıt veya nefer olarak tâimlerle meşgul edilmeye başlanmıştı. Bu sûretle yeni bir teşkilât içine sokulmuş olan eski sipâhilerin çoğunun sâdece kendi timarlarının geliriyle geçinmekte devam etmesi imkânsız görülerek, kendilerine ayrıca ilâve tâyin ve tahsisat ödemek lüzûmunun kabul edilmesi (s. 94 v. dd.) de dikkati çekmektedir. Gerçekten, son devirlerdeki sipâhi timarlarından çoğunun geliri, yeni şartlar ve fiyatlar karşısında, atı ve aîlâhları ile sâhiplerinin harp masraflarını karşılayabilecek bir seviyede değildi ve denilebilir ki, bu yüzden mâlî vaziyetlerinin setâlet derecesine varan bozukluğu, timarlı sipâhinin bir türlü iyi bir savaşı olamamasının belli-başı sebeplerinden biri olmuştu.

Bir müddet sonra timar sâhiplerinin nöbetleşe İstanbul'a celpi ve burada tâlim ile meşgul edilmeleri bâzı zorluklarla karşılaştığından içlerinden bir kısmı, timarları ellerinden alınarak aylıklı süvâriler sınıfına geçirildi. Tekâütlüklerini isteyenlerin de, gelirlerinin bir kısmını „cebelü bedeli“ adı altında mîrîye ödemek şartıyla, timarları ellerinde bırakıldı (var. 113; 26 zilkade 1256=19 kânun II. 1841).

Bu tecrübelerden bir kaç sene sonra (2 receb 1260=2 temmuz 1844), bir kısım sipâhilerin zaptiye (jandarma) hizmetlerinde kullanılması düşünüldü. Bu sûretle, harplerde faydalı olmayan, fakat şiddetli bir tasfiye hareketi ile açıkta bırakılmaları da doğru görülmeyen sipâhilerin ellerindeki timarların gelirinin bahis mevzûu jandarma vazifelerine kaydırılmasının, büyük mâlî sıkıntılar içinde bir takım yeni askerî ıslâhât tabakkuk ettirmek mecbûriyetinde bulunan devlete ehemmiyetli bir tasarruf sağlayacağı da dü-

şünüliyordu. Nitekim, yapılan bâzı hesaplara göre, Rumeli ve Anadolu'da inzibat kuvveti hâlinde veya mahkemelerin hizmetinde ve vergi toplama işlerinde masâli olarak çalışanların adedi 30.000'i buluyordu. Umûmiyetle „başı-bozuk takımı“ ile idâre edilmekte olan bu teşkilâtı tensik ve tasfiye ederek bir takım vazifelerinin yerine timar sâhiplerinin tâyini, onların tabisat ve aylıklarının devlete kalmasına sebep olacaktı (var. 113, 121).

Bu sûretle timarlı sipâhilerden geriye kalan bir kısmı, timarlarının geliriyle inzibat ve vergi tahsil işlerinde kullanılmaya başlandı. Bâzıları da kale topçuluğu gibi vazifelere getirildi. Tanzimâtın tatbik edildiği bölgelerde timarların gelirinin defterdarlar eliyle toplanıp bedellerinin sâhiplerine devlet hazinesi tarafından verilmesi icab ettiğinden, timar rejiminin itibarsız bir inzibat neferi veya köy korucusu hâline düşmüş olan bu son mümessillerinin timar bölgeleriyle âlakaları da kalmamıştı. Artık kimseye yeni timar verilmediği için de hayatta olan bu son sipâhi neslinin tükenmesi ile timar rejimi tamamiyle tasfiye edilmiş olacaktı. Bu tasfiyeyi sür'atlendirmek için babalarının timarına hak kazanmış küçük yaştaki çocuklar merkeze celp edilerek, içlerinden kişi-zâde ve okumağa hevesli olanlar, zâhit olarak yetiştirilmek üzere mekteplere yerleştirildiler ve oralarından yeni tanzim edilen askerî kadrolarda masâfe geçirildiler (bk. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, *Askerî evâmîr ve nizamât defteri*, nr. 20 [1250—1251], 58).

Kuruluşundan beri Osmanlı imparatorluğu tarihinde büyük bir rol oynamış bulunan timar rejimi, bir kaç asırdan beri buhranlar içinde geçen hayatının bu son safhasında, yeniçeriler için olduğu gibi, kanlı ve ızdıranlı bir tasfiyeden ziyâde sessiz-sedâsız bir sûrette ve herhangi bir şarsıntıya sebep olmadan ortadan kalkmış oldu.

Asırlar boyunca memleketin en uzak köşelerine kadar yayılıp, köylü ile iç-içe yaşamış ve uzun müddet zirâî iktisâdiyatın ve devletin toprak aiyâsetinin faal mümessilleri rolünü oynamış olan timar sâhibi sipâhi beylerinin, kendisine mahsus silsile-i merâtibi, merâsim ve imtiyazları ile kapalı bir asâlet sınıfının, devletin hayatında ve içtimâî bünyenin teşekkülünde, büyük bir içtimâî kuvvet olarak ta'azzuv edemeden ve memleket sahinde çok dağınık bir halde bulundukları için olacak, son devirde tutucu kuvvetlerin zebânı bir devletin tereddütlü ıslâhât hareketleri içinde bile, ciddî bir mukavemet gösterme kudretini kendinde bulamadan ve büyük bir iz bırakma-

dan ortadan silinip gitmesi, imparatorluğun içtimâî tarihinin büyük husûsiyetlerinden birini teşkil eder.

Bibliyografya: Kanûnnâme-i Âl-i Osman (nşr. Mehmed Ârif), TOEM, İstanbul, 1912/1913, nr. 15—19; Kanûnnâme (nşr. N. Beldiceanu), „Code de Lois Coutumières de Mehmed II“, Wiesbaden, 1967; Selim I. kanûnnâmesi (nşr. Anna S. Tveritina), Moskova, 1969; Mecmaa, Bayezid Umûmî kütüp., Veliyyüddin Efendi, nr. 197; Kanûnnâme, Topkapı Sarayı Müzesi kütüp., Revan, nr. 1936; Kanûnnâme, Paris, Bibl. Nat., Ancien Fond, nr. 35, Supplément turc, nr. 69; Kanûnnâme, Süleymânîye kütüp., Âşir Efendi, nr. 1004; Ayn-i Ali, Kavânîn-i 'Âl-i 'Osmân dar hulûşa-i mazâmîn-i daftar-i Divân, 1017 (1608/1609), İstanbul, 1280; Koçi Bey risâlesi (nşr. Ali Kemal Aksüt), İstanbul, 1939; M. Çağatay Uluçay, Koçi Bey'in risâle ve arzları, Zeki Velidi Togan armağanı, s. 177 v. dd.; Sofyalı Ali Çavuş risâlesi (nşr. Hamid Hadıbeğić), „Bulletin du musée de la Republique Populaire de Bosnie et Hercegovine“ (Serajevo, 1947), II, 139—205; Koca Sekbanbaşı, Hulûşat al-kalâm fî radd al-'avâm (TOEM ilâvesi); Kâtib Çelebi, Dustûr al-'amal fî işlâh al-halal (İstanbul, 1280); Cevdet, Tarih (İstanbul, 1303); Mustafa Nuri Paşa, Natâ'ic al-vukû'ât, 2. tabı (İstanbul, 1327); Mustafa Akdağ, Timar sisteminin bozuluşu, DTCFD (Ankara, 1945), III, 419—429; ayn. mll., Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti, Belleten (Ankara, 1949—1950), XIII—XIV; ayn. mll., Celâli isyanları (1550—1603), Ankara, 1963; Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI'nci asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirât ekonominin hukukî ve malî esasları, I, Kanunlar, İstanbul, 1943 (metinde Kanunlar diye zikredilmektedir. Sayfa numaralarının yanında kaydedilmiş olan rakamlar kanunların madde numaralarıdır); ayn. mll., Osmanlı imparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü, Ükü-halk-evaleri dergisi (Ankara, 1937—1938), X, sayı 49, 50, 53, 56, 58, 59; ayn. mll., Osmanlı imparatorluğunun „Bütçe“ lerine dâir notlar, I, 933/934 (1527/1528) malî yılına âit bir bütçe örneği, Bütçe cetveli ve ekleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecmuası, XV, sayı 1—4; ayn. mll., Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli ârâzi kanunnâmesi (Tanzimat I.'den ayrı basım), İstanbul, 1940, s. 1—101; ayn. mll., Türk-İslâm toprak huku-

ku tatbikatının Osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller, I. Mâlikâne-divânî sistemi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası (İstanbul, 1939), sayı 2, s. 119—187; ayn. mll., Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hâkana mahsus istatistik defterleri, İktisat Fakültesi mecmuası, İstanbul, 1940/1941, II; ayn. mll., Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'Empire Ottoman aux XV et XVI siècles, Journal of the Economic and Social History of the Orient 1957, I, 9—36; ayn. mll., Edirne askerî kassâmına âit tereke defterleri, Belgeler dergisi [TTK], (Ankara, 1966), III, 1—479; ayn. mll., XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de figat hareketleri, Belleten (Ankara, 1970), XXXIV, 557—607; ayn. mll., Balkan memleketlerinin zirât reform tecrübeleri (Balkan memleketlerinin toprak meseleleri tarihine bir bakış), İktisat Fakültesi mecmuası (İstanbul, 1943), IV, 455—554; Ömer Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, 953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları tahrir defteri (İstanbul, 1970), s. XVI—XIX; Halil İsmail, Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar I., Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna [TTK], (Ankara, 1954), s. 137—184; ayn. mll., Hicri 835 tarihli, Sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid [TTK], (Ankara, 1954); ayn. mll., Adâletnâmeler, Belgeler dergisi [TTK], (Ankara, 1965), II, sayı 3—4, s. 49—145; ayn. mll., Osmanlılar'da riyyet rûsûmu, Belleten (Ankara, 1959), XXIII, 575—610; Mustafa Cezar, Osmanlı tarihinde levantler (İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi yayınları), İstanbul, 1965, nr. 28; G. Ostrogorskiy, Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine (Frans. tr. H. Grégoire), Brüksel, 1954; ayn. mll., Quelques Problèmes d'Histoire de la Paysannerie Byzantine (Brüksel, 1956); Şehâbeddin Tekindağ, Şah Kulu Baba Tekeli isyanı, Belgelerle Türk tarihi dergisi (İstanbul, 1967), sayı 3, s. 34—39; M. Fuad Köprülü, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülâhazalar, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası (İstanbul, 1931), I, 165—313; ayn. mll., Ortazaman Türk hukukî müesseseleri (İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk âmme hukuku yok mudur?), İkinci Türk Tarih Kongresi (İstanbul, 1937); ayn. mll., Türk-İslâm feodalizmi, Belleten (Ankara, 1941), V, 319—335; V. P. Mutafovçeva-Str. A. Dimitrov, Sur l'Etat du

système des Timar des XVIIe—XVIIIe—SS. (Edition de l'Académie Bulgare des Sciences, Institut d'Etudes Balkaniques), Sofia, 1968; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtına medhal [TTK], (Ankara, 1970), 2. tabı, s. 147—173; ayn. mll., Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karahanlı devletleri [TTK], (Ankara, 1969), 2. tabı, s. 239—257; C. Trubelka, Bosna'da arazi meselesinin tarihi esasları, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası (İstanbul, 1931), I, 43—70; N. Filipoviç, Bosna Hersek'te timar sisteminin inkişafında bazı husûsiyetler, İktisat Fakültesi dergisi (İstanbul, 1954), XV, 154—188; Osman Turan, I. A. mad. İKTÂ; Claude Cahen, Reflections sur l'usage du mot de „Féodalité“, Journal of Economic and Social History of the Orient, III, kısım I (Nisan, 1960); ayn. mll., Selçukî devletleri feodal devletler mi idi?, İktisat Fakültesi mecmuası (İstanbul, 1956), XVII, 348—358.

Timar sisteminin „Türk Feodalizmi“ olarak tetkik ve tefsirlerine âit bazı görüşler hakkında 1960'da Stocholm'de ve 1965'de Viyana'da toplanmış olan Millet'lerarası Tarihî İlimler Kongrelerinin rapor ve zabıtlarında ve bu kongreler münasebetiyle Bulgar tarihçileri tarafından neşredilmiş olan „Etudes historiques“ (Sofia, 1960, 1965) isimli eserlerin I. ve II. ciltlerinde çeşitli misâller ve kitabiyatla ilgili bilgiler vardır; Historiographie Yougoslave, 1955—1965 (Belgrad, 1965), s. 124—127, eserde de bu sâbada Yugoslavya'da yapılan araştırmalar hakkında mâlûmat bulunmaktadır; T. H. kelimenin iştikakını EI, mad. TİMÂR'dan kısaltarak almıştır.

(ÖMER LÜTFİ BARKAN.)

TİMBUKTU. TİMBUKTU (Timbuctoo; Fransızca Tombouctou), garbî Afrika'da [bugünkü Mali devleti hudûdu içinde] tenba bir şebir olup, nüfûsu 7.000 (1946)'dir. Bu şehir, sâdece islâmîyetin cenûba doğru olan büyük yayılışının şahidi olmakla kalmayıp, islâmî hayatın mühim bir faaliyet merkezi olmuştur; burası, şöhratlı, liyakatlı âlimler ve tarihçiler yetiştiren meşhur yüksek bir medreseye sâhip bulunuyordu. History of the Sudan müellifine göre, Timbaktu, V. (XI.) asrın sonunda, sürülerini otlatmak üzere buraya gelen göçebe bir halk olan Mağşaren Tuaregleri tarafından kuruldu. Yazın, Niger'in sâbillerinde Amadaga kasabasında konaklar, kışları ise, Aravan'daki vatanlarına dönerlerdi. Timbaktu, mühim bir ticarî merkez oldu; seyyahlar ya nehir yoluyla veya Fas ve Trablsgarp bölgesi sâhillerinden gelen

kervanlarla buraya varıyorlardı. Vağdav balkı Timbaktu'ya kayda değer sayıda hicret etti; ticarî merkez daha önce Valâta'da bulunuyordu. Okumuş kimseler ve zâhid din adamlarını, çok geçmeden tüccarlar tâkib ettiler; bunlar Mısır'dan, Gâdames'den Tuat'tan, Tâfilâlt'tan, Fas şer'inden, Sûs'dan ve sair yerlerden geldiler. Şehirde güzel binalar yapıldı ve şehrin etrâfı duvarlarla çevrildi; evvelce dallar ve samandan yapılmış kolübelerin yerini, kilden yapılmış evler aldı. Biri bizzat Timbaktu'da, diğeri de şimalde, Sankore'de olmak üzere iki câmi inşâ olundu.

Mali [b. bk.]'den neşet etmiş olan birinci hânedan, Timbaktu'da 737—837 (1336—1433) tarihleri arasında hüküm sürdü. Bu devrede şehir, burayı tavsîfi çok dikkate şâyan olan, meşhur seyyah İbn Battûta tarafından ziyâret edildi. İbn Battûta, Timbaktu'ya, o sıralarda çok müreffeh ticarî bir merkez olan Sicilmâse [b. bk.]'li bir çok tüccarların da dâhil, bulunduğu bir kervanla Fas'tan gelmişti. İbn Battûta, 25 günlük bir yolculuğu tâkiben, kaya tuzu mâdenlerinin bulunduğu Tagâza'da, sonra, zencilerin arâzisindeki ilk yer olan ve Sicilmâse'den iki aylık bir mesâfede bulunan Valâta (Iyûlâten)'da bir mola verdi. İbn Battûta, Valâta'dan ayrıldıktan on gün sonra Zâgarî'ye gelerek, Karsahu şehri yakınındaki Nîger'e vâsıl oldu; oradan Sansara (krş. MALİ maddesinde Sankarani) nehri üzerindeki Mali'ye gitti ve nihâyet Timbaktu'ya ulaştı; bundan sonraki seyahatine nehir yoluyla devam etti. Bu ükelerin abâlisî müslüman idi; Massûfa kabilesi orada hüküm sürüyordu. İbn Battûta, zencilerin bazı husûsiyetlerine hayran olmakla berâber, mü'minler arasında kadınların çıplaklığına bir mâna veremez. Bizâtihi şehir, İbn Battûta üzerinde derin bir intibâ bırakmış gibi gözükmez. Burada yaşamış olan Massûfi'ler, yüzün alt yarısını örten Lisâm [b. bk.] denilen bir peçe takarlardı. Arapların, Nûbe'ye kadar uzanan çölde göçebe bir hayat yaşayan Berberîlere Mulassimûn yani „peçeli halk“ ismini verdiklerini biliyoruz (Juynboll ve de Goeje, Descr. du Maghrib, Leiden, 1860, s. 48).

Mağşaren, Tuareg'e âit olan ikinci hânedan, Timbaktu'da 40 sene hüküm sürdü. Sonra, burayı fetb eden sünî 'Alî'nin hâkimiyeti 24 sene (873—898=1468—1492) devam etti. O, Timbaktu'ya 873'te muzafferâne bir şekilde girdi ve burada büyük tahribat yaptı. Maballî tarihçiler onu, âlimleri öldüren ve dinle alay eden bir kimse olarak, pek sefih ve menbus bir zâlim diye tenkid ederler. O, şalât'ı oturarak kıları. Bununla berâ-

ber, bu emirden gelen Sunğay hânedânı, parlak bir hânedân ve şehri yüksek bir refâha erdirdi. Bu hânedânın en seçkin bükümdârı, edebiyat ve ilim hâmisî, Askiya al-Hâdî Muhammed idi. Sonuncusu olan Askiya Dâvûd 935 (1528)'te öldü. Timbuktu, ondan sonra Fas'ın hâkimiyeti altına geçti. Merâkeş paşası Maḥmûd, burayı Fas sultanı Mavlây Ahmed'den 999 (1590)'da aldı. Fas hâkimiyeti 999 (1590)'dan 1164 (1750)'e kadar devam etti. Paşaların cebren iş yaptırmaları ve Tuareg çapulculuk akınları, gerileme devrini gösterir. Timbuktu'yu 1207 (1792)'de tekrar Tuaregler, sonra, 1243 (1827)'te Pöller ile Tukulörler aldı.

IX. (XV.) asırda Avrupalılar, Timbuktu ile temas kurdular. Timbuktu, Tunus ve Trablusgarp bölgesi vâsıtasıyla İtalya, bilhassa Floransa ile, alış-verişte bulundu. Kanem ve Gao yoluyla Mısır'a, Hoggâr târikiyle Tunus'a, Sicilmâse, Tâfîlât ve Tust yoluyla Fas'a ve Mali yoluyla da Sudan'a o'mak üzere, dört büyük kervan yolu Timbuktu'dan geçmekte idi. Bu zamanda iki Avrupalı, buranın iyi bilinen bir yer olması sebebiyle, şehirden bahsederler. Bunlardan 875 (1470)'te burayı ziyaret etmiş olan Florentino Benedetto Dei sâdece: „Burada kaba kumaşlar ile ince yünlü kumaşlar ve Lombardya'da yapılan kaba kumaşların satıldığını“ ifade eder ve bir kaç sene sonra Leo Africanus, daha bayran bir şekilde şöyle anlatır: „Şehir, dükkânlarla iyi bir şekilde techiz edilmiştir. Burası, Gırnatalı üstad bir mimar tarafından taş ve kireç taşından inşa edilmiş olan bir mâbet ile kiral için yapılmış muhteşem bir saraya sâhiptir. Saray, bâzıları 585 kilo gelen, gümüş, altın çubuk ve levhalar bakımından çok zengindir“. Bu zamanda alış-verişin altın ve tuz ile yapıldığı bilhassa zikredilir.

X. (XVI.) asırdan sonra Timbuktu Avrupa ile alâkasını kesti. Bu devirde Avrupa'da, Timbuktu'dan, hiç şüphesiz altınla yapılan ticâreti, deve kuşu tüyleri, fildişi ve esirleriyle, çok zengin ve güzel, esrârengiz ve ulaşılmaz bir şehir olarak bahsedilir. Timbuktu muamması, birçok başarısız teşebbüslerden ve binbaşı Laing'in katlinden sonra, burası hakkında hayâl kırıklığına uğrayan ve Cenne'yi Timbuktu'ya daha çok tercib eden Fransız kâşifi René Caillié tarafından 1244 (1828)'te çözüldü. Sonra 1853'te Barth burayı ziyaret etti.

Şehir, 1311 1893'de yerli mîmârîsi, zevksiz olmamakla beraber, mütevâzî görünüşü ile birlikte Fransız müstemleke hâkimiyeti altına girdi.

Cezayirle muvâsalası, Haardt-Audouin-Dubreuil seferi bey'eti tarafından, tırtıl tekerlekli vâsıtayla te'min edilmiştir. Şehir, yerlilerin, hâtırasını hâlâ aziz tuttıkları eski Sunğay kırılları zamanındaki kadar geniş değildir; o sıralarda şehrin suru, Niger'in kollarından birini içine alıyordu. Bu gün ise, nehir, şehrin 15 km. cenûbunda bulunmaktadır. Tuz kervanları hâlâ faâl bir ticâret yapıyorlar.

Sudanlı müelliflerin eserlerine gelince, bunların el-yazmaları başlıca Felix Dubois ve miralay Archinard tarafından geri getirilmiş olup, M. Houdas onların bir çoğunu neşretmiştir. En mübimleri, *History of the Sudan* ile *Dictionary of the Pashas*'dır. Timbuktu'nun en mâruf müellifi, bir hal tercümesi lûgatı telif eden Ahmed Bâbâ'dır. Şehir Faslılar tarafından işgal edildiği zaman o, esir alınarak Fas'a götürülmüş ve orada 1006 (1597)'ya kadar yaşamıştır. Ahmed Bâbâ 1036 (1626)'da Timbuktu'da öldü. Timbuktu'da en büyük edebî faaliyet devri, VIII. (XIV.) asırdan XII. (XVIII.) asra kadar devam eder. Bu asrın başlarında Timbuktu'da münevver kimseler hâlâ bulunabiliyordu. Meselâ, 1913'de, mûalûmanların Niger bölgesine girişleri tarihî hakkında bazı kitâbeleri istifade edilir hâle getirerek, bu busûsa ışık tutan Kâzî, buna delil olarak gösterilebilir.

Bibliyografya: Sudanlı tarihçiler için bk. *Publications de l'Ecole des Langues orientales vivantes*, seri 4, XII, XIII, XIX, XX; İbn Battûta (nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 337—432; Ch. de La Roncière, *La découverte de l'Afrique au moyen-âge, cartographes et explorateurs*, 2 cild, levhalarla (Kahire, 1925); Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Schefer), III, 292; F. Dubois, *Tombouctou la mystérieuse*, 1897; Péro Hacquart, *Monographie de Tombouctou*, 1900; Dr. Oskar Lenz, *Tombouctou, Voyage au Maroc, au Sahara et au Soudan*, Fr. trc., 2 cild (Paris, 1886—1887); Lieutenant Préfontan, *Histoire de Tombouctou, de sa fondation à l'occupation française*, *Bulletin de l'Afrique occidentale française*, 1921; A. Lamandé ve J. Nanteuil, *La Vie de René Caillié* (Paris, 1928); G. M. Haardt ve L. Audouin-Dubreuil, *Le Raid Citroën* (Paris, 1923); [L. Hall, *Tombouctou* (London, 1934); H. Miner, *The primitive city of Timbuctoo* New Jersey, 1953.] (B. CARRA DE VAUX.)

TİMGAD. Cezayir'de, Batna (Kosantina „département“'nda) 'nın 38 km. cenûb-i şarkisinde bulunan bir Roma şehri. M. ö. I.

asırda Timgad, Avrâ'ların şimâl eteklerini korumak maksadıyla te'sis edilmiş, küçük bir askerî üsden ibârettir. [Bilâhare yapılan hafriyat neticesinde ele geçirilen kitâbelerden, Trajan'ın bu şehri, kız kardeşi adına m. s. 100 senesinde inşa ettirmeğe başladığını ve buradaki belli-başlı binaların 17 senede itmam edildiğini öğreniyoruz. Romalılar devrinde Timgad, Thamugas adını taşıyordu.] Şehir esas itibâriyle, Lambessa'da karargâh kurmuş muhâcirler, tekaüt askerler ve civar bölgelerin yerli'lerinden ibâret olan III. Lejyon'un askerleri tarafından inşa edilmiştir. Şehir sür'atle inkişâfetmiş ve „koloni“ mertebesine yükseltilmiştir. Timgad'ı çevreleyen surlar bile, şehrin eski hudutlarını aşması sebebiyle yıktırılmıştır. Şehir IV. asırdan itibaren inkişâf devresine girmiş, V. asrın bidâyetinde ise Vandal istilâsından mutazzar olmuştur. [Bizans kumandanı Solomon 535'te Timgad'ı zaptettiği zaman, şehri barap bir halde bulmuştu. Bununla beraber, bilâhare, Timgad tekrar iskân edilerek, VII. asırda tamamen bir hristiyan şehri hâlini almışsa da, 647'de, Arapların Afrika vâlisini mağlûb etmeleri neticesinde, taribten silinmiştir.] Eski müellifler Timgad'ı nâdiren zikrederler. Arap müellifleri ise, bize şehir hakkında hiçbir mâlûmat vermezler.

[Asırlarca süren bir ihmâl devresini tâkiben James Bruce, 1765'te bu mahalli ziyaret ederek, bazı kitâbeleri okumağa muvaffak olmuştur. Bundan bir asırdan fazla bir zaman sonra, R. L. Playfair onu tâkib etmiş, hemen sonra da 1875—1876'da Masqueray, harâbelerin durumu hakkında bir rapor neşretmiştir. 1881'den itibaren buradaki hafriyat muntazaman devam etmiş ve meydana çıkarılan kalıntılardan bir kısmı tâmir edilmiştir ki, bunlar arasında 1900 senesinde restore olunan Trajan tâki zikredilebilir.]

Bibliyografya: [A. Balbi, *Guide illustré de Timgad* (Paris, 1903)]; Boeswillwald, Cagnat ve Ballu, *Timgad, une cité africaine sous l'empire romain* (Paris, 1891—1905); R. Cagnat, *Carthage, Timgad et Tebessa* (Paris, 1909).

(G. YVER.)

[Bu madde A. TOKER tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TİMSAH. [Bk. TİMSAH.]

TİMSAH. TİMSAH, Arapça ve aynı zamanda Âsur-Babil dilinde *timsahû* (Bezold, *Glossar*, s. 294) şeklinde tesbit edilen ve Herodotus'ta *χαμψας* olarak görülen barf-i târifî *temsaḥ* şekli ile, Kıptice *emsah*'a tekabül eden, eski Mısır dilindeki *m-s-h*'den geçmiş bir kelimedir. Timsahın ilk mufassal târihi ve yaygısı

tarzı hakkındaki tafsilâtî mâlûmatı Herodotus (II, 68)'a borçluyuz. Daha bir çok yeni hususlar da Aristo'da mevcuttur. Plinius ise, hârikulâde olan araştırmaları ile temâyüz eder. Umûmiyetle eskilerin fikirleri Arap kaynaklarında aksini bulmaktadır.

'Abd al-Laṭîf'e göre, timsahlar en çok Şa'îd'de ve Nil'deki gelâlelerde bulunur; oralarda küçüklü-büyük açık sulara ve cereyanın şiddetli olduğu yerlerdeki kayalar arasında kurt gibi kaynaşır'ar. Yumurtadan çıkmış bulunan hayvanlar, kertenkeleden daha büyük değildir, fakat sonunda 10' arşına kadar büyürler. Bunların 60 dişi vardır; 60 yumurta yumurtları ve 60 sene yaşarlar. Bunun gibi daha bir takım mâlûmat Aristo'da vardır. Timsahların karın nâhiyelerinde, içinde misk kokulu mâyi bulunan bir yumru bulunur. Timsahlar hakkında en mufassal mâlûmatı Kazvinî vermektedir. Dimaşki ile Damîri de Kazvinî'ye iltihak etmektedir. Timsahların ağızları çok geniştir; üst çenelerinde 20, alt çenelerinde ise, 40 diş olup, o dişlerin arasında da bâzan küçük dört köşe bir diş bulunur. Bu dişlerin bepsi de birbirine kenetlenir. Timsahın kafası iki arşın uzunluğundadır. Gövdesi sekiz kuyruğu altı arşındır. Sırtı kaplumbağanın sırtına benzer. Hayvan mütebarrik fıkralara mâlik olmadığı cihetle ne eğilip-bükülebilir, ne de çevrilip istikamâtini değiştirebilir. Alt çenesi sâbit, üst çenesi mütebarriktir. Bunlar uzun zamandan beri münâksşa edilmiş olmakla beraber, doğru müşâhedelerdir. Timsah korkunç bir hayvandır. İnsanları ve koyunları yutar, atları ve develeri öldürür. Avını sâhilde görünce suyun altından ibtiyatla yaklaşır. Bir hamle yaparak sudan dışarı çıkar ve hemen üzerine çullanır. Dişleri arasında sarkık kalan etlerden kurtlar peydâ olduğunda, Kaṭkâṭ kuşu bu kurtları galayarak yutar, bu sırada timsahın ağızı açıktır; bu kuş, oraya bir avcının yaklaştığını da timsaha haber verir. Kuş işini bitirdiği zaman, timsah, kuşu yutmak için ağızını kapar. Kaṭkâṭ kuşunun başında iğne gibi keskin bir kemik bulunduğu için hayvanı yutamaz; çünkü, kemik timsahın ağızına batar ve o zaman hemen ağızını açarak kuşu serbest bırakır. Timsahın bu nankörce davranışı, *icẓâ' al-timsah* „timsah şükranı“ atasözünün söylenmesine sebep olmuştur.

Timsah, karada çiftleşir: erkek, önce dişiye sırt-üstü çevirmek zorundadır. Çiftleşme bittikten sonra, dişi bizzat eski hâlini alamayacağı ve bu şekilde avcının kolayca avı olacağı için, onu tekrar eski hâliue getirir. Timsah karada yumurtlar. Suyu bırakılan yumurtalar ya mahvolur ya da timsah olacak yerde Sa-

kanğur olur. Sadece Nil nehrinde değil, Indus nehrinde de timsah vardır. Fakat buradakiler daha küçüktür. Timsah vücudundan alınan parçalar tabâbette bir çok yerde kullanılmaktadır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie*, XI², 1947—1956; Keller, *Antike Tierwelt*, II, 260—270; 'Ahdallâf, *Relation de l'Égypte* (trc. Sacy), 1810, s. 141; Kazvini, *Acâ'ib al-mahlûkât* (Wustenföld tabı), I, 131 ve 188; Dimasîkî, *Nuzhat al-Dahr* (Mehren tabı), s. 99; Damîrî, *Hayât al-hayavân* (trc. A. S. G. Jayakar), I, 356—358; I. Löw, *Aramäische Lurchnamen, Ludaica Festschr. f. Cohen*, 1912, s. 341; Yukarı Nil'deki hayvanların tabii vaziyette alınmış resimleri: Bengt Berg, *Mit den Zugvögeln nach Afrika* (Berlin, 1925).

(J. RUSKA.)

TİMSAH. TİMSAH (göl), içinden, Port Said'in cenubundan Süveyş'e giden yol üzerindeki Süveyş kınalının geçtiği şarki deltadaki bataklık ve sığ göller dizisinden biridir. Kanal 80. km.'de göle girer. Vaktiyle şimâl sâbiinde, yalnız Fransızların oturdukları İsmâiliye [b. bk.] şebri vardı. Göl takriben 6 mil² mesâhasında olup, kanalın inşâ edilmesinden önce suyu acı ve sazlıktı. Bu gün parlak mavi suyu ve gerisindeki bâli tepelerle çok şâirâne ve pitoresk bir manzara arzeder. Timsah gölü adı, burada timsahların mevcut oluşundan ileri gelmektedir. Bu gölün tarihî devirlerde oynadığı rol hakkında arkeolog'ar aynı fikirde değildiler. Wallis Budge (*Hist. of Egypt*, V, 131 v. dd.), İsrâîlîlerin Mısır'dan kaçarken bu gölün kenarından geçmiş olduklarına ihtimal vermekte, onun *Harûc* (XIII, 18)'da zikredilen *ḥrûc* „Kamış gölü“ olduğunu sanmaktadır.

Bibliyografya: 'Alî Mubârak, *Hişat Cadîda*, VIII, 46; bk. mad. İSMÂİLİYE; Baedeker, *Ägypten*, bk. *fihrist*.

(J. WALKER.)

TİMUR. İranlıların Timur-leng, Türklerin Aksak T. mur, Avrupalıların ise, Tamerlane diye adlandırdıkları Asyalı fâtiḥ ve büyük emir olup, kaynakların hepsinde doğum tarihi 25 şâbân 736 (9 nisan 1336) olarak verilmektedir. Türk takvimine göre, sıçan yılında Keş (Şehr-i Sebz) şehri yakınlarında Hoca İlgar köyünde dünyaya gelen Timur'un, annesi Tekina Hatun, babası ise Çagatay ulusunun en mühim unsurlarından birisi olan Barulas aşiretinin başbuğlarından Emir Turagay'dır. Cengiz Han'ın oğlu Çagatay Han (1227—1242), 'a Türkistan ülkesini verdiği zaman,

Barulas başbuğlarından Karaçar Noyan'ı da kabilesi ile birlikte onun hizmetinde bulunmak üzere vazifelendirmişti (Raşid al-Din Fażl Allâh, *Câmi' al-tavâriḥ*, nşr. Bahman Karimî, Tahrân, 1338, I, 541). Mezar kitâbesinden ve Timurlular devri kaynaklarından öğrendiğimize göre, Karaçar Noyan, Timur'un beşinci dereceden atasıdır. Semerkand'da bulunan mezar kitâbesinde Timur'un ataları şöyle gösterilmiştir: Emir Timur Küreken b. Emir Turagay b. el-Emir Bergel b. el-Emir İlgir b. el-Emir İçil b. el-Emir Karaçar Noyan b. el-Emir Suguçiün b. el-Emir Erdemçi Barulas b. el-Emir Kaçulay b. el-Emir Tumanay (A. A. Semenov, „Gür-i Emir“ türbesinde Timur'un ve ahfadının mezar kitâbeleri, trc. Abdülkadir İnan, *Belleten*, Ankara, 1960, XXIV, 143). Timur'un en büyük ceddî Tumanay, Cengiz Han'ın da beşinci dereceden atası olmaktadır. Dolayısıyla Cengiz Han'ın ve Timur'un nesepleri birleşmektedir. Zîrâ Cengiz Han'ın ataları, Cengiz Han b. Yesügey Bahadır b. Bartaḥ Bahadır b. Baysungur b. Kaydu Han b. Tumanay şeklinde sıralandığına göre, neseplerinin birleştiği sarîh olarak görülmektedir. Ancak Moğul an'anesine göre, Tumanay'ın oğullarından Kaydu Han'ın han olması sebebiyle, onun neslinden gelen Cengiz de, han olmak hakkına sâhipti. Halbuki Timur'un büyük ceddî olan Tumanay'ın diğer oğlu Kaçulay, han olamadığı için, yine an'aneye göre, Timur hiçbir zaman hanlık iddiasında bulunmamıştır. En kudretli zamanlarında bile *Amir*, *al-Amir al-kabir*, *Şâhib Kırân* ünvanlarıyla birlikte, Cengiz sülâlesine dâmat olduğu için, Moğulca dâmat mânâsına gelen *Küreken* lakabını taşımıştır (krş. E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols de Fażl Allâh Raşid al-Din*, Leyden, 1910, s. 61—64, 286 v. dd.). Timur'un mezar kitâbesinden başka, nesebnâmesinin mufasssalan verildiği en mühim kaynak, 829 (1426) yılına âit *Mu'izz al-ansâb* adlı eserdir. Timur'un dördüncü oğlu Şâhruh Mirza [b. bk.] adına tertib edilen bu eserin yazmalarından her ikisinde de Timur'un nesebi ile Cengiz Han'ın nesebi Tumanay Han'da birleşmektedir (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persan de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1905, I, 292; Rieu, *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, London, 1879, I, 183). *Mu'izz al-ansâb*'a esas olan Raşid al-Din Fażl Allâh'ın eseri *Şu'ab-i paṅgâna* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III, nr. 2937'de *Nasab-nâma-i mulûk* adıyla, var. 128, 130, 133)'de Barulas kavminden Barulatay Karaçar Noyan, Cengiz Han'ın binbaşılardan, Cengiz Han'ın Karaçar

Noyan'ı *hazâra*'si ile birlikte, oğlu Çagatay'ın emrine verdiği nak'ledilmektedir. Karaçar Noyan'ın oğlu 'çl Noyan, Alguy Han (1261—1266), Mubârek Şah'ın annesi Organa Hatunla birlikte 1251—1261 ve ikinci defa 1266 yılında hanlık etmiştir) zamanında Çagatay ulusunda emirlerin başı idi. İçil Noyan'ın oğlu İlgir Noyan, Duva Han (1276—1306)'ın emiri idi. İlgir Noyan'ın oğlu Bergel Noyan'ın adı büyük emirler arasında zikredilmekle beraber, hakkında başka bir mâlûmat yoktur (Z. V. Togan, *Tahkik-i neseb-i Emir Timur, Muhammed Şafi armağanı*, Lâhûr, 1953, s. 109 v. d.). Timur'un babası Turagay'ın derviş-meşreb bir zat olduğu anlaşıyor. Zîrâ Emir Turagay'ın, bugün türbesi Keş şehrinde bulunan Şeyh Kulâl'in müridi olduğu bilinmektedir. Ayrıca Emir Turagay'ın Çagatay ve Moğul asilzâde'leriyle dostça geçindiğinden ve bilhassa Emir Hamid ile yakın dostluğundan bahseden kayıtlara rastlamaktayız (W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, trc. Tab'roğ u Akdes Nimet, İstanbul, 1930, s. 14 v. d.). Timur'un açıkça bilinen bu nesebine rağmen, bâzı müellifler İbn 'Arabşâh'a dayınarak onu kendi gücüyle hükümdar olan bir çete reisi olarak kat'ül ederler. Hakkında kıymetli bilgiler vermekle beraber, Timur aleyhtarları olan İbn 'Arabşâh, onun bir çobanın oğlu olup, başlangıçta çetecilikle yaşadığını, „Leng“ lakabının ise, koyun çalarken sakatlandığı için kendisine verildiğini kaydeder (İbn 'Arabşâh, *Acâ'ib al-makdûr fi navâ'ib Tîmûr*, „*Tarih-i Timur*“ adıyla trc. Nazmi-zâde Hüseyin Murteza, İstanbul, 1277, s. 4). Timur'un mensub olduğu Barulas ka'ilesi Keş, Güllâb (Hut-taiân) ve Taşkent çevresinde hâkim olup, Timur da, bu kabîlenin emirleri sülâlesinden gelmektedir.

Timur'un zühur ettiği çağda Çagatay hanlığı sarsıntı geçirmekte idi. Çagatay ülkesinde hâkimiyet, Çagatay sülâlesinden ziyâde devletin idâresini elinde tutan nüfuzlu emirlerde idi. Sır Derya havzasında Celâyir, Hârizm'de Kongirat, Hârizm'in şarkında Nüküz, Buhârâ bölgesinde Sulduz, Belh taraflarında Tiyyet ve Karavnas (Emir Kazgan bunlardandır), şarki Türkistan'da Duglat ve yukarıda zikrettiğimiz Barulas kabilesi emirleri, bunların en meşhurlarıydı. Bu emirler Çagatay sülâlesinden birini han yapıyorlar ve onun nâmına hâkimiyeti kendi ellerinde tutuyorlardı. Hattâ arada bir Ügedey Kağan neslinden Ali Sultan (1340—1342) ve Dânişmendçe (1346—1348)'yi dahi hanlık makamına getirmekte mahzur görmüyorlardı. Emirlerin yaptıkları bu işe, kaynaklarda *ḥanbâzî* (han oynuluğu) denmektedir. Bu devrede tâkib etmiş

olduğu bereket tarzından, Timur'un, ileri görüşlü ve kuvvetli bir siyâset adamı olarak yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Dostlarını iyi seçmiş ve rakipleri ile de gücü yetmeden çatışmamıştır. Bu meyanda, rakiplerinden kayın-birâderi ve Emir Kazgan'ın torunu Emir Hüseyin ile uzun müddet dost geçinmiştir.

1358 yılında Bayan-Kuli Han (1348—1358)'ın ölümü ve Emir Kazgan'ın katledilmesi üzerine, Çagatay ulusunu karıştırdı. Emirler bu vaziyeti düzeltmek için, hanlığa Yisun-Timur (1338—1340)'un oğlu Timur Şah'ı han, Emir Kazgan'ın oğlu Emir Abdullah'ı ulus emiri yaptılar. Bir yıl bile geçmeden Emir Abdullah'ın ölümü ve Timur Şah'ın da uğursuz sayılarak tahttan indirilmesiyle, memleketin idâresini Emir Hacı Barulas ile Emir Bayan Sulduz ele geçirdiler. Bu sırada Doğu Türkistan'da hüküm sürmekte olan Tuğluk Timur Han (1358—1362), durumdan istifâde ederek ordusuyla Mâverâünnehr'e girdi. Tuğluk-Timur'un ordu ile gelişi üzerine, Emir Hacı Barulas ve diğer bâzı emirler Mâverâünnehr'i terkettiler. Timur, vilâyetinin barab olmasına mâni olabilmek arzûsı ile, Hacı Barulas'tan izin alarak memleketinde kaldı ve Tuğluk-Timur'a ubûdiyetini arzetti. Bu münâsebetle atalarının yurdu olan Keş ve mülhakatı, han tarafından kendisine bırakıldı. Tuğluk-Timur, Mâverâünnehr'de fazla durmayarak geri döndü. Fakat, karışıklıkların devam etmesi dolayısıyla, ertesi yıl büyük bir ordu toplayarak tekrar Mâverâünnehr'e geldi. Bunun üzerine, Emir Hacı Barulas Horasan'a göç etti. Emir Timur ise, Tuğluk-Timur Han'ın yanına giderek iyi kabûl gördü. Keş vilâyetinin tümünü ve ordu teşkilî için kendisine yarlık verildi. Tuğluk-Timur, Mâverâünnehr ülkesinin emirlerinin bir kısmına iltifat ederek, bir kısmını da ortadan kaldırarak, oğlu İlyas Hoca'yı Mâverâünnehr'e han tâyin etti. Timur'u da İlyas Hoca'nın maiyetine verdi. Tuğluk-Timur'un, oğlunun yanına bırakmış olduğu emirlerden Bikicek, balka zulmetmekte idi. Timur bu durumdan hoşlanmayarak kayın-birâderi Emir Hüseyin'in yanına gitti. Emir Hüseyin hanımı Dilşâd Ağa'yı ve Timur da hanımı Olcay Türkân Ağa'yı yanlarına alarak, maiyetlerinde almış kişi olduğu halde, Hârizm tarafına gittiler. 1360 yılında cereyan eden bu hâdiseden sonra Timur'un gezmekle geçen bir hayatı olacaktır ki, buna Timur'un „birinci kazaklığı“ denir. Emir Hüseyin ve Timur'un maiyetiyile kendi tarafına geldiğini duyan Hive emiri Tökel, bunları tâkiye bağladı. Oradan Türkmenlerin arasına gittiler. Türkmenler evvelâ tanımadıkları için, bunlarla çatıştılar; da-

ha sonra Timur'u tanıyınca, kendisine yardım ve iltifatta bulunarak kaçmasını te'min ettiler (Nizâm al-Din Sâmî, *Zafar-nâma*, trc. Necâti Lugal, Ankara, 1949, s. 18—23; Şaraf al-Din 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma*, ngr. Muhammed 'Ab-bâsî, Tahran, 1336, I, 46—52). Bu sırada Emîr Hüseyin ile Timur arasında bir itilâf bulundu-ğu anlaşılmaktadır. Bundan istifade etmek iste-yen Mahan bâkimi Ali Bey Caunî Kurbanî 60 kişilik maiyeti ile baskın verdi ve onları Mahan'da bapsetti. Ancak, Ali Bey'in büyük kardeşi Mehmed Bey'in araya girmesiyle kur-tulabildiler. Bu esnâda Türkmenlerden Mübâ-rek-Şah Sencerî, Timur'un yardımına koşarak onu sıkıntılı durumdan kurtardı. Timur bundan sonra Buhârâ'ya gitti. Hanımı Olcay Türkân Aga ile kendi yakınlarına sığındı. Oradan da mâruz kalacağı tehlikeler karşısında Hazer taraflarından başlayarak, Horasanda dâhil olmak üzere, bir çok bölgeler arasında âdeta mekik dokumuştur. Olcay Türkân Aga'nın Horasan'da bulunduğunu öğrenen Timur, o tarafa giderken Timur Hoca Oğlan ile Celâyir aşiretinin reisi Bebram da kendisine katıldı. Türkmen Mübârek-Şah ve yanındaki-lerin iltihâkı ile birlikte Timur'un maiyeti 1.000 kişiye yükselmiş oluyordu. Emîr Hüseyin, bu sırada Kâbil taraflarında idi. Timur, Efganistan'ın Hilmand vilâyetindeki dostu Tümen-Dav ile buluştu. Bu sırada Hind-İran sınırında Mukran bölgesindeki düşmanlarına karşı savaşan Sistan hükümdarı Kuşb al-Din, Timur'dan yardım istemek zorunda kalmış, Timur, Emîr Hüseyin ile birleşerek Kuşb al-Din'in yardımına koşmuş ve zaferle biten bu muharebede Leng (topal) veya Aksak le-kabıyla anılmasına sebep olan yarayı almıştı. Timur, yaraları iyileştikten sonra, Kâbil taraflarına Emîr Hüseyin'in bulunduğu Şibirtî'ya gitti. Buradan Arsaf'a yöneldiği sırada, Şir Bahram, Hacı Seyfeddin Nüküz ve Tuğluk Hoca Tüng kendisine iltihak etti (Nizâm al-Din Sâmî, *ayn. esr.*, s. 24—28; Şaraf al-Din 'Alî Yazdî, *ayn. esr.*, s. 53—58).

1364 yılında Tuğluk-Timur Han vefat edin-ce, yerine Emîr Kamerüddin Duğlat tarafın-dan oğlu İlyas Hoca, hanlık makamına getirildi. Ağabeyi Şemseddin Duğlat'ı da İlyas Hoca'ya vezir yaptı. İlyas Hoca, Mu'in al-Din Natanzi'nin ifâdesine göre, dindar bir hüküm-dar olup, han olduğu sırada tecrübesiz bir gençti (Mu'in al-Din Natanzi, *Muntahab al-tavârih-i Mu'ini*, ngr. Jean Aubin, Tahran, 1336, hş., s. 210 v. dd.). Arsaf'da Emîr Hüseyin ile birleşen Timur, 2.000 kişilik askerîye Gölâb'a geldi ve burada kuvvetleri 6.000'e yük-seldi. Timur, Vahş nehrinin Kabadiyan civâ-

rındaki Taşköprü mevkinde İlyas Hoca Han ile neticesiz bir savaşta bulundu. Keş ile Karşı arasında Kabay-Miten isimli köy civârında cereyan eden ikinci muharebede İlyas Hoca Han'ın 20.000 kişilik kuvveti, Timur'un bas-kını ile perişan oldu. Bu mağlûbiyet üzerine İlyas Hoca Han, Semerkand'da bile tutunama-yarak İli'ye çekildi. Timur ile Hüseyin bu za'erden sonra Semerkand'a geldiler ve Ça-gatay sülâlesinden Kabûl Şah'ı ban ilân et-tiler. Timur 1364 kışını Semerkand'da, Emîr Hüseyin ise, Salî-Saray'da geçirdi. 1365 yı-lında İlyas Hoca'nın kuvvetleri Batı Türki-stân'a girince, Emîr Hüseyin ile Timur'un kuvvetleri Akar yaylasında toplandılar. Bu-radan Sır-Derya'nın şimali şarkisine doğu harekete geçtiler. 22 Mayıs 1365'te Lay mu-hârebesi adıyla anılan savaş cereyan etti. Çe-te ordusunun (Şarkî Çağatay banlığı asker-leri bu isimle anılır) başında Emîr Kamerüd-din Duğlat bulunmaktaydı. Emîr Hüseyin, Ti-mur'un oysadığı bir oyun yüzünden, 10.000 asker telefât vererek çekildi. Emîr Hüseyin bundan sonra, Hindistan sınırındaki Şibirtî'ya gitti. Timur ise, kendi askerini korumasını bilmiş ve Belh tarafına çekilmişti. Çete aske-ri, bu galibiyet üzerine, Mâverâünnehr'in bir-çok şehirlerini yağma etmiş, bundan sâdece Se-merkand kurtulmuştu. Bu bâdiseden sonra Timur'u Semerkand'da görmekteyiz. Çete kuvvetleri, Sır-Derya'nın şimaline çekildiler. Emîr Hüseyin, Timur da dâhil olmak üzere, bütün emirleri ağır vergilere bağlamıştı. Emîr Hüseyin bu sıralarda Hârizm bâkimi olan Kongirat emîri Hüseyin Sofî'nin kızını almak için, emirlerden 30.000 dinar vergi isteyince, diğer emirler arasında itibârı sarsıldı. Timur, kendisine düğen vergiyi verebilmek için, zev-cesi Olcay Türkân Aga'nın mücevherâtını dahi vermek mecbûriyetinde kaldı. Bu sırada Olcay Türkân Aga vefât etti. Timur, 1365 so-nunda Emîr Hüseyin ile arası bozulduğu için, "ikinci kazakhçı"na çıktı. Ancak, birinci defa-sında yanında Olcay Türkân Aga ile Emîr Hü-seyin de vardı. Bu defa Olcay Türkân ölmüş ve böylece Emîr Hüseyin ile arasındaki akra-balık ortadan kalkmıştı. Emîr Hüseyin, Timur'un kazakhçı çıkmasından istifade ederek, ona âit şehir ve kasabaları âni olarak işgal etti. Ancak Timur, bir gece baskını ile Karşı (Nasaf) şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Emîr Hü-seyin'in ümerâsından Mûsâ Tayciyut, şebri 7.000 kişi ile kuşattı ise de, zapta muvaffak olama-yarak geri çekildi. 1366/1367 kışını Karşı'da geçiren Timur, Emîr Hüseyin'in 20.000 kişi ile üzerine geldiğini öğrenince, Buhârâ taraf-larına çekildi. Hattâ buralarda da tutunamaya-

rak Horasan'a sığındı. Daha sonra 600 kadar askerle Taşkent civârında görüldü. 1367 son-baharını Taşkent'te geçiren Timur, bu arada çete beyleriyle anlaştı. Timur'un Sır-Derya'nın şimaline geçerek çetecilerle anlaşmasını tehlikeli bulan Emîr Hüseyin, kendisine anlaş-ma teklif etti ise de, bu teklif gerçekleşmedi. 1368 ilkbaharında Emîr Hüseyin, tekrar sulh teklifinde bulundu ve Gümüşkent'te evliyâdan Gümüş Ata'nın türbesi civârında anlaşma ya-pıldı. Bundan sonra Timur ile Emîr Hüseyin'in Bedaşan ve Herat çevresinde hâkimiyet kur-dukları görülmektedir. Emîr Hüseyin ve Timur Badaşan çevresinde dağlarda Bedaşan'lılarla çok çetin muharebeler yapmak mecbûriyetinde kalmışlardı. Bu arada Emîr Hüseyin, Belh'e yerleşmiş, Salî-Saray'dan dostlarını ve bâzı dost sandığı kabîleler ile Keş ve Semerkand muhitinden de Timur'a bağlı kabîleleri getirt-mişti. Bu göç hareketlerinin yarattığı memnû-niyetsizlik devam ederken, Çete banı İlyas Hoca, Duğlat ve Argunaut emirleri 1368/1369 kışında gelip, Taşkent'e yerleştiler. 1369 yılı içinde Emîr Kamerüddin Duğlat, hâkimiyeti bizzat eline alarak hanlık zamanındaki aıs-temi bozmuştu. Hanlığın teşkilâtında dört keş (vezir) vardı. Bu dört vezir Şarkî Türki-stân'da yerleşmiş bulunan Duğlat, Celâyir, Barulas ve Argunaut kabîlelerini temsil edi-yordu. Tuğluk-Timur Han ve İlyas Hoca Han, bu sisteme sâdik kalmışlardı. Ancak Emîr Kamerüddin Duğlat, 1369'da İlyas Hoca Han'ı ve diğer kabîleleri bertaraf ederek bâkimiyeti bizzat ele-geçirmişti. Kıyı Taş-kent'te geçirmekte olan Çete ordusu, di-ğer üç kabîle reisinin, Kamerüddin'e karşı isyan etmeleri üzerine, Kamerüddin Belh üzerine yürüyemeden, Tanrı dağları mını-kasına çekilmişti. Bu sırada Timur ile Emîr Hüseyin, Çete ordusunu karşılamak üzere, ile-ri harekâta geçmiş, Emîr Kamerüddin'in çe-kildiğini duyunca, Bedaşan mes'lesini ta-mamen halletmek üzere geri dönmüşlerdi. Ti-mur'un büyük kabramanlıklar gösterdiği Be-daşan muharebelerinde kesin zafer elde edil-di ise de, Timur ile Hüseyin'in arası iyice açıldı. Bu arada Emîr Hüseyin, maiyetindeki bütün emirleri darıltmıştı. Başta Mûsâ Tayci-yut olmak üzere, ileri gelen emirlerden bir çoğu Keş şehrinde toplanarak bu işe son ver-mek kararını aldılar. Timur, bu hareketin ba-sına geçerek Belh'e yöneldi. Yolda Surhan-Derya boyundaki Biya kasabasına geldikle-rinde, Tirmiz şeyblerinden Bereke, onu karşı-layarak bayrak ve tuğ verdi. Bundan sonra Amu-Derya'nın cenûbundaki Kunduz şehrini ele-geçiren Timur'a, Nayman Olcaytu Eperdi,

Şeyh Mehmed, Bayan Sulduz ve Emîr Kay-husrav de iltihak etti. Timur burada Ügedey Kağan neslinden Süyurgutmuş'ı han ilân etti. Çağatay neslinden Kabûl Şah ise, Emîr Hü-seyin'in yanında idi. Kunduz şehrinde yapı-lan muharebeyi kaybeden Emîr Hüseyin, bir minâreye sığındı ise de, yakalanıp Timur'un huzûruna getirildi ve vaktiyle Emîr Kayhusrav 'ın kardeşini öldürmüş olduğundan, Kayhusrav ve Mu'ayyad Arlat tarafından kısâsen öl-dürüldü. Bu bâdiseden sonra Süyurgutmuş „han“ Timur ise, „uluğ bey“ olarak ilân edildi. Timur'un, Kazan Hâfil Han'ın kızı Saray Melik Hatunla evlenmesi, bu devreye rastlar ki, Timur bundan sonra „ban dâmadı“ mânâ-sına gelen *Kâreken* lakabıyla tanınacaktır. Bunu müteâkip Belh'te toplanan kurultay-da ise, ulemâ tarafından Timur'a *Şâhib Kîrân* ve sonra da *Kaşb al-Din* lakabı ve-rilmiştir (Nizâm al-Din Sâmî, s. 73; Şaraf al-Din 'Alî Yazdî, I, 155 v.d.).

Timur, daha sonra Keş şehrine gelerek iki ay süren büyük bir toy vermiştir. Bu toyda tümen tâbir edilen kabîleler, merâtip silsile-sine göre, şu şekilde sıralanmıştır: Barulas, Sulduz, Nayman, Celâyir, Kıpçak, Sencerî Türkmenleri, Arlatlar. Bu sıranın, bütün Ti-mur tarihlerinde aynen mubâfaza edildiği gö-rülmektedir. Bu toy sırasında, devlet idâre-si, idârî teşkilât ve askerlik işleri yeniden tanzim edilmiş olup, sivil işlerin başına, Emîr Cakû Barulas, Emîr Seyfeddin Nüküz, Emîr Abbas Kıpçak, Kumarî İnâk Kavçın ve Şeh-zâde İskender Oğlan Tuvacı (ordu işlerinde âmir) getirildiler. Emîr Seyfeddin Nüküz, Tuvacı divânının başına getirildi ve ordu kumandanları (amîr-i tumân [10.000 kişi-lilik ordu birliği kumandanı]; amîr-i hazâ-râ [binbaşı] ve amîr-i şâda [yüzbaşı]; bu onlu sistem hakkında bk. *Timur'un tüzûkâtı*, trc. Mustafa Rahmî, İstanbul, 1339, s. 81 v.d.) tesbit olundu.

Hârizm ülkesi, bu sırada Hüseyin Sofî isim-li Kongirat emîrinin eline geçmişti. Bağlan-gıçta Hârizm ülkesinin Ürgenç şehrine bâ-kim olan Hüseyin Sofî, bilâhare Kât ve Hive 'yi de ele-geçirerek hâkimiyet sâhasını geniş-letmişti. Timur, kendisine bir elçi göndererek bu iki vilâyetin Çağatay hanlığına âit ol-duğunu bildirdi ise de, bu talebinin red-di üzerine bir ordu ile Hârizm'e yürüdü (1371). Vuku bulan muharebede Hüseyin So-fî öldü yerine kardeşi Yusuf Sofî geçti. Yu-suf Sofî, Timur'a sulh teklif etmişti. Timur, Yusuf Sofî'nin yeğeni Hond-zâde Hâtun'un, oğlu Cibangir Mirzâ'ya verilmesi şartıyla sul-ha râzî oldu. Bu şart yerine getirilip sulh ger-

çekleştirdi. Ertesi sene Yusuf Sofî, Kât ve Hîve vilâyetlerini işgal edince, 1373 baharında Timur, tekrar Hârizm'e yürüdü. Timur'un bu hareketi karşısında Yusuf Sofî, cehizlerinin hazırlanması bahânesiyle, Hârizm'de tuttuğu Hond-zâde Hâtun'u göndermek üzere olduğunu bildirerek af diledi. Bunun üzerine Timur, 1374 yılında Hond-zâde Hâtun'u büyük bir gelin alayı ile Semerkand'a getirtti (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 78—82; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 173—181).

Timur, kânun I. 1375 sonunda Emîr Kamerüddin Duglat'ın üzerine yürüdü ise de, kışın şiddeti karşısında Semerkand'a dönüp, 23 şubat 1376'da bu hareketini tekrarladı. Kamerüddin'in muhârebeyi kaybederek firârı üzerine, 1376 sonunda, Hârizm'de Kât şehrini itâat altına aldı. Bu sırada, Âdilşah Celâyir, Şeyb Mehmed Suldüz ve Terken Arlat'ın Semerkand'ı kuşatıp, Buhârâ'da karışıklıklar çıkarttıklarını duydu. Oğlu Cihangir Mirzâ'yı sür'atle geri gönderdi. Cihangir Mirzâ Germine'ye vardığında, Âdilşah ve arkadaşları mukavemet edemeyceklerini anlayarak, Altın-Ordu hükümdârı Urus Han'a sığınıp, bir müddet sonra oradan da ayrılarak, Emîr Kamerüddin'in yanına gittiler. Bu sırada Ömer Şeyh Mirzâ, Kamerüddin'in Endican [b. bk.]'a gelip şehri yağmaladığını haberi verdi. Timur bu haberi alınca, ordusunun istikametini Celâyirliilerin merkezi olan Hokand'a çevirdi; ancak, şehri kuşatmaya başlamadan önce, orada bulunan mezkûr âsî emirler kaçmışlardı. Timur, şehri ele geçirdikten sonra, hareketin başında bulunan Âdilşah Celâyir'in tümenini diğer iller arasında dağıttı. Bu münâsebetle Sır-Derya boyundaki Celâyirliilerin müstakil bir alayı dahi kalmadı. Daha sonra Issık-Köl istikametinde ilerleyen Timur, Âdilşah hâriç, kaçan diğer emirleri katletti. Bu harekete Âdilşah ile birlikte katıldığı anlaşılan Emîr Sarı-Boğa Kıpçak, onunla birlikte Kamerüddin'e sığındı.

Timur, muhâliflerini dağıttıktan sonra, Kamerüddin'in üzerine yürüdü; Kamerüddin'in hazırlanmış olduğu pusuya düşmediği gibi, onun ordusunu da mağlûb etti. Timur bu seferinden dönerken Altın-Ordu emirlerinden Tuy Hoca oğlu Toktamış [b. bk.]'ın Çagatay ülkesine sığındığını haber aldı ve Toktamış'a ziyâdesiyle itibar göstererek karşıladı. Toktamış'ı tâkiben Urus Han'ın idâresinden kaçan Mangıt emîri Edigü ve diğer ileri gelenleri de, Toktamış'ın idâresinde teşkilâtlandırarak bir ordu ile Urus Han üzerine göndertti ise de, mağlûb olan Toktamış tekrar Timur'a sığındı (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 83, 89; Şaraf

al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 188—204). Bunun üzerine 1377 sonunda Timur bizzat Urus Han üzerine yürüyünce, o da garbî Sibîrya'ya kaçtı ise de, Timur'un Keş şehrine dönmüşünden faydalanarak tekrar harekete geçti. İkisi arasında Üst-Yurt mıntıkasında cereyan eden savaşta Urus Han mağlûb oldu ve aldığı yaraların te'siriyle öldü. Timur, Toktamış'ı Gök-Ordu hanı ilân etti. Fakat Toktamış, Urus Han'ın oğlu Timur Melik'e de mağlûb oldu. Nihâyet Timur'dan tekrar takviye alan Toktamış, 1378 yılında Timur Melik'i mağlûb etti. Toktamış bu zaferden sonra şarkî Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetini kuvvetlendirerek kendisine rakib olabileceklerin hepsini bertaraf etti (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 90—94; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 212—214. *Ötemiş Hacı tarihi*. Z. V. Togan nüshası 43b—45b; Kırîmî Elîhâc Abdülgaffâr, *Umdat al-tavârih*, nşr. Necip Asım, TTEM ilâvesi. İstanbul, 1343, s. 48—50).

Timur'un Deşt-i Kıpçak'ta mes'eleleriyle meşguliyetinden istifâde eden Kong'rat emîri Yusuf Sofî, Buhârâ ve Hazer ötesi Türkmenleri üzerine yağma seferleri yapmıştı. 1379 yılında Timur, Hârizm mes'alesini balletmek üzere, ordusuyla barekete geçti. Yapılan şiddetli muhârebelerden sonra, Hârizm ülkesi ele geçirildi. Bu hâdisa sırasında Yusuf Sofî de vefat etti. Timur'un ordusu Hârizm'i yağmalayarak bo'ganîmetlerle geri döndü.

Hârizm mes'alesini halleden Timur, 1380 yılında Horasan üzerine oğlu Mirân-Şah'ı gönderdi. Uyrat emirlerinden Ali Bey Caunî Kurbanî, Kelât şehrinde müdâfaaya çekildi. Bu şehrin müdâfaası devam ederken, bir taraftan Herat üzerine yürüyen Timur, buranın hükümdârı Mu'izz al-Dîn Husayn'ın oğlu Gîyâş al-Dîn Pîr 'Alî II. (1370—1381)'yi esir etti. Gîyâş al-Dîn Pîr 'Alî II., Herat bölgesinde hüküm süren Kert bânedânının yedinci hükümdârıydı. Teslim olmayı kabûl ettiği için kendisine itibar edildi. Bu sırada Kelât kalesi düşmüş, Ali Bey Caunî Kurbanî de esir edilmişti. 1382 yılında Herat'da isyan çıkması üzerine Timur, oğlu Mirân-Şah'ı bunu bastırmaya me'mur etti. Mirân-Şah isyanı şiddetle bastırdı. Herat'ın tesliminden 1381 sonra Semerkand'da ikamete mecbur tutulmuş Kert bânedânı mensupları isyan'a ilgili görülerek, başta Gîyâş al-Dîn II. olmak üzere hepsi katledildiler. Böylece 130 sene kadar Herat çevresinde hüküm süren Kert bânedânı son buldu. Timur, 1381 yılında Herat'ın zaptını tâkiben Şarkî Horasan muhîtinde hâkim olan Serbedârîler [b. bk.]'ın merkezi Sebzvar üzerine yürüdü. Bu sırada Serbedârîlerden başta

bulunan 'Alî Mu'ayyad (1364—1381), tâbi olmayı kabûl ederek teslim oldu; 1386 yılına kadar Timur'un yanında kaldı ve aynı yıl içinde bir bahâne ile öldürüldü. Timur bundan sonra Sistan üzerine yürüdü. Bu bölgede oturan Nikûdarî Moğullarının reisi Tümen-Dav, babasının dostu idi ve Timur'a itâat etmek istemedi. Mukran taraflarına kaçtı ve orada da çarpışarak öldü. Zarane şehri hâkimi de teslim oldu. Fakat, Timur'un daha önce topal kalmasına sebep olan emirler, teslim olmayarak karşı koydular. Timur, bunları kat'î şekilde bertaraf etti (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 98—113; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 225—238). Timur'un Horasan seferi sırasında kendisine itâat arzeden Esterâbâd, Dâmğân, Simnân şehirleri ile Kerâher Mâzenderân ülkelerine hâkim olan Amîr Valî (1360—1384)'nin varlığı Timur için tehlikeliydi. Amîr Valî Cengiz Han'ın küçük kardeşi Cuci Kasar neslinden idi. İlhanlı devleti sukut ettikten sonra, bu bölgede hâkim olan ve Tuga Timurular diye bilinen bu sülâlenin nüfuzu büyüktü. Timur, 1384 yılında önce Esferâyin'i zaptetmiş, sonra da Esterâbâd'a kadar ilerlemişti. Amîr Valî, evvelâ Rey'e, oradan da Mâzenderân'a kaçtı. Fakat, daha sonra Amîr Valî isyan etti ve vuku bulan savaş sonunda yenilerek Azerbaycan'a kaçtı. Timur, onun ülkesini zaptetti. Hattâ Esterâbâd'ı tahrib ile burada katliâmda bulundu. Timur, bundan sonra Celâyir bânedânının hüküm sürdüğü Irak-ı Acem'e girerek, Ahmed Celâyir ile ağabeyisi Hüseyin Celâyir ve diğer kardeşlerini bertaraf edip, 1382/1383 yıllarında Celâyir ülkesine hâkim oldu. tafsîlât için bk. Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 114—117; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 280—283). Bu sıralarda, Timur, Luristan bölgesindeki dağlıkların bac kervanını yağmalamaları üzerine, 1386 yılı başında başlayıp, 1388 sonunda sona eren 3 yıllık seferine çıktı. Bir çok muhârebeleri içine alan bu sefer „Timur'un 3 yıllık seferi“ diye bilinir. İlk olarak Irak-ı Acem'e girdi, eşkiyâ çetelerini yakaatarak yok ettirdi. Sonra şimâle yönelerek Tebriz'e doğru ilerledi. Ahmed Celâyir bu sefer de Bagdad'a kaçtı. Timur kolaylıkla Tebriz'e girdi ve 1386 yazını orada geçirdi. Bunu tâkiben Nahçıvan üzerinden Gürcistan'a geçti. Gürcüler hristiyan oldukları için, Timur bu seferine cihad manzarası verdi. Önce Kars zaptedildi. 1386 kışında Tiflis üzerine yürüdü. Kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Bu sırada Gürcistan kralı Bagrat V. da esir düşmüştü. Bagrat V., Timur'a islâmîyeti kabûl etmiş gibi görünerek bir müddet sonra esâretten kurtulmuştur. Ti-

mur, Gürcistan ülkesini çignedikten sonra, kıtlamak üzere Karabağ'a ve Aşağı Küre bölgesine çekildi. Kıpçak hanı Toktamış Han, bereketli olan Azerbaycan topraklarını ele geçirmek istiyordu. Bunun için kuvvetli bir ordu ile Derbend üzerinden Azerbaycan'a girdi. Toktamış'ın kuvvetleri Timur'un öncü kuvvetleriyle karşılaştı. Yapılan muhârebelerde Timur'un öncüleri mağlûb oldu ise de, arkadan esas kuvvetlerle yetişen Mirân-Şah, Toktamış'ın kuvvetlerini yenerek onları Derbend'in şimâline kadar tâkib etti (1387). Toktamış'ın ordusundan, çok esir düşen vardı. Fakat Timur, esirleri serbet bırakarak Toktamış Han'a iade etti ve kendisine tenbihte bulundu. Timur Gökçeöl'ün sâbillerinde ordugâh kurduktan sonra Ermenistan'ın fethine girişti. Ermenistan bölgesi o zaman yer-yer Türkmen emirleri arasında bölünmüş durumda idi. Bu emirlerden en büyüğü, Kara-Koyunlu hükümdârı Nasrûddin Kara Mehmed (1380—1389) idi. Timur, Kara Mehmed'i bac kâfilelerine ve ticâret kervanlarına tecâvüz etmekle itham ediyordu. Asıl sebep ise, Kara Mehmed'in Timur'a itâat etmemesi idi. Nahçıvan üzerinden Doğu Bayezid'e gelen Timur, 1387 baharında Doğu Bayezid'i zaptetti. Oradan Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik ka'lesine vardı. Fakat buranın zaptını tamamlamadan sür'atle Erzurum üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Burada iken Erzincan emîri Emîr Taharten'in itâat ve ubûdiyet haberini aldı. Oradan Çapakçur suyu kenarına geldi. Timur buradan oğlu Mirân-Şah'ı Kara Mehmed üzerine gönderdi. Kara Mehmed geri çekilerek sarp bölgede kuvvetli bir müdâfaa sistemi kurdu. Hâfiz-i Abrû (*Zubdat al-tavârih-i Baysunguri*, Fatih kütüp., nr. 4371, var. 218*), Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî (I, 303 v.d.) ve Nizâm al-Dîn Şâmî (s. 124)'nin nakillerine göre, Mirân-Şah bol ganimetlerle döndü. Daha sonra Timur'un ordusuna baskın yapan Kara Mehmed'in ona telefât verdirdiğini, Medzoplu Tomas nakletmektedir. Timur bu hâdiseye çok hiddetlenmiş ise de, dağlarda harekete devam etmekten vazgeçerek Muş ovasına vâsil olmuş, oradan Ahlat önüne gelmiştir. Önce Ahlat'ı, daha sonra yol üzerindeki Âdilcevaz'ı zaptederek Van önüne geldi. Burayı da aldıktan sonra İran'a döndü (Faruk Sümer, *Kara Koyunlular* [TTK], Ankara, 1967, I, 49—51). Timur İran'da Merâğa ve Rey şehirlerine uğrayarak oradan Hemedân ve İsfahan'a doğru ileri harekâtına devam etti. Fars eyâletinde Muzafferîler [b. bk.] hüküm sürmekte idiler. Muzafferî emirlerinden Şah Şucâ,

Timur'a daha önceleri ubûdiyetini arzetmişti. Şâh Sueâ, Şîrâz'ı oğlu Zayn al-Âbidîn'e, Kirman'ı ise, kardeşi Şâh Ahmed'e bırakmıştı. Yeğenlerinden Şâh Yahyâ, Yezd'e, Şâh Maşûr da İsfahan'a hâkim olmuştu. Timur, Muzafferîlere haber gönderdi ise de, Şâh Yahyâ'dan başka kendisini karşılayan olmadı. Timur bu sırada Toktamış'ın Mâverâünnehr'e girdiğini haber aldı. Şîrâz hükûmetini Şâh Yahyâ'ya bırakarak Semerkand'a döndü. Fakat, dönüncüye kadar Toktamış çekilmişti. 1388 yılı içinde Süyurgutmuş Han (saltanatı: 1370—1388) vefat etti. Yerine oğlu Sultan Mahmud, han ilân edildi. Timur, ileri bir harekâtı hazırlayabilmek için Hârizm üzerine dördüncü seferini yaptı. Kongirat emîri Süleyman Sofî, tutunamayarak kaçtı. Timur, bu seferin sonunda Hârizm ülkesindeki ahâlinin mühim bir kısmını göçe mecbur ederek Semerkand çevresine getirip yerleştirdi (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 127—134; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 315—324).

Timur, Hârizm seferinden sonra, 1389 yılı ilkbaharında, yaptığı kurultayda Altın-Ordu üzerine sefer kararı çıkarttı. Fakat, 1389 kışının şiddetli geçmesi üzerine, emirlerin birçoğu bu seferi karların eridiği zamana tehir ettirmek istediler. Ancak Timur, „herşey zamanında yapılmalıdır“ diyerek, karı, asherlerine küreklerle temizlettirip yolu açtırmış ve sefere çıkmıştır. Hoksand [b. bk.] şehrine gel'ndiği zaman emirler, Timur'un hâkî olduğunu gördüler. Zîrâ Toktamış da Sır-Derya'yı geçerek buradan karın kalkmasını bekliyordu. İki ordu burada karşılaştı. Timur, yapılan muhârebede galip gelmiş ve Altın-Ordu üzerine yürümek için arkasını emniyete almak üzere Şarkî Türkistan çetelerini ve Emîr Kamerüddîn'i tâkib ettirmişti. 1390 yılını hazırlıkla geçiren Timur, 1391 yılında 20 000 kişilik ordusu ile harekete geçti; bu seferde yanında bütün emirleri ile Seyyid Bereke ve Nizamüddîn Yusuf gibi âlimler de bulunuyordu. Ordusunu Kerasman'da, Tobol nehri civârında ve Samar suyu yakınlarında olmak üzere, üç defa teftiş etti. Kânun II. 1391 sonlarında kendi emirleri ile Toktamış'tan firar eden emirlere imtiyazlar vererek, bunları mangılay (öncü) olarak gönderdi. Bunların arasında Emîr Edigü ve Timur-Kutluk-Oğlan da vardı. Bu arada Toktamış'tan sulh talebi ile elçi gelmişti. Timur sulh talebini reddederek, ancak Toktamış'ın uluğ beylerinden Kongirat Ali Bey'i rehin olarak gönderirse, sulh talebini görüşebileceğini bildirdi. Timur, 22 şubatta topladığı harp meclisinde, kararında bir değişiklik olmadığını bildirerek, Kîçik-Dağ istikametine

hareketle, Uluğ-Dağ (Tav) üzerinde seferi nihçin yaptığını iza' eden bir âbide diktirdikten sonra, Yılanlık, Ana-Karagay mevkilerini 4 ayda geçip, yiyecek sıkıntısını aylanmak sûretiyle gidererek, Tobol nehri boyunca geldi. Burada oturanlardan, Toktamış'a yaklaşıldığı istihbar olundu ve 25 mayısta Yayık suyunu gelindiği sırada, alınan bir kaç esirden, Toktamış'ın İtil'e yakın Kırk-Göl civârında bulunduğu öğrenildi. Nihâyet iki ordu Kunduzca ırmağına yakın bir mevkide karşılaştı. Timur, ordusunu yedi kısma ayırarak, yedi kol düzenine göre, muhârebe saflarını teşkil etti. 18 haziran 1391 pazar günü Toktamış, Timur ordusunun zayıf noktasından haberdar olduğu için, Suldüz aşiretinin bulunduğu yere hücum ederek onları geri attı. Sonra da, sol koldaki Ömer Şeyh Mirzâ'nın üzerine taarruza geçince, Timur da bütün cepheye hücum emrini verdi. Bu, savaşın dönüm noktası oldu ve Toktamış bozguna uğrayıp kaçtı. Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 150 v.d.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 389—393. „Kunduzca savaşı“ denilen bu savaştan sonra, Timur, İtil ırmağını geçmeyerek cenûba doğru indi ve Altın-Ordu'nun mühim merkezlerinden Saray ve Astırhan şehirleri'ni tahrib etti. Mûteâkben sonbaharda Taşkent'e vardı. Timur burada iken Toktamış'ın elçisi gelip ubûdiyetini arzettii.

Deşt-i Kıpçak seferinden dönen Timur, 1391 kışını dinlenerek ve bundan sonra çıkacağı „beş senelik sefer“ diye anılan seferin hazırlıkları ile geçirdi. 1392'de başlayıp ey'lül 1397'ye kadar devam eden bu ayrı-ayrı seferleri, bizzat Timur idâre ettiği için „Timur'un beş senelik seferi“ denilmektedir. Timur bu seferinde, önce Hazer Deniz'i'nin cenûbunda Mâzenderân üzerine yürümüş, karşısına çıkan müfrit şî'i seyyitleriyle an'laşma mümkün olmadığından teğrin I. 1392'de, bunları bertaraf ederek bu bölgeye hâkim olmuştur. Bu sırada Esterâbâd hâkimi Tuga Timur evlâdından Lokman-oğlu Pîr Pâdişah, Timur'a itâatını bildirmiştir (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 155 v.d.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 403—409). Bunu müteâkıp Fars üzerine yürüyen Timur, burada hüküm süren Muzafferîlerden Şâh Maşûr'a karşı harekete geçti ve 26 mayıs 1393'te Şîrâz yolu üzerindeki Kâl'a-i Safid'i zaptetti. Akrabaları tarafından yalnız bırakılan Şâh Maşûr, çok cüretkârane bir şekilde, Timur'un, başında Şâhrub'un bulunduğu öncü kuvvetlerini dağıtarak, onun önüne kadar ilerledi ise de, 29 mart 1393 cuma günü cereyan eden muhârebede Şâhrub'un askerleri tarafından katledildi. Bundan sonra Timur, bütün Şîrâz ve Kirman ülkesini ele-geçirdi

(Mu'in al-Dîn Natanzi, *Muntahab al-tavârih-i Mu'inî*, nşr. Jean Aubin, Tahran, 1336 hş., s. 193—196; Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 161—166; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 433—438). Timur Şîrâz'dan sonra Sultânîye'ye, buradan da âni bir baskın şeklinde Bagdad önüne geldi. Timur'un ordusu Bagdad halkını dehşete verecek azemette idi. Burada bulunan Sultan Ahmed Celâyir, Timur'un geldiğini önceden haber aldığı için, şehirden kaçmıştı. Timur, Bagdad önünde kuvvetlerinin bir kısmını bırakarak, kendisi şimâle doğru yöneldi. Yolda Oyrat aşireti beyleri gelerek itâatlerini arzettiler. 6 teğrin II. günü Tekrit kalesine ulaştı. Tekrit teslim olmadığı için, hücumla alınarak 10 teğrin II. 1393 cumartesi günü tahrip ve halkı katledildi.

Muhammed Sultan Mirzâ, Vâsıt'a kadar, Mirân-Şah ise, Basra'ya kadar olan bölgeyi taradılar. Timur, Erbil ve Musul itâat ettiklerini için, Mardin'e doğru ilerledi. Mardin'e geldiği sırada Artuk-oğlu Melik İsâ Bey, itâat göstermekle beraber, iç-kale kumandanına teslim olmamak emrini vermişti. Bunun üzerine Timur, İsâ Bey'i ikamet etmek üzere, Sultânîye'ye gönderdi. Cizre vâlisi İzzeddîn de itâatini arzetmişti. Fakat, bir yağma hâdisesine karıştığı için, Cizre'yi terkedererek kaçtı. Neticede Cizre, 15 mart 1394 tarihinde zorla alınarak yağma edildi. Timur buradan Mardin'e dönerek, Artuk-oğlu Melik İsâ Bey'in kardeşi Melik Sâlih'i oraya vâli tayin etti. Oradan da Urfa üzerine yürüyerek şehri ele-geçirdi. Bu sırada önce Şâhrub'un oğlu Uluğ Bey'in doğum haberini alarak sevinmiş ve Mardin meliki İsâ Bey'i affetmişti. Fakat akabinde, velîahdî Ömer Şeyh Mirzâ'nın Hurmatu'da Kürtler tarafından öldürülmesi haberini alınca da üzülmüştü. Daha sonra bu oğlunun yerine Pîr Muhammed'i vâli olarak gönderdi. Pîr Muhammed de, babası Ömer Şeyh Mirzâ'nın katilleriyle birlikte Hurmatu kasabasını yerle bir etti (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 173—179; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 450—473). Irak-ı Arab'ın zaptını tamamlayan Emîr Timur, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu beylerine ve diğer Türkmen emirlerine haber göndererek kendisine itâat etmelerini bildirdi. 1394 yılı başında Mardin ve Diyarbekir bölgesinde barekâtta bulunan Timur, aynı yılın ortasında Kara-Koyunlu hükümdârı Cemâleddîn Kara-Yusuf (1389—1420)'un bulunduğu Muş ovasına indi. Fakat Kara-Yusuf sür'atle çekildi. Muş ovasından bareket eden Timur, Van'ın şimalindeki Aladağ mevkiine, oradan da Avnik kalesi üzerine yürüdü. Erzurum yakınında olan bu kale, sarp ve muh-

kem idi. Uzun bir muhâsaradan sonra, amân dileyen Mısır Hoca'yı affederak Mardin meliki İsâ Beyle beraber Semerkand'a gönderdi. Avnik muhâsarası sırasında Erzinean emîri Taharten, kıymetli hediyelerle gelerek saygılarını arzetmişti. Timur, Avnik kalesini Emîr Atlamış'a vererek, Gürcistan'a hareket etti (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 187—190; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 485—490; F. Sümer, *agn. esr.*, I, 58). Timur, Gürcistan'da Tiflis şehrine geldi. Oradan da bareketle Şekî vilâyetine giderek, çevreyi itâat altına aldı. Bu sırada Toktamış'ın ordusunun Derbend'e eriştiği haberi geldi. Sür'atle ordusunu harekete geçiren Timur, Toktamış'ın geri çekildiğini baber alince, o da ordusunu geriye çekti. Kış mevsimini Kür ırmağı boyunca geçirdikten sonra, ertesi yıl, 1395 baharında şimâle hareket etti. Derbend'i geçerek şimâlî Kafkasya'da Terek ırmağı boyunca galdı. Bu defa Toktamış Han da ordusuyla Timur'u karşıladı. Savaştan önce Timur'un yanında bulunan Cuci sülâlesinden üç şehzâde ile bir emir, Toktamış tarafına geçti. Timur'un yanında ancak Urus Han'ın oğlu Kayırçak Oğlan kaldı. Böylece Timur-Toktamış karşılaşması, Çagatay-Cuci ulusları karşılaşması hâlini almıştı. 14 nisan 1395 günü vuku bulan şiddetli bir savaştan sonra, Timur galip geldi ve Toktamış'ın kurtulabilen askerlerinin bir kısmı, Kırım tarafına çekilmek ve Toktamış ise, diğer bir kısım kuvvetleriyle Bulgar taraflarına gitmek zorunda kaldı. Timur, Toktamış'ı daha faz'a tâkib etmeyerek „Özü Frenkleri“ diye tâbir olunan Ukrayna ve Kiev taraflarındaki hristiyanların üzerine yürüdü. Özü ırmağı bayzasındaki bütün kaleleri tahrib etti. Bu meydana Kırım ve Azak çevresindeki Ceneviz ve Venedik kolonisi ile şimâlî Kafkasya'daki hristiyan Çerkesler te'dib edildi. Riyazan ve Çernikof çevresinde toplanan Slav prenslerinin kuvvetlerini perişan etti. Moskova yakınlarına kadar ilerledi. Kışın yaklaşması dolayısıyla eylül ayında, şimâlî Kafkasya'ya çekildi. Timur birinci Altın-Ordu seferinde İtil ırmağının şarkına hâkim olmuştu. Bu defa ise, garbî Deşt-i Kıpçak tamamen ele-geçirilmişti (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 192—200; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 531—544; Ötemiş *Hacı tarihi*, Z. V. Togan nüshası, 53; Kırîmî Abdülğaffâr, *agn. esr.*, s. 60; Yakubovski, *Altın-Ordu ve inhitatı*, tre. H. Eren, İstanbul, 1955, s. 253). 1396 senesi ağustos ayı içerisinde, önce Sultânîye'ye, oradan da Hemedân'a gelen Timur, daha sonra sırasıyle Keş'e ve Semerkand'a geçti. 1396/1397 kışında bura-

da kaldı. Bu arada Timur'un, Çagatay hanlarından Hızır Hoca (1389—1399)'nın kızı Tökel Hâtunla evlendiğini ve büyük eğlenceler yapıldığını görmekteyiz. Bu, siyasi bir evlenme olup, müstakbel Çin seferi için hazırlık mahiyetinde idi. Zîrâ Timur, Tökel Hâtunla evlendiği sırada 62 yaşında bulunuyordu. Bu sefer için gereken hazırlıklar yapılmasına rağmen, birdenbire karar değiştirilerek Hind seferine çıkılmıştır.

Timur, Cihangir Mirzâ'dan olan torunu Pîr Muhammed'e, Kandehâr merkez olmak üzere garbî Efganistan'ı bırakmıştı. Aynı zamanda Hind seferi hazırlığını yapmak üzere, Kumari İnak Kıpçak, Timur Hoca, Ak-Boğa Nayman, Emîr Kutbeddin Duglat ve Seyfeddin Barlas gibi tümen kumandanlarını da torununun hizmetine vermişti. O sırada Hindistan'da Tuğluklular sülâlesi hüküm sürmekteydi. Merkezi Dehli olan bu sultanlığın başında, Sultan Mahmud Tuğlukî bulunuyordu. Bu, zayıf yaratılışlı ve ayyaş bir zat olup, devlet işlerini vezirine bırakmıştı. Timur, sefer için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 1398 sonlarında Semerkand'dan hareket etti. Evvelâ Kâbil'e yakın Siyah-Kûh ve Kütür çevresinde oturan putperest dağlar üzerine kuvvet gönderildi. Hindistan'a giren Muhammed Sultan Mirzâ, Multan vâlisini yendi. Timur'un sağ kol ve sol kol askerleri burada toplandılar. Yol üzerindeki Küteli ve Batnir kaleleri zaptolundu. Batnir kalesinin zaptı sırasında çok esir alındı. İleri hareketine devam eden Timur'un ordusu, 16 kânun I.'de Dehli sultanının ordusuyla karşılaştı. Esir kalabalığı, Dehli sultanının ordusunu görünce, sevinç tezâbüüründe bulunduklarından dolayı Timur, bütün esirleri katletti. Cevan ırmağı boyunca yapılan muharebe de Hint ordusu mağlûb oldu. 19 kânun I. 1398 de Dehli şehri zaptedilip, müslüman mahallesi hâric, her taraf yağmalandı ve büyük bir katliâm oldu. Şimâle doğru, daha ziyâde budistlerin ve brahmanların meskûn bulunduğu yerler de yağma ve tahripten kurtulamadı. Timur, Hind seferinden sayısız ganimet ve savaş filleri elde ederek, 29 nisan 1399'da Semerkand'a döndü (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 250 v.d.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 134 v.d.).

Timur, Semerkand da çok kalmamış, 11 eylül 1399'da buradan ayrılarak, yedi yıl süren Öñ-Aya seferine çıkmış olup, Timur tarihlerinde „Gürcü ve Ermeni seferi“ diye anılan bu seferi, Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, „yedi yıllık sefer“ diye adlandırmıştır (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 147). Timur'un oğlu Mirân-Şah Mirzâ, eski İlhanlı devlet-

tinin garp kısmını teşkil eden Azerbaycan ve Irak bölgelerinde vâli idi. Bir av esnasında atından düşerek, ölümden güç kurtulmuş ise de, aklını kaybetmesi üzerine, içki ve sefâbat âlemine dalmıştı. Timur, Azerbaycan üzerine gelmekte iken, Mirân-Şah babasını yolda hediyelerle karşılamış ise de, ondan iltifat görmemiştir. Timur, kışı Mugan sahrasındaki Koturkent'te geçirmiştir. 1400 ilkbaharında Koturkent'te yapılan kurultayda, ilk olarak Gürcistan'ın ilbâkına karar verildi. Bu arada Yıldırım Bayezid'in taarruzuna mâruz bulunan Emîr Tabarten'in beyliğini bu tehlikeden korumak için, Yıldırım Bayezid'e karşı bir sefer açılması bile düşünüldü. Timur'un ilk işi, Gürcistan'ı istilâ etmek oldu. Georgi VII., Timur'a karşı mukavemetinde, Trabzon Rum imparatorluğundan yardım görüyordu. Ancak, onbeş kadar Gürcü kalesinin düşmesi üzerine, Georgi VII. itaatini arzetti. Timur, daha sonra Ardahan ve Kars üzerinden Bingöl'e geldi. Bu sırada Ahmed Celâyir ile Kara-Yusuf, Bagdad önüne gelerek şehri ele-geçirdiler. Fakat, Timur'un Sivas üzerine yürüyeceğini baten aldılar. Bu haber her ikisini de telaşa düşürdü. Çünkü Timur, Sivas'tan sonra Suriye'ye inecek olursa, ilticâ yolları kapanacaktı. 1400 yılı ortalarında Ahmed Celâyir ile Kara-Koyunlu Kara-Yusuf, Bagdad'dan ayrılarak Memlük ülkesine sığınmak istediler. Haleb nâibi Demirtaş, Hamâ nâibi Dokmak ile birleşerek, ikisinin Suriye'ye girmesine mâni olmak üzere harekete geçti. 19 baziran 1400'de Sultan Ahmed Celâyir ve Kara-Yusuf bu kuvvetleri mağlûb ettiler. Durumu bir mektup ile Sultan Ferenc'e bildirdiler. Bu hâdise üzerine Memlük devletine sığınmak ümitlerini kaybedince, Yıldırım Bayezid'in yanına gitmeye karar verdiler. Esâsen Sultan Ferenc de onların ileri barekâtına mâni olmak için, Şam nâibine emir vermişti. Ancak bu sıralarda Kara-Yusuf ile Ahmed Celâyir'in arası açılınca, Kara-Yusuf memleketine dönmeye karar verdi. Ahmed Celâyir ise, yoluna devam etti. Yolda Timur'un kuvvetlerinin baskınına uğrayan Ahmed Celâyir, güçlüğüle kurtularak Yıldırım Bayezid'e ilticâ etti. Gerek bu hâdise, gerek Yıldırım Bayezid'in Erzincan emîri Taharten'i yerinden uzaklaştırarak Erzincan'ı ele-geçirmiş olması, Osmanlılar ile Timuruların arasının iyice açılmasına sebep olmuş ve bu meydana Taharten de Timur'a sığınmıştı.

Timur, 1400 yılı yazında Sivas, Malatya şehirlerini ve Behisni'yi zaptederek Suriye istikametine yöneldi. Aynıtab şehri ele-geçirdikten sonra, Haleb nâibi Timurtaş'ın teşrin I. 1400'de Haleb önünde hozguna uğratarak

şehri ele-geçirdi. Burası üç gün yağmaya tâbi tutuldu. Bundan sonra Hamâ, Humus ve Baalbek'i alan Timur, daha sonra cemâziyelevvel 803 (kânun I. 1400'te Şam önünde Ferenc'in ordusuyla karşılaşmış ve burayı kuşatmıştı. Ferenc'in mağlûbiyeti üzerine Şam'a girerek şehri tahrib etmiş ve halkını katliâmâ tâbi tutmuştur (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 276; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 299). Mart 1401'de Suriye'den ayrılan Timur (bk. F. Sümer, *ayn. esr.*, I, 62 v.d.), Karabağ'a döndü. Kendisi Suriye seferi ile meşgul olduğu esnâda, Yıldırım Bayezid, Sivas ve Erzincan'ı tekrar almış, Erzurum'a kadar ilerleyerek geri dönmüştü. 1401/1402 kışını Karabağ'da geçiren Timur, 1402 baziranında bareket ederek Erzurum, Erzincan, Kemah üzerinden Kayseri'ye kadar gelmiş ve Ankara istikametine ilerlerken, Yıldırım Bayezid de Sivas'a ulaşmıştı. Timur'un Ankara kalesini kuşatmakta olduğunu öğrenen Bayezid, sür'atle Ankara üzerine hareket etti. Bayezid'in gelmekte olduğunu işiten Timur, kuşatmayı terkederek Çubuk ovasında ordusunu mevzîlendirdi. Nihâyet, 27 zilhicce 804 (28 temmuz 1402) günü iki ordu Çubuk ovasında karşılaştı ve yapılan savaşta (tafiât için bk. mad. BAYEZİD I.) Yıldırım Bayezid, bizzat Çagatay hanı Mahmud Han ve yanındakiler tarafından kemendlenerek esir edildi (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 295—306; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 286—308) ve Osmanlı ordusu mağlûb oldu. Bunun üzerine Osmanlı şehzâdeleri de muharebe meydanını terk etti; bir rivâyete (*Düstâr-nâme-i Evvelî*, s. 9) göre, bunlardan Mûsâ Çelebî ile Mustafa Çelebî'nin, Timur tarihlerinde ise, yalnızca Mûsâ Çelebî'nin, babaları ile birlikte esir düştüğü zikredilmektedir. Timur, bu büyük esirine saygı göstermiştir. Bu za'ferden sonra Anadolu'da bir yıl kadar kalan Timur'un bâzı müfrezeleri, bilhassa garbî Anadolu'yu tamamen taramışlardır. Bu tarihe kadar zaptı geri kalmış olan İzmir ve Foça, Timur'un kuvvetleri tarafından zaptedilmiştir. Timur, Deşt-i Kıpçak'a yapmış olduğu sefer münâsebetiyle Ulug-Tag'da 1391'de bir âbide ve Anadolu seferi için de Tire'de bir kşya üzerine Farsça bir kitâbe kazdırmıştır (kitâbenin metni için bk. Topkapı Sarayı kütüp., Revan, nr. 1202, *Takvîm al-tavârih* nüshası içinde). Timur Akşehir'de iken, Bayezid I., 9 mart 1403'te vefat etti (krş. M. Fuad Köprülü, *Yıldırım Beyazid'in esâreti ve intiharı hakkında, Belleten*, Ankara, 1937, I, 591—603). Kışı Anadolu'da geçiren Timur, buradan ayrılırken Tatarları da birlikte götürdü (tafiât için bk. mad. TATAR. Timur 25

temmuz 1403'te Gürcistan'a girerek, Gürcülerin Kürtin ve Birtvis adlı müstakbel kalelerini zaptetmiş ve bütün Ermenistan ile Gürcistan'ı tahrib edip, 1403 kışını bu bölgede geçirdikten sonra, mart 1404'te Karabağ'a gelmiştir (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 348; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 395). Aynı sene yazında, şimâli İran yoluyla Semerkand'a dönen Timur, iyice dinlenmeden, mezkûr yılın 28 te, rin II.'inde, daha önce tesarlacağı Çin seferine çıktı ve Cizak şehrinin şimâlindeki Aksulat isimli yerde bir müddet kaldıktan sonra, buradan Kutlu Balık şehrine, oradan da bareketle Sütkent'e geldi ve 12 kânun II. 1405'te Otrar'a vâsıl oldu. Otrar'da ilk iş olarak kurultayı topladı ve daha önce velîahd olarak tâyin ettikleri veya o nazarla baktıkları Cihangir Mirzâ, Ömer Şeyh Mirzâ, Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan Mirzâ vefat ettiklerinden ve diğer oğlu Şâhruh ise, derviş-megreb mizacı olduğundan, Cihangir'in oğlu ve Efgan sınırındaki Multan vilâyetini vermiş bulunduğu Pîr Muhammed'i velîahd tâyin etti. Burada bulunduğu sırada gelen Toktamış Han'ın elçisine, seferden döndükten sonra, Toktamış'ı tekrar eski makamına geçireceğine söz verdi. Otrar'da ancak beş hafta kalan Timur, hastalanarak 18 şubat 1405'te vefat etti (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 460 v.d.).

35 yıl devam eden bir hükümdarlıktan sonra, 69 yaşında iken ölen Timur'un 36 oğlu ve 18 kızı olmuştur. Timur, orta boylu, sağlam bünyeli idi. Sağ ayağı aksak ve eli de çolaktı. 7 eylül 1404'te Timurla Dilküşa bağında görüşen Clavijo, onu sâde giyinişli, başında kalpak, azametli görünüşe sâhip bir hükümdar olarak tasvir etmiştir. Timur ulemâyı sever, seyyidlere hürmet ederdi. Tarihçilere, müneccimlere ve san'atkârlara saygı gösterirdi. Uzak görüşlü, ağırbaşlı, cesur ve kahraman bir kumandan idi. Ciddî olmayan şeylerden hoşlanmaz, şiri sevmeydi. Onun bu husûsîyetleri, Timur tarihlerinden başta, diğer birçok kaynaklarda da tekrar edilmektedir.

Tarihin büyük cihangirlerinden biri olan Timur, bir çok farklı tarafları olmakla beraber, hayat mücadelesi bakımından, Cengiz Han'ı andırmakta ise de, kurduğu imparatorluk, Cengiz'in aksine, ölümden kısa bir müddet sonra sarsılmış ve dağılmaya yüz tutmuştur. Nitekim Osmanlı, Memlük, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu, Celâyir ve Altın-Ordu devletleri, Timur'un vefatından sonra, Timur imparatorluğunun nüfûzundan derbal kurtulmuşlardır. Bütün bir hükümdarlık devresi dâ-

İma seferlerde geçmiş gibi görünen Timur, bu seferler sırasında elde etmiş olduğu bol ganîmetler ile, hükûmet merkezi olan Semerkand'ı ve kendisinin neş'et ettiği Keş şehri imar etmiştir. Altın-Ordu hanlığına vurduğu darbe ile müstakbel Rus devletinin gelişmesine kolaylık sağlamıştır. Filhakika Altın-Ordu hanlığı, bu darbeden sonra bir daha kendine gelememiştir. Bayezid'in Timur karşısındaki mağlûbiyeti, İstanbul'un fetbini geciktirdiği gibi, Delhi sultanlığına vurulan darbe de Hind müslümanlığının gelişmesini kısa bir müddet için geciktirmiştir. Ancak torunu Babur Şah, yıllar sonra bu vazifeyi devralarak dedesinin batâsını tâmir etmiştir.

Bibliyografya: İbn 'Arabşâh, 'Acâ'ib al-makdâr fî navâ'ib Tîmûr, "Târih-i Tîmûr-i Garkân" (trc. Nazmi zâde Hüseyin Murtaza), İstanbul, 1277; Hâfiz-i Abrû, Zayl-i Câmî al-tavârih (nşr. Hânâbâ Bayânî), Tahran, 1317; ayn. mll., Zubdat al-tavârih, Fâtih kütüp., nr. 4371; Hvândmîr, Hâbîb al-siyar (nşr. Calâl al-Dîn Humâ'î), Tahran 1333, I—IV; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, Zafar-nâma (nşr. Muhammed 'Abbâs), Tahran, 1336, I—II; Raşid al-Dîn Fazl Allâh, Şu'ab-i panc-gâna, Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2937. "Nasab-nâmâ-i Mulâk" adıyla kayıtlı; Tuzukât al-Tîmûr (trc. Mustafa Rahmî), İstanbul, 1339; Kırîmî Elhâc Abdülğaffâr, 'Umdat al-tavârih (nşr. Necîb Âsım), TTEM ilâvesi, İstanbul, 1343; 'Abd al-Razzâk Samarkandî, Maflâ al-sâdayn (Hâfiz-i Abrû'nun eseriyle berâher nşr. Muhammed Şafî), Lâhûr, 1946—1949, I—II; Mu'în al-Dîn Naşanzî, Muntahab al-tavârih-i Mu'înî (nşr. Jean Aubin), Tahran, 1336 bş.; 'Abd Allâh Hatîfî, Tîmûr-nâma (nşr. A. S. U'sba), Madras, 1958; Nîzâm al-Dîn Şâmî, Zafar-nâma (trc. Necatî Lugâl), Ankara, 1949; Abû Bakr al-Tihvânî, Kitâb-i Diyârbakriyya (nşr. N. Lugâl-F. Sümer), Ankara, 1962—1964, I—II; Ötemiş Hacı tarihi, Z. V. Togan nüshası; Z. V. Togan, Tahkîk-i nasab-i Amîr Tîmûr, Muhammed Şafî, Armağan (Lâhûr, 1953); İsmail Hakî Uzunçarşılı, Anadolu beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri (Ankara, 1962); Faruk Sümer, Kara Koyunlular (TTK), Ankara, 1967, I; A. A. Semenov, "Gâr-i Emîr" türbesinde Timur'un ve ahfadının mezar kitâbeleri, Belleten (trc. Abdülkadir İnan), Ankara, 1960, XXIV, 139—169; W. Barthold, Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler (Türk. trc.), İstanbul, 1927; ayn. mll., Uluğ Bey ve zamanı (trc. Tahiroğlu Akdes Nimet), İstanbul, 1930;

Herbert Melzig, Ankara meydan muharebesi (trc. Cemil Z. Şambey), İstanbul, 1941; W. Hinz, Timuriler tarihi hakkında menba tetkiki, Belleten (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1942, VI, 84—120; Yakubovsky, Altınordu ve inhitatı (trc. H. Eren), İstanbul, 1955; F. Tauer, Timurlu'ar devrinde tarihçilik, Belleten (trc. A. Ateş), Ankara, 1965, XXIX, 49—69; d'Obsson, Histoire des Mongols (Paris, 1834); Thomas Medzoph, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schach Rokh (Frans. trc. F. Nève), Bruxelles, 1860; E. Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols de Faql Allâh Raşid al-Dîn (Leiden, 1910); W. Barthold, Turkestan down to the Mongol invasion (London, 1928), bk. fihrist; Clavijo, Embassy to Tamerlane 1403—1406 (nşr. Guy Le Strange), London, 1928; V. Minorovsky, Thomas of Metsop on the Timurid Turkman wars (Lahore, 1955); René Grousset, L'empire des Steppes (Paris, 1960); Walter J. Fischel, A new Latin source on Tamerlane's Conquest of Damascus (1400/1401), Oriens, Leiden, 1956, IX, nr. 2, s. 201—232.

(MUSTAFA KAFALI.)

TİMURLULAR, 1405'ten 1506'ya kadar, Timur tarafından zapt edilerek bir devlet hâlinde kurulu olan memleketlerde, gerek müstakil hükümdar, gerekse bey veya umûmî vâlî sıfatıyla hüküm süren Timur'un ahfâdına denir. Bu asırda başarılan faaliyetler, artık ne askeri sâhada ne de devlet idâresinde olup, bilakis san'at-sever Tımurluların himâyesinde, gerek İran gerek Türk unsurlarının katılması ile meydana gelen kültür ve fikir hayatının, insanı hayrette bırakan bir inkişafa mazhar olmasında görülür. Taht için yapılan şiddetli mücadelelerden birkaç yıl sonra, yine de birçok mevzî isyan ve ayaklanmalar olmakla berâber, Orta-Asya ve Ön-Asya memleketleri, bütünüyle nisbî bir sükûn devresine kavuşmuş ve bu devrede Timur'un seferlerinin açtığı yaralar, iyileşmeye yüz tutmuştu.

Timur'un oğullarından Cihangir 1375'te, Ömer Şeyh ise 1391'de ölmüştü; üçüncü oğlu olan Mirân-Şah, geçirdiği bir kazadan mütevellit rûhî bir bozukluktan muztaripti; dördüncü oğlu, 1377 doğumlu Şâhrûh ise, hükümdarlıkla bağdaşmayan bir seciye sâhipti: pek mütevâzı, sulh-pervâr ve sofu olarak tanınmıştı. Bundan dolayı bizzat Timur, 1376'da doğan ve 1392'den beri „Gazneli Mahmud'un tahtı"nda oturan torunu Pir Muhammed b. Cihangir'i kendisine halef olarak tâyin etmişti. O, Timur'un vefatında Kandehâr'da bulunuyordu; sonra akrabası tarafından kâfi derecede deg-

teklemediğinden, hükümdar olamadan 1407'de kendi veziri tarafından öldürüldü.

30 yıllık fütûbat sonunda teşekkül eden bu büyük devlet, açıkça görüldüğü gibi, daha çok kurucusunun şahsî iktidârına dayanmakta idi. Timur tarafından münferit memleket ve eyâletlere vâlî olarak tâyin edilip, oralarda daha ziyâde yarı-muhtar olarak hüküm süren oğulları ile torunları, gerçekte ona saygı göstermekle berâber, kendisi tarafından konulan halef olma nizâmına riâyet etmiyorlardı. Bu sûretle kendinde kuvvet gören, kendi hâkimiyet sâbasında adına buthe okutup, sikke kestiriyor ve böylece müstakil bir hükümdar olma iddiasını taşıyordu. Timur'un kendi devletinde kurduğu siyâsî yapının zaafı burada görüldü. Bu, devletin yalnız hükümdara değil, hükümdar âilesine, yani bu âilenin idâresine tahsis edilmiş sâba ile her ferdine âit bulunduğu şeklinde, Türk balkları arasında yaygın bir telâkkiye dayanıyordu. Timur gibi pek kudretli bir hükümdarın idâresi altında bu gibi davranışlar, devletin birliğini bozmayabilirdi; ancak, onun vefatı hâlinde, kendisini istihlâf için, selâhiyet bakımından onunla mukayese edilebilecek şahsın bulunmaması karşısında böyle bir şey bahis mevzuu olamazdı. Nitekim devlet, müteaddit bâkimiyet sâhalarına ayrılıp parçalandı. Her ne kadar daha sonra onun büyük bir kısmı, yirmi-otuz yıl için yeniden bir devlet hâline getirildi ise de, yine de Timur'un zamanındaki genişliği asla kazanamadı. Zubur eden taht davası ve karışıklıklarda, halefleri birbirleri ile mücadeleyle başladılar. Yararlık gösterdikleri için kendilerine saray veya eyâletlerde mansıp verilmiş olan emirler de, ister-istemez bu mücadelelere karıştılar. Bunlara ayrıca, bâkimiyet iddiasını Timur'un devrinden evvelki zamanlara bağlayarak, şimdi muayyen talepleri elde etmek için ortaya çıkan maballî beyler de katılıyordu. Bu mücadeleler bir kaç yıl devam etmiştir.

Timur'un vefatında, ordunun merkez kuvveti, doğrudan-doğruya onun maiyetinde bulunuyordu. Bunun emirleri, aslında mabdut bir gaye ile şarkî Türkistan'daki Moğullara darbe indirmek için, Çin seferine devam etmek istiyorlardı. Fakat bunlar, Timur'un vefatı ile kendisini istihlâf edecek olanın, evvelce düşünüldüğü şekilde gerçekleşmediği haberini alınca, bundan vazgeçtiler. Timur'un پایتخت olan Semerkand, 1399'da Hind seferinde yararlık göstererek 1402'de Fergana vâlisi olan ve dedesinin sevgisini kazanmış bulunan Şebzâde Halil Sultan b. Mirân-Şah (doğm. 1384) 'in eline geçti. O, evvelce daha Taşkent'te

iken derhal emirlerini şahsına tâbi kılıp, kendisini dedesinin halefi yerine ikame ederek, onun saçıp-savurduğu bazinelere el-koydu ve o zamana kadar dâima Cengiz Han'ın doğrudan-doğruya ahfâdî olan birinin taşıdığı han rütbesini Tımurlulardan bir şebzâdeye verdi.

Timur'un kızlarından birinin oğlu olup, önce aynı şekilde saltanat müddeisi olarak ortaya çıkan Sultan Hüseyin, taleplerinden vazgeçip, Halil Sultan'a katıldı, fakat bir müddet sonra esir edilmiş olup, Herat'ta mevkuf iken Şâhrûb tarafından öldürüldü.

Her ne kadar Şâhrûh, ordusuyla birlikte idâre merkezi olan Herat'tan Amu-Derya'ya sefer etti ise de, her halde, Halil'in babası olup, diğer bir oğlu Ebubekir ile berâber, kendisine Timur tarafından verilmiş bulunan Azerbaycan'dan gelen Mirân-Şah'dan korkarak, Halil'e karşı herhangi bir teşebbüse geçmedi; Mirân-Şah ise, yapmak istediklerini tahakkuk ettirmeden geri döndü. Şâhrûh ile Halil Sultan arasında neticesiz kalan müteaddit görüşmeler oldu ise de, çok defa galip gelmiş olan Halil, birçok mücadelelerden sonra yenildi. Kendisi, Semerkand'da umûmî bir memnûniyetsizlik nyandırmıştı. Emirleri onu, kendi zevcesi Şâd Mulk'e sağladığı büyük nüfuzdan dolayı affedemiyorlardı; zîrâ bu yüzden aşağı tabakadan olan kimseler, Timur'un eski sava arkadaşlarının aleyhine olarak, yüksek me'muriyetlere getirilirken, Timur'un dul kalan zevce ve odâhları, anlaşılan biraz da zorlanarak aşağı tabakadan gelen erkeklerle evlendiriliyordu. Memlekette baş gösteren bir kutluk umûmî bir huzursuzluğa yol açtı. Nihâyet Halil Sultan, kuvvetli bir kabîle olan Duglatların ayrı ve eskiden mürebbsi bulunan Hudâyâd Husayn'ın eline düştü. Bu, Fergana'ya giderek onu Endican'da hükümdar ilân etti ve kendisi müteâkip teşebbüslerinde askerî yardımlarını te'min etmek üzere, Moğulların yanına gitti.

O aralık Şâhrûh, 13 Mayıs 1409'da, babasının şebri olan Semerkand'ı bir zorluğa uğramadan işgal etti. Merkezi Semerkand olmak üzere, Mâverâünnebr umûmî vâlliliklerine, evvelâ Timur'un yararlık gösteren kumandanlarından Amîr Şâb Malik'in vesâyeti altında olmak üzere, büyük oğlu Uluğ Bey (doğm. 1394)'i tâyin etti. Zevcesi Şâhrûh'un eline geçen Halil Sultan, Semerkand'daki amcasının yanına giderek, karısını ondan geri aldı ve Rey umûmî vâlisi oldu ise de, 4 teşrin II. 1411'de orada vefat etti ve bunun üzerine Şâd Mulk canına kıydı. Şahâveti, cömertliği, saflığı ve karısı Şâd Mulk'e karşı kayıtsız-şartsız sevgisi ile kendi felâketine sebebiyet veren Halil Sultan, aynı zamanda devrinin

umûmî manzarası ile bağdaştırılmayan romantik bir şahsiyet olarak, edebiyat ve san'ata karşı temâyülü ile de, tarihe geçmiştir.

Sultan Hüseyin'in katli ve Pîr Muhammed'in öldürülmesinden sonra, nihâyet Halîl Sultan'ın da vefatı ile, doğrudan doğruya rakip kişiler ortadan kaldırıldığı için, artık Şâbruh babasının halefi oldu. Bizzat babası, onu tahtına vâris olarak görmemekle beraber, devletin en merkezî eyâleti olan Horasan'a umûmî vâli yapmıştı; Şâbruh burayı Herat'tan idâre etmekte idi. Anlaşılan o, kendisini bu şehre o kadar bağlı hissediyordu ki, Semerkand'a taşınmaktan vazgeçip, 1447'de vâki vefatına kadar Timurlular devletini Herat'tan idâre etmişti. Daha Mâverâünnehr'i ele geçirmeden bir kaç yıl evvel Şâbruh, hâkimiyet sâhasını Cürçân ve Mâzenderân'a kadar genişletmişti. Yeğeni Baykara b. Ömer Seyh'in baş-kaldırması üzerine, 1414'te Fars'a sefere çıktı. İki sene sonra, Sultan Üveys b. Emîr İdîku Barlas'ın 1408'den beri müstakil hükümdar olarak idâre ettiği Kirman'ı da zapta muvaffak oldu. Onun gittikçe sağlamlaşan hâkimiyetinin câzibesini, iktidar sâhasının, ister küçük emirlerin kendi arzuları ile itâat etmesi, ister müsterek bir idâre altında birleşmesi ile, daha da vüs'at kazanmasını sağladı. Böylece, daha Halîl Sultan'ın sukutunu müteâkıp, sâdece bir yıl içinde, Özbeklerin memleketi ile Kıpçak Bozkırı'ndan, Şirvan, Hazarcarib, Sârî, Fîrûzkûb, Garmsir ve Kande-hâr'dan elçiler geldi.

1420 senesine kadar Şâbruh, Timur devletinin şark kısımları ile, orta ve cenûbî İran'da hâkimiyetini te'sis etti ise de, Mezopotamya ile Azerbaycan'da buna muvaffak olamadı. Burada, Timur'un vefatından sonra, İlhanlıların inkırâzını müteâkıp istiklâl kazanan Celâyir-lilerin Moğul soyundan olup, on beş sene önce Timur'un tâkibine uğrayan Sultan Ahmed b. Üveys tekrar iktidâra geçmişti. Her ne kadar Ebubekir b. Mîrân-Şah, onu Tebriz'den atma-ya muvaffak olduysa da, bundan kısa bir müddet sonra, kendisinin boy ölçüşemeyeceği Kara-Koyunlu Kara-Yusuf gibi bir muâriz ortaya çıktı. Kara-Yusuf, onu evvelâ 1406'da Nahçıvan civârında, sonra tekrar 1408'de Tebriz civârında Sardrûd muhârebesinde mağlûb etti ve bu muhârebede Mîrân-Şah katledildi. Bu Türkmen beyi, 1410'da Tebriz'i geri almak isteyen Ahmed Celâyir'i mağlûb edip, ortadan kaldırdı. O, Diyarbekir ve Bagdad'ı zaptedip, Gürcistan ve Şirvan'a karşı başarılı hareketlere geçtikten sonra, bilhassa 1419 senesinde Târom, Kazvin, Sâve'yi ele geçirmekle, Timurluların tehlikeli bir komşusu hâline geldi.

Türkmenlerin ileri atılmasıyla açık o'nak beliren teblike, Timurlu devletinin yıllarca hal edilmeyen bir mes'elesi o'arak kaldı. Şâbruh, onu siyâsî ve Azerbaycan'a yaptığı üç seferle askerî yollardan çözmek istedi ise de, kısmî bir muvaffâkiyetten başka bir şey elde edemedi. Şâbruh giriştiği bu seferlerin ilkinde, 1420 sonbaharında Azerbaycan'a girdiği zaman, Timurlu kuvvetleri yalnız Tebriz'i değil, aynı zamanda bütün Azerbaycan ve Ermenistan'ı da kolaylıkla zaptetti. Kara-Koyunlu beyliğinin kurucusu olup, gücü ve savaş tecrübesiyle tanınan Kara-Yusuf, bu hâdiseden evvel vefat ett'ğinden, Şâbruh, hâkimiyet iddiasını yürütmek için, müteâkıp senenin yazında, bu Türkmen beyinin oğullarına karşı günlerce savaşmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat, İskender b. Kara-Yusuf, müteâkıp yıllarda Kara-Koyunlulara eski kuvvet ve kudretini tekrar kazandırdığı cihetle, Azerbaycan'a karşı yeni bir sefer zarûreti hâsıl oldu. Filhakika Şâbruh, bu defa da Türkmen'eri mağlûb etti. Ancak, oraya, Timurluların hâkimiyeti altında olmak üzere, Ebû Sa'îd adında bir Kara-Koyunlu beyini tâyin sûretiyle mes'eleyi balletmek teşebbüsü, uzun vâdeli bir netice sağlamadı. Daha 1431'de Kara-İskender, Tebriz'i işgal edip, Ebû Sa'îd'i öldürttü. Kara-İskender, hâkimiyet sâhasını zaman'a genişletince, Şâbruh, 1434 sonunda şimâl-i garbî İran'a üçüncü ve sonuncu seferini yapmaya karar verdi. Bu sefer sâyesinde Türkmen mes'elesi, nihâî olmamakla beraber, hiç olmazsa onun hâkimiyet zamanının mütebâki kısmı için ağırlam bir düzene sokulmuş oldu: Kara-İskender'in kardeşi Cihan-Şah Timurluların Tebriz vâililiğine getirildi.

Şâbruh'un, hiç olmazsa bükûmetinin ilk zamanlarında, eyâlet beylerini sık-sık değiştirdiği göze çarpar. Bu şekilde yalnız Halîl Sultan, Semerkand'dan Rey'e nakledilmekle kalmamış, ayrıca meselâ Ömer Mirzâ Azerbaycan'dan Esterâbad'a, İskender Mirzâ Fergana ve Kâşgar'dan Hemedân'a ve daha sonra Şîrâz'a nakl, Baykara Mirzâ ise Şîrâz'dan Kande-hâr ve Garmsir'e tâyin edilmişti. Çok de'a doğrudan doğruya nakle tâbi tutulan kimsenin itâatsizliği ile alakadar olan bu gibi tedbirlere baş-vurulmasının sebebi, muhtemel bir istiklâl kazanmak arzusunun önlemeye mâtuf görünmektedir. Bununla beraber Şâbruh, Timurlu beylerinin teblike isyanlarını önleyememiştir. O, devletin şark kısımlarından zuhur eden ayaklanmaları kolaylıkla bastırabilmiş ise de, hâkimiyet sâhasının garbında vaziyet başka türlü olmuştur. Şâbruh, orada müteaddit defa kuvvetleri ile, itâat etmeyen âile mevasıpları-

nın üzerine yürünüş, bu arada daha 1403'da kardeşi Pîr Muhammed'i Kirman'a taarruza teşvik eden, fakat onun katlinden sonra bizzat İsfahan ve Kirman'a saldırarak memleketi tam mânasıyla tahrib eden yeğeni İskender b. Ömer Seyh'e karşı takriben 1413'te harekete geçmiştir. Şâbruh'un bundan kısa bir müddet sonra Şîrâz'da baş-kaldıran Baykara b. Ömer Seyh'e karşı askerî harekâta geçtiğinden yukarıda bahsedilmişti. Hattâ Şâbruh daha ölümlünden kısa bir müddet evvel yaşlılık ve hastalıktan düşkün bir halde iken, garpta ayaklanan torunu Sultan Mehmed b. Baysungur'a karşı sefere çıkmak mecbûriyetinde kaldı. 1446 kânun 1.'de Sâve'de onun taraftarlarını cezâlandırdı; ancak, Sultan Mehmed b. Baysungur ondan evvel Luristân'a tırar etti. Çeyrek yıl sonra, 12 mart 1447'de Şâbruh, Rey'deki kışlağında vefat etti.

İlk bakışta bu hükümdarın uzun süren idâresinin nisbeten iyi bir bilanço ile kapandığı anlaşılmaktadır. Filhakika onun zamanında Timur'un muazzam devleti, bütün vüs'ati ile muhafaza edilemedi ise de, Orta-Asya ve Ön-Asya'da geniş ve müttehid bir hükümdarlık sâhası ayakta kaldı. Her defasında tabiatıyla halka zarûret ve sefâlet gotiren uzun ve kanlı dâhilî mücâdelelere rağmen, bu devlet, Timur'un vefatında çökme tehlikesiyle karşı-karşıya iken, kırk yıl müddetle karışıklıktan korunmuş ve memleketin bâzı kısımlarında sâdece iktisâdî değil, aynı zamanda kültür sâhasında da bir yükseliş kaydedilmişti. Ancak, bu iyiye doğru gid'ş ve müsbet gelişme faaliyetini, bütün genişliği ile ve hattâ ilk başta Şâbruh'a izâfe etmek mümkün görünmemektedir. Onun seciyesindeki bâzı husûsîyetler, babasının sert ve müsâmahasız davranışları karşısında müsbet olarak belirse bile, devleti idâre san'atında büyük muvaffâkiyetler kazandığı görülmemiş ve onun seciye husûsiyeti de zamanımız tarihçileri tarafından birbirinden farklı olarak değerlendirilmiştir. Gerçek olan bir şey varsa, o da, daha çok Herat sarayında bükûmeti idârede başka şahsiyetlerin, hükümdardan daha kuvvetli bir nü'ûza sâhip bulunmaları, bilhassa Şâbruh'un ilk zevcesi Gevher-Şâd'ın, oğulları ve birkaç yüksek rûthelî devlet me'mûru ile birlikte, halkın diğer tabakalarının refâhına yardım eden, devamlı bir devlet nizamı için çalışmış olmasıdır. Tabii, yüksek devlet me'mûriyetlerine bilhassa kabiliyetli kişiler seçiliyor ve bunların bir kısmı, gayret ve faaliyetleri tam mânasıyla faydalı oluncaya kadar, uzun müddet iş başında kalıyordu; meselâ, Calâl al-Din Fîrûzgâh 35 sene müddetle silâhlı kuv-

vetler baş-kumandanı olmuş. Giyâş al-Dîn Pîr 'Alî Fîfî 31 yıl saray münşisi ve Amîr 'Alîkâ Köñüitaş ise, 43 sene devlet mâliye veziri olarak bulunmuştur.

Şâbruh'un taassuba varacak kadar aşırı dindarlığı mâlûmdur. O kendisini, Moğul an'anelerine bağlı değil, şer'at ahkâmına göre hareket eden bir islâm hükümdarı olarak görüyordu. Halbuki Timur, Moğul an'anelerine çok kıymet vererek, kendisini, evlenme yoluyla Cengiz Han soyuna bağlı mânasına gelen *Küregân* (yanlış şekli: *Gürgân*) tesmiye etmiş ve kudretinin zirvesine ulaştığı bir zamanda bile, yanında Cengizlilerden, gölge mesâbesinde bir han bulundurmuydu. Şâbruh'un oğlu o'an Uluğ Bey de, Semerkand'da bu an'aneyle bağlı kalarak *Küregân* ünvanını almış ve azledilen Halîl Sultan'ın, yanındaki gölge mesâbesinde han ile birlikte Mâverâünnehr'den uzaklaşması üzerine, Semerkand'da Cengizlilerden birini han yapmıştı. Şâbruh ise, başka bir davranışla kendisine ne Han, ne de *Küregân* ünvanını vermiş (ancak babasının verdiği *Bahadır* ünvanını kullanmıştır) ve Herat'ta gölge mesâbesinde hiçbir han tâyin etmemiştir.

Şâbruh'un, Uluğ Bey'in de rol oynadığı, Çin ile münâsebetleri meşhurdur. Bu münâsebetler elçi teâtisinden ibaret kalmayarak, daha ziyâde ticarî münâsebetleri içine almıştır. Bilhassa Mısır ve Hindistanla olmak üzere, başka ticarî münâsebetler de zikredilir. Kaynaklarda zirâî gelişmelere de işâret edilmiştir. Herat ve Merv bölgelerinde nehirlerin tanziminden ve sulama te'sislerinden bahsedilir.

Şâbruh'un hâkimiyet devresinde, kültür ve herşeyden evvel san'at ve fik'r hayatının mühim bamleleri görülür. Bunlar resim, bilhassa minyatür ve hattatlık, mimârî, mûsikî, tarih yazıcılığı, islâm hukuk ve ilâhiyâtı sâba'arını içine alır. Fakat, san'at ve fikir alanındaki faaliyetler, yalnız hükümdar tarafından değil, aynı zamanda onun oğulları ile akrabası ve sarayının ileri gelenleri tarafından da büyük teşvik ve himâyeye mazhar olmuştur. Emîr Baysungur (ölm 1433) un hattatlığa yaptığı hizmetler ile, Şîrâz'da Emîr İskender b. Ömer Seyh'in ilmi himâye etmesi bilinmektedir; bunun himâyesine mazhar o'an kimseler arasında, riyâziyeci ve hey'et-şinas olup, sonradan Semerkand'da yaşayan Giyâş al-Dîn Camşid b. Mns'ûd Kâşî de bulunmakta idi. Aynı zamanda edebiyat sâhasında sûfî şâir Kâsım al-Anvâr ve Şâh Ni'mat Allâh Valî gibi mühim şahsiyetler de vardı. Bu devirde İran edebiyatı yanında ilk Şark Türkçesi edebî mahsûllerine de rastlanır.

Şâhrub'un vefatı ile, Orta-Asya ve Ön-Asya'nın belli-başlı siyâsî kuvveti olarak Timurlular devleti çökmeye yüz tutar. Buna mukabil Timurlular devrinin kültür faaliyetlerinde zirveye doğru bir yücelme başlar. Şâhrub, halefinin kim olacağını tâ'n etmemiştir. Fakat onun, daha çok Belh'de vâililik edip, takriben 40 yaşlarında bulunan Muhammed Çûkî'nin tahta çıkmasını arzu ettiği mâlûmdur. Ancak bu, babasından üç sene evvel vefat edince, beş oğlundan sâdece Uluğ Bey diye anılan Muhammed Taragay hayatta kaldı; o da, babasının vefatında ne sarayda, ne de Herat'ta bulunuyordu. Umûmiyetle o, devletin idâresine katılmadan, ancak tesâdüfen saraya misâfir olarak gelmiş ve 1409'dan beri aşağı-yukarı müstakil bey sıfatıyla Semerkand'da oturmuştu. Filvâki o zamana kadar babasının adına para bastırmış ise de, fermanlarını, Cengizlilere mensub olup, onun tarafından nâsb edilen gölge mesâbesindeki han adına yazmıştı; babasının seferlerinde, kendisine düşen askerî kuvvetleri hazır bulundurmuş, fakat şahsen orduya refâkat etmemişti. Herat'taki idâre merkezine vergi ödemekle mükellef olmadığı ve herhalde vergi te'diye etmediği anlaşılmaktadır. Tahta çıkacak olanı tesbit işi mevcut şartlar altında nisbeten kolay olabileceksen, daha 1444'te Şâhrub'un hastalanış dolayısı ile ölümünün hesâba katıldığı sırada belli bir ölçüde kendini göstermeye başlayan karışıklıklar, bu defa gerçekten ortaya çıktı. Muhammed Çûkî vaktiyle babasının yerine tahta geçebileceği ümidiyle Herat'a gelmişti. Gevher-Şâd'ın teşvik'yle Alâüddeve b. Baysungur'u tahta çıkar maya and içen askerî kuvvetler, emin, fakat netice itibârıyla kurnazca bir intizar içinde idiler. Alâüddeve, daha evvel Uluğ Bey'in üçüncü oğlu Abdüllatif ile birlikte Gevher-Şâd'ı hükûmet işlerinde desteklemişti. Hemen-hemen Timur'un vefatında vukua gelen hâdise, Şâhrub'un hayatının sona ermesinde tekrar edecek gibi görünüyordu: bu defa da bir çok emîrin iktidar hırsına karşı koyacak güçte bir şahsiyet mevcut değildi. Ancak iki devre arasındaki benzerlik, bundan daha ileriye gidemiyordu; zîrâ, vaktiyle Şâhrub gibi, ya umûmî inkişaf veya gayretli yardımlar sâyesinde merkezî bir iktidar kurmak suretiyle, devlet'n birliğini kurtarabilecek bir kimse bu sefer yoktu. Buna ilâveten, Şâhrub'un 1444 senesindeki hastalığı sırasında edinilen tecrübelerin, tahta kimin çıkacağı meselesini asla kolaylaştırmayıp, bilâkis daha da zorlaştırdığı anlaşıyordu. Şâhrub'a son seferinde refâkat etmiş olan Gevher-Şâd, saray karargâhında bulunan Abdüllatif'i, ordunun baş-

kumandanlığını deruhte etmeye teşvik etti. Şâhrub'un iki torunu olan Ebu'l-Kasım Babur b. Baysungur (doğm 1422) ile Halil Sultan b. Muhammed Cihangir, ordunun ağırlığını yağma edip, Horasan'a çekildiler. Herat'ta kalmış olan Alâüddeve, evvelâ vaziyetin ne şekilde inkişaf edeceğini bekledi; fakat sonra, hâdiselerin nasıl geliştiğini anlayınca, hükûmdarlığını ilân etti. Dedesinin hazînesini askerlerine dağıtıp Meşhed'i işgal ettirdi. Kendisini babasının meşru halefi olarak gören Uluğ Bey, kuvvetlerini toplayıp Amu-Derya'ya kadar yaklaştı ise de, başka şeylere teşebbüs etmek imkânını bulamadı. Zîrâ Huttalân, Arhang ve Sali Saray vâisi Mirzâ Ebû Bekr b. Muhammed Çûkî'nden evvel nehri geçip, Belh bölgesini, Bedahşan'a kadar Şapûrgân ve Kunduz'u işgal etmiş ve Muhammed Çûkî'nin ölümünden sonra Belh vâlisi olan kardeşi Muhammed Kasım'ı bezimete uğratmış bulunuyordu.

Şâhrub'un ölümünden sonra, iktidâra geçmek için onun ahfâdî arasında zuhur edip, Uluğ Bey'in hütûn hâkimiyeti zamanında iki sene devam eden mücadeleler, böyle başlamıştı (tafsilât için bk. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, trc. Tahiroğlu Akdes Nimet [Kurat], İstanbul, 1930).

Böylelikle başlayan herkesin berkese karşı mücadelesi, kat'i neticeci olmayan, hattâ belirli cepheler teşekkülünü bile sağlamayan değişik âkıbetli askerî çatışmalarla müncer oldu. Taraflar her ne kadar şurada-burada geçici sükûnet sağlayan ittifak müzâkereleri, hudutlar ve diğer hususlar hakkında anlaşmalar yaptılarsa da, bunların bemen-bemen hiç birine uzun müddet riâyet edilmediği gibi, ihlalleri de her seferinde yeni anlaşmazlıklara sebebiyet oldu. Hükûmdarlar tek-tek esârete düştüler, bürriyetlerini yeniden elde ettiler veya mahvolup gittiler.

Uluğ Bey, filvâki, bâzı başarılar elde edebildi. Bu cümleden olarak, oğlu Abdüllatif Herat kalesini işgal ederken, kendisi şebzâde Ebû Bekr b. Muhammed Çûkî'yi bertaraf etmeye, 1448 ilkbaharında Tarnâb yanındaki savaşta yeğeni Alâüddeve üzerinde bir zafer kazanmaya ve Meşhed'i zapta muvaffak oldu. Bununla berâber, çok karışık olan duruma hâkim olabilmek için siyâsî ve askerî kabiliyetleri yeterli olmaktan çok uzaktı. Herat'ın işgali, gerek sevkülceyşi ve gerek şimdiye kadar pâyitaht olmak dolayısıyla bilhassa psikolojik mânada o kadar büyük bir ehemmiyet taşımasına rağmen, kendisi bu şehirde kalmak istemediği ve Semerkand'ı Timurlular devletinin başşehri yapmak arzusunda bulun-

duğu cihetle, onun için sâdece bir morbale idi. Herat'tan g'ristiği askerî harekât, iktidârını kuvvetlendirmede gibi, ülkenin tahribi yüzünden, Horasan ahâlisi ve bunların iktisâdî hayatı için en ağır kayıplara sebebiyet verdi. Ancak, aynı zaman zarfında, Mâverâünnehr'in mukadderâtı da bundan farklı olmamıştı. Devam ede-gelen karışıklıklar, Timurluların komşularına, bilhassa garpta Türkmenlere ve şarkta Özbeklere gizli kalmamıştı. Önce Özbek hanı Ebu'l-Hayr harekete geçti. Mâverâünnehr'e saldırdı ve Semerkand civarını yağmalayarak tahrib etti.

Uluğ Bey, 1448 sonunda, babasının nâ'si herâberinde bulunduğu halde, Semerkand'a gitmek üzere Herat'ı terk ettiğinde, devletin diğer kısımları bir yana, Horasan'daki güçlükler, önceden olduğu gibi, hâlâ çözüm beklemekte idiler; o, battâ Mâverâünnehr'inden bile, kolayca ve rahatsız edilmeden geçemedi. Önce Ebu'l-Kasım Babur tarafından gönderilen bir askerî birlik ona ağır zâyiat verdirdi; daha sonra, Uluğ Bey'in birlikleri evelden kararlaştırılan Buhârâ kırsağına ulaşmadan, Ceybû'n'u geçiş sırasında, bir de Özbeklerin baskınına uğradı.

Şâhrub'un mirası üzerinde kopmuş olan anlaşmazlığın ilk devresinin muhâsebesi yapılacak olursa, onun ölümünden iki yıl sonra henüz merkezî bir iktidârın kurulmadığı, daha ziyade ufukta onun devletinin üç bölünmesi manzarasının şekillenmeye başladığı neticesine varılır. Babasının meşrû vârisi addedilebilecek olan Uluğ Bey, herhalde Semerkand'ı dedesi Timur devrinde olduğu gibi yeniden pâyitaht edinmek hülyâsı içinde, hâkimiyeti Şâhrub'un bütün devleti üzerine teşmil bakımından gerçek çıkış ve hareket üssü olan Horasan'ı fedâ etmekle, iktidar sâhasını fiilen Mâverâünnehr ile hudutlandırmış bulunuyordu. Önce Alâüddeve Horasan'da Tarnâb yanındaki hözgunu tâkiben Semerkand üzerine yürümek tasavvurundan kısa bir zamanda ferâgat edip, Efganistan'ın cenûb-i şarkisinde bulunan küçük bir arâzi parçası ile yetinmek zorunda kaldı ve müteâkip yıllarda buradan hareketle, hiç bir sürekli başarı sağlamayan bir şekilde Horasan mücadelelerine karışırken, Ebu'l-Kasım Babur duruma hâkim oldu. Merkezî İran (Irak-ı Acem) ve Fars, dedesinin vefatından sonra, Luristan'daki saklandığı yerden derhal yeniden meydana çıkarak, bunn tâkib eden verâset mücadelelerinde mübim bir rol oynayan Sultan Muhammed b. Baysungur'un hâkimiyeti altına girdi. Cihan-Şah'ın hâkimiyetinde şimâl-i garbî İran ve şarkî Anadolu'ya şâmil Türkmen Kara-Koyunlu hükûmdarlığı üzerinde

Şâhrub'un üç askerî harekâtta bulunarak te'sis ettiği hâkimiyet, hükûm sürmekte olan şartlar muvâcehesinde hemen-hemen tamamıyla ortadan kalkmış idi. Pek kısa bir zamanda bu hükûmdârın taarruz kudreti, Timurluların zararına kendisini gösterecekti.

Uluğ Bey, artık Belh'te hükûm süren Abdüllatif ile mevcut olan münâsetetleri bu arada Abdüllatif'in açıkça isyânına müncer olduğu cihetle, Horasan'ı 1449 yılında tekrar kendisine boyun eğdirmek husûsundaki maksadını gerçekleştirmek fırsatını bulamadı. Herat'taki ikameti sırasında Uluğ Bey, oğlunu, herhalde pâyitahtın nakli tasarıları ile alâkalı olarak, muhtelif vesilelerle kırmıştı. Babasının hareketinden sonra, Abdüllatif'in, içinde birleşmiş olan hıncı yeni vesilelerle beslenince, iki taraf arasında 1449 senesi sonbaharında kat'i neticeyi belirten askerî bir karşılaşma vuku buldu. Uluğ Bey, Semerkand yakınında Dimaşk mevkiinde mağlûb edildi. Bundan da önce, pâyitahtta, Uluğ Bey'in vâlisi olan en küçük ve en sevdiği oğlu Abdülaziz'e karşı, görüşüne göre, hatırlanacağı üzere Uluğ Bey'in 1409 senesinde yerini almış bulunduğu Halil Sultan'ın sukutunda da olduğu gibi, islâm dinî çevre temsilcilerinin de rol oynadıkları baş-kaldırmalar vuku bulmuştu. Abdülaziz, her ne kadar sükûneti yeniden te'sis edebilmiş idi ise de, boğnutsuzluk ve intikam duyguları sürüp gidiyordu. Dimaşk mevkiindeki bozgundan sonra, pek açık bir şekilde bu hâdiselerle bağlantılı olarak, Uluğ Bey'in itibârı öylesine düşmüştü ki, firar ettiği kendi pâyitahtı da dâhil olmak üzere, hiç bir yerde bir sığınak bulamadı. Kendisini tehdit ve esir ederek galip gelmiş bulunan oğlunun yanına götürülmekten, ancak ona teslim olmak suretiyle kurtuldu. Buna henzer hallerde ekseriya yapıldığı gibi, Uluğ Bey'e, Mekke'ye haccâ gitmek mü'sâadesi verildi ise de, o, yolda, kendî baberi olmadan, Abdüllatif'in gıyâbında yaptırdığı bir göstermelik muhâkemede aldirdığı karar gereğince öldürüldü. Uluğ Bey'e refâkat etmekte olan Abdülaziz de, herhangi bir mahkeme kararı olmadan, bir kaç gün sonra aynı âkıbete uğradı.

Sâdece saltanatının son iki yılının, siyâsî ve askerî başarısızlık ve hatâlarının tâkib eden bu hazin son, Uluğ Bey'in tarife intikal eden simâsı bakımından hiç bir şüpheyle miyar olamaz. Onun tarîbî simâsı daha ziyade, Mâverâünnehr bölgesinin hükûmdârı olarak bemen-hemen kırk yıl süren iktidârı esnâsında vücûda gelen, kendi adına bağlı ve hattâ bizat şahsına izâfe olunan başarılı kültür faaliyetlerinin mahsûlüdür. Bu hususta onun Se-

merkand ve Buhârâ'da yaptırdığı inşaat ve ya mes'elelerini san'atkar ruhlu kardeşi Baysungur ile vuku bulan muhâberâtında münâkaşa ettiği İran şiir san'atının husûsiyetlerine karşı duyduğu alâka zikrolunabilir. Kendisinin, bizzat yaşadığı aralarda vücut bulmakta olan Şark Türkçesi edebiyatına karşı takındığı tavrın bilinmemesine rağmen, birkaç Çagatay şâirinin onu, Türkçe mısralarla övmüş oldukları vâkıası da zikrolunmalıdır. Büyük Moğul devletinin parçalanmasından sonra, onu tevârûs eden dört devletin tarihine dair *Târîh-i arba' ulûs* adlı bir tarih eseri de, rivâyete göre, onun arzu ve irâdesiyle kaleme alınmıştır.

Bu cinsten temâyül ve faâliyetler, onun „tahtta oturan âlim“ olmak şöhretini ne kadar desteklemiş olursa olsun, Ulug Bey'in şöhretini asıl te'sis eden unsurlar bunlar değildir. Bu, daha ziyâde onun, bugün müsbüt tabii ilimler diyebileceğimiz *ulûm-i ri'yâzî* ve *hukmî*'ye karşı duymuş olduğu ilgiden doğmuştur. Ulug Bey, böylece, Ön-Asya'da, bilbassa İran'da Moğul hâkimiyeti devrinden beri hüküm sürmekte olan ve ebemmiyetleri gerek zaman ve gerek dillerin muhtelif oluşu sebebiyle mekân bakımından dâima mahdûd olabilecekleri düşünülen ilâhiyat ve edebiyatın zıddına, tabii ilimler tetkikatının verdiği neticeleri, insanın devamlı üstünlüğünü sağlayan unsur addetmek temâyülüne uymakta idi. Kendisine öğretmek veya onunla işbirliği yapmak üzere Ulug Bey'in emrinde bulunan âlimler arasında hey'et ve ri'yâziyeciler, bilbassa Selebaddin Mûsâ b. Kadî-zâde i Rumî, Gîyâş al-Dîn Camî'd b. Mas'ûd al-Kâşî, Alkedd'n b. Muhammed Kuççu ve Mu'in al-Dîn Kâşânî zikredilmelidir. Ulug Bey'in 1420 yılında Semerkand'da yaptırmış olup, kâhınları 1908'de meydana çıkarılmış bulunan rasadhânesi meşhurdur. Bununla beraber, bu müessesenin faâliyeti kurucusunun ölümünü aşmamıştır. Ulug Bey, hey'et mevzuundaki yazıları ile devamlı bir itibâra ulaşmıştır. Zamanımıza intikal etmiş olup, umûmiyetle *Zî-i Ulug Beg* veya *Zî-i Cadîd-i Sultânî* (eserin diğer adları için bk. Storey, II, 67 v.d.) tesmiye edilen zâyîçeleri, onun ölümünden sonra islâm âleminde inhitâta başlayan bu ilmin en yüksek zirvesini teşkil eder.

Ulug Bey'in Semerkand'da yarattığı ihtişâm, daha babasının devrinde bile, Herat sarayındakinden geri kalmamakta idi. Gerçekte Ulug Bey, kendisine Şâbruh'u değil, dedesi Timur'u örnek almıştı. Biraz evvel zikredilmiş olan ünvanlarının seçilişinden bile, anlaşılacağı gibi onun rehberi, hiç bir şekilde islâmî

değil, şerî'attan ziyâde yasa hükümlerine bağlı olan Moğul hükümdar tipi idi. Bu sebeplerdir ki, Ulug Bey, islâm dininin kanunları ile bağdaşması mümkün olmayan, hayatın dünyevî zevklerine de düşkündü. Semerkand'da müzikli ve şarklı içki âlem'eri yapıyordu. Diğer şehirlerin zengin'eri de, hattâ Semerkand'dan müzikşinaslar, mugannî ve muganniyeler getirtirlerdi. Bu cinsten eğ'encelere temâyülü yüzünden Ulug Bey, az-çok her zaman kendi tarafını tutan resmî din adamları ile olmamakla beraber, yine de bâzı dindar çevrelerle, sûfî ve dervişlerin temsil ettiği umûmiyetle Nakşbendiye tarikatının mensupları ile ihtilâf hâlinde idi. Şu halde durum, burada, resmî din adamlarının dinin kanunlarını koruyucu olarak ortaya çıktıkları, buna mukabil sûfî ve dervişlerin dinî şart ve icapları arka plana iterek, ileri hür düşünceleri temsil ettikleri daha garptaki islâm ülkelerine tamamen zıt bir mâbiyetle idi.

Ulug Bey, cevval bir fikrî tecessüse sâhip, münevver bir kimse idi. Faâl bir hareket adamı olmayıp, siyâsî ve askerî kabiliyeti yoktu: 1427 yılında, bir Özbek savaş birliği ile yaptığı mücadelede uğradığı bozgunundan sonra, 20 yıl müddetle bir daha hiç bir sefere katılmadığı gibi, Şâbruh'un ölümünden sonra çıkan verâset savaşlarında da ne cesâreti, ne de sevküleccî mahâreti ile temâyüz edebildi. Ham sofî o'mamakla beraber, dindar bir kimse olan babasının aksine hayatı seven, neş'eli bir zat idi. Teh'ası için, görünüşe göre, popüler olmayan, fakat müşfik ve mûsâmahakâr bir hükümdar olmuştu. Ticâret ve zanâat vergileri (*tanğâ*; aslında şerî'at hükümleri ile bağdaşmayan bir vergi)'ni tahsil hususunda mûsâmaha tenimamasına rağmen, ehemmiyetsiz bir arâzi vergisi tahsil ile yetinmişti.

Babasına halef olan Abdüllatif de onun gibi dünyevî ilimlere karşı ilgi duymakta idi. Ahâlî ve ordu için Abdüllatif öncekiyâden daha sert bir idâre tatbik etti. Bununla beraber, dindarâne bir hayat tarzı tâkib etmek ve dervişlere hürmetkârâne muâmelede bulunmak sûretiyle, Ulug Bey'in davranışlarından hoşlanmayan bahis mevzuu dinî çevrelerin tevcehühünü kazanmasını bildi. Sadece altı ay sürebilen bir hükümdarlıktan sonra, Abdüllatif, babası ve kardeşinin katlini unutamayan emirlerce teziplenen bir sû-i kaste kurban gitmiştir.

Onun yerine tahta çıkarılan, Şâbruh'un başka bir torunu, Abdullah b. İbrâhîm (doğm. 1433)'e de ancak kısa bir hükümdarlık devresi nasib oldu. Abdullah'a dedesi tarafından Fars tevcih edilmiş, fakat 1447'de o, burasını Sul-

tan Muhammed'e terketmek zorunda kalmıştı. Ulug Bey'in maiyetinde iken onunla birlikte esârete düşen Abdullah'ın, askerî birliklere ehemmiyetli miktarda bağışlarda bulunarak esâretten kurtarılıp sultan ilân edilmesi berkes tarafından iyi karşılanmadı. Kendisine karşı, Şâbruh'un ölümü sırasında sâdece geçici bir başarı ile de olsa, iktidâra karşı hırslardan söz edilmiş olan Alâüddeyle b. Baysungur ayaklandı. Mâverâünnehr sülûk müessesesinin an'anevî merkezi olan Buhârâ'daki aksülâmel ise, bu isyandan çok daha tehlikeli idi Burada, Timur ahfâdının Mirân-Şah kolundan olup, Ulug Bey'in ölümü sırasında, aynı şekilde hapsedilmiş bulunan Ebû Sa'id b. Muhammed (doğm. 1424) zindandan çıkarılarak hükümdar ilân olundu. Başlangıç safhasında uğradığı başarı-sızlıkları müteâkip Ebû Sa'id, nihâyet Özbek hükümdârı Ebu'l-Hayr Han'ın askerî yardım ile Taşkent'ten Semerkand üzerine yürüyerek, rakibini 1451 haziranında mağlûp, esir ve idam ettikten sonra kendisini bizzat hükümdar ilân ettirdi.

Ebû Sa'id, hükümdarlığını, tilvâki oldukça uzun bir müddet, 1468/1469 kışına kadar muhâfaza edebildiği gibi, iktidârında bulunan sâhanın iç-işlerinde bir nevi istikrar sağlamaya da muvaffak oldu. Fakat, onun bu hâkimiyet bölgesi sâdece Garbî Türkistan, Horasan, Mâzenderân ve bugünkü Efganistan'ın bâzı kısımları (Kâbulistân, Zâbulistân)'nden ihâret olduğu cihetle, Timurlular devletinin ihyâsından, hattâ Şâbruh'un hâkimiyet sâhasına tekabül edecek bir ölçüde dahi bahsolunamaz. Onun bu mahdûf başarıları bile, mücadelesiz elde edilememiştir.

Ulug Bey'in sukutundan itibâren Mâverâünnehr dışında da değişiklikler vuku bulmuştu. Fars ve Irak-ı Acem ile yetinmek istemeyen Sultan Muhammed b. Baysungur, Horasan'a doğru ilerleyerek Ebu'l-Kasım Babur'u, önce muzafferâne bir sefer ve nihâyet 1450 yılında Meşhed yakınındaki bir savaşla, ülkesinin belirli bâzı kısımlarını kendisine terke zorlamıştı. Fakat, biraz sonra harp tâlihi ondan yüz çevirdi. Babur, onu esir alarak idam ettirip (8 kânun II. 1452), hâkimiyetini bütün Horasan üzerinde yeniden kurduktan sonra, mağlûp düşmanın arâzisini devletine ilhak etmek üzere Şîrâz'a karşı sefere çıktı.

Babur, daha henüz Kum ve Sâve şehirlerine vâliler tâyin etmişti ki, o zamana kadar Şâbruh'un te'sis ettiği tâbiyet münâsebetlerine riâyet etmiş bulunan Kara-Koyunlu Türkmen federasyonunun hükümdârı Cihan-Şah Tebriz'den garba doğru ilerliyerek, adı geçen iki şehir tehdide başladı. Onun bu hareketi, sâdece

şarkî İran ve Mâverâünnehr'de câri olan oynak siyâsî şartlara değil, hattâ bir bakıma Babur'un tahrîkine dayanmakta idi; çünkü Babur, islâmî hükümdarlık hakkını belirsiz usûle uygun olarak, adını sikkelere yazdırmasına ve hutbede zikrettirmesine rağmen, Sultan Muhammed b. Baysungur'a karşı kazandığı zaferi Cihan-Şah'a bildirirken, ondan, Şâbruh'un bir halefi olarak, vaktiyle Şâbruh tarafından tesbit ve tâyin edilen *bac*'ı, Azerbaycan eyâletinin vergileri (*harâc*) ile birlikte, bundan böyle kendisine göndermesini bir ferman ile değil, sâdece hükümdarlık mührünü hâvi alelâde bir mektupla talep etmişti.

Kum ve Sâve'yi muhâsaradan kurtarmak üzere yola çıkmış bulunan Babur, rivâyete göre, Türkmenlerle işbirliği hâlinde bulunan Alâüddeyle'nin harekete geçtiği haberi, gerçekte ise, herhalde Cihan-Şah'ın oğlu Pîr Budak'ın sevk ve idâre ettiği birliklerin şiddetli hücumları sebebiyle Herat'a dönmek zorunda kalınca, Kara-Koyunluların müteâkip ilerleme harekâtına, kapılar ardına kadar açılmış oldu. Buna, onların bir kısım yerlerde halkın bâzı tabakalarınca dostâne bir şekilde kabûl edileceklerini hesab etmiş olmaları da ilâve olunmalıdır. Timurlu şehzâdelerinden ve diğer vâlilerden hemen hiçbirisi Türkmenlerin taarruzuna uzunca bir müddet mukavemet edemedi. Böylece, 1452 yılı sonbaharında, sek-sen sene önce Timur tarafından hemen-hemen İran'ın tamamı ile Elcezîre üzerinde kurulmuş olan hâkimiyet, ancak bir sene sonra zaptedilen Abarqûh ve Timurlu savaş kuvvetlerinin ileri harekâtı için üs vazifesi görmesi gereken Kirman'ın geçici olarak geri alınması bir tarafa bırakılacak olursa, sona ermiş oluyordu. Bu kayıplar nihâi ve kat'i idi. Bu durumu, Rey'e karşı yapılan muahhar birkaç taarruz da artık değiştiremeyecekti.

Belh'ia Ebû Sa'id tarafından zaptına bir karşılık olarak, Babur, 1454 senesi ilkbaharında Herat'tan hareketle Mâverâünnehr'e yaptığı bir baskın esnâsında Semerkand'ı kuşattı. Ebû Sa'id, görünüşe göre, ancak Nakşbendî şeyhi 'Uhayd Allâh Ahrâr'ın te'siri ile Semerkand'ı müdâfaaya karar verdi. Bununla beraber aradaki düşmanlık, nihâyet, Babur'un 1457 yılındaki ölümüne kadar müteher kalan bir sulh antlaşması ile sona erdirildi. Babur'un halefi, henüz onbir yaşındaki oğlu küçük Mahmud, birkaç hafta geçmeden İbrâhîm b. Alâüddeyle tarafından Herat'tan sürülüp kartıldı. Bizzat İbrâhîm ise, daha 1457 ağustosunda, Horasan'ı ilhak fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemiş olan Ebû Sa'id'in önünden

firâra mecbur kaldı. Bununla berâber, Ebû Sa'îd Herat iç-kalesini zaptetmeye muvaffak olamayarak Belh'te kışlağa çekildi.

Timurlular arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle Cihan-Şah, merkezî İran, Fars ve Elcezîre'de elde ettiği inanılmaz başarılarından sonra, dâba şarka doğru ilerlemek batâsına düştü. Gurgân'ın işgalinden sonra İbrâhîm'i Esterâbâd yanında yapılan bir savaşta tozguna uğrattı; mağlûb olan İbrâhîm, Herat'a çekildi ve kısa bir süre sonra babası Alâüddevele de orada ona iltibak etti. Bununla berâber baba-oğul, Cihan-Şah'a karşı mukaveme't etmeyi akıllarına getiremezlerdi. Böylece Türkmen hükümdârı, 28 haziran 1458 tarihinde Herat'a merâsimle girerken onlara sâdece firar etmek düşüyordu. Dört ay sonra, berhalde Türkmen savaş birliklerini takviye etmek gayesiyle, Pir Budak da ordusu ile Herat'a geldi. Bu sûretle bir zamanki metbûu Şâbruh'un pâyihtatında yerleşen Cihan-Şah, derhal adını sikk'e ve hutbe'ere idhâl ettirdi. Ancak pek az sonra, bu kadar uzak bir ülkeye girmiş olmakla, onun da gücünü aşmış olduğu belli oldu. Timurluların karşılaşmış oldukları aynı güçlüklerle o da, başşehir Tebriz'den çok uzak bir yerde, şarkî İran'da bulunduğu sırada, bânedânına mensup şehzâdelerin, bir türlü teskin edilemeyen saltanat hırslarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Hapiste bulunduğu Mâkû kalesinden kaçmayı başarmış olan oğlu Hüseyin Ali'nin isyânı karşısında, Azerbaycan'a dönmekten başka çâre bulamadı. Düşmanın içinde bulunduğu zor duruma vâkıf olan Ebû Sa'îd, bu münâsebetle başlayan müzâkerelerde, Cihan-Şah'dan zaptettiği bütün eski Timurlu topraklarının geri verilmesini taleb etti. Mâmafih Horasan'ın boşaltılmasından başka bir şey elde edemedi.

Herat'taki Kara-Koyunlu hâkimiyeti, Timurlular tarihinde, doğrudan-doğruya daha başka sonuçlar doğurmayan, ancak kısa bir geçici devre olarak kalmıştır. Bundan sonra ne yeni Türkmen askerî harekâtı vuku bulmuş, ne de Türkmen vâililer Horasan'da uzunca bir müddet tutunabilmişlerdir. Pek az sonra Ebû Sa'îd ile Cihan-Şah arasında, bunların her ikisinin de kendi hânedanlarının dizginlerini ellerinde tutabilmek için yapılacak pek çok işleri mevcud olduğu cihetle, az-çok dostâne münâsebetler kurulmaya başlandı; 1461, 1463, 1465 ve 1466 yıllarında Herat'ta dostâne bir şekilde kabûl edilen Türkmen elçi hey'etleri hakkında bilgimiz vardır. Aslına bakılacak olursa, hâdiseler bütün ile Ebû Sa'îd'in iktidârının artmasına yardım etmişti. Daha ertesi yıl içinde Ebû Sa'îd, Alâüddevele, İbrâhîm ve Sultan Sencer

b. Ahmed b. Ömer Şeyh'i Serabs civârında mağlûb etti. Ebû Sa'îd, eline düşen Sencer'i idam ettirirken diğer iki hükümdar kaçmaya muvaffak oldular ise de, İbrâhîm hemen bir kaç ay sonra, babası ise, ertesi yıl öldü. Babur'un oğlu Mahmud'un da bu arada ölmesiyle rakiplerinin bir çoğundan kurtulmuş olan Ebû Sa'îd, iktidârını daha da kuvvetlendirmeye ve hâkimiyetini Mâzenderân ve Sîstan üzerinde de te'sis etmeye muvaffak oldu.

Bu arada Ömer Şeyh'in ahfâdından olup, evvelce Hârizm'de yaşamış o'an şehzâde Hüseyin-i Baykara (doğm. 1438) Horasan'da ortaya çıkmıştı. Cihan-Şah'ın Herat'tan çekilişinden sonra Hüseyin-i Baykara, Cihan-Şah'ın Gurgân vâlisî ve Kara-Koyunlu oymaklarının en mühimlerinden birisinin beyi olan Hüseyin Bey Sa'dî'yi mağlûb ederek, onun arzâsını ilhâka muvaffak oldu ve önceleri Ebû Sa'îd'in yüksek hâkimiyetini kabûl etmekle berâber, onun Mâverâünnehr'deki bir isyânı bastırmakla meşgul bulunduğu bir sırada, daha 1460'ta Mâzenderân'ı zapt ve 1461 eylülünde Herat'ı muhâsara etti. Başarılarının devamlı olmamasına ve bu sebeple Hârizm'e ilticâ zorunda kalmasına rağmen, Hüseyin-i Baykara, 1464'te Horasan'a bir yağma akınında bulunabilmiş ve buun intikamı alınmamıştı.

Ebû Sa'îd, filvâki Özbek yardımı ile iktidâra ulaşmıştı. Buna mukabil hükümrânlığı zamanında Özbeklerin Seyhun üzerinden Mâverâünnehr'e akınları bir türlü son bulmadı. Bir-iki yıl önce Ebû Sa'îd'i Abdullah'a karşı desteklemiş ve bundan sonra zevce olarak Uluğ Bey'in kızlarından birisini almış bulunan aynı Ebu'l-Hayr Han, daha 1454/1455 yılında şehzâde Üveys b. Muhammed b. Baykara'nın bir isyânını desteklemiş ve bu mücâdele sırasında Ebû Sa'îd ağır bir yenilgiye uğramıştı. Diğer bir Timurlu, Muhammed Cûkî b. Abdüllatif, 1461'de isyan edip, her tarafı yağmalayarak Mâverâünnehr'e girdi ve nihâyet Ebû Sa'îd'in kendisini teğrin II. 1462'den eylül 1463'e kadar muhâsara ettiği Şâhrûhiyâ kalesine sığındı. Moğul tehlikesi de yeniden günün meselesi hâline geldi ise de, Ebû Sa'îd'in, Esen Buga Han'ın iki taarruzunu püskürtmesinden ve onun kısmî Moğul hükümdârı olarak tanıdığı ağabeyisini desteklemesinden sonra ikinci plana düştü.

Ebû Sa'îd'in 1458'den sonra Cihan-Şah ile te'sis ettiği dostâne münâsebetleri göz önüne alarak, onun, Türkmenler tarafından işgal edilen topraklarda Timurlu hâkimiyetini

yeniden ihyâ etmek düüncesinden ferâgat ettiği reticesini çıkarmak batâlî bir görüş olurdu. Bu, Ak-Koyunlu Türkmenlerinin rekâbatine karşı kendisini savunmak mecbûriyetinde olan Cihan-Şah'ın 1467 senesi sonunda Uzun Hasan ile yaptığı mücâdelede maktûl düşmesi ile tezâbü etti. Ebû Sa'îd, Uzun Hasan'ın tehditkâr bir hâl arzeden genişlemesini önleyemediği takdirde, daha önce Kara-Koyunlulara kaptırılan, şimdi de Ak-Koyunluların eline geçmiş bulunan İran eyâletlerinin geri alınmasının tamamıyla imkânsız olmasa bile, uzak bir geleceğe kalacağını çok iyi biliyordu. Bu tebliğe karşısında, Timurluları Ak-Koyunlulara bağlayan an'anevî ittifak, o kadar ehemmiyeti hâiz değildi.

Ebû Sa'îd, bu sebep'e ve Ak-Koyunlularla tâlîhsiz bir savaş yaptıktan sonra kendisinden destek rica etmiş olan Cihan-Şah'ın oğlu Hasan Ali'ye yardım etmek bahânesiyle, garba doğru sefere çıktı. Bu sefere 1468 şubati sonunda öylesine acele ve üzerinde o kadar az düşünülmüş ki, Ebû Sa'îd, bütün birliklerin muvâsalatını bile beklemedi ve hele sefer için yeterli levâzım ve ikmâl teşkîlâtının emniyeti bakımından gerekli tertibâtı hiç almadı. Gerçi Ebû Sa'îd, Irak-ı Acem ve Fars'daki Türkmen vâililerini yerlerinden atmaya muvaffak oldu ve bâzı bölgelerde, meselâ Gilân'da, hâkimiyeti yeniden tanıdı. Fakat o, arkasında bıraktığı topraklarda emniyeti te'sis için gayret sarfetmeden yürüyüşüne devam etti. Bütün müstahkem mevkiileri zaptetmemiş, meselâ Rey'i arkasında bırakarak geçip gitmişti. Uzun Hasan'ın, kendisine yolda ulaşan dostluk ve barış te'minâtına da kayıtsız kaldı.

Aslına bakılacak olursa, Cihan-Şah'ın felâketli âkibetinden sonra, tâlîblerini yeni bir kumanda altında, husûsiyle Uzun Hasan'a karşı yapılacak bir seferde denemeye hemen hazır, sayısı hiç de az olmayan Kara-Koyunlu topluluğu ümerâsı ve mensûbunun mevcûdiyeti muvâcehesinde, şartlar Ebû Sa'îd için aslâ gayr-ı müsâit sayılamazdı. Nitekim Timurlu ordusunun Miyâne'ye varışında, Cihan-Şah'ın oğlu Yusuf, çok sayıda Kara-Koyunlu emîri ve rivâyete göre 50.000 kişilik bir kuvvet, onu takviye için ulaştığı gibi, ayrıca şehzâde Hasan Ali b. Cihan-Şah, oğlu Emîr-zâde Ali ile birlikte geldi. Ebû Sa'îd'in. Aras kenarında kışlağa girmek istediği sırada ise, müttetiki Şîrvân-Şâh Farrûh Yasâr kendisine katıldı.

Timurlu ordusu, bütün bu iltihaklara rağmen, bu sıralarda, sâdece Azerbaycan'daki kışın şiddetinin değil, aynı zamanda ciddî

iâge ve ikmâl zorluklarının da sebep olduğu buhranlı bir vaziyete düştü. Uzun Hasan, geride Horasan ile bemen-hemen 2.000 km. 'lik mesâfede olması gibi, yeter derecede nâzik bir durumda bulunan ordunun bütün ikmâl ve iâge yollarını tutmasını bildi. Uzun Hasan, Şîrvân'dan iâge maddeleri getiren gemilerin yolunu kesti. Horasan'dan gelen bir levâzım (cebe-hâne) kolunu ele geçirip, Rey'den düşmanın irtibat yoluna taarruz ettirdi. İâge ve kışlık elbise sıkıntısı, binek ve yük bayvanlarının telef olması ile Türkmen akıncılarının mütemâdi baskınları, savaş birliklerinin mânevî kuvvetlerini yıpratmakta idi. Uzun Hasan, bundan başka, Şîrvân-Şâh'ı da, Ebû Sa'îd'i terk ve geri çekilmesi için iknâ etmeye muvaffak olunca, ordunun mâneviyatı, çok sayıda firarlar ile de tezâbü eden, düşük bir dereceye indi. Zayıflamış olan ordu, cesâret ve teşebbüs kabiliyetini kaybetmiş bir halde, Erdebil üzerinden Mugan bozkırına yürüyerek burada Türkmen savaş birlikleri ile karşılaştı. Ebû Sa'îd, büyük kayıplara uğradıktan sonra esârete düştü ve 5 şubat 1469'da, Uzun Hasan'a ilticâ etmiş olan, Şâhrub ahfâdından Yâdgâr Muhammed'e teslim edildi. Bu da, 12 yıl önce Herat'ta Ebû Sa'îd'in emriyle katledilmiş olan, Şâbruh'un azimli zevcesi Gevber-Şâd'ın intikamını gecikmiş bir kısas ile almak için, onu idam ettirdi. Ebû Sa'îd'in ölümü ile, Timurlu devleti için, Horasan'ın garbında kalan bütün İran arzâsisinin kaybı tescil edilmiş oluyordu.

Şahsiyet ve hükümdar olarak Ebû Sa'îd hakkında verilecek hükmün, faâliyet ve icrâatının haklı gösteremeyeceği kadar müsâit olmasında, onun, 18 yıl boyunca devrinin taht mücâdeleleri içinde mevkîini muhâfaza etmiş bulunmasının payı hiç de ehemmiyetsiz değildir. Tabii, bu sûretle onun eski devlet topraklarını yeniden birleştirmek ve ülkede barış şartları yaratmak üzere sarf ettiği gayretlerin başarısızlığı telâfi edilmiş olmuyor. Hakında verilecek en doğru hüküm, onun Türk askerî esâlet sınıfının tipik bir mümessili olduğudur. İktidârının ana dayanağı, onu kendisine baş-buğ seçmiş olan, siyâsî ve askerî teşebbüslerinde güvenileceği Türkmen Argun boyu idi. İktidârını sağlamlaştırmak için kullandığı vâsıtâ, sâdece kabîlesinin erkânına değil, oğullarına, gerek Türk, gerek Türk olmayan bütün dünyevî ve dinî me'muriyet sâhiplerine bol-bol tevcih ettiği dirlikler (siyurgâl) idi. Sultanın şahsiyetinde mündemîç olan dindârâne vasıf da gözden kaçırılmamalıdır. İslâmî tarîkat erbâbı, husû-

siyle Hoca Ubayd Allâh Ahrâr, onun üzerinde epeyce tesirli idi. Bizzat Ebû Sa'îd, kendisini, idâresi zamanında Semerkand'da mutlak hâkimiyet sâhibi olan bu şeyhin müridi sayıyordu. Ebû Sa'îd'i Semerkand ve Buhârâ'da şerî'atı yeniden ihyâ ve hattâ islâmîyet ile bağdaşmayan ticâret ve zanâat vergisi (*tamğa*)'nden ferâgat etmeye teşvik ve tahrik eden o idi, ama bir daha geri dönmeyeceği meş'um garp seferine karar vermesinde de onu takviye etmişti.

Daha önceleri Timurlu devletinde görülen, zirâate ve köylünün mukadderâtına karşı alâka, iç siyâset sâhasında Ebû Sa'îd'in idâresinde de tesbit olunabilmektedir. Buna, zirâat ve sulama sisteminin islâhı için vergi siyâseti bakımından alınan tedbirler dâhil olup, bu münâsebetle, Herat'ın şimalinde Cüy-i Sul-tânî'yi inşâ ettiren vezîri Kutbeddin Semnânî bilhassa temâyüz etmiştir. Bununla beraber, kaynaklarda köylü ayaklanmalarından da bahsedildiği cihetle, bu zirâî tedbirlerin, çâresizlik içinde kalmış köylülerin isyanları ve tehditkâr zorlamaları neticesinde alınıp alınmadığını da araştırmak icab eder. Ebû Sa'îd'in zâlimliği hakkında şehâdet ve rivâyetlerin de eksik olmaması muvâcchesinde, onun vergileri hafifletme siyâsetine, mülâyemet ve merhamet duygularının sebep gösterilmesi pek kolay olmasa gerektir.

Ebû Sa'îd'in ölümüyle Timurlu devleti inkırâzın yeni bir devresine girdi. Şâhrûh'un hiç olmazsa ismen bütün üzerinde hâkim olduğu topraklarda, her biri müstakil olmak üzere, üç devlet teşekkül etmiş idi: İran, Mâverâ-yı Kâfkas ve Şarkî Anado'u'da, artık Kara-Koyunlu hükümdarlarının değil, Ak-Koyunlu Uzun Hasan (1466—1478), sonraları oğlu Yakub (1478—1490) ve haleflerinin büküm sürdükleri, merkezi Tebriz olan bir Türkmen devleti; Garbî Türkistan'da, Hoca Ahrâr'ın 1490 yılındaki ölümüne kadar nüfûzunu yürüttüğü, saltanatın ise, Ebû Sa'îd'in oğullarına, önce Sultan Ahmed (doğm. 1451, saltanat devri 1469—1494)'e geçtiği, merkezi Semerkand olan Timurlu Mâverâünnehr devleti; nihâyet Ceyhûn'un bu tarafında, yani bu nehrin garb ve cenûb-i garbisindeki arâzi ile Horasan'da ve bugünkü Efganistan'ın büyük kısmında Ömer Şeyh'in ahfâdından, adı daha önce geçmiş olan Sultan Hüseyin-i Baykara (doğm. 1438, saltanat devri 1469—1506)'nın iktidârı eline aldığı devlet. Sultan Hüseyin-i Baykara, Şâhrûh devrinden beri çekici kuvvetiyle Semerkand'ın rekabet edemediği Herat'ta hüküm sürmekte idi. Öyle ki, Ebû Sa'îd daha 1459'da şehri zaptedince, pâytähtını buraya nakletmişti.

Uzun Hasan, devletini, kendisini Osmanlılara karşı müttefik olarak garp devletlerine bile tavsiye ettirecek derecede yüksek bir seviyeye çıkarırken, iki Timurlu devleti gittikçe zayıflıyordu. Bunlar, Türklerde görülen fena bir alışkanlıkla, memleketin yalnız bükümdârın değil, fakat bütün hânedan âzâsının müşterek malı olduğuna mütedâir Türk devlet telâk-kisinin tabii bir neticesi olarak ve merkezi iktidârın zayıflaması nisbetinde artan bir sarbestlikle, vâililikleri kendilerine tevcih edilmiş şehir ve eyâletlerde, bildikleri gibi büküm süren şehzâdelerin karşılıklı mücâdelelerinin zaâfî içinde idiler.

İktidârın çöküşü bilhassa Mâverâünnehr'de göze çarpıyordu. Burayı eskisi gibi şarktaki iki komşu tehdid ediyordu: birisi 1447'de Cengiz Han'ın torunu Şeybânî Han ahfâdından Ebu'l-Hayr Han idâresinde iktidar sâbâlarını, Timurlular aleyhine, Seyhun'a kadar genişletmiş olan Özbekler; diğeri Yedi-su havâlisinde, yani Issık-Köl ile Talas, İli, Yıldız ve Manas ırmakları kenarında yaşayan Moğullar. Zâten Ebû Sa'îd, önceleri dostâne olan münâsebetlere rağmen, Özbek tertiplerine karşı sık-sık kendisini korumak zorunda kalmıştı. O, Moğulistan'ın, birbirine rakip iki hükümdar arasında taksimine yol açmak sûretiyle, Moğulların taarruz kudretini zayıflatmaya da bizzat Ebû Sa'îd'in muvaffak olmuştu. Ancak, bizzat Ebû Sa'îd'in mahmûsî olup, Çagatay soyundan gelen diğeri bir Cengizli, Yunus Han (saltanatı: 1462—1487), bu taksimden sonra ülkeyi tekrar hâkimiyeti altında birleştirmiş ve bu sûretle bu sefer o, Timurlulara âit Garbî Türkistan'da çıkan anlaşmazlıklara müdâhale edebilecek derecede kudret kesbetmişti. Bu münâsebetle burada adı geçen hükümdarlar çeşitli geçerceleri nazar-ı dikkate almaksızın, Cengiz Han soyundan olmakla öğün-seler bile, kendilerinin ve idâreleri altındaki balkın, Türk veya Türkleşmiş oldukları hatırlanmalıdır. Hattâ kendilerini Moğul tesmiye eden ve diğeri milletler tarafından da Moğul olarak adlandırılan Moğulistan sâkinlerinin, o zaman hâlâ Moğulca konuştukları bile şüphelidir.

Adı geçen Yunus Han, gençliğinin uzun yıllarını İran'da geçirmiş ve orada kendisini „bütün devirlerin en münevver Moğul'u“ saydırtan bir tahsil ve terbiye görmüştü. Sultan Ahmed'in Endican'da Fergana vâlisi olan kardeşi Ömer Şeyh, onunla dostâne münâsebette bulunuyordu. Yunus Han'ın Ömer Şeyh ile evli olan kız kardeşi Kutluk Nigâr Hanım, onun 1483'te doğan oğlu Zahiraddin Muhammed Babur'un annesi idi. Böylece Babur, bu-

ba tarafından Timur ve anne cihetinden Cengiz Han neslinden idi. Babur sonraları Hindistan'daki büyük Moğul devletinin ve hânedânının kurucusu olmuştur.

Ebû Sa'îd'in mahvına, 1468 yılında Şeybânî Ebu'l-Hayr Han'ın ölümü tekaddüm etmişti. Ebu'l-Hayr Han, Garbî Moğulistan cihetinden ilerleyen Oyratlara karşı yıllarca süren ağır mücâdelelerden sonra, nihâyet, ondan ayrılarak Moğulistan'a çekilmiş olan kendi hânedan mensupları tarafından mağlûb edilerek öldürülmüştü. Daha aynı yıl içinde, oğlu Şeyh Haydar da Yunus Han ile giriştiği bir mücâdelede hayatını kaybetmişti. Bu sûretle Timurlular için, Özbek tehlikesi sâdece geçici olarak, ortadan kalkmış oldu. Ebu'l-Hayr Han'ın Muhammed Şeybânî (doğm. 1451) adında bir torunu, büyük babasıyla amcasının ölümünden sonra kendini kurtarmaya muvaffak olmuş ve Mahmud b. Yunus Han'ın hizmetinde yeniden iktidâra kavuşmak imkânını bulmuştu. Muhammed Şeybânî nihâyet Seyhun üzerinden Garbî Türkistan'a sefer edince, Timurluların bitip tükenmeyen âile münâzaaları te'sirli mukabil tedbirler almalarına mâni olmuş ve bunların aleyhine burada, sür'atle büyüyüp bir asır boyunca yaşayan ve sâdece Orta-Asya'nın değil, İran tarihinde de mühim bir rol oynayan kudretli bir devletin temelini teşkil edecek yeni bir Özbek hâkimiyeti meydana gelmişti.

Muhammed Şeybânî'nin hedefi, tabiatıyla Semerkand idi. Ancak, bu arada onun, biraz önce adı geçen şehzâde Babur'un şahsında Timurlu bir rakibi vardı. Babur, 1494 yılında Endican'da, bir kaza sonunda ölmüş olan babasının yerine geçmişti. Fergana'nın hâkimi, kendisiyle birleşen Moğulların desteğiyle Babur'un amcası Sultan Ahmed'e itâatten ayrılmış ve hattâ Semerkand'a âit bölgelere müdâhaleye teşebbüs etmişti. Babur'u, amcasının elinden, onun, Fergana'yı zaptetmek üzere yaklaştığı bir sırada beklenmedik bir şekilde ölümü kurtardı. Sultan Ahmed'i istihlâf eden kardeşi Mahmud da ertesi yıl ölüp, Sultan Ahmed'in oğullarından hiç birisi tutunamayınca, Babur, 1497'de Semerkand'ı zaptetti ise de, Endican'da hazırlanan bir ayaklanma yüzünden burasını yeniden terke mecbur oldu. Moğullar tarafından desteklenen kardeşi Cihangir ile Fergana'nın taksiminde anlaştı. Bu, ona, Muhammed Şeybânî ile giriştiği yarışa devam ederek, Semerkand'a yeni bir sefer yapmak imkânını bahşetti ise de, Babur bu yarışı kaybetti. 1500 yılında Özbekler Semerkand'ı zaptettiler. Bu arada, orada hüküm süren Timurlu Sultan Ali hayatını kaybetti.

Bununla beraber, kısa bir müddet sonra Babur, şehri bir baskınla ele geçirmeye muvaffak oldu. Ancak, 1501 nisan veya mayıs ayında Serpül [b. bk.] yakınındaki savaşta Özbekler tarafından mağlûb edilerek, Semerkand'ı bunlara yeniden terketmek zorunda kaldı. Bunlar artık Mâverâünnehr'de iktidarlarını kuvvetlendirmek imkânını bulurken, Babur, yurdu olup, kardeşi Cihangir'in şimdi yalnız kendisi için hak iddia ettiği Fergana'yı da kaybederek, meşhur gezginlik yıllarına başladı ve ancak 1504'te Kâbil'de tutunmak imkânını buldu. O burada iken, iki sene sonra Özbekler tarafından aynı şekilde sıkıştırılmış olan Herat hâkimi Hüseyin-i Baykara, kendisini imdâdına çağırırdı.

Şimdi buraya, Ebû Sa'îd'in ölümünden kısa bir zaman sonra vücûda gelmiş olan Herat Timurlu devletinin başlangıç devresini ilâve etmek gerekiyor. Bu devlet de büyük güçlüklerle mücâdele zorunda kalmış olmakla beraber, Mâverâünnehr Timurlu devletinin aksine, maddî ve mânevî kültür sâhasındaki büyük başarıları ile temâyüz etmiş olup, Şâhrûh devrinde başlayan ve Herat devletine, artık Hüseyin-i Baykara'nın hâkimiyeti ile en olgun şekline ulaşmış bulunan bâriz büviyetini bahşeden parlak devrin 30 yılı aşan bir devâmidir.

Tam adıyla Sultan Hüseyin b. Mansur b. Baykara, daha yedi veya sekiz yaşında iken babasını kaybetmiş ve 1452'de hükümdar Ebu'l-Kasım Babur'un hizmetine girerek, buna ancak onun Semerkand'a karşı yaptığı başarısız seferden sonra kısa bir fâsıla vermişti. Efendisinin ölümünden sonra durmadan doğan bir çete reisinin huzursuz hayatını sürerek, yıllar boyunca iktidar mücâdelesini yapan muhtelif Timurluların yardımcı kuvvetleri yanında yer alı, nihâyet kendi nâmına mücâdelelere girişti ise de, uzun zaman sürekli bir başarı elde edemedi. Alâkası önceleri Mâzen-derân, daha sonra bilhassa Hârizm'e müteveccih olmuş ve buradan Horasan'a bir çok baskın ve yağma akınları tertib etmiştir. Bu baskınlar kendisine karşı Ebû Sa'îd'in husûmetini celb etmiş ve Hüseyin-i Baykara ona karşı Özbek banı Ebu'l-Hayr'ın yardımını sağlamaya çalışmıştı. Ancak, bu husustaki müzâkereler Ebu'l-Hayr'ın biraz önce zikredilen ölümü yüzünden akim kaldı.

Ebû Sa'îd'in ölümü haberi ile, Hüseyin-i Baykara'nın artık Özbek yardımına ihtiyaç hissetmeyeceği bir durum ortaya çıktı. Baykara, bu fırsatı idrâk ederek, ondan derhal faydalandı. Mugan bozkırında olup-bitenler Herat'ta 10 mart 1469'da duyuldu. 16 martta, idam edilmiş olan hükümdârın, oğullarından

Sultan Mahmud, habasına âit ordunun bakiyesiyle şehre ulaşmakla beraber, burasını pek kısa bir zamanda terk etmek zorunda kaldı ve daha sekiz gün geçmeden Herat'ta hutbe, bu arada şehre girmiş bulunan Hüseyin-i Baykara nâmına okundu. Sultan Ahmed ise, kuvvetli savaş birlikleri ile Semerkand'dan Herat üzerine yürümekte iken, yolda kardeşi Mahmud ile birleştikten sonra, Horasan seferini yarıda bıraktı.

Bununla beraber Hüseyin-i Baykara'nın Herat tahtına çıkışı ihtilâfızsız olmadı. Uzun Hasan, Ebû Sa'îd'e karşı kazanmış olduğu zaferden faydalanmasını bildi. Pâyihtatını Diyarbakir'den Tebriz'e nakletti ve sâdece Irak-ı Acem, Fars ve Kirman'ı işgal etmekle kalmayıp, Ebû Sa'îd'i öldürmüş olan şehzâde Yâdgâr Muhammed'i Horasan tahtının yegâne mevrû vâlisini ilân ederek, onu, yanında bulunan Timurlu kumandanlarla birlikte Horasan'a doğru yola çıkardı. Hüseyin-i Baykara'nın 15 Eylülde Çinârân mevkiinde ona karşı kazandığı bir zafer, Uzun Hasan, himâyesindeki Yâdgâr Muhammed'e takviye kuvvetleri gönderdiği için, kesin bir netice vermedi. Uzun Hasan anlaşılın, yüksek hâkimiyetini değilse bile, hiç olmazsa nüfûzunu Horasan'a teşmil etmek gayesini güdüyordu. Bu sebeple o, beyhûde yere de olsa, Hüseyin-i Baykara'dan, kendisi Kirman'ı işgal ettiği sırada Herat'a kaçmış olan Kara-Koyunlu emirlerinin teslimini talep etti.

Uzun Hasan'ın oğulları Zeynel ve Halil, Yâdgâr Muhammed'i desteklemekle vazifelendirilince, Hüseyin-i Baykara tehlikeli bir duruma düştü. Savaş birliklerinden düşman tarafına geçenler o kadar çoktu ki, Hüseyin-i Baykara Herat'ı bile boşaltmak zorunda kaldı ve rakibi 8 temmuz 1470'te şehre girdi. Bununla beraber, o da kendi savaş kuvvetlerine, basûsiyle Ak-Koyunlu birliklerine güvenemediğinden, Hüseyin-i Baykara, yeni kuvvetler teşkil edip, Ebû Sa'îd'in üç oğluyla yaptığı başarılı bir mücadeleyi müteakıp, kendi pâyihtatını altı hafta sonra yeniden işgal etti.

Hüseyin-i Baykara'nın eline geçen Yâdgâr Muhammed idam edildi. Bununla Şâhrûh neslinin sonuncusu siyâset sahnesinden çekilmiş oluyordu. Cihangir hânedânı, Timur'un ölümünden bir kaç yıl sonra siyâset sahâsından ayrıldığı cihetle, Timur varislerinin faâliyeti, artık sâdece onun iki oğlu Mirân-Şah ve Ömer Şeyh ahfâdına, yâni Ebû Sa'îd'in Mâverâünnahr'da bulunan ve içlerinden sâdece Babur'un parlak bir istikbâle doğru yönelmiş olan soyu ile Hüseyin-i Baykara ve onun Horasan'daki nesline inbisar ediyordu.

Yâdgâr Muhammed'in ölümü ile birlikte Uzun Hasan'ın Horasan'a karşı giriştiği faâliyet de sona erdi. Onun iktidârını Şarkî İran'a da teşmil etmek teşebbüsüne bir daha girişilemedi. Buna mukabil Hüseyin-i Baykara da garp komşusuna karşı her hangi bir faâliyetten çekindi. Onun Ak-Koyunlu devleti ile hudûdu, Hazer Denizi sâhilleriyle Esterâbâd'ın garbında kalan bir hattın cennûba uzanıyor, büyük çölün kenarını tâkib ederek Hâmûn gölüne ulaşıyordu. İki taraf da hudutlarda arasına vuku bulan hâdiselerin tesir etmediği iyi komşuluk münâsebetlerine ehemmiyet vermekte idiler.

Hüseyin-i Baykara, Herat'ta tabta çıkmadan önce asker ve kumandan olarak cesâret ve teşebbüs ruhu ile temâyüz etmiş olmasına rağmen, sonraları büyük çapta savaş teşebbüslerine girişmek temâyüllerine kapılmamış görünüyor. Böylece o, Mâverâünnahr'deki amca-zâdelerinin birbirleriyle bitip-tükenmek bilmeyen münâzaatlarının ve bunların askerî bakımdan zaatlarının aslında kendisini dâimî olarak mücadeleye teşvik ve tahrik eden birer unsur olmasına rağmen, Ceyhûn hudûdunu titizlikle muhâfaza etti. Hüseyin-i Baykara bizzat geçirdiği tecrübeler ve şahıslar hakkında edinmiş olduğu bilgiye istinâden, sahnenin arkasında nasıl bir tehlikenin pusu da beklediğini, yâni Seyhun kenarında yaşayan kavimlerin, husûsiyle Özbeklerin, ne kadar şiddetle garba açılmak istediklerini ve bunların Garbî Türkistan'da elde ettikleri her başarıyla kendisi için doğrudan-doğruya bir tebdit hâline geldiklerini pek iyi bildiği cihetle, bu durum çok göze çarpmıdır. Hüseyin-i Baykara hayatının sonlarında kendisini Özbeklerle doğrudan-doğruya karşı karşıya kalmış görüncüye kadar, Ceyhûn hudûdunda sâdece ehemmiyet bakımından sınırlı bir kaç hâdisa vuku bulmuştur. Bunların, olsa-olsa bir tek istisnâsı vardır: Horasan savaş kuvvetlerinin Hisar'da hüküm süren Timurlu Sultan Mahmud'a karşı yaptıkları seferler.

Bu başarısız teşebbüsler, Hüseyin-i Baykara'nın, oğulları ile bilhassa hâkimiyet devresinin ikinci yarısında yapmak mecbûriyetinde kalmış olduğu mücadelelerle ilgilidir. Bu meselenin sebebini de, dâima olduğu gibi, bağlice şehirlerde hüküm süren Timurlu şehzâdelerinin, kendilerini, hükümdarlarla aralarında bir anlaşmazlık çıkar-cıkırmaz, merkezî hükûmete karşı ayaklanmaya tahrik eden toprak hâkimiyetleri teşkil ediyordu. Daha 1490 yılında, aşâğıda değinilecek o'ân Ali Şîr'in kardeşi Derviş Ali, Belh'de hükümdar o'ân Hüseyin-i Baykara'nın oğlu şehzâde İbrâhim Hü-

seyin'in hükûmet nâipliğini kâldırdı. Anlaşılan buraya yönelmiş bir sefere sebep olan Hisar müstahkem mevki ile münâsebetler te'sis etti. Yıllar sonra başka bir sefer sırasında Hüseyin-i Baykara'nın en büyük oğlu Bedî'üz-zaman, Esterâbâd'daki vâiliktin alınarak Belh'e tâyin olundu ve Esterâbâd'da bıraktığı oğlu Muhammed Mu'min oradaki vâli tayini sırasında dikkate alınmadığı için ayaklandı. Bedî'üz-zaman savaşta yenildi; bir tesâdüf sonunda, onun gibi ayaklanan ve bu sebeple Herat'ta zindana atılan oğlu da bu sırada, ama babasının mağlûbiyeti ile münâsebeti o'madan, idam edildi. Gerçi bir uzlaşmaya varıldı ise de, bu ayaklanma, sonuncu olmadı. Hattâ 1499'da şehzâde, Herat'ı bile kuşattı. Öteki oğulları da, yaşlanan hükümdâra karşı ayaklandılar. Bundan dolayı boyuna askerî har kât gerekiyordu; fakat bunlar, görünüşte devlet yapısı için tehlikeli sarsıntılara sebep olmamaktaydı.

Hüseyin-i Baykara'nın idâresi sırasında dayandığı büyük Türk ve İranlı devlet adamları hakkında, hattâ saray entrikalarına kadar etraflı bilgimiz bulunmaktadır. Aralarında, gerek siyâset, gerekse düşünce tarihi bakımından temâyüz eden mühim bir şahsiyet sivil-mektedir: Hüseyin-i Baykara'ya gençlik yıllarından beri yakın olan, 1469'da Sultan Ahmed'in ordugâhında bulunan ve onun tabta geçişinden hemen birkaç hafta sonra pâyihtabta gelen, mübârdarlık ve 1472'de *divân-ı buzurg-i amârât*'da divan beyliğine getirilen Heratlı bir Türk olan Ali Şîr Nevâî (doğm. 1441). Bu zatın te'sirleri o kadar büyüktü ki, ona, devlette "ikinci adam" gözüyle bakılıyordu. Bununla beraber zamanla, hükümdar ve müşâviri arasında, ancak yıllar sonra ortadan kalkan bir anlaşmazlık doğdu ve Ali Şîr Nevâî 1487'de onbeş ay için vâli olarak Esterâbâd'a gönderildi. Ali Şîr'in kültür sahâsındaki başarılarından ayrı tutulamayacak büyük itibârı, onun 1501 yılında ölümü üzerine hükümdarın tertiplettiği cenâze merâsiminde açıkça belli olmuştu.

Bu 1501 tarihi gerek Orta-Asya, gerekse Ön-Asya için yeni bir çağın bağlangıcı, Tımurluların yıkılışı ve yeni güçlerin yükselişi yılı olmuştu. Daha önce de söylendiği gibi, Muhammed Şeybânî'nin Semerkand'ı kat'i olarak ele geçirmesi sayesinde Özbek devletinin kuvvetlenmesi, aynı zamanda Safevî imparatorluğunun kurucusu Şâh İsmâ'il I.'ın tahta geçmesi, hep bu yılda olmuştur. Gençliğindeki askerlik meziyetlerini otuz yıllık Herat bükümdarlığı sırasında gittikçe geride bırakan Hüseyin-i Baykara, ilerleyen yaşı ve uzun süren hastalığı yüzünden cesûrâne karar verememekteydi. Mektuplarından da anla-

şıldığı gibi, Şâh İsmâ'il ile mücadeleden kaçınıyordu. Özbeklerin Mâverâünnahr'deki başarıları şüphesiz dikkatinden kaçmadığı halde, onların hücum teblihesine karşı çok uzun zaman, Horasan yolunu kapayan kalelerine güvenerek göz yumdu. Babur'un onu ortak düşmana karşı birlikte harekete geçirmek için gösterdiği gayret de bu mülâhaza yüzünden neticelenmedi. Böylece Özbekler, Amu-Derya'yı aşarak Hârizm'i ele geçirip Horasan'a akınlar yapabildiler.

Hüseyin-i Baykara devletin çöküşünü görmedi. Nihâyet Özbeklere karşı sefere çıkmışken, 4 Mayıs 1506'da öldü. Tam o sırada Babur, kendisine Herat'tan ulaşan yardım dileğini yerine getirmek üzere, ordusu ile Kâbil'den yola çıkmıştı. Ölüm haberini aldığı halde, yoluna devam etti ve dört aylık bir yürüyüşten sonra hedefine ulaştı. Hâtıra'larında, ölen Hüseyin-i Baykara'nın tahtı paylaşamayan iki oğlu Bedî'üz-zaman ve Muzaffer'üz-zaman hakkında, onların saray âdâbını iyi bildiklerini, ama savaş sanatının kaidelerinden bir şey anlamadıklarını yazmaktadır. Babur, askerî durumu ümitsiz gördüğü için, Muhammed Şeybânî ile çarpışmayı beklemeden geri çekildi. Müteakıp yıl Özbeklerin Herat'a girdikleri ve Hüseyin-i Baykara'nın oğullarının kaçtıkları haberi ona ulaştı. Muzaffer'üz-zaman bu felâketten sonra çok yaşamadı. Kardeşi ise, önce Şâh İsmâ'il'in sarayına, sonra da İstanbul'a sığındı ve burada 1517'de öldü.

Hüseyin-i Baykara'nın başarısı, 37 yıllık Herat hükümdarlığı sırasında Timurlu imparatorluğunun sınırları çok küçülmüş olsa bile, berşeye rağmen oldukça sâkin şartlar içinde yürütmüş olmasındadır. Babur, onun idâresinde, Horasan'da sayısız mühim şahsiyetlerin yaşadığı üstün bir devir olarak bahseder. Hayatının ilk yarısında cengâver bir adam olarak tanınan Hüseyin-i Baykara, sâdece çok iyi kılıç kullanan ve savaşta vuruşmaların ortasına atılmaktan çekinmeyen bir insan olmakla kalmayıp, aynı zamanda bilgiliydi; çağının düşünce ve sanat hayatına karşı büyük bir ilgi besler, sanatkâr ve âlimleri desteklerdi. Hüseyin mahlası ile kendisi de Türkçe ve Farsça şiirler yazardı. Bununla beraber elimizdeki Türkçe divanında sâdece vasat şiirler bulunmaktadır. Tasavvurlarını ve ideallerini aktardığı kısa bir risâle de bırakmıştır. Görünüşe göre kuvvetli dinî bağları yoktu. Gerçi farz olan namâzı bırakmasına bahâne olarak yıllarca çektiği romatizmaya ileri sürmekte idi ise de, oruç tutmaması, her gün şarap içmesi, güvercin oyunları, koç ve horoz dövüşleri tertiplemesi gibi şer'iate aykırı davranışları için hiç bir mâzeret gös-

terememekteydi. Siyâsî görüşünün zayıflığı ve Timurlu devletinin çöküşünde en mühim sebeplerden biri olan Özbekler karşısındaki gevşekliliğe varan kararsızlığı, belki de ihtiyarlık belirtileriydi. Çünkü, onun canlı bir seciye sâhib olduğu söylenirdi. Bu seciye husûsiyeti, sâdece çabuk-çabuk konuşmasında değil, mesleğinin başlangıcındaki âfî kararlar vermesinde de görülmekteydi.

Horasan'ın Özbekler tarafından ele geçirilmesi, aslında Timurluların Orta ve Ön-Asya'da son bulmaları mânâsına gelmeye bilirdi. Çünkü Kâbil'de hâlâ Zahiraddin Babur bükümdardı. Gerçekten o, Timurlu imparatorluğunu yeniden canlandırma düşüncesini aslâ bırakmamıştı ve birkaç yıl sonra Muhammed Şeybânî'nin ortadan kalkışı ile önüne bir fırsat çıkacaktı.

Her ne kadar 1505 yılında Hindistan'a yaptığı sefer onun ilgisinin yeni bir vechesini ortaya koymuş ise de, Hüseyin-i Baykara'nın ricâsı üzerine çıktığı Herat seferi, Timurluların ana topraklarına bağlılığını ve onu buradan süren Özbeklere olan büyük düşmanlığını göstermektedir. Yeni şartlar altında Kâbil'de yine bu düşman, şimâlde Kunduz ve Bedahşan eyâletinden, cenûb-i garbide Kandehâr'dan olmak üzere, onun için iki taraflı bir tehlike meydana getiriyordu. Başlangıçta Bedahşan'daki küçük kardeşi Nasır Mirza'nın Özbeklerden kaçmak zorunda kalışına şahid oldu. Sonra Muhammed Şeybânî'nin Kandehâr'ı kuşatmasıyla da, bir süre için dâvasını kaybetmek zorunda kalmış gibi göründü. Hiç değilse bir tedbir olarak Kâbil'i boşaltıp Hindistan'a geçti. Ancak, Efgan kabîlelerinin hücum'arı yüzünden çabuk ilerleyemediği için, daha yoldayken, Özbeklerin, memleketlerinde çıkan karışıklıklardan dolayı Kandehâr kuşatmasını, orada mahsûr bulunan ordu için oldukça hafif şartlarla kaldırdıklarını öğrendi. Hemen Kâbil'e geri döndü. Orada bir müddet sonra, Şâh İsmâ'il'in başarılı Horasan seferini. Muhammed Şeybânî'nin 2 kânun 1. 1510'da öldürüldüğü Merv yakınlarındaki savaşı ve Şâh İsmâ'il'in Herat'a girişini öğrendi. Mevsim kış olduğu balde, gecikmeden Mâverâünnehr'e hareket etti. Özbek direnmesi dolayısıyla zaman kaybettiği Kunduz'da, dokuz yıl önce Semerkand'ın teslimi sırasında Muhammed Şeybânî'ye eş olarak verdiği kız kardeşi Hanzâde Begüm ona katıldı. Hanzâde Begüm, Merv'de İranlıların eline düşmüş ve şah da onu Babur'a yollamıştı. Bu dostça davranışa karşılık Babur, Şehzâde Mirza Han'ı hediyeler ve mutluluk dilekleriyle elçi olarak gönderdi. Şah, elçiyi Bedah-

şan vilâyetinde kabûl etti ve Babur'un Özbeklerden aldığı bütün Mâverâünnehr bölgelerini elinde tutabileceği hakkında te'minat verdi. Ama sâdece bir şart koşuyordu: Babur şî'i mezhebine geçmeliydi. Babur bu şartı kabûl etti. Halbuki bu durumda Safevîlerin bâkimiyetini de kabûl etmiş oluyordu. Mâverâünnehr'de ilerlerken Hizar ve Buhârâ'yı aldı. Tegrin i. 1511'de Semerkand'ı üçüncü defa zaptetti ise de, ertesi yılın mayısında Özbeklere karşı savaşta yenildiği için, burasını tekrar boşaltmak zorunda kaldı. Bu arada onun dönmesiyle başlangıçta duyulan sevinç yatışmıştı; hattâ sünî halk, şî'iliği kabûllememiş için bu duygu nefrete ve kine dönmüştü. Babur için bu, sâdece sözde kalan bir mezhep değiştirme idi; ancak, Herat'ta ileri gelen sünîlere karşı, herkesin ağzında dolayan, zâlimce davranışlarına rağmen, Şâh İsmâ'il'in adı hutbelerde okunuyordu. Şî'ilerin kelime-i şehâdeti de hutbelerde tekrarlanıyordu. Herhalde paralarda da durum böyleydi. Kısa bir müddet sonra İsmâ'il'in vekili Naem-i şânî diye anılan Yâr Ahamad Hüzânî idâresinde İran yardımcı kuvvetleri gelince, Babur bu durumun devam edemeyeceğini anladı. Bu, sâdece İranlı kumandanın emri altına girmesi beklendiğinden değildi. Bu kumandan, zaptettiği Karşı şehrinde Babur'un nazihatlerine rağmen halkı kılıçtan geçirmişti; bu da halkta dehşet ve tiksinti uyandırmıştı. Böylece Babur 12 tegrin II. 1512'de Gueduvân savaşına karışmadı. Özbekler galip geldiler, Safevî kumandanı öldürüldü; Babur ise, hemen geri çekildi.

Bununla beraber o, Mâverâünnehr ve Horasan'da kendisi için artık bir çıkar yol bulamadığını kabûl etmeden önce, uzunca bir müddet Bedahşan'da kaldı. 1514'ten, yâni Kâbil'e dönüş yılının sonuna bütün ilgisini Hindistan üzerinde topladı. Buraya birçok seferler yaptı, sonunda 20 nisan 1526'da Pânîpat yakınlarındaki savaşta Dehli sultanı İbrâhîm Lodi'yi yenerek kat'i zafere ulaştı. Bu, Moğul imparatorluğunun, XIX. asra kadar ayakta kalan Timurluların kurduğu devletin, Hind toprakları üzerinde doğuşuydu. Efganistan'ın bazı bölgeleri ve ancak 1738'de Nâdir Şah'ın zaptetmesiyle kaybedilen Kâbil, bu imparatorluğun parçaları oldukları halde, ağırlık merkezi Hindistan'daydı. Daha sonra Horasan ve Mâverâünnehr'e zaman-zaman yapılan akınlar bu durumu değiştirmede; bunlar sâdece geçici bazı başarılar getirdi. Orta ve Ön-Asya'da Timurlular, siyâset sâhasındaki rollerini, 1507'de Özbeklerin Hüseyin-i Baykara'nın oğullarını yenmeleriyle veya en geç Ba-

bur'un 1514'te Kâbil'e çekilmesiyle kaybettiler.

Timurlular devrinin husûsiyetleri: Timur'un balelerine bıraktığı devlet, Barthold'un görüşüne göre, Türk-Moğul devlet idâresi, Türk-Moğul askerlik yapısı, unsurlarından ve İran karakterinin ağır bastığı islâm kültürünün birçok ilâvelerinden meydana gelmişti. Bu unsurların birbirleri ile olan nisbetleri, birbirini tâkib eden münferit Timurlu devletlerinde, o sırada başta bulunan idârecinin görüş ve temâyüllerine göre ayrılık gösteriyordu. Bu mevzûda bâriz bir misâl, Ulug Bey'in Semerkand'daki idâresidir. Ulug Bey, şer'at emirlerine kat'i olarak uymak suretiyle, ülkeyi idâre eden babası Şâhrub hayatta olduğu zaman bile, yasalara ve Cengiz Han'ın törelerine olan temâyülünü kabûl edememişti. Bu, ancak merkezî hükûmete bağlı bir bölgede de gerçekleştirilebilirdiğine göre, daha sonraki zamanlarda birbirlerine bağlı olmayan Timurlu devletlerinde oldukça büyük farkların bulunması tabiiydi.

Timurluların Azerbaycan ve İran'da katlanmak zorunda kaldıkları gözle görülür başarısızlıkların asıl sebebi, önce Kara-Koyunlular, sonra da Ak-Koyunlular olmak üzere Türkmenlerin kuvvetlenmesi idi. Bu iki Türkmen federasyonunun istiklâl gayretlerinin hızlanması, gerçekten Timur'a kadar uzanan, Şarkî Anadolu ve Azerbaycan'da görüldüğü gibi, yıkıp yıkmaların rol oynadığı kabûl edilebilir ise de, İspanyol elçisi Clavijo'nun Timur'un ölümünden kısa bir müddet önce yolculuk yaptığı ve yıkıp yıkmalardan hiçbir şey görmediği İran'da, bunu kabûl etmek zordur.

Garbî Türkistan ve hele Horasan'daki göçebe boyların ehemmiyeti daha azdı. Bununla beraber, kavmi yapıları bakımından bir hüküm vermekte ihtiyatlı olmak gerekse bile, Timur'un devrinde ve daha sonra da, hiç değilse dil bakımından Türkleşmiş, Moğul asıllı göçebe boylar vardı. Bu göçebe unsur, Mâverâünnehr'de Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çagatay (ölm. 1241)'a atfen, Garbî Türkistan'da çoktan bu soydan bir han kalmadığı halde, Çagataylar diye adlandırılıyordu. İbn 'Arabşâh'ın belirttiğine göre, bu boyların en mühimleri, bugünkü Efganistan'ın şimâl bölgesindeki Ariatlar. Hocend bölgesindeki Celâyirîler ve Kaşka-Derya'daki Barlaslardır. İdârecilerinin, bu bölgelerde geniş hükümlerlik selâhiyetleri bulunmaktaydı.

Münferit eyâletlere yarı müstakil veya müstakil olarak vâli tâyin edilen Timurlu şehzâdeleri daha da güçlüydü. Ülkenin sâdece hükümdâra değil, idâreci âilenin bütün erkek üyeleri

âit olduğu yolundaki hukukî durumlarını tâyin eden görüşe olduğu gibi, bunun doğurduğu kötü neticelere de yukarıda sık-sık işâret edilmişti. Bunun yanı sıra tahta geçmede iyi işleyen birdüzenin olmayışı, onları bitmez-tükmez taht kavgalarına, ülke bütünlüğünün parçalanıp küçülmesine, aynı zamanda askerî gücün çökmesine ve nihayet kuvvetli düşmanların hücumu geçmesiyle mahva götürmekteydi.

Derebeyliğin askerî gücün maddî temelini teşkil etmesi, Timurlu devletinin en belirli husûsiyetlerinden biri olarak gösterilebilir. İlk planda bundan, şehzâdeler ile yüksek askerî kumandanlar, ve daha sonra boy reisleri yararlanmışlardı. Şâhrub'un hükümdarlığının başından beri, eski iktâ'ın geliştirilmiş bir biçimi olan *siyûrgâl* teşkilâtı görülmektedir. Bu adın kelime mânâsına göre, burada söz konusu olan, hükümdârın, bizmetindeki kimselere bir iktâ', bir ihşânı veya bir mükâfâttır. İşin aslında bu, bir toprağın tımar, bilhassa askerî tımar olarak verilmesidir. Tımar sâhibi, bununla hükümdâra karşı şahsen orduda vazife almak ve aynı zamanda sayısı belirtilmiş silâhlı savaşçıları sağlamak mükellefiyeti altına giriyor, buna karşılık da kendi tımar sâhasında bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmakla beraber, tabiatıyla, vergiden muaf tutulmayan halden, kendi hesaplarına vergi tahsil etmek selâbiyetine sâhib oluyordu. İktâ'ın tersine, bu muaflik, sâdece mâlî tahsilâta bağlı kalmıyor, merkezî makamların idârî ve kazâî imtiyazlarını da içine alıyordu. Timurlulardaki bu husûsiyet, bütün eyâletleri içine alan bu çeşit çok büyük tımarlardır. *Siyûrgâl*, zamanla verâset yoluyla intikal etme karakterini kazanmıştır. Bu, sâdece askerî intifâ hakkı sâhiplerine mahsus olarak kalmamış, dinî üvan ve makam sâhipleri gibi sivil kişilere de verilmiştir.

Timurluların hükümet mekanizmasının teşkilâtı bugüne kadar kâfi derecede incelenmemiştir. 1405 ile 1507 yılları arasındaki devrede birbirini tâkib eden veya yan-yana yer alan çeşitli devletlerde, teşkilâtın, şöyle-böyle de olsa değişmeden kalabileceği düşünülemezse bile, meselâ çeşitli halk unsurlarının yahut hiç değilse Türk-İran ikilisinin teşkilâta tesirlerinde olduğu gibi, bazı esas noktalarda benzerliklerin bulunduğu besâba katılabilir. Hüseyin-i Baykara devletinin başta gelen en mühim mercilerine göz atmak, bu konuda en iyi fikri verir. Herat devlet idâresinin başında, daha önce belirtilen büyük devlet divanı (*Divân-i buzurg-i amârat*) bulunmaktaydı. *Divân-i amârat-i tuvâciyân* adı da geçtiği için, bunun sık-sık söy-

lenen *tuvaçı divanı* ile aynı olduğu tahmin edilebilir. Çeşitli başka adları arasında, bu kuruluşa, esas itibarıyla Türkler yabut Türkleşmiş Moğullardan meydana gelen ordunun işlerine baktığı için, *Türk divanı* denmesi dikkate değer. Bu, sürekli iç ve dış düşmanların tehdidi altında bulunan devlet için, ordunun artan ehemmiyetine uygun olarak vazifeleri genişletilmiş bir çeşit erkân-ı harbiye olup, âzâsı *emir-i tuvaçı* veya *divan beyi* gibi ünvanları olan emir (bey) 'lerdi. Rütbe sırasına göre, bunlar bütün diğer emirlerin üstündeydiler. Ordu müfettişleri olarak geniş bir vazife sâhaları vardı. Sarayda veya hükümdar ordugâhında, hükümdar tarafından düzenlenen merâsim ve geçit resimlerinin yaptırılması da bunların işleri arasındaydı. Bu divanın kâtiplerine *bahşiyân* veya *nuvîsandagân-ı Türk* denir, biçbir zaman vezir denmezdi. Bununla beraber vezirler de vardı. Fakat bunlar, başka divanın, anlaşılan *divân-ı âlî* 'nin aynı olan ve *Türk divanı* 'ndan ayırdetmek için Sart divanı denen *divân-ı mâl* 'in vazife sâhasına giren mâlî mes'elelerle uğraşırlardı. Yukarıda geçen „Türk kâtip“ ten farklı olarak, bu divanda sâdece „İranlı kâtip“ ler (*nuvîsandagân-ı Tâcîk*) habîs konusu olmaktadır. En başta *amir-i divân-ı mâl* bulunurdu. *Tuvaçı divanı* 'nın, daha üstün oluşunu, en yüce divan (*divân-ı âlâ*) olarak da zikredilmesi göstermektedir. Ayrıca kaynakların böyle yorumlanmasıyla, büyük emir (uluğ beg) 'in zikredilen her iki divanın reîsi olarak vazifelerinin ne olduğunu anlamakta zorlukla karşılaşılır. Bununla beraber, tabiatıyla, bu açıklamanın kolay anlaşılabılır olmaktan çok uzak bulunan işin mâhiyeti hususunda yegâne izab şekli olmadığını da kabul etmek gerekir.

Timur'un tahrirlerinin Timurlular devri iktisâdî hayatı üzerindeki te'siri, tahmin ediliğinden daha az olmuştur. Bununla ilgili olarak Timur şehzâde ve vâlîlerinin ayrı-ayrı hükümet etmeleri, hattâ müsbet neticeler doğurmuştur. Bunlar, bulundukları şehirleri yeniden imar etmek ve içlerinden birçoğunun siyâsî ve hele kültür sâhasındaki isteklerini gerçekleştirilebilmek için, iktisâdî hayatın sağlam temellere dayanmasına büyük bir ehemmiyet vermişlerdir.

Umûmiyetle Timur, Moğullarla kıyaslandığı takdirde, zâlimliği ve tahripkârlığı bakımından, onlardan geri kalmamaktadır. Bununla beraber onun yaptığı tahrip, zulüm ve yıkıcılık bakımından Moğullarla karşılaştırıldığında hafif kalır. Moğul akınları sırasında bütün işlenmiş topraklar yerle bir edilerek yaylalara çevrildiği halde, Timur'un idâresinde

yapılan savaşlar sonunda umûmî düzen, bir dereceye kadar da olsa, kısa zamanda yeniden kurulmuştur. Zirâat için bayatı ebemmiyeti bulunan sulama te'sisleri, tabirbat sırasında veya bakımsızlık yüzünden yıkılmaya yüz tutunca, derhal tâmir edilmiştir. Şâhrub, Uluğ Bey, Ebû Sa'îd gibi bâzı hükümdarların, huaûsiyle sulama şebekesine büyük ilgi gösterdiklerini ve meşhur te'sisleriyle temâyüz ettiklerini biliyoruz. Timar ve arpahk sâhipleri de, vergi ve harçları kendilerine bırakılan bölgelerin gelişmesi ile ilgilenmişlerdir. Sâdece Mâverâünnehr va Horasan 'da değil, meselâ İsfahan çevresinde de olduğu gibi, diğer bâzı bölgelerde zirâatin desteklenmesi için belirli tedbirler alındığı ispat edilebilmektedir. Yer-yer Moğul öncesi seviyeye ulaşılmış, hattâ bu seviye aşılmıştır. Bununla beraber, Moğul tahribâtının ortadan kaldırılmadığı bölgeler de vardı. Zirâate ebemmiyet vermek, Timurlular hâkimiyetinin en belirli husûsiyetlerinden biri olarak gösterilebilir. Diğer taraftan harçların keyfi olarak artırılması ve vergilerde aşırılığa kaçılması yüzünden köylü halk zaman-zaman yoksulluk ve sefâlete sürüklenmiş, bâzan şartların ağırlığı karşısında ayaklanmalar bile olmuştur.

Timurlular devrinde Orta ve Ön-Asya 'da sınırları aşan, canlı ve mühim bir ticâret hayatı vardı. Bununla beraber Tebriz, şark-garp ticâretine sapa düştüğünden, Moğullar devrinde oynadığı rolü devam ettirememişti. Doğrudan-doğruya Bizans, Osmanlılar ve Mısır 'daki Memlûkler ile olan ticârî münâsebetler için başka yollar düşünülmüştü. Şarka ve şimâle, Çin 'e ve Altın-Ordu 'ya giden ticâret yolları Semerkand 'dan, kısmen de, Kâbil 'e ve Hindistan 'a gidip yine oradan gelen ticâret yolu bakımından da ebemmiyeti bâiz bulunan Herat 'tan geçmekteydi. Dikkate değer bir ticârî kuruluş da ortak (*urtak*) sistemi idi. Bu sistem içinde çalışan ticâret erbâbı, yabancı sermayeyi, aralarında çoğu zaman hükümdar da bulunan, sermaye sâhiplerinin sipâriş ve yararlarına kullanmaktaydılar.

Çiftçilik ile uğraşan halktan alınan aynı vergiler ile kısmen iç ve geçiş gümrükleriyle karşılanan şehirlerdeki ticâret ve zanaat vergilerinde (*tamga*) olduğu gibi, vergi sisteminde Moğul geleneklerinin muhafaza edildiği açıkça görülür. Bâzan tabii felâketlerin, salgın hastalıkların, bâzan da bir tarikat şeybi veya din büyüğünün, şer'atin ağır vergileri tasvib etmeyen hükümlerine dayanarak, bir toprak sâhibini, vergileri almamaya yahut bunların miktarını azaltmaya sevk ettiğine sık-sık rastlanır. Fakat, bu gibi hafifletmelerin uzun sürdüğü pek nâdirdir. Nitekim, en

iyi niyetli bir hükümdar bile, umûmiyetle bütün vergilerin en kolay tahsil edilebileni olan *tamga* 'dan vaz geçememiştir. Bîzzat dindar Şâhrub bile, *tamga* üzerinde toplanan nefreti ortadan kaldırmak için, bir bile-i şer'îye-ye başvurarak, satış vergilerinin adını zekât olarak değiştirmiştir. Cemiyet nizamının böyle yeniden düzenlenmesi, Timur'un yaptığı tahrip-lerin ortadan kaldırılması ve şehirlerin tekrar kurulması hakkında belirtilenler, biçbir şekilde Timurlular devrinde Orta ve Ön-Asya 'da öyle sâkin ve verimli bir vasatın hüküm sürdüğü mânasına gelmez. Gerçekte Şâhrub, Ebû Sa'îd ve Hüseyin-i Baykara 'nın uzun hükümdarlık yılları, eski devrelere göre belirli aralıklarla bir dereceye kadar istikrar getirmiştir. Buna rağmen, bitmek tükenmek bilmeyen ayaklanmalar, garpta Türkmenlerin, şarkta Özbek ve Moğulların saldırıları, sonu gelmeyen taht kavgaları ve buna bağlı askerî tedbirler, muhâbir kuvvetlerin hareketleri, salmalar ve zecrî tedbirler yüzünden, bütün bu hâdiseler ekseriyâ münferit mahdud sâbalarla cereyan ettiği halde, yine de umûmî bir barış ve refahtan söz edilemez. Bu durumlardan zarar gören bölge ve şehirler halkının dertleri uzun zaman sürmüş ve müessir neticeler doğurmuştur. XV. asrın ilk yarısında Kirman eyâletinde, günlük hayatta sürekli bir güvensizliğin göze çarptığından bahsedilir. Hattâ, Arap coğrafyacılarının bu eyâlette mühim mensûcat imâlâthânelerine sâhip, gelişmiş bir şehir olarak tasvir ettikleri Bam gibi bir yer bile, tekrar dört-beş bin nüfuslu bir köy hâline gelmiştir. Horasan 'da Moğullar devrine göre nüfus kesâfetinde de bir gerileme olduğu, toprak tanziminde yapılan bir değişiklikten anlaşılabilmektedir. Timurlular zamanında arâzi cüz-i tamlarının Moğullarinkinden daha geniş olmasını, nüfusun baylı azalmış bulunmasında aramak gerekir. Meselâ, eskiden Herat 'a bağlı vilâyetlerin en büyüğü olan Kuhistan, şimdi artık idârî değil, sâdece coğrafi bir birlikten ibâret kalmıştır.

Timurlular çağının dinî durumunda, umûmî hayat şartlarındaki bu karanlık zeminin başta gelen bir ehemmiyeti vardı. Halkın büyük kısmının sünnî olduğunu söylemek her ne kadar yerinde bir ifâde ise de, durum bununla yeteri kadar belirtilmiş olmaz. Bâzı bölgelerin, meselâ Gilân, Mâzenderân, Hûzistan ve şarkî Kuhistan 'ın, bunlardan başka Rey, Varânn, Kum, Kâşân ve Horasan 'daki Sebzar gibi bâzı şehirlerin şî'iliğinin yahut daha doğru bir tâbirle İsnâ Aşeriye [b. bk.] 'nin an'anevî merkezi olduklarını söylemek de, pek fazla bir mâna ifâde etmez.

Gerçek, çok daha karışık olup, müslüman dünyasının büyük bir kısmında çok canlı bir dinî hareketin bulunduğunu göstermektedir. Bu bareket, en geç, Abbâsî halîfelîğinin ortadan kalkması, Moğulların hâkimiyeti ve bu yüzden müslüman şarkın din âlimlerinin baskı altına alınmalarıyla başlamıştı. Bu hareketin en mühim belirtileri arasında, halk sofuluğu, tarikatlerin artması, velilere tâzim, mukaddes sayılan yerleri ziyaretler, mucizelere inanış, 'Alî ve bütün ehl-i beyte tâzim bulunmaktaydı. Böyle belirtiler, çok defa şî'îlik damgasını taşıyor ise de, şî'îlik inanç ve taraftarlığının emâreleri sayılmaya yetmez. Bir müddetten beri bunun için, daha ziyâde Küçük Asya 'daki durum göz önünde tutularak, „halk müslümanlığı“ tâbiri kullanılmaktadır; ama daha şarkta, Timurluların hâkimiyet sâbasında da buna benzer bir gelişmenin olduğunu gösteren ve bunu ispâta yarayacak belirtiler de yok değildir.

Halk müslümanlığı için tipik olan sünnilikle şî'îlik arasındaki bu kararsızlıkta, zamanın siyâsî iktidar sâhiplerinin de büyük te'sirleri o'muştu. Ak-Koyunluların sünnî, Kara-Koyunluların şî'î olduklarına dâir alışla gelmiş olan iddia bu kat'îyetle artık sürüp gidemezdi. Aslında, şüphesiz, her iki federasyon hükümdarlarının, taraflardan birini yahut ötekini himâye ederek, halkın kendisiyle birlik olup, te'sirli bir yardımda bulunmasını sağlamak istemesinde, dinî düşünceler değil, siyâsî kararlar rol oynamaktaydı. Ebû Sa'îd in, Semerkand 'da en kudretli bir kimse olup, şer'ati yeniden geçerli kılmak için, açıktan-açığa sünîlik gayesini tahakkuk ettirmeye çalışan Hoca Ahrâr 'ın kurduğu Nakşebendîliğe mensûbiyetinde, hiç şüphesiz şahsî temâyülleri yanında, amelî düşüncelerin sebep olması da mümkündür; Hüseyin-i Baykara 'nın Herat 'ta tahta çıkışından sonra şî'iliği kabûl için ilk adımları atışı, bu denemeden Ali Şir Nevâî 'nin gayretiyle vaz geçmesi, nihâyet, Babur 'un Semerkand 'ı üçüncü defa zapt edişinde şî'iliğe girişi, hep bu şekildedir. Babur 'da gayenin, sâdece kendi tasavvurları için Şâh İsmâ'îl 'in yardımını sağlamak olduğu açıktır.

Böylece, halk müslümanlığı bavasî içinde sünîliğe aykırı cereyanlar, ister bir halk şî'iliğine yol açarak İmâmiye 'ye destek olsun, ister aşırı mezhepler için zemin hazırlasın, şî'iliğin yayılması için de uygun şartlar hazırlanmış oluyordu: bu râfîzî cereyanlar XV. asırda pek çok taraftar kazandığı gibi, te'sirleri de çok geniş oldu. Zamanın gizli siyâsî-dinî faaliyetleri, 21 şubat 1427 'de, Şâhrub 'a yapılan bir aû-i kastla, Hurâfiye 'ye mensup birinin,

onu cuma namazından çıkarken hançerlemeye kalkışmasıyla, bir an için gözle görülür hâle gelmişti. Bu, hâricilerin şiddet hareketlerinin ilki değildi. Timur ölür-ölmez dinî sebeplerle Sebzar'da çıkan ve Şâhrûh'un büyük zorluklarla bastırabildiği isyanlar, ayrıca bir sene sonra Mâzenderân'da şî'i Mar'âşi seyyidlerinin emirliğini yeniden kurmak için girişilen teşebbüs, buna tekaddüm eden hâdiselerdir. Seyyid Mûhammed b. Falâh'ın, Fars ve Hûzistan'ın her halde Timurlu olan vâlisine karşı giriştiği isyan (1441—1442) başarılı olmuştur. Mûhammed b. Falâh, kendisini Mehdî olarak göstermiş ve Hâvizâ şehrinin, müfrit bir vilâyet hânedânı olan Muşâ'sa'ların pâyitahtı yapmıştı. Bu hânedan, Timurlulardan sonra bile varlığını sürdürmüştür. Şehzâde Mubammed b. Baysungur'un 1446 yılındaki isyanında da dinî sebepler bulunduğu kabul edilebilir. Şâhrûh'un, islâm aristokrasisi ve âlimlerine (sâdât, 'ulamâ') karşı, âsî şehzâdelerin taraftarlarını 1446 senesinin kâzân l.'unda, o zamana kadar aslâ gösterilmeyen bir şiddetle, Sâve'de cezâlandırdığı sırada, muâsırlarından bâzılarının dehşete kapılmasına rağmen, bunları idam ettirmekten çekinmemesi ancak bununla izah edilebilir. Gerçekten o, bununla, Fars'ta da yayılmış olan şî'iliğe bir daha kolay-kolay kendini toparlayamayacak kadar şiddetli bir darbe indirmiş oluyordu. Bu hareketi, onun dinî inancına, sünniligi yeniden ibyâ etmesine, topladığı sünnî din âlimlerinin hâmisî olmak için oynadığı role uygundur. Birçok hallerde tek-tek şahısların, hattâ muayyen tarikatlerin, sünnilik yabut şî'ilik karşısındaki tutumlarını kat'i olarak belirtmek çok güç, hattâ imkânsız ise de, bundan, bütün ayrıncı çizgilerin ortadan kalkmış olduğu mânâsı çıkarılmamalıdır. Her ne kadar parlak devri 1355'te ölen 'Azud al-Dîn al-İcî ile çoktan geride kalmışsa da, Timurlular devrinde de sünnî akide yaşamaktaydı. Bu zat *Mavâkıf*'inde, akaid ile ilgili bilgileri aslî şekilleri ile bir araya getirmişti. Nitekim onun düşünceleri XV. asır din âlimleri arasında da yayılmış durumda idi ise de, bunlar artık çoktan verimliliklerini kaybetmiş, iskolastik şekiller hâlinde donmuşlardı. Zamanın dinî eserleri, istisnalar bir tarafa bırakılırsa, çok sayıdaki şerhler, tahşiyele, tefsirler ve kısaltmaları yüzünden daha sonraki okuyucular için bemen-hemen anlaşılabilir hâle gelmiş olan ders kitaplarından ibârettir.

Sonunda sünniligin mümessilleri, gittikçe daha büyüyen şî'iliğe veya diğer râfîzî hareketlere karşı girişilen mücâdelelerde başarı gösteremeyecek duruma düştiler. Timurlular

ülkesinin geniş bölgelerinde son ve kat'i karar, dinî görüşlerini mutaassıp taraftarları sayesinde elde ettikleri askerî güç ile birleştirmek sûratıyla, İran'da sünnilere karşı zafere ulaşan Safevîler tarafından verilmiş oldu. Bundan sâdece Timurluların can düşmanı olan Özbekler bâriğ kaldı ve bunlar islâm dünyasının şarkında sünniligin bir yuvası hâline geldiler. Bütün bu hâdiselerin neticeleri, ancak Timurlu devletinin yıkılışından sonra Ön ve Orta-Asya'da açıkça görülebildi.

Timurlular çağının mânevî kültürünü, bize kadar gelmiş bulunan birçok eser göstermektedir. Onların en iyi tarihçileri, her ne kadar Moğul tarihçilerinin en seçkinlerinin derecesine varmasalar bile, yine de hatırı sayılır değerde eserler bırakmışlardır. Bu müellifler arasında Hâfîz-i Abrû (ölm. 1430), 'Abd al-Razzâk-i Samarkandî (ölm. 1482) ve Mîrhönd (ölm. 1498)'u sayabiliriz. Bu sonuncu vak'a-nüvis, sâdece Osmanlı imparatorluğundaki tarihle ilgili çevrelere te'sir etmekle kalmamış, aynı zamanda, daha sonraki garp tarih ilmini de kesif bir şekilde meşgul etmiştir; bunu, bilhassa XIX. asırda yapılan birçok tercümeler göstermektedir. Hâfîz-i Abrû, eserlerinde, zamanındaki tarihçilerin çalışma tarzları ve taribe olan alâkaları hususunda dikkate değer deliller vermektedir. *Macmû'a*'sında büyük kısımları eski müelliflere, küçükleri de kendisine âit olan 12 eser bulunmaktadır. Dört kısma ayrılmış olan *Macmû'at al-tavârih* bir umûmî tarih olup, *Zubdat al-tavârih-i Baysungurî* husûsî adını taşıyan dördüncü kısmında, 1427'ye kadar Şâhrûh'un taribi bulunmaktadır. 'Abd al-Razzâk'ın *Mafla' al-sa'dayn* adını taşıyan eseri, umûmî tarih mâhiyetinde olup, Timurlular devri için başta Hâfîz-i Abrû'ya dayanmakta ise de, müellifin bizzat şâhid olduğu vak'aları da içine alır. Bu tarihler, tamamıyla olmasa bile, çok defa kendilerinin yahut hânedanlarının şânını gelecek nesillere intikal ettirmek isteyen hükümdarların arzuları üzerine kaleme alındıkları için, tabiatıyla musanna bir üslûpla yazılmışlardır. Bilhassa halkın hayatı ve ızdırapları, umûmiyetle saray tarihlerinin sisleri içinde silinip kaybolur. Dinî ve içtimâî tarih mes'eleleri için, halk edebiyatına âit bâzı eserler, bilhassa bir müddetten beri üzerinde yapılan çalışmalarla dikkate değer neticeler elde edilmiş olan menâkıb-nâmeler, hiç de küğümsenmeyecek bir ehemmiyet arz eder. İdârî ve mâlî tarih mes'elelerini vesikalar cevaplandırmakta ise de, şimdiye kadar bunların asılları pek nâdir olarak ortaya konabilmiştir; çok defa, o zamanlar sevilen bir

edebiyat nev'i olan inşâ eserlerindeki sûretleri ile yetinmek gerekmekte ve bunların ilmi tedkiklerine de başlanmış bulunmaktadır.

Timurlular devrinin tarih eserleri de, anlaşılabilir Ulûğ Bey münâsebetiyle bahsi geçen astronomi ve matematik eserleri gibi, hep Farsça yazılmıştır. Edebiyatta ise, bu eserlerin dışında Timur'dan önceki zamanlarda hiç bir nümûnesine rastlamadığımız Şark Türkçesi (Çagatayca) ile yazılmış eserler yer alır. Bunun ilk mümessili bir Mâverâünnehr şâiri olup, XV. asrın ilk yarısında ölmüş bulunan Sekkâkî [b. bk.]'dir. Bu şâir eserini belki daha Timur'un sağlığında yazmış olabilirse de, adı Sultan Halil ve Ulûğ Bey'in saray şâiri olarak geçmektedir. Halefleri arasında, bir divanı ve *Gül ü Nevbahâr* adlı bir manzum mesnevîsi bulunan Lûtfî dikkati çeker. Lûtfî Heratlı olup, 1462/1463'te 99 yaşında aynı yerde ölmüştür. Sultan Halil, Ebubekir Mirzâ ve Babur gibi Timurlu hükümdarları da Türkçe şiirler yazmışlardır. Çagatay edebiyatı en yüksek noktasına, kendisinin de bir divan ve bir risâlesi bulunan Hüseyin-i Baykara zamanında erişmiştir. Eserlerinde eksik olan parlaklık, onun dostu ve meşhur vezîri Mir Ali Şîr Nevâî'de görülür. Nevâî, sâdece Çagatayca'nın edebî dil olarak yerleşmesini tamamlamakla kalmamış, aynı zamanda, *Muhâkamât al-luğatayn* adlı kitabında Farsça ve Türkçe'yi karşılaştırarak, ifâde gücünün daha fazla olması bakımından Çagatayca'ya daha üstün bir mevkî kazandırmıştır. İlk Çagatay edebiyatı tarihi olan *Macâlis al-nafâis* onun kaleminden çıkmıştır. Başka mensur eserler arasında 1494'ten 1529'a kadarki zamanı içine alan Zahireddin Babur'un hâtîrâtından ibâret olan *Vekayi* yahut umûmiyetle söylendiği gibi *Babur-nâme*, hem bal tercümesi, hem de tarih ve coğrafya bakımından büyük bir ehemmiyet taşır.

Nevâî'nin *Muhâkamât al-luğatayn*'ine bakarak Türkçe ile Farsça arasında bir zıtlık olduğu neticesini çıkarmak için hiç bir sebep yoktur; Türkçe yazan müelliflerin umûmiyetle Farsça yazılmış eserlerinin de bulunması bunu göstermektedir. Çagatay şiir san'atında —hepsi olmasa da— şekillerin çoğu Farsça'dakilerle ortaktır. Üstelik bunlar daha XIV. asırdaki İran eserlerinde en çok göze çarpan şekillerdir. Hattâ işlenen mevzûlar bile birbirlerine uymaktadır; sâdece Türk şâirlerinde, halk edebiyatı mevzûları biraz daha fazla tercih edilmektedir. Çagatay edebiyatının Fars edebiyatıyla olan iyi münâsebetlerini, bizzat Ali Şîr Nevâî'nin, Câmî'nin *Nafahât al-ansû*

ile 'Attâr'ın *Manîk al-tayr*'ini Türkçe'ye çevirmesi de göstermektedir.

Timur istilâsından önceki İran edebiyatının parlak devri, onun ölümünden sonra eski hâlini bir daha kazanamadı. Her ne kadar Timurlular Farsça şiir yazmış, Fars şiir san'atını takdir edip bîmâyeleriyle saray şiir san'atını yeniden canlandırmış ve bu sâyede şâirlerin sayısı çoğalmış ise de bu, şâirlerin eserlerinin fikrî ve bedîî seviyesini yükseltmemiştir. Daha önceki asırların kendine has busûsiyet'eri ve düşünce zenginliği ortadan kalkmıştır; şiirlerde onların yerini an'anevî ve şeklî unsurların kuvvetle belirtilmesi almıştır. Hind üslûbunun girmesiyle klasikleşmiş bir kalıplaşma olmuştur. Bu kadar menfî unsurlar, dikkate değer istifadât için bile büyük bir engel olmaktadır.

Zamanın sıkıntıları yüzünden gittikçe güçlenen tarikatlere yönelişe uygun olarak, tasavvufî şiirlerde de bir artış görülmektedir. Bunun başlıca mümessilleri kimi Arapça, kimi Farsça kaleme alınmış ve vahdet-i vücûdçu bir karakterde birçok eserler yazan Şâh Ni'mat Allâh Valî (ölm. 1431 [bk. mad. NİMETULLAH VELİ]) ile, şâirlik bakımından ondan daha üstün olan Kâsım al-Anvâr (ölm. 1433/1434 [bk. mad. KÂSİM-I ENVÂR])'dır. Bu dinî istikamette yazılan şiir san'atının yanında, lirik aşk şiirleri, romantik şiirler ve kahramanlık destanları da görülmektedir. Lirik eserlere, Hâfîz'da sık-sık rastlandığı gibi, tasavvufî ve sözde tasavvufî unsurların girmiş olduğu çok sık görülür; bunu bilhassa Kamâl al-Dîn Binâî (idâmı 1512)'de görmekteyiz. Romantik destan nev'inde Nişâpûrlu Kâtibi (ölm. 1434—1436 arası) şöhet kazanmıştır. Bunun yanı sıra, Câmî'nin yeğeni olan 'Abd Allâh Hâtîfî (ölm. 1520) de Timur'un kahramanlıklarının bir destanı olan *Timur-nâme*'syle, anılmaya değer.

XV. asır İran edebiyatına en büyük hizmeti yapmış olan, hiç şüphesiz şâir, mutasavvîf ve aynı zamanda çok cepheli bir âlim sayılan 'Abd al-Rahmân Câmî (1412—1492; [bk. mad. CÂMÎ])'dır.

Nakşebendî tarikatine bağlı bulunan Câmî, bütün ömrü boyunca sünnilige dayanan sâfilliğe sâdik kaldı. O, gerek Ali Şîr Nevâî, gerekse Hoca Ahrâr ile dostlu ve Herat sarayı ile iyi münâsebette bulunmuştur. Bununla beraber, bâzı eserlerini Hüseyin-i Baykara ile Tebriz hükümdârı Ak-Koyunlu Sultan Yakub'a itba' etmiştir. Kendisi seyahatten kaçınmadığı halde, Osmanlı sarayının dâvetini reddetmiştir.

Timurlu hükümdarlarının hâkim oldukları sâhalarda, bilhassa uzun zaman hükümdarlık

eden Şâbruh, Ebû Sa'îd ve Hüseyin-i Baykara devirlerinde, bayat şartlarının oldukça sağlam bir hâle gelmesine rağmen, bazı zamanlarda ve bazı yerlerde ova ve taşra şehir halkı güvensizlik, sefâlet ve sıkıntıya mâruz kalmıştır. Bunun yanında umûmiyetle halkın ictimâî ve iktisâdî durumuyla, hükümdarların oturdukları Semerkand, Şîrâz ve Herat gibi birkaç büyük şehrin şa'sa'âlî hayatı büyük bir tezahtan teşkil ediyordu. Timurluların ideali, kendi pâ-yitahtı Semerkand'ı islâm âleminin en parlak merkezi hâline getirmek için uğraşmış bulunan Timur'u nümüne olarak alıp, ona uygun bir tarzda davranmaktır. Timur'un, pâ-yitahtı güzelleştirmek ve ona göbret kazandırmak için, zaptettiği yerlerden mimar, usta, san'atkâr ve âlimleri Semerkand'a sevkettiği mâlumdur. Bu tutuma, o kadar büyük ölçüde olmasa bile, onun haleflerinde de rastlamaktayız. Zaptedilen şehirlerde, fâtihin isteği üzerine, pâ-yitahta gönderilen bazı san'atkâr, âlim ve şâirlerin adlarını da bilmekteyiz. Bununla beraber, burada her zaman zor kullanıldığı söylenemez; zîrâ, bazı hükümdarların bimâyekâr davranışlarının bu tip insanları çekmekteki rolünü de hesâba katmak gerekir.

Bunun en göze çarpan ifâdesini, Timurlular devrinin bir çoğu günümüze kadar gelen mimârî eserlerinde buluyoruz. Bir kısmını da, hiç değilse muâsırları olan müelliflerin, Avrupalıların tasvirlerinden öğreniyoruz. Bunların hepsi, Avrupa'da „Timurlu rönesansı“ tâbirinin doğmasına sebeb olan, islâm san'atının büyük gelişme çağına şahitlik etmektedir. Bu eserlerin kendilerine has husûsiyetleri arasında, tamamiyle olmasa bile, daha ziyâde mevcut İran yapı an'anesine bağlılık ve apaçık bir seçmecilik yer alır; bunların her ikisi de yukarıda bahsettiğimiz gibi san'atkârların türlü ülkelerden, husûsiyle orta ve cenûbî İran'dan gelmiş olmalarının bir tezâhürüdür. İşte asıl bu keyfiyet mimârîyi taşralılığa saptırmaktan korumuştur. San'at eserlerinin meydana getirilişinde, iş verenin şahsî zevkinin de yeni güçler sağladığı kolay-kolay inkâr edilemez ve bu, daha derin araştırmaları gerektiren bir meseledir. Nihâyet burada, meselâ Uzak-Şark gibi yabancı te'sirlerin de bulunduğunu gösteren belirtiler vardır.

Timurlu mimarlık san'atının temelleri, Timur zamanından kalma olup, bunları, İspanya elçisi Clavijo'nun 1404'te henüz tamamlanmamış bir vaziyette gördüğü Timur'un Keş'teki sarayına âit tasvirlerden anlamaktayız. Bu esaslar 1394/1395'te Türkistan'da yapılan Ahmed Yesevî ve beş yıl sonra tamamlanan Bibi-Hanım Câmii'nde tam şeklini almış

bulunmaktadır. Yeni bir devre olan ilk Horasan devresi, Şâbruh'un hükümdarlığı zamanına rastlar; bu devrede, yapı sâhibi olarak hükümdârın zevcesi Gevher-Şâd ve ikisinin oğlu Baysungur (ölm. 1433) ile, mimar olarak Kıvâm al-Dîn-i Şîrâzî en üstün yeri alırlar. Bu devir eserleri, daha önceki Mâverâünnehr devresinden, mimârî ve süslemedeki mühim gelişmelerle temâyüz eder; bu husûsu, sâdece Meşhed'deki Gevher-Şâd Câmii (başlangıcı 1405/1406, bitişi 1418/1419) ile Semerkand'daki Bibi-Hanım Câmii'nin karşılaştırılması, açıkça gösterir. Bu eser, daha sonraki on yıllarda hâkim olan klasik Timurlu üslûbuna yol açmıştır. Ama ondan sonra, iki katlı revaklarla birbirine bağlanan dört eyvânıyla iç avlu, büyük bir giriş kapısı eklenmek suretiyle genişletilmiştir. Bu bina tipi, Şâbruh'un sonu ile Herat Timurlu devletine kadar devam eden mimârî devrede yapılan Herat medresesinde görülür; fakat bunun dışında, bu mimârî tarzına, daha az masrafa mal olan üzeri örtülü bir eâmi veya Anav'da 1444/1445'te yapılan Babur Câmii gibi, örtülü ve avlu câmîi arasındaki bir çeşit karma tipte rastlanır. Sık-sık görülen üzeri örtülü câmîlere nümüne olarak, mimar Şemseddin Tebrizî'nin Meşhed'de yapmış olduğu Mescid-i Şah gösterilebilir. Bu mimârî devrenin daha sonraki zamanlarında, birçok binalar yaptıran Ali Şîr Nevâî üstün bir yer alır.

Timurlu mimârîsinde göze çarpan başlıca yenilik, bilhassa sâdece ilk Horasan devresindeki binaların yüksekliği, büyük masrafa mal olan satıh süslemeleri, kubbe, minâreler ve eski geleneklerin aksine iç bacimlerinin çokluğu ile kalmaz, aynı zamanda ilk olarak Semerkand'daki Gûr-i Mir'de görüldüğü gibi, bunlarda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir husûsiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında, hüs-bütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nisbetlerini sağlar.

Daha mühimi, belki de en ehemmiyetli unsur, o zamana kadar asla erişilememiş olan renk zenginliğidir. Bu, çok defa sıvaya gömülü çini mozaiklerden satıh süslemelerinde, binanın bütün görülebilen kısımlarını kaplayan nebat ve yazı süslerinin bol-bol kullanılmasında görülür. Timurlu çinileri ilk devirlerde sâdece mütevâzî, hattâ müntazam bir renk düzeni gösterirken, daha sonra, çeşitliliği kadar zarıflığıyla da kendini belirten ve

bütün mimârîye kendine has bir câzibe sağlayan zeng'in bir renk cûmbüşü hâlinde gelişmiştir. İster mimârî, ister süsleme bakımından olsun, yapı san'atlarının seçkin eserleriyle Timurlu kültürü, söz götürmez bir seviyeye erişmişti. Bu, XVI. asırda Safevîlere geçen mîrâsın bir kısmıdır ve İran'ın çehresine öylesine derin bir şekilde işlemiştir ki, günümüzde bile bu memleketin başlıca husûsiyetlerinden sayılmaktadır.

Mühim bir resim san'atının doğuşunu, aralarındaki san'at hâmilinin hareketlerinin sebepleri ve içten alâka dereceleri ne olursa olsun, Timurlu hükümdarlarının teşebbüslerine borçluyuz. Duvar resimleri ve mensûcat üzerindeki resimlerin nümüneleri, zamanımıza kadar gelmemiştir; buna mukabil, minyatür san'atı ile ilgili eserler pek çoktur. Timurlu devrinin tezhibî yazmaları, şark ve garp kü tûphânelerinin en değerli eserleri arasında yer alır.

Timur'dan çok daha önce birçok san'atkâr nesli, Uzak-Şark, Moğul, belki de Türk te'sirleriyle, arta kalmış şekiller içinde donup kalan eski İran san'atına yeni bir canlılık kazandırmışlardı. XV. asırda, Timurluların yâni daha ziyâde Türklerin himâyesi sayesinde resimde bir eskiye yöneliş oldu ve bundan alınca ilhamlar o zamana kadar hâkim olan te'sirleri arka plana attı.

Araştırmaların şimdiki durumuna göre, Timurlu resminin mençesi olarak, Bağdad ve Tebriz'deki Celâyirî, belki de Şîrâz'daki Muzafferîlerin atelyeleri görülmektedir. Timur bu şehirleri zaptettiği zaman buralardaki san'atkârları Semerkand'a götürmüştü. Bunların eserlerinden hiçbir nümûnenin kalmayışı yüzünden, kesin olarak söylenemezse de, Timurlu resim san'atının meydana geliş devresi husûsiyetini teşkil eden çeşitli üslûpların, bu birbirinden ayrı resim mekteplerinkine olan benzeyişini bu noktada aramak lâzım gelir.

Timur'un ölümünü tâkib eden siyâsî sarsıntılar, birçok san'atkârların Semerkand'dan ayrılmalarına ve geçimlerini yeni kurulmuş olan Timurlu devletleri hükümdarlarının yanında aramalarına sebeb olmuştu. İşte, ayrı-ayrı merkezler arasındaki hüyük uzaklıklara rağmen, bu zamanın üslûbunun şaşılacak kadar bir birlik göstermesi, aralarında sâdece küçük ayrılıkların bulunması, bununla izah edilebilir. Fakat bu üslûp, kesintisiz olarak sâdece iki yerde, Şîrâz ve Herat'ta tâkib edilebilir. Şîrâz'da resim, İskender b. Ömer Şeyh (sa'tan'atı 1409—1414) zamanında, tersimdeki incelik ve renk âhengindeki zerâfette kendini gösteren büyük bir gelişme kaydetti. Ondan son-

raki yirmi yılda, Şâbruh'un, İskender'e galebesi üzerine Fars vâlisi yaptığı oğlu İbrahim'in zamanında da, mabsûlleri aynı yüksek seviyede olmamakla beraber, bu mektebin başarısı devam etti. Yine bu sırada, Şâbruh ile oğlu Baysungur'un himâyesi altında Herat mektebi, Şîrâz mektebinin kuvvetli bir rakibi oldu ve sonunda ona yetiştirdi, hattâ yeni ifâde tarzları bulması ve erişilmez bir renk çeşitliliğini geliştirmesiyle onu geçti. Timurlu san'atı, Hüseyin-i Baykara ve Mîr Ali Şîr Nevâî ile bir kere daha cömert hâmler bulduğu sırada, artık gerileme belirtileri göstermeye başladı. Onların himâyeleri altında, müslüman İran'ın en büyük ressamı olup, XV. asrın ortalarında doğan Kamâl al-Dîn Bihzâd (ölm. 1537'ye doğru) ortaya çıktı. Bihzâd, doğrudan-doğruya tabiat müşâhedelerini an'anevî unsurlarla birleştirerek kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başardı. Bihzâd, Timurluların sonunu da idrâk etti; Tebriz'e giderek, Safevîler sarayında büyük bir saygı gördü. Çalışmaları ve yetiştirdiği büyük sayıdaki şâkirdleri sayesinde, Safevî minyatür san'atını Timurlu resminin bir devamı hâline getirdi.

Bibliyografya: Kısa bir bibliyografya için bk. Jean Sauvaget, *Introduction to the History of the Muslim East* (a Bibliographical Guide, based on the second edition as recast by Claude Cahen), Berkeley ve Los Angeles, 1955, bilhassa s. 170—173. İran kaynakları ve bununla ilgili eserler için bk. C. A. Storey, *Persian Literature* (ilâvelî ve tashihli Rusça trc. Yu. E. Bregel, *Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi*, Moskova, 1972), II, 787—843; III, 1464—1467. Diğer neşriyat için bk. Walther Hinz, *Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden*, ZDMG (1936), XC, 357—398; Hans Robert Roemer, *Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger*, CAJ (1956), II, 219—232 (buna dâir tamamlayıcı bilgiler aşağıda zikredilen Şams al-Husnî'nin giriş kısmında); Felix Tauer, *Timurlular devrinde tarihçilik*, Belleten (trc. A. Ateş), 1965, XXIX, 49—69. Bu eserlerde geçen kaynak ve bibliyografya listelerine göre aşağıdaki neşriyat, tâli derecedeki bibliyografyanın en mühim mehz ve eserlerine inhisar etmekte veya yukarıda zikredilen neşriyatta yer almayan yayınlara âit bulunmamaktadır: *Extraits du Mantahab al-tavârih-i Mu'ini* (Anonyme d'Iskandar), nşr. Jean Aubin, Tahrân, 1957; İbn 'Arabşâh, *Kitâb 'acâ'ib al-makdûr fî aḥbâr Timûr* (Kahire, 1285), İng. trc. J. H. Sanders (London, 1936).

Frans. tre. Muhammed 'Alî Nacâti (Tabran, 1339); Ruy González Clavijo, *Embajada a Tamerlán, estudio y edición de un manuscrito de siglo XV por Francisco López Estrada* (Madrid, 1943), İng. tre. Guy Le Strange (London, 1928); Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma*, Çagatayca tre. Topkapı-sarayı Kütüp., Bagdat ktp.nr.TY 281 nşr. 'Abbās İkbāl, cilt (Tabran, 1336); Mavlânâ Kamâl al-Dîn 'Abd al-Razzâk Samarqandî, *Maflâ-i sa'dayn va-macma'i bahrayn* (nşr. Muhammed Şafî), Lâhûr, 1360—1368, II/1 12, 2—3; Tâc al-Salmânî, *Şams al-Husn* (Timur'un ölümünden 1409 yılına kadar Farsça bir vekayinâme), tipki basım (el-yazması Lala İsmail Efendi, nr. 304), Alm. tre. ve açıklama, Hans Robert Roemer (Wiesbaden, 1956); Hâfiz-i Abrû, *Chronique des Rois Mongols en Iran, Zayl-i Câmî al-tavârih-i Raşidî*, Fars. nşr. ve tre. Hânabâ Bayânî, I (Fars. metin, Tahran, 1317), II (Frans. tre. ve notlar, Paris, 1936); Felix Tauer, *Le Zayl-i Câmî al-tavârih-i Raşidî de Hâfiz-i Abrû et son édition par K. Bayânî*, *Archiv Orientalni* (1952), XX, 39—52; (1953), XXI, 206—217; (1954), XXII, 88—98, 531—543; (1955), XXIII, 99—108; Hânabâ Bayânî, *Hâfiz-i Abrû va-hâkikat va-favâ'id-i ilm-i târîh az nazâr-i vay*, *Barrasîhâ-yi târîhî* (1349), V, 231—254; Douglas Dunlop, *Hâfiz Abrû's version of the Timurid Embassy to China in A. D. 1420* (Glasgow, 1946); Hâfiz-i Abrû, *A Persian Embassy to China, being an extract from Zubdatu't-tawarikh of Hafiz Abrû* (tre. K. M. Maitra), New York, 1970; Hâfiz-i Abrû, *Zayl-i Zafar-nâma-Continuation du Zafarnâma de Nişâmuddîn Şâmî*, nşr. Felix Tauer, *Archiv Orientalni* (1934), VI, 429—465; Abbas Zaryab, *Der Bericht über die Nachfolger Timurs aus dem târîh-i kabîr des Ca'farî Ibn Maḥammad al-Husaynî*, Dok. tezi (Mainz, 1960); Ca'far b. Muhammed b. Hasan, *Çand faşl az-târîh-i kabîr*, önsöz ve tashih ile nşr. İrac Afşar, *Farhang-i İran-zamîn* (1337), 6, s. 89—158; Mîrhönd, *Ravzat al-şafâ fî sirat al-anbiyâ' va'l-mulûk va'l-hulafâ'* (Tahran, 1338—1339), 10 cilt; 'Alî b. Şams al-Dîn b. Hâcei Husayn-i Lahici, *'Alî Ben Schema-Eddin's Chanisches Geschichtswerk oder Geschichte von Gilân in den Jahren 880 (1475) bis 920 (1514)*, Fars. metin, nşr. Bernhard Dorn, Petersburg, 1857 (*Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, kısım 2); Marianne

Schmidt-Dumont, *Turkmenische Herrscher der 15. Jahrhunderts in Persien und Mesopotamien nach dem târîh al-Giyâti*, Freiburg, 1970 (*Islamkundliche Untersuchungen*, 6); Fażlallâh b. Rûzbihân Huncî, *Mihmân-nâma-yi Buḥārâ*, nşr. Minûçahr Sütûda (Tahran, 1341); Muhammed Aslam, *Faql-Ullah bin Rûzbihân al-İsfahânî*, *Journal of the Asiatic Society of Pakistan*, 10/II (1965), s. 121—134; Mu'in al-Dîn Muhammed Zamei İstifârî, *Kitâb Ravzât al-cannât fî avşâf madînat Harât* (nşr. Sayyid Muhammed Kâzîm İmâm), Tahran, 1959; A. M. Belenitskiy, *Istoričeskaya topografiya Cerata XV b.*, 'Alşir Nevô'i (nşr. A. K. Borovkov), Moskova, 1946, s. 175—202; Abû Bakr-i Tibrânî, *Kitâb-i Diyârbakrîyya*, *Ak-Koyunlular tarihi* (nşr. Necati Lugal ve Faruk Sümer), Ankara, 1962—1964, I—II; Zayn al-Dîn Vâsîfî, *Badâ'i al-vaḳâ'i*, nşr. A. N. Boldîrev, Moskova, 1961 (*Pamjatniki Literaturi Narodov Vostoka*, Teksti: Bolşaya seriya V); *A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlât* (İng. tre. N. Elias ve Denison Ross), New York, 1970; Hândamîr, *Ḥabîb as-Siyar fî aḥbâr afrâd al-başar* (Tahran, 1333), 4 cilt; V. V. Barthold, *Opogrebenii Timura*, *Zap. Vost. Otd. Rus. Ark. Obşç.*, XXXIII (Petrograd, 1915); V. Minorsky, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise, Société des Études Iranienes et de l'Art Persan* (Paris, 1933), XVIII; ayn. mll., *La Perse au XVe siècle*, Roma, 1958 (*Serie Orientale Roma*, XVII); R. M. Savory, *The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timûr*, *Der Islam* (1964), sayı 40, s. 35—65; Nuşratallâh Mişkâtî, *Az Salâciḳa tâ Şafaviya*, Tahran, 1343 (burada s. 264—412 Timur ve Timur-lulara dâirdir); 'Abbâs 'Azzâvî, *Târîh al-'Irâk bayn al-ihtilâlayn*, II (*al-hukûma al-calâyi-rîya 1338—1410*) ve III (*al-hukûma al-turk-mânîya 1411—1534*), Bagdad, 1936—1939; Zeki Velidi Togan, *Büyük Türk hükümdarı Şahruh, T D E D* (İstanbul, 1948—1949), sayı 3, s. 520—538; V. V. Barthold, *Ulughbek i ego vremya*, *Soçineniya* II, 2, s. 25—196, Türk. tre. Akdes Nimet Tahiroğlu, *Uluğ Beg ve zamanı*, İstanbul, 1931, Almanca olarak hazırlayan Walther Hinz, *Uluğ Beg und seine Zeit*, Leipzig, 1935 (*A K M*, XXI, 1), İng. tre. V. ve T. Minorsky, *Ulugh-Beg*, Leiden, 1958 (V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, İng. tre. V. ve T. Minorsky, Leiden, 1963, II,

III, 1—72); nşr. A. K. Arends, *Iz istorii époḫi Ulughbeka* (Taşkent, 1965); V. V. Barthold, *Mir Ali Şir i političeskaya zizn'*, *Soçineniya*, II/II, 199—260, Alm. tre. Walther Hinz, *Herât unter Husayn Baykara dem Timuriden*, Leipzig, 1938 (*A K M*, XXII, 8), İng. tre. V. ve T. Minorsky, *Mir 'Alî-Şîr* (Leiden, 1962); *Bâbur-nâma* (Türkçe metin, tipki basım), nşr., London, 1905 ve İng. tre. Annette Susannah Beveridge, 2 cilt (London, 1922); Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi. Babur'un hâtıratı* (Doğu Türkçesi'nden tre. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, 1943—1946, I—II; Henry Serruys, *The Tribute System and Diplomatic Missions, 1400—1600* (Bruxelles, 1967); 'Abd al-Husain Nawâ'î, *Asnâd wamukâtabât-i târîhî-yi İran az-Timûr tâ Şâh İsmâ'il* (Tahran, 1341); Gottfried Herrmann, *Der historische Gehalt des „Nâmâ-ye nâmî“ von Hândamîr*, Dok. tezi (Göttingen, 1968); ayn. mll., *Urkunden-Funde in Âzarbâycân*, *AMI NF* (1971), IV, 249—262; Jean Deny, *Un soguzgal du Timouride Şâhruh en écriture ouigoure*, *JA* (Paris, 1957), sayı 245, s. 253—266; 'Alî Şir Navâ'î, *Munşâ'ât* (Bakû, 1926); Hans Robert Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nâmâ des 'Abdallâh Marvârid in kritischer Auswertung*, *V O K*, tipki basım olarak Farsça metin (İstanbul Üniv. kütüp., nr. FY 87), Wiesbaden, 1952, III; R. G. Mukminova, *K. istorii agrarnih otnoşeniy v Uzbekistane XVI v., po materialam „Vakf-name“* (Taşkent, 1966); A. N. Boldîrev, *A Sketch of the Life of Herat Society in the XV—XVI Centuries* (İng. tre. ile Rusça), *Trudî Otdela Kulturi i İskusstva Vostoka Gosudarstvennogo Êrmitaza* (1947), IV; V. V. Barthold, *K. istorii oroşeniya Turkestana*, *Soçineniya*, III, 97—233; M. R. Arunova, *K. istorii narodnih vîstupleniy v gosudarstve Timuridov XV v., Kratkie soobşçeniya Instituta Vostokovedeniya*, *AN SSSR* (1960), XXXVII, 34 v. dd.; I. P. Petrushevskiy, *K. istorii instituta „soyugal“, Sovetskoe Vostokovedenie* (1949), VI, 227—246; ayn. m'., *Izuçenie feodal'nogo obşçestva İrana v Rossii i v SSSR*, *Istoriya İranskogo gosudarstva i kulturi k 2500 — Letiyu İranskogo gosudarstva* (Moskova, 1971); Marian Molé, *Les Kubrawiya entre sunnisme et shiisme au huitième et neuvième siècles de l'hégire*, *REI* (1961), sayı 29, s. 61—142; Hellmut Ritter, *Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit, Oriens* (Leiden, 1954), VII, 1—54;

Abdülbâki Gölpınarlı, *Faqlallâh-i Hurûfî'nin aḡluna ait bir mektup, Şarkiyat Mecmuası* (İstanbul, 1956), I, 37—57; Roger Mervyn Savory, *A 15th Century Şafavid Propagandist at Harât*, *American Oriental Society*, Indiana University (London, 1969), s. 189—197; Jean Aubin, *Fragments historiques concernant Bam sous les Timourides et les Qara Qoyunlu*, *Farhang-i İran zamîn* (1333), II, 93—232; ayn. mll., *Matériaux pour la biographie de Şâh Nîmatullâh Wali Kermani* (Tahran, 1956); ayn. mll., *Deux sayyids de Bam au XVe siècle*, *Contribution à l'histoire de l'Iran timouride*, *Abh. AWL*, 7 (Wiesbaden, 1956); ayn. mll., *Le mécénat timouride à Chiraz*, *Studia Islamica* (1957), VIII, 71—88; ayn. mll., *Un santón quhistânî de l'époque timouride*, *REI* (1967), sayı 35, s. 185—216; Mîhrâbî Kirmânî, *Tazkirat al-avliyâ' gâ Mazârât-i Kirmân* (nşr. Sayyid Muhammed Hâlsimî ve Husayn Kûhî Kirmânî), Tahran, 1330; A. S. Husaynî, *The influence of spiritual forces on society and politics in Timurid Iran 1335—1502*, *Sind University Journal of hum. soc. sciences* (1967), sayı 6, s. 37—42; Werner Caskel, *Etn Mahdî des 15. Jahrhunderts, Saiyid Muhammad ibn Falâh und seine Nachkommen*, *Islamica* (1929/1931), sayı 4, s. 48—93; Fażlullâh b. Rûzbihân al-İsfahânî, *The Sulûku'l-mulûk, a Manual of Government based on Islamic Principles* (nşr. M. Nizamuddin ve Mohammed Ghouse), Haydarâbâd, Dn, 1966; Davlatşâh, *Tazkirat al-şu'arâ'* (nşr. E. G. Browne), London ve Leiden, 1901, 12ahlı Türk. tre. Süleyman Fehmî (İstanbul, 1259); Mîr 'Alî Şir Navâ'î, *Macâlis al-nafâ'is* (nşr. 'Alî Ağşar Hîkmatî), Tahran, 1323; Ehsan Yar-Sbater, *Şîr-i Fârsî dar 'ahd-i Şâh Ruḥ gâ Ağâz-i inḫiḳâf dar şîr-i Fârsî* (Tahran, 1334); János Eckmann, *Die tschaghataische Literatur, P T F* (Wiesbaden, 1964), II, 304—402; Jevgenij Eduardoviç Bertel, *Izbrannîe trudî: Navoi i Dzami* (Moskova, 1965); Tourkhan Gandjei, *Il Canzoniere persiano di 'Alî Şir Navâ'î*, *AIUON* (1952), IV, 145—155; ayn. mll., *Uno scritto apologetico di Husain Mîrzâ*, *AIUON* (1954), s. 157—183; G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya İskusstva Uzbekistana s drevneyşih vremen do seredinî devyatnadsatogo veka* (Moskova-İskusstvo, 1965); Dietrich Brandenburg, *Samarkand, Studien zur islamischen Baukunst in Uzbekistan (Zentralasien)*, Berlin-Hessling, 1972; Ivan Stehoukine, *Les*

Peintures des Manuscrits timûrides (Paris, 1954); ayn. mll., *Un Gulistan illustré par des artistes timûrides, Revue des Arts Asiatiques* (1936), X; Dorothea Duda, *Die Fuchmalerei der Calâ'iriden, Der Islam* (1972), sayı 48, s. 28—76; (1972), sayı 49, s. 153—220; *Persian Painting of the XV th Century* (nşr. R. Pinder-Wilson), 1959; Richard Ettinghausen, *An illuminated manuscript of Hâfiz-i Abrû in Istanbul, Kunst des Orients* (1955), II, 30—44; bk. madd. ALİ ŞİR; E İ², ABÜ SA'İD, BÂBUR, BİHZÂD. (HANS R. ROEMER.)

TİMUR-LENG. [Bk. TİMUR.]

TİMURTAŞ. TİMUR-TAŞ B. NACM AL-DİN İLGÂZÎ B. ARTUK. Mardin Artuklularının ikinci emîri. *al-Malik al-âlim al-âdil Husâm al-Dîn* ünvan ve lakabını taşıyan Timurtaş, 498 (1104) tarihinde doğmuştur. Daha küçük yaşlarda iken babası onu, geçici bir süre için, bâkimi bulunduğu Haleb'de vekil olarak bırakmıştı (510=1116/1117). İlgâzî, halife al-Mustarşid Bî'llâh ve Sultan Mahmud'a karşı mücadeleye cesâret edemiyerek, Mardin'e gelip himâyesine sığınan kayınpederi Hille emîri Dubays b. Şadağa'nın affedilmesi busûsunda, içinde Timurtaş'ın da bulunduğu bir hey'eti sultana gönderdi. Sultan Mahmud, İlgâzî'nin Dubays hakkındaki ricâsının kabûl edilmemesi neticesinde, Ermenşahların elinde bulunan Meyyâfârikîn (b. bk.)'i, kendisine gücünemesini sağlamak için, İlgâzî'ye iktâ olarak verdi ve böylece bu şehir Mardin Artuklu topraklarına dâhil edildi (515=1121/1122). İlgâzî'nin ölümünden (teşrin II, 1122) sonra, büyük oğlu Timurtaş Mardin'e, diğer oğlu Şems'üd-Devle Süleyman Meyyâfârikîn'e ve yeğeni Bedrüddevle (b. bk.) Süleyman da nâibi bulunduğu Haleb'e bâkim oldular.

Timurtaş, 24 rebîülevvel 518 (11 mayıs 1124)'de, amcasının oğlu Behram b. Belek'in Baalbek bâkimi Emîr Hasan'ın elinde bulunan Menbic'i kuşatması sırasında kaleden atılan bir okla öldürülmesi üzerine, Haleb'e bâkim oldu. O, vezirliğe önce Abû Muhammed b. al-Mavşul'ü, daha sonra da Abû'l-Racâ b. al-Sartân'ı, Haleb reisliğine Fażâ'il b. Sa'îd b. Badî'i ve kale kumandanlığına da 'Abd al-Karîm adında birisini tâyin etti (agustos 1124). Biraz sonra da Emîr Belek tarafından Harran'a sürülmüş bulunan son Haleb Selçuklu meliki Sultan-Şah b. Ridvan'ı Haleb kalesine naklettirdi. Çok geçmeden halife ve sultanla anlaşmazlık hâlinde bulunan ve bu yüzden hükümrân olduğu Hille'yi terk etmek zorunda kalan Dubays, Haleb kalesin-

deki hâpishânedan kaçan Melik Sultan-Şah ile birlikte Haleb'i ele-geçirmeğe teşebbüs etti ise de, şehir hâkimi Fażâ'il b. Sa'îd'in yerinde tedbirleri sâyesinde bu teşebbüs başarıya ulaşamadı.

Evvelce, nisan 1123 tarihinde Belek tarafından esir alınan Kudüs kralı Baudouin II., Urfa kontu Joscelin ve Birecik senyörü Galeran, Harput ve daha sonra da Harran kalesinden Haleb kalesine nakledilmişlerdi. Kudüs kralı, Munkizî emirlerinden Abû'l-Asâkir Sultân b. Munkiz'in aracılığı ile, Timurtaşla anlaşarak esâretten kurtuldu (agustos/eylül 1124). Kral, Kudüs'e döndükten sonra Timurtaş ile yaptığı anlaşmaya riâyet etmediği gibi, berâherindeki Sultan-Şah ile işbirliği yapan Dubays ile de Haleb'i işgal teşebbüsüne katılmaktan çekinmedi.

Suriye'de vuku bulan mütemâdi savaşıardan bakan sulhsever Timurtaş, umûmiyetle Mardin'de oturuyor ve Haleb'i nâipleri vâsıtasıyla idâre ediyordu. Bu itibarla Haçlı ve Dubays kuvvetleri tarafından şiddetle kuşatıldığı sırada, Haleb'de Hâcib 'Omar ve Kâzî Abû'l-Fazl b. al-Haşşâb bulunuyordu. Kuşatma sebebiyle zor bir duruma düşen şehir balkı, Mardin'e bir bey'et göndererek Timurtaş'ı yardıma dâvet etmişler ise de, bu sıralarda Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümü üzerine, Meyyâfârikîn'e de sâhib olması ve Haleb bâkimiye-tinden de vaz geçmiş görünmesi sebebiyle, bu teklifi kabûl etmedi. Bunu müteâkıp Haleb hey'eti, sür'atle Musul bâkimi Emîr Aksungur Porsukî'ye giderek, ona, şehri kurtarıp teslim almasını bildirdi. Emîr Aksungur'un Haleb'e yardıma gelmesi neticesinde, şehri kuşatmakta olan kuvvetler çekilmek zorunda kaldılar. Aksungur'un böylece Haleb'e bâkim olması sonunda, Timurtaş'ın buradaki ancak altı ay süren (mayıs—teşrin I, 1124) hükümrânlığı da aona ermiş oldu.

Timurtaş, İmâdeddin Zengî'nin 521 (1127) tarihinde Musul'da Aksungur'un halefi olarak hükümrân olmasından sonra, devamlı güçlüklerle karşılaştı: Irak şabneliği sınırlarını genişletmek gayesini gerçekleştirmek isteyen Zengî, Mardin Artuklu beyliğine bağlı olan Nusaybin üzerine yürüdü. Timurtaş, Hısn Keyfâ (Hasankeyf) bâkimi Artuklu Rüküdd-Devle Davud b. Sökmen'den yardım istedi. Fakat Zengî, birtakım sevkülceysî hareketlerle, iki yeğenin birleşmesinden önce, Nusaybin'i işgal etti. Daha sonra, 524 (1129/1130)'te Mardin ile Nusaybin arasında bulunan Sercî kasabasını kuşattı. Bunun üzerine, Timurtaş ile yeğeni Davud ve Âmid bâkimi Sa'd al-Davla Abû Mansûr İl-aldı, topladıkları 20.000

Türkmen askeri ile Zengî'yi karşıladılarsa da, yine yenilmekten kurtulamadılar. Bu mağlûbiyet sonunda, Sercî, Zengî tarafından işgal edildi. Diğer taraftan Hısn Keyfâ'yı alamayan Zengî, yine Artuklulara âit olan Dârâ üzerine yürüyüp, orayı işgal etti. Zengî ile olan bütün bu düşmanlıklarına rağmen, Timurtaş'ın 1133 yılında onula birlikte Âmid'i kuşattığını görüyoruz. Yukarıda adı geçen Âmid emîri, az önce Siirt'i alarak Diyarbekir bölgesinde oldukça kuvvetli bir heylik vücûda getiren Hısn Keyfâ ve Harput bâkimi Davud'dan yardım istedi. Fakat nisan 1134 tarihinde şehir önlerinde yapılan savaşta, oğlu Kara-Arslan ile birlikte yardıma gelen Davud ve İl-aldı yenildiler ise de, kuvvetli surlara sâhib olan Âmid zaptedilemedi. Zengî ve Timurtaş, şehir civarını tahrib ettikten sonra çekildiler. Ancak Zengî, Diyarbekir bölgesine bağlı olan Savur'u almak sûretiyle kendini tatmin etmiş oldu. Öyle anlaşılıyor ki, Timurtaş'ın tek başarısı, 532 (1137/1138) tarihinde son Mervanlı emîri Şams al-Davla 'İsâ'dan Meyyâfârikîn'in şimalinde bulunan Hattâh (veya 'Attâh; Şaraf-nâma, I, 245: 'Atâk)'i ele-geçirmek olmuştur.

Zengî, 1144 tarihinde Diyarbekir bölgesine gelerek, Âmid emîrlğine âit 'Arkanayn, Hâlâr, Talhüm ve Carnük kale ve kasabaları ile, Timurtaş'ın elinde bulunan Tanza, Siirt, Mâden ve civarlarını birer-birer işgal etmeye muvaffak oldu. Artuklu toprakları, nerede ise Zengî'nin eline düşecekti. Fakat, onun ölümü buna imkân vermedi. Timurtaş ve Davud, Zengî'nin ölümünden (1146) istifade ederek Diyarbekir bölgesinde kaybetmiş oldukları kale ve şehirleri yeniden ele-geçirmeye muvaffak oldular. Fakat, çok geçmeden, Zengî'nin oğlu ve halefi Seyfeddin Gâzî, buraları yeniden işgal ettiği gibi, Timurtaş'ın beylik merkezi olan Mardin'i de kuşatıp civarını tahrib etti. Fakat, bununla berâber, Timurtaş, Seyfeddin ile derhal sulh yaptı; hattâ kızını da ona vermeyi vâdetti. Seyfeddin'in ölümü (1149) üzerine, kız, onun kardeşi ve halefi Kutbeddin ile evlendirildi.

Timurtaş, mart 1151'de, 50.000 altın borcunu ödememekte ısrar eden Nisan-oğullarından Emîr Mahmud'un hüküm sürdüğü Âmid'i kuşatıp civarını yağma ettirdikten sonra Mardin'e döndü. Emîr Mahmud'un, kendisine karşı Timurtaş'ı tahrik eden veziri Zayn al-Dîn'i iki fedâî yollayıp Mardin'de öldürtmesi üzerine, Timurtaş, yeniden Âmid'i kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Çok geçmeden, Ahlat emîri Sökmen II.'in veziri Baha' al-Dîn Avs, müdâhale ederek iki taraf arasında sulh yap-

maya muvaffak oldu. Bu hâdiseden sonra Âmid Nisan-oğulları beyliği, Timurtaş'a tâbi bir hâle geldi.

Timurtaş, 547 (1152)'de „Mardin ve Meyyâfârikîn hükümdârı“ olarak ve 30 yıllık bir hükümrânlık devresinden sonra, 48 yaşında hayata gözlerini yumdu ve Mardin kalesinin altında yaptırdığı meşhede gömüldü. Bu tarih, hemen-hemen bütün müverrihler tarafından sânen verilmekte ise de, Abû'l-Farac (II, 392—395) ve Ali Emîrî tarafından kullanılan kaynaklarda (Mardin müftüsü Abdüsselâm Efendi [ölm. 1843], *Umm al-'ibar*, Kâtip Ferdî) bu tarih 548 (1153) olarak kaydedilmektedir. Timurtaş, Mardin'de, Hüsâmiyye Medresesi'ni ve bunun karşısında da bir Ulu Câmî yaptırmıştır. Ayrıca Batman suyu üzerinde de bir köprü inşâ ettirdi.

Timurtaş devrinde basılan paralar, İsmail Galip (*Mesukât-ı Türkmaniyye katalogu*, İstanbul, 1311, s. 2, 84) ve Ali Emîrî'nin eserinde (bk. *bibliyografya*) zikredilmektedir. Ancak, bunlarda tarih ve darphâne kayıtları bulunmamaktadır. Ali Emîrî, bu paralar üzerinde görülen damganın, Kayı Oguz boyunun damgası olduğunu ileri sürmüşse de, esash bir delile dayanmadığı bilâhare ortaya konmuştur (bk. A. Sevim, *Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyâsi faaliyetleri, Belleten*, XXVI, 121 v.d.).

Bibliyografya: İbn al-Azrak, *Târîh-i Mayyâfârikîn* (British Museum, Or. 5803, s. 23694), var. 165^a, 168^{a-b}, 170^{a-b}, 172^a, 173^a, 174^{a-b}, 175^a, 176^b v.d.; İbn al-Kalânîsî, *Zayl tavârih Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Leyden, 1908, s. 243, 329; 'Azîmî, *Târîh* (nşr. Cl. Cahen, J A, 1938), s. 396, 408 v.d., 412; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1303), X, 230 v.d., 237; XI, 25, 47, 66; ayn. mll., *Târîh Atabakân Mavşil* (*Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux*, cild II), s. 67, 142, 163; Kamâl al-Dîn b. al-'Adîm, *Zubdat al-halab fî târih Halab* (nşr. Sâmi al-Dahhân), Şam, 1954, II, 220, 253 v.d., 271; ayn. mll., *Buğya* (Topkapı Sarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2925), III, 274^b; 'Aynî, *İkd al-cumân*, Topkapı Sarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2911—2912, III, 274^a, 280^b, 287^a, 290^a, 303^a, 314^a; G. Abû'l-Farac, *Abû'l Farac tarihi* [TTK] (trc. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1945—1950, II, 375, 388, 392 v.d.; *Mihâil vekâyinâmesi* ([TTK kitaplığı], Türkçe trc. H. D. Andre-asyan, henüz basılmamıştır), kısım II, s. 107, 109, 113, 117, 129 v.d., 138, 163, 173 v.d.; *Bustân al-cavâmi'* (nşr. Cl. Cahen, B E O, 1937—1938), VII—VIII, 119, 129;

Abū Şāma, *Kitāb al-raḡḡatayn fī aḥbār al-davlatayn* (Kahire, 1278—1288), I, 33, 40 v.d., 65, 94; İbn Vāşil, *Mufarric al-Kurūb fī aḥbār Banī Ayyūb* (nşr. Camāl al-Dīn al-Şayyāl), Kahire, 1953, s. 36, 38, 54, 83, 115; İbn Kasīr, *al-Bidāya ve'l-nihāya* (Mısır tab'ı), XII, 191, 194, 222, 261; Abu'l-Fidā, *al-Muḥtaşar* (Mısır tab'ı), II, 239; III, 14, 26; Urfalı Basıl, *al-Ḥarūb al-Şalibiyya fī āşār al-Suryāniyya* (Arap. trc. İshāk Armala al-Suryānī), Beyrut, 1929, s. 70, 79; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 299 v.d.; St. Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1952), II, 171 v.d.; R. Grousset, *des Croisades et du Royaume* (Paris, 1934), I, 596; Şaraf Han b. Şams al-Dīn Bidlīsī, *Kitāb-ı Şaraf-nāma* (nşr. V. Veliaminov Zernof), Petersburg, 1860, I, 19 v.d.; Stanley Lane-Poole, *The coins of the Turkman houses of Seljouk, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum*, X—XIV (London, 1877), III, 118, 176; Kâtip Ferdî, *Mardin mülûk-i Artukiye tarihi* (kitâbeler vesâir vesâik-i mühimme), nşr. Ali Emiri, İstanbul, 1331; Ahmed Temir, *Nureddin Caca vakfiyesi* [T T K], Ankara, 1959, s. 213 v.d.; Ali Sevim, *Artuk Oğlu İlğazi, Belleten*, XXVI, 687 v.d.; ayn. mll., *Timurtaş'ın Halep hükümiyeti, Belleten*, XXV, 571—581; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları tarihi* (İstanbul, 1944), s. 63 v.d.; ayn. mll., *Artuk Oğlu Emir Balak ve mezarı, Belleten* (Ankara, 1947), XI, 127—135; bk. madd. DİYARBEKİR, MARDİN, MEYYAFÂRİKİN, ARTUK OĞULLARI, IL-GÂZİ, BELEK. (ALİ SEVİM.)

TİMURTAŞ. KARA TİMURTAŞ, paşa ve Türk veziri (?—1404) olup, Kara Ali Bey'in oğlu, Ertuğrul ve Osman beylerin maiyetinde bulunan Aykut Alp (ölm. 1325)'in torunudur. Kara Ali Bey, babası Aykut Alp ile birlikte, Osman Bey ve oğlu Orhan Bey zamanlarında bir çok seferlere katıldı; 1328'de İzmit yakınındaki Koyun-Hisarı'nın fethinde bulundu; bilhassa Orhan Bey zamanında büyük bir faaliyet göstererek İzmit körfezindeki Hereke'yi zaptetti; Aydos muhâsarasında hazır bulundu; gözüne saplanan bir oku bizzat eli ile çıkardı.

Babası ile birlikte hareket ettiği anlaşılan Timurtaş Bey'in ilk zamanları hakkındaki bilgimiz azdır. Âli'deki bir kayda göre, başlangıçta 3.000 akçelik bir timara sâhib idi. Kaynaklar, onun, 1325'te babası Kara Ali Bey ile birlikte Gemlik muhâsarasına katıldığını ve 1334'te şehrin alınması ile neticelenen ikinci muhâsarada mühim rol oynadığını zikr-

ederler. Timurtaş, Sü'eymen Paşa tarafından girilen Rumeli seferine katıldı. Rûhî'ye göre, Murad I.'ın cülûsunda, Neşrî'ye göre ise, Rumeli'ye ikinci geçişinde, bir müddet Şebzâde Bayezid'in lalası olarak Bursa'da kaldı; fakat, çok geçmeden, Murad I.'ın emri ile, Rumeli beyler-beyi ve Edirne muhafızı Lala Şahin Paşa'nın yanında Tunca nehri boyunca yapılan fetihlere katıldı. 1365'te Tunca ovası içinde Yenice-i Kızıl-Ağaç ile Bulgar kralı Sosmanos (Şişman) tarafından korunan Yanbolu'yu fethetti. Bundan sonra geçen 10 sene zarfında Timurtaş'tan bahsetmeyen kaynaklar, onun 1375'te ölen Lala Şahin Paşa'nın yerine, Edirne muhafızlığı uhdesinde kalmak üzere, Rumeli beyler-beyi olduğunu belirtirler. Âşık Paşa-zâde ile Neşrî'de bulunan bir kayda göre, Timurtaş, bu vazifede iken, Murad I.'ın emri ile, Saruhan-ili'nden göçer illeri sürerek Serez'e ve Vardar ovasına geçirmiş, 1380'de Vardar'ı aşmış bugünkü Yugoslavya'nın cenûbunu istilâ etmek sûretiyle Manastır, Prilepe ve İtzip (Ştip) kalelerini zaptetmiş ve ertesi yıl da Bosna ve Arnavutluk'a akın etmiştir (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihinin ilk devrelerine âid bazı yanlışlıkların tashihi, Belleten*, Ankara, 1957, XXI, 173). Bu arada Epir kralı Carlo II. Tocco (ölm. 1429)'un memleketi Karlı-eli'ne yâni Aetolie ve Akarnanie'ye de şiddetle hücum eden Timurtaş, 1385'te Arta şehrine karşı yürümüş ve bu sûretle hüyük bir şöhrate ulaşımıştır. 6 temmuz 1387'de Ceneviz murahhasları ile yapılan ticâret muâhdesinde, Murad I.'ın sarayında pâdişâhın yanında yer alması, kendisinin yüksek bir mevki'de bulunduğunu, muhtemelen beyler-beyi olduğunu göstermektedir (*Archivio di Stato Materie politiche mazzo X Notices et extra's*, XI, 59'dan naklen, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 174).

Timurtaş, 1387'de Konya ovasında cereyan eden Osmanlı-Karaman savaşına, beyler-beyi olarak, Rumeli askeri ile birlikte katıldı; her iki cenâha yardım için geride mevki almasına rağmen, Karaman-oglu Alâeddin Ali Bey'in karşısında döğüşerek, onu kaçırmaya mecbur etti. Bu sûretle savaşın Osmanlılar lehine neticelenmesine sebep olduğundan, Karaman-oglu'nun hütün malları ona verildi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu savaş sonunda vezir, yâni üç tuğlu paşa olan Timurtaş, 1389'da vuku bulan Kosova savaşına sağ kolda katılarak yapılan harp divânında Şebzâde Bayezid ile birlikte, develer ve katırlardan ibâret sipahilerin gerisinde kalmayarak, düşmana doğrudan-doğruya hücum edilmesini teklif etti; savaş tâbiyesinin tatbikinde rol oynadı. Os-

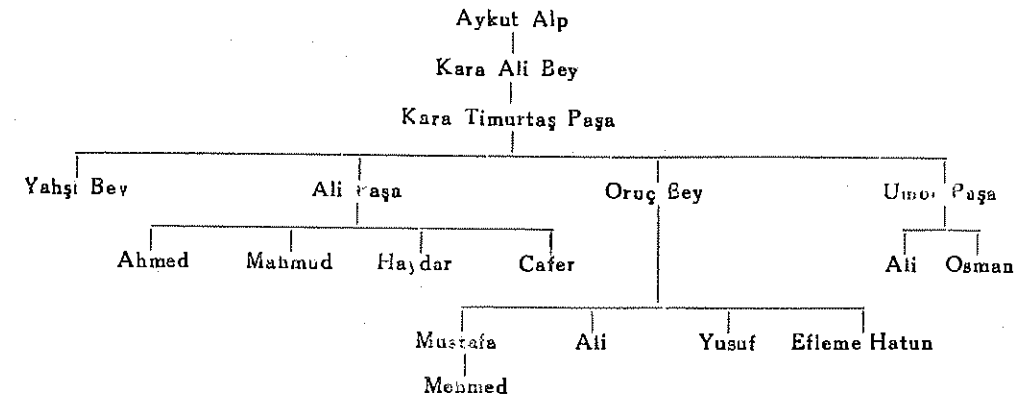
manlıların galip gelmelerine rağmen, Murad Bey'in şehâdeti ile neticelenen bu savaştan sonra Ebû İshak ile birlikte Edirne'de kalan Timurtaş, Bayezid'in emri ile Sırbistan'a akın ederek, yeni Sırp kralı Stephan Lazareviç'in Bayezid ile anlaşmasına sebep oldu; sonra da Bursa'ya giderek Bayezid ile buluştu. Ertesi sene yeniden Balkanlarda görünerek Bosna'da Üsküb'ün şarkında gümüş ve bakır mâdenleri ile meşhur Karatova (Karatovo)'yu aldı; Bayezid, 1390'da, Bursa'da Kara Timurtaş Paşa'yı da dâvet ederek Alaşehir ile Ege taraftaki Türk beyliklerinin işgalinde bulundu. Kara Timurtaş Paşa, bundan sonra pâdişâhın 1391'deki Eflak seferine de katıldı (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 176). Bayezid'i İstanbul muhâsarasına teşvik etti. Bilâhâre, 25 eylül 1396'da vuku bulan Niğbolu savaşında Timurtaş'ın ad na kaynaklarda rastlanmaz. Bundan sonraki yıllarını tekaüd olarak geçirdiği tahmin edilen Kara Timurtaş Paşa, ramazan 806 (mart 1404)'da vefat ederek, Bursa'da kendi adını taşıyan mahallesindeki câminin yanına gömüldü. Türbesinin kapağı kitâbesinde *Malik al-umârâ Timurtaş b. Ali Bey* şeklinde adı yazılı bulunan Timurtaş'ın, bu mahallede bir de hamamı olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük bir şöhrate sâhib olarak kendisine *Abu'l-mağâzi* künyesi verilen Timurtaş, aynı zamanda iyi bir teşkilâtçı idi. Nitekim, sipah ve silâhdar adlı iki bölükten ibâret kapu-kulu süvârileri ocağını o kurdu. Sopradan bu iki bölüğe sağ ve sol ulûfeci; sağ ve sol garib-leri ismi verilen dört bölük daha ilâve edilmek sûretile süvâri ocağı altı bölüğe çıkarılmıştır. Timurtaş, aynı zamanda dâbili aske-

ri hizmet için hristiyan Bulgarlardan teşekkül eden Voynuk teşkilâtını kurdu; Bilecik'te yapılan ve Orhan Bey tarafından giyilen üsküfler, onun ön-ayak olması ile tahdid edildi; 729 (1329)'dan itibaren beyler ve askerî erkân kırmızı renkli üsküfler giydiler. Timurtaş, muhtemelen, Osmanlı sancaklarının renk ve şekillerinin tanziminde, bilhassa, sipâhi sancaklarının kırmızı rengi almalarında da rol oynadı.

Timurtaş'ın çok kalabalık olan âilesine kaynaklarda, *Âli-i Timurtaş* adı verilir. En tanınmış dört oğlu vezir, bey, âlim ve elçi olarak Osmanlı devletine büyük hizmetlerde bulundu. Bunlar arasında, Balkanlardaki savaşlarda temâyüz eden Yahşi Bey, Murad II. devrinde Anadolu beyler-bayi olan Oruç Bey, elçilikle Germiyan-oglu Yakub Bey'e gönderilen Umur Bey ve Çelebi Mehmed ile Murad II. zamanlarında Saruhan sancak-beyi olan Ali Bey zikredilebilir. Yahşi Bey, 1386'da Niş, 1388'de Pravadi (Provadija)'nin alınmasında rol oynadı; Kosova savaşından önce öncü kuvvetlere kumanda etti; Ankara savaşına katılarak telef oldu. Oruç ve Ali Beyler, Düzmece Mustafa ve İzmir-oglu Cüneyd Bey [b. bk.] vak'alarında rol oynadılar. Umur Bey (ölm. 1461), âlim bir kimse idi; Bursa, Biga ve Afyon'da câmi; Bergama ve Afyon'da medrese; Edirne'de Umur Bey mahallesinde mescid yaptırarak bunlara vakıf ar tahsis etti. 859 (1455) muharreminin sonunda Türkçe olarak tertib ettirdiği vakfiyesini Bursa'daki câminin cephesine iki parça hâlinde taş kazdırdı; nâmnâ bir çok eserler Türkçe'ye tercüme edildi. Âşık Paşa-zâde, bazı tarihî vak'aları Umur Bey'den nakletmiştir.

Timurtaş Paşa âilesi şeceresi

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âli-i Osman* (nşr. Âli), İstanbul, 1332, s. 61 v.d. 103; Neşrî, *Cihannümâ*

(nşr. Fr. Taeschner), Leipzig, 1951, s. 57, 62 v.d., 66, 84, 86, 88 v.d., 149, 153; Behiştî, *Tevârih-i Âli-i Osman*, Tarih Semineri ktp.,

nr. K. A. 281, var. 7^a, 9^a v.d., 13^a v.d.; Rûhî, *Tevârih-i Âl-i Osman* [Türkiyat Enstitüsü], nr. 1962/1, var. 26^a, 28^a v.d., 67^a; İdrîs-i Bitlisî, *Haft-bahış*, Üniv. kütüp., FY nr. 225, var. 62^a, 71^a v.d., 115^a v.d., 226^a v.d.; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Defter II., Nuruosmaniye kütüp., nr. 3078, var. 41^a v.d.; Sa'deddin Efendi, *Tac al-tavârih* (İstanbul, 1279), I, 37, 39, 46, 100, 106, 110, 116, 118, 120; Âli, *Kunh al-ahbâr* (İstanbul, 1283), V, 71, 74; Dukas, *Historia Byzantina* (Bonnae tab'i), s. 516; tre. VI. Mirmiroğlu, *Bizans tarihi* (İstanbul, 1956), s. 101; Feridun Bey, *Munşat al-salâfin al-Osmânî* (İstanbul, 1274), I, 107, 123; Münecimbaşı, *Şahâif al-ahbâr* (İstanbul, 1285), III, 278, 285, 301, 303, 305; İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-i İrfân* (Bursa, 1302), s. 63; J. H. Mordtmann, tre. VI. Mirmiroğlu, I, *Byz. Neugr. Jahrb.*, IV, 1923, s. 346 v.d.; A. Tevhid, *Bursa'da Umur Bey Câmii kitabesi*, *TOEM*, sayı 13, II, 868 v.d.; Halim Baki Kunter, *Kitâbelerimiz*, *Vakıflar dergisi*, II, 445 v.d., ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1961), I, 175 v.d., 192, 248, 331, 343, 364, 377, 384, 396, 400, 497, 502, 514, 529, 535, 547, 573; M. C. Şebâbeddin Tekindağ, *İzzet Koyunoğlu kütüphanesinde bulunan Türkçe yazmalar üzerinde çalışmalar I*, *Türkiyat mecmuası*, XVI, 146, not 62.

(M. C. ŞEBÂBEDDİN TEKİNDAG.)

TİNNİN. [Bk. TİNNİN.]

TİNNİN. AL-TİNNİN, Ejderha (Dragon) takım-yıldızı olup, al-Kazvîni'ye göre 31 yıldızdan meydana gelmektedir; bunların her biri, takım-yıldızın Yunan astronomisinden (ve muhtemelen daha evvel Babilîlerden) gelen umûmî şekli dışında, Araplar bu takım-yıldızın içinde bulunan daha küçük gruplara da isimler vermişlerdir: meselâ, μ yıldızına „ejderhanın dili“, *al-Râfiz* „tekbaşına otlayan deve“, baştaki β vü δ yıldızlarına, *al-'Avâiz* „genç anne develer“, yine bunların arasında bulunan ve çok parlak olmayan bir yıldız da *al-Ruba'* „deve yavrusu“ demişlerdir. ζ v parlak yıldızlarına *al-Zî'bagh* „iki çakal“, ω f'ye, *Azfar al-zî'b* „çakalın pençeleri“ adı verilmiştir. Araplar, iki çakalın deve yavrusunu kaçırmaya ve anne develerin de yavruyu bilmeye etmeye çalıştıklarını tahayyül etmişlerdir. Ejderhanın kuyruğunun başlangıcında *al-Zî'ğ*, „erkek sırtlan“ yıldızı bulunur. Uluğ Bey'de *al-'Avvâd* „ut çalan“ ve *al-Râkış* „oynayan“ (bu kelime Wüstenfeld'de de vardır)

tâbirlerine rastlanmaktadır; bu isimlerin, *al-'Avâiz* ve *al-Râfiz* kelimelerinin yanlış okunmasından meydana geldikleri kolayca izah edilebilir ve başka mânaları da yoktur.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über Ursprung und Bedeutung der Sternnamen*, 1809, s. 32—41; al-Kazvî-nî, *'Acâ'ib al-mahlakât* (nşr. Wüstenfeld), I, 31; H. Ethé, *el-Kazvîni's Kosmographie*, 1868, s. 65 v.d. (J. RUSKA.)

TIPTER, menşe', ifâde ettiği zümre ve kullanılış sâhası bakımından birbirinden çok farklı izahlarına rastlanılan bir Türk boy (?) , balk (?) veya zümre adı. Sö-zün balk arasındaki telaffuzu *Tipter* olduğu halde, Barthold bunu Rusça telaffuzuna göre *Teptyar* [bk. EI, mad. TEPTYAR] diye almış ise de, makalesinin içinde, Vambéry (*Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig, 1895, s. 518—524) ve Radloff (*Wörterbuch*, III, 1114) 'a dayanarak *Tepter* şeklinde de kullanmıştır. Vambéry, *Tipter* sözünü, *Tepte-* (herhalde *tep-*) kökünden bir isim olarak „Landstreicher“ diye açıklamakta ve *Tipter*lerin, Tatarlarla Mordva, Çuvaş, Votyak ve Çirmişlerin karışmasından meydana gelen bir halk olduğunu ve bunların 1552'de, Kazan'ın Ruslar tarafından zaptından sonra, Urallara gidip yerleştiklerini söylemektedir (agn. esr., s. 520). Tarihçi Karamzin (*Istoriya Gosudarstva Rossiyskago*, I, not 73) de *Tipter*lerin menşe'i hakkında aynı ifâ-deyi kullanmaktadır. Radloff (agn. esr., göst. yer.), *Tipter*lerin Orenburg vilâyetinde yaşayan bir Tatar (yâni Türk) boyu olduğunu belirtmekle iktifâ etmektedir. XVIII. asra âit eski Rus vesikalarında ise, *Tipter*ler bir boy değil, *bobıl* (toprağı ve âilesi olmayan köylü) olarak gösterilmektedir. Çarlık devrinde *Tipter* sözü umûmiyetle Başkırtlarla bir tutulmuştur (*Entsikloped. Slovar Brokgauz-Efron*, 1901, LXIV, 941 v.d.). Sovyet devrinde ise, *Tipter* sözü bir boy adı olarak ele alınmamış, ancak bu sözün Başkırtlarla ilgili bir zümre adı olduğu ifâde edilmiştir (*Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1956, XLII, 291). Buna göre, *Tipter* tâbirinin „defter“ sözü ile izah olunması, yâni *Tipter*lerin bir boy veya soy olmayıp, bu tâbirin „toprak işletme karşılığı olarak Tatar ve Başkırtlara ücret ödeyen ve adları deftere yazılan“ kimselere takılmış olması mümkündür ki, bu açıklama, tarihî vak'alara da uygun düşmektedir.

*Tipter*lerin sayısını Vambéry, 130.000, Rittich (*Georg. Mittheil*, 1877, s. 147) 126.023, *Ents. Sl. Brokgauz-Efron* 300.000 ve bu kaynaklara dayanan Barthold da, 300.000 olarak

göstermekte ise de, yukarıda verilen defter ile ilgili açıklama karşısında, bu rakamların, deftere yazılanların azalıp çoğalabileceği göz önünde tutulursa, bir kıymet ifâde etmeyeceği âşikârdır.

Bibliyografya: Metinde verilmiştir. (AHMET TEMİR.)

TİPÜSULTAN. [Bk. TİPÜ SULTAN.]

TİPÜ SULTAN. TİPÜ SULTÂN, Maysür [bk. mad. MEYSÜR] 'lu Haydar 'Alî'nin oğlu olup, 1753'te doğdu. Haydar 'Alî, asıl bir soydan gelmediği halde, bir takım fırsatlardan yararlanarak 1761'de Maysür devletini eline geçirmiş ve İngilizlere karşı giriştiği mücadele neticesinde, bu devleti kuvvetlendirmişti [bk. mad. BAHADIR HAN]. Daha babasının sağlığında birçok askerî harekâta onun yanında katılan Tîpü Sultân, 7 kânun I. 1783'te babasının ölümü üzerine Maysür tahtına geçmişti. Tîpü adının, anesinin hâmileliği sırasında Tîpü Mastânı Avli-yâ'nın türbesini ziyâreti ile alâkalı olması akla yakın görünmektedir (Hikmet Bayur, *Mag-sor Sultanı ile Osmanlı pâdişahlarından I. Abdülhamid ve III. Selim arasındaki mektuplaşma*, *Belleten*, Ankara, 1948, XII, 618). Tîpü Sultân tahta geçtikten bir müddet sonra, mart 1784'te İngilizlerle devam etmekte olan harbe son vererek, Mangalor antlaşmasını imzalamıştır. Tîpü, 1786 yılı başında Haydarâbâd nîzâmı, 'Alî'nin yardımını da te'min etmiş o'an Marâthâ Pîşvâ'ya karşı harbe tutuşmuş ise de, kat'i bir neticeye varmadan, 1787'de sulha yanaşmıştır. Tîpü Sultân, bundan sonra bir müslüman hükümdârı olarak, 1786'da Osmanlı devleti ile siyâsî münâsebetlere girişmek üzere, Abdülhamid I.'e elçiler göndermiştir. Bu elçilerin henüz Hindistan'da bulundukları bir sırada, Tîpü Sultân yolladığı bir mektupla, onlara tâlimat vererek, Osmanlı pâdişahından Basra limanını kendisine iâre etmesine karşılık, aynı şartlarla Dekken'in cenûb-i garbî kıyısında bulunan Mangalor limanını Osmanlı devletine bırakabileceğini bildirmiştir (bk. Kirkpatrick, *Select Letters of Tippoo-Sultan*, London, 1811, s. 265'ten naklen Hikmet Bayur, agn. makale; krs. Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, III, 280). 1786 senesi sonlarına doğru İstanbul'a gelen Sayyid Gulâm 'Alî Han, Sayyid Nûr Allâh Han ve Luft 'Alî Bek isimli elçilerin Abdülhamid I. ve sadrâzama getirdikleri mektuplarda da aşağı-yukarı aynı hususlar yer almakta olup, bu mektuplarda Tîpü Sultân'ın boş gurûru ile gösteriş merâkı, açıkça görülmektedir (bk. H. Bayur, agn. makale, s. 623—635). Bu mektuplarda ismine rastlanmamakla beraber, adı geçen elçiler meyânında Tîpü Sultân'ın kumandanlarından Mehmed İmam

isimli bir zâtın da İstanbul'a geldiğini ve 1202 (1787)'de koleradan öterek, Aksaray'da Horhor çeşmesi bitişiğindeki Hindîler dergâhı hazîresinde gömülü bulunduğunu, hâlâ mevend olan mezar kitabesinden biliyoruz (bk. *Pakistan Postası*, nr. 1, ocak 1970).

Abdülhamid I., 1788 başlarında Tîpü Sultân'a vermiş olduğu cevapta, istenilen hususları yerine getiremeyeceğini, kendisinin Ruslarla barış hazırladığını bildirdikten sonra, Tîpü Sultân'ın da İngilizlerle iyi geçinmesi tavsiyesinde bulunmuştur.

Ancak, kendi kuvvetine ve zenginliğine lüzûmundan fazla güvenen Tîpü Sultân, aynı sene içinde Travancore racasına hücum edince, onun Fransızlarla olan siyâsî münâsebetlerinden kuşkulanan Lord Cornwallis, Marâthâ Pîşvâ ve Haydarâbâd nîzâmı 'Alî ile ittifak ederek, Tîpü'ya karşı harbe girişmiştir. O seneki harekâtın neticesiz kalması üzerine, 1791'de harbe şahsen katılan Lord Cornwallis başarı kazanamamış ise de, ertesi yıl Tîpü Sultân'ın hükûmet merkezi olan Seringapatam (bizim kaynaklarda Peten)'a hücum ederek, Tîpü'yu Seringapatam antlaşmasını yapmaya (1792) ve 33 milyon rupi (3.300.000 sterlin) tazminat ödemeye icbar etmiştir.

Bundan sonra İngilizlerden itikam almak için fırsat kollamaya başlayan Tîpü Sultân, İngilizlerin Pondişeri (Pondichéry)'yi ve Hindistan'daki diğer yerleri Fransızlardan zapt etmesi üzerine, yanına sığınan Fransızları himâyesine almıştı. Tîpü Sultân, bunların da teşviki ile Maurice adasına elçiler göndererek (1797—1798), Fransa hükûmetinden yardım talep edince, bâzı Fransızlar Tîpü'ya yardım için Seringapatam'a gelmişlerdi. Aynı zamanda Fransa hükûmeti tarafından da Napoléon'a, Tîpü ile irtibat kurarak Hindistan yolunu açmak vazifesi verilmişti.

Selim III., o zaman Napoléon'un Mısır seferi dolayısıyla Fransızlara karşı müttefikimiz olan İngilizler aleyhine hasmâne bir tavır takınmamasını, 22 eylül 1798'de Tîpü Sultân'a bir mektup ile bildirmiştir (H. Bayur, agn. makale, s. 641). Bu mektup, 1799 kânun II. sonu veya şubat başında, yâni İngilizlerin muhâsata başlamalarından az önce, İngiliz omûmî vâlisi vâsıtasıyla Tîpü Sultân'a ulaştırılmıştı. Diğer taraftan umûmî vâli Lord Mornington (sonradan Lord Wellesley) bu sırada Tîpü Sultân mes'elesine bir son vermek üzere, hücum geçmeye hazırlanıyordu. Tîpü Sultân, Selim III.'in mektubuna iki ayrı cevap vermiş ise de, görünüğe göre, bu mektuplar pâdişahın eline geçmemiştir (asıl mektup müsveddesinin İngilizcesi, Montgomery Martin,

Wellesley. Marquess, Despatches, minutes and correspondence, V, vesika XX'de bulunup, bundan naklen bk. Hikmet Bayur, *ayn. makale*, s. 641. Nitekim çok geçmeden, 1799'da General Harris komutasındaki bir İngiliz ordusu, kısa bir zamanda Maysür'u istilâya başlayınca, Tîpü Sultân önce sulh teğebbüsünde bulunmuş ise de, memleketinin yarısından fazlasının istenildiğini görünce, cesûrâne bir kararla mücâdeleye devam etmiş, mayıs 1799'da Serin-gapatam'a giren İngiliz ordusu Tîpü Sultân'ın ancak cesedini bulmuştu.

Tîpü Sultân, Hindûca, Kanarice ve Hind usûlüne göre, Farsça da konuşurdu. Abdülhamid I.'e yolladığı mektuplar da Farsça olarak yazılmıştır. Tîpü'nun Gumbaz adını taşıyan türbesi Gancamadır. Müstemlekecilğe karşı mücâdelede kudret ve kabiliyetinin fevkinde bir rol oynamaya kalkışması, onun devlet adamı vasfından mahrum olduğunu gösterir. Abdülhamid I.'e yazdığı mektuplarda kullandığı ifade de, bu hususu te'yid etmektedir. Diğer taraftan bütün hareketleri onun cesur bir kimse olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Bibliyografiya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Major Dirm, *A narrative of the campaign in India which terminated the War with Tippoo Sultan in 1792* (London, 1794); J. Michaud, *Histoire des progrès et la chute de l'Empire de Mysore sous les règnes d'Hyder-Aly et Tippoo Saib* (Paris, 1801, 2 cilt; Mark Wilks, *Historical Sketches of the South of India in an attempt to trace the History of Mysore* (Madras, 1869), 2. tab'i; Bowring, *Haider 'Ali and Tipu Sultan* (Oxford, 1893); M. Wilks, *History of Mysore* (npr. M. Hammich, Mysore, 1930, 2 cilt; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), III, 270, 284. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi* (Ankara, 1950), III. bk. *İndeks*; J. Van Lohuizen, *The Dutch East India Company and Mysore*, The Hague, 1961; Hikmet Bayur'un yukarıda adı geçen makalesi (s. 618—652) 'nde Tîpü Sultân'ın yazdığı mektuplar ile, Abdülhamid I. ve Selim III. tarafından kendisine gönderilen Başvekâlet Arşivi'ndeki mektupların metin ve fotokopileri bulunmaktadır. Ayrıca bk. *El, mad. TİPÜ SULTÂN; El², mad. HAYDAR 'ALİ.* (O.F.K.)

TİRAN. [Bk. TIRAN.]

TİRAN. TIRAN (Tirana). Arnavutluk'un başşehri olup, ülkenin en mühim siyâsî, iktisâdî ve kültür merkezidir. Dayı dağı (1610 m. nın 12 km. garbında, deniz seviyesinden 120 m. yükseklikte, âdeta bir çöküntü havzasının merkezinde bulunur; en mühimi Tiran (Lumi i Tiranës) olan birçok çayla-

rın katıldığı İşmi (Ishmi) nehri bu havzadan geçer. Mütedit iklimi ve kâfi derecede yağmuru sebebiyle yalnız Tiran vâdisi değil, etrafındaki tepeler de münbit ve Akdeniz nebatlarının yetiştilmesine çok elverişlidir.

Tiran, Arnavutluk'taki diğer şehirlerle nazaran, nisbeten yeni sayılır. Şehrin kuruluşu ve ismi hakkında birçok efsâne mevcuttur. Tanınmış albanolog ve uzun yıllar Yanya (Janina)'da Avusturya konsolosu bulunan George von Hahn (*Albanesische Studien*, Jena, 1854, I, 86 v.d.), Tiran'ı XVII. asrın başında Miletli Süleyman Paşa'nın kurduğunu, bundan önce ise, Tiran'ın 15 evlik bir köy olduğunu kaydetmektedir. Bu efsâneyi Fransa'nın İskodra konsolosu H. Heequard (*Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégorie*, Paris, 1875, s. 255 v. dd.) ile Şemseddin Sâmî (*Kamû salâ'âm*, III, 1717) de aynen nakletmişlerdir. Fransa konsolosu Degraud (*Souvenirs de la Haute Albanie*, Paris, 1901, s. 205 v. dd.) 'ın İskodra'da tesbit ettiği, biraz farklı bir efsâneye göre de, XVII. asrın ortalarında, kendi kuvvetleri ve İstanbullu dostlarının da yardımları ile Miletli Berkin-zâde Süleyman Paşa, Tiran'ı zorla hâkimiyeti altına aldıktan sonra kurmuş olup, bu şehri, İranlılara karşı kendisinin de iştirak etmiş olduğu savaşta bir zaferin bâtırısı olarak, Tabran tesmiye etmiştir. Bilâhare bu isim, Arnavutça'ya Tirana ve Türkçe'ye de Tiran şeklinde geçmiştir. Tiran'ın kurucusu Berkin-zâde Süleyman Paşa olmakla beraber, isminin Tabran ile hiç bir ilgisi yoktur. Filhakika daha birçok asırlar önce Bizans tarihçisi Prokop. Justinian'ın kaleleri tâmir ve inşâsından bahsederken, Tiran kelimesiyle ilgili *Tyrkanos* adlı bir şehir adını vermektedir; Hırvat Orta-çağcısı M. Şufilay (*Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien, 1924, s. 18), bu ismin, illirce bir yer ismi olan *Tirkan* veya *Tirhan*'dan geldiğini, sondaki -os ekinin ise Yunanca olduğunu kaydetmektedir. Bu isme, bilhassa Osmanlılarla İskender Bey arasında vuku bulan harplerden ba. seden kaynaklarda rastlanmaktadır. Nitekim. Biemmi (*istoria di Giorgio Castriota detto Scander Begh*, Brescia, 1742, s. 41) bu şehirden *Tiranna minore* (Küçük Tiran) diye bahseder, Barletius (*Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*, Venezia, 1508—1510 da birçok yerde *Tyranna minor* (Küçük Tiran), *Tyranna maior* (Büyük Tiran) ve daha sık olarak da *Tyrannò* şeklinde zikreder. Eski Tiran'ın mevki'nin, bugünkü Tiran'ın yerinde veya yakınlarında bulunduğu tabmin edilebilir. Türk istîâsından sonra, 1572'de Tiran

kalesi mânâsında „il borgo di Tirana“ (M. Sufflay, *ayn. esr.*, s. 35), 1591 yılındaki bir raporda ise, Tiran ovası mânâsında „Campagna di Tirana“ (*Viaggio di un Ambasciatore nel 1591*, Tip. Visentini, 1886, s. 39) şekillerinde rastlanmaktadır. Gerek bunlar, gerek diğer birçok kaynaklar, Tiran'ın. Orta-çağ'ın ilk devirlerinden beri, etrafında panayır kurulan, içinde bir de manastırı bulunan meskûn küçük bir yer olduğunu kaydeder (Kristo Frasheri, *Fillimete historisë së Tiranës*, s. 138 v.d.).

Osmanlılarla İskender Bey arasındaki harplerden sonra, XVI. asrda iktisâdî hayatta büyük bir gelişme bisedilir. Bu devirde, etrafındaki tepelerden inen sâkinlerle Tiran köyü de gelişir. Bu gelişmeye, şimâlî Arnavutluk'u Elbasan, Ohri (Obrid) ve Makedonya'ya bağlayan kervan yolunun buradan geçmesinin büyük tesiri olmuştur. Kuleleri, bugünkü Tiran'ın cenûbundaki Selişt köyünün arkasında bulunan Tiran, XVI. asr sonlarında, meşhur İpek (Pegin)li Selman Bey'in timarı idi. Merkezî hükûmetin zayıflaması ve timar sisteminin bozulması ile birçok Arnavut derebeyi âiteleri kendi topraklarını genişletmeye çalıştılar. Bu arada Tiran da mezkûr Miletli Süleyman Paşa'nın ilgisini çekmiş ve bu zat, burayı Selman Bey'in elinden zorla aldığı gibi, daha sonraları bu hususta Osmanlı hükûmdârından da berat istihâline muvaffak olmuştur. XVI. asrın sonu ve XVII. asrın başında Süleyman Paşa, câmi, fırın, hamam, han ve saray gibi te'sisler kurmak sûretiyle burayı küçük bir kasaba hâline getirmişti.

Her ne kadar bütün kaynaklarda Eski câmi (Xhamia e vjetër) 'nin 1605'te yapıldığı kayıtlı ise de, bu tarih yanlışır. Filhakika câmide bulunan bir kitâbe onun 1023 (1614) 'te tamamlanmış olduğunu göstermektedir (bk. K. Frasheri, *Vështrim mbizhëvillimin shogëror, arësime e kultural në Tiranë deri në mesin e shekullit të XIX, Horizonti i mësuesit të historisë*, s. 142). Süleyman Paşa İran'a yapılan bir seferde ölmüş ise de, Tiran iki asır kadar onun vârislerinde kalmıştır. Tiran'da bir kadı ismine ilk defa 1645 yılında rastlanır (O. Myderizi, *Tirana 1604—1937*, Tiran, 1937, s. 12). Evliyâ Çelebi 1662'de Tiran'ı ziyaret ettiği zaman, orada kadı ve vâli (voyvoda) vardı ve idâri bakımdan burası, Ohri sancağına bağlı idi. Evliyâ Çelebi, Tiran'da birçok câmi, han, hamam, dükkân ve bahçelerin bulunduğunu, bütün evlerin kiremitle örtülü olduğunu (*Seyahatnâme*, VI, 106) kaydeder. Bütün bunlar, Tiran'ın bu devirde büyük bir kasaba hüviyeti elde ettiğini gösterir. Bugün kültür binasının palatı) bulunduğu yer-

de, İkinci Dünya Harbi'ne kadar eski pazar yeri vardı. XVII. asır boyunca Tiran ve bütün bavâlisinin çok bızlı islâmlaşması da tesbit edilebilmektedir. Vatikan elçisi M. Scura, önce 1642'de ziyaret ettiği bir çok hristiyan köylerin, 1648'deki ikinci ve 1652'deki üçüncü ziyâreti sırasında, yarı-yarıya islâmlaşmış olduğunu kaydetmektedir (F. Cordignano, *Geografia ecclesiastica dell'Albania, Orientalia Christiana*, XXXVI/4, nr. 99, 1934, s. 262 v.d.). 1672'de buraları gezen M. Gaspari ise, aynı yerlerin tamamen islâmlaşmış olduğunu söyler (F. Cordignano, *ayn. esr.*, s. 99—103).

XVIII. asır ve XIX. asrın ilk yarısı müddetince Tiran etrafında bir taraftan Berkin-zâdeler diğer taraftan da başka derebeyler, bilhassa Akçabisar (Kruja) derebeyleri arasında devamlı mücâdeleler olmuştur. 13 kânun I. 1775 yılında Berat hâkimi Ahmed Kurt Paşa'nın müttetikleri Tiran'ı aldılar ve burası üç yıl onların hâkimiyeti altında kaldı ise de, Berkin-zâdeler şehri tekrar ele-geçirdiler. Çok geçmeden, teşrin I. 1779'da Toptaniler taarruza geçti ve 1780 yılında da Ahmed Kurt Paşa Tiran'ı zaptetti. Bu savaşlarda birçok ev basâra uğramış ve Tiran beylerinin sarayları da tahrib edilmiştir. 1830—1831'de cenûbî ve orta Arnavutluk'ta Türk ordusu isyanları bastırdığı sırada, Mehmed Reşid Paşa, Tiran'ın küçük kalesini ve arta kalan son sarayları yıktırdı. 1830'da ise Toptanilerin şehri kat'i olarak ele-geçirdikleri görülmektedir. XIX. asrın ikinci yarısında, Tiran, İskodra sancağı ile birleştirilerek İskodra vilâyeti meydana getirildi; Balkan Harbi'ne ve Osmanlıların Balkanlardan çekilmesine kadar, bu vilâyet dâhilinde kaldı. Birinci Cihan Harbi esnâsında Tiran birkaç defa sâhip değiştirdi. İlk olarak Sırp burayı istilâ etti ise de, bilâhare Esad Paşa'nın teşkil ettiği kukla hükûmetin idâresine girdi. Birkaç yıl da Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altında bulunduktan sonra, harbin sonuna doğru İtalyanların istilâsına mâruz kaldı.

Kânun II. 1920'de Luşnya (Lushnjë) 'da yapılan kongrede Tiran, Arnavutluk'un başşehri olarak ilân edilmiş ve aynı yılın şubat ayında ise, kongre tarafından kurulan hükûmet, Tiran'a taşınmıştır. Böylece Tiran, Arnavutluk'un en mühim siyâsî ve idâri merkezi olmuştur. Kânun II. 1924'te memleketle demokratik bir idâre sağlama gayesiyle kurucu meclis toplanmış ise de, 1925 yılı başında yabancı birliklerce de desteklenen Ahmed Zogo Tiran'a girmiş, önce diktatörlüğünü sonra da kiralığını ilân etmiştir.

Tiran ve havâlisinin birdenbire islâmlaşması, hızlı bir iktisâdî gelişmeyi, beyler, tüccarlar ve san'atkarlardan teşekkül eden bir sınıfın doğmasını, dolayısıyla da bir takım dinî ve barsâî teşis ve müesseselerin daha çok kuvvetlenmesini intaç etti. Nitekim XVII., XVIII. ve XIX. asırlarda Tiran'da 40 kadar câmi, meşid ve tekke yapılmıştır. 8 câmi minâreli olup, dördünü şebirin asıl âileleri, dördünü de tüccarlar yaptırmıştır. Bunlardan en eskisi 1614'te Berkin-zâde Süleyman Paşa'nın inşâ ettirdiği Eski Câmi olup, yanında da türbesi vardı, minâreyi ise, oğlu Ahmed Paşa yaptırmıştır. Bu câmi teşrin II. 1944'te Tiran'ın kurtuluşu için yapılan savaşlarda yıkılmıştır. XVIII. asrın başlarında Üsküp (Skoplje)'ten Hacı Hasan Köse nâmında bir zat, Elbasan yolunun şark kısmında, bütün bir mahallenin gelişmesine vesile olan Muyo-nun Câmi (Xhamia e Mujo) denilen ikinci bir câmi yaptırmıştır. 1118 (1707/1708)'de Mehmed Fira isminde bir zat bilâhare yıkılmış olan diğer bir câmi daha yaptırmıştı ki, bunun temelleri üzerinde de 1859'da Beşirin Câmi (Xhamia e Beshirit) inşâ olunmuştur. Fakat en güzel câmi olan Hacı Ethem Bey Câmi'si (Xhamia e Haxhi Ethem Beut), 1821'de Hacı Ethem Bey'in yaptırdığıdır; güzel bir kubbesi, yüksek ve ince minâresi bulunan bu câminin içi çiçek ve ağaç motifleri ile süslenmiş olup, Arnavutluk'ta Türk-islâm mimârisinin en iyi eserlerinden biridir. Câminin yanında da yine Ethem Bey'in yaptırdığı saat kulesi bulunmaktadır. Tiran'da ilk medreseyi de bu zat yaptırmış ise de, Topatni Abdurrahman Paşa yıktırarak yerine kendisininkini bina ettirmiştir. İşkodra vilâyeti sâl-nâmelerine göre, medresenin bir de kütüphânesi mevcud olup, bu da herhalde Tiran'ın ilk kütüphânesi idi. Diğer câmiler meyânında, 1255 (1840)'te Mahmud Muhsin Bey Stermas'ın yaptırdığı Stermas Câmi (Xhamia e Stërmasit), XVIII. asır sonunda yapılmış olan Kakonoz Câmi (Xhamia e Kakonozit), XIX. asırda bina edilen Bercol Câmi (Xhamia e Berxholit) ve yine aynı asırda yapılp 1930'da yıkılan Karapiç Câmi (Xhamia e Karapiçit)'ni sayabiliriz.

Tekkelerden en eskisi Kadirîlere âit Kubat tekkesi (Teqja e Kubatit) olup, XVII. asrın sonunda yapılmıştır. Bir Halvetî tekkesi olan Horasan tekkesi (Teqja e Horasanit)'nden başka, şehirde iki Halvetî, bir Kadirî, bir Sa'dî, bir de Bektaşî tekkesi vardı. Bu arada bir Kadirî tekkesi olan Hatice Derviş tekkesi (Teqja e Dervish Hatixhes)'ni zikretmeliyiz. Burayı 1746'da bir san'atkarın

kızı, daba 20 yaşında iker yaptırmış ve 30 yaşında da bu tekkenin şeyhi olmuştur.

Bir kadılık olmasına rağmen Tiran'ın nüfusu sür'atle artmıştır. Tapu ve tahrir defterlerinin yetersizliği dolayısıyla, Tiran'daki bu hızlı gelişmeyi, aralarında bâzı tenâkuzlar bulunmasına rağmen, anoak bir takım seyahatnâmelerin verdiği bilgilerle tesbit edebiliyoruz. Kuruluşundan 90 sene sonra, 1707'de, şehir kalesi ile birlikte (Tirana col borgo) 500 kadar müslüman hânesine ve 4.000 kadar nüfusa sâhib idi (Spömenik. XLII, 72). Beaujour (Voyage, I, 330)'un XVII. asır sonu için verdiği 3.000 rakamını küçük bulduğumuzu burada belirtmeliyiz. Tepedelenli Ali Paşa'nın yanında uzun seneler konsolos olarak bulunan Fransız seyyahı Pouqueville (Voyage dans la Grèce, IV, 401)'in verdiği mâlûmata göre, XIX. asrın ilk 20 yılında Tiran 700 kadar hâneye mülkiyeti. J. Müller'in verdiği rakamlara (Albanien, s. 71) göre ise, şehrin 1830'da 1.000 evi, 727 dükkânı ve 13.000 nüfusu vardı. Daha sonraları Tiran sâkinleri ile Akçahisar derebeyleri arasındaki harpler yüzünden şehrin büyük tahribâta uğradığı, nüfusunun 8.000'e düştüğü bilinmektedir. Nitekim, bu husus Fransız seyyahı Ami Boué'nin gözünden kaçmamış olacak ki, 1840'ta Tiran'ın 300 evi ve 2—3 bin kadar bir nüfusu olduğundan bahsetmektedir (La Turquie d'Europe, IV, 545). Ancak bundan kısa bir zaman sonra, geçen asrın ortalarında Tiran'ı ziyaret eden tanınmış âlim Hahn'ın, büyük ekseriyeti müslüman olan şehirde, şâdece 100 evi ortodoks ve 6 hânesi de katolik olan 2.000 evden bahsetmesi (Albanische Studien, I, 86), Ami Boué'nin verdiği bilgileri şüpheye düşürmektedir. Nitekim, Tiran'ın işkân durumu ve nüfusu hakkında daha sonraki bilgiler de birbirine uymamaktadır. Meselâ, İşkodra'da Fransız konsoloslu olarak vazife görmüş olan H. Hequaard (Histoire et description, s. 255 v. dd.), Tiran'ın nüfusunun 20.000 kişi olarak göstermekte; E. Isambert de aynı rakamı te'yid etmekte (Itinéraire Grèce et Turquie d'Europe, s. 887) ise de, S. Gopçević Gopçević bunu 22.000 olarak kaydetmektedir (Oberalbanien, 1880, s. 36 ki, bu, her halde biraz mübâlegalı olsa gerektir. Diğer taraftan Şemseddin Sâmî (Kâmus al-a'lâm, III, 1717), her halde sâl-nâmelerden faydalanarak, şehrin nüfusunun 17.000 olarak gösterir. Filbakika aynı rakamı İşkodra vilâyeti sâl-nâmelerinde de bulmaktayız. Tiran'ın nüfusu XX. asrın başlarında da muhtelif müellifler tarafından yine farklı olarak verilmekte olup, bunlardan A. Degrand, ayn. esr., s. 185), 1901'de bu sayının 25.000'i bul-

duğunu yazarken İtalyan âlim Barberich (L'Albania, 1905), bunu 17.000 olarak tahmin etmektedir. Avusturya konsoloslu Th. A. Ippen, 1907'de Tiran'ın nüfusunun 15.000 olarak gösterirken (Skatari und seine Ebene, s. 80), Türk seyyahı S. Şükrü (Seyâhat-i kübrâ) aynı sene için bu rakamı 17.000 olarak kaydetmektedir. 1911 yılına âit Türk resmî kaynaklarının Tiran'ın nüfusunun 15.000 şeklinde tesbit ettiklerini de göz önünde tutarsak bu sonuncu rakamı doğru olarak kabul edebiliriz.

Tiran'ın asıl gelişmesi, buranın hükümet merkezi olmasıyla başlar. 1925—1939 arasında şehirde birçok idârî, sıhhi ve maârife âit teşisler ile, birkaç da küçük fabrika yapılmıştır. Böylece 1930'da 30.000'i bulan nüfus, 1939'da 40.000'e yükselmiştir. İki umumî barb arasında Tiran'da mevcut bulunan islâmî müesseseler içinde Yüksek islâm meclisi (Diyânet işleri başkanlığı), Yüksek müftülük, Büyük, medrese (Medreseja e naltë) ve Dünya Bektaşîlik dedeliği (Kryegjyshata Bektashiane) müessesesini zikretmek icab eder. Mecmaifardan Kultara Islama (İslâm kültürü) ve Zani naltë (Yüksek ses) en mühimleri olarak zikredilebilir.

İtalya tarafından 6 nisan 1939'da işgal edilen Tiran, gerek bu sırada, gerek daha sonraları İtalya ve Almanlara karşı girişilen sabotaj ve karşı koymalar esnasında büyük tahribâta uğramıştır. 17 teşrin II. 1944'te Tiran'ın düşman işgalinden kurtuluşu ve millî cumhuriyetin ilânı (General Mehmet Shehu, La bataille pour la Liberation de Tirana, Tiran, 1950), Tiran için yeni bir gelişme devresinin başlangıcı olmuştur. 1944—1970 seneleri arasında Tiran'ın sanâyî istihşâli 44 misli artmış olup, bu, bütün Arnavutluk istihşâlinin % 22'sini teşkil eder. En mühim sanâyî kuruluşları arasında tekstil kombinesi, kamyon ve traktör yedek parça fabrikaları, zirâî gıda maddeleri kombinesi ve daha birçok fabrikaların bulunduğu zikretmemiz gerekir.

Tiran'da kültür hayatı da inkişâf göstermiştir. Nitekim, şehirde büyük bir kültür sarayı yapılmıştır. Bunlar dışında Arkeoloji-Etnografya Müzesi ile Tabiat müzeleri de zikredeğiz.

Arnavutluk'ta ilk üniversite, 1957 yılında Tiran'da kurulan Devlet Üniversitesi'dir. 1967—1968 yılı resmî istatistiklerine göre, bu üniversite bağıta iktisâdî ilimler olmak üzere muhtelif (edebiyat, tıp, zirâat, veteriner v.s.) fakülteleri içine almakta idi. Ayrıca güzel san'atlar akademisi gibi bir takım yüksek okullar da bulunmaktadır. Aynı yılın istatis-

tiklerine göre, bu üniversite ve yüksek okullara devam edenlerin sayısı 15.000 civârında idi. Son zamanlarda bir de nükleer fizik enstitüsü kurulmuştur.

Tiran'ın nüfusu 1970 yılında 172.000 idi. 1926'da 2.816 evden ibâret olan Tiran, 1970'te 25.000 eve sâhib olup, bunların büyük bir kısmı yenidir. Tiran aynı zamanda memleketin en mühim münâkalat merkezidir. Kendi tabii limanı olan Draç ve Elbasan şebirlerine demir-yolu ile bağlanmış, Draç, Kruja, İşkodra ve Yugoslav budûduna, şimâlde ve cenupta ise, Draç üzerinden Berat ve Avlonya (Volo-na)'ya kara-yolu ile irtibat sağlamıştır.

Bütün Arnavutluk'ta olduğu gibi, Tiran'da da Türk-islâm mimâri eserlerinden birçoğu harp esnasında tabir edilmiş, bir kısmı da harpten sonra îmar ve planlı kalkınma faaliyetleri sırasında yıkılmış olup, bâzıları da başka hizmetlerde kullanılmaktadır. Bu itibarla eski eserlerden neler kaldığını tesbit etmek çok güçtür. Bunlar içinde en iyi mubâfaza edilmiş olanı, Tiran'ın ana meydanında bulunan Hacı Ethem Bey Câmidir. İkinci Dünya Harbi sırasında harap olan minâresi yeniden yapılmıştır. Bu câmi hükümet tarafından tarîbî bir eser olarak muhâfaza edilmektedir.

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İşkodra vilâyeti sâl-nâmeleri; Zaniehelli, L'Albania, Reale Società geografica italiana (Bologna, 1943), s. 320—327; Nikoli Kineza, Tirana, Hylli Dritës, 1937, s. 429 v. dd.; Kalendari, 1921, s. 65 v. dd.; G. Louis-Jaray, Au jeune royaume d'Albanie (Paris, 1914), s. 49—71; B. Newman, Albanian Back-Door (London, 1936); Çun Jonuzi, Guide d'Albanie (Tiran, 1958), s. 220—233. (HASAN KALESHI.)

TİRAN. [Bk. TIRAZ.]

TİRE, Türkiye'nin Ege bölgesinde İzmir vilâyetinde kaza merkezi olup, nüfusu 28.300 (1970)'dür. Tire, Küçük Menderes vâdisinin meydana getirdiği ovanın cenup kenarında, Aydın dağlarından Güme (Cuma) dağı (Evliyâ Çelebi, Kestane dağı diye zikr eder)'nin şimâl eteğinde yer alır. Küçük Menderes, Tire'nin 6 km. şimâlinde geçer. Torbalı-Ödemiş demir-yolundan Çatal'da ayrılan bir şube battı ile İzmir (96 km.)'e bağlanan Tire, istasyonda 92 m., iç mahallelerde 140 m. irtifâda olup, dağ yamacındaki evler daha yükseklerle kadar çıkar. İyi bir kara-yolu da, Tire'yi, bir yandan ovada kendine rakib olan Ödemiş'e (28 km.) ve diğer taraftan idârî-iktisâdî merkez ve iskele olan İzmir'e (80 km.) bağlar. Bir dağ yolu da Tire gerisindeki

Güme dağı belini (1090 m.) aşır Aydın'ın garbında Erbeyli hizasında Büyük Menderes ovasına iner ki, bugün ebemmiyetsiz bir patika durumunda olan bu yol, eskiden Güzel-Hisar (Aydın)'la Tire arasında kervanlar tarafından sık-sık tākib edilirdi. Adı geçen dağdan çıkan suyu bol kaynaklar, Tire çevresindeki bağ ve bahçeleri geliştirir; yeşil bir çerçeve içinde, sırtını dağa yaslamış olan Tire, daha küçük mikyasta Bursa'ya benzetilir. Bu benzetme, XVII. asır seyyahı Evliyâ Çelebi'den beri sık-sık tekrarlanır. Tire'nin eski mahalleleri dar, dönemeçli ve yokuşlu yollar boyunca yamaçlarda sıralanmış olup, alış-veriş canlılığı daha çok etekte toplanır. Cumhuriyet devrinde şehir, simâle (istasyona) doğru yayılmış ve yeni binalarla süslenmiştir. Şehir 16 mahalleye bölünmüş olup, 8.300'den fazla evi ihtivâ eder. Ovadaki verimli topraklarda pamuk, tütün, susam, kenevir, karpuz, kavun v.a. ekilir ve zeytinliklerden faydalanılır; yamaçlardaki kestane ve ceviz ağaçlarından da iyi mahsûl alınır. Şehirde urganeçilik canlıdır; zeytinyağı, çıtır (pamuk liflerini çekirdeklerinden ayırma) ve un fabrikaları bulunur; yakınındaki linyit (Akçaşehir te'sisleri) ve zımpara yatakları işletilir. Pazartesi günleri kurulan bafta pazarı, çok kalabalık olur ve Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği faaliyeti bugün de yansıtır.

Tarih. Şimdiki Tire *Arkadiopolis*'in yerini almış, daha sonra buraya şehir mânasına sâdece *Teira* denilmiştir (Akhisar'ın eski adı *Thyá-teira* gibi). Bizans devrinde buraya *Thyrea* (Θύρεα) ve *Thyraia* (Θύραια) deniliyordu (krş. Dukas, s. 38, 73, 97, 109, 175, 196). Bizans imparatorluğu zamanında, XII. asırdan itibaren Türk aşiretlerinin akınlarına mâruz kaldı ve sonunda onların eline geçti. Menteşe Bey'in dâmadı olan ve Ege kıyıları'nı feth eden Sasa Bey, 1308'de Efes halkından mühim bir kısmını buraya muhâcir olarak yerleştirdi (Pachymeres, II, 588); Sasa Bey'in Aydın-oglu Mehmed Bey tarafından öldürülmesi (1310) üzerine, burası, Aydın-ogulları devletine geçti (krş. Paul Wittek, *Menteşe beyliği* [TTK], Ankara, 1944, s. 22, 39, 43, 67). Tire, bunların hâkimiyeti sırasında İbn Battûta tarafından ziyaret edildi *Seyahatnâme*, trc. Mehmed Şerif Paşa, İstanbul, 1333, I, 334). Buraya Birgi'den gelen bu seyyah, şehri „Birgi sultanına [yani Aydın-oglu'nun] mülkü“ ve kanallarla sulanan bahçeler arasında güzel bir belde olarak târif eder.

Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid, 792 (1390)'de Aydın beyliği topraklarına gir-

di. İsa Bey hükümdara boyun eğerek kızını da verdi ve elinde yalnız Tire ile civârı kaldı; fakat, biraz sonra ölünce burası da Osmanlılara geçti. Bizanslı tarihçi Dukas (s. 38, 97, 109), Tima'ın yaklaşması üzerine halkın İzmir'e doğru kaçtığını söylemektedir. Timur, 1402/1403 kışını Tire, Ayasuluk ve Balat'ta geçirdi ve burada çarptan gelen elçileri kabûl etti (Paul Wittek, *agn. esr.*, s. 88 v.d.). Onun isteğiyle Aydın-ogulları bir süre tekrar eski mülklerine sâhib oldular ise de, Murad II. devrinde bu devlete son verildi (830=1426). Osmanlı devrinde Tire'de, faaliyeti XVI. asır ortalarına kadar süren, bir darphâne vardı. Bu devirde Tire, Anadolu beyler-beyliğine bağlı Aydın sancağının merkezi oldu ki, bugün Aydın dediğimiz Güzel-Hisar, sözü geçen sancağın 14 kazâsından birinin merkeziydi ve bu sancak, Orta ve Yukarı Gediz ovası (Sart, Alaşehir, İnegöl) ile orta Büyük Menderes ve tekmi Küçük Menderes ovasını kaplıyordu. XVII. asır başlarında Osmanlı ülkesini ziyaret eden Polonyalı Ermeni Simeon (trc. Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi*, 1608—1619, İstanbul, 1964, s. 19), Tire'yi mâmur ve ticâreti canlı bir şehir olarak zikrile, hergün yük bağlandığını ve bir kervanın yola çıktığını kaydeder. Evliyâ Çelebi, 1082 (1671) yılında hacca giderken Aydın Güzel-Hisarı—Bal pınarı (dağ üzerinde Kanunî Süleyman'ın Rodos seferi sırasında bir süre dinlendiği ve bugün de meşhur olan yaylak) üzerinden geldiği Tire'yi, büyük ve canlı bir şehir olarak tasvir eder. Ona göre, şehrin 68 mahallesi, 36'sı câmi olmak üzere 144 „mihrab“, 30 medresesi, 13 hamamı, 27 hanı, 60 sıbyan mektebi, 270 çeşmesi, kurşun kubbeli 5 sebili, ayrıca evden eve akan suları vardı. Câmler arasında 667 (1268/1269) tarihli inşâ ve 1088 (1677) tâmir kitâbeli Ulucâmi ile kuhbesi kurşunlu, ince minâreli Yenî câmi başta olmak üzere bir çoğları sayılmakta, ayrıca şehrin şimalindeki ovada uzunluğu ve genişliği 200 adım olan ve etrafı taş duvarla çevrili, dört kapılı, ortası şadırvanlı bir namaz gâhtan bahsedilmektedir. Tire medreseleri geçen asırlarda ünlü idi, Kendi ismini taşıyan medresede tedrisatta bulunan meşhur âlim Firişte-oglu (İbn Melek: İzzeddin Abdüllatif b. Firişte) burada doğmuş ve burada ölmüştür. Firişte-oglu'nun *Lugat-ı Firişte-oglu* adlı mukâffa Türkçe lugati eskiden çok kullanılırdı. Nasatî'nin *Manâr al-anvâr* adlı fıkıh kitabının tefsiri de meşhurdur. Atâî, *Şakayık zeyli*'nde, Tire'de doğmuş (msl. Şayh Haydar b. Sa'd Al-lâh, krş., s. 191; Mollâ Naşî Allâh Rûmî, s. 27

veya yaşamış msl. Cerrah-zâde, s. 130, 172, krş. F. Babinger, *GO W*, s. 146) müelliflerden bazılarının adlarını zikreder. Meşhur tarihçi Şânî-zâde de sürgün edildiği Tire'de vefat etmiştir. XVIII. asırdaki Tire'nin adı, mahallî sergerdelere ayaklanmaları vesilesiyle zikredilir (Hammer, *GOR*, IV, 398, not; V, 50, not). Avrupalı seyyahlar herhalde Tire'ye seyrek olarak gelmişlerdir. Rabip E. Chishull (*Travels in Turkey and back to London*, London, 1747, s. 19; Thos. Smith, *Septem Asiae Ecclesiarum notitia*) bunlar arasındadır: o sırada Tire'nin eski Thyáteira (Akhisar) yerinde bulunduğu sanılıyordu. Bu sıralarda kervan ticaretinin önemini kaybetmesi veya yolunu değiştirmesi, Tire'nin ticarî faaliyetlerini yavaşlatmıştı. Bununla beraber, eski Bağdad vâlisi Necip Paşa'nın 1242 (1826/1827)'de yaptırdığı güzel kütüphâne bu devre âittir (Mahmud II. devri). Bu sırada şehrin nüfusu takriben 8.000 kadar idi. XIX. asır sonlarında Tire'nin nüfusu 15.000 kadar olup, bunun 900'ü müsevî ve 600'ü Rum, geri kalanı ise müslümandı. Bunlar halicilik, dokumacılık ve bağcılıkla geçinirlerdi. Millî mücadele sırasında Tire, 28 Mayıs 1919'dan 6 Eylül 1922'ye kadar, Yunan işgalinde kaldı. Lozan antlaşmasıyla buradan ayrılan Tire Rumları yerine, Makedonya Türkleri getirildi, 1927 sayımında Tire'nin nüfusu 18.675 idi. Bu sayı, yavaş-yavaş artarak 1935'te 20.461, 1950'de 22.117, 1960'ta 27.243 oldu ve 1970'te ise, 1.000 kadar daha arttı. İdâri bakımdan Tire İzmir vilâyetinde bir kazanın merkezi olup, kazanın mesâhası 803 km.², nüfusu 63.200 (1970), köy sayısı da 65'tir.

Bibliyografya: P. Lucas, *Voyages...* (Paris, 1704), s. 220 v.d.; Karl Burresch, *Aus Lydien* (Leipzig, 1898), s. 273; Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, CIV, 38; Fr. V. J. Arundel, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834); ayn. mll., *A Visit to the Seven Churches of Asia* (London, 1828); Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145, s. 636; Mehmed Âşık, *Menâzirü'l-avâlim*, Viyana, Nat. Bibl., nr. 314 (G. Flügel, *Kat.* nr. 1279, II, 430—431); F. Taeschner, *Anatol. Weg-enetz* (Leipzig, 1924—1926), I, 176; II, 39; Şaraf al-Din 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma*, II, 468; W. Tomaschek, *Zur hist. Topographie Kleinasiens im Mittelalter*, SB Ak. Wien, CXXIV, VIII, 8, 34; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, *Pet.-Mitt.*, *Ergz.-H.*, nr. 172, s. 80 v.d.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, 1890, bk. *fihrist* Ahmed Rîf'at Efendi, *Lugat-i tarihiye ve coğrafiye* (İstan-

bul, 1299), II, 296; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-'lâm* (İstanbul, 1891), III, 1718 v.d.; Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 508 v.d.; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 159 v.d.; *İzmir vilâyeti yillığı*, 1967; *Belediyeler yillığı* [İller Binası nşr.], Ankara, 1950, III, 539—544. (BESİM DARKOT.)

TİREBOLU, Türkiye'nin şarkî Karadeniz kıyısında Giresun vilâyetine bağlı kaza merkezi olup, nüfusu 6.108 (1970)'dir. Tirebolu, Ayna dağı eteğinde, Harşit çayı ağzının 4 km. garbında, iki küçük koyu sınırlayan üç yüksek burun arasına kurulmuştur ki bu günkü adı, eski vaziyetine de uygun olarak Tripolis'ten gelmiştir. Tirebolu, vapur uğrağı bir iskele olmakla beraber, iyi bir liman sâhip bulunmadığından son yıllarda dışarı ile olan bağlantısı kara-yoluyla sağlanmaktadır. Kıyı komşuları garpta Espiye (14 km.), şarkta Görele (19 km.) olup, vilâyet merkezi Giresun'a 54, Trabzon'a 100 km. uzaklıktadır; ayrıca Harşit vâdisi boyunca uzanan ârızalı bir yolla, Kürtün ve Torul üzerinden, Gümüşhâne'ye (117 km.) bağlanır. Ağaçlık tepeler eteğinde, bahçeler içinde kurulmuş olan, ılık ve bol yağışlı (yıllık yağış ortalaması 1.780 mm.³) iklim sâhip bulunan Tirebolu, Karadeniz kıyıları'nın güzel köşelerinden biridir. Şarkta Kurucakale'den itibaren, gemilerin demirlediği liman ve garpta bundan ayrılmış başka bir koy, daha ilerde Çürük-kale harâbesi yer alır. Tirebolu civârında fındık, elma ve son yıllarda çay yetiştirilen bahçeler yaygındır; tarlalarda da mısır ve fasulye yetiştirilir. Kasabada bir kaç fındık kırma te'sisi ve kereste fabrikası bulunur. Halkın bir kısmı da balıkçılıkla uğraşır. Erkek nüfus arasında büyük şehirlere gidip çalışma revaçtadır.

Tirebolu'nun m. ö. VII. asırda Milet muhâcirleri tarafından kurulduğu rivâyet edilir. Strabon, daha önce burada İskopolis'in bulunduğunu ve İskopolis, Argyria (gümüş ve kurşun madenleri bulunan yer), Harşit ağzı yanında Philokaleia (şimdiki Görele yakınında) adında üç şehir halkının toplanması sebebiyle Tripolis adının meydana geldiğini iddia eder. Şarkî Anadolu'nun şimal kısmı için, Zigana geçidini aşmak zorunda bulunan Trabzon yoluna nisbetle daha imtiyazlı görünmesine rağmen Tirebolu, Harşit vâdisinin aşağı kesimindeki ârızalar yüzünden, hiç bir zaman mühim bir liman rolü oynamadı ve bâzı sergerdelerin geçici hâkimiyetleri dışında kayda değer tarihî vak'alara da sahne olmadığı gibi, Trabzon'un yakınlığı yüzünden gölgede kaldı.

Bununla beraber, İspanyol Ruy Gonzalez de Clavijo, 1404'te Semerkand'a giderken uğradığı Tripil (Tirebolu)'i büyük gebir olarak zikretmekte ise de, şebirin daha sonra ebemmiyetini kaybettiği anlaşıyor. Fâtih Sultan Mehmed 1461 sonbaharında Trabzon'u ele geçirince, Tirebolu da, kuşatma sonunda teslim ve Trabzon eyâletinin bir kazasına merkez oldu. Bir aralık Gümüşhâne sancığına bağlandı; ancak, Giresun sancak hâline konulunca Tirebolu buraya ilhak olundu. Tirebolu'ya uğrayan Avrupalı seyyahlar arasında Tournefort, Hommaire de Hell, W. J. Hamilton, A. D. Mordtmann, H. Barth sayılabilir. 1050 (1640/1641)'de Evliyâ Çelebi Trabzon'a giderken buraya uğramıştır (kaşabanın adı, *Seyahatnâme*'nin İstanbul baskısında yanlış olarak kaydedilmiştir). 1220—1222 (1805—1807) arasında, veba salgını sırasında halk kasabayı terk etmiş, sonra Gümüşhâne ve Torul'dan gelenler buraya yerleşerek sonraki nüfusa temel olmuştur. W. J. Hamilton'a göre, XIX. asrın ilk yarısında, Tirebolu'da 400 Türk ve 100 Rum evi vardı. Aynı asır sonlarına doğru kasabanın nüfusu, V. Cuinet'e göre, 8.000 (5.600 müslüman, 2.000 Rum, 400 Ermeni), Şemseddin Sâmî'ye göre ise, 10.000 kadardı. Birinci Cihan Harbi sırasında, 1916 yılı temmuz sonunda Harşit çayının aşağı çıkışına dayanan savaş cephesinin yakınlığından çok zarar gören Tirebolu nüfusunun mühim bir kısmı, başka yerlere göç etmişti. Böylece 1927 sayımında Tirebolu'nun nüfusu 3.375'ten ibaret kalmıştı. Bu sayı 1950'de 4.259, 1965'te 5.722 olmuş. 1970'te ise, 6.100'ü bulmuştur. Tirebolu kazasının mesâhası 867 km.², nüfusu 55.200 (1970), köy sayısı 66'dır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145, s. 429; *Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi* (İstanbul, 1314), II, 80; Şemseddin Sâmî, *Şamûs al-âlam* (İstanbul, 1891), III, 1719; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 49—63; *Trabzon vilâyeti sâl-nâmesi*, 1321 (1903/1904), s. 252 v.d.; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz kıyıları tarih ve coğrafyası* (1817—1819), trc. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1969, bk. indeks; J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant* (Paris, 1717), II, 222 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I, 255 v.d.; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 618 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien* (nşr. Babinger), Hannover, 1925, s. 411; H. Barth, *Reise von Trapezunt nach Skutari* (Gotha, 1860), s. 46; J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*², I, 131, 135

v.d.; C. Ritter, *Erdkunde von Kleinasien* (Berlin, 1858), I, 821 v.d.; *Giresun ili yillığı*, 1967, tür. yer.; *Belediyeler yillığı* [İller Bankası nşr.], III, 545—550.

(BESİM DARKOT.)

TİRMİZ. [Bk. TIRIMMÂH.]

TİRMİZ. [Bk. TİRMİZ.]

TİRMİZ. **TİRMİZ.** Özbekistan'ın cenûbunda, Amu-Derya'nın şimal kıyısında, bu nehir ile Surhan-Derya (veya Şağaniyân) nehrinin kavşağında, 37° 19' arz ve 67° 20' tûlünde bulunan yeni Tirmiz şehrinin biraz daha garbında ve Amu-Derya'nın Orta Aral adlı adasına nâzir kıyısında harâbeleri bulunan eski bir şebir. Sam'ânî. (ölm. 562 = 1166), *Kitâb al-ansûb* adlı eserinde ve Yâkût (ölm. 616 = 1219) *Mu'cam al-buldân* isimli coğrafya lugatında Tirmiz adının, yerleştirilince Tarmiz şeklinde telaffuz edildiğini kaydeder. Meşhur Çin seyyahı Hsüan-Tsang (krş. Hiouen-Tsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, I, 25) da, 630 tarihlerinde ziyaret ettiği bu şebirin ismini Ta-mi şeklinde tesbit etmiştir.

Tirmiz adı kadim kaynaklarda geçmemekle beraber, Hâfiz-i Abrû, gerek Tirmiz'in gerek onun yakınında Amu-Derya kıyısında bulunduğu rivâyet edilen Burdâgüy'un, İskender tarafından inşâ edildiğini, 817 (1414) gibi geç bir tarihte kaydetmektedir (bk. W. Barthold, *al-Muzaffariya*, Petersburg, 1897, s. 20). Burdâgüy, galiba eski Yunanca (παρὰδοξέον?)'dan muharref bir kelime olup, misâfirhâne (Mihmân-hâne) mânasına gelmektedir. Belh'e yakın olması sebebiyle Tirmiz'in de Greko-Baktriya medeniyetinin te'siri altında kalmış olması muhtemeldir. Nitekim, Hellenistik bir şehir olan Ay-Hanım harâbelerinin hemen Amu-Derya'nın karşı kıyısında bulunması ve Tirmiz'in 18 km. şarkında yine Hellenistik devirden kalma bir kale kalıntısının mevcûdiyeti, bunu te'yid eder (B. A. Turgunov, *Gorodışçe Airtam, Mejdurodnaya Konferentsiya po istorii arheologii i kul'ture Tsentral'noy Azii v Kuşanskuyu epohu*, *M K I A K T A K E*, Duşenbe, 1968).

1930'dan beri bu mntıkada yapılan kazılar (E. M. Masson, *Termezskaya arheologičeskaya kompleksnaya ekspeditsiya*, *T A K E*), milâttan hemen sonraları Kuşan medeniyetinin Orta-Asya'ya yayıldığı zaman, Tirmiz'in büyük bir budist medeniyeti merkezi olduğunu göstermektedir. Tirmiz etrafındaki Kuşan devrine âit harâbeler arasında, yeni Tirmiz'in 18 km. şarkında, Hellenistik devirden bir kalenin de bulunduğu Airtam harâbelerindeki külliye (manastır ve stupa) zikre değer. Bn külliye-

nin büyük bir kısmı *pahsa* (Horasan hamurundan kalıplanmış, büyük boyda tuğlar) 'dan olup, taş kısımları da vardı. Burada kaymak taşından heykeller de bulunmuştur. Bunlardan en meşhûru üç semâvî mûsikîşinâsı temsil eden gruptur.

Eski Tirmiz'in şimal-i garbisindeki Kara-tepe ve Cengiz-tepe'de ise, şarkî Türkistan'da çok görülen, Türkçe „öy“ denen ve Kuşan devrine âit bulunan mağara-mâbetlerin garbî Türkistan'daki tek nümûnesine rastlanır (bk. G. Pçelina, *Drevnego buddiskiy monastir v Kara-tepe, Dokl. i soobşç. istor. Fak. MGU*, 4, Moskova, 1946). Sonradan Kara-tepe'de, mağara olmayan mâbet harâbeleri de meydana çıktı. Bu mâbetlerde kırmızıya boyanmış eyvanlar ve taş heykeller vardı (B. Staviskiy, *Kara-tepe, M K I A K T A K E*). Sâsânîler, milâdî 388'de Tirmiz'i istilâ edince, Kara-tepe mâbetlerini muhtemelen ateş-kedeye tahvil etmiş olmalılar (B. A. Litvinsky, *Rasprostanie Buddizma v Sredney Azii, M K I A K T A K E*).

VI.—VII. asırlarda, Tirmiz'in bulunduğu ve o devirde Sogd Demir-Kapısı (Keş'in 90 km. cenûbunda bir geçit)'nden Amu-Derya'ya kadar uzanan ve Amu-Derya'nın cenûbundaki illeri de içine alan bütün beylikler, garbî Türk kağanı olan T'ung Ya'gu'nun oğlunun sülâlesi hâkimiyetinde bulunuyordu. Arap tarihçilerinin muhtelif muharref isimlerle „Tohâristan yabgusu“ diye işaret ettiği Gök-Türk kağanları soyunun bir kolu, asgarî milâdî VII. asır başından, VIII. asrın ikinci yarısına kadar, bu ille hâkim oldu (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux*, Paris, 1906, s. 155—160, 195 v.dd., 200, 206). Tohâristan Türk yabgularının baş-merkezlerine Kunduz ve Belh olduğunu, VII. asır başında, Hsüan-Tsang nakletmişti. Fakat Tohâristan yabgusunun, Tirmiz'in bulunduğu Şağaniyân ilinin de hükümdarı olduğu, hem VII., hem VIII. asırlarda tasrih edilir (Chavannes, *agn. esr.*, s. 291). Surhan-Derya kaynaklarından Kum vâdisinde Kumucî Türkleri, Surhan-Derya'ya müvâzî akan Kafirnağân ve Vahş nehirlerinin vâdilerinde ise, VII. asırda „Hi-sou Türkleri“ ve Karluklar yerleşmişti (Chavannes, *agn. esr.*, s. 195 ve Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London, 1928, s. 70). Amu-Derya mntıkasındaki bu Türkler, VII.—VIII. asırlarda yerli hudist medeniyete intisab ettiler. Türk hükümdarlarının, hâtunların, beylerin, Burkan (Buda'nın Türkçesi) için manastırlar, mâbetler, stupalar ve heykeller yaptırmakta olduklarını, VII. ve VIII. asırda bu mntıkaya

gelen Çinli seyyahlar tekrar eder (Litvinsky, *agn. esr.*, s. 35 v.d., Huel-Ch'ao ile Wu-k'ung'a atf.). Şağık al-Balî'nin Karluk mâbetleri ve budist râhibi mânasına gelen „to-yin“lar hakkındaki rivâyeti de, muhtemelen Vahş vâdisi Karluklarına işaret eder (al-Makdisî, *Kitâb al-tavvâbîn*, Şam, 1961, s. 155). Vahş vâdisi Karluk ili olduğuna göre (Barthold, *agn. esr.*, s. 70), orada bulunan ve VII.—VIII. asırlara âit olduğu sanılan Adzbi-na-tepesi budist külliyesi de Karluklara âit olabilir (bk. Litvinsky, *agn. esr.*, s. 57). Netice itibâriyle Litvinsky, VII.—VIII. asırlarda Tirmiz mntıkasındaki eserleri Türklerle ilgili görmektedir (*agn. esr.*, s. 35 v.d.). G.A. Pugaçenkova da, Şağaniyân ve Tohâristan hükümdarlarının Türk olduğunu batırıatarak, bu illerde Türk sikkeleri bulunduğunu da baber verir (*Halçayan*, Taşkent, 1966, s. 122 v.d., 253). Tirmiz'in şimalinde, Dalverzin-tepe'deki büyük şehir kalıntıları ve Halçayan saray harâbelerinde bulunan Türk paralarının, Şağaniyân hükümdarı ve hâtununu temsil etmeleri mümkündür. Bu sikkeler, Taşkent mntıkası ve Sogd'da Zerofşan boyunda bulunan Türk paralarına benzemektedir ve VI.—VII. asra âit oldukları sanılmaktadır (Pugaçenkova, *Res.*, 78). Milâdî 630 sıralarında Tirmiz'e gelen Hsüan-Tsang, burada 12 manastır, stupalar, Burkan sanemleri ve 1.000 kadar râhip gördüğünü kaydetmişti. Filhakika, Tirmiz yakınında Zang-tepe'de, VII. asırdan kalma ve manastır bayatı ile ilgili, Orta-Asya Brahmi yazısı ile budistlere âit metinleri ihtivâ eden yapıtlar bulunmuştur (Litvinsky, *agn. esr.*, s. 55). Kuşan devrine âit Kara-teps ve Cengiz-tepe mâbetleri belki VI.—VIII. asırlarda da mevcut idi. VII.—VIII. asırdan kalan ve „Kurgan“ denen kulenin de bir stupa olması mümkündür (V. A. Şişkin, *Kurgan i Meçet Çar-sütan v razvalinah Starogo Termeza, Trudi Akad. Nauk Uzbek. SSR [Istoriya arheologiya]*, Taşkent, 1945, ser. 1, II).

Tohâristan Türk yabgusunun Araplara esir düşmesinden sonra da (İbn al-Aşîr, hicrî 90—91 yılı hâdiseleri) burada, Türk yabgusu soyundan Kutluk Tardu'nun hâkimiyeti devam etti (Chavannes, *agn. esr.*, s. 158, not). Tirmiz, islâm fethi sırasında Tirmiz-Şah üvânını taşıyan mühim bir hükümdarın idaresinde idi (Tabarî, II, 1147; *BGA*, VI, 39); nehir kıyısında kuvvetli bir kale mevcuttu (Tabarî, II, 1147). Tirmiz, 70 (689/690) yılında, Müsâ b. 'Abd Allâh b. Hâzım tarafından fetbedildi. Bu zat, Tirmiz-Şah'ı buradan kovunca, o da Türklerle iticâ etti. Türk hükümdarı, Müsâ'ya tahta bir ok ile misk yol-

layarak, harp ile sulhtan birini tercih etmesini teklif etti. Bunun üzerine Mūsā b. 'Abd Allāh onlarla anlaşarak burada 15 yıl kaldı (Balāzuri, s. 417 v.dd.; Tabarī, 1145 v.dd.). 85 (704)'te hilafet orduları, 'Osmān b. Mas'ūd kumandasında Tirmiz'e gelip, kayıklardan köprü kurarak Amu-Derya'nın Orta Aral adını taşıyan adasına geçti. Bu adaya o zaman Cazīrā 'Osmān adı verildi. 'Osmān, Sogd İhşidi Tarban ile Türkleri imdâdına çağırarak, Mūsā'nın oğlunu mağlûb edip, şehri aldı. Orta Aral'a belki bu sebepten Aral-Peygamber adı da verilmişti ve bu IV. (X.) asırda Zü'l-Kifl ile ilgili sayılırdı. 88 (706) yılında, Kurbuğanun veya Kurmuğanun al-Türkî adlı ve Çin hükümdarının kızkardeşinin oğlu olduğu rivâyet edilen bir Türk beyi, Tirmiz önünde müslümanlara karşı muhârebe ederek mağlûb olmuştu (Tabarī, II, 1195, 1602). X. asra kadar Tirmiz ve civârı ahâlisi umûmiyetle gayr-ı müslim kalmıştı (Barthold, *agn. esr.*, s. 184). Eski Tirmiz'in iç surlarının IX. asırda yapıldığı sanılmaktadır (V. A. Lavrov, *Grodostroi-tel'naya kultura Sredney Azii*, 1956, s. 74). Bu surlar, Amu-Derya sularına içine kadar ilerlerdi. Eski Tirmiz'in şarkındaki Kırk-kız kalesinin de IX. asra âit olduğu tahmin edilmektedir. Kale dörtköşe olup, baş şeklinde planı ve dörtköşe eyvânı ile ortasında kubbeli divanhânesi vardır. Sıra-sıra eş kubbeli kısımlarla örtülü oda ve dehlizleri de bulunan Kırk-kız kalesi, Kara-Hanlı ve Selçuklu medrese ve ban yapılarının öneüsü sayılır (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *Vidavousçiesya pam-yatniki arkitekturi Uzbekistana*, Taşkent, 1958, s. 21 v.dd.).

Sâmânîler devrinde 892—999, Tirmiz, umûmiyetle, Şağaniyân emiri idâresinde bulunuyordu (Barthold, *agn. esr.*, s. 73). X. asırda Tirmiz, Amu-Derya üzerinde mühimce bir liman olup, burada gemiler yapılarak hârice satılırdı. Tirmiz'in sâbunu da meşhurdu. Fakat iktisâdî bakımdan fakir olan şehir, mâmur değildi (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *agn. esr.*, s. 189). Şehrin en eski islâmî âbideleri bu devirden kalmadır. Tirmiz III. (IX. asırda iki büyük islâm âlimi yetiştirmiştir. Yâkût'a göre, bu zatlardan biri meşhur muhaddislerden Abû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Savra al-Tirmizî [bk. mad. TİRMİZİ, ABÜ 'İSÂ MUHAMMED], diğeri ise, aynı zamanda bir sûtî-feylesof olup, daha çok Hâkim-i Tirmizî adı ile anılan Ahû 'Abd Allâb Muhammed b. 'Alî Tirmizî [bk. mad. TİRMİZİ, ABÜ 'ABD ALLÂH]'dir. Bu zâtın türbesi, Tirmiz'in en eski islâm külliyesi içinde bulunmaktadır (türbenin resmi için bk. *Izv. Geogr. Obşç.*, 1908, XIV, 652 ve W. Barthold,

Islam, Petersburg, 1908, s. 57). Barthold, türbenin üstündeki kitâbenin yazı üslûbuna bakarak, bu türbenin XIV.—XV. asırlara âit olduğunu ileri sürmüş ise de, yeni yapılan kazılar binanın bâzı kısımlarının daha eski bir devreye âit olduğunu göstermektedir (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *agn. esr.*, s. 197 v.d.).

999'da Buhârâ'yı Sâmânîlerden alan Kara-Hanlı sülâlesinden Buğra-Han, Tirmiz ve Belh'e bâkim olup, bir yakını bu illere vâli tâyin etmişti (bk. Barthold, *Turkestan...*, s. 259). 1001'de Kara-Hanlıların gerilemesi neticesinde Amu-Derya, onların Gazneliler ile hudutlarını teşkil etmişti. Aynı yıl Gazneli Mahmud, Amu-Derya'yı geçerek Tirmiz'i aldı. 1034'e kadar Tirmiz'de Gazneli vâliler hüküm sürmüş olup, bunlar, Beytigin ve Nuştigin adlı iki Türk idi. 1064'te Tirmiz Selçuklulara geçti ise de, 1072'de Kara-Hanlı sülâlesinden Şemsü'l-mülk almış, fakat Selçuklu Melikşah'a teslim mecbûriyetinde kalmıştı. 1102'de Kadir Han Cebraîl devrinde, Tirmiz yine Kara-Hanlılara geçti (Barthold, *agn. esr.*, s. 314, 319, 351). 1141'de ise Tirmiz, Selçuklu Sultan Sencer'in eline geçmiştir. Bundan sonra muhtelif devletlerin Tirmiz'i elde etmeye çalıştığı görülmektedir. Bunlar arasında, başta Kara-Hanlılar ve Hârizmşâhlar olmak üzere Kara-Hitaylar ve Gûriler bulunmaktadır. 1205'te Gûrilerin Belh vâlisi İmâd al-Dîn 'Omar, Tirmiz'i alarak oğlu Bahrâm Şâh'a verdi ise de, bir yıl sonra Bahrâm Şâh, Tirmiz'i Kara-Hanlılardan Semerkand hükümdârı 'Osmān b. İbrâhim'e teslim etti (Barthold, *agn. esr.*, s. 353).

San'at tarihçileri, XI.—XIII. asırlardaki Tirmiz eserlerini, Kara-Hanlılar devri üslûbuna bağlar (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *agn. esr.*, s. 189 v.d., 197); bâzılarına göre, Tirmiz'den itibaren Anadolu'ya kadar, bâzı Selçuklu san'at eserleri üzerinde Kara-Hanlı te'sirlerinin bulunduğu ileri sürülür (krş K. Erdmann, *Notizien zum Kleinasiatischen Karavansearay, Kunst des Orients*, Wiesbaden, 1953, II). XI.—XII. asırlarda Tirmiz'in çok imar edildiği görülmektedir. Nitekim, büyüyen şehrin etrafına 1072'de ikinci sur yapıldı (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *agn. esr.*, s. 189). Yâkût, 616 (1219)'dan önce şehrin sokaklarının pişmiş tuğla ile kaplı olduğunu ve gebre Şağaniyân (Surhan-Derya) ne-rinden su getirildiğini kaydeder. Tirmiz'in XII.—XIII. asırdan kalan evlerinin de, zemini altı köşeli pişmiş tuğla ve çini ile kaplı olup, şeffaf kaymak taşından pencereleri vardı. Tirmiz'de çiniciler, camelalar, mâden işçileri, kendilerine mahsus maballelerde çalışmakta idi. XII. asra âit olduğu tahmin edilen ve şehrin civâr-

rında bulunan Tirmiz Sarayı'ndaki bir kitâbede, Gûrilerin vâlisi Bahrâm Şâh'ın adı bulunmakta ise de, şehir bu zâtın elinde bir yıldan daha az kaldığına göre, sarayın daha eski olması gerekmektedir. Bu sarayın stuko oymalı duvarları pek zengin bir tezyinat arzeder. Yazı ile mücerred ve figüratif motifler birbirine karışır; kaymak taşı pencereler yanında, dökme camdan, figüratif tezyinatlı dâirelerin de pencere olarak kullanılmış olması mümkündür (V. D. Jukov, *Razvaliny ansamblya dvortsovy skorujenniy v prigorode Srednevekovogo Termiza*, TAKE, I, 168; II, 133 v.d.).

XI.—XII. asırlarda Tirmiz'de imar edilen ve kısmen yeniden yapılan bir âbide de Hâkim Tirmizî külliyesidir. Külliye, câmi, medrese ve türbeden ibârettir. Tirmiz Câmii'nin geçirdiği istihâleler, Türkistan câmi mîmârisinin inkişaf seyrini tâkib eder. XI. asırda, açık bir meydanda namaz kılınıyordu ve kible tarafında, mihraplık vazifesini de gören, kubbeli üç kemer ve bir eyvandan ibâret küçük bir bina vardı. Binanın iç tezyinatı, pişmiş ve parlatılmış tuğla mozayiktendi. XII. asırda, kapalı câmi üslûbu Kara-Hanlılarda revaç bulunca, Tirmiz Câmii de, aynı tarzda büyütüldü ve kubbeli dokuz kemerden müteşekkil bir bâle getirilerek, duvarlarda yazılı ve oymalı stuko ile tezyin edildi (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *agn. esr.*, s. 197). Tirmiz'de, yine bu asırlardan kalan (şimâl ve cenup kısımları) bir âbide de Sultân Sâdât [Barthold'a göre muhtemelen Sultân-i Sâdât] adlı külliyesidir (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *agn. esr.*, s. 131).

Tirmiz seyyidlerinin silsile-nâmelerine göre, Seyyid Hasan b. Amir Husayn adlı, 'Alî ah-fâdından bir zat, 235 (849)'te, Sâmânîler devrinde Semerkand'a gelmiş ve aynı yılda Tirmiz'e yerleşerek, Seyyidler sülâlesini kurmuştu. Sultân Sâdât adının bu soydan bir kadına âit olduğu silsile-nâmede rivâyet edilir (A. Semenov, *Proisхождение Termezskikh seyidov i ih drevnyaya usulpal'nitza Sultan Sadat, Protokoli Turkestan, kruzka lyubitel' arheologii*, Taşkent, 1917). Hârizmşâh Muhammed b. Tekiş (1200—1220) ile halife al-Nâşir'in arası açılınca, Sultan Muhammed, halife olarak Tirmiz seyyidlerinden 'Alâ' al-Mulk'ü ihtihab etmişti. Bu zâtın ehemmiyetli faaliyeti olmadığı anlaşıyor. 1220'de Tirmiz'i alan Cengiz'in Ulû-câmî'nin minâresi dışında bütün şehri yıktığı, halkını kılıçtan geçirdiği ve seyyidlere dokunmadığı nakledilmektedir. Sultân Sâdât külliyesinin XI.—XII. asırlara âit kısımları henüz meydana çıkmadan evvel, Barthold,

bu külliye-yi Moğul devrine âit sanmıştı [bk. EI, mad. TİRMİZİ].

Moğul istilâsını müteâkip Tirmiz, Çagatay'a tâbi oldu ve şehir, iki Arap mili daha garpta, yeniden inşâ olundu. XIV. asırda, İbn Battûta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 26, 48, 56 v.dd.) Tirmiz'de bir zâviyede misâfir kaldığı vakit, şehir hâlâ Moğul istilâsının sar-aintısından kurtulamamıştı. Bu sırada Tirmiz seyyidlerinden 'Alâ' al-Mulk Hudâvand-zâda buranın sâhibi idi. Bu zat, 4.000 kişilik kuvvetle Han Halîl Allâh'a iltihak etti ve onun vezîri oldu. Bu hânedânın fertleri daha son-raki devirlerde de Hudâvand-zâda tesmiye olunurlar (Zafar-nâma, Hind tab'i, I, 210, Bâbur-nâma var. 20b'de bu isim sık-sık Hân-zâda şeklinde geçer). Bu devre âit sikke ve metinlerde Tirmiz'e *Madînat al-ricâl* adının verildiği de görülmektedir.

Timur ile bâzı ihtilâflardan sonra, XV. asırda, Timur ahfâdı ile seyyidler arasında iyi münâsebetler te'sis edildi. Nitekim 1487'de Ahmed Mirza'nın, Tirmiz seyyidleri âilesinden bir kadın ile evlendiği, Bahur (Bâbur-nâma, nşr. Beveridge, var. 20b) tarafından nakledilir. Timur ahfâdı arasındaki taksîmat neticesinde, Tirmiz, Halîl Sultan'a isâbet etti ve Amu-Derya budut sayıldı. 810 (1407)'da Halîl Sultan eski Tirmiz'i imar ettirdi.

XVI. asırda Tirmiz ve bâzan da Belh, Özbek hanlarının hâkimiyetine geçti. Sultân Sâdât külliyesindeki türbelerin ekseriyetinin bu devre âit olduğu, kitâbelerden anlaşılmaktadır (A. Semenov, *agn. esr.*, XIX, 3 v.d.). Av-rangzeb, 1646'da, henüz Hindistan pâdişâhı olmadan, asker göndererek Tirmiz'i zaptetti. XVIII. asrın başında, Şîr-Âbâd şehrinin bânisi Kongirat soyundan Şîr Ali, Tirmiz'e hâkim bulunuyordu. Bu devirde Tirmiz halkı, „Ka'l-a-i Kalân“ denen büyük kale surları içinde değil, başka bir muhkem şehirde yaşıyordu (?). XVIII. asırda devam eden karışıklıklar neticesinde, Tirmiz çok tahrib uğradı. 1758'de Muhammed Rahim Han, Tirmiz'i yeniden inşâ etti (Barthold, *K. istorii oroşenija Turkestana*, Petersburg, 1914, s. 74); fakat, sonradan şehir tekrar tabrih edildi. XIX. asır sonunda, Patta Hisar adlı, 1.257 kişinin yaşadığı kasaba ile seyyidlerin oturduğu Şâlih-Âbâd dışında mâmur kısım kalmamıştı. 1863—1873 arasında Türkistan'ı alan Ruslar, 1894'te Tirmiz yanında, bir kale inşâ ettiler. Şimdiki Tirmiz bu kale etrafında gelişti. 1916'da Buhârâ-Karşı-Tirmiz demir-yolu benüz yeni açılmış iken, 1917'de çıkan Bolşevik ihtilâlinde faydalanmak isteyen Türkistanlılar, istiklâl muhâ-besine girişti. Bu arada, Rus ordularının

ilerlemesine mâni olmak için, tren yolunu kısmen tahrir ettiler (Z. V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, Kahire, 1929—1940, s. 340) ise de, sonradan bu yol Ruslar tarafından tâmir edildi. Bugünkü Tirmiz'in nüfusu 22.000 kadardır. Surhan-Derya'dan açılan arklarla sulanan tarlalarda pamuk ekildiği gibi, meyve bahçeleri ve bağlar ile ipek böceği yetiştirilen dutluklar da vardır.

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hamd Allâh Kazvîni, *Târîh-i guzîda*, GMS, XIV/1, 496; Mirhând, *Histoire des sultans du Khorezm* (nşr. Defrémery), Paris, 1842, s. 51 v.d.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 440 v.d.; *Izv. Geogr. Obşç.*, 1908, XLIV, 652; eski kazılar için bk. B. Denike, *Termez, Noviy Vostok*, 1928, XXII, 208 v.dd.; *Kul'tura Vostoka*, 1927, nr. 1, s. 9 v.dd.; 1928, nr. 2, s. 3 v.dd.; Tirmiz şehri ve civârının plan ve haritası için bk. V. A. Lavrov, *Gradostroitel'naya kultura Sredney Azii* (Moskova, 1950); A. I. Albaum, *Balalık-tepe* (Taşkent, 1960); *El*, mad. TIRMİZ. (E. ESİN.)

TIRMİZİ [Bk. TIRMİZİ.]

TIRMİZİ. AL-TIRMİZİ, ABŪ 'ABD ALLÂH MUHAMMED B. 'ALİ B. AL-ĦASAN B. BİŞR AL-ĦAKİM (859—932), büyük bir sâfî ve sünnî kelâmcı olup, hayatı hakkındaki mâlûmatı, *Buduv Şa'n* adında bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış bal tercümesine borçluyuz. Bu nevin elimizde bulunan eski nüsmûnelerinden biri olan mezkûr risâleye göre, 245 (859/860) yılı civârında Horasan'da Tirmiz şehrinde doğmuştur. Yine bu şehirde, adını söylemediği hocasının devamlı teşvik ve gayretleri sayesinde, pek küçük bir yaşta kendisini çalışmaya vermiş ve böylece 'ilm al-âşâr ve 'ilm al-ra'y diye zikrettiği naklî ve aklî ilimleri tahsil etmiştir. Muhtelif sâhâlarda yazılmış olup, büyük bir yekûn tutan eserleri göz-önüne alınırsa, onun bu sıralarda Tirmiz'deki diğer âlimlerden de okuduğu anlaşılar. Nitekim tabakat kitapları, onun kendilerinden badîs naklettiği hocaları arasında babasını ve bu şehrin meşhur diğer âlimlerinden Şâlih b. 'Abd Allâh al-Tirmizî, Şâlih b. Muhammed al-Tirmizî, 'Abbâd b. Ya'kûb al-Ravġânî ve Sufyân b. Vakî' (bk. msl. *Tabakât al-Şâfi'îya*, II, 20; *Tazkirât al-huffâz*, I, 218 v.d.)'yi zikrederler.

Abū 'Abd Allâh b. 'Alî, ilk olarak, 28 yaşında bulunduğu bir sırada, hac maksadıyla Tirmiz'den ayrıldı. Yolculuğu esnasında hadîs dinlemek ve tesbit etmek üzere Irak (büyük bir ihtimâlle Bağdad)'a uğradı ve oradan

Basra'ya geçti. Bu son şehirden ayrılışı, 267 senesi receb ayı (şubat 880) içindedir. Aynı senenin şâban (mart) ayında Mekke'ye vardı. Bu hac seferinin onda derin izler bıraktığı görülüyor. Orada bulunduğu sırada devamlı ibâdet ve mücâhede hayatı yaşamış, Kur'an'ı ezberleyebilmek için dualar etmişti. Dönüş yolculuğunda başladığı bu ezberleme faaliyeti, Tirmiz'e avdetinden sonra da bir müddet devam etti. Bu ibâdetlerin yanı sıra, Kur'an'ın muhteviyâtı üzerinde de tetkik ve tefekküre başlamıştı. Rûhî bir tatmin ihtiyacı içinde bulunduğu bu sıralarda, eline meşhur sâfilardan Ahmed b. 'Aşim al-Antâkî'nin eseri geçti ki, bu eserin, *Davâ al-kulûb* olması kuvvetle muhtemeldir.

Öyle görülüyor ki, al-Tirmizî bu şiddetli riyâzet hayatını bir müddet daha devam ettirmiş ve bu arada arkadaşları ile tezkir meclisleri akdetmeğe başlamıştır. Kendisini Tirmiz'den ayrılmaya mecbur kılan ve tabakat kitaplarında farklı bir şekilde izah edilen şu hadîse ile berhalde bu sıra'arda karşılaştı: mezkûr hal tercümesinde yer alan kayda göre, Belh vâlisine „sevgiden babseden, insanları ifsad eden ve bid'at getiren biri var“ diye kendisinden şikâyet ve bu arada ona daha birçok şeyler isnad edilmişti. Kendi ifâdesiyle bu bâdise, sevgiden bahsetmekten men'edilmesine müncer olmuştur. al-Tirmizî'nin bu bâdise dolayısıyla gitmiş olduğu Belh'te, oranın ilmi hayatı ile temastan geri kalmadığı görülüyor. Nitekim al-Ħasan b. 'Omar b. Şâkik, Kutayba b. Sa'îd al-Sakâfî, 'İsâ b. Ahmed al-'Askalânî, Yahyâ b. Mûsâ, 'Ukba b. 'Abd Allâh al-Marvazî, 'Alî b. Ħacar al-Sa'dî, onun bu şehirde kendilerinden badîs rivâyet ettiği kimseler olarak kaydedilmişlerdir (bk. msl. *Tazkirât al-huffâz*, I, 218; *Tabakât al-Şâfi'îya*, II, 20; *Şazarât al-zahab*, II, 154).

al-Tirmizî'nin haltercümesinden bahseden müelliflerden al-Zahabî, al-Subkî ve İbn Ħacar al-'Askalânî, onun Belh'e gitmesi ile neticelenen bu bâdiseye temas ederek, üçü de bu bususta, al-Sulamî'nin elde mevcut tabakatında rastlanılmayan bir rivâyetine dayanırlar. Bu rivâyete göre, al-Ħakim al-Tirmizî, *Ħatm al-vilâya* ve *'İlal al-şarî'a* adlı eserlerindeki fikirleri yüzünden, Tirmiz'den kovulmuş ve Belh'e kaçmıştır. Fakat orada, bu fikirleri tasvib edildiğinden, iyi karşılanmıştır. Yine iddia edildiğine göre, o: „Velîlerin de nebîler gibi mührü vardır“ demiş, velîliği (*vilâyat*) peygamberlik (*nubuvva*)'ten üstün tutmuştur. Ayrıca, fikrini müdâfaa husûsunda Peygamber'in „Allah'ın kulları arasında öyleleri vardır ki nebîler ve şe-

hitler onlara gıpta ederler“ şeklindeki hadîsini delil olarak göstermiş ve „eğer üstün olmasalardı gıpta etmezlerdi“ demiştir. Yalnız al-Subkî, rivâyetin sonunda, al-Sulamî'nin bu hususun yanlış anlaşıldığına zâhib olduğunu kaydetmiş ve kendisinin de aynı fikirde bulunduğunu söylemiştir. Bu iddialara göre al-Tirmizî, bu sıralarda mezkûr *Ħatm al-vilâya* ve *'İlal al-şarî'a* adlı eserlerini yazmış olmalıdır. Fakat, kendiainin hadîseyi anlatırken bu kitaplarına hiç temas etmeyişi, hadîsenin kendi zikrettiğinden başkası olması ihtimâlini kuvvetlendiriyor. İbn Ħacar al-'Askalânî'nin, mezkûr hadîseyi, al-Tirmizî'nin hayatının son senelerinde vuku bulmuş olarak göstermesi de, bu keyfiyetin başka ve bizzat al-Ħakim'in zikrettiği hadîseden sonra vuku bulmuş olabileceğine imkân veriyor. Haltercümesinde yer alan bâdisenin, kendisine muhâlif ulemânın te'sirinde kalmış kimseler tarafından çıkarıldığı da hatırlatılmalıdır. Ancak, onun, 268—269 (881/882—882/883) seneleri arasında cereyan etmesi gereken bu bâdiseden yüzünün akıyla çıktığı da anlaşılmaktadır.

al-Tirmizî'nin 285 (898) senesinde yaptığı Nişâpûr seyahati bir tarafa bırakılırsa, bundan sonraki hayatı hakkında hemen hemen hiç bir şey bilinmiyor. 40 yaşlarında yapmış olduğu bu seyahat esnasında Nişâpûr'da badîs dersleri verdiği de kaydedilmektedir. Bu şehirde pek fazla kalmayıp, tekrar Tirmiz'e dönmüş olması ve orada tedris ve te'lîf faaliyetlerine devam etmiş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklar, onun talebeleri arasında, Abū'l-Ħasan 'Alî al-Akbarî, Abū'l-Ħusayn Muhammed b. Ya'kûb al-Nisâbüri, Ahmed b. 'İsâ al-Cavzacânî, Yahyâ b. Mansûr al-Kâzî, Abū 'Alî al-Nisâbüri, al-Ħasan b. 'Alî'yi zikreder (bk. msl. *Lisân al-mîzân*, V, 308; *Tazkirât al-huffâz*, I, 218).

al-Ħakim al-Tirmizî, pek de sâkin sayılabacak bu hayatına rağmen, edebiyat tarihine, badîs, tefsir ve kelâm ile uğraşmış velûd bir sâfî olarak da geçmiştir. Onun badîs sâhasında en tanınmış eseri, şüphesiz *Navâdir al-uşûl fî mârîfat aĥbâr al-rasûl*'üdür. Elimizde birçok yazmaları bulunan (Broeckelmann, *Suppl.*, I, 356'da gösterilenlerden başka bk. msl. Süleymaniye kütüp., Şehid Ali Paşa, nr. 595; Yahya Efendi, nr. 544 v.s.) bu eser, İstanbul'da, 1293'te basılmıştır. Onun başlıbaşına bir badîsin izâbını hedef tutan bâzı küçük risâleleri de olup, bunlar da Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib Efendi kitapları içinde 1571 numarada kayıtlı mecmuada 45a—45b, 63b—64a v.d. varaklar arasında bulunmaktadır (krş. H Ritter,

Philologica XIII, Oriens, Leiden, 1950, III, 31—35).

Onun tefsir sâhasında yazmış olduğu bâzı eserler de bugün elimizdedir. Hakkında herhangi bir bilgimiz olmayan ve bize intikal etmemiş bulunan *Tafsîr* adındaki eseri bir tarafa bırakılırsa, bu sâhada zikredilebilecekler arasında en bacimli *Kitâb al-amşâl min al-kitâb va's-sunna* (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 174—231)'dir. Kendisine atfedilen ve Köprülü kütüp., nr. 466'te kayıtlı bulunan *Tafsîr garîb al-Kur'an*'ın müellifi Abū 'Abd Allâh Muhammed al-Yazîdî'dir (bk. 'Osmân Yahyâ, *L'oeuvre de Tirmidî*, s. 466). Bu arada, *Tafsîr âyât lâ şarhiyya valâ garbiyya* adı altında 17 varak tutan büyükçe bir risâlesi de vardır (bk. Feyzullah Efendi ktp., nr. 2163, var. 116—133). İsmâil Sâib Efendi kitapları arasında mevcut mecmuada, *Masâ'il fî'l-nîya va gayriha* veya *K. Daĥâ'ik al-'ulâm* adını taşıyan kısımda (24b—46a), „mas'ala“ ismiyle yer alan küçük risâleler, bâzı âyetlerin izâbına tahsis edilmiştir.

al-Ħakim al-Tirmizî'nin, doğrudan-doğruya bir fakih olmamasına rağmen, ilgisini en fazla çeken mevzûlardan biri de fıkıhtır. Ancak, onun fikhî mes'eleleri, tasavvuf ve felsefe nokta-i nazarından hareketle ele aldığı görülmektedir. Meleklerle insanın ibâdetini mukayese ettiği *'Arş al-muvahhidîn*'i (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 287—330; Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib Efendi, nr. 4824, 5518), içinde hac seferini tasavvuf ve fikhî bakımdan tetkik ettiği *Kitâb al-hacc*'i (bk. Paris, Bibl. Nat., nr. 5018, var. 36b—50b), sonunda *Kitâb al-'ilal*'ine atıfta bulunduğu *Kitâb al-manhiyyât*'i (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 232—271), *Kitâb şarĥ al-şalât va maĥşûdihâ*'sı (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 73—128) ve *Sabab al-takbîr fî'l-şalât*'i (bk. Bursa Haraççioğlu kütüp., nr. 806, var. 22b—28b) yanında *Kitâb 'ilal al-ibâdât*'i (bk. Bursa Haraççioğlu kütüp., nr. 806, var. 78a—104b) bilbasa üzerinde durulmağa değer eserlerdir. al-Tirmizî bu eserinde, tekbir ve tahiyâtın sebebi nedir? Rekâtlar beş vakit namazda niçin aynı miktarda değillerdir? Şalât'ın iştikakı nedir? gibi mes'eleler üzerinde durmaktadır.

al-Tirmizî asıl şöretini, tasavvufî sâhada yazmış olduğu eserlerle sağlamıştır. Bugün elimizde bulunan yirmi beşe yakın kitap ve seksen beş kadar mas'ala bâlindeki yazılarıyla hemen-hemen her nevi tasavvufî mes'ele-yi tahis mevzuu etmiş bulunmaktadır. Bu sâhadaki eserleri arasında *al-Farĥ bagn al-âyât va'l-karâmât* (bk. İsmâil Sâib Efendi,

nr. 1571, var. 152^b—176^b); *al-Durr al-mak-nūn fī asīla mā kāna va mā yakūn*, *al-Maṣriḳ* (Beyrut, 1960, IV—V, 4, 23, 212); *al-Radd 'ala'l-mu'aṭṭila ve al-Radd 'ala'l-rāfiḳa* (nşr. A. S. Furat, *Şarkiyat mecmuası*, VI, 37—46) daha ziyâde kelâmî mes'eleleri içler. Mâmafiḳ onun tamamen tasavvufî mevzûları iş'eyen eserlerinde de rûhî ve kelâmî tahlillerin bâkimiyeti kolaylıkla hissedilir. Esas olarak nübüvvetle vilâyetin husûaiyetleriyle mukayyesini mevzû edinen *K. Ḥatm al-avliya'sının* tasavvuf edebiyatında müstesnâ bir mevki vardır. Yukarıda zikredilen ve a'eybinde yazılmış düşüncelere rağmen, sün-nî görüşle te'lif edilebilecek fikirlerle dolu bu kitap, 'Osmân Yahyâ tarafından neşredilmiştir (*al-Maṣriḳ*, 1960, IV—V, 417—470). al-Tirmizî, *K. al-Riyâza va adab al-nafs* (nşr. Arberry ve 'Ali Hasan 'Abd al-Kâdir, Kahire, 1947)'inde nefis terbiyesi üzerinde durmaktadır. O, aynı mevzuu, *K. al-a'dâ va'l-nafs* (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 133—158); *K. makr al-nafs* (Kütahya Vahid Paşa kütüp., nr. 2251)'inde de ele almış görülmüyor. Süfi muhitlerinde üzerinde çokça durulmuş olan kalb ve husûsiyetleri, al-Tirmizî'nin de dikkatini çekmiştir: *K. fî bayân al-farḳ bayn as-şadr va'l-kalb* (bk. *Fihrist al-Kutub al-'Arabîya al-mavcûda bi'd-Dâr*, I, 345, nr. 367); *K. şîfat al-kulûb va aḥvâlîhâ*, al-Tirmizî bu eserini mezkûr *K. al-riyâza*'sında zikretmektedir; *K. gavr al-umûr* (bk. Es'ad Efendi, nr. 1312, var. 32^a—74^b); *ma's'ala* (İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 62 v.d.); *ma's'ala uhrâ* (*al-Maṣriḳ*, IV—V, 423); *ma's'ala uhrâ* (*al-Maṣriḳ*, IV—V, 423; 435); adlarındaki risâleleri bu mevzûa tahsis edilmiştir.

Tasavvufun Horasan mektebine mensub olan al-Tirmizî, bu mektebin farklı ve dikkate değer kanâatlere sâhib olduğu *kasb* mes'elesine de ilgisiz kalmamıştır. Nitekim bu mevzûda kaleme aldığı *Bayân al-kasb* ve *Ma's'ala fî şa'n al-rizḳ* adlarındaki risâleleri bize kadar gelmiştir. Kulların rızkını üzerine almış olan Allah'ın, tevekkülü onlara farz kıldığını ifâde eden sūfi (bk. al-Sulamî, *Tabakât al-şūfiya*, s. 219, zâhidlerle ârifleri bu mevzûda ayrı-ayrı mütâleâ eder. Ona göre, zâhidlerin tevekkülü, Allah'a olan tam güvenlerine, âriflerinki ise, Allah'a olan ittisâllerine dayanmaktadır (bk. İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 51^a—54^b).

Diğer mübim tasavvufî mevzûları işleyen yazılarından bir'kaçının adını vermek gerekirse, bilhassa şunlar kaydedilmelidir: *Kitâb al-'akl va'l-havâ* (nşr. A. S. Furat, *Şarkiyat mecmuası*, V [1963] 119—133); *Ma's'ala fî'l-şukr va'l-şabr* (İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var.

35^b—42^a; Es'ad Efendi, 1312, var. 50^b—56^a); *Ma's'ala fî'l-şabr* (Fâtih kütüp., nr. 5322, var. 169^a—169^b); *Min kalâmihî fî'l-zikr* (Es'ad Efendi, nr. 1312, var. 42^b—43^a).

al-Hakim al-Tirmizî'nin, son senelerini Tirmiz'de idrâk etmiş olduğuna ve orada 320 (932) yılına doğru vefat ettiğine muhakkak nazarıyla bakılabilir. Büyük bir ihtimâl IX. (XV.) asırda yapıldığı anlaşılan türbesi, bugün Tirmiz şehrinin en güzel ve kıymetli tarihî eserlerinden biridir [bk. mad. TIRMİZİ].

Bibliyografya: al-Hakim al-Tirmizî, *Buduuv Şa'n*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 209^b—217^a; *Kitâb al-riyâza va adâb al-nafs* (nşr. Arberry ve 'Ali Hasan 'Abd al-Kâdir), Kahire, 1366 [1947]; *Kitâb al-haḳîḳat al-âdamîya* (nşr. 'Abd al-Muhsin al-Husaynî, *Macalla kulliyât al-âdâb*, 1946, III); al-Sulamî, *Tabakât al-şūfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şariba), Kahire, 1953; Abû Nu-aym al-İşfahânî, *Hilyat al-avliya* (Kahire, 1932—1938); *Tarih Bagdâd*, XIV; al-Hucvîrî, *Kaṣf al-mahcûb* (Leningrad, 1926); İbn al-Hamîs, *Manâḳib al-abrâr*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1618, var. 179^a; al-Habrî, *Dalâlat al-mustanḥic*, Süleymaniye kütüp., Ayasofya, nr. 1785, var. 55^a; İbn Hacer al-'Askalânî, *Lisân al-mizân* (Haydarâbâd, 1331); 'Atfâr, *Tazkirât al-avliya* (nşr. Nicholson), 1907, I; al-Subkî, *Tabakât al-Şāfi-îya* (nşr. Ahmed b. 'Abd al-Karîm al-Kâdirî), nr. 1324; al-Zahabî, *Tazkirât al-huffâz* (nşr. al-Sayyid Muṣṭafâ 'Alî), Haydarâbâd; İbn al-Cavzî, *Sifât al-şafva* (Haydarâbâd, 1856); Câmî, *Nafahât al-uns* (trc. Lâmi'î Çelebî), İstanbul, 1289; *Şazarât al-zahab*, Kahire; L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1954); C. Brockelmann, *GAL*, I, 199; *Suppl.*, I, 356; 'Osmân Yahyâ, *L'oeuvre de Tirmidî*, *Mélanges Louis Massignon* (Şam, 1957), III, 411—478, *al-Maṣriḳ* (1960), IV—V, 417—470; *El*, mad. TIRMİDÎ. (A. S. FURAT.)

TIRMİZİ AL-TIRMİZİ, ABÜ İSÂ MUHAMMED B. İSÂ B. SAVRA B. ŞADDÂD, bir sahîh ve ya yarı sahîh hadis mecmuası müellifi olup, al-Tirmizî nisba'sı, kendisinin, yukarı Amu-Derya üzerinde, Belh'ten altı fersah (takriben Greenwich'e göre 37° şimal arzında ve 67° şark tülünde; krş. Kazvinî, *Nuzhat al-kulûb*, nşr. ve trc. Le Strange, *GMS*, XXIII, bk. *fihrist*; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 440 v.d. ve s. 433'ün karşısındaki harita) mesâfede bulunan Tirmiz şehriden olduğunu göster-

mektedir ki, rivâyete göre, kendisi burada 279 (892/893)'da vefat etmiştir; diğer rivâyetlere göre ise, 270 (883/884) veya 275 (888/889)'te Tirmiz'in kenar mahallelerinden biri olan Bûğ'da ölmüştür.

Hayatı hakkında pek az mâlûmat vardır. Âma olarak doğduğu söylendiği gibi, daha sonraki yıllarda gözlerini kaybettiği de rivâyet edilir. Hadis toplamak gayesiyle Horasan, Irak ve Hicaz'da birçok seyahatler yapmıştır. Üstadları arasında, Ahmed b. Muhammed b. Hanbal [bk. mad. AHMED], Buhârî [b. bk.] ve Abû Dâvûd al-Sicistânî [bk. EBÜ DÂVÜD] de vardır.

Eserlerinin ikisinden biri olan hadis mecmuası (*al-Câmi' al-şahîh*) iki cilt hâlinde Kahire'de (1292) ve taş-basması olarak Mirtab'ta (1283); Peygamber'in şahsı ve seciyesi ile ilgili olan *Şamâ'il*, Muhammed b. Kâsim Cassûs'un *al-Favâ'id al-calila al-bahiya 'ala'l-şamâ'il al-Muhammadiya* adıyla şerh edilmiş ve Kahire'de (1306) basılmıştır; bundan sonra, birincisi 'Alî b. Sultân Muhammed al-Karî'nin *Vasâ'il'i*, ikincisi ise 'Abd al-Ra'ûf al-Munâvî'ninki olmak üzere iki şerhi vardır (diğer tab' ve şerhleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 162; *Suppl.*, I, 268. Gösterilen yerde, bir kırk hadis mecmuasından da bahsedilirse de ancak bunun, ona âit olup-olmadığı bilinmemektedir). İslâm kaynaklarında ona ri'yâzet, isâm, künye, şerî'at, tarih gibi çeşitli mevzûlarda diğer eserler atfedilmiş ise de, galiba bunlardan hiç biri bize kadar intikal etmemiştir.

Hadise dâir mecmuası, Kahire tab'ında *Şahîh*, başka yerlerde *Câmi'* adını taşımaktadır, bu isim onun muhtevâsına daha uygundur (krş. Goldziher, *Muhammedanische Stud.*, II, 231, not 2); zîrâ bu eser, islâm hukuku ile ilgili hadislerden başka, diğer mevzûlara âit hadisleri de ihtivâ eder. Bablarının listesine şöyle bir bakılırsa, eserin yarısının akaide âit kelâmî ilgili mevzûlara (*şadar, kıyâma, cannat, cahan-nam, imân, Kur'an*), halk inançlarına (*fitan, ru'ya*), zâhidliğe (*zuhd, savâb al-Kur'an, da'avât*), âdetler ve terbiye (*isti'zân, adab*), ile menâkıbe (*manâḳib*) hasredildiği görülmür.

Bu eser, Buhârî veya Müslim'dekilerden çok daha az hadis ihtivâ etmekle berâber, daha da az tekrarlara sahiptir. Hususiyle iki bab, yani *Manâḳib* ve *Tafsîr al-Kur'an*, bilhassa genişletilmiştir. Bu iki bab, diğer üç *Sunan* (bâzan bu ünvan altında Abû Dâvûd, al-Tirmizî, Nasâ'î ve İbn Mâce'ye âit dört hadis mecmuası gösterilir)'de yoktur. Her ne kadar, 'Alî'ye rüchâniyet tanıyan hadisler nâdir değilse de, Abû Bakr, 'Omar ve 'Osmân lehine olanlar da az değildir.

Bununla berâber, Tirmizî'nin eseri, kendine has şu iki husûsiyet ile temâyüz eder: *İsnâd'a* âit tenkidî mütâlealar ve hepsi badislerle dayanan mezhepler arasındaki farklı noktalar. Tirmizî'nin *Câmi'* adlı kitabının günümüze kadar gelmiş bulunan *ihtilâf* hakkında en eski bir eser olarak telakkî edilmesi, bu son husûsiyetinden dolayıdır. Şâfi'î'nin *Kitâb al-umm*'unda hu mes'ele hakkındaki mülâhazalar, pek tam olmadığı gibi, nâdiren de mevsuktur.

Goldziher (*agn. esr.*, II, 252, not 1) tarafından zikredildiği gibi *takrîb'e* göre, Tirmizî'nin, *isnâd'lar* (*şahîh, hasan, garîb, hasan şahîh, hasan garîb, şahîh garîb*) hakkındaki mütâleaları yazmalarda birbirine uymamaktadır. Müellif, kendi farklarını dayadığı esaslar hakkında hiç bir izâhat vermemektedir. Eser, son derleyicisine kadarki solâbiyet sâhiplerini saymakla baş'ar ve Allah'a kısa bir medh ve senâ ile son bulur.

Bibliyografya: al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb*, *GMS*, XX, var. 106^a; Zahabî, *Tabakât al-huffâz* (nşr. Wüstenfeld), kısım III, s. 57, nr. 3; ayn. mll., *Mizân al-'itidâl* (Kahire, 1325), III, 117, nr. 1021; İbn Hâlikân, *Vasfayât al-a'yân* (nşr. Wüstenfeld), nr. 624; İbn Hacer al-'Askalânî, *Tahzîb al-tahzîb* (Haydarâbâd, 1326), IX, 387 v.dd., nr. 236; ayn. mll., *Takrîb al-tahzîb*, taş-basması (Delhi), ts., var. 230^b; İbn Hâfîb al-Dahşâ, *Tuḥfat zavi'l-'Arab* (nşr. T. Mann), s. 143; I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 250 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

TIRMİZİ. TIRMİZİ veya TIRMİDÎ, Sayyid Burhân al-Dîn Muḥakkîḳ (? —1240) Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin ata heki ve şeyhi olup, doğum tarihi belli değildir. Nishes'nden (Tirmizî veya Tirmidî) Tirmizli olduğu anlaşılan Burhân al-Dîn Muḥakkîḳ'in asıl ismi Husayn olup, hal tercümesi hakkında pek az şey bilinmemektedir. Atlâkî (*Manâḳib al-ârifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, I, 61), Burhân al-Dîn Muḥakkîḳ'in *Saltân al-ulamâ* Bahâ Veled'in müridi olduktan sonra, bir müddet bir meczup gibi kırlara düştüğünü, arkı bir ri'yâzet tâkib ettiğini ve bu sâyede ve'îlik mertebesine ulaşıp, kendisine pek çok sırların açıklandığını, bundan dolayı *Sayyid-i sirdân* ünvanını aldığını ve ömrünün sonuna kadar bu hâlinin devam ettiğini kaydetmektedir. Yine aynı müellifin ifâdesine (*agn. esr.*, I, 58) göre, Burhân al-Dîn Muḥakkîḳ-i Tirmizî, Belh'te bir ara Mevlânâ'ya lalâhık ve atabeklik ettikten sonra, onu kendine mürid edinmişti.

Şeyhi (Bahâ Veled)'nin ölümünden 648 (= 1231) sonra Konya'ya gelen Burhân al-Dîn

Muhakkik, Mevlânâ'yı zâhiri ilimlerde kemâle ermiş bir halde bulur. Ona, babasının bu ilimler yanında bir de hal ilmine (tasavvufî ilme) sâhib olduğunu, kendisinin de bu ikinci sâhada gelişmesi gerektiğini, bu ikinci ilmin ise, tahsil ile değil, ancak duymakla mümkün olduğunu ifade eder (*Valad-nâma*, s. 193 v.d.; krş. *Manâkıb al-ârifîn*, I, 58). Aflâkî (*agn. esr.*, göst. yer.), bir taraftan Mevlânâ'nın bu mülâkattan sonra dokuz yıl Burhân al-Dîn'in hizmetinde bulunup, müridliğinden bahsederken, diğer taraftan (*agn. esr.*, I, 77) tahsilini ilerletmek için Halep ve Şam'a gittiğini söylemektedir. Burhân al-Dîn, bu mülâkatı müteâkip Konya'da kalır, bu arada başta Şalâh al-Dîn Zar-küb olmak üzere Mevlânâ'nın müridlerini terbiye ile meşgul olur (Aflâkî, *agn. esr.*, I, 65 v.dd.); sonra çok sevdiği Kayseri'ye gider; orada Ali dağında gece ve gündüz ibâdet ile meşgul bulunur; ayrıca Kayseri'de bir meseide imam tâyin edilir. Ancak, kendisine bir nevi delilik geldiğini ve namazdaki mübâlegasından da baktın usandığını anlayınca, bu vazifeden affını ister (Aflâkî, *agn. esr.*, I, 61). Kayseri'de kendisinin sığamayacağı kadar küçük bir hücrede kalıyordu. Bu şehirde Selçuklu vâlilerinden Şams al-Dîn-i İsfahânî, kendisine saygı gösterip, müridi olmuştu (Aflâkî, *agn. esr.*, I, 60). Ömrünün sonuna doğru namazları kırdığı ve oruç tutmadığı görülmektedir. O, bunu, ölümü yaklaştığı için Allah'a kurban edilmek üzere beslenmek istediğinden yaptığı şeklinde izâh etmiştir (Aflâkî, *agn. esr.*, I, 64 v.d.). Bâzi bareketlerinden (bk. Aflâkî, *agn. esr.*, I, 69) aşırı derecede melâmî-meşreb olduğu ve dâimî bir cezbe ve istiğrak içinde bulunduğu anlaşılan Burhân al-Dîn Muhakkik, Bahâ Veled'in ölümünden bir yıl sonra Konya'ya geldiğine ve dokuz yıl da Mevlânâ'ya şeyhlik ettiğine göre, 938 (1240/1241)'de, vefat etmiş olmalıdır; vefatını müteâkip bugün Kayseri'de bulunan türbesine gömülmüştür. Türbesinin kitâbesi ise, muahbar olup, doğum ve ölüm tarihlerine âit verilen rakamlar gerçekte bağdaşmamaktadır (krş. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul, 1952, s. 47). Daviat-Şâh (*Tazkirat al-sa'arâ*, nşr. Muhammed 'Abbâsî, Tahran, 1337 hş., s. 214) 'ın, Burhân al-Dîn Muhakkik'in başlangıçta Mevlânâ ve babasının şeyhi olduğu, Bahâ Veled ile birlikte Suriye ve Hicâz'a gittiği ve Suriye'de öldüğüne dair verdiği bilgiler mevsuk değildir.

Hal tercümesinden de anlaşılacağı üzere, meczup bir ruh bâleti içinde bulunan ve inzivâyı seven Burhân al-Dîn Muhakkik-i Tirmizi'nin, hizzat kendisi tarafından kaleme alın-

mış bir eseri yoktur. Ondan zamanımıza sâdece, muhtelif vesilelerle söylemiş olduğu sözlerin başkaları tarafından tesbit edilmesinden meydana gelen *Ma'ârif* adlı bir eser intikal etmiştir. *Ma'ârif*'in muhtevâsını, başta tasavvof olmak üzere, felsefe, fıkıh, tefsir ve hadis ile ilgili meseleler, muhtelif mezheb ve fırkaların inançları hakkında verilen bilgiler teşkil eder. Burhân al-Dîn, bu meseleleri izâh için Sanâî ve Nizâmî gibi şâirlerin şiirlerinden de istişhâdlarda bulunur. Bu eser, *Ma'ârif macmû'a-i mavâ'iz u kalimât-i Sayyid Burhân al-Dîn Muhakkik-i Tirmidî* adıyla Badî' al-Zamân Furûzân-Far tarafından nesredilmiştir (Tahran, 1339).

Bibliyografya: Sultan Veled, *Valad-nâma* (nşr. Calâl Humâyi), Tahran, 1315 hş.; Faridûn b. Ahmed Sipahsâlâr, *Risâla* (nşr. Sa'îd Nafisî), Tahran, 1325 hş., s. 119 v.dd.; Şams al-Dîn Ahmed al-Aflâkî al-Ârifî, *Manâkıb al-ârifîn* (nşr. Tâhsin Yazıcı), Ankara, 1959—1961, I, 56—72, bk. *fihrist*, II, bk. *fihrist*; Câmî, *Nafahât al-uns* (trc. Lâmi'î Çelebi), İstanbul, 1289, s. 515 v.d.; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin* (İstanbul, 1952), s. 44—48, bk. *fihrist*. (TAHSİN YAZICI.)

TİT. [Bk. TİT.]

TİT. TİT, Fas'ın Atlas okyanusu sâhilinde, Mazagan'ın aş. yk. 12 km. cenûb-i garbisinde bir yer olup, metinlerde bâzan Berberice *Tîṭ-an-fiṭr*, bâzan Arapça *'Ayn al-fiṭr* „iftar menbaı“ şeklinde geçer.

Mahallî menkıbeye göre Tîṭ, kurnluşunu, bir velî olup, Medine'den kalkarak, gökte kendisine kılavuzluk eden bir nuru tâkiben, Azemmür Şanhâca'sının bir kolu olan Gudâla kabîlesinin bulunduğu yere kadar gelen, İsmâ'îl Amgâr (Arapça *Şayḥ*)'a borçludur; bu velî, denizin içinde bulunan bir kaynağın yakınındaki ormana yerleşmiş, her iftar edişinde, dalgaların üzerinden yürüyerek bu kaynağa gitmek itiyâdında imiş; Tîṭ-an-fiṭr (iftar menbaı) tesmiyesi buradan geliyor. Menkıbe-de verilen zamana inanmak gerekirse, onun buraya yerleşmesi X. asra doğru vuku bulmuş olmalıdır.

İsmâ'îl Amgâr, ülkenin reisinin kızıyla evlendi ve Amgâriyûn'un Şarîfî [bk. mad. ŞORFA'] ailesi ondan nes'et etmiş olup, bu sülâleden Mavlây 'Abd Allâh, Tîṭ'de XII. asrın ilk yarısında mübim bir *ribâṭ* inşâ ettirdi. Bu müstahkem mevkin taribi iyi bilinmemektedir. Atlas okyanusu kıyısındaki liman ve şehirleri telerruâtıyla anlatan al-Bakrî, bu *ribâṭ*'tan bahsetmez; ancak, Azemmür'u anmayı unutmış olması da göz-önünde tutulmalıdır.

XIV. asırda al-'Umari, Tîṭ'i Fas'ın 42 büyük şehrinde biri olarak zikreder. Burası, Süfrü'nunkinden biraz daha az olmak üzere, Tîṭi-sas gibi 5.000 *mişkâl* vergi ödüyordu. 1513'te Portekizliler Azemmür'u işgal edince, Tîṭ de teslim olup, Portekizlilere vergi ödedi. Fakat 1514'te, Vaṭṭasî hükümdarı Muhammed al-Nâsîr, üs olarak hristiyanların işine yarayabileceği korkusuyla, *ribâṭ*'ın surlarını yıktırıp, sâkinlerini de Fas bölgesine nakletti. Tîṭ, bu tarihten itibaren Mazagan limanının lehine ehemmiyetini kaybetti. Burası, Portekizlilerin Dukâla arâzisinin esas iskân sâbası idi. Tîṭ bugün, eski *ribâṭ*'ın kule ve kapı harâbeleri arasında, sâdece fakir bir köydür; buranın eski adı, şimdiki yerlilerince bilinmez; onlar buraya *ribâṭ*'ın kurucusu olan Mavlây 'Abd Allâh adını verirler.

Mâna benzerliğine rağmen, bu Tîṭ'in, Muvaḥhid tarihçi Bayzâk'ın Barağvâta'lar ülkesinde Tâmasnâ'da olduğunu söylediği Tîṭ-an-Vagurrâmt „veli kaynağı (?)“ ile hiç bir ilgisi yoktur. Tâmasnâ'nın Umm Rabi' nebrinin cenûbuna değil, şimaline düştüğü bilinmektedir. Buna mukabil bu ikinci Tîṭ'in, al-İdrîsî'nin yazmalarında „Tâdlâ'dan Salé'ye gidin yol üzerinde, Tâdlâ'dan dört, Salé'den iki günlük mesâfede, karışık menşeli Berberilerle meskûn, küçük bir yer, fakat mâhiyet itibâriyle bir şehir“ diye zikredilen ve adı *تمن ورفى* şeklinde yanlış yazılmış olan yerle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Binâenaleyh, mevkinin, şimdiki Za'er kabilesine âit arâzinin takriben cenup ucunda olması gerekir.

Bibliyografya: Banû Amgâr menkıbesi, İbn 'Abd al-'Azîm al-Zammûrî'ye atfedilen bir yazmada mufasssala anlatılmıştır; H. Bassot ve H. Terrasse, *Sanctuaires et forteresses almohades: Le ribâṭ de Tîṭ*, *Hespéris* (1927), s. 117—156.

(G. S. COLIN.)

TİTÂVİN. [Bk. TETUAN.]

TİYÜL. [Bk. TİYÖL.]

TİYÜL. TİYÜL, İran'da idârî bir tâbir (mütad *tuyûl* telaffuzu, yanlış olarak Arapça *fu'âl* veznindeki cemîlere bir benzetme neticesidir; kezâ „dâimî“ [Chardin] mânasındaki tefsiri de, Arapça *ṭavîl* „uzun“ kelimesinden yanlış bir iştikaka dayanmaktadır).

Tiyûl (hiç olmazsa XIX. asırda ve mâhiyetine göre), devletin, doğrudan-doğruya bir köy veya köyler grubunun devlet bazînesine ödemekle mükellef bulunduğu arâzi vergileri üzerinden kendi maaş veya tekaüdiyesini alması hususunda tanınan bir selâhiyeti idi. Kendi asıl şekli ile *Tiyûl*, tahsisâtın tediyesini te'min eden bir nevi rehin idi. Bu te'minat, bâza tahsisât ile

birlikte aynı zamanda, bâzan sonradan munzam bir ibsan olarak tatbik edilmişti. Zeâmet sâhibi köyden olmasa bile, o köyün sâhibi olan bir şahıs da olabiliyordu.

İran'ın iktisâdî ve içtimâî taribi benüz yazılmasını beklemektedir; bu sebeple burada, sâdece *tiyûl* kelimesinin menşei ile, delâlet ettiği tatbikata âit bâzi vak'alara işaret edilebilir.

İştikakı. Kelime Şark Türkçesi menşelidir. Radloff (*Opit slovara*, III, stn. 1343, 1380) kelimeyi „birine tahsis olunmuş, hisse“ olarak izah etmekte ve bunu *tî-mâk* (Anadolu Türkçesi'nde *degmek* > *değmek*) fiilinden getirmektedir. *Tiy-ul*, şekil bakımından, Farsça'ya da geçmiş bulunan ve *kaytmaq* (dönmek, dönülen yer), *kayt-ul* (karargâh) v.s. kelimesiyle mukayese edilebilir. *Tiyûl* kelimesine Moğullar zamanında rastlanmaz. Msl. Raşid al-Dîn'in, Gazan'ın işlâhâtına dâir bölümünde bu kelime yoktur (Paris, Bibl. Nat., *Suppl. pers.*, nr. 209, var. 405^a—443^b ve d Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 370—477). Hattâ *Zaḡar-nâma*'de, Timur zamanında da görülmez. Anlaşıldığına göre, tâbirin resmen meydana çıkışı, Timurîlular devrindedir; krş. *Maṭla' al-sa'dayn*'de 810 (1407) vukuâtında, bk. NE, 1843. XIV, 124 v.d.; burada Quatre-mère kelimeyi tetkik ederken *Akbar-nâma* (tamamlanması 1597) ve *'Âlam-ârâ* (1629'a kadar) 'daki parçaları zikreder.

Müessesenin menşei. Bununla beraber, tâbirin muahbar zuhûru, gösterdiği tatbikatın daha Selçukular devrinde veya çok daha eski zamanlarda mevcut bulunabileceğine engel olamaz. Halk dilinde eski Türkçe *tiyûl* kelimesi, son olarak yerini aldığı *ikṭâ'* ([bk. mad. İKTÂ] cem'i *ikṭâ'ât*) gibi, resmî bir tâbire tamamıyla tekabül edebiliyordu. Arapça *ikṭâ'* tâbiri, *siyûrgâl* (aş. bk) ve *tiyûl* tâbirlerinin sık-sık kullanılır hâle geldiği devirde tamamıyla kaybolmuştur.

Siyâsat-nâma'nin V. bölümünde Nizâm-ül-Mülk iktâ sâhiplerinin (*muḳṭa'ân*) busûsî imtiyazlarını şöyle târif etmektedir: „*ikṭâ'* sâbiplerinin, reâyâ üzerindeki fermanla verilmiş hakları, kendilerine tahsis edilen (*havâlat*) kanûnî yıllık vergilerin (*mâl-i ḥaḳḳ*) mülâyim bir şekilde tahsilinden başka bir şey değildir. Bu vergiler tahsil edilince, reâyâ şahısları, zevceleri ve çocukları bakımından serbest (*ayman*) kalırlar. Taşınan ve taşınmayan servetleri (*asbâb va ziyâ'*) de serbesttir ve *muḳṭa'ân* bunlardan hiç bir hak iddia edemezler“. O halde iktâ, reâyânın vergilerini mal edinmeye inhisar eder. Bu iktâ şekli (bunun yegâne şekil olup-olmadığı bi-

linmemektedir), muabhar devirlerin *tiyül* 'una benzemektedir. Moğullar devrinde, Raşid al-Din, Gazan Han'ın askerî iktâlar ihdas ettiği 703 (1303) fermânının metnini zikreder. Feyman, sultânî arâzi (*incü* ve *dîvânî* 'yi, şahsî, *vakf* ve ekilmemiş arâziden tefrik eder. Bu emlâkin ilk zikredilen sınıfına âit olanına gelince, reâyâ kendi haklarından faydalanıyorlardı; fakat, onların bütün vergilerini *bahra*, *mâl*, *koçur*, *mutavaccihât-i dîvânî*; bu tâbirin bir çok mânaları hakkında bk. Barthold, *Nadpis na meçeti Manuče, Aniškaya seriya*, nr. 5, Petersburg, 1911, s. 32 v. dd.) hazîneye ilâ etmek yerine, askerî iktâ sâhiplerine (*çarikiyân*) veriyorlardı. Bu tatbikat, 703'te askerî hizmete tekebül eden bütün bir imtiyazlar sisteminin bir parçası olmakla beraber, *tiyül* 'a çok yakındır (d'Obsson, IV, 424, §§ 1—9).

Mâlî tedbir olarak *Tiyül*. Gerçek *tiyül* 'un, başlıca vasfı, muhtemelen, te'diye sisteminin basitleştirilmesidir; *tiyül*, te'diyeler artıp, devlet hazînesi, bu te'diyeleri nakden ödeyemez hâle gelince, yavaş-yavaş basit mâlî bir tedbir hâlini almıştır. Böylece Chardin (V, 416), „borçların havâlelerle ödenmelerini“, para tedâvülünün zayıflığı ile izah eder.

Tiyül 'un bünyesi (yâni bir köyün vergilerine teşhüp hakkı), çok defa, aynı zamanda *tiyüldâr* 'a verilen diğer imtiyazlarla (msl. kendi besâbına umûmî emlâki idâre etme v.s. gibi) karışmış idi. Avrupalı müşâhitlerin bu hususta verdikleri târiflerdeki tereddüt, bununla izah edilebilir.

Chardin, *tiyül* 'u „toprak tahsisî“ ile tercüme ve iki çeşit *tiyül* tefrik eder. „Zîrâ bu emlâk, ya bir dâirenin muhassessâtıdır—bütün yüksek dâireler, maaşlarının te'diyesini mümkün kılan ve devamlı olarak, o dâireye bağlı bulunan emlâkesâhiptirler—veya hazînenin emrine tâbidir“. Bu son balde de, te'diyelerin, bir dizi yıllar esnâsında devam etme vasfı mevcuttur. Chardin (s. 418), büyük bir sezişle, bu sistemi tenkid edip, şu neticeyi çıkarır: „maaşların te'diyesine tahsis edilen topraklar, hükümdârın adamlarının teftişinden uzaktır; bunlar, kendilerine verilmiş olanın mülkü sayılır; bu şahıs, o yerin sâkinlerinden, istediği gibi vergi alabilir“.

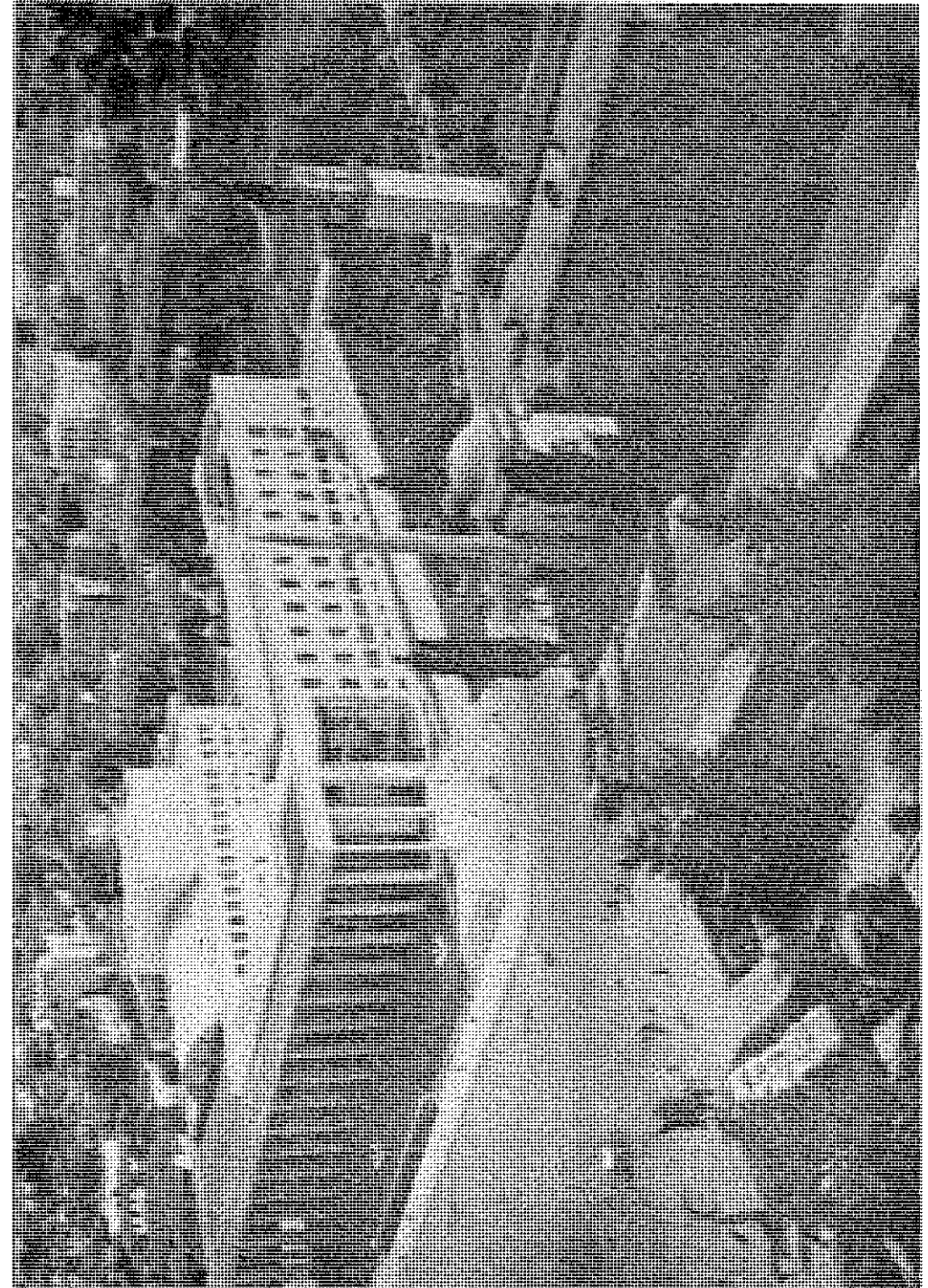
Kezâ Kaempfer (1684—1688), İran'da üç çeşit icara verme şekli sayar: *barât* (uzak eyâletler üzerindeki haklar), *hama sâla* (sadece icar miktarına ulaşan topraklar) ve *tiyül*. Geniş mâfada, Chardin'in ilk sınıfına tekebül eden bu „tawil seu tijuul“, hizmet süresi içinde mülkiyet ve vergilerden (ut du-

rante servitto eorum possessione et annona gaudeant) faydalanan devlet ricâline verilen topraklardır ve onlar bu topraklardan (sarıya âit) kendi ücretlerinin 2 ilâ 10 m'line müsâvi olan bir gelir elde ederler.

Siy ürg âl. *Tiyül* ile, bu imtiyâzın teessüs ettiği akdi birbirinden ayırdetmek lâzımdır. Bu akd, mütad olarak Türkçe-Moğulca bir isim olan *siyürgâl* „ihsan“ (veya belki *in'âm*?) adını taşıyordu (krş. Chardin, VI, 65 [ki, o, bunun mânasını çok tahdid eder] ve Budagov, I, 650). Şâh Husayn Şafavî'nin 1113 (1701) senesine âit fermânı (Hanykov tarafından *Mél. Asiat.*, 1859, III, 70—76'da neşredilmiştir), *siyürgâl* için (vesikânın metninde kullanılmış tek tâbir) bir misâl teşkil eder: iktâ sâhibi, şâhin emrine 7 silâhlı adam vermek mecbûriyetindedir; bunun için, Dizmar nâhiyesinin vergilerini gösteren yıllık 6 tümen, 3 bazâr ve 96,5 dinarlık meblâğ iktâ sâhibine tahsis olunmuştur. Köylüler, vergilerini (*mâl-vacahât* (?) *va-vucâhât va-hakâk-i dîvân*) *siyürgâl* sâhibine vermek mecbûriyetindedirler ve devlet me'murlarının bu imtiyâzın yürütülmesine müdâhale etmemeleri gerekir. O halde, hükümdârın „ihssânı“ (*siyürgâl*), iktâ sâhibinin *tiyül* 'unu zımnen teşkil eder.

XIX. asır. XIX. asrın başlangıcı için Rawlinson (*Notes on a journey from Tabriz, J R G S*, 1840, X, 5) 'da *tiyül* 'un kat'i mânasını te'yid eden şu ifade bulunmaktadır: „*tiyül*, bir şehir veya idâri bölgenin tahta âit gelirlerinin bir hîbesidir. Umûmiyetle gerçekleşmesi, muhakkak böyle olmasa bile, bu hîbeye nâil olan kimseye bırakılmıştır. Bu hîbe, eğer ayrıca tasrih edilmemişse, sâdece o şahsın hayatı müddetine devam eder. Hâli bazırda İran'daki arâzi gelirinin 1/5'i, tahta âit arâzinin başkalarına ferag edilmesi ile meydana gelmiş addolunur“. Bununla beraber, çok defa gerçek *tiyül*, aynı iktâ sâhibine verilmiş bulunan imtiyazlara bağlanmakta idi ki, bu, *tiyül* 'un portresini gizliyordu. Dr. Polak—ki az kalsın bizzat *tiyüldâr* olacaktı—*tiyül* 'u şöyle târif eder: „bu, aynı maaş yerine, işletmek (aynen! V. M.) üzere fertlere verilmiş bulunan tahta âit arâzidir“.

Tiyül sistemi, her çeşit sâ-i istimâle yol açıyordu. Arâzi sâhipleri, İran'da, devletle köylü arasında mutavassit bir sınıftı. Köylüler arâzi sâhiplerinin teb'ası (*ra'iyat*) olarak telâkki olunurdu. Mülk sâhibi (*arbab*), bâzı idâri hakları kullanır ve diğer işler arasında, köylülerin mükellef oldukları bütün vergileri bizzat tahsil eder. Mutasarrıf, toplanan meblâğ üzerinden, tasarruf hakkı (*mâliyat-i arbabî*) 'nı alır ve mütebâkişini devlet

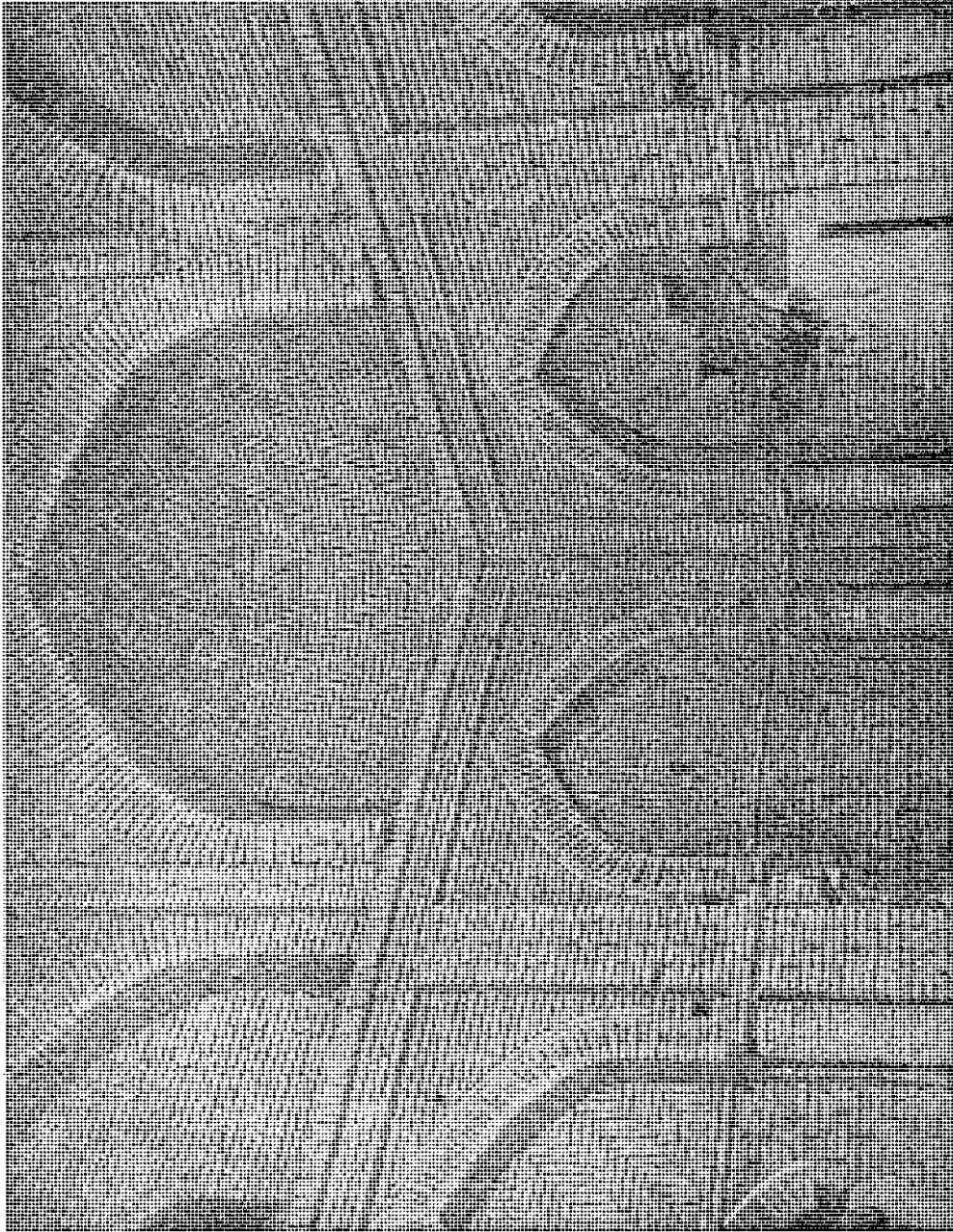
İskender Bey Meydanı'nda Hacı Ethem Bey Camii ile Saat kulesi

XII. asırdan kalma Tirmiz Sarayı'nın stuko oymalı duvarları

XII. asırdan kalma Tirmiz Sarayı'nın stuko duvarlarından çift arslan motifi.

Tirmiz'de XI. asırdan kalma Sultân Sâdât külliyesinde bir türbenin içi.

hazinesine (*mâliyât-i dîvânî*) teslim eder. Eğer bir *tiyül*, bu sisteme ilâve edilecek olursa, iki büsûsî şabıs olan *tiyüldâr* ve mutasarrıf, idârenin tavassutu olmaksızın, aralarında anlaşılırdı; eğer iki ünavan birbirine intibak ederse „mutasarrıf-*tiyüldâr*“ devletin murâkahesinden kaçıyor ve hâkimiyet sâbaları, merkezî idârenin maballî mümessilleri tarafından idâre edilen arâzi üzerinde bir çeşit sınırlandırılmış bulunan münferit arâzi teşkil eden feodal bir çehre arz ediyordu. *Tiyül*, çok defa, zeâmet sâbibini, zamanla mâlik hâline getiriyordu. *Tiyül* ihsânı (bilbassa XIX. asırda), saray v.b. ricâline tabasis edildiği için, bu ricâlin itibârı, kendilerini arâzilerini genişletmeye ve nüfuzlarını artırmaya müsâit bir bâle getiriyordu. Köylülerin toprak sâhibi (*hurdâ-mâlik*) oldukları nâdir hallerde, dâba kuvvetli komşularına veya idârî me'murların tazyiklerine karşı koyma imkânsızlığı çok defa onları, kendilerini bimâye edecek kuvvetli bir *tiyüldâr* aramaya mecbur ediyordu; fakat bu bimâye, ekseriyâ, küçük arâzi sâhiplerinin haklarının kaybolmasına müpcer oluyordu. *Tiyül*, mütad olarak hayat boyunca verilmiş idi; *tiyüldâr*'ın vârisleri, *tiyül*'u elde ettikleri zaman, ancak bunun 1/3'ünü alabilirlerdi. Birçok nesiller sonunda, bu hal *tiyül*'un ilgasını gerektirir idi ise de, vârisleri, kayıplarına veya imtiyazlarının daraltılmasına mâni olma vâsıtalarını kolayca buluyorlardı. İdâre tarafından serbest bir şekilde verilmiş olan devlet arâzisi (*hâlişa*) üzerindeki *tiyül*'lar, neticede, Azerbaycan'da olduğu gibi, birçok yerlerde, hemen-hemen *hâlişa*'nın bütününün kaybolmasına sebep oldu (Tigranov).

Sâdece Bogdanov, *tiyül*'un tathikatında bafifletici sebepler (*tiyüldâr* tarafından hükûmete takdim olunan badiyaheler, pâyitahta kadar ulaştırılacak bütün vergi meblâgını geçebiliyordu; *tiyüldâr*, köylüleri hükûmet me'murlarının tazyikine karşı bimâye ediyordu) bulursa da, bu Orta-çağ sisteminin mazuruları çok âşikâr idi ve meclis, baziran 1907'deki ilk toplantısından itibaren bütün *tiyül*'ların devlete iade edilmesi kararını tacil etti ve bu gerçekleşti.

Bibliyografiya: Chardin, *Voyages* (nşr. Langlès), 1811, V, 380, 411, 416—420, VI, 56; Kaempfer, *Amoenitates exoticae* (Lemgoviae, 1712), cüz I, relatio VII, § 3, s. 97 v.d.; Fraser, *Journey into Khorasan* (London, 1825), s. 211; Polak, *Persien*, II, 122; Budagov, *Slovar turetskotatar. neregii*, 1869, I, 424; Curzon, *Persia*, II, 470, 474, 484, 488; Greenfield, *Die Verfassung des Pers. Staats* (Berlin, 1904), s. 349; Browne,

The Persian Revolution, 1910, s. 143; Tigranov, *Iz obščest.-ekonom. otnoşeniy v Persii*, Petersburg, 1909, s. 82—85 (Erdabil eyâletinin içtimâî ve iktisâdî bünyesi hakkında çok satbf bir tetkik); Sultanzade, *La question agraire en Perse* (Rusça), *Novyi Vostok*, Moskova, 1922, nr. 1, s. 138 v. dd. (V. MINORSKY.)

TLEMCEN. [Bk. TLEMCEN.]

TLEMCEN. TLEMCEN, Cezayir'in Oran bölgesinde bir şehir olup, Berberî dilinde „kaynak, yeraltısın birikintisi“ mânasına gelen *tilmasîn* (cem'i: *tilmisân* ve *tilmasîn*) isminin Arapça şekli *Tilimsân*, berhalde „kaynaklar şehri“ mânasına gelmektedir. Şimdiki şehrin birkaç yüz metre şimalî şarkisinde bulunan eski şehir, aynı zamanda Tlemsen ve Agâdir adlarını taşımakta idi; Agâdir, yukarıda verilen mânalarla birlikte, Berberice'ye geçen eski Fenikece bir isim olup, [bk. mad. AGADIR], „sarp kayalık (veya yayla)“ mânasına gelmektedir ki, bu da şimal ve şarktan ovaya dik bir şekilde hâkim olan meyilli yayla vaziyetine tamamiyle uymaktadır. Belki bu Agâdir adında, Tlemsen'e, al-Cidâr veya Madinat al-Cidâr ismini veren ve burasını Mûsâ'nın Hızır (bk. *Kur'an*, XVII, 64 v. dd.) ile bulunduğu yer olarak gösteren Arap efsânesinin menşei aranabilir. Bu şehriü adları arasında ayrıca şunlar da zikredilmelidir: Romalıların küçük bir şehri olup, „meyve bahçeleri“ mânasına gelen Pomaria: bu isim Agâdir mevkiinde meydana çıkarılan birkaç Latince kitâbede geçmektedir; ayrıca, milâdî XI. asırda şimdiki Tlemsen'i yâni Agâdir'i muhâsara ettikleri zaman, bugünkü Tlemsen ile onun Ulu-câmi'ini te'sis eden Murâbitlar tarafından verilmiş olan Tâgrârt „ordugâh“ (Berberice) ve nihâyet XIII. asrın sonu ile XIV. asrın başlarında, Tlemsen'in Fas Merinîleri tarafından ilk ve büyük kuşatılması sırasında bir Ulu-câmi, bir saray ve kuvvetli bir sur ile birlikte, garpta ve 1.500 m. mesâfede inşâ edilen yüz hektarlık sâbadaki Manşûra veya al-Mahallat al-Manşûra (Arapça) „muzaffer“ veya „muzaffer ordugâh“. Birbiri arkasından gelen ve Tlemsen'i teşkil eden şarkta Agâdir, merkezde Tâgrârt ve garpta Manşûra'dan, sâdece merkezde bulunanı, mevcûdiyetini devam ettirmiş ve Tlemsen ismini muhâfaza etmiştir.

Coğrafi mevki. 1° 30' garp tûlünde ve 34° 53' şimal arzındadır. Deniz seviyesinden 827 m. irtifâda bulunmaktadır. Şehir, Tlemsen kütlesinin silsile bâlindeki tepelerinin şimal yamacında, denize müteveccih olarak inşâ edilmiştir; burası, sâhil silsilesi içinde Tafna'nın vücûda getirdiği bir parça ile, şı-

mâlde 50 km.'lik kuş uçuşu mesâfeden fark edilir. Tlemsen kütlesi coğrafi bir vahdet teşkil edip, cenûb-i garbîden şimâlî şarkî istikametine muvâzi silâilelerden teğekkül etmiştir; bu silâileler, doğrudan-doğruya Tlemsen'in arkasında, cenûba doğru basamaklar hâlinde iner, cenupta alfa otu bozkırına dik bir şekilde 1.206 m.'den 1.842 m. irtifâya kadar yükselir. Bu jura kütlesi, cenupta bozkırların eski alüvyonları, garp, şimâl ve şarkta ise, kireçli kil ve orta miosen, aşağı éosen İsviçre killi ovaları, Lamoricîere ve Bel-Abbès'in pleistosen alüvyonları ile tahdid edilmiştir. Bu Tlemsen kütlesi, kil ve balçık üzerine oturmuş mesâmatlı taşlar üzerinde dolomî kalkerleri sâyesinde, yer altındaki geniş düz tabakalarda yağmur sularının birikmesine çok müsâittir; böylece bu kütle, uzun yazlar boyunca, bir çok kaynakları ile etrafı sulayan bir su hazînesi gibidir. Bu kaynaklar, asla kurumaz ve Tlemsen bölgesinde, çok uzaklara kadar şehrin etrafında, hayranlık uyandıran ve bir servet teşkil eden meyve ve sebze bahçelerini, zengin nebat örtüsünü ve şehrin süsü olan şâirâne korulukları meydana getirir.

Kademeleri, suyu kesilmeyen çağlayanlı nehirler (Tafna, Mafrûş, Vâd-Şûli, Vâd-İsser) ile kat' edilen jura benzeri kütle, içlerinde mühim bayvan topluluğu (vaşak, sırtlan, çakal, tilki, yaban domuzu ve diğer küçük dört ayaklılar ile pek çok kuş) yaşayan ormanlar (muhtelif cins meşe, mazi, fıstık ve yabanî zeytin ağaçları v.s.) ile kaplıdır. Bu dağlarda bir çok güvercinlerle dolu veya bâzan bayvanlara sığınak ve yerlilere mesken vazifesini gören tabii yer-altı yolları, inler ve mağaralar vardır.

Toprak hareketli ve nebat örtüsü mütelevvîdir. Tlemsen bahçelerinde, Akdeniz kıyıları ile Orta Avrupa'nın çeşitli ağaç ve nebatları yetişir. Yıllık yağış ortalaması takriben 650 mm.'dir; bu yağışlar, yılın bütün aylarına dağılmış ise de, temmuzda pek nadir olup, ağustos ve eylül aylarında sâdece birkaç fırtınalı sağanak görülür. Kar, her yıl ancak kısa bir zaman yağar. İklim sağlam ve sıhhat faydalı olup, bilhassa kansız ve sinirli olanlara iyi gelir.

Tarih. Tlemsen ve bölgesi, mevkînin elverişli olması sâyesinde, binlerce yıldan beri insanların barındığı bir yer olmuştur. Hemen hemen her yerde tarih öncesi insan izleri bulunmuştur, çok az araştırılmış olmasına rağmen, bu sâhada ve bilhassa, benim bilgime göre, Tlemsen'in hiç biri metodlu bir şekilde araştırılmamış olan sayısız mağaralarında daha bulunacak çok şeyler vardır.

Sâdece kitâbeleri ile birlikte birkaç taş kalan Romalılar Pomaria'sı hakkında az şey bilinmektedir, ne Aulisva („ilâhe“: kitâbelerde *deus invictus* ve *deus sanctus* tesmiye olunmuştur), ne de orada garnizon bulunduran süvâri kuvvetleri mâlumdur.

Tlemsen'in Roma devri ile islâm fethi arasındaki tarihi hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. VII. asırda islâmın nasıl ve ne şekilde Tlemsen ülkesine nüfuz ettiği hakkında hiç bir şey mâlûm olmadığı gibi, VIII. asırda, reisi Abû Kurra olan Şufî Berberî emâretinin mâhiyetine dâir de hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Bu Tlemsenli-emîrin, Hâricî Zanâta'ların başında olarak, şarka doğru Zâb ve İfrîkiya içlerine kadar askerî seferler yaptığı mâlumdur.

Filvâki sünî müslümanlık, VIII. asrın sonlarında Tlemsen ve civârına kat'î olarak yerleşmiştir. İdrîs I. 790'da, orada, minberle süslediği güzel bir cîmi inşâ ettirdi. Bundan böyle Tlemsen-Agâdir, merkezî ve uzak Magrib tarihînin değişik tecellilerine mâruz kalan bir müslüman eyâletin merkezidir.

Yûsuf b. Tâşî'nin tarafından XI. asrın sonunda kurulmuş bulunan bugünkü Tlemsen, dik-kate şâyan bir şekilde gelişti ve Muvahhidler, VI. (XII.) asrın sonunda bu şehri (Tâgrârt) bir surla çevirdiler. Zirâ o sırada Agâdir'in bir suru vardı.

Meşhur üstadların yetiştiği fikhî, şer'î ilmin (1081—1144) bir ocağı olan Murâbit Tlemsen'den, dinî san'at sâhssında, alçıdan muhteşem ve zarif çiçek ve hat süsleri ile çevrili *mihrâb*'i ile Ulu-câmi kalmıştır. Mihrâbın önündeki knbbenin kasnağının etrafında 530 (1135) tarihini taşıyan güzel ve işlek yazılı kitâbenin gösterdiği gibi, Murâbitlar, Ulu-câmi'in bu kısmının tezyinini, Tlemsen'i işgallerinden sonra, ancak 50 senede bitirmiş olmalıdırlar.

Murâbitlar, bu güzel âbidelerin büyük yapı-cıları oldukları halde, kerpiçten sağlam sur müstesnâ, Muvahhidlerin Tlemsen'deki 1144'ten 1236'ya kadar devam eden bâkimiyetlerinden hiç bir iz bırakmamış olmaları dikkate değer. Tlemsen veya doğrudan-doğruya civârında hiç bir âbide onlara atfedilemez. Şehrin koruyucu velisi Endülüslü büyük sâfi Etû Medyen [b. bk.]'in Tlemsen'de gömülmesi (1197), onların zamanına rastlar.

VII. (XIII.) asrın ilk yarısında, hükümdarlarının kuvvet ve itibar yoksulluğu yüzünden zayıflamış bulunan Muvahhid imparatorluğu, garpta göçebe Berberî kabîlelerinin bücümlemesine mâruz kaldığı ve İfrîkiya Hafşî vâililerinin, imparatorluk iktidârına karşı isyâna kalkışmaları ve istiklâllerini ilân ettikleri sırada

merkezî Magrib'de bulunan Banû 'Abd al-Vâd (krş. mad. ABDÜLVÂDİLER), Banî Marîn (krş. mad. MERİNİLER) ile Zanâta kabîleleri, birbiri arkasından pâyitahtları Tlemsen ve Fas olan, iki devlet vücuda getirdiler. VII. (XIII.) ve bilhassa VIII. (XIV.) asırlarda kom-guları olan Tunus Hafşî'leri ile Fas Merinîlerinin Tlemsen ve 'Abd al-Vâdî devletine karşı bemen-hemen fâsîlasız ve ekseriyâ zaferle neticelenen hücumlarına rağmen, Tlemsen hükümdarları, pâyitahtlarını, bâzıları bugüne kadar gelmiş bulunan muhtelif binalarla süslemeye vakit buldular. Bunlar, ilimleri de geliştirdi ve talebeler için medrese (*madrâsa*)'ler kurdular; medreselerden biri Tlemsen yakınında al-'Ubbâd köyünde olup, meşhur Berberî tarihçisi İbn Haldûn bir müddet burada kalmıştır. Mezkûr medrese bugün de mevcuttur. Oalar, Sabrâ, yüksek yayla ve Tell arasındaki münâsebetler için Tlemsen'in ticârî ehemmiyetini anladılar ve Honayn limanı vâsıtasıyla İspanya ile devamlı olarak münâsebetle bulundular. Pâyitahtlarının şarktan garba doğru büyük ticâret yolu üzerinde bulunmasından faydalanmayı da ihmâl etmediler.

Tlemsen, sâdece bir transit merkezi ve dışarıdan gelen mahsûllerin pazar yeri değil, aksine bu gün de olduğu gibi, nâdir ve aratılan mâmul eşyâyı imâl eden bir sanâyi merkezi idi. Tlemsen, IX. XV. asırda İspanya'dan Endülüslülerin hicreti sırasında gelenlerden muhtelif sâhâlarda (ilim, san'at, sanâyi, edebiyat, mûsikî, bahçıvanlık v.s.) büyük çapta faydalanıp, daha canlı bir hâle geldi.

İklim ve tabiat bakımından bu kadar zengin olan bu şehirde, mâlesef, merkezî Magrib'in pâyitahtı olduğu devirde bile, kendisinden ümit edildiği şekilde, islâm medeniyetinin geliştiği söylenemez. Zirâ Tlemsen, göçebe ve dâima karışıklık çıkaran kabîlelerle çevrili idi: Zinâta Berberîleri ve Hilâlî Araplar, bilhassa bu sonuncular, pâyitahtın, medeniyetin gelişmesi için zarûrî olan buzurdan faydalanabilmesine mâni olacak kadar çok kavgacı ve siyâsî bakımdan da güvenilmez idiler.

X. (XVI.) asrın başından itibaren Türkler ile İspanya hristiyanları, Tlemsen için mücâdeleye giriştiler. Son 'Abd al-Vâdî emîrleri, Oran'daki İspanyollara tâbi olmayı kabûl ettiler. Cezayir paşası Sâlib Reis, 1555'te Tlemsen'i kat'î olarak zaptetti.

Türkler, Tlemsen'de, buranın yerli kadınları ile evlenmelerinden meydana gelen ve Kuloğlu (mahallî te'affuz: Korgü, „kü'öglü“ veya „asker oğlu“) denilen mühim bir halk unsuru bıraktılar. Kuloğlu, yakın zaman'ara kadar,

Tlemsen yerli müslüman halkının dörtte birini teşkil etmiştir; bunlar, buranın en faâl, Avrupalılara en yakın ve ilerleme'ere en müstait unsurudur.

Türklerin idâresinden çıkan Tlemsen, 1830'dan 1833'e kadar, Fas sultanlığına tâbi oldu. Bu Fas hükümrânlığını, yine Hâzar'ların (Magribîler ve Berberî Araplar) yardımı ile, Tlemsen üzerinde geçici bir iktidar te'sisine muvaffak olan Emîr 'Abd al-Kâdir de tanı-mıştır.

Fransızlar, ilk defa 1836'da Tlemsen'e girdiler ise de, 30 mayıs 1837'de (Tafna muâhede) burayı, 'Abd al-Kâdir'in niyâbetine bırakarak ayrıldılar.

Tafna muâhedesinin bozulması neticesinde, Bugeaud, 31 kânun II. 1842'de Tlemsen'i tekrar aldı.

Müslümanlar (Kuloğlu ve Hâzar'lar) arasındaki mücâdelelerle harab olmuş bulunan şehirde, sulh ve sükûn, bu devirden itibaren başlamıştır.

Tlemsen, 1854'te müstakil bir idâyeye sâhib olmuş ve 1858'de mutasarrıflık merkezi hâline gelmiştir.

Bu şehir, bundan takriben kırk yıl önce, ayrıca adlî ve askerî mutasarrıflığın merkezi olup, bir piyâde, bir süvâri (*sipahi*) alayına, bir çok tadrîs, banka ve zirâî kredi v.b. müesseselerine sâhip ve nüfusunun, takriben 30.000'i müslüman, 6.000'i Yahudi ve 4.000'i Avrupalıdan ibâret idi.

Tlemsen'in kendine has husûsiyeti, sâdece yeşillikler içindeki güzel mevkîinden ibâret olmayıp, bilhassa parlak devirlerinde, İspanya-Magrib süsleme san'atının gerçek bir müze teşkil edecek olan müslüman san'at âbidelerinde ve nihâyet büyük bir çoğunluğu ile şehirli cedlerinin örf ve âdetlerine sâdik kalan Mâlikî müslüman halkın umûmî ve busûsî hayatındadır. Bu bakımdan Tlemsen, diğer hiç bir Cezayir şehri ile mukayese edilemez.

Agâdir, Tâgrârt ve Manşûra'nın eski surlarının, müslüman velilerinin çok sayıdaki türbelerinin heybetli izleri yanında, arkeoloğun ve müslüman san'atının sevenin dikkatini çekmeye değer âbideler olarak, II. (VIII.) asırda İdrîs tarafından inşâ edilen ve bugün ortadan kalkmış olan Eski Câmi'in yerinde yükselen VII. (XIII.) asra âit minâresi ile Ulu-câmi; VI. (XII.) asra âit zarif *mihrâb*'i, minâresi ve oyulu alçı süslemelerinin hayrete değer dantel gibi işlenmiş ve bütünüyle sedir ağacından, hendesî tavanları ile Sîdî Bel-Hasan (VII.—XIII. asır) Câmi'i (müslüman arkeoloji müzesi); kaybolmuş Madrasat al-Kadîma'nın yanında yükselen Ülâd al-İmâm (VIII.—

XIV. asır başı) Câmîi'ni zikretmek gerekir. İlk Tlemsenli 'Abd al-Vâdî hükümdârı tarafından, şehrin en yüksek kısmında (*intra muros*), VII. (XIII.) asırda inşâ ettirilmiş olup, tabkîm edilmiş bulunan ve dâima hayranlık duyulacak olan *Maşvar* sarayı bulunmaktadır. Sîdî Brâhîm Câmîi ve makamı, S. Sanûsî ve S. al-Banna'nın câmîleri de san'at bakımından zikredilmelidir.

Sur dışında (*extra muros*) bir çok Orta-çağ islâm san'at ve mîmârî bânîleri bulunur: 1. Maşûra barâbeleri. Bu garb Tlemsen'i, 'Abd al-Vâdî hükümdarlarını, yeğenlerini ve rakiplerini kuşatmak için, VII. (XIII.) asrın sonu ve VIII. (XIV.) asrın başında Fas Merînîleri tarafından inşâ olunmuştur. Köşe kulelerinin ve 4 km.'lik bir sur tabyasının beybetli izleri ile eski bir hükümdar sarayının harâbeleri yanında, bugün bilhassa sur ve yontma taştan yapılmış muhteşem minâresiyle çok geniş olan câmînin bakıyesi önünde hayranlıkla durulur. VIII. (XIV.) asra âit olan bu minârenin takriben 40 m. yüksekliğindeki bakıyesi, sağlamlık, muhtelif renkli çiniler ve süslemelerinin güzelliği ile, Sevilla'daki Giralda, Rabat'taki Hasan Kulesi ve Merâkeş'teki Kutubiya gibi Muvahhid eserlerini batırlatır.

2. Şehrin şark-cenûb-i şarkisinde, al-'Ubbâd müslüman köyünde, bir kaç sene için Tlemsen'e hükmeden Merînî Abu'l-Hasan tarafından inşâ edilmiş bulunan ve mükemmel bir şekilde muhâfaza edilen Sîdî Bû Madyan Câmîi mevcut olup, milâdî 1339 senesinden kalmadır; esas methâlinin âbidevî revâkı, kapısının kırkık bronzla kaplı sedir ağacından kanatları, çiçekli ve kitâbeli arabeskleri, tuğla süslü tavanları, *mihrâb*'ın önünde çok renkli cam pencereleri bulunan kubbesi, ağ biçiminde tuğla ile süslenmiş minâresi, resim ve zarif minekârî çinileri ile, tam olarak tarihi tesbit edilmiş bu âbide, bu devir ve bu ülkenin kıymetli bir islâm san'atı vesikasıdır. Hükümdârın, adını taşıdığı velînin bâtirasına inşâ ettirdiği bu câmînin etrafında Abu'l-Hasan muhtelif ek binalar yaptırdı: alçı ve çini kaplamaların bir kısmı kaybolmasına rağmen, oldukça iyi muhâfaza edilmiş bulunan bir medrese (milâdî 1345), temizlik mahalleri veya abdest alacak yerler, bir hamam, bugün çok harap bir durumda olup, zengin süslü alçı ve çinilerle kaplı duvarlarının bakıyeleri bu sarayın haşmetini göstermektedir. Tlemsen'in manevî koruyucusu meşhur sîfî Sîdî Bû Madyan, VI. (XII.) asrın sonlarından itibaren, câmî ile saray harâbeleri arasında yatmaktadır; Tlemsen'den geçen her müslümanın hac ziyaretgâhı olan türbesi, murabba bir plan üzerinde, yeşil kire-

mitli, dört köşeli bir çatı ile örtülü ve kubbeli bir yapıdır; içerde duvarlar, kâide isâ, XVIII. asır İtalyan çinileri, tepeye kadar da süslü ve renkli alçılarla kaplanmıştır. Bir çok amîrler, mubiplerin bediyeleri ile doldurdıkları bu salonu, yeni süslerle zenginleştirdiler. Kapı kemerinin çerçevesi, Türkler devrine sîfî alçı arabesklerle süslenmiştir. Türbenin önünde, çatısı aynı cins dört mermer sütun üzerine oturulmuş yeşil damarlı mermerden bilezikli bir kuyu ve avlu vardır.

3. Şehrin şimalinde, aynı surların dibinde, Sîdî'l-Halvî (Endülüslü diğer büyük bir aâfî) denilen müslüman dış maballesinin ortasında hâlâ, Abu'l-Hasan'ın oğlu ve balefi Abû 'İnân'ın eseri olan bir Merînî câmîi yükselir. Bu câmî, iyi muhâfaza edilmiş olup, Sîdî Bel-Hasan'ın ki bâriç, Tlemsen'de hâlâ mevcud olan bütün diğer câmîler gibi ibâdet için kullanılmaktadır; bu bina, VIII. (XIV.) asır (1353) Merînî san'atının diğer bir şâhididir. Bu câmî, iç süslemelerinin tekniği bakımından (alçı kaplamalar, hendesî girift tezyinatla süslenmiş sedir ağacından tavanlar ve başlıca ibâdet yerinin kemerlerini taşıyan Maşûra'den getirilmiş olan yeşil damarlı mermer sütun ve sütun başlıkları), aynı devirde aynı hükümdar tarafından yapılmış olan Fas'taki Bû-'İnânîya medresesi ile mukayese edilebilir. Her iki eserde de Berberistan'daki müslüman mîmârî san'atının inhitâtının alâmetleri açık bir şekilde görülür. Magrib'in diğer kısımları için olduğu gibi, Tlemsen için de islâm medeniyetinin çöküşü bununla başlar. Bununla beraber, Tlemsen, el-san'atları (dokuma, altın ve gümüş sırma işleme, deri ve yün, ağaç ve mâdenî mâmulât) aâhasında, uzun zaman şimâlî Afrika'nın büyük islâm beldeleri arasında mûmtaz bir yer alır. Bu küçük sanâyide, bugün de birçok meşhur usta vardır; bunlar, deri üzerine altın ve gümüş sırma işlemede, bilhassa merâsim atlarının koşum takımı ile Arap eyer örtülerini süslemede başta gelirler.

Halkı. Bu eski islâm merkezinde, dâima geleneğe bağlı yerli halkın (müslüman ve Yahudi), Avrupalılar ve Fransızlarla uzun bir temas ile bâsıl olan maddî ve fikrî gelişmeye rağmen, kendine has kuvvetli seciyesini muhâfaza ettiği âşikârdır.

Müslüman halk (çiftçi, san'atkâr, tâcir, müstahdem ve me'murlar), en kalabalığıdır; halk, muhtelif menşeli unsurlardan tereküb etmiştir: Hâzar'lar (harfiyen „şehirliler“) veya „Magribliler“ eski Berberilerin Araplarla karışmasından meydana gelmiştir. Bunların arasında, VIII (XIV.) ve IX. (XV.) asırlarda İspanya'dan göç etmiş Endülüslüler de bulunur.

Tuat ve Sûdan'dan gelen eski kölelerin soyundan neş'et eden az sayıdaki Zenciler; Türk işgalinden kalma Kuloğlular; bunlara köylü bir unsur olup, şehrin kenar maballesinde oturan ve *Haûzî* nisbesini alan *Hâz*'u da ilâve etmek gerekir.

Bunların hepsi, Tlemsen'in aynı inançta, aynı diâde, aynı müşterek âile geleneğinde birleşen, fakat, kavmî, şoff ve âilevî düşmanlıklarla birbirlerinden derin bir şekilde ayrılmış bulunan müslüman cemâatini meydana getirir.

Daha ilk zamanlarda islâmîyeti kabûl eden ve dil bakımından muhtemelen İdrîsiler devrinden itibaren Araplaşan Tlemsen ve civar halkı, dâima resmî dine, velîler kültürüne ve sibir âdetlerine sıkı-sıkıya bağlı kalmıştır.

Yahudi halk, burada asırlardan beri mühim bir topluluk teşkil etmiş olup, uzun zaman baskı altında bulundurulmuş, kendilerini çeviren yabancı ve Yahudi olmayan unsurlardan uzak yaşama itiyâdını muhâfaza etmiştir.

Tlemsen Yahudileri, büyük çoğunluğu ile Berberî menşeli olup, ya bu bölgeden veya Fas'tan gelmedirler. Bu aslî unsura, muhtelif devirlerde yabancı Yahudiler ve bilhassa büyük göçleri esnâsında İspanyol Yahudileri katılmıştır.

Eski kıyâfet sâdece ihtiyarlar tarafından muhâfaza edilmiştir; Fransız mekteplerinde yetişmiş bulunan yeni nesil, Avrupa kıyâfetine intihak etmiş olup, tahsile karşı kabiliyet ve istek gösterir. Bununla beraber hepsi, ecdâdın âdet ve inançlarına bağlı kalmışlardır. Bu âdetler, musevî unsurlar bir yana, muâşeret âdâbında, azizler için yapılan merâsimlerde ve hattâ âile hayatında ruhlara, gizli kuvvetlere ve büyüye inanış bakımından islâmî unsurlara oldukça yakındır. Bütün şimâlî Afrika'da olduğu gibi, Yahudiler de Arapça konuşurlar. Bunların dili, Fas'ta konuşulan dilin kuvvetle te'siri altında olup, ses ve şekil bilgisi ve hattâ kelime hazinesi bakımından, Tlemsen halkı ile civardaki köylülerin şivesinden çok farklıdır.

Hülâse, eski bir Berberî şehri olup, milâdî VII.—VIII. asırlarda müslümanlaşan ve IX. asırda dil bakımından Araplaşan Tlemsen, o zamandan beri (hiç bir sünî mektebin ve dalâlet içinde bulunan hiç bir fırkanın Tlemsen'de mümessili yoktur) Mâlikî olarak kaldı. Tlemsen, Orta-çağ'da eyâlotin mühim bir merkezi, sonra, VII. (XIII.) asırdan X. (XVI.) asra kadar bir müslüman Berberî bânedânı kiralığının pâyitahtı oldu. O, şa'saah devrinden, eski bir şehir medeniyetini te'yid eden ve olduğu gibi korunmuş zengin âbideler, bü-

yük ilgi çeken birçok bina kalıntıları ile gelenekleri ve âdetleri muhâfaza etmektedir.

Türklerin hissesi, bilhassa kavmî bakımdan mühimdir. Bununla beraber, Kuloğlu (Türk) unsuru, din ve âdetler bakımından yerli kitle tarafından eritilmiş ise de, içtimâî bakımdan farklı ve asıl yerli unsura veya *Haûzî*'ye düşman olarak kalmıştır. Esâsen Kuloğlu ve Hâzar'lar kendi aralarında evlenmezler veya pek nâdiren evlenirler; beden yapısı ve zihnî kabiliyetleri bakımından da birbirlerinden ayrılırlar.

Ehemmiyet sırasına göre, dâima mühim olan müslüman zümreden sonra, sırasıyla Yahudiler, Fransız ve diğer Avrupalılar gelir. Şimâlî Afrika'nın geri kalan kısmında, bu üç zümre arasında evlenme yolu ile karışmalar olmadığı söylenemez. Müslüman ve Yahudiler için örf ve âdetlere, kezâ âilevî ve hissî hayata hâkim olan din, bu iki zümre ve bunlardan her biri ile Avrupalı unsur arasında, karşılıklı kaynaşmalarına engel olan bir duvar teşkil eder. Aralarında kolay ve samimî irtibatlara, devamlı iş ve menfaat münâsebetlerine sâhib olarak, günlük hayatta yan-yana yaşayan bu Tlemsenli üç halk zümresi, derin âile terbiyesi farkları ve yaşama şekli ile birbirlerinden açık bir şekilde ayrılır. Eger müslüman veya Yahudi zümresinden bir fert, din değiştirmekle veya sâdece evlenmekle diğer iki zümreden birine iltihak ederse, mensub olduğu cemiyetin, hattâ âilesinin gözünden düşerek, cemiyetten bir nevi ihrac edilmiş olur.

Bibliyografya: İslâm coğrafya ve vekayinâmelerinden başka Tlemsen'le ilgili olarak bk. L'Abbé Bargès, *Histoire des B. Zeïyan, rois de Tlemcen* (Paris, 1850), I; ayn. mll., *Mémoire sur les relations commerciales de Tlemcen avec le Soudan sous le règne des B. Zeïyan, Rev. de l'Orient* (Paris, 1853); ayn. mll., *Complément à l'Histoire des B. Zeïyan, rois de Tlemcen* (Paris, 1887), I; Brosselard, *Les Inscriptions arabes de Tlemcen, R Afr.* (1858—1861); ayn. mll., *Tombeaux des Emirs Beni Zeïyan et de Boabdil, JA* (Paris, 1876); Darmon, *Origine et constitution de la communauté israélite de Tlemcen, R Afr.* (1870); M. Weil, *Notice sur le cimetière israélite de Tlemcen* (Avignon, 1881), I; Canal, *Monographie de l'Arrondissement de Tlemcen. Bull. de la soc. de géographie et d'archéologie d'Oran*, 1886 v.d.; Audolient, *Sur un groupe d'inscriptions de Pomaria (Tlemcen) en Mauritanie césarienne, Mélanges Rossi, Pub. de l'Ecole fr. de Rome* (1892); A. Meyer, *Etude sur la communauté israélite de Tlemcen*

et ses anciens chefs religieux (Cezayir, 1902), I; W. Marçais, *Musée de Tlemcen, Coll. des Musées de l'Algérie et de la Tunisie* (Paris, 1906); ayn. mll., *Le Dialecte arabe parlé à Tlemcen* (Paris, 1902), I; W. ve G. Marçais, *Les Monuments arabes de Tlemcen* (Paris, 1903), I; A. Bel, *Histoire des Beni 'Abd el-Wâd, rois de Tlemcen*, Yahyâ İbn Haldûn'un eserinin Arapça metni ile notlu tercümesi (Cezayir, 1904, 1911, 1913), 3 cilt; ayn. mll., *La Population musulmane de Tlemsen* (Paris, 1908), I; ayn. mll., *Un atelier de poteries et de faïences au Xème siècle de J. C. découvert à Tlemcen* (Kosantina, 1914), I; ayn. mll., *Guide illustré du touriste: Tlemcen et ses environs* (Toulouse, ts.), 2. tab'ı; A. Bel ve P. Ricard, *Le travail de la laine à Tlemcen* (Cezayir, 1913), I; Abou Bekr A., *Usages de droit coutumier dans la région de Tlemcen* (Tlemcen, 1906), I; A. Cour, *L'occupation marocaine de Tlemcen* (Cezayir, 1908), I; İbn Maryam, *al-Bustân fî zikr al-avliyâ va'l-'ulamâ bi Tilimsân* (nşr. Ben Cheneb), Cezayir, 1908, I (Fr. trc. Provençal, Cezayir, 1910, I). (ALFRED BEL.)

TOBNA. Merkezî Magrib [b. bk.]'de bâlen mevcud olmayan bir şehir. Tobna'dan geriye kalan bir kaç iz, Barika (Kosantina'nın departmanı)'nın 4 km. cenûbunda, şimalde Vâdî Barika ve cenupta Vâdî Bisam arasında bulunur. Sahrâ ile Tell yaylaları, Şoşt Hodna ve bu çöküntünün şarkını çeviren dağların arasındaki geçite hâkim olan Tobna'nın bu üstünlükleri, Romalıların tarafından kabul edilmiştir. Onların, bu mevkiye kurdukları Tubuna şehri, Septimus Severus zamanında Romalıların bağlı muhtar bir kasaba oldu ve orada bir kale yapıldıktan sonra, bu kale memleketi göçebelerin akınlarından korudu. İdâresi Bizanslılara intikal edince, bunlar orada büyük bir müstahkem mevki inşa ederek Tobna'yı *praefectus limitum* (hudut vâlisi) tarafından idâre olunan bölgenin merkezi yaptılar. Arapların seferleri sırasında Tobna, galiba Bizanslıların ve Berberilerin müstarek mukavemet merkezlerinden biri oldu. Bununla beraber Araplar, muhtemelen VIII. asrın başında Tobna'yı almayı başardılar ve 'Omar b. Hafs Hazarmerd (151 = 768) 'in vâlliliğinde, buranın istihkâmlarını takviye ettiler. Üç sene sonra, şehri almaya muvaffak olamamakla beraber, hücumlarını ertesi yıl da tekrar eden Hâriciler, Tobna'yı kuşattıklarında vâli yine 'Omar'dı. Tobna, Kayravanlı Arap vâllilerinin idâresinde kaldı. Aglebî krallığının bir parçasını teşkil etti, Fâtımîlere, Zirîlere âit oldu

ve nihâyet 1017'de Hammâdîlerin eline düştü.

İslâm hâkimiyetinin ilk asırlarında Tobna, kalabalık ve müreffeh bir şehir gibi gözükür. Ya'kûbî, burayı Zâb'ın merkezi olarak zikreder. al-Bakrî, Tobna'nın Kayravan ile Sicilmâse arasında, Magrib'in en büyük şehri olduğunu söyler. Onun tasvirine göre, Tobna, âbidevi kapıları olan tuğladan bir duvar ile çevrilmiş olup, cenup tarafında, sarnıçları muhtevî ve resmî ikametgâh olarak kullanılan, taşla kaplı kubbeli odaları bulunan bir bîsar vardı. Şehrin içinde bir Câmî ile dükkânlar ve pazarlarıyla esas cadde bulunmaktaydı. Şehrin hâricinde, dış maballeler, bir mezarlık ve Vâdî Bisam suları ile sulanan bahçeler ve tarlalar uzanırdı. Şehrin civarı münbit ve iyi işlenmiş olup, bilhassa pamuk yetiştirilirdi. Nüfus, Romalıların ve Berberilerin arasındaki evlenmeden meydana gelen Afarec ile, evvelce muntıkada yerleşmiş olan cund savaşılarından gelen Arapları içine alıyordu. Mâmafih bu iki unsurun araları ekseriyâ açık olup, birinci unsur Sétif halkının, ikincisi ise, Biskire [b. bk.] ahâlîsinin desteğine mâlik olmuştur. Hilâlî istilâsı, Tobna'daki refâha kat'î bir darbe indirdi. Hammâdîlerin, Araplar tarafından mağlûb edilmesinden sonra, 1064'te yağma edilen Tobna, sür'atle geriledi. Tobna'nın ehemmiyeti, Biskire lehine azaldı ve Tobna çok geçmeden tamamıyla yok oldu.

Bibliyografya: al-Ya'kûbî'den naklen, de Gozje, *Description al-Maghribi*, s. 83; al-Bakrî, *Masâlik*, Fagnan tarafından yeniden gözden geçirilen de Slane tercümesi, s. 108; İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 103 (trc. de Gozje, s. 121); Abu'l-Fidâ, *Géographie* (trc. Reinaud), I/II, 191; Blauchet, *Excursion archéologique dans le Hodna et le sahara, Recueil de Notices et de Mémoires de la Société historique et archéologique de Constantine*, 1899, XXXIII. (G. YVER.)

TODMİR. [Bk. TODMİR]

TODMİR. TODMİR, Emevî halifeliğinin dağılması devrine kadar, merkezi Mürsiye olan Endülüs (al-Andalus) eyâletine (kâra) verilen isimdir. Arap müelliflerine güvenilebilirse, bu kelime, İspanya'nın Araplar tarafından fethi sırasında, Mürsiye ülkesinde Tula (Toledo) kralı Roderik'in iktidârını temsil eden Théodomir adındaki Vizigot vâlisinin Arap imlâsı ile yazılmış isminden ibârettir. Bu şahıs, bilhassa Mûsâ b. Nuşayr [bk. mad. MÜSÂ] ile yaptığı muâhede ile tanınır ve bu muâhede-nin Arapça metni al-Zâbbî ve İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyari'nin eserlerinde muhafaza deli-

miştir. Bu metin ilk defa Casiri (*Bibliotheca Hispana*, II, 106) tarafından neşredilmiş ve bu bususta M. Gaspar Ramiro (*Historia de Murcia musulmana*, s. 11—37), esaslı bir araştırma yapmıştır.

Todmir eyâleti (kâra), Arap coğrafyacılarına göre, Jean ve Elvira eyâletleri ile bembudut olup, başlıca şehirleri Lorca (Lûraka), Oribuela, Alicante, Cartagene (Kartaca) ve Murcia (Mürsiye) idi (İslâm devrinde Endülüs'ün bu bölgesinin tarihi için bk. mad. MÜRSİYE).

Bibliyografya: İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 175 (trc. s. 210); Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, I, 831 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyari, *al-Ravz al-miftâr* (İspanya), nr. 53; al-Zâbbî, *Buğyat al-multamis*, nr. 675, s. 259; J. Alemany Bolufer, *La geografía de la Peninsula iberica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 95 v.d.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TOĞATİMUR. [Bk. TUGA TİMUR.]

TOĞRUL. [Bk. TUĞRUL.]

TOĞUZGÜZ. [Bk. TOKUZ OĞUZ.]

TOHÂRİSTÂN. [Bk. TOHÂRİSTÂN.]

TOHÂRİSTÂN. TOHÂRİSTÂN, Toharistan ve Tohäyristân şeklinde de yazılmış olup, Amu-Derya [b. bk.]'nın yukarı mecrâsında bir bölgedir. Şekline bakılırsa, bu kelime bir halk ismine göre teşkil edilmiş bir memleket adıdır (Efganistan, Belucistan v.s. gibi); fakat, Tohâr'ların kavmiyet ve dil meselesi bakımından İslâmî devir için bir ehemmiyeti yoktur; her ne kadar daha milâttan sonra 630 tarihlerinde Çin seyyahı Hûan-Çuang (veya Yüan-Çuang) Amu-Derya civârında Tu-ho-lo memleketinden başka, ayrıca, bir de Hotan'ın şarkında çöl hâline gelmiş bir Tu-ho-lo idârî bölgesinden bahseder (Hiouen-Tsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, trc. St. Julien, I, 23 ve II, 247) ise de, Balâzûrî (s. 408)'de, Belh'in *Madînat Tohârâ* adı ile geçmesi dışında, İslâm çağında halk olarak Tohâr'lar hakkında herhangi bir şey bilindiğine dair hiç bir kayıt yoktur. Amu-Derya civârındaki Tu-ho-lo memleketi eskiden 27 küçük beyliğe ayrılmıştı; şimal budûdunu „Demir Kapı“, yâni Kaşka-Derya ile yukarı Amu-Derya ırmakları arasında kâin Buzgala geçidi teşkil ediyordu. İslâm çağında da Tohâristan, geniş mânada, Amu-Derya'nın yukarı mecrâsının sağ ve solunda bulunan ve Belh'e tâbi olan bütün dağlık memleketleri içine alıyordu. Yâkût (*Mu'cam*, III, 518)'a göre de, yukarı (al-'ulyâ) ve aşağı (al-'sufâ) olmak üzere, iki Tohâristan vardı; ancak, galiba bu taksim hakkında onun tam bir fikri olmadığı

anlaşıyor. Yukarı Tohâristan, denildiğine göre, Belh'in şarkı ile Ceyhun (Amu-Derya)'un garbında (bugünkü haritalara göre cenûbunda) bulunuyordu; Aşağı Tohâristan ise, Yukarı Tohâristan'dan daha şarka doğru olmak üzere, yine Ceyhun'un garbında bulunuyordu. Yukarı Tohâristan ayrıca BGA, VI ve VII ile Tabarî'de zikredilmiştir. BGA, VII (İbn Rusta), 93'e göre Yukarı Tohâristan, yükseklik durumuna uygun olarak, Amu-Derya'nın şimalinde idi; s. 292, s'de ise, yukarı Amu-Derya'nın her iki kıyısında bulunan yüksek bölgeler, gerek Bedaşşan, gerek Şugnau, Yukarı Tohâristan sayılır. Bona mukabil BGA, VI, 34'de, Yâkût'da olduğu gibi, Yukarı Tohâristan'ın, Belh'in şarkı ile Amu-Derya'nın cenûbunda bulunduğu kabul edilir. Tabarî (II, 1589 ve 1612)'de yeri tam olarak târif edilmeden, „Yukarı Tohâristan“ tâbiri, iki yerde zikredilmiştir. Başka bir yerde (II, 1180) Şûmân ve Aharûn (Amu-Derya'nın şimalinde Yukarı Kâfir-nihân'da) topraklarının, al-'ulyâ sıfatı kullanılmadan, Tohâristan'da bulunduğu bahsedilir. Ya'kûbî (BGA, VII, 289 ve 290) tarafından Bâmiyân [b. bk.] şehri havâlisai, „birinci“ (al-'ulâ) veya „en yakın“ (al-'dunyâ) Tohâristan diye zikredilir; Bâmiyân, „yakın, garbî Tohâristan'daki bölgelerin (mamâlik) birincisi“ idi. İbn Hurdâzbeh, Tohâristan ülkesinin, hugün Kerkî (BGA, VI, 36) adı verilen Zamm'ı içine alarak, gerek şimali garbiye, gerek Tohâristan'ın hudut ülkeleri (Şugûr) olarak Zâbulistân (s. 35) ve Kâbil (s. 37)'in zikredildiği cenûba doğru yayıldığını kabul eder. Dar mânada Tohâristan'ın hudutları en doğru olarak İştâhrî (BGA, I, 270 v.d.)'de gösterilmiştir; burası Belh'in şarkında, Bedaşşan'ın garbında, Amu-Derya'nın cenûbunda ve Hindu-Kuş'un esas zirvesinin şimalinde bulunan bir memleketti. Pâyi-taht olan Tulağan veya Tayağan hâric olmak üzere, en mühim şehirleri Andarâba ve Varvâliz idi.

Tabarî'deki Sâsânîlerin tarihinde, hükümdar Yazdîgird II. (438)'in ölümünden sonra İran tahtını ele geçirmek için yapılan mücadeleler sırasında ilk defa olarak Haytal (cem'i Hayâtîla)'lardan bahsedilir; bundan kısa bir müddet evvel, kimden aldıkları zikredilmeden, bunlar Tohâristan'ı zapt etmişlerdi (Tabarî, I, 873, 4; Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 119). Tohâristan'ı ele geçirmek için Arapların yerli beyler, son Sâsânîler ve Türklerle yaptıkları savaşlar sırasında, Tohâristan kralı (malik) olarak bir Cabgû (*Cabgûga*, Tabarî, II, 1206)'dan bahse-

edilir; bu, bir Türk balkı olan Harluğ (Karlık)ların bayi idi; Tabari tarafından, yine bir yerde (1591), Toharistan ile Cabğuya'nın memleketi (arâ) birbirinden tefrik edilmiş olmakla beraber, Cabğuya al-Tohari (II, 1604 ve 1612) ve Cabğuya al-Harluhi (1612) tâbirleri tefrik edilmeden kullanılmıştır. 740'tan kısa bir müddet evvel, bu savaşlar nihâi olarak Arapların lehine neticelendi. Bilâhare Toharistan, Gûriler [b. bk.] devletinin Bâmiyân'da hüküm süren şubesi'nin bir parçası olarak görünür. VII. (XIII.) asırdan itibaren bir memleket adı olarak Toharistan kullanılmaz olmuştur.

Bibliyografya: G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 426 v.d.; J. Marquart, *Erânşahr* (Berlin, 1901), s. 199 v.dd. ve indeks; W. Barthold, *Turkestan* (GMS, N.S., V), London, 1928, s. 66 v.dd. ve indeks. (W. BARTHOLD.)

TOKAT, Türkiye'de Karadeniz bölgesinin orta kısmının iç kesiminde yer alan vilâyet merkezi olup, 40° 18' şimâl arzında ve 36° 34' şark tûlünde bulunur. Şehir, ortasından Yeşil-İrmak'ın geçtiği şark-garp istikametinde Kazova (bu havâlinin Orta-çağ'daki adı: *Dazimonitis*) cenûbundaki dağlar arasından inen bir derenin iki yamacında kurulmuştur. Şehir içindeki kısmına Behzad deresi denilen bu dereye, Tokat suyu yahut Kızıl-İniş deresi adı da verilir. Bu isim, Çamlıbel geçidi (1.645 m.)'ni aştıktan sonra, tekrar Tokat'ın cenûbundaki tepelere tırmanan Sivas-Samsun caddesinin Yeşil-İrmak vâdisine (Kazova) inmeden önce aştığı geçidin (1.150 m.) adında da geçer: şu halde Tokat'ın eskiden beri işlek bir yolun Yeşil-İrmak vâdisine açılış yeri yakınında kurulmuş olmasında, Behzad deresi vâdisinin sol yakasında dik yamaçlarla yükselen Tokat kalesinin mevcûdiyeti de müessir olmuş görünmektedir. Tokat önünde ovaya inen yol, burada bir yandan Yeşil-İrmak'ın cenûbunu boylayarak, garpta Zile (62 km.)'ye ve oradan Anadolu içlerine doğru uzanırken, ana cadde, ovanın şimâl kenarını garba doğru tâkib edip, Turhal (48 km.)'a ve daha ötede Amasya-Samsun'a, ayrıca Çorum-Kastamonu ve İstanbul istikametine doğru uzanan kollar ile devam etmektedir. Kızıl-İniş geçidinden Tokat önünde Yeşil-İrmak vâdisine inen yol, her ne kadar bu vâdi boyunca şarka doğru düzenli bir güzergâh olarak Almus (36 km.)'tan öteye geçmezse de, Tokat'ın 9 km. şarkındaki gündüzi Gümenek köyünün civarında Almus yolundan ayrılan başka bir işlek yol, şimâl-i şarkıya doğru uzanarak Gökdere üze-

rinden Kelkit vâdisine inmekte, bu vâdi boyunca şarka (Reşâdiye, Sugebri ve daba ötede Erzincan-Erzurum) yahut garba (Erbaa, Taşova, Lâdik...) ya da Niksar üzerinden doğrudan-doğruya Karadeniz kıyısında Ünye'ye inmektedir. Buna göre, Tokat, hem eskiden beri işlek yollar üzerinde bir düğüm noktası olmuş, hem de müdâfaaya çok elverişli bir yere sâhip bulunmuştur.

Tokat şehri, Behzad deresi boyunda, yüksek olan cenup kesiminden, şimâldeki Yeşil-İrmak kavşağına doğru uzanmaktadır. Cenûb-i garbindeki Hisar tepesi (Kale) deniz seviyesine göre 750 m.'ye yükselmekte, şehrin yukarı kesimi 710 m.'den başlamakta, aşağı kesimde ise 610 m.'ye kadar inmektedir. Şehrin önündeki Yeşil-İrmak köprüsünde irtifâ 595 metredir.

Tokat şehri, birisi cenupta (yüksek kesim), ikincisi ortada, üçüncüsü şimâlde (aşağı kesim) olmak üzere üç boğum hâlinde kümelenmiş bulunmaktadır. Son yıllarda hüyüklenmiş bir için hemen-hemen tek gelişme sâhası şimâldeki ovadır. Buradaki zeminin meyli az, yerleşme daba kolay ise de, alüvyonlu tabanı zelzele bakımından pek sağlam sayılmaz (zâten Tokat, geçmişte de müteaddit yer sarsıntılarına uğramış olup, bunlardan 1939 ve 1942'de olanları şehre mühim zararlar vermişti). Cenuptaki vâdi boyundaki kesimlerde yerleşme sâhası birden dikleşen yamaçlara dayanmakta olup, ayrıca sel tehlikesi de bu kesimleri tehdit etmektedir. Behzad deresi yatağı ıslâh edilmiş olmakla beraber, sel tehlikesi tamamıyla önlenmiş sayılmaz. Umûmiyetle eski mahalleler şehrin yukarı kesiminde, kale etrafında kümelenmekte, yeni mahalleler ise, Yeşil-İrmak'a doğru uzanmaktadır. Şehirde cenuptan şimâle doğru büyük bir cadde uzanır (Gaziosmanpaşa caddesi); buna dik olarak bazı caddeler de açılmış bulunmaktadır. Bu caddedeki evlerin dışında kalanlar, dar ve eğri-büğrülü sokaklar boyunca sıralanır. 1967 yılında Tokat, belediye sınırları içinde 53 mahalleye ayrılmış olup, şehirde 10.433 ev vardı. Bunların 9.380'i ahşap-kerpiç olup, beton yapılar 200'ü bulmuyordu. Fakat, daba XVIII. asırda Pococke'un bayretini çekmiş olduğu gibi, civar şehirlerde toprak damlı evler yaygın iken, Tokat'ta Avrupa şehirlerindeki meskenlere benzeyen kiremit örtülü evler bâkimdi.

Şehrin iş ve oturma semtleri bugün kesinlikle ayrılmış görünmez. Ancak, ticarî faaliyetlerin ağırlık merkezi, şehri boydan-boya kesen caddenin şimâl kesiminde, Gaziosmanpaşa Lisesi civarında Meydan (Meydan veya Hâtuniye Câmii buradadır) adı verilen bir

pazar yeri, sebze hali olarak kullanılan Taşhan, daha cenupta, derenin solunda Belediye binası, park, bunun karşısında Tokat'ın mühim yapılarından Alipaşa Câmii ve hamamı, Atatürk âbidesi ile Cumhuriyet meydanı, daha yukarıda ise Behzad Câmii ve Saat kulesi yer alır. Eski Hükûmet binası ve hastahâne de bu kesimdedir.

Geçen asırlarda Türkiye'nin san'at ve ticâret bakımından en haşta gelen şehirleri arasında yer alan Tokat, hüyük sanâyiin doğmasından sonra, bu vasıflarını geniş ölçüde kaybetmiş olmakla beraber, çevresinin ve bilhassa Kazova'nın yetiştirdiği çeşitli zirâî mahsûller için canlı bir alış-veriş merkezi rolünü oynamaya devam etmiş olup, atelye işlerinde de çeşitlilik görülür. Geçen asır sonlarında bile Tokat'ın inhisârında bulunan bakır eritmeciliği ve bunun geliştirdiği diğer san'atlar (kazancılık v.b.) gerilemiş olmakla beraber, yine de küçük san'at olarak canlılığını muhafaza etmiştir. Eskiden çok faâl olan pamuklu, ipekli dokumacılık ve boyacılık da büyük sanâyi rekabeti yüzünden gerilemiştir. Önceleri çok meşhur olan dericiliği gerilemiş olmakla beraber, yine de ham deri işleyen imâlâthâneler mevcuttur. Tezgâhlarda yatak çarşafı, peçete, bez dokumakta, yazma yapmaktaki, şehirde tâmir atelyeleri bulunmaktadır. Şehre gerekli olan elektrik enerjisi, 1966'dan beri işletmeye açılmış olan Almus barajından sağlanmaktadır. Şehrin su ihtiyacı eski kaynaklardan alınan suya yenilerinin eklenmesiyle kuvvetlendirilmiştir. Pervanebey Dârüşşifası'nda (Gök-Medrese) 1926'da açılmış olan Tokat Müzesi'nde Roma-Selçuk-Osmanlı eserleri, eski paralar, kitâbeler, mabkeme sicilleri v.b. bulunmaktadır.

Tokat şehrinin nüfusu, XIX. asır sonlarında 30.000 (Cuinet)—40.000 (*Kâmûs al-â'lâm*) olarak tabmin ediliyordu. Cumhuriyetten sonra, 1927'de yapılan ilk tahrirde şehrin nüfusu 20.430 olarak tesbit edilmişti. Bu nüfus epeyce bir zaman bemen-bemen sâbit kalmış (1935: 21.261 1940: 21.447), hattâ gerilemiş (1945 20.078); ise de, sonra belirli bir bızla artmış (1950: 21.666; 1955: 26.661; 1960: 32.654; 1965: 37.368) ve nihâyet 1970 sayımının ilk netfi celerine göre, 44.825'i bulmuştur.

Tokat çevresinde elverişli iklim şartları, zirâî mahsûlleri çeşitlendirmektedir. Tokat meteoroloji istasyonunun kayıtlarına göre, en soğuk ayın ortalama sıcaklığı 1°5', en sıcak ayın 22°2, yıllık ortalama sıcaklık 12°6, yıllık yağış yekûnu (ortalama) 461 mm., yağışlı günler sayısı 92 olup, yağışların mevsimlere da-

ğılışı, % ile şöyledir: kış 30.9, ilkbahar 34, yaz 14.7, sonbahar 20.4. Kar yağışlı günlerin ortalama sayısı 10, yerin karla örtülü kaldığı günlerinki ise, 20'dir.

Tokat şehri, mesâhası 9.958 km.² olan bir vilâyetin merkezidir. Vilâyet nüfusu, 1970 sayımının ilk neticelerine göre 544.442'dir (kilometre kareye düşen ortalama nüfus 54). Tokat vilâyetinin kazaları Tokat, Almus, Artova, Erbaa, Niksar, Reşâdiye, Turhal ve Zile olup, köy sayısı 676'dır. Tokat merkez kazasının mesâhası 1.968 km.², nüfusu 104.393, köy sayısı 116'dır. (T.H.)

Tarih. Tokat, Anadolu'da, eski çağlarda da zaman-zaman ehemmiyet kazanmış bulupan tarihî bir şehirdir. Tokat bölgesi, önceleri *Pontus Galatikos* sonra *Pontus Polemomiakos*, daha sonra ise, *Armenia Secunda* adlarını taşımakta idi. Hititlerin bu bölge ile âlâkaları bulunduğu kesinlikle söylenebilirse de, eski Pontus ve bâzan Kapadokia devletleri topraklarından sayıldığı ve onlara tâbi olduğu hakkında tarihî kayıtlar mevcuttur. Ancak, bu bölgedeki daba eski bir yerleşme yerinin, bugünkü Tokat'ın 9 km. şimâl-i şarkisinde Gümenek (Komana Pontica: eski adı Komanat) adını taşıyan köy olduğu muhakkaktır. Burası Ermeni kadın ilâhesi Anaîtes'ten menş'ini alan Enzo-Ma kültü ile meşhur idi ve geniş bir bölgede hâkimiyeti tanıyan râhip, Pontus kralından derece itibârıyla hemen sonra geliyordu. M. s. 34'te, Komana Pontus kralığının Roma bâkimiyeti altına girmesi neticesinde, bir Roma eyâleti hâline gelen Pontus eyâletine bağlandı. Mithridates zamanından itibaren, üzerinde Komana yazılı paralar mevcut idi. Komana'da 300'den fazla mâbed olduğu ve buralarda Enzo mezhebî âyinlerinin icrâ edildiği bilinmektedir. Bu civardaki büyük üstünde böyle bir mâbed harâbesi müşâhede olunmaktadır. Aneak, diğer kalıntılar çok bozulmuş bir haldedir.

Komana Pontica'nın çok meşhur bir yer olduğu devirde, Tokat'ın bugünkü yerinde, Ramsey'e göre (*The Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 329), Dazimon denilen bir kale vardı ve rivâyete göre, bu kale Komana'daki Enzo âyinlerinden nefret eden hristiyanların birer etmesiyle meydana getirilmişti. Bu kale, daha sonra, Bizans imparatorluğunun komşuları ile yaptıkları savaşlarda da ehemmiyet kazanmıştı.

Tokat adının menş'ei hakkında muhtelif rivâyet ve görüşler vardır: Hüseyin Hüsameddin (*Amasya tarihi*, II, 120 v.d.), bu bölgenin ilk sâkinleri olup, Turânî bir asıldan ge-

len Togayitler tarafından kurularak, buranın onlara merkez olduğunu ve buraya bu kelimenin muhaffefi olan Tokat adını verildiğini iddia ederek, Togat, Tokat isimlerinin *Tarih-i Âli Danişmand, Nazhat al-mustâk ve Mirkât al-cihâd* gibi islâmî eserlerde Tohiye, Dokiye, Tukiya ve nihâyet Tokat şeklinde geçtiğini buna delil gösterir. *Mirkât al-cihâd* müellifi Âli'den başlayarak Uzunçarşılı'ya kadar bir çokları, Tokat kalesinin surlu şehir mânasına gelen Toh-kat (tıpkı sursuz şehir mânasına gelen Yoz-kat gibi) 'tan neşet ettiğini ileri sürerek, bu görüşü destekler görünmektedirler (krş. Halil Edhem, *Anadolu'da islâmî kitâbeler*, T O E M, sene 5, nr. 34, s. 576 v. dd.). Evliyâ Çelebi ise, Tokat kelimesini geçitli şekillerde izâh ederek, Tokat kalesini 'Amâlika kavminden Dok-âd adlı efsânevi bir kahramanın bina ettiğini söylediği gibi (*Seyahat-nâme*, V, 54), Arabistan'da bu kaleye Dökât (bakla gibi bir nebat olup, bu bölgede çok yetiştir), Acem'de Kân-cû (arpa vilâyeti mânasına), eski Türklerde Tok-at denildiğini, Ermeniler tarafından da Tohat tesmiye olduğunu kaydeder (*ayn. esr.*, V, 56). Gerçekten kabul edilmesi daha kolay olan bu sonuncu şeklin, IV. asırda imparator Théodore'un annesi imparatoriçe Evdoxia'nın bozulmuş bir telaffuzu olan Evtochia'dan meydana geldiği söylenir (Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, I, 188).

Tokat, Bizans-İran mücadeleleri sırasında istilâlara ve Heraklius zamanından itibaren de islâm akınlarına mâruz kalmıştır. Arap tarihçilerine göre, hicretin 89. (712) senesinde Amîr Maslama'nın diğer şehirlerle birlikte Tokat'ı zaptettiği ve yirmi sene kadar sonra da Mu'aviye b. Hişam'ın Kayseri ve Dâren-de'den sonra Tokat ve Amasya üzerine yürüdüğü bilinmektedir. 740 sıralarında Amîr Sulaymân b. Hişam'ın tekrar ele geçirdiği Tokat, diğer Emevî kumandanlarının da buncumlarına hedef olmuştur. Bu esnâda Bizans tahtında hüküm süren Ermeni sülâlesinden imparator Leon, islâm akınlarına karşı Tokat'ı müessir bir şekilde savunamamıştır. Emevîlerin inkırâzından sonra Bizanslılar Tokat çevresindeki mevkiilerini yeniden tahkim etmişlerse de, çok geçmeden bu yerler Abbâsî kumandanlarının (Hasan b. Kaştâba, Mâlik b. 'Abd Allâh) akınlarına mâruz kalmıştır. Nitekim Bizans kaynakları, 860'ta (hierî 245/246) imparatorun ordusunun islâm kumandanları tarafından, Tokat (Dazimon) civârında ağır bir mağlûbiyete uğratıldığını kaydederler. Bunu, Abbâsîlerin hizmetinde bulunan birçok Türk ümerâsının akınları tâkib etti. Selçukluların Anadolu'yu fethe

başlamaları üzerine ve Malazgirt zaferinden sonra, Tokat bölgesi tamamen Türk baskı kimiyetine geçti. Sultan Melikşah'ın kumandanları 1073 senesi sonlarında Sivas'ı kuşattıkları zaman, bu kalenin kumandanı Nikolas Tokat kalesi kumandanı Rominos'un yanına kaçmış, fakat Karatekin, Savlı, Sulî gibi Türk kumandanlarının ve bilhassa Emîr Danişmend'in baskısı neticesinde Tokat'ın da dâhil bulunduğu bölge Türklerin eline geçmişti.

Bununla beraber, Sultan Alp Arslan'ın ümerâsından olan Emîr Danişmend'in Malazgirt savaşına iştirâk ettiği, sultanın bu muzaferiyetinden sonra, kendisinin Kayseri, Sivas, Niksar ve Amasya ile birlikte Tokat bölgesini fethetme me'mur edilip, sonradan bu havâlinin kendisine verildiğine dair tarihî rivâyet yanında, bu havâlinin yine Alp Arslan ümerâsından olan Emîr Tutak ve Emîr Artuk tarafından fethedilmiş bulunduğu rivâyeti de vardır (krş. mad. DANIŞMENDLİLER). Tokat bütün Danişmendîler devri boyunca bu beyliğe bağlı kalmıştır. Nizâmeddin Yağıbasan (saltanatı 1142—1164) tarafından yaptırılan medrese (Yağıbasan Medresesi, Çukur Medrese), Tokat'ta Danişmendîler devrinin bir bâtırısı olup, Selçuklulardan İzzeddin Keykâvus II. zamanında (645=1247) tâmir edilmiştir, krş. Halil Edhem, *ayn. makale*, s. ne 5, sayı 34, s. 587; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *Kitâbeler*, İstanbul, 1927, s. 3 v.d.). Selçuklu hükümdarı İzzeddin Kılıç Arslan II. (saltanatı 1156—1192), memleketi oğulları arasında taksim ederken, Tokat, büyük oğlu Rükneddin Süleyman Şah II.'a isâbet etmişti. Selçuklu devleti zaafa uğrayınca, Baba İlyas Horasanî müridlerinden Baba İshak Keferrûdî'nin bâtnîye ve mürit şî'i akide'lerini yaymak üzere giriştiği harekete, bazı bölgelerdeki gibi, 1239'da Tokat civârındaki müridleri de katılmıştı.

Selçuklular devrinden kalen eserler arasında, Alâeddin Keykubâd I. emirlerinden olup, *Malik al-Zu'camâ* adıyla mâruf Naem al-Dîn Abu'l-Kâsim-i Tûşî'nin Tokat'ın Sulu Sokak'taki çarşısında bulunan türbesi (631=1234), aynı zâtın oğlu Parvâna Sayf al-Dîn Hamîd'in Yeşil-İrmak üzerinde yaptırdığı, Kemer köprü diye bilinen beş gözlü köprü (648=1248), yine aynı devirde kitâbesinden bânisi Abû Bakr b. Loğmân b. Mas'ûd olduğu anlaşılan bir zâtın, câmi-i kebîr civârında Sefer Paşa Türbesi veya Gömlekli Baba diye meşhur olan türbesi (649=1251) bilhassa kayda değer (kitâbeleri için bk. Halil Edhem, *ayn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *ayn. esr.*, tür. yer.).

XIII. asır ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu devletini hâkimiyetleri altında bulunduran İlhanlılar, Tokat ve Erzincan emirliğini Muînüddin Süleyman Bey'e vermişlerdi. 1276'da Tokat emiri Nureddin Cibrîldir (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, II, 412). Mâmafib az sonra, Amasya'ya tekrar Seyfeddin Torumtay Bey hâkim olunca, Tokat, son Selçuklu hükümdarlarının birbirleri ile mücadeleleri devrinde muhtelif emîrler tarafından idâre edildi. Bu şehirdeki Alaca Mescid'in avlusunda mevcut ve bu senelere âit bir tarihçeyi bâvi Alaca Çeşme Kitâbesi'ndeki Kara Arslan Bey (Gıyâseddin Keyhusrev III.'in de ismini taşıyan kitâbe için bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.*, s. 8) ile aynı şekilde Gıyâseddin Mes'ud II.'un birinci saltanatı devrine âit olup, sonradan Ahmed Paşa mescit ve türbesi diye anılan ve bugün Ali Paşa Câmiî karşısındaki sokak içinde bulunan 687 (1288) tarihli hankâh ve mescidin bânisi Abu'l-Şams b. al-Husayn adındaki zat da, herhalde bu emîrlerden idi. Ayrıca Bahçe Kapısı diye anılan Sümbül Baba Zâviyesi'nin bânisi Hacı Sümbül b. Abdullah ile Namazgâh denilen semtte bugün Halef Gâzî Zâviyesi diye bilinip, 691 (1292) tarihli kitâbesinde *Dâr al-ilm va'l-'amal* olarak zikredilen eserin bânisi Halef b. Süleyman da, Tokat'ın bu devredeki idâre ve ilim adamlarından görünmektedirler. Bunlara ilâveten Tokat'ta Anadolu Selçuklularının bâtırısını taşıyan sonuncu eser, Alâeddin Keykubâd III. devri ricâlinde olup, muhtemelen defterdarlık mevkîinde bulunmuş olan Abdülâziz b. İbrahim tarafından 700 (1300)'de yaptırılan ve bugün Alaca Mescid denilen (Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 58) Alaca Câmi veya Küçük Minâreli Câmidir.

Tokat, XIV. asrın ortalarından itibaren doğrudan doğruya İlhanlılara tâbi oldu ve Amasya, Canik, Çorum ve Karahisar-ı Şarkî, Kayseriye, Yozgat bölgeleriyle birlikte Anadolu eyâletini teşkil etti. Bu sırada Babaşilerin bu bölgedeki nüfuzu yeniden kuvvetlenmiş ve bilhassa İlhanlı hükümdarı Sultan Muhammed Hudâbende nezdinde itibar görüp, han elçisi demekle de şöhet kazanmış bulunan Tokatlı Barak Baba, Tokat ve Amasya havâlisinde kalender-meşreb hareketleri ile büyük bir huzursuzluk yaratmıştı. İlhanlıların Tokat'taki hâkimiyetleri devrine âit eserlerden biri, 704 (1304) tarihli Koyun Baba Türbesi sırasında bulunup, kitâbesinde Sultan Muhammed Olcaytu Han adını belirten Şeyh Şibâbeddin Çeşmesidir. Bânisi, Selçuklu ümerâsından Mecdeddin Muhammed Atabek'in kölelerinden biridir. Ayrıca, Tokat'ta bu devre âit olan diğer

eserler arasında şunlar zikredilebilir: şehre girişte, İlhanlı emirlerinden birine âit 713 (1313) tarihli Nureddin Santimur Türbesi; aynı devre âit olup, 717 (1317) tarihini taşıyan ve halk arasında Âhî Muhyiddin Türbesi veya Abdülmuttalib Tekkesi olarak da bilinen 'Abd Allâh b. Muhyî Türbesi ile İvaz Paşa mahallesinde yine aynı tarihli 'Aceb Şîr Türbesi.

Tokat civârı, 717 (1317)'de İlhanlıların Rum eyâleti vâlisi Timurtaş'ın Amasya hâkimi ile bir savaşına da sahne olmuş, ancak ertesi yıl o, Sivas'a çekilerek Tokat emirliğine Fahreddin Muhammed Bey getirilmiştir (H. Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, s. 479 v. dd.). Bu durum, Timurtaş'ın 727 (1327)'de Mısır'a kaçması ve Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın 1335'te vefatı ile, Anadolu'nun İlhanlı emirleri arasında paylaşılmaya kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Tokat, Eretna Bey (Köse Peygamber)'in hâkimiyeti altına geçti. İlk zamanlar, Tokat emiri olan Şeyh Hasan Sagîr'in gözdesi Sübüktey-oğlu Muhzibeddin Ulu Bey'in kendisine tâbiyetini kabul etti ise de, sonradan onu oradan alıp, Tokat'ı Amasya emiri Zeyneddin Tuli Bey'in uhdesine verdi. O da oğlu Tâceddin İbrâhim Bey'i oraya gönderdi. Bu sonuncu Âhî Tâyi denmekle mâruf olup, Tokat'taki Âhî Tâyi zâviyesi bunun adına izâfe edilmiştir. Eretna Bey'in 753 (1352)'de vefatı sırasında da bu zat Tokat emiri bulunuyordu. Oğulları arasındaki mücadele esnasında ise, bir aralık Sadreddin Süleyman Şah Tokat emiri oldu. Ancak, umûmî vâli Sivas merkezi ve Amasya mülhakatına bâkim olan Hacı Kutlu Şah idi. Karaman-oğlu Süleyman Bey ile mücadelede, Konya'dan çıkarılarak tekrar Sivas'a dönüşünde eski nüfuzunu kaybetmişti ve Halfet-oğlu Süleyman Bey'in Amasya'yı aldığı sırada, Tuli Bey-zâde İbrâhim Bey de Tokat'a hâkim olmuştu. Bunların ikisi de Eretna-oğlu Fahreddin Mehmed Bey'e itâat etmekte idiler. Halbuki Amasya'da olduğu gibi, Tokat'ta da Hacı Kutlu Şah taraftarları çoktu ve bunların başında gelen Kâvullu aşîretinden Kâblî-zâde diye tanınan Celâleddin Mehmed Bey, bâmîsinin desteği sayesinde Tokat emiri oldu (1357). Hacı Kutlu Şah ile oğlunun, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'e karşı mağlûb ve maktûl olmalarından sonra (1361), bir müddet daha Tokat heyi olarak hüküm sürdü. Hacı Kutlu Şah'ın diğer oğlu Şâd-Geldî Paşa'nın Amasya'da, Eretna-oğlu memleketine tâbi olmayarak kurduğu müstakil beylik, çok defa Tokat'a da hâkim oldu (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, III, 70). Nitekim, 1373'te tanzim ettiği vakfiye-

sinde emlakini Tokat'taki Şeyh Evren zâviyesi masraflarına vakfeden Tokat beyi Süleyman Şah-oğlu Elhac Tâceddin Ahmed Bey, kısa bir süre sonra vefat ettiği zaman, Eretna-oğlu Alâeddin Ali Bey burayı kendi bölgesinden sayarak Tokat'a veziri Hoca Yâkut Bey'i göndermiş, fakat Tokat âyanı ve halkı, bu zâtı kabul etmeyerek, Hacı Şâd-Geldi Paşa tarafından Tokat beyi tayin edilen Kadı İmad-oğlu Şeyh Necibeddin Musa Bey'i tanımlıydı. Bu sûretle Eretna-oğulları devleti, Ali Bey idâresinde tamamiyle parçalanmış bir manzara göstermekte idi. Kayseri'de evvelâ kadı sonra Eretna-oğlu'na vezir ve nâib olan Kadı Bûrhaneddin, Amasya, Sivas, Kayseri ve Tokat ümerâsı arasındaki mücadelelerde kendi kuvvet ve ağırlığını göstermiş, Tokat kalesi kumandanlığında bulunan Mukbil ve Şeyh Necib arasındaki rekabete karışarak, Tokat kalesini muhâsara eden Hacı Şâd-Geldi'ye karşı harekete geçmişti. Bu devirde Eretna-oğlu Ali Bey'in Tokat çevresindeki hâkimiyeti devrine âit bir eser, Turhal'a bağlı Daziya köyünde kitâbesi 777 (1375) tarihini taşıyan, sonra da Kadı Bûrhaneddin devrinde yenilenen ve bânisi Hacı Lulu b. Abdullah olan bir zâviyedir (tafsilât için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas-Kayseri ve dolaylarında Eretna devleti, Belleten*, Ankara, 1968, XXXII, 184). Kadı Bûrhaneddin, 1381 sonbaharında başlıca hasmı Hacı Şâd-Geldi Paşa'yı mağlûb edip ortadan kaldırarak, hükümdar oldu. İlk iş olarak, Tokat bölgesinden Gözler-oğlu, Köpek-oğlu, İnal-oğlu ve Şeyh Necib gibi emîrleri bertaraf etmeye veya kendisine bağlamaya çalıştı.

Kadı Bûrhaneddin, önce Şeyh Necib'in yerine Seydi Hüsam'ı Tokat emîrliğine tayin etti ise de, Necib'in kendisine itâati üzerine onu yerinde bıraktı. Bilâhare Amasya beylerbeyisi Ahmed Paşa nezdine elçi olarak gönderdi. Necib hapsedilince bizzat kendisi Tokat üzerine hareket ve Amasya havâlisini yağma etti. Sivas-Tokat-Amasya havâlisinde, mahallî ümerâ ile Kadı Bûrhaneddin arasındaki mücadeleden bezen halk, Yıldırım Bayezid'e tâbiyetini arzetti; o da, bu teklifi kabul ederek, Sivas, Amasya ve Tokat'ı 1392'de zaptetti (Hoca Sa'deddin, *Tâc al-tavârih*, I, 133 v.d.; Neşri, *Cihannûma*, I, 320; krş. Hammer, *Osmanlı devleti tarihi*, I, 269).

Kadı Bûrhaneddin'in Ak-Koyunlu emîri Kara-Yülük Osman Bey'e mağlûb ve maktûl düşmesinden sonra, Tokat beyliğine Osmanlılar tarafından Toruntay-zâde Kaya Paşa getirildi (H. Hüsamîddin, *agn. esr.*, III, 156). Tokat'ı Dâr al-Naşr diye adlandıran Bayezid I., Evliyâ Çelebi'ye göre, burada para da bastırmıştı. Kara-Ko-

yunlu beyi Kara-Yusuf, Bayezid I.'e ilticâ eden Tokat kalesine kapatılmıştı. Anadolu seferi sırasında bu kaleyi kuşatan Timur, Yıldırım Bayezid'in Tokat derbendlerini tutması üzerine, Kayseri tarafına doğru gitmişti. Ankara savaşı (1402)'nden sonra Amasya ve Tokat, Çelebî Sultan Mehmed'in idâre merkezi oldu. Şeh-zâde, zaman-zaman yazlarını Tokat'ta geçirdi. Bu sırada İsfendiyar-zâde Kötürüm Bayezid Bey, yeğeni Kara Yahya'ya Amasya ve Tokat'ı verip, onu mühim bir kuvvetle bu tarafa gönderdi ise de Tokat civârında vuku bulan savaşta yenilen Yahya, Tosya'ya kaçtı. Çelebî Mehmed, Tokat taraflarında derebeylik kurmak isteyen İnal-oğlu Tâceddin İbrâhim, Gözler-oğlu ve Köpek-oğulları gibi kısmen göçebe aşiretlere dayanan ve Timur'un himâyesine güvenen âsîlerle uğraşıp, bunları bertaraf etti (tafsilât için bk. Hoca Sa'deddin, *agn. esr.*, I, 198 v.dd.). Babasının ölümünden sonra (bk. mad. BAYEZİD I.) Tokat ve Amasya'yı merkez itti haz eden Çelebî Mehmed, Amasya muhafızlığına Tokat beyi Kutlu Paşa'yı, onun yerine de Bicar-oğlu Nureddin Hamza Bey'i (Tokat'ta medfun olan bu zâtın mezar taşı hâlen müzede bulunmaktadır) tayin etti. 821 (1418) senesinde Tokat ve Amasya havâlisinde büyük bir zele olduğu ve şehir halkının üç ay kadar çadırlarda kaldığı bilinmektedir (Hoca Sa'deddin, *agn. esr.*; krş. H. Hüsamîddin, *agn. esr.*, III, 193). 1419 senesi başlarında, Çelebî Sultan Mehmed'in Düzmece Mustafa gâilesiyle meşgul olduğu bir sırada, İnal-oğlu İbrâhim Bey'in oğlu Yâr Ali Bey, birdenbire Tokat'ı basarak Bicar-oğlu Hamza Bey'i kaleye kapamaya mecbur etti. Amasya muhafızı olup, Melik Gâzî ünvânıyla meşhur İsmail Bey'in mühim bir kuvvetle gelmesi üzerine Yâr Ali Bey kaçtı, Tokat kurtuldu. Bu devirde Tokat'ta bâzı imâr faaliyetleri görülmektedir. Bugün de mevcut olan Hisâriye Medresesi'nin, Bayezid Paşa'nın kardeşi Zahirüddin Emîr Hisar b. Emîr Yahşi tarafından 814 (1411)'te yaptırıldığı kitâbesinden anlaşılmakta ise de, asıl Hisâriye Medresesi'nin Tokat'ın hâricinde Hacı dağı eteğinde inşâ edilmişken, sonra harap olması ile yerine şimdiki medresenin yapıldığı ve kitâbenin de buraya getirildiği bilinmektedir. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, s. 69 v.d.). 815 (1412/1413) senesinde Bicar-oğlu Hamza Bey tarafından yaptırılan mescidin kitâbesi ise, aynı zamanda bir vakfiye mâhiyetinde olup, yaındaki türbe ile birlikte, Çelebî Sultan Mehmed'in ilk devrine âit eserler arasındadır (bk. Halil Edhem, *agn. esr.*, s. 734 v. dd.; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *agn. esr.*, s. 20 v. dd.). Kezâ, Horos-oğlu hanı yanında Horos-oğlu türbesi denilen ve bir âile

türbesi vasfını taşıyan Pîr Ahmed Bey türbesi (823=1420 de yine bu devre âittir).

Murad II. devrinde Mentşe beyliğinin fetihini müteâkip, Mentşe-oğlu İlyas Bey'in Ahmed ve Üveys adındaki iki oğlu, Tokat'taki Bedevî Çardak hapishânesinde iki sene (1424-1425) kalmışlardı. Daha sonra, 1441'de de, Semendire kalesi muhâsarasında esir edilen Vâlk-oğlu'nun iki oğlu, Tokat kalesinde tutulmuşlar ve bilâhare sadrâzam Halil Paşa'nın kardeşi Bolu beyi Mahmud Çelebî'ye mukabil serbest bırakılmışlardı. Bu arada, Kara-Koyunlu hükümdarı İskender Mirza, Timur-oğullarından Şâhrûh Mirza'ya karşı Hoy ve Selmas taraflarında mağlûh olunca, Tokat'ta kışlamak müâadesini pâdişah'tan istemiş ve 1430/1431 kışını burada geçirmişti. Ancak, adamlarının civar köylere zarar verdikleri, Amasya vâlisi Yürgüç Paşa tarafından Sultan Murad'a bildirilince, Anadolu beylerbeyi Timurtaş-oğlu Umur Bey Tokat taraflarına gönderilmiş ve İskender Mirza'ya pâdişahın git emrini bildirerek Tokat'ı terk etmesi sağlanmıştı (Hoca Sa'deddin, *agn. esr.*, 348 v. dd.). Tokat'ta bu devirde, Tokat beylerbeyi Balaban Paşa ile Varna meydan savaşındaki yararlığından dolayı Tokat beyliğine getirilen Ali Bey'i bilhassa zikretmek gerekir. Murad II. devrinin Tokat'taki mühim iki eseri ise, Yürgüç Paşa tarafından 838 (1435) de yaptırılan ve Paşa Hamamı denilen hamam tafsilât için bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *agn. esr.*, s. 25 v. dd.) ile, bu devir vezirlerinden Hacı İvaz Paşa'nın İvaz Paşa mahallesinde yaptırdığı câmidir. Üzerinde Fâtih devrine âit (878=1473) kitâbe bulunan mühim bir eser de, Kazancılar'da, Sultan Hamamı yakınındaki mescid olup, Haydar b. Muhammed al-Hâc Tarhânî tarafından yaptırılmıştır; burası, Hacı Tarhan Mescidi adını taşımaktadır.

859 (1455) tarihli elimizdeki ilk Tokat tahrir defteri, bölgenin çift ve becnâk kanûnunun tâdilini ön-gördüğünü belirtirken, Tokat vilâyeti ve tâlîlerinin, yâni buraya mübak ve muzaf olan bölgenin evvelâ, çeşitli idârî, kazâi veya kavmî taksimatını aksettirmektedir. „Vilâyet-i Tokat“ tâbiri ile, Amasya'yı hâric tutan fakat, Sivas ve daha bir takım yerleri ihtivâ eden bir sancak ve Rum eyâletinin (Rumiyye-i Sugra evâleti, yâni Sivas, Tokat ve Amasya başta olmak üzere) başlıca liyâsı anlaşılmıştır. Bu tahrir defterinde, Tokat'a bağlı irili-ufaklı bölgeler için *nâhiye*, *divan*, *vilâyet*, *cemâat* olmak üzere dört türlü idârî taksimat istihâmı kullanılmaktadır. Tokat, Sivas, Turhal, Zile gibi yerler nâhiye olarak deftere geçmiş, fakat bu türlü tesmiye edilmeyenler arasında Cincife, Erkiilet, Gelmuğad gibi o zamanlar geniş

birer idârî bölge sayılan, bugün ise küçük birer köy olan yerler de idhâl edilmiş, buna mukabil Kumgan (bugünkü Gümenek, kadim tarihte Komana Pontica), Hüseyin-ova (Alaca), Yıldız (Yıldız-eli), Tozanlı (Tozanlı nâhiyesi) gibi yerler ise, vilâyet olarak gösterilmiştir. Üçüncü istilâh olan divan taksimatı, bir kısım köylerin bir arada ve tanınmış bir merkez etrafında idârî ve kazâi birlik meydana getiren yerler olarak bu tarihte bu bölgede Kazâhâd (divan-ı Kazâhâd tâbi-i Tokat) ve Venk (divan-ı Venk tâbi-i mezbur)'de görülmektedir ki, birincisi bugünkü Kazova yâni Pazar nâhiyesi, ikincisi de, bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk köyüdür. Yine 859 (1455) 'da, cemâat olarak Tokat bölgesinde „Turhal yörükleri cemâati“nin kavmî ve idârî husûsiyeti mahfuz tutulmuş, sonraki tahrirlerde bu „Etrâk-ı Turhal“ şeklinde gösterilmiş, ayrıca, Tokat bölgesinde Emîr-Seyyidler, İnal gibi cemâatlar da belirtilmiştir. Fâtih devri başlarında (859=1455), Tokat şehri de şu mahallelerden terekkeb etmekte idi: Hacı İvaz, Umur Hacı, Kadı Hasan, Mevlânâ Sücâ, Müy-i Tahân, Halfek (?), Mevlânâ Hümmam, Yaş Meydanı, Emir Hisar, Zaîm, Sultan, Kaşıkçı, Dervişân, Mevlânâ, Kapı Pınarı Mihmâd Hâcib, Mevlânâ Ümmet, Kızılca, Kerim, Mevlânâ Seydi Muhammed, Zâviye-i Veled-i Kâhlu, Köyeğüz, Hacı Ömer, Uzun Ali, Mekke, Hurman (?), Harac Pınarı, Bazar-ı Gerduñ, Hacı Kasab Lâgar, Pîr Çelebî, Sabunhâne Pınarı, Sarı Kelek, Zeynelâbidin, Seyfeddin, Çorban, Nemeckârân, Mevlânâ Ya'kûb, Hacı Bahtiyâr, Eski Tophâne, Oğlancuklu Pınar, Sofular, Alaca, Hacı İvaz Paşa, Aceb-Şir, Mevlevihâne, Hamza Bey, Derviş İââ, Lala Mahmud, Mevlânâ-zâde mescidleri mahalleleri.

Aynı tarihte (859=1455), Tokat'ta mevcut medreseler şunlardır: Yağbasan, Pervâne, Mevlânâ Ümmet, Hacı Ömer, Kadı İmad, Kadı Hasan Dârüihâdisi, Mevlânâ-zâde Dârüihâdisi. Tokat'ta 34 de hankâh mevcut olup, başlıcaları şunlardır: Hamza Bey, Bicar İmâret-i, Veled-i Kâhlu (?), Âhî Paşa, Âhî Evren, Ahmedli Cam, Aceb-Şir, Alemdâr, Akbeî Bey, Seyyid Şerefeddin, Mîr, Sünbül, Vezir, Halef, Muhyiddin Çelebî, Bum Dede, Tuğrâyî, Yuvaklıca, Misâfir Bey, Haydarhâne, Kalenderhâne, Şeyh Gâzî, Veled Çıkrıkçı, Şeyh Abdurrahman. Âhî İdr's. Küçük, Dârüşşifâ, Mevlevihâne, Turgay, Vecid, Zaîm, Zinde, Ali Sipâh, Hoca Ali.

Tokat'ın, XV. asır ortalarında, kültür tarihi bakımından olduğu kadar yerleşme tarihi bakımından da zengin bulunduğu görülmektedir. Yukarıda adı geçen tahrir defterinden öğren-

diğimize göre, Osmanlı hâkimiyeti altına geçtikten yarım asır sonra, Tokat'ta, cizye ödeyen 1.000 kadar hristiyan bulunup, bunların ödedikleri cizye 4.625 akçeye bâlig ve bu meblağ, Hamza Bey'in gelirlerine dâhil idi. Bu hristiyanlara verilen isimler (Zekeriyâ, Gökçe, İvaz, ... v.s.), kavmi menşeleri hakkında çeşitli görüşlere imkân verecek mâhiyettedir; bunlar Mihmad Hâcib, Pazarcık, Taş Merdiven, Kaya, Keremler, Dıraz, Hurman, Hermend mahallelerinde oturmakta idiler. Buna mukabil şehirde iki bine yakın müslüman hânesi vardı. Tokat mukataası, Kıbrıs Yahudilerinden birine verilmişti.

Fâtih devrinde Tokat büyük bir felâkete uğradı: Fâtih'in Karaman-oğullarını ortadan kaldırması üzerine, Uzun Hasan, 875 (1471) 'te, kendisine ilticâ eden Karaman-oğullarının tahrirî ile, başlarında Bektaş-oglu Emir Ömer Bey ve Yusufca Mirza'nın bulunduğu büyük bir orduyu, Diyarbakır ve Tokat taraflarına göndermiş ve âni bir hücumla şehir baştanbaşa tahrir edilmiştir (Hoca Sa'deddin, *agn. esr.*, I, 523). Otluk-heli savaşı, Fâtih'in kısmen bu tahrirî bir mukabelesidir. Tokat'ın uğradığı bu felâketin menfi neticesi, bu hâdiseden 15 sene sonrakı bir tabir kaydından anlaşılmaktadır. Nitekim, Mevlevihâne mahallesinde 859 (1455) 'da 32 mükellef hâne varken, 890 (1485) 'da sadece 8 hâne kalmıştır; yine ev sayısı, Zaîm mahallesinde 43'ten 17'ye, Hacı İvaz mahallesinde 40'tan 19'a, Köyöğüz mahallesinde 55'ten 21'e, Yaş Meydan Mescidi mahallesinde 85'ten 38'e düşmüş ve bu arada birçok mahalleler (Umur Hacı, Mevlânâ Hüman, Emir Hisar, Derviş İsâ, Lala Mahmud, Zâviye-i Veled-i Kâblu, Zeynelâbidin, Hacı Bahtiyâr, Nemed-kârân mahalleleri) ortadan kalkmıştır. Her ne kadar sâkinleri az olan birkaç yeni mahalle (Seyyid Necmeddin, Hoca Rüstem, Mezîd Bey, Çavlı Dere, Cemâleddin v.s.) kurulmuş ise de, Tokat şehrinin mükellef müslüman nüfusu 1.225 hâneye düşmüş, hristiyanlar ise, on mahallede 654 hâne olarak kaydolunmuşlardır (krş. Başvekâlet Arşivi, *Tahrir defteri*, nr. 19, tür. yer.). Fâtih'in vefatı sıralarındaki üçüncü bir icmal tabir defteri (Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 15), Tokat ve bölgesi hakkında bir takım mühim bilgiler vermektedir; 1482'de Tokat, şehzâde hasları arasındadır ve Tokat'a bağlı nâhiyeler: Kazâbâd (Kazova), Venk (bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk), Kâvurni (Kâfurni, bugünkü Almus bölgesi), Yıldız (Yıldız-eli'ne bağlı bölge), Cincife (Tokat ve Niksar yolu üzerindeki Cincife köyü), Tozanlı (Tozanlı bölgesi), Gelmuğad (Tokat'ın cenup taraf-

larındaki bölge). Buna bir de Komanat nâbiyesini ilâve etmek gerekir ise de, şehzâde haslarına âit ağnam ve niyâbet resmi besaplanırken bnrası dâhil edilmemiştir. Ancak, bu tarihte Tokat bölgesindeki ser-askerlikler Tokat, Yıldız ve Tozanlı ser-askerliği ile ayrıca Kâvurni ser-askerliği olarak teşkilâtlanmıştı.

Tokat, Rumeli ve Anadolu eyâletlerinden hemen sonra teşekkül eden ve „Eyâlet-i Rum“ veya „Eyâlet-i Rumiyye-i Sugra“ denilen eyâletin üç merkezinden (Amasya, Tokat ve Sivas) biri ve Amasya vefâhd durumunda olan şehzâdeler idâresine verildiği ilk zamanlarda, ise beyler-beylik merkezi idi. Nitekim Murad II. ve Fâtih devirlerindeki Balaban Paşa ve Hamza Bey gibi beyler-beyleri Tokat'ta oturmakta idiler. Bu eyâletin arâzi hukuku ve tasarrufu mes'eleleri, her zaman üzerinde durulan ve münâkaşa edilen bir konu olmuş, mâlikâne ve divânî adı ile iki türlü tasarrufun en tipik şeklinin, bu eyâletin başlıca bölgelerinden olan Tokat'ta da mevcud olduğu görülmüştür. Buna göre, arâzinin Osmanlı hâkimiyetinden önceki devirlerde de, rakabesi bir kısım ileri gelen ve ümerâ sınıfından olan kimselere temlik edildiği, ancak bu temlik keyfiyetinin mutlak olmayıp, diğer barâç ve öşür arâzilerinde olduğu gibi, bu türlü topraklardan da harâç ve resim alındığı anlaşılmaktadır; yani, bu gibi mülk sâbipleri topraklarını kendileri işlemeyip, toprağın üzerinde yaşayan reâyâyâ kiralamış vaziyette olduklarından reâyâ, bu türlü mülk arâzinin her nevi resim ve haracını, harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukasemesini veya bunlara tekabül eden öşür ve resimlerini devlete, yani onun temsilcisi olan zeîm veya sipâhiye verdikten başka, ayrıca bir hisse de toprak kirası, başka bir tâbirle „icar-ı ermen“ olarak mâlikâne sâhibine „ögr-ü mâlikâne“ diye ödemekte idi ki, meselâ XV. asrın birinci yarısında Tokat tarihinde adı geçen ve Tokat'taki Horos-oglu hânesinin de bânisi olarak bilinen Pîr Ahmed Bey'in, bu bölgedeki köylerde birçok mâlikâne hisselerine sâhib olduğu görülmektedir. Zîrâ bir köyün divânî hissesi tamamen veya kısmen bir timara, yani bir veya birkaç kişinin dirliği şeklinde tasarruflarında bulunduğu gibi, mâlikâne hisseleri de türlü şekillerde bölünüyordu. Bir şahsın mâlikâne hissesi, bir vakfa, bir te'sise vakf ve tahsis edilmiş olabiliyordu. Meselâ, Kazâbâd'a bağlı Çöke karyesinde mâlikânelerin sekiz hissesinden üç hissesi Tokat'taki Hacı İvaz Paşa vakfının idi. Aynı şekilde, Tokat köylerinden Güreü köyünün de hem mâlikânesinin sekizde beş hissesi, hem de tama-

miyle divânî hissesi, Tokat tarihinde mühim bir yeri olan Emîr Mahmud Çelebi-oglu Emîr Ahmed Çelebi'ye âitti ve pâdişah hükmü ile, kendisi de o sırada müteakib bulunduğu ci-betle, sefer vâki oldukça eşkünci vermek suretiyle divânî bukukuna tasarruf ediyordu. Yine bu bölgedeki köylerden birinde mevcut mâlikâne hissesinin dörtte birinin Tokat'taki Veled-i Kâblu zâviyesine vakf ve tahsis edildiği görülmektedir. Bu tahrir defterlerinden, ayrıca, b. 859 tarihinde Hankâh-ı Âhî Paşa ve h. 890 tarihinde ise Zâviye-i Âhî Paşa şeklinde geçen binayı yaptırmanın asıl adının Âhî Paşa olmayıp, 765 (1364) 'te tanzim edilen bir vakfiye ile Muhammed Muhyiddin olduğu, fakat Âhî Paşa adıyla şöhret kazandığı ve Tokat mahalleleri arasında eski tahrirlerde görülen Cemâleddin Hoca mahallesinde bir zâviye, câmi ve hamamı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hamam bugün Mustafa bâmamı diye anılmaktadır. Son senelerdeki tâmiri esnâsında, Eretna Bey devrinde yaşamış Hacı Ahmed adında birinin zâviyesine âit bir kitâhe de bulunmuştur. Fâtih devri sonlarında ve Bayezid II. devri başlarında şehzâde hasları olarak tâyin edilen Tokat şehrinin, 360.100 akçe olan resim ve vergilerinden bir kısmı mukataa ile (boyahâne, bozabâne, mumbâne, galle, at ve koyun pazarı... 102.700), bir kısmı emânet suretiyle (meyhâne, han niyâbet, bağ ve bahçeler, resm-i âh ve mezâri-i şehh, bâc-ı şehh... 244.085, şehh-i ihtisâbı 13.000) ve yedi adet değirmenden (315 akçe) tahsil olunuyordu; bas bahçe demekle mâruf bahçe ise, iki baştan (mâlikâne ve divânî hisseleri ile) imâret vakfı idi (tafsilât için bk. h. 890 tarihli *Tapu defteri*).

Bayezid II. devrinde Tokatla a'âkalı en mühim hâdiseler, Şâh İsmâ'il'in Tokat bölgesine gelmesiyle, şî'iliğin bu havâlide yayılması idi. 911 (1505) 'de Şâh İsmâ'il, Erzincan'a hücum etmiş, sancak-beyi Tokatlı Abdurrahman Bey şehid oluncaya kadar Erzincan'ı savunmuş, nihâyet Safevî hükümdârı Tokat üzerine yürümüştür.

Bu sırada Tokat sancak-beyi, Amasyalı Mehmed Paşa-zâde Ali Bey olup, Şâh İsmâ'il'i Tokat'a sokmamıştı. Sonradan Şâh İsmâ'il'e bağlı Nurettin Ali, Tokat ve Niksar taraflarında şî'iliği yaymaya ve karışıklıklar çıkarmaya teşebbüs etmiş ise de, Amasya'da bulunan şehzâde Ahmed ile Yular-Kıstı Sinan Paşa, onun bu hareketini önlemeye çalışmışlardır. Bu sıralarda Celâl adındaki eşkiyâ (1510—1511) ile Baba Zu'n-nûn adlarındaki iki şahsın da Tokat bölgesinde şî'iliği yaymaya çalıştıkları görülmüştür. Bu hal, sonradan Yavuz Sultan Selim

'in bu mes'ele ile yakından ilgilenmesine sebep olmuştur. Şehzâde Selim ile babası Bayezid II. arasındaki mücâdelede, Tokat kısmen harekât sâhasında kaldı.

Kanunî devri başlarında, Tokat ve Amasya taraflarında zaman-zaman şî'i mezhebini müdâfaa ederek ve aynı zamanda bölgenin içtimâî ve iktisadî dengesizliğinden de kuvvet alarak karışıklıklar çıkaran eşkiyâ yüzünden, Rumiyye-i Sugra eyâlet merkezinin Tokat'tan Sivas'a nakledildiği, beyler-beylerin Tokat'ı tamamen terk ile, devamlı olarak orada ikamet ettikleri ve Tokat'ın da bir voyvodalık sayıldığı görülmektedir. Bu devirdeki İran barpleri sırasında, pâdişahın bâzan Tokat'tan geçtiği ve Rumeli eyâlet askerine Tokat bölgesinin kışlak olarak gösterildiği de olmuştur (Solak-zâde, *Tarih*, s. 525).

XVI. asır sonlarına doğru başlayan İran barplerinde ve Celâlî isyanlarında da Tokat bâzı mühim hâdiselere sahne oldu. 1585'te şark serdarlığında bir değişme olduğu zaman, eski serdar Ferhad Paşa ile bu vazifenin kendisine tevcih edildiği sadrazam Özdemiş-oglu Osman Paşa Tokat'ta buluşmuşlardı (Selânikî, *Tarih*, s. 188).

Kara-Yazıcı Abdülhalim, isyânı sırasında Tokat bölgesini yağma ettikten sonra, Sokulu-zâde Hasan Paşa'nın tâkibinden kurtulmak üzere, Canik dağlarına kaçmış, Hasan Paşa'da Tokat'ı harekât üssü yapmıştı. Ancak, Kara-Yazıcı'nın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Deli Hasan ve avnesi, paşa'nın Diyarbakır'den gelen ağırlıklarını ve Cennet Bağ denilen köşkünü yağma ettikleri gibi, Tokat'ı da yaktilar ve Hasan Paşa'yı Tokat kalesinde muhâsara ile kendisini şehid ettikten (1602) sonra çekildiler. Fakat, Kara-Yazıcı'nın bir kısım kuvvetleri Tokat civârında kaldığından, isyan bavası kaybolmadı. Kalender-oglu ile birlikte hareket eden Tokatlı Ağaçeri Piri Uzun Halîl, Kara Saîd gibi eşkiyâların Tokat bölgesine çok zararları dokundu. Nibâyet Kuyucu Murad Paşa, Anadolu'daki Celâlî isyanlarını bastırmaya me'mur edildiği vakit, 1609'da Tokat'a da uğradı (tafsilât için bk. Peçevi, *Tarih*, II, tür. yer.; Naimâ, *Tarih*, II, tür. yer.; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, tür. yer.). Bu aralık, Tokat, berhalde opeyee tanındığı ve zenginliği dikkati çektiği için, Vâlide Sultan bası yapıldı (1617) ve Evliyâ Çelebi'ye göre buradan senede ehemmiyetli bir meblağ gönderilmeye başlandı (*Seyahatnâme*, V, 57). 1622'de Abaza Mehmed Paşa, isyânı sırasında Tokat'a geldi ve onu tâkib eden serdar ordusu da bir kışı Tokat'ta geçirdi (1624). Ertesi sene sadrazam Çerkes Mehmed Paşa ve ordu

defterdârı Bâkî Paşa kısa bir fâsıla ile Tokat'ta öldüler. Bu sırada Mardin mubâfazasından Tokat'a gelen vak'anüvis Peçevî İbrâhim Efendi, vezîr-i âzamın emriyle Tokat darphânesi hizmetine me'mur olmuş ve hâzinede bulunan zü'yuf akçeden kısa bir zamanda ayarî şabih üçyüz yük akçe kestirmeyi başarmış. daha sonra da, yeni sadrâzam Hâfız Ahmed Paşa'nın ordu defterdarlığına getirmek istemesine rağmen, o sâdece Tokat defterdarlığı ile iktifâ etmişti (krş. Peçevî, *agn. esr.*, II, 403).

Bundan sonraki Anadolu harekâtında (1627) serdar Halîl Paşa ordusunun, ertesi sene de vezîr-i âzam Husrev Paşa ordusunun Tokat'ta çadırı ordugâhta kaldığı ve ikincisininbu esnâda sipâhilerin çıkardığı hâdiseleri bastırdığı, daha sonra bir kısım âsileri te'dip vazifesiyle Tokat'tan ayrıldığı görülmektedir. Bilâhare, gerek kul tâifesinin Husrev Paşa'yı iltizam ederek yaptıkları edepsizlikten, gerek Bağdad'ı zapta memur edilmişken başarısızlığa uğramasından dolayı Tokat'ta bulunduğu sırada katline ferman çıktı ve Diyarbekir beyler-beyliği vazifesiyle Tokat üzerine Murtaza Paşa gönderildi. Şehir dışında her iki taraf arasında bir çarpışma vuku huldu ise de, Murtaza Paşa'nın isâbetle aldığı tedbirler neticesinde, ezcümle, Bedevî Çardağı denilen Tokat kalesinden, Husrev Paşa'nın ikamet ettiği ve eskiden Tokatlı defterdar Osman Efendi'nin olan hâneyi topa tutturmasından sonra, Husrev Paşa ele-geçirildi ve pâdişah fermânının hükümü yerine getirilip malları zaptolunarak, 1631'de İstanbul'a götürüldü (tafsilât için bk. Nâimâ, *agn. esr.*, III, tür. yer.). Evliyâ Çelebi'ye göre, Husrev Paşa, Tokat'ta Çul-Kestiren-oğlu Serayı denilen konakta öldürülmüş ve yine ona göre, Murad IV. da Tokat'a geldiği zaman burada kalmıştı (*agn. esr.*, V, 62, 71). Sultan Murad, Revan seferinden dönüştü (teşrin II. 1635), Sivas'ta gelerek Tokat'ta bir gün kaldı ve Amasya'ya geçti. Ertesi sene sadrâzam Bayram Paşa, yine İran seferi hazırlıkları sırasında Tokat'a gelerek, bölgeden buğday, arpa ve şâire tedârik etti. Sultan İbrahim devrinde de Tokat, Sivas vâlisi iken, Anadolu'daki yolsuzluklara ve haksızlıklara karşı isyan eden Vardar Ali Paşa'nın bir müddet kaldığı ve burada birçok şikâyetleri dinlediği yer oldu (1647—1648). Bir müddet sonra Molek Ahmed Paşa ile birlikte Evliyâ Çelebi Tokat'a gelmiş (1656) ve bu esnâda *Seyahatnâme*'sine dere ettiği Tokat hakkındaki değerli bilgilerle, şehrin topografyası, kavmi, içtimâî, iktisâdî ve kültür durumunu bize tanıtmıştır. *Seyahatnâme*'de.

şehirdeki birçok mîmârî eserler (msl. Fazlı Ağa Hanı, Abdurrahman Paşa Hanı v.s., İbşir Paşa Mihmanhânesi, İbrâhim Paşa, Osman Paşa-oğlu sarayları, Pazarcık, Pervâne ve Ali Paşa hamamları v.s.) hakkında geniş bilgi verilmiştir (bk. *Seyahatnâme*, V, göst. yer.). Bütün bunlar, XVII. asır ortalarında Tokat'ın ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Tokat'ta imâl edilip Venedik'e satılmak üzere gönderilen (1041—1632) suf kumaşlar ile ilgili Galata mahkemesinin bir sicili için bk. T. Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki Türkçe belgeler, Belgeler*, sayı 9—12, s. 139).

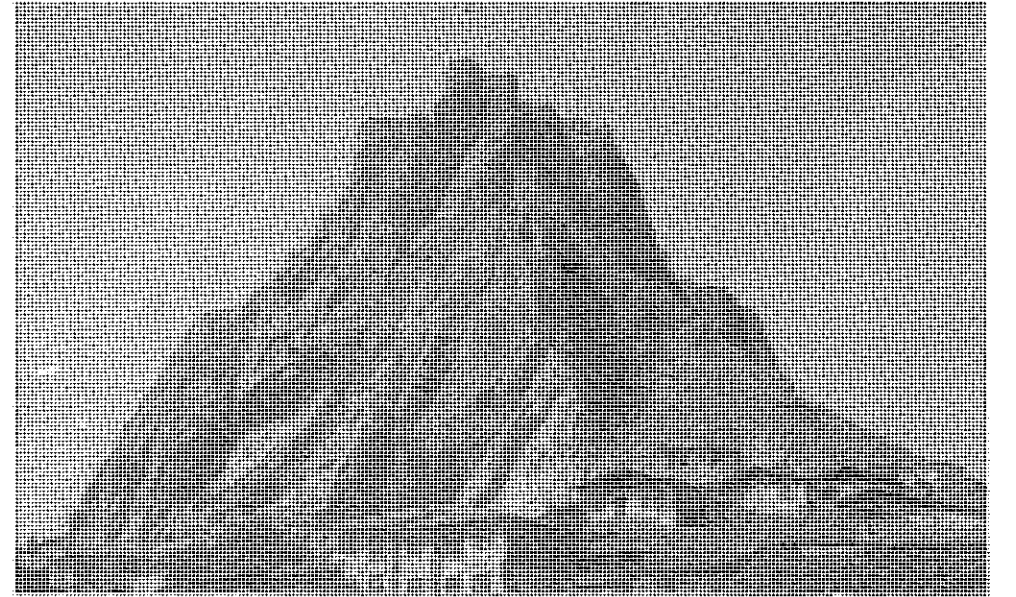
Evliyâ Çelebi ile hemen-hemen aynı devre rastlayan Kâtib Çelebi'nin Tokat hakkındaki tavsîfi de mühimdir (krş. *Cihannüma*, s. 623).

XVII. asır sonlarında başlayan imparatorluğun gerileme devrinde, Tokat, yine birçok isyanlara ve karışıklıklara sahne oldu; XVIII. asırdaki Rus ve İran savaşlarında bir kavşak noktası ve ticâret merkezi olması sebebiyle, ağır vergilere ve yağmalara mâruz kaldı. Bu devirde Sivas vâllilerinin zulmü de Tokat'a te'sir etmişti. Vâllilerin, barış zamanlarında hazeriye, savaş zamanlarında bir kat fazlasıyla seferiye adı altında iki türlü vergi almaları gerekirken, âmediye, devriye, ikrâmiye, bahçe-beha, zahîre-beha gibi çeşitli adlarla halkı soydukları, devletin bu gibi yolsuzlukları yasaklamasına rağmen, bu türlü soygunculuklarını sürdürdükleri görülmektedir. Askerî makam sâbipleri ise, Tokat köylülerini kurban akçesi, konak akçesi, gel-geç akçesi gibi birçok angaryalara sokuyorlardı. Meselâ sadrâzam Siyavuş Paşa zamanındaki sipâhi ayaklanmalarına karışanlardan biri de, Tokat ket-hüdâ emîri Ebu'l-Seyf-oğlu Hamza Ağa idi (1687). Bunlar mukataaların sipâhi silâhtar-zâdesine verilmesi hakkındaki isteklerini devlete kabûl ve bu zorbalardan Hamza Ağa'yı da Tokat voyvodalığına tâyin ettirmişlerdi ki, bu adam, Tokat'a gelir-gelmez soygunculuğa başlamış ve birçok zorbalıklara girişmişti. Bu sıralarda eşkıyâlık o derece artmıştı ki, Tokat kadılığına tâyin edilen birisinin Üskûdar'dan Tokat'a varıncaya kadar bütün kadılara, ilgiliyi sâlimen me'mûriyet mahalline ulaştırmaları için yanına adamlar ve kılavuzlar katmaları husûsunda ferman gönderilmesine mecbûriyet bâsıl olmuştu. Bu bölgede eşkıyâlık yapan aşiretler de bulunduğundan Tokat'tan serdengeçti yazılmasına lüzum duyulmuştu.

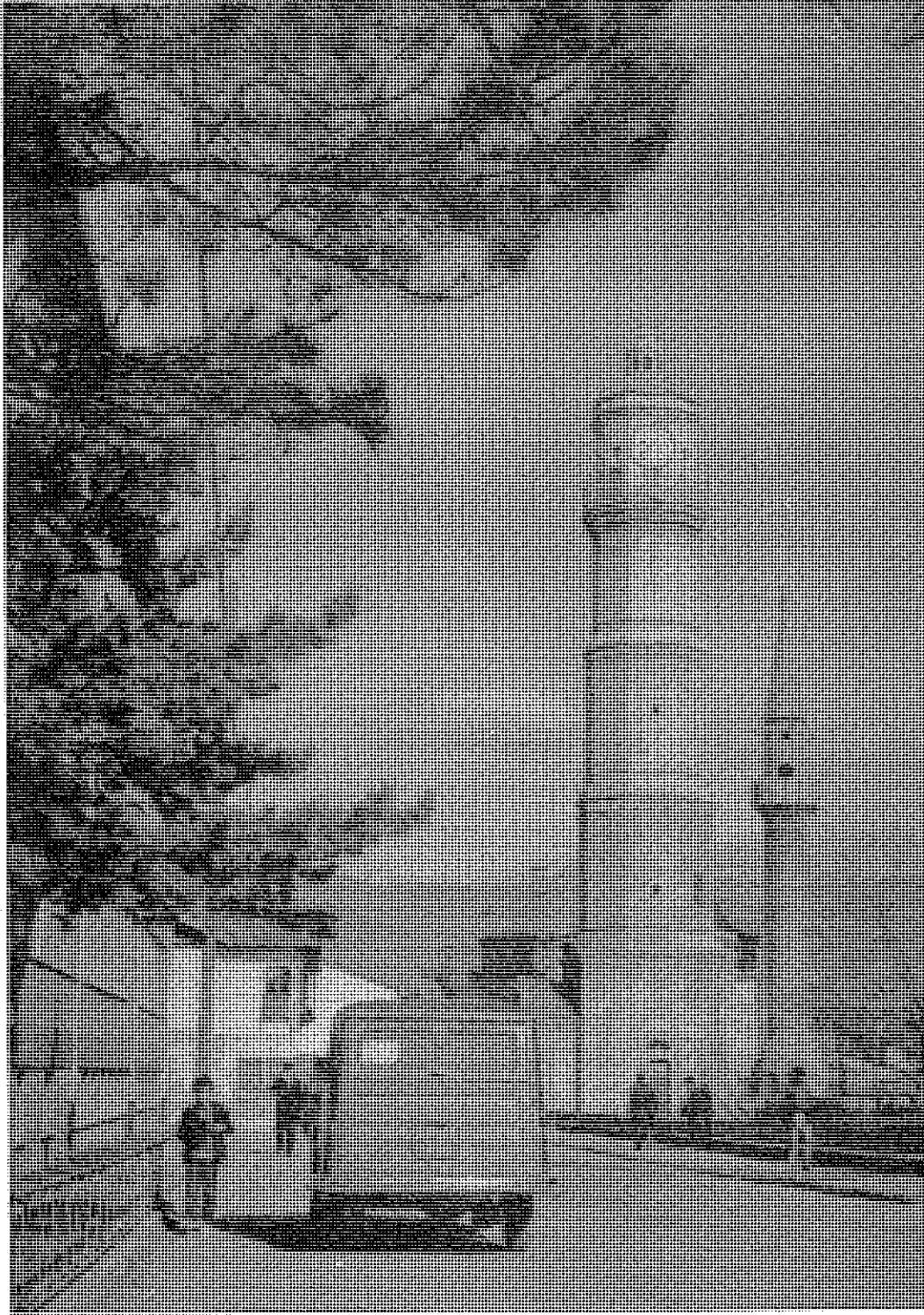
XVIII. asır başında meşhur Fransız seyyahı Tournafort, Erzurum'dan Tokat'a gelen bir kervana katılıp, Tozanlı vâdisini geçerek, 28

Tokat (Umûmî Görünüş)

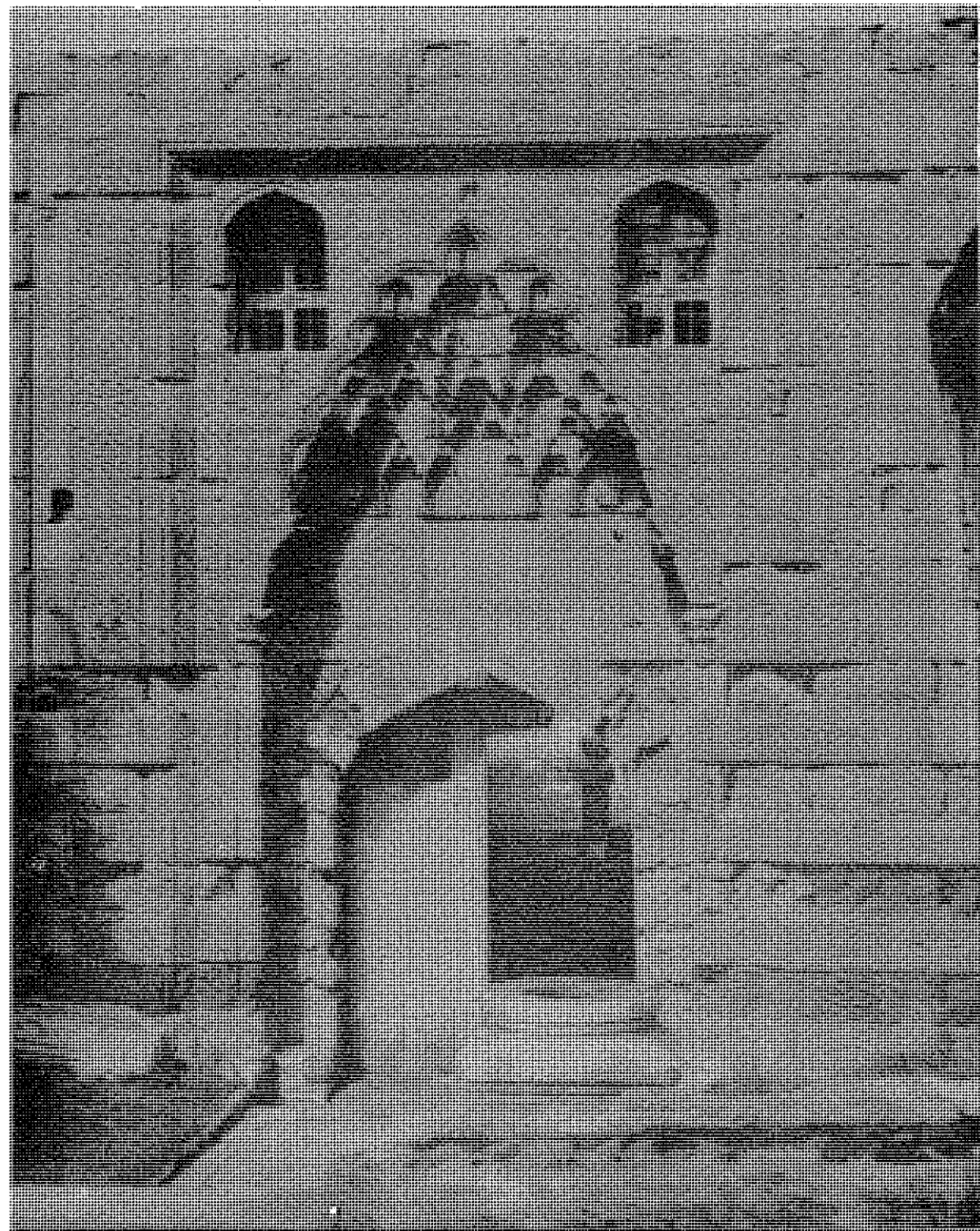
Tokat Kalesi

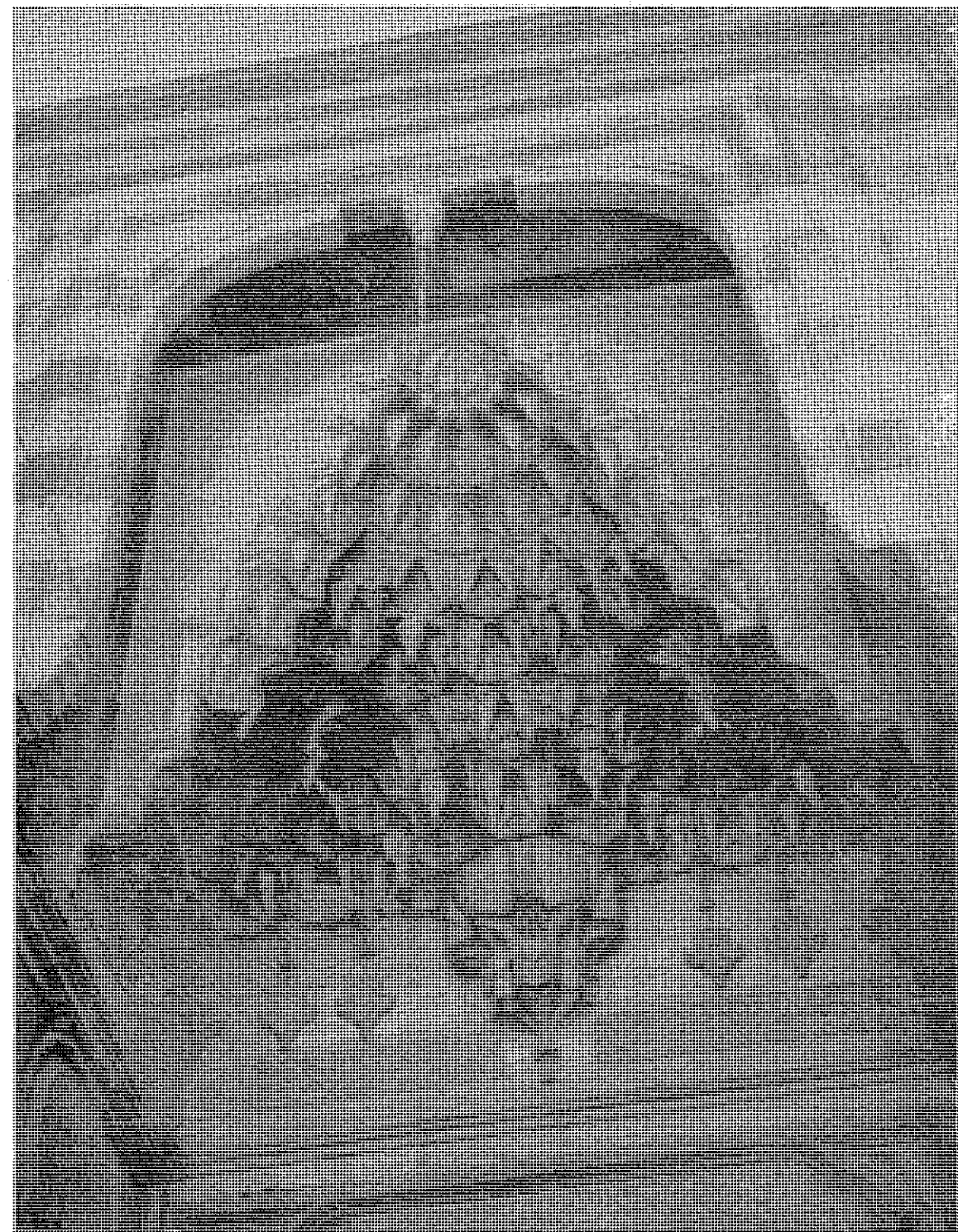
Tokat Saat Kulesi

Ali Paşa Camii

Çukur Medrese Kapısı

Meydan Camii Kapısı

eylül 1701'de Tokat'a gelince, burasının Erzurum'dan çok daha büyük ve güzel olduğunu müşâhede etmişti. Tournafort, gelişinden önce büyük bir yangının şehri nasıl tahrib ettiğini ve ticâretbânelerin bu yangından ne kadar büyük bir zarar gördüğünü kaydettikten sonra, şehirde bir kadı, bir voyvoda, bin kadar yeniçeri ile yeniçeri ağası ve bir kısım sipâhiler bulunduğunu, burada 20.000 Türk, 4.000 Ermeni, 300 kadar da Rum âilesinin yaşadığını yazmaktadır. Şehirde 12 tane minâreli câmiin, 7 kilisenin bulunduğunu, ipek ve bakır imâlâtının mühim bir yer tuttuğunu, maden cevherinin Gümüşhâne ve Kastamonu'dan getirildiğini, aynı zamanda sarı maroken ve deri imâlâtının da faâl olduğunu, bunların Küre'den Samsun'a oradan da deniz yoluyla Romanya'nın Kalas iskelesine götürüldüğünü belirtmektedir. Tournafort, ayrıca Tokat'ı Küçük Asya kıtasının ticâret merkezi saymak lâzım geldiğini de ilâve etmektedir (tafsilât için bk. *Relation d'un voyage du Levant*, Paris, 1717, s. 431 v.dd.). 1737—1742 arasında şarkta seyahatler yapan İngiliz seyyahı Richard Pococke, Tournafort'un Tokat hakkında verdiği bilgiye fazla bir ilâvede bulunmamaktadır (krş. *Voyages de Richard Pococke*, Neuchatel, 1773, V, 192 v.dd.).

Selim III. devri ıslâhât teşebbüslerinin Tokat'ta da te'sirleri görülmüş olup, panayır kurulması, evlenme işlerinde yenilikler, zorbalara karşı az-çok müessir tedbirler ile bazı ufak tefek îmar hareketlerini bu arada sayabiliriz. Eski-yâlık azalmış ise de, resmî makamların soygunculuğu ve zorbalığı durmamış, âdece şekil değiştirmiştir. Tokat, sürgün yeri hüviyetini koruduğu gibi, yine güzergâh olması sebebiyle, birçok askerî birliğin ve yabancı hey'etlerin konakladığı bir şehir olmuştur. Tokat şehrinin âsâyişi ile vazifeli serdarlar yeniçeri ağalarının mektupları ile tâyin olunurken, 1797'de Haseki Hacı Ali Ağa adında birinin, serdarlığı evvelâ mektupsuz zaptettiğini, sonra mektup gönderildiği halde yeniçeri ocağına ayrılan ve serdarlık câizesi denilen parayı yollamaması üzerine, müterâkim câizelerin derhal ocağa gönderilmesi ve bir daha serdarlığın kimseye zaptettirilmemesi emrolunduğunu görüyoruz. Bu sıralarda Tokat kalesine bapsolunanlar arasında Gümüşhâneli Tahun-oğlu Süleyman, Tokatlı Çatan-oğlu Hüseyin, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali üzerine vuku bulan savaşta esir alınanlardan 20 Fransız (1799), vezirliği alınan Şeyh-zâde İbrâhim Paşa (1803), Sivas vâililiğinden ve vezirlikten çıkarılan Mehmed Paşa (1804), seferlerde serdarların katındaki vazifelilerden olup, bırsızlığı

görülen bazı kimseler (1807), Erzurum vâlisi ve şark ser-askeri iken azledilen ve vezirlikten çıkarılan İbrâhim Paşa (1810), diğer bir Erzurum vâlisi Emin Paşa (1813), Kütahya sancağından Süleyman adında bir zorba, Bor müftüsü Hacı Mehmed (1816), İstanbul'daki Ermeni patriği Bogos'un şikâyet ve talebi üzerine eski patrik Abraham (1816), hâzî sekban-başı ve kapıcı-başı gibi devlet merkezi görevlileri ile İstanbul barutbânesi güherçilecisi Mehmed (1817) bilhassa zikredilmektedir. Sık-sık asker istenilmesi, hâzî yerler ahâlisinin başka yere göçmesine sebep oluyordu. Bir defa Tokat'a bağlı Kâfurni nâhiyesinin bu yüzden tamamen boşaldığı görülmüştü. Delil ve tüfenkçilerin gittikleri yerde çeşitli adlarla yolsuz para toplayarak halka zulüm yapmaları da sık-sık rastlanılan hâdiselerdendi.

1214 (1800)'te Tokat voyvodası Lütfullah Bey'in Tokat'taki kalbâne nizamını bozması, bakır tüccarlarından haksız yere cerime alması, tüccarların Tokat'ı terk etmelerine yol açmış, bu yüzden bakırları alacak kimse bulunamamıştı. XIX. asırda dikkate değer diğer bir hâdise de, 1805'te patlak veren ve Trabzon vâlisi Tayyar Paşa ile Yeni-il voyvodası ve Tokat mukataat nâzırı Cebbar-zâde Süleyman arasında cereyan eden mücâdelelerle Tokat halkının huzurunu kaçırmalarıdır (tafsilât için bk. Halis Turgut Cinli-oğlu, *Osmanlılar zamanında Tokat*, Tokat, 1941, s. 43 v.dd.). Bütün bu huzursuzluklara rağmen, Tokat'ta san'at ve ticâret hayatının, canlılığını bir dereceye kadar sürdürdüğü görülmektedir. Meselâ, Tokat dokumacılığı kayda değer bir seviyededir. Nitekim 1831'de Rusya ile yapılan ticâret antlaşmasında ihraç edilecek mâmûl maddeler arasında „Tokat yorgan yüzü“ nün de bulunması, dokumacılık ve boyacılığın hâlâ iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Şehirdeki muhtelif hanlarda (Voyvoda Hanı, Müftü Hanı, Ballı Hanı) ticâret yapan Ermeni tüccarlara Avrupa, İran ve Hindistan ile ticârette bulundukları Avrupalı tüccarların hâiz oldukları imtiyazların verildiği, öte yandan çeşitli işler için, meselâ, Tersâne-i âmire'de gemi inşasında, Trabzon'daki bir kışla yapımında, Tokat'tan usta işçi istenildiği de görülmektedir.

Bundan sonra da Tokat, Sivas vâililiğine bağlı ve bu valilikçe tâyin edilen mütesellim, muhassıl gibi adlar taşıyan idâreciler tarafından, bir kaza şeklinde idâre edildi. 1294 (1877) devlet sâl-nâmesi, Tokat'ı, Sivas'a mülhak kazalar (diğer kazalar....., Hafik, Darende, Divriği....., Gürün) arasında gösterdiği gibi, o sırada Amasya ve Şarkî

Karahisar bu eyâletin birer sancağı idiler. 1297 (1879/1880) sâl-nâmesi de, Sivas vilâyetinin merkez sancağının mülhak kaza ve nâhiyeleri arasında „Tokat ma' Turhal“ nâhiyesi şeklinde, sâdece Tokat kalhânesi müdürünü vilâyet idârecileri sırasında kaydetmektedir. Mûteâkıp senenin sâl-nâmesi ise (1298=1880/1881), artık Tokat'ı da bu eyâlete bağlı diğer üç sancaktan biri olarak, Erbaa, Zile, Niksar kasabaları ve Artukâbâd nâhiyesiyle belirtmektedir ki, bu durum a.g.yk. imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. 1306 (1888/1889) ve 1314 (1896/1897) sâl-nâmelerinde merkez sancağına bağlı nâhiyeler (Turhal, Kazâbâd Dimorta, Necib, Almus-ı Kebir, Çiftlik, Çardak...) birer-birer gösterilmiş ve Tokat merkezine bağlı 237 köy bulunduğu da kaydolunmuştur. 1325 (1907) *Sivas vilâyeti sâl-nâmesi*'nde ise Tokat sancağının teşkilâtını şöyle görüyoruz: Ülä evveli rütbesiyle bir mutasarrıf, mutasarrıf muâvini, nâib (İzmir pâye-i bahrevî rütbesiyle), muhâsebeci, tabirât müdürü, livâ idâre meclisi, nüfus, muhâsebe, vergi, evkaf, defter-i bakanî dâireleri, evkaf, ferâh ve tedkik-i senedat komisyonları, zirâat bankaı, tarik mekabir idâresi, tarik komisyonu, maârif komisyonu, polis dâiresi, bidâyet mahkemesi, kalhâne-i âmir, telgraf ve posta idâresi, belediye dâiresi, idâdi mektebi, düyûn-ı umûmiye dâiresi, tahsilât komisyonu, zirâat ve sanâyi, ticâret odaları, vesâit-i nakliye-i askeriyye komisyonu. Kazaları yine Niksar, Erbaa, Zile olmak üzere üçtür. Tokat, 1921—1923 seneleri arasında müstakil bir livâ hükmünde kalmış, Cumhuriyet devrinde ise, diğer livâlar gibi vilâyet hâline getirilmiş, Reşâdiye ve Artukova kazaları da Tokat'a bağlanmıştır.

Tokat'ın zamanımıza kadar gelen tarihî eserleri arasında evvelâ, Fâtih devrine âit olup, kitâbesi 878 (1473) tarihini taşıyan, Kazancılar'da Sultan Hamamı yakınındaki Hacı Tarkan Mescidi'ni saymak icab eder. Bunun bânisi aslen Astırhanlı olan Haydar b. Muhammed al-Hâcc Tarhânî'dir (krş. Halil Edhem, *ayn. makale*, s. 740 v.dd.). Voyvoda Hanı'nın karşısında Meydan Câmii adını taşıyan veya Hâtuniye de denilen câmî ise, kitâbesinden de anlaşılacağı üzere, Bayezid II. devrine âit olup, bu pâdişah tarafından annesinin hâtırasına 890 (1485)'da yaptırılmıştır. 898 (1492/1493) tarihli vakfiyenin de belirttiği gibi, bu câmiin yanında inşa edilen güzel bir medrese ve imâretten bugün bir eser kalmamıştır (tafsilât için bk. Halil Edhem, *ayn. makale*, göst. yer.; krş. Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, V, 58 v.dd.).

Kanunî devrinden bize intikal eden eser ise, bugün hükûmet konağı civârında, Behzad çarşısı denilen yerde 942 (1535/1536)'de yaptırılmış olup, bugün Behzâdiye Câmii veya Hacı Behzad Veli Câmii diye anılmaktadır. Evliyâ Çelebi'nin de methettiği bu câmî ile birlikte, bânisi, Oğul Bey denilen bir çeşme de inşa ettirmiş ve bunlara 600 dinar ile bit-pazarında altı dükkân vakfeylediğini kitâbesinde belirtmiştir. Bu câmiin yanındaki birkaç Selçukî lahdi de, Tokat tarihini alâkadar etmesi bakımından burada zikre değer. XIX. asırda Sivas vâlisi Reşid Âkif Paşa'nın Gümenek köyünden getirterek burada saklattığı bu sandukaların kitâbelerinden, Tokat tarihine adı karışanlar olması gereken Nasreddin Emîr İsâ b. Sadreddin Konevî, Nasreddin b. Nasreddin b. İmâdeddin (ölm. 836=1432/1433), Bali Çelebi b. Yakub Ağa (ölm. 878=1473/1474) adındaki kimseleri öğreniyoruz (bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn.*, *esr.* s. 36 v.d.).

Selim II. devrinden bize kalanlar ise. Yaş Meydan mahallesinde bulunan ve mezar kitâbesindeki bir mısraın okunuş şekliinden anlaşılan Kemer Ali Paşa Câmii ve avlusundaki türbedir. Halil Edhem'in Tokat'ın en yüksek âbidelerinden biri olarak vasıflandırdığı bu câmî, Bayındır-oğlu Mustafa Bey'in mezar kitâbesindeki 972 (1564/1565) ve 980 (1572/1573) tarihlerinden anlaşıldığına göre, o sıralarda yaptırılmış, ancak bu Ali Paşa—ki, Evliyâ Çelebi'ye göre Koca Ali Paşa—'nın hüviyeti oldukça meçhûl kalmıştır. Bir rivâyete ve Mustafa Bey kitâbesindeki kayda göre, Ali Paşa, Bayezid II.'in dâmâdi olmuş, sonradan bir suçu yüzünden Tokat'a nefyedilmiş, daha sonra da Süngüt çayırında idam edilerek buradaki türbesine defnolunmuştur. Diğer bir rivâyete göre ise, Ali Paşa, Şehzâde Bayezid'in dâmâdi olup, onun İran'da öldürülmesinden sonra, o da Selim II. devrinde Tokat'ta katledilmiş ve buraya gömülmüştür. *Amasya tarihi* müellifi Hüsâmeddin Efendi'ye atfen Halil Edhem Bey'in belirttiği diğer bir husus da, Ali Paşa'nın silsilesinin Eretna Bey'e dayanmasıdır ve Horos-oğlu Hanı'nda medfun Pîr Ahmed Bey gibi Eretna-oğullarından olması lâzım gelir. Evliyâ Çelebi'nin Koca Ali Paşa Câmii'ni tavsif ve metbederken kaydettiği gibi, câmiin kapısı musanna, mi'nab ve minberi safî sarı mermerdendir. Tokat ve Çorum'daki çifte hamamlar bu câmiin vakıflarındandır (krş. Halil Edhem, *ayn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.*, *ayn. yer.*; H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, I, s. 53 v.dd.).

Tokat'ta XVI. asır sonlarında yapıp, bugün de mevcut olan eserler arasında bilhassa,

İvaz Paşa mahallesinde, Hacı Mahmud b. Hacı Ahmed adında birinin 1002 (1593/1594)'de yaptırdığı ve Acebşir Çeşmesi diye anılan çeşme ile Müftü mahallesinde Mûsâ Bey adında bir zâtın 1004 (1595/1596)'te yaptırdığı diğer bir çeşmeyi, ayrıca Eski Kasabhâne Çeşmesi diye anılan ve Sulu Sokak semtinde bulunup, Sefer Beşe b. Mustafa'nın 1063 (1652/1653)'te yaptırdığı çeşmeyi zikretmek icab eder. Mehmed IV. devrine âit eserler arasında ise, 1090 (1679)'da yaptırılan Ulû Câmî ile Örtmeli mahallesinde Genç Mehmed Paşa'nın yaptırdığı (1097=1685/1686) medrese kayda değer (krş. Halil Edhem, *ayn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *ayn. esr.*, tür. yer.; H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Bugün elimizde bulunan 929 (1523) tarihli bir *Tahrir defteri*'nin Tokat'ın XVI. asır başlarındaki iktisâdî hayatı ve gelirleri hakkında verdiği bilgiyi şöyle sıralayabiliriz: meyhâne ve bozahâne ile galle pazarı ve gemhâne mukataalarından senede 260.767 akçe, boyahâne mukataasından senede 83.334 akçe, „mukataa-i ihtisab ve pazar-ı esb ve resm-i ganem ve pazar-ı rişte [iplik pazarı]“den senede 58.334 akçe, damga ve kapan mukataasından senede 38.334 akçe, „mukataa-i cerâyiz ve beytül-mal“dan senede 59.234 akçe, mizan-ı harir mukataasından senede 266.636 akçe. Bu sıralardaki Tokat şebri evkâfının başlıcaları da şunlardır: Hacı Ömer Medresesi (divânî geliri 1.050, mâlikâne geliri 1.050), Bayezid II.'in vâlidesinin İstanbul'daki türbesine vakfedilen kervansaray (17.000 akçe), Hacı İvaz Paşa Medrese ve imâreti evkâfı olarak kervansaray, bezâziye, attâriye, gazzaziye ... dükkânları (33.000 akçe), Mevlânâ Emîr Medresesi (divânî 3.440, mâlikâne 3.440), Hamza Bey b. Bicar Mescidi, Veled-i Kâblu Zâviyesi, Âhî Evren ve Misâfir Bey Zâviyeleri, Fağfur Paşa evlâdı, Medrese-i Kebut ve Dârüşşifâ, Dârülhadis Medresesi vakıfları ve daha başkaları ki, bunlara âit bir bedestan, üç kervansaray, 271 dükkân, 40 bağ ve bahçe ve sâire ile 90.696 akçe gelir kaydolunmuştur. Aynı tabir defteri (Başvekkâlet Arşivi, *Tapu defterleri*, nr. 387)'nin sonunda, Tokat şebri ve kadılık bölgesi olan nâhiyesi umûmiyetle şöyle görünmektedir: üç kale (Tokat, Yıldız, Gelme-gad kaleleri), iki şehir (Tokat, Cincife), 51 müslüman ve 8 zimmi mahallesi, 276 köy, 122 mezrae, 27 çiftlik, 1 cemaat, 1 boyahâne, 11 değirmen, 2 çayır, 1 sazlık, 6 hamam, 8 medrese, 15 zâviye, 16 sâhib-i mülk, 28 zâviyedar, 54 sipâbi-zâde, 1 derbendei, 13 kale zâbiti, 1 kadı, 48 kale müstahfızı, zaimler, sipâhiler, müsellemler (98 nefer), 5.555 müslüman hâ-

nesi (2.235 mücerret ile) ve 1.437 küberân hânesi (547 mücerret ile), gelirleri yekûnu 2.158.723 akçe (bunun 1.726.638 akçesi divânî, 425.437 akçesi mâlikâne ve 6.648 akçesi de müsellemiye yâni müsellemlere âit) idi ki, bunların bilhassa Tokat şebriinden ve sâdece bir cemaat ile bir köyden elde edilen 835.750 akçesi pâdişah haslarına, 13 köy ve 2 çiftlikten elde edilen 112.114 akçesi Rum eyâleti beyler-beyinin hasına, 237 köy, 112 mezrae ve 25 çiftlik ile bir de Cincife kasabasından elde edilen 697.614 akçesi zaim ve sipâhiler timarlarına, geri kalan 425.437 akçesi de evkaf ve emlak sâhiplerine âit idi (krş. ve tafsilât için bk. *Tapu defteri*, nr. 387).

Yine bugün elimizde bulunan ve 1772 senesine âit bir *Şer'i sicil defteri*'nden ise, XVIII. asır sonlarında Tokat'ta mevcut ticâret ve san'at şubeleri hakkında teferruatlı bilgiler elde edebiliyoruz. Buna göre, Evliyâ Çelebi'nin 100 sene kadar önce İstanbul'da tesbit ettiği çeşitli esnaf teşekkülleri, bu tarikte Tokat'ta hemen-hemen aynı olarak mevcut görülmekte olup, şunlardır: saraçlar, gazanlar ve iplikçiler, mutafılar, nâlinier, kundakçı ve kırınçılar, debbaglar, cilâcılar, kavuk ve takyeciler, kürkçü ve kalpakçılar, kazancılar, hurdacılar, kiremitçi ve çömlekçiler, tarskçı ve çıkırıkçılar, pamukçular, kuyumcular, semerciler, palancılar, keçeciler, urgancılar, kavafılar ve dikeiler, terziler, bezzazlar, koltukçular, eskiciler, kalaycılar, kerpiççiler, boyacılar, ekmekçi ve çörekçiler, peştemalcılar, kirışçiler, demirci ve çilingirler, keresteciler, halacılar, kadayıfçılar, elvancılar, şerbetçiler, nalancılar, gönçüler, taşçılar, sıracılar. Aynı kaynaktan, Tokat'ta gıda maddeleri ile bayvan ve gayr-ı menkul fiyatları da anlaşılmaktadır. Meselâ, Tokat'ın çeşitli mevkiilerindeki bağlar 20—1.000 kuruş arasında değişmektedir. Ak Değirmen yukarısında bir bağ 150 kuruş iken, Cemâl bağlarında 16 çiftlik bağ 1.000 kuruş, Han Yazısı mevkiinde 2 çiftlik bağ 20 kuruş, Kırmılık mevkiinde bir tahta bostanlık 80, Sarı Hasan mevkiinde bahçe 250 kuruş etmektedir. Kezâ, Yaş Meydan'da bir menzil (ev) 250 kuruş, Soğuk Pınar mevkiinde bir ev 800 kuruş, Semerciler'de bir dükkân 400 kuruş, 1 eskici dükkânı 100 kuruş, Büyük Köprü meydanında bir göz değirmen 300 kuruş idi. Bir sığır ineği 6—10 kuruş arasında satılmaktaydı. Bir atlas yorgan 3 kuruş, bir döşek 1 kuruş, işleme yorgan 6 kuruş, bir Canik kilimi 5 kuruş, bir şalvar 1 kuruş, 8 Tokat havlusu 10 kuruş idi (tafsilât için bk. *Şer'i sicil defteri*'nden naklen H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, III, 92 v.dd.).

Tokat'tan birçok âlim, şâir, hattat ve devlet adamı yetişmiştir. Bunlar arasında bilhassa Fâtih devri âlimlerinden Molla Husrev, yine Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde müsbet ilimlerdeki geniş bilgisi ve hür düşünce sâhibi olması ile şöhrat yapmış olup, sonra koyu bir taassuba kurban giden Molla Lutfi (Tokatlı, Sarı), meşhur İbn Kemal, Murad II. devrinde eserleri bulunan müderrislerden Seyyid Ali Kuzâtî (Tokatlı, ölm. 1436), Fâtih devri şâirlerinden Melihî, Hacı Yusuf (ölm. 1499), Yavuz Selim devri şâirlerinden ve Necâtî'nin muâsırı Vâlihî, Tâlib Mehmed Dede (ölm. 1689), Murad III. devrinde yaşamış ve *Acâyib-nâme-i Hindistan* adıyla bir seyahatnâmesi olan, Seyyâh lakabıyla meşhur Ahmed Efendi, Saray Hocası adıyla tanınan ve *Arâis al-hâfî* adlı bir risâlesi bulunan Hattat Ahmed (ölm. 1715), eserleri ile mâruf müderris Mustafa Efendi (ölm. 1782), meşhur şâir Kânî (ölm. 1791), yenîçeri ocağının kapatılmasında Mahmud II. 'a yardım eden Kadi-zâde Mehmed Tâbir Efendi (ölm. 1838), Emîr Buhârî Tekkesi şeyhi olup, Arapça ve Türkçe eserleri bulunan Emin Mehmed Efendi (ölm. 1745), Emrah ile birlikte yurdu do'aşan halk şâiri Nûrî (ölm. 1883) gibi ilim adamları, şâirler ve hattatlar zikredilebilir. Devlet adamları arasında da Murad II. devri vezirlerinden Hacı İvaz Paşa (ölm. 1429), Kemankeş Mahmud Paşa (ölm. 1681), Genç Mehmed Paşa (ölm. 1696), Haaan Hakkı Paşa (ölm. 1855), Hacı Ali Paşa (ölm. 1891), Gâzî Osman Paşa (ölm. 1897), Köse İsmail Paşa (1909'da Tolat mebusu) gibi kimseler, kayda değer şahıslardır. Mütâreke devrinde Dâmad Ferit Paşa hükümetinde bir aralık şeyhülislâmlık yapan Mustafa Sabri Efendi ile Büyük Millet Meclisi'nin ilk Hâriciye vekili Bekir Sâmî Bey de Tokatlıdır (diğerleri için bk. *Osmanlı müellifleri*, tür. yer.; H. Turgut Cinalıoğlu, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Bagvekalet Arşivi, *Topu defterleri*, nr. 2, 15, 19, 79, 85, 98, 287, 389; İbnülemin tasnifi, *Evkaf*, nr. 178 (h. 1079), 181 (h. 1087), 1000 (h. 1086), 1191 (h. 1088), 1252 (h. 1084), 1421 (h. 1088), 1435 (h. 1086), 1845 (h. 1083), 1889 (h. 1087); *Mühimme defteri*, nr. 79 (h. 1019), s. 135, Topkapı Arşivi, E. 11778 (XV. asr.), D. 1789, 1865, 3461 (h. 999—1080); Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (Beyrut, 1956), II, 59; İdrîsî, *Nuzhat al-muštâk fi'htirâk al-âfâk*, Nuruosmâniye kütüp., nr. 3037; Muhammed b. 'Omar Bâyezid b. 'Âşîk, *Manâzîr al-avâlim*, Ayasofya kütüp., nr. 3466, var. 234;

Sipâhî-zâde, *Avzâh al-masâlik*, Es'ad Efendi, nr. 2039, var. 149; *Tarîk al-raşad*, Bayezid kütüp., nr. 4689, var. 53; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-âlâm*; Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri* (İstanbul, 1930), tür. yer.; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet sal-nâmesi 1926—1927*, *Géographie D'Aboulféda* (Frans. trc.), Paris, 1883, I/1, 139; Tavernier, *Voyage en Turquie...* (Rouen, 1724), I, 42; Kinneir, *Journey through Asia Minor* (London, 1818), s. 556; Boré, *Correspondance et mémoires d'un voyage en Orient* (Paris, 1840), I, 324; Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I, 351; Jaubert, *Relation de voyages en Orient* (Paris, 1843), II, 387; Ritter, *Erakunde*, XVIII, 111; ayn. mll., *Klein-Asien* (Berlin, 1858), I, 119—133; Vivien de St.-Martin, *Asie Mineure*, I; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1890), I, 703; Moltke, *Briefe aus der Türkei* (Berlin, 1911), s. 216; Andersen, *A Journey of Exploration in Pontus* (Bruxelles), s. 63; Taeschner, *Das Anatolische Wegenter* (Leipzig). (M. TAYYIB GÖKBİLGİN).

TOKTAMIŞ, 1379—1397 yılları arasında Deşt-i Kıpçak'ta büküm süren meşhur Altın-Ordu hanı olup, Cuci Han'ın onüçüncü oğlu Tuga-Timur neslinden gelen Tuy-Hoca'nın oğludur. Annesi ise, Kongirat kabilesinden Köten-Könçük Hatun (Mu'in al-Din Natanzî, *Mantahab al-tavârih-i Mu'ini*, nşr. Jean Aubin, Tahran, 1957, s. 96) veya Köy-Kiçik Hatun (Gaffârî, *Târih-i cihân-ârâ*, nşr. Mütebâ Minovî, Tahran, 1342, s. 206) adında bir bey kızı idi. Ebûgâzî (*Şecere-i Türk*, nşr. Desmaisons, Petersburg, 1871, metin I, 178, trc., II, 187'ye göre şeceresi şöyledir: Cuci Han oğlu Tuga-Timur oğlu Öz-Timur oğlu Sarıca oğlu Könçek-Oğlan oğlu Tokul-Hoca-Oğlan oğlu Tuy-Hoca-Oğlan oğlu Toktamış Han. Dolayısıyla Altın-Ordu hanlarının cediti olan Cuci Han, Toktamış Han'ın yedinci göbeğinde atası durumundadır. Diğer bir güvenilir kaynak olan anonim *Mu'izz al-ansâb* da aynı neseb cedvelini tekrar etmekte, ancak Toktamış Han'ın dedesi Tokul-Hoca-Oğlan'ı, Kutluk-Hoca-Oğlan ve beşinci göbeğinde atası olan Öz-Timur'u, Ören-Timur olarak göstermektedir (W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materyalof Otnosiashisia k Istorii Zolotoy-Orda*, A. A. Romaskoviç-S. L. Volin, Moskova-Leningrad, 1941, II, 61. Ayrıca yazmaları, Paris, Bibl. Nat., Ancient Fond, nr. 67; British Museum, Or. nr. 467. *Mu'izz al-ansâb*'ın bilinen her iki nüshasında da varak numaralandırılması iyi değildir). Ancak bu

fark, Arap harflerinin busûsiyetinden ileri geldiği için neseb-nâmenin aslını bozacak mâbiyetle değildir. Buna mukabil, XIX. asırdan bu yana bir çok tarihçiyi yanıltan Mu'in al-Din Natanzî'nin ve Kâzî Ahmed Gaffârî Kazvî'nin eserleri olan iki Farsça kaynaktan, Toktamış Han'ın nesebi, Cuci Han'ın büyük oğlu Orda-İçen Han'a bağlanmak sûretiyle yanlış olarak verilmiştir (*Muntahab al-tavârih-i Mu'ini*, s. 93—98; *Târih-i cihân-ârâ*, s. 205 v.d.). Fakat Cuci ulusunun yerli kaynaklarının hepsi, Toktamış Han'ın nesebini Cuci Han'ın oğullarından Tuga-Timur'a bağlamakla, *Şecere-i Türk* ve *Mu'izz al-ansâb*'ı te'yid eder. Ayrıca Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdulgaffâr, Özbek Han (1312—1340)'ın 1328 yılında Orda-İçen Han'ın sülâlesini ortadan kaldırdığına da işaret ederler (*Ötemiş Hacı tarihî*, Z. V. Togan nüshası, var. 31b; Kırımlı Elhâc Abdulgaffâr, *Umdat al-tavârih*, nşr. Necib Âsım, T O E M ilâvesi, İstanbul, 1343, s. 35). Bu bakımdan da yerli kaynaklara göre Toktamış'ın Orda-İçen Han neslinden gelmesine maddeten imkân yoktur.

Toktamış Han'ın nâmına basılan paralarından öğrendiğimize göre, *al-Sultân al-âzam* ve *al-Sultân al-âdil* ünvanları ile birlikte lekabı, Nâsirüddin Toktamış Han şeklindedir (Ch. M. von Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschis oder von der Goldenen Horde*, Petersburg-Leipzig, 1832, s. 23; A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet Ermitaja*, Petersburg, 1892, s. 478—482, 528 v.d.; Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, *Coins of the Mongols*, London, 1881, VI, 170). Bundan başka *Giyâs al-Dunyâ va'l-Din* veya *Calâl al-Dunyâ va'l-Din* ibârelerine de rastlanır (Fraehn, *ayn. esr.*, s. 24; Lane-Poole, *ayn. esr.*, VI, 178—182). Bazı paralarında ise, onun künyesi tam olarak mevcuttur. Bunlarda ünvanı, lakabı ve edî *al-Sultân al-âzam* (veya *al-Sultân al-âdil*) *Giyâs al-Dunyâ va'l-Din* (veya *Calâl al-Dunyâ va'l-Din*) Nâsirüddin Toktamış Han şeklindedir.

Toktamış Han'ın zuhûru sırasında Cuci ulusuna amca-zâdesi Badık-Oğlan oğlu Urus Han (1369—1379) hükmetmekte idi. Mangışlak hâkimi olan Toktamış'ın bahası Tuy-Hoca-Oğlan, Urus Han'a olan muhâlefetinden dolayı katledilmişti. Babasının öldürülmesinden sonra, sıranın kendisine geldiğini anlayan Toktamış, Urus Han'ın yaptığı baskından kurtularak kaçmaya muvaffak olmuştu. Bu tarihlerde Emîr Timur, Çagatay ulusunda hâkimiyetini kurmuş bulunuyordu. Toktamış için uğrulanacak en uygun yer, Emîr Timur

un yanı idi. Böylece Semerkand istikametinde yoluna devam etti. Bu bâdiselerin vuku bulduğu sıralarda, Issık-Köl [b. bk.]'e yakın Koçkar-Başı mevkinde seferde bulunan Timur, Toktamış'ın kendisine sığınmak üzere gelmekte olduğunu işitince memnun olmuştu. Zîrâ o, Urus Han'ın Şarkî Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyet kurduktan sonra gün geçtikçe kuvvetlenmekte olduğunu dikkatle tâkib ediyordu. Bunun için Deşt-i Kıpçak mes'elelerine Toktamış mârifetiyle nüfuz etme imkânına sâhib olabileceğini düşünerek, derhal emirlerinden Tuman-Timur'u karşılayıcı olarak gönderdi. Kendisi de önce Özkent, sonra Semerkand'a dönmek üzere yola çıktı. Timur Özkent'e ulaştığı zaman, Toktamış kendisine takdim edilerek, iltifâta mazhar oldu. Hattâ Nizâm al-Din Şâmî'ye göre, kendisine Otrar ve Sabran şehirleri bağışlandı (*Zafer-nâme*, trc. Necati Lugal, Ankara, 1949, s. 89). Şaraf al-Din 'Alî Yazdî'ye göre ise, bunlara ilâveten Şarkî Deşt-i Kıpçak'ın merkezi olan Sıgnak şehri de kendisine verilmiştir (*Zafer-nâme*, nşr. Muhammed 'Abbâsî, Tahran, 1336, I, 204 v.d.; W. G. Tiesenhausen, *ayn. esr.*, II, 146 v.d.). Ancak, anlaşılacağı üzere, Toktamış'ın sefere çıkarak adı geçen şehirleri ele geçirmesi icab ediyordu. Çünkü, Urus Han'ın elinde olan bu şehirleri Timur'un Toktamış'a vermesi bahis mevzuu olamazdı. Ancak Timur'un huraları şeklen vermiş olması, Urus Han yerine Toktamış'ı zimnen Şarkî Deşt-i Kıpçak hâkimi diye tanımasının bir ifâdesi olabilir.

Özkent'ten Semerkand'a gelen Timur, Toktamış şerefine başkentte şenlikler yaptırttı. Kısa bir müddet sonra Toktamış, Urus Han'ın İtil boyunda sefer ile meşgul olmasından faydalanarak, 1375 yılı ortalarında Sıgnak'ta babasına vekâlet eden Urus Han'ın oğlu Kutluk-Boga üzerine yürüdü. Savaşta Kutluk-Boga'nın ölmesine rağmen, Toktamış mağlûb olmaktan kurtulamadı. Zîrâ şehzâdenin ölümü Deşt-i Kıpçak askerinin biddetini artırmıştı. Timur, tekrar kendisine sığınan Toktamış'a öncekinden daha fazla asker vererek onu desteklemeye devam etti. Toktamış bu kuvvetlerle ikinci defa Deşt-i Kıpçak'a girdi. Bu sefer Toktamış'a karşı, Urus Han'ın diğer oğlu Toktakiya çıkmıştı. Bu savaşta da yenilen Toktamış kaçmış ve Sır-Derya'yı yüzerek geçerken atılan bir okla elinden yaralanmışsa da, karşı kıyıya çıkmaya muvaffak olmuştu. Timur tarafından gönderilen Emîr Edigü Barlas, Toktamış'ı buradaki gizlendiği sızlıktan kurtarıp, Buhârâ'da bulunan Emîr Timur'un yanına götürmüştü. Mağlûbiyetinden dolayı mahcup olan Toktamış'a, Timur yine de izzaz ve

ikramda bulundu. Hâdiselerin bu şekilde geliştiği sırada, Urus Han'ın iki elçisi Deşt-i Kıpçak hükümdârının Timur'a gönderdiği mektubu getirdi. Urus Han bu mektubunda, oğlunu öldüren Toktamış'ın kendisine teslim edilmesini, aksi halde savaşacağını bildirmekte idi. Timur, kendisine sığınmış bir kimsenin teslim edilmesinin örf ve âdetlere sığmayacağını ifade ile savaşı kabul edeceğini bildirdi ve ordusuyla Otrar şehrine, Urus Han da ordusu ile Sıgnak şehrine geldi. İki ordu, çok şiddetli geçen 1376 kışını üç ay karşılıklı beklemeye geçirdi. Fakat, hava muhâlefetinin devâmı yüzünden her iki ordu da geri çekildi. 1377 baharında Timur, Urus Han'a karşı sefere çıktı ise de Deşt-i Kıpçak içerisinde fazla ilerlemeden geri döndü.

Urus Han'ın vefatından sonra sırasıyla yerine büyük oğlu Toktakiya ve onun ölümünü müteâkip kardeşi Timur-Melik geçti. Toktamış, Timur'un yardımı ile tekrar Deşt-i Kıpçak'a girdi ise de, mağlûb olarak kaçmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat Timur, yine de kendisine yardım etmekten vazgeçmedi. Timur-Melik ise, bu galibiyetin sarhoşluğu ile sefâbete daldı. Emir Timur, dördüncü defa Toktamış'a asker vererek Sıgnak'ı ele geçirmek üzere Deşt-i Kıpçak'a gönderdi. Toktamış, Timur-Melik, Karatal bölgesinde kışlamakta olduğu için, Sıgnak şehrini 780 (1378/1379)'de ele geçirerek para bastırdı (Markof, *ayn. esr.*, s. 528). Toktamış 1379 baharında Timur-Melik'in üzerine yürüyerek onu mağlûb etti ve bu zaferini Timur'a bildirdi (Nizamüddin Şâmî, s. 92 v.d.; Şaraf al-Din 'Alî Yazdî, I, 212—214). Böylece Toktamış Han Şarkî Deşt-i Kıpçak'ı bâkimiyeti altına almıştı.

Toktamış Han'ın, hâdisesiz geçen ertesi yılda, bâkimiyetini kökleştirmek için, ordusunu techiz ve tanzim ile meşgul olduğu anlaşılıyor. 781 (1379/1380) tarihli sikkenin yine yalnızca Sıgnak'ta darbedilmiş olması da bu sükûnet ve hazırlık devresinin ifâdesidir. Bunun Garbî Deşt-i Kıpçak'taki harekâtın ertesi yıl yapılmış olması da te'yid eder. Toktamış Han, Cuci ulusunun tamamına hükmedebilmek için, Garbî Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Emir Kıyat Mamay (bk. *Ötemiş Hacı tarihi*, var. 57a—b; Kırîmlî Elhâc Abdülgaffâr, *ayn. esr.*, s. 53)'ı bertaraf etmek mecbûriyetinde olduğunu bilmekteydi. Kudretli bir emir olan Kıyat Mamay, Sayın Han sülâlesinin sona erdiği 1359 yılından itibaren Cuci ulusunun garp kanadında mutlak sûrette hükümlanmakta devam edelmışti. Rus kaynaklarında, han kudretinde bir kuvvete sâhib olmasından dolayı,

bir yanlışlık eseri adından „Han Mamay“ diye bahsedilen bu emiri bertaraf etmek Toktamış Han için kolay değildi. Ancak, 8 eylül 1380'de Don ırmağının yukarı havzasında Kulikovo mevkinde, Moskova Büyük Knezi Dimitri İvanoviç (1359—1389)'in kumandasında toplanan Rus kuvvetlerine Mamay'ın yenilmesi, Toktamış Han'ın birdenbire şansı artırdı. Rus kaynaklarında büyük zafer olarak anlatılan bu muhârebeden sonra, Altın-Ordu'ya karşı 150 seneden beri elde edilen ilk galebe olduğu için, Ruslar, Dimitri İvanoviç'e „Don zaferi kahramanı“ mânasına gelen „Donskoy“ lakabını vermişlerdi (Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, II/1, 214—216; Murad Remzi, *Talîk al-ahbâr*, I, 562 v.d.; A. N. Kurat, *Rusya tarihi*, Ankara, 1948, s. 95 v.d.; Bertold Spuler, *Die Goldene Horde [1223—1502]*, Wiesbaden, 1965, s. 126 v.d.; George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 261 v.dd.). Bu muhârebe, Kıyat Mamay'ı tâkib etmeye cesâret edememelerinden ve Toktamış'ın hemen iki sene sonra Moskova'yı tahrib etmesinden de anlaşılacağı üzere, Rusların büyüttüğü kadar kat'i bir zafer olmamakla beraber, Mamay'ın âkâbetini tâyin bakımından mühimdir. Zirâ bu muhârebeden sonra Kırım'a dönen Mamay, bemen Rusya üzerine yeni bir sefer için ordu toplamaya başladığı bir sırada, Toktamış Han'ın kendi üzerine gelmekte olduğunu öğrenince, bu seferinden vazgeçerek Toktamış Han'a karşı çıkmaya mecbur kalmıştı. Böylece Garbî Deşt-i Kıpçak hâdiselerini yakından tâkib eden Toktamış, Kıyat Mamay'ı zayıf ânında yakalamayı başarmıştı. 1380 sonbaharında, Don nehrine dökülen Kalka ırmağı boyunca iki kardeş ordu arasında kıyasıya cereyan eden muhârebe, Toktamış Han'ın kat'i zaferi ile neticelendi. Artık bu bozgun ile Kıyat Mamay tarih sahnesinden silinecektir. Nitekim Mamay'ın arta kalan kuvvetlerinin büyük bir kısmı Toktamış Han'ın hizmetine girmiş ve kendisi de sâdik kalan ufak bir birlik ile Kırım'ın Kefe şehrinde bulunan Ceneviz kolonisine sığınmak mecbûriyetinde kalmış ise de, birkaç gün sonra Cenevizliler, Mamay'ın yanındaki altın, ile kıymetli bazinesine tamâen, kendisini ve maiyetini öldürmüşlerdir *Nikonovskaya Letopis*, (*Polnoe Sobranie Ruskikh Letopisey*, Petersburg, 1862, XI, 68 v.d.). Toktamış Han'ın bu zaferinin Altın-Ordu tarihinde ehemmiyeti büyüktür. Zirâ 20 yıldan beri bozulmuş olan Cuci ulusunun birliği, tekrar te'min edilmiş oluyordu. Aynı zamanda Toktamış Han, Altın-Ordu hanlığında 12.

kipsiz tek hükümdar durumuna gelmişti. Toktamış Han, bu tarihe kadar yalnızca Sıgnak'ta para darb ettirmişken, Kalka zaferinin akabinde, Saray, Saraycık, Hacı-Tarhan (Astırhan), Kırım gibi Cuci ulusunun bütün bölgelerinde bâkimiyetini gösteren 782 (1380/1381) tarihli paralarını darb ettirmiştir (Markof, *ayn. esr.*, s. 479—482).

Kalka zaferini tâkiben, bütün Deşt-i Kıpçak'ı bâkimiyeti altında birleştiren Toktamış Han, Moskova ve Vladimir büyük prensi Dimitri İvanoviç Donskoy'a ve diğer bütün Slav prensliklerine elçiler göndererek, Mamay'ı yenip Saray'da tahta çıktığını bildirmişti. Toktamış Han'ın bu yarlıkları, bir hükümdârın tâbillerine yazdığı haber ve emir-nâme mâbiyetinde idi. Bu yarlıklardan bir tanesi de, Litvanya büyük prensi Yagaylo (Yagello)'ya gönderilmişti. Rus prenslikleri, her ne kadar Kulikovo muhârebesinde Mamay'a karşı galip gelmişlerse de, kendileri de büyük kayıplara uğramışlardı. Bu münasebetle Toktamış Han'ın elçilerine karşı itâatkâr görünmeyi tercih etmek mecbûriyetini duymuşlardı. Başta Dimitri İvanoviç Donskoy olmak üzere bütün Rus prenslikleri, ubûdiyetlerini bildirerek Saray şehrine hediyeler göndermişlerdi. Fakat, Rus prensliklerinin zâhiren boyun eğmeleri Toktamış Han için yeterli olmadığından, 1382 yılında Moskova'ya müteveccihen ordusu ile harekete geçti. Ryazan prensi Oleg, bu sefer esnasında Toktamış Han'ın kuvvetlerine katılmıştı. Dimitri İvanoviç Donskoy, Rus prenslerini Toktamış Han'a karşı harekete geçirmek için uğraşmışsa da, buna muvafak olamayınca, asker toplamak bahanesiyle şehri terk etmişti. Bu arada şehir sâkinlerinden bir kısmı da Moskova'dan kaçmışlardı. Litvanya prensi Olgerd (1341—1377)'in torunu Ostey, şehirde kalanları ve müdâfilleri teşkilâtlandırarak, Toktamış'ın kuvvetleri Moskova'ya erişmeden tahkimâtı tamamlamıştı. Oka nehrini zorluk çekmeden geçen Toktamış'ın ordusu, 23 ağustos 1382'de Moskova önlerine gelerek kuşatmaya başlamıştı. Başlangıçtaki kuvvetli müdafaa sonradan gevşemiş ve Ostey, neticede teslim olmuş ise de, ölümden kurtulamamıştı. Moskova'ya giren Toktamış'ın kuvvetleri, şehri yağmalamış ve kısmen tahrib etmişti. Bu muhârebe dolayısıyla şehirde 24.000 kişi ölmüştü. Bunda, Toktamış'ın ordusunun kuşatma sırasında vermiş olduğu telefâtın rolü olmalıdır. Zirâ, Rus kaynaklarında bildirildiğine göre, müdâfiller ateşli silâhlar da kullanmışlardı. Moskova'nın düşmesini müteâkip, Rus prenslikleri Altın-Ordu'ya yıllık vergi ödemeyi kabul edince, Tok-

tamış Han, çevreye bâzı akınlar yaptırttıktan sonra, bu bölgeyi terk ederek Saray şehrine zaferle dönmüştü. Dimitri İvanoviç Donskoy, ancak bundan sonra kaçmış olduğu Kostroma'dan Moskova'ya gelebilmişti. Dimitri İvanoviç Donskoy, o sırada Moskova'ya gelen Toktamış Han'ın elçisi Karaçay'a, yıllık vergisi ile ubûdiyetini bildirmek için, oğlu Vasili'yî verip, rehin olarak Toktamış Han'a göndermişti (*Nikonovskaya Letopis*, s. 98 v.dd.; J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak*, Wien-Budapest, 1840, s. 334 v.dd.; H. H. Howorth, *ayn. esr.*, II/1, 226 v.dd.; A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 96 v.d.; A. Y. Yakubovsky, *Altınordu ve inhitatı*, trc. H. Eren, İstanbul, 1955, s. 216 v.dd.; George Vernadsky, *ayn. esr.*, s. 265 v.dd.).

Toktamış Han, 1380 Kalka zaferini tâkiben, evvelce Altın-Ordu hanlığına bağlı olan topraklardan Hârizm ve Azerbaycan hâric, hepsini ele geçirmişti. Artık büyük bir kudrete sâhib olan Toktamış, zaman kaybetmeksizin Hârizm ve Azerbaycan'ın zaptını gerekli gördü. Ancak, 781 (1379)'de Hârizm ülkesi, eski hâmisî olan Emir Timur'un bâkimiyeti altına girmişti. Bu tarihe kadar Hârizm'de hüküm süren Kongirat sülâlesinden Yusuf Sofî, Timur ile yaptığı mücâdelede ölmüş ve ülkesi onun eline geçmişti (Nizamüddin Şâmî, s. 95 v.dd.). Altın-Ordu hanlığı 1359 yılında Sayın Han sülâlesinin sona ermesi ile fetret devresine girinceye kadar, Hârizm'de oturan Kongirat kabilesi ve emirleri, hanlığın en sâdik ve müteber mensupları idi. Toktamış Han'ın annesi de Kongirat emirleri sülâlesinden olduğu için, Yusuf Sofî, o sırada Altın-Ordu'yu eski başmetine kavuşturan Toktamış'a meyletmışti. Toktamış, bunun üzerine Timur'un İran içlerinde meşgul olmasından da faydalanarak, burasını zaptetti ve bâkimiyetinin ifâdesi olmak üzere 783 (1381/1382)'te para bastırdı (Markof, *ayn. esr.*, s. 480). 1382 yılı sonbaharında Moskova seferinden de muzaffer olarak dönen Toktamış Han, Timur'un o sırada İran içlerindeki meşgûliyeti dolayısıyla, onun Hârizm ile ilgilenememesinden ve bu arada kendi kudretine inandığı için, 785 (1383/1384)'te Hârizm'de ikinci defa para darbettirdi (A. Y. Yakubovsky, *ayn. esr.*, s. 218 v.d.; W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, trc., İstanbul, 1927, s. 201). Timur, bu durumdan haberdar olmasına rağmen ona karşı her hangi bir mukabelede bulunmamıştı. Hâdiselerin bu şekilde seyretmesi, Toktamış'ı Azerbaycan mes'alesine de el-atmak hususunda gayrete getirdi. Azerbaycan için Altın-Ordu ve İlhanlı devleti bir asır mücâdele etmişti. Nibâyet Ca-

nı Bek Han (1340—1357), İranlı devletinin yıkılışından sonra bu ülkede hüküm süren Çobanlı emirlerinden Melik Eşref (1344—1356)'ın üzerine yürüyerek onun perişan etmiş ve Azerbaycan'ı Altın-Ordu hanlığına bağlamıştı. Fakat, oğlu Berdi-Bek Han (1357—1359) zamanında, Celâyirliler (1358—1411), Azerbaycan'da hâkimiyeti ele-geçirmişlerdi (Abû Bakr al-Kutbî al-Ahri, *Tarih-i Şagh Uyays*, nşr. ve terc. J. B. van Loon, Gravenhage, 1954, s. 81—83). Toktamış Han'ın Azerbaycan'ı işgal isteği, Altın-Ordu hanlığının an'anevi siyasetine dayanmakta idi. Altın-Ordu hanlığı, bir taraftan Azerbaycan için İranlılar ile, diğer taraftan Hârizm ülkesi için de Çagataylılar ile savaşıyordu. Dolayısıyla Toktamış Han'ın tâkib ettiği an'anevi siyaset, Timur'un devleti ve siyaseti ile çatışmaya namzet duruma geldi.

Toktamış Han, eski Altın-Ordu hanlarının Mısır Memlûk sultanlarıyla müşterek düşmanları İranlılara karşı yaptıkları dostluk anlaşmalarının bir benzerini, onların ülkelerini ele-geçiren Timur'a karşı yapmak üzere, 2 zilhice 786 (15 kânun II. 1385)'da elçilerini Kahire'ye gönderdi. al-Makrîzî'nin nakline göre, o sırada Mısır Memlûk tahtında bulunan Sultan Berkuk (birinci saltanatı: 1382—1388; ikincisi: 1390—1399), birçok hediyelerle gelen Toktamış'ın elçilerini çok iyi bir şekilde karşıladı (W. G. Tiesenhansen, *agn. esr.*, metin, I, 427, terc., s. 441 v.d.; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 93 v.d.). Kaynaklarda elçilerin Sultan Berkuk ile yaptıkları görüşme ve anlaşmalara dâir mâlûmat olmamakla berâber, hâdiselerin seyrinden bir ittifaka varıldığı anlaşılmaktadır. Toktamış Han'ın Sultan Berkuk'a elçi göndermesinden kısa bir zaman önce, Timur'un Azerbaycan'a girmesi, bu hâdiseleri hızlandırmış olmalıdır. Nitekim 786 (1384)'da Timur'un Azerbaycan'ı işgale başlamasıyla Sultan Ahmed Celâyir (saltanatı: 1382—1410) Bağdad'a çekilmişti; Sultânîye'yi ele-geçiren Timur ise, Azerbaycan'da fazla kalmıyarak buradan ayrılmıştı. Azerbaycan ahvâlini yakından tâkib eden Toktamış Han, 787 (1385) kışında Derbend'i geçerek dokuz tümen asker ile Tebriz üzerine yürüdü. Bu harekât sırasında Timur ve Sultan Ahmed Celâyir Azerbaycan'da bulunmuyorlardı. Böylece Tebriz şehri, kendisini bizzat müdâfaa etmek mecbûriyetinde kaldı. Şehrin Toktamış tarafından kuşatılmasından bir hafta sonra, 250 tümen (2,5 milyon) altın karşılığında anlaşmaya varıldı. Fakat Toktamış Han, Zayn al-Dîn-i Kazvîni ve Nizâm al-Dîn Şâmî'nin nakillerine göre, anlaşmayı bozarak, ordusunu şehre soktu ve burayı tah-

rib edecek şekilde yağmalattı (W. G. Tiesenhansen, *agn. esr.*, metin, II, 226 v.d., terc., s. 97 v.d.; Nizamüddin Şâmî, s. 117 v.d.). Toktamış Han'ın elçileri, Sultan Berkuk'un huzûruna kânun II. 1385 sonlarında çıktığına göre, bu hâdiseler, şubat veya mart 1385'te vuku bulmuş olmalıdır. Toktamış Han'ın Azerbaycan'da giriştiği şiddet hareketleri, halkı kendi aleyhine çevirmekten başka bir netice vermemişti. Ayrıca eski hâmisî Timur'u da kendine düşman etmişti.

Toktamış Han'ın Azerbaycan barekâtını duyan Timur, 788 (1386/1387)'de ordusuyla Azerbaycan'a girdi. Azerbaycan ve havâlisini bâkimiyeti altına aldıktan sonra Mugan bölgesine çekildi. Bu sırada Toktamış'ın ordusunun Derbend'i geçerek Samur ırmağı boyuna geldiğini haber aldı. Bunun üzerine iki-üç tümenlik öncü kuvvetini gönderdi; ancak, birlik kumandanlarına, Toktamış'ın askerleri ile barbotmeden geri dönmelerini emretti. Samur ırmağına yaklaştıkları sırada Toktamış'ın ordusuyla karşılaşan bu öncü kuvvetleri, Timur'un emrine uyarak geri dönmek istedilerse de, Toktamış'ın öncü kuvvetlerinin ok yağmuruna tutulunca barbot etmek mecbûriyetinde kaldılar. Daha sonra Timur'un oğlu Mirân-Şah emrindeki kuvvetler yetişince, Toktamış'ın kuvvetleri mağlûb olarak, Derbend'e, Toktamış'ın yanına çekildiler (Nizamüddin Şâmî, s. 122 v.dd.); Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 298 v.dd.). Bunun üzerine Toktamış, ordusu ile birlikte sür'atle Sır-Derya boylarına yöneldi. Bu süretle o, Timur'un Mâverâünnehr'de zayıf kuvvetler bırakmış olmasından faydalanmak istemişti. Toktamış, 789 (1387/1388)'da Timur'un hudut kaleesi durumunda olan Sabran'ı kuşattı ise de, çok iyi tahkim edildiği için ele-geçiremedi. Endican'dan ordusuyla birlikte gelen Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlûb edip Mâverâünnehr'e girdi ve yol boyunca birçok şehir ve kasabaları yağmalayarak, Buhârâ önlerine geldi. Ancak, kendisini kuvvetle müdâfaa eden bu şehri alamadı ve ordusundan ayırdığı bir kısım kuvvetle Kesk-Derya boyundaki Karşı ve Zincir-Saray taraflarını yağmalattı. Bu hâdiseler üzerine Şîrâz taraflarında bulunan Timur, Toktamış'a karşı harekete geçmeye karar verdi. Timur, sür'atle Semerkand'a yürüdü; Toktamış ise, kuvvetleri ile birlikte Deşt-i Kıpçak'a döndü (Nizamüddin Şâmî, s. 127 v.d.; Şaraf al-Dîn, 'Alî Yazdî, I, 321 v.d.).

Timur, Toktamış Han'a karşı harekete geçmeden önce Hârizm mes'elesini ele almak zarûretini duydu. Zîrâ Timur'un meşgûliyetinden faydalanan Kongirat Süleyman Sofî, Hâ-

rizm'de hükümrânlığını kurmuş ve açıkça Toktamış Han'a bağlanmıştı. Bu münasebetle Toktamış, Hârizm'de kendi adına para bastırmıştı. 790 (1388)'da Kongirat Süleyman Sofî'yi cezalandırmak üzere, tekrar Hârizm üzerine yürüyen Timur, buranın merkezi Ürgenç'i ele-geçirdi ve kendi öncü kuvvetleri ile çarpışan Toktamış'ın emirlerinden İl-Yıgmış-Oğlan'ın mağlûb olarak geri çekildiğini, Süleyman Sofî'nin de Toktamış'ın yanına kaçtığını öğrendi (Nizamüddin Şâmî, s. 130 v.d.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 322 v.d.). Bu sırada ordu toplamakla meşgul olan Toktamış Han, 1388 yılının sonunda büyük bir ordu ile tekrar Sabran önlerine gelerek şehri kuşattı. Ordusunun bir kısmı da Arıs ırmağının Sır-Derya'ya karıştığı yere yakın Zernuk kaleesi civârına kadar ilerledi. Timur, Toktamış'ın bu yeni hücumunu haber aldığı sırada Semerkand'da bulunmaktaydı. Derhal Endican'daki oğlu Ömer Şeyh ile Herat'ta bulunan diğer oğlu Mirân-Şah'a haber göndererek askerleriyle kendisine katılmalarını emredip, 30.000 kişilik ordusuyla Sır-Derya'ya doğru ilerledi. Sır-Derya'ya yaklaştığı sırada kendisine katılan Ömer Şeyh'in kuvvetleri ile birlikte yürüyüşüne devam ederken, Toktamış Han'ın öncü kuvvetleri ile karşılaştı ve onları yenip, Sır-Derya'nın karşı yakasına püskürttü. Bundan sonra geri dönen Timur, oğlu Mirân-Şah'ın askerleri ve diğer vilâyetlerden gelen kuvvetlerle birlikte, 1399 baharında Sabran'ı almaya çalışan Toktamış'ın üzerine yürüdü. Toktamış Han, onun gelmekte olduğunu duyunca, Sabran muhâsarasını kaldırarak Deşt-i Kıpçak'ın içlerine çekildi (Nizamüddin Şâmî, s. 135 v.dd.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 332 v.dd.).

1390 yılını her iki taraf da hazırlık yapmakla geçirdi. 1391'de ilk defa Toktamış'a karşı hareket teşebbüsünü ele alan Timur, Deşt-i Kıpçak seferi için toplamış olduğu 200.000 kişilik ordusuyla Semerkand'dan çıktı ise de, kışın şiddeti yüzünden Taşkent'te konaklamak mecbûriyetinde kaldı. 15 safer 793 (23 kânun II. 1391)'te buradan ayrılarak Otrar yakınındaki Karasman mevkiine eriştiği zaman, Toktamış Han'ın sulh taleb eden elçilerini kabûl ve onlara itibar eden Timur, sulh teklifini reddetti ve Toktamış, ancak uluğ-beyi Kongirat Ali Bey'i rehlin olarak gönderdiği takdirde sulh talebini görebileceğini bildirdi. Yalnız bu elçileri kılavuz olarak kullanmak istediği için yanında alıkoymadı. Toktamış Han'ın amca-zâdeleri olup, onun yanından kaçarak kendisine ilticâ eden Timur-Kutluk-Oğlan ve Künçe-Oğlan adındaki iki şehzâde ile Emir

Edîgü'ye birlikler vererek onları *mangılay* (öncü) tâyin etti. Ordu, Karaçuk dağlarını geçtikten sonra nisan ayının ilk haftasında Sarıg-Özen (Sarı-su)'e vardı. Bu ırmağı geçtikten sonra 27 nisanda Kışık-Dağ (Kışık-Tav)'a oradan Uluğ-Dağ (Uluğ-Tav)'a eriştiler. Timur, bu seferinin hâtırası olmak üzere Uluğ-Dağ üzerindeki meşhur âbideyi yaptırdı. Buradan hareketle Yılançık suyuna, oradan da Kara-Turğay suyuna vardılar. Timur, burada büyük bir süre avı yaptırtarak, ordusunun et ve yiyecek ihtiyacını takviye etti. Bundan sonra ordu Tobol suyuna, oradan da 25 mayısta Yayık ırmağına geldi. Bu sırada Toktamış Han'ın Kırk-Göl mevkiinde olduğu öğrenildi. Toktamış Han'ın bulunduğu bölgeye yaklaşıldığı sırada Kunduzca (Kundureca) ırmağı boyunca iki ordu karşılaştı. Toktamış Han'ın ordusu da Timur'un ordusu kadar kalabalıktı. Cuci sülâlesinden Taş-Timur-Oğlan, Bek-Yaruk-Oğlan, İl-Yıgmış-Oğlan, Bek-Pulad-Oğlan, Ali-Oğlan ve Cantay-Oğlan adındaki şehzâdeler tümenleriyle birlikte orduda bulunmaktaydı. Bundan başka, Kongirat Ali Bey, Süleyman Sofî v.b. gibi Deşt-i Kıpçak'ın en meşhur emirleri de Toktamış Han'ın ordusunda idi. Toktamış, ordusunu harp nizamına sokarken, Timur da ordusuna „Yedi kol düzeni“ adını verdiği bir muhârebe nizamını tatbik etti. Şehzâdelerinden Mirân-Şah, Ömer Şeyh, Muhammed Sultan Bahadır ve Muhammed Süleyman Mirzâ'lar ile Emir Hacı Sayfeddin, Birdi-Bey ve Hudâdâd adlı meşhur emirler bu nizamda yerlerini aldı. 15 receb 793 (18 haziran 1391) günü Toktamış Han'ın kuvvetlerinin taarruzu ile başlayan muhârebenin başlangıcında Toktamış kıamen bir başarı elde etmiş ise de, sonra Timur, ordusunu umumî taarruza kaldırarak savaşı zaferle neticelendirmiştir. Böylece Toktamış Han'ın Timur'u Deşt-i Kıpçak'ın derinliklerinde ordusuyla birlikte yok etmek taktığı, kendi aleyhine tecellî etmişti; fakat, Timur Toktamış'ı yakalayamamıştı. Ayrıca Timur'un ordusu muazzam ganimetler elde etti. Timur, Kunduzca zaferinden sonra İtil ırmağının şark sâhilini tâkib ederek cenûba indi ve sonbaharda Mâverâünnehr'e döndü (Nizamüddin Şâmî, s. 142—152; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 356—397; Hammer, *agn. esr.*, s. 351 v.dd.; H. H. Howorth, *agn. esr.*, II/1, s. 245 v.d.).

Toktamış Han, Kunduzca muhârebesi ile birçok kayıplara uğramasına rağmen, Deşt-i Kıpçak'taki bâkimiyetini koruyup, yeni bir muvâzâde için hazırlanmaya başlamıştı. Bu sırada Moskova prensliği ile Litvanya prensi Vitovt (Vitold) arasında çıkan hudud anlaşmazlığından

faidalanarak, 8 reeb 795 (20 Mayıs 1393) tarihli meşhur yarlığını Vitovt'un kardeşi Lebiştan kralı Yagaylo'ya göndermişti. Toktamış, bu yarlığında „münâzaa mevzuu olan toprakların idâresini kendisine verdiğini, aneak kendi hâkimiyetinin tanınmasını ve vergi verilmesini“ talep etmekteydi (Bertold Spuler, *agn. esr.*, s. 131 v.d.; A.Y. Yakubovsky, *agn. esr.*, s. 250). Bu durum, Toktamış'ın Slav prensliklerinin üzerindeki hâkimiyetinin henüz ortadan kalkmadığını göstermek bakımından mühimdir. Toktamış, bir taraftan eski kudretini kazanmak için hazırlık yaparken, diğer taraftan da Mısır Memlûk sultanı Berkuk'a 1394 ve 1395 yıllarında göndermiş olduğu elçiler ile müsterek tehlikeye karşı birlikte bareket etmeyi teklif ediyordu. al-Makrizî ve al-'Aynî (W.G. Tiesenhausen, *agn. esr.*, I, 442, 531), Toktamış Han'ın elçilerinin Kabire'ye gelişleri hakkında yeterli bilgiler vermektedirler. Sultan Berkuk, Toktamış Han ile dostluğuna devam etmiş, hattâ bu ittifâka Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'inde dâhil olması için gayret göstermişti (M. C. Şehabeddin Tekindağ, *agn. esr.*, s. 94).

Timur, 1394 yılı sonbaharında şimalî Azerbaycan'da Şekî şehri yakınlarında iken, Toktamış'ın kuvvetlerinin Derbend'i geçerek Şirvan topraklarına girdiğini duydu. Bunun üzerine, yeni bir sefer hazırlığı için kış Kûr ırmağı boyunda geçirdi. Ertesi yıl 7 cemâziyelevvel 797 (28 Şubat 1395)'de ordusuna hareket emri verdi. Ayrıca Şemseddin Almalıkî'yi Toktamış Han nezdine elçi olarak gönderdi. Elçi, Toktamış Han'ın karargâhına gelerek Timur'un mektubunu ona verdi. Toktamış Han'ın cevâbı, kendi emirlerinin de te'siriyle sert ve ağır olmuştu. Şemseddin Almalıkî, Timur'un yanına döndüğünde, onu Dağıstan hudûdundaki Samur ırmağı boyunda buldu. Timur, elçiden durumu öğrenince, büyük bir ordu ile harekete geçti (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 522—527). Derbend'i geçen Timur, Toktamış Han'ın müttelik olan Kaytak kavmini perişan, memleketini ise, yağma ve tahrib etti. Daha sonra Toktamış Han'ın Emir Kazancı kumandasında gönderdiği öncü kuvvetlerini bozguna uğrattı. Nihâyet iki ordu Terek ırmağı boyunda karşılaştı. 14 nisan 1395'te başlayan bu büyük muhârebede Timur, ordusunu yine „Yedi kol düzeni“ne göre tanzim etmişti. Bu muhârebe, Toktamış ile birlikte Cuci ulusu ve Altın-Ordu'nun mukadderâtını tâyin edeceği için, daha önce Timur'a sığınmış olan Cuci şehzâdelerinden, yalnız Urus Han'ın oğlu hâriş olmak üzere diğerleri Timur'u terk etmişlerdi. Hattâ bun-

lardan Künçe-Oğlan, Toktamış Han'ın ordusunda sağkolun başbuğluğunu yapmaktaydı. Bu suretle Timur-Toktamış mücadelesi, Çagatay ile Cuci ulusları savaşı hâlini aldı. Kıyasıyla geçen vuruşmadan sonra zafer, neticede Timur tarafında kaldı. Toktamış'ın emirlerinden Barın-Yağlı-Bay başta olmak üzere birçoğu mubârebe meydanında kalmışlardı. Toktamış Han, maiyetinden bir grup ile Bulgar tarafına, diğer bir grup da Bek-Yaruk-Oğlan ve Emir Aktav başta olmak üzere Kırım tarafına kaçmışlardı. Timur, Toktamış Han'ı İtil boyunca Ükek şehrine kadar tâkib etti ise de, onu ele geçiremedi. Bu arada Timur, yanında bulunan tek şehzâde Urus Han'ın oğlu Kayır-çak Oğlan'a asker vererek Şarkî Deşt-i Kıpçak'a sâhib olması için gönderdi. Bundan sonra garba yönelip, Moskova yakınları kadar ilerledi. Oradan geri dönerek Azak şehrini kuşattı. 1396 yılı başında şimalî Kafkasya'yı yağmalattırıp, Toktamış Han'ın ordusunda vazife almış olan Deşt-i Kıpçaklı şehzâdeler ile emirleri şiddetle tâkib ettirdi. Garbî Deşt-i Kıpçak'tan sonra Derbend üzerinden Azerbaycan'a döndü (Nizamüddin Şâmî, s. 192—201; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 531—544; Ötemiş Hacı tarihi, var. 53^a; Kırîmî Elhâc Abdülğaffâr *agn. esr.*, s. 60; Hammer, *agn. esr.*, s. 359; H. H. Howorth, *agn. esr.*, II/1, 252 v.d.; A. Y. Yakubovsky, *agn. esr.*, s. 253 v.d.).

Toktamış Han, Timur'un çekilmesinden sonra tekrar toparlanmaya çalıştığı sırada, Emir Edigü'nün yardımıyla banlığını ilân eden Timur-Kutluk ile vuruşmak zorunda kaldı ve 1397'de vuku bulan bu muhârebede yenî'erek, Litvanya prensi Vitovt'un yanına kaçmaya mecbur oldu. Timur Kutluk Han (1397—1400), Litvanya'ya elçiler göndererek prens Vitovt'tan Toktamış Han'ı kendisine teslim etmesini istedi. Vitovt, kudretini arttırmak ve Litvanya'yı büyütmek arzusunda olduğu için, Toktamış Han'ın kendisine sığınmış olmasını fırsat biliyordu. Bunun için Timur-Kutluk Han'ın elçilerine red cevâbı vererek ordu toplamaya başladı. Baltık Alman şövalyelerinin de iltibak ettiği büyük bir kuvvet teşkil etmeye muvaffak olan Vitovt'un ordusunda, ategli silâhlar da vardı. Toktamış Han da 3.000'e yakın maiyetiyle bu orduya iltihak etmişti. Bu kuvvetler 12 ağustos 1399'da Özü (Dinyeper) ırmağına katılan Vorskla ırmağı boyunda Timur-Kutluk Han'ın ordusuyla karşılaştılar. Yapılan muhârebede Timur-Kutluk Han, büyük bir zafer kazanmış ve Toktamış Han'ın da içinde bulunduğu müttelikler perişan olmuşlardı (Bertold Spuler,

agn. esr., s. 139, A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, I, 359 v. d.; A.Y. Yakubovsky, *agn. esr.*, s. 270; G. Vernadsky, *agn. esr.*, s. 281). Böylelikle hanlık şansını kaybeden Toktamış, artık bundan sonraki ömrünü, Deşt-i Kıpçak'ın uzak köşelerinde daimâ yer değiştirerek ve saklanarak geçirdi. 1405 yılına kadar devam eden bu kaçak hayatı sırasında Emir Edigü onu yakalayabilmek için çok uğraştı. Toktamış'ın, hayatının sonlarına doğru Timur ile arasını düzeltmek için gayret gösterdiği ve Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî'nin nakline göre, sâdık adamlarından Kara-Hoca'yı Timur'a elçi olarak gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu elçi Toktamış'ın ahvâlinde bahsederken, eski yakınlarına hepsinin onu Deşt-i Kıpçak'ta tek başına bıraktıklarını anlatmış, Timur da, teselli edici ve vaatkar cevaplar vermişti (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 459). Emir Timur, elçiyi kabul ettiği kânun II. 1405 ortalarında, Çin'e sefer yapmak üzere ordusuyla birlikte konakladığı Otrar şehrinde bulunuyordu. Kastilya'nın Timur nezdine göndermiş olduğu elçisi Ruy Gonzales de Clavijo da Toktamış Han'ın, ömrünün son günlerinde, Timur ile tekrar dost olduğunu seyahat-nâmesinde anlatmaktadır (Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403—1406*, nşr. Guy le Strange, London, 1928, s. 298 v.dd.). Ancak Timur'un ânî vefatı, Toktamış'ı bu himâyeden mahrum bırakmıştı. Bu hâdiseden bir müddet sonra Toktamış, 807 (1405) kışının ilk aylarında, kendisini tâkib eden Emir Edigü'nün adamları tarafından Garbî Sibirya'da Tümen civârında katledildi (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 460; Mu'in al-Dîn Natanzî, s. 97; Murad Remzi, *agn. esr.*, I, 663; Bertold Spuler, *agn. esr.*, s. 141; A. Y. Yakubovsky, *agn. esr.*, s. 271). Ötemiş Hacı ve Kırîmî Elhâc Abdülğaffâr'ın nakline göre ise, Toktamış Han, Edigü ve adamları tarafından tâkib edilirken, Karaton ırmağı boyunda atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak ölmüştü (Ötemiş Hacı tarihi, var. 53^a; Kırîmî Elhâc Abdülğaffâr, *agn. esr.*, s. 60). Toktamış Han, cesur ve bitmek bilmeyen bir mücadele azmine sâhib olmasına rağmen, yanlış tutumu ile Timur gibi kudretli bir hükümdârın düşmanlığını üzerine çekmişti. Altın-Ordu hanlığını ikinci defa diriltten ve yükselten kendisi olduğu halde, bu hatâsı ile tekrar fetret devrini hazırlayan da o olmuştu. Toktamış Han'ın diğer bir talihsizliği ise, Emir Edigü gibi kudretli ve zeki dâbil bir düşmana sâhib olması idi.

Bibliyografya: Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma* (nşr. Muhammed 'Ab-

bâsi), Tahran, 1336, I-II; Kâzî Ahmed Ğafâr-i Kazvinî, *Tarih-i cihân-ârâ* (Tahran, 1342); Kırîmî Elhâc Abdülğaffâr, *Umdat al-tavârih*, TTEM ilâvesi (nşr. Necib Âsım), İstanbul, 1343; Ali Celâyir, *Câmî al-tavârih* (nşr. I. Berezin), Kazan, 1851, I—II; Ebülğâzî Bahadır Han, *Secere-i Türk* (nşr. Desmaisons), Petersburg, 1871, 1874, I—II; Şihâb al-Dîn Marcânî, *Mustafâd al-ağbâr* (Kazan, 1885, 1900), I—II; Ötemiş Hacı, *Ötemiş Hacı tarihi*, Z. Velidî Togan'ın husûsî kütüphanesindeki yazma; Murad Remzi, *Tal-fik al-ağbâr* (Orenburg, 1908), I—II; A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I; Nizamüddin Şâmî, *Zafer-nâme* (trc. Necati Lugal), Ankara, 1949; Akdes Nîmet Kurat, *Rusya tarihi* (Ankara, 1948); Abû Bakr al-Kuţbî al-Ahrî, *Tarih-i Şayh Uways* (nşr. ve trc. J. B. van Loon), Gravenhage, 1954; Mu'in al-Dîn Natanzî, *Munta-hab al-tavârih-i Mu'inî* (nşr. J. Aubin), Tahran 1957; Mu'izz al-ansûb (anonim), Paris, Bibl. Nat., Ancient Fond, nr. 67; British Museum, Or., nr. 467; Ch. M. von Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschî's oder von der Goldenen Horde* (Petersburg-Leipzig, 1832); Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak* (Wien-Budapest, 1840); M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bek ou Tamerlan* (Amsterdam, 1852), I—IV; Nikonovskaya Letapis, *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey* (Petersburg, 1862), X; H. Henry Howorth, *History of the Mongols* (London, 1880), II/1; Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, Coins of the Mongols* (London, 1881), VI; W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materialof Otnosiashis k Istorii Zolotoy Ordu* (Petersburg, 1884), I; nşr. A. A. Romaskoviç - S. L. Volin, Moskova - Leningrad, 1941, II; Wilhelm Radloff, *Yarlıkt Tohtamışa i Timur-Kutluga, Z V O R A O* (Petersburg, 1889), III; A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet Ermitaja* (Petersburg, 1892); Stanley Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye* (ilâveli trc. Halil Edbem), İstanbul, 1927; W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, trc., İstanbul, 1927; E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover, 1927); Ruy Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403—1406* (nşr. Guy le Strange), London, 1928; George Vernadsky, *The Mongols and Russia, The History of Russia Series* (New

Haven, 1953), III; A. Y. Yakubovsky, *Altınordu ve inhitatı* (trc. H. Eren), İstanbul, 1955; René Grousset, *L'Empire des Steppes*, 4. tab'i (Paris, 1960); Bertold Spuler, *Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland*, 2. tab'i (Wiesbaden, 1965).

(MUSTAFA KAFALI.)

TOKUZ OĞUZLAR. DOKUZ OĞUZLAR. (Orhun kitâbelerinde, Tokuz Oğuz; islâm müelliflerinin eserlerinde, Toğuz Guzz) Göktürkler ve Uygurlar devrindeki en tanınmış Türk kavimlerinden biri. Yukarı Yenisey'de Barlık çayı kıyısında bulunan kitâbelerden birindeki bir ibâreyi Radloff (*Atlas*, LXXVI, şekil 1 ve 2, s. 307—310) ve H. N. Orkun (*Eski Türk yazıtları* [TDK], Ankara, 1940, III, 61), „Altı-Oğuz budunda“ şeklinde okumuşlardır. Bu okunuş doğru ise, Tokuz Oğuzlar, VII. asrın ilk yarısında, Tula (Togla) boylarındaki yurtlarından önce Barlık çayı kıyılarında oturmakta idiler. Nitekim Orhun bölgesindeki Edizler de, bazı kitâbelere göre (H. N. Orkun, *agn. esr.*, III, 80), daha önce Barlık kıyılarında, Oğuzlara komşu olarak yaşamışlardır. Hattâ, vâkıalara bakarak bu iki kavmin (Altı-Oğuz ve Edizler) birlikte hareket edip Tula ırmağı boylarına ve onun garbindaki yerlere geldiklerini söylemek mümkündür. Ancak, Radloff ve Orkun'un okuyuşları, bu güne kadar te'yid edilmemiştir.

A. Göktürkler devrinde Oğuzlar. Göktürk şehzâdelerinden Kutlug, Göktürk devletini yeniden kurmak için harekete geçtiği esnâda Oğuzlar, anlaşılacağına göre, Göktürklerin şimalinde, Tula ırmağı ile onun garbinda yaşıyorlar ve Orhun bölgesinin en kuvvetli devletine sâhip bulunuyorlardı. Oğuz devletinin başında Baz Kağan vardı. Oğuzlar, Kutlug'un gittikçe gelişen faaliyetlerinden endişe, edip Çin'e ve Kitaylara elçiler göndererek, birlikte Göktürklerle saldırmak teklifinde bulundular. Fakat Göktürkler bunların birleşmesine meydan vermeden Oğuzların üzerine yürüdüler. Tula ırmağı kıyısında yapılan savaşta Oğuzlar ağır bir mağlûbiyete uğradılar. Oğuzlardan bir çoğu suya düşüp, boğuldu; büyük bir kısmı da kaçarken öldürüldü. Bunun üzerine, Oğuzlar Kutlug'a itâat etmek zorunda kaldılar. Bu başarıdan sonra Ötügen bavalisi fethedildi. İl-Tiriş ünvanını alan Kutlug, atalarının bu eski kağanlık merkezinde yerleşti (682). Bu savaş dolayısı ile, Oğuzların başındaki Baz Kağan'ın âkibeti hakkında, kitâbelerde bir şey söylenmediği gibi, onların yeni bir faaliyetinden de bahsedilmiyor. Yalnız Tonyukuk kitâbesinin

sonlarında İl-Tiriş Kağan methedilirken, onun Oğuzlar ile beş defa savaştığı söyleniyor. Bunlardan dördünün, mezkûr savaştan önce mi, yoksa sonra mı olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla beraber, Baz Kağan Tula savaşında öldürülmüş olabilir. Bilge Kağan kitâbesinde, Baz Kağan heykelinin İl-Tiriş Kağan için „balbal“ olarak dikildiği bildiriliyor. Bu husus ne olursa olsun Oğuzlar, İl-Tiriş Kağan zamanında tamamen itâat altına alınmış ve muhtemelen idâri bakımdanda doğrudan-doğruya kağanlığa bağlanmışlardır. Böylece Oğuzlara, Türklerin yanında devletin dayandığı ikinci bir unsur gözü ile bakıldığı anlaşıyor. Bu sıfatla, İl-Tiriş Kağan'ın halefi Kapağan Kağan zamanında yapılan Kır-gız seferine (697) Oğuzlar da katılmışlardır. Oğuzlar bu seferde Göktürk ordusunun öncü kuvvetini teşkil etmişlerdir.

Kapağan'dan sonra İl-Tiriş'in büyük oğlu kağan oldu (716) ki, bu, kitâbelerdeki Türk Bilge Kağandır. İl-Tiriş'in oğullarının kağanlığı ele-geçirmeleri, amca oğulları ile yaptıkları çetin bir mücadele neticesinde mümkün olmuştur. Bu mücadele devlete gevşek bir şekilde bağlanmış olan „budunların“ tâhîlik bağlarını koparmalarına sebep olmuş. Bu arada Oğuzlar da isyan bayrağını kaldırmışlardır. Kitâbelerde Oğuzların ayaklanmalarına, her tarafta karışıklıklar çıkmasının ve kışkırtılmasının âmil olduğu söyleniyor. Fakat şurası muhakkaktır ki, Oğuzlar bir türlü Göktürk kağanlarına ısınmamışlardır. Onların harekete geçmelerinde, istiklâllerini elde etmek gayesini güttükleri âşikârdır. Bilge Kağan ve Göktürk ordusunu sevk ve idâre eden kardeşi Kül-Tegin, İzgilleri te'dib ettikten sonra Oğuzlar üzerine yürüdüler ise de, onları İzgiller gibi kolayca yola getirmek kabil olmadı ve bir yılda beş defa savaşıldı. Çuş-Başı'nda yapılan savaşta Göktürk ordusu Oğuzlar karşısında yalın bir duruma düştü ise de, Kül-Tegin yetişerek Oğuzları püskürtmeye ve hattâ Tonra (ağ. hk.) boyunun beyi Yılpagut ile oneri esir almaya muvaffak oldu. Bu savaşta bir netice alınmadığı için, iki kardeş kavim Ezgenti Kadaz'da tekrar karşılaştılar; fakat, yenilemediler. Ertesi yılın baharında (717?) Bilge Kağan, Oğuzlar üzerine yeniden ordu sevketti ise de, Oğuzların Üç-Oğuz koluna (Üç-Oğuz süsü), Bilge Kağan'ın ordugâhını basarak büyük bir tehlike yarattı. Kağanın âilesi efrâdı esir alınmak üzere iken, Kül-Tegin bu tehlikeyi önledi. Fakat, Oğuzlarla yapılan harplerin bir türlü sonu gelmiyor ve Oğuzlar her defasında kendilerini toparlayarak, şark komşuları Tokuz-Tatarlar ile birlikte, Göktürk-

lerin karşısına çıkıyorlardı. 718 yılında Bilge Kağan, Oğuzlara karşı daha başarılı bir sefer yaptı. Fakat Oğuzlar, kağana tâbi olmak istemeyerek göç edip, Çin idâresine girdiler. Artık Bilge Kağan'ın kitâbesinde bir daha onlardan bahsedilmiyor. Yalnız 720 yılında dikildiği kabul edilen Bilge Tonyukuk kitâbesindeki „Türk Bilge Kağan Türk sir budununu ve Oğuz budununu iyi idâre ediyor“ sözleri ve Bilge Kağan'ın Türk budununun ve beylerinin yanında Oğuz budununa ve beylerine de hitab etmesi, Oğuzların bilâhare yurtlarına dönerek kağana tâbi olduklarını gösteriyor.

B. Uygurlar devrinde Oğuzlar. Bilge Kağan'ın ölümü (734)'nden, Ozmış'ın kağanlığa geçmesi (743)'ne kadar olan zamanda Oğuzların durumu hakkında mâlûmat yoktur. 743 yılında, Oğuzların başında Uygur hükümdârının oğlunun bulunduğu ve Uygurlar ile Oğuzların berâberce Göktürk hükümdârı Ozmış Kağan'ın üzerine yürüdükleri görülmüyor. Uygurlar eskiden beri Selenge ırmağı kıyılarında oturmakta idiler; mühim bir siyâsi kuvvet olmadıkları için, başları „El-Teber“ gibi mütevâzî bir ünvan taşıyor ve Göktürklerle tâbi bulunuyorlardı. Anlaşıldığına göre, Uygurlar, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra, Göktürklerin gittikçe zayıflamalarından faydalanarak kuvvetlenmişler, Oğuzları da kendilerine mütefik yapmışlar veya tâbi kılmışlardır. Mezkûr yılda Uygur-Oğuz kuvvetleri Göktürkleri büyük bir hezime uğrattılar. Öyle ki, o zaman Oğuzların başında bulunan müstakbel Uygur hükümdârı „Tanrı'da Bolmış İl Etmis Bilge Kağan“'ın ifâdesi ile: „Türk budun anda inagaru yok boldu“ (Türk kavmi orada tamamıyla [?] yok oldu). Bu zafer üzerine Uygur hükümdârı, Ötügen bölgesine yerleşti ve „Kül-Bilge Kağan“ ünvanını aldı. Bundan sonra Üç-Karluk ile savaşan Kül-Bilge Kağan onları garba, On-Okların ülkesine çekilmeye mecbur etti. Fakat, çok geçmeden (Domuz yılında=747 veya daha sonra) Kül Bilge Kağan öldü. Yerine Oğuzların başında bulunan oğlu geçti ve „Tanrı'da Bolmış İl Etmis Bilge Kağan“ ünvanını aldı. Bu Uygur hükümdârı, Türk Bilge Kağan gibi, Oğuzlar için „budunım“ (kavimim) demekle berâber, kağan olur-olmaz Oğuzların ezici çoğunluğunu kendisine düşman buldu. Bunlar, bizzat bu Uygur kağanına âit kitâbede „Sekiz-Oğuz“ olarak anılırlar ki, böylece ancak bir boy kağana sâdik kalmış oluyordu. İsyân eden Sekiz-Oğuz'ların başında yabğuları Tay Bilge Tutug olup, „Yabgu“ ünvanını ona Kül-Bilge Kağan vermişti. Oğuzların, Göktürk kağanlarına olduğu gibi, Uygur hükümdar-

larına da daha başlangıçtan itibâren isyan etmelerinin istiklâllerini kazanmakla ilgili olduğundan şüphe edilemez. Oğuzlar bu maksatla, Göktürkler devrinde de yaptıkları üzere, şark komşuları Tokuz-Tatarlar (Naymanların ataları olmalıdır [?]). Nayman Moğulca: sekiz demektir) ile birleşmişlerdi. Uygur kağanı mütefikleri yendi. Ertesi gün yapılan ikinci bir savaşta Oğuz ve Tatarlar yeniden mağlûb oldular. Bu mağlûbiyet neticesinde Oğuzların halk tabakasından mühim bir kısmı esir düşmüş ise de, Uygur kağanı onlara merhamet göstererek, „göçkün“ ve davalarına bir şey yapmamış, belki ileri gelenlere cezâ (kıyın) vermişti. Fakat, buna rağmen Oğuzlar, Uygur hükümdârının kendisine itâat etmeleri teklifine yanaşmadılar; bu yüzden Burgu'da yapılan savaşta kağan onları ağır bir bozguna uğrattı ve pek çok esir ve ganîmet ele-geçirdi. Oğuzlar, Göktürk kağanlarına karşı yaptıkları gibi, Uygur kağanına da, uğradıkları yenilgilere rağmen, çetin bir mukavemet göstermekte idiler. Nitekim, Uygur hükümdârı seferin sonunda onlardan ancak bir kısmını itâat altına alabilmişti. Bars yılı (750)'nda Kem ırmağı kıyılarında oturan Çiklere karşı yapılan bir soferden sonra, kitâbede Oğuzların adı yeniden geçiyorsa da, kitâbenin bu kısmı mâlesef aşınmış olduğundan, onların ne münâsebetle zikredildiği iyice anlaşılmıyor. Bununla beraber, Oğuzların Kırğızlara ve Çiklere elçiler göndererek, onları Uygurlara karşı birlikte harekete geçmeye dâvet ettikleri tahmin olunabilir. İl Etmis Kağan'ın Çiklere karşı yeni bir sefere çıkması bu husus ile alakalı olmalıdır. Kağan bu seferden sonra Basmillar ve Karluklar ile savaşırken, Çin'e sığınmış olan Oğuzlar ve Göktürkler de harekete geçip kağanın düşmanları ile birleşmişlerdi. Bu mâlûmatın kaynağı olan „Tanrı'da Bolmış İl Etmis Bilge Kağan“'ın kitâbesinin sonunda Üç Tuğlu Türk budun, Sekiz-Oğuz ve Tokuz-Tatarların, mağlûp kavimler olarak, adları geçiyor. Fakat dirâyetli Uygur kağanı „Tanrı'da Bolmış İl Etmis Bilge Kağan“ en sonunda kuvvetli düşmanları Karluk ve Basmilları kat'i bir mağlûbiyete uğrattı, birincileri garba, On-Okların ülkesine göç etmeye mecbur etmişti. Bu başarılar üzerine Oğuzların, daha birçok Türk ve Moğul kavimleri ile birlikte Uygur kağanına itâat ettikleri ve Uygurların yanında eski mevkîlerini aldıkları muhakkaktır. Bu tarihten sonra mühim kitâbelere sâhib olmadığımız için Orta-Asya'nın siyâsi ve kavmi tarihine dâir Çin ve islâm kaynaklarının bizi tatmin etmeyen kayıtları ile iktifâ etmek mecbûriyetinde kalıyoruz.

C. Tokuz Oğuzların boy teşkilâtı. Oğuzlar, kitâbelerde bâzan Tokuz Oğuz şeklinde anılıyorlar ki, islâm müverrihlerinin Toğuz Guzz sözü buradan gelmektedir. Buradaki „tokuz“ sözü, kitâbelerde emsâli olduğu gibi (meselâ: Üç-Karluk, Üç-Kurikan, Otuz-Tatar, Tokuz-Tatar, Sekiz-Oğuz, Üç-Oğuz), Oğuzların dokuz boydan meydana geldiklerini göstermektedir. Bu boylardan ancak Tonra ve Kunı (Kunu) adlı ikisi bilinmektedir. Müstakbel İl-Tirig Kağan'ın faaliyetlerini genişletmesi üzerine, bir üçlü ittifak vücuda getirmek için, Oğuzlar, Tonra boyundan Sem'i, Kitaylara ve Kunı'dan da Sengün'ü Çin'e elçilikle göndermişlerdi. Bilge Kağan'ın ilk hükümdarlık yıllarında, Tonra boyundan Yılpağut (Alpağut?)'ün, yapılan aavaşlarda Kül-Tegin tarafından esir alınarak Göktürklerden Tunga Tegin'in cenâze töreni (yuğ)'nde öldürüldüğünü biliyoruz. Tokuz Oğuzlar, Uygur kitâbesinde, evvelce de işaret edildiği gibi, bâzan Sekiz-Oğuz olarak anılmışlardır ki, bu bir boyun dâimî veya muvakkat olarak onlardan ayrılması ile ilgili olmalıdır. Barlık kitâbelerinden birinde geçen Kōni (Kōni Tirig=Kōnū boyundan Tirig-Diri) ile bu Kunı'nın aynı olduğunu iddia etmek her halde mümkün değildir. Dikkate şâyandır ki, Tokuz Oğuzların şark komşuları ve müttefikleri olan Tatarlar da, kitâbelerde „Tokuz-Tatar“ olarak anılırlar. Bunların da zamanla bir boylarını kaybedip, Türkçe Sekiz-Tatar ve Moğulca Nayman olarak anılmaları muhtemeldir. Çünkü, Naymanların en fazla Uygur gelenek ve bâtırasını saklayan ve devam ettiren bir Moğul kavmi olduğunu biliyoruz.

Ç. Tokuz Oğuzlar ile Göktürk ve Uygurların münâsebetlerinin mâhiyeti. Kitâbelerden pek sarib bir şekilde anlaşılıyor ki, Göktürk kağanları Türk (Törük=Türk) adlı kavme (buduna) mensupturlar. Hattâ, Bilge Kağan kendini çok defa Türk Bilge Kağan (bunun da mânası Türk kavmine mensup Bilge Kağan demektir; Salur Kazan Bey, Salur boyuna mensup Kazan Bey; Bügdüz Emen, Bügdüz boyuna mensup Emen; Türk Ahmed Paşa, Çerkes Mehmed Paşa gibi) olarak tanıtmaktadır. Böyle olmakla beraber, Bilge Kağan „Tokuz Oğuz budun kentü budunım erti, Oğuz budun menüm budun erti“ (Oğuz kavmi benim „kendi“ kavmim idi) ve „Türk, Oğuz beyleri, budun eşidin“ (Türk ve Oğuz kavimleri ve beyleri iştir) demektedir. İşte bundan dolayı Barthold, Minorsky ve diğer bazı müellifler, Göktürk imparatorluğunu bir Oğuz devleti olarak vasıflandırmışlardır. Fakat, Uygur kağanı da Oğuz-

lar için, „Tokuz Oğuz budunımın tirü kobratı altım“ (Dokuz Oğuz kavmim'in hepsini topladım) demektedir (H. N. Orkun, *agn. esr.*, *Şine-Uzu yazıtı*, s. 164, şekil 5; asıl metin, s. 165, şekil 5), diğer bir yerde de onlar hakkında: „Kentü budunım tidim“ (kendi kavmim dedim) ifâdesini kullanmakta (H. N. Orkun, *agn. esr.*, s. 168, şekil 2; asıl metin, s. 169, şekil 2), bunlardan başka yine Oğuzları kast ederek „Tay Bilge Tutuk yablakın üçün, bir iki atlıg yablakın üçün, Kara Kamıg budunım öltin, yetdin“ (Tay Bilge Tutuk'un kötülüğü yüzünden, bir iki atlımın [?] kötü üğü yüzünden, avam halkım öldün, mahvoldun) sözünü söylemektedir. Diğer taraftan, kitâbelerde Türk isminin ancak tek bir kavmin adı olduğu ve Göktürk kağanlarının da bu buduna mensup bulundukları busûsu apaçık bir bakıktır. İşte bundan dolayı, Bilge Kağan'ın Oğuzlara dâir sözleri, doğrudan-doğruya kavmi bir akrabalığı değil, siyâsî ve hukukî bir münâsebeti ifâde etmektedir. Yâni Bilge Kağan, Oğuz kavmi bana âit, benim idâremde bulunuyor ve vergisini de bana veriyordu, demektedir. Bilge Tonyukuk kitâbesinde „Türk Bilge Kağan Türk Sir budunıg, Oğuz budunıg igidü olurur“ (Türk Bilge Kağan Türk müttehid [?] kavmini ve Oğuz kavmini iyi idâre ediyor) sözü, Türk ve Oğuzların birbirinden ayrı kavimler olduklarını çok açık bir şekilde gösteren diğer bir delil olarak kayda değer. Bu sözler, aynı zamanda, Türk adının Türkçe konuşan topluluklardan bir kısmı için dâhî kullanılan bir tâbir mânasını kazanmamış olduğunu da ifâde etmektedir.

Tokuz Oğuz-Uygur münâsebetine gelince, bu da anlaşılacağı üzere, Göktürk devrindeki durumdan farklı olmamıştır ve onun tam bir devamından başka bir şey değildir. Bilge Kağan kitâbesinde, Uygurların Selenge'de oturdukları El-Teber'inden yâni reislerinden ayrıca bahsedilmektedir. Uygur hükümdârı „Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan“a âit kitâbede, „... anda kalmış budun On Uygur Tokuz Oğuz üze yüz yıl olurur“ denilmektedir (H. N. Orkun, *agn. esr.*, *Şine-Uzu yazıtı*, s. 164, şekil 2; asıl metin s. 165, şekil 2). Kitâbenin aynen nakledilen şu satırlarından, Uygurların, Oğuzların ve Türklerin Göktürk kitâbelerinden de istidlâl edildiği gibi, ayrı kavmi teşekküller olduğu, Uygurların on boydan ve Oğuzların da, bildiğimiz gibi, dokuz boydan meydana geldiği açıkça anlaşılıyor. On-Uygur sözü, IX. veya X. asra âit olduğu sanılan Koço'da Mani yazısı ile yazılmış Türkçe bir metinde de görülmektedir (J. Hamilton, *Toquz Oğuz et On Uygur*, J. A. Paris, 1962, sayı 250, s.

39 v.d.). Bunlara ilâve olarak On-Uygurlar ile Tokuz Oğuzlar'ın bir arada yaşadıklarının bâtırası *Cami' al-tavârih*'te de görülmektedir. Bu bâtıraya göre, Orhun bölgesinde on ırmağın kıyısında yaşayanlara On-Uygur, dokuz ırmağın kıyısında yaşayanlara da Tokuz Uyguz denilmekte idi. Buradaki Tokuz Uyguz'un aslında Tokuz Uğuz (Tokuz Oğuz) olacağı âşikârdır. On-Uygur şu boylardan meydana gelmişti: Ebişlek, Ötünger, Bukız, Öz Kundur (yahut Ork'dur), Tular, Tardar, Adar, Uç Tabin, Kalaneu (yahut Kam-laneu), Ötiken (*Cami' al-tavârih*, nşr. Berezin, Petersburg, 1858, s. 125 v.d.; Moskova, 1965, s. 334 v.d.). Hamilton bunları Çin ve diğer kaynaklarda geçen el ve boy adları ile karşılaştırmıştır (*agn. makale*, s. 45-50).

Kitâbelerdeki bu çok açık ifâdelere rağmen, bunları ilk defa okuyan V. Thomsen ile J. Marquart ve diğer bazı âlimler, Tokuz Oğuzlar ile Uygurların aynı kavim olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bunların bu görüşleri, IX. ve X. asırlardaki islâm müelliflerinin Uygurlardan, Toğuz Guzz adı ile bahsetmeleri ve Çin kaynaklarının da Huey-Hu dedikleri Uygurların dokuz boydan meydana geldiklerini söylemeleri ile ilgilidir. Hattâ Çin kaynakları bu dokuz boyun adlarını da vermişlerdir. Ancak, ne bunların asıl Uygur boylarını ifâde edenleri arasında ve ne de *Cami' al-tavârih*'tekiler içinde Tokuz Oğuzların Tonra ve Kunı boylarının adları bulunmakta veya onlara benzeyen isimler görülmektedir.

D. Islâm müelliflerine göre Tokuz Oğuzlar. VIII. asrın ikinci yarısından itibaren Orta-Asya'daki siyâsî bâkimi-yeti, başlıca, şarkta müslümanların Toğuz Guzz dedikleri Uygurlar ve garpta da Karluklar temsil etmeye başladılar. Bunlardan Uygurlar, birçok Türk ve Moğul kavimlerini idâreleri altına almak, geniş bir ülkeye sâhip bulunmak, Çin'e karşı kuvvetini bissetirmek ve Orhun kültürünü devam ettirmek sûretiyle, Göktürklerin vârisi sayılmak vasfına lâyık iseler de, Karluklar için aynı hükmü vermek mümkün değildir. Filhakika bu kavim, Garbî Göktürk devleti ve birliğine son vermekle beraber, hiçbir suretle kuvvetli bir siyâsî varlık gösterememiştir. Bu sebeple, Karluklar, On-Okların dağılmalarını önleyemedikleri gibi, islâmların IX. asırda Türk ülkesine yaptıkları istilâ ve fetih bareketlerine de karşı duramamışlardır. Islâm müellifleri, Tokuz Oğuzların Türk âleminin en kuvvetli kavmi olduklarını biliyor ve doğru olarak sâdece onların hükümdarlarını bakan ünvanı ile anıyorlardı. Ya'kübî (*Tarih*, nşr. M. Th. Houts-

ma, Lugdunum-Batavorum, 1883, II, 478; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London, 1928, s. 202)'ye göre Abbâsî halifesi al-Mahdî, Orta-Asya'daki hükümdarlara ve bu arada Tokuz Oğuz hakanına elçi göndererek, onlardan kendisine tâbi olmalarını istemiştir. Yine aynı müellif (*agn. esr.*, II, 528), Emevîlerin son Horasan vâlisi Nağr b. Sayyâr'ın torunu Râfi' b. Lays'ın Mâverâünnehr'de isyan hareketine giriştiği zaman kendisine yardıma gelen Türk kuvvetleri arasında Tokuz Oğuzlar'ın da olduğunu yazmakta ise de, mesâfenin uzaklığını göz-önüne alarak, bunların, Barthold (*agn. esr.*, s. 201)'un da işaret ettiği gibi, Sır-Derya boylarındaki Oğuzlar olmasından şüphe edilmez. Tabari (*Tarih al-mulûk va'l-rasûl*, Leyden, 1880, III, 1044; Barthold, *agn. esr.*, göst. yer.), Tokuz Oğuzlar'ın 820 yılında Üsrûsene'ye kadar geldiklerine delâlet eden bir bâdiseden bahseder ise de, buradaki Tokuz Oğuzların Sır-Derya Oğuzları olması muhtemeldir. IX. ve X. asırlara âit islâmî eserlerde Uygur ve Kırgız devletlerinin yıkılışı gibi en mühim siyâsî bâdiselerden ve bunlar ile ilgili göçlerden bahsedilmez. Fazla olarak, verilen tasvirî bilgilerin hangi zamana âit olduğunu tâyin etmek de güçtür. Tokuz Oğuzlara dâir anlatılan haberler, onların hem Orhun, hem de Beş-Balıg bölgesindeki hayatları ile ilgili görünmektedir. Tokuz Oğuzlara seyahat ettiği rivâyet edilen Tamim b. Baħr al-Muttavi'i'nin verdiği bilgilerin (V. Minorsky, *Tamim b. Baħr's Journey to the Uyghurs*, BSO S, 2 kısım, XII, 278-282, trc., 283-285), Orhun'daki Uygurlara âit olduğu muhtemeldir. Hıvârizmî (ölm. 847'den sonra, *Kitâb şûrat al-arz*, nşr. H. Von Mzik, Leipzig, 1928, s. 105) de Tokuz Oğuz sözü ile, şüphesiz, Orhun Uygurlarını kastetmektedir. Bunun gibi, Cahiç'in (ölm. 869), Tokuz Oğuzların Türk kavimlerinin en kudretlisi iken, Mani dine girdikten sonra kudretini kaybedip, Karluklara yenildiklerine dâir kaydı da (R. Şeşen, *Eski Arablar'a göre Türkler, Türkiyat mecmuası*, 1968, XV, 34), 840 yılından önceki zamana âit olacaktır (krş. V. Minorsky, *Hudûd al-âlam*, London, 1937, s. 268). Uygurlar'ın, Kırgızlar tarafından Orhun'dan çıkarıldıktan sonra, ancak 860'larda Beş-Balıg bölgesinde yerleştiklerini, bu vesile ile hatırlatmak isteriz. İbn Hürdezbih (*K. al-mamâlik va'l-masâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Lugdunum-Batavorum, s. 30 v.d.), Tokuz Oğuz Türkleri yurdunun en geniş Türk ülkesi olduğunu, hakanın on iki demir kapılı büyük şehrindeki (Ordu-Balıg?) baskın Mani

dinine mensub olduğunu yazdıktan sonra, hükümdarın sarayının damında beş fersahlık yerden görülen ve yüz kişi alan altından bir çadır bulunduğunu ilâve etmektedir ki, bu haber, Tamim'in raporunda da vardır (Minorsky, *ayn. makale*, s. 279). İbn Hürdâzbeh'in daha sonraki coğrafyacılar tarafından nakledilen bu sözlerinin 840 yılından önceki zamana âit olduğu muhakkaktır.

İbn al-Fakîh (*Muhtasar kitâb al-buldân*, nşr. M. J. de Goeje, Lugdunum-Batavorum, 1885, s. 329), İbn Hürdâzbeh'in bazı sözlerini tekrar ettikten sonra, *Yada* taşının Tokuz Oğuz hükümdarının elinde bulunduğunu ve Tokuz Oğuzların „Türklerin Arabı“ olduğunu söyler. İştâhî (kaynağı her balde Balhî), Tokuz Oğuzların Tibet, Karluk, Kırgız ve Çin olmak üzere komşularını sayarak ülkelerinin yerini târif eder. (*K. al-Mamâlik va'l-maşâlik*, nşr. M. J. de Goeje, ikinci tab'i, Leyden, 1929, s. 10), Mas'ûdî (*Murâc al-zahab*, nşr. Barbier de Meynard-Pavet de Courteille, Paris, 1891, I, 288, telifi 943), Tokuz Oğuzlardan dâba yigît, daha güçlü ve devletleri daha kuvvetli bir Türk kavmi olmadığını, hükümdarlarının Ayır Han ve mezheplerinin Mani mezhebi olup, başka bir Türk kavminin bu mezhebe mensup bulunmadığını kaydeder. Mas'ûdî durumun, kendi zamanında böyle olduğunu söyler ise de, bunu kabûl etmeye imkân yoktur. Bu tarihte Beş-Balgı Uygurlarının kudretli bir devletleri olmadığı gibi, hükümdarları da han ünvânını değil, siyâsî hüviyetine uygun olarak, İdikut ünvânını taşıyordu (bk. Hamilton, *Les Oïghour à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents Chinois*, Paris, 1955). Mas'ûdî bu sözleri ile ancak Orhun Uygurlarını anlatmaktadır. *Fihrist* müellifi İbn el-Nadîm'e göre, Horasan emirinin, Semerkand'daki beş yüz kadar Mani dini mensûbunu öldürmeye kaatettiğini öğrenen Çin hükümdarı, Tokuz Oğuz hakanı ile birlikte Horasan emirine haber göndererek, memleketinde, Semerkand'da yaşayan Mani dini mensuplarının iki misli Müslüman bulunduğunu, onlardan birine dokunulduğu takdirde ülkelerindeki müslümanları öldürüp, câmilere harâh edeceğini bildirmişti (Kahire tab'i, 1348, s. 472).

372 (982)'de telif edilmiş olan *Hudûd al-'âlam*'da, Tokuz Oğuzların aslında kalabalık bir kavim olup, eski zamanlarda bütün Türkistan hükümdarlarının onlardan neş'et ettiği söylenmektedir. Aynı kaynakta Beş-Balgı bölgesinde onlara âit bazı şehirlerden de bahsediliyor (nşr. Menuçehr-i Stûdâ, Tahran, 1340 ş., s. 76 v.d., İng. trc. Minorsky, *The Regions of the World*, s. 94 v.d.). Yine *Hudûd al-'âlam*'da,

Tatarların Tokuz Oğuzlardan oldukları da kaydediliyor. Tatarlardan, yâni Moğulca konuşan kavimlerden bir kısmının (başta Tokuz-Tatarlar olmak üzere) Uygur kağanlarının bâkimiyeti altında bulunduklarını ve bunun hâtırasını uzun bir zaman taşıdıklarını biliyoruz.

Gardîzî'de Türk kavimlerine dâir olan bilgilerin Cayhanî'nin (921'de hayatta idi) eserine dayandığı umûmiyetle kabûl edilmiştir. Bu eserde Kür Tegin'in, Tokuz Oğuz hükümdarlığını kardeşinin elinden almasına dâir bir hikâye anlatılmaktadır. Bu Kür Tegin tanınmış bir hükümdar olmalıdır. Fakat, Cuvaynî ve Raşîd al-Dîn tarafından nakledilen Uygur rivâyetlerinde bu isim görülemiyor. Gardîzî'de, Tokuz Oğuzların cezâ hukuku ile ilgili tâzî misâller verilmektedir. Yine orada Tokuz Oğuz hakanının bin muhâfızı (çâker) olduğu söylenir. Mas'ûdî de, başka bir eserinde (bk. Câhiz, *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türkler'in faziletleri*, Türk. trc. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s. 35), Tokuz Oğuzların dokuz boydan müteşekkil olduğunu belirttikten sonra, Tokuz Oğuz hükümdarının bin adam seçip, bunları sıra ile kendisine nedim yaptığını kaydeder. Şine-Usu kitâbesinde geçen „bina“ sözü „binlik“ olarak tercüme edilmiştir (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, s. 164—172, 174). Buna göre, Gardîzî'deki „Bin çâker“ tâbiri ile, hakanın bu „binlik“ yâni hassa veya muhâfız kuvveti kastedilmiş olabilir. Yine Gardîzî'de bu muhâfız kuvvetinin günde üç defa yemek yediği ve üç defa şarap içtiği söylenir ki, bunun daha sonra da devam eden yaygın bir Türk geleneği olduğunu biliyoruz. Marvazî'deki Tokuz Oğuzlar ile Sır-Derya Oğuzlarına âit bilgiler karışık olarak verilmiştir. Burada da, Gardîzî'deki Tokuz Oğuzlara âit bilgilerden bazılarına rastlanmaktadır (*Tabâi' al-hayavân*, nşr. Minorsky, London, 1942, Arapça metin, s. 18; İng. trc., s. 29 v.d.). Marvazî'nin de bu hususta Gardîzî gibi Cayhanî'den faydalandığı anlaşılıyor (V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 6). al-Bîrûnî, *al-Tahîm* (yazılışı 1029)'de, altıncı iklimde yaşayan kavimler arasında Tokuz Oğuzları da zikrediyor (nşr. C. Humâyi, 1318 ş., s. 200) ki, bu hususta onun eski müelliflerinin te'siri altında kalmış olduğu anlaşılıyor. Fakat aynı müellifin, *al-Tahîm*'den bir yıl sonra kaleme aldığı *al-Kânûn al-Mas'ûdî*'de Tokuz Oğuz'un yerini Uygur adının almış olduğu görülür. Orta-Asya'daki Türk kavimleri hakkında, müşâhede ve işittiklerine dayanarak bilgiler veren Kâşgarlı Mahmud'da ise, yalnız Uygur adı geçer.

E. Tokuz Oğuz-Yağma ve Kara-Hanlılar. X. asrındaki Türk kavimlerinde

biri de Yağmalar olup, başlıca Kâşgar ile Narin ırmağı arasındaki bö'gede yaşıyorlardı. Bunlar kalabalık Türk kavimlerinden biri idiler. Gardîzî, Tokuz Oğuzlardan olan Yağmaların kaçıp Karlukların ülkesinde yerleştiklerini ve Karlukların da onlara dokunmadıklarını yazar (s. 260). *Hudûd al-'âlam*'da, Yağma hükümdarlarının, Tokuz Oğuz kağanının oğullarından olduğu söylenir (s. 79; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 95 v.d.). *Mucmal al-tavârih*'te de (Tahran, 1318 ş., s. 421), Yağma hükümdarının Buğra Han ünvânını taşıdığı kaydedilir ki, bütün bu kayıtlar birbirini tamamlamaktadır. Çok kalabalık olduğu ifade edilen (1.700 tanınmış kabileden müteşekkil deniliyor, *Hudûd al-'âlam*, göst. yer.) bu kavmin adı, Türk kitâbelerinde geçmez. Bu sebeple Yağmaların kitâbelerde adı geçen, fakat âkubeti meçhul Türk kavimlerinin birinde gelmiş olmaları muhtemeldir. Bu kavmin de Türk (Göktürk ve Uygur) kitâbelerinde geçen Tokuz Oğuzlar olması imkânsız değildir. Tokuz Oğuzların başında ise, Göktürk devletini yıkan Uygur kağanının oğlunun bulunduğunu evvelce görmüştük. Yağmaların Kâşgar bölgesine 840 yılında, Uygur devletinin yıkılması üzerine gelmiş olmaları en kuvvetli ihtimâldir (İbn Hürdâzbeh'teki Türk kavimleri arasında Yağmaların adı geçmez). Diğer taraftan Kara-Hanlı hükümdarlarının Buğra Han ünvânını da taşıdıklarını ve bu hânedânın Kâşgar şehri ile de çok yakın bir münâsebeti olduğunu, kağanların mezarlarının bu şehirde bulunduğunu biliyoruz. Esâsen Orta-Asya'da, 840'tan önce, Uygur hükümdarlarından başka, „kağan“ (hakan) ünvânını taşıyan tanınmış başka bir Türk hânedânı da yoktu. Bu sebeple, Kara-Hanlı devletinin Yağmalar tarafından kurulduğundan şüphe edilemez. Kara-Hanlı hükümdarlarının „kağan“ ünvânını taşımaları da bu sûretle kolayca izah edilebilir. Barthold, ilk önce Kara-Hanlı devletinin Yağmalar tarafından kurulduğunu söylemiş ise de (*History of Semirechye* [İng. trc. V.-T. Minorsky], Leiden, 1956, s. 93), sonradan bu fikrinden vaz geçerek, kurucuların Karluklar olduğunu ileri sürmüştü (*Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1928, s. 66 v.d.). Fakat, Karlukların Kara-Hanlı devletini kurmuş olmaları pek az muhtemeldir. Çünkü Karluklar, yukarıda da işaret edildiği gibi, 766'da Türgiş devletine son verdikten sonra, kuvvetli bir siyâsî varlık gösterememişler ve bu yüzden de Sâmânîlerin, Balasagun da dâhil olmak üzere, Tales bölgesini fethetmelerini önleyememişlerdir. Karluklar parçalanmış bir halde idiler; hükümdarları da Oğuzları gibi „yağma“ ünvânını taşı-

yordu ve hattâ Kara-Hanlılar devrinde, XII. asırda Karluk başbuğlarından birinin „yağma han“ ünvânına sâhib olduğunu biliyoruz. İslâm müelliflerinin, Karlukları, yakışıklı ve uzun boylu oldukları kadar, münis, cema yakın ve terbiyeli bulmaları da onların mücâdeleci ruhlarını kaybedip, rehâvete düşmeleri ile ilgili olabilir.

İslâm müellifleri, Mısır'da devlet kuran Tolun-oğlu Ahmed'in babasının, Tokuz Oğuzlardan olduğunu yazarlar. Kendisi İslâm ülkesinde doğmuş ve tahsil etmiş olmakla beraber, inanılır bir kaynakta Türkçe şiirler söylediği kaydedilir.

Sultan Melikşah devrinde halîfelik divanına bazılanmış bir tevki'de, Selçukluların ataları kabûl edilen Tokuz Oğuzların Abbâsî âilesine en sâdik kavimlerden biri olduğuna dâir bir hadis zikredilmektedir (Ali Sevim, *Sultan Melikşah devrinde Ahse ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi*, *Belleten*, sayı 94, s. 220).

F. Yer adlarında Tokuz Oğuz. XVI. asırda Sultanönü sancagındaki Kara-ceşhir kazasına bağlı bir köy, Tokuz Oğuz adını taşımakta idi (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 203). Bu adın, tarihî Tokuz Oğuzlar ile ilgili olarak veriliş-verilmediği hususunda, pek tabii kat'i bir gey söylenemez.

Netîceler: 1—Kitâbelerin yskından ve mukayeseli bir şekilde tetkik edilmesi sarîh bir sûrette gösteriyor ki, Türk adı, denildiği gibi, kat'iyyen siyâsî bir mânâda değil, sâdece tek bir topluluğu ifade etmek üzere, kavmi mânâda kullanılmıştır. Tokuz Oğuzlar ve Uygurlar bile, Göktürk kağanlarının kavmi için „Türk budun“ diyor (bk. H. N. Orkun, *ayn. esr.*, I, 102, 166, 176, 182). Kitâbelerdeki pek vâzıh ifâdelere rağmen bazı ilim adamlarının, Türk adının kitâbelerde bâlâ siyâsî bir mânâda kullanıldığını ileri sürmeleri gerçekten hayret vericidir.

2—Tokuz Oğuzlar, Türk ve Uygur budunlarından siyâsî ve kavmi bakımlardan tamamen müstakil bir kavim olup, II. Göktürk devletinin kuruluşundan önce, başında Baz Kağan'ın bulunduğu bir devlete sâhip idiler. Göktürkler bu devleti yıkarak, Oğuzları bâkimiyetleri altına almışlardır.

3—On boydan müteşekkil olan Uygurların, Çin kaynakları dokuzunu, Raşîd al-Dîn ise hepsini zikreder. Tokuz Oğuzlar, Uygurlar ile birleşerek veya Uygur kağanının oğlunu başlarına geçirip, onlara tâbi olarak, Göktürk devletinin yıkılmasında âmil olmuşlardır. Onlar nasıl Göktürklerle karşı isyan etmişlerse, Uygurlara karşı da aynı şeyi yap-

mışlardır. Hattâ bu isyan bareketinde, onların başında Uygur devletinin kurucusu Kül Bilge Kagan'ın „yabgu“ ünvanını verdiğini gördüğümüz Tay Bilge Tutuk bulunmuştur (H.N. Orkun, *ayn. esr.*, I, 164, 166 v.d.).

4—İslâm müelliflerinin Uygurlara Tokuz Oğuz (Toğuz Güz) demelerine gelince, bu, Uygur adının Oğuz (Uğuz=Güz) 'a benzermesi ile ilgili olsa gerektir. Tokuz Oğuzların eski bir mâziye sâhib olmaları, Uygurlar ile birlikte Göktürk devletine son vermeleri ve Uygur devletinin dayandığı iki unsurdan birini teşkil etmeleri bunda âmil olabilir.

5—Kara-Hanlılar devleti, Tokuz Oğuzlara mensup Yağmalar tarafından kurulmuştur. Kâşgarlı'nın Hâkaniye Türkçesi dediği, Yağmaların lehçesi olacaktır. İslâm müelliflerinin Tokuz Oğuzlara dâir verdikleri haberler ise şöyle hülfâ edilebilir: „hakan“ ünvanını yalnız onların hükümdarları taşıyordu. Tokuz Oğuzlar Mani dinini kabûl etmişlerdi ki, bu, şüphesiz yalnız hükümdar ve çevresindekiler ile ileri gelenlerin bu dinde olduklarını gösterir. Hakanın, altından yüz kişilik bir çadırı vardı. Bunun bir gerçeği ifâde ettiği ve Uygur kağanlarının bu altın çadırlarının çok tanınmış olduğu, bir Çin kaynağı tarafından da te'yid edilmektedir (bk. Minorsky, *Tamim b. Bahr's journey to the Uyghurs* s. 205). Tokuz Oğuzlardan bir ka'im olan Yağmaların „Buğra Han“ ünvanını taşıyan hükümdarları da Tokuz Oğuz hânedânından idi.

Bibliyografi: I. Kaynaklar: V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors, 1896), s. 105, 112, 115, 122, 124 v.d., 127; ayn. mll., *Mogolistancağı Türkçe kitabeler* [TM], (Türk. tre Ragıp Hulusi), III, 81—118; H.N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* [TDK], (İstanbul, 1936), I, 22 34 v.d., 40, 43, 50, 62—67, 85, 102—105, 108, 120 v.d., 128 v.d., 138, 156, 164 v.d., 168 v.d., 172, 176, 182; E. Chavannes, *Documents sur les T'ou-Kiue (Turcs occidentaux)* (Petersburg, 1903), s. 286, 297, 305; Ya'kübî, *Tarih* nşr. M. Th. Houtsma, 1883, II, 568; Tabari, *Tarih al-mulâk va'l-rusul* (nşr. M. J. de Goeje), Leyden, 1881, s. 1044; al-Hvârizmî, *Kitâb şîrat al-arz* (nşr. H. von Mîk), BAHG, Leipzig, 1926, s. 105; İbn Hordâzbeh, *Kitâb al-Masâlik va'l-mamâlik* (nşr. M. J. de Goeje) Lugdunum-Batavorum, BAG, s. 16 v.d., 30 v.d.; Kudâma b. Ca'far, *Kitâb al-Harâc*, s. 155, 209, 262; İbn al-Fakîh, *Muhtasar kitâb al-buldân* nşr. M. J. de Goeje, Lugdunum-Batavorum BGA, 1885, s. 328 1885, v.d.; İştâhri, *Masâlik al-mamâlik* (nşr. M. J. de Goeje), BGA Leyden, 1885,

s. 9 v.d.; Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (nşr. ve Frans. tre. Barbier de Meynard - Pavet de Courteille), Paris, 1891, I, 288, 305; al-Nadîm, *Fihrist* (Kahire, 1348), s. 472, 492 v.d.; *Hudûd al-'âlam* (nşr. M. Sütüda), Tabran, 1340 s., s. 76—79; İng. tre., V. Minorsky, *The Regions of the World, GMNS* (London, 1937), s. 94 v.d.; al-Bîrûnî, *Kitâb al-ta'fîm* (nşr. C. Humayî), Tahran, 1318 s., s. 200; ayn. mll., *al-Kânûn al-Mas'ûdî* (Haydarâbâd, 1374, II, 574, 579; Gardîzî, *Zayn al-ahbâr* (nşr. A. Habîbî), Tahran, 1347 s., s. 260, 266 v.d.; Mahmud Kâşgarî, *Kitâb dîvân lughât al-Türk* (nşr. K. Rifat), İstanbul, 1333—1335, I, 28, 30, 33, 59, 85, 93, 128, 342; III, 25 v.d., 102; Türk. tre. B. Atalay [TDK], İstanbul, 1939—1941, I, 4, 19, 28, 30, 32, 61, 92, 101, 108, 142, 144, 408; III, 3, 34 72, 139, 224, 249, 252; Marvazî, *Tabâi' al-hayavân* (nşr. ve İng. tre. V. Minorsky), London, 1942 s. 17 v.d., 29 v.d.; *Mucmâl al-tavârih va'l-kişâş* (Tahran, 1318 s.), s. 421; İdrîsî, *Nuzhat al-mustak* (Frans. tre., A. Jaubert), Paris, 1840, I, 401; Yâkût, *Mu'câm al-buldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1867—1868, I, 24 v.d.; II, 840; F. Mubârakşâh Marvarrudî, *Tarih* (nşr. E. Denison Ross), London, 1927, s. 39, 44 v.d., 47; Zakariyâ al-Kazvîni, *Âsar al-bilâd* (Beyrut, 1380), s. 575, 582; Raşîd al-Dîn, *Câmî al-tavârih* (Moskova, 1965), s. 331—338.

II. Te d k k l e r : Orta-Asya'daki Türk kavimleri ve bu arada Tokuz Oğuzlar hakkında başta W. Barthold, J. Marquart, V. Minorsky ve Z. V. Togan tarafından birçok araştırmalar yapılmış ise de, en mühim meselelerin hâlinde bile görüş birliğine varılamamıştır. Bunun sâdece eldeki malzemenin kifâyetsizliği ile ilgili olmadığına işâret edelim.

W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, GMS, 1928, s. 200 v.d., 211, 254; ayn. mll., *Orta Asya Türk tarihi hakkında ders'er*, türk. tre İstanbul, 1927, s. 66, 76, 78 ayn. mll., *Four studies on Central Asia History of the Semirechye* (İng. tre. V. Minorsky), Leiden, 1956, I, 93; J. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents Chinois* Paris, 1955, ayn. mll., *Toğuz-Oğuz et On-Uygur*, JA (Paris, 1962), sayı 250, s. 23—63; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei meseleleri*, Belleten (Ankara, 1943), VII, 221, 223, 254, 256; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 81, 390 ayn. mll., *Über das Volkstum der*

Komanen (Berlin, 1914), s. 35 v.d., 201; V. Minorsky, *The Regions of the World, GMNS*, London, 1937, s. 263, 282; ayn. mll., *Sharaf al-Zaman*; Tahir Marvazî, *On China, The Turks and India* (London, 1942), s. 14, 27, 29, 67 v.d., 71, 74, 96; E. G. Pulleyblank, *Some remarks on the Toquzoghaz problem*, *Ural-Altische Jahrbücher*, 1965, XXVIII, s. 35—42; F. Sümer, *Oğuzlar*, DTCFY (Ankara, 1972), ikinci tab'ı, s. 1—25; Z. V. Togan, *Umumi Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), s. 43, 49, 55, 408; ayn. mll., *Ibn al-Fakîh'in Türklere ait haberleri*, *Belleten*, XII, 11—16; Ramazan Şeşen, *Eski Arablar'a göre Türklük*, *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul, 1968), XV, 11—36; EI, mad., TOGHUZHUZ.

(FARUK SÖMER.)

TOLEDO, İspanyolca Toledo, Arapça Tulaytula, Iberia yarım-adasının merkezinde olup, Madrid'in 91 km. cennûb-i şarkisinde bulunan bir İspanya şebri. Şehir, bir granit tepe üzerinde, deniz seviyesinden 568 m. irtifâda inşa edilmiş olup, üç tarafından, derin bir fayın dibinde yatağı bulunan Tajo nehrinin bir dirseği ile çevrilmiştir; hemen civârında, şimâl-i şarkîye ve nehir boyunca şimâl-i garbîye uzanan bereketli düz sâbaya ve daha ötede Castillan yaylasının çıplak ovasına bâkimdir.

Toledo'nun bundan takriben yarım asır önce 25.000 olan nüfusu son istatistiklere göre 40.700 (1970) olup, aynı adlı eyâletin başşehri ve İspanya'daki başpiskoposun makamıdır. Kastilya kralarının eski pâyitahtı olan Toledo, ancak daha henüz yavaş-yavaş gelişen küçük bir şehir ise de, büyüklüğü ile mukayese edilemeyecek kendine has ve çekici görünüşünü muhafaza etmiştir.

Iberia yarım-adasında yetişen Arap coğrafyacıları, Toledo hakkında kısa veya uzun bilgiler vermişlerdir. İdrîsî, onu *İklîm al-Şarât* (las Sieras) 'a yerleştirir; şehir, daha onun zamanında müslüman bâkimiyyetinden ayrılmıştı; o, şehrin sevkileceği vaziyetini, surlarını, onu çevreleyen ve bostan dolapları ile sulamak için inşa edilen kanallarla kesilen bahçelerini över. Abu'l-Fidâ, aralarında iri çiçekleriyle göze çarpan nar ağaçlarının bulunduğu meyve bahçelerinin güzelliğini de son derece metheder. Yâkût'a göre, Toledo civârındaki toprak, yetmiş yıl bozulmadan muhafaza edilebilen hububat yetiştirdiği gibi, safranı da nefisti.

Titus Livius (*Hist.*, XXVII, 7), m.ö. 193'te konsül vekili M. Fulvius tarafından Iberia yarım-adasında güçlkle alınan şebri ilk defa *Toletum* tesmiye etmektedir. Şehir, Romalı-

ların bâkimiyyetinde çok müreffeh bir hayat yaşadı ve hristiyanlığın İspanya'ya girişi sırasında, büyük bir dinî ehemmiyet kazanmakta gecikmedi. 400 yılından itibaren 19 piskoposlu ilk meclis orada toplandı. Toledo, 418'de Vizigotlar tarafından zaptedildi ve Iberia yarım-adasındaki krallıkların pâyitahtı oldu. VI. asır ortalarında kiral Athanagild, orasını kendi makarrı yaptı ve kiral Rekka-red'in 587'de hristiyanlığı kabûl ettiği sırada, Vizigot pâyitahtı tekrar, daha geniş bir çapta Iberia'nın dinî merkezi oldu. Katolik ruhban sınıfı, memleketin siyâsî gidişine müdâhele etmeye ve bir çok dinî mecliste kendi faaliyetini göstermeye başladı.

Kiral Rodrigo ile Septe (Ceuta) 'li kont Julien'in kızı Florinde'nin efsanevî sabnesi Toledo'da yer alır ve hâlâ şehirde, Tajo nehri kıyısında Vizigot prensinin görüp aşık olduğu kızın yıkıldığı yer (*Baños de la Cava*) gösterilir. Târik b. Ziyâd [bk. mad. TÂRIK] Toledo'yu 92 (714) 'de fethetti. O, burayı hemen-hemen ıssız buldu; şehirde sâdece bir kaç Yahudi kalmıştı. Târik, onları kendi ordusuna alıp, Gırnata ve Mürsiye'yi zapt etmek için gönderdi; kendisi de Toledo'da bu orduya iltihak etti. Müslüman vak'anüvislerin Târik ile Mûsâ b. Nuşayr [bk. mad. MÜSÂ] 'ın kargaştıklarını gösterdikleri yer de Toledodur. Târik orada az bir müddet kaldı ve önce, zaptettiği Saragosa'ya yönelmek sûretiyle, yarım adanın şimâline doğru ilerlemesine devam etti.

al-Andalûs'un tarih veya coğrafyasından bahseden Arap müelliflerinin hepsi, apaçık bir şekilde, müslümanların şebri aldıkları zaman, Toledo'da buldukları efsanevî zenginlikler hakkında hicretin ilk asırlarında dolayan hikâyelere istinad etmişlerdir. En meşhuru „Toledo'daki kapalı ev“ ün hikâyesidir; bunu nakleden kaynaklar 1898'de René Basset tarafından araştırılmıştır (bk. *Bibl.*).

Toledo adı, vâliler devrinde ve bilhassa Kurtuba'da Emevî emirliğinin kuruluşundan itibaren, müslüman İspanya vak'anüvislerinin eserlerinde sık-sık geçer. Bu vak'anüvislerin eserlerinden sağlanan ve hristiyan vak'anüvisleri tarafından da te'yid olunan bilgilere göre, bu şehir çok çabuk bir tahrir ocağı ve idâreye karşı hemen-hemen devamlı bir isyan merkezi oldu. Müslüman bâkimiyyetine rağmen, Toledo halkının büyük bir kısmı katolik mezhebinden vaz geçemeyip, Mozarab [bk. mad. MOZARAPLAR] kaldığı bir gerçektir; halk fâtihlerin gösterdiği büyük müsâmahaya rağmen, onların bâkimiyyetini mukavemetle karşıladı. Bununla beraber, Toledolular, şartlar

elverişli olduğu zaman, İspanya Emevî vâilileri veya haleflerinin ıslâhâ asla muvaffak olamadıkları ve dâimî olarak hâdiseler çıkaran Berberî unsurları yardımı çağırarak, boyunduruğu sarmayı deneme fırsatını kaçırmadılar. 122 (740)'deki büyük Berberî isyanı, en çok taraftarı Toledo'da bulmuş ve âsiler, Kurtuba'dan gelen kuvvetler tarafından Vâdî Salî (Gua-zalete) kıyılarında imhâ edilmişlerdir. Biraz sonra, Yûsuf al-Fihri, 'Abd al-Rahmân I. al-Dâhil tarafından vâililikten ıskat edilince, yine buraya iltica etti ve 142 (759)'de şehir civârında öldürüldü.

İlk Emevî saltanatından 'Abd al-Rahmân III. al-Nâsir hâkimiyetine kadar, Toledo'nun gaileler çıkarmadığı ve bâzan büyük huzursuzluğa sebebiyet vermediği hükümdar devri yoktur.

147 (764)'de Hişam b. 'Ugra isyan etti ve 'Abd al-Rahmân I., Badr ile Tammâm b. 'Al-kama adındaki iki kumandanını şehre göndermek mecbûriyetinde kaldı; bunlar da şehri kuşattılar. Hişam I.'ın cülûsunda kardeşi ve rakibi Sulaymân, Toledo'da kendisini hükümdar ilân ettirdi ve emir, müteâkıp yıl, Toledo'yu kuşatmaya gitti; burayı iki aydan fazla bir müddet muhâsara ettikten sonra, bir netice almaksızın geri çekildi. al-Hakam I.'ın cülûsundan az sonra, 181 (797)'de 'Ubayda b. Humayd adında bir zâtin tahrîki ile Toledo'da yeni bir isyan patlak verdi ise de, Emevî emîri, Toledolulara mütad itâatsizliklerinin hedefini pahalıya ödetmekte gecikmedi. O sırada, onların âsî rûhu, bir hemşehrileri olup, yanlarında çok büyük bir şöbret kazanan şâir Gîrbîb'in şiirleri ile dile getirilmiş idi. Şâir Gîrbîb'in ölümü üzerine, al-Hakam, Toledo vâililiğine, Huesca menşeli olup, 'Amrûs' adını alan bir mühtedi'yi tayin etti. Bu zat, Kurtuba emîriyle birlikte, hile ile itimatlarını kazandıktan sonra, şehrin eşrafına, hepsinin ölümü ile son bulan bir tuzak kurdu. Bu, meşhur Çukur günü (*Vak'at al-hufra*) vakasıdır (191=807). Fakat bu tenkilin ağırlığı, Toledo'nun on yıldan daha az bir zamanda isyan çıkarmasına mâni olmadı. 199 814/815 'da biz-zat al-Hakam, Toledo'ya karşı harekete geçti ve bir bahâne uydurmak sûretiyle şehre girip bütün yukarı kısmını yaktı. 214 (829)'te Toledo, Hâşim al-Zarrâb (demirci) tesmiye olunan bir *muvalad* tarafından teşvik edilen bir ayaklanmanın tekrar hareket noktası oldu. 'Abd al-Rahmân II. devrinde, Emevî emîrinin kumandası altında 219 (834)'da Toledo'ya karşı bir askerî sefer tertib edildi. Müteâkıp sene, Kurtuba emîri, şehri gevirdi ve aylarca süren bir kuşatmadan sonra, receb 222 (haziran 837)'de şehir hücumla zaptolundu. Toledo, 238 (852) 'e

kadar, te'minat verdiği Emevîlere tâbi olarak kaldı ise de, bu yılda, Amîr Muhammed b. 'Abd al-Rahmân b. al-Hakam 'ın cülûsunda yeniden isyan etti. Bu emîrin müsâmahasızlığı Toledoluları kızdırdı ve kendilerinden birisi olan Sindola'nın etrafında toplanarak, başlarında Arap vâililerini hal'ile, Emevî himâyesinden kurtulduklarını ilân ettiler. Bunlar, sâdece Kurtuba idâresi mümessillerini kovmakla kalmadılar, ayrıca, şevval 239 (mayıs 854)'da bir ordu teşkil ederek, Andujar civârında Amîr Muhammed kuvvetlerini yendiler. Sonra, Kurtuba'dan kendilerine tevcih edilecek askerî kuvvete karşı koyabilmek için, Bierzo kontu Gatón'un kumandasında bir ordu gönderen Leon kralı Ordoño I. ile bir ittifak yaptılar. Fakat, yirmi bin insan kaybıyla neticelenen karşılaşma, Toledolular için tâlîbsizlik oldu. 244 (858)'te, Muhammed, boyunduruğu yeniden sarmayı denemeye dâima hazır olan şehre rahat vermeyerek, Tajo nehri üzerindeki köprü'nün altından lağım açmak sûretiyle, Toledolulara bir felâket daha tattırdı. Üzeri askerle dolu olduğu sırada köprü çöktü. Toledo, müteâkıp yıl amân (*amân*) diledi ve Muhammed oraya bir vâli tayin etti. Arap vak'anüvisleri, bu andan itibaren ve 'Abd al-Rahmân III. al-Nâsir saltanatına kadar, Toledo'dan hiç bahsetmezler; sâdece, Toledoluların, 873'te Kurtuba'ya bir vergi ödemeyi taahhüt ettikleri taktirde, hemen-hemen siyâsî istiklâllerinin tanınacağına dâir bir anlaşma elde ettikleri bilinmektedir.

Toledo'nun kat'i itâat altına alınması, büyük Emevî hükümdarı al-Nâsir'a müyes-ser olacaktı. Ancak o, bunu gerçekleştirmeden önce, kendisine tâbi devletlerdeki diğer bütün âsî yuvalarını itâat altına almaya çalıştı. Badajoz [b. bk.] itâat altına alındıktan sonra, halife, halkına, hürriyetlerinin artık Kurtuba'daki idârî iktidar ile bağdaşmadığını anlatmak için, fakîblerden ibâret bir heyeti Toledo'ya gönderdi; bu sulh-sever teşebbüs başarısız kalınca, şehri kuşatmayı geciktirmede ve bu kuşatmayı büyük bir ordu ile biz-zat idâre etti. Karargâhını Charneas tepeleri üzerinde kurdu ve kuşatılmış şehrin karşısında Madîant al-Fath (zafer şehri) adını alan bâ-zı binalar ve bir çarşı yaparak, Toledo zaptedil-medikçe askerlerini geri çekmeyeceğine dâir kat'i niyetini açıkladı. Muhâsara 320 (932) 'ye kadar devam etti ve Toledo teslim olmak mecbûriyetinde kaldı. Şehir, kuvvetli bir Emevî garnizonu ile techiz olundu ve buranın fet-hi bütün İspanya'da büyük bir akis bıraktı. Bu andan itibaren Toledo, orta ucun (*al-Sağr al-avşâ*) merkezi oldu ve Toledo vâililiği, Eme-

vî *dîvân*'ının en mübim askerî me'mûriyetle-rinden biri hâline geldi. Bu devirden itibaren, bu mansıba gelen belli-belli şahsiyetler şunlar-dır: Muhammed b. 'Abd Allâh b. Hudayr, Kâ'id Ahmed b. Ya'lâ ve al-Hakam II. dev-rinde meşhur Hâcib al-Mansûr İbn Abî 'Amîr [bak. mad. MANSUR] 'ın kayın-pederi kuman-dan Gâlib b. 'Abd al-Rahmân al-Nâsirî.

Kurtuba'daki halifeliliğin sükutu ve İspanya'daki Emevî imparatorluğunun taksîmi ile ne-ticelenen karışıklıklar devrinde, Toledo ancak sîlik bir rol oynadı. Şehir, birçok kereler, isyan-da rakiplerin erkân-ı harbiye karargâhı veya bunlara sığınak vazifesini gördü ise de, galiba, vaktiyle ekseriyâ yaptığı gibi, isyan etmek için hâdiselerden faydalanmadı. Birçok yıllar, komandan Vâzîh 'ın harekât üssü oldu ve Mu-hammed b. Hişam b. 'Abd al-Cabbâr, iki hükümdarlığı arasında buraya sığındı. To-le-do, az bir zaman sonra, yarım-adada kü-çük müslüman devletleri kurulunca, müstakîl bir kiralık olan Banî Zî'l-Nûn'un pâyitahtı oldu.

Banî Zî'l-Nûn [bk. mad. ZÖNNÖN] 'lar, al-Man-sûr İbn Abî 'Amîr 'ın saltanatında, bazı askerî kumandanlıklar elde etmiş bulunan Berberî esli-ğe fraften idiler. Bunlar, Şantaberîya (bugünkü Cuenca eyâleti olan Santaver) bölgesinde yer-lemişlerdi. Kurtuba halifeliliğinin sükutunda Toledolular kendilerine bir reis istedikleri va-kit, bunları çağırmışlardı. Şantaberîya emîri 'Abd al-Rahmân İbn Zî'l-Nûn, şehrin ve mül-hakatının kumandasını eline alan oğlu İsmâ'il'i gönderdi. Bu zat, hâkimiyetini kullanmak üzere Toledolu hatırı sayılır ve tecrübeli bir kişi olan Abû Bakr İbn al-Hadîdî'ye mürâcaat etti. Bir takım Arap vak'anüvisine göre, İsmâ'il İbn Zî'l-Nûn, Toledo'nun ilk hükümdarı de-gildir; o, diğer âilelere mensup İbn Masarra, Muhammed b. Ya'îş al-Asadî ve oğlu Abû Bekr Ya'îş'e halef olmuş olmalıdır. Ayrıca şu isimler de zikredilir: Sa'id b. Şanzir ve oğlu Ahmed, 'Abd al-Rahmân b. 'Ugra ve oğlu 'Abd al-Malik. Toledo'nun, umûmiyetle saltanatı 427 (1035/1036)'de başladığı söylenen yeni emîri şeref lekâbı olarak al-Zâfir adını aldı ve 435 (1043/1044) 'te vuku bulan ölümüne kadar, tahtta ancak yedi-sekiz yıl kaldı.

İsmâ'il İbn Zî'l-Nûn'a, oğlu Yahyâ halef oldu ve al-Ma'mûn ünvanını aldı. Bu zâtin uzun süren saltanatı hakkında bk. mad. MEM'ÜN (burada cülûs tarihi o'ân 429, 435 o'arak düzeltilmelidir; krg. Dozy, *Recherches*, I, 238, not 1). Yahyâ'nın 467 (1075) yılı so-nunda ölümü sırasında, hissedilir derecede bü-yümüş olan Toledo krallığı, onun torunu olup, al-Kâdir şeref lakab'ını alan Yahyâ b. İsmâ-

'il b. Yahyâ'nın eline geçti. Bu emîrin büyük ölçüdeki ehliyetsizliği, al-Ma'mûn'un uzun, par-lak ve müreffeh devrine, gittikçe göze çarpan bir inhitat getirdi. Bu zat, büyük babasının eski müttefikleri, bilhassa İşbiliye emîri ta-rafından kendi hâlines terk edilmiş bulundukları için, Kastilya ve Leon kralının (Alphonse VI.) ittifakını aramak mecbûriyetinde kaldı. Bu sonuncusu, himâyesini esirgemedi ise de, mu-kabilinde ondan, gittikçe artan bir vergi öde-mesini talep etti. al-Kâdir, taahhütlerine kar-sılık bulmak için, ağır vergilerle teb'asının bü-yük bir sıkıntıya sokmak mecbûriyetinde kal-dı ve bu hal, bunların ayaklanmaları ile ne-ticelendi. al-Kâdir, bunlara daha sert tedbir-lelerle cevap verdi ve kendi sadrazamı İbn al-Hadîdî gibi, şehrin bir çok sayılı kişilerini idam ettirdi. Fakat bu, Toledoluları kendisine karşı evvelkinden daha fazla öfkelendirdi ve kendisi pâyitahtını terk edip, Huete'ye sığın-mak mecbûriyetinde kaldı. Toledo krallığı Badajozlu bir Aftasî olan al-Mutavakkil'e ve-rildi; bu zat, burasını 472 (1077)'de mülki-yetine geçirdi. Alphonse VI., az sonra, müslü-man müttefiki hesabına, Toledo'yu tekrar aldı, fakat bu, sâdece bir gösterişten ibâretti: 27 mu-harrem 478 (25 mayıs 1085) 'de Kastilya kralı, al-Kâdir ile yaptığı bir muâhede'ye ki al-Kâdir bunu istemeyerek imzalamak mecbûriyetinde kalmıştı istinâden Toledo'ya girdi. Bu, Arap hâkimiyetine karşı mücadele mânasına gelen "Reconquista"nın devamı için mühim bir merhale idi. Toledo'nun zaptı, müslümanlar arasında olduğu kadar, hristiyanlık âleminde de büyük bir akis bıraktı. Bu hâdiseler, müteâ-kıp sene, diğer bütün şerâitten daha fazla olarak, Murâbitların İspanya'da yayılmasına sebep oldu.

Fakat, önce Yûsuf b. Tâşfîn'in, sonra da Muvahhidlerin, İberia yarım-adasında elde ettikleri muvaffakiyetlere rağmen, Toledo bir daha müslümanların eline geçmedi. Bunun-la beraber burası, bir asır müddetle, müslü-man ordularının başlıca hedeflerinden biri olarak kaldı. Toledo, ilk defa Alphonse VI. 'un ölümünde, ikinci defa da 592 (1195)'de bir kaç sene için müslümanların elinde bulu-nan Calatrava (Kal'at Rabâh), Guadalajara ve Madrid şehirleri üzerine tertib edilen askerî seferler esnâsında, iki başarısız teşebbüsle muhâsara edildi ve Alarcos'un zaferi ile neti-celendi. Fakat, las Navas de Tolosa'da 16 temmuz 1212'deki bir savaş, müslümanların Toledo'yu tekrar almak husûsundaki bütün ümitlerini kırmakta gecikmiyecekti.

Tekrar hristiyanların eline geçen ve Kastilya kralı tarafından, kendi hâkimiyet sâhalarının

idâre merkezi hâline getirilen Toledo, buna rağmen, çok kuvvetli bir müslüman hüviyetini muhafaza etti. İslâmiyet orada, bir kısım sâdik kişi tarafından devam ettirildi. Mozarapların idâresindeki şehir tekrar hristiyanlaştıktan sonra, oldukça uzun bir müddet, bir Morisko [bk. mad. MORISKOLAR] şehri oldu.

Toledo'da uzun süren müslüman işgalinin pek az izi kalmıştır. Küçük Bîb Mado'am (Cristo de la Luz) Câmî'nin kalıntıları, las Tornerias sarayının ve eski Visagra kapısının bazı kısımları, en çok *mulûk al-ı tavâif* devrine çıkartılabilir. Buna mukabil, şehre yakın Vega'da, Toledolu müslümanlara âit, çoğu sütun gövdelerine hakkedilmiş, oldukça büyük sayıda, mezar kitâbeleri bulunmuştur.

Büyük mikyasta hristiyan unsurunu içine alan bir halkla hudut şehri olma vaziyetine rağmen, Toledo, bilhassa Emevî halifeliğinin son devrinde ve al-Mamûn'un hilâfeti zamanında müslüman İspanya'nın fikir hayatı merkezlerinden biri olarak addedildi: gerçekten de Endülüsl'e âlâkalı hal tercümesi eserlerindeki kayıtlardan hüyük bir kısmı, Toledo menşeli âlim veya fakihlere hasredilmiştir.

Bibliyografya: BGA, bk. *fihrist*leri; İdrîsî, *Şifât al-Andalus*, s. 173, 175, 187; tre., s. 207, 211, 227; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, s. 176; trp., s. 255; Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, III, 545 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyârî, *al-Ravâ' al-miftâr fi 'acâib al-akfâr*, İspanya, nr. 80; bütün İspanya müslüman tarihçileri (*Ahbâr macmû'a*, İbn al-Kütiya, İbn Hayyân, İbn Basâm, İbn 'İzârî, 'Abd al-Vahid al-Marrâkuşî, Maqqarî, İbn al-Aşîr, Nuvayrî, İbn Haldûn, tür. yer.); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, bk. *fihrist*; A. Prieto Vives, *Los reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 52 v.dd; R. Menendez Pidal, *La España del Cid* (Madrid, 1929), I, tür. yer.; R. Basset, *La maison fermée de Tolède*, Bull. Soc. géogr. Oran (1898), s. 42—58; F. Simonet, *Historia de los Mozarabes de España*, bk. *fihrist*; E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne*.

Toledo hakkındaki monografiler: J. Amador de los Rios, *Toledo pintoresca* (Madrid, 1845); S. Ramón Parro, *Toledo en la mano* (Toledo, 1857); A. Martín Camero, *Historia de la ciudad de Toledo, sus claros varones y monumentos* (Toledo, 1862); de Palazuelos (*alias* J. López de Ayala), *Toledo, guía artístico-práctica* (Toledo, 1890); R. Amador de los Rios, *Toledo (Monumen'tos arquitecto-*

ónicos de España), Madrid, 1905; A. F. Calvert, *Toledo* (London, 1907); A. L. Mayer, *Toledo* (Leipzig, 1910); E. Lambert, *Tolède (Les villes d'art célèbres)*, Paris, 1925. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TOLUNLULAR, Mısır'da kurulan ve Abbâsî bilâfetine yalnız ismen bağlı ilk müstakil Türk devleti.

Devletin kurucusu Ahmed b. Tolun, Bagdad'da dünyaya gelmiş ve çok iyi bir şekilde yetiştirilmiş idi; fakat o, bununla da iktisâf etmeyerek, hudut şehirleri (*sugûr*)'nden biri olan Tarsus'a gitti. Burada hür düşünceli İslâm ve hristiyan ulemâsı toplanıyor ve muhtelif konularda serbestçe münakaşalarda bulunuyorlardı. Tarsus, bir *sugûr* olması dolayısıyla, yalnız ilim bakımından değil, askerî bakımdan da mühimdi. Ahmed, Tarsus'un bu her iki husûsiyetinden de istifâde etmesini bildi. Bu arada bâzı ufak hâdiseler, onun ne derece olgun, cesur ve itimâda şâyan olduğunu gösterdi. Halife al-Musta'in bal'edilerek, Vâsıt'a neyfedildiği zaman, yanına muhafız olarak Ahmed'in verilmesini istemişti. Bir müddet sonra, yeni halife al-Mu'tazz'ın annesi Kâbiha'nın teşvikiyle al-Musta'in'in katledilmesi husûsunda kendisine emir gönderildiği halde, Ahmed bu emri dinlememişti. Bu hareketi, Ahmed'in saray ricâli ve büyük emirler arasındaki itibârını bir kat daha arttırdı. Bu sıralarda Bagdad'da bâkimiyeti ellerinde tutan Türk emirlerinin, buradaki ni'metlerden âzamî derecede istifâde etmek ve aleyblerinde vuku bulacak herhangi bir bareketten vaktinde haberdar olmak gayesiyle, tâyin edildikleri büyük vâliliklere bizzat gitmeyi, bir vekil göndermeleri âdet olmuştu. Bu Türk emirlerinden Bayakbak (bu emirin adı muhtelif kaynaklarda çok farklı olarak geçmektedir; msl. bk. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten*, Göttingen, 1875, III, 9; Weil, *Geschichte der Chalifen*, Mannheim, 1848, II, 425; İbn Tagribirdî, *al-Nucûm al-zâhira*, Kabire, 1932, III, 6) da tâyin edildiği Mısır'a kendi yerine Ahmed'i gönderdi. İbn To'un, yalnız Fustât [bk. mad. KAHİRE] merkez olmak üzere, Mısır'a hâkim olacaktı; sâhil bölgesi bunun dışında kalıyordu. Ahmed, 23 ramazan 254 (15 Eylül 868), tarihinde Fustât'a vâsıl oldu. Hâmisinin katlinden sonra (receb 256 = mayıs 870) Bârûh al-Turkî (bu zâtın adı, kaynakların bir çoğunda Yâreûb olarak gösterilmiş ise de, bânularında daha başka şekillerde görülür. Ancak, bu adın Bârûk olması muhtemeldir; bu sebeple biz Bârûh şekline tercih ettik; bk. Mahmûd 'Akkuş, *Târîh va vâsif al-Câmî al-Tolûnî*, s. 115, not 2

ve krs. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, III, 3, not 1), onun yerine geçince, dâmâdî bulunan Ahmed'e Berka [b. bk.] ve İskenderiye'nin idâresini de verdiğinden, bütün Mısır Ahmed'in idâresi altına geçmiş oldu. Mâmafih Ahmed, bâkimiyeti mutlak bir şekilde eline geçirmek ve zûfûzunu tam mânâsıyla bütün ülkeye teşmil etmek için bir çok engelleri aşmak mecbûriyetinde kaldı: tarihinin bir çok devrelerinde, her halde siyâsî düşüncelerle olacak, Mısır'ın idârî ve mâlî selâhiyetleri, çok kere birbirinden ayrı idi ve Ahmed Mısır'a geldiğinde bu iki selâhiyet birbirinden tefrik edilmiş bulunuyordu. Mısır mâliyesi bu sırada, fevkalâde zeki, haris ve Bagdad nezdinde büyük bir itibâra ââhib olan meşhur İbn Mudabbir'in elinde idi. Şu halde, idâre İbn Tolun'un, mâliye ise İbn Mudabbir'in bâkimiyet sâhası olacaktı. Ziddiyet daha ilk günden başladı. Mısır'da tam bir bâkimiyet kurmak isteyen Ahmed, önce İbn Mudabbir'in verdiği çok kıymetli hediyeleri reddedip, muhâfız gûlmanlarını istedi. İbn Mudabbir itiraz edemedi ise de, Ahmed'in istiklâl peşinde olduğunu ve isyâna hazırlandığını Bagdad'a bildirdi. Yakınları vâsitasıyla vaziyetten haberdar olan Ahmed, her vesile ile İbn Mudabbir'in aleyhinde çalıştı. Neticede onu yerinden uzaklaştırdı. İbn Mudabbir, al-Mu'tamid halife oluncaya kadar hapiste kaldı ve ancak onun delâletiyle hapisten kurtularak, yine bir mâliyeci olan kardeşinin delâletiyle, Şam, Filistin ve Ürdün mâliyesinin idâresini eline aldı. Ahmed'in Suriye'ye yapacağı bir istilâ hareketinden korkulmaya başlanmış idi. Bir rivâyete göre, bu endişe dolayısıyla Ahmed, devlet idâresini eline almak üzere Bagdad'a çağrıldı; fakat, kendi aleyhine kurulan tuzağı anlayarak, Mısır'da kalmayı uygun buldu ve sonra Amâcûr'un ölümü ile Suriye'yi istilâ etti (264=886/887). Aleyhine uğraşmakta devam eden İbn Mudabbir'i yeniden tevkif ettirerek, hapse attırdı. İbn Mudabbir bir rivâyete göre, âmâ olarak hapiste öldü; başka bir rivâyete göre de, büyük bir tıdye-i necat (600.000 dinar) mukabilinde hürriyetini satın alabildi. al-Muvaffak'ın Zenc isyanları ve Saffâriler ile uğraşması sebebiyle, Suriye'nin zaptı pek kolay oldu. Ahmed, Şam, Humus, Hamâ ve Haleb'i aldıktan sonra, Şam'da Elcezire'ye bir se'ar hazırlamaya başladı; Harran'ı aldı ise de oğlu Abbas'ın isyanı, onu Mısır'a dönmeye icbar etti. Böylece Ahmed, Mısır ve Suriye'den müteşekkil büyük bir bölgenin bâkimi oldu. Mâmafih Ahmed'in karşılaştığı müşküller bununla bitmiş değildi. Bu arada

Muhammed b. 'Abd Allâh b. Tabâ Tabâ), İbn al-Şufî (İbrâhîm b. Muhammed b. Yahyâ)'nin isyanları, Barka halkının Ahmed'in vâlisi Muhammed İbn Nûh al-Fargânî aleyhine ayaklanması, Suriye'de Ahmed b. 'İsâ b. al-Şayh'in halîfeye karşı başkâdırarak, Şam'ı zaptetmesi, hattâ bir rivâyete göre, Mısır'a göz dikmesi onun tenkilini zarûrî kılmış idi. Bu iş için, Ahmed'e bir ordu hazırlaması bildirildi. Ahmed, kısa bir zaman içinde kuvvetli bir ordu ve bir donanma hazırladı. Tam Suriye'ye İbn al-Şayh'in aleyhine harekete geçeceği sırada, bu vazife, halifenin kardeşi al-Muvaffak Billâh Abû Ahmed Talha'nın müdâhalesi üzerine, diğer bir emire havâle edildi. Ahmed al-Muvaffak'ın ne maksatla hareket ettiğini anladığı için, bundan kuşkulandı.

Zevk ve sefâsına düşkün bir hükümdar olan halife al-Mu'tamid, idâreyi, yaşlı vezîri Ubayd Allâh b. Yahyâ b. Hâkân ile, kardeşi al-Muvaffak'a ülkesini de, idârî bakımdan ikiye taksim ederek, şark taraflarını kardeşine, garp taraflarını ise oğlu al-Mufavviz al-Allâb Ca'far'a bırakmış, ona yardımcı olarak da Mûsâ b. Buğâ (Bağ'ı) vermişti. Bu iki kısımdan her biri, mâlî bakımdan müstakil olacak, biri diğerine karışmayacaktı. Bundan başka, oğlu birinci olmak üzere, her ikisi birden veliahdlığa getirilmişti.

Bu devirde hilâfet merkezinin kargaşalıklardan sâlim kalmış olmasına mukabil, eyâletlerde, bilhassa merkezden uzak olanlarda, isyan emâreleri belirli bir şekilde meydana çıkmıştı: şarkta Saffâriler, cenup ve cenûb-i şarkide Aleviler, şimalde Hâriciler vardı. Şimdi de garpta Tolun'ular zuhur etmiş bulunuyordu. al-Muvaffak, her ne kadar İbn Tolun'un tehlikesini çoktan anlamış ise de, Ahmed'in kabiliyet ve dirâyeti yanında fırsatlardan istifâde etmesini bilmesi, Ahmed'e kısa bir zaman içinde, kendisini her bakımdan bir Abbâsî taarruzuna karşı koruyacak, hattâ karşı barekette bulunacak derecede kuvvet kazandırmıştı. Diğer taraftan, bu devirde Türk emir ve kumandanlarının bâkimiyetine karşı, Abbâsî hânedânında bir aksülâmel de başlamış bulunuyor ve bu hareketi, al-Muvaffak temsil ediyordu.

İbn Tolun, Mısır'daki zengin kaynakları eline alarak, ordu ve donanmasını, kendisini Bagdad'daki ırkdâşlarının yardımına muhtaç olmadan her türlü tecâvüze karşı koruyacak derecede kuvvetlendirmişti. Mısır, Abbâsîlerin elinden çıkacak bir hâle gelmişti. Bu vaziyet karşısında, Mısır artık Bagdad'a siyâseten değil, ancak ismen bağlı olabiliyordu. Halbuki Mısır'ın mâlî kudreti, Bagdad'ı kendi.

sine bağlamakta idi. Bundan dolayı al-Muvaffak ile Ahmed arasında ergeç vergi veya diğer bir mes'ele yüzünden bir ihtilâf çıkacağı muhakkak idi. al-Muvaffak'a bitaraf bir gözle bakıldığı takdirde, onun iki cephesi olduğu görülür: Abbâsî hânedânının azim ve irâde dolu son şahsiyetlerinden biri veyahut halifenin elinden bütün selâbiyetleri gasbetmiş bir âsî. Filhakika al-Muvaffak, Ahmed'in karşısına mevrû bir halife sıfatıyla çıkmış değildir. Ancak, Ahmed'in de halife lehine değil, her şeyden önce kendi menfaatlerini korumak gayesi ile hareket ettiği kabul edilmelidir; fakat, Ahmed, al-Muvaffak'ın bu vaziyetinden istifade etmesini bildiği halde, acz içinde bulunan halife bu iki kutup arasında bocalayıp durdu.

al-Muvaffak ile Ahmed arasında ihtilâf mevzuu çok geçmeden meydana çıktı. Irak'ta başlayan Zenc (b. bk.) isyanı, hilâfet için büyük bir tehlike hâline geldi. al-Muvaffak, hilâfet ülkesinin taksimine göre, selâbiyeti olmadığı halde, Tahrir adındaki elçisini Mısır'a göndererek, Ahmed'den maddî yardım talebinde bulundu. Fakat elçinin, Ahmed'in bazı kumandanlarını al-Muvaffak lehine elde etmek gibi, başka vazifeleri de vardı. Bu husus, Ahmed'e bizzat halife tarafından bildirilmiş ve istenilen paranın al-Muvaffak'a değil, kendisine gönderilmesi istenmişti. Bununla beraber İbn Tolun, Tahrir'i çok iyi karşıladı ve halifenin emri hilâfına, al-Muvaffak'a verilmek üzere, 1.200.000 dinar gönderdi. Fakat, onu Mısır'da kaldığı müddet zarfında göz hapsinde tuttu. Kumandanlar ve memleket büyükleri ile temâsına mâni oldu. Gizli olarak getirmiş olduğu mektupları ele geçirerek, hilâhare sâhiplerini şiddetle tecziye etti. Ahmed, bu meblâğı korkusundan değil, Abbâsî halifelîği ile bu nâzik ânında bir harbe girmekten ve belki de onun yıkılmasını istemediğinden vermiş idi; fakat bu parayı az bulan al-Muvaffak, çok şiddetli bir mektup yazarak, bunun bir kaç mislini istedi. Ahmed de bu isteği çok sert bir şekilde reddetti. Ahmed'in bu cevâbı, başlayan ihtilâfı daha da şiddetlendirdi. al-Muvaffak, bundan sonra, Ahmed'i yok etmek için her çâreye baş vurdu ve al-Muvaffak ile Mûsâ b. Buğâ al-Türkî'den İbn Tolun'un azledilerek yerine Şam vâlisi Amâcûr'un tayin edilmesini istedi. Fakat ne Mûsâ b. Buğâ, ne de Amâcûr buna cesâret ettiler. İbn Tolun, hundan haberdar olunca, Fustât'ı tahkim ve Ravza'da bir kale inşâ ettirerek ordu ve donanmasını kuvvetlendirdi. Lâkin, Rakka'da fırsat kollayan Mûsâ'ya karşı harekete geçmedi. Mûsâ da, ordu levâzımı

nın ikmâl edilmemiş olması, askerin ücretinin verilememesi, Ahmed'e karşı bir harbi göze alamaması, belki de İbn Tolun'un te'siriyle askerin ayaklanması neticesi olarak, burada 10 ay kadar bekledikten sonra, Sâmerâ'ya geri döndü. al-Muvaffak, akim kalan bu teşebbüs üzerine, suğûr'un ehemmiyeti dolayısıyla, Ahmed'den alınıp, dâimî olarak hudut boyunca bulunması icab eden emirlere verilmesini te'min etti; fakat, tayin edilen vâlilerin bazıları öldü, sonuncusu ise, halkın o derece hoşnutsuzluğunu müteb olduğu, halk ayaklanarak, kalelerini Bizans'a teslim edeceklerini bildirdi. Bunun üzerine suğûr'un idâresinin, yeniden Ahmed'e havâle edilmesi mecbûriyeti hâsıl oldu.

al-Muvaffak, Ahmed'e tatbik etmek istediği teşebbüsleri başaramayınca, halifeyle karşı olan tazyikini artırdı. Halife artık bir mahbus bayatı yaşıyor, devlet işlerine karışmak göyle dursun, en basit gâbî isteklerini dahi te'minden âciz bulunuyordu. Vaziyeti İbn Tolun'a bildiren halife, onun teklifi üzerine Mısır'a ilticâ etmeye karar verdi. Sâmerâ'dan çıkıp, Rakka'ya geldi (269=882); ancak, halifenin firânı duyuldu. Musul ve Elcezire 'amil'i İshâk İbn Kundâc, al-Muvaffak'tan aldığı emir üzerine, halifeyle maiyeti ile birlikte ele geçirdi. Ahmed, bu hâdiseyi Mısır'da minberlerden halka ilân ederek, al-Muvaffak'ın, al-Mutamid'e olan bi'atını nakz ettiğini beyân ettirdi. Şam 'amil'ine de, ulemâ ve fukahâyı toplamalarını, verecekleri fetvâ ile al-Muvaffak'ın vefâhtıktan hal'edilmesini ve lânetlenmesini istedi. Fukahânın çoğu onun, bal' ve tel'in edilmesini tasvib etti; bazıları ise, bal'ini doğru bulup, lânetlenmesine cevaz vermediler. Buna karşılık al-Muvaffak da, İbn Tolun'a lânet okunmasını istedi; battâ kardeşi al-Mutamid'den, her halde zorla olacak, bu hususta bir emir çıkarttı. Münâsebetlerinin çok gergin bir hâle gelmesine rağmen, her ikisi de dâhili gâileler ile meşgul olduklarından, bir ölüm-kalım mücadelesine girişemediler. Yoksa daha o zaman Abbâsî hilâfeti ortadan kalkacak veya Bagdad merkez olmaktan çıkacak yahut da Mısır'da Tolunlular hâkimiyetine son verilecekti. Tolun-oğlu, aynı yıl Mekke'yi zaptetmek istedi ise de, muvaffak olamadı.

Ahmed'in karşılaştığı çok tehlikeli ve kendisini en fazla üzen hâdiseler, büyük ümitler bağladığı oğlu Abbas'ın, kendisinin Mısır'da bulunmadığı bir sırada, isyan etmiş olmasıdır. Bu esnâda Abbas Mısır'da babasının vekili sıfatıyla bulunuyordu. Yanında müşâvir olarak Ahmed'in çok itimad ettiği Ahmed al-Vâsi'ti bırakılmış idi. Abbas, bende-

lerinin te'siri altında, serbestçe hareket etmek istedi. al-Vâsi'ti buna engel olunca, bu defa onu al-Vâsi'ti aleyhine tahrir ettiler. al-Vâsi'ti mecburî olarak durumu Ahmed'e bildirdi. Abbas, mes'elenin babasına bildirildiğini duyunca korktu; bir milyon dinar kadar tutan hazîneyi, harp malzemesini ve kendisine iltihak etmek istemeyen Ahmed al-Vâsi'ti'yi mevkufen yanına alarak, kardeşi Rabî'a'yı idârenin başında bıraktı. 8 şâban 265 (5 nisan 879) tarihinde, 800 süvâri ve zencilerden müteşekkil 10.000 piyâde askeri ile Mısır'ı terk ederek, Berberîleri para kuvvetiyle elde etmek suretiyle bir devlet kurmayı düşündü. Ancak, bunlara karşı kötü muâmelesi yüzünden, buralarda da tutunamadı; geri döndü ve babasının gönderdiği ordunya kolaylıkla mağlûb oldu. Maiyetinden ileri gelenler idam edildi; kendisi de zindana atıldı (268=881).

Tarsus'ta çıkan bir isyanı bastırmak üzere bizzat sefere çıkan Ahmed, burada hastalanarak Mısır'a geri dönüp (20 cemâziyelâhır 270=25 teşrin II. 883), bir müddet sonra, bütün tedâvilere rağmen, şifâ bulamayarak, öldü (10 zilkade 270=10 mayıs 884).

İbn Tolun'un vefâtı Mısır ve buranın halkı için büyük bir kayıp idi. Halife al-Mutamid de bundan çok müteessir olmuştu ve Ahmed için yazılan çok sayıda mersiyeler arasında onun da bir mersiyesi vardı. İbn Tolun, al-Mu'kaşşam'ın yamacında, al-Karâfat al-Suğrâ'ya giden yol üzerinde, kale civârındaki kapı yakınına defnedildi.

Ahmed, guurlu ve memleketin hayrına olan idâresiyle nam yapmış büyük bükümdarlardan biridir. Âdil, cömert ve çok cesur idi. Mütevâzı olmasına rağmen, bilhassa emirleri hilâfına bareket edenlere ve âsîlere karşı çok sert, ferâset sâhibi ve devlet umûruna nâfiz idi. Memleketin ihtiyaçlarını tayin husûsunda takdire şayan bir görüş sâhibi olup, devlet işlerini bizzat yapardı. Zamanı, refah ve imâr, ilim ve irfan devri olmuştur.

Ahmed'in yerine geçen ikinci oğlu Humâreveyh [b. bk.] henüz 20 yaşında idi (Ahmed'in çocukları için bk. al-Balavî, *Sîrat Ahmed b. Tulun*, nşr. Kurd Ali, s. 349). Humâreveyh de, hâkimiyetini korumak için, saltanat değişikliğinden istifade etmek isteyen al-Muvaffak ile mücadele etmek zorunda kaldı. al-Muvaffak, Musul vâlisi İshâk b. Kundâc ve Firat havâlisindeki bazı bölgelerin hâkimi bulunan Muhammed b. Abî al-Sâc ile anlaşarak, hücumla geçti. Her halde bu hususta Ahmed'in çok itimad ettiği al-Vâsi'ti'nin de te'siri bulunmalıdır. Zirâ, Ahmed'in vasiyetlerine rağmen

men (bk. al-Balavî, *ayn. esr.*, s. 339 v.d., 342), ağabeyi Abbas'ı al-Vâsi'ti'nin tahrir ve teşvikine kapılarak, katlettiymişti. İhtimâl, Humâreveyh bilâhare bu hareketinden nâdim olmuş, al-Vâsi'ti de, Humâreveyh'in tavrı ve hareketinden şüphelenerek, intikam alır düşüncesiyle kendisinden korkmuş idi. al-Vâsi'ti, al-Muvaffak'a Mısır'ın kolayca zaptedilebileceğini ve Humâreveyh'in zayıf seciyeli olduğunu bildirdi. Bu sıralarda Suriye'deki Mısır kuvvetleri mağlûb oldu. Müttelik kuvvetlere, bir müddet sonra, al-Muvaffak'ın oğlu Ca'far al-Mu'tazid'in kumandasındaki ordu da iltihak etti (şubat 885). Halep, Humus, Hamâ ve Şam düştü. al-Mu'tazid, ric'at eden Mısır ordusunu şiddetle tâkib etti; fakat, Remle civârında bizzat Humâreveyh tarafından idâre edilen asıl Mısır ordusu ile karşılaştı. Yafa civârında vuku bulan al-Tavvâh'in meydan muhârebelerini, Humâreveyh'in gençliği ve tecrübesizliği dolayısıyla harp meydanını terk etmesi üzerine, Abbâsîler kazandı ise de, al-Mu'tazid'in ordusu, Mısır karargâhını yağma etmek üzere, harp nizâmını terk ederek dağıldı. Sa'd al-Aysar'ın kumandası altında pusuda bulunan Mısır kıt'alarının âni hücumuna uğradı. Abbâsî ordusu darma-dagınık bir halde ric'ate bağlandı. Akılsızca hareketleriyle İshâk'ı ve Muhammed'i gücendiren al-Mu'tazid, tutunamıyacağını anlayınca, kaçanlara iltihak etti. Şam, onlara kapılarını açmayınca, al-Mu'tazid Tarsus'a kadar perişan bir halde geri çekildi, fakat, bu şehir de kendisine yüz çevirdiğinden, Bagdad'a dönerek bütün Suriye'yi, suğûr şehirlerini ve Musul'u Humâreveyh'e terk etmek zorunda kaldı. Bu vak'adan sonra halife ve al-Muvaffak, Humâreveyh ile anlaşılar. al-Muvaffak'ın ve İbn Kundâc'ın 278'de, al-Mutamid'in de hemen arkasından, 279'da ölmesi üzerine, al-Mu'tazid halife oldu. Böylece Abbâsîlerle olan münâsebetler dostâne bir hal aldı; Humâreveyh'in Kafr al-Nadâ nâmı ile mârûf Asmâ' adındaki kızı, mutantan ve muhtesem bir düğün yapılarak halife ile evlendi (İbn Tağribirdi, *ayn. esr.*, III, 62). al-Mu'tazid, anlaşmayı te'edid etti. Buna göre, Tolunlular, Firat'tan Barka'ya kadar olan sâhada 30 yıl müddetle hüküm sürecek, vergisi verilmeyen yıllar için 200.000 dinar ve müteâkıp her yıl için de 300.000 dinar vergi ödeyeceklerdi.

12 yıl devam eden bir israf devresinden sonra, bilinmeyen bir sebepten, ordusu ile birlikte Suriye'ye hareket eden Humâreveyh, Şam'da 28 zilkade 282 (18 şubat 896 pazar gecesi)'de, işledikleri ağır bir suçtan dolayı cezalandırılmaktan korkan köleleri tarafından öldürüldü; takriben 32 yaşında idi (ölüm ta-

rihi hakkında farklı mâlûmat için krs. Weil, *agn. esr.*, II, 481; Wüstenfeld, *agn. esr.*, III, 40). Cenâzesi Mısır'a getirilerek, babasının yanına defnedildi.

Emîrler, kardeşleri arasında büyük olup, babası hayatta iken vefâhâdığa tâya edilen Cayş'ı iktidâra getirdiler. Ancak, o da henüz çocuk denilecek bir yaşta ve tecrübesiz olduğu için, muhitinin te'sîrinde kalarak, zevk ve sefâya daldı. Etrafının tabrik ve telkinleri ile Cayş, amcasını öldürttü. O, bununla da iktifâ etmeyecek yine kötü niyetli hendelerinin te'sîriyle, tecrübeli ve liyâkatli emîr ve kumandanlarına karşı harekete geçti. Bu vaziyetten haberdar olan emîr ve kumandanlar, kendilerine tâbi askerle birlikte, Mısır'ı gizlice terk ederek, ilticâ ettikleri Bagdad'da iyi karşılandılar. Buna rağmen, Cayş mütebâhib olmayarak tavır ve hareketini değiştirmede. Böylece Şam vâlisi Tagnac b. Cuff isyan ettiği gibi, budut emîrlerinden Ahmed b. Tagnac da ayaklandı. Bu hareketin bütün orduya yayılması üzerine, emîrler aralarında toplanarak Cayş'ın hal'ine karar verdiler; böylece Cayş tahttan indirilip (10 cemâziyelâhır 283=26 temmuz 896 pazar) katledildi, Cayş'ın yerine benüz 14 yaşında, tecrübesiz bir genç olan kardeşi Ebû Mûsâ Hârûn getirildi. Kendisine vâsi (halife, vekil, atabeg) olarak, Abû Ca'far b. Abi Abîya tâyin edildi ve Cayş'ın yakınları şiddetle tâkib olundu. Bu arada âilesi ile birlikte İskenderiye'de ikamete me'mur edilen amcası Rabi'a b. Ahmed, bir müddet sonra, taraftarlarının tahrikiyle, Hârûn'a karşı isyan etti; kendisine yapılan yardım vaadlerinin yerine getirilmemesine rağmen, az bir kuvvetle, kahrmanca savaştı ise de, mağlûb olup, yakalandı ve işkence ile öldürüldü. Gerek Cayş, gerek kardeşi Hârûn zamanında idâreyi elinde bulunduran ve haris bir insan olan Abû Ca'far b. Abi Abîya, bir takım desiselerle rakiplerinden çoğunu ortadan kaldırdı. Fakat, bütün selâhiyetleri kendinde toplaması, babasının gulâmlığından yetişmiş olan Badr, Fâ'ik ve Şâki gibi emîrlerin hasedini celb etti. Asker, gruplara bölünüp, bu emîrlere tâbi kölemenler (gulâm) hâline geldi.

Bu sıralarda kendisini Alevî olarak tanıtan al-Hasan Yahyâ b. Zikravayh b. Mabravayh adında biri (bk. mad. KARMATİLER, I A'da bu şahsın adı "Z" ile yalnız Zikravayh, Weil, *agn. esr.*, II, 520'de ise, Yahyâ b. Zakarujab olarak geçmektedir; krs. İbn Tağribirdi, III, *agn. esr.*, 104, not 3), Suriye'de önce Rakka'da karışıklıklar çıkardı. Onu bir Arap aşîretinin reisi zannederek, ciddî bir hazırlığa lüzum görmeden tâkibine çıkan Şam vâlisi Tagnac

b. Cuff, büyük bir mağlûbiyete uğrayarak Şam'a sığınmak mecbûriyetinde kaldı. Burada Tagnac'ın yardım isteği üzerine, Hârûn'un Badr al-Hammâmî kumandasında gönderdiği ordu da mağlûb olunca balkın büyük bir kısmı ister-istemez kendisine tâbi oldu. al-Hasan (Yahyâ) b. Zikravayh Şam mübâsarasında maktûl düşünce, yerine Şâhib al-Nahâl (Abû Şâma, Abû'l-Şâmât) lekabıyla mâruf kardeşi al-Husayn geçti. Ancak, al-Hasan (Abû Nâka) 'ın ölümüyle Karmatîlerin siyâsî kudreti zaafa uğramıştı. Bununla beraber, taraftarları çok olan Karmatîler geçtikleri yerleri harâbeye çevirdiler; şehir ve kasabalardan bir çoğunu kendi adamları ile idâre etmeye başladılar. Hutbe, reislerinin adına okunuyordu; âmillere [bk. mad. AM'L] gönderdikleri mektuplarda *Amîr al-mu'minin, imâm al-muslimin, halîfat Allâh 'ala'l-âlamayn* gibi ünvanlar kullanıyorlardı (bk. İbn Tağribirdi, *agn. esr.*, III, 106 v.d.). Karmatîler Suriye'de yalnız Tolunlular için değil, Abbâsî hilâfeti için de çok tehlikeli olmaya başlamışlardı. Neticede, al-Mu'tazid'in ölümü (22 rebîülâhır 298=5 nisan 920)'nden sonra halife olan ve büyük bir azm ile idâreyi eline alan oğlu al-Muhtafî, Ahmed b. Tolun'un kölesi ve itimad ettiği emîrlerinden biri olan, fakat sonradan Abbâsîler tarafına geçen Lu'lu'nun kâtibi Muhammed b. Sulaymân al-Kâtibi'yi, kuvvetli bir ordunun başında Karmatîlere karşı gönderdi. Karmatîler Şam'dan, Humus ve Hamâ istikametinde şimâle doğru çekildiler. İki ordu Hamâ civârında karşılaştı. Karmatî reisi, zaferden ümidini kesmiş olacak ki, barbe katılmayarak hazînesi ve az bir maiyyetle muharebenin neticesine intizâren geride kaldı. Filbakika Karmatîlerin müthiş bir hezimete uğramaları (6 muharrem 291=29 teşrin II, 903) üzerine Abû Şâma, amcasının oğlu al-Muddağgir ve iki kölesi ile birlikte Kûfe yolunu tuttu; fakat, Fırat kenarında al-Dâliya kasabasında tanınarak yakalandı. Önce Rekka'da bulunan halîfeye, sonra da Bagdad'a götürüldü; maiyyetiyle birlikte fecî bir şekilde katledildi (23 rebîülevvel 291=13 şubat 904 pazartesi).

Bu sıralarda hilâfetin vaziyeti oldukça kuvvetlenmiş idi. Horasan, Sicistan ve Taberistân taraflarında vuku bulmakta olan Türk akınları durdurulmuş gibi, Bizans'a karşı da bazı muvaffakiyetler kazanılmış idi. Bilhassa Karmatîlere karşı kazanılan bu zaferden sonra, Muhammed b. Sulaymân, diğer kumandanlar ile birlikte Bagdad'da halîfeye mülâki olduklarında hepsine hil'at giydirildi ve Muhammed b. Sulaymân'a itâat etmeleri bildirildi. Mu-

hammed b. Sulaymân böylece hilâfet orduları başkumandanı oldu; ve bu zaferin sağladığı kuvvet ve cesâretle, kendisine Mısır mes'alesinin halli vazîfesi verildi. Karmatî hareketinin Mısır kuvvetleri tarafından bir türlü bastırılmamış olması, Mısır ordusunun artık büyük bir kuvvet olmadığını ortaya koymuştu; hattâ bir rivâyete göre, Suriyeliler, halifeden müdâhale etmesini istemişlerdi. Muhammed b. Sulaymân Şam'a hareket ederken *amîr al-bahr* de donanma ile birlikte Mısır'a gitme emrini aldı. Donanma Nil'e girerek, Fusât'ı su tarafından kuşatacak; Nil yolu ile şehre yardım gelmesini önleyecekti. Mâmatib Hârûn, devletin uğrayacağı güçlükleri çok önceden sezmış ve al-Mu'tazid'e daha hükümdarlığının üçüncü yılında mürâcaatta bulunarak, 'avâşim'dan vazgeçeceğini ve her yıl Bagdad'a 450.000 dinar göndereceğini bildirerek, Mısır ve Suriye'nin tevcihinin te'vfidini rica etmiş ve ri'âa da müsbet karşılammıştı. Muhammed, daha receb (mayıs—haziran 904) ayı içinde Suriye'ye hareket etti. Suriye şehirlerinden hiç biri mukavemete cesâret edemedi. Suriye'de Abbâsî hâkimiyetini yeniden kuran ve arkasını emniyete alan Muhammed b. Sulaymân, ordusu ile Mısır'a doğru harekete geçti. Hedefe yaklaştıkça, birçok Mısır emîr ve kumandanı kît'alarıyla birlikte ona iltihak etmeye başladılar. Tolunlu ordusunda çözümler bâriz bir şekilde kendini gösteriyordu. Buzarağmen Hârûn, kendisine sâdik kalan kît'alarla, donanmasının Tinnis önlerinde mağlûbiyetinden sonra 8 zihice (ya'um al-tarviga) günü, amcaları Şeybân, Adî ve diğer bazı âile efrâdını da refâkatine alarak, harekete geçti; al-Abbâsa'ye kadar geldi. Ümitsiz vaziyete rağmen, zevk ve sefâsından bir an geri kalmayan Hârûn, amcalarının sû-i kastına kurban gitti. Bizzat Şeybân veya onun tuttuğu bir köle tarafından öldürüldü (18 safer 292=30—31 kânun I, 904, pazartesi gecesi). Başka bir rivâyete göre de, iki ordu karşılaştığı sırada, Muhammed, Hârûn ile mübâbereye girerek, halifenin emri ile geldiğini, kendisinin âilesi efrâdı ile birlikte Bagdad'a gitmesi icab ettiğini bildiren mektubu götürdü. Hârûn mes'ele, kumandanlarıyla müzâkere etti; vâki teklifin reddine karar verildi. Fakat, kumandanlar Hârûn'dan şüphelenmişlerdi. Bu yüzden geri kalan ordu birlikleri arasında da ihtilâflar çıktı. Hârûn, bir rivâyete göre, mücâdele hâlinde bulunan askeri yatıştırmak üzere aralarına girdiğinde, bir ok isâbetiyle yalaranıp öldü, başka bir rivâyete göre ise, Şeybân ile anlaşılan kumandanlar tarafından öldürüldü.

Ertesi gün Tolunlulara sâdik olanlar tarafından Şeybân (Abû'l-Muvakkîti) 'a bi'at edilerek Mısır'a dönüldü. Hazîne boş olduğu için, Hârûn'un annesinin sakladığı kıymetli eşyâ mü'sâdere edildi. Askerin çoğu, Muhammed b. Sulaymân'ın öncü kuvvetlerinin kumandanı al-Husayn b. Hamdân'a iltibak ediyordu. Bu sırada Damiyâta al-Bahrî 18 gemi ile cenûba inerek, irtibat sağlayacak bazı köprüleri yıkmıştı. Nihâyet Muhammed b. Sulaymân da büyük ordusu ile Mısır kapılarına dayandı (safer 292 sonları, tarih için bk. Wüstenfeld, *agn. esr.*, III, 55, not 1). İki ordu karşılaştığında al-Ustâz ünvânıyla anılan Muhammed b. Sulaymân, Şeybân'a, teslim olduğu takdirde kendisine ve âilesi fertlerine aman verileceğini bildirdi. Şeybân, hunun üzerine 20 kişi kadar olan yakınlarını toplayıp, gece karanlığından faydalanarak Muhammed b. Sulaymân'a sığındı. Süvari kuvvetleri, bu ilticâdan vaktinde haberdar olarak harp meydanını terk ettiler, bundan haberi olmayan piyâde kuvvetleri kısa bir müddet savaştıysa da bağırsı olduklarından perişan bir halde dağıldılar. Büyük bir kısmı yakalanarak barp sâhasında idam edildi. Muhammed b. Sulaymân hiçbir mâni-âya rastlamadan şehre girdi (29 safer 292=10 kânun II, 905; kaynaklar az-çok farkla başka tarihler de vermektedirler). Böylece Mısır yeniden bir Abbâsî eyâleti oldu.

Tolunlular devrinde her bakımdan bir mâ-mure hâline gelen ve refah içinde bulunan (bk. al-Balavî, *agn. esr.*, s. 363 v.d.) Mısır, Muhammed b. Sulaymân'ın dört aylık kısa ikameti sırasında bir harâbeye döndü. Tolunluların yıllarca uğraşarak vücûda getirdikleri köşkler, saraylar, bahçeler ve bu arada Tolun-oğullarının meşhur şehri al-Ka'fâ'da tahrib edildi. Bilhassa bu hânedâna yakınlıkları bilinenler ve yüksek dereceli me'murlar çok kötü muâmelelere mâruz kaldılar. Sonra da sıra halka geldi. Yağmadan kurtulan olmadı. Müreffeh Mısır'ın bir harâbeye dömesi üzerine, balife al-Muhtafî, Muhammed b. Sulaymân'ı Bagdad'a çağırarak zorunda kaldı.

Muhammed b. Sulaymân, Mısır'ı terk etti (9 mayıs 905 perşembe). 20 kişi kadar tutan Tolunluların âile efrâdı zincire vurularak Bagdad'a götürüldüler. al-Muhtafî'ye 24 deve yükü kıymetli eşyâ ve mücevher takdim edildi; ancak bunu az bulan balife, Muhammed b. Sulaymân'ın emvâlini mü'sâdere ettirdiği gibi, kendisini de zincire vurdurarak, zindana attırdı. Karmatîleri zararsız bir hâle getiren, Tolun-oğlu devletini yıkan ve bu bakımdan Abbâsî halîfelğine büyük hizmetler ifâ eden

Muhammed, zindanda bir hayli kaldıktan sonra, ancak al-Muqtadir zamanında İbn al-Furât'ın tavassutu ile kurtulabildi ve Kazvin'e âmil olarak gönderildi.

al-Muqtatî, Tolunluların bütün fertlerinin, Mısır ve Suriye'de bulunan taraftarları ile birlikte, yakalanmalarını ve mallarının müsâdere edilmesini emretmiş, hattâ, vuku bulan fâcialardan sonra da Mısır haracının mütevelîsi bulunan al-Husayn b. Ahmed al-Mâzrâ'ya, al-Maydân'ın (at ve merâsim meydanı) ortadan kaldırılması husûsunda emir göndermişti. Burası da, 293 yılı ramazanı (haziran 906) başından itibaren yıkılmağa başlanıp enkazı satıldı.

Tolunlular ile Mısır'da ilk Türk-müslüman devleti kurulunca, her bakımdan gerilemeye yüz tutan bu ülkede yeniden bir canlanma ve ilerleme devri açıldı.

Ahmed b. Tolun, ilk günlerden itibaren yeni bir devletin kurucusu ve mutlak hâkimi gibi işe başladı. Azim ve irâdesi, kabiliyet ve bilgisi böyle bir teşebbüsü deruhte etmeye müsâit idi. Bu hususta tâlihi de kendisine yarım etti. O, Mısır'a vâli vekili sıfatıyla geldiği halde, birkaç yıl içinde o kadar kuvvetlendi ki, Abbâsî hânedânının en kudretli şahsiyetlerinden biri olup, Türk bâkimiyetine karşı büyük bir aksülâmel gösteren ve idareyi kardeşi halife al-Mu'tamid'in elinden alan al-Muvaffak bile, ona birşey yapamadı. Ahmed'in elde ettiği muvaffakiyet sonunda, hilâfete bağlı ülkeler siyâsî bakımdan ikiye bölünmüş oldu. Şarkta al-Muvaffak, garpta ise Ahmed hâkimdi.

Ahmed b. Tolun'un kurduğu devletin temeli bir taraftan kuvvetli orduya, diğer taraftan memleketin iktisâdî bakımdan kalkınmasına dayanmıştı. Esâsını Türk, Sudanlı v.s. kölelerin teşkil ettiği bu ordunun sayısı 100.000'i aşır ve ordu içinde kuvvetli bir inzibat hüküm sürüyordu. 258 (872)'de askerden sadâkat yemini alan Ahmed, müstakil bir hükümdar olarak kendi adına aynı sene içinde baki, 266 (879/880)'dan itibaren de Ahmedîye adı verilen altın paralar (dinar) bastırttı.

Ordusunu devamlı olarak tâlim ve terbiye bâlinde bulunduran ve mühim vak'alarda kumandayı bizzat üzerine alan Ahmed, donanmaya da ehemmiyet vermiş ve harp gemileri zamanına göre mühim bir sayı olan 100'ü bulmuş idi.

Ahmed, donanmadan başka bâzı deniz üsleri de kurdu. Bu sûretle Suriye'nin murâkabesini kolaylaştırmış oldu. Akkâ, bu üslerin merkezi idi. Ahmed'in mâlî sâhada da çok müsbat ve esaslı inkılâplar yaptığı anlaşıl-

maktadır. Kaynakların verdiği mâlûmata göre, haraçtan te'min edilen 800.000 dinar, Ahmed'in zamanında 4.300.000'e yükselmisti. Orduya, donanmaya ve memleketi imar için sarf ettiği büyük meblâğlara rağmen, öldüğünde hâleflerine dolu bir hazîne bıraktı. Şahsî serveti de çok büyüktü (bk. al-Balavî, *ayn. esr.*, s. 340 v.d., 449; İbn Tağrîbirdî, *ayn. esr.*, III, 21). Ahmed zamanında vergi tahsilâtındaki artış, halka yeni vergiler yüklemek sûretiyle değil, mâliyenin iyi bir şekilde idâresi ve sâ-i istimâllerin önlenmesi ile sağlanmıştı.

Ahmed'den sonra oğlu Humâreveyh'in müsrif idâresi ile mâlî düzen de bozulmaya yüz tuttu. İdârenin, merkezden emirlerin eline geçmiş olması, bilhassa mâliyede eski sâ-i istimâllerin yeniden doğmasına sebep oldu. Böylece Humâreveyh'in ölümünde Mısır bazinesi bomboş bir hâle gelmişti. Hârûn iktidâra geçtiğinde tecrübesiz ve çocuk yaşta olduğundan, umur ve idâre, daha ziyâde kendisine vasî tayin edilen Abû Ca'fer Muhammed b. Abî Ahîya'nın elinde idi; 291 (903/904)'de Nil'in su seviyesinin düşmesi, çöküntüyü bir kat daha hızlandırdı.

Mısır'da Ahmed ile berâber bir saray teşkilâtı kuruldu ve burası Bagdad'ı bu hususta gölgede bırakacak bir inkişâfa mazhar oldu. *al-İnşâ' va'l-Murâsalât* gibi mühim müesseselerin mevcûdiyeti Tolunluların komşu ülkeler ile siyâsî münâsebetlerde bulunduklarının bir delilidir (krş. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg, 1913, s. 18). Bunun yanında bir de kalem-i mahsus müdürlüğü vazifesini yapan *Kâtib al-sirr* vardı. Bu zat, huzurda yapılan toplantıların ve şikâyetlerin zabıtlarını tutardı. Tolunlular devrinde emniyet (*al-Şurfa*) teşkilâtı da fevkalâde olup, iki kısma ayrılıyordu. Birincisi (*al-Şurfat al-ulyâ*) yüksek ve ikincisi (*al-Şurfat al-suflâ*) ise, avam tabaka ile ilgilenirdi. Tolunlular, posta teşkilâtına (*al-Barîd*) da büyük bir ehemmiyet vermişlerdi. O devirde bu teşkilât casusluk yapmak ile de vazifeli idi. Tolunlular, bu sâyede yalnız idâresi altında bulunan kısımlarda değil, Bagdad ve Sâmerrâ'da cereyan eden hâdiselerden de haberdar idiler. Tolunlular sarayında müteaddit bâciblerin mevcud olduğu bilinmekte ise de, Ahmed zamanında *al-Hâcib al-kabîr* (baş bâcib) diye bir ünvana rastlamıyoruz. Bu ünvan ancak Humâreveyh zamanında kullanılmıştı. Adliye ve itâsib işleri de çok dikkatli yürütülmekte idi. Kaza işlerinde muayyen bir mezhebin ahkâmı bahis konusu değildi. Kadı hangi mezhepten ise, onun hükümlerini tatbik ederlerdi.

İbn Tolun, Mısır'ın refâhının birinci derecede zirâte bağlı olduğunu anlamış ve bu hususta gerekeni yapmaktan geri kalmamıştı. Nitekim su-yollarının ıslâhı yanında, yeni su-yolları ve su-kemerleri inşa ettirmişti. Nil suyunun akışını düzene sokmak için çalışmış olduğu gibi, Nil'den münâkale için de çok faydalanmıştı. İbn Tolun'un devrinde ticâret de fevkalâde inkişâf etmişti. Bu devirde Mısır, şarkla garp arasındaki ticâretin bir merkezi hâline gelmişti. Birçok dillere âşinâ bulunmaları dolayısıyla Yahudiler, bu sâhada büyük bir faaliyet gösteriyorlardı (tafâilât için bk. İbn Hurdâzbeh, *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik*). Tolunlular devrinde Mısır san'at ve sanâyî bakımından da dikkati çeken bir inkişâf kaydetmiş ve bilhassa mensûcat sanâyiinde çok ilerlemiştir. Hil'at için yapılan kıymetli kumaşlar, *al-Şirâz* [bk. mad. TIRAZ] adı verilen hükûmete âit imâlâtbânelerde dokunuyordu. Bu arada silâh imâlî, sabun ve şeker sanâyiî, ağaç üzerine yapılan tezyinat zikre değer. Bir papirus vesikâsından (*Papyrus Erzherzog Rainer*, *Führer*, nr. 805), 258 ve 261 yılları arasında, Mısır'da umûmî bir arâzî tahriri yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tolunlular devrinin mühim bir vasfı da, halk tabakalarına fark gözetilmeksizin aynı muâmelde bulunulmuş, büyük me'mûriyetlere cins ve mezhep tefriki yapılmaksızın tayinler yapılmış olmasıdır. Kiptîlere, hristiyanlara ve Yahudilere de anlayışla muâmele edilmiştir. Bilhassa Ahmed'in bu şekilde davranışı, ölümünden sonra da, kilise, manastır ve havralarda rûhuna dua okunmasına sebep olmuştur.

Bütün bu iyi davranış ve gayretine rağmen, Ahmed zamanında da bir çok isyanlar (daha ziyâde siyâsî) olmuştur. Bunların çoğu Alevî isyanları idi. Mâmafih Ahmed'in zaman-zaman âsîlere karşı çok sert davrandığı da görür. Zamanında 18.000 kişinin idam veya hapisbânelerde öldüğü bilinmektedir (bk. al-Kuzâ'i'den naklen İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yân*, I, 96 v.d.). Bununla berâber bapis cezâları muhtelifti. Mahpusların mühim bir kısmı evlerinde ikamete mecbur edilmişti. Mahkûmlar hapisbânelerde bâzı san'at ve el-işleri ile uğraşırlar ve yaptıkları eşyâ kendi hesaplarına satılırdı. Ağır cezâları gerektiren bâzı suçların, cezâ ile değil, iyilik ile öâüne geçilmek istenmiştir. Humâreveyh Delta'da ortalığı karıştıran ve çapulculuğu bir meslek hâline getiren Araplardan müteşekkil *al-Muhtâra* adını verdiği bir muhafız kî'tası teşkil etmeye muvaffak olmuştu. Çok iyi yetişmiş bulunan Ahmed, ilme ve âlimlere karşı büyük vâkı gösterir, onlar da kendisini desteklerdi.

Ancak siyâsî vaziyetleri dolayısıyla Tolunluların hilâfet (bilhassa al-Muvaffak) ile aralarındaki ihtilâf, siyâsî bakımdan bir ara kendileri aleyhine netice vermiş ve bâzı dinî çevrelere Ahmed ve Humâreveyh'e gâsıp nazarıyla bakılmıştır. Ahmed devrinde dürüstlüğü ve bilgisiyle meşhur olan kadılardan Bakkâr b. Kutayba'nın, Abbas'ın isyânında parmağı olduğu şüphesi bu hususla izah edilebilir. Nitekim yine aynı kadı, al-Muvaffak'ın vefâhdiktan hal'ine dâir olan fetvâyı da imzâ etmeyi reddetmiş ve hapse atılmıştı. Sonra 270—277 ile 283—288 tarihleri arasında Mısır kadılıkı mevkiilerindeki boşluklar da, yine bu mes'ele ile ilgili olmalıdır.

Ahmed, Mısır'da amme hizmetlerine mahsus muazzam imar faaliyetlerinde de bulundu. Ordusunun iskân, tâlim ve terbiyesini te'min edecek binaları, saray ve devlet müesseselerini ihtivâ eden yepyeni bir şehir kurdu. al-Kaṭā'i adını alan bu şehir, inkişâf ederek, al-Fustât ve al-Askar ile birleşti ve hemen hemen tek bir şehir hâlini aldı. Burada muhteşem bir saray ve ismiyle anılan muazzam câmiî yaptırdı; hir de *Dâr al-îmâra* (hükûmet konağı) inşa ettirdi. Bütün bunlar, askerin tâlim ve terbiyesiyle yarışların yapıldığı büyük sâha (*al-maydân*)'nın bir kısmını, teşkil ediyor, kumandanların kışlaları ile ulemânın evleri diğer tarafını çeviriyordu. Askerin her bir grubu bu binaların bir kısmında oturduğundan, şehre al-Kaṭā'i adı verildi. Burada tüccar ve esnâfa da bâzı kısımlar tahsis edildi. Bunların arkasında halka mahsus evler, mescidler ve hamamlar inşa olundu. Çarşı kısmı, bilhassa görülmeye değer bir güzellik ve zenginlikte idi. Ravza adasındaki Mikyâs al-Nîl'i ıslâh etti; müdâfaa gayesiyle burada bir de kale inşa ve Mısır *suğûr*'unu da tahkim ettirdi. Kendisinin en büyük eseri câmiî olup, 33 (bâzılarına göre 40) kapısı bulunan bu binada, âni hastalananları tedâvi için bir busûsî tabib ile ilâçların saklandığı bir yer (Eczâhâne) vardı. 259 (872/873)'da inşâsına başlanan al-Mâristân (Hastahâne), Mısır'da bu neviden yapılan ilk te'şis olup, din ve ırk gözetmeden bütün balka ücretsiz olarak açıldı. Ancak asker ve kölelerin burada tedâvi edilmeleri men'edilmişti. Biri kadınlara, diğeri erkeklerle mahsus olmak üzere iki hamamı vardı. Masraflar için büyük vakıflar tahsis edilmişti. İbn Tolun, her cuma günü bizzat al-Mâristân'a giderek, tabih ve hastaları teftiş ederdi. İbn Tolun'un mühim bir yekûn teşkil eden bu imar faaliyetleri arasında Mu'âviya'nın kabrini yeniden yaptırtması ve süsletmesi, Mısır ve Suriye'de bulunan

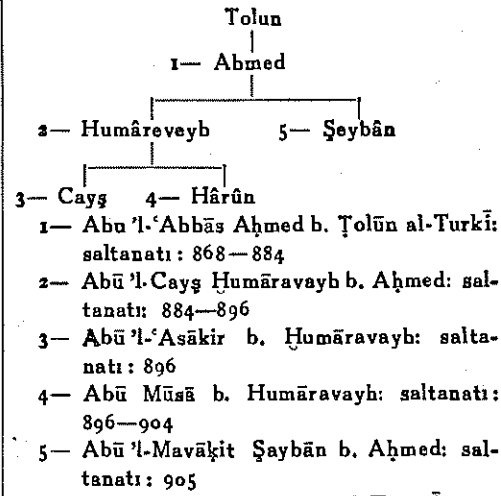
şî'i aleyhtarlığını artırmak sûretiyle Abbâsî balîfelîği aleyhindeki bisleri tahrik bakımından siyâsî bir mâhiyet arzeder; ancak, Ahmed'in güzel san'atlara ve ilme verdiği yüksek değer hakkında herhangi bir şüpheye yer verilemez. Stanley Lane-Poole'un, Mısır'da zikre değer islâmî san'at eserlerini ancak buraya Türk vâlilerinin tâyinlerinden sonra görmekteyiz (bk. *Sîrat al-Kâhira*, s. 79), demesi de bunu te'yid etmektedir. Ahmed'in bunların başında gelen biri ve belki de birincisi olduğu muhakkaktır. Ahmed'in Mısır'da tâlim ve terbiyeyi yaymaya çalıştığı da kabûl edilmektedir. Bu sâhadaki faaliyetleri hakkında bâzı izlere, meselâ Üşmünayn [bk. mad. Üşmüneyn] medrese-câmiinin tezyinâtına âit bir vesikada rastlamak kâbilirdir (bk. *Papyrus Erzherzog Rainer, Führer*, nr. 773). İyi bir tahsil görmüş olan Ahmed, Arapça'yı bakkıyla bildiği gibi, Türkçe'ye de şîir yazacak derecede vâkıftı. Nitekim şîirlerinden bâzılarını hes-telediği ve muganniye câriyelerine okuttuğu rivâyet edilir (bk. al-Balavî, *ayn. esr.*, s. 346 v.d.).

Humâreveyh zamanında da Mısır'da bir hayli îmar faaliyeti görülmüş. al-Katâ'i tevsi' edildiği gibi, misli görülmemiş bahçeler, havuzlar ve bilhassa Humâreveyh'in uykusuzluğunu gidermek için tabiblerin tavsiyesi ile yapılan ve salıncak gibi kullanılan civa dolu havuz zikre değer. Humâreveyh'in mûsikî, resim, tezyinat, hattâ oymacılığa ve beykel-trâşlığa olan tomâyülü, Mısır'da güzel san'atlarla el-işlerinin ilerlemesine ve balka kadar imamesine bir vesîle oldu.

Ahmed ve oğlu Humâreveyh, fakir bal-ka yaptıkları bir çok maddî yardımlar ve müsrifâne denemek derecede cömertlikleriyle teb'anın sevgisini kazanmaya çalışmakla kalmayıp, muhtelif sâhalarda almış olduk-ları tedbirlerle halkın ödeme gücünü de artırdılar.

37 yıl kadar devam eden Tolunlular devri, Mısır'a yeni bir hayat, kuvvet, ihtişam ve san'at anlayışı getirdi. Tolunlular devleti, bu devrede Irak'tan Barka'ya kadar uzanan muazzam bir imparatorluk hâline geldi. Halk bu devri, Tolunluların inkırâzından asırlarca sonra da unutmadı. Bu busûaiyet ve vasıfları ile Tolunlular devri, askerî bir âileye dayanmasına ve yabancı bir bâkimiyeti temsil etmesine rağmen, Mısır için bir altın devir olduğu gibi, bundan sonra kuru'an devletlere de bir zemin ve esas hazırladı. Eski müverrihler gibi, bugünkü tarihçiler de, Tolunlular hakkında sitâyîşkâr ifâdelerde bulunurlar.

Tolunluların şecere cetveli

Bibliyografya: al-Tabarî (nşr. Houtsma), III, 1670 v.dd.; İbn al-Ağîr (nşr. Tornberg), bk. *fihrist*; Münecim-başı, *Şahâif al-ağbâr* (trc. Nedim), II, 319; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yân*, I; al-Makrizî, *Kitâb al-mavâ'iz va'l-i'tibâr zikr al-hiştâ va'l-âsâr* (Kahire, 1270); İbn İyâs, *Tarih Mişr* (Kahire, 1312—1314), I, 37 v.dd., ayrıca bk. *fihrist*; Mahmûd 'Akkûş, *Tarih va vaşf al-Câmî al-Tölânî* (Kahire, 1927); Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 78; Camâl al-Dîn Abû'l-Mahâsin Yûsuf b. Tağribirdî, *al-Nucûm al-zâhira fi mulûk Mişr va'l-Kâhira* (Kahire, 1932), III; Abû Muhammed 'Abd Allâh b. Muhsin al-Balavî, *Sîrat Ahmed İbn Tölün* (nşr. Muhammed Kurd 'Ali), Şam, 1938; 'Alî İbrâhim Hasan, *Miştir fi'l-'usûr al-vasfâ* (Kahire, 1949); Zaky M. Hassân, *Les Tulunides* (Paris, 1937); G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1848), II; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten* (Göttingen, 1875), III; Corbett, *The life and works of Ahmed İbn Tölün*, J R A S, 1891, s. 527 v.dd.; K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford, 1932—1940); ayn. mill., *Précis de l'histoire d'Égypte* (Kahire, 1932), II; S. Lane-Poole, *The Story of Cairo* (London, 1902); bir hey'et tarafından Arap. trc. *Sîrat al-Kâhira* Kahire, 1950; Carl H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam* (Strassburg, 1902), II, 149—198; W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten* (Hamburg, 1928); E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam* (Hanovre, 1927), s. 93; al-Kindî, *The Governors and Judges of Egypt*

(nşr. Guest), G M S, XIX, Leyden-London, 1912; ayrıca bk. *EI*, mad. TÖLÜNİDEN ve. 1A, madd. AHMED, HUMÂREVEYH.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

TCNGA ALP ER. [Bk. EFRÂSİYÂB.]

TOPAL OSMAN PAŞA, Osmanlı sad-râzamlarından olup, aslen Konyalı Bekir Ağa neslinden gelen bir Türk âilesine mensuptur (Mehmed Kaplan, *Namık Kemal hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1948, s. 9 ve İsmail Hami Danişmend, *İzzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, IV, 329 ile bk. mad. NÂMIK KEMÂL). Takrîhen 1663/1664 yıllarında Mora'da dünyaya geldi. Jonas Hanway (*The Revolutions of Persia. Containing the reign of Shah Sultan Hussein. And the reigns of Sultan Mir Maghmud and his successor Sultan Ashreff, with the history of the celebrated usurper Nadir Kouli*, London, 1762, II, 323) onun, 1698 yılında, 35 yaşında olduğunu kaydediyor. F. Babinger ise, 1104 (1692) yılında doğduğunu yazar [bk. *EI*, mad. TOPAL 'OTHMÂN PASHA]. Ancak, hizmetleri göz önüne alınırsa, doğum tarihini 1663/1664 olarak kabûl daha doğru görünür.

Osman Paşa, saraya, İstanbul'daki bembşh-rilerinin yardımıyla intisab ederek, kozbekçileri ocağında vazife aldı; bir müddet sonra pandul (pandor) başı olarak bu ocaktan çıkarıldı (*Destâri Sâlih Efendi tarihi*, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1962, s. 44 ve Dilâver-zâde Ömer Efendi, *Hadîkat al-vuzarâ gayli*, Freiburg, 1969, s. 40). Saray bahçelerinde ve bostanlarda yaptığı çeşitli hizmetler sayesinde şöhret kazandı. Hammer, onun 24 yaşında beyler-beyi olduğunu kaydeder (bk. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIV, 293 v. d.). 1698'de ise, Mustafa II. tarafından vazifeli olarak Mısır'a gönderildi. Fakat, Port-Said'den Dimyat'a giderken gemisi İspanyol korsanlarının hücumuna uğrayınca, esir düşüp, yaralı olarak Malta'ya götürüldü. Orada liman reisi Marsilyalı Vincent Arnaud ile yaptığı bir görüşme sonunda, bu zat tarafından, korsanlara 1.000 Venedik altını (duka) fideye vermek sûretiyle esâretten kurtarıldı ve topal kalmazına sebep olan yaraların tedâvisini müteâkip, Arnaud'nun te'min ettiği Fransız gemisiyle tekrar Dimyat'a dönmesi sağlandı. Buradan Kahire'ye geçip vâdettiği 1.000 duka ve 500 ekü ile bâzı kıymetli kürkleri, kendisini getiren geminin kaptanı vâsitasıyla Arnaud'ya gönderdi. Mısır'daki vazifesinin son bulması üzerine İstanbul'a geldi. Pâdişah, durumdan ancak bundan sonra haberdar olabildiği (bk. Jonas Hanway, *ayn. esr.*, s. 324; Albert Vandal, *Une Ambassade Fran-*

çaise en orient sous Louis XV. La mission du Marquis de Villeneuve 1728—1741, Paris, 1887, s. 169).

Osman Paşa, 1711'de Baltacı Mehmed Paşa kumandasındaki ordu ile birlikte, Prut seferine iştirâk ederek, 7 temmuzda Han-çı-rağı Ali Paşa ve diğer bâzı vezirlerle berâber, İsakçı köprüsünün muhâfazasına me'mur edilmişti (M. Münir Aktepe, *Baltacı Mehmed Paşa'nın 1711 Prut seferi ile ilgili emirleri, Tarih Enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1970, I, 154). Prut seferinden dönüştü, kanâatimizce tenzil-i rûtbeye düçar olduğu için, pâdişahın batt-ı hümayûnu ile dergâh-ı âli kapıcı-başığından tekaüd olarak İstanbul'da bulunduğu sırada, Rumeli tarafına martalos-başılıkla buradaki eşkiyanın te'dibine me'mur edildi. 1126 zilhicce (kânun I. 1714) haşlarında Mora seferi münâsebetiyle, 5.000 yaya sekban toplaması uygun görüldü (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, nşr. İsmet Parmaksızoglu, İstanbul, 1969, II/2, 325 ve Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, IV, 72).

Osman Ağa, Damad Ali Paşa'nın Mora seferi esnâsında mühim vazifelerde bulundu; Korent kalesi kuşatmasından önce, Anabolu civârındaki bir kısım düşman kuvvetlerini bozarak, bâzı esirleri sadrâzama gönderdiği için de taktik edildi (cemâziyelâhır 1127=haziran 1715). Kuşatma sırasında Korent şebri civârındaki köylerin reâyâsı ve koca-başlıları, martalos-haşı Osman Ağa'nın adamları yardımıyla aman dileyip, Osmanlı devletine itâat ettiklerini bildirdiler (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 78). 1 receb 1127 (3 temmuz 1715)'de, Korent kalesi üzerine yapılan umûmî hücum sırasında, bu kalenin Eksamil tarafından, 2.000 piyâde mirî levendat ile taarruzda bulundu. Bilâbere, istidad ettikten sonra üç-dört yüz kadar düşman süvârisiy'e tirlkte Mora'da dolayarak Türk askerlerine kötü üs etmekten geri durmayan Sinan-oglu'nun yakalanması için hazırlanan askere baş-boğ tâyin edildi. Bu sefer esnâsında gösterdiği başarıları karşılık, iki tuğ ile kendisine Tırhala sancığı verildi (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 79, 83). sadrâzam Damad Ali Paşa'nın 1128 (1716)'de Avusturya seferine çıkması dolayısıyla, Korfu adasını kuşatmaya giden Diyarbekir beyler-beyisi Kara Mustafa Paşa, emrindeki Osmanlı kuvvetlerinin zehîrlerini te'min maksadıyla mübâşir nasbolundu; fakat, bu vazifede ihmâl ve kusurları duyulduğu için, kendisine aslâ müâsâma edilmemesi busûsunda da, Damad Ali Paşa tarafından, Kara Mustafa Paşa'ya bâzı tâlimat verildi. Nibâyet Ali Paşa'nın Peter-Varadin'de şehit düşmesiyle meydana gelen bozgun

neticesi, Türk kuvvetlerinin Korfu'dan bayli telefâtı mücib olan çekilmesi sırasında hazır bulundu (bk. Râşid, *agn. esr.*, IV, 232 v.d., 280). Bilâhare Mora'daki Rum reâyânın tekrar bağ-kaldırarak yer-yer müslümanları katletmesi üzerine, eşkiyâ te'dibindeki tecrübesine binâen, Mora ser-askeri Abdullah Paşa'nın yanına yardımcı olarak gönderildi ve kısa zamanda zorbaları şiddetle tenkile muvaffak oldu. Mora yarım-adasını bunların zulmünden kurtardığı için, muharrem 1129 (kânun II, 1717)'da bir tuğ ilâvesiyle, üç tuğlu vezir oldu ve Abdullah Paşa'nın yerine Mora ser-askerliğine getirildi. Henüz Venedik ve Avusturya savaşlarının devam ettiği bir zamanda Korint körfezinde bulunan karşılıklı iki kastel (kestel) arasından geçmek sûretiyle, İnebahtı körfezine giren Venedik fırkateynlerinden bir kısmını batırıp bir kısmını da zapt ve kaptanlarını esir ettiği için, cemâziyelevvel 1129 (mayıs 1717) sonlarında Preveze ve Dubcine bölgesinin idâresi de kendisine verildi. 27 zilkade 1131 (22 teğrin I, 1719)'de İnebahtı, daba sonra da Narda muhafızlığına getirildi. Rebîülâhır 1132 (şubat 1720)'de Bosna vâlisi oldu. Yeniçerilerin Niş'te Mubsin-zâde Abdullah Paşa'ya karşı isyan etmeleri üzerine, receb 1133 (mayıs 1721)'te kendisine Rumeli vâlliliği ile Niş muhafızlığı tevcih edildi (bk. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *agn. esr.*, II/2, 357, 363, 420; Râşid, *agn. esr.*, IV, 312 v.d.; *Mühimme defteri*, nr. 126, s. 41 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV/2, 322). Osman Paşa, bu vazifede uzun müddet kaldı. 2 muharrem 1140 (24 ağustos 1727)'ta haklarında vâki olan bâzı şikâyetler üzerine, ikinci defa Bosna vâlliliğine gönderildi; 28 teğrin II, 1728'de ise, Niğbolu sancağı ile Vidin muhafızlığına me'mur edildi (bk. Küçük Çelebi-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 488 v.d., 534). 1729'da tekrar Rumeli vâlliliği ile vazifelendirilen Osman Paşa, artık gözde vezirlerden biri olmuştu. Evvelce onu eşâretten kurtaran Vincent Arnaud ile oğlu, kendisini Niş'te ziyârete geldiklerinde büyük iltifat görmüş ve zengin bediyelerle memleketlerine dönmüşlerdi (J. Hanway, *agn. esr.*, s. 325; A. Vandal, *agn. esr.*, s. 169 v.d.; Mesude Çorbacıoğlu, *Topal Osman Paşa*, Tez, Tarih semineri, nr. 1965, s. 8 v. d.). Patrona Halil ayaklanmasıyla, Ahmed III.'in tahttan indirilip, yerine Mahmud I.'un geçirildiği sırada ise, Bosna vâlisi olarak bulunuyordu. Bu itibarla 25 teğrin II, 1730'da Patrona Halil ve taraftarlarından bâzı kimselerin öldürülmesi üzerine, Rumeli tarafına firar eden şakilerin (bk. Dilâver-zâde, *agn. esr.*, s. 41), te'dibi de yine Osman

Paşa'ya verildi (zilkade 1143 = mayıs 1731). Bilhassa Arnavutluk'ta kasaba kasaba dolayarak, buradaki eşkiyâyı bertaraf etti. Nihâyet üçüncü defa Rumeli vâlisi olup (*Mühimme defteri*, nr. 138, s. 106, 122), bu vazife ile Selânik civârına geldiği sırada dârüssaâde ağası Beşir Ağa'dan aldığı gizli bir haberle, sadârete getirileceğini öğrendi (rebîulevvel 1144 = eylül 1731). Beşir Ağa, teftiş yoluyla yavaş-yavaş İstanbul'a yaklaşmasını bildirdiği için, Osman Paşa, Selânik'ten hareket ile Serrez civârına geldiği zaman, 8 rebîulevvel (10 eylül)'de İstanbul'dan yola çıkarılan birinci mirâbhûr Kara Mehmed Paşa-zâde Mustafa Bey vâsıtasıyla, pâdişâhın sadâret fermânını aldı. Davud Paşa Sabrası, Çırpıcı Çayırı'ndaki yemeklik mahallinde, başta kaymakam Şâhin Mehmed Paşa olmak üzere, devlet erkânı tarafından merâsimle karşılandı ve alay ile Topkapı'dan şehre girerek, Divan-yolu'ndan saraya dâhil olup, Mahmud I. tarafından kabûl edildi. Kendisine burada kürk giydirilen Osman Paşa, bilâhare mütad merâsimle Paşa Kapısı'na götürüldü (20 rebîulevvel 1144 = 22 eylül 1731 cumartesi; Destârî Salih, *agn. esr.*, s. 45-47). Subhî (*Tarih*, İstanbul, 1198, var 27^b v.d.), butaribi 19 rebîulevvel cumartesi, yani gününü doğru, fakat tarihini yanlış olarak tesbit ettiği için, bundan istifade eden müellifler de hep aynı hatâyâ düşmüşlerdir (krş. Dilâver-zâde, *agn. esr.*, s. 41; Hammer, *agn. esr.*, XIV, 251; İ. H. Uzunçarşılı, *agn. esr.*, IV/2, 323).

Osman Paşa, sadâret makamında ancak altı ay kadar kalabilmesine rağmen, oldukça başarılı işler gördü. İstanbul'da sık-sık ayaklanma temâyülü gösteren zorbaları ve bâzı uygunsuz kadınları te'dib etti (bk. Subhî, *agn. esr.*, var. 34^a). Narh işlerini tanzim ve hayat pahalılığını önleyici tedbirler almak sûretiyle, İstanbul'da ucuz ve bol miktarda gıda maddesi satılmasını sağladı (Tayyar-zâde Ahmed Ata, *Tarih*, İstanbul, 1293, II, 165 v.d.). Ahmed III. devrinde Osmanlı devletine ilticâ eden, fakat Patrona Halil isyânı dolayısıyla, bir müddet mecbûren Gümülceine'de kalan Fransız mühtedisi Humbaracı Ahmed Paşa'yı, yine sadâreti sırasında İstanbul'a dâvet ederek, Humbaracı ocağının ıslâh ve genişletilmesine me'mur etti (A. Vandal, *agn. esr.*, s. 172-180; bk. mad. 'AHMED PAŞA'). Diğer taraftan devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşları da, onun sadrazamlığı zamanında başarılı bir safhaya girdi. 15 eylül 1731'de, Tahmâsp II.'a karşı Korucan (Kurican) muhârebesini kazanmış olan Eyyûbî Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa, Hemedan'ı İranlı-

lardan geri aldı. Bunu müteâkıp, 15 teğrin II, 1731'de Rûmiye kalesinin ve 4 kânun I, 1731'de de, Tebriz kalesinin fethi olduğu haberi İstanbul'a geldi. Mahmud I., Tebriz'in fetbinden önce Bağdad vâlisi Ahmed Paşa nezdinde, Tahmâsp II.'in elçisi Muhammed Rîzâ-Kulî-Han ile yapılan bir antlaşmanın, İstanbul'da tasdik edileceği sırada, Tebriz'in fethi haberini aldığı için, muâbedeye gherin Osmanlılara verilmesi husûsunda girmesini istediğinden, tasdiknâmeleri imzalamadı (25 şubat 1732) ve kızlar-ağası Beşir Ağa'nın tavsiyelerine uyarak, İran ile bu şekilde bir antlaşma yapmaktan ziyâde, başarılı seferlere devam etmek arzusunun duyduğundan, sadrazamı değiştirmek yoluna gitti (Subhî, *agn. esr.*, var. 28-30, 34-39; Hammer, *agn. esr.*, XIV, 253-257). Bu gayesini te'min için şöyle bir vesile zühur etti: 15 ramazan 1144 (13 mart 1732) çarşamba günü, saraydaki Hırka-i Saâdet dâiresini ziyâreti sırasında Osman Paşa'nın, yanında bulunan silâhdar ağaya, ihtiyarlık, hastalık ve oruçtan şikâyet etmesinin silâhdar ağa tarafından pâdişâha nakli, müberrün kendisinden istenilmesine sebep oldu ve Osman Paşa, Yalı köşkü önünde hazır bulunan bostancı-başı kayığı ile Kadıköy tarafına geçirildi (Subhî, *agn. esr.*, var. 41 a-b). Bununla beraber, Osman Paşa'nın eski ket-hüdâsı çavuş-başı Süleyman Ağa ile bunun adamlarının rüsvet almaya teşebbüs etmeleri ve paşanın tecrübesizliğinden dolayı devlet sırlarına başkalarını ortak etmek mecbûriyetinde kalmasının da, bu azilde müessir olduğu kaydedilmiştir (Dilâver-zâde, *agn. esr.*, s. 41 ve Tayyar-zâde, *agn. esr.*, II, 166).

Malları müsâdere edilmeden sadâretten azledilen Osman Paşa, önce Tebriz ser-askerliğine getirilmişse de, kısa bir zaman sonra Trabzon vâlliliğine tâyin olundu. Zilhicce 1144 (mayıs-haziran 1732)'te ise, Rûstem Paşa'nın vefatı ile yerine Tiflis muhafızlığına tâyin edildi. Rebîülâhır 1145 (teğrin I, 1732) ortalarında Erzurum vâlliliğine getirildi (Şamdânî-zâde Fındıklılı Süleyman, *Murî' al-tavârih*, Veliyüddin Efendi, nr. 5144, var. 359^a); 10 ramazan 1145 (24 şubat 1733)'te, uhdesinde Anadolu vâlliliği olduğu halde, Musul cânibi ser-askerliğine me'mur edilerek İran harplerinde, Bağdad vâlisi Eyyûbî-zâde Ahmed Paşa'ya yardım için emir aldı. Kış mevsiminin şiddetine ve rahatsızlığına rağmen, 5 mart 1733'te, mürettep ve mükemmel kapısı balkı ve 10.000 kadar timarlı sipâhi ile Erzurum'dan hareketle oniki günde Diyarbekir'e geldi (*Mühimme defteri*, nr. 138, s. 277, 291, 365; nr. 139, s. 120, 140, 143; İ. H. Uzunçar-

şılı, *agn. esr.*, IV/2, 323 v.d.; Subhî, *agn. esr.*, 47^a, 55^b'de ise, 1.500 kişi ile onbeş günde geldiğini yazar).

Bu sırada Tahmâsp II.'i bertaraf ederek onun küçük yaştaki oğlunu tahta geçirip, vesâyetini üzerine alan Nâdir 'Alî, Ahmed Paşa ile harbe tutuşmuştu. Osman Paşa, 26 nisan 1733'te, Diyarbekir'den bareket ile Musul üzerinden geçerek, 26 haziranda Zab suyu kenarına geldi. Subhî'ye nazaran (*agn. esr.*, var. 55^b), ordusunun mevcûdu 200.000 civârında idi (Hammer, *agn. esr.*, XIV, 288'de bu miktarın 100.000'in üstünde olduğu kaydedilir. *Murî' al-tavârih*, var. 359^a'da ise, Osman Paşa'nın 80.000 kişi üzerine serdar tâyin edildiği, geçen senelerde bu miktarla ser-asker olanların bir senede 40.000 kişiyi bir araya getirememelerine mûnkabil, Osman Paşa'nın 3 ayda aşiretlerden gelenlerle beraber 200.000 kişiden ziyâde kuvvet topladığı ifade edilir). Kerkük üzerinden, Şat kenarını tâkiben Bağdad'a doğru yürüyen Osman Paşa, 19 temmuz 1733 pazar günü, Bağdad'a oniki saat mesâfede olan Ducüm mevkiinde, henüz karargâhını kurmadan, Nâdir'in kuvvetleri ile karşılaşarak dokuz saat devam eden meydan muhârebesini kazandı. Osman Paşa, ordusunun merkezinde ve Rumeli kuvvetlerinin başında mücâdele ederek, Nâdir'i ağır yaralı olarak kaçırmaya mecbur bırakmıştı (*Mühimme defteri*, nr. 139, s. 288, 310, 318; Subhî, *agn. esr.*, var. 55^b v.d.; Hammer, *agn. esr.*, XIV, 288 v.d.).

Bu muzafferiyeti müteâkıp Bağdad'a giden Osman Paşa, Mahmud I. tarafından kendisine gönderilen mücevherlerle müzeyyen bir çelenk ve murassa bir kılıçla taltif edildiği gibi, 7.000 altın ile kürkleri de burada aldı (bk. *Murî' al-tavârih*, göst. yer.). Ancak, zabire azlığı dolayısıyla, Ahmed Paşa ile aralarında meydana gelen bâzı hâdiseler üzerine, bu şebirde fazla kalamadı. Kuvvetlerinin bir kısmını, evvelâ Rakka vâlisi Pulâd Ahmed Paşa idâresinde, Dorne taraflarına göndermek sûretiyle Nâdir'i tâkiye me'mur etti. Bilâhare kendisi, geriye kalan kuvvetlerle Kerkük civârına çekilerek askerinin mühim bir kısmını serbest bıraktı. Osman Paşa, bastahlığı sebebiyle İran ser-askerliğinden çekilmek istediye de, Mahmud I. bîna râzî olmadı. Bu sırada Nâdir'in Osman Paşa üzerine beklenmedik baskını, Musul vâlisi Mehmed Paşa'nın gayreti ile önlendi (teğrin I, 1733) ise de, 9 teğrin II, 1733'te, Ak-Derbend mevkiinde, Memiş Paşa kuvvetlerini bozan Nâdir, Kerkük'e beş saat mesâfede, Leylan sahrasında yaptığı taarruzda galebe çala-

rak, Osman Paşa'yı şehid etti (cemâziyelâhır 1146=teşrin II. 1733). Osman Paşa'nın mezarı, Kerkük'te İmam Kasım Câmîi kabristanındaki türbe dâhilindedir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *agn. esr.*, IV/1, 225 v.d.; IV/2, 325). F. Babinger, Osman Paşa'nın, Nâdir'in emriyle Bagdad'a götürülerek, orada gömüldüğünü yazar [bk. *El, ayn. mad.*]; Mehmet Şem'i (İlâ-veli *Aşmâr al-tavârih*, İstanbul, 1295, s. 101) 'de ise, Şehrîzûr'da medfun olduğu kayıtlıdır.

Osman Paşa'nın, Mora'da, Tripoliçe şehrinde çarşı içinde bir câmîi vardı (Başvekalât Arşivi, Cevdet-Maarif tasnifi, nr. 3609, 9156).

Ahmed III.'in kızlarından Ayşe Sultan ile evlenen oğlu Ahmed Râtib Paşa, Nâmık Kemâl [b. bk.]'in dedesi Şemseddin Bey'in habası idi (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308, I, 255; Râmîz Paşa-zâde Mehmed İzzet, *Harita-i kapudanan-ı derya*, İstanbul, 1285, s. 96). Kızı ise, 1731'de vezir olan vâililerden Sarı Mehmed Paşa ile evli bulunuyordu ve Ali Paşa ile sudnrdan İbrahim Bey, Osman Paşa'nın kızı tarafından torunları idi (M. Süreyya, *agn. esr.*, IV, 237).

Osman Paşa, mert, cesur ve doğru sözlü, fazilet sâhibi ve cömert bir insandı.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Gazavat-ı cüyûs-ı Osmânîye* (Viyana Millî kütüphanesindeki nüshası için bk. Flügel, *Katalog*, nr. 1102, II, 290); *Relation des deux révolutions arrivées à Constantinople en 1730—1731* (La Haye, 1737); L. Lockhart, *Nadir Shah, a Critical Study based mainly upon Contemporary Sources* (London, 1938); [A. de Claustre], *Histoire de Thamas Kouli Kan, Nouveau roi de Perse ou histoire de la dernière révolution de Perse arrivée en 1732* (Paris, 1742); Mirzâ Mahdî Han, *Tarih-i Nâdirî* (Türk. trc.), Es'ad Efendi, nr. 2179. (M. MONİR AKTEPE.)

TOPAL OSMAN PAŞA (1804—1874), Bosna vâlisi olarak şöhret yapmış olup, babasının adına izâfeten Şerîf veya geçirdiği bir kazâdan sonra, aksak yürüdüğü için, daha çok Topal İekabî ile anılır.

Osman, 1219 (1804)'da babası Hacı Şerîf Ağa'nın oturduğu İzmir'e bağlı bir köyde dünyaya geldi. Girdiği babriye hizmetinde gayret ve kabiliyeti ile kısa zamanda temâyüz ederek, o devirde Osmanlı donanmasının kapudâne ve patrona'dan sonra üçüncü derecedeki büyük amirallığı olan *riyâle* ([b. bk.], tuğ-amiral)'liğe kadar yükseldi. 1839'da Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı barekete geçmeye karar verildiğinde, Akdeniz'e sevkedi-

len Ahmed Fevzî Paşa kumandasındaki donanmada Osman Bey riyâle olarak bulunuyordu. Nizip mağlûbiyeti ve Mahmud II.'un vefatından sonra, 3 temmuz 1839'da cûlus eden pâdişah Abdülmecid, boş yere müslüman kanı dökülmesini önlemek için, Mehmed Ali'yi affa karar verince (Lütfî, *Tarih*, VI, 40), donanmaya da İstanbul'a dönmesi emredildi. Fakat, basımları Husrev Paşa'nın sadârete, Dâmad Halîl Paşa'nın da ser-askerliğe getirilmesinden kuşkulanan Ahmed Fevzî Paşa, Mehmed Ali ile anlaşmayı te'min ve hattâ gerekirse onunla birleşip düşmanlarını bertaraf etmek düşüncesiyle donanmayı Mısır'a götürmek isteyince, riyâle Osman onu destekleyenlerin başında yer aldı (krş. Kâmil Paşa, *Tarih-i sigâsî-i devlet-i aliyye-i Osmânîye*, III, 181 v.d.). Böylece, Ahmed Fevzî Paşa ile Osman Bey'in kumandasındaki 22 harb gemisinden müteşekkil Osmanlı donanması, Mısır'a ilticâ ederek, 1839 temmuzunda İskenderiye'de merâsimle karşılandı.

Osman Bey'in Mısır'daki mülteciliği bir buçuk yıldan fazla sürdü. Mısır mes'elesinin birinci safhasını hal için toplanan Londra konferansı (15 temmuz 1840)'ndan ve vâililiğin verâseten intikal etmek üzere Mehmed Ali'ye tevcihinin kararlaştırılmasından sonra, İngiliz komodoru Walker, Yâver Paşa adıyla bahriye bizmetine alınarak, 17 şevvâl 1256 (12 kânun I. 1840)'da donanmayı geri getirmek için İskenderiye'ye gönderildi (Lütfî, *agn. esr.*, VI, 120 v.d.; Kâmil Paşa, *agn. esr.*, III, 221).

1841 yılı başlarında İstanbul'a dönen riyâle Osman Bey, donanmadaki vazifesinden çıkartıldığı için, bir müddet inzivâyâ çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Ancak, Tanzimât hareketinin icâbı olarak idârî teşkilâtta da bazı islahâta girişildiğinde, suçunu affettirmiş olan Osman Bey'e yeniden vazife verilmesinde mahzur görülmeyerek, tersâne hizmetleri bakımından ehemmiyetli bir merkez olan İzmit kaymakamlığına tâyin edildi. Uzun müddet İzmit'te kalan Osman Bey, oradan, önce Karesi, zilkade 1265 (eylül-teşrin I. 1849)'te Biga ve nihâyet 1271 (1855)'de Rumeli pâyesiyile Kıbrıs mutasarrıflığına naklolundu. Muharrem 1273 (eylül 1856)'te Sirbistan'ın muhtariyet elde etmesinden sonra siyâsî bakımdan büyük bir ehemmiyet kazanan Belgrad mubâfızlığına getirilen Osman, beş yıla yakın süren bu vazifede gösterdiği muvaffakiyet üzerine, 11 receb 1277 (23 kânun II. 1861)'de vezâret rüt-hesi verilerek Bosna vâililiğine tâyin edildi ve bundan sonra „Paşa“ ünvanıyla anıldı.

10 şâban 1277 (21 şubat 1861)'de vilâyet merkezi olan Bosna-Saray (Sarajevo)'da va-

zifeye başlayan Osman Paşa'nın Bosna vâililiği, başlı-başına bir devir teşkil edecek derecede sayısız icrâatla geçti. Osmanlı imparatorluğunun parçalanmakta olduğu, vilâyet dâhilinde muhtelif sebeplerle isyanların birbirini tâkib ettiği ve Avusturya'nın Bosna üzerindeki taleplerinin gittikçe arttığı bir devrede Osman Paşa, *magna* sınıfını teşkil eden yerli asillerle orta tabaka halk ve bilhassa *kmêt* denilen topraksız köylüler arasında asırlardan beri devam eden anlaşmazlıkları gidermeye, onların iktisâdî ve içtimâî durumlarını islah edip, haklarını kanunların te'minâtı altına almaya ve böylece Bosnalıları sâdik birer Osmanlı tobe'ası hâline getirmeye çalıştı. Bu hususta giriştiği hareketlerde onun, yerinde müşâhede etmek imkânını bulduğu Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki icrâatından ilham aldığı, ayrıca, menşe'i ne olursa olsun, hütun tebedan yeni bir Osmanlı vatandaşı yaratmak gayesini güden Tanzimât düşüncesinden faydalanmak istediği, bilbassa 1856 islahât fermânı hükümleri ile 1864'te tatbikine başlanan yeni vilâyet nizam-nâmesine (krş. Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi*, VII, 152 v.d.) dayandığı şüphesizdir.

Magna'ların eski nüfuzlarını kırarak işe başlayan Osman Paşa, kendilerine umûmî bizmetler vermek sûretiyle onları birer devlet me'mûru durumuna sokmaya çalıştı. Diğer taraftan zanaatkâr ve küçük sanâyi erbâbını himâye edici tedbirler aldığı gibi, asillere âit topraklarda çalışan *kmêt*'lerin durumlarını islahâta da gayret etti. Hattâ küçük çiftçi âilelerine ağır gelen âşârı kaldırıp, yerine vâsitalı bir arâzi vergisi konulmasını istedi ise de, bu teklifi, İstanbul hükûmetince kabûl edilmedi.

Osman Paşa, kendisine balk tabakalarının sevgisini kazandıran bu icrâatına muvâzi olarak maârif ve nâfia sâhasında da büyük hamlelere girişti. Bosna-Saray'da bir rüşdiye ile devlet me'mûru yetiştirmek için bir Mekteb-i Hukuk açtırdığı ve Gâzî Husrev Paşa Câmîi'nde 2.000 yazma ve hasma eser ibtivâ eden bir kütüphâne te'sis ettiği gibi, halkı okumaya teşvik için ayrıca bir de kira'at-hâne kurdurdu. Bunları, o sırada Bosna vilâyetine bağlı İzvornik, Travnik, Bibke, Yeni-bazar (Novi-pazar), Banaluka (Banjaluka) ve Hersek sancaklarında açılan rüşdiyeler tâkib etti. Onun maârif sâhasındaki hizmetlerinden biri de, vilâyet matbaasının kurulması oldu. Bu matbada, baftahk *Bosna gazetesi*, Türkçe-Sırpça olmak üzere iki dilde çıkartılan *Gülşen-i Saray* (Sırpçası: *Sarajevski Cvjetnik*) ve vilâyet sâl-nâmeleri ile çeşitli mektep kitapları basılıyordu.

Osman Paşa, gerek vilâyet merkezini mülhakatına, gerekse Bosna'yı imparatorluğun diğer bölgelerine bağlayacak kara-yollarının yapılması için de büyük bir gayret sarf etti. Bunun neticesinde merkezi, Tuzla, İzvornik ve Banaluka'ya bağlayan yollardan başka, askeri bakımdan da ehemmiyet taşıyan Bosna-Saray-Mostar şosesi 1864 ve Dubrovnik'e doğru uzanan Trébinje yolu ise, 1868'de tamamlandı. Bütün bunlardan başka Bosna-Saray'ın imârina da çalışan Osman Paşa, kendisine bağlar arasında bir konak yaptırmayı da ihmâl etmedi ki, küçük bir sarayı andıran bu konak *Cengiz-villa* diye anılıyordu.

Topal Osman Paşa'nın yalnız Midhat Paşa [b. bk.]'nın Tuna vâililiğindeki icrâatı ile mukayese edilebilecek olan bu faâliyeti, ancak 1868 yılı sonlarına kadar devam edebildi. Onun Bosna'daki muvaffakiyetlerini çekemeyen İstanbul'daki muhâliflerinin gayretleri neticesinde, ramazan 1285 (kânun II. 1869)'te Tuna vâililiğine nakledilerek, yerine müşîr Safvet Paşa tâyin olundu. Fakat, vilâyet dâhilinde kazanmış olduğu sevginin bir mükâfatı olarak, halkın isteği üzerine, benüz Silistre'ye varmamışken tekrar Bosna vâililiğine iade edildi ve 25 zilkade 1285 (9 mart 1869)'te halkın coşkun tezâhürâtı arasında Bosna-Saray'a girdi. Bununla beraber onun bu ikinci vâililiği ancak iki buçuk ay sürdü. Bosnalıların Topal Osman Paşa'ya gösterdikleri bağlılığı, onun, evvelce yanında bulunduğu Mehmed Ali Paşa'yı takliden istiklâlini ilân etmeye hazırlandığı şeklinde değerlendiren muhâliflerinin giriştikleri faâliyet neticesinde, 15 safer 1286 (27 mayıs 1869)'da azledilerek İstanbul'a çağırıldı. Konaklarını ve eşyalarını satarak merkeze gelen Osman Paşa, Boğaziçi'nde küçük bir eve yerleşip, ikinci defa olarak inzivâyâ çekildi. Beş yıl sonra 70 yaşında iken, 10 cemâziyelâhır 1291 (25 temmuz 1874)'de vefat ederek yetmiş olduğu Halîç tersânesi arkasındaki mezarlığa defnedildi.

8 yıl süren Bosna vâililiği sırasındaki icrâatı ve kazandığı sevgi dolayısıyla Bosna'da „Osman Paşa'nın güzel devri“ diye bir tâbirin doğmasına yol açarak, bir devreye adını verdiren Topal Osman Paşa, XIX. asrın „hüsn-i idâreye mâlik ve umûr-ı siyâsiyyeye âgâh“ olan sayılı devlet adamları arasında yer almıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 449; *Sâl-nâme-i vilâyet-i Bosna* (Saray-Bosna, 1290), s. 43; Josef Koetsch, *Osman Pascha, der letzte Grosswezir Bosniens und seine Nachfolger* (nqr. Grassl),

Sarajevo, 1909; G. Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographische statistische Beschreibungen des Vilajets Bosnien* (Wien, 1867), tür. yer.; L. Bertrand-P. Boyer, *La Bosnie et l'Herzégovine* (Paris, 1901); Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, s. 43 d. (ŞERÂFETTİN TURAN.)

TORTOSA, Arapça **TURTUŞA** (nishesi: Turtüşî), Ebro nehrinin sol sâhilinde bir İspanyol şehri olup, bu nehrin deltasının birkaç kilometre yukarı kısmında, Valensiya'dan 192, Barselon'dan 176 ve Tarragona'dan 84 km. mesâfede bulunur. Tortosa, 1930'da 28.000 (1950'de 38.300 civârında) nüfûsa mülîki ve Tarragona vilâyetinin bir idârî bölgesi (partido)'nin başşehri ve piskoposluk merkezidir.

Tortosa, eski İber şehri *Dertosa*'nın ve daha sonra Romalıların kolonisi *Iulia Augusta*'nın yerinde kurulmuştur. Buranın coğrafi mevkii kendisine dâima büyük bir ticarî ehemmiyet sağlamıştır. Şehir, islâm hâkimiyetinde parlak günler yaşamış ve ekserî İspanya Arap coğrafyacıları bu şehri tasvir etmişlerdir. İdrîsî'ye göre, şehir al-Burtât iklim'ine dâhil; burası büyük bir ticaret şehri olup, civârındaki yüksek evsâflı çam kerestesinden gemi inşa edilirdi. İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyari'nin tarih-coğrafya lügatine göre, şehir, Emevî hükümdarları tarafından taştan yapılmış ve dört kapılı bir surla çevrilmişti; 345 (956/957)'te inşa olunan beş sabınlı bir Ulu-câmi'ye, dört umumî bama ve birçok dış maballelere sâhipti. Gemi tezgahı (*dâr al-şina'a*), 333 (945)'te halife 'Abd al-Rahmân III. al-Nâsîr'in emri ile te'sis edilmişti; tesâdüf eseri olarak inşa kitabesi günümüze intikal etmiştir (E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne*, I, 83 v.d., nr. 86; ayn. mll., *Histoire de l'Espagne musulmane*, II, 160).

İslâm hâkimiyetinin ilk asrında Tortosa'nın tarihi hakkındaki bilgiler çok az ve dağınıktır. Sadece, Charlemagne'nin oğlu Dindar Louis tarafından 193 (809)'te muhâsara edildiği bilinir. Louis'nin ordusu, Amîr al-Hakam I. 'in, oğlu 'Abd al-Rahmân kumandasında gönderdiği birliklerle çarpıştı. Muvaffakiyetsizlikle nihâyetlenen bu ilk muhâsara, iki yıl sonra, onun, çok kısa bir zaman için de olsa, Tortosa'yı ele geçirmesine mâni olamamıştır. Daha sonra Tortosa, anlaşıldığına göre, mevkisinin İspanya islâm devletinin hudûdunda olmasından dolayı, Kurtuba sarayından sürgün edilen kimselerin mecbûrî ikamet yeri olarak kullanıldı. Burada, kâtip 'Abd al-Malik b. İdrîs al-Cazîrî, al-Manşûr İbn Abî 'Amir'in emri ile mevkuf tutuldu.

Emevî halîfelîğinin yıkılışından ve Tavâif-i mülûk'un teessüsünden sonra, Tortosa küçük bir emâret olan 'Amîrî Memlûkleri [bk.mad. SAKALİBE]'nin merkezi oldu. Orada hüküm süren Memlûklerin en nüfuzlusu Nabîl adlı birisi idi; hattâ o, Endülüs'ün şarkında meydana gelen kargaşalıktan faydalanarak, Valensiya'yı zaptetti ise de, orayı ancak bir kaç yıl muhafaza edebildi. Selefleri, *Fatâ Labîb* ve sonra Sayf al-Milla ünvânını alan Mukâtil idi. 452 (1060)'de Tortosa şehri, Nabîl'e karşı isyan etti; Nabîl de şehri Saragosa hükümdarı al-Muktadir İbn Hüd [krş. mad. SARAGOSA]'a teslim etti. Böylece Tortosa, Saragosa Arap emâretinin yıkılışına kadar Banî Hüd'un ellerinde kaldı. Burası daha sonra Barselon kontunun ana hedeflerinden birini teşkil ediyordu ve Raymond Bé-ranger IV., neticede, 14 şâhan 543 (30 kânun I. 1148)'te, aynı senede zaptettiği Lerida ve Fraga gibi, Templier şövalyelerinin yardımı ile, Tortosa'yı aldı. Müslümanların mukabil bir hücumu, şehirdeki kadınların gösterdikleri cesâret sayesinde neticesiz kaldı. Şehir, 512 (1118) senesinde de bir defa hristiyanlar tarafından alınmıştı.

al-Turtüşî nisbesini taşıyan âlimlere göre hüküm vermek gerekirse, Tortosa'nın, çok uzun zaman islâm araştırmalarının parlak bir merkezi olduğu anlaşılır. Bu âlimler arasında en meşhûru İbn Rundağa ismi ile mâruf, Abû Bakr Muhammed b. al-Valîd al-Fihri al-Turtüşî'dir; bu zat, takriben 451 (1059)'de Tortosa'da doğmuş ve 520 (1126)'de İskenderiye'de ölmüş olup, *Sirâc al-mulâk* (Kabi-re tab'i, 1289; krş. İbn Başkuvâl, *Şîla*, nr. 1153; al-Zabbî, *Buğyat al-mulâmis*, nr. 295; İbn Farhûn, *Dibâc*, s. 250; Broekelmann, *GAL*, I, 459, *Suppl.*, I, 829; M. Ben Cheneb, *Étude sur les personnages mentionnés dans l'Idjaza du cheikh 'Abd al-Qâdir el-Fâsy*, Paris, 1907, s. 133, 169 v.d. ile orada verilen bibliyografya)'un müellifidir.

Bibliyografya: İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), Leyden, 1866, metin, s. 176, 190, trc., s. 211, 231; Abû'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, metin, s. 180; trc., s. 260; Yakût, *Mu'câm al-buldân*, III, 529 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyari, *al-Ravz al-miftâr* (*La péninsule ibérique au moyen âge d'après le „Kitâb al-Ravz al-miftâr“*), nşr. E. Lévi-Provençal, Leyden, 1938; al-Makkarî, *Nafh al-fih* (Analectes), bk. *fihrist*; İbn 'İzârî, *al-Bayân al-mağrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, II, metin, s. 74; trc., s. 117; III, 164, 190, 219, 224, 250, 302; İbn al-Asîr, *Kâmil*, XI, 90 = *Annales du Maghreb*

et de l'Espagne (trc. E. Fagnan), Cezayir, 1898, s. 567; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, bk. *fihrist*; J. Alemany Bolufer, *La geografia de la Peninsula ibérica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 97 v.d.; A. Prieto Vives, *Los Reyes de taifas* (Madrid, 1926), bk. *fihrist*; E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leiden, 1931), I, 83 v.d., nr. 86; E. Tormo, *Levante (Guías Calpe)*, Madrid, 1923, s. 8 v.dd.; [E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xe siècle* (Paris, 1932), bk. *fihrist*; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (yeni nşr. ve ilâve E. Lévi-Provençal), Leiden, 1932; II, 296 v.d.; III, 14, 225; Lisân al-Dîn İbn al-Hatib, *Histoire de l'Espagne musulmane, Kitâb al-mâl al-alâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat, 1934, bk. *fihrist*; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane* (Paris-Leiden, 1950—1953), I—III, bk. *fihrist*.]

[Bu madde N. GÖYÜNC tarafından ikmâl edilmiştir.] (E. LÉVİ-PROVENÇAL.)

TOSKA. [Bk. ARNAVUTLUK.]

TRABLUS (TARÂBULUS, ATRÂBULUS), Afrika'nın şimâl sâhili üzerinde 13° 20' şark tûlünde ve 32° 50' şimâl arzında bir şehir olup, bugün Libya Cumhuriyeti'nin mühim limanlarından biridir. [Şehrin nüfûsu 1890 yılına âit rakamlara göre 4 000 Yahudi, 3 000 Avrupalı, 18.000 müslüman olmak üzere 25.000 kadar idi (*Sâl-nâme-i Trablusgarb*, 1305, s. 135).] Müslüman nüfûsu, 1914'te yapılan sayımda, Menşiye'ninki de dâhil olmak üzere 19.907, Yahudi nüfûsu 10.471 ve sâdece Trablus'taki Avrupalılar 14.180, 1928'de ise, 25.000'i Avrupalı olmak üzere şehrin bütün nüfûsu takriben 60 000 idi. [Şehrin 1938'de 40.000'i İtalyan olmak üzere 108.000'i bulan nüfûsu 1964'te 136.641'e yükselmiştir.]

Sabrata, Oea, Leptis (Lebqi) gibi Fenike-Kartaca menşeli üç şehrin arâzisi için kullanılan Trablus adı, IV. asır müelliflerinde başka türlü tesmiye olunup, Tacape (Gabes) idârî merkezine tâbi Sirtica bölgesine âit olarak gözüktür. Bizans devrinde ise, Trablus adı açık bir şekilde Oea şehri için kullanılmıştır. Bu kullanılış, şehrin Araplar tarafından fethini müteâkip, Suriye'deki Trablus'tan tefrik için al-Garb ilâvesiyle Tarâbulus veya Atrâbulus şeklinde te'kid olunmuştur.

Sirtica *emporia*'larından biri olan eski Oea şehri, Kartacalıların müstemlekesi oldu; orada Roma te'siri, II. asırda Pön savaşları esnasında hüküm sürmeye başladı; Romalıların doğrudan-doğruya hâkimiyeti, Kartaca hâkimiyetinin son bulması (m. ö. 149) ile tarihlenebilir.

Eski şehir, bilhassa şimdiki şehrin garp kısmında, bâlâ mevcud olup, milâdî 163'te Proconsul Cornelius Orfitus idâresinde, C. Calpurnius Celsus, *curator muneris et publicus munerarius* tarafından yapılan, imparator M. Aurelius Antoninus ile imparator Lucius Verus'a ithaf edilen tâkin etrafında teşekkül etmişti. Bununla berâber, Oea şehri limanının, bir kayalık setle korunmasına rağmen, siyâsî, askerî veya iktisadî bir ehemmiyeti yoktu.

Sabrata ve Leptis *emporia*'ları, daha büyük bir askerî ve iktisadî ehemmiyete sâhib idiler.

Şehrin ilk suru, milâdî IV. asırda dâhilî göçbelerin tehlikeli oldukları devirde yapılmıştır. Procopius'un dediğine göre, Vandallar Afrika şehirlerini tahrib etmiş iseler de, Bizanslıların onları sür'atle yeniden yapmış oldukları da bir gerçektir. Kezâ, Trablus'ta hâlen mevcud olan sur kısımları, zamanın seyrine ve kısmen de İtalyan işgali esnasında harab olmasına rağmen, Bizans inşaatı izlerini muhafaza etmektedir. Şehrin denize bakan tarafında duvar yoktur. Arap fâtihleri, oraya, böylece açık sâhili tâkib ederek, garptan nüfuz ettiler.

Vandallar tarafından 439'a doğru işgal edilmiş bulunan şehir, 468'de Bizans tarafından deniz yoluyla gönderilen Heraclius ordusu zamanı hâric, 535'e kadar onların hâkimiyetinde kaldı. Afrika eyâletinin 533'te alınmasından sonra, 535'ten itibaren Şarkî Roma imparatorluğuna tâbi gibi telâkkî edilebilen Trablus'a, Belisarius, askerî kuvvetler gönderdi. Ârî Vandal istilâsı ve dâhildeki kabîle âsileri yüzünden zarar görmüş bulunan katolik dininin gelişmesi, galiba bir asır kadar gecikti.

Müslüman tarihçiler islâm fethi tarihi hakkında mutâbık olmayıp, bâzılarına göre bu fetih 22 (642/643)'de, bâzılarına göre ise, bir yıl sonra vuku bulmuştur. Mısır'daki Arap fâtihlerin ilk öncü kuvvetinin 22'de Trablus'a sevk edilmesi ve bu şehre karşı ikinci bir seferin ise, 23'te yapılmış olması mümkündür.

Bu ilk müslüman seferlerinin, fetihden ziyâde yağmayı istihdaf eden baskınlar olduğu bilinmektedir. Ne Trablus ülkesi ne de nefâ-i Trablus bu devirde ciddî olarak işgal edildi; 26 (647/648)'da 'Abd Allâh b. Sa'îd ve 'Ukba b. Nâfi', bu ülkeyi baştan-başka katetti; 45—46 (665—666) yıllarında 'Ukba b. Nâfi', işi İfrîkiya'nın fethine kadar vardırı; bu sıralarda, Trablus'ta dâimî olarak bir askerî birlik (*cund*) kuruldu. Şehir vâlilerinin isimleri bilinmemektedir.

İfrîkiya vâlisi 'Abd al-Rahmân b. Habîb, 126 (743/744) yılından sonra Trab'us üzerine

yürüdü ve İbâzî fırkası Berberilerinden olan iki Trablusluyu, 'Abd al-Cabbâr ile al-Hâriş'i öldürttü ve 132 (749/750)'de şehrin surlarını tâmir ettirdi. İbn Haldûn, şehrin Bakr b. İsâ al-Kaysî tarafından idâre edildiğini ve bu zâtın da isyan esnâsında öldürüldüğünü kaydeder. Bütün II. ve III. asırlar esnâsında, Trablus ve havâlisî İbâzî'lerin siyâsî ve dinî isyanlarıyla alt-üst olmuştur. Bu fırka, balkın bâkim unsurunu teşkil eden Hovâra ve Zanâta Berberileri arasında çok sayıda taraftar bulmuştu. 140 (757/758)'a doğru, Afrika'nın şimalindeki Arep tasarrufunu ciddi şekilde tehlikeye düşüren ve Varfacûma isyanı adı altında tanınan ayaklanma esnâsında, İbâzî İmam Abu'l-Hattâb al-Mu'âfirî Trablus'tan bareket etti; o, balife al-Mansûr'un gönderdiği Muhammed b. al-Aşâş tarafından Tavârga savaşında (143=760/761) tenkil olundu. Müteâkıp yıllarda İbâzî âilesi tarafından tabrik edilen ayaklanmalar yeniden vuku buldu ve Trablus, mükerrek kuşatma ve bücumlara mâruz kaldı. İfrîkiya vâlisî Hargama'nın deniz, tarafına Abbâsîler adına bir sur inşâsını emrettiği bilinmektedir (al-Bakrî, trc. de Slane, s. 25; İbn al-Ağîr, VI, 49; İbn 'İzârî, trc. Fagnan, I, 107).

Trablus, 184 (800)'ten 296 (909)'ya kadar Aglebîlerin bâkimiyeti altında kaldı ise de, bu bir buzur asrı olmadı; birçok isyanlar arasında İbn Haldûn, Amîr İbrâhîm b. al-Ağlab'ın oğlu 'Abd Allâh ve halefi Sufyân b. al-Madâ'a karşı, 196 (811/812)'da girişilen isyanı zikreder. Bu isyanın reisleri, bir defa daha, mukavemet merkezleri Cebel Nefûsa'da bulunan İbâzî Berberileri oldu. Trablus, Aglebî Ziyâdat Allâh'ın idâresinde Mısır hâkimî Ahmed b. Tolun'un oğlu Abbas tarafından istilâ olundu; Trablus vâlisî Muhammed b. Kurbab, 'Abbas tarafından 255 (868/869)'te, 43 gün Trablus'ta kuşatılarak, Labda'de mağlûb edildi.

'Ubaydî'lerin şimalî Afrika'daki bâkimiyetleri esnâsında, Trablus onlara tâbi oldu ve buranın vâlileri de onlar tarafından tayin olundu. Abu'l-Kâsim tarafından bastırılan bir isyan 300 (912) yılında zikredilmiştir. 'Ubaydî'ler kendilerini Mısır'a nakledince, Trablus, önce İfrîkiya nâibi olarak bırakılmış bulunan Zirî'lere tâbi oldu ise de, az zaman sonra Zanâta asıllı Banû Hazrûn Berberileri, Trablus'ta müstakil bir idâre kurdular (391—541=1000—1145).

İbn 'İzârî, İbn Haldûn ve İbn al-Ağîr tarafından verilen bilgilere rağmen, bu bir-buçuk asırlık devrin tarihi vâzih değildir. Trablus, o zaman hemen-hemen muhtar bir idâre

devri geçirdi ve dâhilî anlaşmazlıklara mâruz kaldı.

Şimalî Afrika'nın kavmi ve siyâsî yapısını derin bir şekilde değiştirmeye icbar eden Banû Hilâl ve Banû Sulaym'lerin istilâ hâdisesi, Trablus'taki Banû Hazrûn bâkimiyetini de ortadan kaldırdı. Şebir, oniki yıl (1146—1158) Normanların elinde kaldı; müteâkiben, akınlara ve mâcerâcî Karâkuş ile Banû Gâni-ya tarafından tahrik olunan ayaklanmalara rağmen, kendisini takriben bir asır müddetle muhâfaza edecek olan Muvabbidler tarafından alındı.

Hafsîler [b. bk.] idâresindeki Trablus'un bâli, İbn Haldûn, al-Ticânî ve al-Zarkâşî sâyesinde daha iyi bilinmektedir. Muvabbidlerin Trablus üzerindeki bâkimiyetleri, Muhammed b. 'İsâ al-Hintâtî'nin şehre vâli tayin edilmesi ile son buldu. Trablus'u milâdî 1308'de kat eden al-Ticânî, orada Hafsîlerden olup, muhtemelen bugünkü iç-kalenin yerinde bulunan bir kale (*kaşaba*)'de yaşayan bir vâli buldu.

Şebir, vâli ile *Mascid al-aşara* adı verilen bir türbede toplanmayı âdet edinmiş bulunan asil ve yüksek şabsiyet (*şayh*)'lerden on kişilik bir meclis tarafından idâre ediliyordu. al-Ticânî, Trablus'ta güzel bir te'sis olan hammam (*hammâm*)'a, geniş, temiz ve bilhassa dik kesişen yollara dikkati çeker; ayrıca Marcus Aurelius tâkı, Ulu-câmî (*al-câmî al-aşam*), birçok türbe, bir medrese (*al-madrasa al-Mustansiriya*), yer-yer beneklerle çevrili iyi du rumdaki kalın surlar karşısında, hayranlığını ifade eder. Şehrin fikrî hayatı bu devirde parlak olup, münevver kimseler boldu.

Trablus, al-Ticânî'nin ziyâretinden kısa zaman sonra, al-Lihyânî devrinde, Hafsî âilesini tefrikaya düşüren dâhilî düşmanlıklar içinde gözükür; daha sonra, Hafsî bâkimiyetinin devamlılığına rağmen, şebir, hemen-hemen muhtar olan ikinci bir hânedâna, Berberî Banû Şâbit veya Banû 'Ammâr'lar hânedânına sâhib oldu (1324—1400). Trablus, bu devirde, birkaç gün için Cenevizlilerden Filippo Doria tarafından zapt ve 1354'te yağma edilerek, derhal 50.000 *mişkâl* altın karşılığında Merinîlere satıldı. Hafsî Sultân Abû Fâris, yirmi-otuz yıl daha, Trablus'a kadar kendi te'sirini bisset-tirdi; şehir, daha sonra bemen-hemen müstakil hâle geldi ve İspanyol işgali tarihi olan 1510'a kadar kendi reislerine sâhib oldu.

1509'da Oran'ı ve kânun II. 1510'da Bougie'yi alan Pierre de Navarra, temmuz 1510'da, İspanyol kuvvetleri ile birlikte Trablus'a alaştı; şehir, az-çok bugüne kadar muhâfaza edilmiş bulunan iç-kaleyi yeniden inşâ edecek olan İspanyolların hücum ve yağmalarından

çok zarar gördü. İspanyolların buradaki yirmi yıllık bâkimiyetleri (1510—1530) hakkında az şey bilinmektedir.

1524'ten itibaren, daha sonra Malta tarikatı tesmiye olunan ve Rodos'ya terk edip, Civita Vecchia ve Viterbo'ya gelmiş bulunan tarikatın murahhas bey'eti tarafından ziyâret edilen Trablus, Malta takım-adaları imparator Charles V. tarafından 1530'da tarikate iktâ olarak tevcih edilince, burası da Malta şövalyelerinin eline geçti. Malta şövalyeleri, Bâbîlî ile irtibatlı olan korsanlardan yardım gören Arap âilesinin bücumlarına mukavemet ederek, 1530'dan 1551'e kadar Trablus'ta tutundular. Tunus'u 1534'te alan Barbaros Hayreddin Paşa, Trablus'u tehdid ediyordu; ondan sonra, İstanbul'dan gelen ve bir korsan olan Murad Ağa, Tacûra'dan Trablus üzerine kara ve denizden devamlı akınlara tertib etti. Tarikatın, Trablus'ta şövalyeler ile İtalyan ve İspanyol ücretli askerlerinden müteşekkil birliği olup, nüfûzu sâdece şebir ve civârına münhasırdı. 5 ağustos 1551'de Turgut Paşa ve Murad Ağa'dan yardım gören [Kupudân-ı Deryâ] Sinan Paşa, şehri kuşattı ve 13 ağustosta burayı aldı; kumandan-vâli Fra Gaspar de Valier, garnizondaki şövalyeleri ile Malta'ya gönderildi [bu sefer için bk. Nigârî Haydar Çelebî, *Sinan Paşa'nın gazavatı*, Rieu, *Catalogue*, nr. Add. 7921, s. 177 v.d.]. Murad Ağa, beyler-beyi ünvanı ile orada Bâbîlî'nin yeni vâlisî oldu; ismi Tacûra Ulu-câmî ile ebedileşti. Murad Ağa, 1554'e doğru, Osmanlı ve bilhassa Trablus tarihinde mühim bir sîma olan Turgut Paşa tarafından istihlâf olundu; o, Malta muhâsarasında (1565) şehid oldu ve Trablus'ta inşâ ettirdiği câmide toprağa verildi. [Trablusgarb Osmanlı Türklerinin eline geçtikten sonra Türk denizcilerinin Cezayir ve Tunus'tan sonra, şimal-i garbî Afrika sâhillerinde üçüncü bir korsanlık merkezi olmuştur. Trablusgarb, İtalyan ve Fransız ticâretine büyük zarar vermeye başlaması sebebiyle bunlar tarafından müteaddit bûcum ve baskınlara mâruz kaldı.] İspanya ve Malta tarikatı muhtelif zamanlarda şehri Türklerden almayı denediler. 1560 deniz seferi, Cerbe adası kıyılarında [bütün donanmanın Türkler tarafından imbâ edilmesi ile] son buldu. Bu havâlide bir müddet devleti isyanıyla meşgul eden ve bir Murâbit olan Yahyâ, 1592'de ortadan kaldırılabildi. Malta kadırgaları birçok defa Trablus limanına tecâvüz edip, limandaki gemileri yaktilar. [1593'te Trablus eyâleti Cerbe, Fizan, Sfâkes (Sfax) sancaklarından meydana gelmişti (Başvekkâlet Arşivi, Kâmil Kepeci, *Ruus defteri*, nr. 253, s. 148, 171).]

Trablus, Garb Ocakları Tunus ve Cezayir'den sonra üçüncü ocağı olduğu gibi, olup, aynı adlı eyâletin de makarrı idi. İstanbul'dan gönderilen vâli, paşa ünvanını taşıyordu. Bununla beraber, Trablus'ta kezâ Tunus ve Cezayir'de, mesâfenin uzaklığı ve merkezî idârenin tedennisi dolayısıyla, zamanla muayyen bir grup iktidârı eline geçirdi. [Trablus'a giden Türk asker ve me'murlarının yerli kadınlarla evlenmeleri Kuloğulları denen içtimâî bir sınıfı meydana getirdi. Türk askerî garnizonları ve etrafı Kuloğulları ile iskân edilmiştir. Trablusgarb şehrinde Ku'ogulları Aleyna, Menşîye, Sabil, Rekial, Şefane, Aziziye nâbiyelerinde oturmakta olup, tabminen elli-altmış bin kadar idiler. Bunlar şebir de busûsî bir sınıf teşkil edip, başlarında „Baş-ağa“ denen, hükûmetin tayin ettiği kimse bulunordu. Sur dışındaki bütün emniyet ve âsâyiş, Kuloğullarının mes'ûliyeti altında idi. Bunlar vergi ve âşardan muaf idiler. Bu hal 1900 yılına, yâni Hâfız Mehmed Paşa'nın vâliliğine kadar aynı şekilde devam etti. Hâfız Mehmed Paşa, Baş-ağalığı kaldırarak Nevabi-i erbaa ve sonra da Aziziye kazasını teşkil etti. Trablus'taki Kuloğullarının bir çoğu İstanbul'a Harbiye mektebine gelerek zâbit olmuşlardır (Aziz Sami İltis, *Şimalî Afrika'da Türkler*, İstanbul, 1937, II, 256; M. Naci, *Trablusgarb vilâyeti*, İstanbul, 1328, s. 160.)] Eyâlette iktidar, bir *divân* ile desteklenen paşanın elinde idi. İdârenin başında bir *dayı*, ordunun başında ise, bir *beg* vardı. Çok defa, dayı ve bey, şehrin gerçek sâhipleri idiler. Trablus'un XVII. asırda ve XVIII. asır başlarındaki tarihi, bu yenîçerilerin isyanları ile doludur. Merkezî idâre zayıfladıkça ve dâhilde karışıklık patlak verdikçe, konsolosların, bilhassa Fransız, İngiliz ve daha sonra Sardunya konsoloslarının şehrin idâre ve ticâretinde te'sirleri de artıyordu.

Trablus için büyük bir iktidar devri, yine Sakızlı olan dâmâdî Osman Paşa ile değiştirilen ve 1042'den 1059 (1632—1649)'a kadar hüküm süren Sakızlı Mehmed Paşa'nın bâkimiyeti ile başladı. Meşhur Girit savaşı (1645—1669) ile aynı devreye rastlayan 60 yıllık zamanda korsanlar Trablus'a birçok servet sağladılar; Trablus, yeni câmilere ve halk bâmamları ile zenginleşti. Bundan sonra, 1676'da İngiltere ve 1685'te Fransa, bombardıman ve tehditlerle Trablus bâkiminin bareketini kısmen tahdid edebildiler. Karamanlı Ahmed Paşa'nın, hasımlarını bertaraf edip, İstanbul'un teşviki ile bir asırdan fazla bir zaman (1711—1835) devam eden bir hânedan kurarak, iktidârı istihlâf ettiği 1711 yılına kadar, dâhilî mücâdeleler devam etti. Karamanlı'nın

hâkimiyeti, şehrin müslüman ve levendlerin oturduğu kısmında, günümüze kadar gelen birçok izler bıraktı.

Karamanlı hânedânının kurucusu Karamanlı Ahmed Paşa, kuvvetli bir şahsiyete sâhib idi; 34 yıllık saltanatı devrinde, Trablus, nisbî bir sulthan ve iktisâdî refahtan faydalandı; onun iktidârı, battâ Trablus eyâleti dâhilinde, Fizan'a ve Barğa arâzisine kadar en son hudutlarına ulaştı. 1721'de kendisine karşı tertib edilmiş bir sî-i kastı meydana çıkarınca, âilesi ve dostları ile birlikte idâre ve hükûmetin gerçek murâkabesini eline aldı. Bir vak'anüvis olan İbn Galbûn, 1731/1732'ye doğru, bir Trablus tarihi yazdı; o, bu eserde Karamanlı Ahmed Paşa'nın vâililiğinden teferruatlı bir şekilde bahsetmiştir; şâirler de onun savaşlarını ve cömertliğini tebci ederler. Bununla beraber o, düşmanlarına ve şüphesini uyandıranlara karşı çok müstebit davranıyordu. Ahmed Paşa, 1745'te âmâ olarak öldü. İbn Galbûn, onun iyi işleri arasında, şehir lehine birçok vakf'larını, civar bir kaynaktan suyu kaleye ve câmilere kadar sevkeden bir su kemeri ile, gemicilere tatlı su temin etmek için sâhilde bir havuz inşâsını zikreder. Onun hâtırasını yaşıyan te'sis, kaleye hâkim tarafta, hâlâ da kullanılan ve aralarında civârındaki çarşı (sûk) 'ninki de bulunan birçok gelire sâhip medresesi ile birlikte inşâ olunan Ahmed Paşa Câmii (1737/1738)'dir. Korsanların deniz ticâretini zedelemeleri sebebiyle, Ahmed Paşa'nın devletler ve konsololarla birtakım güçlükleri oldu ise de, bu tarihten itibaren, şehre büyük sayıda yerleşip, orada kendi ticâret ve san'atlarını icrâ eden biristiyânlara karşı insanca ve çok defa âlicenap davranıldığı görülür. Fransisken hey'eti de paşadan iyi mûamele gördü.

Oğlu ve halefi Karamanlı Mehmed Paşa (1745—1754), devamlı bir hâtıra bırakmıyacak kadar kısa hüküm sürdü; 1751'de İngilizler, vatandaşlarının denizdeki haklarını kuvvetle müdâfaa ettiler. Karamanlı Mehmed Paşa, Arnavutluk'taki bir isyânı bastırdı. Mehmed Paşa, 1765'te bir elçi göndererek Venedik ile bir sulh anlaşması imzâ etti ise de, vaatlerini tutmadığı için ertesi yıl kaptan Giacomo Nani'nin kumandasındaki bir Venedik filosu, paşanın bu vaatlerini tatbik ettirmek için geldi. Yerine geçen oğlu Ali Paşa (1754—1793) devrindeki hâdiseler, bol miktarda matbû ve yazma tarihî kaynaklar sayesinde iyi bilinmektedir. Ali Paşa'nın zamanında Trablus eyâlet hükûmeti, şu nsnurlardan teşekkül ediyordu: devlet reîsî makamında olan

paşa; askerî birliklerin kumandanı olan bey ve yeniçerilerin reîsi olan ağa; en yüksek sivil me'mur olup, paşanın müşâviri bulunan kâhga; korsanlar filosunun kumandanı olan reis; devlet hazinesini elinde tutan haznedar; bir nevi helediye reîsi olup, şehrin idâresi ile meşgûl bulunan seyhülbeled; devlet mühürdarlığında diğer me'murlardan da faydalanan hoca; [krş. Tully's Ten year's residence at the Court of Tripoli, ngr. S. Darden, London, 1957, s. 17 v.d.; 37, 50]. Mühim kararlar, Avrupa'da elçilik yapmış olan eski sefirler veya ordu kumandanlarından teşekkül eden mecliste, yâni divan'da alınıyordu. Divanla istişâreyi ihmâl etmeye başlayan kimse'nin Ali Paşa olduğu söylenir.

Trablus, 1785 yazında korkunç bir kıtlık ve veba ile perişan oldu; şehrin 14.000 nüfûsundan 1/4'ünün yok olduğu söylenir. [Denize devletlerle korsanlığı tehdit eden antlaşmalar yapılması, Trablus'u mühim bir kaynaktan mahrum etti. Bu, bir müddet sonra denizcilik için artık gençler arasında rağbetini düşürdü; gençler, geçimlerini temin için, diğer mesleklerde çalışmak gayesiyle başka yerlere gitmeye başladılar.] Karamanlı Ali'nin hükûmdarlığı, oğullarından biri olan Yusuf Bey'in 1790'da annesi Lala Hallûma'nın kucağında kardeşi Hasan Bey'i öldürmeye kadar varan âile kavgaları yüzünden, bahtsız oldu. [Bir müddet sonra, Trablusgarb beylerbeyi Ali Paşa ile ocak ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlık daha hâriz bir hal aldı. Bu sırada Cezayir'deki yalı vekilharçlığından ihraç edilen Seydi Ali (Ali Bongul), bunu fırsat bilerek başına topladığı kimseler ve tedârik ettiği gemilerle gelerek şehri ele geçirip, beylerbeyliğin kendisine tevcihini İstanbul'dan istedi. Bir ara eyâlet kendisine verildi ise de, onun ocak halkı ile olan anlaşmazlığı Trablus ocagının Ali Paşa'nın oğlu Yusuf Bey'in tarafını tutmalarına sebep oldu. Tunus'a ilticâ etmiş olan Ali Paşa, 1795'te oradan aldığı yardımla Seydi Ali'yi bertaraf etti; Seydi Ali gemiye binerek kaçtı. Trablus beylerbeyliği bu sefer Yusuf Bey'e verildi (Cevdet, Tarih, İstanbul, 1309, VI, 209). Ali Paşa hükûmetinin 1783—1795 yılları arasındaki durumu, Trablus'taki İngiliz konsolosu Richard Tully (ayn. esr., s. 35—379)'nin mektuplarında kaydedilmiştir.]

Karamanlı Ali Paşa'nın oğlu olan Ahmed II, galiba 1796'da ölen babası hayatda iken iktidâre ele aldı ise de, bunu korumaya muktedir değildi ve 1795 haziranında kardeşi Yusuf'un kıskançlığına hedef oldu. Karamanlı Yusuf Paşa (1795—1832), cesâret ve basîrete sâhib

olmakla beraber, kurnaz ve gaddar bir hükûmdar seciyesine sâbipti; Sûk al-naccâra (dülerler çarşısı) civârındaki 1215 (1800/1801) tarihli bir kitabenin gösterdiği gibi, şehir tabkîmâtını, kezâ limanla şehir arasındaki surları itinaî bir şekilde tâmir ettirdi. Napoléon harpleri esnâsında Mısır seferi ve Malta'nın işgali neticesinde Trablus emâreti, milletler arası bir ehemmiyet kazandı. Trablus'un Malta adasına erzak sevki ve Mısır ile irtibat için üs olarak kullanılması gerekiyordu, fakat denizdeki İngiliz murâkabesi ile bu imkânsız oldu. Gerçekten Trablus limanı İngilizler tarafından kuşatıldı ve Fransız konsosu Cenova'ya iade edildi. Fransa, 1801'de Yusuf Paşa ile yeniden dostâne münâsebette bulundu. Trablus, 1803—1815 yılları arasında, Amerika Birleşik Devletleri ile iltifât hâlinde idi: korsanları tecziye için gelen Philadelphia gemisi, demirliyeceği yerdeki kayalıklara oturdu ve yakıldı. Amerikalılar, o zaman, azledilmiş bulunan Karamanlı Ahmed'e mürâعات ettiler; Karamanlı Ahmed, Barğa'da isyan çıkarmaya çalıştı ise de, bir netice elde edemedi. Bununla beraber Yusuf Paşa'nın himâyesindeki korsanlık, birkaç yıl daha devam etti. Filonun başında, topladığı servetin bir kısmını kendi adını taşıyan câmiin (1249—1833/1834) inşâsına ayıran dâmâdî Mustafa Gürcü bulunuyordu. 1815'te Viyana kongresinde ve Aix-la Chapelle'de alınan kararlar neticesinde, Lord Exmouth, 1816'da bir Britanya filosu ile Trablus önünde gözük-tü. Kapitülasyonlar, İngiltere lehine yenilediği gibi, ilk defa Sardinya krallığı lehine de te'ais olundu. Sardinya, 1825'te Trablus'a, her konsolos değişiminde verilmesi mütad olan vergi mevzuunda çıkartılan güçlükleri halletmek için, Sivori'nin kumandası altında bir donanma gönderdi. Birkaç Trablus gemisi yakıldı ve Sardinya konsolosu, hükûmeti adına memnuniyetle tarziyede bulundu. Bu devir esnâsında (1815—1830) paşanın iktidârı, konsoloların hâkimiyeti altında kaldı ve bilhassa Fransız konsolosu Rousseau ile İngiliz konsolosu Warrington rekabete giriştiler.

1830'da Napoli donanmasının neticesiz bir seferinden sonra, aynı yılda Fransızlar tarafından Cezayir'in işgali, korsanların iktidârına öldürücü bir darbe oldu. Amiral Rosamel, 9 ağustosta her türlü korsanlığın son bulmasını talep ederek, hırsiyân esirlerin serbest bırakılmasını temin etti.

Yusuf Paşa, son yıllarında yegeni Mehmed'in isyânı (1832) ile tâciz edildi; nâibin içinde bulunduğu karışık vaziyet, büyük devletlerin devâseleri, Fransızlar tarafından Cezayir'in

işgali [Bâbü'ali'yi, 1835'te Trablusgarb'a kapudân-ı deryâ Çengel-oğlu Tahir Paşa emrinde askerî bir kuvvet göndermek mecbûriyetinde bıraktı (Mühimme-i mektume, nr. IX, s. 104; Lütfî, Tarih, V, 56)]. Türk kuvvetleri 27 mayısta şehre çıkarma yaptılar ve Barğa da dâhil olmak üzere, bütün Trablusgarb'ta merkezî hükûmetin hâkimiyetini yeniden te'sis ettiler. [Nisan 1835'te Ali Paşa azledildi; eyâlete bir münâsip kimse tâyin edilinceye kadar, Necib Paşa beylerbeyi kaymakamı bırakıldı (Mühimme-i mektume, nr. IX, s. 105).] Ağustos 1832'de oğlu Ali lehine iktidardan ferâgat eden Yusuf Paşa, yeni idâre zamanında, 4 ağustos 1838'de vefat etti.

Osmanlı hâkimiyetinin ikinci devresi (1835—1911), eyâletin iç kısmının ele geçirilmesine çalışmakla geçti. Buraların zaptına, birtakım haris tertipler ve kabîle isyanları engel oluyordu; bununla beraber, şehir 76 yıl Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı; yerli halkın yaşama şartları tamamıyla değişti. [Osmanlı hâkimiyetinin bu devresinde şehirde hayrete şâyan bir îmar faaliyetinin başladığı görülmektedir. Meselâ, 1881'de Trablus vâililiğine tâyin edilmiş olan Ahmed Râsim Paşa, on yıldan fazla süren vâililiği sırasında, burada sıbyan ve inâs mektepleri açtırmış, şehir sokaklarını tanzim ve şehir dışında 68 dükkânlık Hamidiye çarşısını inşâ ettirmiştir. Ayrıca posta ve telgraf merkezlerini te'sis ettirdiği gibi, belediye teşkilâtını kurmuş, şehirde ve taşrada hükûmet konakları ile askerî kışalar, şehirde 100 yataklı bir hastahâne ile müteaddit çeşmeler yaptırmıştır. Bunun yanı sıra ahâli arasında yaygın bulunan ecnebî tâbiyet mes'alesini önlediği gibi, İtalyanların ticâret vesilesi ile gelip şehre yerleşmelerine de engel olmuştur (M. Naci, Trablusgarb vilâyeti, İstanbul, 1328, s. 158 v.d.). Hâfız Mehmed Paşa'nın 1900 yılında başlayan ve iki yıl kadar süren vâililiği devresinde de bu îmar faaliyeti devam etmiştir. Çoğunu mektep binalarının teşkil ettiği bu te'sisler arasında Sanâyi Mektebi bilhassa zikredilmelidir. Râsim Paşa, Aziziye, Tacûra, Trablus ve civârı Kulogullarının ahâli arasındaki üstün durumları ile, hükûmet içinde hükûmet teşkil etmiş olan Baş ağalığı ortadan kaldırmak gibi mühim bir icrâatta daha bulunmuştur (M. Naci, ayn. esr., s. 159 v. dd.). Garb devletlerine Trablus üzerindeki hâkimiyet isteklerini kabûl ettiren İtalyanlar, Osmanlı devletine harp ilânını tâkiben Trablus istihkâmlarını donanmalarıyla tahripten sonra, 4 teşrinî, 1911'de keraya çıkarak ertesi gün, yerli yabudilerin kılavuzluğu ile şehri belediye reisi Hamuda Paşa'dan teslim almışlardır. Çarpışma başlamazdan dört gün

önce, Erkân-ı harp miralayı Neş'et Bey, Trablus umum kumandanı olmuştu. Neş'et Bey, gelen üstün kuvvetlere karşı eldeki yetersiz kuvvetlerle mukavemet edilemeyeceğinden, işe yarar kuvvetleri ile şehrin dışına çıkmıştı. Müdâfaa için Trablus vilâyeti, Trablus ve Bingâzi olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Bu geniş memleketi müdâfaa edecek kadar kuvvet ve cep-hâne olmadığı gibi, anavatan ile de bir bağlantı mevcut değildi. Buna rağmen birçok genç Türk subayı, kendiliklerinden gelerek bu müdâfaa hareketine katıldılar. Sâhildeki şehirleri ellerine geçiren İtalyanlar, üstün kuvvetlerine rağmen kendilerine karşı koyan küçük, fakat çok müessir olan bu mukavemet hareketini kıramadılar (bu askerî hareket için bk. Ernest N. Bennett, *With the Turks in Tripoli, being some experiences in the Turco-Italian war of 1911*, London, 1912). Mustafa Kemal (Atatürk), Enver (Enver Paşa), Fethi (Fethi Okyar), Cevat Bey, Nazmi Bey, Tabir gibi, aralarında daha sonra Türkiye'nin siyâsî hayatında mühim roller alacak olanların da bulunduğu genç zâbitler, İtalyanları çok güç durumlara düşürdüler. İtalyanlar, çıkartma yaptıkları tarihten sonra bir yıl geçtiği halde, bulundukları yerlere saplanıp kalmışlardı. Ancak, Balkan savaşlarının başlaması yüzünden, Osmanlı devleti, İsviçre'nin Lozan şehri civarında bulunan Uşi kasabasında, İtalya devleti ile 18 teğrin I. 1912'de, Trablus için antlaşma yapmak mecbûriyetinde kaldı. Osmanlı devleti, bu bölgede baysiyetini korumak için, Trablusgarb'a istiklâl veriyor ve orada bir nâihü's-saltana bırakıyor, İtalya da Trablusgarb'ı istilâ etmiş oluyordu. Trablus ve Bingâzi'ye bu şekilde Şayh Sayyid Ahmed al-Şarîf al-Sanûî, ilk Trablusgarb ve Bingâzi havâlisi nâihü's-saltanası olarak tâyin edilmiştir (Başvekalât Arşivi, Dosya sistemi, nr. 13, „Trablusgarb ve Bingâzi niyâbet-i sultâniyesi“). Bu antlaşmaya rağmen bazı genç zâbitler Trablus topraklarında kalarak, yerlilerin İtalyanlara karşı müdâfaa tertibatını idâre ettiler. İtalya'nın Osmanlı devletine mürâcaatı üzerine, Osmanlı devleti, antlaşmaya rağmen Trablus'ta kalacak asker ve zâbitlerin âsî sayılacaklarını ilân etti. Buna rağmen bir kısım Türk zâbitleri, Trablus topraklarından ayrılmayarak Birinci Cihan Harbi'nde Almanların da katılması ile, İtalyanlara karşı isyan çıkarmaya çalıştılar; ise de, muvaffak olamadılar. Sevr antlaşmasının 121. maddesi ile Osmanlı devleti, Trablus ve Bingâzi'de muhâfaza ettiği bütün huk ve imtiyazlardan kat'i aûette feragat ettiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti de, 24 temmuz 1923'te Lozan'da yapılan antlaşmada, her ne mâbi-

yette olursa olsun, Trablusgarb üzerinde hâiz olduğu bütün hak ve imtiyazlarının ilgasını tanıdı (Aziz Sami İler, *ayn. esr.*, II, 252—256). Trablus, 1942 yılına kadar İtalya'nın bir müstemlekesi olarak kaldı. İkinci Dünya Harbi'nde, Şimâlî Afrika'daki İtalyan-Alman askerî hareketinin üssü hâline geldi ve 1943'te de İngiliz işgali altında kaldı. Lihya 1951 yılında istiklâline kavuştuktan sonra, Trablus da, bu devleti teşkil eden—Fizan ve Bingâzi'den sonra—üçüncü eyâlet oldu (*The Middle East and North Africa*, 1965, London, 1965, s. 383.).

Şehirdeki âbideler. Tekaddüm eden tarihi hülâsada, Trablusgarb'ın bazı âbideleri daha önce zikredilmişti. Şehrin şimâl-i garbisinde bulunan mezarlık ve Marcus Aurelius tâkı gibi Romalılar ve Romalılardan önceki izleri kaydetmeksizin müslüman âbideleri arasında şunlar zikredilecektir: [Trablus şehrinde Osmanlı-Türk devrinde bir hayli eser inşa edilmiş olup, bunların bir kısmı hâlâ ayakta olup, kullanılmaktadır. Bunlardan başta geleni Turgut Reis'in inşa ettirdiği binalar manzûmesi olup, esâsını 958 (1551) yılında yapılmış câmi teşkil eder; bu câmi, 1013 (1604)'te Ali Bey adlı bir zat tarafından yeniden inşa edildiği için, ilk şeklini kısmen kaybetmiştir. Bunun yanı sıra Turgut Reis'e âit olan hamam ve türbe gelmektedir. Trablusgarb halkının Turgut Reis'e atfettiği kudsiyet dolayısıyla câminin hazîresine muhtelif tarihlerde çok fazla defin yapılmıştır. Turgut Reis'in Türk mimârisinin husûsiyetlerini gösteren türbesi, 1565 tarihinden sonra inşa edilmiştir. Bu türhenin yanında, Trablus vâlisi Sakızlı Mehmed Paşa'nın 1037 (1646)'de yapılmış türbesi vardır. Yine Trablus vâlilerinden Ahmed Paşa'ya âit olan türbe de Turgut Reis Câmi'i'nin bitişiğindedir. Ali Saim Ülgen, *Trablusgarb'ta Turgut Reis minârî manzumesi, Vakıflar dergisi*, sayı V, Ankara, 1962, s. 87—92). XVII. asır sonlarında Trablus vâlisi Sakızlı Osman Paşa, şehirde kendi nâmına bir hamam ve medrese ile han inşa ettirdiği gibi, diğer bazı vakıflar daha te'sis etmiştir.] Câmi' al-Nâka (mahallî telaffuza göre *an-nâga*), eski âbidelerden biri olup, 1019 (1610/1611)'da Sefer Bey tarafından yaptırılmıştır. Câmi' Darğût veya Câmi' Şa'yb al-Ayn, 1110 (1698/1699)'da Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış olup, *Şa'yb al-Ayn* lakabını taşır; Câmi' Karamanlî, Karamanlı Ahmed Paşa devrinde, 1150 (1737/1738)'de ikmâl edilmiştir; Câmi' Gureî, daha önce zikredilmiştir. Câmi' Hamûda, şehrin kapılarının birinin karşısında olup, *Avkâf* idâresi adına İtalyan mimarlar tarafından tâmir edilmiştir.

Eski mezarlık, şehrin şimâl-i garbisinde bulunan köşede, surların dışında idi. Tahkimâtın içinde dikilmiş bulunan birçok mezar-taşı, tahkimat yıkılınca, İtalyan işgalinden sonra kurulan şehir müzesine yerleştirilmiştir. Hâlen şehrin dışında diğer mezarlıklar vardır; bunların en meşhuru Sîdi (Peygamber'in eshâbından biri)'dir. [1890 yıllarında şehirde bulunan binaların sayısı şöyledir: 9 câmi, 18 mes-cid, 3 medrese, 1 rüşdiye, 1 sıhyan ve 1 inâs mektebi, 2 tekke, 4 zâviye, 13 han, 2.490 hâne, 1 075 dükkân, 40 mağaza, 4 hamam, 5 kilise, 7 bavra, 27 kabvehâne, deve ile çalıştırılan 72 değirmen, 2 sabunhâne, 3 eczâhâne, 1 hastahâne, 20 fırın, 62 meyhâne (*Sâl-nâme-i Trablusgarb*, Trablusgarb, 1305, s. 135 v.d.).] İtalyan idâresi, yerli mahalleleri ile Hâra'daki Yahudi mahallesinde, şehrin müslüman çehresinde pek az bir değişiklik yapmıştır; bununla beraber surların büyük bir kısmı yıkılmağa mahkûm olup, bir kısmı tâmir edilmiş ve şehir sağlık ihtiyaçlarına elverişli bir hâle getirilmiştir. Fakat şehrin denize bakan tarafı, modern bir limanın rıhtımların ve plaj (buplaj, 1921'den 1925'e kadar burada vâililik yapan Lungomare Volpi'nin adını taşımaktadır) boyunca uzanan büyük bir caddenin yapılması ile tamamen değişmiştir. Türkler tarafından kısmen umûmî hizmetlere tahsis edilmiş bulunan Saray (Arapların *sarâya'sı*), 1922—1923'te tâmir edilmiştir.

İdâre. İtalyanların zamanında doğrudan doğruya hükûmet tarafından idâre edilmeyen belediye işleri, bir belediye reîsinin (yerlilerce *Ra'is al-baladiya*) riyâsetinde bir belediye meclisi ve hükûmet komserleri tarafından yürütülürdü. Câmi ve vakıfların idâresi müslümanlardan müteşekkil bir *Idarat al-avkâf*'a verilmişti.

Tedrisat. İtalyan idâresinde dinî tedrisat için *madrassa* ve *kuttâb*'larla birikte müslüman mektep teşkilâtı, İtalyan mektepleri yanında mevcûdiyetini muhâfaza etti. [İtalyan müstemleke idâresi zamanında, Trablus'ta ve ona tâbi topraklarda ilk mektep adedi artmakla beraber, orta dereceli mektepler muayyen yerlere inhisar etmişti. Libya istiklâline kavuştuktan sonra, bu eksiklik yavaş bir artışla da olsa giderildiği gibi, Libya Üniversitesi de kuruldu. 1956'da kurulmuş bulunan Libya Üniversitesi'nin üç fakültesi Bingâzi'de, bir fakültesi (Fen Fakültesi, de 1957'de Trablus'ta te'sis edilmiştir. 1954'te Trablus'ta Kız Öğretmen Okulu ile Teknik Eğitim Merkezi, 1961'de Yüksek Teknik Koleji, 1963'te Radyo ve Telekomünikasyon Enstitüsü kurulmuştur. Müzeler idâresi de Trablus'ta bulunmakta olup, bir kısmı İtalyanlar zamanında te'sis edilmiş-

tir (*The Middle East and North Africa*, 1965, London, 1965, s. 402 v.d.). Trablus'ta 1871/1872'de te'sis edilmiş bir vilâyet matbaası vardı; Türkler devrinde *Trablusgarb* adlı Türkçe-Arapça bir gazete neşrediliyordu.]

Kütüphâneler. Hisarda bir vilâyet kütüphanesi vardır; burada islâm dinî ve tarîbi hakkında mahdud sayıda eserler ile birkaç Arapça yazma kitap bulunmaktadır. [1900 yıllarında te'sis edilmiş olan bu kütüphaneye, başlangıçta Kütüphanesi umûmî adını taşımakta idi; Madrasat al-kâtib dâhilinde bulunan kütüphanede, 535 yazma kitap ve 641 adede basma eser mevcut idi (*Sâl-nâme-i Nezâret-i umûmiye*, İstanbul, 1321, s. 656).] Fransız ve İngiliz konsolosluk arşivleri, Trablusgarb'un tarihi bakımından ehemmiyetlidir; vesikâlardan yenileri. Sardinya, Toskana ve Napoli konsolosluklarına âit olanlar, vilâyet kütüphanesinde muhâfaza edilmekte idi.

Bâzı âilelerde küçük şahsî kitap koleksiyonları ve yazma eserler bulunmakta idi. Fakat en mühim kütüphaneye, Evkâf Kütüphanesi (*kutubhânat* veya *maktabât al-avkâf*)'dır. Bu külliyyâtın nüvesi, Karamanlî Ali Paşa zamanında, birinci kâtip Muştâfâ Hoca al-Mişrî tarafından meydana getirilmiştir. Aynı zamanda küçük bir türbe ile *kuttâb* ve kütüphanenin ilhâkiyle *madrassa*'yı vakıf olarak gösteren *vakfiya*, cemâziyelâhîr 1183 (teğrin I. 1769) tarihini taşımaktadır. Bundan sonra müslümanlardan bâzıları, *vakf* şeklinde devamlı olarak kütüphaneye kitap bağışlamışlardır; kütüphaneye, Trablusgarb'lı tarîbçi Ahmed al-Nâ'ib al-Anşârî tarafından bağışlanan bir kısım eserler ve vâli Volpi'nin basılı eserlerden müteşekkil bir bağışı ile zenginleşmiştir. Bu kütüphanenin henüz sistemli bir katalogu yapılmamış ise de, kullanışlı Arapça bir fihristi vardır. Kitaplar an'anevî ilâmi tasnif üzere, mevzûlarına göre sıralanmıştır; matbû ve yazma eserler ayrılmamıştır; birkaç Türkçe eser hâriç, bütün kitaplar Arapçadır. [Bugün Trablusgarb'ta, yukarıdaki kütüphânelere başka, 1917'de kurulmuş olup, 35500 ciltlik eser ihtivâ eden bir Devlet Kütüphanesi, 1955'te te'sis edilmiş olan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne âit 26.000 ciltlik Kültür Merkezi, 1953'te kurulmuş bulunan İtalyan Kültür Merkezi kütüphâneleri, ayrıca Amerika ve İngilizlere âit kütüphâneler de vardır. Libya'da bulunan yegâne arşiv de Trablustadır (*The Middle East and North Africa*, s. 402).]

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. umûmî eserler: F. Minutilli, *Bibliografia della Libia* (Torino, 1903); U. Ceccherini, *Bibliografia della Li-*

bia (Roma, 1915); F. Romanelli, *Bibliografia archeologica ed artistica della Tripolitania* (Roma, 1927).

Tarih: İbn Haldûn, İbn al-Aşir, al-Zarkasî, al-Bakrî; al-Kayravânî'nin eserleri; al-Ticânî, *Rihla*; al-Ayyâşî, *Rihla*; İbn 'İzârî; Ahmed al-Nâ'ib al-Anşârî, *K. al-Manhal al-azb fi târih Tarâbulus-garb* (İstanbul, 1317), I; İbn Galbûn, *K. al-Tizkâr fi man malaka Tarâbulus av kâna fihâ min al-ahyâr*, Trabluslu Fakîh Hasan âilesinin yazması; Mehmed Behiceddin, İbn Galbûn'un eserinin Türkçe tercüme ve devamı, İstanbul, 1284; L. Caetani, *Annali dell' Islâm*; Fournel, *Les Berbères*; M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*; A. Vassallo, *Storia di Malta* (Malta, 1854); Bosio, *Istoria della S. Religione gerosolimitana*; C. Bergna, *La Missione Francescana in Libia* (Trablus-garb, 1924); ayn. mll., *Tripoli dal 1510 al 1850* (Trablusgarb, 1925); S. Aurigemma, *Le fortificazioni di Tripoli*, *Notiziario Arch. del Min. delle Colonie*, II; ayn. mll., *Il Castello di Tripoli*, *Riv. Coloniale*, 1923; C. Manfroni, *Tripoli nella storia marinara d'Italia* (Padua, 1912); E. Rossi, *Il dominio dei Cavalieri di Malta a Tripoli* (Malta, 1924); ayn. mll., *Corrispondenza tra i Gran Maestri dell' Ordine di S. Giovanni a Malta e i Bey di Tripoli dal 1714 al 1778*, *R.S.O.* (1925), X; Féraud, *Annales Tripolitaines*, *R. Afr.* (1883); ayn. mll., *Annales Tripolitaines* (nşr. A. Bernard), Tunus ve Paris, 1927; G. A. Krause, *Zur Geschichte von Fesân und Tripoli in Afrika*, *Z G Erdk. Berl.*, XX; P. Romanelli, *Lebda* (Roma, 1925); S. Aurigemma, *La moschea di Ahmad al-Qarâmânî in Tripoli* (Dedalo, 1927), s. 492-513; ayn. mll., *La Moschea di Gûrgî a Tripoli*, *Africa Italiana*, 1928, s. 257-285; F. Coumont, *Les antiquités de la Tripolitaine au XVIIème siècle*, *Riv. della Tripolitania*, 1925-1926, II; *La rinascita della Tripolitania* (Roma, 1926) 'da bulunan muhtelif maddeler. [Hasan Safi, *Trablusgarb tarihi* (İstanbul, 1328), birinci kısım; Câmi, *Trablusgarb'dan Sahra-yı kebir* (İstanbul, 1326); Ömer Subhî, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı kebir ve Sudan merkezi* (İstanbul, 1305); Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan* (Ankara, 1960).]

(ETTORE ROSSI.)

[Bu madde CENGİZ ORHONLU tarafından tâcîl ve ikmâl edilmiştir.]

TRABLUS, Lübnan'da bir liman şehri olup, Tarâbulus ve Atrâbulus gekil-

lerinde de görülen Trablus adı, Grekçe Tripolis'ten gelmektedir. Trablus, Târîş ile Cubayl arasında kâin olup, Nahr Abû 'Alî (eski ismi Kadişa, Grekçe ismi Eleutheros) 'nin vâdisinde ve munsabındaki bir tepenin de kısmen üzerinde yayılmış bulunmaktadır.

Şehrin Fenikeliler tarafından kurulduğu bilinmekle beraber, te'sis tarihi ve Fenike dilindeki ismi mâlûm değildir. Şehrin Grekçe adı, duvarlarla ayrılan üç ayrı mahalleden teşekkül etmesinden gelmektedir; fiilhakika bu mahallelerden birisi Sûrlular, ikincisi Saydâhlar, üçüncüsü ise, Aradoslulara âitti. Bu isim, ilk defa, İskender'in kazandığı meşhur İssos savaşından sonra zikredilmektedir. Tripolis, m.ö. 258/257'de Ptoleme devleti sınırları içine girmiş olup, 218 tarihine kadar bu devlete tâbi kalmıştır. Müteâkiben Roma devletinin idâresine girmiş ve bu devlet m.s. 395'te ikiye bölününce, evvelâ Şarkî Roma, sonra da Bizans'a tâbi olmuştur (*Reâencyclopedie des Classiques Altertums-wissenschaft*, Stuttgart, 1939, VII, A I, s. 203-207).

Şehir, şimdiki limanın bulunduğu yerde kâin olup, müdâfaası kolay ve alınması güç görünmekle beraber, suyunun kesilmesi ve yardımdan mahrum edilme tehlikesine mâruzdu. Nitekim, 'Osman'ın hilâfeti sırasında müslümanlar da şehrin bu zayıf noktalarından faydalanmışlardır. Gerçekten de bu devirde Şafyân b. Mucîb al-Azdî kumandasındaki İslâm ordusu, şehrin kara tarafından irtibâtını kesmek için, sonradan Hîşn Şufyân adı verilen kaleyi inşâ etti; ümitsizlik içinde kalan şehir halkı, en kısa zamanda kendilerine yardım etmeleri için, Bizans imparatoruna mürâcaatta bulundu. Halkın, yardım için gelen Bizans donanmasına binerek şehri terk etmesi üzerine, burası İslâm ordusunun eline geçti (Balâzurî, *Futûh al-buldân*, nşr. S. Munaccid, Kahire, 1957, I, 150 v.d.). Bu şekilde boşalmış olan şehre, sonradan Mu'aviya, bir rivâyete (Balâzurî, *ayn. esr.*, I, 151) göre, sayıları hayli kabarık olan Yahudileri, başka bir rivâyete (Ya'kûbî, *Les pays*, trc. G. Wiet, Kahire, 1937, s. 178) göre ise, İranlıları yerleştirmiştir. Ya'kûbî (ölm. 278=891), Trablus'un 1.000 gemiyi barındırabilecek büyüklüğe sâhip bir limanı olduğunu ifâde etmektedir. İş-tahri, yarım asır sonra, Trablus'u, Şam'ın bir limanı olarak göstermekte, fevkalâde bereketliliği yanında hurma ve şeker kamışı sâhalarından bahsetmekte, ve halkının iyi ahlâkını övmektedir.

Mevkii dolayısıyla ticârî bakımdan gelişmiş bulunan şehir, müteâkiben İslâm-Bizans mücâdeleleri sırasında büyük zarar gördü:

968'de Bizans imparatoru Nikephoros Phokas tarafından zapt edildi; ancak, 975'te Bizans ordusunun mağlûbiyeti üzerine, şehir tekrar İslamların eline geçti. 999'da tekrarlanan Bizans hücumu, yine mağlûbiyetle neticelendi ve bundan sonra şehri ele-geçirmek için, Bizanslılar tarafından bir daha teşebbüste bulunulmadı. Ancak, Bagdad'a tâbi bulunan Trablus emîri, Fâtîmî tehdidi karşısında Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmış, 1032'de Bizans devleti kendisine yardım etmiş ise de, şehrin Fâtîmîler idâresine girmesini önleyememiştir. Fâtîmî idâresi altındaki Trablus hakkında en iyi bilgi Nâşir-i Husrav tarafından verilmiş olup, buna göre 1046 yılında Trablus'un te'sis edildiği mahallin dış tarafı denizle çevrili ve çok iyi bir şeklide tahkim edilen şehrin kapladığı sâha 1.000 kulaç, nüfusu ise 20.000 kişi idi. Liman İslâm ve Hristiyan ticaret gemilerinin uğrak yeri olduğu için, gümrük bâsılâtı çoktu; şehirde şeker, cam ve kâğıt imâlât haneleri vardı; halkının çoğu mezheb bakımından Şî'î idi (Nâşir-i Husrav, *Sefernâme*, trc. A. Tarzi, İstanbul, 1950, s. 19 v. dd.).

Trablus'un Fâtîmîlerden Selçuklu Türkleri idâresine geçişi, 1065'ten sonraya rastlar. Fakat, şehre hâkim olmadan evvel, Trablus-Şam bölgesine Nâvekiye Türkmenlerinden bir kısmı yerleşmeye başlamıştı (Şiht İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân fi târih al-ayân*, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 153). Bu sıralarda şeklen Fâtîmîlere bağlı bulunan Trablus şehri, 1075/1076'da Uvak-oğlu Atsız tarafından ele geçirildi. Suriye'nin zaptında en büyük rolü oynamış olan Atsız, Melikşah'a karşı isyankâr bir tavır takınıncaya, kendi hâkimiyetini tanımayan Trablus'u 1091'de muhâsara etti, fakat alamadı.

Haçlı seferleri başlayınca, 1103 yılında haçlı kumandanlarından Saint-Gilles kontu Raymond, büyük bir ordu ile Trablus'u kuşattı; burayı ele-geçirmek için, şehrin yanı-başındaki bir tepe üzerinde Pelerin (Hîşn Sencil) adı ile bir kale yaptırttı. Raymond uzun süren muhâsara sırasında vefat etti (1106). Şehir, ancak 11 zihice 503 (21 haziran 1110)'te bağlaların eline geçti. Raymond'un hemşire-zâdesi olan Bertrand, teşkil edilen Trablus kontluğunun ilk temsilcisi oldu (*Urfalı Mateos vekâfi-nâmesi* [952-1136] ve pîpaz Grigor'un *zeyli* [1136-1162], trc. H. D. Andreevyan, Ankara, 1962, s. 215 v.d., 228, 237, 239). Trablus, Latin idâresinde iken, 1157 ve 1200 tarihlerinde olmak üzere iki büyük zelzeleye mâruz kaldı; bu zelzeleler, şehirde oldukça büyük hasar vücuda getirdi. Trablus, nisan 1289 tarihinde Memlûk bükümdârı Sultan Ka-

lavun tarafından, haçlılardan geri alındı; şehrin muhâsarası sırasında, bir kısım müdâffler gemilerle Kıbrıs'a ilticâ etmişlerdi (Gregory, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1950, II, 397, 474 v.d., 627 v.d.). Kalavun, eski şehri terk edip, şimdiki bulunduğu mevkide yeni bir şehir inşâ ettirdi. Kalesi ise, şehrin cenûbunda bulunan Kadişa nehrinin garp kıyısında inşâ olundu: 13 idârî bölgeye ayrılmış olan Trablus, Memlûk devrinde aynı adlı eyâletin merkezi idi. Eyâletin başında olan nâibin sarayı ve mahkeme *Divân al-mazâlim*'si, kalede bulunmaktaydı. Trablus'un limanı, yeni şehrin şimali garbisinde ve eski şehir cihetinde bulunmaktaydı; buraya al-Mînâ denir. Bure al-Siba' denilen kule, limanın şark ve kasabanın garbinda olmak üzere sâhile yakındır. Bu şekilde yeni şehir, müdâfaa düşüncesi ile sâhilden iki mil kadar içeride inşâ ettirilmişti (William Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans. 1382-1468. A. D., Systematic Notes to İbn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt*, Berkeley ve Los Angeles, 1955, s. 17, 43). İbn Battûta zamanında Trablus'un idâresini deruhte etmiş bulunan Taylân Hâcib, *amîr al-umarâ* ünvanıyla hüküm sürüyordu; şehirdeki ikâmetgâhı Dâr al-sââda adını taşıyordu (İbn Battûta, *Seyahat-nâme*, trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333-1335, I, 61). Trablus eyâletinin vâlileri *amîr al-umarâ* ünvanıyla anılmakla beraber, XIV. asırda *nâib al-salâna* ünvanını da almışlardı; merkezdeki inşâ divanının küçük bir nümunesi, diğer yerlerde olduğu gibi, burada da vardı.

Trablus'un, XIV. asırda Fransa ve Cenova ile çok sıkı bir ticârî münâsebeti vardı. Şehir, biri 1366 ve diğeri 1367 yıllarında olmak üzere iki defa, Kıbrıs krallığı donanmasının neticesiz hücumuna uğramıştır.

Trablus, Memlûkler zamanında, en parlak devrini XV. asırda idrâk etmiştir. Bu asırda burası, Akdeniz'de ticâretle meşgul olan bütün gemilerin uğrak yeri idi. Şehrin ihraç maddeleri arasında ipekli kumaşlar mühim bir yer işgal ediyordu. Bu sebeple şehirde, Akdeniz ticâreti ile meşgul denizci devletlerin birer konsolosu vardı.

Trablus, 1516 yılından itibaren bir Osmanlı eyâletinin merkezi oldu. Şehir âmilli olan Kurt Bay, burayı Osmanlılara ilhak etmiş olan Hayra Bay'a teslim etti. Trablus iskelesi, pâdişah başları arasında mütâlaa edilmiş olup, Osmanlılar devrinde büyük bir gelişmeye mazhar olmuştur. Muhtelif tarihlere âit tahrir defterlerinde, şehirle ilgili kayıtlarda da bunu görmek mümkündür: nitekim, en eski tarihli

(925=1519) defter (Ankara Tapu-Kadastro Dairesi, kuyûd-ı kadime, nr. 68) 'e göre, 25 mahalleden ibâret olan şehirde 965'i müslüman, 193'ü hristiyan, 92'si Yahudi olmak üzere 1.250 ev mevcut iken, 1003 (1594) tarihli başka bir defter (Ankara Tapu-Kadastro Dairesi, kuyûd-ı kadime, nr. 84) 'de bu miktarın, 1.017'si müslüman, 438'i hristiyan ve 139'u Yahudi hânesi olmak üzere 1.594 eve çıktığı görülmektedir. Bu defterlerde, msl. Sokak Ağagöz v.s. gibi Türkçeleri de bulunan. 25 mahallenin adları da zikredilmektedir. Bir diğer defterde (nr. 372, s. 3) Trablus şehrinin nüfusu 2.047 hâne olarak tesbit edilmiştir. Şehrin nüfusu, XVI. asır zarfında muntazam bir şekilde artmıştır. Müslüman olmayanlar (meselâ Yahudiler) için ayrı birer mahalle olmakla beraber, bunlar ümmiyetle müslümanlar ile birlikte oturmakta idiler.

Bir tapu tahrir defteri (Başvekkâlet Arşivi, nr. 513, s. 3) 'ne göre, Trablus sancığı, 2 kasaba, 437 köy, 785 mezraadan müteşekkil olup, burada ayrıca 13 cemâat yaşıyordu. Bu 13 cemâat arasında Türk oymaklarına mensub olan Bayındır, Salur (Selluriye) ve Avşarların 539 hâne kadar oldukları tesbit edilebilmektedir (Başvekkâlet Arşivi, Tapu tahrir defteri, nr. 372, s. 608, 626—633). Bunların en kalabalığı olan Salur ve Çoğunlu oymakları, Trablus-Şam dağlarında yayılmakta, kışın da çöldeki Tedmür vâhasına gitmekte idiler. Bayındır, Avşar ve Salurlar, Hışn al-Akrâd nâbiyesinde bulundukları halde, Çoğunlu oymakları Lâzkiye nâbiyesinde idiler; yalnız Çoğunlu Türkmenlerinin 623 vergi hânesi olduğu anlaşılmaktadır (ayn. defter, göst. yer.). Sancakta 70 tezkereli timar ile 8 zeâmet sâhibi bulunmakta idi; sancığın yıllık geliri 5.976.430 akçe olup, bunun 4.944.183 akçesi pâdişah hasası olarak tesbit edilmişti (Tapu tahrir defteri, nr. 513, s. 3). Trablus iskelesinin ticârî faaliyeti bir kanunnâme ile tanzim edilmiş (bunun için bk. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI unci asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, Kanunlar*, İstanbul, 1943, s. 211—216) olup, yıllık geliri 250.000 akçe idi (Tapu def., nr. 513, s. 29).

Trablus, XVII. asırda bir eyâlet hâlinde teşkilâtlandırılmış olup, merkez sancığından başka Hamâ, Humus, Selemiy ve Cebel sancaklarından ibâretti. Eyâlette zeâmet ve timar sâhibi 1.263 kişi vardı (Kara Mustafa Paşa lâyihası, nşr. F. R. U. nat. TV, İstanbul, 1942, I, 464). Trablus Şam, XVII. asırda Osmanlı taribinde bazı bâdiselere sahne teşkil etmiş olup, bunlardan biri, Maraş Türkmenlerinden

Seyf-oğlu Yusuf Paşa vak'asıdır. Canbulat-oğlu Ali Paşa 1605'te Seyf-oğlu Yusuf Paşa'yı yenip, şehri ele geçirmişti; Seyf-oğlu Yusuf Paşa, Canbulat-oğlu'nun katlinden (1607) sonra, Trablus-Şam'a dönmüş ve Osman II. 'ın öldürülmesini (1622) fırsat bilerek âdeta istiklâlini ilân etmişti. Kısa zamanda bu-
ranın beyler-beyliğine yükselen Seyf-oğlu Yusuf Paşa, Ma'n-oğlu Fahraddin'in Trablus'u mübâsarasından sonra, bu eyâlette dâba sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Ancak, mütegalibe ile birlikte hareket etmesi sebebiyle 1638'de bertaraf edilmiştir (bk. Naîmâ, *Tarih*, III, 334 v.d.). Ertesi yıl Seyf-oğlu Emîr Süleyman, bu âileden olanları etrafına toplayıp, tekrar faaliyete geçti (Naîmâ, *ayn. esr.*, III, 419 v.d.) ise de, çabuk bertaraf edildi. Bu bölgede 1691 yıllarında râfîzî zümresinden Serhan-oğullarının faaliyetleri görülmektedir; bunlar, Dür-zilerle de işbirliği yaparak, bölgedeki birçok mukataâtı ellerine geçirmişlerdi; fakat Osmanlı devleti, 1691 yılında Serhan-oğlu Hüseyin, Hasan ve diğerlerini yakalatıp katletti-
miştir (Râşid, *Tarih*, II, 194 v.d.; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vakâ'if*, Nurnosmâniye kütüp., nr. 3305, var. 214^a).

Trablus-Şam eyâletine bağlı bulunan sancaklardan Sayda ve Beyrut, bir sancak olup, bâzan Şam'a tâbi bulunmuştur; fakat XVII. asırda Trablus-Şam'a bağlı sancaklar Hamâ, Humus ve Cebel (Cebeliye) 'den ibâret idi (Koçi Bey risâlesi, s. 101; *Ayn-i Alirîsâlesi*, s. 25; Hezârfen, *Talhiş al-bagân fî kavânin Âl-i 'Osmân*, var. 73^a).

Yukarıda da zikredildiği gibi, Trablus limanının iş hacmi Osmanlı devrinde artmış olup, 1.000 kadar gemi alacak şekilde bir genişliğe sâhipti. Sultan Kalavun'un inşa ettirdiği kale, 1521'de Kanuni tarafından tâmir ettirilmişti. Evliyâ Çelebi, şehirdeki câmileri Sultan Kslavun, Sultan İsâ, Câmî-i Tevbe, Câmî-i Ata, Câmî-i Tohan, Câmî-i Mahmudiye, Câmî-i Vasiyye, Câmî-i Tesiyye, Mahmud Bey, Tuffahiye, Argun Şah, Taylune ve İskele Câmii olarak zikretmektedir; ayrıca şehirde mahalle mes-citleri de mevcut olup, bunlar dışında 7 medrese, 3 dâr al-hadis, 17 sıbyan mektebi, 7 tekke, 18 hamam, 12 ban vardı. Hanların bir kısmı harâbe bâlinde idi. Şehir içinden akan Kadişa nehri üzerinde 2 köprü (kantara), 70 çeşme, Sûk-ı Sultânî'de 2.700 dükkân, ayrıca bir bedesten de bulunuyordu. Eski liman, Evliyâ Çelebi'nin ifâdesine göre 1.000 kalyon, 1.000 fir-kete ve kadirga alacak şekilde yapılmıştı. Fakat, bu liman garp, şimâl ve yıldız rüzgârlarına açık olduğu için, gemiler limanda ancak demirle yatabilirlerdi. Büyük bir ticârî faaliyete sâhib

bulunan Trablus'ta 7 devletin konsolosu vardı (*Segahatnâme*, IX, 401—412). Şehrin XVII. asır sonlarındaki durumu hakkında 'Abd al-Ğanî al-Nâblusî (*al-Rihla al-Tarâbulusiya*) oldukça geniş bilgi vermektedir. (ayrıca bir de bk. Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jarusalem in 1697*, Beyrut, 1963, s. 34 v.d.).

Trablus, XVII. asırda da diğer Şerki Akdeniz limanları gibi, ipek ticâreti ile meşhur idi. XVIII. asır başlarında, limanda bulunan bir İngiliz, İngiltere'ye mühim miktarda Trablus ipeği ihrâc ediyordu. Bununla beraber, ipek yanında, bir miktar da pamuk ibraç ediliyordu. Bu devirde Trablus şehrinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısının oldukça arttığı ve bunların çoğunun ticâretle meşgul olduğu görülmektedir (bk. Başvekkâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 3820). Bu yabancıların mühim bir kısmı Fransız ve İngiliz menş'li olup, şehirde bunların ticâret merkezleri vardı.

Trablus, XIX. asır sonlarında Beyrut vilâyetine bağlı bir sancak idi; bu sancığa merkez ile birlikte Akkar, Saftiya, Hışn al-Akrâd kazaları da dâhil bulunuyordu. Trablus, 1893—1894 yıllarında 17.027 nüfusa sâhib olup, şehirde 17 câmî ve mescid, 38 medrese ve kütüpbâne, 15 tekke, 23 mektep, 11 kilise ve manastır vardı (*Sâl-nâme-i vilâyet-i Beyrut*, 1311 ve 1312, s. 404 v.d., 407, 409 v.d.). Trablus, limon ve portakal bahçeleri arasında bulunup burada müteaddit ipek fabrikaları, çiçek suyu taktirhâneleri vardı. Dokuma tezgâhlarında imâl edilen kuşak ve çarşaflik kumaşlar imparatorluğun her tarafında meşhurdur. Trablus, diğer Suriye şehirleri gibi, XIX. asırda Fransız te'siri altına girmişti.

İngilizler, 13 teğrin I. 1918'de Trablus-Şam'ı işgal ettiler. 31 ağustos 1920'de burası Lübnan'a ilhak edildi: 1941'de İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal olunan Trablus, hâlen Lübnan Cumhuriyeti'nin Beyrut'tan sonra ikinci büyük ticâret şehridir. 1946'da 78.000 olan nüfusu, 1961'de 115.000'e yükselmıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka; Abû'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. M. Stanislas Guyard), Paris, 1883, II, 11, 30; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi* (trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I, 154, 261, 266; *The Pilgrimage of Sir R. Guylforde to the Holy Land*, A. D., 1968, s. 47; *The Pilgrimage of Arnold von Harf* (trc. Malcolm Letts), London, 1946, s. 234; Ernst Honigmann, *Bizans devletinin doğu sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul, 1970; Aziz S. Atiya, *The Crusade in the Later*

Middle Ages, 1965², 29 v.d., 43, 61, 107, 115, 247, 329, 350, 373 v.d., 470; Ali Saib, *Coğrafya-yı mufasssal-ı memâlik i devlet-i Osmâniye* (İstanbul, 1304), s. 519 v.dd.; Jean Richard, *Le Comté de Tripoli sous la dynastie Toulousaine (1102—1187)*, Paris, 1945; *Hatıra-ı seyahat* (İstanbul, 1316), s. 47 v.d.; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie, Antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 75—78; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları* (Ankara, 1965), I, 27, 32, 60, 102 v.d.; P. Amédée Jaubert, *Géographie d'Edrisi* (Paris, 1836), I, 356 v.d.; M. A. F. Mohren, *Cosmographie de Dimichqui* (Petersburg, 1866), s. 207, 253. Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire square*, 1967, s. 37 v.d., 138, 143, 160, 194 v.d., 255 v.d.; Adel İsmail, *Histoire du Liban du XVIIe siècle à nos jours* (Paris, 1955), I, 113 v.d., 125 v.d., 133, 138 v.d., 141, 144 v.d., 150, 153; S. Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate* (London, 1958); Gaudetroy-Demombynes, *La Syrie à l'Epoque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 110—117. Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jarusalem in 1697* (Beyrut, 1963), s. 32—34, 41 v.d.; Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie*, 1959, s. 231, 233 v.d., 281—286, bk. *fihrist Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1608—1619* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul, 1964, s. 150, 153. (CENGİZ ORHONLU.)

TRABLUS. [Bk. TRABLUS.]

TRABZON, Anado'u'nun şimâl-i şarkîinde, Şarkî Karadeniz bölgesinde bir vilâyet merkezi olup, 41' şimâl arzında ve 39' 43' şark tülünde bulunur. Şehrin üzerinde yer aldığı sırt, deniz kıyısına dik yarılarla inen Değirmen-dere, Zağanos-deresi ve Kuzgun-dere gibi vâdilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren 6—8, 15—20, 110—120 m. yüksekliğinde bir takım basamaklara ayrılır. Daha geride, şehrin 3 km. cenûb-i şarkîisinde, Trabzon'un yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe daha garpta da, şimdiki müze hâline getirilmiş Atatürk köşkünün bulunduğu Soğuksu-tepesi yer alır. Böylece Trabzon şehri, irtifâları 200 m. 'yi geçen bu tepelerin şimâl eteğinde, yamaç meylinin biraz batıftediği kesimlerden başlayarak, bir amfiteatr gibi, alçak yarıların üstüne kadar mahallelerini yayar. Liman kesimi dışında şehrin ana kitlesi yarılar üstünde kalır ve denizle doğrudan-doğruya temâsa gelmez.

Zikredilen sırt üzerinde olverişli bir yerleşme zemini bulunmuş ve dik yamaçlı vâdiler arasındaki sâha kolaylıkla tahkim edilebildiği gibi, şehrin şark ucunda hiç olmazsa yıldız

-karayele karşı bir dereceye kadar mabfuz bir koyun meveddiyeti şehre müsait bir iskele durumunu kazandırmıştır. İmparator Hadrian'ın yaptırdığı mendirek ile daba da elverişli bir hâle konulan liman, büyük tonajlı buharlı gemilerin ortaya çıkması üzerine ihtiyacı karşılayamaz hâle gelmiş, ancak yaz mevsiminde kullanılmış, kışın faaliyet tamamıyla durmuştur. Yakın yıllara kadar süren bu durum, 1946—1954 arasında modern bir limanın inşasıyla sona ermiştir.

Trabzon'un daha ilk çağdan beri Şarkî Karadeniz kıyılarıнын hemen-hemen tek mübim limanı bulunması, buranın öteki iskelelerden farklı olarak, Anadolu içlerine, hattâ Şarkî Anadolu üzerinden cenûbî Kafkasya ve İran'a ulaşan dolambaçlı ve oldukça güçtâkib edilen bir yol vâsıtasıyla geniş bir binterlanda aâhib olmasından ileri gelmiştir. Trabzon'dan başlayıp Degirmen-dere vâdisini tâkib ederek Zigana geçidinde 2.025 m.'ye kadar yükselen bu yol, oradan Harşit vâdisine (Torul'da 930 m.) inerek, Gümüşhane'den geçip önce Vavuk geçidinden (2.300 m.) Çoruh havzasına atlar ve Bayburt'tan sonra Kop dağı geçidinden (2.390 m.) Yukarı Fırat havzasına ve Erzurum'a ulaşır, oradan da şarka doğru devam eder. Bu yol sâyesinde Trabzon, geniş ülkelerin ticâret limanı rolünü oynamıştır. Bugün çok işlek hâle gelmiş olan kıyı yolu, yakın zamana kadar patikalardan ibârettir.

Trabzon, Şarkî Karadeniz kıyı iklimine tâbidir. En soğuk ayın (şubat) ortalama sıcaklık derecesi 7°, en sıcak ayın (ağustos) 23°2 olup, şimdiye kadar kaydedilmiş en düşük ve en yüksek sıcaklık dereceleri —7°4 ve 38°2'dir. Yıllık yağış miktarı ortalaması 831 mm., yağışlı günler sayısı 96 olup, yağışın mevsimlere dağılışı kışın 29, ilkbaharda 24,5, yazın 16, sonbaharda ise 34,5'tir. Kar yağışlı günlerin ortalama sayısı ise, 3,4'tür.

Trabzon'un nüfusu, XIX. asır sonlarında 35.000, XX. asır başlarında da 40—45.000 olarak tahmin ediliyordu. Bu nüfus, Birinci Cihan Harbi sırasında Rus işgali (5 nisan 1916—24 şubat 1918) dolayısıyla çok azaldı. Bu yüzden 1927 sayımında, şehrin nüfusu 24.634'ten ibâret bulunuyordu. Bu sayı 1950'de 33.990, 1960'ta 53.039, 1965'te 65.516, 1970 sayımında ise, 81.528'e yükseldi.

Trabzon vilâyeti, 4.685 km²'lik bir arâzi üzerinde 662.412 (1970 sayımına göre) nüfusa sâhib olup, Merkez, Akçaabat, Araklı, Arsin, Çaykara, Maçka, Of, Sürmene, Tonya, Vakfı-kıbir ve Yomra ilçelerine ayrılmıştır.

Tarih. Kind'ar mevkiinde bulunan hâzırlıklara göre, bölgeye ilk defa Kafkasya

'dan Mosklar, Tibarenler, Mar'ar gelerek zirâat ve balıkçılık ile meşgul olmuşlardır; fakat, bunların şehir kurdukları hakkında elimizde kâfi derecede delil yoktur. Trabzon'un Sinop'tan gelen Miletli göçmenler tarafından m.ö. 756'da kurulduğu söylenir. Böyle olmakla beraber, gerçekte kuruluşun bu tarihten daha sonra (m.ö. VII. asır ortalarından sonra) olması da muhtemeldir. Şehirden ilk bahseden, m.ö. 400 yılında Onbinler den kalma sekizbin küsur kişilik ordu ile gelen Xenophon'dur (*Anabasis*, IV, 8, 22). Şehir onun zamanında Sinop'a belli bir vergi ödüyordu. Trabzon'un daha eski bir adı olup-olmadığı bilinmiyor. Bilinen şey, Sinopluların buraya vermiş oldukları adın, o zamandan beri değişmemiş bulunduğu; ilk çağda şehre Trapezus, Trapeza (TPANEZA) deniliyordu. Garp dillerinde bir süre Trapezunte, Trebizonde gibi şekiller almıştır. Orta çağ isâm müellifleri tarafından Atrâbazunda veya Tarâbazunda denildiği de görülmüştür (aş. bk.). Şehre neden Trapezus adı verildiği kesinlikle aydınlanmış değildir. Adı geçen kelime „masa“ mânasına geldiğine göre, şehrin eski müstahkem çekirdeğinin, vâdilerle derin şekilde yarılmış üstü düz bir sâha olmasıyla izah edilmek istenmiştir. Fakat, kalelerin bey'eti mecmuası hiç de masaya benzeyen bir zemin üzerine oturmamakta, bu zemin cennup şimâle (denize) doğru çok meyilli ve bayli engebeli bir satıh meydana getirmektedir. Buna dayanarak W. J. Hamilton (*Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London, 1842), bu adın verilmesini şehrin cenûbî şarkisinde dik yamaçlarla yükselen, fakat üstü düz olan Boztepe'nin görünüşüne bağlamak istemiş, hattâ O. Blau (*Pet. Mitt.*, 1865, s. 253), bu dağın şehirden ve deniz tarafından görülmeyişini, Trabzon'un garbindaki Akçaabat (Platana) ile Trabzon arasındaki tepelerin denizden bakılınca üstlerinin bir masaya benzemesi dolayısıyla şehrin böyle isimlendirilmesini ileri sürmüştür. Daha kurulduğu zaman Trapezus ismi verilmiş olan küçük bir şehrin adını, o zamanki duruma göre, kendi dışında ve uzakta kalan yerlere bağlamak güçtür. Bu şartlar altında Trapezus adını, kalelerin bütününe (Yukarı, Orta ve Aşağı hisarlar) değil de, bunlardan ilk kurulmuş birine, meselâ dik yarlar üzerindeki Aşağı-hisar'a verilmiş saymak daha mâkul görünmektedir. Şehrin bu görünüşü, Trabzon'a âit en eski paralardan biri üzerinde bir masa şeklinin bulunmasıyla da te'yid edilmektedir (krş. W. Augé, *Trabzon*; Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*, 1937. XII, 2214 v.d.).

Ticâret yolları üzerinde mühim bir mevkide bulunmasına rağmen, ilk çağ'da Trapezus'un adı oldukça seyrek geçer. Trabzon şehirden ilk defa Xenophon, sonra da Strabon bahsetmektedir. Bununla beraber, Apollon kültünün hâkim olduğu kadim çağda, şehir işlek bir liman idi. Nitekim eski Trabzon paralarının bir yüzünde Apollon başı, diğer yüzünde de bir gemi burnu ile çapa vardır.

Tiranların idâresi altında Pers savaşları boyunca gemici olarak savaşlara katılan Trabzonlular (Strabon XII, 3—6), Perslerin yenilmeleri ile onların hoyundurğundan kurtuldukları da, Pers satrâbi Datames'in iktidârı sâyesinde tekrar Pers hâkimiyetine girdiler. Bu satrâbin ölümü ile Trabzon muhtar bir şehir hâline geldi; m.ö. 331'de Büyük İskender'in hâkimiyetine girdi. İskender'in ölümü (m.ö. 323)nden sonra Trabzon da dâhil, Karadeniz'in cenup kıyılarıнын büyük bir kısmı, Paphlagonia Kastamonu ve civârı) ve Kappadokia (Kayseri, Sivas tarafları) ile beraber İskender'in generallerinden Evmenes'in bissesine düştü; m.ö. 280'de ise, Sinop'ta ortaya çıkan Mithridates âilesinin (Pontus kıralları) hüküm altına girdi. Pontus kırâhı Farnakes, Trabzon'u ve civardaki Mosklar ve Tibarenleri bâkimiyeti altına aldı. Büyük Mithridates m.ö. 111—63) zamanında Trabzon, Pontus devletinin mâden, kereste ve gemi ihtiyacını karşılıyordu. M.ö. 63 yılında Pompeius, Trabzon ve dolaylarını zaptederek Deiotarios'a verdi. Daha sonra Trabzon, Pontus prenslerinden Polemon I.'a geçti. Bunun zamanında Partlarla yapılan savaşlarda serbest şehir imtiyâzına sâhip bulunan Trabzon, bir üs olarak da mühim bir rol oynadı. Bu yüzden Tacitus, Trabzon'u „elde tutulması mühim bir nokta“ olarak tavsif eder. Polemon I.'ın ölümünde bütün Pontus, Polempnikos ile Roma'ya geçti. I. asır ortalarından sonra, Roma imparatorluğunun büyük bir hudut şehri olan Trabzon için bir gelişme devri başladı. Vespasianus devrinde m.s. 69—79) sırasıyla. Trabzon'u Sattala yukarı Kelkit havzası üzerinden Anadolu'ya bağlayacak askerî yol ile sâbil yolu inşâ edildi. Bu sâyede İran, Yukarı Mezopotamya ve Şarkî Anadolu ile ticâret yapma imkânı bulan Trabzon gelişti. İmparator Trayanus (m.s. 98—117), Trabzon'a çok yardımda bulundu. Bu sebeple Trabzon, bu imparator lehine her türlü hukuk ve imtiyazlardan vaz geçerek bir Roma eyâleti oldu. Bilhassa Hadrian (m.s. 117—138), iki defa ziyâret ettiği Trabzon'da büyük inşâat faaliyetlerinde bulundu (m.s. 130—131) ve kendi ismine izâfe edilen limanı yaptırdı; onun yaptırdığı dalgakıranın izleri yakın za-

mana kadar su altında seçilebiliyordu. Bu hükümdârın beykelini görmüş olan müverrih Arrianus, Hadrian'ın Trabzon'da bundan başka yaptırdığı hipodrom, amfiteatr ve su kemerlerinden bahseder (*Pont. Eux.*, V, 11 v.d.). İki katlı surla müdâfaa edilen Orta-hisar bu devrin eseridir. Bu sebeple Latin müelliflerinden Pompeius Mela, Trabzon'a „pek meşhur şehir“ ünvanını verir (*Geographika*, I, 36). Tacitus ise, Trabzon'u bir ikmâl üssü olarak târif eder (*Annales*, *Augustus*, XIII, 39). Şehrin canlılığı, 258 yılında imparator Valerianus zamanında (253—260) Gotların burayı ele geçirip, yağma ve tahrib etmelerine kadar devam etti. Gotlar, geceleyin kaleye girerek pek çok adam öldürmüş ve bazîne ile dolu olan tapınağı yağma etmişlerdi. Bundan sonra Trabzon ilk çağ'da eski parlaklığını kazanamadı. Bununla beraber, imparator Dioklesian (284—305) tarafından şehir yeniden mâmur hâle getirildi. Konstantin zamanında yapılan dinî-idârî taksimatta Trabzon, piskoposluk merkezi olmuştur (XI. asırda Trabzon'a tâbi piskoposlukların listesi için bk. E. Honigmann, *Bizans devletinin doğu sınırı*, trc. F. İşıltan, İstanbul, 1970, s. 188 v.d.). Bizanslılar devrinde Iustinianus I., şehri Çanlara ve İranlılara karşı tahkim etti; yeni kaleler yaptırarak şehre su getirtti ve su kemerini şehrin mânevî kurucusu Hagios Evgenios'a ithaf etti. Orta-hisar kilisesi de bu devirde yapılmıştır. Bizanslı müellif Stefanos, Iustinianus zamanında yapılan işlerden bahseder. Fakat, çok geçmeden şehir, hudut boyu olma husûsiyetini Niksar (Neocaesarea) 'a bıraktı. Buna rağmen Trabzon'un ticârî ehemmiyeti devam etti. Bu devirde İran vâsıtasıyla Orta-Asya ve Hindistan'dan gelen mallar, Trabzon limanı üzerinden İstanbul'a sevk edilmekte ve buradan da Akdeniz ve Avrupa'ya gönderilmekte idi.

Arap fütûbâtının dışında kalan Trabzon, Tema Cbalidia'nın merkezi olarak (bk. Const. Porphyrog, *De Thematis*, I, 30), ticârî ehemmiyetini devam ettirmişti. Trabzon limanı müslümanlar için de mühimdi. Eski isâm müelliflerinin eserlerinde, Karadeniz'in bu kısmına Baħr Tarâbazunda adı verilmekte idi (bk. Balâzuri, *Futûh al-buldân*, nşr. de Goeje, s. 195; krş. Kazvîni, *Âsâr al-bilâd*, nşr. Wüstenfeld, 1848, II, 104). Oradan Anadolu'nun mûhsülleri ile kıymetli kumaşlar, isâm âlemine ihrâc olunuyordu Cıbâl [b. bk.] ve Rey [b. bk.] için Trabzon Anadolu'nun medhâli sayılıyordu. Buraya gelen müslüman tâcirler şehrin vâlisine büyük bir gelir sağlıyor (bk. İştahrî, *K. şavar al-aķâlim*, nşr. de Goeje, Leiden, 1927, s. 188; al-

Maḳdisî, *Aḥsan al-takāsim*, nşr. de Goeje, 1906, s. 148; İbn Havnkal, *Kitāb şurāt al-arḫ*, Beyrut, s. 18, 177, 179), burada Ermeni, Rum ve Katkasyahlarla ticârî muâmelelerde bulunuyorlardı (Mas'ûdî, *Murûc al-zahab*, II, 3, 46; Maḳdisî, *ayn. esr.*, s. 148). Müslüman tâcirlerin yolu, muhtemelen, Erzurum (Kaliḳalā) 'dan Azerbaycan 'a oradan da Mâverâünnehr 'e kadar uzanıyordu.

XI. asırda Trabzon, bu ticârî ehemmiyeti yanında, askeri bir üs olarak da kullanılıyordu. Nitekim, imparator Basibios, 1021/1022 senelerinde Ani kırılları ve Vaspurakan devletine karşı giriştiği harekât sırasında da Trabzon 'dan üs olarak faydalandı (bk. E. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 165 v.d.).

Trabzon 'un Melikşah zamanında bir ara Selçukluların eline geçtiği (1080), fakat kısa bir müddet sonra buranın vâlisi Theodos Gabras tarafından geri alındığı anlaşılmaktadır (bk. Anna Komnena, *Alexiade*, Fr. trc. Cousin, 1685, IV, 247 v.d.; Chalandon, *Les Comnènes*, Paris, 1900, I, 12). Bizans'ın umûmiyetle, imparator âilesinden olan kimseleri duka (dax) olarak Trabzon 'a gönderdiği, bunların zaman-zaman merkezî hükûmete karşı müstakilen hareket ettikleri bilinmektedir. 1104'te Trabzon dukalığının başına geçen Gregorios Taronites ile Konstantinos Gabras bunlardan en dikkate şâyân olanlardır. Bu sonuncusu, Mengüçük-oglu ile iş birliği yaparak 1120'de Sorman 'da Harput ve Haleb emîri Belek [b. bk.] 'e karşı savaştı ise de, ağır bir şekilde yenilerek esir düştü; ancak 30.000 dinar fidye mukabilinde kurtuldu (bk. *Chronique de Michel le Syrien*, III, 205; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi*, trc. Ö.R. Doğrul, Ankara, 1950, II, 356).

Anadolu Selçuklu devleti, Trabzon 'u âdetâ tecrit etti; 1194'ten itibaren Samsun limanının bir kısmı Selçukluların eline geçince, Trabzon 'un İstanbul ile münâsebeti güçleşti. Fakat, 1204'te İstanbul 'u Latinler tarafından alınması üzerine Trabzon 'a kağan Andronikos Komnenos 'un oğlu Aleksios, kraliçe Tamara 'nın himâyesi ile (bk. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, 1932, s. 108) kendini imparator ilân etti. Bu sûretle Trabzon ve havâlisinde yeni bir Pontus devri başladı (1204—1461). Nitekim, XIII. asır başlarında yaşayan Arap müellifi Yâkût (*Mu'cam*, Beyrut, 1955, I, 216), Trabzon 'un bu bölgesi ile ilgili kısmına *Baḥr Bonḫus* adını verir.

Trabzon, Aleks'os Komnenos I. (1204—1222) devrinde büyük bir ref ha kavuştu ve devletia hudutları da genişledi. Fakat, Aleksios,

bâkimiyyet mes'elesi yüzünden İznik imparatoru David Palaiologos ile savaşmak zorunda kalınca, bir kısım topraklarını kaybetti. İzzeddin Keykâvus I. (ölm. 1220) 'a karşı Sinop 'u korumak üzere Trabzon 'dan sefere çıktı ise de, esir düştü; imparatorluğun bekası için Sinop 'u Selçuklulara terk ettikten (kânun I. 1214) başka, ayrıca vergi vermeyi ve gerektiği kadar yardımcı kuvvet göndermeyi kabûl etti (tafsilât için bk. İbn-i Bibî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-'unûri'l-'Alâ'iyye*, tipkibasım, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara, 1956, s. 147 v.d., muhtasarının nşr. Houtsma, IV, 54; ayrıca bk. *Tevârih-i âl-i selçuk*, "anonim", nşr. F. N. Uzluk, s. 43 v.d.). İbn-i Bibî 'de Cânî tekvuru Kır Aleks şeklinde tesbit edilen Aleksios 'un yerine geçen imparator Andronikos I. (1222—1235), Selçukluların bâkimiyyetinden çıkmak isteyerek, donanmasını Sinop 'a gönderdi ve şehrin surlarına kadar olan bölgeyi yağmalattı; evvele reis Hayton tarafından müsâdere edilen gemilere mukabil, Selçuklu donanmasını mağlûb ve tayfa'larını esir ettirdi. Bunun üzerine Alâeddin Keykubâd I. (ölm. 1237), denizden ve karadan kuvvetler sevk ederek Trabzon 'u kuşattı. Şarkî Anadolu seferi dolayısıyla Erzincan 'da bulunan Selçuklu kuvvetleri, Melik adındaki kumandanın emrinde Bayburt ve Maçka 'dan geçerek Trabzon 'un önüne geldi; reis Hayton idâresindeki deniz kuvvetleri de limana ulaştılar. Karargâhı Hagios Evgenios manastırı (Yeni Cuma Câmii) 'nda bulunan Selçuklu kumandanı Melik, şimâldan ve cenuptan Trabzon 'a hücum etti. Fakat, Trabzonluların şiddetle direnmeleri yüzünden muvaffak olamadı. Nitekim, geceleyin surların üzerine çıkmayı başaran Selçuklu kuvvetleri, çıkan şiddetli fırtına ve yağmur yüzünden aralarındaki irtibatı kaybedip, bütüla ağırlıklarını terk ederek dağlara ve ormanlara çekilmişlerdi; Melik, Maçka 'da dağlıklar tarafından yakalanarak Andronikos 'a götürüldü. İmparator ibtiyatlî hareket ederek Melik 'e iyi muâmele etti, onu bir grupla birlikte Alâeddin Keykubâd I. 'a iade etmek sûretiyle eski tâbiyet şartlarını yerine getirdi (1228).

Celâleddin Harzemşah [b. bk.] 10 ağustos 1230'da Yassı-Çimen 'de Alâeddin Keykubâd I. ile mütteliklerine yenilince, Hârizmîlerden 3.000 kadarı Cânî dağı arını aşarak Trabzon bölgesine sığındılar (bk. Abû'l-Farac, *ayn. esr.*, s. 429, trc. Ö.R. Doğrul, II, 528; *Chronicon Syriacum*, nşr. Bedj n, s. 467); fakat pek çoğu Trabzon köylüleri tarafından öldürüldü. Celâleddin ile Trabzonluların ittifaklarına dâir verilen haberler şüphe-

lidir (bk. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Münih, 1827, s. 108). Zirâ, Trabzon imparatorunun, Alâeddin Keykubâd I. 'in bâkimiyyetini tanıdığı ve tâbiyet şartlarına uyarak gönderdiği kuvvetlerinin Alâeddinle birlikte Eyyûbîlere karşı hareket ettikleri bilinmektedir (bk. İbn-i Bibî, *ayn. esr.*, s. 438 v.d.). Fakat, Gıyâsüddin Keyhusrev II. 1243'te Köse'da Baycu Noyan emrindeki kuvvetlere yenilince, imparator Manuel I. (1238—1263) Moğullara tâbi olmaktan gecikmedi (bk. Rubruquis, nşr. de Bacher, Paris, 1877, s. 6).

Manuel, 1253'te Karakorum 'a, Mönge 'ye elçi gönderdiği gibi, Moğulların emrine yardımcı kuvvetler verdi (bk. Rubruquis, göst. yer.; Fallmerayer, s. 118 v.d.; W. Miller, *Trebizond, the last Greek Empire*, London, 1926, s. 26, 31 v.d.). Bununla berâber, siyâsî kudretin Tebriz 'e nakledilmesinden sonra, Uzak-Şark 'a kadar uzayan Erzurum -Tebriz yolu ile Karadeniz-İran ticâret yolunun en mühim bir noktası bâline gelen Trabzon ve limanı, yeniden gelişmeye başladı. Halk, Trabzon 'da imâl edilen malları, yün, keten ve ipekli kumaşları, dağlardan te'min edilen işlenmemiş mâdenleri ihraç ediyor, şehirdeki ve limandaki faaliyet seyyahların dikkatini çekiyordu. Ticârî gayeler ile Çin 'i ziyaret eden Venedikli Marco Polo, 1295'te Tebriz -Trabzon yoluyla memleketine dönmüştü (bk. Leonardo Olshki, *Marco Polo's Asia*, 1960, s. 232). Şehrin adını *Ṭarâbâzân* veya *Afrâbazân* şeklinde belirten bu devir islâm müellifleri, bu bölge ile yeniden ilgilenmişlerdir (msl. bk. Dimaşkı, *Nuḥbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 106, 145, 228; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, Paris, 1840, s. 392 v.d.). Fakat, XIV. asrın başlarında, bu ticâret, Trabzon 'da busûsî bir konsül tarafından idâre edilen Ceneviz ko'osisinin eline geçti. Ayrıca Trabzon 'da 1319'dan beri bir Venedik kolonisi mevcuttu. Fakat, birinci sırayı işgal eden ve *Leontocastum* (Güzel-saray) adı verilen mabellde oturan Cenevizliler, imparatorlar üzerinde nüfuz sâbibi bulunuyorlardı. Bunlar, imparator Aleksios II. (1297—1330) zamanında Trabzon 'da birçok ticârî imtiyazlar elde ettiler; Trabzon limanında bulunan Dapnus (Güzel-saray) 'ta antropolari vardı. İmparator Aleksios II., bir ihtiyâtî tedbir olmak üzere, Cenevizlilere karşı, kale ile deniz arasındaki bugünkü Mumhâne önüne kadar gelen surları yaptırdı. Bu sırada İlhanlılara tâbi olan Trabzon 'un muazzam bir şehir olduğuna işaret eden Kazvini, her sene haraç olarak İran 'a üç tûmen [b. bk.] verdiğini belirtir (bk. *Nuzhat al-*

ḳulûb, nşr. G. Le Strange, London, 1915, s. 100).

1320'den sonra Moğul nüfûzu azalınca, Trabzon imparatorluğunun toprakları Türkmenlerin taarruzlarına mâruz kaldı; dağlardaki müstabkem yerler bunların eline geçti. Manuel II. (1332) zamanında Türkmenlerden Bayram Bey, Trabzon 'a hücum ederek, Assemeta mevkiine kadar ilerledi ise de, şehri alamadı. Basilios (1332—1340), Trabzon 'a akın yapan Ak-Koyunlularla savaştı. Ak-Koyunlu Türkmenleri, Eireze (1340—1341) zamanında Trabzon kalesinin etrafındaki mahalleleri ateşe verdiler; ölenlerin cesetleri vebaya sebep oldu. Mihael (1344—1349) zamanında ise, Trabzon 'a karşı şiddetli Türkmen taarruzları vuku buldu. 1346'da Erzurum -Bayburt havâlisinde yerleşen Türkmenlerden bir grup, Ünye ve Hagios Evgenios 'u alarak, Trabzon surlarına kadar ilerleyip geri döndü. Eserini Uzun Hasan nâmına yazan Abû Bakr-i Tibrânî (*Kitâb-i Diyârbakriyya*, nşr. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara, 1962, I, 12 v.d.; krş. Faruk Sümer, *Baḫr Kogunlular*, Ankara 1967, I, 26) 'ye göre, bu sefer, bu bölge Türkmenlerinden Duharlı oymağı beylerinden Yusuf Bey tarafından tertiplenmiş, imparatorla yaptığı savaşta kendisi şehit, kadınları ve kardeşleri ise esir düşmüşlerdi. Yine aynı müellife göre, Ak-Koyunlu beyi Tur Ali Bey (metinde: oğlu Kutlu Bey), Trabzon ülkesine yürüyerek Yusuf Bey 'in intikamını almış ve Duharlıların mallarını ele geçirdiği gibi, imparatorun kızı Despina 'yı da esir etmişti. 1348'de Tur Ali Bey, Erzincan emiri Ahî Ayna Bey ve Bayburt emiri Mehmed Rikâbdar 'e birlikte, Trabzon 'a karşı yürüyerek kaleyi kuşattı ise de, üç gün süren hücumlardan bir netice alamayınca, mezkûr emirlerle geri döndü (bk. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX, 486 v. dd.). İmparator Aleksios III. (1349—1390), Trabzon 'u hedef alan Türkmen taarruzlarını bertaraf etmek için siyâsî evlenmelere başvurdu: hemşiresi Despina Maria 'yı Tur Ali Bey 'in oğlu Kutlu Bey (1352), diğer hemşiresi Theodora 'yı Ordu bâkimi Haçî Emîr ve kızı Evdokia 'yı da Kelkit bavâlisi beylerinden olup, bu bölgenin Türkleşmesinde müessir olan Emîr Tâceddin ile evlendirdi. Türkmen beylerinin en güçlüsü olan Kutlu Bey, 1365'te zevcesi ile birlikte Aleksios 'u ziyaret için Trabzon 'a geldiği gibi, ertesi sene de imparator maiyeti ile birlikte Kutlu Bey 'e misafir gitti (bk. Lebeau, *ayn. esr.*, XX, 491, 497 v.d.). Trabzonlular, Ak-Koyunlulara vergi vermek ve icâbında yardımcı kuvvet göndermek sûretiyle onları desteklediler

(msl. bk. Abū Bakr-i Tihirānī, *agn. esr.*, I, 35. 90; II, 382). 1395'te Tana'daki kolonilerinin Timur tarafından tahribi üzerine Venedikliler Trabzon ile geniş münâsebebe giriştiler (nakliyatın inkışafı bakımında bk. Max Silbersehimdt, *Venedik menbalarına nazaran Türk imparatorluğunun zuhuru zamanında şark meselesi*, trc. Köprülüzade Ahmet Cemal, İstanbul, 1930, s. 138 v.d.). Fakat çok geçmeden, Manuel III. (1390—1417), Ak-Koyunluların yeni rakibi Osmanlıların tehdidine mâruz kaldı. Zîrâ Yıldırım Bayezid, 1398'de Samsun (müslüman Samsun)'u zapt ve bütün Canik havzasını nüfûzu altına alarak, hâkimiyetini Trabzon imparatorluğu hudûduna kadar genişletmiş ve Manuel'den kendisini metbû tanıyıp baraç vermesini istemişti. 1404'te Trabzon'a giderek imparator ve oğluya bizzat görüşen İspanyol elçisi Clavijo, Trabzonluların Bayezid'e vergi verdiklerini belirtir (bk. *Embassy to Tamerlane 1403—1406*, trc. G. Le Strange, London, s. 104). Timur'un Anadolu barekâtı imparatorluğu muvakkaten kurtardı; Manuel III. Timur'a kulluğunu arz edip onun talebi üzerine bir donanma bazılarakla meşguliken, Ankara savaşı vuku buldu (1402). Bununla beraber, bir Trabzon askeri birliği bu savaşa katılmış görülmüyor (Fallmerayer, *agn. esr.*, s. 229). Savaşın iki sene sonra Trabzon'a uğrayan Clavijo, Komnenos'ların eserleri ile halkın âdetleri hakkında geniş bilgiler verir (bk. *agn. esr.*, s. 111 v.d.).

Osmanlıların Trabzon'a karşı fiili teşebbüsleri imparator Kalo İoannes IV. (1447—1458) zamanında başlar: 1442'de Murad II. 'in gemileri Trabzon üzerine sevk ettiği kuvvetler, sâhilin birçok yerlerinde karaya çıkarak bânı yağma ve tahrip hareketlerinde bulunmuş ve pek çok esirle geri dönmüşlerdi. Kefe'ye uğrayan bu filonun fırtınaya tutularak ağır zâyîata uğradığı da bilinmektedir.

İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'e tâbi olup, muayyen bir vergi vermeye başlayan Kalo İoannes, çok geçmeden, Diyarbekir bölgesinde tutunamıyarak Kelkit havzasına ve Canik bölgesine gelen Safevî şeyhi Cüneyd [b. bk.]'in taarruzuna uğradı. Şeyh Cüneyd, pek zayıf olan Rum devletini ortadan kaldırmak sûretiyle, Trabzon'da bir devlet kurmaya karar vermiş görünmektedir. Nitekim, maiyetindeki müridler ile birlikte Kelkit havzasına giden Cüneyd, burada taraftarı olan Niksar emiri Tâceddin-oğlu Mehmed Beyle buluşmuş ve gazâ için bütün müridlerini yanına çağırmıştır. Yapılan propaganda üzerine Anadolu'nun hemen her tarafından gelen silâhlı müridler, Cüneyd'in etrafına toplandılar. Cüneyd

Niksar emiri ve bütün müridleri ile birlikte Trabzon üzerine yürüdü. Öte yandan imparator Kalo İoannes, deniz ve kara kuvvetlerini toplamış ve Aya-Fokas (Alça-Kala) manastırı denilen yere kadar ilerlemiş idi. Bunun üzerine Meliares civârına yerleşen şeyh Cüneyd, Kapanon denilen boğazı tuttu. Kara kuvvetleri boğaza saldırmak, donanmanın başında bulunan imparator da karaya asker çıkardı; fakat, kopan bir fırtına yüzünden gemiler sâhilden uzaklaşınca, Cüneyd müridleri ile birlikte hücumla geçerek, imparatorun ordusunu dağıttı. Müridleri Aya-Fokas'taki imparatorun karargâhını işgal ile askerlerini esir ettiler. Surlara kadar ilerliyerek çadırını bugünkü İmâret Câmii mahallesinin tepesi üzerine kuran Cüneyd, Trabzon'un garbındaki mahalleyi üç gün müddetle kuşattı ise de alamadı; sonra muhâsarayı kaldırıp, müridleri ile beraber 1454'de tekrar Kelkit bölgesine avdet etti (Chaleocondyles, *hist. de la décadence de l'Emp. Grec*, Fr. trc. V. Bourlona, Paris, 1620, I, 262 v.d.; Seyyid Yabya Kazvini, *Lubb al-tavârih*, Tahran, 1314, s. 238; kırs. W. Müller, *agn. esr.*, s. 83 v.d.; Fallmerayer, s. 251 v.d.; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. yüzyılda İran'ın milli bir devlet haline yükselişi*, trc. Tevfik Biyikhoğlu Ankara, 1948, s. 20 v.d.). Şeyh Cüneyd'in muhâsarayı kaldırmasının bir sebebi de, Fâtih'in tâbiyet şartlarını yerine getiren Trabzon imparatorunu himâye etmek üzere Sivas beyler-beyisi Hızır Bey'i şark hudûduna göndermiş olmasıdır.

Trabzon'un fethi. Fâtih, 18 şubet 1451'de tahta çıktığı zaman Trabzon imparatoru Kalo İoannes'e dostluk te'minâtı vermişti. İstanbul'un fethinden sonra imparator bir taraftan Fâtih'e tâbi olurken, diğer taraftan Osmanlılara karşı hem Uzun Hasan ile hem de Papa Calixtus III. 'un Türklere karşı setere kışkırtmak üzere Gürcistan'a gönderdiği, Fransiskan rahibi Lodovico da Bologna ile temâsa başlamış, İstanbul'un fethinden sonra Trabzon'a gelen birçok âilenin de ilticâsını kabûl etmişti (Fallmerayer, s. 242). İmparatorun durumuna dikkatle tâkib eden Fâtih, Hızır Bey'i Trabzon üzerine sevk ettiği gibi, Samsun'dan da donanmanın hareketini emretti (Fallmerayer, s. 243). Türk kuvvetlerinin Trabzon önünde absız görünmesi (1456) üzerine, hazırlıksız yakalanan imparator, yılda 2.000 altın vergi vermek sûretiyle Hızır Beyle anlaşarak, hem vergiyi götürmek, hem de anlaşmanın tasdikini istemek üzere kardeşi David Komnenos'u pâdişâha gönderdi. Fâtih, yıllık haracı 3.000 altına çıkarmak sûretiyle

anlaşmayı kabûl etti (Fallmerayer, s. 244). Bir taraftan vergi vermeyi kabûl eden imparator, diğer taraftan da Türk beyleri içinde en kuvvetlisi olan Ak-Koyun'u hükümdârı Uzun Hasan'ı kazanmak maksadıyla elçilerini Diyarbekir'e kadar gönderdi ve kızı Katherina'yı onunla evlendirmeye karar verdi. 1458'de Osmanlılara karşı yapılan anlaşmaya Gürcistan da idhâl olundu. İmparator, ayrıca, İsfendiyar ve Karaman-oğlu İbrahim Bey (ölm. 1464) 'le de anlaşarak, Osmanlıları Anadolu'dan çıkarmak istiyordu (Fallmerayer, s. 263; W. Hinz, *agn. esr.*, s. 28 v.d.). Kalo İoannes'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi David Komnenos tarafından Diyarbekir'e yollanan Katherina, bilâhare, Despina Hatun adı ile Ak-Koyunlusarayında mühim bir rol oynadı. Bundan sonra Osmanlılara verilmekte olan vergiyi de kırsen David, Uzun Hasan'ın müzâberetini te'min ederek, Kafkasya'dan Fransa'da Burgond dükâlığına kadar uzanansâhada yaşayan milletleri Osmanlılara karşı ayaklandırmak sûretiyle bir de ittifak te'minine çalıştı (bk. W. Hinz, *agn. esr.*, s. 30) ve bu iş için papanın elçisi Lodovico da Bologna'nın gayretlerinden faydalandı. Bu elçi, evvelâ İsfendiyar-oğlu İsmail Bey'i, sonra da Karaman-oğlu İbrahim Bey'i ziyâret ederek kendilerini ittifâka çağırması ve 1450'te şark memleketlerini temsil eden bir elçi hey'etinin başında Roma'ya varmıştı (W. Hinz, *agn. esr.*, s. 30). Trabzon Rum imparatoru ile Gürcistan beylerinin ve Uzun Hasan'ın elçilerinden müteşekkil olan bu hey'et, 1461'de, Avrupa savaşa girdiği takdirde, kendi devletlerinin de birlikle hareket edeceklerini taahhüt etti. Öte yandan, papa Pius II., 1459'da Mantua'da büyük bir bağı toplantısı yapmış, Burgonya dükü Philippe'e, Anadolu Türklerden alındıktan sonra, Kudüs kiralığı tacını vermeyi vaad etmişti (Fallmerayer, s. 254). İmparator David, bir taraftan, 20.000 süvârî silâhlandırıp, 30 gemi tebziz ve Trabzon surlarını Ceneviz hanları ile tahkim edip, Uzun Hasan vâsıtasıyla Fâtih'ten yıllık baraçtan vazgeçmesini isterken (Fâtih'in Uzun Hasan'ın yeğeni Murad Bey'e cevâbı: Hammer, *Devlet-i Osmanîye tarihi*, trc. M. Atâ, III, 61; ayrıca bk. W. Hinz, *agn. esr.*, s. 33), diğer taraftan da Pius II. 'a mürâcaat ve Fransa kiralından istimdad etmiştir. İşte bu vak'a, Fâtih'in Trabzon seferine çıkması na sebeb oldu.

Amasra, Kastamonu ve Sinop'un zaptından bir müddet sonra, Fâtih, David'in eski mütefiki Karaman-oğlu İbrahim Bey'in oğlu Kasım Bey kumandasında gönderdiği küçük bir savaş birliğinin de dâhil bulunduğu Osmanlı

kuvvet'eri ile (bk. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Defter VII*, nşr. Ş. Tıran, Ankara, 1954, s. 190) kara yolunda ilerledi ve bu arada, Gelibolu sancak-beyi Kâzım Bey ile arkadaşı Yakup Bey kumandasındaki 300 parçadan ibâret (İbn Kemâl'de ise, 100) Osmanlı donanması da Sinop'tan Trabzon'a doğru yola çıktı. Ancak, Uzun Hasan'ın ihânetinden dâima endişe eden Fâtih, onunla savaşmak üzere Erzincan'da Yassı-Çimen'e yürüyüp, Uzun Hasan'ın amca-zâdesi Hurşid Bey'i mağlûb ve Ak-Koyunlu devletine âit olan Koylu-Hisar (Koyul-Hisar)'ı zaptetti. Fâtih'in bu havâlide bulunduğu sırada Uzun Hasan, Çemişkezek beyi Şeyh Hasan ile annesi Sara Hatun'u elçi göndererek, Trabzon imparatorluğuna hiçbir yardımda bulunmayacağına dair söz verdi (bk. Chalkokondyles, *Histoire des Turcs*, trc. B. de Vigenere Bourbonnois, Paris, 1620, I, 278; Dursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth, T O E M* ilâvesi, 1330, s. 100; kırs. Fallmerayer, s. 266). Fâtih, bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, kendisine vâlide diye hitab ettiği Sara Hatun'u, Trabzon'un fethine kadar rehine olarak alıkoymuştur (bk. Chalkokondyles, I, 278 v.d.; Aşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, nşr. Âli, İstanbul, 1332, s. 159; İbn Kemâl, *agn. esr.*, s. 199 v.d.). Fâtih bundan sonra Gümüşhâne ve Bayburt'tan şimâ'e dönüp, Mahmud Paşa'yı Rumeli askeri ile ileri gönderdi. Bunlar sol koldan, kendisi de Anadolu askeri ve yeniçerileriyle sağ koldan yürüdü (Dursun Bey, *agn. esr.*, s. 101). Çağdaş müelliflerin Bulgar dağı o'arak isimlendirdikleri sarp ve ormanlık bölgeleri (msl. bk. Aşık Paşa-zâde, *agn. esr.*, s. 159; kırs. Sa'deddin, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul, 1279, I, 480) büyük zorluklarla aşarak (İbn Kemâl, s. 200 v.d.), Trabzon önüne geldi. Çağdaş müelliflerden Kritovulos, imparator David'in kaçmasını önlemek maksadıyla daba evvel hareket etmiş bu'unan Mahmud Paşa'nın, Rumeli askeri ile birlikte diğer bir yolu tâkib ederek, Fâtih'ten önce Trabzon'a geldiğini, ambarlarında çok miktarda demir, bakır, harut (top otu) ve gühergile bulunan Osmanlı donanmasının ise bundan bir ay önce Trabzon önüne gelerek (bk. İbn Kemâl, s. 202), kaleyi denizden çevirdiğini, fakat bir netice almadan beklediğini zikreder (bk. *Tarih-i Muhammed Han-ı sanî*, trc. Karolidi, *T O E M* ilâvesi, 1330, s. 153; kırs. Kritovulos, s. 153). Trabzon, kendisini müdâfaaya hazırladı ise de, Osmanlı ordusunun kaleyi karadan ve denizden kuşatması üzerine, balkın mânevîyatı bozuldu; cesâretini kaybeden imparator, Sara Hatun'dan yardım istedi. Bu

tavassuttan bir fayda sağlayamayınca (bu hususta bk. Âşık Paşa-zâde, s. 160 v.d.; Sa'deddin, I, 482), Mahmud Paşa'nın teyze-zâdesi olan baş-mâbeyinci Georgios Amirutzes'i araya koyup, paşa ile anlaşmak istedi (bk. Fallmerayer, s. 268); sonunda varılan antlaşma gereğince, imparator ve âilesi pâdişâhın lûtfuna mazhar olacak ve şehir hâkîna aman verilecekti. Bu antlaşma gereğince teslim olan David ve âilesi, şehir civârından seçilen 1.500 kadar gençle birlikte gemilere bindirilip, önce İstanbul'a sonra da pâdişâhın emriyle, Edirne'ye nakledildiler (Kritovulos, s. 156). 1463'e kadar Edirne'de ikamete mecbur edilen David'e, geçimi için Tuna civârında geliri 300.000 sikkeden ibâret olan bir kısım köyler tahsis olundu. Kritovulos'un, bu köylerin İstoma Karasu nehri civârında olduğunu zikretmesine mukabil (s. 156), Fâtih, Bayezid ve Selim I. devirlerinde Türkiye'de bulunan Tbé, Spandouyn, David'e Firecik (eski Veras)'in tahsis edildiğini kaydeder (bk. *Petit traité de l'origine des Turcs*, nşr. Ch. Sebefer, Paris, 1896, s. 36). Fakat, onun Avrupa ve Uzun Hasanla mübâreleri tesbit edilince, teşrin II. 1463'te üç oğlu ile birlikte öldürüldü (bk. Spandouyn, *ayn. esr.*, s. 36, krş. VI. Mirmiroğlu, *Fâtih'in donanması*, İstanbul, 1946, s. 94).

Kritovulos'a göre, Fâtih, Trabzon'da bisar ve sarayı gezdikten sonra, ilk cuma namazını Saint-Eugenius kilisesinde kıldı. Sonra burası Yeni-Cuma adıyla câmiye çevrildi. Orta-hisar'daki Panaia Kruşepulos (altın başlı Hz. Meryem) kilisesi de Orta-hisar Câmiî adını aldı. Böylece birkaç gün Trabzon'da kalan Fâtih (İbn Kemâl, s. 204), savaşa katılmış olan Rum askerlerinin emlakını Türk askerine temlik eden bir ferman çıkarıp, ahâliye mer'î *cizye-i şer'iyye* ve bilinen *orfi* vergiler koyarak, onları mal, mülk ve âileleriyle birlikte yerlerinde bıraktı (İbn Kemâl, s. 204). Bundan sonra, Fâtih, Trabzon'un idâresini, 400 seçkin askerle birlikte, donanma kumandanlarından Gelibolu sancak-beyi Kâzım Bey'e bıraktı (Kritovulos, s. 155); iç-kaleyi yeniçeriler, şebri ise, piyâdeler işgal ettiler. Fâtih, Trabzon bazînesinden alınan en değerli eşyâyı, Ak-Koyunlularla Trabzon imparatorları arasındaki akrabalığı göz önünde tutarak, Sara Hatun'a verip, onu oğlunun yanına gönderdi. Kendisi de sâhil yolundan yine çok sıkıntılı bir şekilde geriye döndü.

Trabzon'un fetih tarihi. Türk topraklarına katılması mühim bir bâdise olan Trabzon'un alınışı hakkında kesin bir tarih söylenemez. Umûmiyetle Osmanlı müellifleri,

Amasra, Sinop ve Trabzon'un aynı senede fethedildiğini yazarlar. Bizans müelliflerinden Midillili Dukas'ın *Bizans tarihi*, trc. VI. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 211, ay ve gün vermiyerek, seferin 1461'de yapıldığını ve pâdişâhın şehri sulb yoluyla aldığını söylemekle yetinir. Yine bir Rum müellifi olan Atinalı Chalkokondyles (I, 278 v.d.), yine ay ve gün zikretmeksizin, Sinop'tan gelen Osmanlı donanmasının Trabzon'u 32 gün kuşattığını kaydeder (bu ihtilâf hakkında bk. F. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, Berlin, 1883, s. 617) ki, bu busus çağdaş müelliflerden Bebiği'nin *Tevârih-i Âli Osman* (British Museum nr. 7869, s. 171 v.d.)'ında da yazılıdır. Bu fetihden birkaç sene sonra ölen Mısır Memlûkları müellifi İbn Tâğribirdi'de, bunu doğrulayan kayıtlar vardır (bk. *Havâdis al-duhûr*, nşr. W. Popper, III, 408). Osmanlı tarihçileri, pâdişâhın Sinop ve Trabzon'a girişini 864 (1459)'te göstermekle yanılmışlardır. Osmanlı müellifleri, Trabzon'un fetih tarihini bâzan 864, bâzan da 865 olarak gösterirler. Nitekim, Sinop'un fetih sırasında Osmanlı donanmasında kâtip olarak bulunan defterdar Durşun Bey s. 102) gibi, İsfendiyar-oglu'na kasîde yazan Hâmîdî (bk. *Külliyât-ı divân-ı Nevânâ Hâmîdî*, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1949, s. 335), Âşık Paşa-zâde (s. 161), Neşri (Cihânnümâ, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 195 ve el-Konevî (*Tarih-i Âli 'Osman*, *Tarih dergisi*, nşr. R. Anhegger, II/3-4, s. 63), gün ve ay vermeden 865 (1461) yılını kabul ederler. Halbuki bu bâdise pâdişâh o an Karamani Mehmed Paşa (TTEM, sene 14, 1340, s. 148), vak'ayı bir sene evveline 864=1460) alır. Yine sağlam kaynaklardan asıyan Kemâl Paşa-zâde (s. 187), bazırılık'ların 865 (1461) kışında yapıldığını söylemekle yetinir. Muabhar müelliflerden Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr*'da 864 (1460) tarihini verdiği balde, *Cihânnümâ*'da 865 (1461) yılını kabul eder. Aynı çağda yaşayan Oruç Bey'e göre ise (bk. *Tavârih-i Âli 'Osman*, nşr. Fr. Babinger, Hannover, 1925, *Mufasssal*, s. 125), Trabzon, 23 rebiülevvel 865 (15 kânun I. 1461)'te alınmıştır. Ancak, Trabzon'un fetihini etrafıca araştırarak, yaz sonlarında olduğunu öne süren Fallmerayer (*Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart, 1877, s. 141) ve W. Miller (s. 100, not 2)'in tetkikleri göz önünde tutulacak olursa, Oruç Bey'in kaydının zayıf olduğu görülür. Yalnız mübakkak olan, Trabzon'un yaz sonlarında alınmış olduğudur. Bazı kitaplarda „Husrev“ lâfzının Trabzon'un fetih tarihini gösterdiği söylenir (bk. Şâkir

Şirket, *Tra'zon tarihi*, İstanbul, 1294, s. 58, 60). Halbuki, bu kelime, Kazıklı Voyvoda (Vlad III., Tepeş)'ya karşı Eflak se'lerinin başladığı 866 yılını gösterir (münâkaşası için bk. Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı kitâbeleri*, TOEM, 1334, sayı 48, s. 328 v. d.). Fâtih'in, şehrin alınmasını tâkib eden kış Trabzon'da geçirdiği görüşü hatâlı olup, kendisi Karadeniz sâhillerinden yaz sonundan önce ayrılmıştır (bk. Fr. Babinger, *Mahomet II le Conquerant et son temps*, Paris, 1954, s. 237).

Bebiği, İbn Tâğribirdi, Chalkokondyles gibi çağdaş müelliflerin ve Fallmerayer (s. 236), Fr. Babinger (bk. *Fatih Sultan Mehmed ve İtalya*, „Niccolo Sagundino'nun raporu“, *Belleten*, trc. B. S. Baykal, sayı 65, s. 68; ayrıca bk. *ayn. mll.*, *La date de la prise de Trebizonde par les Turcs*, 1461; *ayn. mll.*, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas unter Levante*, I, nşr. H. J. Kissling, Münib, 1962, s. 211 v.d.) gibi sonraki araştırmacıların eser ve makalelerindeki görüşlerine dayanarak, Trabzon'un 15 ağustos 1461'den itibaren, Osmanlıların eline geçtiğine hükmetmek gerekir.

Trabzon'un iskânı. Fâtih, Trabzon'da kurduğu yeni teşkilât gereğince şehrin delikanlılarından bir kısmını sipâhi, silâbdar ve yeniçeriler arasına katmış bir kısmını da şadırlar bîzmetine almıştı. Yerleşmek üzere İstanbul'a gönderilen 500 biristiyen Fener'de, Lezgi (Laz)'lerden bir kısmı ise, Bayezid civârında yerleştirildi'er. Bunlardan Georgios Trapezuntios ve Georgios Amirutzes gibi âlimler, Fâtih'in yanında müim roller oynamışlardır. Trabzon'da kalan biristiyen baskın (Rum-Ermeni-Cenevizli) çoğu şehir surlarının dışına yerleştirildi. Öte yandan gittikçe artan bir bızla Niksar, Lâdik, Bafra, Osmaniç, Çorum, Tokat, Samsun gibi civar şehirlerden Türk-müslüman âilelerin Trabzon'a yerleştirildiğini görüyoruz. Çepniler daha XIV. asrın sonlarından beri Giresun, Torul ve Gürele bölgelerinde yerleşmiş, sipâhi ve sipâhi-zâdeler olmuş, sâhip bulundukları yerleri ellerinde tutarak, burada *Vilâyet-i Çepni* adı ile idârî bir bölge kurmuşlardı (bk. *Tapu defteri*, sene 921=1515, nr. 52, s. 759, 765; *Karaman-Rum defteri*, sene 926=929, nr. 387, s. 752, 762). Daba sonra Trabzon'un fethedilmesiyle Çepnilerin buraya yerleştirildiklerini, Fâtih'in buraya civardan getirdiği halkın büyük bir kısmını Çepni ve Lezgilerden seçmiş olduğunu, bölgenin garp ve cenup kısımlarındaki dağların Çepni dağları (Cibâl-i Çepni) adını taşıdığını, Trabzon'un Tekfur Sarayı mahallesinden Âşık Çelebi, 1578 senesine âit bilgiler

verirken zikreder (bk. *Manâzir al-avâlim*, üniversite kütüp., TY nr. 916, II, 27^a).

Osmanlılar idâresinde Trabzon. Yukarıda adı geçen Kâzım Bey'den sonra Trabzon sancak-beyi olduğu anlaşılan Sofu Ali Bey, 873 (1469)'te, Trabzon kadısı Mevlânâ Mehmed Beyle birlikte Trabzon kalesinin surlarını tâmir ettirdi (tâmir kitâbesi için bk. Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı kitâbeleri*, TOEM, 1334, sayı 48, s. 330). 1472'de Uzun Hasan Osmanlılarla savaşa karar verince, onun telkini ile eski Trabzon imparatorunun bir yeğeni Trabzon'a hücum etti. Ancak, Otluk-beli savaşı (11 ağustos 1473)'nden sonra Osmanlılarla anlaşılan Uzun Hasan'ın ölümü üzerine (1478), Amasya sancak-beyi şebzâde Bayezid, Hızır Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'yı göndererek, Gümüşhâne-Trabzon yolu üzerindeki Torul (Togrul) kalesinin Rum hâkimini ortadan kaldırttığı gibi, Gürcistan ile Trabzon sancak hudûdunda Cânebâh (Canba), Cezre kalelerini de zaptettirerek, Trabzon fütûhâtını tamamlamıştı (bk. İbn Kemâl, s. 516 v.d.).

Bayezid II. devrinde (1481-1512), önce şebzâde Abdullah'ın, sonra da şebzâde Selim'in buraya sancak beyi olarak gönderilmeleri üzerine, Trabzon'da yeni bir devir başladı. Trabzon'a re zaman yollandığı belli olmayan şebzâde Abdullah, Kemâl Paşa-zâde'de mevcut bir kayda göre, Eğriboz'un fetbinde (875=1470) Trabzon'da sâhip livâ idi (s. 216); bu şebzâde aynı yıl Cem ile birlikte sünnet olmak üzere İstanbul'a gelmiş ve sonra timarı dâba da artırılarak Trabzon'a dönmüştür (bk. İbn Kemâl, s. 319). Aynı yıl Yukarı-hisar Câmiî'nin harap şadırvanı duvarına konmuş bir kitâbe de, onun Trabzon sancak-beyliğini doğrulamaktadır (bk. H. Edhem *ayn. makale*, sayı 48, s. 332 v.d.).

Şebzâde Abdullah (ölm. 1483)'ın buradan ayrılmasından sonra, Tâceddin Sinan Bey'in Trabzon sancak beyi olduğu tahmin olunabilir. Bu zâtın, önce Hoşoğlu Türbesi yanındaki çeşme üstünde bulunup, sonradan Fâtih Câmiî'ne nakledilen kitâbesinden anlaşıldığına göre (bk. H. Edhem, *ayn. esr.*, s. 334), 888 (1483)'de Kürtin (hâlen Torul'a bağlı) emîrine (belki de Çepni beyine) galebe çalarak, biristiyen halka cizye ve haraç koymuştur.

Şebzâde Selim, 1487-1510 arasında Trabzon sancak-beyliğinde bulunmuş olup, bu devrede, Çerkezistan ve Gürcistan'a akınlar yapmıştır (bk. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı kütüp., Hazine, nr. 1274, var. 33^a, 40^a, 41^a; Kemâl Paşa-zâde, *Defter VIII*, Ali Emiri, nr. 32, var. 105^a, 117^a; *Defter IX*,

Fâtih ktp., nr 4205 var. 192a, Şükrî-i Bitlisî, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı, kütüp., Hazine, nr. 1597, var. 18b, 22b; Marino Sanuto, *I Diaru*, VII, 631, 636 v.d.). Selim, Arda han, Göle, Oltu ve İspir bölgelerine hâkim mahallî Gürcü beylerinden Mirzâ Çabuk (1502—1516) ile dostluk kurdu. Bu arada Bayındır beylerinden Ferruhşad ve Mansur, yurtlarını alan Şâh İsmâ'il'e karşı onunla birleştiler (bk. Kemâl Paşa-zâde, *Defter VIII*, var. 64b). Şâh İsmâ'il, 1507'de Dulkadir seferinde Maraş ve civârını yakıp yıktıktan sonra memleketine dönerken, kardeşi İbrâhim'i Trabzon'a yağmaya göndermişti. Bunun üzerine Bayburt ve Erzincan'a kadar uzanan bir sâhaya saldıran şehzâde Selim, burada bir köprü başında Safevî kuvvetlerini dağıtıp, İbrâhim'i esir alarak Trabzon'a döndü (bk. Kemâl Paşa-zâde, *Defter VIII*, var. 117a). Son Ak-Koyunlu beylerinden Murad Bey'in oğulları (Murad Hanlular)'nın Trabzon'a yerleşmeleri bu devreye rastlar. Babasının şehzâdeliği devresinde 6 teşrin II. 1494'te Trabzon'da dünyaya gelen Süleyman (Abmed Tевhid, *Kanunî Sultan Süleyman Han'ın şehzâdeliği devri*, T O E M, 1335—1337 sayı 49—62, s. 86 v.d.), ilk tahsilini burada yaptı. Yine bu devrede, Selim'in, Trabzon'da ölen annesi Gülbahar Hâtun için Hâtuniye Câmii'ni yaptırdığını (911=1515) biliyoruz.

Babasını tahttan indirip saltanata geçen Selim I., Şâh İsmâ'il'e karşı sefere karar verince, Trabzon civârına kadar sokulan kızıl-başlar, Torul halkını Osmanlılar aleyhine teşvik edip barekete geçtilerse de, bir başarı elde edemediler.

Trabzon, Çaldıran seferi sırasında, Romalılar devrinde olduğu gibi, bir üs vazifesini görmüştür. Buraya getirilen erzak ve mübimmat geçtiği vâsıtalarla Erzincan'a sevk ediliyordu (bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *Tarih dergisi*, 1962, XVII, 61 v.d.).

Kanunî Süleyman tahta geçince (929=1520), Trabzon, Batum sancığı ile birleşerek yeni bir eyâlet hâline getirildi: 70 kadar Abaza [b. bk.] aşireti ile Mingreli ve Gürcü beyleri Trabzon sancak-beylerine tâbi idiler. Bunlara, tâbiyet şartlarına riâyet etmek kaydıyla ahid-nâmeler, Trabzon'un cenûb-i şarkisinde Çepni dağlarında oturan Türkmen boy ve uluslarına da timarlar verildi. Muhtemelen 924 (1518)'te Selim I. tarafından Trabzon'a sancak-beyi tâyin edilen Kastamonu sancak-beyi İskender Paşa (bk. Ferîdûn Bey, *Münşeat*, İstanbul, 1274, I, 497), burada birçok hayır müesseseleri yaptırmıştır.

Trabzon, XVI. asr'daki İran savaşları sırasında da ordunun iâşe ve ikmâlî için bir üs olarak kullanılmıştır. 1019 (1610)'daki Tebriz seferine, Trabzon ile Batum sancaklarında zeâmet ve timar sâhibi olan sipâhiler de katılmışlardır (bk. *Yoklama defteri*, Tapu, nr. 710, s. 24 v.d.).

Trabzon'u 1640'ta ziyaret eden Evliyâ Çelebî, eyâlet paşasının burada oturduğunu, Abaza, Mingreli ve Gürcü beylerinin kendisine her sene sulbû yenilemek ve tâbiyetlerini göstermek için 40—50 kadar köle ve câriye, 1.000 çift tiftik çorap ile astar bezleri gibi hediyeler gönderdiklerini bildirdikten sonra, kendisinin timar defterdârı, defter kethüdâsı, defter emîni, çavuşlar kethüdâsı, çavuşlar emîni gibi vazifelilere sâhib olduğunu, Trabzon livâ (sancak)'ında 43 zeâmet, 226 timar bulunduğunu zikretmektedir. Ayrıca şehrin tarîhî eserlerini Âşık Çelebî'nin tavsîfine (ağ. bk.) uygun bir şekilde anlatmakta, buranın balkı hakkında da kıymetli bilgiler vermektedir (bk. *Seyahatnâme*, II, 81—94).

XVII. asrın ikinci yarısında 6 defa İran'a giden Tavernier, İstanbul'dan İran'a gidecek bir kimsenin Trabzon'da gemiden inerek beş günlük bir yolculuğu tâkiben Erzurum'a varabildiğini belirttiikten sonra, Giresun'dan Trabzon'a 80, Trabzon'dan Rize'ye 100 mil çektiğini yazar (bk. *Les six voyages*, Paris, 1682, I, 273 v.d.).

XVIII. asrın başında Trabzon'a gelen Tournefort, Trabzon'un suları ve eski eserleri hakkında kayda değer bilgiler vererek, şehrin büyüklüğüne rağmen halkının azlığına işâret ile, burada orman ve bahçelerin içinde yapılmış olan tek katlı binalara dikkati çekmiştir. Şehrin etrafında da çok güzel binalara rastlayan Tournefort'a göre, kırlar güzel nebatlarla dolu ise de, dağlar daha münbittir (*Relation d'un Voyage du Levant*, Paris, 1717, II, 233—236).

Selim I. devrinden beri devam eden Laz Çepni-Gürcü rekabeti yüzünden çatışmalar şiddetlenmiş ve XVIII. asrda Trabzon havâlisinde bir takım derebeyler türemeye başlamıştır. Bu yüzden 1754'e kadar Trabzon vâililiğinde bulunan Hekim-oğlu Ali Paşa, mütegalibeyi tedib ve derebeylerini tenkil ettiği gibi, Trabzon'daki yolları da açtırdı. Erzurum yolunu tesviye ile Elkuse (Taşhâne)'nin sâhil tarafından Trabzon'a bir yol daha yaptırdı; o, vezâretle İstanbul'a dönerken halk tarafından uğurlanmıştı (Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 68). 1758'e kadar üç sene Trabzon vâililiğinde bulunup, derebeylerini ezen Canikli Süleyman Paşa'yı, Dârendeli Abdurrahman Paşa, sonra da Süley-

man Paşa'nın kardeşi meğhur Canikli Hacı Ali Paşa tâkib etti. 1771'den 1776'ya kadar Trabzon vâlisi, bu tarihte ise, Kars ser-askeri olan Canikli Hacı Ali Paşa, Soğucak ve Anapa'yı imar etmekle kalmayıp, Çerkes kabîlelerinin Osmanlılar lehine birleştirilmesi için de faaliyette bulundu. Gürcü banları, onun zamanında devlete mûti oldular (bk. Başvekâlet Arşivi, *Hatt-ı hümayûn*, nr. 1324). 1773'te Mustafa III.'nin emriyle Trabzon ve Canik taraflarından asker toplayarak Kırım'ı kurtarmaya giden Hacı Ali Paşa, 1776'da yazdığı bir risâle (*Tedbir-i cedid-i Nâdir*, Esad Efendi ktp., nr. 1855) ile 1182 (1768)'de işlenen hatâları sayarak, yapılması gerekli askerî ve mülkî ıslâhâtı belirtmeye çalıştı. Ancak sonradan isyan ederek, 1779'da Kırım'a kaçtı (bk. *Mühimme*, nr. 178, s. 39) ise de, Kırım hanının şefaatiyle affedilerek, yeniden Trabzon vâililiğine getirildi (1781). Çok daha sonra Erzurum vâililiğine tâyin edilen Hacı Ali Paşa, 1785'te burada ölmüştür (hal tercümesi için bk. Trabzonlu Enverî, *Tarih*, Üniv. kütüp., TY nr. 5995, III, tür. yer.; Cevdet, *ayn. esr.*, s. 145 v.d.).

28 Mayıs 1812 Bükreş muâhedeşi ile neticelenen Osmanlı-Rus savaşlarında, Ruslar 1225 (1810)'te, Çarhacı Ali Paşa'nın vâililiği sırasında Akçaabat kasabasında Sargana adındaki yere asker çıkarıp, Trabzon'a kadar olan sâhili tehdid ettilerse de, Lazistan'a kadar uzayan sâhanın halkı silâhlanarak bu tehdidi defetmeye muvaffak oldu (bk. Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 167).

XIX. asrın ilk senelerinde (1817—1819) Trabzon'a gelen buralı P. Minas Bıjışkyan, şehrin tarihî eserleri, mahalle ve meydanları ile halkı hakkında geniş bilgiler vermiştir (*Karadeniz kıyıları tarih ve coğrafyası*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1969, s. 39—59).

Aynı asrın ilk yıllarında Rize ve Hopa taraflarının âyanı olan Tuzcu-oğulları isyan edip Trabzon'u ellerine geçirdiler. Zengin ve itibarlı bir Türk âilesine mensub olan Tuzcu-oğlu Memiş Ağa, halka ödünç para vermek sûretiyle Rize ve Hopa taraflarının âyanı mevkiine yükselmışti. Memiş Ağa, devlete mûti görünerek Gönve sancığı muhâfizliğine getirilmesine rağmen, para mes'elesi yüzünden Trabzon vâlisi Hazine-dar-zâde Süleyman Paşa ile anlaşmıyarak isyan etti; Rize, Of, Hopa ve Sürmene havâlisini âdetâ idâresi altına alarak, Trabzon vâlisi ve ona halef olan kaymakam Hacı Hasan Ağa ile mücâdeleye girişti; kayıklarla Trabzon limanına gelen taraftarları seyr-ü-sefere mâni oldukları gibi,

iskeledeki malları yağma ettiler. Bu sûretle Memiş Ağa'nın Trabzon'u işgale karar verdiği anlaşılmaktadır. Devlet, bir fırkatsyn, bir korvet, bir şalope ve daha birkaç küçük gemiden mürekkep bir donanmayı Trabzon vâlisinin emrine gönderdiği gibi, isyanı bastırmak için asker ve bol miktarda cephâne yolladı ise de, taraftarları Trabzon kaplılarına dayanarak 26 temmuz 1816'da şehre birkaç saatlik mesâfede bulunan Akçaabat (Polatane = Polta, Platane) ile Tonya'yı aldılar. Bir müddet sonra, Yomra âyanından Kasab-oğlu İbrâhim, Tonya âyanından Hacı Sâlih-oğlu Ali, Tirebolulu Kel Ali-oğlu Ali Ağalar da Tuzcu-oğlu'nun kuvvetleri ile birlikte Trabzon'u kuşattıklarından, şehir bunların eline geçerek baştan-başta yağmaya uğradı; 18 ağustos 1816'da iç-kale de teslim oldu. Kaymakam Hasan Ağa, bir gemi ile Ünye'ye gönderildi. Bundan sonra Trabzon ve civârını kendi taraftarlarına vererek, Trabzon'daki devlet kuvvetlerini bertaraf eden Tuzcu-oğlu, Rize ve Trabzon bavâlisinin hâkimi olup, bükûmet nüfûzunu hiçe indirdi. Fakat çok geçmeden, mukabil tedbirler almakta gecikmeyen hükûmet, Trabzon'u denizden abluka ettirdiğinden, Tuzcu-oğulları dâhile çekilmeye başladılar; bükûmeti temsil eden Çeçen-zâde ve Süleyman Paşa, yeniden Trabzon'a hâkim oldular; Memiş Ağa önce Rize'ye, sonra da Of'a kaçtı; teslim olması için hey'etler gönderildi; kabûl etmeyince, üzerine kuvvetler sevk edilerek öldürüldü (26 teşrin I. 1817; tafsîlât için bk. Şânî-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1284, II, 304, 340, 349 v.d. [hal tercümesi]); taraftarlarından Hacı Sâlih-oğlu Trabzon'a yerleştirildi. Bundan sonraki vâliler devrinde Trabzon'da oturan Tuzcu-oğullarının şehirden çıkarılması, vergilerini tenzil ve borçlarını affetmek sûretiyle taraftarlarının köylerine geri döndürülmesi için teşebbüslerde bulunulmuştur. Bu arada bunların ileri gelenlerinden bir kısmı öldürüldüğü gibi, Tuzcu-oğlu âilesinden bir kısmı Rusçuk ve Varna havâlisinde ikamete (kânun I. 1834) mecbur tutuldu (Cevdet, *ayn. esr.*, X, 219 v.d.; Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 257 v.d.; M. Münir Aktepe, *Tuzcu-oğulları isyanı*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1953, V—VI, 21—52). Bununla beraber, yerlerinde ipka edilenlerden bir kısmı, bükûmet tarafını tuttukları veya hâdiselere karışmadıkları için yerlerinde bırakılmış ve bunlardan bir kısmının nesli Trabzon'da bu güne kadar devam etmiştir. Fakat, bu hâdiselerden sonra bahis konusu yerleri gezen Koch, hürriyetleri azalmış olmakla beraber, derebeylerin çoğunu yerli yerinde bulmuş idi (bk. *Wanderungen im Ori-*

ente Während der Jahre 1843 und 1844, Weimar, 1846/1847, II: Reise im Pontischen Gebirge).

1847 senesinde Sultan Abdülmecid tarafından Bagdad'a kadar bir tetkik gezisine çıkarılan ikinci mâbeyinci Râgîb Bey'e refâkat eden Doktor Perunak Feruban Bey, Trabzon'a gelmiş, şehrin tarihî eserleri, hisarı, mahalleleri, câmi ve kiliseleri, büyük bina ve meydanları hakkında geniş bilgiler vermiştir (bk. *Seyahatnâme*, nşr. P. Minas Bijşkyan, ayn. esr., ilâve, Trabzon, s. 70—76).

1869'da Fransa hükûmeti tarafından Türkiye'nin şark vilâyetlerinde bir tetkik seyahati yapmak üzere gönderilen Théophile Deyrolle, aynı senenin şubat sonlarına doğru Trabzon'a gelerek, 12 mayısa kadar kaldığı şehrin iktisâdî durumunu tetkik etmiş, Rusların transit yolunu kendi topraklarına çekmeleri üzerine, Osmanlı devletinin Gümüşhâne, Bayburt ve Erzurum'dan geçerek Bayezid'e ve İran hududuna kadar ulaşmak üzere yaptırmaya başladığı şosedan bahisle, bunun Trabzon'a eski hâlini vereceğini belirtmiştir (1834'te Regid Paşa tarafından düzeltilen yol olacak, bk. Rosen, *Gesch. der Türkei*, I, 214). Bu zat, ayrıca Trabzon'un tabii güzellikleri yanında, halkının örf ve âdetleri ile o bölgeye has mahsüllerinden, mimarî tarzından tafsillâh bir şekilde bahsetmektedir. Bu sırada, oradaki Fransız konsolosu M. Derehé'nin tavsiyesıyla, Trabzon vâlisi Muhlis Paşa ile tanışmıştır (*Voyage dans l'Asie et l'Arménie 1869, Le Tour du Monde*, 1875, I. devre, 1—32; 2. devre, 257—288; 1876, I. devre, 369—416, trc. R. E. Koçu, 1869'da Trabzon'dan Erzuruma, İstanbul, s. 7—21). Burada bahis konusu olan şose, Abdülhamid II. 'nin nâfia nazırlığında bulunmuş olan Hasan Fehmi Efendi (Paşa)'nın 24 nisan 1296 (1879)'da Başvekâlet makamına sunduğu *takriri* ile ona ekli *Anadoluda imâlât-ı umûmiyyeye dair lâyiha* adlı uzun raporunda ele alınmış, bu yolun kilometresinin 896,56 liradan olmak üzere, inşâ masraflarının 173.913,40 liraya bâlig olacağı hesaplandıktan sonra, bunun ile ilgili Trabzon limanının inşâsı için 434.782,60 lira gideceği tahmin edilmiştir (Celâl Dinçer, *Osmanlı vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun bayındırlık işlerine dair hazırladığı lâyiha, Belgeler*, 1968—1971, sayı 9—12, s. 166, 184 v.d.).

Abdülhamid II. devrinin en faal vâlilerinden biri olan Sırrı Paşa, Trabzon Lisesi'ni, Hasan Paşa ise, Kabak meydanına nâzir tepede askerî kıyayı ve askerî hastahâneyi yaptırmıştır; fakat en mağhur vâli, bugün Trabzon'da medfun hulûsa Kadri Boydır.

Birinci Cihan Harbi'nde, nisan 1916'da Rusların eline geçen Trabzon, Brest-Litovsk müzâkereleri sonunda yeniden Türkiye'ye verildiği (24 şubat 1918) gibi, Kafkas bükümetleri ile yapılan siyâsî müzâkereler de burada olmuştur.

Mütârekeden sonra Trabzon metropoliti Chrysanthos, merkezi Trabzon olan bir Rum-Pontos devleti kurmak için faaliyete geçti, hattâ 18 kânun I. 'da Batum 'da bir Pontos bükümeti kurdu; ancak, İngiliz bâriyesine gönderilen mesajlarda ileri sürülen istatistik ve budutların hayal mahsülü olduğu Arnold J. Toynbee tarafından itiraf edildi; Berthelot, bunu parlamentoda endişe ile karşıladı (bk. G. Jaeschke, *Kurtuluş savaşı ile ilgili İngiliz belgeleri*, trc. Cemal Köprülü, Ankara [T T K], 1971, s. 57 v.d.). Öte yandan, Rum ve Ermeni teblihesine karşı, Trabzon'un Türk ahâlisi tarafından birçok cemiyetler kuruldu. Bilhas-sa, 4 mart 1919'da İstanbul'da, Trabzon'da Rum cumhuriyetinin kurulması için çalışmak üzere Pontos gazetesi te'sis edilince, Barutçu-zâde Fâik Ahmed, 10 kânun I. 'de Pontoculuk kıskırtmalarına karşı *İstikbal* gazetesini ve 12 şubat 1919'da diğer milliyet-perver Trabzonlularla birlikte *Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*'ni kurdu (bk. Ömer Sami Coşar, *Millî mücadele basını*, İstanbul, 1964, s. 215 v.d.). Bu suretle, Rumların yaptıkları bütün teğet-büsler (1921—1922), *İstiklâl Savaşı*'nda akamete uğradı (bk. *Pontos meselesi*, Ankara, 1338). Bununla beraber, müslüman olmuş bazı Rumlar eski âdet ve an'anelerini muhafaza ettiler (bk. Hasluck, *The Crypto-Christians of Trebizond, Journal of Hellenic Studies*, XLI, 199 v.d.). *İstiklâl Savaşı* sırasında Millî mücadeleye el koymaya çalışan Mustafa Suphi ve arkadaşları, Trabzon'da rol oynamak istedilerse de, Trabzon kayıkçı ve mavnacılar kâhyası Yahya'nın adamları tarafından berta-raf edildiler (tafsilât için bk. H. Bayur, *Mustafa Suphi ve Millî mücadeleye el koymaya çalışan başı dışarda akımlar, Belleten*, 1971, sayı 140, s. 587—654).

Bu suretle *İstiklâl Savaşı*'nda husûsî bir yer işgal eden Trabzon, bugün Karadeniz'in mühim bir limanı olarak inkişâf etmeye başlamıştır.

İdârî teşkilat. Trabzon, fethinden sonra bir eyâlet teşkilâtına bağlanarak, müstakil idâreci ve kumandanlar mârifetiyle kalelerde dizdarlar, su-başlıları, şehir ve kasabalarda kadı, zâim ve ümerâ vâsıtasıyla idâre edildi. Devlet merkezinden zaman-zaman bazı vezirlerin ve ehemmiyetli şahısların gönderilmesine rağmen, idârî, askerî ve mâlî

bakımlardan ehemmiyet kazanması, Bayezid II. devrinde, önce şehzâde Abdullah, sonra da Selim 'in buraya sancak-beyi olarak gönderilmeleriyle başladı. Bu sırada Trabzon, Vilâyet-i Rûm-ı Kadim'e dâhil sayılıyordu (bk. Tayyib Gökbilgin, *15. ve 16. asırlarda eyâlet-i Rûm, Vakıflar dergisi*, 1965, VI, 52). Çaldıran savağından sonra, şehzâde sancağı olarak idâre edilen Trabzon, Karahisar ve Canikle beraber, Erzincan vâililiğine bağlandı (Kemâl Paşa-zâde, *Defter IX*, var. 235^a). Yavuz zamanında, Trabzon livâ (sancak)'sının bir mirlivâsı, 12 zeâmeti, 220 adet berât-ı hümayûn ve 139 tanesi de beyler-beyi berâtı ile olmak üzere 359 sipâhisi, 7 dizdarı, 7 kethüdâsı ve 289 kale muhafızı vardı (bk. M. Tayyib Gökbilgin, *XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livâsı ve Doğu Karadeniz bögesi, Belleten*, Ankara, 1962, XXVI, 293—337). Öte yandan tabir defterlerinde Zi su Kefal, Ayasofya, Ayo Kios, Ayo Fokas, Ayo Oban, Iskilyar, Istilos, Şuşka bastos, Karos, Ayo Yorgi, Karos, Sumela şeklinde kaydedilen manastırların Yumra ve Maçuka (Maçka)'da bulunan vakıfları, Yavuz'un emri ile, yavaş-yavaş timara çevrilmiş, vakıfları idâre edenlerden bir kısmı da Kasım Bey ve Umur Bey tarafından Rumeli'ye sürülmüştür (bk. *Tapu defteri*, 921=1515, nr. 52, s. 2, 3, 8, 12, 16, 61, 63, 65, 73, 79, 92). Bu arada Iskilyar manastırının vakıflarından yirmisabur (mayi ölçüğü=desti)'ünün Uzun Hasa'nın zevcesi Despina Hatun'un olduğuna ve bunun da pâdişâhın emriyle timara çevrildiğine işâret etmek isteriz (bk. *Tapu defteri*, nr. 52, s. 16). Aynı defterde, ayrıca bu timarların Trabzon sipâhilerinden olan Çepni, Tükman, hattâ Mora'dan sürülen kimselere, bazı Arnavut ve Bosnalılara verildiği zikredilmektedir (nr. 52, s. 149, 161, 164, 172, 199, 267). Kanunî, 926 (1520)'da şehri yeniden tabir ettirmiş ve Batum sancağını da katmak suretiyle yeni bir eyâlet kurmuş, idârî ve askerî birlik olarak sancaklara ayırmıştır. Burada eyâlet tâbiri, en büyük resmî idâre sâhasını, tabii ve coğrafi birçok bölgelerden mürekkep birliği göstermektedir. Bâzan eyâlet yerine vilâyet kelimesi de kullanılmıştır. Vilâyet tâbiri, tahrir defterlerinde umûmiyetle çok daha küçük idârî, askerî veya ekonomik sâhayı ifade eden birer istilâh olarak kullanılmaktadır; meselâ, bir kazanın yalnız bir parçasının vilâyet tesmiye edildiğini de görmekteyiz: Vilâyet-i Çepni, Vilâyet-i İskele (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, nr. 387, s. 746). En eski tahrir defterlerinde (921=1515) Trabzon livâsı, Trabzon, Rize, Hemşin, Of, Atina (Pazar), Arhavi, Kürtün, Torul'dan ibâret sekiz kadı-

lık olarak gösterilmektedir (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, s. 700). Nâhiyeleri ise, Akça-Abad (Polathâne), Yomra, Maçuka (Maçka) ve Sürmene'dir. Öte yandan, aynı defterlerde Arhavi kazasının Laz, İskele, Yagobit, Gönnye nâhiyeleri ile Kise ve Arhavi kaleleri zikredilmekte, Kürtün kazasının yedi nâhiye (Çepni, Karaburun, Yağlı Dere, Özegir, Elkerimli, Has, Alahnas) ve dört kale (Giresun, Tirebolu, Görele, Bedirme)'ye ayrıldığı belirtilmektedir. XVII. asırda da Trabzon veya Batum sancakları, bir eyâlet itibar edilmiştir; buralar bâzan da sâdece Batum eyâleti olarak zikredilir (bk. Ayn-i Ali, *Kavanîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i divan*, sene: 1609, İstanbul, 1280, s. 6 v.d.; Sofyalı Ali Çavuş, *Kanunnâme*, sene: 1653, nşr. Hamid Hadjibegic, Glasnik, 1947, Dreestvene Nanke, Sveska II, 139 v.d., metin: s. 146—173). Öte yandan, 1041 (1632) tarihli olup, Osmanlı devletinin idârî taksimâtını gösteren bir defterde *eyâlet-i Batum nâm-ı diğer Trabzon* şeklinde bir kaydın bulunduğu işâret edelim (bk. nşr. Ş. Turan, *XVII. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun idârî taksimatı, Atatürk üniversitesi 1961 yılı, Ankara*, 1963, s. 224). Bu yüzden 1640'ta Trabzon'a gelen Evliyâ Çelebi (II, 82), eski Lezgi vilâyeti olarak tavsif ettiği Trabzon'a *şehr-i Batum-ı zir dendiğini* zikreder. Evliyâ Çelebi'ye göre, eyâletin beş sancağı şunlardır: Canha (Torul civârında), Batum-ı zir, Batum-ı bâlâ, Gönnye, Trabzon. Kâtib Çelebi (ölm. 1657), eserinin eyâlet-i Trabzon kısmında, Trabzon ve Batum sancaklarının birlikte heyler-beyilik olduğuna işâret ederek, sancaklarının Trabzon, Gönnye ve Batum olduklarını belirttikten sonra, 56 zeâmet, 398 timar ve 14 kalesinden bahseder (bk. *Cihân-nûma*, İstanbul, 1145, s. 429). Sağlam bilgi vermekle tanınan Hezârfen Hüseyin Efendi (ölm. 1691) ise, paşa sancağı olan Trabzon eyâleti beyler-beyi (mîr-i mîrân) başının 734.850 akçe olduğunu, 43 zeâmet ve 326 timar bulduğunu kaydeder (bk. *Talîş al-bayân fi kavânîn-i Âl-i 'Osmân*, Tarih semineri, Foto-kopi, 69^a). Öte yandan, Evliyâ Çelebi, 1640 senesinde Trabzon livâ (sancak)'sının bir evvelkine uygun olarak, 43 zeâmet, 226 timarı ihtivâ ettiğini zikreder (II, 83 v.d.).

XIX. asrın ilk senelerinde yazıldığı anlaşılan Osmanlı devletinin idârî taksimâtına dair bir *defter*'de (Topkapı Sarayı Müzesi kütüp., Yeni Yazmalar, nr. 799), Trabzon eyâletinin kazaları, yanlarına meşrubat verilmek suretiyle, şu şekilde gösterilmiştir: Trabzon, Keşab (Gümüşhâne'ye tâbi), Tirebolu, Ma-

çuka (Maçka, Gümüşhane 'ye tâbi), Arhavi, Sohum, Sürmene, Giresun (Gümüşhane 'ye tâbi), Rize, Yaveholu (diğer ismi Görele), Ünye, Sogucak, Of, Kürtün, Çavri, Gümüşhane (vâli karışamaz, Torul nâhiyesidir), Faş, Batum. Aynı *defter* 'de livâ (sancak) olarak gösterilen Gönye 'nin Hemşin, Atina, Arhavi ve Viçe kazaları zikredilerek, mutasarrıflarının Faş 'ta oturdukları belirtilmiştir.

Yapılan hâzî idârî taksimat değişikliklerini Trabzon sâl-nâmelerinde görmek mümkündür. Nitekim, 1287 (1870) tarihli *sâl-nâme* 'ye göre (bk. s. 35-60), Trabzon 'un kazaları şunlardır: Giresun, Ordu, Rize, Of, Tirebolu, İcâre-teyn (İcâre-i ulyâ, İcâre-i süflâ), Livâne, Hopa, Atina (nâhiyesi: Hemşin), Ünye, Niksar, Torul (nâhiyesi: Kürtün), Kelkit, Şiran. Sancakları: Lazistan, Canik, Gümüşhane. 1309 (1890) tarihli *sâl-nâme* 'de (s. 198-290) ise, Trabzon 'un kazaları şu şekilde sıralanmıştır: Akça-Abad, Sürmene, Of, Görele, Vakfıkebir, Tirebolu, Giresun (nâhiyeleri: Akköy, Piriaziz-Keşab), Ordu (nâhiyeleri: Bulman, Pergembe, İbasdı), Canik (sancak), Ünye (nâhiyesi: Karakuş), Fatsa, Lazistan (sancak, nâhiyeleri: Karadere, Kura-yı seb'a), Atina (nâhiyesi: Hemşin), Hopa (nâhiyesi: Viçe), Gümüşhane (sancak, nâhiyeleri: Kokas, Yağmurdere), Torul (nâhiyesi: Kürtün), Şiran.

Trabzon 'un mahalleleri ve nüfusu. 926-929 (1520-1523) yılı *Tahrir defteri* 'nde Trabzon şehri (nefs-i Trabzon) 'nde dokuz müslüman mahallesi kaydedilmiştir. Bunlardan dördü Orta-Kale (*kal'a-i av-sâf*: mahalle-i Câmî-i Atik, 45 hâne; mahalle-i Mescid-i Vâlîde-i merhûm Sultan Abdullah, 4 hâne; mahalle-i Mescid-i Kissa-bân, 7 hâne; mahalle-i Mescid-i Hacı Baba, 4 hâne) 'de, ikisi Aşağı-Kale (*kal'a-i zir*: mahalle-i Mescid-i Mevlânâ Şucâ, 26 hâne; mahalle-i Mescid der Bâb-ı Bazar, 14 hâne) 'de, biri saray (*saray-ı amire*; 2 hâne), biri Çifte Hamam (*Hamâm-ı Çifte*: mahalle-i Mescid-i Amasya, 15 hâne), biri şehir dışındaki Yeni Câmî (*birân-ı şehir*: mahalle-i Câm-i Cedid, 19 hâne), biri de bezzâzistan (*bezzâzistan*: Cemâat-ı Mescid-i Hoca Kasım, 24 hâne) yanında bulunuyordu. Bu sûretle Trabzon şehrinde 10 mahalle, 160 müslüman evi, 201 nefer (müslüman-Türk), 10 imâm, 2 hatip, 7 müezzin, 2 hâfız, 1 kayyum vardı. Öte yandan, Trabzon şehrinde Rum, Ermeni ve Frenk (Gebrân ve Ermeniyân ve Efrenciyân) olarak, 14 mahalle, 1.884 hâne, 1.253 nefer bulunmaktadı. Bunlardan Rum halkı 10 mahalle (mahalle-i Ayasofya, diğer adıyla Obunç, 234 hâne; mahalle-i Miso Kastori, 41 hâne; mahalle-i

Obyan, 94 hâne; mahalle-i Zograf, 141 hâne; mahalle-i Meydan, 208 hâne; mahalle-i Papa-sân, 2 hâne,...), bir mahalle Ermeni (mahalle-i Ermeniyân, 151 hâne), üç mahalle de Frenk mahallesi (mahalle-i Efrenc, 40 hâne; mahalle-i Zafunda diğer adıyla Çömlekçi, 102 hâne; mahalle-i Beksid, diğer adıyla Degirmen Deresi, 17 hâne) idi (bk. *Karaman-Rum ic-mâl defteri*, nr. 387, s. 716 v.d.). Diğer taraftan 961 (1554) tarihinde yapılan bir tahrirden anlaşıldığına göre, 35 sene zarfında yeni iskânlar ve hâriçten gelenlerle müslüman mahallelerine yenileri katılmıştır: 1-Tabakhâne mahallesi, 33 hâne; 2-Tabakhâne (Eski Hamam yanında), 36 hâne; 3-Sarmaşık Mescidi mahallesi, 20 hâne; 4-Kabak Meydanı mahallesi (Mescid-i Hoca Ali-zâde Mehmed Çelebi demekle meşhurdur), 18 hâne; 5-Şehre küstü mahallesi, 21 hâne; 6-Halil Ağa Mescidi mahallesi (diğer adıyla Azabân-ı Cedid), 10 hâne; 7-Hatûniye İmâret-i mahallesi, 66 hâne; 8-Ahmed Çelebi Mescidi mahallesi, 22 hâne; 9-Bayram-zâde Mescidi mahallesi, 25 hâne; 10-Zağanos mahallesi, 9 hâne; 11-Tekfur Çayırı mahallesi, 74 hâne; 12-İskender Paşa Câmîi mahallesi (Meydan-ı Cedid yakınında), 47 hâne; 13-Hacı Hasan mahallesi (Abdullah Çelebi mahallesi diye de tanınır), 13 hâne; 14-Mağara mahallesi, 5 hâne (bk. *Tapu defteri*, nr. 288, s. 6 v.d.; krg. M. Tayyib Gökbilgin, *agn. makale*, s. 297). Hristiyan mahalleleri ise, Ermeni mahallesi istisnâ edilecek olursa, azalmış, Meydan ve Çömlekçi mahallelerine hâriçten hristiyan reâyâ gelmiş, Rum mahallelerinin yekûnu 382 hâneye, Efrenc mahallesinin 49, Degirmen Deresi mahallesinin 5 hâneye düşmüştür (bk. *Tapu defteri*, nr. 288, s. 6-28). Bu sûretle, XVI. asırda Trabzon 'da 705 müslüman, 614 Rum, 160 Ermeni ve 132 de Frenk evi bulunmaktadır ki, her evde beş kişi yaşadığı kabul edilmek sûretiyle 1.611 evde, asker (sipâhi, azab, kale muhafızı) nüfusu hâriç, takriben 8.055 kişi bulunuyordu. Ahmed I. zamanında 18.000 'e çıkan ev sayısı, XVIII. ve XIX. asırlarda 8.000 'e düşmüştür. 1836 'da şehirde 8.000 ev mevcud olup, bunların 500 'ü Ermeni, 1.500 'ü Rum ve 6.000 'i Türklere âit idi. Hristiyanlar 8 ve Türklere 28 mahalle teşkil ediyorlardı (bk. Ch. Texier, *Küçük Asya*, trc. Ali Suad, İstanbul, 1340, III, 122). 1847 senesinde, varoşları, hisarı da dâhil olmak üzere birbirine bitişik 30 mahallere ayrılmış bulunan Trabzon 'un nüfusu, Türk, Ermeni ve Rum olmak üzere 33.000 idi. Şehirde ev sayısı, 3.000 'i Türklere, 1.000 'i Rumlara, 588 'i Ermenilere, 140 'i katoliklere ve 9 'u protestan Ermenilere, bir kısmı da yabancıla-

ra âit olmak üzere, 5.000 kadardı (bk. Fernhan Bey, *agn. esr.*, s. 72), 1284 (1868) 'te yeni teşkilât kurulunca Trabzon, üçer dörder mahalleden mürekkep yedi dâireye bölündü. Her mahalle için iki üç ihtiyar hey'eti âzası ile bir muhtar ve her merkeze de bir reis tâyin olunmuştu (bk. Şâkir Şevket, *agn. esr.*, s. 33). 1869 'da Trabzon şehrinin nüfusu 40.000 idi (bk. Deyrolle, *agn. esr.*, s. 15). 1870 'te 31 mahallere ayrılmış bulunan Trabzon kazasının (nefs-i Trabzon) nüfusu 9.459 (islâm 5.961, Rum 1.603, Ermeni 1.486, katolik 409) olup, 3.632 hâneye (islâm 2.424, Rum 632, Ermeni 445, katolik 140) sâhipti (bk. *Trabzon sâl-nâmesi*, sene: 1237 [1870], s. 88 v.d.). 1298 (1881) sâl-nâmesine göre (s. 132 v.d.), Trabzon şehrinin 36 mahalle ve karyesi, 5.000 hâne ve 10.383 erkek nüfusu (islâm 6.450, Rum 1.799, Ermeni 1.609) vardı. 1883 'te yeniden 45.000 (Ahmed Rifat, *Lûgat-i tarihîye ve coğrafîye*, İstanbul, 1300, IV, 232) 'i bulan Trabzon 'un nüfusu, 1889 'da 35.000 (müslüman 19.500, Rum ortodoks 8.200, Ermeni 6.000, diğer yabancılar 1.300) 'e düşmüş ise de (bk. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1890, I, 41 v.d.), 1309 (1891) 'da tekrar 45.315 'e yükselmiştir (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1309, a. 90). Trabzon sancağının 1889 'da 447.700 (müslüman 334.975, Rum ortodoks 91.000, Ermeni Gregoryan 20.000, katolik 1.200, protestan 235, diğer 290) olarak gösterilen nüfusu (V. Cuinet, *agn. esr.*, I, 41 v.d.), 1891 'de 1.004.690 (müslüman 809.704, gayri müslim 194.986) 'a çıkmıştır (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1309, s. 90). Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon vilâyeti sâdece, merkez ile Vakfıkebir, Akçaabat, Maçka, Sürmene ve Of kazalarından müteşkil olduğundan, müslüman-Türk nüfus, 356.259 'a düşmüştür (bk. 1925-1926 *Türkiye Cumhuriyeti dev'let sâl-nâmesi*, İstanbul, 1926, s. 682).

İktisâdî durum. Trabzon, büyük bir ticâret yolunun denize açılan bir kapısı ve şark ile garbı birleştiren bir ticâret merkezi olarak (bk. Fallmerayer, s. 318), Orta-çağlarda muhtelif milletlere mensup tüccarların mallarını mübâdele ettikleri mühim bir pazar yeri oldu; Kafkasya ve Rusya ile deniz yoluyla ticârî münâsebetleri olan Konyalı ve Suriyeli müslüman tâcirler, Sivas 'ta toplanarak Trabzon 'a gelir, buradan Kafkasya 'ya giderlerdi (bk. Defrémery, *J.A.*, 4ème série, XIV, 461 v.d.; d'Ohsson, *Des peuples du Caucase*, s. 26). Orta-çağlarda yünlü kumaşlar, keten ve ipekli mâmmiller burada işlenerek dışarı ihraç ediliyordu. XIII. asrın sonlarında, Karadeniz 'deki ticâretlerini diğer devletlerden daha zi-

yâde geliştiren Cenevizliler (bk. Pachymeres, *Bonnea tab'i*, II, 310), XIV. asrın başından itibaren, karadan ve denizden Trabzon 'a ulaşan ticâret yollarının inhisârını üzerlerine aldılarsa da, bu ticâret 1320 'den sonra Venediklilerin eline geçince, gelirinin büyük bir kısmını hâricî ticâretle te'min etmek mecbûriyetinde bulunan Trabzon, 1340 'tan sonra ticârî ehemmiyetini kaybetti (bk. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, trc. F. Raynaud, Amsterdam, 1959, II, 92 v.d.). Osmanlılar devrinde tekrar inkişâfa başlayan Trabzon, İran üzerinden gelen ticâret kervanlarının son durağını teşkil etti. Trabzon 'un büyük limanı olan Çömlekçi 'ye ilâveten Kanıda, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemerkaya, Mumbâne-önü ve Moloz gibi küçük limanlar her türlü ihrâcat ve ithâlâtı açıktı. Bilbassa, yeni teşkilâtın sonra, şehir içinde çeşitli sanâyi kolları kurulup gelişmeye başladı. Bunlardan biri de keten bezi imâlâtı sanâyi idi. Eyâlet köylerinde yetiştirilip, halkın geçim kaynaklarından biri olan keten, şehirde imâl edilerek tüccarlar tarafından başka yerlere sevk ediliyordu. Dışarıdan kumaş getiren tüccarlar, yerine keten bezi alıp gitmekte idiler. XIX. asrın başlarına kadar Halep, Şam, Bagdad ve Hindistan 'a kadar yapılan başlıca ihrâcat kenevire inhisar ediyordu. İstanbul ile Rusya 'ya da şarap, tütün ve fındık gönderilirdi (bk. Minas, *agn. esr.*, s. 58). Reşid Paşa 1833/1834 'te Sivas vâlisi olduğu sırada, Trabzon 'a giden ticâret yolunu emniyet altına alınca (bk. Rosen, *Gesch. der Türkei*, Leipzig, 1867, I, 214), yeni kervan yolu sayesinde, Erzurum ve Trabzon üzerinden taşınan malların değeri 100 milyona çıktı ise de, bundan Türklerin hissesine düşen sâdece 15 milyon idi (bk. N. Jorga, *Osmanlı tarihi*, trc. B. S. Baykal, Ankara, 1948, V, 445 v.d.). XIX. asrın sonunda Malatya, Erzurum ve Bitlis taraflarına keten, keten bezi (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1287, s. 118 v.d.), İran ile İstanbul 'a ipek ve pamuklu kumaş, keten bezi, yemiş, zeytin yağı, tütün, iplik sevk ediliyordu (Ahmed Rifat, *agn. esr.*, IV, 232). Şehirdeki ikinci sanâyi kolu, mum imâlâtı idi. Gerek başka yerlerden, gerekse eyâlet sınırları içindeki yerlerden gelen balmumu, mumbâne (şem'hâne) 'de işlenerek mum yapıldıktan sonra, batmanı (6-8 kilo) 84 veya 108 akçeye satılırdı. Öte yandan Trabzon ibrişimi İstanbul 'a sevk ediliyordu (*Kânûn-nâme-i Sulţânî ber müceb-i 'örf-i 'Osmânî*, nşr. R. Anhegger-H. İnalık, Ankara, 1956, s. 43). Başka bir sanâyi kolu da gemi yapımı idi. Ticârî bakımdan faâl olan şehirde, halkın bir kısmı ticâretle uğraşır ve ticâret için de-

niz yolunu tercih ederdi. Bu yüzden şehirde gemi yapımında kullanılan zift ve boyacılık gelişti. Bununla beraber, balık başlıca geçim kaynaklarından biri de balıkçılık idi (balıkçılık için bk. Mehmed Aşık, *agn. esr.*, var. 29b; Evliyâ Çelebi, II, 92; Deyrolle, s. 8 v.d.). *Kanunnâme*'lerde, her balık çeşidinden ayrı ayrı 'öşr alınmasının belirtilmesi, balıkçılığın gelişmiş olduğunu gösterir. Balıklardan balıkyağı da çıkarılmakta ve hristiyan mahallelerinde testi (vesikalarda: *sabur*) hesabı ile satılmakta idi.

Trabzon'un çarşısında dünyaca tanınmış kuyumcular bulunur, buhurdanlık, kılıç, gülsuyn kutusu, Gorgor-oğlu ve açıcı bıçakları burada işlenir, Trabzon baltası adı ile çok aranan bir çeşit balta yapıldı. Ayrıca, sedef kakmalı küçük masa, sanduka, rıgdân ve Hindistan'dan başka bir yerde yapılamayan divit (hokka) takımı yapımı gibi el sanatları çok gelişmiş idi (Evliyâ Çelebi, II, 91). XIX. asırda, tüfek ve tabanca yanında, güzel havlular, ipek ve pamuk çarşafılar, ipek kuşaklar ve tahta mâmûlât satılırdı (Şâkir Şevket, s. 39). Trabzon'da büyük çarşı, han ve en iyi binaların bulunduğu varoş, şehrin en işlek yeri olarak inkişâf etmiştir. XIX. asırda Avrupalı ve İranlı tâcirler ile konsoloslar burada otururlardı. 1869'da Trabzon çarşısını gezen Deyrolle, burada İran, Horasan ve İzmir'in en güzel halılarını, Haleb, Diyarbekir ve Bursa'nın en güzel kumaşlarını, en pahalı taşları, antika silâhları, eski devirden kalmış paraları görmüş idi. Seyyah, bu pazarı târif ettikten sonra, burada gördüğü meyve bolluğundan, nalhandarlardan, kuyumculardan, umûmiyetle Ermeni olan terzilerden, şekereiler, lokumcular, kavurmacılar ve diğer yiyecek satanlardan bahseder, ayrıca pazarın en dikkate değer kısmının arabacılar, saraçlar, kunduracılar, çizmeciler ve bakırcılar olduğunu zikreder (Deyrolle, s. 11, 15).

İkliminin müsâit durumu dolayısıyla, eyâlet sınırları içindeki topraklarda çeşitli mahsûller elde edilmekte idi. Bağların da yetişen nefis üzümlerinden şıra ve şarap yapılarak ihraç edilirdi. Umûmiyetle pirinç (Rize'de), ve çeşitli hubûbat, sebze ve kavun (Yeni Cuma mahallesi kavunu), karpuz ile çeşitli meyveler halk için mühim birer geçim kaynağı idi; fındık ve zeytin daha çok eyâletin şimali-garbi âhâllerinde, yâni Sürmene, Akçaabat, Trabzon ve Giresun civarlarında yetiştirilirdi. Önce Akçaabat'ta ekilen tütün sonradan bütün Trabzon bölgesine yayılmış, yalnız Trabzon kasabasında yılda 20.000 batman kadar tütün yetiştirilmeye başlanmış olup,

yıllık 10.000 lira gelir sağlıyordu. Mehmed Aşık (*agn. esr.*, var. 29b)'a göre, Trabzon'un, armudu (kiraz armudu, bey armudu, gül-lâbî armudu), üzümü (beyler üzümü, frenk üzümü), elması (Sinop elması), kirazı, inciri (badincan inciri), turunc ve narı bol ve nefis idi. Trabzon'a mahsus siyah kiraza benzer kara yemiş denilen meyve, Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi tarafından yetiştirilmeye çalışılmış ise de, tutmamıştır.

XVI.—XVIII. asırlar boyunca bölgede yapılan hayvancılık mühim değildi. Beslenen bayvanlar içinde, sığır ve koyundan başka, hristiyanlar için domuz da vardı.

XIX. asrın sonlarında Trabzon sancağının belli-başlı pazar yerleri ve günleri şöyledir: cuma günü (Görece, Batum, Livâne, Kuledibi, İcâre-i süflâ'da Geda, Arbavi, Atina), cumartesi (Giresun'da Akköy, Rize, Sürmene'de Çarşı-yı kebir), pazar (Tirebolu), pazar-tesi (Vakfikebir, Giresun, Kelkit), çarşamba (Akçaabat, Yomra, Of, Keşab, Ordu), perşembe (Perşembe kasabası, Sürmene) (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1287, s. 9—78).

Gelir. Trabzon'a gelen mallardan alınan rûsûm, şehrin husûsî şartlarına, bölgelerinin bünye ve ihtiyâcına, kudretine ve eskiden beri tatbik edilegelmekte olan usûl ve âdetlerine göre, mâlî ve iktisâdî bir takım ayrı kanunlara tâbi olmuştur. Bu bakımdan, gelir te'mini için bir takım kanunnâme (nizamnâme)'ler çıkarılmıştır: bunlardan emîn (nâzir) ve âmilin nezâretinde işleyen *Trabzon iskelesi kanunnâmesi*'nde, müslüman veya hristiyan olsun kara tarafından kumaş getiren bir tâcirin malını sattıktan sonra ödemesi gereken yüzde, iskele resmi, cezâ olarak ödemek zorunda olduğu gümrük vergisi belirtilmiş, şarap veya rakı yüklü bir geminin Trabzon'a gelip fıçıları karaya çıkardığı ve sattığı takdirde fıçı başına ödeyeceği vergi, ayrıca gemilerin yükleri üzerinden alınacak gümrük, Trabzon livâ (sancağ)'ında çıkan balığın her einsinden alınacak 'öşr hesaplanmıştır. Dellâliye âmilinin nezâretinde işleyen *Trabzon dellâliyesi kanunnâmesi*'nde liman hakkı olarak çember yelkenli gemilerden ellişer akçe, ağır barlardan (yük gemisi) yirmi, otuz beş, kırk akçe alınacağı, balık avlayan sandallardan ellişer akçe, hâriçten şehre gelen keten bezinden resm alınacağı belirtilmiştir. *Trabzon ihtisab kanunnâmesi*'nde, Trabzon'a sandalla getirilen şarabın fıçısından alınacak akçenin miktarı, bir sandal ile herhangi bir nevî balık getirilip satılırsa konulacak narh, gemi ile gelen buğday, arpa, darı ve diğer hubûbattan alınacak resmin miktarı tesbit edilmiştir. Aynı kanun-

nâmede, fıçı ile gelen balığın fıçısı başına, meyve ve bavyar dükkânlarına, ekmekçilere konulacak narh belirtilmekte, ekmekçiler ve bakkallar eksik satarlarsa veya ekmek tamamen pişmemiş veya abut siyah olur, temiz çıkartılmazsa verilecek cezâ miktarı gösterilmekte, hristiyan mahallesinde satılan balıkyağı ve şehirdeki meyhanelerin her birinden her üç ayda bir alınacak akçe miktarı, kasap dükkânlarından alınacak ihtisab resmi tesbit edilmektedir. Ayrıca, hâriçten sığır getirilip şehirde kesildiği takdirde, her sığır için iki akçe alınacağı belirtilmiştir. *Trabzon ipek (harîr) resmi kanunnâmesi*'nde, Trabzon'a gelen ibrişim, *Trabzon şem'hâne resmi kanunnâmesi*'nde, hâriçten gelen balmumu ve mumdan alınacak vergiler gösterilmiştir. *Trabzon niyâbet kanunnâmesi*'nde ise, sancak-beyinin, subaşının veya kadının nâibine âit olan vergilerin ne'vileri belirtilmiş olup, bunlar, gemi tapu harcı, zift bahası ve gemilerden alınan ellişer akçelik niyâbet hakkı idi. Şehrin hubûdu içindeki bağ, bahçe, zeytin, buğday, arpa ve diğer hubûbat mahsûlünün 'öşr'ü gibi, cinâyet ve arûsiye resmi de yine nâibe âitti.

Şehir gelirinin mühim bir kısmı pâdişah hasnı olarak ayrılmış ve gelir kaynakları da, belirttiğimiz vechile, kanunnâmelerle tesbit edilmiştir. Bunlar içinde en büyük yokunu, Trabzon iskelesi mukataası [bk. mad. İKTÂ] tutmakta ve yıllık 476.666 akçe olarak gösterilmektedir. Dellâliye mukataası resmi senede 70.000 akçe, şehir ihtisab mukataası 30.000 akçe, şem'bâne mukataası 15.000 akçe, ipek resmi 47.712 akçe, tuz satışından elde edilen vergi 100.000 akçe ve mâden mukataası da (Canha'da) yılda 200.000 akçe olmak üzere, Trabzon'daki pâdişah hasarının yekûnu 759.378 akçeye varıyordu. Bunlardan başka Trabzon sancak-beyinin şehirdeki bas geliri, burada oturan biristiyân ahâlinin vermekte oldukları *ispence resmi*'nden elde edilen gelir idi; hâne başına 25 akçeden hâsıl olan 28.135 akçe, sancak-beyinin başlıca geliri idi. İkinci nevî geliri, Trabzon şehri hasnına dâhil mukataalar (başhâne, bozahâne, kile resmi, at ve katır bâcı, zeminlerin öşrû, meyve ve şarap resmi, gemi tapusu, hessa bağları, kervan zeminleri, Degirmen deresi niyâbeti, Degirmen deresi bağ ve bahçe, Maçka yolu, kitâbet resmi, şehir değirmenleri mukataaları) teşkil ediyordu. Şehir niyâbeti kategorisine dâhil bu mukataaların yekûnu 59.076 akçe idi (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, s. 712, 714; *Tapu defteri*, sene: 921—939, nr. 53, s. 1—5 v.d.; *Tapu defteri*, nr. 288, s. 7 v.d.; krş. Tayyib Gökbilgin, *agn. makale*, s. 298 v.d.).

Trabzon'un tarihi eserleri: A) *Trabzon Hisarı*. Boztepe'nin eteği ile Karadeniz kıyısı arasında iki derin hendegün çevirdiği yüksek tepenin üzerinde yapılmış olan hisar, şehrin ortasından geçerek onu ikiye ayırır (bk. Feruhan Bey, s. 70). Surlarının bir kısmı dolambaçlı olup, iki kat ve birçok yerlerde kayalar üzerinde, dört köşe, tek veya çift katlı kulelerle takviye edilmiştir; kapıları çift ve kulelidir. Hisar, cenuptan başlayarak Yukarı-hisar (veya Kule-hisar=İç-kale), Orta-hisar, Aşağı-hisar olmak üzere üç kısımdan ibarettir: 1. Kule-hisar (Yukarı-hisar), mevkin en yüksek yerinde Boztepe'ye dayandığından, diğer iki hisardan daha sağlamdır; fetihten itibaren silâh deposu (yk. bk.) olarak kullanılmıştır (Minas, s. 45). Komnenosların tahtı da önce burada idi. Hisar, cenupta çok kalın bir sur ve iki katlı kulelerle takviye edilmiştir; cenup tarafında Kuzgundere'ye inen ve Kulekapısı denen çift kapısı vardır (Feruhan Bey, s. 70). Kule-hisarı önünde Kuleboyu denilen geniş bir ova bulunur. Hisarın buradaki nendardır, alt kısmında mahzenler ve surun içinde yer-yer mihrâba benzer oyuklar vardır; kulenin üst kısmı daha yüksek olduğundan buraya çift merdivenle çıkılır, burada top atılan dört köşe büyük kuleler yer alır. Kulenin şimalinde Orta-hisar'a açılan bir kapı bulunur; cenupta, ancak gerektiğinde açılan bir arka kapı vardır (bk. Minas, s. 45). Az olan kule sâkinlerinin büyük kısmını, günde beş akçe aldıkları için *beşli* denilen muhafızlar teşkil ederdi. Muhafızlar, hidrellezden teşrin II.'e kadar her gece surların üzerinde dolayarak „Yekdi Allah“ diye bağırırlardı. Bilhassa, Absza tarafından geceleyin kayıklarla gelen şakiler şehri basar, beşliler de bunu haber vererek, balık kaleye sığınmalarını sağlardı (Minas, s. 45). İç-kale (Yukarı-hisar)'de hamamlar, evler, dükkânlar ve mescidler yer alırdı. Surunun şark tarafında tahminen 20 metre yükseklikte bulunan Arapça bir kitâbeden anlaşıldığına göre, bu surlar 897 (1494)'de Selim'in Trabzon vâililiği sırasında tâmir edilmiştir (bk. H. Edhem, *Trabzon kitâbeleri*, T O E M, VIII, 336).

2. Orta-hisar, oldukça uzun bir surla kuvvetlendirilmiş (Evliyâ Çelebi, II, 85) olup, İç-kale'nin hemen-hemen devamı gibidir; İç-kale'den bir demir kapı ile ayrılmıştır. Bu kapının yanında Kemeraltı denilen bir taş kemer vardır. Orta-hisar, İç-kale'den daha büyük, dörtgen şeklinde ve düz vaziyettedir. Kayaların üzerine oturtulmuş olan surları, şark ve garp tarafındaki hendeklerin derinliğinden dolayı birçok yerde tek katlı ise de, kalın ve sağlamdır (Minas, s. 46; Feruhan

Bey, s. 70). Orta-hisar'ın dört kapısı vardır; bunlardan surun garbında bulunan kapıya, zamanında bapışhâne olarak kullanılmış olduğundan, Zindan kapısı denir; kapının önündeki büyük taş köprü Zağanos kapısına ve Aleksios kulesine kadar uzanır; bitişik vaziyette olduğundan kale duvarı içinde sanılır (Evliyâ Çelebi, II, 86). Köprü'nün büyük bir kısmı taş olmakla beraber, orta kısmı tahtadır, altından iskele-bağ deresi geçer (Minas, s. 50). Diğer bir kapısı surun şarkında, İç-kale'nin Orta-hisar'a açılan kapısının garbindedir ki, buna Yeni Cuma (Zebellik) kapısı denir; garpta bu surun şark ucunda Debbaghâne kapısı bulunur (Evliyâ Çelebi, göst. yer.; Minas, s. 46; Feruhan Bey, s. 71). Trabzon'un çarşısı, debbagh ve debagathâneleri bu kapının dışında idi (bk. Mehmed Âşık, *agn. esr.*, var. 27^b). İki kapı arası yüksek bir surla tabkım edilmiş olup, üstüne muhafız yerleri yapılmıştır. Debbaghâne (Debbaghâne) kapısına, önünde Kuzgun dere üzerinde taştan yapılmış büyük bir köprüden geçilir. Köprü'nün üzerinden Iustinianus kanallarından gelen su (yk. bk.) akıtılarak hisara sevk edilir (Minas, göst. yer.; Feruhan Bey, göst. yer.). Dördüncü kapı, bu surun şimalinde Aşağı-hisar'a açılan Aşağı-hisar kapısıdır. Orta-hisar'ın şarkına nâzır olan duvarında ve tahminen beş metre yükseklikte bulunan bir kitâbeye göre, 948 (1541)'de suriar, Osmanlıların hizmetinde bulunan Şirvanşâhlardan Mirzâ Mehmed Bey tarafından tâmir ettirilmiştir (bk. H. Edhem, *agn. makale*, T O E M, VIII, 349).

3. Aşağı-hisar, dik dörtgen (mustatıl) şeklinde olup, şimal duvarı deniz kıyısındadır; Yukarı ve Orta-hisar'dan daha büyük olduğu gibi, üst- tarafı biraz yokuş olan bir düzlükte bulunur. Burada birçok ev, çarşı, han, çeşme, câmi, medrese ve hamam vardır. Bu hisar da dört kapılı olup, birisi şarkta denize yakın Pazar veya Mumhâne kapısıdır (Mehmed Âşık, *agn. esr.*, var. 28^a; Minas, s. 50; Feruhan Bey, s. 71; Evliyâ Çelebi, II, 87). Trabzon'da balmumu, yağ mumu, bu kapı dışında yapılırdı. Bu kapının önünde, altından dere akan ve üzerinde dükkânlar bulunan bir taş köprü vardı. İkinci kapı, hisarın şimalinde denize nâzır Moloz kapısı olup, kıyısı baştan başa moloz taşları ile dolu olduğundan bu ismi almış olmalıdır (ismin diğer mânası için krs. Mehmed Âşık, *agn. esr.*, var. 28^a). Denize açılan bu kapı (Evliyâ Çelebi, göst. yer.)'nın önünde denize karşı toprak konulmuştu (Minas, s. 49); Feruhan Bey (s. 71) ise, Moloz kapısında, düşman gemilerine karşı yerter sayıda toprakla donatılmış motin bir siper-

den bahseder. Üçüncü kapı, Zindan kapısı ile arasında uzun bir köprü bulunan Zağanos kapısıdır; Zağanos kapısının ikinci kapısı İmâret kapısı adını alır. Dördüncü kapı, surun şimal-i garbî tarafında, dışında ve deniz kenarında bir biristiyen mahallesi bulunan Suthâne (Sathâne, Sotya; Evliyâ Çelebi'de Südhâne) kapısıdır (Evliyâ Çelebi, göst. yer.). Güzel manzaralı Paşa Sarayı, bu hisarın ucunda, İmâret kapısının karşısında idi. 1898'de Lynch (*Armenia, Travels and Studies*, London, 1901, I, 8 v.d.) tarafından yapılan planda, Trabzon kalesi, kapıları, henüz mevcut olan Grekçe, Türkçe veya Arapça kitâbeler tesbit edilmiştir.

B) Câmiler, mescidler ve zâviyeler: 1. Orta-hisar veya Fâtih Câmii, kalenin orta kısmında, Zindan kapısı yakınında bulunup, eskiden gayet süslü, Altınbaşı Meriyem (Panaghia Khrysokephalos) manastırı idi. Pontus kralı ünvanını taşıyan Flavius Julius Konstantin tarafından yaptırılmış ve Aleksios tarafından tâmir ettirilmiş olup, Fâtih tarafından câmie çevrilmiştir (bk. Mehmed Âşık, var. 28^b; Evliyâ Çelebi, II, 87; Minas, s. 46; Feruhan Bey, göst. yer.). 2. Hâtuniye veya İmâret Câmii, Trabzon'daki en büyük Osmanlı eseri olup, kalenin garp tarafında, kulenin karşısında, İmâret kapısı yanına Selim'in annesi Gülbahar Hâtun adına 911 (1505)'de yapılmıştır. İki kapısı olan bu câmiin önünde bir şadırvan ve talebeye mahsus bücceler ile geniş bir meydan, cenup tarafında mezarlık, şark tarafında Gülbahar Hâtun'un yattığı türbe bulunmaktadır (krs. Mehmed Âşık, var. 28^b; Evliyâ Çelebi, II, 87; Minas, s. 50; türbenin kitâbesi: H. Edhem, *agn. makale*, T O E M, s. 339; Ömer Akbulut, *Trabzon kitâbeleri*, İstanbul, 1954, s. 5 v.d.). Polathâne (Pulta Bazarı) kazası bu câmiin vakfı idi. 3. Yeni Cuma Câmii, şarkta, Aşağı-hisar'ın karşısında ve Boztepe'nin cenûbundaki düzlükte bulunup, imparator Aleksios'un St. Evgenios'a ithâfen yaptırdığı bir kilise (Hagios Evgenios) idi. Fâtih, Trabzon'u fethettikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış olduğundan Yeni Cuma Câmii adını aldı (bk. Mehmed Âşık, var. 29^b; Minas, s. 51; Ömer Akbulut, *agn. esr.*, s. 19); yanında yapılan mahalle de Yeni Cuma mahallesi olarak isimlendirildi. 4. Erdoğan Bey Câmii, Hâtuniye Câmii'nin cenûbunda Tekfur Sarayı mahallesindedir; önce mescid olarak yapılmıştı; sonradan Erdoğan Bey, pâdişâhın emriyle 985 (1577)'te câmi hâline getirdi (Mehmed Âşık, var. 29^a; Evliyâ Çelebi, II, 88 „kaynağı Mehmed Âşık olacak“; Ömer Akbulut, göst. yer.). 5. İske-

der Paşa Câmii, Gâvur Meydanı'nın şark tarafında, yekpâre mavi kubbeli bir câmi olup, cümle kapısı üstünde bulunan kitâbesine göre, 936 (1530)'da yapılmıştır (H. Edhem, *agn. makale*, T O E M, VIII, 346 v.d.; Mehmed Âşık, var. 29^b; Evliyâ Çelebi, göst. yer.; Ömer Akbulut, s. 14). 6. Ayasofya Câmii, garbî varoшта kendi adı ile anılan mahalle (Ayasofya mahallesi)'de, yüksek bir teppe üzerinde olup, Iustinianus tarafından yaptırılmış büyük bir kilise (Haghia Sophia) idi. Trabzonlu Mehmed Âşık (var. 29^a)'a göre, 980 (1572)'de Trabzon âyanından Kürd Ali Bey tarafından, diğer bir kayda göre de, Trabzon vâlisi Kürlet Ali Bey tarafından, 991 (1583)'de Murad III, 'ın emriyle câmie çevrilerek, mihrap ve minber ilâve edilmiş, kilisenin garb ucunda dörtköşe şeklinde olan çan kulesi, içine merdiven yapılarak minâre şekline konulmuştur (bk. Evliyâ Çelebi, göst. yer.; Minas, s. 41; Ömer Akbulut, s. 10 v.d.). 7. Çarşı Câmii, eski bir kiliseden çevrilmiştir; çarşı içindedir (Minas, s. 52). 8. Tavanlı Câmii, şehrin cenup ucunda Boztepe mahallesinde büyük bir câmidir (Minas, s. 53). 9. Musa Paşa Câmii, aynı adı taşıyan mahallede, 1079 (1668)'da yapılmıştır (Ömer Akbulut, s. 18). 10. Kasım Ağa Konaklı Câmii, mihrabı barok tarzında yapılmış olup, iki sütunlu, tek minârelidir (Ömer Akbulut, s. 18). 11. Meydan (Kabak Meydanı) Câmii, aynı ismi taşıyan meydanın garp tarafında olup, Trabzon'un en güzel su kaynağına sâhiptir. Bu câmi, Mehmed Âşık (var. 29^a)'ın 1579'da Trabzon'a geldiği sırada ziyâret ettiği Süleyman Bey Câmii olacaktır. Minas, bu câmiden rivâyet olarak bahseder (s. 42). Bu câmie 1791'de Trabzon vâlisi Gürcü Hacı Abdullah Paşa tarafından bir su fışkiyesi yaptırılmıştır. 12. Karabaş Câmii, Mumbâne-önü İskelesi'nin batı tarafında ve hisarın dibindedir; eski bir kilise olup, Fâtih tarafından câmie çevrilmiştir; uzun müddet kapalı ve harap kaldıktan sonra, Kuth-zâde Şeyb Hacı Abdülhamid Efendi'nin gayreti ve Derviş-zâde Hacı Mehmed Efendi'nin para yardımıyla tâmir edilmiştir (bk. Şâkir Şevket, *agn. esr.*, s. 63). Diğer câmiler şunlardır: garbî varoшта Faros ve Tekfur Çayırı Câmileri, çarşı içinde Gümrük veya Ekdar, Çarşı, Alaca-Han, Musluklu, Müftü ve Debbaghâne Câmileri, Tekko mahallesinde Tekke Câmii, Orta-hisar'da çok süslü ve tek minâreli Orta-hisar Câmii (bk. Evliyâ Çelebi, II, 87; Feruhan Bey, s. 73).

Mescidler: Orta-hisar'da Kısahân, Sarmaşık, Aşağı-hisar'da Pazar Kapısı, Kabak ma-

hallesinde Hoca Ali-zâde Mehmed Çelebi, Aşağı-hisar'da Mevlânâ Şücâ', Çifte-Hamam yakınında Amasya, Orta-hisar'da Hacı Baba, Eski Saray yakınında Hüseyin Ağa, Ahmed Çelebi, Bayram-zâde, Halil Ağa, Bedestan yanında Hoca Kasım, Orta-hisar'da Sultan Abdullah'ın vâlideleri mescidleri (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, s. 716; *Tapu defteri*, nr. 288, s. 7 v.d.).

Zâviyeler: Kanunî devrine âit *Tahrir defterleri*'nde, Trabzon'da altı zâviye adı zikredilmektedir: Meydan semtinde Kurban Abdal, Yeni Câmi yanında Oda-başı Sinan Bey, yine bu civarda Hızır Abdal, Kalenderhâne zâviyeleri.

C) Kilise ve manastırlar: 1. Aya Vasil kilisesi, aynı adı taşıyan mahallede olup, 480'de Iustinianus tarafından inşâ edilmiş idi (bk. Minas, s. 52). 2. St. Anna kilisesi, Aya Vasil mahallesinde olup, eski ve harap bir halde idi (bk. Minas, göst. yer.; Feruhan Bey, s. 73). 3. Asduadzadzin kilisesi, katolik Ermenilerin kilisesi olup, Aleksios zamanında inşâ edilmiştir. Fetih zamanında yıkılan kilise, Yavuz'un sancak-beyliği sırasında tâmir edilmiştir (bk. Minas, s. 54; Feruhan Bey, s. 74). 4. Surp Stepanos (Çarhapan) kilisesi, sağlam bir kilise olup, Minas'a göre, Şemseddin lekabını taşıyan Stepan tarafından 1431'de yapılmıştı. 5. Surp Oksent kilisesi (Sulu manastırı), bir Ermeni kilisesi olup, murahhaslık makamı idi (bk. Minas, s. 55). 6. Surp Ohannes kilisesi, Büyük Çarşı'nın şark ucunda idi (Feruhan Bey, s. 73 v.d.). 7. St. Georg Rum kilisesi (Hidrellez), Kuzgun dere üstünde olup, ayazma günlerinde bütün şehir buraya dökülürdü (bk. Minas, s. 51, 55). 8. Aya Gorgor kilisesi (St. Gregoire de Nyssa), aynı isimli mahallede olup, Rum piskoposluk makamı idi; son Gürcü kralı (Alexandre I. 1413-1443)'nin mezarı buradadır (bk. Minas, s. 52; bu kilise hakkında ayrıca bk. *Bulletin mensuel de l'Académie des Inscriptions, Revue Archéologique*, Août, 1863, s. 264). 9. Aya Pondi kilisesi, aynı adı taşıyan mahallede idi. Umûmiyetle hristiyan mahalleleri, başlıca kiliselerin adı ile anılıyordu: Aya Gorgor, Aya Yorgi, Hristos, Aya Kiriaki, Faros, Sotka kilisesi mahalleleri. *Trabzon tahrir defterleri*'nde daha ziyâde manastır olarak belirtilen bu kiliselerin vakıfları, Selim zamanında timara çevrilmiştir (bk. *Tapu defteri*, nr. 52, s. 2 v.d., 2, 11 v.d., 16). Manastırlar: 1. Şehrin cenup ucunda Boztepe'nin eteğinde bulunan Rahibeler manastırı, Panaghia Theoskepastos adlı kilisesi kayaların içine oyulmuştur. Bu manastıra yapılan bağışları gösteren kitâbeler,

Tournefort (*ayn. esr.*, III, 81) ve Fallmerayer (*Original-Fragmente*, Pt, I, 101) tarafından tesbit edilmiştir. 2. Şehrin şark tarafında 1424'te Stefanos tarafından yapılan Amenopirgic manastırı. 3. Hoşoğlan'ın yukarısında, Trabzon-Gümüşhane arasında, 72 odası ve bir de kütüphanesi bulunan Sumela (Meryem Ana) manastırı. Bu manastır, denizden 1.200 m. yükseklikte dağın tepesine doğru, kayaların içine yapılmış olup, buraya dar bir merdivenle çıkılır. Manastırın 1500 senelik bir mâzisi olduğu iddia edilmekte ise de, Aleksios Komnenos III. tarafından 1360'ta yeniden yaptırılmıştır. Bu manastır, uzun süre bir ziyâretgâh olmuştur; içinde Sultan Murad'ın gönderdiği uzun ve kalın iki mum vardır (bk. Minas, s. 58. Son durumu hakkında bk. Ö. Akbulut, *Sumela*, Trabzon, 1963; Semavi Eyice, *Trabzon yakınlarında Meryem Ana [Sumela] manastırı*, *Belleten*, 1966, XXX, s. 243—264). 4. Kızlar veya Hızır-İlyas manastırı. Maçka'nın doğusunda Galyan bölgesinde Kuştül köyünde, büyük bir kaya üzerine kurulan ve 93 merdivenle çıkılan bu manastır, bugün harap bir halde olup, içinde sâdece nakış ve resimler kalmıştır (bk. Ch. Texier, III, 123 v.d.; Ö. Akbulut, *Sumela*, s. 4). Bir de Sumela'nın yakınında olup, 317'de yapılan Vazelon manastırı vardır.

D) *Hamamlar*: Orta-hisar'da, kale duvarının Aşağı-hisar'a açılan kapısı bitişiginde Çifte, İç-kale'nin şimal tarafında Komnenos-lardan kalma Kule, İmâret, Yeni Cuma mahallesi ile Gâvur Meydanı arasında Gâvur Paşa (İskender Paşa hamamı olacak, bir adı da Pazar hamamıdır, bk. Mehmed Âşık, var. 29a), Hoca Ârif (XVII. asır), Tophâne (XVII. asır), Kırat kızı, Sekiz direkli, Kâhyâ-oğlu, Çukur, İç-kale'de Moloz, Uzun-oğlu, Meydan, Yokuz-oğlu, Aşağı-hisar, Tekfur sarayı 1579'da muattal idi, bk. Mehmed Âşık, var. 29b), çarşı içinde Müftî (hamamlar hakkında bk. Mehmed Âşık, var. 29b; Evliyâ Çelebi, II, 89 v.d.; Minas, s. 47; Feruhan Bey, s. 74; Ö. Akbulut, *Trabzon kitâbeleri*, s. 52 v.d.) hamamları.

E) *Hanlar ve büyük binalar*: 1. Çarşı içinde, Çarşı Câmii'nin yakınında İskender Paşa vakfı olan kemerli ve iki katlı Taşhan, Meydan, Kâhyâ-oğlu veya Acem, Hacı Yahya-oğlu, Sulu, Barağkeva, Alaca, Giriğin, Paşayan-oğlu, Yalı, Gümrük, İki kapılı, Hacı Kadı-oğlu ve Müftî hanları (hanlar hakkında bk. Minas, s. 54; Feruhan Bey, s. 74; Ö. Akbulut, *ayn. esr.*, s. 55). 2. Büyük binalar. Orta-hisar'ın garp kapısı tarafında, kemerli, çift kapılı Boyahâne, çarşı içinde dört köşe ve yüksek bir yapı olan Bedestan (Bezzâistan): en eski ve

klasik eserlerden olan bu binanın dört yanında karşılıklı dört demir kapısı vardır; önce-leri iki katlı olup, yüksek ve metin bir surla çevrili idi; yangından sonra dükkânlar tek katlı olarak yapılmıştır; iki katlı Gümrük binası ve 1740'ta Üçüncü-oğlu sülâlesinden Ahmed Paşa'nın yaptırdığı üç katlı Karantina binası. Burası 1836'da yanıp barab olmuştur (Ch. Texier, III, 121); XIX. asırda Güzelhisar tabyası, sonradan askerî dâire olmuştur (büyük binalar hakkında bk. Minas, s. 49, 53; Feruhan Bey, s. 74).

F) *Sular ve çeşmeler*: Trabzon'daki çeşmeleri, başlıcaları Değirmen-dere ve Zümrera olmak üzere, muhtelif sular beslemekte idi. Değirmen-dere suyu, üç saatlik mesâfede Hoşoğlan denilen yerden gelirdi. Değirmen-dere suyunu, 1824'te Hâzinedar-oğlu Osman Paşa, bütün masrafını kendisi ödeyerek şehre getirtmiş, su yollarının tâmiri için de gelirler vakfetmiştir. Zümrera suyu da, aynı addaki köyden getirilmiştir. Belli-başlı çeşmeler şunlardır: 1. Orta-hisar'da Hoşoğlan türbesi yanında olup, 888 (1483)'de Tâceddin Sinan Bey tarafından yaptırılan Kulaklı çeşme. 2. Çarşıda Alaca-hamam yakınında, 871 (1466)'de Hacı Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan Hayreddin Paşa çeşmesi. 3. Yeni Cuma Câmii yakınında yol üstünde bulunan, 905 (1500) tarihli Hacı Kasım çeşmesi. 4. İmâret mahallesinde, Kavak meydanına giden yolun üzerindeki 906 (1501) tarihli Seydi Hacı Mehmed çeşmesi. 5. Aşağı hisar'da Hoca Halil mahallesinde, câmî karşısında, 930 (1524)'de Trabzon sancak-beyi (*emir-i livâ*) İskender Paşa tarafından yaptırılan İskender Paşa çeşmesi; aynı paşanın 925 (1519)'te câmîi yanında inşa ettirdiği diğer bir çeşmesi. 6. Rum piaskoposlarından birinin kızı tarafından Aya Filipo mahallesinde yaptırılan ve üzerinde Rumca bir kitâbe bulunan çeşme. 7. Diğer çeşmeler: Kule kapısı karşısındaki derenin içinde Kuzgun-dere, Boztepe mahallesinde Tavanlı Câmii'nin müstemilâtından Tathısu, Humar, Terzi-başı çeşmeleri ile Ayasofya Câmii'nin cenûbunda iki çeşme (çeşmeler hakkında bk. Minas s. 46; Feruhan Bey, s. 76; Ö. Akbulut, *ayn. esr.*, s. 27, 31, 35; çeşmelerin kitâbeleri için bk. H. Edhom, *TOEM*, VIII, 326, 334, 337 v.d., 344 v.d.).

G) *Medrese, imâret ve mektepler*: Trabzon'da başlıca üç medrese vardı. Birincisi, Orta-hisar Câmii'nin avlusundaki, Ebülfeth Mehmed Han medresesi (Mehmed Âşık, var. 28a), ikincisi Hâtuniye medresesi, üçüncüsü ise İskender Paşa medresesidir (Evliyâ Çelebi, II, 88 v.d.). İmâretleri, Ebülfeth ve Hâtuni-

ye (evkafına göre, bu imâretin mahsûlleri yekûnu 114.760 akçe tutuyordu, bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, nr. 387, s. 718) 'den ibârettir. Ayrıca, Orta-biaar, Hâtuniye ve İskender Paşa'da dârü'l-kurâlar vardı (bk. Evliyâ Çelebi, II, 89). XIX. asrın ikinci yarısında Trabzon'da altı medrese, yirmi bir sıbyan mektebi, bir mekteb-i rüşdiye, Rum, Ermeni, katolik, Fransız mektepleri ile bir de protestan mektebi bulunuyordu (bk. Şakir Şevket, *ayn. esr.*, s. 66).

H) *Büyük Meydanlar*: Şehirde Gâvur Meydanı ve Kahak (sonradan Kavak) Meydanı adlarını taşıyan iki büyük meydan vardır. Bunlardan şarkî varoшта bulunan Gâvur Meydanı eskiden hippodrom idi. XIV. asrın ilk yıllarında, henüz Komnenosların elinde iken de Meydan adını taşıyordu. Nitekim, Latin kaynaklarında „Maydani Trapesonde“ ve „Cavum de Maidano“ (belki de bundan: Gâvur Meydanı?) şeklinde adı geçen meydan tâbirini Paneretos da kullanmıştır (bk. W. Heyd, *Hist. du Com. du Lev. au Moyen-Âge*, II, 96, 106). Minas (s. 51) 'ın ziyâreti sırasında paşalar hâlâ burada at oynatırlardı. Sonradan etrafında ev ve dükkânlar, şark tarafında büyük câmî ve çeşme yapılmış, cenûbunda da meyve bahçeleri sıralanmıştır. Meydanın ortasında Hacı Abdullah Paşa tarafından yaptırılmış dört mermer sütun üzerinde bir şadırvan vardı; fakat, son savaşta Rusların atıkları toprakla tahrîb edilmiştir (bk. Minas, s. 51). Garbî varoшта Ayasofya Câmii'nin yanında, Zağanos kapısının dışında bulunan Kabak (Kavak) Meydanı (silâb oyunlarının oynandığı yer, Arapça: *maydan al-kabak*) ise, Gâvur Meydanı'ndan çok daha büyük idi; burada bir Türk mahallesi ve Süleyman Bey'in yaptırdığı Kabak Meydanı Câmii vardı. Eskiden bütün paşalar tâtil günlerinde asker ile burada cirit oynarlardı. Meydanın ortasına üç kat gemi direği birbirine raptedilerek dikilir, tepesine konan altın yaldızlı bir top (kabak ?), onu okla vurana verilirdi (bk. Evliyâ Çelebi, II, 93 v.d.; ayrıca krg. Deyrolle, *ayn. esr.*, s. 19).

Trabzon halkı. Trabzon fetbedildiği zaman civarda bulunan Lazlar [b. bk.], islâmiyet ile temâsa gelerek, Şâfiî mezhebinin kabûl ettiler. Evliyâ Çelebi, Trabzon'a eski Lezgi vilâyeti der; Mehmed Âşık, Trabzon'un garp ve cenup taraflarındaki dağları Çepni ve Lezgi dağları olarak adlandırır. Kâtib Çelebi de, bölge kavimlerini Lezgi, yâni Mergil, Gürcü, Abhaz (Ahaza), Çerkes ve Laz olarak saydıktan sonra, bu sonuncuların Trabzon'a en yakın bir yerde oturduklarından, Trabzon'un

cenûb-i şarkisindeki dağlarda Çepni ve Lazlar ile birlikte yaşayan Türkmenlerden bahseder. Laz tâbiri, fark gözetilmeksizin, Karadeniz'in cenûb-i şarkî kısmındaki ahâliyi ifâde için kullanılmıştır. Halbuki, hakikatte, kendilerine Laz diyen ve Lazca konuşan balk, bugün Hopa ve Pazar (Atina) kazalarında oturmakta ve yavaş-yavaş dillerini unutmaktadır. Trabzon'un cenûbunda bulunan Çepni (bugünkü Çetni)'ler ise, XIV. asırdan beri bu bölgeye yerleşmiş, Kürtün, Giresun, Torul ve Görele bölgelerine dağılmışlardır. XIX. asrın başında, Görele'de Çepnileri gören Minas (s. 39), bunların garip bulduğu âdet ve ananeleri hakkında bilgi verir. Bu Çepnilerin XVIII. asırda Trabzon ve Giresun arasındaki muntıkada, karada ve denizde, bir huzursuzluk unsuru oldukları bilinmektedir (bk. A. Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 188 v.d.; krg. Faruk Sümer, *Anadolu'da Üçoklu Oğuz boy-larına mensup teşekküller: Trabzon bölgesi Çepnileri, İktisat Fakültesi mecmuası*, 1949, XI, nr. 1—4, s. 449—452). Mütârekeden önce Trabzon'da bulunan Rumların ekserisi sonradan buraya iskân edilmiş veya son iki asır zarfında civar bölgelerden buraya hicret etmişlerdir (bk. George Finlay, *A history of Greece, Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond*, Oxford, 1877, IV, 124; Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, I, 67). Fetihten sonra, burada eski âilelerin nesline rastlanmamaktadır. Şehirde kalıp müslümanlığı kabûl ederek Osmanlı imparatorluğunun diğer müslüman halkı ile karışmış olanlara, Rumlar *krumlidhes* diyorlardı; bu ismin Girit'in meşhur bir müslüman-hristiyan âilesinin (bu âile için bk. Pashley, *Travels in Crete*, I, 105, v.d.) ismi ile ilgili olduğu söylenebilir. Şemseddin Sâmî, Trabzon'dan 12 saatlik bir mesâfede bulunan Kurum karyeleri adındaki 9 karye halkının, müslüman oldukları balde, eski Yunancaya benzer bir Rum lisânı konuştuklarına işâret eder (*Kâmûs al-a'lâm*, İstanbul, 1311=1894, IV, 3007. Eski âdetlerini muhafaza eden bu balk için ayrıca bk. Hasluck, *The Crypto-Christians of Trebizond, Journal of Hellenic Studies*, XLI, 199 v.d.). Fetihten sonra Trabzon'a civardaki şehirlerden, bu arada Niksar, Lâdik, Bafra, Osmancık, Çorum, Tokat, Samsun v.s. yerlerden Türk-müslüman halk sürgün edilerek yerleştirildiği gibi, Mora'dan Türk, Arnavut ve bazı Bosnalılar getirilmiştir (yk. bk.). Ancak, Trabzon şehrinin kale muhafızları dâima Trabzon asıllı (Tarabzûnî) azablar olmuştur (*Tapu defteri*, nr. 52, s. 114, 128).

Trabzonluların, âdet, anane ve giyimlikleri. Trabzonluların âdet ve ananeleri

bakında çok enteresan bilgiler veren Mehmed Aşık, Trabzon denizinde eyyâm-ı hamsinde tutulan balığa habisi (bamsı) balığı dendiğini, hamsinde bu balık tutulurken halka ilâm için sesi iki-üç fersah mesâfeye ulaşan bir boru (nefir) üflendiğini zikrettikten sonra, bunu işitenlerin „habsi balığı çıktı“ diyerek koşuştuklarını tasvir eder; bu balığın ağır olan hazmını kolaylaştırmak için Trabzonluların mâbî-keş denilen bir şurup içtiklerini belirtir (bk. *ayn. esr.*, var. 29b). Evliyâ Çelebi (II, 85) de, Trabzonluların habsi balığına olan düşkünlüklerinden bahisle, bu balık hakkında söylenilen şu beyitleri kaydeder:

Tarâbüzandur yerimüz Akça dutmaz elümüz
Habsi paluk olmasa Nice olurti halümüz.

Gülşeniye tarikatına mensub olan Trabzonluların temiz giyindiklerini, bilgili kimse-ler olduklarını, içlerinde gazel söyleyen ve Fârisî okuyan pek çok şâir bulunduğunu belirten Evliyâ Çelebi, buranın su ve havasının letâfetini, halkının zevk ve eğlencesine düşkün, gamsız, kırmızı yüzlü, zarif ve sâdık dostlar olduklarını yazar. Evliyâ Çelebi'ye göre, öteden beri Trabzonlular yedi fırkaya ayrılıyorlardı. Bunlardan samur kürklerle, güzel elbiseler giyen birinci fırkanın âyan ve kibar olan bey ve bey-zâdelerden, ikincisinin husûsî elbiseler giyerek herkesin bürmetine mazhar olan âlimlerden, üçüncüsünün çuha, ferâce, kontoş, dolma, yelek giyip Azak, Abaza, Çerkezistan ve Kırım'a ticâret için giden tâcirlerden, dördüncüsünün çuha, ferâce ve bugaz giyen san'atkârlardan, beşincisinin kendilerine mahsus demir-koparan, şalvar, çuha-dolma giyip astar sarık sarmak sûretiyle denizde ticâretle kâr sağlayan Karadeniz gemicilerinden, altıncısının bağcı ve bahçevanlardan, yedinci fırkanın ise balık avcılarından teşekkül ettiğini kaydeder (II, 90-92).

1896'da Trabzon'u ziyaret eden Deyrolle, „bakîki bir Trabzonlu için baş yemek hamsidir, türlü türlü yenilir“ diyerek, bunun kadar mühim olan Kukarına denilen göl ve bataklık kuşlarının avından bahsettikten sonra, ticâretle uğraşan kimselerin çubuklarını içerek ciddi ve sessiz müşteri beklediklerini, müşteri malın değerini sorunca pazarlığa girişmeden tek bir rakamla cevap verdiklerini kaydeder. Başka bir karaktere sâhib olan Rum ve Ermenilerin ise, müşteriyi esvabından tutup çekerek, lafa boğmak sûretiyle, mallarına iki misli değer istediklerini hayretle müşâhede eden Deyrolle, Trabzon halkının giyimişleri ile de ilgilenir. İfâdesine göre, Ermeniler, çapraz bir yelek üstüne kısa bir ceket giyer, bellerine geniş bir

ipek kuşak sararlardı; pantolonları, geniş, şişik ve ayak bileklerine kadar olup, bağlarına giydikleri fesin üzeri ipekli veya âdi bir yemeni ile sarılıydı. Trabzon kadınları sokakta çarşafa büründükleri için, bunların hangi millettten ve dinden olduklarının ayırt edilemediğine işâret eden Deyrolle, bâzılarının yüzlerini siyah bir peçe ile örttüklerini, zenginlerin beyaz üzerine geniş menekşe kafesli ipekli çarşaf, fakirlerin ise küçük beyaz ve mavi kafesli bez çarşaf giydiklerini belirtir. Bir kadın veya genç bir kızın servetinin saç ve boynunda takılı altınlardan anlaşıldığını da zikreder. Ona göre, köylü erkekler, beyaz yahut kahverengi, gayet kaba yünlü esvap giyer, bağlarına da fes, sarık, başlık yahut koyun derisinden kâlpak koyarlardı; köylü kadınları ise, mavi beyaz kafesli pamuklu çarşaf giyerlerdi (*ayn. esr.*, s. 9, 16).

Bibliyografya: Başlıca kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiş olup, ayrıca bk. I. Trabzon kitâbeleri: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, nşr. A. Boeckh, Pontus, Berolini, 1859, III; Pfaffenhoffen, *Essai sur les Aspres Comménats ou blancs d'argent de Trébizonde* Paris, 1847. II. Trabzon tarihi ile ilgili eserler: W. Ruge, *Trapezus, RE* (1937), XII, 2214-2220; V. W. Roeder, *Trapezus lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* (Leipzig, 1884, 1886), s. 230-250; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin* (trc. P. Brodin-A. Bourguina), Paris, 1932, II, 120, 333, 347; *ayn. mll.*, *Byzantion* (1940, 1941), XV, 316 v.d.; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trc. J. Hussey), London, 1957, s. 378, 383, 390, 508; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian people* (London, 1971), s. 103 v.d.; A. A. Vasiliev, *The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum* (1936), XI, 3 v.d.; Ed. Meyer, *Geschichte des Königreiches Pontus* (Leipzig, 1879); *Fontes Historiae Imperii Trepezuntini* nşr. A. Papadopoulos-Keramevs, 1897, I: Hasan Rumlu, *Ahsan al-tavârih* (nşr. A. H. Navâ'i), Tahran, 1970, s. 400 v.d., 419, 529 v.d.; J. de Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ, İstanbul, 1330 III. İdârî teşkilât: 1311, 1316, 1318, 1320, 1321 Trabzon sâl-nâmeleri: Trabzon Kanunnâmesi, *Mecmua*, Âşir Efendi ktp., nr. 1004, s. 50-79; Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve malî esasları, I. Kanunlar: Kanunnâme-i livâ-i Trabzon* (İstanbul, 1943), s. 58-61; Nasrullah Vanlı, *XVI. XVII. yüzyılda Trabzon livâsı*, Tez,

Tarih Sem'neri ktp., nr. 1550. IV. Fetih ile ilgili eserler: M. C. Şebabeddin Tekindağ, *Trabzon Ram İmparatorluğunun fethi, Bilgi* (1959), s. 145; B. S. Baykal, *Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi, Tarih araştırmaları dergisi* (1954), II, 70 v.d.; M. Kemal Yanybey, *Trabzon'un fethi* (Ankara, 1952). V. Trabzon'un tarihi eserleri: G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébizonde, Ecole Française d'Athènes, Bulletin de Correspondance hellénique* (1895), 19, s. 419-459; *ayn. mll.*, *Inscriptions Byzantines de Trébizonde, BCH* (1896), 20, s. 496-501; J. Strzygowski, *Les chapiteaux de Sainte-Sophie à Trébizonde, BCH* (1895), 19, s. 517-522; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies* (London, 1901), I, 8-36; N. Baklanov, *Deux monuments byzantins de Trébizonde, I. L'Eglise de Saint-Eugène, 2. Le Chrysocéphalos, Byzantion* (1927, 1928), IV, 363-391; D. T. Rice, *Notice on some religious buildings in the city and vilâyet of Trebizond, Byzantion* (1929, 1930), V, 47-81; Ch. Texier-R. P. Pullan, *L'architecture byzantine ou recueil de monuments des premiers temps du Christianisme en Orient, précédé de recherches historiques et archéologiques* (London, 1864), s. 213 v.d. VI. Seyahatnâmeler: J. Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan, in the years 1813 and 1814*, London, 1818 (trc. N. Perrin, Paris, 1818); V. Zachariae, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838, über Wien, Venedig, Konstantinopel und Trapezunt* (Heidelberg, 1840); H. Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-asiens nach Skutari im Herbst 1858, Petermann's geographische Mitteilungen* (Gotha, 1860); J. B. Lechevalier, *Voyage de la propontide et du pont-Euxin* (Paris, 1800, 1802); Pierre Dupré, *Journal de Voyage de Constantinople à Trébizonde 1803, Bulletin de la section de Géographie*, 1917; H. Suter, *Notes on a Journey from Erzerum to Sivas, Tokat,.... to Trébizonde, Journal of the Royal Geographical Society* (London, 1841), 10; Julien Bordier, *Relation d'un voyage en Orient, Arkheion Pontou* (1935), VI, 86-158; Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en perse* (Paris, 1854-1860); J. Morier, *Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople (1808-1809)*, London, 1812, trc. M. E., *Voyage en Perse, en*

Arménie..., Paris, 1813 (Maskat konsolosu Beauchamps'ın raporu: *Mémoire sur Trébizonde*). VII. Araştırmalar: Ritte, *Kleinasiens* (Leipzig, 1830, 1858), I, 852-898; G. Véchapeli, *La Géorgie Turque, Lasistan, Trébizonde et Contrée du Tchokrokh* (Berne, 1818); E. Janssens, *Trébizonde en Colchide* (Bruxelles, 1969); A. H. M. Jones, *The cities of the Eastern Roman provinces (Pontus)*, Oxford, 1937; J. Ph. Fallmerayer, *Neue Fragmente aus dem Orient* (Leipzig, 1877), s. 26-129; W. Fischer, *Trapezunt und seine Bedeutung in der Geschichte, Zeit. für allge. Gesch.*, 1886, III, 13-39; Cumont, *Studio Pontica* (Paris, 1906), II, 48-60, 363; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (London, 1842), I, 161 v.d., 244, 271 v.d.; L. Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 357 v.d.; A. A. Vasiliev, *Peru Tafur, a Spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byzantion* (1932), VII, 75 v.d.; Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, II, 73 v.d.; C. Issawi, *The Tebriz-Trabzon trade, 1830-1900, International Journal of Middle East Studies* (1970), I, nr. 1. VIII. Trabzon bibliyografyası: W. Müller, *Recent bibliography of Trebizond, English Historical Review* (1937), 52, s. 109 v.d.; Arif Müfid Mansel, *Türkiyenin arkeoloji, epigrafi, ve tarihi coğrafyası için bibliyografya* [T T K], Ankara, 1948, s. 395, 397-400; S. Eyice, *Trabzon, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu belleteni*, 1970, sayı 25/304.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAG.)

TUBÜ. [Bk. TUBÜ.]

TUBÜ. TUBÜ, Büyük Sahrâ'nın şarkında bir kabîle. Tübü'lar şarkta Libya gölü ile, garpta Haggar, şimalde Fizan, cenupta Çad havâlisi arasındaki geniş sâhaya yayılmıştır. Bunlar, Fizan'da Gatrûn mntıkası halkının en büyük kısmını teşkil etmekte olup, Kufra'da bulunur ve Tibesti, Borkû, Bodele ile Vaday'ın şimal kısmında Baħr al-Çazâl vâdisinde ikamet ederler; Kânem'de ve Kavâr vâhalarında pek kalabalıktırlar. Avrupahlar Tübü (veya Tibbü) adını buradaki bütün bu kabîlelere vermişlerse de, muhtelif gruplar kendilerini husûsî adlarla tesmiye ederler. Tübü adı bilhassa Tibesti yerlileri için kullanılır; Kanûri dilinde mânası Tü veya Tibesti ahâlisi demektir. Bunlar kendilerine bizzat Têda derler. Amma'lar, Borkuâ (Borkû)'lar, Kreda'lar, Norea'lar, Vada'daki Chenrafade'ler ve Baħr

al-Gazâl'deki Koeberda'lar ise bunlardan tefrik edilirler. Lisâniyat bakımından kelime bazinesi ile birlikte lehçe itibarıyla iki grup tesbit edilebilir: Tibesti Têda'ları ve cenup havâlisindeki Dazâgada'lar. Sonuncularına Araplar, Gouran adını verirler.

Tübü'lar, bir taraftan siyâbî Sudanlılardan, diğer taraftan da Araplardan bâriz bir şekilde ayrılırlar. Yapıları nmûmiyetle küçük, vücutları ince ve zayıf olup, tenleri koyu, düz ve bâzan kartal burunlu, ince dudaklı ve düz saçlıdır. Bu bedenî vasıfları, bilhassa dağlarda tecrid edilmiş bir balde yaşayan Têda'larda görülür. Bu husûsiyetlere, bâzan az-çok siyâhî halk ile karışmış olan Dazâgada'larda da rastlanır. Memleketin fakirliği yüzünden bunlar acaacak bir hayat sürerler. Bunların bir kısmı göçebe, bir kısmı ise yerleşiktir. Başlıca geçimlerini, „Ennedi“lerde veya rutûbetli vâdilerde yetiştirilen palmye ile hubûbat zîrâtinden, Tibesti'deki keçicilikten ve Çad havâlisindeki büyük-baş hayvancılıktan te'min ederler. Têda'lar develerini kiraya vererek de geçinirler. Fakat, fırsat zubur edince bilhassa eşkıyalık yaparlar. Bu hayat tarzı, bunlarda yorgunluğa ve ma'rûmiyete karşı fevkalâde bir mukavemet yarattığı gibi, aynı zamanda bunları çapulculuğa, hilekârlığa ve gaddarlığa da sevk etmiştir. Avrupalı seyyahlar, bu halkı ilk olarak tetkik etmiş olan Nachtigal'den beri ağız-birliği etmişesine, bunların husûsiyetleri hakkında müttelif bu cihetleri belirtirler. Yerleşik olan Tübü'lar umûmiyetle pek geniş olmayan gruplar hâlinindedir. Bunlar, üstleri hurma dalları ile örtülü taş kulübelerde veya çatısı hasırla örtülü, çalı-cırpıdan yapılmış kulübelerde yahut da çok fakirâne düşünmüş mağaralarda yaşarlar. Kulübelerin yanında bulunan bahçelerini kölelere ektiren Tübü'lar, harple ve hayvan sürülerini gütmekle meşgul olurlar. Tübü'lar asiller (Mayna) ve halk olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Têda'larda kabîleler, efendi ve köle kabîleler hâlinde ayrılmışlardır. Efendi kabîleler ise üçe ayrılırlar: Somâğera'lar, bemen kâmilin Fizân'a hicret etmiş olan Gûnda'lar ve Tuzaba'lar. Memleketin asiller meclisinin de iştirâki ile idâre eden Tibesti veya Darday sultanı mecbûrî olarak Somâğera'lar arasından seçilir. Gerek Tübü'lar gerek Sudanlı kabîleler arasında Haddûd (demirci, balıkçı, avcı)lar bilhassa küçük görülen ve herkes tarafından istibfaf edilen bir sınıf teşkil ederler. Din bakımından müslüman olan Tübü'lar, anlaşılacağına göre, kısa bir müddet önce bu dine intisab etmişlerdir. Araplar bunlara köpek muâmelesi yapar ve onları kâfir telâkki

ederler. Filbakika bunlar, putperestliğe âit bâilâdet ve hurâfeleri mubâfaza ettikleri gibi, birçok hususlarda da Kur'an'ın ahkâmına uymayan bir takım âdet ve itiyatlara sâbiptirler. Meselâ, adam öldürmeye karşı diyet ve para cezasını kabûl etmedikleri gibi, tabammur etmiş içkiler hakkındaki ahkâma da uymazlar. Buna mukabil Tübü'lar, bilhassa Tibesti'ler, Borkû ve Bahr al-Gazâl'dekiler mutaassıp müslümanlardır. Bunlar, Wân'daki 'Ayngalaka ve diğer yerlerde zâviyeleri meveud olan Sanûsî'lerin kuvvetli te'sirleri altında kalmışlar, Avrupalıların içlerine nüfuz etmelerine karşı da şiddetle mukavemet göstermişlerdir.

Tübü'ların tarihleri hakkında ancak eksik ve parça-parça mâlûmat mevcuttur. Makrîzî'ye kadar gelen Arap müellifleri bunları bilmiyorlardı; bunlar, Makrîzî'den Leo Africanus'a geçen bir parçaya istinâden Berberî telâkki ve bu iki coğrafyacı tarafından zikredilmiş bulunan Bardoa'lar ile aynı asıllı olarak kabûl edilmişlerdir. Barth, bu nokta-i nazarı, Tübü ve Kanûri dillerinin, kendisinin keşfettiği akrabalığı hakkındaki görüşü ile te'lîfe çalışmıştır; halbuki bugün, Tübü'ların bidâyette Sûdan'da ikamet ettikleri ve ondan sonra Büyük Sahrâ'ya sürüldükleri kabûl edilmektedir. Her ne olursa olsun bunlar Kânem tarihinde, gâliha oldukça ehemmiyetli rol oynamışlardır.

Bunların muhtelif kabîleleri, Kânembû'larla birlikte bu kiralığın kurulmasına katılmışlardır. Kânem sultanları XII. asır sonlarına kadar bep Tübü kadınları ile evlenmeyi âdet edinmişlerdi. Tübü'lardan bir kısmı, Kânem'de yerleşmişler ve bu memleket, Tibesti'de kalmış olan kabîleler tarafından XIII. asırda tarazuza uğramıştır. Sultân Dûname II., bunlara karşı yedi sene harb etmek zorunda kalmış, neticede harpten muzaffer çıkmışsa da, kiralığın mâlî kaynakları bu yüzden tükenmiştir. Tübü'lar, XIV. asırda Bûlaba'larla ittifak ederek onların Kânem'de hâkimiyet kurmalarına yardım ve Çad gölü kenarında yerleşerek bu havâlinin mukadderâtına iştirâk etmişlerdir [bk. madd. BORNÜ, KÂNEM]. Tibesti Tübü'ları hakkında XVII. ve XVIII. asra kadar kat'î hiç bir mâlûmat mevcut değildir. Bu devrede, Bornü ve Fizân'a karşı sık-sık baskınlar yapmışlardır. 1788 senesinde uğradıkları bir hezîmet üzerine, Fizân'a karşı akınları kesmek zorunda kalmışlar ise de, XIX. asrın ikinci yarısında Wlad Sliman ve Tûareg'in hücumlarına karşı kendilerini müdâfaa etmek mecbûriyetinde kalmışlardır.

Bibliyografya: L. Bally, *Le Tibesti*, *Bulletin Comité Afr. Fr.*, 1914; Barth, *Reisen und Entdeckungen...* (Gotha, 1857); ayn. mll.,

Sammlung und Bearbeitung central-afrikanischer Vocabularen (Gotha, 1862); Behm, *Land und Volk der Teba*, *Pet. Mitt.*, zeyl 8 (Gotha, 1861); Blaisot, *Le Tibesti d'hier et de demain*, *Bul. Com. Afr. fr.*, 1921; H. Carbau, *La région du Tchad et du Wadaï*, Paris, 1912 (*Publication de la Faculté des Lettres d'Alger*, XLVIII ve XIL); d'Escayrac de Lauture, *Le Sahara et le Soudan* (Paris, 1855); F. Krasnel, *Mémoire sur le Ouadaï*, *Bulletin Sociét. Géographie* (Paris, 1849); Krause, *Zur Völkerkunde Nord-Africas*, I. *Die Teda und Kanûri*, II. *Die Teda und die Garamanten*, *Zeitschrift der Geogr. Gesellschaft* (Berlin, 1876); Martin, *Note sur les Toubou*, *Bul. Com. Afr. Fr.* 1910; Muhammed al-Tûnisî, *Voyage au Wadaï* (trc. Perron), Paris, 1851; Nachtigal, *Sahara und Sûdan* (Berlin, 1879—1889). (G. YVER.)

TUCİB. [Bk. TUCİBİLER.]

TUCİBİLER (BANÜ TUCİB', bir Arap âilesi olup, bu âileden İspanya'da islâm hâkimiyeti altında, gerek Emevîler zamanında, gerekse Tevâif-i mülûk devrinde muhtelif âzalar temâyüz etmiştir. Bu âile daha sonra Saragosa Banû Hâşim ve Almerialı Banû Şumâdîh olarak ikiye ayrıldı. Banü Tucib âilesi, fethitten beri Aragon'da yaşamakta idi. Amîr Muhammed I. 'in idâresi zamanında (239—273=852—886) bu âilenin başında 'Abd al-Rahmân b. 'Abd al-'Azîz al-Tucibî bulunuyordu. Kabîlesi mensupları tarafından kendisine karşı gösterilen teveccüh ve itimat, Vizigot menşeli diğer bir Aragonlu âile olan Banü Kasi'nin kudret ve nüfuzunu ortadan kaldırmak isteyen Kurtuba emîri tarafından tervîc olundu. Sonradan Kurtuba'ya tâbi ve bilâhare Banü Hüd. lehine tahttan indirildikleri zamana kadar Saragosa'nın müstakil emîrleri (Banü Hâşim) olan Banü Tucib hakkında bk. mad. SARAGOSA.

Tucib âilesinin diğer kolu olan Banü Şumâdîh daha evvel 'Abd al-Rahmân al-Tucibî ahfâdî tarafından Aragon'dan kovulmuştu. Hicrî V. asrın ilk yarısında, bu âilenin ikinci kolunun reisi olan Abu'l-Aşbağ Ma'n [b. bk.] b. Muhammed b. Ahmed b. Şumâdîh al-Tucibî, Hayrân ve Zuhayr adındaki iki „köle“ tarafından 1025 senesinde kurulan küçük Almeria emîrlğine el-koymağa muvaffak oldu. Ölümünden sonra yerine 443 (1052)'te oğlu olup, Mu'taşi m lekabını taşıyan Abû Yahyâ Muhammed geçti. O zamanlar on dört yaşında idi; amcası Şumâdîh b. Muhammed, üç sene müddetle Almeria emîrlği nâipliğini yaptı. al-Mu'taşim, 484 (1091) senesinde vuku bulan vefatına kadar Almeria

emîri olarak kaldı; onun uzun süren idâresi, müverriblerin ifâdesine göre, parlak ve müreffeh olmuştur. Onu, oğlu Ahmed Mu'izz al-Davla tâkib etti; fakat, tahta çıktıktan kısa bir zaman sonra, Murâbitların karşısında geri çekildi. Murâbitlar İşbiliye'yi ele geçirdikten sonra, Bougie'ye çekilerek, oğulları gibi orada sâkin bir hayat sürdü.

Bibliyografya: Tucibîlerin tarihi: R. Dozy, *Essai sur l'histoire des Toudjibides, les Beni Hâchim de Saragosse et les Beni Çomâdîh d'Almérie*, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge*, 3. tab'ı (Paris-Leyden, 1881), I, 211—281'de ele alınmıştır. Ayrıca bk. İbn 'İzârî, *al-Bayân al-Mağrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, III, kısım II. ve tür. yer.; A. Prieto Vives, *Los Reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 43 v. dd., 61 v. d.; R. Dozy, *Histoire des Masalman d'Espagne* (Leiden, 1861), IV, tür. yer.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TUDELA (Arapça TUŦİLA), takriben 9.500 nüfuslu küçük bir İspanyol şehri olup, 257 m. yükseklikte, Saragosa'nın 80 km. şimali-garbisinde, Ebro'nun sağ sâhilinde ve onun bir kolu olan Queiles (A. Kâlaş)'ın sol kıyısında. Arap coğrafyacılarına göre şehir, Emevîler tarafından, Amîr al-Hakam I. (180—206=796—822)'in hükümdarlığı sırasında kurulmuştur. Tudela, bu devirde ve daha sonraları, birçok defa âsî islâm reislerinin karargâhı olmuştur; meselâ, 229 (843/844)'da Amîr 'Abd al-Rahmân II., 264 (877/878)'te ise al-Munzir burayı muhâsara etmiştir. Şehir, birkaç defa hristiyanlar tarafından zaptedilmiş ise de, yine müslümanlar tarafından geri alınmıştır. 'Abd al-Rahmân III., 308 (920/921)'de Tudela'yı, yarım-adanın şimaline doğru giriştiği seferlerden birinin hareket üssü yapmıştır. General al-Hamîd b. Basîl, üç yıl sonra, şehri aynı hükümdar hesabına, tekrar fethetmek zorunda kalmıştı. Arap tarihçileri, Tudela'nın hristiyanların eline nihâf olarak hangi zamanda geçtiği hakkında bir şey söylemezler.

Bibliyografya: İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, metin, s. 176 ve 190, trc., s. 211 ve 231; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, metin, s. 180, trc., s. 259; Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, I, 853; İbn 'Abd al-Mun'im al-Himyarî, *al-Ravâz al-miftâr*, İspanya, nr. 55; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au maghrib*, s. 128; İbn 'İzârî, *al-Bayân al-Mağrib*, II, tür. yer. ve fihrist. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TUFÂN. [Bk. NUH.]

TUFAYLİ. [Bk. TUFEYLİ.]

TUFEYLİ. TUFAYLİ „tufeylî, otlak-çı, dalkavuk, başkasının sırtından geçinen“, Avrupa'da, Arapça, Farsça ve Türkçe için yazılan lugatlerin çoğunda kelimeye verilen mânâ budur; bk. Bêlot, Gaffarow, Şemseddin Sâmî v.b. Fakat bu izâb kelimesinin, her şeyden önce, dâvet edilmediği halde ziyâfete giden veya bir dâvetlinin peşine takılan şahsa delâlet ettiği asıl mânâ farkını vermez. Farsça'da halk dilinde tufeylîliğin daha aşağı bir derecesi *kufaylî* [veya *gufaylî* (msl. bk. Muhammed 'Alî Camâl-zâde, *Farhang-i lugât-i 'amiyâne*, Tahran, 1314, s. 272, 302)] tâbiriyle ifade edilir ki, bu kelime bizzat tufeylînin peşine takılan hakkında kullanılır.

Arapça lugatlere göre (msl. *L A*, XIII, 429; *T A*, VII, 418; *Kâmûs*, tre., İstanbul, 1305, III, 1409 v.d.) kelime, Tufayl al-A'râs [veya al-A'râ'is] ziyâfetler Tufayl'i, otlakçı Tufayl'i diye anılan İbn Zallâl al-Küfî'nin adından gelmektedir ki, bu zat, dâvet edilmeden her ziyâfete, düğüne katılır ve Kûfe'yi içindeki biç bir şeyi gözünden kaçırmadığı bir havuza benzeterek memnûniyetini ifade ederdi. [Arapça'da öteden beri yemek ve içki meclislerinin dâvetsiz misâfirini ifade eden *râşin* ve *vâğil* gibi kelimeler varken böylece bunlara bir de *tufaylî* ilâve edilmiş oldu (Arapça lugatlerde *r-ş-n* ve *v-ğ-l* maddelerinden başka bk. al-Câhiz, *Kitâb al-buhâlî*, nşr. Ahmed al-'Avâmîrî Bek-'Alî al-Cârim Bek, Kahire, 1938—1940, I, 140)]. Bu Tufayl'in adından Arapça'da *taffala* ve *taffalla* (Tufayl gibi hareket etmek) fiilleri türemiştir. Adı geçen Tufayl, Emevîler zamanında yaşamıştı ve Banû 'Abd Allûb b. Gaşafân'a mensuptu. İbn al-Sikkî (ölm. 244=858) [ve al-Câhiz (*ayn. esr.*, I, 140, *Le Livre des avarès*, tre. Ch. Pellat, Paris, 1951, s. 111 v.d.)] bu zâtın hikâyesini anlatırlar.

Tufayl şekliyle kelimenin (Farsça'da) husûsî bir mânâsı vardır: „tamamlayıcı, tetim ve ticârette fazladan verilen şey; fedâ edilen şey“. Hâfiz bir gaze'inde „(bütün) insanlar ve periler aşkın varlığının (var oluşları ona bağlı) tabîî ve zarûrî neticeleridir“ der. [*Dîvân*, nşr. Abu'l-Kâsim Ancavî, 2. tab'ı, Tahran, 1346, s. 264. Kelimenin bu mânâsı yine yukarıda açıklanan dâvetsiz misâfirlikten, *tufaylî*'nin arkasına takıldığı asıl misâfirlere bir tâbî, onlar arasında hesâba alınmayan bir fazlalık oluşundan iştikak etmiştir. Nitekim Âsım Efendi, *Kâmûs tercümesi* (III, 1408)'nde *tufayl*'in müterâdifi olan *tıfîl*'i „dalkavuk ve uyuntu“ diye tercüme eder. Hâfiz'in zikredilen mısraındaki *tufayl*'e Sûdî (*Şarh-i dîvân-ı Hâfiz*, İstanbul, 1288/1289, II,

627 kenarında) ve Konevî (ayn. yer., ortada) de aynı „tâbî, uyuntu“ mânâsını vermişlerdir.]

Hindustânî'de (bk. Shakespear, *A. Dict. Hindust. and Engl.*, s. 1436), zarf olarak, „yoluyla, sebebiyle, dolayı, için“ mânâsında geçmektedir. (V. MINORSKY.)

[Bu madde N. M. Çetin tarafından ikmâl edilmiştir.]

TÜĞ. [Bk. TUĞ.]

TUGA TİMUR, bir Moğul hanı olup, sülâlesi 808 (1405)'den önce bir asır müddetle Cürcân'da rol oynamıştır.

Adı. Hanın adı Tuğa veya Toğa diye okunabilir. *Zafar-nâme*'de *Tgy* (Tuğay?) şeklinde yazılmıştır; Fraehn'nin tavsif ettiği bir sikkede (Moğul harfleriyle; krş. Howorth, göst. yer., III, 718) Toğan olarak geçer.

Âilesi. Tuga Timur b. Suri [Surihuri?] b. Baba Bahadır, altıncı göbekte Cengiz Han'ın bir kardeşinden gelmiştir (Cuçi-Kasar, *Şacarat*, s. 315, Miles tarafından yanlış anlaşılmıştır). Baba Bahadır, 705 (1305) civarında 10.000 âileden mürekkep *Tümen*'i ile Horasan'a gelerek, Olcaytu Han'ın hizmetine girdi. 715 (1315) senesinde Hârizm'e akın etti. Garbi Kıpçak hanı Özbek'in şikâyeti üzerine Olcaytu, Baba ile oğlu Suri'yi idam ettirdi (*Şacarat*, s. 321, 330; d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 572—575). Baba'nın kabilesi Mâzenderân'da kaldı [bu devirde *Nuzhat al-kulûb*, s. 159'a göre, bu isimle Cürcân ile Taberistân'ın şark kısımları kastedilmiştir].

Hulagulardan Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra (736), İran'da bir kargaşalık başladı. Celâyirli Hasan Büzürg, tahtta gözü olanlardan Muhammed'i iş başına getirdi. Hasan Büzürg'ün emirleri arasında çıkan bir kavga sonunda Uygur İğrenç gibi [bk. Miles, göst. yer., s. 315, 320'de yanlış olarak Akarpuş demektedir] birkaç emir, Horasan emirlerinin (Şeyh Ali b. Kuşçi, Ali Ca'fer, Argun-Şah) yardımıyla daha 737 (1337)'de Tuga Timur'a gidecek onu han ilân ettiler. Tuga Timur, emirlerinin refâkatinde Azerbaycan'a yürüdü; orada kendisine bir diğer taht müddeisi olan ve Oyratlar tarafından himâye gören Mûsâ iltihak etti. Tuga Timur ile Mûsâ, İran'ı taksim etmeyi tasarladılar. Fakat, 6 zilhicce 737 taribinde Garmarûd (Miyâne'nin garbında; *Şacarat*, s. 316; d'Ohsson, IV, 726)'da mağlûb edildiler. Tuga Timur, Bistâm'a çekilerek (yukarıda zikredilen mânâda) Mâzenderân ile Horasan'da hüküm sürdü. Bu sırada Horasan veziri Hoca 'Alâ' al-Dîn Muhammed'in adamlarının cebr ve tehditleri ile çıkan isyan sonunda, Serbedâriler saltanatı kuruldu. Bunların hâkimiyetlerinin genişlemesiyle, Tuga Ti-

mur'un imtiyazları ehemmiyetli sûrette kısıldı. Kızı Sultan-Hatun, Mu'izz al-Dîn Kart'ın zevcesi olduğu için (*Zafar-nâme*, I, 320), Tuga Timur, Herat'taki Kart hânedânıyla dostâne münâsebetlerde bulunuyordu.

Siyâsetinde bir değişiklik yapması üzerine, Hasan Büzürg, 739 (1338)'da Tuga Timur'u Irak'a bizzat dâvet etti. O da, refâkatinde Navrûz'un oğullarından ve meşhur Argun Aka'nın torunlarından biri olan Emîr Argun-Şah olduğu halde, Irak'a geldi (krş. Cuvaynî, II, 251) [Nişâpûr ile Tûs ve Kalât'ı elinde tutan bu âile, Moğulca Cā'un (Cūn) Gurbān adıyla tanınmış olup, bu ad Farsça Cānî-Ḳurbānî'ye çevrilmiştir]. Hasan Büzürg, Tuga Timur'u Sâve'de ziyâret etti. Ancak, mâlî işleri çevirmekle vazifeli olan Hoca 'Alâ' al-Dîn Muhammed bir taraftan halkı sıkıştırırken, diğer taraftan hanın kendisi Çobânîlerden Hasan Küçükle müzâkerelere girişmişti. Hasan Küçük, hanı, Hasan Büzürg yanında küçük düşürmek için bunu fırsat bildi. Bu desiselerden tiksinen temiz kalpli Moğul hanı, aynı gece Merâğa (?)'daki karargâhını dağıtıp, Horasan'a döndü (*Şacarat*, s. 327; d'Ohsson, IV, 732).

Tuga Timur, 741 (1341)'de üçüncü defa Irak'ı istilâ etti. Bu hareketinde prenses Sati (Olcaytu Han'ın kızı) ile Emîr Çoban'ın soyundan gelme Şiburğân kendisine yardım ettiler. Fakat, Tuga Timur'un kardeşi Ali-gavun'un kumandasındaki ordusu, Abhar civarında Hasan Küçük'ün kuvvetleri tarafından mağlûb edildi.

Horasan, çok geçmeden, Nişâpûr ve Tûs'a hükmeden Argun-Şah'ı memleketinden uzaklaştıran Serbedârilerin hâkimiyetine geçti. Serbedâr Vacîh al-Dîn Mas'ûd, Atrak kenarında hanın kît'alarını yenerek Ali-gavun'u öldürdü ve bir müddet Cürcân'a bile hâkim oldu. Davlat-Şâh (s. 236 v.d.)'a göre, Serbedâriler her yıl, tâbî olarak bağlılıklarını yenilemek (*mulâzimat va tacdîd-i 'ahd*) üzere hanın sarayına gelmelerine rağmen, Tuga Timur lafzî iktidarla (*nâm-u-rasm-i saltanat*) iktifâ etmek mecbûriyetinde idi. Bu ziyâretlerden biri esnâsında Tuga Timur, Sultân-Duvîn (Cürcân ile Karasu arasında) mevkiinde Serbedârilerden Yahyâ Karrâbî tarafından öldürüldü. Şâir 'Azîzî'nin, bu hâdise ile ilgili olarak düşürmüş olduğu tarih, bunu 16 zilkade 754 (13 kânun I. 1353) olarak gösterir. Davlat-Şâh, Tuga Timur'u demokratik temâyüllerinden dolayı Serbedârilere benzetmektedir; o, orta tabakadan gelen halkı cesâretlendirir ve yüksek tabakadan olanlara da güvenmezdi. Yazlarını Râdkân'da, kışlarını Cürcân'da ge-

çirirdi. Meşhed'de güzel bir imârat yaptırdı. Tuga Timur'un adını taşıyan sikkeler yalnız Âmul, Meşhed, Kazvin v.s. de değil, aynı zamanda Basra (741) ve Bagdad'da (740'tan sonra) basılmış olup, bu hâdise, ismen de olsa onun itibârını gösterir (R. S. Poole, *The coins of the Mongols*, 1881, VI, 98—101). *Macma' al-fuşahâ*'ya göre, şâir İbn Yâmin, Tuga Timur'un medbiyecisi idi (Browne, *Pers. Litter. under Tartar Dominion*, s. 216). Bâzi kaynaklar, hana, şâirlik kabiliyetini de atfederler (Hammer, *Geschichte d. Ilchane*, II, 341); onun sikkelerdeki ünvânı, *al-Sultân al-'Âlim*'dir.

2. Amîr Valî. Serbedârilerin Esterâbâd'a kendi vâlilerini tâyin ettikleri bir fâsıladan sonra, Cürcân hâkimiyeti, Tuga Timur'un eski kumandanı Şayh 'Alî Hindû (veya Bîsûd)'nın oğlu Amîr Valî'ye geçti. Amîr Valî, Nasâ beyinin (Gurbân Cā'un âilesinden) yardımıyla Serbedârileri mağlûb ederek, Esterâbâd, Bistâm, Damgan, Simnan ve Firûzkûh'u içine alan bir devlet kurdu (*Maṭla' al-sa'dayn* [761 vukuatı içinde], Dorn, *Auszüge*, s. 155 v. dd.). Amîr Valî 772 (1370)'de Rey'i zaptetmeye kalkıştı iae de, Celâyirîlerden Üveys onu mağlûb etti. Ertesi yıl, Amîr Valî'yi yerinden uzaklaştırmak isteyen Üveys, harekâtına devam etti ise de, Ücân'ın ötesine geçemedi. Amîr Valî, 774 yılında Muzafferîlerden Şâh Sücâ'nın teşvikiyle Rey ve Sâve'yi işgal etti. Üveys'in ölümü (776=1374) üzerine, yeni askerî hazırlıklarına nihâyet verdi (Markov, *Katalog Djelayir. monet*, Petersburg, 1897, s. XIV). Timur, 783 (1381)'te, Amîr Valî'ye tâbî olan İsterâyîn'i feth ve yerle bir etti. (*Zafar-nâme*, I, 325); Amîr Valî, fâtihin elçilerini büyük bir saygı ile kabul etti; ancak, Timur Semerkand'a döner-dönmez, Valî, Serbedârilerden 'Alî Mu'ayyad'e karşı harekete geçmek için, Argun-Şah oğullarından olup, Kalât ve Tus'u elinde tutan (*Zafar-nâme*, I, 324) Ali Bey ile anlaştı. Timur, aynı senenin (1381/1382) kışında Horasan'a dönerek, Kalât'ı muhâsara etti ve Cürcân yolunu tuttu; Ruğî (?) üzerinden Kabûd-câma ve Şâs-mân'a [Kabûd-câma—ki bugünkü Hâcecılar'dır—, Gurgân'ın sol ayağı üzerinde Nardîn ile Gunbad-i Kâbûs arasında bulunmaktadır] geçti. Amîr Valî, kefaret bediyesi sunmak üzere alelacele harekete giriştiği sırada, Timur da yolunu ansızın Samulkân'a [Atrak nehri vâdisinde] çevirdi (*ayn. esr.*, s. 349, 351). Bu sırada Ali Bey de tekrar itâat altına alındı. Kendisi ve akrabalar (*muta'allikân*)'ı Mâverâünnehr'e getirildi. Ali Bey 784'te Endican [b. bk.]'da idam edildi (*ayn. esr.*, s. 355).

Timur, 785 (1383)'te Amîr Valî'nin hâkimiyeti altında bulunan topraklara asker gönderdi. Sistan alındıktan sonra, bizzat Timur, Amîr Valî'ye karşı harekete geçti. Gâvars (*Zafar-nâma*: Gâvkrsh) savaşından sonra, Durûn kalesi [Ashâbâd ile Kızıl-Arvat arasındaki yarı-yolda] alındı (*ayn. esr.*, I, 382). Timur, Dihistân [ve] Cilâvûn [= Çat'ın munsabına doğru Atrak kenarında meşhur Mashad-i Mîgriyân]'dan yoluna devamla Gurgân nehrini geçti. Amîr Valî, topraklarını büyük bir cesâretle adım-adım müdâfaa etti ise de, yapmış olduğu gece taarruzu (şevvâl 786 = 1384)'nda yenildi. Timur, Esterâbâd'ı işgal etti. Amîr Valî, âilesini Gird-kûb (Dâmğân civârında)'a saklayıp, kendisi garba kaçtı (*ayn. esr.*, I, 382 — 386). Toktamış'a karşı Tebriz'in müdâfaasına katıldıktan sonra, nihâyet 788 (1386)'de yanında misâfir kaldığı Mahmûd Halhâlî'nin ihânetine uğrayarak öldürüldü (*ayn. esr.*, s. 392, 398).

3. Lokman Pâdşâh: Tuga Timur'un oğlu olup, gasıb Amîr Valî tarafından Cür-cân'dan atıldıktan sonra, Timur tarafından irsen sâhib olduğu timarın başına tekrar getirildi (786). Timur, Sârî ve Âmul Seyyid-velilerine karşı iyi muâmelede bulundu.

4. Pîr [veya Pîrak] Paşa: Lokman Paşa (= Pâdşâh; *Zafar-nâma*, I, 570)'nın oğlu olup, 794 (1391) seferinde Esterâbâd vâlisidi: babasının vefatı üzerine, Timur onu oraya tâyin etmişti. Pîr Paşa, Timur'u karşılamak için büyük masraflar yaptı ve Mahâna-sar (Âmul'den 4 fersab mesâfede) kalesini zaptetmesi için Timur'a gemiler te'min etti. 806 (1404) senesinde, Timur'un Mâzenderân'da İskandar Çalâvî'ye karşı seferinde sâdikane hizmetleri de zikredilir (*ayn. esr.*, II, 591). Şâhrub hükûmetinin başlangıcında, Sebzvarlı Sultan Ali, etrafına Serbedârilerden bir kuvvet toplayarak, Horasan'da isyan etti. Pîr Pâdşâh ansızın Cuvayn'de göründü ve Sultan Ali'ye katıldı; fakat, müttefikler Şâhrub'ın gönderdiği Seyyid Hoca tarafından mağlûb edildiler (*Maîla' al-sa'dayn*, NE, 1843, s. 26). Sultan Ali, suç ortaklarıyla birlikte Azerbaycan'dan gelmiş olan Emîr Mîrân Şah'a sığındı ise de, Mîrân Şah onu Seyyid Hoca'ya teslim etti. Bu münâsebetle Pîr Pâdşâh'ın müteaddid oğulları da Seyyid Hoca'nın eline geçti (*ayn. esr.*, s. 54, 80). Şâhrub, 808 senesinde emâyetini sağlamak üzere onu sarayına çağırıldı. Seyyid Hoca, Şâhrub'tan mükâfat üstüne mükâfat almasına rağmen, ihtirâsını kamçılayan planlar düşünmekte idi. Emîr İskenderle (Fars hükümdârı) müzâkerelere girişmişti; sonunda isyan ile, bulunduğu Kalât

'tan Pîr Pâdşâh nezdine sığınmak için döndü ve bu, Şâhrub'un Mâzenderân'a karşı sefer açmasını (809 = 1406) intac etti. Pîr Pâdşâh, büyük kuvvetlere sâhib olmasına rağmen, savaşı kaybetti ve Hârîzm'e kaçtı. Seyyid Hoca da Şîrâz yolunu tuttu. Şâhrub, Emîr Ömer Bahadır'ı Mâzenderân'a yerleştirdi ise de, çok geçmeden o da isyan edince, Emîr Uluğ Bey onun yerine geçti. Uluğ Bey, 810'da babası Şâhrub'a Pîr Pâdşâh'ın yeni hazırlıkları hakkında mâlûmat gönderdi. Şâhrub ikinci defa Mâzenderân'a bareket etti; onun bu hareketini haber alan Pîr Pâdşâh, Bâdûspânî'lerden Kayûmars b. Bîsütûn'a sığınmaya mecbur oldu. Şâhrub da kılıcını kullanmadan Esterâbâd ve Şasman'daki bâkimiyetini yeniden kurdu.

5. Sultan Ali: Pîr Pâdşâh'ın oğlu Sultan Ali, 812 (1409/1410) yılında Şâhrub'a gelerek Sistan bareketine katıldı ise de, babasının ölüm haberini alması üzerine Rustamdâr'a kaçtı. Orada Amîr Kayûmars'den himâye gördü, babasının adamlarını etrafına topladı. Şâhrub'un Mâyêrâünnehr'e bareketi üzerine Sultan Ali, Esterâbâd'ı yeniden zaptetmeye teşebbüs etti ise de, vâli tarafından mağlûb edildi. Baş kesilerek Herat'a gönderildi (*Maîla' al-sa'dayn*, Dorn, *Auszüge* s. 195).

Bibliyografiya: krş. mad. SERBEDÂRİLER. Davlat şâh, *Tazkirat al-su'arâ*, ngr. Browne, s. 236 v.d., 280, 282 v.d. (Bombay tab'ı, 1887, s. 104, 123); *Şacarat al-Atrak* (trc. Miles), London, 1838, s. 315, 320—326 [bu kitap *Tarih-i arba' ulûs*'un anonim bir hülâssesi olup, Uluğ Bey'in ismi altında yazılmıştır. krş. Barthold, *Turkestan*, GMS, s. 57; Ebû gâzî'nin *Şecere-i Türk*'ünden tamamıyla farklıdır]; Mîr-hond, *Ravzat al-şafâ* (Bombay, 1261=1845), V, 219 v.d., 251; *Hüvâdmîr Hâbib al-siyar* (Tahran, 1271), III/1, 128 v. d.; Dorn, *Die Geschichte der Serbedare nach Chondemir*, 1849, s. 146, 150, 155; *ayn. mll. Auszüge aus Muham. Schriftstellern*, Petersburg, 1858, bk. fihristte Tugha-timur khan, Amîr Valî, Luğmân ve Pîr Pâdşâh; Münecim-başı, III, 12; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 726 v. dd.; Hammer, *Geschichte d. Ilchane*, II, 317—342; Howorth, *His. of the Mongols*, III, 638, 717—726; Lane-Poole, *Mohammadan dynasties* ve kezâ Rus trc. Barthold'un ilâveleriyle, Petersburg, 1899, s. 249; Robino, *Mazanderan*, 1928, GMS, bk. fihrist. (V. MINORSKY.)

TUGLUK. TAĞLAĞ (doğru hareketli şekli İbn Battûta'dadır, 1320'den 1413'e kadar Dehli'de hükûmet süren bir sülâle.

Bu isim sülâlenin kurucusu Gıyâsüddin Tugluk [b. bk.]'tan gelir; bu zât, Karavniya Türk'ü olup, babası Türk. anası Hindli idi. Halacilerin sonuncusu olan Mübarek, koçuyup yetiştirdiği düşük ahlâk sâhibi Khusrev tarafından öldürülünce, o sırada şimâl-i garbî hudûdunda meğgul olan ve burada Moğullara karşı elde ettiği birçok muvaffakiyetlerle *Gâzî Melik* ünvanını kazanan Tugluk, Dehli üzerine yürüyerek, tahtın gasbını şehrin yakınında mağlûb edip öldürdükten sonra, 8 Eylül 1320'de kendisi tahta çıktı. 1325 yılı başında yaşlı Tugluk, Bengâle'ye yaptığı bir seferden dönünce, oğularının en kabiliyetlisi olan Muhammed tarafından öldürüldü. Bu, daha önce bir defa Dekken'de isyan bayrağını açmıştı; şimdi ise, babasını karşılamak için kurulmuş olan çadırı, ihtiyarın başına geçirmek sûretiyle onu yok etti.

Muhammed b. Tugluk [bk. mad. MUHAMMED II.], Hindistan'ın müslüman hükümdarları arasında en büyüklerinden biri olmakla berâber, deli denilecek kadar acâipte de. Hâkimiyetini bütün Hindistana yaydıktan sonra, hemen her eyâletteki te'asını isyana tahrik etti ve 1351 martında Sind'de bir ayaklanmayı bastırmaya çalıştığı sırada ölünce, Dekken, Bengâle ve Sind imparatorluktan ayrıldı. Onun, yerini yeğeni Fîrûz b. Receb [bk. mad. FİRÜZ-ŞAH TUGLUK] aldı. Bu, Sind'i yeniden zaptetmeye muvaffak oldu. Ancak, Bengâle'yi ele-geçirmek teşebbüsü akamete uğrayınca artık müstakil ve kudretli bir kiralık olan Dekken'i ele-geçirmeye teşebbüs bile etmedi. Fîrûz, hâkimiyet devrinin sonuna doğru kudretsiz bir hâle düştü ve devleti içinden çökmeye yüz tuttu. Ölümünden kısa bir müddet önce tahtı oğlu Muhammed ile paylaştı ise de, bu şehzâde iktidar gücünü kötüyü kullandı ve böylece Fîrûz 1388'de ölünce, torunu Tugluk II. onun yerine geçti. Kendisine rakip olacak kimse'eri ortadan kaldırmaya teşebbüs etmesi, yeğeni Ebû Bekir'i kuşkulandırdı. Ebû Bekir ayaklandı; Tugluk kaçmaya mecbur oldu ise de, yakalanıp katledildi. Bunun üzerine Ebû Bekir, 1389 yılı başında tahta çıktı. Amcası olup, Fîrûz'un ölümünden beri Sirmür'de gizlenmiş bulunan Muhammed devleti istilâ etti; 31 ağustos 1389'da Dehli'ye girerek Ebû Bekir'in firarından sonra hükümdar olarak tanındı. Muhammed 20 kânun II, 1394'te Calesar'da vefat etti. Onu, Alâeddin Siken der ünvanını alan oğlu Hümayûn Han tâkib etti ise de, tahta çıktıktan k. ay sonra öldü. Zâdegân, onun kardeşi Mahmud [b. bk.]'u tahta geçirdi. Bu, evvelâ, Cavnûr vâilîğine getirdiği, Malik Sarvar

adında bir hadım ağasının te'siri altında kaldı. Malik Sarvar burada Şarkî hânedânını kurdu. Mahmud, daha sonra İkbâl Han ünvanını taşıyan Mallû'nun te'sirine kapıldı. Zâdegânın bir kısmı Mahmud'un yeğeni Nusret'i sultan ilân etti ve böylece bir süre Dehli ve havâlisinde, her biri kendi taraftarlarınca desteklenen, iki kukla hükümdar meveud oldu. Emîr Timur, 1398'de Hindistan'ı istilâ ettiği zaman vaziyet böyle idi; fakat, o daha Dehli'ye ulaşmadan Nusret Şah pâyitahttan sürüldü ve Mahmud ile Mallû, Timur'a karşı çıkmak mecbûriyetinde kaldı. İkisi de yenildi ve Mahmud Guçarât'a, Mallû da Baran [bk. mad. BÖLEND-ŞEHİR]'a kaçtı ise de, Timur çekilip gittikten sonra ikisi de geri döndü. Mahmud yeniden hükümdar ünvanını aldı. Ancak, gerçekte o, hayatının geri kalan kısmını, evvelâ Mallû'nun, sonra da 1405 yılında onun vefat etmesi üzerine, iktidar mevkiine geçmiş olan Devlet Han Ludî elinde bir devlet esiri olarak geçirdi. Mahmud, 1413 gubatında Kaysral'da öldü ve kendisiyle birlikte Tugluk sülâlesi son buldu. Mahmud'un ölümünden 16 ay sonra Devlet Han, 28 Mayıs 1414'te Dehli'ye girerek Seyyid sülâlesini kuran Hızır Han tarafından devrildi.

Bibliyografiya: Baranî, *Tarih-i Fîrûz Şâhî* (Kalküte, 1862); Şams-i Sirâc Afîf, *Tarih-i Fîrûz-Şâhî* (Kalküte, 1891); Badâ'unî, *Muntahab al-tavârih* (metin ve trc. G.S.A. Ranking), Kalküte, 1869; Muhammed Kâsım Fîrîştâ, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); *Cambridge History of India* (Cambridge, 1922—1932).

(T.W. HAIG.)

TUGGURT, Büyük Sahrâ'nın Cezayir'e âit olan kısmında bir şehir olup, günümüzde bir demir-yolu ile bağlı bulunduğu Biskire'nin 216 km. cenûbunda ve 32° 7' şimâl arz, 6° 2' garb tûlûdedir; denizden yüksekliği ise, 60 m.'dir. Tuggurt, şimâlden cenûba doğru 200 km.'den fazla bir uzunlukta bulunsa da Vad Rîr çöküntüsünün en mühim mevkidir. Büyük Sahrâ'nın iki ırmağı olan ve Tidikelt'ten gelen Vad Mya ile Hoggâr'dan aşağı doğru akan İğsrgâr burada birleşir. Satha çok yakın olan yer altı suları bu sâbada hurmalıkların yetiştirilmesine imkân vermiştir; bunlar arasında Tuggurt'un çok makbûl einsten meyve veren 170.000 burma ağacı, en mühim yeri alır. Bununla berâber, akacak yol bulamadıkları için yer üstünde yayılan durgun sular, memleketi, sağlığa hiç de uygun olmayan bir duruma sokar ve yazları, yerlilerin *Them* adını verdikleri tehlikeli bir hummanın ortaya çıkmasına sebep olur. Bundan başka, buranın

iklimi büyük suhûnet değişiklikleriyle de diğer taraflardan ayrılır (kış gecelerinde asgarî -7° ; yaz günlerinde ise, âzami $+56^{\circ}$). Mevkinin bu kadar elverişli olmayan şartlarına rağmen Tuggurt, kervan yollarının keşme noktasında olduğu için, iktisâdî münâsebetlerde dâima mühim bir rol oynamış ve bu yüzden kendisine „Sahrâ'nın karnı“ lakabı verilmiştir.

Tuggurt, birçok mahalleden ibâret bir şehir iskân sâhası ile, 2—3 km.'lik yarı-çap içinde toplanan birçok köyü (Nazla, Sîdî Bû Canân, Tabesbest, Zâviya) ihtivâ eder. Evlerin çoğu kerpiçten yapılmıştır. Ana caddelelerin her iki tarafında revaklar vardır; bir kısmının üzeri çatıyla örtülüdür. Dikkate değer tek binası, Tuggurt sultanının hizmetindeki Tunuslu işçiler tarafından yapılmış olan Ulu-câmîdîr. Halkın büyük kısmı Berberî asıllı Ruvâr'a'lerden (Vad Rîr baki) ibâret olup, Sûdan'dan esir ithâlî yüzünden, o kadar zenci kanı karışmıştır ki, birçoğu tamamiyle zencilere benzer. Bundan başka, Muhâcirin'i saymak gerekir; bunlar, XVII. asrın sonu veya XVIII. asrın başında ibtidâ etmiş Yahudiler olup, şehrin ayrı bir mahallesinde oturur, aultanlara kâtip ve muhâsebeci olarak hizmet ederlerdi. Şehrin nüfûsu 17.305 (1954 sayımı)'tir.

Tarih. Tuggurt'un XVI. asra kadarki tarihi hakkında pek az şey bilinmekte olup, bilinenler de efsâne karakterindedir. Romalılar, her ne kadar Vad Rîr'e kadar ilerlemişler ise de, oraya yerleşmediler ve memleket yerlilerin hâkimiyeti altında kaldı. İbn Haldûn'a göre, Berberî Rîr'a kabîlesinden bir kısmı. Zâb ile Vargla arasındaki bütün sâhayı ele geçirmiş ve orada Zanâta ırkından başka bakkırlarla karışmıştır. Böylelikle meydana gelen gruplar, merkezi Tuggurt olan köylerde müstakil olarak oturmakta idiler. *Kitâb al-advânî*'ye göre, aralarında çok sayıda Yahudi bulunmaktaydı. Sonradan hâricilik, bunlardan birçok taraftar kazandı ve uzun zaman sürdü. Zîrâ mahallî bir an'aneye göre, Tuggurt İbâzî'lerini sünnileştiren, XV. asırda Tuggurt'ta yerleşen İdrîsî şerîfi Sîdî Muhammed b. Yahyâ olmuştur. İlk Arap istilâsından kurtulduktan sonra Tuggurt halkı, Magrib hükümdarlarının hâkimiyetini kabûle mecbur olmuştu. Muvahhidler devrinde, Biskire'de oturan bir vâlinin emri altındaydılar; daha sonra Tunus Hafsîlerine, ondan sonra da Zîbân'larda hemen-bemen müstakil hâlâ gelmiş olan Banû Moznî'ye boyun eğdiler. Doğrudan-doğruya şehirde hâkimiyet kurmak için şu iki âile birbirleriyle mücâdele etmiştir: 'Ubayd Allâh'larla

Temâsîn'li Banû Brâhîm âileleri. Bunların rekabetinden doğan kargaşalıklar, Hafsî sultanı İbn al-Hâkim'in buraya bir sefer yapmasına yol açtı. İbn al-Hâkim şehri zaptedip haraca bağladı (754=1353). Çok geçmeden iç mücâdeleler yeniden başladı. Menkıbeye göre, bu mücâdeleler ancak kırk sene Vad Rîr'de büküm sürmüş olan Sîdî Muhammed b. Yahyâ'nın buraya gelmesiyle sona ermiştir. Rivâyete göre, vaktiyle şimdiki Nazla köyünü yerinde bulunan, eski Tuggurt şehrinin şimalinde bulunan bugünkü Tuggurt'un (Tuggurt al-Behâca) kuruluşu da bu zamana rastlar.

Yeni kargaşalıklar sonunda, Merînîlerle ak-raba olan Fas emîri Sulaymân b. Cellâb ortaya çıktı. Bu zat haadan dönüşünde Tuggurt'a yerleşti; bir câmi yaptırdı, sonra bu mînakadaki göçebelerin, bilbassa Ülâd Mulat ve Arap Davâvida'ların yardımıyla kendisini hükümdar ilân etti. Tuggurt'ta XIX. asra kadar hüküm sürmüş olan Ben Cellâb sülâlesinin cediti bu zattır.

Bütün değişikliklere, bitmek tükenmek bilmeyen ve göçebelerin, arkasından da Türklerin işe karışmasıyla daha da karışık bir hal alan âile kavgalarına rağmen, Ben Cellâb'lar istiklâllerini müdâfaa edebilmişlerdir. XVI. asırda beyler-beyi Sâlih Reis bunlara karşı açtığı seferde muzaffer oldu; ama, şehrin yağmasından sonra yıllık 15 köle haraçla iktifâ etti. XVIII. asırda Ben Cellâb'lar Kosantina beylerine tâbi olmayı kabûl ettiler, fakat vergi vermeye yanaşmadılar. Bu sebeple beyler, onların yerine, himâyeleri altında bulunan Ben Gâna'ları geçirmek istedilerse de, muvaffak olmadılar. Gerok 1788 senesinde 22 gün şehri bombardıman eden Sâlib Reis'in seferi, gerekse 1821'de şehri terk etmesi için Tuggurtluların para ödedikleri Ahmed Mamlûk'un seferi, Ben Cellâb'ın Türklere olan düşmanlığını artırmaktan başka bir şeye yaramadı. Cezayir'in zaptından sonra Sultan 'Abd al-Kabîr, Fransızlara, Kosantina beylerine karşı yapılacak aavaştta yardıma hazır olduğunu bildirdi (1831). Fransızlar Biskire'ye yerleşince, onun halefi 'Abd al-Rahmân, Fransa'nın hâkimiyetini kabûl etti. Bu iyi münâsebetler 1852 senesinde bozuldu. Ölen sultanın yeğeni olan ve saltanatı zorla ele geçiren Sulaymân b. Cellâb, bir tahrikçi olan Vargla şerîfi Muhammed b. 'Abd Allâh'la antlaşma yaptığı için, bir Fransız askerî kıtası, 3 kânun I. 1854'te Tuggurt'u işgal edip, orada bir garnizon kurdu. 1871'de yeni kargaşalıklar çıktı. Bû Şûşa adında bir mâcerâcı, Tuggurt'u eline geçirdi ve garnizonu yıktı; fakat aynı senenin

sonunda nihâi olarak yeniden kurulan nizam, bugüne kadar bir daha bozulmadı.

Bibliyografya: Leo Africanus, *Description de l'Afrique*, VI. kitap, tre. Scheffer, III, 249; Hâcei İbn al-Dîn al-Ağvâtî, „Segahatnâme“, s. 15 v. dd., 41 v. dd.; d'Avezac, *Etudes de géographie critique sur une partie de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1836); Ch. Féranand, *Kitâb al-Adouani ou Recueil de traditions sur le Sahara de*

Constantine et de Tunis, Recueil de Notices et Mémoires.. société archéol. de Constantine, 1868; ayn. mll., *Les Ben Djellab, sultans de Tougart, R. Afr.*, 1879; ayn. mll., *La Sahara Constantinois* (Cezayir, 1887); Th. Pein, *Lettres familières sur l'Algérie*, 2. tab'ı (Cezayir, 1893). (G. YVER.)

TUGRA. [Bk. TUĞRA.]

TUGRÂ. [Bk. TUĞRA.]

TUGRÂ'İ. [Bk. TUĞRA'İ.]

DÜZELTMELER VE İLÂVELER

SELÂNİKÎ mad., s. 350^a, str. 28: nitekim yerine *ancak*; str. 29: *şefâati de semere ver-*miş yerine *şefâati semere vermemiş*; str. 36: *vazîfe* yerine *vesîle*; str. 39: *Ahmed* yerine *Mehmed*; s. 351^a, str. 28: *başlayan* yerine *başlanan*; str. 43: 414). yerine 414; *Moskova Instituta Narodof Azii, C. 565, bk. L.V. Dimitriyeva, A.M. Muginof, S.N. Muratof, Opisanie Turkiskih Rukopisey..., Moskova, 1965, I, 175, nr. 165*); s. 351^b, str. 13: T.H. yerine *BEKİR KÜTÜKOĞLU*.

SİNAN PAŞA (YUSUF, HADİM) mad., s. 662^a, str. 39 ve 42: *Şah-Kulu* yerine *Şah kolu* s. 666^a, str. 6: T.H. yerine *BEKİR KÜTÜKOĞLU*.

SUBHÎ MEHMED EFENDİ mad., s. 769^a, str. 25 'teki *megledip* 'ten sonra: o sırada *sadâret mektupçusu ve müteâkiben reisülküttâb ve nişancı olan Kastamonulu İsmail Efendi* 'ye intisâb ile (*Hüsegin Râmiz, Zübdetü'l-vâkı'ât, İstanbul Üniversite Kütüp., T Y nr. 2395, 8^a*); str. 29 'daki *olup* 'tan sonra: *Reisülküttâb Kastamonulu İsmail Efendi'nin tavsiyesiyle sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa sâyesinde (H. Râmiz, ayn. esr., göst. yer),; str. 34 'teki sene-*sinde 'den sonra: *Hıfzı Efendi yerine*; s. 770^a, str. 7 'deki *Vâsıf, II, 5* 'ten sonra: *Tarih, Râmiz, Zübde, 8^a 'da 8 zilhiccedir*; str. 29: v.b. yerine, *Hıfzı Efendi*; s. 771^a, str. 56: 06 yerine 306 s. 771^b, str. 20 'deki *edilmiştir* 'den sonra *İstanbul, Arkeoloji Müzesi Kütüp., nr. 356; Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüp., 4° 545; aynı str.: T.H. yerine BEKİR KÜTÜKOĞLU*.

SÜLEYMAN II. mad., s. 161^a, str. 8: *Dr.* yerine *Doçentlik*.

ŞEREF HAN mad., s. 429^a, str. 12—13: 364 'te bulunan *müsvedde hâlindeki* yerine 364 'teki kontrol ve tashihler ihtivâ eden; str. 16—17: *tamamlanmıştır* yerine *tamamlanan bir nüshadan 1296 'da kopya edilmiştir*; str. 44: 1958 'de yerine 1958 'de ve 1962 'de iki cüz olarak olacaktır.

TRABZON mad. s. 473^b, str. 17 'deki „480 'de“ ibâresi olmayacaktır.

Okuyuculara,

İslâm Ansiklopedisi'nin yayımlanmaya başladığı 1940 yılından beri kullanılmakta olan ve el dizgisi için hazırlanmış bulunan harfler, son fasikül-lerde de açıkça görüleceği üzere çok yıpranmış, kırılmış ve ezilmiş bulunmakta idi. Bu yüzden birçok yerlerde harfler kırık veya eksik çıkıyor, bu da aslında doğru olan kelimelerin yanlış gibi görünmesine sebep oluyordu.

Bütün bu hususları göz önünde tutan Tahrir Hey'etimiz, hem elde olmayan yanlışlıkları önlemek, hem de dizgiye hız kazandırmak için bundan sonraki fasiküllerin yeni harflerle makinede dizilmesine karar vermiştir.

Aynı ciltte farklı harfleri yanyana getirmemek için 120. - 125. fasikül-lerin ayrı bir cilt olması zarureti hâsıl olmuştur. 126. fasikülden başlayarak İslâm Ansiklopedisi, yeni makine harfleriyle yayımını sürdürecektir.

T. H.

KISALTMALAR

- Abb. G. W. Gött. = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen
 Abb. K. M. = Abhandlungen f. d. Kunde des Morgenlandes
 Abb. Pr. Ak. W. = Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss.
 Afr. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Afrique française
 Afr. Fr. RC = Bulletin du Com. de l'Afr. franç., Renseignements Coloniaux
 AJSL = American Journal of Semitic Languages
 AM = Archives marocaines
 AMZ = Allgemeine Missionszeitschrift
 Anth. = Anthropos
 Anz. Wien = Anzeiger der philos.-histor. Kl. d. Ak. der Wiss. Wien
 AO = Acta Orientalia
 AQR = Asiatic Quarterly Review
 ARW = Archiv für Religionswissenschaft
 As. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Asie française
 BA = Beiträge zur Assyriologie
 BAH = Bibliotheca Arabico-Hispana
 BGA = Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. de Goeje
 BIE = Bulletin de l'Institut Egyptien
 BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire
 BSOS = Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution
 BTLV = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië
 BZ = Byzantinische Zeitschrift
 CIA = Corpus inscriptionum arabicorum
 CIS = Corpus inscriptionum semiticarum
 CTM = Concordance de la Tradition Musulmane
 DLZ = Deutsche Literatur-Zeitung
 EC = L'Égypte Contemporaine
 EI = Enzyklopaedie des Islâm
 GAL = Geschichte der arabischen Litteratur
 GGA = Göttinger Gelehrte Anzeigen
 GJ = Geographical Journal
 GMS = Gibb Memorial Series
 GOR = Geschichte des osmanischen Reiches
 GOW = Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke
 Gr. I Ph. = Grundriss der Iranischen Philologie
 GSAI = Giornale della Soc. Asiatica Italiana
 HEMT = Handbook of Early Muhammadan Tradition
 HOP = Gibb, History of Ottoman Poetry
 İA = İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
 IG = Indische Gids
 IRM = International Review of Missions
 Isl. = Der Islam
 JA = Journal Asiatique
 J Afr. S = Journal of the African Society
 J Am. OS = Journal of the American Oriental Society
 J Anth. I = Journal of the Anthropological Institute
 JASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Soc. of Bengal
 JE = Jewish Encyclopaedia
 JPHS = Journal of the Punjab Historical Society
 JQR = Jewish Quarterly Review
 JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society
 JRGS = Journal of the Royal Geographical Society
 JSF Ou = Journal de la Société Finno-Ougrienne
 KCA = Körösi Csoma Archivum
 KR = Koloniale Rundschau
 KS = Keleti Szemle (Revue orientale)
 LA = Lisân al-'Arab
 Mach. = Al-Machriq
 MDPV = Mitteilungen und Nachr. des Deutschen Palästina-Vereins
 MFOB = Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth
 MGG Wien = Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien
 MGMN = Mitt. z. Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften
 MGWJ = Monatsschrift f. d. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
 MI = Mir Islama
 MIEgypt. = Mémoires de l'Institut Egyptien
 MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Inst. Franç. d'Archéologie Orientale au Caire
 Mitt. DOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
 Mitt. VAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft
 MMAF = Mémoires de la Mission Archéologique Franç. au Caire
 MO = Le Monde oriental
 MOG = mitteilungen zur osmanischen Geschichte
 MSFO = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
 MSL = Mémoires de la Société Linguistique
 MSOS Afr. = Mitteilungen des Sem. für oriental. Sprachen, Afr. Studien
 MSOS As. = Mitteilungen des Sem. für oriental. Sprachen, Westasiat. Studien
 MTM = Millî tettebbûlar mecmuası, İstanbul
 MW = The Moslem World
 NE = Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi
 NGW Gött. = Nachrichten d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen
 NO = Der Neue Orient
 OA = Orientalisches Archiv
 OC = Oriens Christianus
 OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
 OM = Oriente Moderno

PAAD = Şam Arap akademisi neşriyatı
 PEFQS = Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement
 PELOV yahut P.Ec Lang. Or. Viv. = Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes
 Pet. Mitt. = Petermanns Mitteilungen
 PİFD = Şam Fransız enstitüsü neşriyatı,
 PRGS = Proceedings of the R. Geographical Society
 QDC = Questions diplomatiques et coloniales
 RAAD = Revue de l'Académie Arabe de Damas
 R Afr. = Revue Africaine
 REJ = Revue des Études Juives
 RE Isl. = Revue des études islamiques
 RHR = Revue de l'Histoire des Religions
 RI = Revue Indigène
 RMM = Revue du Monde Musulman
 RO = Rocznik Oryentalistyczny
 ROC = Revue de l'Orient Chrétien
 ROL = Revue de l'Orient Latin
 RRAH = Rev. de la R. Academia de la Historia, Madrid
 RRAL = Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di sc. mor., stor., e filol.
 RSO = Rivista degli studi orientali
 RT = Revue Tunisienne
 SBAk. Heid. = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. Heidelberg
 SBAk. Wien = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. in Wien
 SB Bayr. Ak. = Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
 SBPMS Erlg. = Sitzungsberichte d. Phys.-medizin. Sozietät in Erlangen
 SB Pr Ak W. = Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss zu Berlin
 SM = Şarkiyat Mecmuası
 TA = Tac al-Arūs

TBGKW = Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
 TDED = Türk dili ve edebiyatı dergisi, İstanbul
 TM = Türkiyat mecmuası, İstanbul
 TOEM = Tarih-i Osmânî Encümeni mecmuası
 TTEM bk. TOEM
 TTK = Türk Tarih Kurumu
 TTLV = Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenkunde
 Verh. Ak. Amst. = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
 Versl. Med. Ak. Amst. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
 WI = Die Welt des Islams
 Wiss. Veröff. DOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
 WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
 ZA = Zeitschrift für Assyriologie
 ZATW = Zeitschrift f. alttestamentliche Wissenschaft
 ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
 ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästina-vereins
 ZG Erdk. Berl. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin
 ZI = Zeitschrift für Indologie u. Iranistik
 ZK = Zeitschrift für Kolonialsprachen
 ZOEG = Zeitschrift f. Osteuropäische Geschichte
 ZS = Zeitschrift für Semitistik

DÜZELTMELER

SÖNBÜL-ZÂDE VEHBİ mad., s. 41a, str. 13: *SUNBUL-ZÂDE VEHBİ* yerine *SUNBUL-ZÂDA VAHBİ*;
 SÖRET mad., s. 49b, str. 57: *P ggamber* yerine *Peggamber*;
 SURIYE mad., s. 57a, str. 3y: *al-Agânî* yerine *al-Ağânî*;
 SÖSÜLAKSÂ mad., s. 73b, str. 32, 55: *Marrakeş* yerine *Merâkeş*;
 SÖKKERİ mad., s. 92b, str. 43: *çalışma arı* yerine *çalışmaları*;
 SÖLEYMAN mad., s. 97b, str. 13: *kabil leri* yerine *kabileleri*;
 SÖLEYMAN I. mad., s. 100a, str. 19: *Güzergâhını* yerine *Güzergâhında*; s. 102a, str. 11: *17 kânun II 1527* yerine *17 kânun II. 1520*; s. 107b, str. 10: *olanda Feridûn* yerine *olanda (Feridûn; str. 57: bekligor lardı* yerine *bekligorlardı*; s. 113a, str. 54: *dâğünümü* yerine *dâğünüme*;
 SÖLEYMAN II. mad., s. 167b, str. 10: *kalede n* yerine *kalede*;
 SÖLEYMAN ÇELEBİ mad., s. 182a, str. 33: *Müneccimbaşı. Tarih-i* yerine *Müneccimbaşı, Tarih*; str. 34 *Dâstan ve Tarih Al-i Osman* yerine *Dâstan ve tevârih-i mülûk-i Al-i Osman*;
 SÖLEYMÂNİYE mad., s. 200a, str. 47: *M sopotamyâ* yerine *Mezopotamyâ*;
 SÖLEYMAN-ŞAH I. mad., s. 203b, str. 26: *okymaktadır* yerine *koymaktadır*; s. 2. Castr. '7: *ıçkmadan* yerine *çıkmadan*;
 SÖLEYMAN-ŞAH II. mad., s. 226b, str. 6: *İvane 'nin* yerine *İvan 'ın*;
 SÖREYYÂ mad., s. 247b, str. 33: *sicilli* yerine *sicili*;
 SÖVEYŞ mad., s. 255b, str. 48: *Bugünkü nüfusu* yerine *Bugünkü (1960) nüfusu*;
 SÖYÜTİ mad., s. 261a, str. 51: *1367* yerine *1467/1468*;
 ŞAH mad., s. 273 b, str. 18: *Malik* yerine *Malik*; str. 16: *Ermeni şahlar* yerine *Ermen-shahlar*;
 ŞAH ÂLEM mad., s. 274a, str. 7: *Oudk* yerine *Oudh*;
 ŞAH İSMAIL mad., s. 279a, str. 6: *Vekâyî* yerine *Vekayi*; str. 11: *Solak-zâde Tarih, IV 359* yerine *Solak-zâde Tarih, s. 359*;
 ŞAHRÜH MİRZA mad., s. 285a, str. 38: *795 (1592)* yerine *795 (1392/1393)*; s. 286b, str. 9: *Şâhruh-un kardeşlerinden* yerine *Şâhruh'un geçenlerinden*;
 ŞÂSAN mad., s. 265b, str. 6-7: *Nubya* yerine *Nûbe*;
 ŞA 'Bİ mad., s. 266b, str. 51: *al-Aş-aş* yerine *al-Aşâş*;
 ŞÂHRÜD mad., s. 285a, str. 15: *Tâlikân* yerine *Tâlaqn*;
 ŞÂİR mad., s. 291a, str. 56-57: *sihri bilgige* yerine *sihri bir bilgige*;
 ŞAMAN mad., s. 324b, str. 8: *Karg san* yerine *Kargisan*;
 ŞATTÂRIYE mad., s. 355b, str. 55: *al-'âsfigâ* yerine *al-aşfigâ*;
 ŞEBİSTERİ mad., s. 374b, str. 21: *Bâhâ (Bâhâ)* yerine *Buhâ*;
 ŞECER-ÜD-DÜRR mad., s. 376b, str. 1: *Tagrbeirdi* yerine *Tagrbirdi*;
 ŞEHRİZÜR mad., s. 397b, str. 51: *1411* yerine *1401*;
 ŞERİ 'AT mad., s. 431a, str. 14: *„hukuk“ değilse, muhtevâ bakımından da aksine o kadar hakuktur* yerine *hukuk değilse, muhtevâ bakımından da o kadar az hakukla ilgilidir*;
 ŞEREF-ED-DİN mad., s. 427a, str. 19: *'Alî* yerine *Abî*;
 ŞEYH-ÜL-İSLÂM mad., s. 486b, str. 43: *Guadefroy* yerine *Gaudefroy*; s. 487a, str. 45: *seyyahları* (msl. *Rieaut*) yerine *seyyahları*; s. 488b, str. 42: *1839* yerine *1868*;
 ŞEYTAN mad., s. 491a, str. 41: *ZDMG (61, 615-128)* yerine *ZDMG, LXI (615-628.)*
 ŞEYYÂD mad., s. 494b, str. 31: *Muhammed* yerine *Mehmed*;
 Şİ'A mad., s. 506b, str. 53: *Zaydî* yerine *Zagdi*;
 ŞİHÂBEDDİN mad., s. 520b, str. 32: *kürre* yerine *küre*;
 ŞİHR mad., s. 532b, str. 1: *Golon* yerine *Colon*;
 ŞİİR mad., s. 530b, str. 36: *dayabirli* yerine *dayalı bir*; s. 535a, str. 34: *Şâhib* yerine *Şâlih*; s. 538a, str. 16: *Orient* yerine *Orient*; s. 540a, str. 36: *1136* yerine *1132*; s. 541a, str. 50: *san 'at* yerine *aray*; s. 541b, str. 49-50: *seleflerinin* yerine *seleflerinin* erişemediği ve haleflerinin erişemeyeceği;
 ŞİKÂRPÜR mad., s. 543a, str. 18: *Darrâî* yerine *Durrânî*;
 ŞİNÂSİ mad., s. 549a, str. 21: *nr.* yerine *nr. 1.*; s. 556a, str. 53: *iki nesil* yerine *bir nesil*;
 TABERİ mad., s. 597b, str. 52: *Ziriki* yerine *Zirikli*;
 TAHMÂSP II. mad., s. 643a, str. 46: *Kazvinliler* yerine *Kazvinliler*; s. 649b, str. 57: *Gilseylerden* yerine *Gilsey'lerden*;

A. = arapça
 alm. = almanca
 aş. bk. = aşağıya bakınız
 aş.-yk. = aşağı-yukarı
 ayn. esr. = aynı eser
 ayn. mll. = aynı müellif
 b. = bin. ibn
 b. bk. = buna bakınız
 benz. = benzeri
 bk. = bakınız
 bk. mad. = maddeye bakınız
 c.-g. = cenup-garp
 c.-gr. = cenup-şark
 c. = cild
 doğm. = doğum (senesi)
 dols. = dolayısıyla
 F. = farsça
 frns. = fransızca
 göst. yer. = gösterilen yerde (loc. cit.)
 gr. = grekçe
 h. = hieri
 ilv. = ilâve
 ingl. = ingilizce

krş. = karşılaştırmaz
 m. = milâdî
 m. ö. = milâttan önce
 m. s. = milâttan sonra
 msl. = meselâ
 nşr. = neşir (édition)
 ölm. = ölümü
 s. = sahife
 ser. = seri
 ş.-g. = şimal-garp
 ş.-gr. = şimal-şark
 T. = türkçe
 tab. = tabî
 tre. = tercüme
 ts. = tarihsiz
 tür. yer. = bir çok yerde (passim)
 v. = vefatı
 v.b. = ve başkaları (krş. v.s.)
 v.d. = ve devâmı
 v.dd. = ve devâmının devâmı
 var. = varak (folio)
 v.s. = ve sâire (krş. v.b.)
 yaz. = el yazması
 yazl. = el yazmaları
 yk. bk. = yukarıya bakınız